

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

नवयुगधर्म

१९०७

१९०७

ब्राह्मसमाज न वैष्णवसमाज

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 196009
I

UNIVERSAL
LIBRARY

DUP--881--5-8-74--15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M224.552** Accession No. **PGM16**
12-11

Author

1656, 21, 1.

Title

11-11-11 11-11-11 11-11-11

This book should be returned on or before the date last marked below

11-11-11 11-11-11

नवयुगधर्म

किंवा

हिंदुस्थानांतलil आधुनिक धार्मिक
चळवळींचा विवेचक इतिहास

प्रथम खण्ड

ब्राह्मसमाज व देवसमाज

ब्रह्मकृपाहि केवलम् ।

ईश्वर करील तें खरें ।

ग्रंथकार

सदाशिव कृष्ण फडके

प्रथमावृत्ति-१९२७

किंमत चार रुपये

प्रकाशक
सदाशिव कृष्ण फडके
पनवेल, (जिल्हा-कुलाबा).
ॐ ॐ ॐ

[ह्या ग्रंथाबद्दलचे सर्व हक्क ग्रंथकारानें आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.]

ॐ ॐ ॐ
मुद्रक
अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणे.

श्रीमत् जगद्गुरु आद्यशंकराचार्य

॥ श्रीसमर्थ ॥

हा ग्रंथ

ज्या दृष्टीने लिहिला आहे

त्या अद्वैत वेदान्तशास्त्राचे प्रणेते

स्वस्ति श्रीमत्समस्तसुरवरवृंदपूजितपादारविंद
शिवप्रतिबिंबवर्य श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य
पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टांग-
योगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्रवर्तीमन्वाद्यवि-
च्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनसंस्थापना-
चार्य व्याख्यानसिंहानाधीश्वर कलानि-
गमागमासारहृदय सांख्यत्रयप्रति-
पादक सकलनास्तिकमतोच्छेदन-
पूर्वकसकलधर्मसंस्थापनैकधुरीण
वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतं-
त्रस्वतंत्र

श्रीमत् जगद्गुरु आद्यशंकराचार्य

यांच्या पुण्यस्मरणार्थ

जनीं-जनार्दन सेवेस

नम्रपणें सादर केला असे.

सदाशिव कृष्ण फडके

प्रस्तावना

आपल्या देशास जी कठीण परिस्थिति प्राप्त झाली आहे, तिचीं कारणें काय, व ती दूर करण्यास उपाय कोणते, यासंबंधी देशांतील सर्व आस्थेवाईक स्त्री-पुरुष आज विचारक्रांत झाले आहेत. शेती, उद्योगधंदे, शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, राजकारण व धर्म असे हे विचारांचे वर्गीकरण आहे. त्यांतही राजकारण आणि धर्म हे प्रश्न जसे फार व्यापक स्वरूपाचे तसेच जिव्हाळ्याचे असल्यामुळे त्यांसच जास्त महत्त्व आले आहे. शेती, उद्योगधंदे व शिक्षण हे प्रश्न समाधानकारक रीतीने सुटणे हे राजकारणावरच अवलंबून आहे. तसेच सामाजिक सुधारणांचा प्रश्नही अंशतः राजकारणांत व अंशतः धर्मकारणांत गुंतलेला आहे. अशा या दोन महत्त्वाच्या विषयांपैकी राजकारणाचा विचार राजकीय पुढारी ज्याप्रमाणे करीत आहेत, त्याचप्रमाणे आपल्या देशांतील आधुनिक धार्मिक संस्थांनी आपल्या नियतकालिक कार्यांचे आढावे काढून आप-आपले मार्ग सुधारण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. ह्या संस्थांच्या विचार मंथनांतून चालू क्रांतिकारक नवयुगासाठी कोणतीं धर्मतत्त्वे बाहेर पडतात, तिकडे जिज्ञासूंचे लक्ष लागून राहिले आहे. यासाठी आपल्या देशांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींसंबंधी मराठी वाचकांस विचार करतां यावा म्हणून हा “नवयुगधर्म अथवा हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींचा विवेचक इतिहास” हा ग्रंथ मी मुद्दाम लिहिण्यास घेतला. ह्या ग्रंथांत आपल्या देशांतील गेल्या सुमारे शंबर वर्षांतील धर्ममतांचा विहंगम दृष्टीने विचार व्हावयाचा आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्याची मूळ सूचना माझे मित्र रा० गणेश दामोदर टिल्लू, एम्.ए. ह्यांनी केली; व पुढेही त्यांच्या विशेष आग्रहामुळे मी हा ग्रंथ लिहिण्यास प्रवृत्त झालों. तसेच हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्यास लागणाऱ्या स्वर्चाची सोय लावण्याचें माझे दुसरे मित्र श्री० आत्मारामशेठ आटवणे, एम्.एल्. सी. यांनी मनावर घेतलें. अशा रीतीने ह्या दोघां सन्मित्रांच्या प्रोत्साहनामुळेच हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. यामुळें या ग्रंथाचें बरेंच श्रेय त्यांसच आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्यास जरूर ती माहिती कोटून व कशी मिळवावी, ह्याबद्दल महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध प्रार्थनासमाजी रा० द्वारकानाथ गोविंद वैद्य व रा०

विठ्ठल रामजी शिंदे, बी. ए. यांनी आस्थापूर्वक सल्ला दिली व रा० वैद्य यांनी कित्येक पुस्तकें बरेच दिवस वापरण्यास देऊन सक्रिय सहानुभूति दाखविली. त्याचप्रमाणें आदि-ब्राह्मसमाजाचे एक ट्रस्टी बाबू क्षितींद्रनाथ ठाकूर ह्यांनीही आपल्या पुस्तकसंग्रहांतील एक दुर्मिळ पुस्तक मजकडे पाठवून दिले व आदि-ब्राह्मसमाजाबद्दल विचारलेल्या प्रश्नांसंबंधी माहितीही दिली. बाबू अनाथकृष्ण सील यांनी या ग्रंथांतील बहुतेक चित्रांचे मूळ फोटो दिले. तसेच साधारण ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण, उपदेशक बाबू हेमचंद्र सरकार, एम्. ए. व चिटणीस आनंदचंद्र सेन, बी. ए. ह्यांनी आणि नवविधान पंथाचे बाबू यामिनीकांत कोर ह्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांची आस्थापूर्वक उत्तरे पाठवून माहिती दिली, याबद्दल ह्या ब्राह्मपंथी विद्वानांचा मी फार फार आभारी आहे. माझे विचार व त्यांचे विचार जुळते नसल्यामुळे मी त्यांच्या आवडत्या ब्राह्मपंथावर व ब्राह्म पुढाऱ्यांवर केलेली टीका त्यांस रुचणार नाही, हें मी जाणून आहे. तथापि मी त्यांच्या पंथावर व पुढाऱ्यांवर जी थोडीफार टीका केली आहे, त्यास बहुतांशी ब्राह्मलेखकांचाच आधार आहे. आणि ब्राह्मेतर लेखकांपैकीही विशेष भारदस्त अशा लेखकांच्या सबळ आधारा-शिवाय मी बेजबाबदारपणें कोणावरही टीका केली नाही, हें त्यांनी व इतर वाचकांनीही कृपा करून लक्षांत ठेवावें. अशा रीतीने ह्या ग्रंथास मी ज्या ज्या ग्रंथांचा विशेषकरून आधार घेतला आहे त्यांचा नामनिर्देश प्रत्येक भागाचे अखेर केला आहे. त्या सर्व ग्रंथकारांचा मी फार आभारी आहे. ज्या सद्गृहस्थांनी माझ्या हस्तलिखित प्रतींतील मधून मधून कांहीं भाग वाचून पाहिला व मला कांहीं सूचना करून ग्रंथप्रकाशनास प्रोत्साहन दिलें त्यांचाही मी फार आभारी आहे. शेवटीं माझे कनिष्ठ बंधु मुंबईचे चित्रकार चि० रघुनाथराव फडके यांच्या स्नेहभावामुळे 'विजय' व 'मनोरंजन' ह्या छापखान्यांनी छपाईचें व चित्रांच्या ब्लाकचें काम विशेष काळजीपूर्वक करून दिलें याबद्दल मी त्या छापखान्यांचे मालकांचे आभार मानले पाहिजेत. त्यांतही 'विजय' प्रेसचे उत्साही मालक रा० अप्पासाहेब गोखले ह्यांनी साहित्यसेवकाच्या सहानुभूतीची जी आस्था व कळकळ दाखविली ती व त्यांस जशी भूषणावह तशीच मला उपकारक झाली आहे.

ह्या ग्रंथांत कोठें कोठें जीं अशुद्धें राहिलीं आहेत, त्यांचीं कारणें मुख्यतः

दोन आहेत. एक छापण्याकरितां शुद्ध व सुवाच्यप्रत लिहून देण्यास मला वेळ मिळाला नाही. व दुसरे छापखाना एकीकडे व मी दुसरीकडे असल्यामुळे पुढे तपासण्याच्या कामांही मला छापखान्यास जरूर ती मदत देतां आली नाही. तरी त्याबद्दल वाचकांनीं माफी करून जरूर तेथे शुद्धिपत्रावरून आपली प्रत शुद्ध करून घ्यावी. ह्या ग्रंथांत माक्षें व ब्राह्मांचें म्हणणें निरनिराळें लक्षांत यावें म्हणून ब्राह्मांचे विचार कोठे कोठे अवतरणचिन्हांत दिले आहेत. ते भावार्थ रूप आहेत असें समजावें.

ब्राह्मसमाज व प्रार्थनासमाज ह्या दोन्ही संस्था विचारसादृश्यानें अगदींच जवळच्या असल्यामुळे प्रार्थनासमाजाचाही समावेश ह्याच ग्रंथांत करावयाचा होता. परंतु प्रार्थनासमाजाच्या इतिहासाचें स्वतंत्र पुस्तक नुकतेच प्रसिद्ध झाल्यामुळे तो भाग या प्रथम खंडांतून वगळला आहे. तसेच उलट देवसमाज ही संस्था ब्राह्मसमाजाहून अगदी भिन्न आहे, तरी तिचे उत्पादकही मूळचे साधारण ब्राह्मांपैकीच एक प्रमुख गृहस्थ होते, ब्राह्मसमाजाच्या प्रमुख मंडळींतून असे फुटून बाहेर पडून स्वतंत्र धर्मसंस्था काढल्याची अनेक उदाहरणे आहेत, त्यांचाच एक नमुना म्हणून देवसमाजाचा त्रोटक वृत्तांत ह्याच खंडांत दिला आहे.

अलीकडील प्रागतिक म्हणविणाऱ्या संस्था व त्यांच्या धर्मसंबंधीं विचारांची मांडणी यांचा सांचा एक प्रकारे ठरून गेला आहे. त्याबरोबर हेही ठरल्यासारखेच आहे की, ह्या प्रागतिक मंडळींनीं जुन्या गोष्टींस तुच्छ लेखावें व उलट जुन्या विचारांच्या मंडळींनीं नवीन मंडळींस पढतमूर्खीत काढावे. असा हा प्रकार आज बरीच वर्षे चालत आल्यावर आतां विचारी त्रयस्थाला असें दिसून येते कीं, जे आपल्याला प्रागतिक म्हणवितात त्यांची खरोखर प्रगति झालेली नसते. तर त्यांची गति चाप काढलेल्या मोटारीसारखी असते. इंजीनचा आवाज मोठा; पण त्या इंजीनचा संबंध चाकांशीं तुटलेला असतो. आणि उलटपक्षीं या नवीन मंडळींच्या पाखंडमतांबद्दल व भ्रष्टेबद्दल जुन्या मंडळींत जो डांगोरा पिटला जातो, त्यांत बरेंचसे अज्ञान व हटवादीपणाही असतो. तात्पर्य, प्रागतिकांनीं आपण खरे प्रागतिक नाहीं हें लवकरच जाणलें पाहिजे, आणि जुन्या मंडळींनीही त्यांचा अगदीं विटाळ नको असें मानण्याचें यापुढें सोडून दिलें पाहिजे. यासाठीं प्रागतिकांच्या धर्मसंबंधीं विचारांच्या खऱ्या व

निर्भीडपणानें लिहिलेल्या अशा इतिहासाची आज फार जरूर आहे; व तोच माझा प्रयत्न आहे.

एखादा प्रवासी प्रवास करीत असतां एकीकडे आपल्या झालेल्या प्रवासाचे वर्णनही प्रसिद्ध करतो, त्याप्रमाणें मी धर्मपंथारूढ होऊन शोध व अभ्यास करूं लागलों असतां मला ज्या गोष्टी आढळल्या त्या दुसऱ्यांस सांगितल्या असतां मनोरंजक व मार्गदर्शक होतील व माझ्याही विचारांची उजळणी होईल असें वाटून मी ह्या ग्रंथाचा उपक्रम केला आहे. यांत मी केलेल्या टीकेबद्दल जरी मतभेद झाला, तरी ब्राह्मपंथाच्या आजकालच्या पुढाऱ्याचे धार्मिक विचार या समग्र ग्रंथांत एके ठिकाणी संकलित केलेले आहेत, ते वाचकांची विचारजागृति करण्यास मदत करतील अशी उमेद आहे.

ह्या ग्रंथाचे पहिले तीन भाग लिहून झाल्यावर त्यांत चरित्रात्मक भाग जास्त आहे असे एका मित्राने सुचविलें. तेव्हां पुढील चवथ्या भागांत चरित्रात्मक भागाचा संक्षेप करून विवेचक भागच जास्त लिहिला आहे. शिवाय पहिल्या तीन भागांतील चरित्रात्मक भागाचे महत्त्व पुढे राहिलेही नाही. ह्या प्रथम खंडांत ब्राह्ममतांवर टीका न करता केवळ ब्राह्ममतदिग्दर्शन करावें असा माझा प्रथम इरादा होता; पण शेवटचा तुलनात्मक खंड प्रसिद्ध होण्यास बराच दिनावधि लागण्याचा संभव असल्यामुळे तोपर्यंत केवळ ब्राह्ममतांचेच वर्णन करून स्वस्थ राहणें बरे नाही असें वाटलें; व तसेच एका विद्वान् गृहस्थाने सुचविल्यावरून पहिल्या तीन भागांपैकीं प्रत्येक भागाचे अखेर एक समारोपादाखल प्रकरण लिहून व चवथ्या भागाच्या बहुतेक प्रकरणांतून धार्मिक विचारांची पूर्वपीठिका कशी आहे, याचेंही थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे. ब्राह्ममतांवर टीका करण्याचा माझा अधिकार नाही, हें मी जाणतो. तथापि, पुराणमताभिमानाी लोक काय म्हणतात याचें किंचित् दिग्दर्शन करण्यापलीकडे मी ह्या खंडांत जास्त खोल विचारांत शिरलों नाही.

ह्या ग्रंथांत ज्या स्त्री-पुरुषांच्या चारित्र्याबद्दल व मतांबद्दल मला विचारकरावा लागला, त्या माणसांची योग्यता फार मोठी आहे यांत शंका नाही. इतकेंच काय, पण त्यांपैकीं कांहींच्या कीर्तीच्या धवलगिरीचीं गगनचुंबित शिखरें विवेचक बुद्धीच्या पुऱ्या नजरेंत येण्यास नुसत्या संपादकीय खुर्चीची उंची किती अपुरी आहे याची मला जाणीव आहे. यास्तव जगद्गुरु श्रीशंकरा-

चार्य यांच्या श्रेष्ठतर वेदान्त भूमिकेचा मी आधार घेतला आहे. तथापि संपादकाचें कर्तव्य प्रामाणिकपणें बजावीत असतां कोठें वेदान्त मतांबद्दल अभिनिवेश व त्यामुळे कोठें परमतांबद्दल निष्कारण अनादर लेखणींतून उतरला असला, किंवा टीकेच्या बोळलेल्या शार्ङ्गित लेखणी जास्त बुडल्यामुळे थोरामोठ्यांच्या चारित्र्यावर अनाठायी शिंतोडा उडाला असला तर ह्या इस्त-दोषांबद्दल त्या थोर स्त्री-पुरुषांची व त्यांच्याविषयी अभिमान बाळगणाऱ्या वाचकांची मी मनःपूर्वक माफी मागतों.

अशा रीतीचा ग्रंथ मराठी बाङ्ग्यांत अव्याप कोणी लिहिलेला नसावा असें वाटतें. ह्या अपूर्वतेशिवाय ह्या ग्रंथाची स्वतंत्र योग्यता व उपयुक्तता किती आहे हे भविष्यकालच ठरवील. ब्राह्मसमाज ही संस्था जरी विशेष लोकप्रिय नसली तरी या संस्थेशीं आजच्या एकंदर सुशिक्षित वर्गाचें बरेच विचारसादृश्य असण्याचा संभव आहे. या एकंदर कारणांस्तव आधुनिकांचे धार्मिक विचार ह्या दृष्टीनें हें पुस्तक मराठी वाचकांस उपयुक्त व मनोरंजक वाटेल अशी उमेद आहे. ती खरी ठरून योग्य प्रोत्साहन मिळाल्यास पुढील खंडांत प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज व थिऑसफी या सुप्रसिद्ध संस्थांचा असाच विवेचक इतिहास देण्याचा माझा विचार आहे. त्याच्या पुढील खंडांत गेल्या शेंदीडशें वर्षांतच आपल्या देशांत झालेल्या सनातन वैदिक धर्माभिमानाी अशा साधुसंतांचें चारित्र्य व विचार येतील; आणि अखेरच्या खंडांत धर्मा-संबंधीं अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर तुलनात्मक विवेचन करून साधल्यास कांहीं विधायक सूचनाही करण्याचा संकल्प आहे. सत्यसंकल्पाचा दाता भगवाद् आहे. तेव्हां ह्या संतोक्तीवर पूर्ण विश्वास ठेवून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

वसई,
श्रीशंकराचार्य पुण्यतिथि.
मिति वैशाख शुद्ध १० शके १८४९.

सदाशिव कृष्ण फडके

ह्या ग्रंथासंबंधी कोणास कांहीं पत्रव्यवहार करणें असेल तर त्यांनीं खालील पत्त्यावर करावा.

सदाशिव कृष्ण फडके, वकील.
पोस्ट पनवेल, जिल्हा कुलाबा.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला—पृष्ठे १-१४४

उपोद्धात—

पृष्ठे १ ते २२

उपोद्धातः—विषयप्रवेश देशपरिस्थिति-ग्रंथाचें नांव, प्रयोजन व अपूर्वता-आजचा मनु राजकारणाचा-आजचा मनु व धर्माविषयी लोकांचे विचार-धर्मजागृति-पौरात्य व पाश्चात्य याच्या वृत्तीतील विरोध-प्रवृत्ति कीं निवृत्ति-इंग्रजीचा संसर्ग-वैदिक वाङ्मयावरील निष्ठेचा न्हास व युगधर्म-महाजन कोणास म्हणावें-महाजनांचीं लक्षणें-श्रीरामकृष्ण मिशन-त्यांचीं युगधर्मप्रवर्तकांचीं लक्षणें-नवे व जुने धर्म-प्रवर्तक-ग्रंथविशेष-आधुनिक संताबद्दल सुशिक्षितांचा अनादर-नव-शिक्षितांची सत्याची कसोटी-धर्मसुधारकांची भाऊबंदकी पंथ ठरविण्यां-तील अडचणी-पंथ एक असूं शकेल कीं नाहीं-पंथ आणि साध्य-धर्मसंशोधनाचे भिन्न मार्ग-भिन्न मार्गांतील विरोध-मतामतांचा गल-बला-दृष्टिभेदाचे दुष्परिणाम-ब्राह्मणांवरील जबाबदारी-खरें ब्राह्मण्य-प्रस्तुत ग्रंथाची रूपरेषा-ग्रंथांतील विषय-वैचित्र्य-नवयुगधर्म-महामंडल.

प्रकरण पहिलें

पृष्ठे २३-३०

भूमिकाः—१०० वर्षांपूर्वीची बंगालची स्थिति-आर्य संस्कृतीतील भेसळ व पौराणिक कल्पनांची पुनरावृत्ति-आर्यसंस्कृतीची स्फटिका-शीं तुलना-बंगाल्यांतील परधर्मसंस्कृतिसंसर्ग व बंगाली लोकांचें वैशिष्ट्य-१०० वर्षांपूर्वी भारतवर्षाची व विशेषतः बंगालची शोचनीय परिस्थिति-धर्मवेड-देशाची विपन्नस्थिति व स्त्रियांची अनुकंपनीय अवस्था-इंग्रजी राज्यसत्तेचा मोह-वाचकांस इषारा-राममोहनांचें महात्म्य-राममोहनांच्या कार्याची रूपरेषा.

प्रकरण दुसरें

पृष्ठे ३१-३९

राजा राममोहनः--संस्था व संस्थापक-राममोहनांची जन्मकथा व आजोबांचें भविष्य-राममोहनांचें बालपण व शिक्षण-तार्किक

विचारपद्धति—राममोहनांची कृष्णभक्ति,—लग्न—घरचे बैरी—राममोहनांचें पितृप्रेम—राममोहनांचें तिबेटांत गमन व तेथील स्त्रियांचे उपकार—काशीनिवास—शिरस्तेदार राममोहन यांच्या घरची धर्मचर्चा—इंग्रजी भाषेचा अभ्यास—राममोहनांचें स्वातंत्र्य प्रेम व पाश्चात्यांबद्दल सहानुभूति—त्यांच्या चरित्राचें उद्दिष्ट—त्यांचे धर्माविषयी विचार—तुहफतुल मुबाहिद्दिन—कुराणवाचनाचा परिणाम, धर्मावरील अश्रद्धा—धर्मप्रणेत्यांवरील अंधविश्वास व त्याचे दुष्परिणाम—धर्मप्रवर्तकांचे चार वर्ग.

प्रकरण तिसरें

पृष्ठे ४०-४५

नवीन विचारांचें मूर्तस्वरूप:—कलकत्ता येथें आगमन—आत्मीय सभेची स्थापना—आत्मीय सभेच्या बैठकीचा कार्यक्रम—राममोहनांचें ग्रंथलेखन—मूर्तिपूजाविरोध—लोकांचें अज्ञान व तन्नाशार्थ राममोहनांचे प्रयत्न—मूर्तिपूजेविरुद्ध राममोहन लेख लिहितात—डेव्हिड हेअरची-सूचना व हिंदु कॉलेजची स्थापना—डेरोझिओचें कॉलेजांत आगमन, त्याच्या नास्तिक विचारांचे विद्यार्थ्यांवरील अनिष्ट परिणाम.

प्रकरण चवथें

पृष्ठे ४६-५५

मूर्तिपूजाविरोध:—राममोहनांचा छळ—त्यांचे मद्रासी शास्त्र्यांबरोबर वादविवाद—राममोहनांचा एका शास्त्र्याबरोबर मूर्तिपूजेसंबंधी काल्पनिक संवाद—ब्राह्मधर्माचें विशिष्ट लक्षण.

प्रकरण पांचवें

पृष्ठे ५६-६०

राममोहन आणि ख्रिस्ती धर्म:—हिंदूंना बाटाविण्याचे प्रयत्न—हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती मिशनरी—राममोहन व ख्रिस्तीधर्म—राममोहनांचे हिंदूंच्या ख्रिस्तीकरणास अनुमोदन—पाश्चांच्या शाळांना राममोहन आश्रय देतात—राममोहन आणि ख्रिस्ती मिशनरी—ख्रिस्तीधर्मावर राममोहन निबंध लिहितात.

प्रकरण सहावें

पृष्ठे ६१-६४

ख्रिस्ती एकेश्वरी पंथ:—एकेश्वरी पंथ व ब्राह्मसमाज—पाश्चात्य देशांतील धार्मिक सुधारणा—ख्रिस्ती एकेश्वरी पंथाची स्थापना—स्वतंत्र धर्म—मंदिराची स्थापना—एकेश्वरी पंथाचीं विशिष्ट मतें—एकेश्वरी पंथ व त्याच्या स्थापनेचे परिणाम.

प्रकरण सातवें

पृष्ठे ६५-७३

राममोहन आणि एकेश्वरी समाजः—इ.सन १८२१ च्या सुमारा-
ची राममोहनांची मनःस्थिति-त्रयीवादाचा निषेध-एकेश्वरी समाजाची
कलकत्त्यास स्थापना-ख्रिस्तानुयायी राममोहन-राममोहनांची वाद-
विवादपद्धति-एकेश्वरी मंदिरांत कां जातां ?-त्रिकोणाच्या दृष्टान्तांतील
चूक-राममोहन कोणच्या धर्ममताचे अभिमानी होते ?-(टीप)
महारवाड्यांतील एक काल्पनिक संवाद-ख्रिस्तीकरणाबद्दल राम-
मोहनांचें मत-राममोहन हिंदुधर्माच्या वतीनें ख्रिस्ती त्रयीवाद्यांबरोबर
भांडतात-एकेश्वरी विरुद्ध त्रयीवादी व मूर्तिपूजक-एकेश्वरी समाज
चालत नाहींसा होतो.

प्रकरण आठवें

पृष्ठे ७४-८५

खंडनमंडनः—ब्राह्मसमास्थापनेपर्यंतच्या राममोहनांच्या आयुष्या-
चा आढावा-राममोहनांचे डिम्बीसाहेबांस पत्र-हिंदूंच्या उपासनेचा
उपहास-ख्रिस्तानुशासनाचा गौरव-पाद्रथांच्या संगतीची जरूरी-
ख्रिस्ती धर्मशिक्षणाची हिंदवासीयांस जरूरी-पाद्री व राममोहन
यांच्या वादाचें संक्षिप्त विवेचन-वेदान्ताचा पुरस्कार, पुराणांचा
पुरस्कार-त्रयीवादांतील विसंगतपणा-धर्मगुरूंच्या परंपरेचा पगडा-
हिंदुधर्मनिंदकांचा निषेध-ख्रिस्तीधर्माचा फोलपणा-येशू ख्रिस्ताचें
परमात्म्यास न शोभण्यासारखे चरित्र-ख्रिस्तीकरणाचा निषेध-
राममोहनांचें विचारसंक्रमण.

प्रकरण नववें

पृष्ठे ८६-९०

ब्राह्मसमाजः—ब्राह्मसमाजाची स्थापना-राममोहनांबद्दल हिंदूंची
सहानुभूति, त्यांची निरहंकारवृत्ति व साधेपणा, सुंदर पोषाकाची
आवड-ब्राह्मसभेचा कार्यक्रम-ब्राह्मसभेचें ट्रस्टडीड-राममोहनांचें
अंतिमध्येय मातृप्रेम-वेदीची उपासना-भक्तीचा खरा मार्ग.

प्रकरण दहावें

पृष्ठे ९१-१०१

सार्वत्रिकधर्मः—राममोहनांच्या धर्मनिष्ठेचें शब्दचित्र-राममोहनां-
चें परमध्येय व त्यांनीं ठरविलेलीं सार्वत्रिक धर्माचीं कांहीं मूलतत्त्वे
(संवादरूपानें)-सार्वत्रिक धर्म व हिंदु धर्म.

प्रकरण. अकरावे

पृष्ठे १०२-१०९

अवांतर कार्यक्षेत्रः—राममोहनांच्या कार्यक्षेत्राची व्यापकता,—
न्या. रानढ्यांचे उद्गार-राममोहनांचें स्त्रीदाक्षिण्य-सती-बंदीविषयीं राम-
मोहनांचे प्रयत्न-सतीचा तेजस्वी जबाब-इंग्रजीची अपूर्वता व पहिला
आंग्लभाषाभिज्ञ-लोकशिक्षणाचे प्रयत्न-राममोहनांची लोकोत्तर
वाङ्मयसेवा-बंगाली गद्याच्या आद्यप्रवर्तकाचें कार्यस्वरूप-राममोहना-
चे हिंदुत्व-एकेश्वरी पंथाचा वीट.

प्रकरण बारावे

पृष्ठे ११०-११५

विलायतेची सफर व अखेरः—राममोहनांचे उरलेले कार्य—
विलायतेस जाण्याची आवश्यकता व गमन-राममोहनांची पाश्चात्य
समाजावरील विलक्षण छाप-विलायतेतील स्वागत-एकेश्वरी समाजानें
मुद्दाम सभा भरविली-इंग्लिश स्त्रियांचे प्रेम-मिस् सोफिया कॉलट
यांची ब्राह्मसमाजाबद्दल आस्था-मिस् कापेंटर व डेव्हिड हेअर
यांची कन्या यांचा राममोहनांबद्दल आदर-इ. सन १८३३ मध्ये
राममोहनांचें देहावसान.

प्रकरण तेरावे

पृष्ठे ११६-१३४

निष्कर्षः—राममोहनांचा मुत्सद्दीपणा व धर्मचिंतनाचा हव्यास—
राममोहनांची प्रार्थनेवर भिस्त-राममोहन व श्रीरामकृष्ण-राममोहनां-
चें विविध कार्य-जातिभेदाविषयीं राममोहनांचे विचार-हिंदुधर्मा-
वरील निष्ठा-परदेशगमन, कानोज व्हेल येथील समाधीवरील
शिलालेख, पाश्चात्यांचा आदर-इंग्लंडांतील अभूतपूर्व सत्कार-हिंदु-
धर्मीयाची अनास्था-राममोहनांचा इंग्रजांबद्दल आदर-राममोहन-
युग-राममोहनाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचे विचार-राममोहनांची
वसुधैवकुटुंबकवृत्ति-ब्राह्मधर्माचें पुरस्कृत तत्त्व राममोहनांची उदात्त
कल्पना-राममोहनांचे मित्रधर्मीय आत-राममोहनांचा दिनक्रम-
राममोहनांबद्दल लोकांचे आक्षेप-राममोहनांबद्दल लोकांची परस्पर-
विरुद्ध मतें-हिंदुस्थानची वर्तमानकालीन परिस्थिति-राममोहनांची
'श्रद्धा'—राममोहनांना कितपत यश, आलें-राममोहन लोकाग्रणी या
पदवीला कितपत पात्र होते-राममोहनांच्या अप्रयत्नाची मीमांसा—)

राममोहनांच्या चुका-धर्मगुरूंवरिल टीकेचा निषेध-लेखकाचा अनधिकार-राममोहनांबद्दल रामकृष्णादि थोरांचे विचार-अनुयायांचा विरोध-विद्यमान अनुयायांच्या विचारांतील विरोध-धर्मशील आणि तर्क-जर-तर-राममोहनांच्या चरित्राचे अप्रत्यक्ष फायदे-लेखकाचा समारोप.

प्रकरण चवदावें

पृष्ठें १३५-१३९

नंतरची स्थिति:— खिस्ती व ब्राह्म लेखकांची दोषास्पद दृष्टि-ब्राह्मसमाजाचे बडे आधारस्तंभ-राममोहनांचे निधनानंतर आधारभूत लोकांची पांगापांग-पडत्या काळांतील संगोपक-ठाकूरघराण्याचा इतिहास-बहिष्कृत ठाकूर घराण्याची भरभराट-बाबू द्वारकानाथ व त्यांचे पुत्रपौत्र-बाबू द्वारकानाथ व राजा राममोहन-पंडित रामचंद्र विद्यावागीश.

भाग १--परिशिष्ट अ

पृष्ठें १४०-१४१

राजा राममोहनांचा पद्यात्मक संदेश-शेवटचा भयंकर दिवस लक्षांत आण आणि सावध हो-हे मना आत्मानुसंधान कर-परमेश्वराचें महत्त्व-सर्वव्यापि ईश्वर.

भाग १-परिशिष्ट ब

पृष्ठें १४२-१४३

कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींची कालानुक्रमणिका.

भाग १-परिशिष्ट क

पृष्ठें १४४

या भागाच्या आधार-ग्रंथांची यादी.

पहिल्या भागांतील कांहीं ठळक अशुद्धे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३२	२८	राधिकेचा	राधिकेला.
५१	११	स्पर्शास्पर्श	स्पृश्या स्पृश्य.
६२	१५।१६	तें वरती दिलेंच आहे.	तें “ परमेश्वर पिता मानव हे भ्राते ॥ येशु ख्रिस्त ने ते सर्वांचेही ” अशा अर्थानें आहे.
६९	१७	व जातां एकेश्वरी प्रार्थना-मंदिरांतच जातों	न जातां एकेश्वरी प्रार्थना-मंदिरांतच जातों.”
९३	६	रचना	रचना
९५	४।५	कठीण जाणण्यास	जाणण्यास कठीण,
	१२	प्रथम व्याख्याने)	प्रथम व्याख्याने)
१०२	३।४	वरील.....ते.	राजाराम मोहन यांच्या बद्दल न्या. रानडे
१०३	मथळा	स्त्रीप्राविण्य	स्त्रीदाक्षिण्य.
१०५	१९	हुबळी	हुगळी.
११३	१८	मोठा प्यारा होऊन राहिला होता.	मोठे प्यारे होऊन राहिले होते.

अनुक्रमणिका भाग दुसरा—पृष्ठे १४४-३५२

प्रकरण पहिलें

पृष्ठे १४७-१५५

देवेंद्रनाथः—आजीबाई व नातू-देवेंद्रनाथांचें बालपण-त्यांचा मूर्तिपूजेवरील दृढविश्वास-अंतःकरण अस्वस्थ करून सोडणारा विचार-दिव्य साक्षात्कार आणि आजीचें देहावसान यांचा देवेंद्रांच्या मनावर परिणाम-वैराग्याचा उदय-जगाच्या जनित्याच्या ज्ञानाविषयी तळमळ-पंडित श्यामचरण यांस देवेंद्रनाथ आश्रय देतात-महाभारताचें वाचन, मूर्तिपूजेबद्दल तिटकारा, वेदांचा संदेश-राममोहनांच्या स्मृति जागृत होतात-राममोहनांच्या गादीचा वारस-तत्त्वबोधिनी सभेची स्थापना, प्रयोजन, भरभराट व कार्यक्रम-ब्राह्मसमाजाची तत्कालीन परिस्थिति-देवेंद्रनाथ-एक असामान्य व्यक्ति.

प्रकरण दुसरें

पृष्ठे १५६-१६३

पुनर्घटनाः—धार्मिक बाबींतील देवेंद्रनाथांचें धोरण-ब्रह्मोपासनेची नवीन पद्धत-देवेंद्रनाथांची शिस्त, प्रतिशालेखाची पद्धत, पहिल्या एकवीस तरुणांचें दीक्षाग्रहण, विद्यावागीशांचे निधन-दीक्षेची पद्धति व मत्त-गायत्रीमंत्रावर निष्ठा-दुर्गापूजा-देवेंद्रनाथाची ब्राह्मनिष्ठा-तत्त्वबोधिनी पत्रिका-संपादकमंडळ-ब्राह्मधर्मप्रचार-राजनारायण बोस यांची प्रेमलक्षणाभक्ति-तीन महत्त्वाच्या सुधारणा-ब्राह्ममत-मतांतर-देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांची व्याख्यान-ब्राह्मसंस्थेचें पुनरुज्जीवन.

प्रकरण तिसरें

पृष्ठे १६४-१७४

सत्त्वपरीक्षाः—डफ प्रभृतींच्या उद्योगांचे अनिष्ट परिणाम-एक परिणामकारक गोष्ट-धर्मांतराची लाट थोपवून धरली-वेदाची अपौरुषेयता-देवेंद्रनाथ हुशार विद्यार्थी वेदाभ्यासासाठी काशीस पाठवितात-आशापालनाची कसोटी-देवेंद्रनाथांचा विश्वजितयज्ञ-लोकांनी तोंडांत बोटें घातलीं-सत्त्वपरीक्षेची आणखी एक वेळ-वर्ष-श्राद्ध-विचारक्रांत परिस्थिति-देवेंद्रनाथांचें दिव्य स्वप्न-ईश्वरसान्निध्यावर भरंवसा-वेदांच्या प्रमादातीतत्त्वाबद्दल संशय-समाजांत नाविन्याची भर-देवेंद्रांच्या पुढील बिकट प्रश्न-उपनिषदे व वेदांतशास्त्र

यांतील सावळागोंधळ-देवेंद्रांची तडजोड-हिमालयांतील वास-ब्राह्म-समाजाचें सर्वमान्य तत्त्व-ब्राह्मसमाजाचा अभिमान-समारोप.

प्रकरण चवथें

पृष्ठें १७५-१८२

ब्राह्मधर्मः—देवेंद्रांच्या अंतःकरणांत ब्राह्मधर्मबीज प्रकट होतें-देवेंद्रांचा आत्मप्रणीत धर्म-ब्राह्मी उपनिषदाचे दोन भाग-दुसऱ्या भागांतील धर्मांशेचे कांहीं नमुने, ब्राह्मसंप्रदायाचीं तत्त्वे व संस्कार-विधि यांची रूपरेषा-राममोहन व देवेन्द्रनाथ यांजमधील फरक-आक्षेपकांची सरबत्ती-ब्राह्मधर्माचे बारा सिद्धान्त.

प्रकरण पांचवें

पृष्ठें १८३-१९५

राजनारायण बोसः—बालपणचें दारूचें व्यसन, व्यसनमुक्ता व ब्राह्मसमाजांत गमन, इंग्रजीची मोहिनी-राजनारायणांची ईश्वरनिष्ठा-राजनारायणाबद्दल लोकांचा आदर, 'ब्राह्मधर्म म्हणजे काय'-ब्राह्मधर्माचीं बारा विशिष्टलक्षणे-ब्राह्मधर्माचा विकासवाद परधर्म-सहिष्णुता-राजनारायणाचा उपदेश-ब्राह्मधर्माचे गौडबंगाली स्वरूप, राजनारायणांवर खिती विचाराचा परिणाम, -राजनारायणांच्या प्रेम-धर्मपुस्तकांतील कांहीं सुभाषिते-हिंदुत्वाचा अभिमान-आदिब्राह्मांचे आदर्श-आत्मीय सभेची स्थापना-देवेंद्रांचे हिमालयांत गमन-पहाडांतील चित्ताकर्षक देखावा, देवेद्रांस निसर्गाचा दिव्य सदेश-ब्राह्मसमाजास एका असामान्य व्यक्तीचा लाभ.

प्रकरण सहावें

पृष्ठें १९६-२०८

केशवचंद्र सेनः—केशवचंद्रांचे पितामह रामकमल सेन, ब्राह्मांचें लागेबांधे-केशवचंद्रांच्या वडिलांचा अकाली मृत्यु-शारदासुंदरींचे (केशवचंद्रांची आई) खबतर वैराग्य-तिची योग्यता-केशवचंद्रांची मातृभक्ति व शारदासुंदरीचें पुत्रप्रेम-परीक्षेच्या मंडपांतील लजा-स्पद प्रसंग, संन्यस्तवृत्तीची उत्पत्ति व ख्रिस्तविजय-केशवचंद्रांचें रुक्ष अंतःकरण-प्रार्थनेचा उगम-प्रचलित हिंदुधर्माबद्दल तिरस्कार-केशवचंद्रांची नाट्यप्रियता-भावनेंचे अत्याचार-गोपगिरीवरील व्याख्याने-ब्राह्मसमाजांत केशवचंद्र दाखल होतात-संगतसभेची स्थापना-ख्रिस्त्यांशीं संबंध-केशवचंद्रांचीं चोपडीं-प्रार्थनेवर श्रद्धा-

उपजत बुद्धि व प्रेरणा-सुशिक्षित तरुणांमधील विचारक्रान्ति, 'ब्राह्म-धर्मानुष्ठान' पुस्तकाची प्रसिद्धि व 'इंडियन मिरर' पत्राची सुरुवात-केशवचंद्रांना पदवीदान-गृहत्याग-त्यांच्या पत्नीची पतिनिष्ठा, केशव-चंद्रांचा पत्नीसह देवेंद्रनाथांकडे वास-केशवचंद्रांचा मानसिक उत्कर्ष, यशोपवीतावर गदा-पहिलें लग्न व नामकरण संस्कार-केशवचंद्रांचें स्वेच्छाचारी वर्तन-केशवचंद्रांचें मुंबईमद्रासकडे प्रयाण.

प्रकरण सातवें

पृष्ठें २०९-२१४

सुधारणेचा मनुः—ख्रिस्त्यांचा कवेराजपणा व हिंदवासीयांचें फाजील सौजन्य-मतभेदाविषयीं लेखकाचा खुलासा-ख्रिस्ती लेखका-च्या संगतीनें होणारा बुद्धिभेद-सामाजिक सुधारणेची उत्कंठा.

प्रकरण आठवें

पृष्ठें २१५-२२३

बंगालचे काहीं आद्यसुधारकः—राममोहन व देवेंद्रनाथ-देवेंद्रांच्या एकांतप्रियतेचा ब्राह्मसमाजावर परिणाम-बालविधवांची करुण स्थिति-पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर-ईश्वरचंद्रांचा विचित्र आशीर्वाद-त्यांची बालविधवांबद्दल सक्रिय सहानुभूति-ईश्वरचंद्रांची कोमलवृत्ति-त्यांच्याबद्दल दत्तकवीचें मत-ईश्वरचंद्र व श्रीराम-कृष्ण-उपासनासमाजाची स्थापना-ईश्वरचंद्र व युरोपिअन्स-बाबू शशिपाद बानर्जी-शशिपादांचा मद्यपाननिषेध-त्यांचे अवलोकनी-साठीं प्रयत्न-शशिपाद व स्त्री-शिक्षण-बाबू शशिपाद विधवांचे कैवारी-युरोपिअनांचा संसर्ग-सुधारणांचा जिह्वाळा.

प्रकरण नववें

पृष्ठें २२४-२३५

मतभेद व दुफळीः—केशवचंद्रादि तरुणांचा उत्साह-डॉ० भाऊ दाजी-मतभेद व दुफळी-ब्राह्मसमाज एक असामान्य शक्ति-प्रागतिकांचे मिश्रविवाह विचार-प्रतिनिधि सभेची स्थापना-केशवचंद्र व देवेंद्रनाथ, ब्राह्मिका-समाजाची स्थापना-पंथभेदास सुरुवात-सत्यानिष्ठा-केशवचंद्रांच्या एका व्याख्यानाचा सारांश-परराज्यधर्मसत्तेचे गोडबे-चमचमीत व्याख्यानाचे परिणाम-'थोर महात्मे' या व्याख्यानांतील काहीं मुद्दे-बूंदसे गर्ई-भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची स्थापना.

प्रकरण दहावे

पृष्ठे २३६-२४५

महर्षींची कारकीर्द:—ब्राह्मसमाजांतील मतभेदांचे मुख्य मुद्दे—देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांचे परस्परांवरील अकृत्रिम प्रेम—‘महर्षि’ नांवाची सार्थकता—महर्षींची सत्त्वपरीक्षा—महर्षींची योग्यता—देवेंद्रनाथ एक मुनि—ईश्वरेच्छेर्शी साहचर्य, प्रेम आणि औदार्य—साधकावस्थेतील आत्मचरित्र, केशवचंद्रांवरील अलौकिक प्रेम—देवद्रांचा हिंदुधर्मावरील अत्यंत विश्वास—आदि-ब्राह्मसमाज आणि वैदिक व ख्रिस्तीधर्म—मि० फर्कुहार यांची देवेंद्रांवर टीका—लिओनार्डसाहेबांचे ब्राह्मसमाजाबद्दल सहानुभूतिपूर्ण विचार—ख्रिस्ती मतामतांतील विरोध—देवेंद्रनाथांची असामान्य योग्यता, खानदानीचा दर्प व जनकाची उपमा—श्रीमान् खानदानीची लोकसंग्रहास प्रतिकूलता—ईश्वराची लीला—देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन—त्यांनी परस्परांबद्दल वर्तविलेली भविष्ये.

प्रकरण अकरावे

पृष्ठे २४६-२५३

आदि-ब्राह्मसमाज:—राजनारायण बोसांचे विचार, आदि-ब्राह्म व इतर पंथी ब्राह्म यांमधील मतभेदाच्या मुख्य बाबी—आदि-ब्राह्मसमाज—आदि-ब्राह्मसमाजाचें कार्यकारी मंडळ—सत्येंद्रनाथ ठाकूर व ‘धर्मवासना’—ब्राह्मसमाजाचावंशवृक्ष—आदि-समाजाचा इतिहास—सत्येंद्रनाथ आणि द्विजेंद्रनाथ—ब्राह्मसमाजांत ऐक्य घडविण्याचा प्रयत्न—ब्राह्मसमाज व रवींद्रनाथ.

प्रकरण बारावे

पृष्ठे २५४-२६५

रवींद्रनाथ-दर्शन:—रवींद्रनाथांचा जन्म-शिक्षणाचा कंटाळा—रवींद्रांचें गायनमाधुर्य, देवेंद्रांचें त्यांच्यावर प्रेम—दिव्यदर्शन—रवींद्रांचा बुद्धिप्रवाह—गंगाकाठी वास व निसर्गाशी विचारविनिमय—रवींद्रनाथांचें वाङ्मय—रवींद्रांची वादती महत्वाकांक्षा व त्यांचा धर्म—रवींद्रनाथांची पुराणांची विचिकित्सा—पुराणें हीं क्षात्रतेज व ब्रह्मतेज यांमधील झगड्यांचा इतिहास होत—ब्राह्मण व क्षत्रिय—द्वैताद्वैताचा उद्भव व भक्तिमार्गाचा पुरस्कार—भारतीय युद्धांमै दर्शित मोष्ट—रामायणाचें सार—ब्राह्मणनिंदेचा फोलपणा—परशुराम ही एक तेजोमूर्ति आहे—

श्रीरामचंद्र व आर्यांची दक्षिणेत वसाहत—सीतास्वयंवराचें रहस्य—
द्रौपदीस्वयंवरांतील गूढरहस्य—सीता व द्रौपदी या दोन जवळरस्त
शक्ति आहेत—ब्राह्मण व क्षत्रिय यांची कार्यक्षेत्रे—व्यास म्हणजे कोण—
महाभारत—ब्रह्मा-विष्णु-महेश या त्रयीची उपपत्ति—आर्य व अनार्य—
भारतवर्षाची नीति—रवींद्रांचें भारतभूवरील प्रेम—अन्नब्रह्माचा घडा
पूर्वपश्चिमेमधील सेतुबंधन—रवींद्रांच्या विचिकित्सेचे बरे वाईट परिणाम.

प्रकरण तेरावें

पृष्ठे २७०—२८२

नवयुगः—राममोहन यांची दृष्टि—रवींद्रनाथांची दृष्टि—आजची
जगाची स्थिति—माणुसकीचा अभाव—राष्ट्रपुरुष व विकृत स्वाभि-
मान—साम्राज्यवाद व साम्राज्यवादी—राष्ट्रीयः भावना—हिंदुस्थानच्या
दुर्दशेची मीमांसा—सामाजिक सुधारणेची आवश्यकता—रवींद्रनाथांचें
राजकारण—रवींद्रनाथांची शिक्षणाची दिशा—आजच्या शिक्षणपद्धती-
विषयी तिटकारा—पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचे अनिष्ट परिणाम, हिंद-
वासी यांची दिशाभूल—आधुनिक शिक्षणाची भुलभुलाई—प्राचीन
शिक्षणपद्धतीची आवश्यकता—संस्कृतीचा अभिमान—वर्णव्यवस्था—
अवलोकनतिसंबंधी विचार—ऐक्याचें पूर्णत्व प्रेमरूप होण्यांत आहे.

प्रकरण चौदावें

पृष्ठे २८३—२९१

संत-कविः—संत-कवि, रवींद्रनाथ—रवींद्रनाथ व कालिदास निस-
र्गाचे भोक्ते—रवींद्रनाथांची भाषा—नोबलप्राइझ—गीताञ्जलि—एकांत-
प्रीति, रवींद्रनाथांचे कवितेविषयी विचार, लोकसंग्रहबुद्धीची उणीव—
रवींद्रांचें काव्य व गीताञ्जलि—रवींद्रांच्या काव्यांतील करुणरस—देवाचें
नाते व कवीचें हृदय—रवींद्रनाथ—एक श्रीमंत कवि.

प्रकरण पंधरावें

पृष्ठे २९२—३०६

रवींद्रांचे किरणः—रवींद्रांच्या अंतरीची साक्ष—सनातनधर्मावरील
निष्ठा—रवींद्रांची धर्मदृष्टि—स्वत्वाच्या विकासांतच व्यापकत्वाची गुरु-
किल्ली आहे—निसर्गशिष्य रवींद्रनाथ—रवींद्रनाथांचे विश्वाविषयी
विचार—विश्वरूप परमात्मदर्शन—रवींद्रांच्या विचारांचें दुर्बोधस्व—प्रवृत्ती-
ची नावड—विश्व ही कर्मभूमी आहे—अहंकाराची मीमांसा—प्रवृत्ति

ऋषि व रवींद्रनाथ-कवींची योग्यी-रवींद्रांचे अद्वैत-अमृतत्वप्राप्तीचे उपाय-द्वैताद्वैत-निष्कामकर्म हेच मुक्तिप्रद आहे-कर्ममीमांसा चतुर्विध आश्रमांचें रहस्य-मृत्युमीमांसा-जन्मपरंपरा-व्यक्तिविकास-ज्ञानकर्म-समुच्चय.

अकरण सोळावें

पृष्ठे ३०७-३१६

साधना:—पाश्चात्यांची भेदनीति-विश्वप्रेम व आत्मौपम्यबुद्धि-संसार प्रवाहरूप आहे-प्रगतीकडे लक्ष-व्यापकदृष्टि-व्यक्तिभाव-जीवाचा खरा धर्म-प्रेम-जीवा-ने कर्मवीर व्हावें-जीवितसाफल्य समारोप.

अकरण सतरावें

पृष्ठे ३१७-३२९

शान्तिनिकेतन व विश्वभारति:—पूर्वपश्चिमेची सहकारिता-पूर्व पश्चिम आणि रवींद्रनाथ-शान्तिनिकेतन-महर्षींचें स्मारक-महर्षींच्या कल्पनेची जोपासना-एकांताचा कंटाळा-विद्यालय उघडण्याची इच्छा-पहिले शिक्षक-विद्यालयाची स्थापना व भरभराट-विद्यालयां-तील दिनक्रम-शिक्षणपद्धति-शिक्षकवर्ग-सभोवाराच्या वातावरणाचा परिणाम-शान्तिनिकेतनाची विश्वभारतीत परिणति-रवींद्रांची महत्त्वाकांक्षा व विश्वभारतीचें बीजारोपण-विश्वभारतीचा हेतु-विश्वभारतीची महत्त्वाकांक्षा-विश्वभारतीचें कार्यक्षेत्र-विश्वभारतीचा अभ्यासक्रम-हिंदूंचा अधःपात-शिक्षण व सुसंस्कृति यांची संगति अभेद्य आहे-विश्वभारतीचे नियम-संस्कृति संमेलन-समारोप.

अकरण अठरावें

पृष्ठे ३३०-३४९

समारोप:—टीकेची प्रस्तावना-ब्राह्मसमाज व मराठेशाही-ब्राह्म-समाजांतील संभाजीची कारकीर्द-देवेंद्रांचे सहकारी मिल व केशवचंद्र यांच्या कार्याची हजेरी-देवेंद्र आणि केशवचंद्र-देवेंद्र व डॉ० मांडारकर-देवेंद्रांच्या चरित्रांतील विसंगति-दोषदर्शन-रवींद्रांविषयी दोन मोठ्या व्यक्तींचे उद्गार-आधुनिकांचें धाम-रवींद्रांची विद्वत्ता व लौकिक-गीतांजलीची अभूतपूर्व प्रसिद्धि, आधुनिकांचा उदो उदो, रवींद्रांच्या काव्य-संपत्तीचा धूर-रवींद्रांचे आचारविचार, देश-

बांधवांशीं असहकारिता—वाङ्मयांतील स्वैर वृत्ति—शान्तिनिकेतनाचें
भावनाप्रधान्य—महात्माजी. घ रवींद्र, रवींद्राचें मतवैचित्र्य—‘तत्त्वज्ञान’
रवींद्राचें अनाचरणीय चारित्र्य—पुराणांबद्दल कवींची हास्यास्पद
चिकित्सक वृत्ति—परशुरामांबद्दल भिन्न भिन्न कल्पना—रवींद्रांच्या
कविकल्पनेनें भाविकांचा बुद्धिभेद—रवींद्रांचे उपनिषदांबद्दल विचार—
रवींद्रांचें गुरुपद—त्यांचा स्वाभिमान—शुभचिंतन.

भाग २—परिशिष्ट—अ

पृष्ठे ३५०—३५१

दुसऱ्या भागाची कालानुक्रमणिका.

भाग २—परिशिष्ट—ब

पृष्ठे ३५२.

दुसऱ्या भागाच्या आधार-ग्रंथांची यादी.

दुसऱ्या भागांतील कांहीं ठळक अशुद्धे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२७	२४	आनंदरूपामृतं	आनंदरूपममृतं
१६७	२	त्यानीं	त्याना
१७९	९	जो प्रसिद्ध झाला	जे प्रसिद्ध झाले
१८४	२८	ख्रिस्ताची 'सर्मन्स ऑफ	ख्रिस्ताच्या 'सर्मन्स ऑन
१९८	७	अतिथि	अतिथि
२०१	६	इ. सन १८५७	इ. सन १८५७ मध्ये
२१०	२३	तामसी	तापसी
२११	२७	आपत्कालीं	संपत्कालीं
२१७	३	अध्ययनाच्या	अध्यापनाच्या
२१९	११	त्यांचा फा	त्यांचा फार
२२०	२५	गेलीं होती.	गेले होते.
२२८	२५	ता क	तारक
२३२	२८	धर्मजिविन	धर्मजीवन
२३८	८	पुरोपूर	पुरापूर

पानं	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२३८	९	‘ईशावास्य मिदं सर्वम्	‘ईशावास्यमिदं सर्वम्
२३८	१९	अवश्य	अशक्य
२३८	२६	स्नेहास	स्नेह्यास
२३९	१६	हे दुर्मिळ पदवी	ही दुर्मिळ पदवी प्रात
२४९	२३	ब्राह्म सृष्टीत	बाह्य सृष्टीत
२५३	२	ब्राह्मसमाजाच्या	ब्राह्म समाजाचे
२५३	२	तरी ते असे	तरी असे
२६७	५	अगोदरच त्याचे जे भ्राते	अगोदरचे त्याचे भ्राते
२६९	२५	प्रकरणौ	खंडांत
२८४	१६	अमूर्त न निराकार	अमूर्त व निराकार
२८६	३	नाहीं शब्दार्थावरून	नुसत्या शब्दार्थावरून
२९०	३	भजन चिंतन व	भजन व चिंतन
३००	७	अद्वैतीय	अद्वैती
३००	१२	आकरादि	आकारादि
३०५	२६	जा तो	जाणतो
३०९	१२	सवाव्रत	सेवाव्रत
३१०	१८	त्या जन्माचें	त्याच्या जन्माचे
३११	२७	मृत्योर्मानृतं	मृत्योर्मांमृतं
३१२	१९	गंगच्या	गंगेच्या
३१३	१३	दिद्रदर्शन	दिद्रर्शन
३१५	२७	भयाद स्याग्नि तपति	भयादस्याग्निस्तपति
३१९	९।१०	बोल पूर एक	बोलपूर नांवाचें एक
३२६	२८	ध्येये	ध्येय
३३४	०	संस्कृत विद्याशिक्षण	संस्कृत विद्याशिक्षक
३३४	२७	मात्र त्यांना एका	मात्र एका
३३८	२८	कविनें	कवनें
३३९	१५	आपणास न कां	आपणासही न का

अनुक्रमणिका भाग तिसरा—पृष्ठे ३५३-५२७

प्रकरण पहिले

पृष्ठे ३५५-३६९

भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजः— भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची स्थापना, केशवचंद्रादि तरुणांचा उत्साह, कार्याचा प्रस्ताव—मेरी कापेंटर यांचे आगमन व स्वागत—आचाराविचारांत ख्रिस्ती लोकांचे अनुकरण—ख्रिस्ती भावनांचा उदय, तरुण ब्राह्मांचा अपूर्व उत्साह—तरुणांचे अस्वास्थ्य—अहंकाराचा नाश व भगवत्प्रार्थनेस सुरवात—केशवचंद्रांचे वैष्णवी भजनाचे वेड—केशवचंद्र देवेंद्रांकडे जातात—२४ नोव्हेंबरचा उत्सव—भारतीय ब्राह्ममंदिराच्या पायास सुरवात—वैष्णवसंकीर्तन-मिरवणुकीची अपूर्वता—‘संजीवनीनिष्ठा’ या व्याख्यानाचा सारांश—केशवचंद्रांचा दौरा—केशवचंद्रांचे व्यक्तिमाहात्म्य—प्रतापचंद्रांचे उपदेश व भाविकांची विनंतीपत्रे—व्यक्तिमाहात्म्याचा कळस—लोकांचा असंतोष व केशवचंद्राचा खुलासा—सद्गुरुमीमांसा—केशवभक्ति—केशवचंद्रांच्या अनुयायांतील फूट—भावी धर्मपंथ—ब्राह्ममंदिर व ब्राह्मप्रचारक.

प्रकरण दुसरे

पृष्ठे ३७०-३८५

दुसरी फूटः—केशवचंद्रांच्या आचारविचारांतील विसंगति—विलायतच्या सफरेची कल्पना व गमन—विलायतेतील स्वागत—पाहुण्यांचा समाचार—केशवचंद्रांची निराशा, पाश्चात्यांचा संदेश—भारत-सुधारक मंडळांची स्थापना व इतर सामाजिक सुधारणा—देवेंद्रांचे आगमन, समेटाचा प्रयत्न—केशवचंद्रांची कानउघाडणी—ब्राह्मांच्या लग्नाचा कायदा—तिसरा मॅरेज ॲक्ट—भारताश्रम—नवीन नवीन संस्था—केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी यांमधील मतभेद—फूट सुरू झाली—कटु अनुभवाचा परिणाम व साधनकाननांत निवास—केशवचंद्रांचे धर्मवेड व प्रतिष्ठितपणा—केशवचंद्रांच्या राहणीतील विलक्षण फरक—केशवचंद्रांचे अनुयायी—कुचबिहारचे लग्न व त्यासंबंधी केशवचंद्रांचा खुलासा—लग्नाची वाटाघाट, अनुयायांतील फूट व साधारण-ब्राह्म-समाजाची स्थापना.

नवविधानाचें स्थूल स्वरूपः—केशवचंद्रांचा हृद्रोग-भगवान् श्रीरामकृष्णांचा समागम व दृष्टिकोनांतील बदल—दुर्गापूजेच्या उत्सवां-
तील केशवचंद्रांचें व्याख्यान—मूर्तिपूजेचें तत्त्वज्ञान—केशवचंद्र शिष्य
मंडळींत जम बसवितात—समाजाच्या गाड्यास गति आणण्यासाठीं
केशवचंद्रांचे प्रयत्न—नवविधानाची प्रचंड लाट—केशवचंद्रांची
भावना—नवविधानाची आवश्यकता व स्थापना—ध्वजारोपणप्रसंगीच्या
केशवचंद्रांच्या भाषणाचा सारांश—नवविधानांतील दोन गुणविशेष—
संतसमागम—कुचबिहार प्रकरणाचा केशवचंद्रांच्या मते ब्राह्मसमाजा-
वर परिणाम—नवविधानांतील विविध कार्यक्रम—असतोष परिहाराचे
प्रयत्न—नवविधानांच्या दुसऱ्या वार्षिक उत्सवांतील थाटाचा समारंभ—
पावित्र्यसंरक्षक अशा नवविधान धर्मींतील विशेष—ब्राह्मसमाजाच्या
शाखांतील मतभेद—नवविधानोत्पत्तीचीं त्रिविध कारणें—हिंदु व
ख्रिस्ती या दोघांसही खूप ठेवण्याचे केशवचंद्रांचे प्रयत्न—नवविधानां-
तील ख्रिस्तासंबंधी अभिनिवेश—राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न.

नवविधाननिष्ठाः—केशवचंद्रांनी पुकारलेला ईशसंदेश—‘मी
आहें’—आमचें धर्मानुशासन—ब्राह्मसमाजाची हीन स्थिति—ब्राह्मदर्शन—
केशवचंद्रांची व्याख्यानें, खाइस्ट हा कोण आहे?—हिंदुस्थानचा जेता
खाइस्ट—ख्रिस्त महात्म्य—देवत्रयीवादाचा पुरस्कार—खाइस्ट हा
आपला बांधव आहे—माझा ख्रिस्त—ख्रिस्त हा साधनाचा दर्शक
आहे—‘ईश्वरी साक्षात्कार’ या व्याख्यानाचा सारांश—केशवचंद्रांच्या
बोलण्याचा शाब्दिक व लाक्षणिक अर्थ—सहानुभूतीची प्रक्रिया.

प्रार्थना व प्रेरणाः—प्रार्थनेचें स्वरूप व महत्त्व—ईशप्रसादाशिवाय
प्रार्थनेची पूर्तता होत नाही—सर्व देवमयत्वभाव—ईशप्रेरणेचा अनुभव
मिळविणें कठीण नाही—ईशप्रेरणेचा प्रभाव—केशवचंद्रांचें आत्मनिरीक्षण

प्रार्थना व प्रेरणा—संतांचें दोषाविष्करण—केशवचंद्रांच्या प्रार्थनांतील औदासीन्य—त्यांच्या प्रार्थनेचें महत्त्व—समारोप.

प्रकरण सहावें

पृष्ठे ४१९-४२७

देव-भक्त-संवादः—केशवचंद्रांची एक प्रार्थना—त्यांच्या प्रार्थनेंतील अर्थाची दुर्बोधता—ईश्वर बोलतो कसा—ईशसंवादास फक्त विवेक-निष्ठेची जरूर आहे—आधिभौतिक शास्त्रांच्या प्रक्रियेंत ईश्वरच आहे—ईशसंवादासाठीं मध्यस्थाची आवश्यकता नाही—देवमुखानें प्रतिस्पर्धांची कानउघाडणी—एकाच वक्त्याच्या द्विविध वाणी—संत व ब्राह्म—ऋषि—संतांचे व ब्राह्मांचे अनुभव सारखेच ?

प्रकरण सातवें

पृष्ठे ४२८-४४७

श्रीरामकृष्ण परमहंसः — श्रीरामकृष्ण व राजा राममोहन—श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाचा परिणाम—श्रीरामकृष्ण व विवेकानंद यांच्या अवतारांची कथा—श्रीरामकृष्णांच्या मातापितरांना झालेले साक्षात्कार—श्रीरामकृष्णांचें अतर्क्य सामर्थ्य—श्रीरामकृष्णांचें अनुभवपूर्ण विस्मयकारक चरित्र—स्वयंसिद्धानांही तपश्चर्या केली पाहिजे—श्रीरामकृष्ण व देवेद्रनाथ—श्रीरामकृष्ण व केशवचंद्र—श्रीरामकृष्ण व प्रतापचंद्र—श्रीरामकृष्णांबद्दल ब्राह्म पुढाऱ्यांच्या परस्परविरोधि कल्पना—केशवचंद्रांची श्रीरामकृष्णांवरील अत्यंत भक्ति—श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाचा परिणाम—नवविधानाचे वैशिष्ट्य—मतभेदाचे रहस्य—केशवचंद्रांचा अहंकार—केशवचंद्रांची आत्मप्रौढी—हेही नाही आणि तेंही नाही—समारोप.

प्रकरण आठवें

पृष्ठे ४४१-४५३

नवविधानाचे कांहीं विधिः—उत्सव व विधि यांची आवश्यकता—(१) फकिरी दीक्षा—(२) पवित्र भोजन—(३) विरागी गृहस्थ—(४) भगिनीसमाज—(५) विद्यार्थी वर्ग—(६) अग्न्युपासना—(७) पावनविधि—तीर्थविधि—केशवचंद्रांचें व्यक्तिमाहात्म्य—केशवचंद्रांच्या घरी—ईश आणि ईशपुत्र, मोक्षाची कल्पना—धर्मप्रसाराचे चित्ताकर्षक

प्रयत्न-केशवचंद्रांच्या धर्मपत्नीचा वैवाहिक संन्यास-व्रतें-केशव-चंद्रांचा आत्मविश्वास, नवविधानाचा जाहिरनामा-नवसंहिता-केशव-चंद्रांचा योग-सांप्रदायिकांस सूचना-आयुष्याचा आढावा-केशव-चंद्रांची औदासीन्यपूर्ण प्रार्थना-केशवचंद्रांचे कच्चे अनुयायी-त्यांची निराशा-केशवचंद्रांचा विलक्षण उत्साह-नवदेवाल्यास सुरवात.

प्रकरण नववें

पृष्ठे ४५४-४६१

श्रीरामकृष्णांची शेवटची भेट व अखेरः—देवेंद्रनाथ, श्रीराम-कृष्ण व कलकत्त्याचे लॉर्ड बिशप या तीन व्यक्तींशी केशवचंद्रांचा संबंध-श्रीरामकृष्ण व केशवचंद्र यांची शेवटली भेट; रामकृष्णांचे भावसमाधिस्थितीतील उद्गार-देह आणि आत्मा-ईशशक्ति व्यक्ती-व्यक्तीत कमीजास्त प्रमाणाने व्यक्त झालेली असते-ब्रह्म व आद्य-शक्ति साक्षात्कारानंतर ईशदर्शन सर्वत्र होते-परब्रह्म आणि माया-आई व मूल अथवा जगद्धात्री व मनुष्य-समाधिविसर्जन, ईश्वरास भक्तिवांचून दुसऱ्या कशाची किंमत नाही-केशवचंद्रांच्या आजारा-चें रहस्य-केशवचंद्रांसाठी श्रीरामकृष्णांचा नवस व शेवटचा उपदेश-देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांची शेवटची भेट-नवदेवाल्याचा अनावरण समारंभ-केशवचंद्रांची शेवटची प्रार्थना-केशवचंद्रांची हृदयद्रावक अखेर.

प्रकरण दहावें

पृष्ठे ४६२-४७०

जीवनरहस्यः—दग्ध मनोभूमीवरील ईशप्रेमाचा अंकुर, ईशप्रेरणा-ईश्वराची अंतःप्रेरणा-गुलामगिरीचा तिटकारा अथवा मतस्वातंत्र्य-सदसद्विवेक बुद्धीवरील विश्वास-कठोर वैराग्याची प्रेमपूर्ण भक्तीत परिणति-भक्ति व योग-ईश्वरावर निस्सीम निष्ठा-केशवचंद्रांची चंचल मनोवृत्ति-केशवचंद्रांची निष्ठा व शासन पद्धति-बालोन्मत्त पिशाच-वृत्ति-केशवचंद्र आणखी जगले असते तर-केशवचंद्रांचें अपूर्व यश-गैरसमजाचे प्रसंग-आयुष्याचें ध्येय-केशवचंद्रांची योग्यता.

प्रतापचंद्र मुजुमदारः—केशवचंद्रांचें नवविधान—खिस्ती मिशन आणि ब्राह्मसमाज—महत्वाकांक्षी पुरुषाच्या लीला—प्रतापचंद्रांचें मित्र-प्रेम—प्रतापचंद्रांच्या आयुष्याची रूपरेषा—प्रतापचंद्र व केशवचंद्र—वडिलांचा अकाली वियोग—प्रतापचंद्रांची पितृभक्ति—त्यांची मातृ-भक्ति—विधवांबद्दल सहानुभूति—हिंदु-विवाहसंस्काराचें माहात्म्य—प्रतापचंद्रांचा बालविवाहाचा अनुभव—प्रतापचंद्रांची निराग्रह वृत्ति—ब्राह्मसमाजांत प्रवेश—पूर्ववयाची आठवण—भोळ्याधर्मभावनेचा प्रताप—परदेशाची कीर्ति—खिस्तनिष्ठा—प्रतापचंद्रांचे ईश्वरविषयक विचार—प्रतापचंद्रांचे लेखन आणि वक्तृत्व—प्रतापचंद्र व प्रार्थना-समाज—भारतवर्षीय समाजांतील बखेडे, तडजोडीचे प्रयत्न—केशवचंद्रांच्या कार्याबद्दल कळकळ, प्रतापचंद्र व श्रीरामकृष्ण.

केशवचंद्रांचे मुख्य अनुयायीः—केशवचंद्रांची वंग तरुणांवर छाप व निरनिराळ्या संस्थांचा उदय—केशवचंद्रांचे अनुयायी—केशवचंद्रांवरील आक्षेप, ईश्वराची नियति—केशवचंद्रांचे दुसरे उजवे हात, अधोरनाथ गुप्त—अमृतलाल बोस—महेंद्रनाथ बोस—उमानाथ गुप्त—उपाध्याय गौर गोविंद—कांतचंद्र मित्र—त्रैलोक्यनाथ संन्याळ—प्रसन्न-कुमार सेन—गिरीशचंद्र सेन—दीनानाथ मुजुमदार—डाक्याचे वंगचंद्र—रामचंद्र सिंह—ऋषि केदारनाथ—प्यारीमोहन चौधरी व इतर नांवाजण्यासारखे पुरुष—धर्मप्रेषितांची निस्पृह वृत्ति—केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी—केशवचंद्रांचा अनुयायांस उपदेश.

नवसंहिता—केशवचंद्रांची भविष्यवाणी—नवसंहितेची जरूरी व तिची रूपरेषाः— १ आवाहन— २ गृह— ३ गृहस्थ— ४ नित्याची उपासना— ५ नित्याचें भोजन— ६ कामधंदा— ७ करमणूक— ८

अभ्यास आणि वाचन— ९ दानधर्म— १० आप्तविषय व संबंधी—
 ११ बंधुभगिनी— १२ पतिपत्नी— १३ चाकरनोकर— १४ संस्कार—
 १५ जातकर्म— १६ नामकरण— १७ दीक्षा— १८ विवाह— १९ अंत्येष्टि
 २० श्राद्धसंस्कार— २१ व्रते— २२ रिपुसंहार— २३ शिशुशिक्षण—
 २४ आत्मिकविवाहव्रत— २५ ब्रह्मचर्य— २६ वैधव्य— २७
 साधक— २८ विरक्त गृहस्थाश्रम— २९ धर्मप्रचारक—नवविधानाची
 धर्ममते— नवसंहितेचा साहेबी थाट, ईश्वराची अर्चित्य लीला.

प्रकरण चौदावे

पृष्ठे ५०३-५२४

सिंहावलोकनः— ग्रंथविस्ताराचा खुलासा—केशवचंद्रांबद्दल कांहीं
 प्रसिद्ध व्यक्तींचे अभिप्राय—ब्राह्मांचे धार्मिक विचारः (१) ईश्वर
 सृष्टिचे आदिकारण नाही—(२) निसर्ग व उपजतबुद्धि म्हणजेच धर्म-
 शास्त्र—(३) अवतार म्हणजे मनुष्यांतील विशेष व्यक्तदेवांश—(४)
 ब्राह्मधर्म हा सर्व धर्मांतील रहस्य रूप आहे—(५) पापक्षालन पश्चात्तापाने
 होतें—भावनेच्या अतिशयाचे समर्थन—नवविधानाच्या अपयशाची
 गुरुकिल्ली—शिवनाथशास्त्र्यांचा केशवचंद्रांच्या गुणदोषविवेचनाचा
 आढावा—नवविधानाचे तीन विधायक गुण—संक्रमणकालचा बंगाल—
 ब्राह्मधर्मावरील निरनिराळे अभिप्राय—पश्चात्ताप—समजुतीचा घोंटाळा,
 वैष्णवाचार आणि केशवचंद्र—केशवचंद्रांचा योग—पूर्वजन्म आणि
 मुक्ति—नवधर्मांतील समन्वय—केशवचंद्रांचा आशावाद—आशियाचा
 युरोपला संदेश—केशवचंद्रांची स्वयंबहिष्कृति—नवविधानीयांचे वैशिष्ट्य
 व पृथक्त्व—आर्योत्सवांची हकालपट्टी व ख्रिस्ती उत्सवांस सुरवात—
 विदेशियांनी शिकविलेलें शहाणपण—हिंद राष्ट्रीय ख्रिस्ती चर्च—ब्राह्मांस
 काय उचित आहे ?—नवविधानाचे ख्रिस्ती वळण, विदेशी संस्कारां-
 ची होळी—नवविधानाची छकलें व अपूर्ण राहिलेलें कार्य—नवविधाना-
 च्या कार्यक्रमाची रूपरेषा—नवविधानी लोक व राजकारण—एकेश्वरी-

सरिता व सामुदायिक उपासनांचें महत्त्व—कांहीं प्रश्नोत्तरें—अप-
कर्षाची मीमांसा.

भाग ३—परिशिष्ट अ

पृष्ठें ५२५—५२

तिसऱ्या भागाची कालानुक्रमणिका.

भाग ३—परिशिष्ट ब

पृष्ठ ५२७

आधार-ग्रंथांची यादी.

तिसऱ्या मागांतील कांहीं ठळक अशुद्धे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३७०	३	विनोदपत्रांत	विनोदी पत्रांत.
३७५	२०	विवादास	विवाहास
३७७	४	मंजूर	मंजूर
३७७	७	‘भा कोणताच	‘मी कोणताच
३७७	२३	असच	असेच
३८३	२	वाटला	वाटली
३९१	१९	स्ववत्प्रधान	स्वत्वप्रधान
३९१	२६	अशा ह्या अविद्यमान	अशा अविद्यमान
३९३	१४	आदेश	आदर्श
३९३	१८	ह्याच	ह्याचें
३९९	२४	सर्व देवत्रयत्वभावा	सर्व देवमयत्वभावा
४१३	५	प्रश्नरचना	शब्दरचना
४१७		पृष्ठांक ४२७	४१७
४२७	१९	पहा अननुभव	पहा अनुभव
४३४	१६	कांहीं स	कांहींसे
४४३	६	मिळावयाचा	मिळवावयाचा.
४५८	९।१९	आहे पुढील ,,	नाहींत यापुढें घालावे.
५१२	१७	फरजी	बुरजी
५१३	३	अशावादी	आशावादी
५१३	१६	तसेच	...[गाळावे]
५१५	१५	चाललें	चाळलें
५१६	हेडिंग	महाराष्ट्रीय	हिंदराष्ट्रीय.
५२४	२	समजापेक्षां	समाजापेक्षां

अनुक्रमणिका-भाग चवथा-पृष्ठे ५३१-८८०

प्रकरण पहिले

पृष्ठे ५३१-५४१

आद्यसंस्थापकः—नवविधान समाज व साधारण-ब्राह्मसमाज—साधारण-ब्राह्म व ख्रिस्त-नवलाची गोष्ट-साधारण-ब्राह्मसमाज आणि त्याचे संस्थापक-आनंदमोहन बोस व त्यांच्या मातुःश्री-आनंद-मोहन यांची प्रेमवृत्ति-परोपकारी स्वभाव-आनंदमोहनांची असामान्य योग्यता-आनंदमोहन व शिवनाथशास्त्री-बंगालचे न्या० रानडे-पं. शिवनाथशास्त्री व त्यांचे मातापितर-शिवनाथशास्त्री व ईश्वरचंद्र-शिवनाथ व केशवचंद्र-शिवनाथाचा अभाविकपणा-शिवनाथ व श्रीराम-कृष्ण-त्यांचे ललितवाङ्मय-शिवनाथांचा राष्ट्राभिमान-आनंदमोहनाची देशभक्ति-शिवचंद्र व उमेशचंद्र.

प्रकरण दुसरे

पृष्ठे ५४२-५४९

कार्यविस्तारः—केशवचंद्रांची अधिकारलालसा-साधारण ब्राह्मसमाजरचना-सभासदत्वाच्या अटी-साधारण-ब्राह्मांचा कार्यविस्तार-साधनाश्रम व मागसलेल्या जातींची शाळा-इतर कांहीं उपसंस्था-तीन संस्थांचे एकीकरण-शिक्षणाचे विविध प्रकार-साधारणसमाजाची वृत्तपत्रे व सामाजिक कार्ये-साधारण-समाजाच्या जोडसंस्था-खासी मिशन-हिमालयांतील रानटी लोक व ख्रिस्ती मिशनरी-बाबू नीलमणी चक्रवर्ती यांचे रानटीलोकांना सुधारण्याचे प्रयत्न-साधारण-ब्राह्मांचे सामाजिक कार्य-साधारण-ब्राह्माचा विशेष-उपासना व सामाजिक सुधारणा याविषयी आवड-अनुभवजन्य जागृति-विचाराचा समतोलपणा-साधारण-ब्राह्मांचे वाङ्मय.

प्रकरण तिसरे

पृष्ठे ५५०-५५९

तत्त्वज्ञानः—(अद्वैत)-विषयोपन्यास-साधारण ब्राह्माच्या वाङ्मयाचा विशेष; अर्थात् त्यांचा बुद्धिवाद-साधारण-ब्राह्म कल्पनावामी आहेत-(टीप १) हेगेल व त्याचे कांहीं सिद्धान्त-(टीप २) निंबार्क व त्यांची मते-‘एकमेवाद्वितीयम्’चे वेदान्ताप्रमाणे स्पष्टीकरण व विद्यारण्यांचा खुलासा-साधारण-ब्राह्मांचा ईश्वरवाद व तीन नित्य सत्ये-ब्राह्ममताचे खंडन-ब्राह्मांचे उत्तर-सत् आणि चित्, अति

पौरुष ब्रह्म—वेदान्तमत, ब्राह्म-विचारांस महत्त्व देण्याचें कारण—
ब्रह्माचा विश्वसंकल्प—मनाच्या जाणिवेबाहेर पदार्थास अस्तित्वच
नाहीं—अनुभवाचा पाया.

प्रकरण चवथें

पृष्ठे ५६०—५७३

तत्त्वज्ञानः—(द्वैताद्वैत)—ब्राह्मांचें शान—तीन दगडांवरील संसार-
अहंप्रत्ययाचें निरपवादित्व—विषय-विषयी-भाव व आत्मानात्म
वाद—सारें विश्व मनोमय आहे—बड्याचें तेल वांग्यावर—द्वैताद्वैताचे
प्रयोग, पदार्थाची व्याप्ति—पदार्थाचे विविध गुण, दृष्टिभ्रम—पदार्थाचें
बाह्यरूप स्वयंसिद्ध मानलें तर—दृष्टीचें महत्त्व—इंद्रियज्ञान व अनुमान—
भिन्न पदार्थांतील अंतर—अंतर म्हणजे काय?—स्पर्शभ्रम—शब्द, रस
आणि गंध हे गुणही मनोमयच आहेत—निसर्गवाद्यांची शंका,
ब्राह्मांचें उत्तर—ब्राह्मसिद्धान्त आणि वेदान्तप्रक्रिया—ब्राह्मकल्पना-
वाद्यांचा युक्तिवाद—कल्पनावाद्यांचा सिद्धान्त—ब्राह्मांचा द्राविडी
प्राणायाम—ब्राह्मांची स्थूलमानानें विचारसरणी.

प्रकरण पांचवें

पृष्ठे ५७४—५८४

तत्त्वज्ञानः—(त्रिगुणांचे प्रकार) ब्रह्मांचें स्वरूपलक्षण—सत्, चित्
व आनंद या गुणत्रयांचें रहस्य—संकल्प हे सत्य व नित्य आहेत—पर-
मात्म्याची ज्ञानवत्ता—ब्रह्माची ज्ञानवत्ता ही ज्ञाताज्ञेय रूप आहे—
ज्ञानवत्ता अनाद्यनन्त आहे—ज्ञानवत्तेचें अनाद्यनंतत्व कसे सिद्ध
होतें?—क्षणिक विज्ञान—अखंड जाणीव—विश्वात्म्याची ज्ञानवत्ता—
वेदान्ती कोठें चुकतात—ईशाचा आनंदगुण—अज्ञानजन्य भ्रम—दुःख-
मीमांसा—अपूर्णता हा सृष्टपदार्थाचा धर्म आहे—तत्त्वसार.

प्रकरण सहावें

पृष्ठे ५८५—५९२

प्रामाण्यवादः—सामान्यविचार—विषयप्रवेश—विद्वानांमधील मत-
बौध्द-प्रामाण्याच्या गोंधळाचीं कारणें—तिन्ही पंथांतील प्रामाण्यवादाचा
सारांश—ब्राह्मांचें धर्मशास्त्र—सद्गुरूची आवश्यकता—तार्किक विचार हेंच
प्रमाण—तात्पर्य—विवेकवाणी आणि आत्मवाक्य.

प्रकरण सातवें

पृष्ठे ५९३—६१४

प्रामाण्य-विचारः—(उपनिषदे) ब्राह्मांचें त्रैशिष्ट्य—खिस्तप्रेम व

वेदोपनिषदांवरील अनस्था—खिस्तीकरण टळण्याचें कारण—हिंदुत्वाचा द्वेष—साधारण—ब्राह्मांचें स्वतंत्र बिऱ्हाड—वेदार्थयत्न—मृत्तिका हेच सत्य आहे—अन्नमय मन, उदकमय प्राण व तेजोमय वाणी—कल्पानावादाची रूपरेषा—ध्येयप्रणालि—नारदसनत्कुमार-संवाद—सनत्कुमारप्रणित उपासना व ब्राह्मसिद्धान्त—भूमन्—हें सर्व भूमन् आहे—आत्मदर्शन—आचार्यांचें मत—याज्ञवल्क्य गार्गिसंवाद—पंडितांचा मुख्य आधार—इंद्रप्रतर्दन संवाद—ग्रंथकर्त्याची सूचना—लयवाद—ब्रह्मलोकप्राप्ति—ध्येय-कल्पना—लयवादाची कल्पना चूक आहे—वेदान्तमतदर्शन—बृहदारण्यकांतील अवतरणांचा उल्लेख कां कला उपनिषदांतील उपासनादि विषय-पंडितजी आणि उपनिषदे—पंडितजींची सनातनधर्माबद्दल आस्था.

प्रकरण आठवें

पृष्ठे ६१२-६२०

शास्त्रविचारः—ब्राह्मधर्माचें रोपटें व पाश्चात्य शास्त्रांचीं खतें—पाश्चात्य ईश्वरवाद—विश्वरचना शास्त्र, व्यापक मन—गति अथवा शक्ति—जीवनशास्त्र—वेदान्तमत—सत्तावाद—वेदान्तमत—नीतिशास्त्र—ईश्वराचें व्यक्तित्व—पंडितजींचे प्रतिपादन—ब्राह्मी स्थिति—भक्तिपंथ.

प्रकरण नववें

पृष्ठे ६२१-६३२

वैष्णवधर्मः—साधारण ब्राह्म व वैष्णवधर्म—वासुदेव व कृष्ण या कार्त्तिक व्यक्ती आहेत—कृष्णकथेची उत्पत्ति—महाभारतांतील कथा मनःकल्पित आहेत—वैष्णवभक्ति—रासलीला—पंडितजींचे समालोचन—श्रीकृष्णनिंदा—श्रीराधाकृष्ण—सदाचार.

प्रकरण दहावें

पृष्ठे ६३३-६४२

ब्रह्ममतदर्शनः—दुसरी ब्रीदवाक्यें—ब्राह्मांची ओळख—मत-पात्रिका—सामाजिक विचार—ब्रह्म सगुण कीं निर्गुण—ईश्वराचें गुण-वर्णन—जीवमीमांसा—मरणोत्तर स्थिति—पूर्वजन्मवाद—सतत उन्नति—ह्या जन्मापुरताच विचार.

प्रकरण अकरावें

पृष्ठे ६४३-६५१

ब्राह्ममतदर्शनः—जगासंबंधी विचार—क्रमोत्कर्षवाद—वैराग्याची ठिणगी—सृष्टिवृत्तिक धन—हृदयस्थ हरि-गृहस्थाश्रमाचा अपूर्व गौरव—देवळें व मठ—धर्मगुरु—धर्म व प्रपंच—जीवन रहस्य—माधुर्याचा सागर—

भाषेचा पाऊस—मोहक थापा—नैराश्यं परमं सुखं—पाप आणि पुण्य—
पापविमोचन—तत्त्वमसि.

प्रकरण बारावें

पृष्ठे ६५२—६६०

नवयुग आणि धर्मः—वडाचें झाड—डफडेराक्षिओ डेव्हिड—
सामाजिक सुधारणा—प्रागतिक विचार—धर्माचा ऱ्हास—धर्माचें क्षेत्र—
विचारार्ची दोन टोके—मध्यवर्त्याचा खेळखंडोबा—धर्माचे दुष्परिणाम—
धर्मविकास—सुधारणायुगानें काय शिकविलें—धर्मशीलाचें महत्त्व—
धर्म आणि शास्त्र—वाद.

प्रकरण तेरावें.

पृष्ठे ६६१—६६९

धर्म आणि सुधारणाः—ब्राह्मांचा आचारधर्म—मतस्वातंत्र्य—
क्रांति आणि सुधारणा—प्रतिमोपासना—स्वाभाविक होत जाणारी
सुधारणा—मूर्तिपूजेतील तडजोड—भाविकांचें वर्म—ब्राह्मांची विसंगति—
चातुर्वर्ण्य—जातिनिषेधास विचारतो कोण—श्रेष्ठकनिष्ठ भाव.

प्रकरण चौदावें —

पृष्ठे ६७०—६८०

सुधारणाः—अवलोन्नति—विघातक कामगिरी—ब्रह्मद्वेष—स्त्री-
स्वातंत्र्य वर्णसंकर—हिंदूंच्या ऱ्हासाची अपूर्व मीमांसा—पहिलें चुंबन—
वशीकरण—मिश्रविवाहपद्धति—स्त्रियांशी संबंध—स्त्रीविषयक पापी
कल्पना—स्वयंवर—विषयवासना—स्त्री शिक्षण—कुलशीलविचक्षणा.

प्रकरण पंधरावें

पृष्ठे ६८१—६८६

सदाचारः—सामान्यविचार—सदाचाराचें गमक—नीति आणि
धर्म नैतिक जीवन—पुण्यपापाचे फल—श्रेयप्रेयवाद—एका ब्राह्म वेदान्त्याचे
विचार—सुखोपभोग—तडजोड आणि समन्वय—सर्वभूतहिते रतः.

प्रकरण सोळावें

पृष्ठे ६८७—६९१

सदाचारः—नित्यकर्म आणि प्रार्थना—प्रातःस्मरण—पूर्णांग उपास-
ना स्तोत्रे—कौटुंबिक प्रार्थना—स्नानकर्ळा प्रार्थना भोजनकालचा
अनुग्रह—रोजच्या उद्योगाच्या आरंभी सायंप्रार्थना—शोपी जाण्यापूर्वी
प्रार्थना—नवीन काय जोडलें ?

प्रकरण सतरावें

पृष्ठे ६९२—७०१

सदाचारः—संस्कार—जातकर्म—नामकरण—अन्नप्राशन—विद्यारंभ—
दीक्षाविधि—विवाह—वधूवरण—अंत्येष्टि—श्राद्ध.

प्रकरण अठरावें

पृष्ठे ७०२-७०५

सदाचारः—ब्राह्मांचे कांहीं महत्त्वाचे विधि-धर्मप्रचारकाची दीक्षा-अनुष्ठानपद्धतीत गाळलें काय ?

प्रकरण एकोणिसावें

पृष्ठे ७०६-७०९

सदाचारः—अनुष्ठानविचार-नीति व संस्कार-हेमचंद्र सरकार यांचें प्रार्थनापुस्तक-संस्काररहस्य-स्त्री-स्नातंत्र्याचा पैलू-दक्षणा-दानासंबंधी विचार.

प्रकरण बिसावें

पृष्ठे ७१०-७१६

ब्राह्मोपासनांची प्रगतिः—स्तोत्रपाठ-महर्षींची ब्राह्मोपासना-केशवचंद्र-सत्येंद्रनाथ-तैलोक्यनाथ-केशवचंद्रांच्या योगायोगाची परिणति-समाधीचा अनुभव-अनुभूतिप्रकाश-पूर्वपरंपरा.

प्रकरण एकविसावे

पृष्ठे ७१७-७३०

ब्रह्मसाधनः—साधनमंदिर-साधनांचे क्षेत्र-अनास्था व औदासीन्य-धर्मश्रद्धा-सोपानपरंपरा-उपासनांचें स्थूल स्वरूप-आराधना-प्रार्थना-ध्यान-योग-ब्राह्मसाधकांचा अनुक्रम-ज्ञान, भक्ति आणि कर्म-खिस्ती-संस्कार-आत्मक्रीड-अराधना-अद्वैत्यांचा अभेदभाव-दर्शन हे साधन कीं साध्य-निरालंबस्थिति व्यतिरेक-अन्वयपद्धति सहजयोग-भेदकवृत्ति-सुखाची इच्छा शिवरूप-ईश्वराचे प्रेम-प्रार्थनेची आर्तता-ईश्वरप्रेरणा.

प्रकरण बाविसावें

पृष्ठे ७३१-७४२

ईश्वरपरायणताः—केवलांत समन्वय-सुखलालसा-विराक्ति-आसक्ति-भक्ति-धर्मपरायणता-ईशसान्निध्याची विस्मृति-उपासना आणि व्यवहार-दिनचर्या-स्त्रियांसंबंधी पापवासना-ईशप्रेम आणि मानव प्रेम-ब्राह्मीस्थिति-परहितदक्षता-साधकाचा योगक्षेम-संतसमागम-धर्मनिष्ठांची उत्कटता-निष्ठा-प्रामाण्य-उपासनापद्धतीतील मतभेद-स्वकीय ग्रंथकार-विधर्मी ग्रंथकार, सत्समागम-सांप्रदायिक निष्ठा-सांप्रदायिक अभिमान-बोधयंतंतः परस्पर-ऐतिहासिक होकायंत्र.

प्रकरण तेविसावें

पृष्ठे ७४३-७४७

देवसमाजः—तुलना-शास्त्राचा व्युत्क्रम-विज्ञानमूलक धर्म-गुरु भगवाद्-गुरुभगवानांची प्रतिज्ञा-नास्तिक मत.

प्रकरण चौविसावें

पृष्ठे ७४८-७५७

विज्ञानमूलक धर्मः—निसर्ग-देवधर्म-अघःपतन-विरागशक्ति व अनुरागशक्ति-सांप्रदायिक प्रतिशा-सोळा यज्ञ-ज्ञानप्रचार-सामाजिकसेवा-धर्माचा व्हास-व्यक्तिमहात्म्य-व्यक्तिपूजा व देव-पूजा-ब्राह्मधर्म आणि देवधर्म-विचारक्रांतीची दिशा.

प्रकरण पंचविसावें

पृष्ठे ७५८-७८५

समन्वयः—विषयमहात्म्य-धर्मभेदाचे परिणाम-सार्वत्रिक धर्म-भारलेलें वातावरण-हिंदूंचा व्हास-हिंदुधर्म समर्थ कशांनं होईल-धर्मरहस्य-सुवर्णमध्य-राजकारण आणि धर्मकारण-कर्मा-नुष्ठान-प्रागतिकांचे प्रयत्न आणि ईशकृपा-प्रांतविशिष्ट अभिमान आतिथ्यशील बंगाली-मिश्रविवाहाचे अकबरी इलाज-बंगाली व महाराष्ट्रीय ब्राह्मांची तुलना-ब्राह्मांनीं नुकसान केले-क्रांतिकारक ब्राह्मांचा अधिकार-खिस्ती-धर्मप्रेम-खिस्ती घोरण-खिस्ती जागृति-ब्राह्मणद्वेष-तारक खिस्तीधर्म-खिस्ती मत-हिंदु आणि खिस्ती-अंधानुकरण-सत्त्वहरण-ब्राह्मचारित्र्य-ब्राह्मांचें अवतरण-हा समन्वय कीं गोंधळ-आकाशाला गवसणी.

प्रकरण साव्विसावें

पृष्ठे ७८६-८२३

ब्राह्ममत समीक्षाः—आदिब्राह्म, साधारणब्राह्म व नवविधान ब्राह्म यांचीं धर्मतत्त्वे—ब्राह्मांच्या धर्म-कल्पनांचे वैचित्र्य-ग्रंथाची संगति आणि सारसंग्रह—प्रेम आणि सेवा-तत्त्वज्ञान-त्रिकालाबाधित कीं प्रागतिक-ईश्वरब्राह्मभेद-ईश्वराचें रूप-द्वैताद्वैत-निराकारवाद्याची प्रतिमोपासना-मायावाद-जगदिदं ब्रह्म-जीव ब्रह्मैक्य-ज्ञानोत्तर द्वैत-सहजयोग-जन्मपरंपरा-गुरुवाद-विभूतिपूजा-उपासना-ब्राह्मोपासना-आराधना-अवतारवाद-पुराणें-एकांतवास-प्रवृत्ति आणि निवृत्ति-ईशदर्शन-शब्दच्छल-शब्दलाघव-सामाजिक सुधारणा-चातुर्वर्ण्य-आमची मंडळी-सांप्रदायिक अभिमान-जातिभेद-साधर्म्य-स्त्री-पुरुष खेद-अबलोनृति-स्त्री स्वातंत्र्याचें युग-फलनिष्पत्ति-नव्याजुन्या ब्राह्म स्त्रिया-यशस्वी विवाह-पुरुषी शिक्षण आणि स्वातंत्र्य-स्त्रियांचे गुण-स्त्रियांचे कर्तव्य आणि कर्तृत्व-दोन रमाबाई-स्त्रीचारित्र्याचें दुसरें

टोंक-जुनी रीत व नवीन सुधारणा-धर्माशिक्षण-साहेबाच्या तोंडाकडे पाहण्याची खोड-निराशाजनक स्थिति-सुप्रजा-ब्राह्म स्त्री-पुरुषांची गैरलायकी-व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अतिरेक-प्रेम आणि सेवा-पंथ कीं क्लृप्त-अदूर दृष्टि-मानभावीपणा-उत्सव माया-सुधारणांची आशा-सूचना.

प्रकरण सत्ताविसावें

पृष्ठे ८२४-८६१

सूचना:—साध्य आणि साधनभेद-हिंदूंत फूट-परंपरा-मूर्ति-पूजारहस्य-तेजोपासना-अवतार चरित्रे-सत्समागम-सण व उत्सव-व्रतवैकल्ये-स्वाध्याय-अभ्यास-महाजन-गुरुवाद-आराधना-चित्रे-एकंकार-जातिभेद-एकत्र कुटुंबे-स्त्री-स्वातंत्र्य-प्रपंचासक्ति-धर्मनिष्ठा-अधिकारवाद-प्रामाण्यविचार-पंडितांची दृष्टि-सारसंग्रह-धर्माचे अवशेष-देवळे-सांप्रदायिक आश्रम किंवा मठ-ब्राह्मणवर्ग-स्त्रिया-ब्राह्मांचें विध्वंसक ध्येय-स्त्रियांचा अधःपात-स्त्रियांचें धर्मशील-ब्राह्मणद्वेष-जातींचें गुणकर्म कीं गुणकर्माची जात-श्रेष्ठकानिष्ठभाव-ब्राह्मणांचा जुलूम-ब्राह्मणांचे कर्तव्य-शुद्धि आणि संघटन-हिंदूंची निष्ठा-ब्राह्मांचे कर्तव्य-शुद्धीकरणाच्या अगोदरची संघटना-कुऱ्याडीचे दांडे-सनातनीयांचीं दोन पापे-जातिद्वेषाचें उपस्थित भांडण-सर्व समावेश व समता-मानवभाऊ तेच भोजनभाऊ-ब्राह्मणांचा हेवा-ब्राह्मणधर्म-ब्राह्मणांचें कर्तव्य-स्त्रियांची प्रतारणा-शिक्षणाची शेवाळ-अपतिता-अंदरकी बात राम जाने-सुशिक्षित प्रौढ स्त्रियांचें कर्तव्य-स्त्रियांचें स्वावलंबन-स्त्री शिक्षणाचा अट्टाहास-सामाजिक स्त्रिया-न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हति-स्त्रियांचा विवेक-सतीधर्म-स्त्रियांचा कळवळा-बहुमोल वस्तु-भिन्न संस्कृतीचा मोह-हिंदूंची निष्ठा-समारोप-दुसरी बाजू-कांहीं सूचना [५०]-अखेर-भरतवाक्य.

भाग ४-परिशिष्ट-अ

पृष्ठे ८७८-८७९

ब्राह्मगीते

भाग ४-परिशिष्ट-ब

पृष्ठ ४८०

आधार-ग्रंथांची यादी

चवथ्या भागांतील कांहीं ठळक अशुद्धे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५३२	६	साधारण ब्राह्मणांनी,	साधारण ब्राह्मणां
५५१	२२	himself is	himself, his
५५२	२४	(जीव ईश्वर)	(जड जीव)
५५४	१८	ब्राह्माचें	ब्रह्माचे
५५५	शेवटली	दिक्कालादि	दिक्कालांचे
५५६	१०	ब्राह्मांचे	ब्रह्माचें
५६२	१०	सदासताचा	सतासताचा
५७२	६	त्यांस	यांस
५७३	४	ब्राह्मपद्धतीन	ब्राह्मपद्धतीने
५७३	६	टाळून व	टाळला
५७३	८	ज्ञानवृत्तेतून	ज्ञानवत्तेतून
५७८	१०	अखंडच	अखंडच
५८०	१९	मनोवेधक	मनोवेद्य
५८४	२१	त्यांच्या वादाचा	त्यांच्या प्रामाण्यवादाचा
५८८	१९	स्पष्ट	सृष्ट
५८९	२८	त्या	ह्या
५९१	१९	हा स्वभाव	हा देहस्वभाव
५९९	१५	(घटे).	(घट)
६०१	२१	असें हैं	[गाळावें]
६०३	२१	नेथाभ्या	नेत्यात्मा
६०५	७	तप्रथा	तद्यथा
६०६	२३।२४	यद्विजानीयात	यद्विजानीयात्
६०६	५	कामान्यस्तमात्मानुमविप्र	कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य
६०८	४	स्वैर्भुक्ते	स्वैर्भुक्ते
६११	७	कर्मबंधानं	कर्मबंधाने
६११	१९	अप्राण	अद्याप
६१६	६	करण	करणे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६१९	५	ठिकाणीं अंशाच्या	अंशाच्या ठिकाणीं
६२४	२८	तकं पद्धति	तर्कपद्धति
६२५	२२	निमाण	निर्माण
६२६	१९	एक... म्हणतात.	[कंसांत घ्यावें]
६२८	२१	ज कित्येक	जे कित्येक
६३६	२२	मुवेदेति	मुवेदेति
६३६	२३	योनस्तद्वेव	योनस्तद्वेद
६३८	२२	बहूनाम	बहूना
६४१	१६	वर्जन्म	पूर्वजन्म
६४६	१८	ब्रह्मलेखक	ब्राह्मलेखक
६४९	७	परममुखं	परमंमुखं
६५५	२२	मजुराचे	मजुरकरांचे
६६१	१	प्रकरण तेराव	प्रकरण तेरावे
६६१	२३	त्यांच्या आणि	[गाळावें]
६६५	१५	का ण	कारण
६६८	१६	तात्पर्य	“ तात्पर्य,
६७५	२२	विषयलोलुप	विषयलोलुप
६७६	२५	नका	नको
६७८	१५	जोडण्यांत	जोडण्यांत
६८०	२५	स्वातंत्र्यशिक्षण	स्वातंत्र्य, शिक्षण
७०१	११	जन्तुरेक	जन्तुरेक एव
७०२	१५	अऽ	॥४
७०९	२१	पूर्वसंस्कार	जुने संस्कार
७१०	१४	यत्प्रयत्ना	यत्प्रयत्न्य
७१५	२१	परंपरापूजित	परंपरापूनीत
७२१	}	होर्डिंग प्रकरण विसावे	प्रकरण एकविसावें
७३०			

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७२३	२९	अनुभूतप्रकाश	अनुभवप्रकाश
७३१	ते हेडिंग	प्रकरण एकविसावें	प्रकरण बाविसावें
७३१	१९	मनोवृत्त्यानुसारिणीम्	मनोवृत्तानुसारिणीम्
७३३	२२	पुरस्कारावर	पुरुषकारावर
७३५	१४	आत्मौपम्यन	आत्मौपम्येन
७३५	२२	परहितदक्षतेला	परहितदक्षतेला
७३६	५	स्वच्छेनें	स्वच्छेने
७३७	} ते	प्रकरण २१।२२।२३	२२।२३।२४
७५२			
७६३	१०	कांहीं मेळा	कांहीं वेळ
७४४	१०	ते आणि इतर अज्ञानमूलक	आणि अज्ञानमूलक
७७०टीप ११		Raga	Raja
७७२टीप १४		वर्म	वर्ग
७७७	१३	An	And
७७७	१५	importial	impartial
७८२टीप ४		Sanits	Saints
७९५	२८	उपाधीच्या	उपाधीचा
७९९टीप ५		...	G. Y. Chitnis S. P.
८२९	७	व्रत कैवल्यें	व्रत वैकल्यें
८३८	२५	मुच्चावच्चै	मुच्चावचै
८४३टीप ७		...	Sister Nivedita P. B.
८४३	२०	म्हणावें हें	म्हणावें हें म्हणणें
८४५टीप २		Should to	Should be
८४८	१३	काम	काय

चित्रांची अनुक्रमणिका

अ. नं.	चित्राचें नांव	पृष्ठ
	भाग १ ला	
१	राजा राममोहन राय	३१
२	राजा राममोहन यांचा तिबेटचा प्रवास—राजा राममोहन यांचा कलकत्त्याचा वाडा	३५
३	अमेरिकेतील एकेश्वरी पंथाचे अध्वर्यु विल्यम एलरी कॅनिंग यांचा बोस्टन येथील पुतळा	६१
४	राजर्षि राजा राममोहन राय यांची इंग्लंडातील कार्नोव्हेल येथील समाधि	११५
५	महर्षि देवेंद्रनाथाचे वडील राजा द्वारकानाथ ठाकूर ...	१३५

भाग २ रा

६	महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर	१४७
७	राजनारायण बसू—आदि-ब्राह्मसमाज-मंदिराचा आंतील भाग—पंडित अक्षयकुमार दत्त	१८३
८	हिमालयांतील धवधव्याचा महर्षिसि लोकसंग्रहाचा संदेश—महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर यांचा वाडा	१९५
९	केशवचंद्रांचे बंधु, आईबाप व आज्ञे—महर्षि देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांच्या स्त्रिया	२०७
१०	रवींद्रनाथ टागोर	२५५
११	शांतिनिकेतन मंदिर	३१९

भाग ३ रा

१२	ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन	३५५
१३	पं० विजयकृष्ण गोस्वामी—चि० त्रैलोक्यनाथ संन्याळ—साधु अधोरनाथ	३६१

अ. नं.	चित्रांचें नांव	पृष्ठ
१४	भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज-मंदिर	३६९
१५	श्रीरामकृष्ण आणि केशवचंद्र सेन—तपोवनांतील केशवचंद्र व त्यांचे सांप्रदायबंधु	४२९
१६	श्रीरामकृष्ण परमहंस	४५५
१७	भाई प्रतापचंद्र मुजुमजदार	४७१
१८	ब्र० केशवचंद्राच्या नवविधानाचे धर्मप्रेषित ...	४८३

भाग ४ था

१९	पं० शिवनाथशास्त्री (ब्राह्म-इतिहासकार) ...	५३१
२०	देवदास आनंदमोहन बोस	५३७
२१	पं० सीतानाथ तत्त्वभूषण	५६१
२२	साधारण-ब्राह्मसमाज मंदिर, कलकत्ता	६३३
२३	साधारण-ब्राह्मांचे प्रमुख	६५२
२४	पंडित शिवनारायण अग्निहोत्री	७४३

करवीरपीठाचे जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य (डॉ० कुर्तकोटि) यांचा आशीर्वाद

ज्या ग्रंथाबद्दल आतां अभिप्राय देण्यांत येत आहे तो ग्रंथ अनेक दृष्टींनीं अपूर्व आहे म्हणूनच त्याबद्दल पुष्कळ लिहावयास पाहिजे; परंतु जितकें जास्त लिहावयास पाहिजे तितका कमी वेळ अभिप्राय देण्यासाठीं मिळाल्यामुळे ग्रंथाला अनुरूप अशी ही समालोचना नाही, हे प्रथमतः स्पष्टपणे कबूल करूनच पुढें चालणें भाग आहे.

२. हिंदुस्थान ही धर्मभूमि म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु आपल्या पूर्वजांनीं धर्माबद्दल जितका आदर बाळगिला तितकाच अनादर अलीकडे आपण बाळगूं लागलों आहोत, हे आपल्या अवनतीच्या कारणांपैकी एक प्रधान-कारण आहे. सुदैवानें ही गोष्ट अलीकडे पुष्कळांच्या लक्षांत यावयास लागली आहे; परंतु धर्म हा शब्द जितका लहान आणि सोपा दिसतो तितकाच त्याचा अर्थ मोठा व गहन आहे. परकीयांचे विचारसरणीत ज्याप्रमाणें धर्म व तत्त्वज्ञान हीं भिन्न आहेत, त्याप्रमाणे आर्यसंस्कृतीत हीं दोन्ही भिन्न नसून एकमेकांचीं पोषक इतकेच नव्हे तर एकात्मक असल्यामुळे धर्म हा शब्द त्या अर्थी वापरल्या जाणाऱ्या परभाषांतील शब्दांपेक्षां अत्यंत भिन्न व अर्थगर्भित आहे. श्रीभगवत्पूज्यपादाचार्यांनीं गीताभाष्याच्या प्रारंभो म्हटल्याप्रमाणें वैदिकधर्म हा प्रवृत्तिरूप आणि निवृत्तिरूप असा द्विविध

आहे; आणि भगवद्गीतेने सयुक्तिकपणें सिद्ध करून दाखविल्याप्रमाणें
 “ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयो विन्दते फलम् ॥ ” इतकेंच नव्हे तर
 “ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि ” ॥ अशी वस्तुस्थिति आहे.

३. अशा धर्माचे वास्तविक व व्यापक स्वरूप ज्या वेळीं भारत-
 वर्षानें ओळखिलें नाहीं तेव्हांपासून त्याची अवनति सुरू झाली आणि
 जेथें गमाविले तेथेंच कमाविलें पाहिजे या न्यायानें ते धर्माचे स्वरूप
 ओळखल्यावांचून आपल्या देशाची उन्नति होणार नाहीं.

४. परिस्थिति कितीही बदलली तरी ज्याप्रमाणे कसल्याही उच्च
 किंवा नीच भूपृष्ठावर शरीराचा तोल सांभाळतां येतो, त्याप्रमाणे धर्म
 साधतां येतो. शरीराच्या आकृति भिन्न भिन्न दिसतील; परंतु समतोल-
 पणा ज्याप्रमाणें एकच असतो, तद्वतच धर्माचे बाह्यस्वरूप बदललें
 तरी त्याचें आंतलें स्वरूप एकच असतें म्हणूनच धर्म सनातन आहे.

५. धर्माचे खरें स्वरूप लक्षांत न आल्यामुळें बदललेल्या परि-
 स्थितीतही धर्माचें बहिरंगदेखील तसेंच राहिलें पाहिजे असा आग्रह
 धरणारा एक पक्ष, आणि परिस्थित्यनुरूप धर्माच्या बहिरंगांत फरक
 करावा लागतो म्हणून बहिरंगाबरोबर धर्माचे अंतरंगही बदलले पाहिजे
 असा द्विधरणारा दुसरा पक्ष; असे दोन पक्ष झाल्याने मतमतां-
 तरांचा गलबला होतो. असाच प्रकार हिंदुस्थानांत विशेषतः पाश्चात्य
 शिक्षणपद्धति सुरू झाल्यापासून जोरानें घडूं लागल्यामुळे हिंदुस्थानांत
 नवीन शेंकडों पंथ व शेंकडो संप्रदाय अस्तित्वांत येणें, हे स्वाभाविक
 आहे. तेव्हां अशा वेळीं त्या सर्वांची ऐतिहासिक व विवेचक दृष्ट्या
 समालोचना केल्यावांचून आणि पूर्वजांच्या सिद्धान्तांशीं तुलना करून
 पाहिल्यावांचून आधुनिक सुशिक्षित वर्गाचें बौद्धिक समाधान होणार नाहीं.

६. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें हें काम कोणीतरी हातीं घ्यावयास
 पाहिजे होतें. प्रो० रामचंद्र दत्तात्रय रानडे यांनीं हिंदुतत्त्वज्ञानाचा
 विस्तृत इतिहास तज्ज्ञ विद्वज्जनांच्या साहाय्यानें लिहून प्रसिद्ध करण्याचा
 उपक्रम केला आहे, त्या इतिहासमालेच्या पुष्पांचा-एका दृष्टीनें

त्यांचा उपयोग होत असला तरी—त्यांचे भाषांतर केल्यावांचून या देशांत सार्वत्रिक उपयोग होण्यासारखा नाही, या दृष्टीने श्री० सदाशिव कृष्ण फडके, वकील यांनी हातीं घेतलेले काम महाराष्ट्रास खरोखर अत्यंत उपयुक्त असे होणार आहे.

७ श्री० फडके हे 'नवयुगधर्म' या नांवाचा हा जो ग्रंथ तयार करीत आहेत त्याचे किती प्रचंड व व्यापक स्वरूप आहे हे ग्रंथांतील प्रस्तावनेवरून दिसून येईल. या पुस्तकाचे एकंदर चार खंड प्रसिद्ध होणार असून प्रसिद्ध झालेल्या प्रथम खंडांत ब्राह्मसमाज व देवसमाज यांचा विवेचक इतिहास दिलेला आहे. द्वितीय खंडांत प्रार्थनासमाज व थिऑसोफी या संस्थांचा असाच विवेचक इतिहास येऊन तृतीय खंडांत या देशांत झालेल्या सनातन वैदिक धर्माभिमानी साधुसंतांचे विचार संकलित करण्यांत येणार आहेत, आणि अखेरच्या चतुर्थ खंडांत धर्मासंबंधी अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर विवेचन करून कांही विधायक सूचनाही करण्याचा ग्रंथकर्त्याचा मानस आहे.

८. त्याचप्रमाणें या एकंदर ग्रंथांत वरील विवेचक इतिहासाखेरीज गेल्या शंभर वर्षांत आपल्या देशांत झालेल्या प्रमुख धार्मिक चळवळींचा इतिहास देऊन प्रामाण्यवाद, अधिकारवाद, द्वैताद्वैतवाद, मायावाद, ध्येयवाद, पुनर्जन्मवाद, पुरुषार्थप्रारब्धवाद, साधनवाद, वर्णाश्रमवाद, अवलोकनवाद, धर्मैक्यवाद, इत्यादि अनेक महत्त्वाच्या विषयांचा उद्‌घाट होणार आहे. याशिवाय आपल्या ग्रंथांत ग्रंथकार आधुनिक काळांतील धर्मसंरक्षक, सुधारक व प्रवर्तक यांचे ग्रंथरूपानें संमेलन भरविणार असून त्या संमेलनासाठीं सनातनी हिंदु, ब्राह्मसमाजी, प्रार्थनासमाजी, आर्यसमाजी, श्रीरामकृष्ण-विवेकानंदी, थिऑसोफिस्ट, देवसमाजी इत्यादि प्रमुख अशा धर्मपंथांचे गत व विद्यमान प्रतिनिधि येणार आहेत. ग्रंथकाराच्या भाषेत सांगावयाचे असल्यास वाचकांस महाजनांचा हा मेळा केवळ अपूर्व आहे असे खचित बाटेल.

९. प्रथम-खंडाचे चार भाग असून चौथ्या भागाच्या २१ व्या प्रकरणापर्यंत ब्राह्मसमाजाची अत्यंत सविस्तर व फारच मनोरंजक अशी माहिती दिलेली असून पुढे देवसमाजाची त्रोटक माहिती देऊन ब्राह्मधर्म व देवधर्म यांची तुलना केली आहे. ब्राह्मसमाज आणि सनातनधर्म यांत साम्यापेक्षां भेदच विशेष दिसून येईल. ब्राह्मसमाजाच्या तत्त्वज्ञानाचे थोडक्यांत वर्णन करणे झाल्यास त्यांत द्वैतवादाचा पुरस्कार केला असून मायावादाचा विरोध केला आहे. हेगेलच्या आयडियालिझमची त्या तत्त्वज्ञानावर छाया पडली असून सापेक्षवाद, विषय-विषयीभावाचें नित्य द्वैत, क्रमोत्कर्षवाद, जीवाची अनंत उन्नति, ईश्वर आणि ब्रह्म एकच, परोक्षज्ञान हाच सहजयोग, जीव आणि ईश्वर यांचें नित्यभिन्नत्व, प्रपंचाचा गौरव, वगैरे मुद्दे ब्राह्मसमाजाच्या तत्त्वज्ञानांत दिसून येतात. यांतील प्रत्येक मुद्द्याचा सविस्तर परामर्ष घेऊं लागल्यास त्याचा एक निराळाच ग्रंथ होईल.

१०. ब्राह्मसमाजाचे ब्रह्मसाधनाचे मार्गही असेच बहुतेक एकांगी आहेत. ते म्हणजे निराकाराची उपासना, प्रपंचासच परमार्थरूप मानून चालणें, सामुदायिक ध्यानधारणा, प्रेम आणि लोकसेवा, मूर्तिपूजाविरोध, ईश्वर हा सर्वांचा पिता आणि आपण सर्व जीव हे एकमेकांचे बंधु, ही भावना, वैराग्याची अनास्था, प्राचीन संप्रदाय व परंपरा यांची अमान्यता इत्यादि होत.

११. ब्राह्मांचे सामाजिक विचार हेही आपल्या परंपरागत विचारांशीं पुष्कळांशीं न जुळणारे आहेत. वर्णाश्रमसंस्थेचा विरोध, ब्राह्मणां-विषयीं तिरस्कार, मिश्रविवाह, प्रीतिविवाह, पूर्ण स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुषांच्या शिक्षणाची एकरूपता, सहभोजनें वगैरे उपाय अमलांत आणल्यानें समाजसुधारणा होईल असें ब्राह्मसमाजाचें मत आहे; इतकेंच नव्हे, तर कष्टे ब्राह्मसमाजिस्ट आपणांस हिंदुही म्हणवून घेण्यास तयार नाहींत. इतका दूरीभाव ब्राह्म व सनातनी यांमध्ये झालेला आहे. मौज अशी की, प्रथमपासूनच ब्राह्मसमाजाचा वाश्वात्य तत्त्वज्ञानाकडे

विशेष ओढा असून त्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर अगोदर आपल्या विचारांच्या दिशा ठरवून मग त्या दिशेला अनुकूल होईल असे उपनिषदादि ग्रंथांचे अर्थ लाविले जातात. म्हणजे पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाला प्राधान्य देऊन ब्राह्मसमाजांत हिंदु तत्त्वज्ञानाला गौणस्थान दिलें गेलें आहे; आणि अशा स्वरूपाचा ब्राह्मधर्म हाच सार्वत्रिक धर्म होऊं शकेल अशी महत्त्वाकांक्षा ते बाळगितात. आपल्या तत्त्वज्ञानाचें शिक्षणही पुष्कळसे ब्राह्मसमाजिस्ट आस्थापूर्वक घेत नाहींत; एवढेंच नव्हे तर प्रस्थानत्रयीचा खोल अभ्यास न करतां हिंदुधर्माबद्दल विशिष्ट मतेंदेखील बनविलीं जातात; मग तीं बरोबर असोत वा चुकीचीं असोत.

१२. ब्राह्मसमाजाबद्दल आणखी पुष्कळ विवेचन करितां येण्यासारखें आहे; परंतु ते कालाच्या अभावीं करतां येणें शक्य नाहीं. ज्याला याबद्दल सविस्तर माहिती पाहिजे असेल त्यानें 'नवयुगधर्म' हा ग्रंथच समग्र लक्षपूर्वक वाचला पाहिजे. तरी पण सामान्यतः कल्पना येण्यासाठीं खालील मुद्द्यांचें येथें दिग्दर्शन करणे इष्ट वाटते.

१३. ब्राह्मसमाजावर पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाची छाप पडून कांहीं बाबतींत खिस्तीं मतेच ब्राह्मसमाजाने उचललीं याचे कारण इंग्रजांशीं प्रथम संबध झाला तेव्हां व तत्पूर्वीं बंगाली लोकांची धार्मिक व सामाजिक स्थिति अगदीं खालावली होती व इंग्रजांसारखे सुसंघटित, मुत्सद्दी आणि स्वार्थी लोक शास्त्रे झाले त्यामुळें बंगाली लोकांचे डोळे दिपून पाश्चात्यांचें जेवढें असेल तेवढें ग्राह्य अशी साहजिक इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची भावना झाली. बंगाली लोकांची त्या वेळीं धर्मदृष्ट्या किती हीन दशा झाली होती याचें मार्मिक वर्णन प्रथम-प्रकरणांत आढळून येईल. बंगीय लोकांतील धार्मिक आचारांचें निर्मैळ वैदिक स्वरूप जाऊन त्यांत बौद्ध, इस्लामी व हिंदी अशा धर्मांचा संकर झाला होता, भाविक लोकांचे तोंडींही गंगास्नानाचे वेळीं गंगाष्टका-ऐवजीं दाराबगाझीचे दोहरे येऊं लागले; रामप्रसादाचे देवी-गीता-बरोबर जानबालीखानाचे गजल सुरू झाले. जलाली फकीर हिंदूंचे गुरु

झाले. चहूंकडे सत्य-पीराच्या पूजा होऊं लागल्या वगैरे वर्णन वाचून वाचकांच्या मनांत अनेक विचार उत्पन्न होतात (पृष्ठ २५-२८). ब्राह्म-समाजाचे स्थापक राजा राममोहन राय हे पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या, ख्रिस्ती मताच्या व इंग्रजी चाली-रीतींच्या प्रथम प्रथम तरी किती आहारीं गेले होते हें तर या ग्रंथांत जागोजाग दिसून येईल (पहा-पृष्ठ ४२-४३, ४४-४५, ५७-५८, ७४ ते ८५). राजा राममोहन राय यांनीं स्थापिलेल्या हिंदु कॉलेजांत डेरोझीयो या नांवाचा प्रोफेसर आला असता त्याच्या नादानें जी 'तत्त्वविचारमंडळ' नांवाची संस्था स्थापिली गेली होती, त्या संस्थेतील सभासदांनीं मत व विचारस्वातंत्र्याच्या गोडस नांवाखालीं जे अनेक धार्मिक अत्याचार केले-विशेषतः ख्रिस्ती झालेल्या एका बानर्जी नांवाच्या इसमाच्या नेतृत्वाखाली कांहीं हिंदु म्हणविणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं स्वतः यथेच्छ गोमांस खाऊन हातांत गोमांसाचे तुकडे घेऊन भर रस्त्यांत धार्मिक हिंदूंचे घरांत ते तुकडे फेंकून देण्याचा जो प्रकार वर्णन केलेला आहे, तोही वाचण्यासारखा आहे. मूर्तिपूजा-खंडनाचे चौथे प्रकरणही वाचण्यासारखें आहे. त्यावरून राममोहन राय यांचे मूर्तिपूजेवरील विचार कळून येतात (पृष्ठ ४६-५५). ब्राह्मसमाजाचे अत्यंत विख्यात सभासद महर्षि देवेंद्रनाथ यांनीं ब्राह्मधर्ममताचे १२ सिद्धान्त दिले आहेत (पान १८२). त्याच-प्रमाणे श्री० राजनारायण बोस यांनीं ब्राह्मधर्म म्हणजे काय या विषया-वर व्याख्यान दिलें आहे (पृष्ठ १८६). त्यावरून ब्राह्मसमाजाची पुष्कळच कल्पना वाचकांस येईल. लहानपणीं अत्यंत व्यसनी असतांही आपल्या दृढ प्रयत्नानें व्यसनांतून मुक्त होऊन पुढे थोर पदवीस चढलेल्या राजनारायण बोसांचा वृत्तान्त खरोखर वाचनीय आहे. सुधारणेच्या नांवाखालीं एकादी हुलड उठली असतां समजस लोकदेखील विक्षिप्त-पणाचीं कृत्ये करूं लागतात; व त्या योगानें जुन्या मतांच्या धर्मनिष्ठ लोकांच्या भावना कितीही दुखावल्या गेल्या तरी त्याची ते पर्वा करीत नाहीत, हें श्री० केशवचंद्र सेनांच्या 'ब्राह्मधर्मानुष्ठान' या पुस्तकाच्या

वाचनानें आपलीं जानवीं तोडून टाकण्याचें जें खूळ निघाले होतें व राखालदास हलधर या नांवाच्या एका इसमानें आपले जानवें तोडलेलें पहातांच त्याच्या बापानें दुःखभरांत आत्महत्या करून घेतली याबद्दलचें वर्णन वाचून कळून येईल (पृष्ठ २०६). पं० ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्यासारखा अत्यंत विद्वान्, प्रेमळ, उदार, चारित्र्यवान् व कोमल अंतःकरणाचा गृहस्थही एकाद्या मताचें वेड डोक्यांत शिरल्यावर काळजाला घरें पाडणारे शब्द कसे बोलूं शकतो याचें उत्तम उदाहरण पृष्ठ २१७-२१८ मध्ये 'बाळे तूं दीर्घायु होवोस, तुला चांगला पति मिळो; पण तुला वैधव्य येऊन तुझा पुनर्विवाह करण्याची संधि मला मिळो' असा एका मुलीस त्यांनीं दिलेला आशीर्वाद (?) हें होय ! शास्त्रीय मर्यादा सोडून केवळ बुद्धिबलावरच सुधारणा करूं लागलें असतां त्याला कसलाही धरबंध राहात नाही व एकपेक्षां एक वावदूक उत्पन्न होऊन त्या संस्थेंत कशी फूट पडत जाते, हे महर्षि देवेंद्रनाथ व श्री० केशवचंद्र सेन यांच्या मतभेदावरून दिसून येईल. ब्राह्मसमाज स्थापन झाल्यावर बरींच वर्षेपावेतो, त्या समाजांतील प्रमुखांचा खिस्ती मताकडेच कसा ओढा होता व आमच्या रामकृष्णादि विभूतींपेक्षां येशू खिस्त व बायबल यांजबद्दल त्यांच्या मनांत विशेष आदर कसा वसत होता हें श्री० केशवचंद्र सेन यांच्या १८६६ मधील 'येशू खिस्त, आशिया व युरोप' या व्याख्यानावरून स्पष्ट दिसून येईल (पृष्ठ २२९). हें सर्व लिहिण्याचा रोख राजा राममोहन राय, श्री० केशवचंद्र सेन वगैरे पुरुष केवळ सामान्य बुद्धीचे व परप्रत्ययनेय होते असा दाखविण्याचा नसून अत्यंत थोर, विचारी, स्वार्थत्यागी व कर्तव्यगार माणसांचीही पाश्चात्य तत्त्वज्ञानानें कशी दिशाभूल होते हे दाखविण्याचा आहे, येवढी गोष्ट सोडून दिली, तर उपरिनिर्दिष्ट पुरुषांचे शील, चारित्र्य, विद्वत्ता, स्वार्थत्याग, धैर्य, निस्पृहपणा वगैरे सद्गुण खरोखर वाखाणण्यासारखे असून सर्वांनीं या सद्गुणांत त्यांचें अनुकरण करावें असे आहेत. त्यांचीं कांहीं मते जरी चमत्कारिक अशीं वाटलीं

तरी ते अत्यंत प्रामाणिक व आपल्या राष्ट्राचा उद्धार व्हावा अशी तळमळ लागलेले थोर पुरुष होते यांत शंका नाही व ही गोष्ट निरंतर डोळ्यांपुढें ठेवूनच वाचकांनीं हा ग्रंथ वाचावा. कळविण्यास सतोष वाटतो कीं, श्री० फडके यांनीं हीच दृष्टि ठेवून ब्राह्मसमाजाचा इतिहास लिहिला आहे. असो. यांतील आणखी अशीच निवडक स्थळें देतां येतील; परंतु कालाभावामुळें तसे करणें अशक्य आहे. पुढे या ग्रंथांत कविसम्राट् रवींद्रनाथ टागोर यांची, त्यांच्या शांतिनिकेतनाची व गीताञ्जलि वगैरे काव्यांची फारच सुंदर माहिती दिली आहे. त्यानंतर चवथ्या भागांत ब्राह्मांचे तत्त्वज्ञान, प्रामाण्यवाद, प्रामाण्यविचार, शास्त्रविचार, ब्राह्म-मतदर्शन, सुधारणा, ईश्वरपरायणता वगैरे प्रकरणें असून याच भागांत देवसमाजाची त्रोटक माहिती दिलेली आहे; व त्याची ब्राह्मसमाजाशीं तुलना केली आहे. पुढे समन्वय, ब्राह्ममत-समीक्षा, वगैरे प्रकरणे फारच सुंदर असून शेवटच्या प्रकरणांत या एकंदर खडाचा उपसंहार केला आहे व पुढें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या 'आतां विश्वात्मके देवें' वगैरे प्रासादिक काव्यमय भाषेंत हा ग्रंथ संपूर्ण केला असून परिशिष्टांमध्ये भाषांतरासह कांहीं सुंदर ब्राह्मगीतें दिली आहेत.

१४. येणेप्रमाणें या ग्रंथाचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. ग्रंथांतील विवेचनावरून श्री० फडके यांची जिज्ञासा केवढी आहे व त्यांना ग्रंथांतील माहिती मिळविण्यास व ती साधक-बाधक विवेचनासह जनतेपुढें मांडण्यास किती परिश्रम पडले असतील याची हा ग्रंथ वाचल्यावांचून यथार्थ कल्पना येणार नाही. धर्मविवेचनासारखा रूक्ष विषय आणि त्याची ऐतिहासिक दृष्ट्या मांडणी करणें हें अत्यंत कठीण काम आहे; परंतु तें काम ग्रंथकार श्री० फडके यांनीं फारच यशस्वी रीतीनें पार पाडलें आहे यांत शंका नाही. शिवाय ग्रंथांतील भाषा अतिशय सुंदर व चित्ताकर्षक असून ग्रंथकाराचें वर्ण्य विषयाशीं अगदीं तादात्म्य झालें असल्यानें सर्वच ग्रंथ मनोरंजक झालेला आहे.

कांहीं स्थलें तर अत्यंत हृदयंगम झालेलीं आहेत व त्यांवरून ग्रंथ-काराचें भाषाप्रभुत्व, वर्णन करण्याची चित्ताकर्षक शैली व चिकित्सक बुद्धि हे सदगुण विशेष रीतीनें दिसून येतात. हा ग्रंथ खरोखर सर्व महाराष्ट्रीयानीं एकवार तरी अवश्य वाचण्यासारखा आहे. सारांश, हा ग्रंथ लिहून श्री० फडके यांनीं महाराष्ट्र-वाङ्मयांत फार मोठी भर घातलेली आहे. या पुढील खंड असेच चित्ताकर्षक, उपयुक्त व जनतेच्या विचाराला इष्ट अशी चालना देणारे निघतील अशी हा प्रथम खंड वाचून आशा वाटते. महाराष्ट्रीय जनता अशा इष्ट कार्याला प्रोत्साहन देऊन ग्रंथकाराच्या परिश्रमाचें चीज करील व त्याला आपल्या ग्रंथाचे पुढील खंड लवकर प्रकाशित करण्यास उत्तेजन देईल अशी उमेद आहे.

१५. श्रीभगवत्पूज्यपादाचार्य श्रीचरणान्या पुण्यस्मरणार्थ ग्रंथ अर्पण करितांना श्री० स. कृ. फडके यांनीं “ हा ग्रंथ ज्या दृष्टीनें लिहिला आहे त्या अद्वैत वेदान्तशास्त्राचे प्रणेते ” असं जें विशेषण दिलें आहे त्यावरून आणि प्रस्तावनेच्या शेवटीं “ श्रीशंकराचार्य पुण्य-तिथि ” असा जो उल्लेख बुद्धिपुरःसर केला आहे त्यावरून ग्रंथ-कर्त्याची श्रीचरणाविषयी किती भावना आहे ती सहज व्यक्त होते. भक्ताभिमानी अशा त्या श्रीचरणानीं ग्रंथकर्त्यावर पूर्ण कृपा करून त्यांचेकडून अशीच लोकोपयुक्त सेवा उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रमाणानें घ्यावी अशी प्रार्थना आहे.

वास्तव्य : नगर,
आश्विन शुद्ध १५ शके १८४९ }

श्रीविद्याशंकर भारतीस्वामी

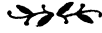
वरीलप्रमाणें श्रीकडून आणि ग्रंथाच्या अखेरीस दिल्याप्रमाणें संतसज्जनांकडून झालेल्या कृपेच्या अमोघ वर्षावानें मी इतका गांगरून गेलों आहे कीं, ह्या किकरानें श्रीसद्गुरूंच्या पादरजांत कोठें दडून बसावें तेंही सुचत नाहीं ! कारण श्रीसद्गुरुचरणांच्या आश्रयाचेंच हें सारें कर्तृत्व आहे. श्रीज्ञानेश्वरांनीं रेड्याकडूनही वेद बोलविले. तेव्हां श्रींच्या आशीर्वादाप्रमाणें श्रीभगवत्पूज्यपादाचार्य श्रीचरणांनीं श्रीसमर्थींचें लेकरूं म्हणून ह्या पामरावर पूर्ण कृपा केल्यास अशक्य तें काय आहे ! खरोखर महतांच्या ह्या उपकारांतून शब्दांनीं उतराई कसें व्हावें ह्या बिकट प्रश्नांतूनच पुढील खंडाच्या उपोद्घाताचा प्रवाह प्रगट होऊं पहात आहे ! श्रीसद्गुरु काय घडवतील तें खरें !

हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं ह्याच्यासंबंधीं विशेषेंकरून अब्राहम अशा महाराष्ट्रीय विद्वानांचें काय मत पडतें व त्यांच्याकडून काय सूचना येतात तें अजमावून पाहण्याकरितां कित्येक विद्वानांकडे कांहीं प्रति पाठविल्या. त्यांतून ज्यांच्याकडून आशीर्वाद व अभिप्राय आले ते सर्व ग्रंथाच्या अखेरीस दिले आहेत. त्या अभिप्रायांत अनुकूल-प्रतिकूल अशी वगळ केली नाहीं. हेतु हा को, ह्या ग्रंथवर्णनांत मी ज्याचा अभिमान धरला आहे तो पंथ उपोद्घाताच्या आरंभीच्या सिद्धान्तवाक्याप्रमाणें आजच्या महाराष्ट्रीय महाजनांना कितपत मान्य आहे ह्याचाही या ग्रंथांतच दाखला राहावा. अशा रीतीनें केलेल्या योजनेंत कित्येक विद्वानांकडे बांधलेल्या प्रति संपल्यामुळें ग्रंथ पाठवितां आला नाहीं; आणि कित्येकांकडे पाठविला असूनही तो वाचून पाहण्यास त्यांना पुरेसा वेळ न मिळाल्यामुळें त्यांच्याकडून अभिप्राय आले नाहींत. तरी वरीलप्रमाणें ज्या थोर पुरुषांनीं आशीर्वाद पाठविण्याची कृपा केली व ज्या थोर विद्वानांनीं ग्रंथ वाचून आस्था-पूर्वक अभिप्राय पाठविण्याची तसदी घेतली आणि प्रोत्साहन दिलें त्यांचा मी फार फार आभारी आहे. द्वितीयखंड प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग येईल तेव्हां त्यांनीं केलेल्या सूचनांचा मी अवश्य विचार करीन.

—ग्रंथकार

॥ श्रीसमर्थ ॥

उपोद्धात

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः ।

नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ॥

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां ।

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ १ ॥

ग्रंथाच्या आरंभी ग्रंथ लिहिण्याचा प्रसंग कोठचा, त्याचें प्रयोजन काय, त्याचें विशेष स्वरूप ते कोणते व त्यांत अपूर्वता ती कोणती, इत्यादि गोष्टींचे दिग्दर्शन करण्याची रीत आहे. त्या रीतीस अनुसरून आज देशस्थिति कोणत्या प्रकारची आहे, लोकांचीं मनं कोणत्या विषयांनीं व्याप्त आहेत, चालू काळाचें वैशिष्ट्य काय आहे, एका बाजूस जीवनार्थ कलह व दुसरे बाजूस मतामतांचा गलबला सुरू असतां

जिज्ञासुंस युगधर्म जाणण्यास साधन कोणते, प्रामाण्य काय, धर्मसंबंधी आज लोकांच्या भावना कशा प्रकारच्या आहेत, आजकालचे ह्या देशांतील धर्मात्मे पुरुष व धर्मसंस्था ह्यांच्या शिकवणीत कितपत सगति दिसते, निरनिराळ्या पंथांतील भेद व एकमेकांविषयीं असहकारित्व कसे वाढत आहे, ह्या सर्व गोंधळांतून पुढील मार्ग कसा काढावा, तो काढण्याची जबाबदारी हिंदुसमाजांत प्राधान्येकरून कोणावर येते व ती त्यांनीं कशी पार पाडावी, अशा कित्येक चिंतनीय प्रश्नांचें ह्या उपोद्धातांत केवळ दिग्दर्शन करून त्याचेच विस्तृत विवेचन पुढें भागशः करावयाचें आहे.

अगदी थोडक्यांत म्हणावयाचें तर “ नवयुगधर्म ” हें ह्या ग्रंथाचें नांव आहे. यावरून हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींचा इतिहास हा ह्यांतील विषय आहे हे उघड होय. व्यक्तीच्या किंवा राष्ट्राच्या प्रपंचांत गढलेल्या माणसांना ही माहिती मिळविण्यापुरतें स्वास्थ्य नाही, हेच ह्या ग्रंथाचे प्रयोजन आहे आणि अशा प्रकारची माहिती एके ठिकाणी दिलेली निदान मराठींत तरी दुसरी कोठे नाही, हीच ह्याची अपूर्वता होय. तरी ह्याच गोष्टी वाचकांचे मनांत स्पष्टपणें याव्या ह्यासाठीं ह्यांचे थोडें अधिक विवेचन केलेले बरे.

सकृद्दर्शनीं असे दिसतें कीं, आजचा मनु राजकारणाचा आहे. यास्तव आपल्या देशातील सर्व समजस स्त्री-पुरुषांनीं आपल्या बुद्धीचा व्यय दुसऱ्या कोणत्याही व्यवधानांत न करितां परकीयांच्या हातीं गेलेला स्वराज्याचा किला परत हस्तगत करून घेण्यासाठीं सर्वांनीं आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करावे. एकदां स्वराज्य मिळाले कीं, धार्मिक-विचारांचे धरगुती प्रश्न सावकाश सोडवितां येतील. जोपर्यंत राजशासन परधर्मीयांच्या हातीं आहे तोपर्यंत धर्म-शासनाची सारी काथ्याकूट व्यर्थ होय. त्यांची अमलबजावणी कोण करणार? स्वराज्यावांचून स्वराज्यसिद्धि कशी व्हावी? भुकेल्या माणसापुढे वेदान्तचर्चा काय कामाची! पारतंत्र्याच्या दैन्यांत खितपत पडलेल्या अभाग्यांनीं स्वानंद-साम्राज्याची आशा बाळगणें हास्यास्पद नाही काय? मनःकल्पित भवबंध मनाच्या स्वास्थ्यानंतर केव्हांतरी सुटेल, पण आज साऱ्यांचें मनःस्वास्थ्य बिघडविणारी ही पारतंत्र्याची वेडी अगोदर तुटली पाहिजेना. जवळ जवळ अशाच विचारसरणीने नाना दर्जाचीं व विचारांचीं माणसे राजकारणाच्या आखाड्यांत आज नसलीं, तरी पांच वर्षांपूर्वीं सन १९२०।२१ सालीं, उतरलेलीं दिसली. तेव्हां लक्ष्मीपुत्रांनीं सुखलालसा सोडली, शारदोपासकांनीं विद्याव्यासंग सोडला, आचार्यांनीं धर्मपीठे सोडलीं, सन्यस्तांनीं निवृत्तीचा त्याग केला, स्त्रियांनीं पडदा सोडला, आणि वंदेमातरंच्या युद्धघोषांबरोबर राजकीय रंगणांत एकच गर्दी झाली. पण ती गर्दी आज बरीच ओसरली आहे. आणि सारा हिंदी समाज आपल्या भवितव्यतेबद्दल पुन्हा दिड्मूढ झोऊन बसला आहे.

अशा स्थितींत धर्माच्या निशाणाखालीं आपआपलीं पथकें संघटित करण्याचे

उद्योग कोठें कोठें सुरू झाले आहेत, तर कोठें धर्मावर वागनाण फेंकण्यांत सव्यसाची अर्जुनासही कांहीं लोक मागे टाकीत आहेत. राजकीय चळवळींत “ होय, मीं राजद्रोह केला व पुढेही करीन ” असं छातीठोक सांगणारे ज्वलज्ज्वाल जरी फार थोडे असले तरी त्यांच्या असंतोषाची छाया बहुजनसमाजावर पसरलेली आहे हे जसे नाकबूल करतां येत नाही, त्याप्रमाणें धर्मपरंपरेची उघड निंदा करणारे जरी तुरळक दिसून आले, तरी त्यांची विचारसरणी आजच्या बहुजनसमाजास सर्वस्वी अमान्य आहे, असं म्हणतां येणार नाही. किंबहुना असंही म्हणतां येईल कीं, धर्माच्या उघड वैय्यांपेक्षां त्या प्रच्छन्न शत्रूंपासूनच धर्मराज्यास अधिक भय आहे. सरहद्दीवरील संशयात्म्यांच्यापेक्षां खंवीर नास्तिक बरे. दुःख व दैन्य यांचे सातत्याने चांगली चांगली विचारी व कर्तृत्ववान् माणसेंही कित्येक वेळां नास्तिक बनतात, असेही आपण पाहतों. वणव्यांत सांपडलेल्या टोळधाडीप्रमाणे परवांच्या महायुद्धांत झालेली प्राणहानि पाहिली, किंवा त्या युद्धमथनांतून निघालेल्या चौदा तत्वांचे उन्मत्त राष्ट्रांनीं विनदिकृत केलेले खून मनांत आले कीं, सर्व अत्याचार उघड्या डोळ्यांनीं पाहाणाऱ्या सर्वश व सर्वशक्तिमान्, दयाळू व न्यायी, अशा परमेश्वराचा कोणास असभव वाटल्यास त्यात नवल काय ? तसेच देशो-देशींचे भूकंप, जलप्रलय, अग्निप्रलय, भयंकर जीवनकलह, महर्गता आणि चहूंकडे माजलेले लढे ह्या संकटांमुळे जगिक अराजकत्वाच्या मताला ऊत येऊन त्या त्या संप्रदायांतील माणसे ईश्वरावरील निष्ठा सोडतात व स्वतांचे हिंमतीवर लोकसग्रहात्मक बुद्धीने एकाद्या महत्कार्यास लागतात; तेव्हां त्यांपैकीं कित्येकांस धर्म ही बाब अत्यंत तिरस्करणीय व घातुक अशी वाटूं लागते. अखिल मानवजातीच्या प्रगतीस धर्माने मोठाच धक्का दिला असे ते मानतात. मानवजातीच्या बंधुभावांत ह्या धर्मानेच वितुष्ट पाडले, ह्या धर्माचे पायींच विद्वानांचा अनेक वेळां छळ झाला आणि मनुष्याच्या विचारस्वातंत्र्यावर घाला पडला. धर्मानेंच स्त्रीवर्गाच्या अर्ध्या जगास दैन्य व अज्ञानांत डांबलें. ह्या धर्माच्या नांवावर लाखो भिकारी व बैरागी परोपजीवि झाले, आणि कोट्यवधि अस्पृश्य साध्या माणुसकीसही मुकले. जगांतील मूर्खपणाच्या आचारांस कारण हें धर्मवेड आहे. त्यांतही हिंदुस्थानां-तील वेदान्त्यांचा मायावाद आणि वैष्णवांचा भक्तिमार्ग यांनीं तर लोकांस

निष्क्रिय आणि नादान करून टाकलें आहे. सत्य, अहिंसादि अव्यवहार्य अशा धार्मिक तत्त्वांचीं पारायणें करून या जगांत आमचा निभाव कसा लागावा ! येथें जशास तसें इतकेंच काय पण शेरास सव्वाशेर हाच एक न्याय उपयोगाचा आहे. जेथें बुद्धीच्या व पराक्रमाच्या जोरावर कांहीं लोक दुसऱ्या लोकांचा पाडाव करीत आहेत असें आपण प्रत्यक्ष पाहतां, तेथे नसत्या देवधर्माचे मागे न लागतां स्वप्रयत्नानें आपल्या आंगांत अतिमानुष शक्ति संपादित करणे हेच खरे पौरुष आहे. बलावांचून कोणी कोणाला दबत नाही. येथे धर्माचरण काय करणार ! आम्ही रोज संध्यावंदन केले, जप केले, तप केले, पंचयज्ञ केले किंवा भजन केले, तर त्यायोगाने आम्ही स्वराज्यास पात्र झालो असे इंग्रजांचे पार्लमेंट थोडेच म्हणणार आहे ! उलटपक्षी आम्ही आपले भिन्न धर्मपंथ सोडले, वर्णभेद मोडून टाकले, मिश्र-विवाह जारीनें सुरू केले, खाद्यपेयांचे निर्वध झुगारून दिले, तर भारतवर्षाची एकी होण्यास कितीसा वेळ लागेल, आणि तशी एकी झाल्यावर स्वराज्य तें किती दूर ? किंवा या अशा एकीहून स्वराज्य वेगळे ते काय ?

परदेशांतील लोकांच्या अभ्युदयाकडे पाहून अधीर झालेलीं मने या अशा सुखापेक्षक कर्मवादांनीं भारून गेलीं आहेत. आणि खरोखर लोकांच्या मनांनीं अधीर तरी कां न व्हावे ? गेल्या हजार वर्षांच्या इंग्लंडच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासाकडे वरवर पाहिले तर स्वातंत्र्यसूर्यानें पश्चिमेस नित्य उदित असावे, आणि पूर्वेकडील परप्रकाशित चंद्रानेही कलाहीन होतां होतां अखेर अमावास्याच्या अंधारांत आम्हांस चांचपडत ठेवावे, असाच कांहींसा प्रकार आज दिसतो ! मग निराशेच्या भेसूर अंधारांत स्वातंत्र्यसूर्याच्या उदयाकडे लागलेले डोळे-‘धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां’-अशा शूद्र धर्मतत्त्वाकडे कसे लागणार ! पांघरुणांनीं गुरफटलेला मनुष्य जसा प्राणवायूसाठीं तडफडूं लागतो, तसा पारतंत्र्यानें झांकलेला हिंदी समाज आज एका अभ्युदयासाठीं तळमळत आहे !

परंतु या भारतवर्षातील क्रांतीचें केंद्र धर्मविचारांत आहे, राजकारणांत नाही, असेही कित्येक विचारी पुरुषांचे मत आहे. महाराष्ट्रांतील सतराव्या शतकांतील स्वराज्याच्या चळवळीचे प्रवर्तक श्रीसमर्थ रामदास यांनीं सुद्धां चळवळीला भगवंताचें अधिष्ठान पाहिजे असेंच सांगितलें. आणि तत्पूर्वीही

भरतखंडांत अद्भुत क्रांति घडवून आणणाऱ्या आद्य शंकराचार्यांनीही 'जगतः स्थिति कारणं अभ्युदयनिःश्रेयससाधनो धर्मः', असेंच धर्माचें लक्षण बांधलें. अर्वाचीन काळांही ब्राह्मसमाज, रामकृष्णमिशन, थिऑसफी इत्यादि आधुनिक संस्थांनी धर्मविचारांसच पहिले स्थान दिले आहे. आणि आजच्या ब्रिकट प्रसंगीं वरील संस्थांनीं शतसांवत्सरिक, अर्धशत-सांवत्सरिक अशा समारंभांच्या मिपाने आपापल्या कार्याचा आढावा काढण्याचा उपक्रम सुरू केला असून, त्या त्या संस्था आपले धोरण निश्चित करित आहेत. तसेच पूर्वपरंपरेतील हिंदु-महा-सभा, सनातन-धर्मो-जीवनी सभा, ब्राह्मण्यपरक्षक-सभा, वेदशास्त्रोत्तेजक सभा इत्यादि संस्थांचेही धर्मविचार जोराने सुरू आहेत. अशा रीतीनें या भरतखंडांतील विचारसागरा-वर एका वाजूस धर्मोदासिन्याचा खळगा पडलेला दिसत आहे, तर त्याच्या अलीकडे धर्मजागृतीची एक प्रचंड लाटही हलुहलू उभारत आहे, असे दिसते. ही लाट आजपर्यंत कचऱ्याप्रमाणे तुच्छ लेखलेल्या अस्पृश्यास पोटांत घेते कीं काय, ती जाती व पोटजाती याच्यामधील मर्यादा वाळू-वरील रेषांप्रमाणे धुवून काढते कीं काय, ही हिंदु मुसलमानांचे व ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांचे तंत्र्याचे खडक झांकते कीं काय, आणि अखेर हीच लाट हिंदी-अँटलांटिक महासागरांची जोड करून रंगभेद, वंशभेद, धर्मभेद, जित-जेते-भेद इत्यादि भेदांची आकाशभेदी उत्तुंग शिखरे आपल्यात विरविते कीं काय, तें अद्याप पहाणें आहे.

भविष्यवाद्यांपुढें पूर्वपश्चिमेच्या कुंडल्या बराच काळ पडलेल्या आहेत. कोणी त्यांत प्रीतिखडाष्टक येते असे सांगतात, तर कोणाच्या नजरेत त्यांचें मधुमीलन दिसते. पौर्वात्यांची निरपेक्ष कर्तव्यबुद्धि तर पाश्चात्यांची जन्म-सिद्ध हक्काची मागणी, एकाची साधु वृत्ति तर दुसऱ्यांचा पुरुषार्थ, एकाची सदसद्विवेकबुद्धि तर दुसऱ्यांचा मताधिकार, एकाची राजशाही तर दुसऱ्यांची लोकशाही, एकाची वर्णव्यवस्था तर दुसऱ्यांचा वर्णविद्वेष, एकाची कष्टाची भाकर तर दुसऱ्यांची यांत्रिक माया, एकाच्या दिव्य स्मृति तर दुसऱ्यांचा आशावाद, एकाची भावना तर दुसऱ्याचा उद्योग, एकाची देवपूजा तर दुसऱ्यांची राष्ट्रपूजा, अशा उभयतांच्या वृत्ति अत्यंत भिन्न दिसतात. पौर्वात्यांची आत्मदृष्टि, आत्मिक बल, आत्मसयमन व आत्मानुभव ह्यांचा

पाश्चात्यांच्या देहदृष्टि, धूर्तता, अविद्योत्कर्ष व विषयात्मकता, ह्यांच्याशी सांधा कसा जमावा ? शास्त्रीय कर्म व लोकसंग्रह, सत्यान्वेषण व व्यवहारकौशल्य, आध्यात्मिक ज्ञान व पाशवी शक्ति ह्यांचे साधक एकाच वर्गात कसे यावे ? इतकेंच काय पण पौर्वात्य सिद्ध आणि पाश्चात्य धर्मवीर, तसेच पौर्वात्य द्रष्टे व पाश्चात्य प्रेषित ह्यांचा आध्यात्मिक दर्जा एकच ठरेल काय ? स्त्रियांसंबंधी विचार करतांही आपल्याकडील आदिमायेपासून गृहिणीपर्यंत अनादिसिद्ध स्त्रीसहकारित्व व शक्तिमत्त्व हे युरोप-अमेरिकेतील अबलोल्लेखितांदाशी विसंगत आहे असेंच म्हणावे लागणार नाही काय ?

अशा या भिन्न धर्मीयांचे मधुमीलनाचा प्रभातकाल समीप आला आहे. आणि या अद्भुत संगमाचें हिंदुस्थान हेंच प्रयागतीर्थ होय, असें कित्येक आशावादी म्हणत आहेत ! इतकेंच काय पण 'निद्रावश सौंदर्य चुंबनानें जागे होऊन अधिकच खुलावे त्याप्रमाणे हिंददेवी या मधुमीलनानें जागी होऊन आपल्या दिव्यसौंदर्याचा अधिकच विकास करणार आहे', असेंही त्यांच्या भविष्यकालीन दृष्टीस दिसत आहे ! आजचा काल कितीही आपद्ग्रस्त असला तरी जगाची चाल एकंदरीत अभ्युदयाकडेच आहे, असे ते मानतात. असे सोन्याचे दिवस खरोखरच कधीं उगवणार असतील तर कोणास नकोसे आहेत ! परंतु क्रमोत्कर्षवाद्यांची ही सुखाची आशा खरी ठरते की निवृत्ति-वाद्यांचे निराशेचे सुखच ध्येय ठरते, ही गोष्ट अद्याप वादग्रस्त आहे. आमची निवृत्ति व त्यांची प्रवृत्ति यांची बेरीज म्हणजे वास्तविक वजाबाकीच आहे. व या वजाबाकींत शेवटीं प्रवृत्ति अगर निवृत्ति उरते हें ठरणें दीर्घकालाधीन आहे; किंबहुना तें जगाच्या अंतापर्यंतही कधीं निश्चित ठरेल कीं नाही, याचीही शंकाच वाटते. आमची निवृत्ति ही आमच्या संस्कृतीशी एकरूप नसून ती परिस्थितीने उत्पन्न केलेली एक तात्कालिक लहर आहे; आणि ती अशतः वैष्णवांचे मधुरभावाने व विशेषतः इग्रजाच्या ससर्गाने व आर्य-ब्राह्मसमाजांच्या प्रयत्नानें कमी होत असून लोक अधिकाधिक उत्साही, सुखी व कार्यक्षम होत आहेत, असे एक घवघवीत चित्र कित्येक आशावादी रंगवीत असतात व कित्येक निवृत्तिवादी ते पुसूनही टाकतात. तथापि एवढें खरें की, आज तरी एवढी निवृत्तीला गिळण्याचा घाट घातला आहे खास. गीता व दासबोध

ज्यांनी सांगितला त्यांचा हेतु त्यांत काय असेल तो तेच जाणोत; परंतु आज त्या ग्रंथांचा अर्थ पूर्णपणे प्रवृत्तिपर करण्याकडेच आधुनिक विद्वानांचा कटाक्ष आहे, यांत शंका नाही. आणि उपरिनिर्दिष्ट केलेल्या अर्वाचीन संस्था प्रायः नवशिक्षितांच्या असल्यामुळे त्या सर्व प्रवृत्तिप्रधान आहेत असें दिसतें. तथापि आजपर्यंत म्हणजे निदान गेल्या शतकापर्यंत जो हिंदुधर्म निवृत्तिप्रधान म्हणून गणला जात असे, तो या राममोहन-युगांत प्रवृत्तिपर कसा झाला व तो प्रवृत्तिपरच मानावयाचा तर आधुनिकांनी मानलेल्या कोणत्या प्रवृत्ति ऊर्फ आचार धार्मिक ठरतात व कोणते अधार्मिक ठरतात, या गोष्टींचा सावधान-तया विचार होणे अगत्याचे आहे.

धर्म आचारांनीच रचलेला असतो. आचारांस रुढीनें स्थैर्य येतें. चांगल्या पायावर रचलेल्या इमारतीसही, दीर्घ कालानंतर दुरुस्ती ही लागतेच. त्या-प्रमाणे पूर्वसंस्कृतीवर उभारलेल्या रुढीचे मधून मधून सशोधन होणें इष्टच असते; परंतु आपल्या देशांतील गेल्या एकोणिसाव्या शतकांतील राज्यक्रांतीनंतर स्वराज्याचे वैभवाची साक्ष देणारे किल्ले व वाडे जमीनदोस्त केल्यानें जें नुकसान झाले नाही, ते आपल्या परंपरागत रुढींच्या खालीं इंग्रजांवियेनें पेरलेल्या सुरंगाने धडवून आणले आहे. आणि नवलाची गोष्ट ही कीं, या गोष्टीची जाणीव तत्कालीन इंग्रज मुत्सद्दयांस जितकी त्यावेळीं होती, तितकी अजूनही आम्हां सर्वांस झालेली नाही. तात्पर्य, इंग्रज मुत्सद्दी, इंग्रज प्राच्यविद्यासंशोधक व इंग्रज मिशनरी, यांच्या तार्किक बुद्धीच्या संसर्गाने जितके आमचे हित झाले असेल, त्यापेक्षां कितीतरी पटीने अहित झाले आहे. याबद्दल भगिनी निवेदिता व मिससे बेझंटबाई यांच्यासारख्या विदुषी इंग्रज स्त्रिया व महात्मा गांधी यांच्यासारखे निःपक्षपाती वक्ते यांच्या उद्गारांवरून सहज खात्री पडते. बऱ्यावाईटाचा निवाडा देणारी व त्याची ओळख पटविणारी अखेरची कसोटी म्हणजे आपलीच बुद्धि हे खरें; पण ती बुद्धि गुहेप्रमाणे खोल व निर्विकार अशी असावी लागते. आज पाश्चात्यांच्या संसर्गामुळें पूर्वपरंपरेतून सुटलेली नवशिक्षितांचीं तर्कटी बुद्धि, एकाद्या शीलभ्रष्ट स्त्रीप्रमाणें सदाचाररूप धर्माशीं पराङ्मुख कशी झाली, तात्पर्य, मथळ्यावरील श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणे तर्क अप्रतिष्ठित कसा ठरला, तें येथ्या शंभर वर्षांचा

आपला इतिहास आपणांस स्पष्ट सांगेल; आणि या ग्रंथांतही ही गोष्ट अप्रत्यक्ष रीतीने सिद्ध होईल.

आतां श्रुति व स्मृति अथवा स्मृतिकार यांच्यातील परस्परविरोध हा या ग्रंथाचा विषय नसल्यामुळे त्यासंबंधी मथळ्यावरील श्लोकास अनुसरून येथें विशेष कांहीं लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. राजा राममोहनराय व स्वामी दयानंद या दोघांनींही आपापले पंथ वेदांवरच उभारले खरे; परंतु याचा अर्थ त्यांची वैदिक वाङ्मयावर खरी निष्ठा होती, असा मुळींच नसून आपल्या म्हणण्यास लोकांची अनुकूलता मिळविण्यासाठीं त्यांनीं ती एक शकल लढविली, असें अलीकडे माहितगार लेखक उघड म्हणूं लागले आहेत. शिवाय गेल्या शंभर वर्षांतील सामाजिक सुधारणा व कायदा यांचा इतिहास लक्षांत घेतला, तसेंच षोडश संस्कार व इतर सामाजिक आणि कौटुंबिक लहानमोठी धर्मकृत्ये यांत झपाट्याने होत चाललेला संकोच व विपर्यास पाहिला, म्हणजे श्रुतिस्मृति व धर्मशास्त्र यांचे प्रामाण्य फारच कमी झाले आहे हें उघड दिसते. वेदांचे अमोघत्व नाशाचीत ठरवून ब्राह्मांची बुद्धि वेदविद्येच्या सासुरवासांतून जेव्हां सुटली त्यावेळीं ब्राह्मांना मोठा आनंद झाला ! जेथें श्रुति-स्मृतींचा दाव नाहीसा झाला, तेथे पुराणोक्त धर्माला अशिक्षित स्त्रिया व काहीं सत्यसमाजांतून सुटलेले शूद्र यांच्या शिवाय कोण विचारतो ? अशाही स्थितींत वेदांपैकीं उपनिषद्भाग, स्मृतींपैकीं मनुस्मृति व पुराणातील श्रीभगवद्गीता असल्या कित्येक दिव्य प्रकरणांचे माहात्म्य कमी होईल असे अजून तरी वाटत नाही. तथापि एवढे खरे कीं, वर्णाश्रमधर्म हे देशकालानुरूप कायद्यांप्रमाणे बदलवे लागतात असे एका पक्षाचें म्हणणे असून प्रतिपक्षायांचे असें म्हणणें आहे कीं, वेदप्रतिपादित कर्मांला किंवा तज्जन्म अपूर्वालाच धर्मत्व आहे. ते अपूर्व केवळ शास्त्रांनाच ज्ञात असतें. वर्णाश्रमधर्म हे ऐच्छिक नाहीत व ते देशकालानुसार बदलतां येणार नाहीत. तात्पर्य, धर्मानुशासन हे त्रिकालाबाधित आहे. असें आहे तरी आपल्या भारतवर्षांत सनातनधर्म व युगधर्म हा भेद आजचा नवीन नाही; परंपरागत आहेसा दिसतो. पण सनातनधर्म व युगधर्म ह्यांच्या मर्यादा असाव्या तितक्या स्पष्ट नाहीत. तसेंच सनातनधर्म व युगधर्म यांचे प्रणेतें कोण ? उभयपक्षां कोणाचें वचन लोकांनीं प्रमाण मानावें ? किंवा मथळ्या-

वरील श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणें महाजन कोणास समजावें ? हा प्रश्न फार चिंतनीय आहे.

वरील श्लोक महाभारतांतील प्रसिद्ध यक्षप्रश्न प्रकरणांतील आहे. तेथील टीकाकारांनी महाजन याचा अर्थ बहुजन असा केला आहे. आणि त्याचाच अनुवाद प्रार्थनासमाजी डॉ० भांडारकर यांनी केला आहे. बहुमत हे पाश्चात्यांचे एकच निर्णायक साधन आहे अथवा शासन आहे. आणि कोठही सामाजिक व्यवस्थेत बहुमतासारखा सोयीचा असा दुसरा मार्ग सहसा सांपडणार नाही हेही उघड आहे. नवीन पद्धतीने विचार करणारे एक विद्वान शास्त्री असे सुचवितात की, पांचांमुखी परमेश्वर असे आपण म्हणतो, मग बहुजनांचे मुखी तोच आहे असे कां न म्हणावे ? कायद्याला जोपर्यंत व्यक्तीच्या सूचनांचे स्वरूप आहे तोपर्यंतच त्यांत मतभेद व विरोध हे क्षम्य आहेत, नव्हे इष्टही आहेत; पण तो समष्टि पार्लमेटनें एकदां मंजूर केला की त्याचे उल्लंघन हा गुन्हा ठरतो. तो समष्टिप्रणीत म्हणजेच ईश्वर-प्रणीत झाला असतां अमोघ ठरतो. हा युक्तिवाद सर्वांसच मान्य होईल असे नाही. तथापि हा कोटिक्रम सोडला तरी दहाजणांसारखे वागावे ही व्यवहारनीति खरी. राजा राममोहन, न्यायमूर्ति रानडे अथवा लोकमान्य टिळक हे कमीअधिक प्रमाणाने सुधारकच असता स्वतः बहुजनांत मिसळून त्यांच्यासारखे वागण्याचे धोरण त्यांनी ठेविले होते. राममोहन याच्या गळ्यांतील जानवे आणि त्यांचा शाकाहार (अर्थात् बंगाली), माधवरावजीचें दुसरे लग्न व त्यांचीं देवळांतील प्रवचने, आणि लोकमान्यांचे सोवळे व पंढरीस रंगशिलेवर नाचणे हीं उदाहरणे अशापैकीच आहेत. परंतु इतक्याही विवेचनावरून मथळ्यावरील श्लोकांतील महाजन या शब्दाचा अर्थ बहुजन करावा हे कित्येकांस पटणार नाही, नव्हे ह्यापूर्वीही पटले नाही. जे धर्मतत्त्व अत्यंत धूढ ते कळण्याकरितां, शास्त्र-प्रामाण्यही बाजूला ठेवून, अज्ञ असे जे बहुजन त्यांच्या मताप्रमाणे वागावें, असे धर्म यक्षास कसे सांगेल ? बहुमत हेच निर्णायक मानणे हे आपल्या संस्कृतीला मुळींच जमण्यासारखे नाही. याला उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे राष्ट्रीय सभा किंवा बहुतेक सर्व ठिकाणच्या म्युनिसिपालिट्या हे होय. या संस्थांतून मतदारांच्या किंवा प्रतिनिधीच्या बहुमतांचा काय खेळखंडोबा

असतो हें सर्व जाणतच आहेत. तेव्हां या देशांतील बहुजनसमाजास अथवा अखिल जगांतील बहुजनसमाजास ज्या गोष्टी मान्य होतात तोच शाश्वत धर्म, तोच एक खरा पंथ, हें ठरविणें व मानणें या दोन्ही गोष्टी आपणांस दूरापास्तच आहेत. आणि त्यास विनतोड प्रत्यंतर पाहाणे असेल तर ज्या ब्राह्मप्रार्थनासमाजांत या मताचा प्रामुख्याने अनुवाद केला जातो, त्याच समाजांतील गृहस्थ, लोकापवादाची म्हणजेच बहुजनांची मुळीच परवा न करतां, आपणांस योग्य वाटेल तसेंच निःशंक वागत असतात. तसेंच त्या समाजांसंबंधी बहुजनसमाजही विरोधी नसला तरी अत्यंत उदासीन असतो, हे निर्विवाद आहे. तेव्हां महाजन याचा सरळ अर्थ थोर विचारी पुरुष अथवा शिष्ट असाच घेणें बरे. प्राचीन कालाच्या देशस्थित्यनुरूप स्मृति रचणारे ऋषि देशकालभेदाने आज कदाचित् सामान्य जनांस अचूक असे मार्गदर्शक ठरणार नाहींत. परंतु ते स्मृतिकारच काय पण भिन्न भिन्न दिसणाऱ्या श्रुति व शास्त्रीय तर्क या सर्वांचा अवलंब करून प्रचलित कालचे धर्मप्रवर्तक किंवा धर्मसुधारक गुहेप्रमाणे खोल अशा त्यांच्या आत्मौपम्य बुद्धीत प्रतीत होणारा जो मार्ग दाखवितो तोच युगधर्म मानून लोकांनीं स्वीकारावा, असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक दिसतें.

तथापि त्याही विचारसरणीत पुढे अडचण येते ती ही कीं, अशा अधिकारी महाजनांची जी आधुनिक विद्वानांनीं वर्णने व लक्षणे सांगितली आहेत, त्यांत जमीन-अस्मानाचा भेद आहे. कोणी धर्मसुधारकांचे परंपरासुधारक (उदा०—लो० टिळक), व्युत्पत्तिसुधारक (उदा०—स्वामी दयानंद), सारग्राही सुधारक (उ. ब्राह्म) व कायदेसुधारक (उ० डॉ० गौर व मेसर्स वस्त्र, मलबारी, बोले इ०) असे धर्मसुधारकांचे चार वर्ग कोणी मानतात. पण ह्या बाबतीत कोणाही सामान्य प्रतीच्या बुद्धिमानाचा सहज समवेश होत असल्यामुळे त्यांच्यात कोणतेही अलौकिक व श्रद्धेय असे विभूतिमत्व मानलें जाईल असें नाहीं. दुसरे एक विद्वान् राममोहनांचे वर्णन करतांना म्हणतात कीं, राष्ट्रीय संस्कृतीची पुनर्घटना करणें, राष्ट्रीय साधनांची पूर्तता करणें, ऐक्यसंवर्धक संजीवन आणणें, आणि राष्ट्राच्या नवीन गरजा व मागण्या पुऱ्या करण्याकडे लोकजागृतीचा उपयोग करणें, ही राष्ट्रोद्धारकांचीं लक्षणे राममोहन ह्यांचे ठिकाणीं होती. हें वर्णन मोठें मोहक आणि सुंदर आहे खरें; पण ह्यावरून 'महाजनांचीं कांहीं विशिष्ट लक्षणे पटण्यासारखीं

बांधतां येतील असें वाटत नाही. ब्राह्मणांचा येथवर विचार झाला; आतां गेल्या शतकांतील वेदसंहितेवर सर्व भिस्त ठेवणारे दयानंद खरे मार्गदर्शक म्हणून ठरवावे, तर त्यांची वेदार्थ करण्याची यौगिक पद्धति कोणीच फारशी मान्य केलेली नाही. बरें, त्यांनीं आपल्या सत्यार्थप्रकाशांत ज्या ब्राह्मणांची मार्गदर्शक म्हणून वेदांतील तैत्तिरीय उपनिषद् किंवा मनुस्मृतीवर हवाला ठेवून शिफारस केली, ते निष्ठावंत ब्राह्मण दुर्मिळ झाले असून जे आहेत ते उत्तरोत्तर अधिकच अवमानिले जात आहेत.

वरीलप्रमाणें ब्राह्म आणि आर्यसमाजसंस्थापकांचे विचार झाले. आतां गेल्या शतकांतील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीरामकृष्ण परमहंस ह्यांच्याविषयी विचार करूं. ह्यांच्या उक्तींवर हिंदुसमाजाची पूर्ण श्रद्धा आहे खरी; पण त्यांच्या उक्ति धर्मशास्त्र या दृष्टीने अपुऱ्याच आहेत. आणि शिवाय या उक्ति सांगणारे व त्यांची स्वतांचे आचाराशी संगति लावणारे त्यांचे अनुयायी फार बंध व विद्वान् असले तरी त्यांच्यावर श्रीरामकृष्णांच्या संस्काराबरोबर गौतमबुद्धादि इतर अनेक मतवाद्यांची व चालू राजकीय परिस्थितीची इतकी छाया पसरली आहे कीं, त्यांच्या मुखाने श्रीरामकृष्णच आज बोलत आहेत, असें मानण्यास आज किती लोक तयार असतील, हा प्रश्नच आहे. शिवाय त्यांनींच आपल्या ग्रंथांतून युगधर्मप्रवर्तक अशा आधिकारिकांचीं जीं लक्षणे दिलीं आहेत, तींही बरींच दुर्मिळ आहेत, त्यांच्या मताने मनुष्य कितीही बुद्धिमान् व विद्वान् असला तरी त्यांनीं ठरविलेले आचार युगधर्म ठरतील असे नाही. युगधर्मसंस्थापक अवतारी पुरुषच असावयास पाहिजे. जो पुरुष जीवन्मुक्त आहे, ज्याला पूर्वजन्माची स्मृति आहे, जो स्पर्शमात्रेकरून अथवा इच्छामात्रेकरून साधकास ज्ञान देऊं शकतो, ज्याला साधकाकडे पाहून त्याचे पूर्वसंस्कार जाणतां येतात, ज्यास आपल्या अवतारकृत्याची पूर्ण जाणीव असते, असेच अधिकारी पुरुष देशकालानुसार नवीन युगधर्म संपादूं शकतात.

थिऑसफिस्टांचे धर्मप्रणेते मैत्रेयादि ऋषि हे तर आज वरील अवतारी संतांपेक्षाही अधिक दुर्लभ आहेत. विशप लेडब्रिटर, जे. कृष्णमूर्ति इत्यादि त्यांच्यांतील कित्येक पुरुष आज अर्हत् पदवीला पोचले आहेत, आणि लवकरच त्यांपैकीं जे. कृष्णमूर्ति यांच्या शरीरांत तर श्रीजगद्गुरूंचा आवेशा-

वतार व्हाय्याचा आहे असं ते म्हणतात. तथापि लोकांची या गोष्टीवर जितकी श्रद्धा असावी तितकी अद्याप बसली नाही. तात्पर्य, ब्राह्मपंथाच्या उपदेशकांपासून तो मैत्रेय ऋषीपर्यंत, नवयुगधर्म सांगणाऱ्या अधिकारिकांची श्रेणी नवशिक्षितांनी लाविली आहे. याशिवाय केवळ पूर्वपरंपरेतील सनातन-धर्मीय व बहुजनसमाजांनीं सद्गुरुरूप मानलेला अशा धर्मवेत्त्यांचा आणखी एक मोठा वर्ग आहे. तो अलीकडील साधुसंतांचा होय. आणि आजच्या राममोहनयुगांतही धर्माच्या बाबतीत बहुजनसमाजाची साधुसंतांवर जी श्रद्धा आहे, ती राममोहन अथवा रानडे, लेडबिटर अथवा लालाजी, महात्मा श्रद्धानंद अथवा महात्मा गांधी यांच्यावर नाही. उलटपक्षीं सांप्रदायिक गुरु-च्या वडावर आजपर्यंत इतकी कडक टीका झाली आहे की, त्यांत सच्चे कोण आणि लुच्चे कोण, याबद्दलही कित्येक जिज्ञासु सहजच साशंक असतात. तसे-च आधुनिक विद्वान् जरी अलौकिक बुद्धीचे असले, तरी ते प्रायः ब्रह्मानुभव-शून्य असतात, असा ज्याप्रमाणे एका वाजूने आक्षेप येतो, त्याचप्रमाणे बहु-जन मानीत असलेले साधुसंत अनुभवाच्या वाजूनी जरी पुढे असले, तरी त्यांची दृष्टि देशकालानुसार असावी तितकी व्यापक व व्यवहार्य नसते, असा त्यांच्यावरही नवशिक्षितांचा आक्षेप असतो. अशा स्थितीत परमार्थतः खरे महाजन कोण, अध्यात्मदृष्टीने आपले खरे आत कोण, हें विचारपूर्वक ठरविणे जरूर आहे.

श्रीनिश्चलदासजींचा विचारसागर कीं केशवचंद्रांचे ब्रह्मगीतोपनिषद्, लेड-बिटर यांची ब्रह्मविद्या किंवा दयानंदांचा सत्यार्थप्रकाश, हसरामांचा सदा-चार किंवा लोकमान्यांचे गीतारहस्य, रवीद्रनाथांची शांतिनिकेतनमाला कीं उपासनीमहाराजांची सांईवाक्सुधा, रानड्यांचीं धर्मपर व्याख्याने किंवा कमली-बोवांचा अनुभूतिप्रकाश, देवेद्रनाथांचा ब्राह्मधर्म किंवा श्रीजीवनमुक्तांचा सिद्धविनोद, पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषणांचें धर्मसाधन की नारायणमहाराजांचा ज्ञानसागर, कोणते ग्रंथ प्रमाण मानावे व ते कां ? या अत्यंत जिह्वाळ्या-च्या बाबीचा वाचकांस सांगोपांग विचार करतां यावा म्हणून फक्त गेल्या शे-सवाशे वर्षांत आपल्या देशांत जे अनेक धर्मसंरक्षक व धर्मप्रवर्तक झाले, त्यांपैकीं कित्येक ठळक पुरुषांचे चारित्र्य व शिकवण ह्यांचें विवेचन या ग्रंथांत करण्याचें योजिलें आहे. ह्या आधुनिक धार्मिक चळवळीचा इतिहास देतांना ज्या

व्यक्तींचें चरित्र महाराष्ट्रीय वाचकांस दृढपरिचित आहे, किंवा ज्यांचे चरित्रपर ग्रंथ महाराष्ट्रांत अनेक प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांच्या चरित्रांची माहिती न देतां, फक्त ज्या पुरुषांच्या चरित्रांची मराठी वाचकांस विशेष माहिती असण्याचा संभव नाही, अशांच्याच चरित्राचा भाग मुख्य विषयास जरूर व पोषक तितकाच देण्यांत येईल. याप्रमाणे पहिल्या कांहीं भागांत आधुनिक धार्मिक चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास व अखेरच्या भागांत सनातनधर्माभिमानांनी अशा अलीकडील कांहीं सत्पुरुषांची माहिती देऊन अखेर सर्वांच्या विचारांचा तुलनात्मक दृष्टीने विस्तारपूर्वक विचार होईल; हाच या ग्रंथाचा विशेष आहे.

या देशांतील बहुजनसमाज ज्यास सत्पुरुषमालिकेत आजर्थत गणीत आला आहे, असे अलौकिक साधुपुरुष गेल्या शेदीडशे वर्षांत या देशांत अनेक होऊन गेले आणि आज कित्येक विद्यमानही आहेत. आमचे खरे मार्गदर्शक व तारक तेच आहेत, अशी हिंदुसमाजातील बहुतेकांची आज भावना आहे. अशा थोर पुरुषांपैकीं काहींचीं चरित्रे व वाङ्मय प्रसिद्ध म्हणजे छापलेले आहे; परंतु त्याचा वाचकवर्ग आणि थिऑसफी, ब्राह्मधर्म इत्यादि आधुनिक धर्मसंस्थांच्या वाङ्मयाचा वाचकवर्ग हे प्रायः भिन्न आहेत आणि जरी कदाचित् वाचकवर्गात असा निश्चित भेद काढतां न आला, तरी हे खचित आहे कीं, त्या आधुनिक धर्मसंस्थांच्या वाङ्मयांत या सत्पुरुषाचा अगर त्यांच्या धर्मसंरक्षक कार्याचा नामनिर्देशही केलेला आढळत नाही. क्वचित् मोघम उल्लेख आलाच तर तो निदाव्यंजकच असतो. ब्राह्माची जीं मुखपत्रे अस्पृश्योद्धारासंबंधी महात्मा गांधींचा गौरव करीत असतां त्यांच्या तीव्र वृत्तिभेद व मतभेदाकडे दुर्लक्ष करूं शकतात, त्यास श्री उपासनीमहाराज व श्रीसिद्धारूढमहाराज या विद्यमान सत्पुरुषांची या बाबतींत उल्लेख करावा असे कां वाटत नाही? तसेच ज्या इंडियन मेसेंजरसारख्या ब्राह्मांच्या वृत्तपत्रांत पाश्चात्य धर्मवेत्त्यांचे उताऱ्यावर उतारे नेहमीं येत असतात, त्यांतून स्वदेशातील विद्यमान सत्पुरुषांच्या ग्रंथांतील उतारे किंवा तोडचे तात्त्विक बोल ह्यांचा अनुवाद वारंवार कां येत नाही ?

एका ख्रिस्ती लखकानें 'हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन धार्मिक चळवळी' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं ह्या देशांतील अलीकडील धर्मजागृतीचें सर्व श्रेय इंग्रजी सरकार, त्यांचे प्रॉटेस्टंट मिशनरी आणि प्राच्य-विद्यासंशोधक

अशा साहेबांसच दिलें आहे. त्यांत येथील निरनिराळ्या धार्मिक पुढाऱ्यांपैकी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष इंग्रजी जाणणारांशी ज्यांचा संबंध आहे व ज्यांचें वाङ्मय इंग्रजींत उपलब्ध आहे अशाच पुरुषांचा कसाबसा तरी उल्लेख आहे. पण इतर जुन्या परंपरेतील सत्पुरुषांचा नामनिर्देशही नाही. हीच पद्धति येथील आधुनिक धर्मसंस्थांनीही उचललेली दिसते. स्वामी विवेकानंद म्हणतात तेच खरें कीं, विसाव्या शतकांतील हिंदूंच्या कित्येक पंथांनीं आपल्या इंग्रज धन्यांस काय मानवेल हीच सत्याची कसोटी ठरविलेली दिसते !

धर्मासारख्या पवित्र क्षेत्रांत अशी ही भाऊबंदकी असावी याचें नवलच वाटतें. या भाऊबंदकीचा संबंध केवळ इंग्रजी शिक्षणाकडेच पोंचतो असेही म्हणवत नाही. एकादा पीएच्. डी. असो किंवा एकादा महामहोपाध्याय असो, संत म्हणून गणलेल्या पुरुषांसंबंधी त्याचा सापत्नभाव सहजसिद्धच असतो. आतां आपल्या संस्कृत पंडितांपेक्षां आपले इंग्रजी पंडित व साधुसंत यांच्यांतील भेद अधिक ठळक रीतीने नजरेस येतो हे उघड आहे. पहा कीं, एकाची चिकित्सक बुद्धि दुसऱ्याचे वैराग्य, एकाचे पांडित्य दुसऱ्याचा स्वानुभव, एकाचें लोकसंग्रहाचें गांभीर्य दुसऱ्याची वत्सलता, एकाचा समन्वय दुसऱ्याचा व्यतिरेक, एकाची महत्त्वाकांक्षा दुसऱ्याचा सतोष, एकाचे व्याप दुसऱ्याची शांति, एक राजसी दुसरा सात्त्विक, दोघेही थोरच खरे, पण दोघांच्या गुणधर्मांची अशी ही वांटणी झाल्यामुळे दोघांचेही सहकारित्व क्वचितच नजरेस येते. ते या ग्रंथाचे द्वारे वाचकांचे प्रत्ययास आणून देण्याचे आम्हीं योजलें आहे.

वर जी आम्हीं तुलना केली आहे ती केवळ स्थूल दृष्टीनें केलेली आहे, हें सुज्ञ वाचकांस सांगावयास पाहिजे असें नाही. कारण आधुनिक धर्मप्रवर्तक सारेच ब्रह्मानुभवरहित आहेत असें कोणी सांगावें ? तसेच अलीकडील साधुसंतांत ब्रह्मनिष्ठ असून श्रोत्रिय असे जाडे विद्वानही असल्याचे लोकप्रसिद्धच आहे. विशेष चिकित्सक मनुष्यापुढे जी अडचण येते ती अशी कीं, लोकाहितासाठीं अत्यंत दक्ष व जाडे विद्वान् अशा थोर पुरुषांसही आत्मानुभवाची जोड नाही अशी लोकांची समजूत असते, तेव्हां त्यांनीं विचारपूर्वक ठरविलेले पंथ व सिद्धान्त लोकांनीं कितपत मानावे; तसेंच ज्यांच्या ब्रह्मनिष्ठेबद्दल लोकांत ख्याति आहे अशा थोर भिभूति दिसण्यांत विक्षिप्त वृत्ती-

च्या किंवा अत्यंत मितभाषी असतात, तेव्हां त्यांच्या तोंडून काचित् बाहेर पडणाऱ्या सहजोद्गारांवरून शंकेखोर बनलेल्या मनानीं आपला मार्ग कसा चोखाळावा ? तेव्हां या दोन्ही पंथांचे पुरुष लौकिक दृष्टीनें 'महाजन' या संज्ञेस पात्र असले तरी त्यांच्या पंथांचे अनुकरण निःशंकपणें करणें कठीण जातें. यास्तव आधुनिक विद्वानांच्या विचारसरणीचें महत्त्व अजमावण्याकरितां त्यांची रहाणी व ब्रह्मनिष्ठांचे मनोगत जाणण्याकरितां त्यांची अमोघ वाणी यांचा बारकाईनें विचार करणे जरूर आहे; हे जाणूनच त्यासंबंधीं सविस्तर माहिती आम्हीं प्रस्तुत ग्रंथांत दिली आहे.

आतां मथळ्यावरील श्लोकांतील शेवटला शब्द जो पंथ त्याचाही थोडासा विचार करूं. या एकवचनी शब्दाप्रमाणे एकच एक असा पंथ निश्चित ठरलेला आहे काय किंवा तसा तो यापुढे तरी ठरणे संभवनीय आहे काय ? तसे नसेल तर आज जे अनंत पंथ अस्तित्वांत आहेत किंवा पुढे राहतील त्या सर्वांत थूढ रूपाने अनुस्यूत असणारा असा एकच पंथ दाखवितां येईल काय, हा मोठा चित्तनीय प्रश्न आहे.

मार्गाबद्दल विचार करतांना जावयाचे कोठे हा प्रश्न सकृदर्शनाच पुढे येतो. सर्व धर्मपंथ एकाच ठिकाणीं जाऊन मिळतात असे म्हणतात. असे ते एकच अंतिम निधान अज्ञात असल्यामुळे, अबुद्धिपुरःसर सर्व जीव जरी तिकडेच जात असले, तरी बुद्धिपुरःसर प्रत्येकानें मानलेले अलीकडील साध्य भिन्न असूं शकेल, नव्हे असतेच असे म्हणावें लागेल. व्यक्ति तितक्या प्रकृति ह्याचप्रमाणे व्यक्ति तितक्या प्रवृत्ति असेही म्हटले पाहिजे. मतभेदाबद्दल रणे माजतात, त्यावेळीं ह्या स्वाभाविक साध्यभेदाचा जितका विचार व्हावा तितका होत नाही. आतां हे प्रत्येक व्यक्तीचें जे साध्य ते त्यास प्राप्त करून देणारे त्याचे सद्वृत्त असतात, असें सनातनी हिंदुधर्म सांगतो. आधुनिक पद्धतीचा धर्मविचार एकाच जन्माने मर्यादित असतो. परंतु वास्तविक ती चूक आहे. जीवाचे साध्य त्यास एकाच जन्मी मिळते असें नाही. यास्तव ह्या कामीं मार्गदर्शक त्रिकालज्ञ सद्वृत्त लागतात असें हिंदुधर्म सांगतो. आतां ह्याप्रमाणें धर्माचा जो विचारात्मक भाग त्या भागांतील मार्गदर्शक महाजन म्हणजे सद्वृत्त, व त्यांनीं दाखविलेला मार्ग, हे व्यक्तिपरत्वे भिन्न असूं शकतील. अशा रीतीने कदाचित्

साध्याच्या अनेक श्रेणीतून प्रत्येक साधक अंतिम साध्याकडे जातही असेल; परंतु येथे विचाराची अशी एक बाजू आहे की, उपरिनिर्दिष्ट श्लोकांत जो धर्ममार्ग अभिप्रेत आहे तो मुख्यतः क्रियात्मक असावा, कारण त्यांत महाजन ज्या मार्गाचा उपदेश करतात, असें न म्हणतां महाजन ज्या मार्गाने जातात, त्या मार्गाने जावें, असें म्हटले आहे. येथें महाजन म्हणजे अलौकिक सत्पुरुष मानल्यास त्यांच्याप्रमाणें आपण वर्तन करावे असा अर्थ निघेल. तो अर्थ शिष्टसंमत नाही. कारण सद्गुरूंचा उपदेश अनुकरणीय असला तरी त्यांचे वर्तन व क्रिया अज्ञानांस अनुकरणीय असतातच असे नाही. यामुळे क्रियात्मक धर्माचें निर्णायक आपल्या प्रांतांतील बहुमत म्हणजे सदाचार, रूढ असे मानणेंही एका अर्थी सयुक्तिक ठरेल. आतां हे बहुमत आपल्या कुल, गांव, प्रांत, देश, अशा मर्यादेतील पहावे, कीं सर्व जगांतील बहुमत अजमावावे हाही एक विचार आहे. हिंदुस्थानदेश केवळ हिंदूंचाच असता तर हिंदूंना बहुमतांनीं संमत असा जो पंथ तोच प्रशस्त ठरला असता. परंतु आजच्या कालमानाप्रमाणे दळणवळणाचे आंतरराष्ट्रीय संबंध लक्षांत घेतां, सर्व पृथ्वी हाच एक देश असे विचारविनिमयापुरतें तरी मानण्याची वेळ आली आहे तेव्हां, बहुमत कोणाचे पहावयाचें, हा प्रश्न सहजच उभा राहतो. आणि ह्याच दृष्टीने ह्या जगांतील झगड्यांत जगावयाचें असेल तर हिंदूंनी आपली परंपरा सोडून सर्वसंग्राहक व्हावे असे सुधारक मोठ्या कळकळीने सांगतात. तर उलट कालगतीनें हिंदु नामशेष झालेले पत्करले, पण त्यांनी आपल्या धर्मात इतर गोष्टींची भेसळ करून वैदिकधर्मनिष्ठा सोडून नये असे सनातनीही निग्रहानें बजावतात. ह्या दोन बाजूंच्या दोन टोकांत धर्मपंथांबद्दल अनंत मतभेद होऊन राहिले आहेत.

पहा कीं, आज हिंदुस्थानांत धर्माचें जें संशोधन चाललें आहे तें सकृददर्शनीं इतक्या भिन्न व परस्परविरोधी मार्गाने चाललें आहे कीं, साऱ्या जगांतील सर्व धर्मांचे संमेलन राहो, पण या हिंदी (हिंदु नव्हे) धर्माची तरी एकवाक्यता होऊन त्यांतून साऱ्या महाजनांचा एकच पंथ निश्चित होईल हे दूरपास्तच दिसतें. निराकार परमेश्वराची प्रार्थना हें ब्राह्मांचे साधन आहे, शूद्रविद्यांचे संशोधन हा थिऑसफिस्टांचा हव्यास आहे, वेदार्थयत्न हा आर्यसमाजिस्टांचा बाणा आहे, संन्यासपूर्वक लोकसेवा हें रामकृष्ण-मिशनचें ब्रीदवाक्य आहे, श्रीदेव-

गुरुपासना हें देवसमाजाचें व्रत आहे, अहिंसा हा महात्माजींचा खुणेचा शब्द आहे, लोकसंग्रह हा लोकमान्यांचा दंडक आहे आणि त्याग ही सनातनीयांची गुरुकिल्ली आहे.

ह्याच मुद्द्याचा अधिक विस्तार करावयाचा तर धर्माधर्मांतील भेद-विशेष कायम ठेवून त्यांचें संशोधन करण्याचें काम थिऑसफिस्टांनीं जोरानें सुरू केलें आहे. पण आंब्याची साल व बाठा टाकून एकच आंब्रस करावा त्याप्रमाणें सर्व धर्मांचे विशेष व बाह्योपचार हे टाकून एक सार्वत्रिक धर्म-कषाय बनवावा अशी ब्राह्मांची आकांक्षा आहे. अनंतपूजेच्या चवदा प्रकारांप्रमाणें ब्राह्मांची सारसंग्राहकपद्धति फारच फैलावली आहे, तर एकधान्याचें व्रत करणाऱ्या व्रतीप्रमाणे केवळ वैदिक संहितेवर आर्यांची भिस्त आहे. आर्यसमाजी व ब्राह्मसमाजी मिळून दोघांनीं पुराणांचा शिमगा केला आहे, तर ब्रेझंटवाई वेदांपेक्षांही पुराणांतून गूढ रहस्ये अधिक शोधीत आहेत, आणि श्रीरामकृष्ण विवेकानंद-जीवनचरित्रांत तर श्रीरघुवीर व श्रीहनुमान् आणि श्री-राधा व श्रीकृष्ण या विभूतींचें त्यांना साक्षात् दर्शन झाल्याचे प्रसिद्ध आहे.

बरील भेद-दृष्टीने आणखी थोडे बारकाईने पाहिल्यास असे दिसतें कीं, भगिनी निवेदिता यांस हिंदुधर्मांत चढाईची प्रवृत्ति दिसत आहे, तर त्यांचेच दुसरे सांप्रदायवधु निवृत्ति, निवृत्ति, निवृत्ति, हे त्रिकालाबाधित एकच ध्येय म्हणून घोषणा करीत आहेत. वैदिकांचा याज्ञिक-धर्म बौद्धांनीं बुडविला. पुढे बौद्धधर्म आचार्यांनीं नामशेष केला. आचार्यांचा अद्वैतमायावाद नव्या विद्वानांनीं झिटकारला; त्यानंतर आतां पुन्हा मीमांसेचा अभ्यास सुरू होऊन बुजलेल्या यज्ञकुडांचा पुनरुद्धार होतो की काय, असाही सुमार दिसत आहे. श्रीकृष्णकथा ज्यांस निंद्य वाटत आहेत, त्यांनीं गीता मस्तकीं धारण केली आहे; आणि रामायणांत ऐतिहासिक सत्य न मानणारे रामनामाचा अखंड जप करण्यास सांगत आहेत. भवभीति हें मनोदैर्बल्य आहे असें गृही विद्वान् सांगत आहेत, तर प्रपंचाचा मोह न सुटलेल्या आरामखुर्ची-वाल्यांची ही धूर्तता आहे असे विरागी आणि संन्यासी बजावीत आहेत; तसेंच देवपूजादि शास्त्रीय कर्में लोकसंग्रहात्मक लौकिक कर्मांत एकीकडे नामशेष होत असतां, अथवा कोठें धर्मवेड म्हणून तुच्छ मानलीं जात असतां, तिकडे लेड-बिटर व ब्रेझंटवाई यांच्या विद्यमाने श्रीकृष्णमूर्ति “अमत्रिन्नः पवित्रो वा.”

करून पुरुषसूक्तादि वैदिक मंत्रांनीं हिंदूंच्या ज्योतिर्मंदिरांत सोंवळ्यानें पूजा करीत आहेत व गायत्रीमंत्रपठणाचे दिव्य अनुभव घेत आहेत. गुरुसंप्रदायाचा नायनाट करण्याचें कंकण कोणी हार्तीं बांधले आहे, तर कोठें जगद्गुरुंच्या आगमनाची मोठ्या आस्थेने तयारी चालली आहे. कोठें अहिंसेचे निरपवादित्व उपदेशिलें जात आहे, तर उलट क्षात्रधर्माला जे मानीत नाहीत ते केवळ अहिंसावादी हिंदूच नव्हेत असेही कोणी ठांसून म्हणत आहेत. कोठे परकीयांच्या घरांत आपल्या मुली घालून सलोखा जोडण्याचा ऐन “अकवरी” धर्म पुकारीत आहेत ! तर कोठे वाटलेल्यांसच काय पण परधर्मीयांसही हिंदु करून घ्या, असे मोठमोठे धर्माधिकारी सांगत आहेत ! विदुषी बेझंटबाई आपणांस हिंदु म्हणविण्यांत भूषण मानीत आहेत. परंतु ब्राह्मादिकांस तेच हिंदुत्व तिरस्करणीय झाले आहे ! ‘हे जग झालेचि नाही’ हे तत्त्व न मानणारे आधुनिक संशोधक, त्याच जगाच्या इतिहासांतील राम-कृष्णादि अवतार मात्र ‘झालेचि नाहीत,’ असे निश्चयाने प्रतिपादीत आहेत ! आणि त्याच वेळीं श्रीरामकृष्णांचीं व श्रीदत्ताचीं नवीन नवीन मंदिरे बांधण्याचा खटाटोप ब्रह्मनिष्ठ सत्पुरुषही करीत आहेत.

आणखी, नपुंसक व संन्यासी दोघांसही स्त्री वर्ज्य व्हावी त्याप्रमाणे प्रपंचांत हिरमुसलेले व प्रवृत्तीत जोरावलेले कनिष्ठ व श्रेष्ठ अकते व कते दोन्हीही वर्ग भक्तीस पारखे झाले आहेत ! आर्यब्राह्मांचा मूर्तिपूजाविरोध आणि चिकित्सकांचे पुराणसंशोधन यांनीं सगुणभक्तीचा उच्छेद होण्याचा रंग आहे. भौतिकशास्त्र, व्यवहार व धर्म यांचा समन्वय करण्याच्या प्रयत्नांत धर्मनिष्ठेची हानी होत आहे. सार्वत्रिक धर्माच्या ध्येयांत देवावरील माया इतकी पातळ झाली आहे की, त्यांत सांप्रदायिकांची एकाग्रता सिद्ध होणें अशक्यप्रायच आहे. तें धर्मवेड परवडले; पण हें धर्मोदार्य नको असेही कदाचित् प्रत्ययास येण्याचा सभव आहे. सुलभ वेदांत घातकी झाला आहे. स्थितप्रज्ञांनींही कर्म केलें पाहिजे, ह्या लोकमान्यांच्या सिद्धान्तावर पामर जीवांनींही रणे माजविली आहेत. सिद्धांस विषय बाधत नाहीत, तेव्हां, संसार काय नडतो ! असें म्हणून साधकही विषयांस विलगले आहेत. राग आणि द्वेष ह्यांनीं विषम झालेलीं मनं ‘तस्मात् युद्धस्व’ ह्या भगवदुक्तीच्या जोरावर झगडूं पाहात आहेत. महात्मार्जींच्या शब्दप्रामाण्याचे निमित्तानें दुर्बलानेंही अहिंसेची ढाल धरली

आहे. वर्णाश्रमधर्माच्या वादांत तर गुण, जाति, स्वभाव व एकंकार असा चौरंगी सामना सुरू आहे. आणि एकीकडे तो वाद सुरू असतांच प्रत्येक जात व पोटजात आपापला समाज संघटित व अभेद्य करण्याच्या खटपटीत आहे. तसेंच ब्राहेरून संघटन तर आंतून वर्णसंकर होण्याचा सुमार आहे. असो. हे वर्णन कोठवर करावें. अशा या परिस्थितीत हिंदुधर्माचे भवितव्य काय आहे, तो कोणत्या पंथास लागेल हे अजमावणे फार कठिण आहे.

केवळ तारतम्यानेच विचार करावयाचा तर आज साऱ्याच त्रैवर्णिकांचा अधःपात झालेला दिसत असला, तरी त्यांतही क्षत्रिय व वैश्य जे आज विद्यमान असतील ते विद्यमान ब्राह्मणांपेक्षा वेदविद्येशीं अधिक पारखे झाले आहेत. मग त्यांचीं कारणे कांहीं असोत. अर्थात् अशा परिस्थितीत श्रेष्ठत्वाच्या नात्याने कोणी न मानले, तरी जबाबदारीच्या नात्याने, मार्गदर्शक म्हणून, आजच्या जातिब्राह्मणांनींच पुढे व्हावयाला पाहिजे. ह्यांत इतरांची अपात्रता दर्शविण्याचा हेतु नसून आजच्या जातिब्राह्मणांचे स्वार्थनिरपेक्षकर्तव्य कोणते तेच दाखविण्याचा हेतु आहे. शिवाय असे की, चातुर्वर्ण्याचा जोपर्यंत या देशांत अत्यंत लोप झाला नाही, तोपर्यंत हिंदुधर्माच्या दृष्टीने मार्गदर्शक ब्राह्मणांनीं व्हावे, ही भाषा व कल्पना अपरिहार्यच आहे. याबद्दल कोणी वैषम्य मानणे व्यर्थ आहे. जातीजातींचे मार्गदर्शक वेगळे असोत; परंतु एकदर हिंदुसमाजाचा विचार करतां धार्मिक बाबींत ही जबाबदारी प्रथम द्विजांवर, व त्यांतही आजच्या परिस्थितीत विशेषेकरून जातिब्राह्मणावर येते; मग, ते जर आपल्या स्वऱ्या ब्राह्मण्यास न जागले, आणि केवळ ब्राह्मण जातीच्या पोकळ अभिमानानें ब्राह्मणेतरांस तुच्छ लेखूं लागले, तर मग शूद्रच काय, धर्मव्याधाप्रमाणे अतिशूद्रही, आपले मार्गदर्शक मानणे ब्राह्मणांस कालगतीमुळे अपरिहार्य होईल, हें निराळें सांगावयास नकोच! आज जातिब्राह्मणांची स्थिति अत्यंत चिंताजनक आहे ही गोष्ट खरी; पण आपत्ति हें संकट नसून सुसंधि आहे. ज्या सकटाकडे आपली नजर भिडली त्या संकटाची मग भीति ती काय! अनेक विरोध प्रथम भीतिदायक वाटतील, पण भेदाभेदांची एकदां संगति कळल्यावर मग सारें एकच आहे. विरोधकांचे तोफखान्याचे मान्यांखालीं आजच्या जातिब्राह्मणांस ब्राह्मण्यसंरक्षण व उपजीवन हे दोन बिकट प्रश्न सोडवावयाचे

आहेत खरे. पण स्वराज्याचे भोग कांहींकाळ ब्राह्मणांनीं भोगले असले, तरी अल्पसंतोष व विद्याव्यासंग हें त्यांचें शील अद्यापिही सुटलें नाहीं, असें वाटतें. लोकशिक्षणाचे व धर्मसंरक्षणाचें काम मुख्यत्वेकरून आजपर्यंत त्यांनीं केलेंच आहे. आणि निदान यापुढें तरी धर्मरक्षण व ब्राह्मणांचें उप-जीवन या दोन गोष्टी अन्योन्याश्रित राहण्याचा, अलीकडे टीकास्पद झालेला, अनिष्ट योग बहुधा टळेल. अशा स्थितींत कांहीं देशाभिमानी पुढारी असें म्हणतात कीं, ज्यांना अभ्युदयाचा मोह सहज आंवरतां येतो, त्यांनीं आज नजरेपुढें नसलेल्या निःश्रेयसाची मुमुक्षाही आंवरवी, निरपेक्ष लोकसेवा हांच संन्यासाची परमावधि मानावी, मोक्षाच्याही वासनेवरील विजय, यांतच त्यांनीं खरें श्रेय भोगावें, गर्भीच्या उत्क्रान्तीसार मनुष्यास मच्छकच्छादि अवतार घेऊनच बहुरूपांत जन्मास यावें लागते, पण त्यानंतर राम आणि कृष्ण या दोन महान् कर्मयोगी क्षत्रियांच्या भूमिकांचे काम केल्यावांचून बुद्धावस्थेंत कोणासच जातां येणें कठीण आहे. ब्राह्मण्य ही एक द्विजांची दैवी शक्ति आहे व ती देशकालानुसार निरनिराळें रूप धारण करिते. ईश्वर करील तर यापुढे उदित होणाऱ्या ब्राह्मण्यांतील, नराचे नारायणस्वरूप, आत्म्याचें स्वातंत्र्य, जीवाचे पौरुष, चित्ताची अहिसा, बुद्धीचें शुद्धत्व, मनाचा दिलदारपणा आणि ईश्वराच्या पाइकत्वाचा अहंकार, याच भिन्न गुणादर्शांत, या पुण्यभूमींत सामावलेल्या भिन्न भिन्न धर्मांचे प्रतिबिंब जगास कदाचित् पाहण्यासही सांपडेल, आणि असा हा सुयोग आल्यास 'स पन्थाः', म्हणून वर म्हटले तो हाच पंथ असेंही लोक सहजच मानूं लागतील.

ही धर्मजागृति होण्यासाठीच ह्या ग्रंथाची एक अल्पशी प्रवृत्ति आहे. पुढील मार्ग सांपडण्यास आज आपण आहो कोठें, याचें ज्ञान असावयास पाहिजे व त्याचेंच दिग्दर्शन पुढील भागांत द्यावयाचें आहे. गेल्या शंभर वर्षांत आपल्या देशांत चाललेल्या प्रमुख धार्मिक चळवळींचा संक्षिप्त इतिहास या ग्रंथाच्या आरंभीच्या कांहीं भागांत देऊन, पुढील भागांत प्रामाण्यवाद, अधिकारवाद, द्वैताद्वैतवाद, मायावाद, ध्येयवाद, पुनर्जन्मवाद, पुरुषार्थ-प्रारब्धवाद, साधनवाद, वर्णाश्रमवाद, अबलोनतिवाद आणि धर्मैक्यवाद इत्यादि अनेक वादग्रस्त विषयांवरील गेल्या शतकांतील नव्याजुन्या पद्धतीनें विचार करणाऱ्या 'महाजनां'च्या विचारांचें सार तुलनात्मक पद्धतीनें

मांडण्यांत येईल. हें काम मोठ्याच अधिकाराचें व जोखमाचें आहे हें खरें. तथापि होतां होईतों निराधार कांहींच लिहावयाचें नाहीं, असा प्रयत्न ठेवल्या-नें हें जोखम बरेच हलके होईल. आणि लेखकाच्या अनधिकाराकडे पाहून वाचकांसही बुचकळ्यांत पडण्याचें कारण उरणार नाहीं.

हिंदुस्थान ही धर्मभूमि आहे. येथे धर्मचर्चेकरितां आजपर्यंत अनेक सभा झाल्या असतील; परंतु आधुनिक कालांतील धर्मसरक्षक, सुधारक व प्रवर्तक ह्यांचे या ग्रंथरूपानें होणारे सम्मेलन वाचकांस अपूर्व वाटेल असा भरंवसा आहे. या सम्मेलनासाठीं सनातनी हिंदु, ब्राह्मसमाजी, प्रार्थनासमाजी, आर्यसमाजी, श्रीरामकृष्णविवेकानंदी, थिऑसफिस्ट, देवसमाजी इत्यादि प्रमुख अशा सर्व पंथांचे प्रतिनिधि यावयाचे आहेत. उदाहरणार्थ, या ग्रंथा-गारांत राजर्षि राममोहन, महर्षि देवेन्द्रनाथ, कविवर्य रवीन्द्रनाथ, ब्रह्मानंद केशवचंद्र, पंडित शिवनाथशास्त्री, पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण इत्यादि ब्राह्म आपापल्या सहकारी मित्रांसह व अनुयायांसह येणार आहेत. येथे गुरुवर्य मोडक, डॉ० भांडारकर, न्यायमूर्ति रानडे, सर नारायणराव, रा० व० गोपाळ-राव हरि, शेठ भोलानाथ साराभाई, सर वेंकटरत्न, दीनबधु विठ्ठल रामजी शिंदे इत्यादि प्रार्थनासमाजीही दिसून येतील. तसेंच स्वामी दयानंद, स्वामी श्रद्धानंद, पंडित गुरुदत्त, श्रीयुत लजपतराय, पंडित नरदेवतीर्थ इत्यादि अनेक आर्यसमाजीचीही भेट होईल. त्याचप्रमाणे श्रीमती वेङ्कटबाई, विशप लेडबिटर, हिंदु-मिशनरी-वैद्य, भावी जगद्गुरु श्रीकृष्णमूर्ति, धर्म-जागृतिकार भागवत, पंडित जिनराजदास इत्यादि थिऑसफिस्टांशीही विचारविनिमय होईल. श्रीरामकृष्णपरमहंस आणि त्यांचे विवेकानंदप्रमुख प्रचंड अनुयायी यांचेही दर्शन घडेल. शिवाय उत्तरेकडील महापंडित निश्चलदासजी, धर्मात्मे कंबळीबाबा यांच्या वेदान्ताचा लाभ होईल. रामवाद-शहा यांची ओजस्वी वाणी उत्साह आणिल. तसेंच श्रीवासुदेवानंदसरस्वती श्रीसिद्धारूढस्वामी, श्रीहंसराजस्वामी, श्रीजीवनमुक्तस्वामी, श्रीशंकराचार्य (कुर्तकोटी) इत्यादि नारायणस्वरूप झालेल्या स्वामींचा अल्प स्वल्प परिचय होईल. तसेंच श्रीमौनीबुवा, श्रीविष्णुबोवा, श्रीसखारामबोवा, श्रीसाईबाबा ह्या सत्पुरुषांच्या भेटी होतील. आणखी श्रीउपासनीमहाराज, श्रीनारायणमहाराज, श्रीगुलाबरावमहाराज, इत्यादि महापुरुषांशी विचारविनिमय होईल. लोकमान्य

भेटतील. महात्मार्जींचीही गांठ पडेल. असे कोण कोण म्हणून सांगावे. महाजनांचा हा मेळा केवळ अपूर्व आहे असें खचित वाटेल. जसजसे एकेक प्रतिनिधि दाखल होतील तसतसा जरूरीप्रमाणें कमीअधिक विस्तारपूर्वक त्यांतील प्रमुखांचा वाचकांशीं परिचय केला जाईल. आलेल्या सर्व प्रतिनिधींची ओळख करून दिल्यावर कांहीं प्रास्ताविक विवेचन होऊन नंतर विचारविनिमयाकरितां कोणते विषय घ्यावयाचे त्याचा निश्चय होऊन उपरनिर्दिष्ट प्रतिनिधींचा अत्यंत मनोरंजक व उद्बोधक असा विचारविनिमय होईल. प्रतिनिधींच्या फार मोठ्या संस्थेमुळे प्रत्येकाचे विचार फार थोडक्यांत व मुद्देसूदच मांडले जातील. अशा या नवयुगधर्म-महामंडळाचे काल्पनिक अधिवेशनांत, लेखकाने आपल्या आवडीप्रमाणे सर्वाधिष्ठाते श्रीसद्गुरु यांसच सभापति मानणें हेंच त्यांच्या दृष्टीनें योग्य होईल.

बरीलप्रमाणे विचारविनिमय झाल्यानंतर चर्चेकरितां उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांवर कांहीं ठराव सूचनारूपाने बहुजनांच्या संमतीकरितां पुढें मांडण्यांत येतील. आणि अखेर “अहो, ईश्वर काय करील ते खरे!” ह्या अध्यक्षांच्या, निरहंकृति व तन्मयतादर्शक अत्यंत अर्थपूर्ण अशा वाक्याने ह्या रूपकात्मक सभेचा ग्रंथ समाप्त होईल.

ह्याप्रमाणे या ग्रंथाचे स्वरूप, प्रयोजन व संबंध हे तीन अनुबंध सांगितले, आतां या ग्रंथाची फलश्रुति काय ती लेखकाने आणखी वेगळी न सांगतां वाचकांनींच ठरवावी ते बरे.

प्रकरण पहिलें

भूमिका

कलिचेनि योगें धर्म तो राहिला । अधर्म चालीला बहुसाल ।
शैव आणि शक्त आगमादि जाण । आचरती जन बहुधा ते ॥
शब्दें ग्रह्यज्ञान बोलती सुंदर । होती शीष्णोदरपरायण ॥
आंगीं नाहीं पहातां वैराग्याचा लेश । वरी वरी वेष मिरविताती ।
कर्माचा तो लोप जर्नीं करउन । यथेष्टाचरण करिताती ॥

—हरिहर.

वरील उक्तीत हरिहरांनी जे कलिकालाचे वर्णन केले आहे, ते शंभर वर्षांपूर्वीच्या बंगाल प्रांताला बरोबर लागू होते. ज्या बंगाल प्रांती पुढे श्रीराम-कृष्ण-विवेकानंदासारखे संन्यासी; राममोहन, आनंदमोहनासारखे मुत्सद्दी, केशवचंद्र, प्रतापचंद्रासारखे वक्ते; ईश्वरचंद्र व सेवानंदासारखे सुधारक, बस व रॉय यांच्यासारखे शास्त्रज्ञ, अरविंद व देवेन्द्रासारखे योगी; रवींद्रनाथ व मायकेलदत्तासारखे कवि; नागमहाशय व द्विजेन्द्रनाथासारखे साधु; सुरेंद्रनाथ व चित्तरंजनदासांसारखे राजकारणी; बंकिमचंद्र व जदुनाथासारखे लेखक; आणि बस व ठाकूर यांच्यासारखे चित्रकार, अशी अनेक नररत्ने निर्माण झाली, त्या बंगाल प्रांताची स्थिति शंभर वर्षांपूर्वी चांगली नव्हती.

आर्यांच्या प्राचीन संस्कृतीचे स्फटिकशिलेवर, ईश्वराच्या अचिंत्यनियतीमुळे, परधर्मीयांच्या निशाणांची छाया पडली, ह्यामुळे आमची मूळची शुद्ध संस्कृति नष्ट झाली की काय, असा भ्रांतिभूत चमत्कार आज कित्येक वर्षे होऊन राहिला आहे. आणि स्वधर्माची आस्था बाळगणाऱ्या कित्येक देशाभिमानी पुरुषांस हा स्फटिकास जडलेला नसता रंग कशाने धुऊन काढावा, असा मोठा प्रश्न पडला आहे. ह्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या रंगांत तीन गुणांची भेसळ कशी झाली आहे हे समजण्यास प्रेसिडेन्ट विल्सन यांचा सरळपणा, कायसरची दंडुकेशाही व कर्झन, लॉर्ड जार्ज यांचा कावेबाजपणा, ह्या भिन्न गुणांनी युक्त अशा त्यांच्या उद्गारांकडे पहावें. ह्या तीन विचार-

सरणी वरुण, अग्नि व इंद्र ह्या तीन वैदिक देवतांच्या सत्तेप्रमाणें अगदीं भिन्न आहेत. वरुणाची निर्विकारता व अग्नीची प्रखरता यापेक्षां इंद्राची धूर्तताच अधिक कार्यक्षम ठरल्याबद्दल पुराणेतिहास साक्ष देत आहेत. आपल्या सत्तेच्या शाश्वतीसाठी इंद्राने प्रजेत नास्तिक मताचा फैलाव केला, तेजस्वी तपस्व्यांचा तपोभंग केला, प्रल्हादासारख्या सरळ स्वभावी महा-पुरुषाचे शील हरण केले, बलिष्ठांशी कपट केले, प्रतिस्पर्ध्यांत झगडे लावले व बुद्धिमंतांसही मोह पाडला. ह्या प्रकारे इंद्रसत्तेने पूर्वी कसकशी कारवाई केली, हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. ह्याच जुन्यापुराण्या इतिहासांची अथवा पौराणिक कल्पनांची पुनरावृत्ति गेल्या एकोणिसाव्या शतकात घडून आलेली आपणांस पहावयास मिळते.

राजा राममोहन म्हणतात की, आमची संस्कृति एका काळीं फाजील सुधारून राहिल्यामुळे आम्हांस परधर्मीयांचा असा हा जाच आज कित्येक शतके सोसावा लागला आहे. पुढे येणारी क्रांति प्रतिकारानीं हटवून लावावी, हें आमचे जसे कांहीं शीलच नाही. हिंदूभूमीचा चूडामणि असा जो हिमाचल त्याच्या स्फटिकरूप प्रभेने बौद्धांचा पिबळा, महमदीयाचा हिरवा व इंग्रजांचा तांबडा अशा अनेक रंगास पोटांत घेऊन पुन्हा ती आत्मप्रभा अंतर्दृष्टीने पाहतां अभंग व अविकारी अशीच राहिली, हे तर हिंदूंचें दिव्य यश आहे, यांत शका नाही. तथापि कोणत्याही रंगाचे किरण येवोत, त्यांचा प्रतिकार म्हणून करावयाचा नाही, हा जो स्फटिकाचा सात्विक गुण, तो त्याच्या शुद्ध स्वरूपाची हानी करतो ही गोष्ट कित्येकांच्या लौकिक-दृष्टीस सहजच उद्वेगजनक वाटते. उलटपक्षीं स्फटिककुसुमाचे दृष्टान्तांतील स्फटिकाची अलिप्तता आर्यधर्मांत कधींच राहिलेली नाही. उलट ह्या ससर्ग-गुणांनीं आर्य-धर्म आजपर्यंत संपन्न होत आला आहे व याच प्रकारे तो पुढेही सुधारत जाणें इष्ट आहे, अशीही कित्येकांची विचासरणी आहे.

पूर्वीं भारत-वर्षांतून बौद्धधर्म गेला खरा; परंतु त्याची छाप निदान बंगाल प्रांतावर जी पडली, ती पुढे तशीच राहिली. बंगाली लोकांच्या आचार विचारांत वैदिकधर्मापेक्षां बौद्धधर्माचाच अश अधिक राहिला. पुढें बौद्ध धर्माच्या संस्कारांमुळे जातींची व धर्मांची बंधने अत्यंत शिथिल होऊन बंगाल प्रांतीं भिन्न वंशांचा व वर्णांचा संकर कित्येक शतके सुरू राहिला.

बौद्धधर्मांतूनच निघालेल्या कित्येक तांत्रिक पंथांत प्रत्येक शाक्तास चिनी, भुतानी, सयामी अशा अहिंदु मुलीशीं लग्ने लावण्यास रूढीची परवानगी होती; इतकेच नव्हे तर प्रत्येक शाक्ताची एक तरी शक्ति (स्त्री) अहिंदु असावी असा परिपाठ होता. राजा नंदकुमार याची शक्ति (स्त्री) पठाण जातीची होती. हा केवळ अपवाद नसून नियमच होता. आणि अशा प्रकारें पूर्वेकडील सर्व वशातील व वर्णातील रक्त आमच्या अगांत खेळत आलें आहे, ह्या गोष्टी कांहीं बंगाली लेखक आजही अभिमानपुरःसर सांगत असतात. बंगाल ही केवळ शार्दिक नव्हे तर सक्रिय ऐव्यवर्धनाची भूमि असल्यामुळे भिन्न संस्कृतीच्या लोकांशीं संबंध आला असतां त्यांच्याशीं रोटीब्रेटीव्यवहार करून त्यास आपलेसे करून घेणे हे बंगाली लोक आपलें ब्रीद समजत. पठाणांच्या स्वाऱ्या बंगाल्यांत झाल्या; पण त्या शत्रुभावानें झाल्या नसून बंगाली लोकांनी त्यांस बोलावून घेतले व त्यांशीं सौयरीक जमवून सलोखा करण्याचा उद्योग केला. पण त्यामुळे साहजिकच पूर्वबंगालच्या बऱ्याच भागांत इस्लामीधर्म सुरू झाला; आणि जेथे प्रत्यक्ष धर्मांतर झाले नाही तेथेही पठाणी रक्त खेळूं लागले. पुढे हळुहळू याचा परिणाम असा झाला कीं, भाविक लोकांच्या तोंडीही गंगास्नानाचे देळी वात्मीक-मुनींचें गंगाष्टक जाऊन दाराब गाझी यांचे दोहरे येऊ लागले. रामप्रसाद यांच्या देवीगीताच्या बरोबरीने जानबालाखान यांचे गज्जल सुरू झाले. धार्मिक आचारांत बौद्ध, इस्लामी व हिंदी अशा धर्मांचा सकर झाला. जलाली फकीर हिंदूंचे गुरु झाले. सुफी तांत्रिक हजारो झाले. चोहोकडे सत्यपरीची पूजा हिंदुधर्मिष्ठ बायाही करू लागल्या. तात्पर्य, शाक्त व वैष्णव असाच कांहींसा भेद हिंदु-मुसलमानांत राहिला. पूर्वीं सेन राजांनीं बंगाली लोकांस आर्य-सत्कार देण्याचा व त्यांस ब्राह्मण्याच्या अनुशासनात ठेवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला होता; परंतु बंगाली लोकांनीं ते न मानतां आपले वैशिष्ट्य सोडले नाही. आजही बंगालच्या ब्राह्मपंथाचे कट्टे अभिमानी आपणांस हिंदु म्हणवून घेण्यास तयार नाहीत. आम्ही बंगाली आहोत, आम्ही ब्राह्म आहोंत, अशा प्रकारचा त्यांचा अभिमान आहे. ह्याप्रमाणें आर्य, हिंदु, ब्राह्मण यांसंबंधीं बंगाली लोकांनीं मानलेली परकीयता व परकी-यांना घरांत घेण्यांत त्यांनीं दाखविलेली आतिथ्यशीलता या बंगाल्यांतही

आज सर्वमान्य असतील असें सांगवत नाही. आणि तशा त्या असल्या तरी महाराष्ट्रीय वाचकांस त्या कितपत मान्य होतील याबद्दल शंकाच वाटते.

ते कांहीं असो; अशा आतिथ्यशील बंगाली लोकांची इंग्रजांशीं प्रथम गांठ पडली, त्या वेळीं म्हणजे सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी बंगालप्रांतांतील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति शोचनीय झाली होती, ह्यांत शंका नाही. सनातन हिंदुधर्माचे अत्यंत उज्ज्वल आणि उदात्त असें स्वरूप लुप्तप्राय होऊन अज्ञान आणि अंधश्रद्धा ह्यांचें गौडबगाल पसरले होते. एकमेवाद्वितीयम् अशा परमात्म्याची ओळख बुजून, धातु, काष्ठ, पाषाणांच्या मूर्तींसच लोक परमेश्वर समजू लागले होते. मूर्तिपूजेतील ग्राह्यांश लक्षांत न घेतां, बाह्योपचारांचे दमापारीं अनेक पथभेद माजले होते. कित्येक वैष्णवांचा विषयी मधुर प्रेमभाव, कित्येक तामसी शाक्तांचे घोर बलिदान आणि यथेच्छ मद्य-मांससेवन, तसेच कित्येक चकलेल्या तांत्रिकांचे अनीतिमय वामाचार इत्यादि प्रकारांनी धर्माला अत्यंत विकृत स्वरूप प्राप्त झाले होते. प्रतापचंद्र मुजुमदार लिहितात की, त्या वेळीं एका दुर्गादेवीने बंगालच्या सर्व देवदेवतांचे हक्क हिरावून घेतले होते. साऱ्या बंगालइलाख्यांतील अर्धे बोकड एकट्या दुर्गादेवीलाच लागत ! तत्कालीन एक सुप्रसिद्ध राजे कृष्णचंद्रराय हे एक जबरदस्त देवीउपासक असून मोठे गणिती होते ! त्यांनी एकदां आपल्या आराध्यदेवतेस त्रेसष्ट हजार पांचशे एकूणनव्वद बकरे गुणोत्तर्वादीने बळी दिले ! हिंदु असो की मुसलमान असो, नवरात्र असोत की ईद असो, धर्मवेडास्तव असा जीवांचा होत असलेला संहार सारखाच असमर्थनीय ठरतो. असो. ह्याचप्रमाणें अग्निनारायणास सतीदान, गंगानदीस अपत्यदान, प्रयागास कर्वत घेणे आणि जगन्नाथाचे रथाखालीं देहसमर्पण, असले देहत्यागाचे अज्ञानमूलक व अतिरेकाचे प्रकार अत्यंत, श्रेयस्कर म्हणून गणले जात असत. खरी अध्यात्मावद्या अस्तंगत झाली होती. संस्कृतबाङ्गयाची थोर पदवी आरबी व फारशी भाषांनीं बळकावली होती. वर्णव्यवस्था अनेक शतकांतील विधर्मी राज्यसत्तेखालीं रसातळास गेली होती. दारिद्र्य व पारतंत्र्यांतील गुलामगिरी ह्यांमुळे ब्राह्मण शूद्रांचेही दासानुदास झाले होते. परकीय राज्ययंत्राचे जरबेमुळे वीरवृत्तीसही फारसा अवसर नव्हता. एतद्देशीयांपेक्षा अधिक साहसी अशा परकीयांनीं वैश्यवृत्तीसही बुडवित आणिली होती.

सर व्यंकटरत्न आपल्या एका भाषणांत असें वर्णन करतात कीं, 'त्या काळीं विद्यासंपादनाकडे क्वचितच कोणाचें लक्ष असे. धार्मिक आणि आध्यात्मिक तेज नाहीसें होऊन त्याचें रूपांतर कांहीं अंशीं निकृष्ट प्रकारच्या शिपाई-गिरीत राहिले होते. धर्म हा केवळ कांहीं विधीत राहिला होता. धर्मवेडापुढें बुद्धीस अवसर नव्हता. एक्या परमेश्वराची कल्पना शतावधि देवतारूपांत विभागली होती, जातीजातींत व धर्माधर्मांत भयंकर द्वेष माजला होता. कोमल मनोवृत्तींचा देहदंडणाच्या अघोरी पद्धतीने ज्हास झाला होता. नीतीला अविचारी अशा रूढीचें कायमचें स्वरूप प्राप्त झाले होते. राज्यें पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे उत्पन्न होऊन लयास जात होती. देश उध्वस्त करून लोकांस जुलमाने बाटविणे हीच विजयाचीं चिन्हे मिरविलीं जात होती. अराजक स्थितीमुळे मालमत्तेस शाश्वति नव्हती. दळणवळणे बंद होती. राष्ट्राच्या अवयवांची शकले झाली होती. मने परस्परांशीं विन्मुख झाली होती व लोकांचे हात एकमेकांचा घात करण्यास सरसावले होते ! अशा रीतीने हा प्राचीन भारतवर्ष त्या काळीं अत्यंत संकटावस्थेत व विपन्न स्थितीत येऊन पोचला होता'.

देशांत दारिद्र्य वाढत चालले होते व जे कांहीं थोडेफार जमिनदार व जहागिरदार होते, ते बेजबाबदारपणे नाचरंग व तमाशे ह्यांत दंग झाले होते. कोणी नवकोटनारायण आपले पैसे कसे उधळावे, ह्या विवचनेत पडून घराच्या मुलांच्या अभावीं पाळीव माकडांचे लग्नसमारंभांत लक्षावधि रुपये उडवीत होते, तर कोणी हरीचे लाल वेळ जाईनासा झाल्यामुळे, पतंग उडवीत किंवा कोवड्यांच्या झुंजी लावीत आपली कालक्रमणा करीत होते. कोणाचा पायपोस कोणाचे पायांत नाही, आपले पारमार्थिक अगर सामाजिक कर्तव्याची कोणास जाणीव नाही, अशी लज्जास्पद स्थिति चोहोकडे दिसून येत होती. अशा वेळीं स्त्रियांची स्थिति तर अत्यंत अनुकंपनीय झाली होती. स्त्रियांना कडक गोष्टा असे. जेथे प्रकाशाचे किरण गोष्टामुळे पोचू शकत नसत, तेथे अज्ञानाचा अंधकार कशाने दूर होणार ! त्यांतही त्या वेळीं बहुपत्नीत्वपद्धति जारीनें अमलांत होती. विधर्मी लोकांचे कित्येक शतकांचे जांचामुळे व सहवासामुळे कुलभ्रष्टता वाढून ब्राह्मणांमध्ये शुद्ध व कुलीन घराण्यांचें माहात्म्य अत्यंत वाढलें होतें. जो तो आपली मुलगी हरप्रयत्नांनें

अशा कुलीन घराण्यांत देण्यास पाही. ह्यामुळे अशा घराण्यांतील पुरुषांस पंधरापंधरा, वीसवीस, बायकाही कराव्या लागत ! परंतु ह्यांपैकी कित्येक अभागी स्त्रियांना एकदां माळ पडल्यावर नवऱ्याचें सुखावलोकन करण्याचा योग साऱ्या हयातीत क्वचितच येत असे ! मग स्त्रियांत अनाचार माजल्यास त्यांत नवल काय ! शिवाय इतक्या बायका व त्यांचीं मुले ह्यांस पोसणें, बहुतेकांस अशक्यच असल्यामुळे, गरीब विचाऱ्या अवला अन्नाला महाग होत. तशांतही दुर्दैवाने त्यांस वैधव्य प्राप्त झाल्यास त्या उपासमारीत व विटंबनेत दिवस कंठण्यापेक्षां सच्छील व गरीब स्त्रियांस नवऱ्याबरोबर सती जाऊन जिवाचा शेवट करून घेणेच बरे वाटे ! त्यांतूनही ज्या दुर्दैवी स्त्रियांस असे जिवंतपणींच जाळून घेण्याचे साहस होत नसे, त्यांस पोसण्यास कटाळलेले आत व त्यांचे अभावी इस्टंटीवर वारसा सागणारे दाईज, कित्येक ठिकाणीं खुषीची सक्ति करून त्या गरीब गाय्यांस 'सती' या मोठ्या नांवाखालीं कोठें उघड जुलमाने, तर कोठे भागेसारखे मादक पदार्थ पाजून, जिवंत जाळून टाकीत असत ! आपल्या कोणत्याच कामना पुऱ्या झाल्या नाहींत, व आपलीं पोटचीं दीनवाणीं पोरें पोरकीं होऊन मागे राहिलीं, या अंतरीच्या असह्य दुःखाग्नीने व बाहेरच्या प्रत्यक्ष भडकलेल्या चिताग्नीने होरपळून जात असतां, प्रतिवर्षीं शेंकडो तरुण स्त्रियांनीं ज्या किकाळ्या फोडल्या असतील, किंवा जग कसे ते अद्याप ज्यांनीं डोळे उघडून पाहिलेही नाही, अशी कोमल अर्भके नदीत फेकलीं गेली असतां प्राण सोडताना त्यांनीं जे अखेरचे लहानसेच आचके दिले असतील, तेच हिदुस्थानचे पुढील अधःपातास कारणीभूत झाले, असे कोणी म्हणूं लागल्यास, ती केवळ अतिशयोक्ति आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं.

धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति ह्याप्रमाणे खालावलेली असतांना त्या वेळची राजकीय परिस्थितीही कांहीं स्पृहणीय होती असे नाही. यात्रेकरूंनीं भरलेल्या नौका नदीचे मध्यभागीं बुडवून शेंकडो यात्रेकरू कसे तडफडत वैकुंठास जातात, ती गम्मत पाहाणारे नराधम नबाब त्या वेळींही विद्यमान होते. तथापि एकंदरीत मुसलमानी राजसत्ता अस्तास गेली असून मराठे-शाही अंतःकलहाने ग्रस्त झाली होती; आणि एका नवीन राजसत्तेचा उदय झोळं घासला होता, अशा संधिकालचे अंधुक प्रकाशांत उदित होणाऱ्या राज-

सत्तेचे घवघवीत रागरंग पाहूनच लोक इतके थक्क झाले होते कीं, अशा संधीस कोणकोणाकडून काय लुबाडण्याची संधि पहात आहे, याची कोणासच शुद्धि राहिली नव्हती. जो तो आपलीं घरे मोकळीं टाकून नूतनोदित सत्तेचा रंगीविरंगी संधिप्रकाश पाहण्यास बाहेर पडला. लहानांनीं थोरांची मर्यादा सोडली ! पढतमूर्खानीं वारा प्यालेल्या गाईच्या पाडसांप्रमाणे उच्छृंखलवृत्ति स्वीकारली ! धीट स्त्रियांनीं पडद्याचा पदर व डोळ्यांची भीड सोडून दिली, आणि शेकडो मोळींभावडीं तर तेजाने दिपून जाऊन, पायाखालील जमीन गेल्याचाही सुमार न राहिल्यामुळे, खांचखळग्यांत पडून कायमचीं जायबंदी झाली.

येथे वाचकांस एक इपारा देणे जरूर दिसतें कीं, वर जे आम्हीं तत्कालीन परिस्थितीचे वर्णन केले आहे ते सर्वस्वी खिस्ती व ब्राह्म लेखकांचे आधारेच केले आहे. यामुळे त्यांत वस्तुस्थितीचा विपर्यास व अतिशयोक्ति हे दोष थोडेफार असण्याचा संभव आहे. खिस्ती लेखक सारेच अप्रामाणिक असतील असे नाही तरी त्यांस त्या वेळी हिंदु-समाजस्थितीचे यथार्थ ज्ञान होणे अशक्यच होते आणि ब्राह्म लेखकांची दृष्टि आपले जुने ते प्रायः वाईट अशी कांहीशी पूर्वग्रहदूषित दिसते. आमच्या ह्या म्हणण्यास प्रत्यंतर राममोहन ह्यांच्या लेखातच मिळतं. खिस्ती-पाद्रींनी तत्कालीन हिंदुसमाज ऐदी, असंस्कृत व नीतिभ्रष्ट असल्याबद्दल टीका केली त्यास प्रत्युत्तर देतांना राममोहन ह्यांनी त्या शतकांतील हिंदु-समाजाची नीतिमत्ता युरोपियनांपेक्षां खचित कमी नव्हती असे स्पष्ट म्हटले आहे. तसेच त्या वेळच्या हिंदूंचा उद्योग व विद्याव्यासंग ह्याचीही तरफदारी त्यांनीं केली आहे.

तथापि ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, तो काळ क्रान्तीचा होता आणि अशा ह्या क्रान्तिप्रसाराचे वेळी बंगालचे नवयुगाची नौका विदेशी व विधर्मी खडकावर हापटून नामशेष होण्याचा संभव होता. अशा वेळीं विरुद्ध वाऱ्याचा तोंड संभाळून ज्या कोणी ही नौका बुडूं दिली नाहीं, माचणीवर माचणी घेत घेत आजवर ती शाबूद ठेवली, अशा थोर पुरुषांचा व त्यांचे दीर्घयोगाचा विचार करावयाचा तर बंगालचे सुप्रसिद्ध नेते राजा राममोहन रॉय ह्यांचे चरित्राचा व त्यांनीं स्थापन केलेल्या ब्राह्मसमाजसंस्थेचा प्रथम विचार केला पाहिजे.

कारण एकोणिसाव्या शतकांत आरंभ झालेल्या ह्या नवयुगास कित्येक राममोहनयुग असेंच म्हणतात.

ह्या युगाच्या आरंभी पाश्चात्य शिक्षणानें, नास्तिक व पाखंडवादाची अशी भयंकर लाट ह्या देशांत उसळली होती कीं, तिनें कित्येकांचे मतांप्रमाणें लवकरच सर्व देश आक्रमून हिंदुधर्म आमूलाग्र उखळून काढला असता. परंतु ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीमुळे त्या वेळीं राजा राममोहन हा एक अलौकिक पुरुष निर्माण झाला व त्यानें एकेश्वरीपंथ नामक एक नवीन लाट उत्पन्न केली, त्यामुळें पुढें येणारी आपत्ति टळली. पाश्चात्य संस्कृतीतील पहिली लाट थोपविण्याचा राममोहन ह्यांचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्न असो अगर नसो; पण त्यांच्या व्यक्तिमाहात्म्यानें व त्यांनीं स्थापन केलेल्या ब्राह्म-पंथानें सुशिक्षितांचीं मनें आपल्याकडे वेधून घेतलीं, आणि नंतर मेकॉलेसाहेबां-सारख्या विघ्नसंतोषी मुत्सद्दयांचें संस्कृति-विजयाचे सुखस्वप्न लवकरच मावळलें येवढें खरें. तें कसें तो भाग पुढें यथाक्रम येईलच.

राजा राममोहन राय

जन्म-इ. सन १७७२

मृत्यु-इ. सन १८३३

प्रकरण दुसरें राजा राममोहन

सिद्धांचीं लक्षणे ह्यीं साधकांचीं साधने होत, हा सिद्धान्त सर्वमान्य आहे. हाच सिद्धान्त एखादा संस्थापक व त्याने स्थापलेली संस्था ह्या जोडीस लावल्यास असे दिसून येईल की, संस्थापकांचे चरित्र हे त्यांच्या भावी संस्थेचें आदर्श असते. संस्थापकांतील गुणदोष, हेच त्यांच्या संस्थेत प्रतिबिंबित होतात. ह्या दृष्टीने एखाद्या संस्थेचे खरे स्वरूप व त्याचा कार्यकारणभाव नीटसा समजण्यास, त्या संस्थेच्या संस्थापकाचे चरित्र समजावून घेणे अगत्याचे होते. आणि म्हणूनच आम्ही यापुढे ज्या संस्थांचें दिग्दर्शन करणार आहोत, त्या संस्थांसंबंधी नीट समजूत होण्यासाठी, आम्ही त्या त्या संस्थापकांचे चरित्रां-तील महत्त्वाचे भाग थोड्याशा विस्ताराने देण्याचे योजिले आहे.

त्या काळीं बंगाल्यांत शाक्त व वैष्णव, असे दोन विरोधी पंथ प्रचलित होते. शाक्तपंथाचे धर्मगुरु शामभट्टाचार्य ह्या नांवाचे भंगकुलीनांपैकीं एक होते. एक दिवस ते शिवपूजा करीत बसले असतां, त्यांची मुलगी तारिणी, आपल्या लहान मुलास घेऊन तेथे उभी होती. आजोबांनीं नातवास कौतुकांनें जवळ बोलविले व पार्थाव लिगावर वाहण्यास एक त्रिल्वपत्र त्याचे हातीं दिले. त्याने ते शिवलिगावर न वाहतां कुसकरून खाऊन टाकले. ही सहज घडलेली बाललीला त्या तामसी उपासकास सहन झाली नाहीं. या मुलाची जन्मकथाही नवलाची आहे. आपली मुलगी कुलीन घराण्यांत पडावी, म्हणून शामभट्टाचार्य यांनीं वैष्णव-पंथविरोध विसरून, ब्रजविनोद नामक एका कट्ट्या वैष्णवाचे घरीं तिला दिली होती. वृद्ध ब्रजविनोद अंतकाळीं त्या काळचे देशाचाराप्रमाणे गंगातीरीं मृत्युशय्येवर पडले होते. अशा वेळीं शामभट्टाचार्य आपल्या मुलीचें कल्याण व्हावे, या हेतूनें आपला पंथाभिमान बाजूस सारून त्या महावैष्णवास भेटण्यास गेले “आणि मी मागणी करीन ती आपण द्यावी” अशाबद्दल श्रीगंगेच्या शपथपूर्वक त्यांचेकडून अगोदर वचनही घेतलें. आणि ते वचनबद्ध झाल्यावर आपली मुलगी सून करून घेण्याबद्दल

त्यांनीं त्यांचेजवळ मागणी केली. परंतु त्या वैष्णवाचे मुलगे त्या भंगकुलीन शाक्ताची मुलगी करण्यास कबूल होतना. शेवटीं वृद्ध पित्याला वचनांतून मोकळें करण्यासाठीं त्यांचा पांचवा मुलगा रामकांत ह्यांनीं त्या शाक्तकन्या तारिणीदेवीशीं विवाह केला. पुढें तिला लगेच वैष्णवपंथाची दीक्षा देण्यांत आली. अशा रीतीने शाक्त व वैष्णव ह्या अत्यंत विरोधी पंथांची जोड ज्यांचे ठिकाणीं झाली, असला हा बालक जणुं काय वैष्णवपंथाचे अभिमानानेंच प्रेरित होऊन शिवपूजेचा अव्हेर करतो, ही गोष्ट त्या वृद्ध तापसास अगदीं दुःसह झाली; आणि अत्यंत क्रोधा-वेशांत शामभट्टाचार्य ह्यांनीं त्यास उद्देशून असा शाप दिला कीं, “हा मुलगा पुढें वैष्णवपंथाचाही शत्रूच होईल, प्रायः हा विधर्मी होईल.” हा घोर शाप ऐकून तारिणीचें अंतःकरण करपून गेले, “बाबा हे काय केलेत !” असे म्हणत ती भीतीने कापूं लागली. तेव्हां आजोबांना तिची दया येऊन ते इतकेंच म्हणाले कीं, “माझी ही वाणी तर अन्यथा होणार नाहींच; पण इतकेंच म्हणतो कीं, हा मुलगा मोठा कर्तृत्वशाली निघून सरकारदरबारीं मान-मान्यता पावेल.”

शामभट्टाचार्य हे तत्कालीन शाक्तांचे देशगुरूंपैकीं प्रमुख धर्मगुरु होते आणि ब्रजविनोद तर वैष्णवशिरोमणि श्रीचैतन्य ह्यांचे खास शिष्यपरंपरीलच होते. ह्याप्रमाणें ज्यांचे ठिकाणीं भिन्न व विरोधी पंथ सम्मिलन पावले, असा हा मुलगा म्हणजेच ब्राह्मसमाजाचा संस्थापक राजा राममोहन रॉय होय. ह्यांचा जन्म हुबळी जिल्ह्यांत राधानगर येथे तारीख २२ मे १७७२ रोजी झाला.

राजा राममोहन ह्यांचे जनक व जननी रामकांत व तारिणीदेवी (हिलाच फुलठाकुराणी असें म्हणत) ह्या वैष्णव दंपत्याचें राधागोविंद हे कुळ-दैवत होते. प्रातःकाळी उठून देवास गंधफूल वाहिल्याशिवाय पाणीही प्यावयाचें नाहीं, अशी त्यांचे घरची कडक शिस्त होती. ह्या शिस्तींत राममोहन यांचें बाळपण गेले. तेही आपले कुळदैवताची पूजा व भागवताचा पाठ झाल्यावांचून पाणीही पीत नसत. श्रीकृष्णाचे ठायीं त्यांचा बालभाव इतका उत्कट असे, कीं श्रीकृष्णाच्या जन्मोत्सवाचे लळितांतील मानभंजनाच्या प्रयोगांत, राधिकेचा राग आलेला पाहून, बाळकृष्णानें आपला सुंदर मोरमुगुट तिच्या पायीं नमवावा व आपण शोकविव्हाल व्हावें, हा देखावा

त्या मानी बालभक्तास पाहवत नसे ! तारिणीदेवीचें धर्मानुष्ठान तर फारच कडक होते. ती वैष्णव तर खरीच; पण करारीपणांत व बाणेदारपणांत तिचे पितृ-गृहींचे जन्मसंस्कारच अखेरपर्यंत जागृत होते. घरची चांगली सुस्थिति असतांना तिने आपली अखेरची जगन्नाथाची यात्रा एकटीने पायीच केली. आणि मरणा-पूर्वी एक वर्ष जगन्नाथाचे मंदिरांत दासीचे अगदीं हलके काम करीत असतांनाच तिने देह ठेविला. रामकांत मनाचे कोमल असत. पण तारिणी ही अत्यंत करारी होती. अशा धर्मिष्ठ आईबापांस आपला मुलगा धर्मभ्रष्ट होणार ह्या शापाची फारच भीति पडली असल्यास नवल नाही. त्यांनीं त्याचे शिक्षणा-कडे लहानपणापासून विशेष लक्ष पुरविलें. राममोहन यांसही बालपणापासून शिक्षणाची अत्यंत आस्था असून ते फार बुद्धिमान् व एकपाठी होते. प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर त्या कालचे राजभाषांतील वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठीं त्यांस पाटणा येथे पाठविले. यावनी विद्येचें मुख्य विद्यापीठ तेथे असे. त्या काळां राजदरबारीं आरबी व फारशी या भाषांस फार मान असे. राममोहन त्या भाषांचा अभ्यास करीत असतां त्यांचे अवलोकनांत इस्लामी धर्माचे कुराण, ताब्रीज, हाफीज, व रूमी या सुफीपंथाच्या कवींचे ग्रंथ, ॲरिस्टॉटल व युक्लीड यांची आरबी भाषेतील भाषांतरे असे ग्रंथ आले. त्या ग्रंथांचा त्यांनी फार आस्थापूर्वक अभ्यास केला. विधर्मीयांचे सत्तेचे क्लृपयोगामुळें स्वधर्मशास्त्राचें परिशीलन होण्यापूर्वीच परधर्मांतील तत्त्वज्ञानानें त्यांचे ज्ञानोन्मुख कोवळे मनावर कायमचे दृढ संस्कार करून टाकले. राममोहन यांस सुफीपंथाचे तत्त्वज्ञान फार आवडले. इस्लामी धर्मांतील एकेश्वरीपंथानें त्यांची राधागोविंद या प्रिय कुलदेवतेवरील श्रद्धा नाहीशी केली आणि ॲरिस्टॉटल व युक्लीड यांच्या अध्ययनानें त्यांचा भाविक श्रद्धालू स्वभाव पालटून त्यांनीं तार्किक विचारपद्धतीचा अंगिकार केला.

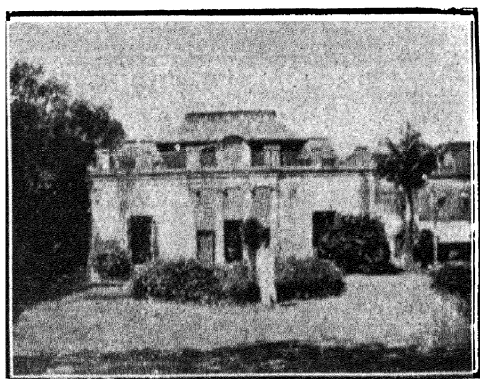
राममोहन यांचें घराणे कुलीन ब्राह्मणाचें होतें. पांच पिढ्यांपूर्वी त्यांच्या घराण्यांत फार श्रेष्ठ दर्जाचे धर्मिष्ठ पुरुष होऊन गेले होते. राममोहन यांच्या आईचें कुल प्रसिद्ध याशिकांचे होतें. पण राममोहन यांचे हे आनुवंशिक संस्कार आणि त्यांचें बालपण हीं त्यांच्या प्रौढदशेंतील चारित्र्याशीं अगदींच विसंगत दिसतात. रामकांत यांची निस्सीम रामभक्ति व फुलठाकुराणी ह्यांचें राधागोविंदावरील अतुल प्रेम, ह्यांस साजेशीच राममोहन यांची कृष्णभक्ति

होती. त्यांनी आपल्याला विद्या प्राप्त व्हावी म्हणून आपल्या आराध्य-
देवतेच्या नाममंत्राची पुरश्चरणे एक दोन वेळां नव्हे तर बावीस वेळां कर-
विलीं होती. इष्टदेवतेप्रमाणे आईबापांवरही त्यांचे फार प्रेम असे व तेही त्यांचे
फार लडके होते. आईबापांनी त्यांचे लग्न फारच बाळगणीं केलें. पण
पहिली बायको लवकरच वारली. तेव्हां (इ. सन १७८१-८२) एक
वर्षाच्या आंत त्यांनी दुसऱ्या दोन बायका केल्या ! त्या वेळीं ते अवघे नऊ
वर्षांचे होते. अशा परिवारांत व संस्कारांत वाढलेले राममोहन पुढें लवकर-
च आपल्या कुटुंबांतील (कुलदेवतेसुद्धां) प्रत्येकाच्या प्रेमास पारखे झाले,
नव्हे, त्यांचे कांहीं काळ जवळजवळ बैरी बनले, हे मोठेच आश्चर्य होय !

रामकांत यांच्याजवळ त्यांनी अगदीं लहानपणींही अध्यात्मचर्चा करावी,
वडिलांचें सर्व म्हणणें शांतपणे ऐकून घ्यावें, पण त्यापुढें ह्यांचें “ किंतु ”
हें आपलें ठराविक असावयाचेंच ! ही संशयी वृत्ति प्रथम पाटणा येथें
उत्पन्न झाली. व त्याचा परिणाम, त्यांस आपल्या आईबापांपासून व पुढें बायका-
मुलांपासूनही दूर रहावें लागलें. त्यांच्या बापाने त्यांस घरांतून कांहीं दिवस
घालवून दिलें, व पुढें कांहीं वर्षांनीं तो घरी परत आल्यावर, त्यांनीं एकदां
डॉक्टरांचे सांगण्यावरून आजारीपणांत मांसरस घेतल्याचें कळल्यावरून तर
त्यांच्या आईनें मोठाच गहजब केला व त्यांस पुन्हा घरांतून हांकून लावले !
इतकेंच नव्हे तर त्यांस त्यांच्या अधार्मिक मतांस्तव बेवारस ठरविण्यासाठीं
त्यांचे पुतण्यानें त्यांच्या आईच्या मदतीने, कोटीत दावा दिला, आणि त्यांस
वडिलाजित मिळकत मुळींच मिळू दिली नाहीं. तेव्हां राममोहन गांवा-
बाहेरील एका स्मशानभूमीवर घर बांधून राहिले ! एका बाजूस धर्मवेड व
तुसरे बाजूस मतस्वातंत्र्य यांच्या झगड्याचा अतिरेकच झाला ! परंतु यावरून
राममोहन यांची मातृपितृभक्ति कमी होती असें मात्र कोणी समजू नये. पुढें
इ. सन १८०३ सालीं रामकांत यांच्या अंतकाळीं राममोहन आपल्या
वडिलांच्या सन्निध होते. प्राणोत्क्रमणाच्या वेळींही रामकांतांच्या मुक्तांज-
लें याच्या रामनामाच्या घोषावरीवर दिसून येणारी त्यांची आपल्या दैवता-
वरील प्रबल निष्ठा व उत्कट प्रेम पाहून, रामकृष्णादि देवांस त्या वेळीं त
मानणाऱ्या राममोहनांसही, त्यांच्याबद्दल अत्यंत आदर वाटला, तो ठसा पुढें
वेळींही मेलत नाहीं. वडिलांची इतरांनीं आपलेवर झाली होती ही तोड

राजा राममोहन यांचा तिबेटचा प्रवास.

राजा राममोहन यांचा कलकत्त्याचा वाडा.

त्यांच्या मनास नेहमी जांचत असे. राममोहन यांच्या उत्तरवयांत जेव्हां क्वचित् आजारानें किंवा औदासिन्यानें ते खिन्न होत, त्या वेळीं कपाळाला आंठ्या घातून आपल्याकडे क्रुद्ध मुद्रेने पहाणारी त्यांच्या वडिलांची मूर्ती त्यांचे मनापुढें हटकून येई !

ही पुढील हकीगत सोडून पूर्ववृत्तांताकडे वळतां असे दिसतें कीं, राजा राममोहन यांच्यासारखे थोर पुरुष या भूलोकीं काहीं विशिष्ट कार्य करण्याकरितांच जन्मास येत असतात, व ईश्वराच्या नियत्यनुसार त्या ठराविक कार्याची निकड लागल्यामुळेच कीं काय, ते लहानपणाच मोठे प्रौढ होतात. पाटणा येथील आपला विद्याभ्यास संपवून राममोहन घरीं परत आले तेव्हां ते पधरासतर वर्षांचे असतील. तेवढ्याही वयात त्यांना जे कांहीं समजले होतें ते दुसऱ्यास समजावून सांगण्यास ते उतावीळ झाले. त्यांनीं एक मूर्तिपूजा-निषेधपर लहानसा ग्रंथ फारशी भाषेत लिहिला. कुराणादि ग्रंथांचे अध्ययनानें मूर्तिपूजेबरील त्यांचा भाव नष्ट होतांच इतरांचीही मूर्तिपूजेबरील निष्ठा दूर करण्यासाठीं ते एक प्रकारे उत्कंठित झाले. मूर्तिपूजानिषेधक असा त्यांचा तो लेख त्यांचे वडिलांचे नजरेस आला, तेव्हां त्यांस आपल्या मुलाचा अतिशय राग आला. त्या आपत्कालींही धर्माभिमानाचा पारा इतका चढलेला होता कीं, ह्या त्यांचे धर्मब्राह्म विचाराबद्दल त्यांस गृहत्यागाचे घोर प्रायश्चित्त भोगावें लागलें ! राममोहनही कांहीं कच्च्या दिलाचे नव्हते, त्यांनीं ती शिक्षा धिम्मेपणानें अंगिकारली. इतकेच नव्हे, तर मूर्तिपूजेसंबंधी बौद्धधर्मात काय सांगितलें आहे, याचा अभ्यास करण्याकरितां ते इतक्या अल्पवयांतही, इ. सन १७८७ सालीं, हिमालयासारखा महापर्वत उलटून तिबेटांत निघून गेले ! केवढी ही जबरदस्त धर्मजिज्ञासा ! तिबेटांत जाऊन पाहतात तो तेथील लोक लामाला पस्मेश्वराप्रमाणें मानतात. एक लामा मेला तर त्याचे पश्चात् पाळण्यांतील एखाद्या लहान मुलांसही तितकाच मान देतात, असे त्यांस आदळून आलें. या त्यांच्या धर्मभोळेपणाबद्दल राममोहनांनीं त्याचेसमोर कडक टीका केली. त्यामुळें ते धर्मवेडे तिबेटी लोक संतापून जाऊन राममोहन यांचे जिवावरच उठले होते, परंतु त्या कुमाराचें भाषणकौशल्य व धिटाई पाहून तिबेटी क्षिपांना त्यांचेबद्दल मोह उत्पन्न झाला होता. त्यांनीं राममोहन यांचे जिवावरील प्रसंगांतून त्यांची मोठ्या युक्तीनें सुदका केली. या प्रसंगीं त्या क्षिपांनीं

त्यांचेवर केलेले उपकार राममोहन पुढें कधीही विसरले नाहीत; उलट स्त्रियांचे कल्याणाकरितां इतउत्तर अहर्निश झटण्याचा त्यांनीं संकल्प केला.

तीन चार वर्षे तीर्थाटनांत घालविल्यावर इ. सन १७९०-९१ सालीं राममोहन श्रीक्षेत्र काशी येथे सहकुटुंब येऊन राहिले, तेथें त्यांनीं संस्कृत वाङ्मयाचा आणि आपल्या धर्मशास्त्राचा अभ्यास करण्यांत बर्गच वर्षे घालविलीं. पुढे मि० डिग्वी नांवाच्या एका कलेक्टराची शिरस्तेदारी त्यांनीं पत्करली. या नोकरीच्या निमित्तानें रंगपूर येथे असतां ते आपल्या घरीं धर्मचर्चेकरितां फावल्या वेळीं कांहीं मंडळी जमवूं लागले. कांहींशी आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, प्रथम त्यांस कांहीं मारवाडी व्यापारी येऊन मिळाले. जमाबंदीचा नवीन जम बसवयाचा असल्यामुळे, त्या वेळीं कलेक्टरच्या शिरस्तेदाराचे काम अत्यंत दगदगचे असे. पण दिवसभर ती दगदग करून सायंकाळचे फुरसतीचे वेळीं कित्येक हिंदु, मुसलमान व जैन गृहस्थांबरोबर ते धर्मसंवाद करित असत. हरिहरानंदतीर्थस्वामी नांवाच्या एका बंगाली विद्वान् तांत्रिका-कडून त्यांनीं तंत्राचाही अभ्यास केला. त्यांच्याकडे येणाऱ्या मारवाडी व्यापाऱ्यांकरितां त्यांनीं जैन-धर्मीयांचीं धर्मसूत्रे व त्यांचे इतर धर्मग्रंथ यांचें परिशिलन केले. इतकेच नव्हे, तर आपले वयाचे पंचविशीत-इ. स. १७९६ सालीं-त्यांनीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास सुरू केला, आणि डिग्वीसाहेबांच्या पत्रव्यवहाराचे आधारे व पुढे पुढे त्यांची वर्तमानपत्रे वाचून त्यांनीं हळुहळू इंग्रजीवर इतके प्रभुत्व संपादन केले कीं, त्यांनीं इ. सन १८१६ सालीं व त्यानंतर इंग्रजी भाषेंत केलेले ग्रंथ कोणाही युरोपियन पंडितास साजण्यासारखे आहेत, असे इंग्लंडमधील विद्वान् म्हणूं लागले.

याच वेळीं फ्रान्स देशांत राज्यक्रान्ति सुरू होती. तत्संबंधीं लेख डिग्वी-साहेबांकडे येणाऱ्या वर्तमानपत्रांत राममोहन यांस वाचावयास मिळत. स्वातंत्र्याची त्यांच्या जिवास इतकी तळमळ असे कीं, फ्रेंच लोकांच्या स्वातंत्र्यासाठीं चाललेल्या झगड्यांत त्यांना अपयश आल्याची बातमी त्यांनीं वाचली, कीं त्यांचे डोळ्यांत आंसवें उभीं रहात. पुढे एकदां इ. सन १८३१ सालीं विलायतची सफर करित असतां केप ऑफ गुडहोप येथें एका फ्रेंच जहाजावर स्वातंत्र्याचें निशाण फडकत असलेलें त्यांनीं पहातांच त्यांना इतका आनंद झाला कीं, शिडीवरून पडून पाय मोडल्याचेंही भान त्यांना राहिलें

नाहीं. ते आपल्या बोटीवरून उतरून त्या स्वातंत्र्याचे निशाणाखाली तसेच लंगडत लंगडत जाऊन फ्रान्सचा जयजयकार करून आले ! स्पेन देशातील अंदाधुंदी मोडून तेथे लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन झाले तेव्हा तर, त्यांनी कलकत्याचे नगरभवनांत आनंददर्शक मेजवानीच दिली ! हिदुस्थानचे राजकीय अभ्युदयाकरिताही त्यांनी देशकालमानाने बरेच प्रयत्न केले. जीस हर्ली सनदशीर चळवळ असं म्हणतात तिची जागृति त्यांनीच प्रथम उपलब्ध केली, आणि कित्येक कायदेकानूचे बरेवाईटपणाबद्दल लेख लिहून पुष्कळ भवति न भवति केली. इंग्रजसरकारबद्दल प्रथम त्यास अत्यंत तिटकारा असे; पण पुढे त्यांचे सत्कृतीबद्दल त्याचा फारच अनुकूल ग्रह झाला. त्यांनी लोकशिक्षणाचे मिषाने ख्रिस्ती मिशनरी प्रथम बोलबोलावून हिदुस्थानात आणले आणि पाश्चात्यांचे सहवासावाचून आमची उन्नति होणार नाही, या समजुतीने युरोपियनांच्या वसाहती येथे व्हाव्या, या मुद्द्याचाही त्यांनी फार झटून पुस्कार केला.

याप्रमाणे राममोहन रॉय यांच्या आयुष्यातील व्याप जरी अनेक होते, तरी त्यांच्या चरित्राचे मुख्य उद्दिष्ट धार्मिक सुधारणा हेच होय. ज्या लोकांना ईश्वराचे खरे ज्ञान नाही, ते महत्त्वाला चढावय.चे नाहीत, असे त्यांना वाटे. मनुष्यस्वभावाला धर्म हा एक आवश्यक विषय आहे, आणि त्यातच त्यांचे खरे कल्याण आहे, असे त्यांचे म्हणणे असे. परंतु धर्माचे वादतीत खरी मार्गदर्शक श्रद्धा नसून बुद्धि आहे, असा त्यांचा ग्रह झाला होता.

एकेश्वरीपंथाच्या लोकांस उद्देशून त्यांनी तहफतुल मुवाहिदीन या नांवाचा जो पहिलाच फारशी ग्रंथ लिहिला, त्याच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात की, “मी ह्या पृथ्वीवरील दूरदूरचे देश फिरून आलो आहे. डोंगरांतील आणि शहरांतील लोकांस भेटलो आहे. त्यावरून मला असे आढळून आले आहे की, ज्याने हे जग उत्पन्न केले, व जो ह्याचे नियमन करित आहे, अशा एका परमेश्वराबद्दल सर्वांची आस्तिक्यबुद्धि आहे. परंतु त्या परमेश्वराचे गुणधर्म व त्याने अनुशासित धर्मपथ ह्यांबद्दल मात्र चोहोंकडे मतभेद व तीव्र विरोध दिसत आहे.” परमेश्वर एकच आहे, हे मत त्यांनी विशेषकरून महंमदी धर्मातून घेतले. परंतु हिंदूंप्रमाणे मुसलमानांचीही त्या काळची ईश्वर-विषयक कल्पना राममोहन यांस मान्य नव्हती. ईश्वर म्हणजे स्वर्गीय साम्राज्याचा

स्वामी, महंमद पैगंबर हा याचा मुख्य प्रधान आणि इतर ईश्वरूत ही त्यांची प्रभावळ इत्यादि मुसलमानांच्या ईश्वर-विषयक कल्पनांचा निषेध करण्याकरितांच त्यांनी हा पहिला ग्रंथ लिहिला. ह्या त्यांच्या पहिल्या ग्रंथास पाठणा येथील फारशी व आरबी बाळायाचा अभ्यासच कारणीभूत झाला हें उघड आहे.

ह्या ब्राह्मधर्म संस्थापकाच्या विचारांची वाढ प्रथम कशारीतीने झाली, हें बारकाईने पाहणें जरूर असल्यामुळे, त्यासंबंधी चर्चा येथें थोडी विस्तारांनें करणें वावगे होणार नाही. कुराण वाचून एक अशी गोष्ट राममोहन यांच्या लक्षांत आली कीं, महंमद पैगंबर हा जर खरोखर ईश्वरप्रेषित असेल, आणि त्यानें स्थापन केलेला धर्म हा जर ईश्वरानेच सांगितलेला—अतएव सत्य असेल, तर तद्वतिरिक्त दुसरे सर्व धर्म खोटे, त्याज्य व निंद्य ठरतात. त्या दुसऱ्या धर्मांतील लोकांस सद्गति मिळणे किंवा त्यांचे ऐहिक अथवा पारमार्थिक कल्याण होणें, हे सर्वथा अशक्य ठरते. इतकेच नव्हे, तर त्या धर्माप्रमाणे अशा निंद्य प्रकारचे हिंदुधर्मीय मूर्तिपूजकांस, ते भेटतील तेथे जीवे मारवें, हें एक पवित्र कर्तव्य होते. परंतु याचबरोबर इतर धर्मांचे वाजूंनीं विचार केला, तर त्यांचे संस्थापकही ईश्वरप्रेषित व अतिमानुष शक्तीचे, आणि त्यांचे धर्मही ईशाचे सकेतानेच झालेले व म्हणून कल्याणकारक असें मानलेले आढळते. तेव्हा त्यांस असें वाटलें कीं, या परस्परविरोधी गोष्टीत कोणती तरी एक असत्य असलीच पाहिजे; आणि ज्याअर्थी त्यांपैकीं अमुक एक असत्य असे निश्चयात्मक म्हणण्यास आधार नाही, त्याअर्थी ह्या प्रचलित विसंगत धर्ममतास शाश्वत सत्याचा मुळीच आधार नसून, निरनिराळ्या धर्मगुरूंनी आपापला संप्रदाय वाढविण्याकरितां ही माजविलेली थोताडे आहेत. आणि त्यांस अद्भुत चमत्कारासारख्या अनेक परंपरागत अशा आख्यायिकांचीं पुढें मिळून, श्रद्धाळु अशा समाजाने तीं सत्यस्वरूप मानली आहेत.

प्रत्येक धर्माचे प्रणेते, त्यांच्या आशा व सिद्धान्त ह्यांबद्दल शंका घेणे, हें त्या त्या धर्माप्रमाणे पाप मानण्यांत येते; कारण ते धर्मसंस्थापक दिव्य शक्तीचे असतात, असा समज असतो. यामुळे त्यांच्या कित्येक आशा बुद्धीस विसंगत वाटल्या तरी तशाच अंधश्रद्धेनें पाळण्यांत येतात. परंतु मृतास सजीव करणे, अंतराळांतून उद्भूत जाणें इत्यादि असंभाव्य गोष्टी करतां येतात, असा दृढ-

विश्वास बाळगणें, हें एक दुसरें थोतांड आहे. असें जर होऊं लागलें तर संभाव्य आणि असंभाव्य ह्या शब्दांत भेद तो काय राहिला ? इतरांची कथा काय, पण साक्षात् ईश्वरासही असंभाव्य गोष्ट घडवून आणतां येणार नाही. नाहीतर ते असंभाव्य ते काय ! ज्याप्रमाणें युरोपियन लोकांनीं लावलेले शोध किंवा जादुगारांचे खेळ यांत पाहणारास अद्भुत प्रकार वाटतो; पण वास्तविक त्यांत अतिमानुष शक्तीचे व सृष्टीनियमांस अपवादक असे कांहींच प्रकार नसून इतर सामान्य व्यवहाराप्रमाणे त्यांतही विचाराअंती कार्यकारणभाव दिगून येतो. तसाच सर्वत्र खरा प्रकार असतां, कित्येक धर्मवेडे लोक सृष्टचमत्कारांचा खरा कार्यकारणभाव शोधून न काढतां ते हे चमत्कार कोणातरी व्यक्तीच्या दिव्यशक्तीचे परिणाम आहेत असे मानून चकित होतात. यामुळे त्यांची धर्मनिष्ठा जास्त कडवी व हेकेखोर होत जाते. आपलाच धर्म अशा दिव्यशक्ति प्रसवणारा आहे, अशा अभिमानाने ते परधर्मीयांशीं विशेष कठिणता व अशा प्रकारच्या धर्मवेडाने मोठमोठीं रणकंदनेही माजतात.

तात्पर्य, ह्या धर्मप्रकरणीं एक भोडू गुरूचा असा वर्ग आहे कीं, ते आपापला सांप्रदाय वाढविण्यासाठीं नानामते व पंथ उभे करतात व लोकांत नसते अभिमान उठवून यादवी माजवितात. दुसरा वर्ग भोळ्याभावड्या लोकांचा असतो. ते सत्यान्वेष्टणाचा काहीच प्रयत्न न करता आपल्या सांप्रदायिक गुरूंचे अनुयायी बनतात. तिसरा एक वर्ग स्वतः फसला जाऊन लांड्या केल्याप्रमाणे इतरास फर्शी पाडणाराचा असतो आणि चौथ्याही एक वर्ग स्वः धर्मप्रवर्तकांचा असतो असतो की, ईश्याचे कृपेने तो स्वतः फसला जात नाही व इतरासही फसवीत नाही. राममोहन प्रौढ दखत आले असतां त्यांचे विचार वरील प्रकारचे होते. नुसते शुध्द विचार करून स्वस्थ बसणारे ते पुरुष नव्हते. ते मोठे मुत्सद्दी व कार्यकर्ते होते. यामुळे उपनिर्दिष्ट चार वर्गांमैकी पहिले तीन हळहळू नामशेष करून चवथ्या वर्गाची संख्या वाढवावी अशी त्यांनी महत्वाकांक्षा धरली.

प्रकरण तिसरें नवीन विचारांचें मूर्तस्वरूप

इ. सन १८१४ मध्ये राममोहन नोकरीचे बंधनांतून मोकळे होऊन कलकत्त्यास येऊन राहिले. त्या वेळीं ते चांगल्या सपन्न स्थितीत होते. शिवाय त्यांच्या रंगपूर येथील सभा व संभाषणें आणि त्यांनी प्रसिद्ध केलेलीं एक दोन लहान पुस्तके, ह्यांची वार्ता कलकत्त्यास येऊन पोचली होती. यामुळे त्यांचे भावती फार मोठ्या बड्या घराण्यातील मडळी हल्लहळ जमूं लागली. कलकत्त्याचे वातावरण त्यांच्या सुधारलेल्या विचारांस जास्त अनुकूल होते. कारण तेथे सर्वसामान्य फारशी शिक्षणाचे संस्कारात आणखी इग्रजी संस्कारांची भर पडत चालली होती. त्यामुळे सुशिक्षितांचा आत्मविश्वास नाहींसा होऊन, आपले कोठे तरी बरेचसे चुकले आहे, ही भावना कित्येकाचे डायीं जागृत झाली होती. अशा अनुकूल भूमीत राममोहन यांनी धर्म-विचाराकरितां आत्मीय सभा नामक संस्था सन १८१५ साली स्थापन केली. सुप्रसिद्ध कवि रवींद्रनाथ यांचे आज्ञे द्वारकानाथ ठाकूर, जस्टिस मुकर्जी यांचे आज्ञे बाबू विश्वनाथ, राजनारायण बोस यांचे बडील नद-किशोर बोस अशी अनेक श्रीमान व सुप्रसिद्ध मडळी या सभेत दाखल होती. अर्थात् सर्वांचीच धर्मजिज्ञासा सारख्याच दर्जाची होती, असे नव्हे. काहीं केवळ राममोहन यांच्यासारख्या थोर पुरुषाची ओळख असावी म्हणून सभेस येत असत तर काहीं राममोहन यांच्या अंगीकृत कार्यात त्यांचे सहकारी मित्र असत. काहीं तर शिष्यभावानें त्यांचेजवळ असत. आपले धर्मशास्त्रांतील गहन सिद्धान्तांचे उद्घाटन करण्याचे कामीं पंडित शिवप्रसाद मिश्र व हरिहरानंदतीर्थस्वामी यांचे राममोहन यांस बरेच सहाय्य झालें. पुढे ह्याच हरिहरानंदतीर्थस्वामींचे बंधु रामचंद्र विद्यावागीश हे राममोहन यांचे ब्राह्म-समाजाचे पहिले आचार्य झाले.

आत्मीय सभेची बैठक प्रथम काहीं वर्षे आठवड्यांतून एक दिवस राजा राममोहन यांचे घरी होत असे. तेथें शिवप्रसाद मिश्र काहीं वेदपाठ म्हणून

त्यांतील रहस्य सांगत असत आणि नंतर कलकत्यांतील एक सुप्रसिद्ध गोविंद-माला म्हणून गवई होते, ते राममोहननीं केलेलीं कांहीं प्रार्थनागीतें म्हणत असत. याच सभेत सन १८१९ साली मुब्रह्मण्यशास्त्री या नांवाचे एक मद्रासी व राममोहन यांचे दरम्यान मूर्तिपूजेसंबंधी मोठा वादविवाद होऊन त्या वादांत राममोहन यांनीं आपल्या बुद्धिवैभवाने प्रतिस्पर्धास चीत केलें असे म्हणतात. या वादविवादाची कल्पना वाचकांस स्पष्ट कळण्याकरितां त्या-संबंधी पुढे एक स्वतंत्र प्रकरण लिहिले आहे.

आत्मीय सभेतील वादविवाद करूनच राममोहन थायले नाहींत. वेदान्त-विद्यारूप गुप्तधन त्यांनी सरसहा सर्व जिज्ञासूंस सुलभ करून दिले. कोठें भाषांतररूपाने तर कोठे साररूपाने. इंग्रजी, बंगाली आणि हिंदी अशा भाषांतून एकामागून एक ग्रंथ छापून, त्यांनी वेदान्तशास्त्राचा परिचय सरसहा सर्व वाचकांस करून दिला. इ. सन १८१६ ते १८१९ ह्या साली त्यांनी मडुक, केन, कठ व ईश अशा उपनिषदाची व वेदान्तसूत्राची भाषांतरं प्रसिद्ध केली. आणि त्या भाषांतराचे प्रस्तावनेत त्यांनी आपले स्वतःचे विचार ग्रथित केले.

राममोहन यांचे म्हणणे असे की, हिंदुधर्मास आधारभूत जे वेद त्यांत मूर्तिपूजा कोडे सांगितलेली नाहीं. उलट तिचा निषेधच केलेला आहे. पुढे पौराणिक ग्रंथातून मूर्तिपूजा कोडेकोडे सांगितली असली, तरी ती ज्यास परमात्मस्वरूपाचे आकलन करतां येत नाहीं, अशा निबुद्ध लोकाकरितांच सांगितली आहे. श्रुति-स्मृति-पुराणे ह्यांचा खरा लाक्षणिक अर्थ लक्षांत घेतला तर मूर्तिपूजा ही त्यांस अभिप्रेत नाहीं असे दिसून येईल. असे असतां आज हिंदुलोकांत मूर्तिपूजेचा प्रचार सर्वत्र दिसतो, ह्याचे कारण त्यांस विचारल्यास त्यांचे कोणासच समर्थन करतां येत नाहीं. वाडवडील करीत आले म्हणून आम्ही करतां असेच सारे सांगतात. जी गोष्ट गर्ह्य आहे ती परंपरेने स्तुत्य कशी होईल ? शिवाय बंगाली लोकांच्या इतर आचारांत रघुनंदनानंतर प्राचीन परंपरेचे बंधन कोडेच राहिलेले नसतांना, त्यांनीं मूर्तिपूजेपुरता परंपरेचाही धाक दाखविणे व्यर्थ होय असें राममोहन यांचे म्हणणे पडले.

काष्ठपाषाणादि वस्तूंची देव म्हणून पूजा करणे हे इतके वेडगळपणाचें आहे कीं, हिंदूसारखे सुसंस्कृत लोक अशा मूर्तीची पूजा करीत असतील ही गोष्ट युरोपियन लोकांस अशक्य वाटे. व ते मूर्तिपूजेचा अर्थ ईश्वराच्या गुण-

प्रतीकांची उपासना असाच करित. परंतु खरा प्रकार तसा नसून हिंदुलोक देवदेवतांस स्वतंत्र अस्तित्व व अधिकार मानितात. इतकेच काय, षण काष्ठपाषाणांच्या मूर्तीसही सर्व शक्तिमान् परमेश्वर मानून त्यांस मनुष्यमात्रा-प्रमाणें कनककांतादि सर्व भोग दिले जातात, इतकेंच नव्हे, तर अशा देवांच्या संतोषासाठी, नानाप्रकारचे उपासतापास, देहदंड व अंगिरा रघुनदनादि स्मार्तांच्या विचारें व कूर्मनारसिंह पुराणांच्या मतानें जीवांचे बलिदान व आत्महत्याही केल्या जातात. ह्या गोष्टी राममोहन ह्यांनी आपल्या लेखांत वारंवार प्रसिद्ध केल्या.

ज्यांची परंपरा शुद्ध आहे, अशा निग्रही व सत्त्वशील हिंदुलोकांचे आचार व कर्तृत्व कितीतरी उज्ज्वल असावयास पाहिजेत, असे असतां त्यांनीं अशा घोर अज्ञानांत रहावे ही गोष्ट राममोहन यांस पहावेना. मूर्तिपूजा, व्रतवैकल्ये व त्यांचे अनुष्ठाने उत्पन्न झालेल्या खाद्यपेयादि आचारांसंबंधी निरनिराळीं बंधनें व वेड्या समजुती ह्यांनीं हिंदुसमाज फार बिघडून गेला आहे, असें त्यांस वाटले. मनुष्य कितीही विद्वान् व नीतिमान् असो, त्याचेकडून ग्राण्या-पिण्यासंबंधीं एखाद्या क्षुल्लक रूढीचें उल्लंघन होतांच, तो जातिवैर्हात होतो, षण चोरजरादि पापी व गुन्हेगार मात्र तसेच जातिंत शुद्ध म्हणून नांदूं शकतात. अशा चालू प्रकारांची राममोहन ह्यांस अत्यंत चीड आली. आणि त्या सर्व अनर्थावह परिस्थितीचे कारण राममोहन ह्यांनी असे ठरविले की, हिंदुसमाजास गुरुस्थानीं असलेला श्रेष्ठ वर्ग, आपली स्वतःची वृत्ति उत्तम रीतीने चालावी, यासाठी धर्माच्या नांवाखालीं मूर्तिपूजादि निरनिराळीं विधी-विधानांचीं खुळे उत्पन्न करून लोकांस खरी ज्ञानदाष्टि न येईल अशी काळजी घेत आला आहे. 'भोळा भाव हा तो अज्ञानांचा स्वभाव' ह्या न्यायाने धर्मगुरु सांगतील ती पूर्वादिशा. भूदेवच ते! त्यांस असे कां? असेही विचारण्याची सोय नाही. अशी ही दुःस्थिति पाहून राममोहन म्हणतात की, त्यांच्यामधील खरें ब्राह्मण्य जागृत झाले, आणि कितीही लोकश्रोभ झाला तरी तो सहन करून हे लोकांचें अज्ञान दूर करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. त्यांनी उपनिषदांपैकीं काहीं लहान उपनिषदांचें बंगाली, हिंदी व इंग्रजी भाषांतर करून त्यांच्या शेंकडों प्रति आपल्या खर्चानें फुकट वांटल्या आणि एका परमात्म्याचें ज्ञान करून घेऊन त्याची उपासना करावी, हेंच सर्व वेदांचें सार आहे. वेदांत व

धर्मशास्त्रांत देवदेवतांच्या उपासना सांगितल्या असल्या तरी त्या गौण असल्याबद्दल वेदशास्त्रांनीच सांगितले आहे. अर्थात् चिंतशुद्धीसाठी अंगर दुसऱ्या कोणत्याही हेतूनी देवतार्चन करित न घेतां एक्या परमपुरुषाची उपासना करावी. आणि तीही वैदिक मंत्रांनीच केली पाहिजे असे नाही, तर जशी येईल तशी स्वभाषेतही केली तरी ती अशास्त्रीय ठरत नाही. अशा प्रकारचा ज्ञानाचा प्रसार त्यांनी केला व ह्याबरोबरच त्यांनी विशेषेकरून साहेबलोकांच्या माहितीकरितां शिव, कृष्ण, काली, इत्यादि देवदेवतांच्या कथा व उपासना कशा ब्रीहत्स व अनीतिमय आहेत, यांचेही त्यांनी आपल्या बुद्धीप्रमाणे उदघाटन केले ! आणि एकंदरीत देवतार्चने, जप-तपादि साधने, यज्ञ, होम, हवने, शास्त्रीय मानलेलीं विधिविधाने, व्रतवैकल्ये, प्रायश्चित्ते, शास्त्रीय कर्माकर्मनिषेध, किंवा थोडक्यांत वर्णाश्रमधर्म हीं सर्व कमीअधिक प्रमाणांतील धर्मवेडे आहेत, कनिष्ठप्रतीच्या अज्ञानी जीवांस त्यांचा उपयोग होतो असे असले तरी त्यांसही ती आवश्यक कर्तव्ये नाहीत, असेच त्यांनी पुनः पुन्हा लोकांस जाणविले.

हे सर्व विचार राममोहन यांनी आपल्या उपनिषदांच्या प्रस्तावनांतून प्रगट केले आहेत. मद्रासच्या सरकारी कॉलेजांतील शंकरशास्त्री, कलकत्याचे सरकारी कॉलेजांतील पंडित मृत्युंजय त्रिपालंकार आणि दुसरे एक सुब्रह्मण्यशास्त्री, ह्यांच्या टीकांस उत्तरादाखल म्हणून जी लेखमाला राममोहन ह्यांनी प्रसिद्ध केली, त्यांतही अशा प्रकारचे व पुढील मूर्तिपूजाविरोध ह्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणे विचार त्यांनी प्रगट केले. प्रत्येक लेखात त्यांचा कटाक्ष ब्राह्मणवर्गावर विशेष असे. तथापि पुढे मिशनऱ्यांबरोबर वादविवाद करण्याकरितां त्यांनी जी माला सुरू केली, त्यास त्यांनी “ ब्रॅह्मनिकल मॅगेझिन ” म्हणजे “ ब्राह्मणधर्माची पत्रिका ” असेच नांव दिले. व पुढे त्यांनी आपल्या अल्प आत्मचरित्रांत मी ब्राह्मण्याचा विरोधी नसून त्यास जे विवृत स्वरूप प्राप्त झाले आहे, त्याचा विरोधी आहे असे म्हटले आहे.

लोकांत प्रचलित असलेल्या धर्मवेड्या समजुती कशा सुधाराव्या, लोकांस सुजाण कसे करावे, ह्या गोष्टींचा आत्मीय समेतही नेहमी खल होत असे. त्या बेळी कलकत्यास डेव्हिड हेअर या नांवाचा एक सामान्य घड्याळजी शोधत असे. त्याचें शिक्षण बेताचेंच झालेले होतें. धर्माचाही त्यास अभिमान

होता असें नाही. पण त्याचेमध्ये कामाची धडाडी फार मोठी असे. एक दिवस लोकांस सुसंस्कृत करण्याचा प्रश्न आत्मीय सभेत विचारास घेतला असता, राजा राममोहन ह्यांनी असे सुचविले की, उपनिषद् वगैरे ग्रंथांतून जे परम उदात्त असे धर्मविचार आहेत, त्यांचा लोकांत प्रसार करावा. डेव्हिड हेअर याचें म्हणणे इंग्रजी शिक्षणाचा चोहोकडे प्रसार झाल्यावांचून लोक मुझ होणार नाहीत. या वादांत डेव्हिड हेअर यास यश येऊन, शेवटी उभयतांचे खटपटीने कलकत्ता येथे हिदु कॉलेज स्थापन झालें. परंतु ह्या उद्योगाचा परिणाम प्रतिक्रियारूप झाला. लोकांच्या धर्मसमजुती व आचार खुळेपणाचे आहेत, ही गोष्ट गृहित धरूनच ज्या शिक्षणाची उभारणी, त्या शिक्षणाने अर्धवट तयार झालेले तरुणही अत्यंत नास्तिक व धर्मभ्रष्ट झाले. त्यांनी पाश्चात्यांचे विद्येतील गुणापेक्षां देवाचाच अंगिकार जलद केला. आणि ह्या विचारक्रान्तीच्या वावटळींत सापडलेल्या मुशिक्षित तरुणांचीं मने पुन्हा सुस्थिर कशी करावी हाच पालकांस मोठा विकट प्रश्न पडला. इ.सन १८७२ सालीं मुंबईस दिलेल्या एका व्याख्यानात बाबू प्रतापचंद्र मुजुमदार म्हणतात की, “ ह्या ज्ञानवृक्षाचीं फळे वगळतां प्रांतच्या नाशकास कारण झाली. आपल्यांपैकीं उत्कृष्ट होतकरू माणसे दारुपायी मृत्युमुखी पडलीं नाहीत काय ? आपल्या ज्ञानाची घमेड मारणारे आपल्यांतील पुढळ मुशिक्षित लोक- पाजी-दारुडे नाहीत काय ? अशा रीतीने हिंदुधर्माचा सर्वस्व नाश होण्याचा तो वेळ आला होता.”

ह्याच सुमारास (सन १८२८) हिंदू कॉलेजांत डेरोझिओ या नांवाचा एक वीस वर्षांचा तरुणवाड प्रोफेसरचे जागेवर आला. फ्रेंच राज्यक्रान्तीचे वार त्याच्या गुरुपासून त्याच्या अगात सचरले होते. तो मनाचा मोठा दिलदार व उमदा होता. त्याने हां हा म्हणतां सर्व विद्यार्थ्यांवर विलक्षण छाप बसविली. डेरोझिओ ह्याचा एक शब्दही मुलांनीं खालीं पडूं दिला नाही. विद्यार्थ्यांकडून असें उत्तेजन मिळतांच त्याने इ.सन १८२९ सालीं एक “ तत्त्वविचारमंडळ ” म्हणून संस्था काढली. त्या संस्थेंत हरएक विषयासंबंधीं पूर्ण मत-स्वातंत्र्याच्या तत्त्वावर विचार केला जाई. वडिलांची मर्यादा, शास्त्रमर्यादा, रूढि, लोकापवाद इत्यादि लौकिक बंधनांना झुगारून देऊन, विचारस्वातंत्र्या-च खूळ तेथें जबरदस्त माजले. धर्माशा व कुलाचार ह्यांचा उघड उघड

उपहास होऊं लागला. डेरोझिओ यास धर्माची यत्किंचितही चाड नसे. तो हिंदूतील ब्राह्मणवर्गावर व मूर्तिपूजेवर भयंकर टीका करी. जात-पात, देव-धर्म या सर्वांचा नायनाट करूं पाहणारा तो एक कलिपुरुषच होता. त्याच्या शिक्षणानें विद्यार्थिवर्ग अत्यंत बहकून गेला. संध्यावंदन, स्तोत्रपाठ वगैरे करण्याचे प्रसंगीं मुद्दाम उपहासबुद्धीनें ते इलियड ह्या इंग्लिश काव्यातील कविता म्हणत. आम्हीं सर्व धर्मवधने झिडकारलीं हे दाग्विण्याकरितां ते डेरोझिओबरोबर वाटेल ते खाद्यपेय सेवन करीत. एक दिवस तर या सुशिक्षित बंगाली तरुणांनीं आपला अत्याचार कळसास नेला. पुढे लवकरच ख्रिस्ती पाद्री झालेल्या वानर्जी नांवाच्या एका बंगाली गृहस्थांच्या नेतृत्वाखालीं ते एका घरांत शिले व तेथे त्यांनीं गोमांसावर यथेच्छ ताव दिला. इतकेही करून त्यांचा आचरटपणा थांबला नाहीं. अगस्त्य भक्षणाने मस्त झालेले ते विद्यार्थी आपल्या हातांत गोमांसाचे तुकडे घेऊन भरस्त्र्यांतून उद्दामपणे मिरवूं लागले, व कांहीनी तर ते गोमांसाचे तुकडे एका अत्यंत धर्मिष्ठाचे घरांत मुद्दाम फेंकून दिले. ह्या अत्यंत निग्र अशा अत्याचाराचा परिणाम फौजदाऱ्यांत होऊन कित्येकांस शिक्षाही झाल्या. इंग्रजी विद्यावारुणीने उडवून दिलेला हा अनर्थ पाहून तत्कालिन पुढ्याऱ्यांनीं माना ग्वाली घातल्या. कित्येकांनीं आपली मुले भराभर शाळांतून काढून घेतलीं. अखेर याचा फारच गवगवा होऊन इ. सन १८३१ खाली डेरोझिओ ह्यास कॉलेजांतून काढून टाकले. तेव्हां कांहीं दिवसांनीं ही लाट किंचित् शांत झाली, तरी एके बाजूस जुने ते धर्मवेडे व दुसरे बाजूस नवे ते फाजील शाहाणे असा उभयपक्षी लोकापवाद सुरूच होता.

प्रकरण चवथें मूर्तिपूजाविरोध

अगोदरच मागील प्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें चिंताजनक परिस्थिति उत्पन्न झालेली व त्यांत राजा राममोहन यांचे, जनदृष्टीने धर्मवाह्य असे, स्वतंत्र विचाराचे ग्रंथ जेव्हां प्रसिद्ध होऊं लागले, तेव्हां त्यांचेविरुद्ध मोठीच चळवळ उडून गेली. राममोहन ह्यांचे मतांचे खंडनपर लेख व ग्रंथ प्रसिद्ध होऊं लागले. पंडित गौरीकांत भट्टाचार्य यांनीं ज्ञान-चंद्रिका नामक पुस्तक प्रसिद्ध केलें, फार काय थेट मद्रासची पुराणमताभिमानी मंडळी वादाकरितां जागी होऊन पुढें सरसावली. राममोहन ह्यांच्या शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनीं तर त्यांस नानाप्रकारें त्रास देण्याचा विडाच उचलिला. एका विक्षिप्त गृहस्थांनीं अपरात्री त्यांच्या दाराशीं कोंबड्यासारखे ओरडून राममोहन हे कोंबडीं वाळगतात असा लोकांचा गैरसमज करण्याचा व राममोहन यांची झोपमोड करण्याचा क्रम सुरू केला. त्यांस घरांतल्या मंडळींनीं कंटाळून घरांतून हांकून लावावे म्हणून, दुसऱ्या एकाने गाईचीं हाडें त्यांच्या घरांत रात्रीं टाकण्याचा उपट्याप केला. इतकेंच काय, पण रस्त्यांनीं राममोहन जात असतां त्याची धुळवड करण्यासही टारग्या मुलांनीं कमी केले नाहीं. आणि गांवांतील शिष्ट लोकांनीं तर असेही उठविलें कीं, जेसुर व कासमबजार येथें उद्भवलेल्या वाख्याची सांथ राममोहन याच्या अधार्मिक कृत्याचाच परिणाम आहे. याच्याही पुढें जाऊन कांहीं मंडळींनीं त्यांच्या पुतण्याकडून राममोहनांस धर्मवाह्यवर्तनामुळे बेवारस ठरविण्याबद्दल कोर्टांत दावेही देवविले. त्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. पुढें पुढें तर, कांहींनीं राममोहन यांचे मुलावर फौजदारी गुन्ह्याची भयंकर तोहमत आणिली; असें त्यांस पुरेंपुरें सतावून सोडलें. परंतु ते मनाचे खंबीर असल्यामुळें मुळींच डगमगले नाहींत. उलट अधिकच हर्षस पेटले.

त्यांच्या हिंदुधर्मासंबंधीं वादविवादांतील मुख्य विषय म्हणजे मूर्तिपूजा हा होता. ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मींनीं ज्या कारणास्तव आपल्याला निंद्य मानलें, त्या मूर्तिपूजेला राममोहन ह्यांनीं कसून विरोध केला. सबब त्यासंबंधीं

सविस्तर माहिती कळण्याकरितां, त्यांच्या वादांतील कांहीं ठळक मुद्दे संवाद-रूपाने पुढें दिले आहेत. ह्या वादांत राजा राममोहन ह्यांचे प्रतिस्पर्धी प्रायः मद्रासी शास्त्री होते. त्यांचे समग्र विवेचन आम्हांस पाहाण्यास मिळाले नाहीं. तथापि त्यांतील जीं विधानें राजा राममोहन यांनीं आपल्या लेखांत निरनिराळ्या ठिकाणीं उद्धृत केलीं आहेत, त्यांच्या आधारें खालील संवाद रचला आहे. तो भाषांतररूप नसून भावरूप आहे, असे समजावें. त्यांत विशेषकरून राममोहन ह्यांच्याच विचारांची दिशा अधिक स्पष्ट करण्याचा हेतु आहे. राममोहन ह्यांचे उत्तरास त्याचे प्रातिस्पर्ध्यांनी प्रत्येक वेळी काय प्रत्युत्तर दिलें, तें यांत दाखविले नाहीं. अर्थात् राममोहन यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या दृष्टीने खालील संवाद अपूर्ण आहे, हे वाचकांनी लक्षात ठेवावे.

मूर्तिपूजा

शास्त्रीः—आमचे वेद, शास्त्रे, पुराणे, आगम, तंत्रें, सूत्रे आणि इतिहास या सर्वांवरील टीका, भाष्ये व भाषांतरे ह्या सर्वांत एका अद्वैत ब्रह्मस्वरूपाची उपासना सांगितली असतां, हे एक नवीन तत्त्व आपण शोधून काढले, असे तुम्ही धर्ममुधारक म्हणविणारे समजतां हे आश्चर्य होय ! पूर्वी एकदां ह्या आर्यावर्तात धर्माची घडी विघडली असतां, त्याची उत्कृष्ट व्यवस्थाति लावून देणारे श्रीजगद्गुरु आद्य शंकराचार्य ह्यांनींही ही अहंता धरली नव्हती.

राममोहनः—माझे हितशत्रु तसे भासवीत असल्यास न कळे. बाकी मी कांहीं नवीन तत्त्व शोधून काढले, असे केव्हांच म्हटलें नाहीं. उलट माझे तर असेच म्हणणे आहे कीं, आपल्या प्राचीन धर्मतत्त्वाप्रमाणे आदरणीय जी निराकार ब्रह्मोपासना ती सोडून आज लोक चोहोकडे काष्ठपाषाणांच्या मूर्तींची उपासना करीत आहेत, हा आमच्या सनातन धर्माचा घोर अधःपात आहे.

शास्त्रीः—अहो, यांत अधःपात तो कसला ? सगुणब्रह्माची उपासना करण्याचा तो एक राजमार्गच आहे. राजाची भेट घेण्यास जशी राजदरबारी मंडळींची मर्जी संपादावी लागते, त्याप्रमाणें षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवंताची कृपा संपादन करावयाची तर त्याचे भिन्न भिन्न गुणप्रतिकांची पूजा करणें योग्यच आहे. किंवा असें म्हणा कीं, समुद्राच्या पक्का भागाची पूजा केल्यानें सर्व सागराची पूजा केल्याप्रमाणें होतें.

राममोहनः—अहो, तुमचे हे दृष्टान्त विसंगत आहेत. एकांत अंशअंशीभाव दाखवितां, तर दुसऱ्यांत सेव्यसेवक असा भाव दाखवितां ! मूर्तिपूजक आपल्या इष्टमूर्तीस साक्षात् ब्रह्मस्वरूपच मानतात, राजसेवकांप्रमाणे राजाहून अत्यंत हीन व भिन्न असे मानीत नाहीत. शिवाय मोहवश राजाची उपमा निर्विकार परमात्म्यास देणे योग्य नाही. आतां परमात्म्यापासून भिन्न असे प्रतीकांनीं दर्शित जे त्याचे गुण तुम्ही मानतां, ते शाश्वत की अशाश्वत ? शाश्वत म्हणाल तर “ एकमेवाद्वितीयम् ” या परम सिद्धान्तास बाध येईल. बरें, ईश्वराचे गुण अशाश्वत म्हणाल, तर ईश्वराचे स्वरूप बदलणारे अतएव विकारी होईल. शिवाय तुम्ही मानलेले त्रिगुणाचे प्रतीक जे ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश ह्यांच्या अत्यंत अनीतिमय अवतारकथा मनांत आल्या, म्हणजे निर्गुण व निर्विकार अशा परब्रह्माचे त्यांस प्रतीक मानणे याहून साहस ते कोणते ? तुम्हांला पाहिजे तर बडानगर किंवा कालीघाट येथील उपासनाप्रकार पाहून या ! तेथें ईशाची शक्ति म्हणून ज्या कालीदेवीची उपासना करितात, तिचे तें विलक्षण रूप आणि तिच्यापुढे होत असलेल्या पशूंचे व माणसांचेही बलि, तसेच तिच्या उपासकांनीं तिच्यापुढे मद्यमांस व अनाचार यांचा चालविलेला नंगा नाच, पाहिला म्हणजे केवळ शुद्ध अशा परमेशाची ही शक्ति असं कोण म्हणेल ? आणि जे तसे मानीत असतील, त्यांची नीतिमत्ता तरी काय किमतीची असणार ?

शास्त्रीः—ईश्वराच्या या अचिंत्य त्रिगुणात्मक मायाशक्तीचा विचार थोडा गूढ म्हणून तूर्त वाजूला ठेवला तरी “ आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ” ह्या न्यायानें कोणत्याही सचेतन-अचेतन पदार्थाची ईशभावानें पूजा केली, तरी ती त्या एका परमात्म्यास पोचणार नाही काय ?

राममोहनः—अहो, ह्या तुमच्या म्हणण्याने तुमचा श्रीकृष्ण व तो ज्या कंदबावर बसे तो वृक्ष, हे सारखेच पूजनीय झाले. मग देवळांतला देव व देवळाबाहेरील पायरी, यांत अंतर ते काय ?

शास्त्रीः—पण अनंत, अमर्याद व व्यापक असा परमात्मा जर तुम्ही मानतां, तर तो, पाषाणमूर्तीतही आहे, असें मानावयास काय हरकत आहे ?

राममोहनः—तुम्ही म्हणतां तसें एक व्यापक परब्रह्म आहे, असा आमचा दृढविश्वास आहे खरा; परंतु या आमच्या आस्तिक्यभावामुळें जड पदार्थांशीही

तो ईश्वरसंलग्न आहे, अशी भ्रष्टा असणें जरूर नाही. जडसृष्टीच्या सापेक्षतेनें परमात्म्याचें वास्तविक स्वरूप कसे तें आपणांस स्पष्ट कळत नाही, असें पाहिजे तर म्हणा.

शास्त्री:—तुम्हांस त्याचें स्वरूप न कळो; पण कधीं न पाहिलेल्या राजाच्या भेटीस जाताना तुम्ही नजराणा बरोबर नेतां ना, मग अज्ञात अशा परमेश्वराची कृपा संपादण्यासाठीं आम्हीं त्याची पूजा बांधली तर त्यांत गैर काय झाले ?

राममोहन:—गैर काय झाले ? वाहवा ! दंभलोभादि विकारयुक्त राजाचे बरोवरीस तुम्हीं निर्विकार व परिपूर्ण अशा परमात्म्यास बसविलेत, याहून आणखी गैर ते काय असावयाचें ? ईश्वराचे अवतार माणसांप्रमाणे हाडामांसाचे देहधारी असे मानण्यात तरी तुमची हीच चूक होते.

शास्त्री:—अहो, ज्याप्रमाणे गरीब प्रजेचीं गाऱ्हाणीं समजावून घेण्याकरितां एकादा मोठा सम्राट्ही महारमागाचा गुप्तवेप घेऊन फिरत असतो, त्याप्रमाणें भक्तवत्सल परमेश्वराने दीनजनांच्या दुःखाचा परिहार करण्यासाठीं मानवदेह धारण केल्यास त्यांत असंभवनीय ते काय ?

राममोहन:—का बरें ? सर्वश व सर्वशक्तिमान् परमात्म्यास भक्ताचीं दुःखें समजावून घेण्यास अथवा निवारण करण्यास क्षुद्र मानवदेह धारण करणें भाग पडावें, हेच असंभवनीय.

शास्त्री:—पण तुमच्या आईबापांचे फोटो किंवा थोर पुरुषांच्या तसबिरी प्रत्यक्ष त्यांच्या अपेक्षेनें कितीही तुच्छ असल्या तरी त्या उत्कृष्ट व प्रेममय अशा स्मृति जागृत करून तुम्हांस आनंद देतात ना ? मग सगुणमूर्तीचे दर्शन हें त्याचप्रमाणे ईश्वरासंबंधीं स्मृति जागृत ठेवणार नाही काय ? ही इष्टापत्तिच आहे.

राममोहन:—इष्टापत्ति वाटेल तर तुम्ही म्हणा; पण हत्तीचें तोंड लाविलेला गणपति, पुच्छधारी हनुमान्, राधेचे खांद्यावर हात टाकिलेला कृष्ण किंवा त्याहून निंद्य प्रकारचे प्रतीक जे शिवालिंग, हींच जर ब्रह्मस्मृतीचीं साधनें असतील, तर ती अनिष्टापत्तिच म्हणायची ! धड मानवी नाही व धड दैवीही नाही अशा विलक्षण गुणांचा आरोप तुम्हीं एखाद्या सृष्ट पदार्थावर केल्यानें त्यास एकदम सृष्टिकर्त्याची पदवी प्राप्त होते, हें तुमच्या मूर्तिपूजेतील मोठेंच ढोंग आहे !

शास्त्री:—अहो, ईशाचें खरें स्वरूप न कळल्यामुळें भलत्याच प्रतीका-

घर जरी ईशाची भावना केली, तरी त्या ठिकाणीही ईशतत्त्व असल्यामुळे ईश्वरप्राप्ति झाल्यावांचून राहाणार नाही. स्वप्नस्थ पुरुषानें आपल्या कल्पनेनें खोटाच वाघ उभा केला, तरी खरा वाघ पाहून भयकपादि जे परिणाम होतात ते सर्व त्या खोट्या वाघानेही अनुभवास येतील. कारण त्याची भावना तशी आहे.

राममोहनः—ही स्वप्नांतील भ्रमिष्ठ स्थिति भटभिक्षुक व पुजारी यांस आपली वृत्ति चालविण्याकरितां सोईची वाटत असेल तर वाटो; परंतु ज्यास सत्यान्वेषणाची यत्किंचित् चाड आहे, त्यास असली भ्रमिष्ठ स्थिति कधीच स्पृहणीय वाटणार नाही.

शास्त्रीः—काष्ठपाषाणांचीं प्रार्थनामंदिरें, चर्चें, मशिदी, उपासनेस असाव्या हें तर तुम्हांस स्पृहणीय—नव्हे आवश्यक वाटते ना ? मग आम्ही तरी उपासनेला त्याच काष्ठपाषाणाच्या मूर्ति घेतो.

राममोहनः—भले, भले ! पण महाराज, तुमच्या मूर्तीप्रमाणे मशिदीस कोणी पूजनैवेद्य अर्पण करीत नाहीत. मूर्तीचे अष्टभोग कोणी देवळांस अर्पण करीत नाहीत. कालीदेवीपुढील रेडे व बोकड प्रार्थनामंदिराला बळी लागत नाहीत. काष्ठपाषाणांतील उपासना व काष्ठपाषाणांची उपासना, यांत महदंतर आहे. शिवाय अवतारमूर्तीप्रमाणें कोणत्याही चर्च-मशिदीची असम्य व अनीतीचीं पुराणे, कथा व स्तोत्रे तयार होत नाहींत.

शास्त्रीः—काय हो, आमच्या पूजनैवेद्याची तुम्ही कुचेष्टा करता; पण समजा, आपला एकादा अत्यंत जिवलग मित्र आहे. तो घरी आला असतां त्यास चसण्याला सुंदर कोच दिला, उपाहारास उत्तम फळे दिलीं, हारतुऱ्यांनी त्यास मंडित केला व चार स्तुतिपर गोड शब्द त्याच्याबद्दल बोललों तर त्याचा अगदीं अपमान झाला असेच होईल नाही ?

राममोहनः—वाः ! उदाहरण मोठे चांगले घेतलेत ! तुमच्या या सन्माननीय मित्रावर, हे मच्छा, गड्या कांसवा, अरे डुकरा, नाहींतर, अहो म्हसोबा, अशा संबोधनांचा तुम्हीं वर्षाव केलात, आणि तूं वक्रदंत असून लंबकर्ण आहेस, तूं दुतोंड्याच काय पण तीन तोडांचा आहेस, तुझे लांगूलचालन मोठे भयप्रद आहे, इत्यादि प्रकारें त्याची स्तुति केलीत, तर त्यास काय चाटेल बरें ! शिवाय याहूनही मौजेचा प्रकार असा की, तुमचा जिवलग सखा आक्षात् सन्निध असतां जर तुमचें तें उपाहाराचें ताट त्याला समर्पण न करितां,

तुम्ही त्याचे फोटोपुढेच नेऊन ठेवलेत, फुलांची माळ त्याचे फोटोवरच घातलीत आणि त्या सन्मित्राकडे पाठ फिरवून त्याचे तसविरीपुढेच हात जोडून, या, बसा, वगैरे प्रार्थना चालविलीत, तर तुमचे डोके ठिकाणावर नाही असेच तो समजणार नाही काय ? तुमचे जिवाचा कलिजा, तुमचे सन्निध सदासर्वदा हजर असतां त्यास सोडून त्याचे (कल्पित) चित्राचे देव्हारे माजवणे, हे विचित्रच नव्हे काय ?

शास्त्री:—मग ग्रीक देवतांचे देव्हारे माजविण्यांत पाश्चात्य विद्वानांनी एवढा ग्रंथसंभार खर्ची घातला, तेही खूळच नव्हे काय ?

राममोहन:—होय, होय, तेही खूळच. परंतु त्याने समाजांत तुमच्या मूर्तिपूजेइतका यखेडा घातला नाही. निरनिराळ्या मूर्तीच्या उपासनेत पंथभेदाने घातलेली कुंपणे आणि तन्निमित्त स्पर्शास्पर्श, भक्ष्याभक्ष्य इत्यादि विधिनिपेधांची गुफलेली जाळी, ह्यांनी आपला सर्व समाज विस्कळित होऊन जगापासून स्वयर्वाहकृत होऊन पडला आहे. ह्या विधिनिपेधांच्या संगोपनाने जीवाच्या सामान्य सुखांतही माती घातली आहे !

शास्त्री:—मग तुमचे म्हणणे, वाटेल ते वाटेल तेथे खावे, प्यावे व यथेच्छ मजा मारावी ?

राममोहन:—नाही; असे नव्हे. आपले खाणे, पिणे व वागणे ह्या-संबंधी शास्त्रमर्यादा पाळावी, ते बरे. ईश्वराचे ज्ञानसंपादनासाठीं प्रत्येकाने वर्णाश्रमानुसार शास्त्रविहित कर्म करणे, हें योग्य आहे, हे खरे; परंतु ते अपरिहार्य आहे असे मात्र आम्हांस वाटत नाही. कारण वेदान्त आणि वेदान्तदर्शनांत, रैक, वाचकनवी, सुलभा, विदुर, धर्मव्याध इत्यादि वेदाध्ययनास अनधिकारी स्त्री पुरुष ज्ञानसंपन्न झाल्याची उदाहरणे आहेत.

शास्त्री:—असतील. एकूण तुमचीं मते त्या वेदवाह्य लोकांप्रमाणें—

राममोहन:—नाहीं, माझ्या मतांस तुम्हांला वेदवाह्य म्हणतां येणार नाहीं. वेदास सोडून मी कांहींच बोलत नाहीं. उलट, तुम्ही वैदिक म्हणविणारे लोकच, मूर्तिपूजा, सक्तीची सती, कन्याविक्रय, बहुपत्निकत्व, विद्यानिरपेक्ष-ब्राह्मणप्रतिष्ठा, इत्यादि कित्येक वेदवाह्य आचार रूढ करीत असतां.

शास्त्री:—तुम्हांस जर वेद मान्य आहे, तर त्यांत अनेक साकार देव-देवतांचीं वर्णनें नाहींत काय ?

राममोहनः—ज्यांचीं वर्णनें आहेत ते देव तुम्हांआम्हांप्रमाणेंच विकार-वश आहेत. परमात्मपदाची तेही आमच्याप्रमाणें आकांक्षा धरून आहेत. एकमेवाद्वितीयम् असा जो एक परमात्मा, तो अवर्णनीय आहे, त्याचें स्वरूप अनिर्देश्य आहे.

शास्त्रीः—अहो, ज्याचेबद्दल तुम्हांस कांहींच निर्देश करतां येत नाही, तो मग आहे म्हणून तरी कशाला म्हणतां ? पुरे नास्तिकच कां बनाना !

राममोहनः—नाही, नाही. आम्ही नास्तिक कधीच होणार नाही. एक-वेळ मूर्तिपूजा पत्करली; पण नास्तिकपणा त्यापेक्षां सहस्रपट घातक आहे. आतां तुमच्या आक्षेपाला धरून इतकेच म्हणतो की, त्या ब्रह्माचे इंद्रियातीत असे गुणधर्म जरी आम्हांला न समजले, तरी असे एक सर्वव्यापि ब्रह्म आहे, असे भान सहज होते. एकादी क्षुल्लक गवताचे काडीची रचना पाहिली, तर ह्या सृष्टीचा कोणीतरी नियामक असला पाहिजे अशी सहज खात्री होते. तो कोण व कसा, हे आपणांस सांगवणार नाही, ही गोष्ट वेगळी.

शास्त्रीः—मग सगुणोपासनेशिवाय अशा निराकार, आणि अनिर्वचनीय परमात्म्याचे ज्ञान तरी कसे व्हावे वरे ? ते अत्यंत दुर्घट नाही काय ?

राममोहनः—होय. परमात्म्याचें स्वरूप पूर्णपणे जाणणे, हे दुर्घटच काय, प्रायः अशक्यच आहे. परंतु या अजब दुनियेची घडामोड जर एकादा चाणाक्ष मनुष्य पाहिल, तर तो बघेल तेथे त्यास ब्रह्मसाक्षात्कार होईल.

शास्त्रीः—तसें म्हणाल, तर 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' असा वेदान्तशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. सृष्टीची घडामोड ही सर्व माया आहे, एक परमात्मवस्तु काय ती सत्य आहे, बाकी सर्व दृश्यजात हें मिथ्या आहे. तें बघून काय फळ !

राममोहनः—माया म्हणजे परमात्म्याची शक्ति व त्या शक्तीचा जगद्-रूपानें परिणाम. एक परमात्मवस्तुच काय ती सत्य, याचा अर्थ इतकाच कीं, सर्व दृश्यजातास जी भावरूपता आहे, ती त्या परमात्म्याचीच आहे. सृष्ट-पदार्थांच्या सुंदर मांडणींत ईशदर्शन होऊं शकतें ह्याचा अर्थ हांडा, भांडें वगैरे प्रत्येक जड वस्तु देव आहे, असा कोणीच करीत नाही. त्यांतील जो एक सदंश, तें ईशाचें स्वरूप आहे.

शास्त्रीः—पण तो सदंश प्रतीतिस येणें सुलभ व्हावें, म्हणून संस्कारांनीं.

दिव्य व पारदर्शक केलेल्या प्रतीकांची पूजा आवश्यक नाही काय ? आपण पृथ्वीवरील माणसें पार्थिव शरीरधारी आहोत तर आपला देवही पार्थिवच नको काय ? मानसपूजेस जसा मनोमय देव तसा बाह्य शारीरिक पूजेस स्थूल साकार देव आवश्यकच आहे. आपण जोपर्यंत व्यावहारिक सत्तेत आहोत, तोपर्यंत आपले देवासही व्यावहारिक सत्ता पाहिजे. आणि म्हणूनच तुम्ही जो सदंश म्हणतां, तो सदंश चिदंश, अगर दुसरा एकादा परमेशाचा गुण ह्यांची, विवक्षित आकारवान व संस्कारांनी पवित्र केलेल्या प्रतीकांचे द्वारे उपासना करावी, अशी धर्मशास्त्राची सर्वांस आज्ञा नाही काय ?

राममोहन:—नाहीं, खचित नाही. श्रुति, स्मृति, पुराणे व तंत्रे सर्व एकमताने एका निराकार ब्रह्माची उपास्ति सांगत आहेत. तुम्ही म्हणतां ती मूर्तिपूजा केवळ अजाण साधकांसच योग्य म्हणून तुच्छ गणली आहे. साधकांच्या अधिकारभेदांतच यासंबंधी विरोधी शास्त्रवचनांचा मेळ घालतां येतो. शिवाय असे पहा कीं, महंमदी, प्रॉटेस्टंट खिस्ती लोकांस तसेच आपलेकडील नानक, कबीर, इत्यादींचे सांप्रदायिकास मूर्तिपूजेची आवश्यकता कां भासत नाही ?

शास्त्री:—भासत नाही असें तुम्हांला वाटत असेल, तर तो भ्रम आहे. कोणाचा ग्रंथसाहेब, कोणाची तसवी, कोणाचा क्रूस, अशीं नानाविध प्रतीके असतातच. शिवाय येझू खिस्त, महंमद पैगबर इत्यादि विभूति, ते ईश्वरतुल्य मानीत नाहीत काय ? बहुसंख्याक असे रोमन कॅथलिक लोक तर मेरीला भजतात व तिला नवसही करतात. तात्पर्य तुम्ही कांहीं म्हणा, पण कोणाही पूजकास त्याची पूजनीय वस्तु दाखविल्यावांचून त्यास पूजा करण्यास सांगणें, हें अत्यंत अव्यवहार्य आहे ! अशक्यच आहे.

राममोहन:—पण तो अखिल चराचरव्यापी परमात्मा, ह्या सृष्टीतील अलौकिक योजना व दिव्य शक्ति इत्यादिरूपाने कसा व्यक्तदशेस आला आहे, याचें सूक्ष्म अवलोकन हेच त्याचें दर्शन. आणि आपले अस्तित्व, आपली जाणीव, व आपलें सुख, ह्यांस तोच एक आधार आहे, ही कृतशतापूर्वक नम्र भावना हीच त्याची पूजा अशी उदात्त भावना ठेविल्यास निराकार अशा ब्रह्माची उपासना नुसती शक्यच नव्हे, तर अगदीं व्यवहार्य, इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक विचारी जीवास अत्यंत आवश्यक आहे, असें आम्हांस वाटतें.

शास्त्री:—तुमचे हे उदात्त विचार तुम्हांस लखलाभ होवोत. पण शेवटीं एकच विचारितों कीं, आज या आर्यावर्तांत दुसरे शेंकडो नव्हे, कोट्यवधि भाविक लोक पदरच्या खर्चाने आपल्या इष्ट मूर्तींची आराधना व उत्सव करून त्यांत आपण धन्यता मानित असतात. त्यांत तुमचें काय बिघडतें ? तेव्हां यापुढे आमचे भाविक बहुजनसमाजाचा ह्याप्रमाणें विनाकारण बुद्धिभेद करण्याचा उपद्राव तुम्ही न कराल, तर मेहेरबानी होईल. मूर्तिपूजा कांहीं आजकालची नाही. रूढीनेंच तिची उपयुक्तता सिद्ध केली आहे.

राममोहन:—आपल्या या उपदेशाबद्दल मी आपला आभारी आहे. परंतु मला त्याप्रमाणे स्वस्थ राहावत नाही; तेथे माझाही नाइलाज आहे. आपल्या बांधवांचे दैन्य, दुःख व अज्ञान पाहात असतां जीव कळवळणे हें, केवळ आपमतलबी माणसाशिवाय, इतरांस अपरिहार्य आहे; शिवाय धुद्र माणसांप्रमाणें भोगप्रधान असे नित्य व शास्त्रबाह्य असे देवाचे पूजाप्रकार व तदनुषंगाने प्राप्त झालेल्या अनीतिमय रूढी व समज, मला ब्राह्मणाला लजास्पद वाटणें स्वाभाविक आहे.*

अशा स्थितींत कित्येक आपमतलबी धर्माचार्यांनीं स्वतःची वृत्ति अबाधित चालण्याकरितां सुरू ठेवलेल्या या रूढीचे जुलमांतून जनतेची नीट समजुतीने सोडवणूक करावी, आणि त्यांना खरें श्रेयोन्मुख करावे, हें माझें एक कर्तव्य आहे असे मला वाटते. केवळ पूर्वपरंपरेनेच सर्व गोष्टी पुनीत ठरतात, असें नाही. शिवाय, आपण पूर्वपरंपरा सोडल्याचीं जेथे दुसरी अनेक उदाहरणें घडत आहेत तेथे तरी ह्या बावीपुरतेच शास्त्राज्ञेपक्षां रूढीचे अधिक स्तोम माजविण्याचे कांहींच कारण नाही.

तात्पर्य, आम्ही कृत्रिम, नैसर्गिक व काल्पनिक अशा सर्व प्रकारच्या मूर्ति-

*उदाहरणार्थ दुर्गामाहात्म्य:—नुसते दुर्गा नामोच्चाराने चोर, जार, व गुन्हेगारही पावन होतात.

भागवत:—“अजितनाम घडो भलल्या मिसें । सकल पातक भस्म करितसे ” [मूळाचे समानार्थी]

महाभारत:—जो देतां घेतां, उठतां बसतां, कार्य करितां, गंगेचें स्मरण करितो तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

पूजेचा निषेध करतो. आमची देवपूजा म्हणजे देवळांत अगर व्यासपीठावर बसून कांहीं तरी बडबडणें, अथवा दुसरे हातवारे वगैरे इंद्रियव्यापार करणें ह्यांत नाहीं. ती कोणत्याही काल्पनिक भावनेत नाहीं, तर एकमेकांशीं दया व परोपकारयुक्त वर्तन ठेवणें यांतच ती आहे.

थोडा पाल्हाळिकपणाचा दोष पत्करूनही वरील संवाद इतका सविस्तर देण्याचे कारण मूर्तिपूजाविरोध हे ब्राह्मधर्माचे एक विशिष्ट लक्षण आहे. ह्याचेइतके महत्त्व दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीस ब्राह्मसमाज देत नाहीं असें आम्हांस वाटते. सनातन हिंदुधर्माचे रूढ असलेले मार्गांतून ब्राह्मधर्मपथ, जो फुटून वाजूला वळला, त्याचे कारण मूर्तिपूजेवरून पुढें जाणारा पिपीलिका-मार्ग, लावीमुळे कटाळवाणा, आणि वाटेतील मार्गदर्शक वनराजीमुळें कोंदट किंवा संकुचित असा त्यांना वाटला. शिवाय त्यांना असेही आढळलें असावे कीं, या मार्गांतील कित्येक पांथस्थ, वनश्री हेंच आपले सुखाचे निधान मानून मार्गांतच मुक्काम करून राहिले, इतकेच नव्हे, तर त्यांना असेही दिसून आले असेल कीं, त्यांतील कित्येक विषयी जीवांस वृक्षलतांचे मधु-मीलनाने विषयफंदांत फशीं पाडले, कित्येक पामर जीवांस मोहाचे झाडांनीं मोह उत्पन्न केला; आणि कित्येक वाटसरूंनीं ताडदेवाचा आश्रय केला असतां त्याचे तीर्थोदकाने त्यांस उन्मत्त केले. तात्पर्य, मार्गारूढांचे ध्येय दूर राहून मधल्या मुक्कामावर आळस व अनीति मात्र बेसुमार चेकळली. तेव्हां ज्याने बुद्धीला मांत्र येत, अशा मोहादि झाडाचे मोहापासून पांथस्थांचे रक्षण करावे, आणि ज्याच्या बुडाशी आळस, अहंकार आणि आसक्तीचे भुजग राहात आहेत, अशा केतकीचंपकादिकांबद्दल मार्गस्थांस स्पष्ट इपारा द्यावा, ही गोष्ट राममोहनसारख्या वाटाड्यास त्या काळीं जरूरीची वाटली असावी. शिवाय हेही खरें कीं, त्यापूर्वीं कित्येक दिवस आरबीसमुद्रावरून येणारे पश्चिमेकडील धर्माचे वारे अधिक खुले व आल्हादजनक वाटल्यामुळे, कित्येक पौर्वात्य त्या वेळीं पश्चिमाभिमुख होऊं लागले होते. असे होतें तरी, खुद्द राजा राममोहन हे मूर्तिपूजेच्या द्वारे ईश्वरोपासना करणारांचा सरसहा विरोध करीत होते, असें नव्हे तर जड मूर्तीसच ईश्वर मानणारांशीं त्यांचा तंटा होता, आणि तोही केवळ सुबुद्धांपुरताच होता असें त्यांच्या इतर लेखांवरून दिसतें.

प्रकरण पांचवें

राममोहन आणि ख्रिस्तीधर्म

इकडे राममोहन धर्मसंशोधनाचे कामास लागले असतां तिकडे अमेरिका च युरोप खंडांत चॅनिंगप्रभृति मंडळी परधर्मीयांस बाटविणाऱ्या जुन्या ख्रिस्तीधर्माविरुद्ध चळवळ करित होती. ह्याप्रमाणे प्रचलित ख्रिस्तीधर्माविरुद्ध जोराचे वादळ खास ख्रिस्ती जगांत सुरू असता, पुढील एका विनोदी लेखांत वर्णिल्याप्रमाणे हिंदूना ख्रिस्ती करून त्यांना पावन करण्याचा उपद्रवाप ख्रिस्ती पाद्यांनीं हिंदुस्थानांत सुरू केला होता.

ख्रिस्ती धर्मांत अनेक पंथ आहेत, त्यांमैकी हिंदुस्थानांत आलेले पाद्री जुन्या मताचे होते. मनुष्य ख्रिस्ती न होईल, तर मरणोत्तर त्यास अक्षय नरकांत राहावें लागेल, अशी त्यांची धार्मिक समजूत होती. आणि तसेंच सर्व जग ख्रिस्तमय व्हावें, ही त्यांची महत्वाकांक्षा होती. प्रथम प्रथम मिशनरी हे कंपनीसरकारला विघ्नीभूत वाटले. धर्मासारख्या नाजूक बाबतींत ढवळाढवळ केल्यास आपलें पाऊल येथे स्थिरावणे दुरापास्त होईल, असे जाणून मिशनऱ्यांचा पाय येथें लागूं द्यावयाचा नाही, असा कंपनीसरकारचा कटाक्ष होता. परंतु पुढे ही दृष्टि मावळून, उलट आपले राज्य दृढमूल करण्यास पाद्रीलोक आपणांस उपयोगी पडतील असा सरकारचा ग्रह झाला असावा. आणि सूक्तासूक्त उपायांनीं येथील प्रजा विनबोभाट बाटवितां येईल, तर ती एक इष्टापत्तिच आहे असेही इंग्रज मुत्सद्दयांस वाटले असावे. कारण पाद्यांचा कंपनीसरकारकडून होणारा प्रतिकार पुढें सरकारी सहकारांत परिणत झाला असें दिसतें.

राममोहनांचे वेळीं कलकत्याजवळ श्रीरामपूर येथें बॅप्टिस्ट मिशनचा तळ होता. त्याच्यांतला प्रमुख धर्माध्यक्ष मूळचा एक अशिक्षित चांभार होता. इतरांस ख्रिस्ती धर्माची जोड करून देण्याचे कामीं त्याचा उत्साह मोठा दांडगा होता. स्वधर्माचे बाबतींत स्वकीयांशीं भांडूनतंडून स्वयंबहिष्कृत झालेल्या राममोहन यांची चाल त्या इंगावाल्याच्या नजरेंतून गेली नाही. इ. सन

१८१६च्या आपल्या अहवालांत राममोहन यांजबद्दल त्यांनीं उल्लेख केला आहे त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, “राममोहन हे मिशनला भेट देण्यास आले होते; बराच वेळ त्यांचा आमचा संवाद झाला. बोलतां बोलतां गोपाळकृष्णानें केलेल्या एका चोरीची हकीकत सांगून ते म्हणाले, ‘माझा घरचा झाडूही असले कर्म करणार नाहीं, तेव्हां माझ्या घरच्या फरासापेशांही हलकट अशा देवाची उपासना कशी करावी!’ असे म्हटल्यावर त्यांनीं येशू ख्रिस्ताची फार स्तुति केली. परंतु त्यांना अद्याप ख्रिस्ताचे पावनविधीचे रहस्य समजत नाहींसें दिसतें. इ०” ह्यानंतर राममोहन यांच्या मिशनला वारंवार भेटी होऊं लागल्या, पाद्रीसाहेबांचे प्रार्थनेसही राममोहन हजर राहूं लागले. मग पाद्रीसाहेबांनीं त्यास डॉ० वॅट ह्यांचे प्रार्थनागीत हे पुस्तक नजर केले. ते राममोहन ह्यांस इतके गोड वाटले कीं, ते आजन्म हृदयाशीं बाळगण्याचा त्यांनीं निश्चय केला, आणि तो अखेरपर्यंत पाळलाही. एतद्देशीय पंडितांशीं स्वधर्मासंबंधीं वाग्युद्ध खेळून श्रांत झालेल्या राममोहनास ख्रिस्ती धर्माचे चितनाचा आणि ख्रिस्ती लोकांच्या सगतीचा नवीनच व्यवसाय मिळाला. कांहीं माणसे परक्यास धारजिणीं असतात, त्यांपैकींच आमचे हे राममोहन आहेत, असे त्यावेळचे लोकांस वाटले असल्यास नवल नाहीं. राममोहन यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या धार्मिक वाङ्मयांत ख्रिस्तीधर्मासंबंधीं जितका कसोशीने व विस्तृत विचार केला आहे, तितका दुसरा कशाबद्दलही केलेला दिसत नाहीं. ख्रिस्तीधर्माचे खरे रहस्य ख्रिस्तीधर्मपुस्तकांच्या इंग्रजी भाषांतरावरून समजणार नाहीं, म्हणून त्यांनीं हिब्रू व ग्रीक भाषांचा उत्कृष्ट अभ्यास केला. नंतर ख्रिस्तीधर्मपुस्तकांचे अध्ययनानें त्यांचा असा ग्रह झाला कीं, बुद्धिमान लोकांस नीतिधर्म शिकविणारा ख्रिस्तीधर्मासारखा दुसरा धर्मच नाहीं.

ख्रिस्तीधर्मासंबंधींची ही पक्षपातबुद्धि राममोहन यांनीं आपले मनाशींच ठेवली नाहीं. तर वेळोवेळीं तिला मूर्तस्वरूप देण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. प्रचलित हिंदुधर्मासंबंधीं अनादर व ख्रिस्तीधर्मासंबंधीं फाजील आदर, असें झाल्यामुळें हिंदूंचे ख्रिस्ती करण्यांत त्यांस प्रथम तरी वावर्गे असें कांहींच वाटलें नाहीं. हिंदुलोकांस ख्रिस्ती करावें कीं नाहीं व करणें इष्ट असल्यास त्यास कोणती उपाययोजना करावी यासंबंधीं अमेरिकन मिशननें राजा

राममोहन यांस इ. सन १८२४ सालीं एक लांबलचक प्रभावलि पाठविली होती. त्याचें उत्तर राममोहन यांनीं पाठविले त्याचा सारांश असा:—
 “ देवास भिऊन वागणारा प्रामाणिक मनुष्य कोणत्याही पंथाचा असला, तरी तो ईश्वरी कृपेस पात्र होऊं शकेल, असा जरी माझा भरंवसा आहे, तरी मानवजातीची विशेषकरून नैतिक व राजकीय उन्नति करण्याचें सामर्थ्य इतर कोणत्याही धर्मापेक्षां ख्रिस्ती धर्मांत खचित अधिक आहे. परंतु तुमच्या पाद्री लोकांनीं ख्रिस्तीधर्माचे महत्त्व इंग्रजी शिक्षणद्वारा आमचे लोकांवर बिंबविले पाहिजे. आमच्या पुराणांतील भाकड कथांनींच आम्ही इतके विटलो आहांत, की, तशाच अद्भुत चमत्काराच्या असंभाव्य कथा आम्हांस सांठून उपयोग नाहीं. तसेच तुमचे पाद्रीलोक दुसऱ्यानें वाटावे, म्हणून भलत्याच आशा लावून त्यांस फसवितात व गोरगरिवांचे अज्ञानाचा, व त्रिकट परिस्थितीचा फायदा घेतात ते बरोबर नाहीं. फार कशाला, दर-महा आठ रुपयेप्रमाणे मजुरी देण्याचे जर मला अभिवचन घाल, तर मी लागतील तेवढे नेटिव्ह ख्रिस्ती होण्यास तुमचेकडे पाठवितो, असे मी श्रीराम-पूर येथील पाद्री लोकांस कळविले आहे. तुमच्यांतील चांगले विद्वान् पाद्री येथे येऊन इंग्रजी विद्येचा फैलाव करतील तर त्याचा फार उपयोग होईल. तुमचे धर्मप्रसारास कलकत्ता हे शहर योग्य आहे. कारण तेथील लोकांचेच अनुकरण इतर शहरीं व खेडेगांवीं इतर लोक करित असतात.” वगैरे.

साहेबलोकांच्या संगतीशिवाय सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या आपली देशो-न्नति होणार नाही, याबद्दल राममोहन यांची बालबाल खात्री झाली होती. त्यांनीं विस्तृत पत्रव्यवहार करून अमेरिकन व स्कॉच मिशनचे मिशनरी येथें लोकशिक्षणासाठी आणविले. युरोपियन लोकांची वसाहत हिंदुस्तानांत व्हावी, ह्या मुद्द्याचाही त्यांनीं फारच जोराने पुरस्कार केला. हरएक मिशनऱ्यांचे सस्थेस मनापासून शक्य ती मदत केली. त्या काळी इंग्रज सरकारपेक्षां इंग्रज मिशनऱ्यांबद्दल लोकांस स्वाभाविकच जास्त तिटकारा असल्यामुळे त्यांस कोणीही आसरा देत नसे. मिशनऱ्यांचे आद्य गुरु अलेक्झांडर डफ यांच्यासारख्या बळ्या उपद्रापी गृहस्थाची डाळही येथें शिजेना. तेव्हां राममोहन यांनीं आपली भाड्याची जागा त्यांचे शाळेला दिली. त्यांत कोणी विद्यार्थी येईनात. ते राममोहन यांनीं स्वतांचें बजन खर्च करून मिळवून दिले. तेथें डफ-

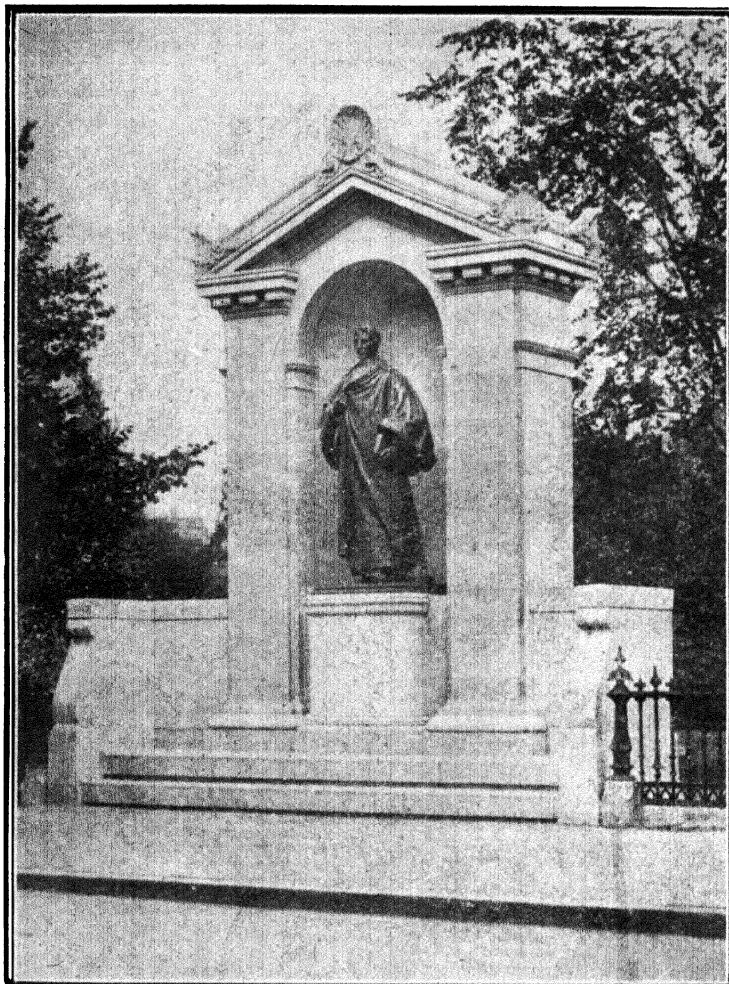
साहेबांनीं बायबलचें गाणें सुरू केलें. व प्रत्येक विद्यार्थ्यास बायबल वाचा-
वयास दिलें. तेव्हां आपण धर्मभ्रष्ट होऊं असें वाटून सर्व मुले बिथरलीं. पण
राममोहन यांनीं त्यांची समजूत पाडली कीं, “मी कुराण पुष्कळ वेळां
पढलों आहे, पण मी मुसलमान झालों नाहीं. तसेंच डॉ० विल्सन हिंदु-
शास्त्रांचा अभ्यास करूनही अद्याप कट्टे ख्रिस्ती आहेत. तेव्हां बायबल
वाचण्यास तुम्ही भिऊं नका. ते वाचा व त्यांतील सार ग्रहण करा.”

ख्रिस्तीधर्मशास्त्रांत ईश्वरासंबंधी व समाजासंबंधी मानवी कर्तव्यें ठर-
वितांना देश, वर्ण, जाति, पेशा, वय अगर सामाजिक दर्जा इत्यादि भेदाभेद
मुळींच मानलेले नाहींत, सर्वास सारख्याच रीतीने लेखले आहे, ही गोष्ट
राममोहन यांस पसंत पडली आणि त्यांनीं जरी विधिपूर्वक धर्मांतर केलें
नव्हतें, तरी बडेबडे साहेबलोक राममोहन ख्रिस्ती झाले आहेत असेच
समजत होते. आणि धर्मतः ते ख्रिस्ती नव्हते तरी ख्रिस्तीधर्माप्रमाणें
प्रार्थना करणे, हे त्यांस फार आवडत असे आणि अखेर अखेर विलायतेत
असतां तर ख्रिस्ती संप्रदायाची प्रार्थना हे त्यांचे नित्य कर्मच बनून गेले होते.
असो. ह्याप्रमाणें ख्रिस्ती मिशनरी व राममोहन यांचा ऋणानुबंध चांगलाच
जमला होता. राममोहन यांकडे साहेबलोकांस खाने होत व मिशनऱ्यां-
कडे प्रसंगविशेषीं (बोभाटा होऊं नये म्हणून फार तर नोकरांस बाहेर
घालवून) राममोहन यांचा उपहारही होई. आणि राममोहनसारखा फारच
मोठा देवमासा आपल्या जाळ्यांत सांपडणार अशी कलकत्याच्या ख्रिस्ती
धर्माध्यक्षांस मोठीच आशा लागून राहिली. त्यांनीं राममोहन यांस एक
दिवस आपले बंगल्यावर बोलाविलें आणि त्यांस असे सांगितले कीं,
सत्यप्रीति, धर्मश्रद्धा, आत्मोद्धार अगर लोकसंग्रह, या कोणत्याही कारणा-
साठी नव्हे, तर तुम्हांला तेणेकरून मोठेपणा मिळेल व तुमचा नांवलौकिक
वाढेल, यासाठी तरी तुम्ही ख्रिस्तीधर्माची दीक्षा अवश्य घ्या. विशप-
साहेबांच्या या धिटाईचा राममोहन यांस फार संताप आला व मोठेपणाची
लालूच दाखवून बाटवूं पाहणाऱ्या ह्या बड्या विशपचा त्यांस तिटकारा
येऊन त्यांनीं त्याचे पुन्हा तोड पाहिलें नाहीं.

ह्याच सुमारास ख्रिस्तीधर्मशास्त्राचें मंथन करून येशूच्या आज्ञा किंवा
शांतिस्वाचा मार्ग ह्या नांवाचा एक विस्तृत निबंध त्यांनीं प्रसिद्ध केला

होता. वस्तुतः तो एक नवीन वादाचा विषय होईल, अशी त्यांची अटकळ नव्हती. हिंदु-पंडितांशी वाद करून ते वादाला कंटाळले होते. परंतु या त्यांच्या निबंधामुळे हिंदुधर्माभिमान्यांनी राममोहन आतां ख्रिस्ती झाले अशी तर ओरड केलीच; पण त्याहीपेक्षां श्रीरामपूरचे मिशनऱ्यांनी वादाचे मोठेंच रण माजविलें; ह्या वादविवादांत राजा राममोहन ह्यांचा पहिला निबंध निनांवीच होता. परंतु श्रीरामपूरमिशनकडून जेव्हां वादास सुरुवात झाली तेव्हां राजा राममोहन ह्यांनी आपला दुसरा लेख आपले सहीनेच प्रसिद्ध केला. त्यांत त्यांनी आपल्या मतांचे दिग्दर्शन केलें होतें. सदर निबंधांत ख्रिस्ती पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा या त्रयीचा निषेध करून येशू ख्रिस्त हा ईश्वर किंवा ईशपुत्र नसून सामान्य मनुष्य होता, असें म्हटले होतें. आणि पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा अशीं परमेश्वराचीं तीन रूपे नसून ईश्वर एकच आहे असें प्रतिपादिलें होते. हे एकेश्वरी (Unitarian) पंथाचे विचार बॅप्टिस्टमिशनला बिलकुल मान्य नव्हते. कारण ते “ट्रिनिटेरियन” पंथाचे कट्टे अभिमानी होते. हा विषय चांगला समजण्याकरितां एकेश्वरी-पंथाचीं मते कोणतीं व त्यांचा ह्या ग्रंथांतील प्रकृत विषयाशी संबंध काय, याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

अमेरिकेंतील एकेवरी पंथाचे अध्वर्यू विल्हम एलरी चॅनिंग यांचा
बोस्टन येथील पुतळा.

प्रकरण सहावें ख्रिस्ती एकेश्वरी पंथ

ख्रिस्ती एकेश्वरी पंथाचीं मते व ब्राह्मसमाजाचीं मते यांत कांहीं कार्य-कारण भाव असो वा नसो, परंतु तीं आमच्या मते बहुतांशी जुळतीं असल्यामुळें आणि राजा राममोहन ह्यांचा त्या पंथाशीं निकट संबंध असल्यामुळें, ख्रिस्ती एकेश्वरी समाजासंबंधीं त्रोटक माहिती येथे देणें जरूर आहे.

पाश्चात्य देशांत आधिभौतिक शास्त्रांची वाढ होत चालली, निरनिराळे धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास सुरू झाला आणि समाजनीतीचा विकास होऊं लागला, त्याबरोबर विशिष्ट धर्मपंथाचे संकुचित कोडीत, दुरभिमानी धर्माध्यक्षांच्या नजरकैदेत, अंधश्रद्धेनें नजरबंद करून दिवस कंठणें कित्येकांस दुःसह वाटूं लागलें. धर्ममतांचा तुरंग फोडून मोकळ्या मैदानावरील खेळती हवा खावी म्हणून कित्येकांनीं उघड बंडखोरी केली, आणि त्याबद्दल देहांत-प्रायश्चित्तही आनंदाने पत्करिलें, परंतु धर्ममतांच्या कोटाला त्यांनीं पाडलेलीं भगदाडे तशीच राहिलीं. त्यामुळे पुढे कित्येक स्वेच्छाचारी लोकांना त्यांतून पळवाट काढणें सुगम झालें.

असा हा चोरटा प्रकार ख्रिस्तीसन सोळाव्या शतकापासून एकोणिसावे शतकापर्यंत हंगेरी, पोलंड, इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांत सुरू होता. ह्या तुरळक आणि फुटकळ प्रयत्नांचें एकीकरण इ. सन १८२५ सालीं होऊन इंग्लंड व अमेरिका येथें ख्रिस्ती एकेश्वरी पंथाची स्थापना झाली आणि आज फक्त अमेरिकेंतच या पंथाचीं सुमारे पांचशे चर्चेस् आणि मिशनस् आहेत. इतकी गेल्या शतकांत या पंथाची वाढ झाली असून, लोकशिक्षणाचीं व परोपकाराचीं कृत्यें करणारे कित्येक श्रीमान् आणि विद्वान् लोकांनीं या पंथास आजवर भूषणभूत केलें आहे. यामुळें जगांतील सुशिक्षित समाजावर ह्या पंथाचे मताची बरीच छाया पसरली आहे.

ख्रिस्तीधर्मातील पिता, पुत्र, आणि पवित्र आत्मा हा त्रयीवाद, पापविमोचन-विधि, ख्रिस्ती मृतात्म्यांचा उद्धार व तदितर जीवात्म्यांस अक्षय्य नरकवास इत्यादि

सिद्धान्त ह्या नवीन पंथाचे आद्यप्रवर्तकांस प्रथम पटेनासे झाले. बायबलांतील सृष्टीच्या उत्पत्तीची मीमांसा आधिभौतिक शोधानीं अजीवात खोटी पाडली. अशारींनीं चिकित्सक बुद्धीनें संशोधन करतां करतां ख्रिस्तीधर्मग्रंथांत कित्येक खोश्या, असंभाव्य व खुळेपणाच्या कल्पना आहेत, असें त्यांस आदळून आलें. त्यामुळे बायबलचें अमोघत्व नष्ट झाले. आणि चिकित्सक बुद्धीच्या निरीक्षणाखालीं बायबल येतांच त्यांतील नायक जो येशूख्रिस्त तो सर्वज्ञ व परिपूर्ण असा ईश्वर नसून, चुकीस पात्र अशा मानवकोटींतीलच एक मनुष्य होता, असें मानण्याची पाळी आली. ह्या विचारक्रांतीमुळे कित्येक पूर्णपणें अधार्मिक व नास्तिक बनले. परंतु दुसऱ्या कित्येक विचारी पुरुषांस समाजाच्या व्यवस्थितीस धर्माचे बंधनाची आवश्यकता वाटूं लागली. कोंडलेल्या जागेतून बाहेर मोकळ्यावर गेल्यामुळे प्रथम कांहीं काळ उत्साह व आनंद वाटला खरा; परंतु बाहेरच्या निष्प्रतिबंध अशा वाऱ्याने लवकरच त्यांचीं अंतःकरणें गारटून कठोर झालीं. आणि प्रेमाच्या उबेसाठीं निवाऱ्याचे स्थळ मिळावे म्हणून त्यांस पुन्हा स्वतंत्र धर्ममदिरे बांधणे भाग पडलें.

अशा या मंदिरांच्या निशाणकाठीवर जे ब्रीदवाक्य लिहिलें, ते बरतीं दिलेंच आहे. त्याशिवाय ह्या पंथाचीं आणखी विशिष्ट मते आहेत, तीं अशीं:—मनुष्यप्राणी हा प्रगमनशील असल्यामुळें एका काळीं ठरविलेले धर्मसिद्धान्त व विधि हे त्रिकालाबाधित सत्य नव्हत व म्हणून ते सदोदित जसेच्या तसे लागू करणें त्यांस मान्य नाहीं. दुसरें त्यांचे असे म्हणणें कीं, ईश्वरासंबंधीं आस्तिक्यबुद्धि असण्यास ईश्वराचे स्वरूपाबद्दल कांहीं निश्चित माहिती असण्याचें मुळींच कारण नाहीं. ईश्वराचे व्यक्तित्वाबद्दल ते निश्चित असे कांहींच सांगत नाहींत. त्यांचे मताप्रमाणें मानवबुद्धीचा अनंत कालपर्यंत अव्याहत विकास होत जाणार आहे. अर्थात् त्याबरोबर ईश्वराचें खरें स्वरूप क्रमाक्रमानें अधिकाधिक व्यक्तदशेला येत जाईल. ईश्वराचें स्वरूप शब्दानें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. वस्तुतः ईश्वराचें रूपदर्शन हा एक अनुभव आहे आणि प्रत्येक शास्त्रीय शोधाबरोबर हें रूप उत्तरोत्तर अधिक उघड होणार असल्यामुळें आपल्याला ईश्वरस्वरूपाबद्दल निश्चित मत केव्हांच बाळगतां येणार नाहीं. आपण फार तर ईश्वरस्वरूपाबद्दल विचार करूं शकूं. जीसस हा कांहीं ईश्वर नव्हे. व्यापक परमात्मा हाडामांसाचे मानवी

देहांत कसा सामावेल ? शिवाय येशूख्रिस्त यास अतिमानुष कोटींत घातल्याने आम्हां सामान्य मानवांस तो अनुकरण करण्याचे मर्यादेबाहेर जातो, आणि त्यायोगे ते दिव्य चरित्र निरर्थक होऊन मानवी जातीची अपरिमित हानि होते. सूर्यावरील काळे डाग शोधून काढल्याने सूर्याची तेजस्विता जशी सर्वस्वी अमान्य उरत नाही, त्याचप्रमाणें येशूने सांगितलेले धर्मप्रवचनांतील कांहीं गोष्टी मान्य नसल्या, तरी त्यांत माननीय असा पुष्कळ भाग आहे. क्रि.पू. जगांतील सर्व धर्मग्रंथांत बायबल हें परमश्रेष्ठ आहे, ही गोष्ट कबूल करावी लागेल. आणि म्हणून त्या ऐतिहासिक थोर पुरुषास आपला मार्गदर्शक मानणें योग्य आहे. दैवी हा गुण हाडामांसांत नसून तो चारित्र्यांत आहे. आणि दैवी चारित्र्य ख्रिस्तामध्ये असल्यामुळे ख्रिस्त वदनीय आहे. ख्रिस्तीधर्मपुस्तकात अलौकिक पावनत्व मानणे गैर असून, ज्यात सत्य सिद्धान्त आहे असे कोणतेही पुस्तक बायबलाप्रमाणेंच मान्य असावे. उलटपक्षी ख्रिस्ती पुस्तकातील कित्येक कल्पना ग्राह्य होण्यासारख्या नाहीत; उदाहरणार्थ, ख्रिस्तीधर्मातील मुक्तीची कल्पना हितकारक वाटत नाही. पाप म्हणजे कांही ईश्वरविरुद्ध गुन्हा नव्हे. पापाचा संबंध ईश्वराशीं मुळीच नसून, एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीसंबंधीं कायावाचामनाने बुद्धिपुरस्सर केलेला अपराध म्हणजे पाप होय. आणि त्या त्या पापाचे फळ भोगणें, हे केवळ अपरिहार्य आहे. त्यांतून सुटकाच नाही. ज्याचे त्याचे कर्मच त्यास तारकमारक होतें, कोणीही मध्यस्थ पुरुष कोणाचा तारक होऊं शकत नाही. वस्तुतः विवेक आणि मनोनिग्रह हीच मुक्तीचीं साधने आहेत. पूर्णपणें मुक्त झालेले जीवात्मे प्रायः नाहीतच. वस्तुतः मुक्त होऊन दुसरे कोठें स्वर्गवास मिळावयाचा नसतो. कमीअधिक आत्मशुद्धि, हेच पुण्याचरणानें फळ. स्वर्गाप्रमाणें नरकाची कल्पनाही भ्रामक आहे.

एकेश्वरी लोक पुनर्जन्माचा विचार करित नाहीत. त्यांस तो विचार अनवश्यक वाटतो. मरणोत्तरस्थितीचा विचार न करतां, ते आपले सर्व लक्ष याच जन्माचे हिताहिताकडे लावितात. ह्या ऐहिक दृष्टीने धर्मपंथ व सांप्रदाय हे क्वचित् उपकारक असले तरी मनुष्यास पावन करण्याची जादू कोणत्याही पंथांत नसून, तें माहात्म्य त्या पंथांचे माणसांत आहे, तोपर्यंतच तो पंथ उपकारक होतो. पवित्र भोजनादि विधींची आवश्यकता त्यांस विशेष

वाटत नाही. सृष्टीचे नियम अबाधित असल्यामुळे कोणत्याही ऐहिक गोष्टीबद्दल ईश्वरापाशी याचना करणे व्यर्थ आहे असे ते मानतात. तसेच प्रत्येक मनुष्यास त्याच्या बुद्धयनुसार विचारस्वातंत्र्य असल्यामुळे परधर्मीयांस वाटवून आपल्या धर्मात घेणे, ही धर्मप्रसाराची कल्पना त्यांस पटत नाही. तात्पर्य, ईश्वरावर अहेतुक प्रेम करावे, त्याची मनोभावे सश्रद्ध अंतःकरणाने अहर्निश प्रार्थना करावी, नीतिन्यायाने वागावे, विवेक आणि मनोनिग्रह करावा, तसेच लोकशिक्षणादि परोपकारार्थी व लोकसंग्रहाची कामे करून सर्व मानवजातीशी बंधुभावाने वागावे, यांतच प्रत्येकाचे जीवितसाफल्य आहे, असे ते मानतात. ग्रंथारंभी वरुणसत्तेची उपमा दिल्याप्रमाणे हा पंथ आकाशासारखा रंगरूपहीन व सर्वसंग्राहक आहे, त्यांत निषेध करण्यासारखे काही नसले तरी एक गोष्ट चिंतनीय आहे, ती ही की, ज्या मानाने या पंथाच्या पीठांची संख्या वाढत आहे, त्या मानाने मानवजातीतील धर्मश्रद्धा व बंधुभाव वाढत नसून त्याच्या व्यस्त प्रमाणांत तो कमी होत चालला आहे. ईश्वराची नियतीच तशी असल्यास इलाज काय ! असो. येथे या बाबतीत अधिक विस्तार न करितां राजा राममोहन यांचा या सांप्रदायाशी काय संबंध होता, ह्यासंबंधी विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

प्रकरण सातवें राममोहन आणि एकेश्वरीसमाज

मागील प्रकरणांत दाखविल्याप्रमाणे इ. सन १८२५ साली इंग्लंड व अमेरिका येथे एकेश्वरीसंप्रदायास मूर्तस्वरूप येण्याचे पूर्वीच चार वर्षे अगोदर राजा राममोहन यांनी कलकत्ता येथे एकेश्वरीपंथाचे पीठ स्थापन केलें. त्या वेळची राममोहन यांची मानसिक स्थिति बरीच चितनीय आहे. एका बाजूस डेव्हिड हेअरसारखे कट्टे जडवादी साहेब व त्यांचे जातभाई आणि दुसरे बाजूस हरिहरानंदासारखे पौर्वात्य स्वामी आणि देशबंधूंचा समाज, अशा कैचीत सांपडून ते बरेच हताश झाले होते. सगुणाचा उच्छेद केल्यामुळे, भाविक हिंदूंच्या मनास जो विसावा असतो, तो त्यांस नाहीसा झाला होता. येशूच्या आशा व शांतिमुखाचा मार्ग ह्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत राममोहन असें म्हणतात की, निराकार परब्रह्मस्वरूपाचे संबंधी मनुष्याच्या मनाचे ठिकाणी गाढ अज्ञान आणि आत्मस्वरूपासंबंधीही त्याची अत्यंत साशंक वृत्ति, तेव्हां त्यांचें पूर्णपणे निराकरण करून ह्या अत्यंत जिह्वाळ्याचे प्रभावर प्रकाश पाडण्यास बुद्धीची मदत घ्यावी, तर मनुष्याची मर्यादित बुद्धि ही पणू पडते. यामुळे मनुष्य निराश होतो. उलटपक्षी ह्या सुयंत्रित ब्रह्मांडाच्या रचनेचा कोणीतरी नियामक आहे; त्याचे सृष्टीतील नियम अवलोकन करून, आपणांशीं दुसऱ्यांनीं जसें वागावेसें वाटते, तसेच आपण दुसऱ्यांशीं वागावे इत्यादि नीतिमर्यादांनीं आपलें व इतरांचे जीवित आपणास सुखी करतां येईल, असा विचार मनांत आला कीं चित्तास आनंद व शांति वाटते. यास्तव अत्यंत गहन अशा तत्त्व-विचारापेक्षां, ज्यांत कौटुंबिक अगर सामाजिक प्रपंच, सुखाचा कसा करावा, तो नीतिपथविशेषें करून दाखविला आहे, तो ख्रिस्तीधर्मच अधिक व्यवहारोपयोगी आहे तेव्हां तो लोकांसही कळावा, म्हणून बरील नांवाचा एक विस्तृत निबंध इंग्रजीत लिहून, त्यांनीं त्याचीं संस्कृत व बंगालीतही भाषांतरें केलीं. ह्या निबंधांत त्यांनीं मार्गें दिलेलीं एकेश्वरीपंथाचींच मते प्रतिपादिलीं आहेत. परंतु ही गोष्ट येथील पाद्री मंडळीस सहन झाली नाही. त्यांचें म्हणणें येशू-

ख्रिस्ताचें लोकोत्तर चरित्र न सांगतां जर कोणी त्याचे उपदेशांतील बेंचेच प्रसिद्ध करील तर तें व्यर्थ आहे; इतकेंच नव्हे तर तो धर्मद्रोह होईल. राममोहन यांचें म्हणणें असें कीं, येशूच्या आज्ञा मानण्यास बायबलांतील सृष्ट्युत्पत्तीची उपपत्ति व दुसरे लोकोत्तर चमत्कार अथवा वादग्रस्त ऐतिहासिक भाग, इकडे लक्ष देण्याचे मुळींच कारण नाहीं. वास्तविक खरा एकच देव असतां ख्रिस्तीधर्मानें पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा हे तीन देव मानले काय व हिंदूंनीं तेहतीस कोटि मानले काय, दोघेही सारखेच अज्ञानी ठरतात. शिवाय त्यांनीं आपल्या लेखाचे असे समर्थन केले की, एकाद्या धुल्लक दृश्यमान वस्तूचेही पुरे गुणधर्म शोधून काढण्यास जर आपली बुद्धि समर्थ नाहीं, तर कित्येक शतकांपूर्वींच्या येशूचे स्वरूपाबद्दल वाटाघाट करीत न वसतां त्यांच्या खऱ्या अनुयायांनीं त्याच्या आज्ञापालनाकडे अधिक लक्ष द्यावें, हेच योग्य आहे. एरवीं येशूच्या लोकोत्तर कथांत हिंदूस त्यांच्या अठरा पुराणांत आढळले नाहीं, असें काय अद्भुत सांपडणार आहे ! हा वादविवाद पुढें पुष्कळच माजला, त्याची तपशीलवार माहिती येथं देणें अप्रस्तुत होईल. तथापि राममोहन यांच्या एकेश्वरीसमाजाचे स्थापनेस आणखी एकदोन लहानशा गोष्टी कारण झाल्या, त्यांचा थोडक्यांत उल्लेख करणे जरूर दिसते.

बॅप्टिस्टमिशनच्या कांहीं मिशनऱ्यांनीं बायबलाचें बगालीत भाषांतर करण्यास घेतलें होतें. त्या कार्मी त्यांनीं राममोहन यांची मदत घेतली. भाषांतर करतांना सर्व सृष्टि ईशतत्वांतून व्यक्त झाली, कीं ती ईश्वराने निर्माण केली, असा वादग्रस्त प्रश्न निघाला. राममोहन पडले वेदान्ती, त्यांनीं ईशतत्वांतून असा अर्थ घेतला, अर्थात् यांत अद्वैतसिद्धान्ताचा वास आल्यामुळें बाकीचे पाद्री बिथरले. परंतु राममोहन ह्यांनीं त्यांतील एकास आपल्या युक्तिवादानें आपलेकडे ओढून घेतले. तोच रे० आदमसाहेब पुढे राममोहन यांच्या एकेश्वरीसमाजाचा मुख्य मिशनरी झाला व त्याला दुसरे पाद्री हा दुसरा पतित आदाम म्हणून चिडवूं लागले. त्याचप्रमाणें मागील एका प्रकरणांत राममोहन यांस लौकिकाचे लालचीनें बाटवण्याचा प्रयत्न झाल्याचे सांगितलें तेंही प्रकरण बरेंच चिरडीवर गेलें. अशा कारणांमुळें बॅप्टिस्टमिशनशीं राममोहन यांचा ब्रेवनाव होऊन इ. सन १८२१ चे सप्टेंबरांत राममोहन यांनीं कलकत्ता एकेश्वरीसमाज स्थापन केला. या समाजांत कांहीं रकॉच

गृहस्थांशिवाय राममोहन, द्वारकानाथ ठाकूर (देवेंद्रनाथांचे वडील) प्रसन्न-कुमार ठाकूर व राधाप्रसाद राय, असे हिंदी गृहस्थ होते. या समाजाचे विद्यमाने एक युनिटेरिअन छापखाना आणि एक ॲंग्लोहिंदु शाळा सुरू झाली. तसेच या संस्थेच्या निमित्ताने इंग्लंड व अमेरिका येथील एकेश्वरी समाजाशीं राममोहन यांचे पत्रोपत्रीं दळणवळण सुरू झाले. उद्यां आपले जिवावर वितली तरी बेहेत्तर, परंतु एकेश्वरी पंथाचा पुरस्कार करण्याचा माझा निर्धार मी सोडणार नाहीं, अशी राममोहन यांनीं आपले पत्रांतून त्यांस अभिवचनें दिलीं. आणि खरोखरच त्यांनीं आपले नवीन एकेश्वरीपंथाचे मंदिरांत ख्रिस्तीधर्माप्रमाणें प्रार्थनादि उपासना सुरू केली. राममोहन यांच्या अशा वृत्तीमुळे ते ख्रिस्तजमा झाले, असा बऱ्याच लोकांचा ग्रह झाला.

विविधधर्ममतांचे माहेरघर अशी हिंदुस्थानची प्रसिद्धि आहे. पद-दर्शनासारखीं भिन्न दर्शने येथे एका हिंदुधर्मातच सामावतात. लिगायत, शीख व जैनासारखे पथही व्यवहारतः हिंदूंतच गणले जातात. असे धर्मोदाय जेथे अनादिकालापासून नादत आहे, तेथेही कुलिन ब्राह्मणकुलात जन्म घेणाऱ्या या महापंडिताने (मनवाणीने) खिस्तानुयायी व्हावे, ही गोष्ट कित्येकांस दुःसह झाली. ती इतकी कीं, राममोहन यास जीवे मारण्याचा दोनतीन वेळा प्रयत्न झाला. त्यामुळें राममोहन यांस नेहमीं हत्यारबंद राहावें लागे. शिवाय त्यांचे एक अनुयायी मार्टिनसाहेबही त्यांच्या संरक्षकाचे काम करित असत.

राममोहन यांचेबद्दल लोकांना इतका त्वेष आला, ह्याचे कारण त्यांची परधर्मासंबंधीं पक्षपातबुद्धि हेच केवळ नसून, स्वधर्मातील देवांच्या मूर्ति व अवतार आणि तसेच कित्येक पुरातन रूढींवर राममोहन यांनीं जे टीकेचे हत्यार उचलले होते, तेंच असावे असें वाटतें. राममोहन वाग्युद्धांत मोठे पटाईत होते असें म्हणतात. एका बाजूस ट्रिनिटेरिअन ख्रिस्ती व दुसऱ्या बाजूस मूर्तिपूजक हिंदु, अशा दोन प्रतिपक्षांवर एकाच वेळीं वाग्वाण फेकण्यांत त्यांनीं आपलें सव्यसाचित्व सिद्ध केलें आहे. तथापि त्यांची वादविवादपद्धत सर्वासच मान्य होईल, असें वाटत नाहीं. एक तर ती विधायक नसून विघातक स्वरूपाची असे. प्रतिपक्षाचे आक्षेपांस सरळ उत्तर न देतां उलट तसेच आक्षेप प्रतिपक्षाबद्दलही घेतां येतात, असें दाखवून वाद खुंटविण्याची रीत

तात्पुरती परिणामकारक होत असली, तरी तत्त्वनिश्चयाचे दृष्टीने अशा पद्धतीचा फारसा उपयोग होत नसे. तसेंच, आपल्या स्वतःच्या नांवानें वादविवाद न करिता शिवप्रसाद, रामदास, अशा दुसऱ्यांच्या नांवांनी वाद करण्याचे त्यांच्या-सारख्या विद्वान् पंडितांस काय कारण होतें, तें कळत नाही. असिधारेप्रमाणें केवळ सत्यप्रीतीपेक्षां त्यांचे वादविवादांत वकिलीबाणा जास्त दिसून येतो. कदाचित् त्या वेळीं हीच पद्धत शिष्टसंमतही असल.

राममोहन ह्यांच्या वादविवादाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे एखाद्या प्रश्न बुद्ध्या उपस्थित करून त्याचें उत्तर आपल्या एकाद्या शिष्याच्या नांवाने ते प्रसिद्ध करित. दुसरीं अनेक प्रसिद्ध देवळे व खिस्तींमंदिरे असतांना एकेश्वरीप्रार्थनामंदिरांतच तुम्ही का जातां असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें राममोहनानां चंद्रशेखर देव यांचे सहीने उत्तर दिले आहे ते असे:—“(१) इतर ठिकाणीं एका परमपुरुषाबरोबर दुसऱ्याही कांहीं व्यक्ति सर्वज्ञ व सर्व-व्यापक मानण्यांत येतात, परंतु एकेश्वरीमंदिरांतील प्रार्थना, आराधना व प्रवचन ह्या अमर्याद विश्वाच्या अत्यंत चतुर अशा नियामकाची आठवण करून देतात; (२) मानवी शरीराची अजब रचना व त्याच्या गरजांची तर-तूद ही पाहून एकेश्वरी उपासनेत ईश्वराच्या अकारण व अमोघ अशा दयालु-त्वाची साक्ष पटते व त्याची दया येथूखिस्ताचा बळी मागत नाहीं असे दिसून येतें. तसेच (३) तो परमपुरुष एखाद्या कुमारिकेच्या गर्भांत राहणारा अथवा आईबापांच्या निगेत तरी सामान्य शरीरधर्माने वागणारा असा नाहीं; तर आकाशस्थ गोलांच्या गतीचे नियंत्रण करतो आणि वनस्पतिकोटि व जीव-कोटि यांचे पोषण करतो, तो जगत्सूत्रधार सर्वव्यापक कसा आहे ते कळून येतें. (४) एकेश्वरी प्रार्थनामंदिरांत जाण्याचे आणखी कारण असे कीं, राम-दत्तात्रेयादि देवांसारखीं माणसे व माणसासारखे देव ह्या दुष्ट कल्पनांचा आम्हांस इतका वीट आला आहे कीं त्याच कल्पना जेव्हांपैकीं बूटपाटलोण-वाल्या एकाद्या धर्मगुरूंनीं सांगितल्यानें आमची जिज्ञासा वाढणे शक्य नाहीं. (५) हे धर्मवेडे लोक नास्तिकाची निंदा करतात पण ईश्वरास खबूतराचें हास्यास्पद रूप देणारे नास्तिकांपेक्षां जास्त सन्माननीय कसे ते समजत नाहीं! (६) खिस्त्यांचा अर्धवट देव व अर्धवट माणूस यांत आम्हाला कांहींच नवलई वाटत नाहीं. कारण आम्हांला बाळपणींच नरसिंहदेवाचें त्रिविधरूप असल्याचे

आर्हवाषांनीं सांगितलें आहे. (७) हिंदूंच्या त्रिमूर्तीची कल्पना क्षणभर चित्त-नीय तरी आहे, पण ख्रिस्त्यांचा त्रयीवाद त्यांचा त्यांसच उकलत नाही.”

दुसऱ्या एका ठिकाणीं ते लिहितात की, “ज्याप्रमाणे तीन बाजवा मिळून एक त्रिकोण असतो त्याप्रमाणे देवत्रयी मिळून एक देव असतो. ह्याप्रमाणे क्रि.पू. १००० पंडित त्रयीवाद्याला त्रिकोणाचा मोठा समर्पक म्हणून दृष्टान्त देत असतात. पण तसे करण्यांत ते सर्वस्वीच चुकतात. कारण एकतर त्रिकोणाच्या तीन रेषा कल्पनामात्र असून त्यांस वास्तविक अस्तित्वच नसतं, तशीच देवत्रयी कल्पनामात्र उरेल. दुसरे, तीन रेषा परस्पर भिन्न असल्यामुळे त्यांद्वारे देवत्रयी एकरूप ठरणार नाही. तिसरे, त्या प्रत्येक रेषेस बाजू असे म्हणता येईल; पण कोणत्याही रेषेस त्रिकोण म्हणजे परमेश्वर म्हणता येणार नाही. चवथे, त्रिकोण मानावयाचा मग हिंदूंच्या चतुर्व्यूहात्मक उपासनेस चौकोन कां न घ्यावा ? पांचवें, अशा रीतीने दृष्टान्तांतील आकृतीच्या बाजवा वाढवून हिंदूंच्या तेहतीस कोटि देवांचीही सिद्धि होईल; आणि मग एखाद्या भूताने ज्यास कोन व बाजवाच नाहीत असे वर्तुळ दृष्टान्तास घेतल्यास त्या वर्तुळा-प्रमाणेच ईश्वराचेही वाटोळे होईल ! तात्पर्य, इतर देवळांतून अनेक देव मानण्याचा मिथ्याचार असतो, आणि एकेश्वरीमंदिरात फक्त एक्याच परमात्म्याची आराधना केली जाते, म्हणून मी इतर देवळांत व जातां एकेश्वरीप्रार्थनामंदिरांतच जातो.

ह्या एकंदर वाग्युद्धांत राममोहन जे डाव खेळत, ते पाहात असता हे खरोखर कोणत्या मताचे व धर्माचे अभिमानी आहेत हें ठरविणे कठीण होई. ते हिंदु असूनही त्यांनीं हिंदुधर्मावर कडक टीका केली. त्याचप्रमाणे येशूच्या आज्ञा व शांतिसुखाचा मार्ग ह्या विषयावरील वादविवादांत त्यांनीं आपण ख्रिस्तानुयायी असल्याचें अभिमानपुरःसर सांगूनही त्यांनीं स्वतां धर्मांतर करून ख्रिस्तीधर्माचा स्वीकार केला नाही. उलट ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे डोळ्यांत त्यांच्या धर्मवेडाबद्दल चांगलेंच अंजन घातले. हिंदुलोकांच्या मूर्तिपूजेप्रमाणे ख्रिस्तीलोकांचा त्रयीवाद हेंही एक खूळ आहे, असें त्यांस वाटे. तसेंच आत्मकल्याणार्थ बुद्धिपुरःसर धर्मांतर करण्यास जरी त्यांची ना नसली तरी येशूख्रिस्ताच्या धर्मावांचून जीवास सद्गति नाही अशा धर्मवेडानें

प्रेरित होऊन अजाण लोकांस भुलीनें वाटवणें ही गोष्टही त्यांस निव्व वाटे.*

* ह्या मुद्द्यासंबंधी रीमोहिन ह्यानीं “ खिस्ती पाद्री व तीन चिनी वाटे ” या नांवाचा एक विनोदी लेख लिहिला आहे. त्याच्याच आधारें खालील संवाद रचला आहे.

[स्थळ:—महारवाड्यांतील एक चर्च]

पाद्री—आमी दुमचे पापांची क्षमा होण्यासाठीं पच्छाटापाचा वासिस्स गाजवीत योहानपरमाने फार दुरून परगट येथे आलों. तर दुमी लोक दुमच्या पुस्कल देवांला विसरा आणि आमच्या स्वय्या डेवाला भजा. समजला.—तर मग खरे डेव किती ? बोला.

तुकनाक्—तीन, साहेब.

धोंडनाक्—हट ल्येका, तीन कुठचं दोनुच.

हरनाक्—आन् तू पन असा कसा. देव मुदलांत आतां राहिलाय् कुठं ? मुळींच नह.

पाद्री—(मनांत) हॉरिड. धी आन्सर्स आर फ्रॉम धी डेव्हील (रागानें) दुमी सैतान लोक आहां !

तुकनाक्—आन् साब तुमीच नव्ह का बोलला कीं येक आभाळांतला बाप, येक त्येचा लेक नाझरेकच्या येशु, आणि येक पवितर आत्मा. मग मग योक, येक आन यक-समद किती झाल ? तीन नव्ह का ?

पाद्री—दुमी लोक थोडा थोडा कशासाठीं दानांत ठेवतां ? तीन मंजे एकच, अशा पण आमी दुमाला सांगितलं तें दुमी विशरता !

तुकनाक्—तीन मंजी यक ! ठीक ! हें शिकवायला इलायतींतून इतक दूर इथ आला व्हय !

पाद्री:—धोंडनाक्, दुमी डेव दोन कशे म्हणटा !

धोंडनाक्:—मुळचं तीन, आन त्येतला येक गमावला—

हरनाक्—अर पन् गाढवाच्या धसा, साब मनतो तीन मंजी येक, आन् त्योतर फासावर का खुरसावर लटकला, मग आतां येव कोणचा आणतुस बाकडला !

खिस्तीधर्म इतरापेक्षां श्रेष्ठ आहे असें युक्तिवादानें सिद्ध करून वाटेला तर सुबुद्धांस धर्मांतर करण्यास लावावें; पण खिस्तीधर्म हा जेल्यांचा धर्म आहे, तो सत्ता व संपत्ति ह्यांनीं समृद्ध आहे, अशा गोष्टींचा गैरफायदा घेऊन किंवा भूल देऊन लोकांस बाटविणें गर्हणीय आहे अशी त्यांची तक्रार होती. आणि अशाच कारणास्तव खिस्तासंबंधी त्यांस आदर असला तरी ते येथील खिस्ती पायांचे कधीं साहाय्यकारी तर कधीं विरोधी असे दिसतात. ह्याचें अधिक स्पष्टीकरण पुढील एका प्रकरणांत होईल, असो.

त्रयीवादी विरुद्ध एकेश्वरी असा सामना सुरू झाल्यावर, त्रयीवादी खिस्ती लोकांनीं वड्याचे तेल वांग्यावर काढण्याचे मिषाने हिंदु-धर्मावर व त्याचे पन्द्दर्शनांवर मनसोक्त टीका सुरू केली. तेव्हां हिंदूंचे वकीलपत्र घेऊन राममोहन यांनीं हिंदूंच्या सांख्यमीमांसादि दर्शनांचे आणि मूर्तिपूजा, अवतारवाद इत्यादि मतांचे व रूढींचे समर्थन करण्यास मागे पाहिले नाही. तसेच डॉ० टायटलर, एक त्रयीवादी खिस्ती, एकेश्वरी-पंथाविरुद्ध वाद करण्यास उभा राहिला असता राममोहन यांनीं रामदास ह्या एका मूर्तिपूजकाचे नांवाने त्याचे जोडीस उभे राहून असा बहाणा केला कीं, त्रयीवादी खिस्ती तीन देव मानतात, तसेच हिंदूही अनेक देव मानतात;

पाद्रीः—(निराशेने प्रार्थना करतो) आकाशांतल्या बापा ! ह्या पाण्यांना दया कर. आनी टेच्या अडण्यानासाठीं त्यांना पच्छाटाप दे !
[जाऊं लागतो.

तुकनाक् :—पुन साव, तुमचा पच्छाटाप राहुद्या; अदुगर आमी भुके मरतु त्येची वाट काय !

घोडनाक् :—आमच्या जातगंगेन आमास्नी गांवाबाहेर लावलं, आतां आमची इनामी कवा देणार ?

हरनाक् :—आन् आमची किरिस्तावीण नवी घरधनीण कवा येणार ?

पाद्रीः —(पाय काढीत) दुमी लोक, उटावीळ होता कामा नये. आमी सांगूं तशा राहिलं पाहिजे. दुमाला आतां पुन्हा हिंदु होतां येणार नाहीं. खूब समजा.
[जातो.

[विचारे भुकेबंगाली बाटेनाक् पस्ताव्यानें एकमेकांचे तोंडाकडे पाहतात.]

तेव्हां या नवीन एकेश्वरीपंथाशीं विरोध करण्यास दोघेही समानधर्मी आहेत. रामदास यांच्या या विधानानें मुख्य वाद बाजूलाच राहून विजयशाली ख्रिस्ती धर्माशीं दुबळ्या हिंदु मूर्तिपूजक धर्माची त्याने बरोबरी केली म्हणूनच वाद उपस्थित झाला. राममोहन यांस तेंच पाहिजे होते. त्यांनीं रामदास या नांवाने वर्तमानपत्रांत पत्रे छापवून एवढेच दाखविले कीं, डॉ० टायटलर हिंदुमूर्तिपूजकांचा धर्म ज्या कारणास्तव निग्र मानतात, तीं सर्व कारणे प्रचलित ख्रिस्तीधर्मातही आहेत. अर्थात् या विवादपद्धतींत हिंदुधर्माचा कैवार घेण्याचा राममोहन यांचा मुळीच हेतु नसून डॉ० टायटलर यास तुम्ही मूर्तिपूजकच आहांत, असे म्हणून खाजिल करावे व पर्यायाने एकेश्वरीपंथाचीं महती सिद्ध करावी, असाच त्याचा डाव होता. ख्रिस्ती मिशनऱ्याशी जे त्यांचे कडाक्याचे वाद झाले, त्यात त्यांनीं हिंदुधर्माची तरफदारी करण्याची हीच पद्धति अंगिकारली आहे. ती कोणाही हिंदुधर्माभिमानीस भूषणावह अगर समाधानकारक वाटेले, असे नाही.

सारांश, एकाच फटक्याने त्रयीवादी ख्रिस्ती व मूर्तिपूजक हिंदु यांस चीत करून, एकेश्वरीपंथ बद्धमूल करण्याचा जो त्यांचा खटाटोप सुरू होता, तो मुख्यत्वेन विघातक व अंशतः विधायक अशा स्वरूपाचा होता. त्यापैकी त्यांचे विघातक टीकेचा जरी कांही परिणाम झाला, तरी त्यांचे हातून विधायक स्वरूपाचे कांहींच जमेना. त्यांच्या विघातक कार्यातही अनेक विघ्ने आली. पूर्वी त्यांचे लेख मिशनऱ्यांचे छापखान्यात छापले जात. परंतु पुढे मिशनऱ्यांशीं विरोध येतांच मिशनने राममोहन यांचे लेख छापण्याचे नाकारलें. मिशनऱ्यांचे “समाचारदर्पण” आणि “फ्रेड ऑफ इंडिया” यांत हल्ले सुरू असतां त्यांचेवर फेरहल्ले चढविण्याकरितां ब्रॅह्मनिकल मॅगझीन या नांवाचें एक नियतकालिक व आपले मालकीचा छापखाना राममोहन यांस काढावा लागला. व मग मुख्यत्वेकरून सदर ब्राह्मणधर्माच्या पत्रिकेच्या द्वारे त्यांनीं जो वादविवाद केला त्याचा सारांश पुढील प्रकरणांत दिला आहे.

ह्याप्रमाणें राममोहन ह्यांची विघातक चळवळ व तिचे परिणाम यांतच त्यांचें सर्व लक्ष वेधून गेलें. एकेश्वरीसमाजाचे धटनेकडे त्यांस जरूर तितकें लक्ष देतां आलें नाही. यामुळें त्यांची नूतन संस्था बाळसें न धरतां रोडावत चालली. आदम साहेबाचे प्रार्थनेस हळूहळू कोणी येईनासें झालें

प्रथम राममोहन हे आपले कांहीं आसइष्टांस घेऊन जात असत. पण पुढें पुढें तेही जाण्याचे बंद झाले. अखेर या बालसंस्थेच्या सत्तेची व्यापकता वाढवावी, म्हणून राममोहन यांनी तिचे नांव “ धि ब्रिटिश इंडियन युनिटे-रिअन असोसिएशन ” असे घवघवीत ठेवून एकदां प्रयत्न करून पाहिला. परंतु व्यर्थ. कांहीच जमेना. शेवटीं त्यांच्या एका मार्मिक शिष्याचे प्रयत्नानें एक गोष्ट राममोहन यांचे लक्षांत आली कीं, हिंदु कितीही नादान झाले असले, तरी परमार्थप्राप्तीकरितां पतित आदमला आपला आचार्य करण्या-इतके दीन व स्वाभिमानग्रन्थ ते अव्याप झाले नाहीत !

प्रकरण आठवें खंडनमंडन

मागील प्रकरणापर्यंत हकीकत आल्यानंतर राजा राममोहन ह्याने ब्राह्म-सभा स्थापन केली हेच ह्यापुढे सांगावयाचे आहे. परंतु त्यापूर्वी थोडे मागे वळून राममोहन ह्यांच्या चरित्राचा आढावा घेणे जरूर आहे. ब्राह्मसभा स्थापन होईपर्यंतच्या राममोहन यांच्या चरित्राचे स्थूल मानाने चवदा वर्षांचे सारखे चार भाग पडतात. राममोहन यांची पहिली चवदा वर्षे बालपणांत कांहीं घरी देवपूजेत व कांहीं पुढे पाटणा येथे विद्यार्जनांत गेली आणि ह्या भागाची अखेर धार्मिक मतभेदास्तव देशत्यागांत झाली ! त्यानंतरची चवदा वर्षे इस्लामी, बौद्ध, जैन, व वैदिक धर्मांच्या अध्ययनांत बहुतेक काशीक्षेत्रांत गेली व त्याची अखेर पुत्रप्राप्ति होऊन गृहप्रपचास आरंभ झाला. त्यानंतरच्या चवदा वर्षांत डिग्बी साहेबांचे आश्रयाने द्रव्यप्राप्ति व इंग्रजी संस्कृतीशी परिचय झाला. व ह्या विभागाची अखेर नोकरी सोडून पुढील कार्यास्तव कलकत्ता येथे जाऊन राहण्यांत झाला. ह्यापुढील चवथा चवदा वर्षांचा विभाग धर्मचर्चेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ह्या विभागाला आरंभ आत्मग्निसभेत, मध्यावसान एकेश्वरीप्रार्थनामंदिरांत आणि अखेर ब्राह्मसभेच्या संस्थापनेत झाली. ह्या चवदा वर्षांत राममोहन ह्यांनी जी धर्मचर्चा केली ती बारकाईने लक्षांत घेतली असतां राममोहन ह्यांच्या विचारांनीं घेतलेलीं आंदोलने लक्षांत येतात. ह्या चवदा वर्षांतही सन १८२० ते २४ हीं चार वर्षे म्हणजे वाग्भुद्धाचा कहरच होय. ह्या कहरांत राजे राममोहन कधीं सनातनीयांचे सेनानी तर कधीं ख्रिस्त्यांचे सरदार म्हणून वाग्वाण फेंकीत असलेले पाहून हे धर्मवीर कोणाच्या बाजूचे हा विस्मयच पडतो; व चरित्रकाराकडे विसंगतीचाही दोष येऊं पहातो. तसेंच राममोहन यांच्या लेखांपैकीं त्यांचे आत्मचरित्र, त्यांचीं कांहीं पत्रे व ब्राह्मणपत्रिकेंतील व इतर ठिकाणचे लेख हे त्यांचेच असल्या-बद्दल एकमत नाही, त्यांचे समकालीन लेखकांत त्यासंबंधी सर्वतोपरी एक-वाक्यता नव्हती. आणि आज शंभर वर्षांनीं राममोहन ह्यांचे सांप्रदायी

राममोहन ह्यांचे मतांस स्वानुकूल असा जो पेहराव चढवीत आहेत तोही निर-
पवाद नाही. अशा स्थितीत तत्संबंधी ह्या लेखकाची अनुमानेही टीकेस पात्र
होण्याचा संभव आहे. यास्तव राममोहन ह्यांनी ब्राह्मसभा स्थापन करण्याच्या
पूर्वी विशेषेकरून हिंदु व ख्रिस्ती धर्मासंबंधी, परस्पर विरोधि व अविरोधि
असे जे विचार प्रगट केले, त्यांपैकी कांही महत्त्वाचे उद्गार ह्या प्रकरणांत
कचित् द्विरुक्तीचा दोष पत्करून संकलित केले आहेत.

राममोहन यांचे वरिष्ठ डिग्रीसाहेब हे विलायतेस परत गेल्यावर त्यांस
राममोहन असे लिहितात की, “ धर्मतत्वांचें मी जे सतत पुष्कळ संशोधन
केले त्यांत ख्रिस्तानुशासन हेच साऱ्या धर्मांत विशेष नीतिसवर्धक व
बौद्धिक जगास अधिक उपयोगी असे मला आढळले; आणखी मला असेही
आढळले कीं, धार्मिक आचार व गृहप्रपंच यांत हिंदूंच्या इतके धर्मवेडे व
दीनबाणे पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरे कोणीही नाहीत. तेव्हां इतउत्तर त्यांनीं
आनंदी व सुखी असावे म्हणून त्यांच्या मूर्तिपूजेच्या मिथ्याचाराविद्द मीं
पुष्कळ वादविवाद केला; व त्या बाबतीत आमच्याच शास्त्राधारे त्यांचा
असमंजसपणा दाखविण्याकरितां आणि ईश्वर ‘एकमेवाद्वितीय’ आहे हे सिद्ध
करण्याकरितां वेदान्तसूत्रांचीं व वेदांपैकीं दुसऱ्या कित्येक प्रकरणांचीं बगालीत
व हिदींत भाषांतरेही प्रसिद्ध केली. त्या कामी मला आरंभी आपमतलबी
धर्मगुरु जे ब्राह्मण त्यांच्याकडून फारच विरोध सहन करावा लागला. मला
माझ्या निकटच्या नातेवाईकांनींही सोडले. त्यामुळे मी अत्यंत खिन्न झालों.
अशा ऐन कठीण प्रसंगीं माझ्या युरोपियन-विशेषेकरून इंग्रज व स्कॉच-
मित्रांच्या सांत्वनकारक बुद्धिवादांतूनच मला काय तो आनंदाचा लाभ
झाला.” राममोहन दुसरे एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, “ हिंदूंच्या जातिधर्मांनीं
त्यांच्या सामान्य सुखांतही माती कालविली आहे. त्यांना सूर्योदयापासून
सूर्यास्तापर्यंत फक्त एकदांच अन्नग्रहण करतां येते, शिजलेले अन्न बोटीत
खातां येत नाही, कपडे घालून जेवतां येत नाही, हाटेलांत जातां येत नाही,
विजातीयानें शिवलेलें अन्न चालत नाही, इतकेच काय पण जेवतांना उठलें
असतां पुन्हा पानावर बसतां येत नाही.”

हिंदूंच्या उपासनेबद्दल राममोहन असे वर्णन करतात कीं, “ प्रत्येक
हिंदु आपल्या उपासनेकरितां देव व त्यांच्या देवता अशा मूर्ति तयार करतो.

त्या देवदेवतांच्या जन्मकर्मांचें चिंतन व कथन करण्याचा त्यांस बालाभ्यासच असतो. मग त्या जन्मकथा, जारकर्म, विषयासक्ति, सत्यापलाप, कृतघ्नता, विश्वासघात व मित्रद्रोह ह्यांनींच भरलेल्या असल्या तरी चालतात ! अशा देवदेवतांच्या ठिकाणी भक्तिभाव ठेवून त्यांचे नामस्मरण किंवा कथाश्रवण करण्याने, तसेच त्या देवतांस व त्यांचे भक्तांस किचिन्मात्र दान केल्याने, चित्तशुद्धि व सर्व पापांचे निरसन होऊन अती मोक्ष प्राप्त होतो, असे ज्यास बालपणापासून शिकविले जातें, त्यांची नीतिमत्ता काय दर्जाची असेल ह्याबद्दल दुमत होणे शक्य नाही.” जो ब्रह्माव्यतिरिक्त इतर देवाची पूजा करतो आणि आपणास त्यां देवापेक्षां कनिष्ठ लेखतो, तो मूर्ख असून त्या देवांच्याकरितां रावणारा पशुच समजावा. वास्तविक मोक्षप्राप्तीला ब्राह्मणधर्मातील विधिविधानांची मुळीच जरूरी नाही. आणि खरोखर ज्या देशात केवळ जन्मावर श्रेष्ठ जातीची मान्यता ठरवितात, त्या आमच्या ह्या देशांत शानार्जन व नीतिधर्म ह्याचा व्हास झपाट्याने झाल्यास त्यांत नवल काय !”

असो. ह्याप्रमाणे प्रचलित हिंदुधर्माचे वर्णन ज्याप्रमाणे राममोहन ह्यांनी केलें त्याचप्रमाणे ते ख्रिस्तीधर्मासंबंधी येशूच्या आज्ञा या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत असे म्हणतात की, “ ज्या ईश्वराने वर्ण, दर्जा किंवा संपत्ति असे भेद न मानतां सर्व जीवांस दुःख, मृत्यु, निराशा व विकार ह्यांस सारखेच पात्र केले आहे, तसेच जगावर तो करीत असलेल्या कृपेच्या वर्षावास ज्याने सारेच विभागी केले आहेत, त्या ईश्वरासंबंधी श्रेष्ठ व उदात्त भावना फार उत्तम प्रकारे जागृत करणारे असें धर्म व नीतिचिं एक ख्रिस्ती अनुशासन आहे. मनुष्यमात्राच्या स्वतांविषयीच्या व समाजाविषयीच्या नानाविध कर्तव्यांत हे ख्रिस्तानुशासन इतके उत्कृष्ट मार्गदर्शक आहे की, त्याच्या प्रसारापासून अत्यंत फायदे होतील अशी मला खाली वाटते.”

राममोहन आणखी असें म्हणतात, “ ह्या देशांतील पाद्रीलोकांचे संबंधीं माझे मनांत अढी आहे असे कोणी समजू नये. उलट त्यांच्या संस्थेचा विस्तार व्हावा आणि युरोपियन शरीरप्रकृतीला न मानवणाऱ्या आमच्या ह्या देशांतील हवापाणी त्यांस सुखावह व्हावें अशी माझी ईश्वराजवळ प्रार्थना आहे. कारण त्यांची संख्या आमच्या देशांत ज्या मानानें वाढेल त्यामानानें

त्यांच्या संगतीनें, संभाषणांनै व त्यांच्या उदाहरणांनीं आमच्यांत गांभीर्य, संयम, नेमस्तपणा व सद्वर्तन यांची वाढ होईल.”

तात्पर्य, राममोहन यांचे म्हणणे असे होते की, ख्रिस्तीधर्म जर योग्य रीतीनें लोकांच्या मनांत चांगला बिंबवला तर मनुष्यजातीची नैतिक, सामाजिक व राजकीय स्थिति सुधारण्याचे धोरण इतर कोणत्याही धर्मापेक्षां ख्रिस्तीधर्मांत अधिक आहे. हिंदुस्थानांतिल सुशिक्षित लोकांनी प्रत्यक्ष धर्मांतर न केलें तरी ख्रिस्तीधर्माचा पुरस्कार ते आनदाने करताल. ह्यासाठीं हिंदी लोकांस अगोदर इंग्रजी विद्या शिकवली पाहिजे. आणि त्या इंग्रजी विद्ये-बरोबरच थोडथोडे ख्रिस्तीधर्माचे शिक्षण देण अगदी योग्य होईल. मात्र, त्यांत इतरांस न समजण्यासारखी जीं ख्रिस्तीधर्माची गूढ रहस्ये असतील, त्यांची माहिती प्रथम अगदी थोडी देऊन ख्रिस्तनीतीवर अधिक भर द्यावा, हेच सुशिक्षितास अधिक समत होईल. आज इंग्रजी शिक्षणासाठीं सारी हिंदी प्रजा अत्यंत उत्सुक झाली आहे. ह्या विचारांस अनुसरून राममोहन ह्यांनी आपल्या वेदांतविद्यालयांतसुद्धां इंग्रजी शिक्षण व ख्रिस्तानुशासन ह्यांची पुस्ती जोडलीच होती. असो, ह्याप्रमाणे हिंदुधर्माचा उपहास व ख्रिस्तीधर्माचा प्रस्ताव राममोहन ह्यांनी केला खरा, पण त्यानंतर ख्रिस्ती पात्र्यांशी राममोहन याचे जे कडाक्याचे वाद झाले त्या वादांचे वेळी हिंदु-धर्मास पाठीशी घेऊन राममोहनांनीं ख्रिस्तीधर्मावर जे फेरहल्ले चढविले, त्यांची थोडक्यांत कल्पना येण्याकरितां पाद्री व राममोहन ह्यांच्या विस्तृत वादाचें संवादरूपाने संक्षिप्त विवेचन खालीं केले आहे.

पाद्री—वेदांत जर असे सांगितलें आहे कीं, ईश्वराचें ज्ञान मानवी बुद्धीस अगम्य आहे, तर मग तुम्ही दुसऱ्या कोणत्या तरी धर्माच्या द्वारे ईश्वरविषयक ज्ञान संपादून मगच उपदेश करायला लागावे ते बरे.

राममोहन—हा वेदांताचा विपर्यास आहे. ब्रह्माचे यथातथ्य ज्ञान बुद्धीस अगोचर असले तरी ईश्वराचें अस्तित्व बुद्धीस कार्यानुमेय आहे असे वेदान्तांत सांगितलें आहे.

पाद्री—तुम्ही परमेश्वराला तर निर्गुण मानतां. मग बरें आणि वाईट हा भेदच राहिला नाही. परमेश्वराला निर्गुण म्हटल्यावर नास्तिकांत व तुमच्यांत भेद तो काय ?

राममोहन—पदार्थास चिकटलेले जसे त्याचे गुण असतात तसे ब्रह्म-चस्तूस चिकटलेले असे गुण वेदान्त मानीत नाही. दृष्टि, अकल, दया, राग इत्यादि गुण पाहिले तर ते कधी असतात तर कधी लय पावतात, तसेच ते एकमेकांनी आच्छादितही होतात, आणि शिवाय ते नेत्र, मेंदु, अंतःकरण, अशा एकदेशीच काय ते असू शकतात. असे हे परिच्छिन्न गुण पूर्ण ब्रह्माचे ठिकाणी मानतां येत नाहीत. जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय होण्यास जे अनंत कल्याण गुण कारणीभूत होत असतील, तेंच त्या परमपुरुषाचें स्वरूप केवळ अचिन्त्य व अपरिच्छिन्न असतें इतकाच वेदान्ताचा भाव आहे. असे आहे, तरी मानव कोटींतील अत्युच्च गुण सत्य, क्षमा, न्याय इत्यादि जेव्हां परमपुरुषास लावतात तेव्हां ते परमार्थाचे साधकास परमपुरुषाचे स्वरूप प्रथम आकलन करतां यावें म्हणूनच होय. सारांश, कर्ता, भर्ता व मोक्षदाता अशा तीन गुणांचे पिता, पवित्र आत्मा व पुत्र असे तीन पृथक् देव मानण्यापेक्षां बरील वेदान्ताची विचारसरणीच श्रेष्ठ दर्जाची ठरते.

पाद्री—तुम्ही वेदान्ती मनालाच ब्रह्म मानतां तेव्हां तुमचे मन पाप-पुण्याबद्दल जी स्फूर्ति देईल तीच ईशप्रणीत झाली. तुम्हांस आमच्या-प्रमाणे ईशप्रणीत नियंत्रणच नको असे झाले.

राममोहनः—हाही वेदार्थाचा विपर्यासच आहे. वेदांत मन, अन्न, आकाश, पशु इत्यादि पदार्थांस ब्रह्म म्हटले आहे त्यांतील हेतु ब्रह्म हें व्यापक आहे, इतकेच दर्शविण्याचा आहे. तसेंच वेदांत जी देवदेवतांची पूजा-विधानें सांगितली आहेत तीं ब्रह्मोपासनेस जे अनधिकारी असतील, त्यांच्या मनास कांहीतरी आलंबन असावे इतक्याच हेतूस्तव सांगितली आहेत. पवित्र आत्मा कबूतराचे रूपानें संचार करून जर मेरीचे ठिकाणी पुत्रोत्पत्ति करू शकतो, तर मच्छकच्छादि अवतारांत असंभव तो कोणता ? आणि गाईला गोमाता म्हटलें ह्यांत खिस्त्यांनीं हंसावें असे काय आहे ? ह्यावर पाद्री म्हणतील कीं, आम्ही देहधारी येशूची आराधना करतो, तीं त्या जड-शरीराची नसून आंतील चित्कलेची करतो. तरी त्यांस कोणत्याही धर्मांतील मूर्तिपूजेवर टीका करण्याचा हक्कच पोचत नाही. कारण हिंदु जे रामकृष्णांची उपासना करतात, ती त्यांच्यांतील ब्रह्मांश सोडून करतात असें कोण म्हणेल ? उलटपक्षीं रामकृष्णादिकांच्या मूर्तीत प्राणप्रातिष्ठादि संस्कार केल्यावांचून

हिंदु मूर्तिपूजक केवळ मूर्तीसच देव मानून कधी पूजित नाहीत. मूर्तिपूजे-संबंधी हिंदुधर्माची अशी मर्यादा आहे की, वर्णाश्रमविहित शास्त्रीय कर्में प्रत्येकाने करित असतां दरम्यान पुरसुतीचे वेळीं मूर्तीची उपासनाही करावी. ती सर्वोच्या अंतर्त्यामीं ईश्वर आहे अशी जाणीव होईपर्यंत करावी. अहं ब्रह्मास्मि ही अद्वैत्यांची श्रेष्ठप्रकारची उपासना आहे. त्याच्या खालोखाल द्वैत्यांची सगुणोपासना असून त्यांनीं श्रेष्ठांचा बहुमान, बरोबरीच्यांची मैत्री, कनिष्ठांस प्रियवस्तूंचे दान आणि सर्वत्र समदृष्टि ठेवून सर्वभूतांच्या अंतर्त्यामीं जो परमेश्वर त्याचे पूजन करावे, असे भागवतांत कपिलाने सांगितलें आहे. त्याचेहून कनिष्ठ मूर्तिपूजा होय.

पाद्रीः—वेदान्त्याच्या मायावादानें ईश्वरास कमीपणा येतो. तसेच त्या-योगाने ईश्वर आणि त्याची माया हीं दोघेही श्रेष्ठ व अनाद्यत उरतात.

राममोहनः—ईश्वरास कमीपणा कसा येतो ते तुम्ही सांगत नाही. माया ही ईश्वराची शक्ति आहे. तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. जसें ईश्वराचे स्वरूप अनाद्यत आहे, तसेच त्याचे शक्तीचे स्वरूप असणे स्वाभाविक आहे. प्रत्येक धर्मांत ईश्वराचे गुण ईश्वराइतकेच शाश्वत मानलेले आहेत. गुणरूप जी माया त्याच्यापेक्षां गुणी जो परमेश्वर त्याची योग्यता वेदान्तानें अधिकच मानली आहे.

पाद्रीः—जीवात्मा व परमात्मा जर एकरूप आहेत तर जीवात्म्याच्या चण्यावाईट कर्माबद्दल त्यासं बरेवाईट फळ भोगावे लागते, असे म्हणजे म्हणजे ईश्वरासच फळें भोगावीं लागतात, असे म्हणण्यासारखें होते. तसेंच जीवात्म्याच्या अस्तित्वामुळे परमात्म्याच्या पूर्णत्वास बाध येतो.

राममोहनः—ईश्वर विंवरूप असून जीवात्मा हा प्रतिबिंबरूप आहे. अर्थात् जीवात्म्यांचे अनेकत्व, मलिनत्व, व चांचल्य हे उपाधिभूत असलेल्या पाण्याच्या म्हणजे मायेच्या स्वरूपावर अवलंबून आहे, ती उपाधि गेली, कीं प्रतिबिंबरूप जीवात्म्याचें विंवरूप परमात्म्याहून भिन्न अस्तित्व नाहीसे होतें. आणि तें भिन्न अस्तित्व असतें, तेव्हांही प्रतिबिंबाचें मालिन्य, चांचल्यादि गुणदोष विंबाचे ठिकाणीं लागत नाहीत. तसेंच प्रतिबिंबाच्या पृथक् भासणा-ऱ्या अस्तित्वामुळे विंबाच्या पूर्णत्वास उणेपणाही येत नाही. दृष्टान्त नेहमीं एक-देशी असतात. उदाहरणार्थ, सृष्टि पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें आहे, असें सांगण्यांत येतें, तेव्हां इतकेंच दर्शवावयाचें असतें, कीं ज्याप्रमाणें बुडबुड्याला

पाण्याचा आधार त्याप्रमाणें सृष्टीला ब्रह्माचा आधार आहे. आणि ती बुडबुड्या-प्रमाणेंच अशाश्रित आहे. वारा बुडबुडा उत्पन्न करतो, त्याअर्थी मायेचेंही ब्रह्मावर नियंत्रण चालतें असा त्याचा अर्थ नव्हे. ईश्वराची शक्ति म्हटली म्हणून ती त्याच्यावर हुकमत चालवते असे नाही. पश्चात्ताप झालेल्या जीवावर ईश्वर दया करतो असें म्हटलें म्हणजे दयेची ईश्वरावर सत्ता चालते, असा त्याचा अर्थ नव्हे. परमात्म्याच्या शुद्ध स्वरूपाचें ज्ञान होतांच ज्या मायेने आत्मा-परमात्मा इत्यादि भेद दाखविले, ती नाहीशीच होते. ज्ञान हे मायेचे विरोधि आहे. माया या शब्दांत ईश्वराची सृजनशक्ति व तिचे कार्य ह्या दोहोचा अंतर्भाव होतो. सर्परज्जूच्या दृष्टान्तावरून इतकेच ध्यावयाचे कीं, सर्पाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. त्याचें अस्तित्व त्याला दोरीकडूनच मिळते. वास्तविक दोरी-शिवाय दुसरे कांहींच नाही. त्याचप्रमाणे सर्व सृष्ट पदार्थांस अस्तित्व ब्रह्माकडून मिळतें. एक ब्रह्म वस्तु मात्र आहे. वास्तविक दुसरे कांहींच नाही पण ह्याचा अर्थ सारीं हंडीमडकीं म्हणजेच ब्रह्म असा नव्हे. ब्रह्म हे परमपुरुष-वाचक असून जडसृष्टि ही प्रकृति आहे. प्रतिबिम्बाचा बिम्बांत लय होतो, त्याचप्रमाणें प्रकृति आपल्या मूळ ब्रह्मस्वरूपांत लय पावते. जोपर्यंत ज्योतीचा मेणबत्त्यांशी संबंध आहे, तोपर्यंत ज्योतिज्योतीत भेद दिसतो, पण तो संबंध संपला म्हणजे साऱ्या ज्योति अव्यक्ततेजांत विलीन होतात. त्याचप्रमाणें जीवात्म्यांचे आहे. असे न मानतां हे सर्व जग व जीव शून्यांतून निर्माण झाले, असें जे मानतात त्यांस ईश्वराचे अस्तित्वच सिद्ध करणे अशक्य होईल.

असो. ह्याप्रमाणें वेदान्तदर्शनांतील मायावादाचा पुरस्कार केल्यानंतर त्याच लेखांत अनुक्रमानें न्याय, मीमांसा, पातंजल व सांख्यदर्शन ह्यांचेंही समर्थन 'राममोहन' ह्यांनीं केले आहे. नंतर पुराणे व तंत्रे ह्यांचा विचार ते करतात तो असा.

पाद्रीः—तुमचीं पुराणे, देव अनेक असून ते इहलोकीचे भोग भोगतात असे सांगतात. तुमचा नामरूपात्मक देव विश्वव्यापक कसा असेल ? तसेंच कित्येक देवांचीं नामरूपें शास्त्रांत वर्णिलेलीं असून तीं माणसांना कळत नाहीत हें कसें ?

राममोहन — पुराणांनीं वेदान्ताला धरून परमेश्वर अचित्य व निराकार आहे असेंच सांगितलें आहे. परंतु अप्रबुद्ध माणसांचें जीवन अशानामुळें धर्महीन

किंवा पापात्मक होऊं नये म्हणून त्यांच्यासाठीं नामरूपांचे देव कल्पून त्यांस मनुष्यांप्रमाणेंच भावना असतात असे सांगितले आहे. हेतु हा कीं, त्या-योगानें त्यांचा देवाच्या ठिकाणीं भाव जडावा व इळइळू त्यांनीं ईश्वराच्या सत्यज्ञानास अधिकारी व्हावें. परमेश्वर हा वास्तविक नामरूपहीन असून त्यास कर्तृत्व व भोक्तृत्व हीं नाहींत, असेंच जीं सर्वमान्य व वेदानुकूल पुराणें आहेत त्यांत पुनः पुन्हा स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तें न पाहतां तुम्ही पाद्री-लोक कोणत्या तरी वेदविरोधि भाकड कथांचीं भाषांतरे प्रसिद्ध करून हिंदु-धर्मास हिडिस स्वरूप देण्याचा नेहमी प्रयत्न करतां हें अश्लाघ्य होय.

आतां आमचे देव देहधारी असून त्यांस बायकामुलें असतात, तरी आम्ही त्यांस व्यापक असे ईश्वर कसे मानतो, ह्या गोष्टीचा, पुराणांतील आणि तंत्रांतील चुका दाखविण्याचे हेतूने तुम्ही उपहास करतां, पण त्यावर मी असे विचारतो कीं, मानवदेहधारी येशुख्रिस्त आणि खबूतराचें शरीर धारण करणारा पवित्र आत्मा यांस तुम्ही पूर्ण परमेश्वररूप कसे मानतां ? मग येशुख्रिस्तास तुमच्याआमच्यासारखेच इंद्रियज्ञान, रागलोभादि मनो-विकार व जन्ममृत्यू नव्हते काय ? तसाच खबूतर झालेला पवित्र आत्मा या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं जात असून त्याच्याचपासून मेरीच्या पोटीं तिचे लग्नापूर्वीच येशुख्रिस्ताचा गर्भ राहिला असे तुम्ही मानतांना ? मग आमच्या पुराणांस कां दोष देतां ? उलट आम्ही असे दाखवितो कीं, आमच्या शास्त्रांनीं व पुराणांनीं असें ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे कीं, ह्या देवकथा कोठें रूपकात्मक तर कोठें काल्पनिक आहेत असें समजावें. ईश्वर वास्तविक तसा नाहीं. पण तुमच्या बायबलांत ह्या येशूच्या व पवित्र आत्म्याच्या सर्व कथा अक्षरशः खऱ्याच आहेत असें सांगितलें आहे. तेव्हां आतां नाम-रूपात्मक अनेक देव आणि त्यांचे इंद्रियजन्य भोग व विकार हे दोष फक्त तुमच्याच पथांत आहेत, असें उघड होतें. शिवाय आमच्यामधील पुराणे आम्ही कांहीं वेदतुल्य मानीत नाहीं. पण तुमचे बायबल मात्र तुम्हांस अमोघ वाटतें.

पाद्रीः—बरें, तें असो. पण तुमच्या धर्मांत तुमच्या कर्मांचीं फळे कांहीं येथेंच मिळतात असें लिहितात व कांहीं मरणोत्तर मिळतात असे लिहितात. तसेंच तुमची पूर्वमीमांसा पाहतां हिंदुस्थानच्या लोकांशिवाय इतरांना कर्म-फळांची प्राप्तीच नाहीं असें दिसतें, हें कसें ?

राममोहनः—ह्याच जन्मीं कर्मांचीं फळें मिळूं शकतात, असे तुमचें शास्त्रही सांगतेंच. आतां जीं वेदविहित कर्में वेदांनीं तुम्हांला सांगितलींच नाहींत त्यांचीं फळेही तुम्हांला मिळणार नाहींत, असे म्हणण्यांत शास्त्र कोठें चुकल ? आमच्या धर्माप्रमाणें ज्यानें त्यानें आपल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें वेद-विहित कर्में करणे हें योग्यच आहे. परंतु ज्ञानाचे अधिकारी होण्यास किंवा अमृतत्वाची प्राप्ति होण्यास वेदाध्ययन व वैदिककर्मपरिपालन आवश्यकच आहे अस नाहीं. स्मृति आणि आगम हीं ज्ञानाधिकार देण्यास समर्थ आहेत.

पाद्रीः—तुमच्या श्रुति, स्मृति आणि आगम पाहिजेत कशाला ? येशु-ख्रिस्ताने आत्मयज्ञ करून अखिल ख्रिस्ती मानवसमाजाचें पापक्षालन केले; पण तें तुम्हांस मान्य नाहीं; मग मानवजातीच्या अनंत पापांचे निरसन होण्यास तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें उपाय काय ?

राममोहनः—वेदांताप्रमाणें शम, दम, तितिक्षा, उपराति, ध्यान हेच पापक्षालनाचे खरे उपाय आहेत. आमच्या धर्माप्रमाणे आमच्या पापक्षालनास ख्रिस्ती धर्मांतील अखरेच्या निवाड्यापर्यंत थांबावें लागत नाहीं. इतकेच काय, पण आम्ही आमच्या कर्मांची बरीं वाईट फळें या जन्मांही भोगूं शकतो.

असो. ह्याप्रमाणे प्रश्नोत्तरें झाल्यानंतर प्रचलित ख्रिस्ती मतांवर मात करण्याच्या हेतूने राममोहन ह्यांनीं त्यांस असे सवाल केले कीं, “ येशुख्रिस्ताला तुम्ही ईशपुत्र म्हणून, पुन्हा त्यासच ईश्वर कसें मानतां ? येशुख्रिस्ताला कधीं मानवपुत्र असेही म्हणतां व पुन्हा कोणीही मानव त्याचा जनक नव्हता असें म्हणतां, तें कसें ? ईश्वर एकच आहे असें म्हणतां तर पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा हे सारेच देव कसे ? ईशचैतन्यच काय तें पूजनीय आहे असे मानून पुन्हा जडदेहधारी येशुख्रिस्ताला देव म्हणणें विसंगत नाहीं काय ? तसेंच पुत्र व पिता तत्त्वतः एकच आहेत, असे मानल्यावर पुत्र पित्यासमान आहे असें द्वैतसूचक कसें म्हणतां येईल. आतां मनुष्याचा पुत्र तोही मनुष्यच, ह्याप्रमाणें ईश्वराचा मुलगा तोही ईश्वर म्हणावा, तर तो आपल्या पित्याप्रमाणें अनाद्यनंत कसा असेल ? ईश्वर हें कांहीं जातिवाचक सामान्यनाम नव्हे, तें विशेषनाम आहे. पण त्या विशेषनामांत जर तीन देव येत असतील तर त्यांत व सामान्यनामांत फरक तो काय राहिला. एक्या ईश्वर ह्या नामनिर्देशांत जर नाम, रूप व क्रिया ह्यांनीं भिन्न असलेल्या

पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा ह्या तीन व्यक्तींचा समावेश ख्रिस्ती करतात, तर हिंदूंच्या त्रिमूर्तीचा उपहास करण्याचा त्यांना काय इच्छा आहे? ख्रिस्ती म्हणतात की, आमचे तीन देव एकरूप कसे हे गूढ रहस्य आम्हांला न सांगतां आले तरी परंपरागत संस्कारांमुळे आम्हांला त्याची प्रचीती येते. तर त्यावर हिंदूसही असंच ठासून सांगता येईल की, आमचे देवतापंचायतन एक परमेश्वररूप आहे, याचा आम्हालाही पूर्वसंस्कार व अभ्यास ह्यांच्यायोगे साक्षात्कार आहे.

आतां सामान्य जनतेचा बुद्धिभेद न व्हावा म्हणून मोठमोठ्या रोमन व ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांनीही या असंबद्ध मतांचा आरंभी अनुवाद केला असे कोणाचें म्हणणे असेल तर आज ही मते ख्रिस्ती जगांत इतकी दृढमूल झाली आहेत की, त्यांविरुद्ध विवेचकबुद्धीने कोणी ब्र काढण्याचीही सोय राहिली नाही. असा जर ख्रिस्ती धर्मावर गुरूंच्या परंपरेचा जबरदस्त पगडा आहे तर ख्रिस्ती लोकांनीं ब्राह्मणांच्या नावाने खडे फोडण्यात अर्थ काय? ज्या धर्मग्रंथांत पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा यांचा केवळ भिन्न नामनिर्देशच नव्हे तर त्यांच्या निरनिराळ्या भावना व कार्येही वर्णिली आहेत, त्याच ग्रंथांने पुन्हा परमपुरुष एकच असल्याचें प्रतिपादणें, हे ज्यांचें इंद्रियज्ञान व बुद्धि शाबूद आहे, असा कोणीही मानणार नाही. प्रचलित हिंदुधर्मांत याहून अधिक विसंगतपणा कोठें आहे तो ख्रिस्त्यांनीं दाखवावा.

दुसरे असें की, एक “ पिता ”— परमेश्वर, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् व अत्यंत दयाळु असतांनाही त्याच्या एकट्याच्याने न भागून सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् व अत्यंत दयाळू असे पूर्णत्वाने युक्त पिता, ईशपुत्र, पवित्र आत्मा ह्याप्रमाणे जर तीन मानतां येतात तर मग तीनच कां, तेहतीस कोटी अथवा प्रत्येक आकाशस्थ गोलागणिक एकेक असाच ईश्वर मानण्यास काय हरकत असावी? आणखी पाद्रीलोक असें म्हणतात की, येशू हा ईशपुत्र असतांही त्यानें आपल्याला मानवपुत्र म्हणणें हें त्याचें केवळ लाघव आहे, ते काहीं खरे नव्हे. मग असें आहे तर हिंदूंच्या पुराणांतून अशा लाघव-गौरवाचा रूप-कात्मक जो भाग आहे तेवढाच उचलून धरून सान्या हिंदुधर्माची त्यांनीं निंदा करणें अत्यंत गर्ह्य नाही काय? तात्पर्य हिंदुलोकांचा धर्म, त्यांचें शिक्षण, त्यांची नीति इत्यादींवर ख्रिस्ती लोकांनीं बेगुमानपणानें टीका करण्या-

पूर्वी पुष्कळच विचार केला पाहिजे व शोधही केला पाहिजे. हिंदु हे अज्ञानतमांत पडले आहेत, त्यांचा नैतिक अधःपात झाला आहे वगैरे बल्याना करणारांनीं एक्या बंगालप्रांतांत गेल्या थोड्याच वर्षांत, अध्यात्म, कायदा, न्याय, व्याकरण आणि ज्योतिष अशा विषयांवर शेकडों नवीन ग्रंथ निर्माण झाले आहेत, ह्याची पुसतपासही केलेली नसावी ही लांछनास्पद गोष्ट आहे. तसेंच हिंदूंच्या आचारांशीं युरोपियनांच्या आचारांची तुलना केल्यास अत्यंत हिणकसपणा कोठे आहे हेही सिद्ध करणें कठीण नाहीं.

तात्पर्य, उद्यां जर कोणी हिंदु अगर मुसलमान खिस्ती झाला, आणि नंतर त्याने खिस्ती धर्मातील हीं खुळें व त्रयीवादावर निरनिराळ्या खिस्तीं पंडितांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं तोडलेले तारे पाहिले, तर आपण धर्मांतर केल्याबद्दल त्याला अत्यंत परतावा झाल्यावांचून खचित राहणार नाहीं. ब्रिटिशांसारख्या विजयशाली व उदयोन्मुख राष्ट्रांने आपला धर्म धर्मगुरूंच्या असंबद्ध सिद्धान्तांवर अवलंबून ठेवावा हे मोठेच आश्चर्य होय. संपत्ति, सत्ता, विजय इत्यादि शब्दावडंबराशीं व चिन्हांशीं सद्धर्माचा कचित्तच संबंध असतो हेच ऐतिहासिक सत्य दिसते. अशा स्थितींत पाश्चात्य देशांतील सज्ञ लोकांचा खिस्तीधर्ममतांवरील विश्वास उडत चालला असतां हिंदुस्थानांतील लोक त्या धर्माचा आश्रय करतील ही गोष्ट असंभवनीयच दिसते.

सर्वशक्तिमात्र व शाश्वत अशा परमेश्वरानें मनुष्यकोटींत जन्माला यावें, वाढावें, हालअपेष्टा भोगाव्या आणि अखेर लज्जास्पद मरण पावावे, असे परमपुरुषाचें जन्मकर्म सांगूं पहाणें म्हणजे मनुष्याच्या अगदीं सामान्य बुद्धीचाही उपमर्द करण्यासारखे आहे. तसेंच खिस्ती लोकांनी चोऱ्या, दरोडे, ठगबाजी करून केलेल्या पापांचें प्रायश्चित्त येशुख्रिस्तास त्याचे इच्छेविरुद्ध देहांतशासन देऊन भोगण्यास लावावें ह्या मतांत एक्या येशुख्रिस्ताचाच काय पण एकंदर न्याय, नीति, मर्यादा ह्या सर्वांचाच अमानुष रीतीनें खून होतो.

तेव्हां बंगालप्रांतीं लोकसंख्या वाढत असून दारिद्र्यही वाढत आहे अशा गोष्टीचा फायदा घेऊन येथे खिस्तीधर्ममतांचा प्रसार करण्याचा उद्योग ब्रिटिश प्राद्यांनीं करणें ही गोष्ट फार गैर आहे. जे देश स्वतंत्र आहेत त्या देशांत त्यांनीं वाटल्यास आपल्या धर्ममतांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न करावा, पण.

हिंदुस्थान हें जित राष्ट्र आहे व ब्रिटिश लोक हे जेते आहेत, यास्तव त्यांनीं तसा प्रयत्न येथें करणें मात्र अन्यायाचें होईल.

ह्या प्रकरणांतील विरोध कांहीं अशीं अपरिहार्यच आहे. कारण त्यांत राममोहन ह्यांच्या मनाचा पालटच प्रतिबिंबित झाला आहे. तथापि ह्या सर्व विवेचनांत एक गोष्ट लक्षांत येते, ती ही कीं येशुख्रिस्तांनीं सांगितलेले नीति-धर्म राममोहन ह्यांस जितके आवडले तितकींच बायबलांतील त्यांचें जन्मकर्म च इतर गूढ म्हणून सांगितलेलीं मते त्यांस नापसंत झालीं. भगवद्गीतेचा स्मृति म्हणून त्यांनीं अनुवाद केला; पण श्रीकृष्णचरित्र त्यांस अत्यंत निंद्य वाटलें. तें कांहीं असो. वादविवादांत सहज उत्पन्न होणाऱ्या अभिनिवेशामुळे राममोहन यांच्या मनाचे ठिकाणीं जें विचारसंक्रमण झालें त्याचाच परिणाम एके श्ररीप्रार्थनामंदिराची ब्राह्मसभा ह्या रूपांतरांत लवकरच घडून आला. हें रूपांतर होतां होतां विचाराचे वर्तुळ पुरे होऊन, ते कदाचित् सनातन-धर्माच्या पूर्वपदावरच यावयाचे, परंतु त्यापूर्वीच त्यांचें आयुष्य संपले. असो. त्याबद्दल विवेचन पुढे येईल.

—

प्रकरण नववें

ब्राह्मसभा

मार्गील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें आदमसाहेबांच्या एकेश्वरीप्रार्थनासमाजाला प्रथम कांहीं दिवस कित्येक हिंदु व युगोपियन येत असत. परंतु पुढें प्रार्थना करण्यास येणाऱ्यांची संख्या कमी होत चालली. एक दिवस या नूतन प्रार्थना-मंदिरांतून प्रार्थना आटोपून परत येत असतां, राममोहन यांचे तरुण शिष्य ताराचंद चक्रवर्ती आणि चंद्रशेखर देव या दोघांनीं असे सुचविले कीं, ह्या परकी पाद्र्याचे चर्चमध्ये जाण्यापेक्षां आपले विचारास पूर्ण संमत होईल, असा आपणच एक एकेश्वरीसमाज स्थापन करावा. ही गोष्ट राममोहन यांसही पटली. राममोहन यांचे कित्येक श्रीमान् स्नेह्यांनीं प्राथमिक खर्चाची जबाबदारी आपलेवर घेतली. असा सर्व योग जुळून आल्यामुळें तारीख २० आगस्ट सन १८२८ रोजीं फिरंगी कमळ बोस याचे घरीं पहिली ब्राह्मसमाज सभा स्थापन झाली. या ब्राह्मसभेचे जनकत्व राममोहन यांस या किंवा एखाद्या उद्भिज्ज कोटीप्रमाणें तत्कालीन परिस्थितीनेच सदर संस्था निर्माण केली असे म्हणा. परंतु आदमसाहेबाचे ख्रिस्ती एकेश्वरीसंस्थेस ब्राह्मसभेच्या मातृपदाचा मान देतां येणार नाहीं. फारतर इतकेच म्हणतां येईल कीं, ह्या युनिटेरियन दाईन वेळेवर येऊन ब्रह्मोपासनेची लवकर मुटका केली. दोन्ही संस्थांचे जन्मादारम्य जातिधर्मच वेगळे होते. एक निव्वळ ख्रिस्ती तर दुसरी केवळ हिंदु असे म्हणतां येईल. ईश्वरप्रणीत अशा वेदांचे आधारे ब्रह्मोपासना करावी हेंच ब्राह्मसभेचें ध्येय होतें. यामुळें प्रार्थनांचे बहिरंगांत जरी ख्रिस्ताचें अनुकरण करण्यांत आले, तरी बायबलनें जें हिंदूंचें धर्मपाठ बळकावण्याचा घाट घातला होता, तो फसून शेवटीं 'प्रामाण्यबुद्धिवेदेषु' हें हिंदूंचें ब्रीदच कायम राहिले. तत्कालीन मिशनऱ्यांचे प्रसिद्ध पुढारी डॉ० डफ ह्यांनीं राजा राममोहन ह्यांस हिंदूंचा लूथर ठरविलें. तर डॉ० विल्सन दुसरे बडे मिशनरी त्यांस आद्य शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे पुनरुद्धारक असें मानूं लागले.

युनिटेरिअन लेखक व बक्ते, लेखांत आणि भाषणांत किती उदार अगर अधळपधळ दिसले, तरी ते हाडाचे खिस्तीच, त्यांचा स्वधर्मासंबंधी अभिमान किंवा दुरभिमान पुरा जागृत असतो. यामुळे कलकत्याचे खिस्ती एकेश्वरी-समाजाचे, हिंदी ब्राह्मसभेंत रूपांतर झालेलें, आदमप्रभृति युरोपिअनांस आवडलें नाहीं. जॉनबुलच्या रागाच्या डुरकावण्या सुरू झाल्या. पण राममोहन ह्यांनी त्यास दाद दिली नाहीं. उलटपक्षी ह्या रूपांतरानें राममोहन यांनी हिंदूंची सहानुभूति थोडीबहुत तरी संपादन केली. ब्राह्ममांदिराचे अनावरणसमारंभास पांचशे हिंदु हजर होते. त्यांत कित्येक भिक्षुक ब्राह्मणही होते. पुढे राममोहन यांचे विषयींच्या आदराने अनुयायांची संख्या दिवसे-दिवस वाढत चालली ते त्यांस आदराने दिवाणजी असे म्हणत. उलट राममोहन त्यास यरोवरीचे नात्याने “ विरादर ” असे म्हणत. ते व त्याचे अनुयायी यांचेमध्ये चांगले प्रेम व सलोखा नांदूं लागला. राममोहन मनाचे फार प्रेमळ व दिलदार होते. एखादी चांगली गोष्ट घडून आली की, त्यांस असा हर्षलोटे की, त्या भातांत ते आपलेजवळ असलेल्या शिष्यांस प्रेमाने पोटाशी धरीत. एखादी अनिष्ट गोष्ट घडली तरी ते त्याबद्दल आपले शिष्यवर्गास बोलत नसत. उलट ती राममोहन यांच्या हातून घडली तर त्यांचे अनुयायी क्वचित् त्यांचा स्पष्ट निषेध करीत; त्याचाही त्यांस राग येत नसे. एक दिवस राममोहन यांची स्वारी स्नान केल्यानंतर आपले आरशासमोर उभी राहून दराच वेळ आपले सुंदर लाब केस विचरीत व कपड्यांची टाकठीक करीत उभी होती. ते पाहून त्यांचा अनुयायी ताराचंद चक्रवर्ती म्हणाला, “ महाशय ! आरशांत चेहरा पाहण्यांत वेळ घालवूं नये, हा उपदेश लोकांनाच सांगण्याकरितां असतो काय ? ” हे अंजन मिळतांच राममोहन चपापले. त्यांना आपली चूक कबूल केली. एकंदरीत राममोहन यांची राहणी श्रीमंतीची व दरबारी थाटाची असे त्यांना मुसलमानी पेहराव मनापासून आवडे आणि तोच त्यांनी आपले सांप्रदायिकांत सुरू केला होता. देवाचे दरबारी बसतांना माणसांनी सुंदर पोषाख करावा, असा त्यांचा कटाक्ष असे. उलटपक्षी, नेहमी गाड्याघोड्यांतून हिंडणारे राममोहन रोज ब्राह्मसमाजास जातांना अनवाणी पायांनी जात, इतका त्यांचा साधेपणा होता. एकदां राममोहन रस्त्यानें जात असतां एका भाजीवाल्यास त्याची जड पाटी

उचलून देण्यास कोणी पाहिजे आहे, असे पाहून त्यांनी सहज त्याची पाटी त्याच्या डोईवर उचलून दिली. ह्या ब्राह्मसभेचे पहिले चिटणीस वरील ताराचंद चक्रवर्ती हे होते. ब्राह्मसभेचे सभासद दर शनिवारी सायंकाळी सात ते नऊ वाजतां एकत्र जमत असत. त्या वेळीं प्रथम दोन तेलगू ब्राह्मण एका पडदा लाविलेल्या बाजूचे खोर्लीतून वेदपाठ म्हणत. त्या खोर्लीत ब्राह्मणोतरांस जाण्याची मनाई असे. वेदपाठ झाल्यावर उत्सवानंद विद्या-चागीश हे कांहीं उपनिषदांतील भाग वाचून दाखवीत व त्याचा भावार्थ पंडित रामचंद्र विद्याबागीश हे बंगालीत समजावून सांगत. नंतर राममोहनजी तयार केलेले उपदेशपाठ वाचले जात. शेवटीं गोविंदमाला यांचे प्रार्थना-संगीत होऊन कार्यक्रम पुरा होत असे. ह्या ब्राह्मसभेत जाणारांची संख्या जशी हळुहळू वाढू लागली, तसा विरोधिपक्षाचा प्रयत्नही अधिक संघटित होऊं लागला. कलकत्यांतील पुराणमताभिमानि पुढाऱ्यांनी सभा भरून, धर्मसभा या नांवाची एक विरोधी संस्था निर्माण केली. भवानीचरण नानजी नामक एक विद्वान् ब्राह्मण ह्या धर्मसंस्थेचा अध्यक्ष होता. आणि राजा राधाकांत देव हा या सभेचा सेक्रेटरी झाला. त्यांची समाचारचंद्रिका ह्या दैनिकांतून ब्राह्मसभेवर टीका येऊं लागली. त्यास राममोहन यांजकडून संवादकौमुदीनामक पत्रांतून उलट जशास तसे जबाब मिळू लागले. अशा रीतीने हा वादविवाद एक लहानमोठ्यांच्या तोंडचा रोजचाच विषय होऊन बसला. नदीचे घाटावर जा, बाजारांत जा, थोरामोठ्यांच्या घरी जा, जिकडे तिकडे हाच विषय. त्यांतही ब्राह्मसभेचे स्थापनेचे वेळीं कित्येक ब्राह्मणांनी दक्षणा घेतल्या होत्या. ते आढळून येतांच त्यांस ब्राह्मण-समाजाकडून जातिबहिष्कृत करण्यांत आले. तेव्हां त्यांचे चरितार्थ चालविण्याची जबाबदारी ब्राह्मसभेचे सभासदांनी आपलेवर घेतली व बाबू द्वारकानाथ ठाकूर, कालीनाथ मुनशी व मधुरनाथ मलीक ह्या मुख्य तीन गृहस्थांनी ती जबाबदारी पार पाडली. अशा रीतीने उभयपक्षामध्ये वादविवादाचें रण माजलें असतां तारीख २३ जानेवारी सन १८३० रोजी माघी एकादशीचे दिवशी राजा राममोहन ह्यांनी आपलें नवीन ब्राह्मसमाज-मंदिर उघडले व तें तारीख ८ जानेवारी सन १८३० च्या ट्रस्टीडिनें ट्रस्टींच्या ताब्यांत दिलें. त्या नंतर ब्राह्मसमाजाचा वार्षिक उत्सव तारीख २३ जानेवारी रोजी पाळला जाऊं लागला.

ब्राह्मसभेच्या ट्रस्ट-डीडमध्ये असें जाहीर करण्यांत आलें कीं, ब्राह्मसभेच्या उपासनामंदिरांत, या विश्वाचा जनिता व रक्षणकर्ता अशा एका शाश्वत, निर्विकार व अतर्क्य अशा परमात्म्याचीच उपासना केली जाईल. कोणत्याही समाजांत एकाद्या विवक्षित नांवाने प्रचलित असलेल्या देवाची येथें उपासना होणार नाही. तसेच, येथें कोणतीही मूर्ति, चित्र अगर पुतळा अगर असेच कोणतेही प्रतीक ठेवण्यांत येणार नाही. पूजेचे निमित्ताने अगर खाण्यासाठीं येथें कोणत्याही जीवाची हत्या होणार नाही. किंवा इतर खाद्यपेयादि व्यवहार होणार नाहीत. तसेच कोणाही पथाच्या अगर व्यक्तीच्या उपासना-मूर्तिसंबंधी अगर पद्धतिसंबंधी येथें निंदाव्यजक असे भाषण केले जाणार नाही. तर, जेणेकरून नीति, भूतदया, पावित्र्य, परोपकार इत्यादि सद्गुणांचा विकास होईल व सर्व धर्मांचे व पंथांचे लोकांत सलोखा वाढेल, असाच उपदेश व संवाद केला जाईल.

एकेश्वरीपंथाचे प्रार्थनामंदिर स्थापन करणे, हेंच राममोहन यांचें अंतिम ध्येय होते. देशाची खरी उन्नति होण्याला सर्वांत धर्मांलाच प्राधान्य दिलें पाहिजे असे त्यांचे मत असे, त्यासाठींच त्यांची सर्व आयुष्यभर घडपड सुरू होती, त्यापार्थी त्यांनीं पुष्कळ विरोध व छळ सहन केला. वडिलार्जित इष्टेटी-तील वारसा गमावून त्याकरितां प्रत्यक्ष भावाबरोबर व आईबरोबरही त्यांस कोर्टांत दावे भांडावे लागले. त्यांचे या धर्मविरोधास्तव त्यांस कित्येकदां त्यांच्या आईबापांनीं घरांतून घालवून दिलें; इतकेंच काय पण त्यांच्या दोघी बायका व मुलें यांनींही त्यांचेजवळ राहण्याचें नाकारलें. अगदीं बाळपणीं राधा-गोविंदाची मोठ्या मनोभावानें पूजा करणाऱ्या राममोहन यांस पुढे प्रौढवयांत मूर्तिपूजेचा अत्यंत तिडकारा आला होता, असे दिसतें. एखाद्या देवाचे मूर्तीची मिरवणूक रस्त्यावरून जात असतांना लोकांचे धर्मवेडेपणाची कीर्तन येऊन, त्यांचे डोळ्यांतून अभ्रुधारा वाहू लागत. एकदां नोकरीवर असतांना आपले गांवाशेजारी ते आले असतां, आईच्या भेटीसाठीं उत्सुक होऊन ते तिचेकडे गेले. धर्मविरोधास्तव त्या मायलेकांची ताटातूट होऊन, पुष्कळच काळ लोटला होता. तरीपण त्या निग्रही बाईनें पुत्रप्रेमाचे मोहास बळी न पडतां आपल्या मुलाचें मुखाबलोकनही करण्याचें साफ नाकारले. राम-मोहनही हद्दास पेटले, परंतु त्यांची आई ऐकेना. शेवटीं 'आपल्या राधा-

गोविंदाचे पायां पडशील, तेंच मी तुझी भेट घेईन.’ असा आईचा निर्वाणीचा निरोप ऐकून ते मातृवत्सल राममोहन गार्हिवरून म्हणाले, “हा पहा मी माझ्या आईच्या देवाला नमस्कार घालतो” असें म्हणून जेव्हां कुल-देवतेला त्यांनीं साष्टांग नमस्कार घातला, तेव्हांच त्यांना आपल्या आईची भेट घतां आली!

राममोहन यांनीं आपल्या रघुनाथपूर येथील घराच्यासमोर एक मंच (ओटा) बांधला होता. व त्या वेदीचे चारी बाजूस ॐ तत्सत्, एकमेवाद्वितीयम् इत्यादि महावाक्यें लिहिलीं होती. तेथे ते उपासना करीत असत. तसेंच प्रवासाला जातांना व प्रवासाहून आल्यावर ते त्या वेदीस प्रदक्षणा घालून नमस्कार करीत असत. असे करीत असतां एक दिवस त्यांची पत्नी उमादेवी, हिनें त्यांस प्रश्न विचारिला कीं, ‘आपल्या मते उत्कृष्ट धर्म कोणता?’ त्यावर राममोहन यांनी उत्तर केले कीं, “ गार्ह निरनिराळ्या रंगाच्या अस्त्र्या तरी त्यांचें दूध एकच रंगी असते, त्याचप्रमाणे धर्माचे बाबतींत निरनिराळ्या ऋषींनी प्रणीत निरनिराळे धर्ममार्ग असले तरी सत्यधर्माचे परिपालन, हेच सर्वांतील सार आहे.”

राजा राममोहन यांच्या मताने ईश्वराच्या भक्तीचा खरा मार्ग म्हणजे मनुष्य-मात्राचे उपयोगी पडणें हा होय. “ परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ” हा महा सिद्धान्त पूर्वीच भारतकार सांगून गेले, हे खरें. तथापि तेवढ्यानें हिंदुधर्मीयांचा प्रवृत्तीपेशां निवृत्तीकडील ओढा कमी झाला नाहीं. आतां एकोणीस अगर विसावे शतकांतील हिंदुधर्माचा लोकसंग्रह, हा एक विशेष बनला आहे. हिंदुधर्माचे कर्मकांडांतील शास्त्रीय विधींचे व व्रतवैकल्यांचें महत्त्व कमी करून, त्या ठिकाणीं धार्मिक, सामाजिक, अगर राजकीय क्षेत्रांत लोकसेवेच्या एकाच व्रताचा पुरस्कार आधुनिक कालांत राजा राममोहन यांनीच प्रथम केला, असे वाटते, आणि ब्राह्मसमाज हें त्याचेच एक दृश्य फल होय.

प्रकरण दहावे सार्वत्रिक धर्म

राजा राममोहन ह्यांच्या धर्मनिष्ठेचे सर व्यंकटरत्न ह्यांनी आपल्या भाषणांत जें चित्र रेखाटलें आहे ते फारच बहारीचे आहे यांत शंका नाही. परंतु पुष्कळ वेळा वक्तृत्वाचा ओघ सत्याला झांकून टाकतो व काढलेले चित्र मूळपेक्षांहा मोहक दिसते. ते कांही असो, ते म्हणतात की, “ राजा राममोहन ह्यांची निष्ठा जाज्वल्य होती. ती संगविवर्जित होऊन एखाद्या मठात कांडलेली नव्हती, फावल्या वेळेंत चटकन् उरकलेल्या पूजेप्रमाणें ती दगदगलेली व चिंताग्रस्त नव्हती, अंतराळीं भटकणाऱ्या ह्या सूर्यमालेवर नजर ठेवणारा कोणी बाहेरचा देव तिने आणला नव्हता, किंवा अत्यंत नियमबद्ध अशा सृष्टीचा कोणी नियामक असला पाहिजे असा तार्किक देवही तिने मानला नव्हता; तर त्यांच्या धर्मनिष्ठेने त्या अंतर्गामींचे ऐश्वर्य प्रत्यक्ष पाहिले होते, त्या चिदात्म्याशी त्यांचा साक्षात् संबंध होता, त्या जगत्सूत्रधारावर त्यांची पूर्ण श्रद्धा होती, अग्निल विश्वावरील हुकमर्तीत हेतुभूत असणाऱ्या तत्त्वावर त्यांची मनोभावाने भक्ति होती, सर्वनियामक अशा ईशेच्छेस ते आनंदानें शरण होते, जगदुद्धारक अशा परमेशाच्या दयामयत्वाची त्यांस साक्ष होती, परमात्म्याच्या दिव्य सौंदर्याचा अत्यानंद त्यांनी अनुभविला होता. अशा ह्या त्यांच्या धर्मनिष्ठेस अखिल विश्व हेच परमेशमंदिर, हृदय हेच पवित्र संपुट, सदसद्विवेकबुद्धि हीच देववाणी, कर्तव्यबुद्धि हेंच ईश्वरी शासन, सत्य हेच अविनाशी शास्त्र, प्रेम हाच निरपवाद नियम, जीवन हीच प्रगमनशील यात्रा आणि मानवजात हीच विश्वशोभा होय. तात्पर्य ईश्वराच्या प्रेमाप्रमाणें उदात्त, व मनुष्याचे गरजांप्रमाणें विस्तृत अशी राममोहन यांची धर्मनिष्ठा फार जिह्वाळ्याची व मोठी समृद्ध होती.”

सार्वत्रिक धर्म, हें राजा राममोहन यांचें परमधेय होतें. तथापि, देशभेदानें ग्रंथप्रामाण्यभेद आणि आचारभेद, हा राहणें अपरिहार्य आहे, ही गोष्ट त्यांस अमान्य नव्हती. हिंदूस प्रमाणभूत अशा ग्रंथांच्या आधारें, त्यांनीं

आपले सार्वत्रिक धर्माचीं कांहीं मूलतत्त्वे ठरविलीं आहेत, तीं राममोहन आणि जिज्ञासु यांचे संवादरूपानें पुढें दिलीं आहेत.

जिज्ञासु—ज्या निर्गुणनिराकाराची कल्पनाही करवत नाही, त्याचें मनुष्यमात्रानें भजनपूजन कसें करावें ?

राममोहन—पूजा म्हणजे गंधाक्षता, पत्रपुष्प, धूपदीप इत्यादि षोडश-प्रकारेंच करावयाची, तर निराकाराची करतां येणें अशक्य आहे, ही गोष्ट उघड आहे.

जिज्ञासु—मग तुम्ही तरी पूजेचा अर्थ काय समजतां ?

राममोहन—पूजा म्हणजे सामान्यतः दुसऱ्याला प्रसन्न करण्याचें एक साधन, हें खरें; पण परब्रह्माची पूजा म्हणजे त्याचे कल्याणगुणांचे चिंतन होय.*

जिज्ञासु—पण त्याचें म्हणजे कुणाचे ? तुम्हीतर ईश्वर सगुण साकार मानीत नाही.

राममोहन—ही अखिल सृष्टि ज्यानें निर्माण केली, ह्या सृष्टीचे अवाढव्य यंत्र, ज्याचे हुकमतीनें चालले आहे त्याचीच उपासना करावी.X

* आत्मेत्येवोपासीत (बृहदारण्यक श्रुतिः) न स वेदेतिविज्ञानं प्रस्तुत्य आत्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद् वेदोपासनशब्दयोरेकार्थताऽवगम्यते (भाष्यम्) आत्मानमेव लोकमुपासीत (बृहदारण्यक श्रुतिः)

सारांशः—आत्मा म्हणूनच त्याची उपासना करावी. तो (अज्ञानी) जाणत नाही इत्यादि श्रुतीनें विज्ञानाची प्रस्तावना करून आत्मा म्हणूनच त्याची उपासना करावी असें सांगितलें. ह्यावरून वेदन आणि उपासन हे दोन्ही शब्द एकार्थक आहेत, असा बोध होतो. आत्म्याचीच लोक (तेज) रूपानें उपासना करावी.

X जन्माद्यस्य यतः (वेदान्तदर्शन द्वितीयसूत्रम्) यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तदब्रह्मेति. (तैत्तिरीय श्रुतिः)

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्मनामरूपमज्ञं जायते। (मुण्डकश्रुतिः) यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्। तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते॥ (मनुवचनम्) यतो विश्व समुद्भूतं येन जातञ्च

जिज्ञासु—असा तो कोण आणि कसा आहे ?

राममोहन—तो अतर्क्य आहे, त्याचें वर्णन करतांना वेदही मौनावले.*

तिष्ठति । यस्मिन् सर्वाणि लीयन्ते तज्ज्ञेयं ब्रह्मलक्षणम् ॥ कालं कलयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भयम् । वेदान्तवेद्यं चिद्रूपं यत्तच्छब्दोपलक्षितम् ॥ (महानिर्वाणतन्त्रवचनम्) अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्त क्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्य रचानारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । (पूर्वोक्त वेदान्तसूत्रभाष्यम्)

सारांशः—जगाची उत्पत्ति, स्थिति व विनाश ज्यापासून होतात ते ब्रह्म होय. ज्यापासून हीं सर्वही भूते निश्चयेकरून उत्पन्न होतात, ज्याचे योगें उत्पन्न झालेलीं रक्षिली जातात व ज्यांत तीं जाऊन एकरूप होतात तें तूं जाण. ते परब्रह्म होय. जो सर्वज्ञ व विशेषरूपानें सर्व जाणणारा, ज्याचा विचार ज्ञानमय आहे, त्यापासून हे ब्रह्म, नाम, रूप व अन्न हीं उत्पन्न होतात. जें ते अव्यक्त नित्य व स्थूलसूक्ष्मरूप कारण त्यापासून उत्पन्न झालेला जो पुरुष तो लोकांत ब्रह्मा म्हणून सांगितला जातो.

ज्यापासून जग उत्पन्न झाले, ज्या योगे उत्पन्न झालेलें स्थित झालें, ज्याच्या ठिकाणी सर्व लीन होतात, ते ब्रह्मलक्षण जाणावे. जो कालाचाही काल, मृत्यूचा मृत्यु, व भयाचे भय, असा वेदान्ताने ज्ञात होणारा ज्ञानस्वरूप यत् तत् शब्दांनी जाणावा.

जे नाम आणि रूप ह्यांनीं प्रगट झालेले आहे, अनेक कर्ते व भोक्ते ह्यांनीं जे युक्त आहे, देश, काल व निमित्त हीं ज्या कर्मफलांचीं ठरीव आहेत, त्यांना जें आश्रयभूत आहे, आणि ज्याच्या रचनेच्या रूपाविषयीं मनानेंही कल्पना होणे शक्य नाहीं, अशा जगताची उत्पत्ति, स्थिति व नाश हीं ज्या सर्वज्ञ व सर्वशक्तिसंपन्न कारणापासून होतात ते ब्रह्म.

* यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । (तैत्तिरीय श्रुतिः) यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ (केनश्रुतिः)

सारांशः—ज्यापासून बाणी व मन आकलन न झाल्यामुळे परत फिरतात

जिज्ञासु—त्याची व्याख्या करण्यास दुसरें कांहींच साधन नाही काय ?

राममोहन—तो मन आणि वाणीस अगोचर आहे, असें शास्त्रे वारंवार सांगत आहेत. जें विश्व आपणांस प्रत्यक्ष आहे, त्याचाही आपणांस ठाव लागत नाही. मग त्याचे जनकाची व नियामकाची आपणांस कल्पना कशी करतां येईल ? *

जिज्ञासु—पण अशा त्या अर्चित्य जगन्नायकाची पूजा करावी, हें तरी सर्वसंमत आहे काय ? किंवा यासही कोणी विरोध करणारे आहेत ?

राममोहन—नाहीं. आमच्या या म्हणण्यास कोणीच विरोध करण्याचें कारण नाहीं. कारण लोक कोणत्याही पंथाचे अगर धर्माचे असोत, ते ज्यास देव म्हणून मानतात, त्यासच ते सृष्टिकर्ता व सृष्टिभर्ता मानतात. बरे, जे कोणी देवासच मानीत नाहींत, ते तरी सर्वकर्तेपणा सृष्टि अगर काल अशा कोणास तरी देतातच. तात्पर्य, तुम्ही चीन, तार्तेरी अगर युरोपमध्ये जा, सर्वांचे मतें सृष्टिजनक व चालक अशी एक सत्ता आहेच. तिचीच आम्ही उपासना केल्यास आमचा कोणीच विरोध करणार नाहीं.×

(तें ब्रह्म). जें मनाने चितिलें जात नाहीं तर ज्याने मन विचार करण्यास समर्थ बनतें तेच ब्रह्म असें तूं जाण. जें हे उपासिलें जाते तें ब्रह्म नव्हे.

* अथात आदेशो नेति नेति (बृहदारण्यक श्रुतिः) न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनु-शिष्यात् अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । (केनश्रुतिः) इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु पराबुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तुसः (गीतास्मृतिः)

सारांशः—म्हणून हें नव्हे हें नव्हे असा उपदेश आहे. त्या ठिकाणीं दृष्टि पोंचत नाहीं, ज्याचे वाणी विवेचन करू शकत नाहीं, मनही ज्यास जाणू शकत नाहीं, ज्यायोगाने हें जाणतां येईल असा उपाय आम्ही जाणत नाहीं व जाणूही शकणार नाहीं, असें ते जाणणें व न जाणणें याहून निराळें आहे. इन्द्रिये हीं श्रेष्ठ (विषयांपेशां) होत, इन्द्रियांहून मन, मनाहूनही बुद्धि श्रेष्ठ आहे. व तो बुद्धीहूनही श्रेष्ठ आहे.

× आत्मा ह्येषां स भवति । एवं बित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । (बृहदारण्यक श्रुतिः) नामरूपादि निर्देशैर्विभिन्नानामुपासकाः । परस्परं

जिज्ञासुः—अशी जी तुम्ही ब्रह्मसत्ता सांगतां तिचें स्वरूप अगम्य व अतर्क्य आहे म्हणून शास्त्रांत म्हटलें आहे, ते अज्ञेय आहे असें तर शास्त्र म्हणत नाही. ह्या विरोधाचा परिहार कसा करावा ?

राममोहनः—त्यास जेथें अतर्क्य म्हटलें आहे तेथे त्याचा अर्थ, कठीण जाणण्यास इंद्रियातीत असा आहे. ते कसे आहे हे सांगतां येणार नाही इतकाच आहे. पण जेथे परब्रह्मास ज्ञेय म्हटलें आहे तेथे त्याचं केवळ अस्तित्वाचें भानच अभिप्रेत आहे. उदाहरणार्थ आपले आत्म्याचे स्वरूप जरी आपल्याला सांगतां न आले तरी, अंतरात्म्याचें अस्तित्त्वभान आपल्याला निश्चित असतेच ×

जिज्ञासुः—दुसऱ्या कोणाचे उपासनापद्धतीशीं तुमचा विरोध आहे काय ?

राममोहनः—विरोध असण्याचे कारण काय ? कोणी कशाची कां उपासना

विरुध्यन्ति न तैरेतद्विरुध्यते ॥ (गौडपादाचार्यकारिका) विस्तारितमिदं प्रथमव्याख्याने)

सारांशः—ह्यांचा तो आत्मा होय, असे जाणणारा सर्व भूतांचा आत्मा होतो. नाम व रूप ह्यांच्या या निराळेपणामुळे पृथक् उपासक बनलेले परस्परांत विरोध करतात; परंतु त्या भिन्नपणामुळे हे परब्रह्म निरनिराळे बनत नाहीं.

× नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तित्वेनोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ (कठश्रुति.)

नामरूपादि-निर्देश-विशेषण-विवर्जितः । अपक्षय विनाशाभ्यां परिणामात्त-जन्माभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ (विष्णुपुराणम्) द्वादश व्याख्याने विस्तरेणाभिहितम् ।

सारांशः—वाणी, मन व डोळे ह्यांनीं तो जाणणे शक्य नाही. त्याचें अस्तित्व मान्य करणाराला तो त्याच्याहून अन्यत्र ठिकाणीं कसा बरे मिळावा ? अस्तित्व व स्वरेपणा, ह्यांनीं तो युक्त आहेच असें समजावें. अस्तित्व कळल्यानंतर तत्त्वभाव स्पष्ट होईल. नामरूपादि निर्देश करणाऱ्या विशेषणांनीं रहित, क्षय, नाश, वाढ, दुःख, जन्म ह्यांनीं रहित व जो केवळ 'आहे' ह्या पदानेंच जाणला जातो तो परमात्मा.

करिना, जोपर्यंत तो आपले पूजनीय वस्तूचे अगर व्यक्तीचे द्वारे त्या एका जग-
च्वालकाचीच उपासना करित आहे, तोंपर्यंत आम्हीं त्याशीं विरोध कां करावा !*

जिज्ञासुः—पण तुमच्या व त्यांच्या ईश्वराप्राधान्याचे विधि अगरदीं भिन्न असेल
तर तुमच्या आणि त्यांच्या निष्ठेत असा भिन्नतादर्शक फरक तो कोणता ?

राममोहनः—तसा फरक म्हणाल तर दोन तऱ्हांनीं दिसेल. उदाहरणार्थ,
मूर्तिपूजक मूर्तीसच जगच्वालक मानतात, आम्ही तसे मानीत नाहीं. शिवाय
त्यांचेप्रमाणें आमचे उपासनेस विशिष्ट स्थल अगर विधि यांचे बंधन नाहीं;
दुसरें असे की, ज्यांचीं आराध्यदैवतें वेगळीं असतात ते तन्निमित्त एकमेकांशीं
भांडतात. पण आमच्याशीं तसा विरोध करण्याचे कोणासच कारण नाही. X

जिज्ञासुः—मग तुमच्या मते उपासनेचीं अगे कोणतीं ?

राममोहन—ईश्वर हा जगच्वालक आहे, ही भावना जागृत ठेवावी.

* तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । (कठश्रुतिः) ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् (वेदान्त-
सूत्रम्) ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु स्यात् कस्मात् उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयो
दृष्टा भवन्ति उत्कृष्टदृष्टिस्तेष्वध्यासात् (तत्सूत्रभाष्यम्) येऽन्यन्यदेवता भक्ता-
यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् (गीता-
स्मृतिः)

अ. ९ श्लोक २३

सारांश—सर्व उपासना जें सांगतात (तें ब्रह्म मी तुला सांगेन) प्रतीका-
च्या ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि करावी, कारण तें श्रेष्ठ होय. ब्रह्मदृष्टि आदित्यादिकां-
च्या ठिकाणीं करावी. कारण अशा रीतीने आदित्यादि अधिक उत्कर्षांनीं
दिसूं लागतील. त्यांच्या ठिकाणीं हा उत्कर्ष अध्यासानेंच उत्पन्न करावा. जे
अन्य देवतांचे भक्त श्रद्धेन त्यांची पूजा करितात तेहि, हे अर्जुना, अविधिपूर्वक
माझेंच पूजन करित असतात.

X यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ
यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम् (छान्दोग्योपनिषत्)
पञ्चमोत्तरोक्त प्रमाणमपि द्रष्टव्यम् ।

सारांशः—ज्या ठिकाणीं दुसरें पाहिलें जात नाहीं, ऐकलें जात नाहीं अगर
जाणलें जात नाहीं, तो भूमा (महान्) होय. आणि ज्या ठिकाणीं दुसरें
पाहिलें जातें अगर ऐकले जातें अगर विचारांत घेतलें जातें, तें अल्प होय.

त्यासाठीं शास्त्रश्रवण, स्तोत्रादि पाठ यांचें साह्य घ्यावें, विवेकानें मनोनिग्रह करावा, परोपकारांनं वागावें, उदक, अग्नि, वायु, सूर्य, त्याचप्रमाणें भौम-पदार्थांचे धान्यादि प्रकार हे सर्व ईश्वराचे स्वाधीन आहेत, त्याचे सत्तेत आहेत, ही भावना अखंड ठेवावी, आणि सत्यधर्माने वागावे.*

* अथ परमेश्वरचिन्तनप्रकारः—ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वस्थः सना-
तनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तेदेवामृतमुच्यते (कठोपनिषत्) तस्माद्वचः
साम यजुर्ऽपि दीक्षायज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः । तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो वयांसि । प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ।
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे तस्मात् स्पन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा
ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ (इति मुण्डकोपनिषत्)
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञान-
चक्षुषा ॥ (चतुर्थाध्याये मनुवचनम्) भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ (इति मुण्डकोपनिषत्) एत-
दुपासनाया अन्तरंगसाधनप्रकारः । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ (द्वादशाध्याये मनुवचनम्)
यथैवात्मा—परस्तद्रद् द्रष्टव्यः शुभमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि
तथापरे ॥ इति स्मार्त्तधृत—दक्षवचनम् सर्वव्यवहारनिदानम् । सत्यमायतनम्
(केनश्रुतिः)

सारांश—परमेश्वराच्या चिंतनाचा प्रकार येणेप्रमाणें—ज्याचें मूळ वर
असून खांद्या खाली आहेत असा हा (संसार) सनातन अश्वत्थ वृक्ष
आह्णं. व त्यालाच शुक्र, ब्रह्म व अमृत असे म्हणतात.

त्यापासून ऋग्वेद, साम, यजु, दीक्षा, यज्ञ, सर्वक्रतु, दक्षिणा, संवत्सर,
यजमान, व ज्या ठिकाणीं चंद्रसूर्य प्रकाशतात असे लोक, उत्पन्न होतात.
त्यापासून पुष्कळ देव उत्पन्न झाले, साध्य गण, मनुष्य, पशु व पक्षी निर्माण
झाले, प्राण, अपान, धान्यें, तप, श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य, विधि, निर्माण झाले,
त्यापासून समुद्र व सर्व पर्वत व वाहणाऱ्या सर्व प्रकारच्या नद्या उत्पन्न
झाल्या, त्यापासून सर्व ओषधि आणि रस निर्माण झाले. ज्यामुळें हा अंतरात्मा
भूतांसह राहतो, तें ब्रह्म होय.

जिज्ञासुः—या उपासनापद्धतीप्रमाणें खाणें, पिणें व सदाचार यांसंबंधी कांहीं निर्वेध आहेत काय ?

राममोहनः—आपला आहार आणि विहार शास्त्रानुसारच असावा.*

काही ब्राह्मण नेहमीं पूर्वोक्त यशांनी ज्ञानमूलकच यजन करितात. कारण तें क्रियाज्ञानमूलक आहे हे ज्ञानदृष्टीने ते जाणत असतात.

ह्याच्याच भयाने अग्नि तापतो आहे, सूर्य प्रकाशत आहे, इद्र व वायु वर्तत आहेत व पांचवा मृत्यु धांवत आहे.

ह्या उपासनांच्या अंतरंग साधनाचा प्रकार असाः—ब्राह्मणश्रेष्ठानें यथोक्तही कर्मांचा त्याग करून आत्मज्ञान व शम साध्य करित वेदाभ्यासाचा प्रयत्न करावा. आपले कल्याण व्हावे असे इच्छिणाराने जसा आपला आत्मा तसाच दुसऱ्याचा आहे असे जाणावं, सुखदुःख आपल्याला जशी होतात तशीच तीं दुसऱ्यालाही होत असतात असे पहावे.

* शास्त्रमेव क्रियानियामकं यथा चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वार आश्रमाः पृथक् भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ (६०) सेनापत्यं च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रं विदहति ॥ (१००) मनुस्मृतौ द्वादशाध्याये ।

दशमोक्तरोक्त-स्वेच्छाचार-निन्दाश्रवणम् । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिन-एवच । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचिकम् ॥ उदरपवित्रतापेक्षया मनः शुद्धौ यत्न आवश्यकः । तथा हि तन्त्रे । मले परिणते शस्यं शस्ये परिणते मलम् । द्रव्यशुद्धिः कथं देवि मनःशुद्धिं समाचरेत् ॥

सारांशः शास्त्रे हींच क्रियानियामक आहेत. जसेः—चातुर्वर्ण्य, तिन्ही लोक, चारी आश्रम, तसेच मागे होऊन गेलेल्या, घडत असलेल्या, व पुढें होणाऱ्या सर्व गोष्टी वेदावरून कळतात.

वेदशास्त्रवेत्ता हा सेनापत्य, राज्य, न्यायाधीशपणा व सर्व लोकांवरील स्वामित्व यांना योग्य आहे.

क्रियाहीन, मूर्ख व महारोगी यांच्याकडून होणाऱ्या यथेष्टाचरणामुळें त्यांना मरेपर्यंत अशौच आहे.

अज्ञाचा परिणाम मल व मलाचा परिणाम अन्न असें असल्यामुळें, देवि, द्रव्यशुद्धि कशी संभवे ! म्हणून मनःशुद्धि आचरणांत आणावी.

स्वैराचार निंद्य आहे. त्यानें समाजांत बखेडे उत्पन्न होतात. मात्र इतकें खरें कीं, सत्यधर्माचा विचार न करितां खाद्यपेयाची अधिक चिकित्सा करीत बसणें योग्य नाहीं. कसलेही अन्न खाल्ले, तरी त्याचे रूपांतर लवकरच मलांत होते; आणि तो मल पुन्हा जीवनाधार, जे धान्यादि पीक, त्यास पोषक होतो. तेव्हां कोठ्याचे शुद्धीपेक्षां मनाचे शुद्धीकडे अधिक लक्ष ठेवावे ते बरें *

जिज्ञासुः—तुमच्या त्या उपासनापद्धतीत कांही स्थलकालादि निबंध आहेत काय ?

राममोहनः—उपासनेची जागा योग्य असेल तितकी बरी परंतु ती तशी असणे अवश्यच आहे असे नाही. कोणत्याही स्थली व कोणत्याही काळीं जेव्हां मन प्रसन्न असेल तेव्हां उपासना करावी.×

* हिंदुस्तानातील जनतेने बलसवर्धनाकरिता भक्ष्याभक्ष्य निबंध सोडावा, असे राममोहन यांचे मत होतें. माफक मद्यपान करणे हे शास्त्रविहित आहे, असें ते मानीत आणि तदनुसार त्याचे वर्तन असे. तसेच घरीं बड्या लोकांचे पाहुणचार होत, तेव्हां प्रत्येक दालनांतून नायकिणीचे नाच सुरू असत. आहारविहाराचे दृष्टीने राममोहन हे एक राजविलासी होते. तथापि राजा भर्तृहरिच्या तीन शतकांप्रमाणे एका वाड्यांत राजविलास तर दुसऱ्या मठांत वैराग्यदीक्षा, अशा त्याचे आचारभिन्नतेप्रमाणे त्यांची निवास-स्थाने वेगळी होती. बंगाल्यांत शाक्तधर्माचे प्राबल्य असल्यामुळे बरील सर्व प्रकार तिकडे ब्राह्मणसमाजांतही थोड्याफार फरकाने रूढ होते, असे राममोहन ह्यांच्या पण्यप्रदान नामक लेखांवरून दिसते.

× शुचि देशादेः प्राशस्त्ये । कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधादित्यादि (छान्दोग्यश्रुतिः)

शुचि देशादीनामत्यन्त नियमस्याभावः । यथा । यत्रैकाग्रता तत्र विशेष-पात (वेदान्तदर्शनसूत्रम्) ४।१।११ । यत्रैवास्य दिने काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत प्राचीदिक् पूर्वाह्ण प्राचीप्रवणादिवत् विशेषाश्रवणात् (भाष्यम्.)

सारांशः कुटुंबांत असणारानें शुद्धदेशीं स्वाध्यायाध्ययन करून ज्या ठिकाणीं एकाग्रता होईल तेंच स्थळ योग्य. उपासकाची ज्या स्थळीं व काळीं मनाची

जिज्ञासुः—तुम्ही जी उपासनापद्धति सांगतां, ही कोणास शिकवावी ?

राममोहनः—ही सरसहा सर्वासच सांगावी. अर्थात् प्रत्येकाची मानसिक तयारी असेल, त्याप्रमाणें ती कमीअधिक फलदायी होईल.*

राममोहन यांचे वरील विचार केवळ सूचकस्वरूपाचे दिसतात; सामान्य-जनांचे दृष्टीनें शक्याशक्यतेचा त्यांत पूर्ण विचार केलेला दिसत नाही. तसेंच आध्यात्मिक इष्टप्राप्तीचे एक साधन या दृष्टीनें वरील सार्वत्रिक धर्म व सांप्रदायिक धर्म याचे उपयुक्ततेतील तारतम्याचा बारकाईनें विचार झालेला नाही. उत्तरप्रमाणे म्हणून ज्या वाक्यांचा राममोहन यांनी संग्रह केला आहे, तीं सर्व हिंदूंचे धर्मग्रथांतील आहेत. त्यावरून हिंदुधर्माचे स्वरूप किती व्यापक व सर्वसंग्राहक आहे, हेंच दाखविण्याचा राममोहनांचा कदाचित् हेतु असेल.

सुलभतेन एकाग्रता होते, ते स्थळ व काळ उपासनेस योग्य आहेत. विशेष नियम श्रुतीने सांगितले नाहीत. जसे प्राची प्रवण कर्मांचे ठिकाणीं पूर्व दिशा व पूर्वाह्न यांचा नियम सांगितला आहे.

* प्रजापतेः सकाशादिन्द्रविरोचनाभ्यां प्राप्तेऽपि तुल्योपदेशे असुरस्वभावा-द्विरोचनस्तदुपदेशफलं न लेभे। तथाहि स हि शांतहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच आत्मैवेहमह्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेहमहायन् आत्मानं परिचरन् उभौ लोकाववाप्नोति इमञ्चासुञ्चेति। (छान्दोग्योपनिषत्) इन्द्रस्तु क्रमसाधनेन कृतार्थोऽभवत् यथा। अश्व इव रोमाणि विधूयपापंचद्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धृत्वा शरीरं सकृतं कृतात्मा इत्यादि (छान्दोग्योपनिषत्) अनुष्ठानं संपूर्णम्

सारांशः—प्रजापतीपासून इंद्र व विरोचन ह्यांना समान उपदेश मिळाला असताही असुरस्वभावामुळे विरोचनास उपदेशाचें फल प्राप्त झालें नाहीं; हें सांगणारी श्रुतिः—तो शांत हृदय असा विरोचन असुरांकडे जाता झाला. व त्यांना अशी श्रुति सांगता झालाः—ह्या लोकीं देहच पूजनीय आहे व देहच सेव्य आहे. कारण शरीररूपी आत्म्याची पूजा व परिचय करणारा दोन्ही लोकांस प्राप्त होता.

इंद्र हा क्रमसाधनेन कृतार्थ झाला. घोड्यांच्या रोमपाताप्रमाणें पापें दूर करून राहुमुखातून चंद्राप्रमाणें सुदन, शरीर पवित्र करून, तो कृतकृत्य झाला.

ह्यासंबंधी लिओनार्डसाहेबांचे म्हणण्यांतील आशय असा दिसतो कीं, राजा राममोहन ह्यांनीं केलेल्या ट्रस्टडीडवरून पाहतां त्यांत इश्वरविषयक केवळ आस्तिक्यभाव मात्र दिसतो. त्यांत कोणत्याही धर्माची विशिष्ट अशी छटानाहीं. पाश्चात्य कवि थॉमस मूर ह्यास त्यांनीं आपल्या ब्राह्मसभेचे जे वर्णन सांगितलेलें सदर कवीच्या रोजनिर्शांत आढळतें, त्यावरूनही ब्राह्मसभेत सर्व धर्मांचे लोकांचा संग्रह असून ईशप्रार्थनेचे वेळीं पृथक् पृथक् धर्मांतील खिस्त, महंमद अशा विभूतींचीं नांवें न घेतां जिहोवा, ब्राह्म अशीं एकच परमपुरुषवाचक नांवें ते घेत असत असे दिसते. असें होतें तरी धर्मप्रसाराचे कामीं ते हिंदूस वेदान्तदर्शन, मुसलमानांस कुराण व खिस्ती लोकांस बायबल ह्यांतीलच आधार देत, आणि असे करीत असतां 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' ही व्यासोक्ति आपणांस मान्य असल्याचे ते दर्शवीत असत. ते कांहीं असले तरी सार्वत्रिकधर्माचे स्वरूप ठरवितांना राजा राममोहन यांचे दृष्टीपुढे हिंदुधर्माचेच परम उदात्त स्वरूप ध्येयरूपाने होते यांत शंका नाही.

प्रकरण अकरावे अवांतर कार्यक्षेत्र

वरील अवतरणाप्रमाणे न्या० रानडे यांचेही राममोहन यांच्याबद्दलचे उद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात की 'सन १८१४ पासून तो १८३३ पर्यंतचा काल राममोहन ह्यांनी सतत उद्योगांत घालविला. ह्या एवढ्या काळांत त्यांनी जे काम केले त्याच्याशी तुमच्या आमच्या सारख्या शेकडो लोकांच्या कामाची तुलना केली तर त्यांनी केलेलें काम फारच अधिक आहे असे म्हणावें लागते. ते एकाच काळी सामाजिक सुधारक होते व एका थोर धर्मसंस्थेचे संस्थापक होते व तसेच ते महान् राजकारणी पुरुषही होते. हे तिन्ही प्रकारचे उद्योग त्यांच्या ठिकाणी अशा रीतीने एकवटून चालत असत कीं, सध्यां आपल्यांत जे श्रेष्ठ पुरुष आहेत त्यांना आपल्या कर्तृत्वाकडे पाहून लाजच वाटली पाहिजे.' सर व्यंकट रत्न तर असे म्हणतात कीं, 'दूरदृष्टि, भ्रातृभाव अष्टपैत्रपणा, विविध कार्यश्रमता, भिन्नहितसंबंध व ध्येयें यांचे सगतीकरण व सर्वसंग्राहक बुद्धि इत्यादि गुणांनी अलंकृत अशी राममोहन ही व्यक्ति हिंदुस्थानच्या इतिहासांत किंवाहुना आर्यवंशात केवळ अद्वितीय होय.' यांतील अतिशयोक्तीचा भाग सोडला तरी हे खरे कीं, लोकसेवेच्या दृष्टीने राजा राममोहन यांचे कार्यक्षेत्र फारच मोठे होते. त्यांनीं बहुतेक साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रवास करून लोकस्थितीचें सूक्ष्मावलोकन केले होते. शारीरिक व सांपत्तिक या उभयदृष्टींनीं जनतेची खालावलेली स्थिति, तसेच जुन्यानव्या राज्यपद्धतीतील न्याय व जमीन-महसूल यांची तुलना आणि लेखनस्वातंत्र्य इत्यादि फार महत्त्वाच्या मुद्द्यांसंबंधी त्यांनीं सरकारास वेळोवेळीं सल्ला दिली होती, 'पण आम्हांला तुम्ही कोण सांगणार ! तुम्ही सांगतां म्हणून ऐकावे, तर त्यांत आमचे अनियंत्रित सत्तेची जरब कमी होते ! अशी प्रथमपासून इंग्रजांची राजनीति असल्यामुळे त्या अव्वल इंग्रजीतही राममोहन यांच्या राजकीय चळवळीस यश आलें नाहीं. शेवटीं दिल्लीहून दुसरे अकबर बादशहा ह्यांच्या मसनदीच्या हक्कांची दाद लावण्यासाठीं,

तेथील लोकांच्या रीतीभातीचि अवलोकनासाठीं राममोहन इंग्लंडांत गेले त्यावेळीं हिंदुस्थानच्या राजकारभाराच्या सुधारणेचा कायदा घडत होता. त्या कार्मी त्यांनीं इष्ट सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला. पण व्यर्थ.

असो; राममोहन यांचे इतर व्याप कितीही मोठे असले, तरी त्यांसंबंधी अधिक विस्तार करणें या पुस्तकांत अप्रस्तुत होईल. तथापि ब्राह्मसभेच्या ध्येयाशीं किंवा ब्राह्मसमाजाचे आजपर्यंतचे संप्रदायाशीं अत्यंत सन्निकट अशा दोन विषयांचा येथे थोडा परामर्श घेणें, जरूर दिसते. ते दोन विषय म्हणजे अवलोकनति व लोकशिक्षण हे होत. राममोहन यांचे ठिकाणीं एकंदर स्त्रीजातीसंबंधी फार आदर वसत असे. तो इतका कीं, कोणत्याही स्त्रीसमोर ते सहसा वसत नसत. महमद पैगंबर आपली मुलगी फतीमा भेटावयास आली तर उभे रहात. त्यांच्या अनुकरणानेच कीं काय राममोहन हेही स्त्रियांसमोर उभे रहात. बुद्धिमत्ता, नीतिमत्ता, धैर्य इत्यादि गुणांत स्त्रिया पुरुषांची सहज बरोबरी करू शकतील, पुरुषांनीं मात्र त्यांची योग्यता ओळखून त्यांस त्याप्रमाणें वागविले पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे असे. स्त्रियांना आपण योग्य मान देत नाहीं व त्यांचे गुणांचा विकास होण्यास पूर्ण अवसर देत नाहीं, हें पाहून त्यांचे अंतःकरण दुःखी होई. त्यांचे स्वतांचे धर्मविचार कसेही असले तरी ते आपल्या आईवर अथवा आपल्या बायकांवर लादण्याचा त्यांनीं कधींच प्रयत्न केला नाही. त्यांची आई डेवटीं जगन्नाथाचे यात्रेस निघाली तेव्हां तिची सर्व तरतूद त्यांनीं लावून दिली. त्यांची दुसरी बायको श्रीमती उमादेवी मरण पावली, तेव्हां तिचे दहनसंस्कार झाले, त्या ठिकाणीं तिचे स्मरणार्थ त्यांनीं एक समाधी बांधली.

स्त्रियांना इष्टेटीत वारसाचा हक्क पुरुषांप्रमाणें मिळावा, तसेच बहुपत्नी-कत्व कायद्याने बंद करावे, म्हणूनही त्यांनीं पुष्कळ खटपट केली. पण त्यांत त्यांस यश आले नाही. ह्या सर्व गोष्टीपेक्षां ज्याचे योगानें त्यांचे नांव अजरामर झाले, अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे सती जाण्याबद्दलची चाल बंद करण्याबद्दल त्यांनीं केलेली चळवळ ही होय. त्यांचा बडील भाऊ जगमोहन हा मृत्यु पावला, तेव्हां त्याची स्त्री देशरिवाजास अनुसरून सती जाऊ लागली. त्या साध्वी स्त्रीबद्दल राममोहन यांचे मनांत विशेष आदर असे. तिनें सती जाऊं नये म्हणून राममोहन यांनीं तिची फार विनवणी

केली. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. पुढे चितेचे ज्वाळांनी ती जेव्हां होरपळू लागली, तेव्हां तिने किंकाळी फोडून चितेबाहेर येण्याचा प्रयत्न केला. पण तिच्या आंतेष्टांनी तिला तसें करूं दिलें नाहीं. उलट बांबूचे काठ्यांनीं तिला आंत ढकलून तिच्या हृदयभेदी आरोळ्या कानीं येऊं नयेत, म्हणून ढोलकीं वगैरे वाद्यें सुरू केली. हा सर्व प्रकार राम-मोहन यांचे नजरेसमोर झाला. त्याने त्यांचे मनाला जबर धक्का बसला व ही दुष्ट चाल बंद होईपर्यंत आपण स्वस्थ बसावयाचे नाहीं, असा त्यांनीं दृढ संकल्प केला. ह्या कामाही त्यांस लोकांचे सहानुभूतीपेक्षा लोकक्षोभच जास्त सहन करावा लागला. या निष्ठुर चालीविरुद्ध लोकमत तयार करण्याकरितां त्यांनीं शक्य ते प्रयत्न केले. त्यासंबंधी शास्त्रमर्यादा काय आहे, तें लोकांस समजावून दिले. एका कलकत्ता प्रांतांत दरसाल शेकडो स्त्रिया रुढीचे सक्तीमुळे, सती म्हणून जिवंत जाळल्या जात आहेत, ही गोष्ट लोकांचे व सरकारचे निदर्शनास त्यांनी आणली. ही धर्माची बाब म्हणून सरकार प्रथम यांत हात घालीना. कारण ब्रिटिशांचे राज्याची घडी त्या वेळीं नवीनच बसत असून, त्यांस लोकक्षोभाची सहजच भीति वाटे. सरकार मदत करीत नाही असे पाहून, राममोहनांनीं आपल्या सहकारी मित्रांचे साहाय्यानें जेथे जेथे सतीचा प्रसंग असेल तेथे जाऊन तो प्रसंग टाळण्याचा दीर्घोद्योग चालविला.

एकदां एका अशाच प्रसंगीं एका मृत गृहस्थाच्या दोन स्त्रिया सती जाण्यास सिद्ध झाल्या होत्या. सती न जाण्याविषयी त्यांचे मन वळवण्यासाठीं राममोहन वगैरे मंडळी तेथे गेली. त्यांचे देखत मृताची बडील स्त्री सती गेली. तेव्हां तिचे मागोमाग धाकटीनेही आपली तयारी केली. तिचे तें तरुण वय पाहून राममोहन यांस तिची करुणा आली. त्यांनीं तिला सती जाण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां त्या निष्ठावत तरुण स्त्रीनें राजा राममोहन यांस खडखडीत जबाब दिला की, “पतीबरोबर सता जाणें हें आम्हां पतिव्रतांचे कर्तव्य आहे. माझी बडील सवत पतिसन्निध गेली. मलाही त्याच मार्गानें गेलें पाहिजे. आतां या सतीचें अखेरचें तुम्हांला इतकेंच निक्षून सांगणें आहे की, आमचे स्त्रीधर्माचे परिपालनांत तुम्हीं ह्यापुढें पुन्हा केव्हांही ढवळाढवळ करूं नये. ती तुम्हांस श्रेयस्कर होणार नाही.”

असें म्हणून धर्मतेजानें प्रज्वलित झालेली ती साध्वी अखंड पतिसान्निध्यास्तव मोठ्या शांताचित्ताने त्या भडकलेल्या चित्तेंत शिरली. अशा तेजस्वी स्त्रिया पतीमागें राहिल्या तरी त्या सतीच आहेत. त्यांनी देहाचा अंत करण्याचा असा अट्टाहास न धरतां, आपल्या समदुःखी भगिनींनीं पतीचे मागें आपलें शीलसंरक्षण कसे करावें ह्याचा उज्ज्वल धडा दाखविण्याकरितां जीवमान राहणेच किती उपयोगाचें व योग्य होईल, असेच विचार त्या वेळीं राममोहन यांचे मनांत आले असतील ! असो. पुढे त्यांच्या इच्छेप्रमाणें इ. सन १८३३ सालीं सतीनिषेधक कायदाच झाला. तो पाहण्यास राममोहन ह्यात नव्हते. तथापि तो कायदा होण्यास विशेषेंकरून राजा राममोहनांचेच परिश्रम कारणीभूत झाले हे प्रसिद्ध आहे.

अवलोन्नतीप्रमाणे राममोहन यांचा दुसरा आवडीचा विषय लोकशिक्षण हा होय. लोक-शिक्षण या सामासिक शब्दाचा रूढार्थ इंग्रजी विद्येचे शिक्षण असाच होऊन बसला आहे. आज इंग्रजी विद्येचा बाजारभाव कसाही असो, त्या वेळी इंग्रजी विद्या म्हणजे एक अपूर्वाई होती. एकतर ती राजकल्यौची भाषा म्हणून शिकणें स्पृहणीय, नव्हे आवश्यकच होते. आणि शिवाय जिचे-मध्ये नानाविध शास्त्रीय शोध कोंदणाप्रमाणें बसवले आहेत, अशी इंग्रजी विद्या त्या काळीं त्रिखडीं विराजमान झालेली होती. अशा इंग्रजीचा हिंदु-स्थानांत मात्र अद्यापि पायंडाही पडला नव्हता. इंग्रजांचा हिंदुस्थानाशीं पहिला संबंध वैश्यवृत्तीचा होता. हुबळी नदींत त्यांच्या बोटी येत, तेव्हां त्यांना दुभाषाची जरूरी वाटे. एकदां त्यांनीं एक दुभाषा पाठवा असा बंगाली अडत्यांकडे निरोप पाठविला. त्या निरोपांत दुभाषाचा “ धोबाशा ” होऊन बंगालचे शेठ लोकांनीं साहेबांना “ धोबी ” पाहिजे असे समजून एक परीट बोटीवर पाठवून दिला. हे परीटदादा जेव्हां कांहीं दिवसांनीं परत आले तेव्हां बोटीवरील विलायती मालाबरोबर कांहीं विलायती शब्दही घेऊन आले. हेच बंगालचे पाहिले आंग्लभाषाभिज्ञ होत !

बरें जुन्या संस्कृत-पाठशाळा पाहव्या तर त्यांत प्रायः व्याकरण, न्याय, ज्योतिष असे विषय शिकवीत. अशा स्थितींत लोकशिक्षणाचा प्रश्न जेव्हां पुढें येई तेव्हां सरकार हिंदु लोकांचीं मनें संतुष्ट राखण्याकरितां निरुपद्रवी अशा संस्कृत विद्येचाच पुरस्कार करीत असे. हिंदी रयतेस इंग्रजी शिक्षण द्यावें कीं

न द्यावें आणि दिलें तर कशा पद्धतीचें दिलें असतां आपले राज्यकारभारास मदत व बळकटी येईल, ह्याबद्दल इंग्रजांचे राजनीतीनें अद्याप आपला अखेरचा निर्णय दिला नव्हता. पुढें लवकरच लॉर्ड मेकॉले, लॉर्ड विल्यम बेर्टिक अशा बऱ्या राजकारणी पुरुषांचीं वजनं पाडून इंग्रजी शिक्षणाचें पारडे काय-मचें झुकलें खरे; पण ती स्थिति राममोहन यांचे वेळी नव्हती. इंग्रजी शिक्षण देणारी एकही सार्वजनिक संस्था त्या वेळीं साऱ्या बंगाल्यांत नव्हती. एक लाख रुपये खर्च करून एक संस्कृत कॉलेज काढण्याचे त्या वेळीं सरकारांत घाटत होते. परंतु हा विचार चुकीचा असल्याबद्दल राममोहन यांनी त्या वेळचे व्हॉईसरॉयसोबत एक मुद्देसूद पत्र लिहून कळविलें. त्यात त्यांनीं वेदान्त, न्याय, मीमांसा, व्याकरण, इत्यादि संस्कृतविद्येचा देशस्थिति सुधारण्याच्या कार्मीं कांहींच उपयोग होणार नाहीं; उलट लोकांत अज्ञान वाढेल असे सुचवून आधिभौतिक शास्त्रशिक्षण देशाचे प्रगतीस कसे जरूर आहे ते सांगितले आहे. ह्या पत्रात त्यांनीं जुन्या संस्कृतविद्येची बरीच नाळस्ती केली आहे; कदाचित् ती निंदा सहेतुक नसून इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यापुरतीच होती असेही असेल. कारण राममोहन इकडे इंग्रजी विद्येचा उदो उदो करीत असतां संस्कृतविद्येसही योग्य प्रकारे उत्तेजन देण्यास चुकले नाहींत. ह्या बाबतीत किल्ल्यांचे असेही म्हणणे आहे कीं, राममोहन हे पाश्चात्य संस्कृतीचे व शिक्षणाचेच खरे भोक्ते होते. उत्तम नागरिक वनविण्यास वेदान्त निरुपयोगी आहे. हिंदुस्थानास अज्ञानांधकारांत डांबून ठेवण्यासमात्र संस्कृतविद्या बेमालूम उपयोगी पडेल, असेच राममोहन यांचे मत होतें. पण लोकमत संभाळण्याकरितां व लोकांस एकेश्वरीपंथांत आणण्यास साधनीभूत म्हणून त्यांनीं संस्कृतविद्येचा वरकांती पुरस्कार केला. ते कांहीं असो. पण इ. सन १८१९ सालीं कलकत्ता येथे त्यांचे व डेव्हिड हेअर यांचे खटपटीने इंग्रजी शिक्षणासाठीं जसे हिंदुकॉलेज स्थापन झाले तसेच संस्कृत-शिक्षणाकरितां वेदान्त कॉलेज व दुसरें एक संस्कृतकॉलेज राममोहनांचे खटपटीमुळेच स्थापन झालें. त्या कार्मीं त्यांस बरीच पदरमोडही करावी लागली. त्या वेळीं संस्कृत-शिक्षणापेक्षा इंग्रजी शिक्षणाचे काम बरेच दुर्घट होतें, इंग्रजी शिक्षणास जनतेचा विरोध, सरकारी सहानुभूतीचा अभाव आणि शिक्षकांची उणीव, अशी त्रिविध अडचण होती. ती दूर करण्यासाठीं राममोहनांनीं अमेरिकन व स्कॉच

मिशनांकडे पत्रव्यवहार सुरु करून इकडे चांगले, मतानें उदार व बुद्धीनें हुशार असे मिशनरी शिक्षक आणविण्याची तजवीज केली. अशा रीतीने रे० अलेक्झँडर डफप्रभृति मिशनऱ्यांच्या शिक्षणसंस्थांचा पाया राममोहनांनींच घातला असे म्हणण्यास हरकत नाही. तिकडून येणाऱ्या मिशनरी शिक्षकांनीं आपलीं धार्मिक मते मुलांस सांगत बसूं नये, असे राममोहनांचें म्हणणें होतें. तथापि धर्मशिक्षणाचे महत्त्व ते पूर्णपणे जाणून होते. हिंदूंच्या मुलांस इंग्रजी शिक्षण फुकट मिळावे म्हणून त्यांनीं दरमहा दोनतीनशे रुपये पदरचा खर्च सोसून एक शाळा चालविली होती. त्या शाळेत फुकट शिक्षणाशिवाय धर्म व नीतिशिक्षणाची सोय हाच विशेष होता. महर्षि देवेद्रनाथ ठाकूर यांचे प्रार्थमिक इंग्रजी शिक्षण ह्याच शाळेत झाले, ही गोष्टही पुढील परंपरेचे दृष्टीने लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

ह्याप्रमाणे शिक्षणसंस्थांचे द्वारे त्यांनीं जे कार्य केले त्यापेक्षां त्यांची वाङ्मय-सेवा लोकोत्तर आहे. साम्राज्यांतील प्रचंड घडामोडीपर्यंत आणि भूगोलापासून भूमितीपर्यंत नानाविध विषयांवर त्यांनीं ग्रंथ लिहिले. ग्रीक, हिब्रू, इंग्रजी, फारशी, आरबी, संस्कृत, पाली, हिंदी, बंगाली वगैरे सतरा भाषांत त्यांची बुद्धि अप्रतिहत संचार करित असे. भिन्न संस्कृतीचे संमेलनांत इंग्रजास भाषाभेद आडवा येऊ नये म्हणून त्यांनीं बंगाली भाषेचे पहिलेच व्याकरण इंग्रजांत प्रसिद्ध केले. त्याच्या काळीं साऱ्या हिंदुस्थानांत त्यांच्यासारखा बहु-श्रुत आणि विद्वान् दुसरा कोणी नव्हता असे म्हणतात. विशेषेकरून धार्मिक विषयांवर त्यांनीं निरनिराळ्या भाषांतून इतकी ग्रंथरचना केली आहे कीं, इतर अनेक व्यवसाय सांभाळून एका मनुष्यास इतकें लिहिता येणे कोणासही अशक्य वाटेल.

राजा राममोहन राय यांस बंगाली गद्याचा आद्यप्रवर्तक म्हणतात. त्या-पूर्वी एतद्देशीय सर्व वाङ्मय पद्यात्मक असे. गद्याप्रमाणे त्यांचे पद्यही लोकोत्तर असे. त्यांचीं प्रार्थनागीते ब्राह्मसमाजांत अत्यंत लोकप्रिय झालीं आहेत. उपासनेस संगीताची जोड त्यांनींच करून दिली. ती ब्राह्मोपासनेत रूढ आहे. तसेच बंगाली वर्तमानपत्रकारांचे ते आद्यमार्गदर्शक होते. त्यांचे संवादकौमुदी हें पहिलेंच बंगाली पत्र. ह्याशिवाय, मिरतअल अखबार, ब्रॅन्निनिकल मॅगझीन, बंगाली हेरल्ड अशा निरनिराळ्या भाषेत ते नियतकालिके चालवीत असत.

तात्पर्य, धार्मिक मंडळ्या स्थापून, शाळा काढून, वादविवाद करून, पुस्तकें व लेख लिहून त्यांनीं आपल्या मतांचा व विचारांचा प्रसार केला आणि लोकशिक्षणाचें कामही साधले. राहणी मुसलमानी, मन हिंदूचें आणि विचार कांहीं सुफी व कांहीं खिस्ती एकेश्वरी पंथाचे, असे त्यांचे ठिकाणीं अनेक धर्मींचें मिश्रण होते. ते असे म्हणत की, मी मेल्यावर, हिंदु, खिस्ती व मुसलमान मला आपापल्या धर्माचा मानतील आणि शेवटीं स्वरोस्वर तसेंच झाले. तथापि ज्यांना त्यांचा दृढपरिचय झाला असेल त्यांना ते अंतःकरणाचे खरे खरे हिंदु होते हें सहज कळून आले असेल. सहकारिता हें त्यांचे जीवनाचे रहस्य दिसते. खिस्ती, मुसलमानी व हिंदी मुलांस एकत्र करून ते त्यांसह ब्राह्ममंदिरांत प्रार्थनागीत म्हणत बसत. अखिल मानवकोटींत बंधुभाव कसा नांदल हा त्यांचेपुढे एक विकट प्रश्न होता. आणि तो सोडवीत असतां, घरींदारी जेथे जेथे त्यांस भेदाची गांठ पडे, तेथे ती तोडून टाकण्याचा त्यांचा खटाटोप असे. भेदातील न्यूनाधिक-भाव हाच त्या भेदांतील प्राण असतो. त्याचा घात करणें हेंच त्यांचे जीवितकार्य होतें. मग तो न्यूनाधिक-भाव स्त्री-पुरुष ह्या भिन्न कोटींत, जातीजातींत अगर निरनिराळे धर्मांत कोठेंही पोसलेला असो, त्याचा शक्य तो नायनाट करावा अशा स्वरूपाचें ह्या आद्यप्रवर्तकाचें कार्य होतें.

हिंदुधर्मासंबंधीं त्यांचे विचारास निश्चित स्वरूप येऊन त्यांनीं कांही घटनात्मक विधायक कार्य करावे, इतका त्यांस अवसरच मिळाला नाहीं. तथापि राजा राममोहन सारखें बडे सवज आपल्याला सांपडणार म्हणून पाद्रीलोक आशेंत होते, त्यांची या ब्राह्मसभेचे संस्थापनेने निराशा झाली. आणि राममोहन केव्हां कांहीं बोलले असले तरी ते हाडाचे हिंदु व मनाचेही हिंदु होते; आणि हिंदूचें मन एवढे जबरदस्त व्यापक असतें कीं, सर्व जगांतील धर्म आत्मसात् करूनही हिंदु पुन्हा हिंदूचा हिंदूच, कायम राहूं शकतो, ही गोष्ट त्यांनीं अखेर सनातन वैदिकधर्माचेच अधिष्ठानावर आपली एकेश्वरी ब्राह्मसंस्था स्थापून विधर्मीयांस चांगली पटविली; आणि आम्हांला तर असें वाटतें कीं, ते आणखी दहा वर्षें जगते तर त्यांचे धार्मिक विचारांत पुढें खातरिने आणखी थोडा इष्ट बदलही पडला असता.

राममोहन इंग्लंडांत गेल्यावर एकेश्वरीपंथाचे रूक्ष वादाचा त्यांस बीट

आला. ज्यांत श्रद्धा व भावना यांस अवसर नाही, तो पंथ काय कामाचा? वांझ व रूक्ष अशी बुद्धि, तसेच अंतःकरण गारठवून टाकणारें नपुंसक तत्त्वज्ञान, निष्फळ म्हणून त्यास तिरस्करणीय वाटले. इंग्लंडांत असतांना ते एकेश्वरी-पंथाचे देवळांत न जातां जुन्या पंथांचेच देवळांत जाऊं लागले. व तेथेच त्यांच्या प्रेमळ अंतःकरणास अधिक शांति मिळू लागली. त्यांनी आपला तेथील धर्मोपदेशक जुन्याच पंथाचा पसंत केला होता. आमचे मुद्देवाने ते स्वदेशीं परत येऊन कांहीं दिवस विद्यमान असते तर त्यांचे आंगचे लोकोत्तर प्रतिभेमुळे त्यांनीं भागवत-ब्राह्मधर्माचा संगम मुंबईचे अगोदरच कलकत्यास घडवून आणला असता. तथापि ईशसंकेत तसा नव्हता. कर्मधर्मसंयोगानें ज्या विधर्मी संस्कृतीशीं आपला योग आला, त्या सर्वांस परस्पर सहिष्णु कसें करावे हा जो त्यांचे मनांतील उदात्त हेतु, तो ह्या व्यक्तिरूपाने ज्या सालीं अंतर्धान पावला, त्याच सालीं (इ. सन १८३३) श्रीरामकृष्ण परमहंस या दिव्य व्यक्तीचे रूपाने तो अधिक शुद्ध होऊन बंगाल्यांत त्यांचे कार्यभूमीतच पुन्हा उदयास आला ही मोठीच भाग्याची गोष्ट होय.

प्रकरण बारावें विलायतेची सफर व अखेर

येथवर वर्णन केल्याप्रमाणे राममोहन यांचे हिंदुस्थानांतील चरित्र संपलें. त्यांच्या विलायतेतील उद्योगाचा विचार या प्रकरणांत करावयाचा आहे. राजा राममोहनांनीं एकेश्वरीपथाची मुहूर्तमेढ हिंदुस्थानांत कायमची रोवली, लोकशिक्षणाचे कार्य मार्गास लावले, राजकीय व सामाजिक चळवळींची दिशा लोकांस दाखविली. मुक्तावस्थेत घोरत पडलेल्या बगाऱ्यास जागृत केले, परंतु एक महत्त्वाचें कार्य करावयाचे राहिले होते. राज्यक्रांतीचे तुफानी वाऱ्यानें इंग्लिश चॅनलमधील प्रवाहाची लाट बंगालचे उपसागरास येऊन मिळाली होती. परंतु उलट गंगेच्या पवित्रोदकाची गोडी व महती तमसा नदीस मिळाली नव्हती. पश्चिमेकडून आलेल्या जहाजांनीं व्यापार व उद्योग यांचे माप हिंदुस्थानांत टाकले; परंतु “ नाही वाटतां सरले। आहे तैसच भरले। तुका म्हणे गेले। वायाविण न घेतां ॥ ” असले हिंदूभूमीतील अमूल्य केणें इंग्रजांचे पदरीं बांधावयाचे होते.

पाश्चात्य सस्कृति हिंदूवाळांसाठीं जडवादाची नकली खेळणीं घेऊन आली असतां, हिंदूदेवीसही आपले मुलांबरोबर संतांचे घरची शाश्वत सुखाची परत-भेट पाठविणे प्राप्त होते. राजकारणाचे पटांत इंग्रजांची प्यादी पुढे चालून आली असतां हिंदूभूमीसही आपला विजयाश्व, सनातनधर्माची अजिंक्य पत्रिका शिरावर लावून देशांतरीं पाठविणे जरूरच होते. हिंदुधर्म व हिंदूभूमि यांचे दरवाजे उलटमुलट होते. हिंदुधर्मात बाहेरच्यांस येण्यास मज्जाव होता; परंतु हिंदूभूमीत परक्यांस येण्यास मुक्तद्वार होते; उलट हिंदुस्थानांतून देशांतर करण्यास स्वकीयांस माल आडकाठी होती हिंदुस्थान हिंदूकरितांच अशी परी-स्थिति होती, तोपर्यंत त्या रूढीचा दुष्परिणाम जाणवला नाहीं. परंतु पुढें दुर्दैवानें हिंदुस्थान फक्त हिंदूशिवाय इतरांकरितांच अशी बारी आली, तेव्हां ह्या दरवाजांची उघडझांप बदलण्याची वेळ येऊन ठेपली ! ही गोष्ट राममोहन यांच्या प्रथम लक्षांत आली. कूपमंडुकाप्रमाणें इतउत्तर घरांत डांबून राहून

चालणार नाही, असें त्यांनीं जाणलें. हिंदुस्थान म्हणजे कांहीं शिकारी लोकां-
करितां राखलेला जंगली प्राण्यांचा मुलूख नाही. हिंदुस्थान माणुसकीनें खचून
भरलेला आहे. आणि येथील नरपुंगव ब्रिटिशांचेपेक्षांही शरीर, मन, आणि
बुद्धि यांनीं मोठा असू शकतो, हे पाश्चिमात्यांचे नजरेस आणण्याचे कार्य प्रथम
या आर्यपुत्राने केले. केशवचंद्र, प्रतापचंद्र, हे हिंदी मिशनरी किंवा विवेका-
नंद, रामतीर्थ हे गाढे धर्मवीर ह्यांचे सीमोल्लंघनाचा पायंडा राजा राम-
मोहनांनीं पाडला. एका हातात सनद व दुसरे हातांत हिंदी ब्राह्मण्याचें
निशाण, असे घेऊन ह्या बहादुरांनीं सात समुद्र ओलांडून विलायत गांठली.
राजकारण व धर्मकारण असे दुटप्पी कारणांनीं ते तेथे गेले. मुत्सद्दी व धर्मप्रचारक
अशीं त्यांचीं दोन प्रकारचीं नाती होती. राजा आणि ब्राह्मण, हे त्यांचे दोन
हुद्दे हांते. आणि राजकर्त्यांनीं ते न मानले तरी इंग्लंडच्या जनतेने त्याचे हे
दोन्ही हुद्दे मनापासून मान्य केले, हे पुढील त्रोटक हकीकतीवरून
दिसून येईल.

हिंदुस्थानांतला एक बडा तत्त्वज्ञ ब्राह्मण लंडनशहरीं आला आहे असे
समजताच इंग्लंडमधील अत्यंत प्रतिष्ठित, दरबारी आणि विद्वान् मंडळीची
त्याचे त्रिंहाडाशीं सारखी रीघ लागून राहिली होती. इंग्लंडमधील अगदीं
पहिल्या वर्गाचें लक्ष जसं त्यानीं आपलेकडे वेधून घेतले, त्याप्रमाणे अगदीं
खालच्या वर्गाचे लोकांसही त्यानीं वेड लावले. त्याचे ते भव्य शरीर, रुबाव-
दार पेहराव, विनय, विनोद आणि विद्वत्ता ह्यांचा आदर्शभूत असा त्याचा
चित्ताकर्षक चेहरा, आणि राममोहन म्हणजे हिंदुस्थानांतून अगदीं प्रथमच
विलायतंत गेलेला अत्यंत विद्वान् ब्राह्मण, ह्या सर्व कारणांमुळे रावापासून रंक
आणि स्त्रियांप्रमाणें पुरुष अशा सर्वच समाजावर त्यांनीं विलक्षण छाप
बसविली. त्याचे वर्णन वाचून आजकालचे कोणाही पुढाऱ्यास त्याचा हेवा
बाटल्यास नवल नाही.

राममोहन याच्या चरित्राचा पाह्लाळ अधिक करणें येथे अप्रस्तुत असलें
तरी राममोहन यांच्या रूपाने आर्यसंस्कृतीचेच प्रथम स्वागत पाश्चात्य संस्कृति
त्या वेळीं करित होती, या दृष्टीने ते महत्त्वाचे आहे. ह्या सुमारास
अमेरिका व युरोप खंडांत गुलामगिरीच्या विरुद्ध जोराची चळवळ सुरू होती.
आमुळें इंग्रजांचें औदार्य व सहानुभूति हीं ह्या काळीं सुलभ होती; तसेंच

यंत्रशक्तीच्या वाढीबरोबर वाढीस लागलेली आसुरी महात्वाकांक्षाही ह्या वेळीं उमेदीत आली नव्हती. तात्पर्य, त्या वेळीं इंग्रज लोक आजच्याइतके लोभ, महत्वाकांक्षा इत्यादि विकारांनीं ग्रासलेले नसून अधिक उदार व गुणग्राही होते असे दिसतें. तसें नसतें तर जित राष्ट्रांतील या काळ्या आदमींचा तेथे इतका उदोउदो झाला नसता. दरबारी बहुमानाप्रमाणें अकृत्रिम प्रेमाचीही त्यांस तेथें अपूर्व अशी जोड मिळाली. खुद्द इंग्लंडचे सार्वभौम बादशाहांचे राज्यारोहणप्रसंगीं जणुं काय हिंदुस्थानचे वकील म्हणून ज्याप्रमाणें राजदरबारांत त्यांना अत्यंत श्रेष्ठ मान मिळाला, त्याचप्रमाणें इंग्लंडचें प्रसिद्ध उद्योगभवन जे मॅचेस्टर त्या गांवचे कारखान्यांत ते गेले व सतां त्याचें लोकांस मोठें कौतुक वाटले. त्या वेळीं राममोहनांच्या दर्शनासाठीं उत्सुक झालेल्या मजुरांनीं काम बंद पाडले, आणि मग ज्या हुंडींच्या हुंडी बाहेर पडल्या त्यांत राममोहनांचे हस्तांदोलन करण्यास पुढे सरसावलेल्या मंडळीस आपले हात कोळसा व तेल यांनीं किती माखलेले आहेत, याचेंही भान राहिलें नाहीं ! आणि गिरणीतल्या बायांनीं त्यांस देशरिवाजाप्रमाणें प्रेमानें मिळ्या मारण्याकरितां उत्सुकता दाखविली, तेव्हां आपल्या विसकटलेल्या केशांत पिंजारलेल्या कापसानें काय शोभा आणली आहे, याची त्यांनीं कांहींच क्षिती बाळगली नाहीं !

त्याहीपेक्षां संस्मरणीय प्रसंग म्हटला तर राममोहन यांचा सन्मान करण्याकरितां तेथील एकेश्वरीसमाजानें मुद्दाम भरवलेली सभा होय. सदर सभेंत अध्यक्षांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत या पौर्वात्य पाहुण्यांचा गौरवपूर्वक उल्लेख केल्यावर डॉ. ब्राऊनिंग हे आपल्या मुख्य भाषणांत म्हणाले कीं, “भूतकालाचा पडदा बाजूला सारून आपलेमध्यें प्लेटो, सॉक्रेटीस, मिल्टन, न्यूटन असे महापुरुष एकाएकीं प्रादुर्भूत झाले, तर आपल्या मनाची किती विलक्षण स्थिति होईल, याची कल्पना कित्येक कवि आपले काव्यांत करीत असतात. तशाच प्रकारच्या भावनेनें मी आज राजा राममोहन यांचें आपल्या सर्वांचे वतीने स्वागत करीत आहे. अत्यंत श्रेष्ठ अशा वैदिक-ब्राह्मण-समाजांतील राजा राममोहन हे एक प्रमुख गृहस्थ आहेत; त्यांनीं आपल्या येथें येण्यांत केवढें साहस केलें आहे, याची खरी कल्पना आपणांस होणें शक्य नाहीं. राजा राममोहन यांच्या हिंदुस्तानांतील अपूर्व कामगिरीबद्दल ज्यांस

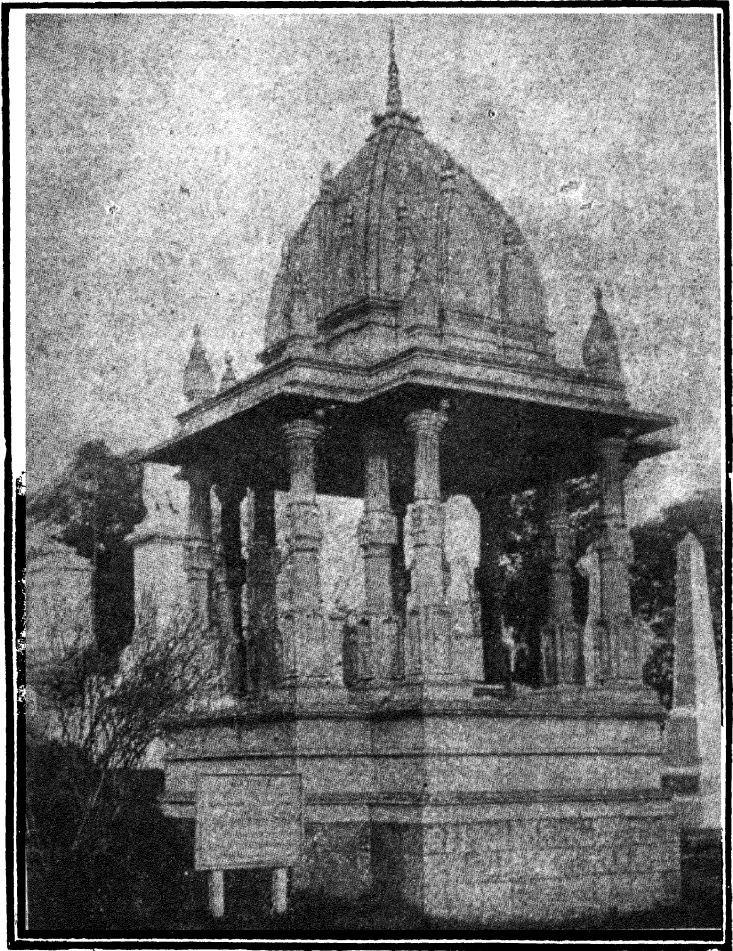
येथें माहिती मिळत होती, त्यांस राममोहनांच्या प्रत्यक्ष स्वागताचा लाभ हें एक मोठे आनंददायक स्वप्न वाटत होतें. तें स्वप्न आज खरें ठरलें आणि तो लोकोत्तर विद्वान् ब्राह्मण आपल्या स्वागताचा आणि आपल्या सहकारितेच्या अभिवचनाचा स्वीकार करण्यास आज येथें आपणांमध्ये खुद्द हजर आहे; तेव्हां आजचा दिवस आपल्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा म्हणून सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखा आहे.” अशा आशयाचें त्याचें भाषण झाल्यावर अमेरिकेचे हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या अध्यक्षानीं मोठें विनयपूर्वक त्यांस अनुमोदन दिले आणि नंतर अध्यक्षाने सूचनेवरून तो ठराव सर्वांनीं उभें राहून मंजूर केला. आजपर्यंतच्या लौकिकदृष्टीने पाहिलें तर ब्राह्मणांच्या उत्कर्षाचा हा कळसच झाला म्हणावयाचा !

राममोहनांच्या स्त्रीदाक्षिण्यानें इंग्रज स्त्रियांना तर मोहित करून सोडलें. एका धर्माध्यक्षाच्या सुशील स्त्रीनें असें म्हणून दाखविलें कीं, राममोहन माझ्याबद्दल आदर दर्शवितात, तितका मी इंग्लंडची महाराणी असते तरी मला कोणीं दाखविला नसता. तेथे त्यांचा घरोबा इतका वाढला कीं, तिनें आपल्या नूतन अर्भकाचे नांवही राममोहन असेच ठेविलें. इंग्लंडमधील मध्यम वर्गातील ह्या उदाहरणांप्रमाणेच इंग्लंडांतील नरेंद्रांच्या समाजांत केद्रीभूत झालेल्या डचेस आणि काउंटेस अशा स्त्रियांपासून उघड्या रंगभूमीवर चमकणाऱ्या नटीपर्यंत सर्वांना राममोहन मोठा प्यारा होऊन राहिला होता. मिस् हेअर, मिस् कॉलेट, मिस् कापेंटर, मिस् किडल आणि मिस् कॅसल इत्यादि कित्येक स्त्रियांनीं राममोहन ह्यांचे अतिशय प्रेमादरपूर्वक आतिथ्य केलें.

मिस् सोफिया कॉलेट हिने राममोहन यांस प्रथम इंग्लंडांतील एका चर्चमध्ये प्रार्थनेच्या वेळीं पाहिलें. तेव्हां त्या उदारधी पुरुषाचे रुबावाने ती इतकी आकर्षित झाली कीं, पुढें ती मोठी झाल्यावर राममोहन यांचा ब्राह्मसमाज हा एक तिच्या दृढाभ्यासाचा विषयच आजन्म होऊन बसला. ती सान्या जन्मभर अनेक दुर्धर रोगांनीं पिडलेली होती. तरी अशा स्थितीत हजारों मैलांवरून ब्राह्मसमाजासंबंधीं तिनें पत्रद्वारे जी तपशीलवार खडाखडा माहिती संग्रहित करून वेळोवेळीं प्रसिद्ध केली, ती पाहून तिच्या आस्थेवाईकपणाबद्दल अतिशय आश्चर्य वाटतें. ब्राह्मसमाजाचे चळवळीची छाया हकीकत समजावी म्हणून मिस् कॉलेट बंगालीमुद्रां शिकली. आपल्या हयातींत

राममोहनांचें चरित्र लिहून पुरें करावें अशी तिची फार इच्छा होती. त्याप्रमाणें तिनें बराचसा भाग लिहिलाही. परंतु अखेर मरतांना तिला तें काम दुसऱ्यावर सोंपवावें लागलें. “ माझा अंतकाल समीप आला. राममोहन यांचे चरित्र माझे हातून पुरें होत नाही. तरी मी परलोकीं जाऊन राममोहन यांस भेटेन तेव्हां त्यांचें चरित्र प्रसिद्ध केल्याचें सांगतां यावें अशी माझी इच्छा आहे. ती आपण पुरी कराल काय ? ” अशी तिची अखेरची इच्छा तिनें त्या लेखकास कळविली आणि त्यानेंही ती पुरी करण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला.

पाश्चात्य देशांतील निराळ्या विवाहपद्धतीमुळें तेथील अनेक स्त्रिया निरनिराळ्या कारणांस्तव अविवाहित राहतात आणि त्यांपैकीं कित्येक आपल्या जीवनास वाङ्मयसेवा अथवा लोकसेवा असा एकादा व्यवसाय लावून घेतात. अशाच स्त्रियांपैकीं मिस मेरी कार्वेटर ही एक बाई होती. तिने आपलें सर्व आयुष्य इंग्लंडांतील विशेषेंकरून हीन समाजाचे उद्दाराकरितां खर्च केलें. ‘राममोहन यांचे इंग्लंडांतील अखेरचे दिवस’ या नांवाचें एक पुस्तक तिनें प्रसिद्ध केलें आहे. ब्राह्मणसमाजाशीं तिचा बराच निकट संबंध होता. लोकशिक्षण हा तिचा मुख्य विषय होता. त्या निमित्तानें ती दोनतीन वेळां हिंदुस्थानांतही येऊन गेली. मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाच्या संस्थापनेशीं तिचा थोडाफार संबंध पोंचतो. त्यावेळीं ती मुंबईस होती. व तिचे प्रार्थनापद्धतीमुळें मुंबईकर कांहीं प्रार्थनासमाजी मंडळी मूळची नास्तिकाची आस्तिक बनली, असें सुंगतानें, तिच्या परोपकारी स्वभावाबद्दल महाराणी व्हिक्टोरिया हिनें आपलें हातांतील कंकण आपलें नांव त्यावर घालून तिला नजर केलें. महाराणीसाहेब मोठ्या मुत्सद्दी व दयाळू होत्या असे दिसतें. त्यांनीं पुढें केशवचंद्रसेनाचाही आपल्या राजवाड्यांत चांगला सत्कार केल्याचें प्रसिद्ध आहे, त्याचा उल्लेख पुढें येईलच. तिसऱ्या एका इंग्रज कुमारीकेबद्दल येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. कारण राममोहनांच्या लोकशिक्षणाचे उद्योगांतील पहिले मदतगार डेव्हिड हेअर यांची ती मुलगी (?) होय. राममोहन विलायतेंत गेल्यावर विशेषेंकरून त्यांच्या शेवटच्या दुखण्यांत तिनें रात्रंदिवस डोळ्यांत तेल घालून त्यांची जी सेवा केली ती त्यांच्या पोटाच्या मुळीनेंही केली नसती, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

राजर्षि राजा राममोहन राय यांची इंग्लंडांतील कार्नेव्हेल
येथील समाधी.

राममोहनांचे ऋणानुबंधच असे विलक्षण होते कीं, स्वगृहींचे शत्रु व्हावेत आणि रिपुस्थानी मित्रग्रह असावेत. त्यांच्या धर्मसंबंधी मतांबद्दल त्यांच्या आईबापांनी त्यांचा धिक्कार केला व बायकामुलांनीही त्यांस बहिष्कार घातला; उलटपक्षीं कोठे इंग्लंडचें बेट आणि कोठें तिबेट ! पण इतक्या दूरस्थ स्त्रियांच्या ठिकाणीं राममोहनांबद्दल मोह उत्पन्न होण्यास त्यांचीं भिन्नधर्ममतें आडवीं आलीं नाहींत. शेवटीं ज्या पाश्चात्यांचे संस्कृतीत त्यांचें मन बहुतकाल वावरत होतें, त्यांचेच देशांत त्यांच्या देहाचे विसर्जन व्हावें असा योग आला. इ. सन १८३३ चे सप्टेंबरांत राममोहन ब्रिस्टल येथें मिस कॅसेल यांच्या घरीं हवापालट करण्यास गेले. तेथेंच अनेक विद्वान् इंग्रजांच्या भेटी घेत असतां पुढें त्यांची प्रकृति जास्तच बिघडत चालली. अखेर त्यांचा मानलेला मुलगा राजाराम त्यांचेजवळ होता. ता. २७ सप्टेंबर रोजीं जेव्हां त्यांच्या जीविताची आशा सुटली, तेव्हां त्या लोकोत्तर पुरुषाच्या पायांशीं त्याची अहर्निश शुश्रूषा करणारी मिस हेअर स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागली. परंतु असल्या निष्कषट प्रेमाचीही निर्घृण काळास दया आली नाहीं आणि अखेर त्याच रात्रीं राजा राममोहन यांचा अंत झाला ! शेवटीं फार महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती ही कीं, त्यांचें प्राणोत्क्रमण, सर्व वेदांचें सार अशा प्रणवाचे उच्चारारोबर झाले ! राजा राममोहन यांच्या पूर्व चरित्रावरून ज्यांस त्यांच्या धर्मनिष्ठेबद्दल शंका वाटली असेल, त्यांचे ह्या एका गोष्टीनें बरेंच समाधान होईल. अंतं मतिः सा गतिः ।

प्रकरण तेरावें

निष्कर्ष

येथपर्यंत एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदुस्थानांतील सुशिक्षितांच्या विचारांस गति देणाऱ्या एका ब्रह्मा विद्वान् मुत्सद्यांचें चरित्र संपलें. राममोहन यांच्यामध्ये सर्वांत श्रेष्ठ असा कोणता गुण असेल तर तो मुत्सद्दीपणा हा होय. ते आपणांस धर्मसंस्थापकच काय पण धर्मसुधारकही म्हणवीत नसत. तथापि अगदीं बाळपणापासून अखेरपर्यंत धर्मचिंतनाचा हव्यास त्यांच्या मनास होता. ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीमुळे इस्लामी, हिंदी व ख्रिस्ती अशा तीन भिन्न संस्कृति एकत्र आल्या असतां त्यांतील विरोध कमी करण्यास काय करावें, हें त्यांनीं मोठ्या चातुर्यानें शोधून काढलें. बौद्ध, जैन, इस्लामी, ख्रिस्ती इत्यादि धर्मांतील वाङ्मयांत त्यांचे मन इतक मुरलें होतें कीं, कोणत्याही एकाच धर्माचा अभिमान धरण त्यांस अशक्य झाले होते. उलट धर्मांतील परस्पर विरोध पाहून त्यांचे मन बिथरले. त्यामुळ बाळपणाचा भाविकपणा नष्ट झाला. पुढे त्यांनीं अशी महत्त्वाकांक्षा धरली कीं, धर्मविरोधाने उत्पन्न झालेली अशांति हा आपला व्यक्तिपुरताच प्रश्न नसून एकंदर जनतेकरितांही हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. अपक्व बुद्धीचा वृंढस्वरूपणा कमी झाल्यावर त्यांची बुद्धि सारसंग्राहक बनली. महमदी धर्मांत त्यांना एका निराकार ईश्वरावरील निष्ठा ही विशेषेकरून आढळली. मुसलमानी धर्म व बौद्धधर्म यांचा अभ्यास विद्यार्थिदशेत होऊन गेल्यामुळ हिंदुधर्मातील कर्मकांड, मूर्तिपूजा वगैरे प्रकार ह्यांच्यावरील त्यांचे मन उडाले. तथापि हिंदूच्या अध्यात्माइतके उच्च व निस्संदेह करणारे तत्त्वज्ञान त्यांस दुसरे कोठेही आढळले नाहीं. विशेषेकरून शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान त्यांस पटले, असे आम्हांस वाटतें.

कोणी असेंही म्हणतात की, “ त्यांच्या वेदान्तांत न्याय व वैशेषिक दर्शनाचाही अंतर्भाव होत होता. आणि त्यांच्या ब्रह्मविद्येत विशिष्टाद्वैत व द्वैत यांचाही समावेश झाला होता. ते ईश्वरवादी होते. त्यांची ब्रह्मोपासनेची शतपदी पाहिली तर ते निर्गुणाप्रमाणेंच सगुणाचेही उपासक होते. शून्य-

वादांत न जातां त्यांनीं निर्गुणोपासना केली व सत्काराचा आश्रय न करितां सगुणोपासना केली. ती अशी कीं, ते परमेश्वराच्या गुणचितनांत सहजतादात्म पावत.” ह्या टीकाकारांचे आणखी असे म्हणणे आहे कीं, शंकराचार्यांच्या मायावादांत ईश्वरापासून जागाच नाही. कारण भ्रांतजीवाने भ्रमिष्टपणे ईश्वराची म्हणून प्रार्थना केली, तरी स्वप्नस्थ पुरुषांची प्रार्थना ज्याप्रमाणे शेजारच्या जागृतीतील पुरुषास कळतही नाही, त्याप्रमाणे जीवाची प्रार्थना एकमेवाद्वितीय अशा परब्रह्मास स्पर्शही करणार नाही. म्हणून ती व्यर्थ होईल. (?) परंतु राजर्षि राममोहन यांच्या ब्रह्मपंथाची सर्व भिस्त प्रार्थनेवरच हांती. सामुदायिक उपासकांचे प्रार्थनार्मादर म्हणजे प्रतिवृत्तावनच, राममोहन ह्यांनी निर्माण केले होते, असे त्यांचे म्हणणे असल्यामुळे आचार्यांच्या मायावादाचा जरी शाब्दिक अंगिकार राजा राममोहन यांनीं केला असला, तरी तो वाद त्यांस मुळीच मान्य नव्हता, असा ह्या लेखकांचा अभिप्राय आहे. ह्याप्रमाणे हे अलीकडील टीकाकार आपले विचार राममोहन यांच्यावर लादीत आहेत किंवा खरोखरीच त्यांचे विचार असेच होते, हे निश्चित ठरविणे दुरापास्तच आहे. शंकराचार्य, रामानुज, निंबार्क इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांच्या किंवा पद्धदर्शनकारांच्या सिद्धान्ताचा विशेष बारकाईने विचार राममोहन यांनीं केलेला आमच्या वाचनांत नाही. कदाचित् त्यांस त्याची आवश्यकता भासली नसेल. अथवा त्यासंबंधी त्यांचे अध्ययन बरेच अपुरेही असेल. वैदिक वाङ्मयाचाही त्यांचा अभ्यास बेताचाच असावा. निरनिराळ्या धर्मांचा त्यांनीं स्थूल व व्यापक दृष्टीने विचार केला त्या मानाने सूक्ष्म विचार केला नाही असे दिसते. ह्या मुद्द्याचा विचार करतां राजा राममोहन यांच्याशी तुलना करण्यास श्रीरामकृष्ण यांची मूर्ति डोळ्यांसमोर येते. दोघांनीही हिंदु, ख्रिस्ती व इस्लामी धर्मांचा अभ्यास केला; तो परधर्मांसंबंधी सहानुभूतिपूर्वकच केला, आणि दोघांचीही या तिन्ही धर्मांबद्दल आदरबुद्धि कायम राहिली व तीच जगापुढे मांडण्याचे महत्कृत्य ह्या उभयतांनींही केले. त्यांतही ही गोष्ट राममोहनांनींच अगोदर लोकांचे निदर्शनास आणली. यामुळे एकतन्त्रेने राजा राममोहन यांस विशेषच महत्त्व प्राप्त होतें. परंतु त्याहूनही फार महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घ्यावयाची ती अशी कीं, राजा राममोहन ह्या अनेक भाषा-कोविदांनीं तिन्ही धर्मांचे कांहीं प्रमुख ग्रंथ वाचून धर्मज्ञान संपादन केले.

आणि श्रीरामकृष्ण ह्या निरक्षर पुरुषांनीं ह्या तिन्ही धर्मांच्या अंतरंगसाधनांची तज्ज्ञांकडून दीक्षा घेऊन, साधनांचा अभ्यास करून धर्मतत्त्वांचा साक्षात् अनुभव घेतला. ह्याप्रमाणे एकाचे पुस्तकीज्ञान तर दुसऱ्यांचे अनुभवीक ज्ञान, एकाची बहिर्दृष्टि तर दुसऱ्याची अंतर्दृष्टि, एकाचा विरोध काढून समन्वयाचा प्रयत्न तर दुसऱ्यांचे साधनांत भेद कायम ठेवून फलांत भेद नाही, असे अनुभवाने सांगणे, असे दोघांत महदंतर दिसते. परधर्माच्याच काय पण स्वधर्माच्याही अंतरंगसाधनांचे अनुष्ठान करून राममोहनांनीं ब्रह्मस्थिति अनुभविल्याचे ऐकिवांत नाही. दुसरे असे की, श्रीरामकृष्णांची साधनांची निष्ठा राममोहन यांस नव्हती, याचे कारण श्रीरामकृष्णांचे वैराग्यही त्यांचे ठिकाणीं नव्हते. यामुळे साकार ईश्वर व निराकार ब्रह्म ह्यांचा उपासनावाद, मायावाद, अद्वैतवाद यांतील रहस्ये श्रीरामकृष्णांनीं केवळ अनुभवीक ज्ञानाच्या जोरावर जितक्या निःसंदेहपणे सांगितलीं, तशीं तीं राममोहन ह्यांना न जाणतां आल्यामुळे, त्यांना बरोबर सांगतांही आलीं नाहीत, असेच कित्येकांचे मत झाले आहे. अनेक मतांची त्यांनीं खिचडी केली; ज्यांवर दयानंदसरस्वतींची विशेष भिस्त त्या वेदसंहितेकडे तर राजा राममोहन ह्यांनीं मुळींच लक्ष दिलें नसावें. इतकेच काय पण औपनिषदिक वेदान्तापेक्षां ख्रिस्ती धर्मातील नीतिधर्म त्यांस अधिक व्यवहारयुक्त वाटला. ख्रिस्ती व महंमदी धर्म हे ईशपुत्राचे अगर प्रेषिताचे धर्म या दृष्टीने व्यक्तिनिष्ठ आहेत, आणि हिंदुधर्म मुळांत तसा नसला तरी मूर्तिपूजा व अवतारवाद ह्यांनीं त्यांसही तेंच स्वरूप प्राप्त झालें होते. अर्थात् प्रत्येक धर्माचे शिरोभागी असलेले हे विभूतिमत कायम आहे, तोंपर्यंत धर्मभेदांतील कडवेपणा कमी होणे संभवनीय नाही ही गोष्ट लक्षांत येऊन धर्मांतील त्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या मर्मस्थानींच त्यांनीं हात घातला; त्याबरोबर तिन्ही धर्मांतील पुराणमताभिमानांनी लोकांचे हले त्यांचेवर सुरू झाले. परंतु राजा राममोहन यांनीं तत्कालिक प्रचलित असलेल्या इतर मुख्य धर्मांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास केला होता, त्यामुळे त्या त्या धर्मांतील लोकही त्यांच्यापुढे चकित होत. वाङ्मयांतील ते एक महारथीच होते. शिवाय त्यांच्या उंच, भव्य व धिप्पाड शरीरामुळे न बोलतांही त्यांची दुसऱ्यावर सहज छाप बसे. तसेंच त्यांचे व्यवहारचातुर्य व मनमिळाऊपणा यांच्या योगाने, जे त्यांच्याजवळ जात ते

त्यांच्याकडून उपकृत होऊन त्यांचे मिंधे होत. भिन्न भिन्न मतांचे माणसांतही एकमत करण्याच्या कलेंत राजा राममोहन हे पुरे वाकबगार होते. उत्तरे-कडील कबीर, नानक, दादु व रामायत पंथांचे अनुयायांशी त्यांचा विशेष सलोखा असे.

असो. वरीलप्रमाणें तिन्ही बाजूंच्या हल्ल्यांस तोंड देत असतां त्यांनीं एकीकडे वैदिकज्ञानप्रसारासाठीं वेदान्त व उपनिषदे यांचीं बंगाली, हिंदी, व इंग्रजी भाषांतरे प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम सुरू केला. ख्रिस्ती-धर्माचे मंथन करून त्यांतून जीज्ञसचा नीतिधर्म शोधून काढला; आणि मुसलमानांच्या पैगंबरांचेही चरित्र लिहिण्यास घेतलें. तात्पर्य, आडवें येईल तें तोडावे व जरूर ते जोडावे असे दुहेरी डावपेंच त्यांनीं सुरू केले. सार्वत्रिक एक धर्म करणे हे त्यांचें अत्युच्च ध्येय होतें. त्या दृष्टीने त्यांनीं हे टाकलेले डाव सभंजसपणाचे होते. आणि त्यांत त्यांस थोडेफार यशही आले. त्यांचे एकट्या व्यक्तीपुरतेच पहावयाचे तर विरोध करूनही अखेर मुसलमानांचा मौलवी, हिंदूचा राजर्षि व पाश्चिमात्यांचा ख्रिस्तानुयायी, असे भिन्न धर्मीयांकडून म्हणवून घेण्यांत त्यांनीं मोठाच विजय संपादन केला. उलटपक्षीं त्यांच्या वेदान्तशास्त्रावरील निष्ठेमुळे त्यांनीं कट्टर सुधारकांस नाराज केलें. वैराग्य आणि तप यांच्या अभावामुळे हिंदूंच्या बहुजनसमाजावर त्यांची छाप बसली नाही. आणि जुन्या ख्रिस्त्यांचा त्रयीवाद व नवीन एकेश्वर्यांचा रूक्ष बौद्धिकवाद या दोघांस कंटाळून अखेर ते कोणासच चिकटून राहिले नाहींत. पुढें त्यांनीं जो ब्राह्मसमाज स्थापन केला त्याची गुरुकिहरी परधर्मविरोधांत नसून परमतसहिष्णुतेत होती. मूर्तिपूजेवर ते जरी अतिशय जहाल टीका करित तरी सामान्य लोकांस मूर्तिपूजेची उपयुक्तता आहे, हें त्यांना मान्य होतें. ईशपुत्र या कल्पनेचा त्यांनीं जरी तीव्र निषेध केला, तरी महंमद पैगंबर व जीज्ञस खाइस्ट यांच्याबद्दल अत्यंत पूज्यभाव ते व्यक्त करित. आणि त्यांनीं ईशप्रेरणेनुसारच आपआपले धर्म सांगितले ही गोष्टही त्यांस मान्य होती.

तसेच हिंदूंतली जाति व पोटजाति अशा भेदांनीं कोणतेही सामाजिक कार्य सहकारितेने घडणें अशक्य होऊन देशाभिमान नष्ट झाला आहे, असें ते म्हणत. तसेच मृत्युंजयाचार्य ह्यांच्या वज्रसूचीचें बंगालींत भाषांतर त्यांनीं केले होतें असें कित्येक म्हणतात. आणि त्यावरून त्यांस जातिभेद मान्य नव्हता असें-

ही अनुमान काढतात. चातुर्वर्ण्य हे जाति व संस्कार ह्यांवरच मुख्यत्वे अवलंबून आहे. (भंगकुलीन) शाक्त व वैष्णव या दोन विरोधि पंथांचा संकर त्यांच्या जन्मांत झाला होता, त्याचप्रमाणे त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाकडे पाहिल्यास ते वैदिकसंस्कारहीनच गेले असल्याचा बराच संभव होता. त्यांचे विवाहही वैदिकपद्धतीने झाले नाहीत असे दिसते. पण ह्या सर्वांचे कारण पूर्वी बंगाल-प्रांती बौद्धधर्म इतका दृढमूल झाला होता, की त्यायोगाने वेदविद्येला व शुद्ध वैदिक आचारांना त्या प्रांतांत कायमचेच मालिन्य आले होते. ज्या वज्रसूचि-नामक ग्रंथाचे राममोहन ह्यांनी भाषांतर केले असे म्हणतात, तो बुद्धघोष नामक एका बुद्धाने लिहिलेला ग्रंथ होता असेही कोणी सांगतात. धर्मो-ज्जीवनी सभेने अलीकडे प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांत असे आढळते की, वज्रसूचि-नामक एक उपनिषद् आहे. पण त्यांतील तात्पर्य इतकेच आहे की, अभ्युदय व निश्रेयस् ह्यांच्या प्राप्तीला जातिनिष्ठ श्रेष्ठतेची आवश्यकता नाही. प्रत्येक मनुष्याला आपल्या उत्कर्षाचा मार्ग मोकळा आहे. पण ह्याचा अर्थ ब्राह्मण-जातिनिष्ठ वैदिक धर्माला शूद्र अधिकारी ठरतो असा नव्हे. तसेच अवधूतो गृहस्थो वा ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽपि वा । तन्त्रोक्तेष्वेव मन्त्रेषु सर्वस्युरधिकारिणः ॥ हे एक तांत्रिक वचन राममोहन ह्यांच्या तोडी घालून गायत्रीमंत्राचे अधिकारी स्त्री व शूद्रही आहेत असे राममोहन ह्यांचे मत असल्याचे कोणी सांगतात. परंतु वेदोक्तमंत्र असा अर्थ वरील वचनांतून निघत नाही हे उघड आहे. तसेच गायत्रीमंत्र व त्यावरील भाष्य यांचे जरी राममोहन ह्यांनी इंग्रजीत भाषांतर केले आहे तरी वेदपाठ जातिब्राह्मणानेच म्हणावे इतकेच काय पण ते अब्राह्मणांनी ऐकूही नयेत अशी व्यवस्था खास ब्राह्मप्रार्थनामंदिरांतही राममोहन ह्यांनी ठेवली होती. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तेव्हा चातुर्वर्ण्याचे विरोधी राममोहन होते, असे म्हणणे कठीण आहे. निदान समाजांत राहूनच समाजसुधारणा केली पाहिजे, या कारणास्तव तरी त्यांनी स्वतः ब्राह्मणजातीचा अभिमान कधीच सोडला नाही असे म्हणावे लागते. त्यासंबंधी ब्राह्म-समाजाचे इतिहासकार लिओनार्ड यांचे असे म्हणणे आहे की, राजा राममोहन यांच्या ठिकाणी त्यांच्या जातीसंबंधी आस्था दिसते, त्यावरून त्यांस जातिभेद कल्प्य होता असे मुळीच नसून हिंदुधर्मशास्त्र व हिंदुरिवाज ह्यांप्रमाणे जाति-वैभक्तीचा मिळकतीवरील हक्क नष्ट होतो, आणि समाजांतिल त्यांचे वजनही

नाहींसें होतें; म्हणून त्यांना आपली जात सोडतां आली नाहीं. कारण त्या वेळीं त्यांनीं जर आपली जात सांडली असती तर त्यांचे खेडी व अनुयायी हेही त्यांचे थाऱ्यास उभे राहातेना. अर्थात् धर्मसुधारणा घडवून आणणें त्या-योगे अशक्य झाले असतें.

राजा राममोहन ह्यांची औपनिषदविषयक वेदान्तावरील निष्ठाही अशीच लोकसंग्राहक बुद्धीनें त्यांनी अंगिकारलेली असून ती केवळ दिखाऊ होती, खरी नव्हती, असेही कित्येक म्हणतात. पण हेही म्हणणे आम्हांस सर्वांशीं ग्राह्य वाटत नाहीं. राजा राममोहन यांनी अखेर तीन वर्षे खास विलायतेत काढलीं. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्याबरोबर ब्राह्मण व दुभत्या गाई वगैरे तयारी नेलीच होती. परधर्मीयांबरोबर त्यांनीं उघड उघड तरी सहभोजनाचे प्रकार कधीही केले नाहींत. इंग्लंडांत असतां ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कोर्ट ऑफ डिरेक्टर्सनीं त्यास मेजवानी दिली, त्यावेळीं आणि तसेंच फ्रान्सचा राजा लुई फिलीफ याने त्यांचे सन्मानार्थ दोनदां दरबारी खान्याचा समारंभ केला, त्या वेळीं, त्यांनीं भात व पाणी या दोन पदार्थास स्पर्शमात्र केला; पण कशाचेंही सेवन केले नाहीं. अशा रीतीने त्यांनी परदेशीही दरबारी थाटाच्या मोहास बश न होता आपल्या धर्मातील जातिनिर्बंध फार कडक रीतीने पाळले. शेवटीं युरोपिअन स्त्री-पुरुषांच्या परिवारांत इंग्लंडांत त्यांचे देहावसान झाले, तेव्हां त्यांचे गळ्यांत यज्ञोपवीत शाबूत होते. इतकेच नव्हे तर सर्व वेदांचे सार अशा प्रणवाचा उच्चार करून अखेर त्यांचे प्राणोत्क्रमण झालें. आणि त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांचे सर्व और्ध्वदेहिकही शक्य तो हिंदूंच्याच रिवाजाप्रमाणे रामरतन याने केले हीही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

तात्पर्य, शक्य तो हिंदुधर्मासच धरून वागण्याचा त्यांचा विशेष कटाक्ष असे, असे दिसते. शास्त्राचा खरा आशय काय आहे तो आपल्या बुद्धीनें ठरवून त्याप्रमाणे देशकालानुरूप आचारास जरूर तेथे नवीन वळण देण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. परदेशगमन ही अशीच एक बाब होती. त्या कार्मीं लोकापवादास न जुमानतां परंतु शक्य तितकी शास्त्रमर्यादा संभाळून परदेशगमन करण्याचा धडा पुढील पिढीस त्यांनीं घालून दिला. असे सांगतात कीं, विलायतच्या जलपर्यटनाची पूर्वतयारी म्हणून ते नेहमीं खुर्चीवर न बसतां शोंपाळ्यावर बसत, व झाडाला दोर टांगून मुलांबरोबर पुष्कळ शोके घेत.

समुद्रांतून परदेशगमन करणारा हाच पहिला ब्राह्मण होय. त्यांच्या मागून त्यांचे मित्र द्वारकानाथ बाबू यांनी इंग्लंडांत जाऊन आपल्या मित्राच्या अस्थि कानोंज व्हेल येथें नेऊन त्यांवर एक सुंदर स्मारक उभारलें. त्यावरील शिलालेख अद्यापही राममोहनांचे चरित्रांतील रहस्य सांप्रदायिक जगास सांगत आहे. तो शिलालेख असा:—

“ह्या शिलेखालीं ज्यांच्या अस्थि आहेत त्या राजा राममोहन रायबहादूर ह्यांची एक्या परमेश्वरावर अवलंब निष्ठा होती. त्या परमेश्वराची निस्सीम-भावानें आराधना करण्यांत त्यांनीं आपलें जीवित अर्पण केलें होतें. त्यांच्या आंगच्या विशाल बुद्धिमत्तेस अनेक भाषांवरील प्रभुत्वाची जोड मिळाली होती. त्यामुळे त्यांच्या काळांतील फार जाड्या विद्वानांत त्यांची लवकरच गणना होऊं लागली. हिंदुस्थानांतील लोकांची सामाजिक, नैतिक व शारीरिक स्थिति सुधारावी म्हणून त्यांनीं घेतलेले अविश्रांत श्रम, सतीची रूढि व मूर्तिपूजा बंद करण्याकरितां त्यांनीं केलेले कळकळीचे प्रयत्न आणि ईश्वराचे वैभव व मनुष्यमात्राचें कल्याण जेणेंकरून वाढेल अशा गोष्टींचा त्यांनीं उत्साहपूर्वक केलेला पुरस्कार, ह्यांची त्यांच्या देशबांधवांस वृत्तज्ञतापूर्वक स्मृति आहे. त्यांच्या वंशजांची त्यांजबद्दलची स्मृति दुःखाने आणि अभिमानाने जगृत आहे, ह्या गोष्टीचें हा शिलालेख हें एक द्योतक आहे.”

हिंदुस्थानांतील सुधारकांचे अग्रणी या दृष्टीनें राममोहन यांच्या चरित्रास फार महत्त्व येते. कित्येकांचे म्हणणे असंही आहे कीं, राममोहन यांची खरी किंमत निदान त्यांच्या हयातीत तरी तत्कालीन हिंदुलोकांपेक्षां युरोपियन लोकांसच जास्त समजली; किंबहुना त्यांच्या देशबंधूंकडून त्यांचा छळ व अनादरच झाला व पाश्चात्यांनीं त्यांना बहुमानाने झेलून धरिले. फार काय पण त्यांचे कट्टे वादी श्रीरामपूरचे मिशनरी डॉ० मार्शमन् यांनींही त्यांच्या अचाट बुद्धिमत्तेबद्दल धन्योद्गारच काढले.

इंग्लंडांत तर त्यांचा जो सत्कार झाला तसा सत्कार आजपर्यंत कोणत्याही भारतीयाचा झाला असेल असें वाटत नाहीं. त्यांनीं आपल्या विशाल बुद्धीनें व मनमिळाऊ स्वभावानें इंग्लंडांतील कित्येक स्त्री-पुरुषांस चटका लावून सोडला व अमेरिकेसारख्या दूर देशच्या लोकांचें लक्ष आपल्याकडे ओढून

घेतलें. व पुढें हीच परंपरा स्वामी विवेकानंद, श्रीरामतीर्थ, बाबू प्रतापचंद्र, इत्यादि भारतीय धर्मवीरांनीं आजपर्यंत चालविली. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, अशा या युगधारी मानलेल्या थोर भारतपुत्राच्या चरित्रांतील कच्ची हकीकत व त्यांच्या विविध व्यापाचा तपशील आम्हांस मिस् कालेट व मिस् कापेंटर-सारख्या खिस्ती विदुषी स्त्रिया व मिस्टर ॲडमसारखे पाद्री यांच्या लेखांतूनच मिळविणें भाग झालें आहे.

इंग्रजांबद्दल राजा राममोहन राय यांच्या ठिकाणीं विशेष आदर असे. इंग्लंड-चे राजे चवथे जॉर्ज यांच्याबद्दल राममोहन यांनीं सर्वतोपरी अत्यंत गौरवपर उद्गार काढले आहेत. एकंदरींत इंग्रजी राज्यकर्तें जरी परकीय आहेत, तरी त्यांच्यामुळे आपल्या देशाची स्थिति लवकरच सुधारेल, असा त्यांचा विशेष भरंवसा होता. त्यांचे सामाजिक अगर राजकीय चळवळींत सरकारनीं त्यांच्या हातीं मुळींच यश लागू दिले नाहीं. परभारें शेवटच्या मोगल बादशहांनीं राममोहन यांस दिलेली 'राजा' ही पदवीही सरकारनीं त्यांस स्वीकारूं दिली नाहीं. मोगल बादशहायतीच्या वकिलायतीचें श्रेयही त्यांच्या पदरांत न पडेल अशी सरकारने काळजी घेतली. इत्यादि अनेक निराशाजनक प्रसंग आल्यामुळे त्यांच्या विचारांत शेवटीं काय फरक पडला असेल, ते समजण्यास आज साधन नाहीं. त्यांच्या विचारांचा पूर्ण परिपाक होऊन त्यांस स्वदेशीं आल्यावर व्यवस्थित व मूर्तस्वरूप येण्याच्यापूर्वीच त्यांची अवतारसमाप्ति झाली. समाजाचे दुर्दैवानें पुष्कळ थोर पुरुषांचे असेच होते. ते कांहींही असो. एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदुस्तानच्या नवशिक्षितांस धर्माच्या व राजकारणाच्या बाबतींत नवीन वळण लावून देण्याच्या कार्यास राजा राममोहन ह्याजपःसून सुरुवात झाली ही गोष्ट खरी. त्यामुळेच या युगास कित्येक 'राममोहनयुग' असे म्हणतात.

राजा राममोहन हा ऋषींचा आनुवंशिक, खिस्ताचा चेला, एकमेवाद्वितीय अशा ब्रह्माचा निष्ठावंत उपासक, स्वातंत्र्याचा कट्टा भक्त, दुःखी जनांचा सहृदय मित्र, संकटग्रस्तांचा शूर कैवारी, मुलांचा आनंदी सवंगडी, मुत्सद्दयांचा पोक्त सहभागार, विश्वाची छवी प्रतिबिंबित करणारा असा आगामी वंशाचा एक आदर्शच होता; असं तत्सांप्रदायी मानतात हें ठीकच आहे. कारण त्यांनीं वैदिक वाङ्मयाचा उद्धार केला, त्यास बायबल व कुराणाची जोड

करून घेतली, एकेश्वरी उपासनेचा नवीन पंथ रूढ केला आणि अकबराच्या सुखस्वप्नाला ध्येयरूपांत आणले; अशा रीतीने नवभारताचा जीवनप्रवाह उत्तरोत्तर अधिकाधिक व्यापक व सुखाचा करणारा राममोहन हा एक आधुनिक भगीरथच होय, असेंही मानण्यांत येतें. कित्येक म्हणतात कीं, राजा राममोहन यांनीं परिस्थितीस बश न होतां त्यांनीं परिस्थितीशी झगडा करून आपणांस अनुकूल असे वातावरण तयार केले. परकीय राजसत्ता व स्वकीय धर्मसत्ता यांजपुढे वांकून न राहतां त्यांनीं आपलें व्यक्तिमाहात्म्य उघड रीतीने प्रगट केलें. देशी वाङ्मय, धर्म व राजकारण ह्यांस आपल्या तीक्ष्ण बुद्धीने मटीत तावून त्यांचें स्वरूप त्यांनीं उज्ज्वल केले, त्यांच्याइतका विद्वान् व कार्यकर्ता पुरुष त्यांच्या काळी बंगाल्यांत किबहुना हिदुस्थानांत दुसरा क्वचितच झाला असेल. आम्हांस अभिमानास्पद असे आमचे हिंद-भूमीचे अमोलिक शिरोभूषण हरपले म्हणून त्यांचे कट्टे प्रतिस्पर्धीही त्यांच्या पश्चात् हळूहळू लागले. ज्यांस ते पूर्वी कलिपुरुषाप्रमाणे निंद्य वाटले अशा कांहींनीं शंकराचार्यांचे पश्चात् असा बुद्धिमान् पुरुष झाला नाहीं असेही कबूल केले. राजकीय, धार्मिक आणि आर्थिक दृष्टीने आपल्या देशबांधवांची झालेली हीन स्थिति पाहून राममोहनांचे अंतःकरण करपून जाई. इंग्लंड-मध्ये एका रविवारी प्रार्थनेस ते गेले असतां एकाएकीं त्यांचे डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या, तें पाहून शेजाऱ्याने त्यांस कारण विचारतां माझ्या देशबांधवांच्या हीन स्थितीचे स्मरण होऊन माझे अंतःकरण भरून आलें असें त्यांनीं सांगितले. राममोहन यांचे मन जसें कोमल होते तसेच मोठे होतें. आजच्या विश्वकुटुंबाचे पुढारी रवींद्रनाथ व महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें त्यांच्याही अभिमानास देशमर्यादा नव्हती.

वर्णभेदाप्रमाणे स्वधर्म व स्वदेश ह्यांच्याशीही तादात्म्य न पावतां अखिल मानवजात बंधुभावाने कशी नांदेल, इकडे त्यांचें लक्ष होते. सर्व जगाचा नियंता असा जो एकच ईश्वर त्यास प्रार्थनादि साधनांनीं प्रसन्न करणे हेंच सर्व धर्मांचे रहस्य आहे, अशा भावनेनें जगांतील धर्मविरोध कसे नाहींसे होतील, हा एक फार मोठा व्यापक प्रश्न हिंदी लोकांपुढेच काय पण ख्रिस्ती जगापुढेही राममोहन ह्यांनीं प्रथमच मांडला.

सारेच धर्म खरे आहेत. व त्या सर्वांचें पर्यवसानही एकच आहे. यास्तब

ज्यांनी त्यांनी आपापल्या धर्माप्रमाणे एकनिष्ठेने वागावे हे तत्त्व अगदीच वेगळे असून ह्याचा पुरस्कार श्रीरामकृष्ण परमहंस यांनी केला, त्याचा विचार पुढे येईलच; परंतु सर्व धर्मांतील सामान्य तत्त्वांस प्रामाण्य देऊन त्या तत्त्वांचा एक शाश्वत सार्वत्रिक धर्म रूढ करणे व प्रत्येक धर्मांतील इतर भागांस गौण लेखून त्यांचा क्रमशः त्याग करणे ह्या तत्त्वाचा पुरस्कार ब्राह्मसमाजाने केला. आणि त्याचा पाया राजा राममोहन ह्यांनीच प्रथम घातला. ह्याच मुद्द्यास अनुलक्षून न्या० रानडे राजा राममोहन यांच्यावरील एका व्याख्यानांत असे म्हणतात की, “आपल्या आत्म्याचा द्विधाभाव जाऊन एकनिष्ठा फिरून प्राप्त होईल असा निर्णय किंवा उपाय आपण शोधून काढाल अशा मी आशा करितों. आणि आपले अंतःकरण व बुद्धि यांत एकवाक्यता उत्पन्न झाली व आपले आचारविचार यांत अविरोध असला म्हणजे आपल्या पंचवीस कोट प्रजेत कधी न भंगणारे असे ऐक्य होऊन, आपल्या भागवत धर्मास सामर्थ्य प्राप्त होईल. ख्रिस्ती, मुसलमान व आर्य धर्मांमधील इतिहासपरत्वे जे भेद आहेत ते राह्यातील पण ते इमारत बांधण्याच्या ज्या नाना तऱ्हा आहेत त्या रूपाने राहतील; ख्रिस्ती चर्च, ब्राह्ममंदिररूपाने, महंमदी मशिदीप्रमाणे किंवा आर्य देवळाप्रमाणे दिसणार नाही, हे खरे. तरी बाह्य स्वरूपांत व पद्धतीत भेद असले तरी त्यामुळे सर्वांचा धार्मिक जो उद्देश त्यास विरोध येणार नाही. व ही गोष्ट सिद्ध झाली म्हणजे सर्व धर्मांचे ऐक्य व्हावे ही जी थोर कल्पना राजा राममोहन राय यांच्या हृदयांत सतत वागत असे, ज्याविषयी त्यांस निदिध्यास होता, तीही सफल होईल व मग सर्व देशांतील लोकांना एकवाणीने असे म्हणतां येईल की, “ईश्वराचे राज्य आले व स्वर्ग आतां पृथ्वीवर अवतरला.” ही उदात्त कल्पना राममोहन यांच्या ट्रस्टडीडमध्ये बीजरूपाने आहे. पण “त्या उदात्त कल्पनेचे रहस्य त्यांच्या अनुयायांना देखील अजून पुरतेपणीं कळले नाही, आणि त्या कल्पनेचा पूर्णभाव आपल्या सर्व लोकांच्या ध्यानांत येण्यास अद्याप बरीच शक्यता लागतील.” असे न्यायमूर्तीस त्यावेळीं वाटत होते. ते खरे नाही असे आज तरी कोण म्हणेल? जी कल्पना शंभर वर्षांनंतरही लोकांच्या अंतःकरणांत वाणली नाही, ती राममोहन यांच्या काळी अगर तत्पूर्वी लोकांच्या अंतःकरणांत वागत होती अस तरी कसे म्हणावे? समष्टीची तीव्र वासना हीच थोर पुरुषांच्या जन्मास कारण होत असते, अस कित्येक

समजतात. परंतु ब्राह्मलेखकांच्या म्हणण्याप्रमाणें राममोहन यांच्या जन्मकाळीं हिंदी समाज इतका विस्कळित, बेजबाबदार व शीलभ्रष्ट झाला होता कीं, त्या वेळीं सर्वांनीं एक समार्हक अशी शुचि व तीव्र वासना धरावी हीच गोष्ट दुरापास्त दिसते. अशा परिस्थितीत जन्मास आलेले राजा राममोहन, हा एक लोकोत्तर चमत्कारच होय.

राममोहन यांच्या वडिलांचे कुल वैष्णव तर आईचें कुल शाक्त होतें. राममोहन यांचा विवाह ब्राह्मप्रकाराचा नसून शैवप्रकारचा होता. ह्या तत्कालीन शैव विवाहांतील शक्ति (स्त्री) बहुधा अहिंदूच असे. राममोहन हे शेवटपर्यंत यशोपवीत धारण करणारे ब्राह्मण होते. पण त्यांनीं एका मुसलमान मुलास दत्तक घेतलें होतें. तसेच ते एका ख्रिस्ती मुलाचे धर्मपिते होते.

राममोहन यांचा दिनक्रमही आपल्याला थोडा विलक्षणच वाटेल. ते रोज नेमानें पहांटे उठून फिरायला जात. नंतर अभ्यंगस्नान करीत. यांच्या अंगाला तेल लावून मर्दन करावयास दोन पेहलवान लागत. हे चंपीचे काम सुरू आहे तो एककिडे ते मुग्धबोध व्याकरणाचा पाठ म्हणत. व कोणी त्यांस त्या दिवसाचीं वर्तमानपत्रें वाचून दाखवीत. नंतर बंगाली ब्राह्मणी थाटांत खालीं बसून दूधभात व मासे यांची न्याहारी होत असे; माणून तालीम होत असे. पुढे दहा वाजतां जेवण, दोन वाजेतों साहेबांच्या भेटी, तीन वाजतां चहा, पांच वाजतां फराळ, नंतर सायंकाळची सहल, रात्रीं इंग्रजी थाटांत मुसलमानी खाना व पुढें मध्यरात्रीपर्यंत लेखन, असा त्यांचा दिनक्रम असे. ते घरीं नेहमीं मुसलमानी पेहरावांतच असत. घरांतही बोडके बसत नसत. अशा या लोकविलक्षण पुरुषास आजपर्यंत कोणी राजा तर कोणी राजर्षि म्हणून संबोधितात. कोणी मौलवी किंवा जबरदस्त म्हणतात, तर कोणी भविष्यवादी व कोणी त्रिकालज्ञ म्हणतात. असा युगधारी पुरुष निदान हजार वर्षांत तरी झाला नाही असा कोणी गौरव करतात. तर कोणी शंकराचार्य, चैतन्य, नानक, कबीर अशांच्या ते पासंगासही पुरणार नाहीत असेही सांगतात. कोणाच्या मते हिंदु, ख्रिस्ती व महंमदी धर्मांचे ते खरे शास्ते होते, तर दुसऱ्या कोणाच्या म्हणण्याप्रमाणें वेद, कुराण व बायबल यांवर त्यांचा काडीचाही भरंवसा नव्हता. उलट शास्त्र, गुरु व ईशप्रेषित या त्रयीविरुद्ध त्यांचें उघड बंड होतें.

हिंदी लोकांना पौर्वात्य पद्धतीचें अगर पश्चिमेकडील शिक्षण द्यावें, ह्या कित्येक दिवसांच्या लढ्यांत पाश्चात्य शिक्षण इंग्रजींतून द्यावे, असें सरकारनें ठरविण्यांत राममोहन प्रमुखत्वाने कारणीभूत झाले, म्हणून त्यांस अर्वाचीन हिंदु-स्थानचे जनक ठरवून त्यांचे कोणी धन्यवाद गातात, तर कोणी ही त्यांनीं फारच मोठी घोडचूक करून हिंदुस्थानच्या प्रगतीत त्यास निदान शेंपन्नास वर्षे मागे ओढलें असा त्यांस दोष देतात. राममोहन ह्यांच्या खाजगी वर्तनावद्दलही लोकांनी आक्षेप घेण्यास कमी केले नाही. त्यांनीं वाढविलेला मुलगा त्यांचाच दासीपुत्र असावा. सालीना दहाहजार रुपये उत्पन्नाची जिंदगी राममोहन यांनीं अवध्या दहा वर्षांच्या शिरस्तेदारींत मिळविली ती प्रामाणिकपणाने मिळविली नसावी, वगैरे शिंतोडे लोकापवादानें उडविलेच; परंतु ते आरोप निराधार व द्वेषमूलक आहेत, अशाबद्दल राममोहनांच्या चरित्रकारांचे एकमत दिसतें.

तात्पर्य, राजा राममोहन यांच्याइतका व्यापकबुद्धीचा पुरुष आपल्या प्राचीन ऋषींत अथवा पूर्वाचार्यांत आजपर्यंत कोणीही झाला नाही, असे त्यांचे अनुयायी ज्याप्रमाणे आजही ठांसून सांगतील, त्याचप्रमाणें कोणी पुराणमताभिमानी लोक असेही म्हणतील कीं, स्वराज्यसूर्याच्या अस्ताचे राक्षसी वेळीं व्यामोहित झालेल्या बंगाली जनतेस झालेली विपरीत कामना राममोहनरूप विष्णुद्वैत्या हिरण्यकश्यपूच्या रूपानें फळास आली ! तसे मानले तरी त्यांच्या पुढल्या पिढींत प्रल्हादरूप केशवचंद्राचे चरित्रांत वैष्णव ऊर्फ भागवतधर्माचे सुंदर मूर्तस्वरूप नजरेस पडेल, अशी आशा करण्यास पुष्कळच जागा होती ! परंतु त्या भक्त प्रल्हादाचेंही शील अकालीच हरण करणाऱ्या इंद्रसत्तेस नमस्कार असो !

आज हिंदी जनतेपुढें हिरण्यकश्यपू नाही, आणि प्रल्हादही नाही. तर बलिष्ठांकडून त्रिपादभूमि मागण्यासारखा आजचा प्रसंग कित्येकांस दिसतो आहे. ब लोकांचे डोळे तिकडेच लागले आहेत. 'स्वराज्य' हीं तीन अक्षरें हेच ते त्रिपाद होत. हे त्रिपाद त्रैलोक्यव्यापि नसून केवळ स्वदेशानेंच मर्यादित आहेत. परंतु दृष्टान्तांतील मागणाऱ्याचा अधिकार व देणाऱ्याचें दातृत्व ह्या दोन्ही गोष्टींचा दाढीताच्या ठिकाणीं अभाव असल्यामुळें दृष्टान्ताची पूर्तता होत नाही. ह्या बाबतींत दात्याचें औदार्य परस्वाधीन असलें तरी

मागणीतला ओजस्वीपण आपल्या स्वाधीनचा आहे. राममोहन हे सनद-शीर चळवळीचे आद्यप्रवर्तक खरे. पण त्यांचा काल म्हणजे परकीय सत्तेच्या स्वागताचा होता. निदान राममोहन यांनी तसा तो मानला होता. आणि म्हणून त्यांच्या कित्येक धार्मिक लेखांच्या शेवटी ब्रिटिशांची सत्ता हिंदुस्थानांत प्रस्थापित झाल्याबद्दल भन्योद्गार व तीच पुढे शेकडों वर्षे हिंदुस्थानांत सुखाने नांदो, अशी अगदी मनोभावाने केलेली 'शांति' आढळते.

राममोहन यांची राजकीय धोरणे कशा प्रकारची होती, ह्याचा विचार ह्या ग्रंथांत करणे अप्रस्तुत आहे, म्हणून त्यासंबंधी अधिक कांहीं न लिहितां, हिंदुधर्माचे सुधारक किंवा नवयुगधर्माचे एक संस्थापक ह्या दृष्टीने त्यांच्या चरित्राचा विचार करतां, त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेच्या मानाने त्यांना यश यावे तसे आले नाही असें उघड दिसते. ह्या अपयशाची मीमांसा निरनिराळ्या तऱ्हांनीं होणे संभवनीय आहे. एखादा प्रांत काबीज करावयाचा असला म्हणजे चढाई करून जाणारा सेनानी पांच मैलांचा टप्पा पदरांत पाडण्यास एकदम धडाडीने दहा मैल प्रतिपक्षाच्या अंगावर जातो, व मग कुशलतेने प्रतिपक्षाला गुंतवीत एकीकडे थोडथोडी माघार घेत असतां दुसरीकडे आपल्या इष्ट मर्यादेपर्यंतचा मुलूख बंदोबस्तानें पुरा पचनीं पाडतो, त्याप्रमाणें राममोहनसारख्या क्रांतिकारक सुधारकांचेही डावपेंच असूं शकतील व ह्याप्रकारे पाहतां राममोहन हे पुरे यशस्वी झाले असंही कोणी म्हणेल; शिवाय समष्टिरूप जनतेत नैतिक अगर धार्मिक क्रांति घडवून आणणे किंवा त्या बाजूनीं विशेष प्रगति घडविणें हें काम इतकें अवघड आहे कीं, तें घडवून आणणें एखाद्या व्यक्तीच्या शक्तीच्या बाहेरच असतें. मग ती व्यक्ति श्रीजगद्गुरूंचीच असली तर गोष्ट वेगळी; असंही कोणी म्हणतील! पण ह्या युक्तिवादाने वाचकांचें समाधान होईल असें वाटत नाही. कारण राममोहनांच्या पूर्वचरित्राकडे पाहतां त्यांच्या अपयशाचें कारण दुसऱ्याही तऱ्हेनें दाखवितां येण्यासारखें आहे.

राममोहन यांनीं इ. सन १८२८ सालीं म्हणजे आपल्या वयाच्या ५६ व्या वर्षीं ब्राह्मसमाज स्थापन केला, तोंपर्यंतच्या काळाचे चवदा चवदा वर्षांचे चार सारखे भाग आम्हीं पूर्वीं कल्पिले आहेत. त्यांपैकीं ते आपल्या वयाच्या चवदावे

वर्षानंतर घराचे बाहेर पडून कलकत्यास स्थाईक होईपर्यंतचा २८ वर्षांचा काळ फार चिंतनीय आहे. ते चवदावे वर्षी घराच्या बाहेर पडल्यानंतर त्यांच्यावर कोणाचेच नियंत्रण राहिले नाही. त्यांच्या बालभावाने त्यांच्या धर्मशीलाचे रक्षण करावे तर तोही तर्कटी शिक्षणाने नष्ट झाला होता. अशा स्थितीत एके बाजूस अत्यंत बेजबाबदारपणा, तर दुसरे बाजूस पोटाची पंचाईत, अशा समर्थी निरंकुशवृत्ति व आचारशैथिल्य ही दोन्ही अगदी सहज प्राप्त, नव्हे जवळ जवळ अपरिहार्यच होती. त्यांतही आणखी स्वकीयांकडून बहिष्कृति व परधर्मीयांची उपकारक संगति, असा योग आल्यामुळे त्यांच्या चारित्र्याची भवितव्यता ठरूनच गेली होती असेही म्हणता येईल. त्यांनी काशीस राहून संस्कृतविद्येचे अध्ययन केले असे म्हणतात. पण त्या काळची त्यांची रहाणी व त्यांची गुरुपरंपरा यांबद्दल तपशीलवार माहिती आम्हांस उपलब्ध झाली नाही. ब्राह्म व ख्रिस्ती इंग्रजी लेखकांनी जी माहिती प्रसिद्ध केली आहे, त्यावरून त्यांच्या क्षेत्रवासांतील चरित्राबद्दल कांहीच कल्पना होत नाही. तेव्हां तो अज्ञात काळ सोडून ठळक रीतीने त्यांच्या चरित्राकडे पाहतां कोणी टीकाकार असेही म्हणतील की, परिस्थितीमुळे क्रियाहीन राहिलेल्या मनुष्याने शास्त्रीय कर्माची अनावश्यकता सांगायी, शिस्तीचे अभावामुळे उत्पन्न झालेल्या स्वैर मनोवृत्तीला ज्ञाननिष्ठा मानावे, स्वार्थप्रेरणेने परधर्मीयांशी सहकारित्व प्राप्त झाले असतां, परमतसहिष्णुता दाखवावी, शिरस्तेदारीच्या ओळखीवर श्रीमान् मारवाडी व दुसरे बडे जमीनदार आकर्षित करून त्यांस आत्मीय सभा म्हणावे, ह्या वरवर भूषणावह म्हणून दिसणाऱ्या गोष्टी खरोखर तशाच आहेत असे कां मानावे ? ऐन पंचविशींतील त्यांची स्वैरवृत्ति, पुढील शिरस्तेदारी, त्यानंतरचा राजविलासी दिनक्रम, स्वकीयांची तिरस्कृति, आढून केलेले धरसोडीचे 'निनामी' वादविवाद आणि अखेरची धंदेवाईक वकिलायत, इत्यादि त्यांच्या चरित्रांतील अगदी ठळक गोष्टी लक्षांत घेतल्या तर त्यांच्या योगाने, त्यांची कामाची धडाडी, बुद्धिमत्ता, अष्टपैलूपणा, मुत्सद्दीगिरी, इत्यादि अनेक गुणांत कमतरता न आली, तरी इतकेही करून ते धर्मवेडे अथवा देवपिसे होते असे तरी कोण म्हणेल ! आपले निवृत्तिशील धर्मात्मे साधुसंत न्ना असोतच, पण अत्यंत प्रवृत्तीचे राजकारणी लो० टिळक व म० गांधी, ह्यांची देहगोहादिक स्वास्थ्यासंबंधी सहज असलेली

अनास्था व कार्यावरील असिधारेप्रमाणें तीव्र असलेली निष्ठा पाहिली, म्हणजे लोकाग्रणीचें माहात्म्य कशांत आहे तें कळून येतें.

आतां कित्येक सत्पुरुष रंगनाथासारखे राजयोगीही असतात हें खरें, पण येथें केवळ राजयोग कीं वैराग्ययोग हा एकच विचार नाही. ज्यास तीव्र धर्म-जिज्ञासा उत्पन्न झाली, तो असले विविध व्यवसाय व नाचरंग करीत बसेल काय, हा तर प्रश्न आहेच. पण याहीपेक्षां ज्यांनीं शास्त्रीय कर्म व सगुणोपासना (मूर्तीची) ह्यांचा पुरा अनुभव घेतला नाही, त्यांच्या तत्संबंधी निषेधास तरी कोण महत्त्व देईल ? स्वमतनिष्ठा असल्याशिवाय परमतसहिष्णुता कशी मानावी. स्वमत स्वाभिमानपूर्वक असेल तरच धर्मोदायाचे भूषण; एरव्हीं मनाचा लवचिकपणा काय कामाचा ! वामनपंडित म्हणतातः—आपला एक सिद्धांत धरावा । तेव्हां वादी यासीं वाद करावा । अन्यथा त्या वादास परावा । वितंडवाद म्हणे ॥ १ ॥ राममोहन यांच्या अपयशाची अशीही एक मीमांसा होऊं शकते. हिंदुधर्मातील साधनांची विविधता व उपास्यांची अनेकता, ह्यांचा राममोहन ह्यांनीं निषेध केला आणि वेदप्रामाण्यही (कित्येकांच्या मताप्रमाणें) केवळ बाह्यतः मात्र मानलें. निदान सनातनीयांप्रमाणें समग्र वेद त्यांनीं प्रमाणभूत मानिले होते असे दिसत नाही. अशा रीतीने (लोकमान्यांच्या) हिंदुधर्माच्या व्याख्येतूनच स्वयं-बहिष्कृत झाल्यामुळें हिंदु समाजाच्या विश्वासाला ते पात्र झाले नाहीत, यांत नवल नाही. आतां त्यांची जन्मभूमि व पुण्यभूमि हिंदुस्थान हेंच असल्यामुळें त्यांस व त्यांच्या अनुयायांस हिंदु मानणे ही देशकालानुसार उत्पन्न झालेली अलीकडील नवीन दृष्टि वेगळी आहे. पण ह्या दृष्टीचा फायदा घ्यावा अशा-बद्दल त्यांच्या अनुयायांतही अव्याप एकमत नाही ! असो.

केवळ धार्मिक दृष्टीनें पाहतां हिंदूंच्या परंपरागत चालत आलेले व अनु-मवानें सिद्ध झालेले निरनिराळे संस्कार, साधनें व उपासना यांचा असा निषेध करण्यांत राममोहन ह्यांनीं अविचार केला, असेच आम्हांस वाटतें. ह्या गोष्टीचे प्रत्यंतरास एक श्रीरामकृष्णपरमहंसांचें चरित्र पुरेंसें आहे. तसेंच देवघरांतील राधागोविंदास स्थानभ्रष्ट करून दारच्या 'मंचाला' (वेदीला) तिन्हीत्रिकाळ प्रदक्षिणा घालीत बसण्यांतही त्यांची विवेकबुद्धि दिसून येत नाही. पंडित मृत्युंजय-विद्यालंकार किंवा शंकरशास्त्री यांच्या

बरोबर वादविवाद करित असतां हिंदुधर्मातील ज्या गोष्टींचा त्यांनी अत्यंत उपहास केला, त्या व त्याही पलीकडल्या कित्येक षड्दर्शनकारांच्या मतांचा त्यांनी मिशनऱ्यांशी भांडतांना, शिवप्रसाद हे नांव धारण करून जोरानें पुरस्कार केला. यांत वकिलीशिवाय आम्हांस दुसरें कांहींच दिसत नाही. आम्ही घरांत शंभरांविरुद्ध पांच असलो तरी परक्यांविरुद्ध एकशेंपांच आहोत, ह्या पांडवांच्या उत्तीचाच राममोहन यांनी अनुवाद केला असल्यास न कळे. पण ख्रिस्ती मिशनऱ्यांस ते इतके परके लेखीत असावेत असें आम्हांस वाटत नाही.

राममोहन ह्यांनी हिंदूंच्या धर्मगुरूंवर सरसहा टीका करतांना, हिंदूंच्या धर्मगुरूंनीं धर्माचें रक्षण केले का घात केला, ह्याचा पुष्कळच गंभीरपणानें विचार करावयास पाहिजे होता. आणि अवध्या दहा वर्षांत दरसाल दहा हजार रुपये उत्पन्नाची मिळकत शिरस्तेदारीवर मिळविणाऱ्या राममोहन यांनी हिंदूंच्या व्रतवैकल्यांत भटाभिधुकांस मिळणाऱ्या शिष्यांवर किंवा दक्षिणेच्या चार पैशांवर इतकी करडी नजर करावयास नको होती ! निदान हें बरें होतें कीं, त्यांच्या वादविवादांतील मुख्य प्रतिस्पर्धि शंकरशास्त्री व मृत्यंजयविद्यालंकार हे लोकांच्या शिष्यांवरच पोसलेले नसून सरकारी विद्यालयांतील अध्यापक होते !

राममोहनसारख्या थोर पुरुषांवर टीका करणे म्हणजे संपादकीय हक्काचा आम्ही दुरुपयोग करणें, असे कदाचित् कोणी म्हणतील ! तरी त्यांच्या समकालीन त्यांच्या बरोबरीच्या थोर पुरुषांची दृष्टि अंगिकारून काय म्हणावे लागते तें पाहूं.

श्रीशंकर, श्रीरघुवीर, श्रीहनुमान् श्रीकृष्ण, श्रीकाली इत्यादि निरनिराळ्या उपास्यांची मूर्तिपूजा करणारे व हिंदूंचे चतुर्विध योग, तंत्रें व त्याचप्रमाणें इस्लामी व ख्रिस्तीधर्मांतील साधने या सर्वांचा अनुभव घेऊन त्यांच्या सत्यतेबद्दल व अमोघत्वाबद्दल ग्वाही देणारे श्रीरामकृष्णपरमहंस व त्यांचे विवेकानंदापासून तो राजेंद्र कॉलेजच्या आजच्या प्रिन्सिपॉलसाहेबांपर्यंत सर्व अनुयायांच्या दृष्टीने राममोहन यांची दृष्टि चकली असेंच ठरते. अग्निउपसना करणारे दयानंद यांसही ह्यांचीं मतें मान्य नव्हतीं हे उघड होतें. मॅडम् ब्लॅन्हाटस्की व कर्नल आल्काट यांना ज्या महात्म्यांचें दर्शन होऊन गूढ रहस्याचें

ज्ञान झालें तीं शूढरहस्यें राममोहनांस पारखींच होतीं. किंबहुना त्यांच्या त्रयी-वादावरील विवेचनांत धर्मांतील शूढरहस्यावरील त्यांचा अविश्वासच प्रगट होतो.

आतां अखेर केवळ ब्राह्मांच्या दृष्टीनें विचार केला तर त्यांतही राममोहन ह्यांच्या अनुकरणापेक्षां विरोधच अधिक दिसतो. राममोहन ह्यांच्या पहिल्या एकेश्वरी प्रार्थना-मंदिरांस त्यांचे शिष्य ताराचंद्र, चक्रवर्ती व चंद्रशेखर देव ह्यांनींच विरोध केला. त्यानंतर त्यांचे विदेशी शिष्य पतित आदम हे फुटून वेगळे झाले. त्यापुढील त्यांचे महनीय शिष्य देवेद्रनाथ, ह्यांनीं राममोहन यांचें वेदान्तप्रामाण्य सोडून दिले, येशुख्रिस्ताच्या आज्ञाही बिलकुल मानल्या नाहींत. जात्यभिमान टाकला व यशोपवीताचा त्याग केला. पुढें तिसरे जबरदस्त अनुयायी केशवचंद्र ह्यांनीं त्रिकोणावर आधारलेला त्रयीवाद किंबहुना ख्रिस्तीधर्मातील राममोहन ह्यांस मान्य नसलेल्या सर्व शूढ मतांचा जोरानें पुनरुद्धार केला, शंकराचार्यांस अगदींच बाजूला सारून कृष्णभक्त चैतन्य यांस ध्येयरूप मानलें, आणि वेदशास्त्रांचा आधार सोडून आत्मप्रचीति व आदेश ह्यांवर धर्माधर्माची कसोटी आणून ठेवली.

राममोहन ह्यांच्यासंबंधीं त्यांच्या आजच्या अनुयायांच्या विचारांत सुद्धां महत्त्वाचा फरक आहे. कांहींच्या मताप्रमाणे ब्राह्मधर्माचे खरे शुद्ध स्वरूप राममोहन यांच्या मतप्रतिपादनांत प्रगट झालेंच नाहीं. तसेंच, ते धर्मसंवाद करूं लागण्यापूर्वीं त्यांच्या धार्मिक विचारांस निश्चित स्वरूप आलेले होते, ते देवेद्रनाथ किंवा केशवचंद्रसेन ह्यांच्याप्रमाणें आरभीं कच्चे नव्हते, असे पंडित सीतानाथ म्हणतात, पण ती गोष्ट राममोहन यांचे चरित्रकार हेमचंद्र सरकार ह्यांस कबूल नाहींशी दिसते. त्यांचें म्हणणें राममोहन यांचें विचारसंक्रमण सारखें सुरुच होते व तें अखेर अपूर्णच राहिले. आम्हालाही हेंच खरें दिसतें. चिकित्सकबुद्धीच्या तीक्ष्ण शस्त्रानें प्रचलित धर्मांतील दोषाविष्करण करण्यांतच त्यांचे आयुष्य गेलें. आणि अखेर ह्या निषेधात्मक चिकित्साबुद्धीचे परिणाम किती भयंकर होतात, तें त्यांस फार उशीरां कळून आलें. ह्या चिकित्सकबुद्धीचें पर्यवसान नास्तिकवादांत झालेलें त्यांस कलकत्ता व पॅरिस येथें आढळलें. त्याचा त्यांनीं निषेध केला. एकेश्वरी-पंथाचा बौद्धिकवाद त्यांस रुक्ष व निष्फळ असा वाटूं लागला. इतर कोणत्याही धर्मापेक्षां एकेश्वरीमत तर्कशुद्ध असेल, परंतु त्यांत धर्मशील

नाहीं, धार्मिक भावनांस वाव नाही. केवळ बुद्धिवाद वेगळा व धर्म वेगळा. रुक्ष तत्त्वज्ञान वेगळें, व धर्मशील वेगळें. हें राममोहन ह्यांस अखेर कळून आलें. प्रथम आनंदानें ते ज्या बुद्धिवादास शरण गेले होते, त्याचाच जुलूम पुढे त्यांस दुःसह झाला. व त्यांतून आपलें धर्मशील मोकळें होईल तर बरे असें त्यांस वाटूं लागले. खास इंग्लंडांत गेल्यावरही तेथील एकेश्वरी-प्रार्थनामंदिरांत न जातां जुन्यापुराण्या मंदिरांतच जुन्यापुराण्या धर्मगुरूंचीं प्रवचनें आणि प्रार्थना त्यांस गोड वाटूं लागल्या त्यांतील रहस्य हेच. स्वदेशी असताना त्यांना आपल्या धर्मवांधवांबद्दल कितीही कळकळ वाटत असली तरी त्यांच्याबद्दल सरसहा अनादरच वाटत होता. त्यांना हिंदूंच्या धर्मगुरूंपेक्षां तर्कच अधिक प्रतिष्ठित वाटला. आणि स्वदेशांतील महाजनाचा शोध करून त्यांच्या मार्गाने जाण्याचा त्यांनीं प्रयत्नच केला नाही. त्यांचा ब्रिटिशांबद्दल मोठा आदर होता; आणि त्यातही येथे दुसऱ्यास वाटवण्याकरितां येणारे पाद्री व तेथे विलायतेत स्वधर्मरत असलेले धर्मगुरू ह्यांच्या शीलांत पुष्कळच फरक असल्यामुळे, तेथील कित्येक सच्छील धर्मगुरूंच्या सहवासांत खऱ्या धर्मशीलाचें उज्ज्वल स्वरूप त्यांस अंशतः कळून आले असावे. आणि ते जर आपणखी कांहीं बंधे जगते तर कदाचित् “निहितं गुहायां” असे जे धर्मतत्त्व त्यांचा निश्चय करण्याकरितां ते एकाद्या तपोवनांत जाऊन बसले असते. किंवा तसे न करते तरी सनातन-धर्म व ख्रिस्तीधर्म ह्यांतील गूढ रहस्यांचा उपहास न करितां सर्व लोकांस बरोबर घेऊन सद्धर्माचा जयजयकारच त्यांनीं केला असता. परंतु हे सर्व व्हावयाचे तें अखेर झालें नाही. हिंदु धर्मातील वेदान्त, ख्रिस्ती धर्मातील एकेश्वरीपंथ व मुसलमानी धर्मातील मोहिदीन पंथ यांचे किंचित् दिग्दर्शन करूनच ते थांबले-नव्हे-ते गेले ! फळांना पक्तेचा रंग चढू लागल्यावर त्यांनीं वृक्षावर फार दिवस राहूं नये अशीच ईश्वराची नियति दिसते. त्याच-प्रमाणे राममोहन हें रसभरित सुंदरफळ पूर्ण परिपक्व होण्याच्या अगोदरच तें हिंदी जनतेच्या दुर्दैवाच्या आर्दीत गळून पडले; आणि त्यांच्या सार्वत्रिक धर्मकल्पनेची कळी तर न उमलतांच कोमेजून गेली ! हाच आमचा निष्कर्ष आहे. तात्पर्य इतकेंच कीं, राममोहन ह्यांच्या बुद्धिवैभवाच्या मानानें धर्म-संशोधक म्हणून त्यांस जें महत्त्व यावयास पाहिजे होतें, तें, त्यांची धर्मबुद्धि

प्रथम प्रतिकूल परिस्थितीमुळे भ्रष्ट झाल्यामुळे व पुढे त्यांची दृष्टि कार्य-व्यापृतवाने विभागली गेल्यामुळे, त्यांस प्राप्त करून घेतां आले नाही. त्या काळीं अमेरिका व युरोप-या-देशेन्ही खंडांत धार्मिक, सामाजिक, व राजकीय स्वातंत्र्याचे चाललेले लढे चित्ताकर्षक होते. तिकडेही राममोहन यांचें लक्ष वेधलें होतें. त्यामुळे दृष्टि फांकून स्वदेशाभिमान व स्वधर्माभिमान ह्यांचा पारा खालीं उतरणें स्वाभाविक होतें. तसेंच त्यांनीं इंग्रजी विद्येचा अंगीकार केला, त्यामुळे त्यांची त्रिखंडी कीर्ति होणें सुलभ झालें असले, तरी त्यांना त्याप्रमाणें परकीय संस्कृतीचा उपसर्ग न होता तर ते कदाचित् प्रतिशंकराचार्य झाले असते, असें महात्मा गांधीसारखे दर्शवितात तेंच आम्हांसही खरें वाटतें. राममोहन ह्यांचा काळ धर्मग्लानीचा होता. आणि त्या वेळीं हिंदुसमाजांत सुधारणा करण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी होत्या; त्यांचें वर्णन पूर्वीं केलेच आहे. अशा स्थितींत त्यांच्या चळवळीची प्रतिक्रिया म्हणून जी धर्मजागृति झाली ती देशास फार उपकारक झाली, ह्यांत शंका नाही. तसेंच मिशनऱ्यांना परतविण्याचें त्यांच्या मनांत नसतांही त्यांच्या त्रयीवादाच्या कडाक्याने सुशिक्षित लोक भानावर येऊन धर्मांतराच्या संकटास बराच आळा पडला. अशा रीतीने धर्मरक्षणाच्या कामीं राजा राममोहन ह्यांच्या चरित्रापासन जे अप्रत्यक्ष फायदे झाले, त्यांचें महत्त्वं फार आहे हेही त्रिसरतां कामा नये.

राममोहन यांचें जें वर्णन आम्हीं येथवर केले त्यांत कचित् पूर्वापर विरोधाचाही भास होईल. त्यांचें क्लृप्ति निरनिराळ्या विचारी माणसांच्या मतांचा त्यांत अनुवाद केले आहेत, तो परस्पर भिन्नही आहे. राममोहन ह्यांचें चरित्र आम्हीं प्रायः तत्सांप्रदायिकांच्या लेखांचे आधारेंच लिहिलें, पण राममोहन यांच्या चरित्राचें गुणदोषविवेचन करीत असतां अखेर आम्ही आपले स्वतांचें मत प्रांजलपणें न सांगणें शिष्टाचारास योग्य दिसणार नाही; म्हणूनच तें उघड करण्याचे साहस आम्हीं वर केले आहे. पुष्कळांस तें पटणार नाही हेंही आम्हीं जाणून आहों. श्रीजगद्गुरु शंकराचार्यांच्या तोडीचे किंबहुना त्यांच्याहूनही अधिक, महत्त्व त्यांस देणारे त्यांचे अनुयायी आहेत. परंतु आचार्यांस होऊन आज इतकीं शतके लोटलीं तरी त्यांच्या मतांची छाप पंधरा वीस कोटि लोकांवर आज असली तर अवघ्या पंधरा वीस व्यक्तींवरही राममोहन यांची छाप त्यांच्या सुढल्या पिढीपर्यंत सुद्धा राहिली नाही, हें पुढील प्रकरणावरून त्यांनीं पहिलें

महर्षि देवेंद्रनाथांचे वडील राजा द्वारकानाथ ठाकूर.

प्रकरण चवदावें नंतरची स्थिति

राजा राममोहन राय ह्यांच्या कारकीर्दीचें रहस्य जें आम्हांस समजलें तें येथवर सांगितलें. 'स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कर्षी जन्मती' ॥ ही मोरोपंतांची उक्ति श्रेष्ठ पुरुषांचे चरित्रासही लावतां येईल. थोरांचें चरित्र थोरच जाणोत. राजा राममोहन ह्यांचे लहानमोठे चरित्रग्रंथ देशभाषांतून अनेक झाले आहेत; तथापि त्या सर्वांस बहुतांशी आधार तत्कालीन ख्रिस्ती लेखकांचे लेखांचाच आहे. हे लेखक कितीही कळकळीचे व प्रामाणिक असले तरी त्यांच्या विचारांचा दृष्टिकोन आपल्याहून भिन्न असणें अपरिहार्य आहे. तसेंच ब्राह्मलेखकांचीही दृष्टि निर्विकार व बिनचूकच असेल असे कोणी सांगावें ? अर्थात् एक शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या राजा राममोहनांच्या चरित्राकडे आपण पाहतांना हे लेखक जो चष्मा आपणांस घालावयास देतात, त्याच्या रंगाची छाया सर्व चरित्रभर पसरून राहणे अगदी स्वाभाविक आहे. तथापि प्रकृत ग्रंथापुरती स्थूलमानाने कल्पना येण्यास राजा राममोहन ह्यांच्यासंबंधी झालें हें विवेचन पुरेसे आहे असे वाटतें.

धर्मसुधारणेच्या कार्भी राजा राममोहन ह्यांचें लक्ष समाजाच्या वरिष्ठ वर्गातच गुंतून न राहतां सुधारणेचा प्रसार सर्वत्र व्हावा म्हणून त्यांनीं आपले लेख इंग्रजी किंवा संस्कृत भाषापेशां बंगाली, हिंदी, फारशी, अशा चालू देशी भाषांतूनच जास्त प्रसिद्ध केले. तथापि धर्माभिमानी जनतेचा विरोध अत्यंत तीव्र असल्यामुळे त्यांनीं आपले संस्थेस स्थायिकपणा येण्याकरितां आपल्या नूतन विचारास अनेक बळ्या गृहस्थांची सहानुभूति प्रथम संपादन केली असे दिसते. त्यांपैकी बाबू दारकानाथ ठाकूर, प्रसन्नकुमार ठाकूर, कालीनाथ राय मुनशी आणि मथुरानाथ मलीक, हे अत्यंत श्रीमान् गृहस्थ, त्यांच्या संस्थेचे मुख्य आधारस्तंभ होते. पुढें राजा राममोहन ह्यांनीं विलायतेस जाण्यापूर्वी जे ट्रस्टडीड करून ठेवलें, त्यांत महाराजा रामनाथ ठाकूर, कालीनाथ मुनशी हे अत्यंत वजनदार व श्रीमान् गृहस्थ ट्रस्टीज नेमले असून तिसरे ट्रस्टी यांचे बडील चिरंजीव राधाप्रसाद राय हे होते.

आणि विश्वंभरदास ह्या नांवाचे एक सेक्रेटरी होते. त्याशिवाय सभासदांतही कलकत्याचे कित्येक प्रमुख नागरिक होते. ह्याप्रमाणे राजा राममोहन ह्यांच्या अनुयायांची रत्नमाला जरी ठसठशीत आणि वजनदार होती, तरी त्या माळेचा मेरुमणि नाहीसा होताच त्यांतील एकसूत्रीपणा नाहीसा होऊन एकेक मणि घरंघळूं लागला. समाजाच्या कमानीच्या मुख्य माथ्यावरील चिराच गळून पडल्यामुळे समाजाची केलेली उभारणी फुकट जाण्याची चेळ आली. मधला तुंबाच गेल्यामुळे सभोंवारचे नुसते आरे समाजाचे गाडे चालू ठेवण्यास असमर्थ झाले. राजा राममोहन यांचे केवळ व्यक्तिमाहात्म्यामुळे एकत्र संकलित झालेले जमीनदार, राय, चौधरी, मुनशी, मलीक आणि सिंग, ती व्यक्ति नाहीशी होताच, समाजांत हळुहळू येत नाहीसे झाले. आणि प्रसन्नकुमार ठाकूर, कलकत्याचे नामांकित पुढारी व समाजाचे ट्रस्टीज महाराजा रामनाथ ठाकूर ह्यांसही इतर व्यवसाय व्यापृतत्वामुळे समाजाकडे लक्ष देतां आले नाही. राजा राममोहनांचे पट्टशिष्य ताराचंद चक्रवर्ती आणि चंद्रशेखर देव हे दोघे अत्यंत लायक गृहस्थ बरदानच्या राजाचे कारभारी होऊन निघून गेले. खुद्द राजा राममोहन यांचे दोघे चिरंजीव राधाप्रसाद आणि रामप्रसाद हे वडिलांना शोभण्यासारखेच बुद्धिमान् आणि कार्यकर्ते होते. त्यांपैकी राधाप्रसाद हे प्रथम व रामप्रसाद हे नंतर समाजाचे ट्रस्टीही होते. आणि त्यांनी धर्मसुधारणेच्या उत्कटतेने नसले, तरी वडिलांची आज्ञा म्हणून समाजाची व्यवस्था पाहण्याचें मनावर घेतलें होतें. परंतु ह्या नैतिक पितृऋणापेक्षां प्रत्यक्ष सांपत्तिक पितृऋणच त्यांस इतके जाचक झालें कीं, त्यासाठीं राधाप्रसाद यांस दिल्लीचे नामधारी बादशहाकडे जाऊन वडिलांची पूर्वीची वकिलीची बाकी वसूल करण्याकरितां तेथेच अडकून रहावें लागले. रामप्रसाद हे श्रेयापेक्षां प्रेयाचे मार्गेच अधिक होते. त्यांत त्यांस बरेच यश येऊन डेप्युटी कलेक्टरपासून वाढतां वाढतां सदरकोर्टाच्या जज्याचा पहिलाच मान त्यांस मिळाला. त्यांना पैसाही विपुल मिळाला. परंतु दरसाल दहा हजार रुपये निव्वळ उत्पन्नाची स्वसंपादित मिळकत ज्यांनीं धर्म व परोपकाराची कामें ह्यांत घालवली, त्यांच्या चिरंजीवांना धर्मकार्यासंबंधी ती आस्था मुळींच राहिली नाही. ते ब्राह्मसमाजाचे सभासद तरी किती दिवस होते तें समजत नाही. ह्याप्रमाणें ब्राह्मसमाजाच्या ह्या पडत्या काळांत ह्या नूतन संस्थेचें संगोपन

करणारे बाबू द्वारकानाथ ठाकूर यांच्या घराण्याचा ब्राह्मसमाजाशी अत्यंत निकट संबंध असे. त्यामुळे त्यांच्यासंबंधी थोडी सविस्तर माहिती देणे जरूर दिसते.

एका काळी बंगाल्यांत बौद्धधर्माचे अंमलामुळे वेदविद्या लुप्तप्राय झाली होती. ह्यामुळे इसवी सनाचे दहाव्या शतकाचे अखेरीस बंगालचा राजा आदिसूर यास एका यज्ञाचे सांगतेकरितां कनोजचे पांच वेदविद्याविशारद ब्राह्मण बोलवावे लागले. ह्यांतच सुप्रसिद्ध वेणीसहार नाटकाचे कर्ते भट्ट-नारायण बंद्योपाध्याय हे एक होते. त्यांचाच वंशविस्तार पुढें बंगाल-प्रांतीं वाढला. त्यापैकी एक शाखा पुराणमताभिमानी व दुसरी शाखा ब्राह्मसमाजी निघाली. बाबू द्वारकानाथ ठाकूर हे अर्थात् दुसऱ्या शाखेपैकी होत. ठाकूर हें उपनांव त्यांच्या कुलदेवतेवरून त्यांनी धारण केले. टागोर हे इंग्रजांनीं भ्रष्ट केलेलें ठाकूर यांचेच रूप आहे. आज त्या घराण्यांतील पुरुष आपल्याला टागोर असेच म्हणवून घेत असले, तरी आम्ही त्यांचा ठाकूर या नांवानेच उल्लेख करण्याचे ठरविते आहे. असो. वरीलप्रमाणे ह्या ठाकुरांच्या उच्चप्रतीच्या कुलीन ब्राह्मणकुटुंबास एका राजाने आश्रय दिला, तर दुसरे पाळीं माकडांच्या लग्नांत लाखों रुपये उधळणारे व सतत कांहीं दिवस गणितश्रेढीने देवीस बोकडांचे बलिदान करणारे विक्षिप्त राजे कृष्णनगरचे कृष्णचंद्रराय ह्यांनीं त्यांस जातिबहिष्कृत केले. ह्याचे कारण असे सांगतात की, एका यावनी बादशाहीखान्याचे वेळीं दिल्लीपतीचे शब्दाचा अवमान न व्हावा म्हणून (पीर अल्ली यांचे सांगण्यावरून) द्वारकानाथ यांचे एका पूर्वजांनें मुसलमानी खान्याचे एकदां फक्त अवघाण केलें होते; यामुळे तें घराणे “पीर अल्ली ब्राह्मण” या नांवाने पतित गणले जात असे.

ठाकूर घराणें हे जरी ह्याप्रमाणे बहिष्कृत होते, तरी आचारविचारांत त्यांनीं आपल्या धर्माचा अभिमान कधीच सोडला नाहीं. यामुळे लोकांपवाद व राजाचा रोष ह्या निष्कारण उपस्थित होणाऱ्या संकटांनीं ठाकूर घराण्याचें तादृश कांहींच नुकसान झालें नाहीं. उलटपक्षीं संताति, संपत्ति व सरस्वती असा अलौकिक त्रिवेणीसंगम कित्येक पिढ्यांपासून ह्या घराण्यांत चिरस्थायी होऊन राहिला आहे. हें ईश्वराच्या महत्कृपेचे फल होय.

बाबू द्वारकानाथ ठाकूर हे एक नवकोटनारायण होते. ते केवळ श्रीमानच नव्हत तर मोठे धर्मात्मे होते. असें सांगतात कीं, ते दरमहा

एक लाख रुपये धर्मादाय करीत. त्यांच्या तोडीचा धर्मात्मा त्या वेळीं बंगालप्रांती दुसरा कोणी नव्हता. त्यांच्या ह्या औदार्यामुळे त्यांस राजा (Prince) अशी पदवी लोकांनीं दिली होती. त्या वेळची हिंदुस्थानची बादशाहीण क्वीन व्हिक्टोरिया हिचीही बाबूमहाशयांवर फार मर्जी होती. ते जसे श्रीमान् तसे विद्या-व्यासंगीही होते. तत्त्वज्ञान, गायन, साहित्य इत्यादि विषयांची त्यांस फार आवड असे. ती आवड त्यांच्या पुत्रपौत्रांत आजही अत्यंत उत्कटतेने दिसून येत आहे. त्यांचे वडील चिरजीव महर्षि देवेद्रनाथ व देवेद्रनाथांचे कनिष्ठ चिरंजीव सुप्रसिद्ध कवि रवींद्रनाथ यांचे-बद्दल पुढें सविस्तर हकीकत येणारच आहे. बाबू द्वारकानाथांचे नातवंडांत सत्येद्रनाथ हे हिंदुस्थानांतील पहिलेच आय. सी. एस्. असून हे मोठे वाङ्मयप्रेमी आहेत. ह्यांनीं महाराष्ट्र सत्कवि श्रीतुकाराम यांच्या अभंगांचें बंगाली भाषांतर केले आहे. यांचीं स्वतांचीं ब्राह्मगीते अत्यंत प्रसादयुक्त आहेत असें म्हणतात. दुसरे द्विजेद्रनाथ हे जाडे तत्त्ववेत्ते असून त्यांची साधुवृत्ति ईशसृष्टीर्गी इतकी तादात्म्य पावली होती कीं, लहान पशुपक्षी त्यांचेजवळ त्यांच्या आंगाखांद्यावर निर्भय चित्ताने खेळतबागडत असत असें म्हणतात ! बाबूमहाशयांचे दुसरे पौत्र उत्तम चित्रकार आहेत. ललितकलांचें ठाकूर घराणे हे तर केवळ माहेरघर आहे. आणि त्या कामी पुरुषांप्रमाणें स्त्रियाही फार निष्णात आहेत. स्वर्णकुमारी देवी व श्रीमती सरलादेवी चौधराणी ह्या सुप्रसिद्ध विदुषी यांच्याच कुटुंबांतील होत. 'भारती' हे यांच्याच कुटुंबातील स्त्रियांनीं चालविलेले एक सुप्रसिद्ध मासिक आहे, असो.

बाबू द्वारकानाथ ठाकूर हे दरएक सार्वजनिक कामांत पुढाकार घेत असत. ह्यांचा व राजा राममोहन ह्यांचा फार जिव्हाळ्याचा असा स्नेह-संबंध होता. द्वारकानाथ ठाकूर हे समाजाचा बराच खर्च स्वतांच चालवीत असत. त्यांनीं आपला वडील मुलगा देवेद्रनाथ ह्यांस मुद्दाम राजा राममोहन यांच्या नूतन शाळेत घातले. आणि राजा राममोहन ह्यांचा इंग्लंडांत असतां अंत झाल्याचे ऐकून द्वारकानाथ यांस इतके वाईट वाटले कीं, त्यांच्या शेवटच्या दुखण्याचे वेळीं अखेरची निद्रा आपले मित्रासन्निधच घ्यावी म्हणून ते विलायतेस निघून गेले व त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांनीं आपल्या सन्मित्राचें स्मारक तेथे उभारून आपलाही देह इ. स. १८४६ सालीं तेथेंच ठेवला.

ह्याप्रमाणें ब्राह्मसभेचा शेवटला आधारस्तंभ नाहीसा झाला असतां, ज्यांच्या अविश्रांत मेहनतीनें व निष्ठेनें समाज नामशेष न होतां कसा तरी जीव धरून राहिला ते समाजाचे अध्यक्ष व प्रधान आचार्य पंडित रामचंद्र विद्यावागीश हेच काय ते राहिले. पूर्वीं ह्यांचे वडील बंधु हरिहरानंदतीर्थ स्वामी हे विरक्त होऊन फिरत असतां कर्मधर्मसंयोगानें त्यांची व राजा राममोहन ह्यांची गांठ पडली होती. लवकरच ते एकमेकांचे सहकारी मिल झाले. त्यांच्यामुळे पंडित रामचंद्र विद्यावागीश हेही राजा राममोहन ह्यांचे आश्रयाला येऊन राहिले. राजा राममोहन यांचे पंडित शिवप्रसाद मिश्र ह्यांच्याजवळ त्यांनीं चार शास्त्रांचे अध्ययन केलें आणि ते फार विद्वान् असे तयार होऊन हरएक कामी त्यांचा राजा राममोहन यांस विशेष उपयोग होऊं लागला. पुढे राजा राममोहन यांच्या पश्चात् जेव्हां बरीलप्रमाणें बिकट परिस्थिति निर्माण झाली, तेव्हांही त्यांनीं ऊन नाही, पाऊस नाही, घरचे अगर दारचे व्यापांची सवय नाही, इतकेच काय पण स्वतांच्या शरीर-स्वास्थ्याचीही परवा नाही, अशा निर्धाराने आपले आचार्यपदाचें काम नेटाने चालविले. पंडित रामचंद्र विद्यावागीश हे जाडे विद्वान् होते. बंगाली पहिला कोश त्यांनींच केला. तसेच ह्यांची विद्वत्तापूर्ण अशीं सतरा व्याख्याने प्रसिद्ध झालेली आहेत. परंतु त्यांना इंग्रजीचा गंधही नव्हता. आणि धर्मसुधारणा चाहूं इच्छिणाऱ्या मुशिष्टितांचे वातावरण इंग्रजी विद्येच्या संस्काराने भारत चाललें होतें. अशा स्थितीत पंडित विद्यावागीश ह्यांचीं न्यायघटित आणि वेदान्तच्या शास्त्रीय प्रक्रियेने सुसंबद्ध अशीं व्याख्याने आंग्लविद्याविशारदांस आवडतना; आणि श्रोत्यांचे आवडते कॅन्ट, कर्झन, ह्यूम अथवा बर्कें अशा युरोपियन पंडितांची विचारसरणी आचार्य विद्यावागीश ह्यांस अनुसरतां येईना. अशा विलक्षण परिस्थितीचे परंपरेमुळे हळुहळू सर्वच श्रोत्यावक्त्यांनीं समाज सोडून दिला. अशा स्थितीत ही ब्राह्मसभेची संस्था नामशेष होण्यास विशेष कालावधि नको होता. परंतु ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीमुळे एका थोर पुरुषाची अशा देळी (इ० सन १८४३) समाजास जोड मिळाली. ह्यामुळे अधोगतीचे मार्गास लागलेली ही संस्था पुन्हा उन्नतदशेला आली, ती हकीगत बरीच विस्तृत व महत्त्वाची असल्यामुळे त्याचा विचार पुढील भागांत करूं.

राजा राममोहनांचा पद्यात्मक संदेश.

[१]

मने कर शेषेरा से दिन भयङ्कर
अन्ये बाक्य कबे किन्तु तुमि रबे निरुत्तर
यार प्रति यत माया कि बा पुत्र कि बा जाया
तारा मुख चये तत हइबे कातर
गृहाय हाय शब्द समुख स्वजन स्तब्ध
दृष्टिहीन नरे क्षीण हिम कलेबर
अतएव साबधान त्यज दंभ अभिमान
बैराग्य अभ्यास कर सत्य ते निर्भर.

भावार्थ—तो शेवटचा भयंकर दिवस लक्षांत आण. दुसरे लोक बोलतील, पण तूं निरुत्तर राहशील. स्त्री किंवा पुत्र यांच्यावर तुझे जितके प्रेम असेल त्या मानानें ती तुझ्या मुखाकडे पाहून विव्हल होतील. घरांत 'हाय! हाय!' असा आक्रोश चाललेला, समोर इष्टमित्र स्तब्ध बसलेले, पाहण्याची शक्ति नाही असा क्षीण व थंडगार पडलेला देह! म्हणून सावध हो; दंभ आणि अभिमान यांचा त्याग कर; आणि सत्यावर निर्भर राहून बैराग्याचा अभ्यास कर.

[२]

हे मन कर आत्मानुसंधान
राविज भय रबे ना रबे ना
पङ्कजदलजल इव जीवन चञ्चल
धन जन चपलासमान रबे ना रबे ना.
मोहपाशबन्धन ज्ञानाखे कर छेदन
सत्य कर प्रीति पाइबे परित्राण
एखनि हइबे सुखी आत्मोत आत्मार देखि
कथा मान प्रबीन अज्ञान भुल ना भुल ना.

भावार्थ—हे मना! आत्मानुसंधान कर; (म्हणजे) शनीचे (दुर्दैवाच्या फेऱ्याचे) भय राहणार नाही, राहणार नाही. कमलपत्रावरील जलाप्रमाणे जीवन हें चंचल आहे. धन आणि जन हीं विद्युल्लतेप्रमाणें आहेत. हीं टिकणारीं नाहीत,

टिकणारीं नाहींत. ज्ञानशस्त्र हातांत घेऊन त्यानें मोहपाशबंधन तोडून टाक; सत्यावर प्रेम कर; त्यानें तुला तारण मिळेल. आत्म्याची आत्म्यार्शी दृष्टादृष्ट होताच सुखी होशील. मी सांगतो तें ऐक; मोठमोठे ज्ञानी म्हणविणारेसुद्धां अजाण असतात; ही गोष्ट विसरूं नकोस, विसरूं नकोस.

[३]

भय करिले यारें ना थाके अन्येर भय
याँ हाते करिले प्रीति जगतेर प्रिय हय.
जवमात्र छिले ज्ञान ये दिल तोमाय
सकल इन्द्रिय दिल तोमार सहाय
किन्तु तुमि भुल तारें ए तो भाल नय.

भावार्थ—त्याचें (परमेश्वराचें) भय बाळगल्यास दुसऱ्या कशाचेंही भय उरणार नाही. त्याच्यावर (परमेश्वरावर) प्रेम केल्यास जगाचे कल्याण होईल (किंवा तूं जगाला प्रिय होशील). तुला दिलेलें ज्ञान तिळमात्र होते. तुझ्या मदतीला सगळीं इंद्रिये देण्यांत आली आहेत. पण तूं त्याला (परमेश्वराला) विसरलास हे चांगलें नाहीं.

[४]

कि स्वदेश कि बिदेश यथायतथाय था कि
तोमार स्वना मध्ये तोमके देखिया डाकि
देशभेदे कलाभेदे रचना असीमा
प्रतिक्षणे साक्ष्य देय तोमार महिमा
तोमार प्रभाव देखिना थाकि एकाकी

भावार्थ—स्वदेशांत काय किंवा परदेशांत काय तूं ठेवशील तसा मी राहतो आणि तुझ्या या सृष्टींत तुला पाहून मी तुझा धावा करतो. देशकालभेदपरत्वे तुम्ही रचना अनंत आहे. क्षणोक्षणीं ती तुझ्या महिम्याची साक्ष देत आहे. तुझा प्रभाव पाहिल्यावर माझ्याच्यानें एकलकोडेपणानें राहवत नाहीं.

टीपः—हीं गीते आदि ब्राह्मसमाजाचे सेक्रेटरी श्री० क्षितेंद्रनाथ ठाकूर यांनीं कृपा करून आम्हांस लिहून कळविलीं व ह्यांचें भाषांतर श्री० वासुदेव गोविंद आपटे ह्यांनीं मेहेरबानीनें करून दिलें, त्याबद्दल उभयतांचे आम्ही आभारी आहोंत.

कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींची कालानुक्रमणिका

- १७७२ (तारीख २२ मे) राममोहन यांचा राधानगर येथे जन्म.
१७८० अमेरिकेंतील एकेश्वरीसमाजसंस्थापक चॅनिंगसाहेब यांचा जन्म.
१७८१।८२ राममोहन यांचा दुसरा व तिसरा विवाह.
१७८३ अमेरिका स्वतंत्र होते.
१७८७ बौद्धधर्माच्या अभ्यासासाठी राममोहन तिबेटला जातात.
१७९०।९१ राममोहन स्वदेशी परत येऊन श्रीक्षेत्र काशी येथे राहतात.
१७९३ श्रीरामपूरचे प्रसिद्ध पाद्री कॅरे हे कलकत्त्यास येतात.
१८०० राममोहन यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव राधाप्रसाद यांचा जन्म.
१८०१ डिम्बीसाहेबांशी राममोहनांचा प्रथम परिचय.
१८०३ तुह फतुल मुवाहिदीन राममोहनांचे पहिले प्रकाशन.
१८०३ राममोहनांचे वडिलांचा मृत्यु. सुप्रसिद्ध इमरसन यांचा जन्म.
१८०९ सुप्रसिद्ध विकासवादी डार्विनसाहेब यांचा जन्म.
१८१० सुप्रसिद्ध अमेरिकन एकेश्वरी थिओडोर पार्कर यांचा जन्म.
१८११ राममोहनांचे बंधु जगमोहन यांचा मृत्यु. त्यांची स्त्री सती जाते.
१८१३ पार्लमेंटच्या कायद्याने पाद्यांचे पाय हिंदुस्थानांत रुजतात.
१८१४ राममोहन कलकत्त्यास येऊन स्थायिक होतात.
१८१५ नेपोलिअन बोनापार्ट याचा पाडाव. फ्रान्सची राज्यक्रान्ति.
१८१९ आत्मीय सभा स्थापना. वेदान्तसूत्रांचे बंगालीत भाषांतर.
१८१६।१७ हिंदूंच्या ईश्वरवादाचा पुरस्कार. राममोहनांचे उपनिषदांचे बंगाली इंग्रजी भाषांतर. वेदांतसार प्रकाशन देवेंद्रनाथांचा जन्म.
१८१८ राममोहन यांचा सतीविरुद्ध पहिला लेख.
१८१९ आत्मीय सभेत सुब्रह्मण्यशास्त्री यांच्याशी वादविवाद.
अमेरिकेंत चॅनिंगसाहेब यांचे एकेश्वरीपंथावर सुप्रसिद्ध व्याख्यान.
१८२० राममोहनांचा सतीविरुद्ध दुसरा लेख. येशूच्या आज्ञा आणि शांतिमुखाचा मार्ग ह्या लेखाचे समर्थनपर पहिला खुलासा.

- १८२१ दुसरा खुलासा. ब्राह्मणपत्रिका सुरू होते. कलकत्ता-
एकेश्वरी-समाजाची स्थापना. सवादकौमुदी सुरू होते.
- १८२२ मिरत-अल अखबर पत्र सुरू होतें. इंग्रजी शाळेची स्थापना.
- १८२३ खिस्ती लोकांस तिसरा शेवटला खुलासा. रामदास सहीनें
पत्रव्यवहार. पथ्यप्रदान. टायटलरशी वादविवाद.
- १८२४ खिस्तीधर्मप्रसाराबद्दल राममोहनांचें रे० एच्. वेअर यांस पत्र.
- १८२५ अमेरिकेंत एकेश्वरीसमाजाची स्थापना-तारीख २५ मे.
- १८२६ राममोहनांचें इंग्रजीबंगाली व्याकरण. वेदान्त कॉलेज स्थापना.
- १८२७ गायत्रीमंत्रानें उपासना. हिंदुस्थान एकेश्वरीसमाज स्थापना.
- १८२८ इंग्रजी एकेश्वरी उपासना सुटते. आदमसाहेब राजीनामा
देतात. ब्राह्मसमाजाची स्थापना. पहिली सभा ता. २० ऑगष्ट.
- १८२९ सतीविरुद्ध सरकारी ठराव.
- १८३० डफसाहेब कलकत्त्यास येतात. सतीबंदीबद्दल सरकारचें
अभिनंदन. सनातनीयधर्मसभा-स्थापना. ता. २३ जानेवारी
ब्राह्ममंदिरअनावरणसमारंभ. राममोहनांची विलायतेस सफर.
- १८३१ ब्रिटिशएकेश्वरी-समाजांत राममोहनस्वागत. वादशहांची भेट.
- १८३२ राममोहनांचें पॅरिस येथें स्वागत.
- १८३३ गुलामगिरीविरुद्ध कायदा. ता. १७।९ रोजीं स्टेपल्टनहिल येथें
राममोहनांचें देहावसान. श्रीरामकृष्णपरमहंस यांचा जन्म.
- १८३८ केशवचंद्रांचा जन्म. देवेंद्रनाथांस ईशोपनिषदांतील वैदिक संदेश.
- १८३८।३९ देवेंद्रनाथ ब्राह्म-समाजांत दाखल होतात.
- १८३९।४० तत्त्वरंजनी सभेची व तत्त्वबोधिनी पाठशाळेची स्थापना.
- १८४३ ब्राह्म-समाजाचा पुनरुद्धार. नवीन सांप्रदायिक दीक्षाविधि.
- १८४४ पंडित रामचंद्र विद्यावागीश यांचा मृत्यु.

भाग १-परिशिष्ट क**या भागाच्या आधारग्रंथांची यादी**

- १ चरित्रे:—राजा राममोहन यांची चरित्रे, मिस कॉलेट, श्री० सरकार, रामानंद चतर्जी, केसकर यांनी लिहिलेली. देवेंद्रनाथ यांचे आत्मचरित्र. रवींद्रनाथ यांचे चरित्र.
- २ इतिहास:—ब्राह्म-समाजाचे इतिहास. पं० शिवनाथशास्त्री व लिओनार्ड साहेब ह्यांनी लिहिलेले.
- ३ समग्र ग्रंथ:—राजा राममोहन यांचे.
- ४ “ हिंदुस्थानातील आधुनिक धार्मिक चळवळी ”वर फर्कुहार यांचा ग्रंथ.
- ५ स्वामी विवेकानंद यांची व्याख्याने.
- ६ जिनराजदास यांचे पूर्वपश्चिमभेट.
- ७ सिस्टर निवेदिता ह्यांचे लेख.
- ८ राजेंद्र कॉलेजाचे प्रिन्सिपाल कामाख्यनाथ मित्र यांचे पेसीमिझम्.
- ९ न्या० महादेव गोविंद रानडे यांची व्याख्याने.
- १० सर व्यंकटरत्न यांची व्याख्याने व उपदेश.
- ११ पं० सीतानाथ तत्त्वभूषण यांचा ब्राह्मांचे तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ.
- १२ अमेरिकन एक्श्वरी पंथाची चोपडी.
- १३ धी इंडियन मेसेंजरमधील लेख.
- १४ प्रतापचंद्र मुजुमदार यांची व्याख्याने.
- १५ सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची व्याख्याने.
- १६ गीतारहस्य, यंग इंडिया, प्रबुद्धभारत इ० इ०.

भाग पहिला समाप्त.

॥ श्री ॥

नवयुगधर्म

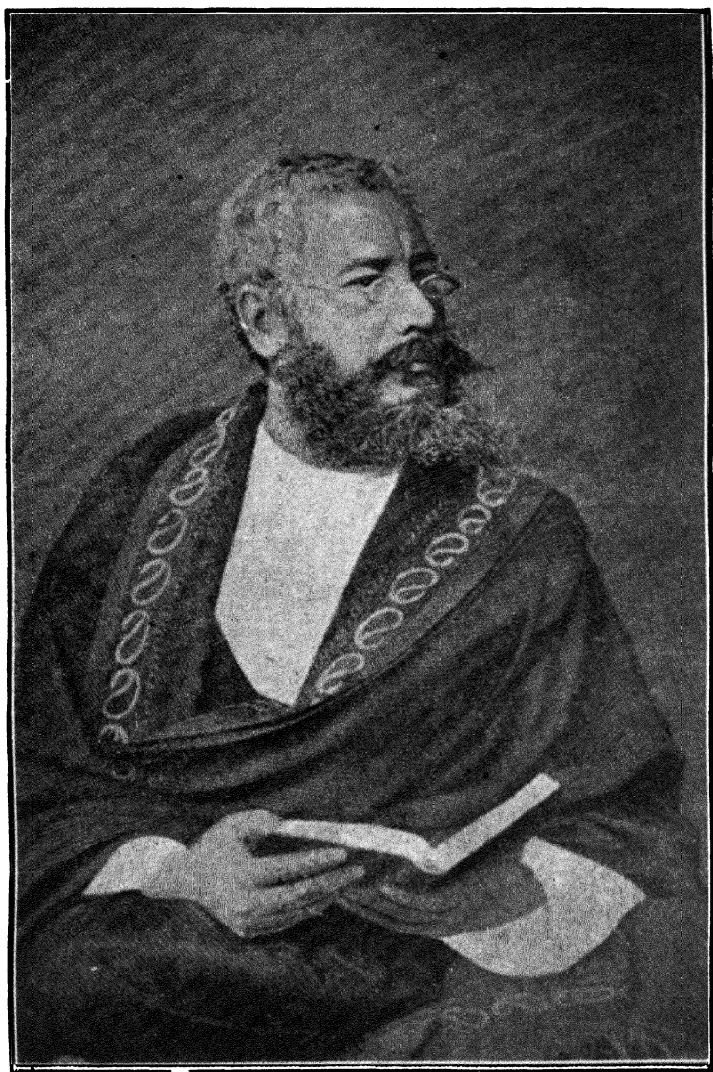
खंड पहिला—भाग दुसरा

आदि ब्राह्मसमाज

किंवा

देवेंद्रनाथ आणि रवींद्रनाथ

[इ. स. १८४३ ते १९२६]

महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकूर.

जन्म-इ. सन १८१७

मृत्यु-इ. सन १९०५

प्रकरण पहिलें देवेंद्रनाथ

कलकत्यास एका कोट्यधीशाच्या वाढ्यांतील एक आजीबाई स्वतांच कांहीं काम करीत बसल्या होत्या. खानदानाच्या श्रीमंतीत वार्धक्यही सौंदर्याची झानि करूं शकत नाहीं, हे या आजीबाईकडे पाहिलें कीं सहज पटलें असतें. आजीबाई म्हटल्या कीं, तेथे लाडांत वाढलेला नातू जवळ चिकटून बसलेला असायचाच !—सुप्रभातचा समय, आजीबाई गच्चीवर निवांतपणीं तोंडानें स्तोत्रपाठ म्हणत व हातांनीं श्रीगोपीनाथ ठाकुरजीसाठीं हार गुंफित बसल्या होत्या. आजीबाईचा स्तोत्रपाठ संपत आला. इतक्यांत पूर्वेकडे बालसूर्याची प्रभा फांक् लागली. “बाळ, सूर्यनारायणाला नमस्कार कर” असे अंगाशीं बिलगलेल्या नातवाला म्हणत आजीबाईंनीं सूर्याला तीन वेळां नमस्कार केला आणि आपल्या गोड गंभीर आवाजांत खालील श्लोक आपल्या लाडक्या नातवास शिकविला:—

जपाकुसुमसंकाशं काश्यपेयं महद्भुतिम् ।

ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽरिं दिवाकरम् ॥

नातवानेही कांहींशा बोवड्या आवाजांत तो श्लोक म्हटला व उभें राहून भगवान् सूर्यनारायणाला नमस्कार केला. “आजी, आतां गोपीनाथजींचे दर्शनाला आपल्या मोठ्या घरीं चलतेस ना ?” असे नातवाचे गोड शब्द ऐकून आजीबाई त्याला घेऊन खालीं आल्या व त्यांनीं नातवास देवघरांतील शालिग्रामापुढें नाक घांसण्यास लाविलें. आणि नंतर नित्याप्रमाणें ठाकुरजींचें दर्शन घेण्यासही त्यास नेलें. जेथें आजीबाई तेथें नातू. एकमेकांवांचून त्यांना चैन पडावयाचें नाहीं. राधभर कथाकीर्तन सुरू असो, आजीबाई-जवळ नातू आहेच. अपराह्णकाळीं आजीबाईंचा नैवेद्य झाला कीं हविष्यान्नाचा गोड घांस घ्यायला, कमरेच्या घागऱ्या बाजवीत ही नातवाची स्वारी बुडबुड धावत आलीच.

असो. याप्रमाणें बालपणीं अज्ञानपणें अशालिग्राम आणि श्रीगोपीनाथ

ठाकुरजी यांस रोज सांजसकाळ नमस्कार करणारा व आजीच्या इविष्याक्षां-
तील साधा दूधभाताचा प्रसाद पंचपक्वान्नांपेक्षाही अधिक गोडीनें खाणारा
हा लहान बालकच पुढें मोठेपणीं ब्राह्मसमाजांत महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर
या नांवानें प्रसिद्धीस आला. ह्याला धर्मकार्यासाठींच परमेश्वराने या
लोकीं (इ. सन १८१७) पाठविलें आहे, असा राजा राममोहन ह्यांचा
समज होता. त्याच्या नामकरणाच्या वेळीं देवेंद्रनाथ हें नांवही त्यांनींच
ठेविलें. ते एका कोट्यधीशाचे ज्येष्ठ चिरंजीव असल्यामुळें त्यांस ऐहिक
सुखसाधनांत कांहींच कमतरता नव्हती. लहानपणापासून श्रीमंतीच्या ऐश-
व्यासांत व मिजार्शीत त्यांचा काळ एकाद्या राजपुत्राप्रमाणें गेला होता.
बाळपणीं आजीवाईंना त्यांचा फार लळा असे, हे वर लिहिलेंच आहे.
आणि देवेंद्रनाथांसही आपली आजी म्हणजेच सर्वस्व होऊन बसलें होतें.
त्यांची आजी जुन्या चालीची अत्यंत भाविक बाई होती. आणि देवेंद्रनाथ
तिच्याच संगतींत वाढल्यामुळें पूर्ववयांत तेही कालीमातेचे उपासक असत.
त्यांची ब्रह्मकर्मावर अत्यंत निष्ठा असे. ते एकदां पूजेला बसले म्हणजे त्यांत
इतके निमग्न होत असत कीं, त्या वेळीं कोणी शंभर हांका मारल्या तरी
त्यांना दाद लागत नसे. लहानपणीं शाळेंत जातांना शाळेतील अभ्यासांत
चूक होऊं नये म्हणून सिद्धेश्वरी कालीमातेचें दर्शन घेण्यास ते कधींच चुकत
नसत. ते पुढें मूर्तिपूजेचा तीव्रतेनें निषेध करतील असें कोणासही त्या वेळीं
वाटलें नसतें. देवेंद्रनाथ ज्या हिंदू कॉलेजांत शिकत होते, त्या कॉलेजांत प्रो०
डेर्रासिओ यांचा नास्तिकवाद पूर्णपणें बोकळला होता. परंतु देवेंद्रनाथ
त्या कॉलेजांत खालच्या वर्गांत होते आणि ते कॉलेजांत गेल्यावर प्रोफेसर-
साहेब यांस लवकरच बडतर्फी मिळाली, यामुळें देवेंद्रनाथांवर त्याच्या घातक
शिक्षणाचे कांहीं परिणाम झाले नाहींत. तथापि तत्कालीन शिक्षणानें त्यांच्या
मूळच्या भाविक बुद्धीस चिकित्सक बनविल्यावांचून सोडलें नाहीं. त्याचा
अनुभव त्यांस लवकरच आला; तो असाः—

आपल्या वयाच्या १८व्या वर्षी एके रात्री देवेंद्रनाथ सहज आकाशस्थ
ज्योतीकडे एकटेच पहात बसले असतां, त्यांचें अंतःकरण आश्चर्यचकित
झालें. आणि एकाएकी त्यांच्या मनांत असा विचार स्फुरला कीं, या दिव्य
आणि अपरंपार विश्वाचा कर्ता कोणी साकार देहधारी ईश्वर असणें शक्य

नाहीं. हा एक साधा विचारतरंग त्यांचे अंतःकरणांत क्षणमात्र येऊन गेला. पण त्यानें त्यांचें अंतःकरण पुढें कित्येक दिवस अस्वस्थ करून सोडलें. सर्व विश्वाचा आधार म्हणजे श्रीकालीमाता अशी जी त्यांची बालपणापासूनची अदा ती आतां डळमळूं लागली. ह्याच सुमारास त्यांच्या घरच्या सर्व सुखाचा आधार अशी त्यांची परमप्रिय आजी परलोकवासी झाली. मरणाच्या पूर्वी कांहीं दिवस देशरिवाजाप्रमाणे तिला गंगातटाकीं नेऊन ठेविले होते. तिचें देहावसान होईपर्यंत देवेंद्रनाथही तिच्यासन्निध बसून होते. तिच्या मरणाच्या पूर्वरात्रीं निमतोळा घांटावर मृत्युपंथास लागलेल्या आपल्या अत्यंत आवडत्या आजीच्या शेजारीं देवेंद्रनाथ संचित बसले होते. पौर्णिमेच्या चंद्राचें स्वच्छ चांदणे पडलें होतें. “ हरि बोला, हरि बोला ” आणि “ गंगानारायण ब्रह्म ” असा भजनीमंडळीचा नामघोष सुरू होता. गंगेच्या घांटावर भडकलेल्या चितांतून मोकळे झालेले कित्येक जीवात्मे आपल्याकडे बस्ती करण्यास येतील या भीतीनेच कीं काय चंद्र ढगांमागें लपून आसमंतभाग अधिकच भेसूर करित होता. अशा उद्वेगजनक परिस्थितीत देवेंद्रनाथाने आपल्या लाडक्या आजीचे अति खोल गेलेल्या आवाजांतून खालील शब्द ऐकले. “ बाळा, असे तोंडांने हरिनामघेतां घेतां देह ठेवण्याचा सोन्याचा दिवस कधी येईल काय ? ” आजीची ही दीनवाणी ऐकून नश्वरतेच्या विचारांनीं देवेंद्रनाथाच्या मनात काहूर उत्पन्न केलें.

ह्या जीवाची अखेर परमगति ती कोणती हे शूढ कळण्यासाठीं अत्यंत आर्त झालेले देवेंद्रनाथ कठोपनिषदांतील नचिकेताप्रमाणे, आपल्या आजीस नेण्यासाठीं आलेल्या यमाच्या सन्मुख विचारक्रान्त होऊन बसले होते. इतक्यांत जणुं काय त्या अमूर्त यमधर्माच्या वरप्रसादामुळेच कीं काय, मनाच्या अशा उद्दिग्ध स्थितीत असतां त्यांस एकाएकी अकल्पित दिव्य आनंदाचा साक्षात्कार झाला. तो अपूर्व व अलौकिक असा सहजानंद त्यांच्या अंतःकरणांत मातेना ! केवळ अनिर्वचनीय अशा त्या आनंदाच्या भरांत ते मध्यरात्री घरीं परत आले. जणुंकाय बोधचंद्रोदयानें अंतःकरण व्याप्त केल्यामुळे तमोरूप निद्रा त्यांस पारखी झाली ! परंतु अल्पकाळांतच तो आनंद मावळला. दुसरे दिवशीं त्यांच्या डोळ्यांसमोरच त्यांच्या परम प्रिय आजीनें हरीचें नामस्मरण करित देह ठेवला ! त्या दुःखद प्रसंगानें ते पूर्वभानावर आले ! परंतु आदल्या

सर्त्रींच्या त्या दिव्य आनंदाबद्दल त्यांचे जीवास फारच चटका लागला होता. क्षण-मात्र दर्शन देऊन अदृश्य होणाऱ्या भगवंतांच्या पुनर्दर्शनार्थ श्रीनारद जसे व्याकुळ झाले होते तशी कांहींही देवेंद्रनाथांच्या मनाची स्थिति झाली. जगाची क्षणभंगुरता त्यांचे अंतःकरणांत बाणलीच होती. त्यांच्या श्रीमंतीच्या ऐश्वर्याचा त्यांस एकाएकी वीट उत्पन्न झाला. कोण्या उपायाने तो आनंद मी मिळवीन ह्या विचारांनी त्यांचे चित्त आतुर झाले. नित्यव्यवसायांकडे त्यांचे मन लागेना. ऐहिक सुखलालसेवरून त्यांचे मन उडाले. जगाचे गूढ रहस्य कसे समजेल या गोष्टीचा त्यांस ध्यास लागला. सृष्टिनियमांचा कठोरपणा त्यांचे जीवास जाचू लागला. या पांचभौतिक विश्वाच्या अनियंत्रित जुलमाखाली आम्ही जन्मभर गुलामाप्रमाणे रावावयाचे काय ? ह्या विचाराने त्यांचे जीवित दुःखमय केले. थोडक्यांत सांगावयाचे तर पाश्चिमात्य धर्मसुधारक लूथर अथवा आपल्याकडील, गौतम बुद्ध यांचे चरित्रांशी देवेंद्रनाथांच्या आयुष्यातील या भागाचे बरेच सादृश्य दिसू लागले.

देवेंद्रनाथांचे वय त्या वेळी अवघे अठरा वर्षांचे होते, हें वर आलेच आहे. सर्व सुखसंपत्ति त्यांच्या पायाशी लोळत होती. त्यांचा शब्द झेलण्यास सभोवारची मंडळी सदा तत्पर असे; तथापि ह्या सुखलालसेवरून मन काढून वैराग्याचा पहिला धडा घेण्यासाठीच की काय, देवेंद्रनाथ एक दिवस आपल्या बैठकस्थानांत बसले असता त्यांनी आपल्या आसपास असलेले आश्रितांस जवळ बोलावून त्यांस सांगितले की, आज मी कल्पतरु झालो आहे, कोणास काय पाहिजे ते त्याने मागून घ्यावे. असे म्हणून खरोखरच त्यांनी तेथील बहुमोलाच्या तसत्रिरा व अनेक दुसऱ्या मौल्यवान वस्तु जो मागेल त्यास देऊन टाकल्या. याप्रमाणे त्यांचे स्वतांचे वापरण्याच्या व उपयोगाच्या सर्व वस्तु त्यांनी वांटून टाकल्या. पण अशानेही त्यांचे समाधान झाले नाही. भ्रमिष्टासारखे ते घरांत वावरू लागले. त्यांस जेवण्याखाण्याचीही शुद्ध राहिली नाही. दिवस आला केव्हां व गेला केव्हां याचेही त्यांस भान नव्हते. भर दोनप्रहरी ते शिवपूर येथील वनस्पत्योद्यानांत एकान्ती एका थडग्यावर जाऊन बसत. मग त्यांच्या अन्तःकरणांत प्रखर वैराग्याचा संचार होई व सर्व जग स्मशानवत् वाटे; इतकेंच काय पण मध्यान्ही तळपणाऱ्या सूर्याचा प्रकाशही त्यांस अंधकारमय दिसू लागे. अशा विलक्षण समर्थी त्यांच्या तोंडून सहज एक

पद्य बाहेर पडलें. त्याचा सारांश असा: “जों ज्ञानरवि उदेला नाही। दिन-मणिची न महती कांही!॥” त्या थडग्यावर बसून देवेद्रनाथ रोजचे रोज हाच एक चरण आपल्याशीच मोठ्याने म्हणत असत. ‘जपाकुसुमसंकाशं’ इत्यादि स्तोत्रपाठांनी ते बाळपणी ज्या सूर्यनारायणास नित्यशः वंदन करीत असत त्या सूर्याचाही प्रकाशक, अथवा त्याचा जनिता कोण असावा ह्या विचारांत त्यांचें चित्त मग झालें.

त्या ज्ञानरवीचा अन्तःकरणांत उदय व्हावा म्हणून प्रथम संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याचें त्यांनी मनांत आणलें. भाग्यशाली साधकांस ईश्वर प्रथम-पासूनच साहाय्यकारी होतो, असं देवेद्रनाथांच्या चरित्रावरून स्पष्ट दिसून येतें. त्यांचे मनोरथ सिद्ध होण्यासारखी अनुकूल परिस्थिति आपोआपच जुळून येऊं लागली. पंडित कमलाकांत चूडामणि या नांवाचे एक विद्वान् शास्त्री देवेद्रनाथांच्या वडिलांचे घरी त्यांचे आश्रयाला असत. देवेद्रनाथांवर बाळपणा-पासून या पंडितांचे मोठे प्रेम असे. एक दिवस या वृद्ध पंडितांनी एक चिठी देवेद्रनाथांपुढें ठेवून त्यावर सही करण्यास त्यांस सांगितले. देवेद्रनाथांचाही पंडितांवद्दल फार आदर असे. त्यांनी त्या चिठीवर काय लिहिले आहे तेही न पाहतां सही केली. त्या चिठींत इतकेच होते की, “तुमचा मुलगा श्यामचरण यास त्याचे हयातींत मी कधीही अंतर देणार नाही.” ही गोष्ट त्या वेळी तशीच राहून गेली. परंतु पुढें पंडित कमलाकांतांचे पश्चात् त्यांचा मुलगा पंडित श्यामचरण याने या चिठीचा उपयोग केला. तेव्हां देवेद्रनाथांनी आपले वचन पाळलें. आणि पंडित श्यामचरण यांनीही देवेद्रनाथांची उपनिषदादि संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनाची हौस पुरविली. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मधर्माचें विधिविधान व स्तोत्रपाठ ठरविण्याच्या कामी पंडित श्यामचरण तत्त्ववागीश ह्यांचे देवेद्रनाथांस पुढे वेळोवेळीं फार साहाय्य झालें.

असो. पंडित श्यामचरण यांच्या साहाय्याने देवेद्रनाथांनी संस्कृतवाङ्मयाचा अभ्यास चालविला. त्यांना भाषाशास्त्र शिकावयाचे नव्हतें. त्यांची तहान कांही वेगळ्या प्रकारची होती. त्यांनी महाभारत वाचावयास घेतलें आणि त्यांना खालील श्लोकानें पुन्हा पूर्ववत् विचारारूढ केले. तो श्लोक असा:—

धर्मेमतिर्भवतु नः सततोत्थितानां । सद्यो एव परलोक-गतस्य बन्धुः ।

अर्था स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना । नैवातभावमुपयन्ति न च स्थिरत्वम् ॥*

धर्माच्या अगोदर देवाची निश्चित भावना असावी लागते. परंतु या अनन्त विश्वाचा नियामक एक साकार व सगुण परमेश्वर आहे असें म्हणणें मूर्खपणाचें आहे. अर्थात् देवाची मूर्तरूपानें उपासना करणें हें अज्ञान आहे, अशी त्यांचे मनाची दृढभावना झाली. घरीं दुर्गापूजेचा महोत्सव असला तर वडीलमाणसें काय म्हणतील याची परवा न करतां, जगदंबेचे मूर्तीपुढें ईशभावानें नमावयाचें नाही, अशी त्यांची वृत्ति बंडखोर बनूं लागली, आणि आपलीं सर्व शालें मूर्तिपूजामयच आहेत, अशी कल्पना झाल्यामुळें स्वधर्मासंबंधी त्यांचें मन निराश व उदासीन झालें. त्या वेळीं त्यांचें वय बीस वर्षांचें असेल, अशा मनःस्थितीत ते प्रथम कांहीं दिवस असतांना एक दिवस ते आपल्या खोलीत येरझाऱ्या घालीत होते. इतक्यांत पोथीचे एक सुटे पान वाऱ्यानें उडत उडत त्यांचे पुढून गेलें. देवेद्रनाथांनीं तें सहज उचलून पाहिलें तों तें संस्कृतमध्ये लिहिलेलें आढळलें. या दृष्टीनें उडून आलेल्या पानावर काय लिहिलें असावें, ते जाणण्याची त्यांस जिज्ञासा झाली. लगेच पांडित रामचंद्र विश्वावागीश यांस त्यांनीं बोलवून घेतलें. बुडत्या माणसाने काडीच्या आधारासाठीं धडपडावें, त्याप्रमाणें संशयसमुद्रांत गटंगळ्या खात असलेल्या देवेद्रनाथांनीं त्या पानाचा आधार मिळेल काय अशा आतुरतेने त्यावर काय लिहिलें आहे, असें पांडितांस विचारले. कर्मधर्मसंयोगानें त्या पृष्ठावर ईशोप-निषदांतील पहिलाच श्लोक होता. तो असाः—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥X

* नेहमीं जागृत असलेले जे तुम्ही त्या आपली मति धर्माचे ठिकाणीं सदैव असो. कारण तो धर्मच परलोकीं गेलेल्यांचा प्रत्युपकारानपेक्षी मित्र असतो. एरव्ही मोठ्या चतुरांकडूनही सेविलेले नाना उपभोग (अर्थाः) आणि स्त्रिया हे कधीं खरे खरे आपली होत नाहीत आणि स्थिरही रहात नाहीत.

X भावार्थः—या पृथ्वीत जें कांहीं जगत् आहे तें हें सर्व ईश्वरानें आच्छादित करावें (परमार्थ सत्यरूपानें हें सर्व चराचर झांकून टाकावें सर्व

त्या वेदवाणीचा देवेद्रनाथांच्या मनावर असा विलक्षण परिणाम झाला की, तेव्हापासून त्यांचे चरित्रास निराळेच वळण लागले. ईश्वरावर त्यांची अढळ श्रद्धा बसली. ऐहिक सुखावरून मन उडून आत्मानंदाची चटक त्यांचे जीवास लागून गेली. आपल्या संशयग्रस्त मनाचें समाधान होण्यासाठी साक्षात् परमेशानेंच हा संदेश पाठविला असे त्यांच्या मनानें घेतलें. त्या संदेशांत सांगितल्याप्रमाणें ईश्वर मानवाप्रमाणें देहधारी नसून तो चिदघन परमात्मा सर्व चराचर सृष्टींत संचरला आहे, ही भावना अखंड जागृत ठेवून जगांत अनासक्त व असंग वृत्तीनें राहावें, आणि जे दुसऱ्याचे आहे त्याचा अभिलाष धरूं नये, हे तीन सिद्धान्त अंगी पुरे घाणून घेण्याचा त्यांनीं दृढसंकल्प केला; आणि ज्यांत असले दिव्य संदेश सांठवलेले आहेत, अशा उपनिषदांचे ज्ञान संपादन करण्याकरितां श्यामचरण तत्त्ववागीश ह्यांच्या साहाय्याने प्रमुख उपनिषदांचा अभ्यास केला.

अशी मनाची ही अनुकूल परिस्थिति मिळतांच त्यांचे लहानपणचे दुसरे कांही गस्कार जागृत झाले. देवेद्रनाथांचे वडील द्वारकानाथ हे राजा राममोहनरायांचे परममित्र, अनुयायी व एक प्रमुख सहाय्यकारी होते, हे सर्व मागील भागांत आलेच आहे. राजा राममोहन यांस देवेद्रनाथांनीं आपल्या बालपणी आपल्या घरीं हमेशा पाहिले होतें. देवेद्रनाथांचे प्राथमिक शिक्षण राममोहन यांच्याच शाळेत झाले होते. आपल्या एका श्रीमान् मित्राचा मुलगा म्हणून राममोहनांचे त्यांच्यावर फार प्रेम असे. राममोहन ह्यांचा मुलगा देवेद्रनाथांचा बालपणाचा शाळेंतील दोस्त होता. हे दोघेही राममोहन यांच्या बागेत खेळावयास जात तेव्हा राममोहन आणि देवेद्रनाथ शोक्यावर बसून एकमेकांस झोके देत. अशा पूर्वापारच्या घरोब्याच्या संबंधामुळें पुढें देवेद्रनाथांच्या ठिकाणीं तत्त्वज्ञासा उत्पन्न झाली असतां राजा राममोहन यांचे आचार व भिचार यांच्यासंबंधीं त्यांची पूर्वस्मृति जागृत झाली.

विकारजात आत्मरूप आहे. अशी भावना करावी तशी भावना केली असतां हे सर्व सोडल्यासारखें होतें) त्या योगाने तूं आपले पालन कर (आणि ज्याने अशा रीतीने त्याग केला आहे असा) तूं कोणाच्याही घनाची आकांक्षा करूं नको.

मूर्तिपूजेसंबंधी राममोहनांचे विचारांची त्यांस थोडीबहुत कल्पना पूर्वीच झाली होती. एकदां दुर्गापूजेच्या उत्सवाच्या वेळीं देवेंद्रनाथ त्यांस बोलावण्यास गेले असतां 'दुर्गापूजेच्या उत्सवाला मी कसा येईन' असें म्हणून राममोहनांनीं येण्याचें कसे साफ नाकारिलें, तें त्यांस स्मरत होतें. इतकेच काय पण विलायतेस जाण्यास निघतांना जेव्हां राममोहन द्वारकानाथ ठाकूर यांचेकडे निरोप घेण्यास आले, तेव्हां देवेंद्रनाथ कोठें बाहेर गेले होते, त्यास मुद्दाम बोलावून "मी माझे गादीचा वारसा आतां तुजकडे देऊन जातां" असें बाल देवेंद्रनाथास राममोहन सहज कौतुकाने कसे बोलून गेले, इत्यादि पूर्वस्मृति एकामागून एक जागृत होऊन, राजा राममोहन यांचेबद्दल त्यांचे ठायीं वसत असलेला आदर वृद्धिंगत झाला. आणि त्या थोर पुरुषाचें अंगीकृत कार्य पुरे करण्याकरितां सारे आयुष्य खर्ची घालण्याचा त्यांनीं निश्चय केला.

प्रथम त्यांनीं आपले बंधु व इतर आप्त यांचेसमवेत तत्त्वरंजिनी सभा नामक एक संस्था आपल्या वयाच्या २२ वे वर्षी इ. सन १८३९ सालीं स्थापन केली. याच संस्थेस पुढें पं० रामचंद्र विद्यावागीश यांचे सूचनेवरून तत्त्वबोधिनी सभा असें नांव पडलें. उपनिषदांतील ज्ञानाचा प्रसार व्हावा व धर्मजिज्ञासा वाढवावी असे या संस्थेचे हेतु होते. या संस्थेच्या सभा साप्ताहिक व मासिक भरत असत. प्रथम सभेचे सभासद म्हणजे घरचीच दहा तरुण माणसे होती. परंतु अवघ्या दोन वर्षांत सभासदांची संख्या पांचशेपर्यंत गेली. इतकेच काय, पण या संस्थेत बंगाल्यांतील कांहीं मोठमोठे राजे, महाराजे व जमीनदार, तसेंच कित्येक विद्वान् पंडित सामील झाले. तथापि या संस्थेचा आत्मा म्हणजे देवेंद्रनाथ हे होते. या संस्थेचें आचार्यपद पंडित रामचंद्र विद्यावागीश यांस देण्यांत आले. ते आचार्य-पीठावरून प्रवचन करित. प्रवचनाचे सुरवातीस ते खालील श्लोक म्हणत.

रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितम् ।

स्तुत्या निर्व्वचनीयताखिलगुरो दूरीकृता यन्मया ॥

व्यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थ-यात्रादिना ।

क्षन्तव्यं जगदीश तद्विकलता दोषत्रयं मत्कृतम्*॥ १ ॥

*भावार्थः—भगवन्, अरूप असे जे आपण त्या आपल्या ध्यानमिषानें मी

दुसऱ्याही सभासदांचीं यथोचित भाषणें होत. पुढें लवकरच या संस्थेस तत्त्वबोधिनी संस्था जोडण्यांत आली व त्याचें अध्यापकत्व अक्षय्यकुमार दत्त नामक एका विद्वानाकडे देण्यांत आलें. याशिवाय त्यांनीं एक वैदिक शाळाही सुरू केली.

याप्रमाणे या संस्थेचा क्रमशः उत्कर्ष होत असतां देवेंद्रनाथांचें लक्ष ब्राह्मसमाजाच्या तत्कालीन परिस्थितीकडे वेधलें. त्या वेळीं पंडित ईश्वरचंद्र न्यायरत्नासारखे ब्राह्मसमाजी प्रवचनकार ब्राह्मपीठावरून अयोध्येचा राजा राम हा ईश्वराचा अवतार होता असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत. शूद्रांच्या समोर वेदपाठ करण्याची ब्राह्ममंदिरांत मनाई होती. ब्राह्मसमाजांत येणाऱ्या माणसांत, निष्ठा व शिस्त मुळींच नव्हती. ब्राह्मसमाजी लोकांनीं मूर्तिपूजा-निषेध स्वतांचे आचरणांत आणलाच पाहिजे, असा कडक निर्बंध नव्हता. त्यामुळे कित्येक ब्राह्मसमाजी स्वतः मूर्तिपूजक असत. समाजाला संप्रदायाचें बंधन अथवा एखाद्या निश्चित ध्येयाचे नियंत्रण असे नव्हते. अशी निष्ठाहीन व गैरशिस्त पद्धति पाहून ती मोडण्याचे देवेंद्रनाथांनीं मनावर घेतले. ते ब्राह्मसमाजांत इ. सन १८४३ साली सामील झाले; इतकेच नव्हे, तर लगेच ब्राह्मसमाजाचे चालकत्वही त्यांनीं आपल्या तत्त्वबोधिनी संस्थेकडे घेतले.

ब्राह्मसमाजाचे इतिहासकार लिओनार्डसाहेब असे म्हणतात कीं, ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासांत देवेंद्रनाथ ही एक असामान्य व्यक्ति होऊन गेली. त्यांनीं ब्राह्मसमाजाचे तत्त्वज्ञान, अनुष्ठानपद्धति व विधिविधाने यांचे संशोधन केले, ब्राह्मसमाजाचा पुनरुद्धार केला आणि त्याच्या उत्कर्षास शाश्वती आणली. ती कशी आणली तें पुढील प्रकरणांतून यथाक्रम कळून येईल.

रूपाचे वर्णन केले; (त्याचप्रमाणें) सकलांचे गुरो ! आपली स्तुति करून मी आपल्या अनिर्वचनीयतेला बाध आणिला; (तद्वत्त्व) तीर्थयात्रादि करून आपल्या सर्वव्यापित्वाची हानि केली. एकंदरीनें माझ्या हातून घडलेल्या ह्या तीन दोषांबद्दल हे जगदीशा मला क्षमा करावी.

प्रकरण दुसरें पुनर्घटना

धार्मिक बाबतींत देवेंद्रनाथांचें धोरण विशेपेंकरून विधायक स्वरूपाचें व जुन्याचे साभिमाना अशा स्वरूपाचें असे. धर्मशीलाचा विकास आंतूनच होत असतो. कोणत्याही धर्ममतास बौद्धिकसंमति म्हणजे धर्मशील नव्हे असे त्यांचें म्हणणें असे. त्यांचा विचार व आचारसरणी पौर्वात्यपद्धतीची असे. सामुदायिक उपासनापद्धति ही मात्र त्यांनीं पाश्चात्यांकडून घेतली असे दिसते.

देवेंद्रनाथ हे शिस्त आणि व्यवस्थितपणा ह्यांचे पराकाष्ठेचे भोक्ते होते. त्यांनीं समाजांत दाखल झाल्यानंतर समाजी लोकांचे आचारांतील असंबद्धपणा मोडून टाकण्याचें मनावर घेतले. तसेच वेदपाठ, उपनिषदांतील कांहीं भागांचें प्रवचन, उपदेश आणि स्तोत्रपाठ, अथवा प्रार्थनासंगीत अशी जी पूर्वीची पद्धत होती त्या ठिकाणीं त्यांनीं ब्रह्मोपासनेची नवीन व्यवस्थित पद्धत सुरू केली. प्रथम त्यांत आभारप्रदर्शन, स्तवन आणि प्रार्थना असे भाग असत. पुढें, ब्रह्मोपासनेंत प्रार्थना (Prayer), वंदन (Salutation), चिंतन अथवा धारणा (Communion), ध्यान (Meditation) स्तोत्र अथवा संगीत (Hymn) पुन्हा प्रार्थना (Prayer), पाठ (Recitation) व शेवटची प्रार्थना (Concluding prayer) असा अनुक्रम असे. उपासनेवर देवेंद्रनाथांचा फार कटाक्ष असे. जे रोज नेमानें उपासना करीत नाहींत, त्यांस ब्राह्म म्हणवून घेण्याचा हक्क पांचत नाहीं असें ते म्हणत. त्याप्रमाणे त्यांनी एक नवीन शिस्त समाजांत सुरू केली.

“मी रोज भोजनापूर्वीं गायत्रीमंत्रानें ब्रह्मोपासना करीन; मूर्तिपूजा करणार नाहीं, समाजास वर्गणी देईन, आणि एकंदरीत राजा राममोहन ह्यांनीं उपदेशिलेल्या वेदान्ततत्त्वानुसार धर्माचरण ठेवीन.” अशा प्रतिज्ञालेखावर प्रत्येक सांप्रदायिकास आचार्यासमोर सही करून दीक्षा घ्यावी लागे. हा नवीन संप्रदाय सुरू केला त्याच्या आरंभीच्या पहिल्या दिवशीं ब्राह्मसमाजापैकीं एकवीस तरुण सभासद दीक्षा घेण्याच्या उद्देशानें योग्य पोषाख करून वृद्ध आचार्य पंडित रामचंद्र विद्यावागीश यांच्यापुढें उभे

राहिले. आणि तेथें मोठ्या गंभीरपणानें व आदरभावानें त्यांचा पहिला शपथविधि झाला. त्या वेळचे तें गांभीर्य, आणि उत्साही तरुणांचा तो धर्मभाव ह्यांच्या योगानें वृद्ध विद्यावागीश अत्यंत सद्गदित झाले ! आईबापांचे मार्गें पोरक्या अर्भकाला मोठ्या कष्टाने संभाळून तो लहानाचा सुजाण झाल्यावर त्याच्या प्रेमळ आईस जसा प्रेमाचा पान्हा फुटावा, तशी त्यांची स्थिति झाली ! त्यांचा कंठ दाटून आला ! त्या महत्त्वाच्या दिवशीं दीक्षेच्या सुप्रसंगी त्यांनीं जे कांहीं सांगावयाचे म्हणून योजले होते ते सांगतां येणें त्यांस अशक्य झाले; ते प्रेमभरांत इतकेंच म्हणाले कीं “ आजचा हा सोन्याचा दिवस पाहण्यास राजा राममोहन जिवंत असते तर त्यांस केवढी धन्यता बाटली असती ! ” राजा राममोहनांची ही ब्राह्मसंस्थेची अमोलिक ठेव दहा वर्षें त्यांनीं मोठ्या शिकस्तीनें जतन करून ठेवली होती. ती आतां संभाळण्यास देवेद्रनाथ हे योग्य पुढारी मिळाले, असे पाहून ती त्यांनीं त्यांचे स्वाधीन केली आणि त्याच सालीं (इ. स. १८४३) आपले कार्य संपलें असें समजून त्या निष्ठावंत आद्य आचार्याने देह ठेविला ! असो.

वर सांगितल्याप्रमाणे देवेद्रनाथांनीं सुरू केलेली दीक्षेची पद्धत महा-निर्वाण-तंत्राला अगदीं धरून असे. दीक्षेच्या वेळीं शिखासूत्राचा त्याग करावा लागे. दीक्षेनंतर पुन्हा त्यांचा अंगिकार करण्यास हरकत नसे. कधीं कधीं तर दीक्षेचे वेळीं एक कुंड घेऊन जावे लागे, व त्या कुंडांत अग्नि प्रज्वलित करून त्यांत यशोपवीताची आहुति देण्यांत येई. नंतर दीक्षा घेणारास ‘ॐ तत्सत्’ अशीं अक्षरे खोदलेली एक सांप्रदायिक आंगठी देण्यांत येई. तसेंच त्या वेळीं कांही ब्रह्ममंत्रही देण्यांत येत. प्रथम कित्येक वर्षें स्त्रियांनाही मंत्रोपदेश देण्यांत येई. परंतु पुढे तो बंद केला. गायत्रीमंत्र सर्वास म्हणतां येण्यासारखा नाहीं, असें वाटून देवेद्रनाथांनीं “ सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म आनंदरूपामृतं यद्विभाति ” असा उपनिषदातून एक नवीन मंत्र सरसहा सर्व ब्राह्मांकरितां तयार केला. ह्यासच पुढें आणखी तीन मंत्रांची जोड करून दिली. ते मंत्र असे:—

(१) स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमसक्ताविरं शुद्धमपापविद्धम् कविर्मननीषी परिभूः स्वयंभूयथातथ्यतोऽर्थान्ज्वल्यधाच्छाश्रुतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥ — ईशोपनिषद्.†

† भावार्थः—तो आत्मा सभोंवार पसरलेला आहे. जो शुद्ध, लिंगशरीर-

(२) एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥‡

—मुंडकोपनिषद्.

(३) भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति
पञ्चमः ॥*

—काठकोपनिषद्.

ह्या ब्रह्ममंत्राप्रमाणे त्यांनीं महानिर्वाणतंत्रांतील पंचरत्नस्तोत्राचे आधारें
एक ब्रह्मस्तोत्र तयार केलें तें असेः—

ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय नमस्ते चित्ते सर्व लोकाभयाय ।
नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥ त्वमेकं शरण्यं
त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत् पालकं स्वप्रकाशकम् । त्वमेकं जगत् कर्तृ पातृ
प्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ भयानां भयं भीषणं भीषणानाम्
गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् । महोच्चैः पदानां नियंतृ त्वमेकं परेषां पर
रक्षणं रक्षणानाम् ॥ वयन्त्वां स्मरामो वयन्त्वाम्भजामो वयन्त्वां जगत् साक्षिरूपं
नमामः । सदेकं निधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोऽधिपं त्वां शरण्यं व्रजामः ॥

ह्याप्रमाणे उपासनामंत्रांत त्यांनीं जरी बदल केला तरी त्यांनीं
स्वतां गायत्रीमंत्रानें दीक्षा घेतली असल्यामुळें रोज गायत्रीमंत्रानेच उपासना
करण्याची प्रतिज्ञा त्यांनीं अखेरपर्यंत एकनिष्ठेनं अखंड चालविली.

देवेंद्रनाथांनीं ठरविलेल्या सांप्रदायिक प्रतिष्ठेत प्रथम वेदान्ततत्त्वानुसार
वागण्याची शपथ असे. परंतु वेदान्त ह्या शब्दांच्या ठिकाणीं पुढें लवकरच
ब्राह्मधर्म हे शब्द घालण्यांत आले. ह्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वागणें हें स्वतां देवेंद्र-
नाथांसही कांहीं सोपें नव्हतें. एकाद्या राजघराण्याप्रमाणें त्यांच्या जुन्या

रहित, अक्षत, शिरांनीं रहित (म्हणजे स्थूल शरीररहित) अविद्यामलरहित,
धर्माधर्मादि पापरहित, सर्व द्रष्टा, सर्वेश, सर्वोद्भूत श्रेष्ठ असणारा व
स्वयंभू आहे तो नित्यमुक्त ईश्वर अगदीं जसें पाहिजे तसें म्हणजे कर्म, फल
व साधन यांच्या अनुसार नित्य प्रजापतींना कर्तव्यांचा विभाग करून देता झाला.

‡ भावार्थः—या पुरुषापासून प्राण, मन, सर्व इंद्रियें, आकाश, वायु
ज्योति आप व सर्व चराचराला धारण करणारी पृथ्वी उत्पन्न होते.

* भावार्थः—या परमेश्वराच्या भयानें अग्नि तापतो, याच्या भयानेंच
सूर्य प्रकाशमान होतो, याच्या भयानें इंद्र, वायु, व पांचबा मृत्यु धावतो.

खानदानीच्या प्रतिष्ठित घराण्यांत व्रतवैकल्ये आणि देवादिकांच्या अर्चा व पूजा असे समारंभ वरचेवर होत असत. त्यांत दुर्गापूजेचा वार्षिक महोत्सव अत्यंत श्रेष्ठ असे. अशा प्रकारच्या मूर्तिपूजेच्या उत्सवांत कोणताही भाग घ्यावयाचा नाही, इतकेंच नव्हे तर त्या वेळीं तेथे हजरही असावयाचे नाही, असा आदिब्राह्म राममोहनराय ह्यांचा बाणा असे. आणि त्याच बाण्याने आपण स्वतः वाढून सर्व ब्राह्मांस वागावयास लाविलें पाहिजे, असा देवेंद्रनाथांनीं निश्चय केला होता. त्याप्रमाणे पहिल्याच सालच्या दुर्गापूजेच्या महोत्सव-प्रसंगी घरांतील लहानमोठ्या माणसांच्या मनास दुःख होईल, ह्याची कांहीं-एक पर्वा न करितां ते बहुतेक घराबाहेरच राहिले; आणि त्यानंतर कित्येक वर्षे घरच्या दुर्गापूजेच्या महोत्सवप्रसंगी तो टाळण्यासाठी देवेंद्रनाथ कोठतरी प्रवासाला बाहेर पडत असत. अशा वेळी प्रवासांत उन्हातान्हांत हिंडत असतां त्या वेळीं घरची मंडळी कोणत्या समारंभांत गुंतली असतील ह्याचें चित्र त्यांच्या डोळ्यांसमोर येई. निराकार आणि अनंत अशा परमेश्वराचें सत्यस्वरूप न जाणतां अज्ञानमूलक अशा धर्माचारांत सर्व मंडळी गढलेली आहेत हें मनांत येऊन त्यांचे नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागत. आणि हे अज्ञान दूर करण्याबद्दल ते ईश्वराची करुणा भाकीत. अशा रीतीनें देवेंद्रनाथांनी आपल्या स्वतःच्या आचरणानें संस्थेत निष्ठेचे नवजीवन उत्पन्न केल्यावर ब्राह्मसमाजाचे धर्माचा सर्वत्र प्रसार करण्याचे कार्य तत्त्वबोधिनी सभेने मोठ्या उमेदीने सुरू केले. सदर सभेस एकानें आपला छापखाना दिला. त्या छापखान्यांतून राममोहन यांचे कित्येक विवादी लेख प्रसिद्ध होऊं लागले. शिवाय त्यांनीं तत्त्वबोधिनीपत्रिका नामक एक मासिक सुरू केलें. अक्षयकुमार दत्त हे उत्साही विद्वान् गृहस्थ त्याचे पहिले संपादक होत. शिवाय पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, डॉ० राजेन्द्र-लाल मित्र (L. L. D.), प्रसन्नकुमार सर्वाधिकारी, आनंद कृष्ण बोस, राजनारायण बोस आणि आनंदचंद्र वेदान्तवागीश अशा जाड्या विद्वानांचे तत्त्वबोधिनीसभेत एक मंडळ असे. प्रत्येक लेख ह्या मंडळाचे नजरेखाली घालून त्यांचे संमतीनें प्रसिद्ध व्हावा असा प्रथम कांहीं दिवस निर्बंध असे. बरील मंडळाचे सभासद हेही मधून मधून लेख लिहीत असत. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर ह्यांची महाभारतावरील लेखमाला राजनारायण बोस ह्यांची उपनिषदांची इंग्रजी भाषांतर, ह्याचप्रमाणें

डॉ० राजेंद्रलाल मित्र ह्यांच्यासारख्या विद्वानांचे लेख, पत्रिकेंत येऊं लागल्या-मुळें त्यांतील गंभीर विचारांनीं आणि भारदस्त भाषेच्या योगानें तत्त्वबोधिनी पत्रिकेनें तत्कालीन बंगाली नियतकालिकांत बरीच क्रांति घडवून आणली आणि वाचकवर्गासही विचार-प्रवण केलें. आतांपर्यंत ब्राह्मधर्माचा प्रसार कलकत्ता शहरापलीकडे फारसा झाला नव्हता. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्म हे खिस्ती झालेले बाटे लोक आहेत असें खेड्यांतील लोक समजत. ह्यास्तब प्रचारकांच्या द्वारें चोहोंकडे आपल्या वास्तविक धर्ममतांचा प्रसार करण्याचें देवेंद्रनाथांनां मनावर घेतलें. आणि त्यांच्या उत्साही अनुयायांच्या परिश्रमानें लवकरच बन्सबारिआ, सुन्दसागर, मणिरामपूर, पानीहत्ती, मिदनापूर, बरवान, डाका आणि रंगपूर अशा अनेक ठिकाणीं एकामागून एक ब्राह्मसमाजाच्या शाखा स्थापन झाल्या. त्या कार्मी कोठे मुनसफ, कोठें डेप्युटी कलेक्टर, कोठें हेडमास्तर, अशा ठिकठिकाणच्या सुशिक्षित स्थानिक अधिकाऱ्यांनीं पुढाकार घेतल्यामुळें हें संप्रदायवृद्धीचें काम सुकर झालें. त्याचप्रमाणे राममोहन यांनीं मोठमोठ्या घराण्यांतून आपल्या मतांचा प्रवेश पूर्वीपासूनच केलेला असल्यामुळें त्यांचे अनुषंगानें त्यांचे आश्रित व आतेष्ट ह्यांच्या सहानुभूतीचा ओष साहजिकच तिकडे वळला. ह्या कार्यासाठीं स्वतां देवेंद्रनाथांनींही, लाहोर, मुल्तान, अमृतसर वगैरे अनेक ठिकाणीं आपला दौरा फिरविला. ठिकठिकाणीं स्थापन होणाऱ्या ब्राह्मसमाजाच्या शाखेकरितां धर्मप्रचारक आणि उपदेशक पुरविण्याचें काम तत्त्वबोधिनी पाठशाळेंने केलें. तत्त्वबोधिनी पाठशाळेंने उपनिषदांचें शिक्षण देण्यांत येत असे. परंतु पुढे वेदांचे साग्र अध्ययनाची जरूर भासूं लागली. कारण त्या काळीं बंगाल्यांत वेदविद्या बहुतेक नामशेष झाली होती. म्हणून वेदाध्ययन करण्याकरितां एक हुशार विद्यार्थी मुद्दाम काशीस पाठविला. ब्राह्मधर्मप्रसाराकरितां प्रथम पंडित श्रीधर न्यायरत्न पं० ब्रजनाराय चतर्जी, कृष्णकमल गोस्वामी आणि लाला हजारीलाल अशा गृहस्थांची योजना झाली. त्यांपैकीं आयुप्रचारकाचा मान लाला हजारीलाल नामक इंदूरच्या एका कायस्थाला देण्यांत आला. ह्या प्रचारकाचें पूर्ववृत्त जरी स्पृहणीय नव्हतें, तरी पुढें देवेंद्रनाथांच्या उज्ज्वल चरित्रानें अंतरांत प्रकाश पडून मूळचा दुर्वृत्त असतां पृढें सुवृत्त होऊन ब्राह्मधर्माच्या प्रचारकाचे कार्मी त्यांनीं अविश्रान्त मेहनत घेतली. ती इतकी कीं, बहुतांशी ह्यांच्या एकट्याच्या खटपटीनें

अल्पकाळांत ब्राह्मसमाजाचे पांचसातशे सभासद झाले ! लाला हजारीलाल यांच्यापेक्षाही ज्याचे नांव आदिब्राह्मसमाजांत अधिक आदरास पात्र झाले असे दुसरे गृहस्थ म्हणजे राजनारायण बोस होत. यांच्याबद्दल पुढे एका प्रकरणांत सविस्तर हकीकत येणारच आहे. येथे इतकेंच सांगितलें म्हणजे पुरे कीं देवेद्रनाथांच्या ब्राह्मधर्मांत प्रेमलक्षणाभक्तीला फारसा अवसर नव्हता. ईश्वराचें अनंतत्व आणि ह्या विश्वघटनेत दिसून येणारें ईश्वराचे चातुर्य, योजना आणि अघटित घटनापटुत्व, इत्यादि गुणांचे स्तवन व चिंतन हाच त्यांचे पंथातील विशेष होता. त्यास प्रेमलक्षणाभक्तीची जोड राजनारायण बोस यांनीं करून दिली. वेदान्तांत “रसो वै सः” किंवा “आत्मानमेव प्रियमुपासीत” इत्यादि वचनानीं भक्तीचें स्वरूप दिग्दर्शित केलें आहे. आणि त्याचाच अनुवाद पुढें साधुसंतांनींही आपल्या गोड वाणीने केला आहे. तथापि राजनारायण बोस ह्यांनीं ही जी भक्तीची जोड ब्राह्मधर्मास करून दिली त्यास आधार विशेषकरून एका फ्रेंच धर्माधिकाऱ्याने केलेल्या सुप्रसिद्ध प्रार्थनेचा होता असे दिसते.

ह्यानंतर आदिब्राह्मसमाजास एक संप्रदायी ग्रंथ असावा, अशी उणीव भासूं लागली आणि तीही देवेद्रनाथांनीं राजनारायण बोस, अक्षयकुमार दत्त आणि अयोध्यानाथ पकाशी ह्यांचे साहाय्यानें भरून काढली. त्या चारी गृहस्थांच्या विचारांचे ओढे एकचित्त होऊन जो ब्राह्मधर्माचा प्रवाह सुरू झाला,—त्यांत प्रत्येकाचा अंश किती हे समजणें शक्य नाही. तथापि त्या प्रवाहांत वैदिकवाङ्मयावरील निस्सीम श्रद्धेची झिलई निघून गेली. शंकराचार्यांचे वेदान्त, मायावाद, अवतारवाद वगैरे साफ धुऊन गेले आणि त्या ठिकाणीं ज्याला इंग्रजीत ‘थिर्डझम’ म्हणतात तेवढें तत्त्व काय ते उरले. ईश्वर एक आणि अद्वितीय आहे. त्याचे अनंत कल्याणगुण आहेत. त्यानेंच सर्व चराचर निर्माण केलें. त्याच्या उपासनेंत सर्व ऐहिक व पारलौकिक सुख आहे. त्याच्यावर प्रेम करणे व त्यास प्रिय होतील अशा सत्कर्मीं रत होणें हीच त्याची उपासना होय. हेंच त्या थिर्डझम ऊर्फ ब्राह्मधर्माचें बीज होय. तें कबूल असेल त्यास ब्राह्मसंप्रदायी होतां येई. सांप्रदायिकांस देश व जात यांचा निर्बंध नव्हता. ईश्वरोपासना केव्हां आणि कोठें करावी त्याबद्दलही कांहीं बंधन नव्हतें. पठणासाठीं एकादा ठरीव ग्रंथ नव्हता. व्यसनोपासून परावृत्त होण्यापलीकडे कोणतेही विधान नव्हतें.

अरण्यवास नको होता. कर्मकांडाचे विधि नव्हते. तीर्थयात्रांची आवश्यकता नव्हती. शुद्ध अंतःकरण ह्यासच तीर्थराज मानीत. पापक्षालनास खराखरा पश्चात्ताप आणि पापाची पुनरावृत्ति न होण्याविषयी निर्धार, हेच काय ते उपाय मानले होते. वेदविद्येच्या ऐवजी, अशा प्रकारचा जो ब्राह्मधर्म, त्याचें तरुणांस शिक्षण देण्याकडे विशेष लक्ष देण्यांत येत असे. तत्त्वबोधिनी पत्रिकेच्या मथळ्यावरील पूर्वीचे ब्रीदवाक्य बदलण्यांत आलें. आणि त्या ठिकाणीं मांडूक्य-उपनिषदांतील एक वाक्य घालण्यांत आलें. त्याचा भावार्थ असा कीं, “वेद आणि वेदांगे यांचे ज्ञान हे गौण असून शाश्वत परमात्म्याचें ज्ञान हेंच श्रेष्ठ होय.” ह्याप्रमाणे नियमित ईश्वरोपासना, सांप्रदायिकांनीं करावयाचा शपथविधि आणि सांप्रदायिक ब्राह्मधर्मग्रंथ ह्या तीन महत्त्वाच्या सुधारणा राम-मोहनांच्या नंतर देवेंद्रनाथांनीं इ.स. १८४७ ते ५० ह्या सालांत घडवून आणल्या.

आतांपर्यंत सृष्टचमत्कार हाच काय तो ईश्वराचा साक्षात्कार असें मानण्याकडे ब्राह्मांचा कल होता; परंतु पुढें अक्षयकुमार दत्त यांचे धर्मतत्त्व-विवेक आणि राजनारायण ह्यांची धर्मतत्त्वदीपिका ह्या लेखांतून असे प्रति-पादन येऊं लागलें कीं, ब्राह्मसृष्टीचे घडामोडींत ईश्वराच्या चातुर्यादि गुणांचें जरी दर्शन होतें, तरी मनुष्याची उपजतबुद्धि (Intuition) किंवा आत्म-प्रत्यय हाच धर्माला जास्त निश्चित असा आधार आहे. ह्या मतांतराचे वेळीं देवेंद्रनाथ हिमालयांत एकान्तवासासाठीं गेले होते. त्यांच्या गैरहजेरींत महाराजा रामनाथ ठाकूर (एके ठिकाणीं देवेंद्रनाथांचें नांव आहे) व रामप्रसाद राय (राममोहन यांचे द्वितीय चिरंजीव) यांस ह्याच सुमारास आदिब्राह्मसमाजाचे ट्रस्टी नेमण्यांत आलें. ब्राह्मसमाज संस्था चांगली ऊर्जितवस्थेस येत चालल्यामुळें तत्त्वबोधिनी सभेचें वेगळें कारण राहिलें नाहीं. ती सभा समाजांतच अंतर्धान पावली. ह्यानंतर ब्राह्मविद्यालयनामक एक संस्था ब्राह्मधर्मशिक्षणाकरितां संस्थापित केली. त्यांत ब्राह्मधर्ममतविश्वास ह्या नांवाचे पुस्तकावरून देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन हे व्याख्याने देत. व्याख्यानाचे विषय ईश्वराचें अस्तित्व व त्याचे गुण; सृष्टीचा उत्पत्तिस्थितिलयकर्ता ईश्वर; ईश्वराचें सुखमय स्वरूप; ईश्वराचें सद्रूप; ईश्वरेम आणि विषयसौख्य; प्रेय व अयेय; भवितव्यता; स्वर्ग आणि पाताळ आणि मोक्षाचें स्वरूप असे असत. आशिर्वाय केशवचंद्र सेनांचीं इंग्रजी व्याख्याने व लहान चोपडीं प्रसिद्ध होतच

होती. आणि ह्या सर्वोस देवेंद्रनाथ ठाकूर ह्यांचे द्वितीय चिरंजीव सत्येंद्रनाथ ह्यांच्या अत्यंत प्रासादिक गीतांची अमोलिक जोड मिळाली होती.

ब्राह्मधर्माची शब्दसंपत्ति अशा रीतीने वाढीस लागली असतां, विचारा-बरोबर आचार ठेवण्याकडेही देवेंद्रनाथांनीं आपलें लक्ष पुरविले. जातकर्म, नामकरण, उपनयन, ब्राह्मदीक्षा, विवाह, अंत्येष्टि आणि श्राद्ध असे संस्कार ब्राह्मधर्माप्रमाणें मूर्तिपूजाविरहित कसे करावे, ते प्रथम देवेंद्रनाथांनीं ठरविले. आणि त्याप्रमाणें स्वतां आचरण ठेवून त्यांनीं इतरांस कित्ता घालून दिला. चडिलांचे वर्षश्राद्धाची गोष्ट पुढे येणारच आहे. त्यांनी आपल्या मुलीचा विवाहही ब्राह्मपद्धतीप्रमाणे केला. त्यांनीं आपले घराण्यांत तर ब्राह्मधर्माची छाप हळूहळू इतकी बसवली की, त्यांनीं आपल्या वाडवाडिलाच्या जुन्या राहत्या घरांतून त्यांच्या खास कुलदेवतेचे मूर्तीसच रजा दिली. आणि दुर्गापूजेच्या विस्तृत दालनांत ब्रह्मोपासना सुरू केली. मूर्तिपूजेचाच एक प्रकार म्हणून देवेंद्रनाथांनीं गळ्यांतील यज्ञोपवीताचाही त्याग केला. या त्यांच्या कृत्यामुळे त्यांस जातिवह्मिक्त रहावे लागले. पण ते त्यांनीं सहन केले. त्यांच्या ब्राह्मधर्मांतील उपनयनांतही यज्ञोपवीतधारणविधि आहे. परंतु उपनयनानंतर तें काढून टाकण्यास प्रत्यवाय नाही इतकी सुधारणा आहे. एकंदरीत मूर्तिपूजा-विरोधांत देवेंद्रनाथांनीं राजा राममोहन ह्यांसही मागे टाकले. आणि शिवाय राजा राममोहन यांचे प्रारंभीचे कार्य बहुतांशी विघातक स्वरूपाचें होते; पण देवेंद्रनाथांचें कार्य विधायक स्वरूपाचें झाले. सनातनधर्मरूप पुराणपुरुषाचे शरीरांतिल मूर्तिपूजादि अत्यंत मर्मस्थाने नासलीं आहेत, अशाबद्दल त्यांची एकदां खाली होतांच त्यावर सौम्य ब्राह्मोपचार करूनच न थांबतां देवेंद्रनाथांनीं हातीं नस्तर घेऊन एकदम काळजाला हात घातला; यांत त्यांचें मनोधैर्य व आत्मविश्वास दिसून येतो. पण ह्याबरोबरच दुसरा एक विशेष त्यांचे ठिकाणीं प्रामुख्याने दिसतो, तो हा की, जुने मोडीत असतां किंवा जुना ते मोडण्याचे पूर्वीच त्यांनीं नवीन संप्रदायाची उभारणी करण्यास पद्धतशीर आरंभ केला. राजा राममोहन दीर्घायु झाले असते तर हे कार्य त्यांनींही कदाचित् केलें असतें; परंतु अंगीकृत कार्य अपुरेंच टाकून ते गेल्यामुळे त्यांचे पश्चात् अगदींच विस्कळीत झालेल्या ब्राह्मसंस्थेचें देवेंद्रनाथांनीं बरीलप्रमाणें पुनरुज्जीवन केले.

प्रकरण तिसरें सत्त्वपरीक्षा

मागील प्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें ब्राह्मसमाजाच्या मतास कांहीं विशिष्ट स्वरूप येत असतांना मिशनऱ्यांचे पुढारी अलेक्झांडर डफ ह्यांनी कलकत्त्यांत ख्रिस्तीकरणाचा उपद्र्याप बराच जोराने चालविला होता. त्यासंबंधी त्यांचे भाईबंद फर्कुहारसाहेब 'आधुनिक धार्मिक चळवळी' नामक आपल्या पुस्तकांत असे वर्णन करतात कीं, "डफसाहेबांचे कर्तृत्वानें हिंदुस्थानांत ख्रिस्तीकरणाच्या एका नवीन युगास आरंभ झाला. त्यांची शाळा विलक्षण लोकप्रिय झाली. शहरांतील अत्यंत होतकरू तरुण विद्यार्थी त्यांच्याजवळ गोळा झाले. आणि त्यांनी दिलेलें शिक्षणही फार परिणामकारक झालें. पाश्चिमात्य विचारांनीं विद्यार्थ्यांच्या मनांत अतिशय खळबळ करून सोडली. त्यामुळें जुने विचार व जुन्या समजुती भराभर नाहीशा होऊं लागल्या, आणि रोजच्या बायबलच्या धड्याने त्यांचीं मने ख्रिस्ती विचारांनीं भारून गेलीं. त्यामुळें लवकरच चांगल्या हुषार व होतकरू तरुणांचा प्रवाह हिंदु-धर्मातून ख्रिस्तीधर्मांत जाऊं लागला आणि अशा रीतीने डफसाहेबांचे पराक्रम व ख्रिस्तीधर्म हा एकच मोठा चित्ताकर्षक विषय हिंदुसमाजांत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं येऊं लागला." असो. ह्याप्रकारें डफप्रभृति पाद्री लोकांनीं केलेल्या उद्योगाचे अनिष्ट परिणाम हिंदुस्थान अजूनही भोगीत आहे. परंतु त्या वेळीं त्यांच्या ह्या उपद्र्यापी क्रियेचे प्रतिक्रियारूप जें फळ उत्पन्न झाले, त्यामुळे एकंदर ब्राह्मसमाजाची नसली, तरी देवेंद्रनाथ-प्रभृति आदिब्राह्मसमाजीयांची दृष्टि बरीच निवळली यांत शंका नाही. हीच गोष्ट पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल.

इ. सन १८४५ च्या उन्हाळ्यांतील एका सकाळीं देवेंद्रनाथ नित्याप्रमाणें वर्तमानपत्र वाचीत असतां त्यांच्या घरांतील 'सरकार' राजेंद्रनाथ त्यांचेकडे धाईघाईनें आला. त्याचा चेहरा उतरला होता व डोळ्यांतून अश्रुधारा चालल्या होत्या. अपर्लें दुःख क्षणभर आंवरून तो म्हणाला,

“गेत्या रविवारी माझी बायको आणि माझा धाकटा भाऊ उमेशचंद्र याची बायको, गाडीत बसून कोठे चालल्या असतां उमेशचंद्र कोठून येऊन त्याने ती गाडी गांठली व त्या गाडीतून आपले अल्पवयी बायकोस जबरदस्तीने काढून दोघेही डॉ० अलेक्झेंडर डफ या पाद्याकडे गेलीं. माझा भाऊ त्या पाद्याचे शाळेतील विद्यार्थी आहे. माझे वडिलानी त्यांना परत आपण्याचा पुक्कळ प्रयत्न केला; पण व्यर्थ. मग आम्ही रुप्रीम कोर्टात पिर्याद दिली; तीही काढून टाकली. माझा भाऊ अवघा चवदा वर्षांचा असून त्याची बायको अकरा वर्षांची लहान मुलगी आहे. अशा आमच्या अजाण व अल्पवयी मुलांस तुम्ही वाटवू नका, अशी त्या पाद्याची आम्हां पुक्कळ विनवणी केली; पण आमचे काहीएक न ऐकतां त्याने काल सध्याकाळी शेवटीं दोघांस बाप्तिस्मा दिला !” असे सांगून तो रडूं लागला. ती त्याची इकीकत ऐकून देवेद्रनाथांसारख्या साधुवृत्तीच्या व उदात्तमताच्या गृहस्थासही अत्यंत त्वेष आला. ज्या ह्या गोच्या पाद्रीभटाचे पाय जर्मनीस लागतना, म्हणून राममोहनांनी त्यांस आपली ‘ओसरी’ दिली तोच अलेक्झेंडर पुढे शिकंदर बनून हिंदूंच्या घरांतील शील व पाबिऱ्यास खुशाल दाटवूं लागला, ही गोष्ट, डफचे पुरस्कर्ते राममोहन ह्यात असते तर त्यासही, सहन झाली नसती. नाराज विद्यार्थ्यांस बळेच डफचे शाळेत लोटून त्यांस बायबल वाचण्यास भाग पाडणारे राजा राममोहन यांचा आत्मा ह्या वेळी जेथे असेल तेथे ह्या विश्वासघाताने तो अनुत्तमच झाला असेल. ब्राह्मसमाजाचे ख्रिस्ती इतिहासकार ह्या निंद्य प्रकाराचा कोठेही निषेधच काय पण उल्लेखही करित नाहीत. एका कुलीन घराण्यांतील एक अल्पवयी विद्यार्थी व त्याची लहान बायको ह्यांस त्यांचे वडिलांचे मनाईस न जुमानतां केवळ राजसत्तेच्या अप्रत्यक्ष जोरावर परधर्मीयांनी वाटाविणे, यांत हिंदुसमाजाची सत्त्वहरणाचीच वेळ आली होती; परंतु सुदैवाने त्या वेळी कलकत्त्यांतील अखिल हिंदुसमाज खडबडून जागा झाला.

तत्त्वबोधिनीसभेच्या धर्माभिमानासही त्या वेळी तेज चढलें. ह्या पाद्री लोकांनीं बंगाली तरुणांचीं मनं भ्रष्ट केलीं होती. त्यासाठीं ख्रिस्ती मिशनरी लोकांशीं आपल्या मुलांचा यापुढें कधी संबंध देऊं नये, व असे प्रकार पुन्हा घडूं नयेत म्हणून त्यांनीं फार मोठा खटाटोप केला. त्यासाठीं ब्राह्मसमाज व

धर्मसभा हे आपले मतभेद विसरून एक झाले. आणि त्यांचे प्रयत्नाने बंगाल्यां-
तील ही धर्मातराची लाट कमी होऊन थोपविली गेली. त्या वेळीं देवेंद्रनाथप्रभृति
कलकत्त्याचे पुढाऱ्यांची सभा होऊन फार मोठी रक्कम गोळा करण्यांत आली.
व त्यांतून हिंदुहितार्थी विद्यालय नामक संस्था स्थापण्यांत आली ह्या विद्या-
लयाचा दरमहाचा खर्च एक हजार रुपये होता. भूदेव मुखोपाध्याय हे त्या-
वरील मुख्य अध्यापक होते. ह्या कामीं देवेंद्रनाथांस चाळीस हजार रुपये
खर्च आला असें म्हणतात.

त्यानंतर डॉ० डफ यांच्या हिंदुस्थान व हिंदुस्थानचे मिशनरी या ग्रंथावर
तत्त्वबोधिनीपत्रिकेतून कडक टीका येऊं लागली. त्याचे उत्तरादाखल ब्राह्म-
समाजाचे तत्त्वावर डॉ० डफ यानेही खूप टीका चालविली. व त्यांत हिंदूंचे
वेद स्वतंत्रनाशिल नाहींत ह्या तत्त्वावर त्यानें फार शोड उठविली. अर्थात्
त्यास प्रत्युत्तर म्हणून ब्राह्मसमाजाच्या वतीने राजनारायण बोस यांस आपले
सर्व शास्त्रांस आधारभूत म्हणून वेद व वेदान्त यांचा जोरानें पुरस्कार करणें
ओघास आलें. वेदांतील तत्त्वज्ञान त्रिकालाबाधित आहे असें सिद्ध करण्या-
करितां झाडून सारे मुद्दे पत्रिकेचे द्वारे पुढें मांडण्यांत आले. परंतु ह्याप्रमाणें
वेदांची तरफदारी हट्टास पेटून पक्षाभिमानानें सुरू असतां, खुद्द पत्रिकेच्या
संपादकमंडळांतच त्याबद्दल तीव्र मतभेद उत्पन्न झाला होता. आणि मिशनर्यांशीं
दोन हात खेळून झाल्यानंतर या मतभेदास तोड फुटून पत्रिकेतून त्याची उघड
भवति न भवति सुरू झाली. देवेंद्रनाथ व पत्रिकेचे संपादक अक्षयकुमार
दत्त यांचे दरम्यान या बाबतीत तीव्र मतभेद उत्पन्न झाला. अक्षयकुमार
दत्त हे अत्यंत चिकित्सक बुद्धिवादी होते. वेद हे अपौरुषेय किंवा प्रमादातीत
आहेत हा सिद्धान्त त्यांस मान्य नव्हता.

अक्षयकुमार दत्त यांस त्यांचे सहकारी संपादक आणि सामान्यतः सुशिक्षित
तरुण बंगाली यांचे पाठबळ होतें. तेव्हां याचा एकदां कायमचा शहानिशा
लावणें देवेंद्रनाथांस भाग पडलें. एकेपरी श्रुति-माउलीच्या इज्जतीचा तो प्रश्न
होता. देवेंद्रनाथांस वैदिकवाङ्मय अत्यंत पूज्य वाटत होतें; परंतु तत्त्वबोधिनी-
सभासदांतच असा बुद्धिवादाचा बखेडा माजल्यामुळें पुन्हा सत्त्व-परीक्षेची
वेळ आली. तेव्हां इ. सन १८४५ देवेंद्रनाथांनीं चार चांगले हुषार विद्यार्थी
काशीस वेदाभ्यास करण्याकरितां मुद्दाम पाठविले. पंडित आनंदचंद्र वेदान्त-

वागीश, पंडित रामनाथ, पं० बनेश्वर आणि तारकनाथ हे ते चार विद्यार्थी होत. यांपैकी पं० आनंदचंद्र हे पुढे ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्धीस आले. त्यांनी अथर्ववेद आणि उपनिषदे यांचा अभ्यास करण्यास पाठविले होते. आणि बाकीच्यांस दुसऱ्या तीन वेदांचा अभ्यास करावयाचा होता. हे परत आल्यावर ब्राह्मसमाजांत आचार्य म्हणून दाखल झाले. पंडित आनंदचंद्र यांची पंचदशी, वेदान्तसार, भगवद्गीता, तसेच श्रौत आणि गृह्यसूत्रे इत्यादि टीका-ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या चार विद्यार्थ्यांचा वेदाभ्यास पुरा होण्यापूर्वीच दुर्दैवाने त्यांस परत यावे लागले. देवेंद्रनाथ स्वतांही, थोडे दिवसांनी इ. सन १८४७ साली, या गोष्टीचे निर्णयासाठी काशी येथे गेले. त्यांची धर्मजिज्ञासा बलवत्तर होती, आणि शिवाय ब्राह्मसमाजाचे मुख्य मार्गदर्शक, ही त्याचेवर मोठी जबाबदारी होती आणि त्या बाबतींत तत्त्वबोधिनी पत्रिकेचे संपादकमंडळ बहुतांशी त्यांचेविरुद्ध होते. म्हणून ही त्यांचे परीक्षेचीच वेळ होती असें आम्ही म्हणतो.

इ. सन १८४७ साली देवेंद्रनाथांवर संकटपरंपरेचा गहजब सुरू झाला. त्यांचे वडील द्वारकानाथ ठाकूर विलायतेस गेले होते, तेथेच इ. सन १८४६ साली त्याचा अंत झाला. त्यांच्या अतिशय उदार व खर्चिक स्वभावामुळे त्यांनी आपल्या मागे इस्टेटीवर एक कोट रुपये कर्ज करून ठेवले होते. या कर्जाची भीति पूर्वीपासूनच डोळ्यांपुढे असल्यामुळे द्वारकानाथाबाबूंनी आपले कांहीं इस्टेट मुलांचे नावे ट्रस्ट करून ते सावकारांचे तगाद्यापासून निवेंध करून ठेवले होते. परंतु सावकारांस बुडवून या गोष्टीचा फायदा घेणे देवेंद्रनाथांस आवडलें नाहीं. त्यांची आजी वारली त्याच प्रसंगी त्यांचे ठिकाणी वैराग्याचा अंकुर उद्भवला होता. ईश्वरीकृपा संपादण्यासाठी ऐहिक ऐश्वर्यावरची ममत्वबुद्धि सोडावी असे मनांत येऊन त्यांनी कित्येक बहुमोल वस्तूंची मागे एकदां खैरातही करून टाकली होती. परंतु निस्संग होण्याचें साहस त्या वेळी पुरे साधले नाहीं; म्हणूनच ईश्वराने हा बळेच योग घडवून आणला असावा असेही त्यांच्या मनांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं. शिवाय जे दुसऱ्याचे आहे त्याचा अभिलाष धरूं नको, अशी ईशावास्योपनिषदाच्या द्वारें ईश्वराची त्यांस स्पष्ट आज्ञा होती. आणि ती आज्ञापालनाची अत्यंत कसोटीची वेळ आली होती. इस्टेटीवर तर दुपटीहून अधिक कर्जाचा बोजा होता.

तेंह्मां जोंपर्यंत कर्ज फिटलें नाहीं तोंपर्यंत ती मालमत्ता आपली नाहीं, परक्याची आहे, असा त्यांनीं निर्धार केला. आणि कर्जाचे फेडीसाठीं सर्व इस्टेट सावकारांचे स्वाधीन करण्याचे ठरवून त्यांनीं सर्व इस्टेटीच्या यादी तयार केल्या, व त्या अर्जासोबत कोर्टांत हजर करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. या गोष्टीस त्यांचा चुलता महाराजा रामनाथ ठाकूर व घरची मंडळी अत्यंत प्रतिकूल होती. परंतु या कामीं कोणाचें ऐकावयाचें नाहीं असे त्यांनीं ठरविले होते. कर्जाचे फेडीकरितां कां होईना; पण आपल्या पन्नास लाखान्या इस्टेटीवर पाणी सोडण्याचे निश्चयानें ते जेव्हां घराचे बाहेर पडले, तेव्हा श्रीमंतींत वादलेल्या घरच्या स्त्रियांनीं भावी दैन्य डोळ्यांसमोर येऊन, रडून रडून आकांत केला ! चुलते रामनाथ तर अत्यंत संतापून घर सोडून चालते झाले.

ती देवेंद्रनाथांची पुन्हा सत्त्वपरीक्षेची वेळ आली होती. जगाचे रीतीप्रमाणें त्यांनीं आपल्या घराण्याची अब्रू रक्षण करण्याचे कांही आडधोरण ठेवले असतें, तर लोकांनी त्यांस नांवे ठेवली असतीं असे नाहीं. परंतु ईशोप-निषदांतील ती दिव्य देववाणी त्यांचे कानांत घुमून राहिली होती. सुदैवाने त्यांचे धाकटे बंधु त्यांच्या विचाराबाहेर नव्हते. थोर चुलत्याचा संताप आणि प्रिय गृहलक्ष्मींचा आकाशभेदी विलाप, ह्यांनी न खचतां, आणि भावी दैन्याचे भेसूर चित्तास न घाबरतां, त्यांनी सर्व इस्टेटीची यादी लिलावाकरितां सावकारांपुढें हजर केली. ह्या त्यांच्या निस्सीम प्रामाणिकपणाकडे पाहून लोकांनीं आश्चर्याने तोंडांत बोटे घातलीं ! सावकारांचीही मनें विरघळली. एक सावकार तर त्या तरुणाच्या ह्या स्वार्थत्यागाने अत्यंत गह्विरून भरकोर्टांत एकाद्या लहान मुलाप्रमाणे ओवसाबोक्कीं रडूं लागला ! ह्या शीलसंपन्न श्रीमान् घराण्याचें इस्टेट विकूं घावयाचें नाहीं, असा सर्व सावकारांनीं निर्धार केला. मग त्यांपैकी कांहीं इस्टेट हतेबंदीने कर्जफेडीकरितां त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेण्याचे ठरविलें. परंतु पुढे तेंही त्यांनीं देवेंद्रनाथांच्याच ताब्यांत राहूं दिलें. देवेंद्रनाथांनीं यथावकाश त्यांची पै न पै चुकती केली. इतकेच काय पण त्यांचे वडिलांनीं देऊं केलेल्या कित्येक धमार्थ देणग्याही त्यांनीं चुकत्या केल्या. त्यांत डिस्ट्रिक्ट चॅरिटेबल सोसायटी नामक एका लोकोपयोगी संस्थेस एक लाख रुपये देणगी देण्याचे द्वारकानाथांनीं कबूल केलें होतें. परंतु तेच एकाएकी वारत्यामुळें देणगीची आशाच खुंटली

होती. असं असतां देवेंद्रनाथांनीं ती सर्व रक्कमच नव्हे तर देणगीचे तारखे-पासून तीवरील पुढील व्याजसुद्धां तीही चुकती केली. ही हकीकत थोडी सविस्तर लिहिली आहे; कारण ह्या एका गोष्टीत जें धर्मरहस्य आहे तें तसंच महत्त्वाचे आहे.

असो. अशा रीतीने प्रथम उतावीळ झालेल्या सावकरांस शांत करण्यासाठीं एक प्रकारे विश्वजित्-यज्ञच करून देवेंद्रनाथ मोकळे होत आहेत तो (इ. सन १८४७) त्यांच्या सत्त्वपरीक्षेची आणखी एक वेळ आली. राजा (Prince) द्वारकानाथ ठाकूर विलायतेत वारल्याची खबर इकडे आली. तेव्हां त्याचे इभ्रतीप्रमाणे त्यांचे श्राद्ध करण्याचें आसेष्टांनी ठरविलें. तेव्हां ज्येष्ठपुत्र या नात्याने त्यांचे श्राद्ध करण्याचे कर्तव्य देवेंद्रनाथांकडे आले. घराण्याच्या कुलचाराप्रमाणे श्राद्धविधि करावयाचा म्हणजे त्यांत शालिग्रामादि कुलदेवतांची पूजा करणे प्राप्त होते. परंतु ब्राह्मसमाजाच्या आपणच सुरू केलेल्या प्रतिशे-प्रमाणे त्यास मूर्तिपूजा करण्यास प्रत्यवाय होता. याप्रमाणे एके बाजूस त्याचे समाजास दिलेले वचन, आणि दुसऱ्या बाजूस त्याच्यासारख्या श्रीमान् खान-दानीचे घराण्याचा पूर्वापार चालत आलेला कुलचार. अशा कैचीत ते सांपडले.

ह्या प्रसर्गां देवेंद्रनाथांचा त्यांच्या सर्व आसेष्टांनीं तीव्र निषेध करून त्याचा परित्याग करण्याचा धाक घातला. अशा वेळीं त्याच्या आश्रयावर वाढलेला लाला हजारीलाल हा एकटा त्याच्या कर्तव्यनिष्ठेस धीर देण्यास जागला. धर्म-पालनाचे कामी एका ईश्वरास भ्यावे, इतरांस भिण्याचे काहीच कारण नाही, असा त्यांनीं देवेंद्रनाथांस सल्ला दिला. तो आणीबाणीचा दिवस जवळ येत चालला तसे स्वकीयांनी घातलेल्या कडक बहिष्काराच्या धाकामुळे देवेंद्रनाथांचे मनःस्वास्थ्य नाहीसे झाले. अशा विचारक्रांत स्थितीत ते काळ काढीत असतां त्यांस एक दिव्य स्वप्न पडले. त्या स्वप्नांत एका देवदूतानें देवेंद्रनाथांस तारांगणांतून आकाशमार्गाने एका दिव्यलोकीं नेलें. तेथें एका भव्य प्रासादांतील एका शृंगारलेल्या मंदिरांत त्यांना त्यांची मृत झालेली आई भेटली. ती त्यांस म्हणाली, “ बाळा देवेंद्रा, तूं खरोखरीच ब्रह्मज्ञानी का झाला आहेस ? ” त्यांनीं होय असं उत्तर दिल्यावर ती म्हणाली तर मग “ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था ” अशा प्रकारचे आईच्या तोंडचे आश्वासनपर धन्योद्गार कानीं पडतांच देवेंद्रनाथांस फार आनंद

झाला व मोठा धीर आला. पुढे लवकरच तो वर्षश्राद्धाचा दिवस आला, तेव्हा देवेंद्रनाथांनी मूर्तिपूजादि प्रकार न करण्याची आपली प्रतिज्ञा पुरी करण्याचा निर्धार केला. त्यामुळे त्यांस घरच्या व बाहेरच्या सर्व आतेष्टांकडून झालेली अत्यंत निर्भर्त्सना सहन करावी लागली. त्यांचा धाकटा भाऊ गिरीद्रनाथ ह्यांनी कुलचाराप्रमाणे श्राद्धविधि पुरा केला. तेव्हा अखेरीस देवेंद्रनाथांनी कांहीं मंत्र म्हणून व कठोपनिषदाचा पाठ करून श्राद्धविधीची आपले मताप्रमाणे सांगता केली. अर्थात् त्यांचेवर बहिष्कार घालण्याची प्रतिज्ञाही त्यांच्या आतेष्टांनी पुरी केल्यावांचून सोडली नाही. तथापि आपणच सुरू केलेल्या नूतन संप्रदायास आपण वेळी जागलों याबद्दल त्यांस समाधान वाटले. सर्वांनी आपणास सोडले तरी ईश्वराने आपणास सन्निध केलें असा त्यांस भरंवसा होता. असो. ब्राह्मसमाजांत ब्राह्म-पद्धतीने केलेले हे पहिलेच अनुष्ठान होय.

ह्याप्रमाणे कौटुंबिक आपत्तींतून ते कसेवसे बाहेर पडले तो त्यांच्या आवडत्या समाजांत वेदान्ताच्या अमोघत्वाबद्दल मोठे रण माजून राहिले होते. ते शांत करण्याची जबाबदारी त्यांचेवरच येऊन पडली. जे चार विद्यार्थी काशी-क्षेत्री शिकण्यास पाठविले होते, त्यांस पैशाच्या अभावी परत बोलावणे देवेंद्रनाथांस भाग पडलें. वेदांत काय आहे याबद्दल त्यांनी त्यांचेकडून थोडीफार माहिती मिळविली. आणि काशीचे पंडितांशीही बहुकाल शहानिशा केली. तेव्हा वेद हे प्रमादातीत आहेत हा त्यांचा पूर्वग्रह डळमळू लागला.

बाबू अक्षयकुमार दत्त यांस हा आपल्या मताचा मोठाच विजय झाला असे वाटून आनंद झाला. या आनंदाचे भरांत इ. सन १८५० सालचा वार्षिकोत्सव मोठ्या थाटांत साजरा झाला. त्या साली ब्राह्ममंदिरांतही बरीच सुधारणा झाली होती. तेव्हा प्रार्थनामंदिर नवीन, त्यांतील संगमरवरी वेदी नवीन, प्रार्थनापद्धति नवीन, संगीत नवीन, अशा सर्व नाविन्यांतच सन १८५१ हे नवीन वर्ष सुरू झालें. आणि त्याच साली राजनारायण बोस यांनी उपासनेस आणखी भक्तिप्रेमाची अपूर्व जोड करून दिली. असा सर्व तऱ्हांनी बाह्यतः उत्कर्ष होत असतां देवेंद्रनाथांचे मन विचारमग्न होतें. “ईशावास्यमिदं सर्वं इ०” हा चिंतामणि त्यांस ज्या वेदराशीत सांपडला, तो वेदाचा सनातन आधारच ब्राह्मसमाजीयांनी विनदिकृत झिटकारला. ह्या

गोष्टीने त्यांस साधित करून सोडले. ते जुन्याचे मोठे अभिमानी होते. उपनिषदांतील अमृत त्यांनीं चाखले होते. तेव्हां अश्रद्धेचे वावटळीत आपल्या समाजधर्माचे मनोरे आर्यसंस्कृतीच्या मालमसाल्यानें सर्वसंमत असे कसे बांधून काढावे हा त्यांचेपुढें बिकट प्रश्न होता. समाजांतील बाकीची मंडळी कांहींसें विघातक कार्य करीत होती; परंतु देवेंद्रनाथांस ब्राह्मधर्माचें विधान रचावयाचें होतें. सुदैवानें ते याही परीक्षेतून यश घेऊन बाहेर आले, म्हणून तीही हकीकत आम्ही ह्या सत्त्वपरीक्षा-प्रकरणांत देत आहोत.

वेद हे प्रमादशील आहेत, असें समजल्यानंतर आपण आपला ब्राह्मधर्म उपनिषद्-ग्रंथांवर रचावा असे देवेंद्रनाथांनीं मनांत आणलें. प्रथम त्यांना मुख्य दहाअकरा उपनिषदेच ठाऊक होती; परंतु पुढे अधिक शोध करतां उपनिषदे एकशेसत्तेचाळीस आहेत, आणि त्यांतही गोपाळतापनी-उपनिषद्, गोपीचंद-उपनिषद्, स्कंदोपनिषद्, सुंदरीतापनी-उपनिषद्, देवी उपनिषद् इत्यादि निरनिराळ्या सगुणोपासकांची निरनिराळी उपनिषदे आहेत. इतकेच काय पण अकबर बादशहानें एक अष्टोपनिषद्ही तयार करविलें आहे, असें पाहून उपनिषद्ग्रंथांबद्दल त्यांच्या ठायीं वसत असलेला आदर बराच कमी झाला. वाटेल त्याने वाटेल ते लिहावे, व त्यास उपनिषद् म्हणावे असा सर्व सांबळागोधळ दिसून आल्यामुळें आपले ब्राह्मधर्मास उपनिषदांचा आधार त्यांस अगदीच बेभरंवशाचा वाटूं लागला. बरे, वेदान्तशास्त्र पहावें तर परमात्मस्वरूपाशीं आमचा वास्तविक संबंध देव आणि भक्त, पूज्य आणि पूजक असा आहे; हें जें ब्राह्मसमाजाचें आदितत्त्व त्यास शंकराचार्यांचे शारीरमीमांसा, वेदान्तदर्शन इत्यादि ग्रंथांतील अद्वैतवाद अत्यंत विरोधि दिसू लागला. तेव्हां कांहीं ठळक उपनिषदेच आधारग्रंथ मानावे तर त्यांतही “सोऽहमस्ति” “तत्त्वमसि” इत्यादि अद्वैतपर महावाक्यें आहेतच. अशा स्थितीत शेवटीं निराश होऊन शास्त्रप्रचीतीचा आधार देवेंद्रनाथांस सोडून ग्रावासा वाटला. गुरुप्रचीति हा शब्दही ब्राह्मसमाजास खपण्यासारखा नव्हता. तेव्हां शेवटीं आत्मप्रचीतीशिवाय कांहींच आधार न राहिल्यानें त्यांनीं असें ठराविलें कीं, आपले सदसद्विवेक-बुद्धीस जो शास्त्रसिद्धान्त पटेल तेवढाच सिद्धान्त आपण मानावा. देवेंद्रनाथांचे चरित्रकार असें म्हणतात कीं, देवेंद्रनाथ हे प्रथमपासूनच कष्टे बुद्धिवादी

होते. आपल्या बुद्धीस पटणार नाही असें कांहीं वेदांत असेल याची त्यांस पूर्वी कल्पना नसल्यामुळे ते वेदांस चिकटून होते; परंतु पुढे त्यांस न पटणाऱ्या अशा कित्येक गोष्टी वेदांत असल्याचे त्यांस आढळून आले, तेव्हां त्यांस वेदांचा आधार सोडणें भाग पडले. त्यांची वेदांवरील पहिली श्रद्धा जशी अज्ञानमूलक होती, तसा वेदान्ताचा अवेरही कांहीसा अज्ञानमूलकच होता. आपले मतानुकूल वेदार्थ करण्याइतकें पांडित्य त्यांचे ठाहीं नव्हतें, आणि अद्वैती शंकराचार्यांशिवाय रामानुज, मध्वाचार्य, निंबार्क इत्यादि द्वैती भाष्यकारांची व टीकाकारांची त्यांस मुळाच माहिती नव्हती. ते एक शंकराचार्यच जाणत होते. परंतु त्यांचे निर्वाण आणि ह्याची आत्म्याची पृथक्त्वानें अखंड उत्क्रान्ति यांत महदंतर असल्यामुळे, वेदान्तांतून युक्तीला व आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला पटेल तेवढेच घ्यावे, अशी, हिंदूंनी ईश्वरप्रणीत मानलेल्या वेदाशी, देवेद्रनाथांनी तडजोड केली. “ज्ञान-प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” * हा जो पूर्वा-चार्यांचा अनुभव तोच अनुभव आपणांसही येईल असा देवेद्रनाथास आत्म-विश्वास होता. सारांश, स्वतांचे शुद्धबुद्धीचे कसोटीवर जो शास्त्रीय सिद्धान्त टिकेल तितकाच ग्राह्य मानावा आणि अशा रीतीने आपण आपल्या स्वयं-प्रेरणेनें अथवा दुसऱ्या तऱ्हेने बोलावयाचे तर ईश्वर आपणांस बुद्धि देईल त्याप्रमाणे आपण आपला धर्म ठरवावा, असे त्यांचे निश्चित मत होत गेले. या पद्धतीस अनुसरून जीवात्म्याचे निरनिराळ्या कोटीतून व लोकांतून होत जाणाऱ्या उत्क्रान्तीचा शास्त्रांतील इतिहास खरा न मानता उपनिषदांतील सिद्धान्ताप्रमाणे त्यांनी असे ठरविले कीं, गुरूंची योग्य सेवा करून व गुरू-गृही वेदाभ्यास संपवून घरीं परत यावे, नंतर विवाह करावा. पवित्र स्थळीं वेदपाठ करावा. विद्यार्थी व आपले भाविक पुत्र यांस विद्या शिकवावी. तसेंच कोणाही प्राण्याला न दुःखवितां, उत्तम व्यवहारानें धन मिळवून आणि इंद्रियांचा पूर्ण संयम करून प्रपंच चालवावा. जो इहलोकीं ह्याप्रमाणें आपलें

* भावार्थ-ज्ञानाच्या प्रसादानें त्याचें अंतःकरण शुद्ध होतें आणि तेथ-पासून पुढे (म्हणजे चित्तशुद्धि झाल्यानंतर) कल्पनातीत असें जें परब्रह्मवस्तु त्याचें ध्यान करीत असतां (स्वसुखासाठीं) प्रज्ञाचक्षूनें साधक त्याला पाहतो.

सारे आयुष्य व्यतीत करतो, तो मरणोत्तर ब्रह्मलोकी जातो. तो पुन्हा ब्रह्मलोकी परत येत नाही. स्वर्गलोकांत भय नाही कारण तेथे मृत्यु व जरा नाही. तेथे क्षुधा व तृषा नाही आणि तेथे दुःखही पोचू शकत नाही. पुण्याने पुण्यलोक मिळतो. पापाने नरकाची प्राप्ति होते. तसेच ह्या लोकी ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे पुण्यकर्म करून ज्याने आत्मशुद्धि करून घेतली आहे त्यास इहलोक सोडल्यावर पुण्यलोकाची व दिव्य शरीराची प्राप्ति होते. ह्याप्रमाणे उत्तरोत्तर श्रेष्ठ तर अवस्था मिळून जीवात्म्याची अखंड उत्क्रांति होत जाणार ही गोष्ट त्यांना मान्य होती. पण जीवात्मा अखेर परमात्म्यांत अथवा ब्रह्मस्वरूपांत लीन होणार ही आत्मनाशाची आपत्ति त्यांस कबूल नव्हती. देव-भक्त हे द्वैत अखंड कायम राहून ब्रह्मलोक-प्राप्ति होणे त्यांस संमत होतें. आणि तशी आपल्याला ब्रह्मलोकप्राप्ति होईल असा परमेश्वराचा आपणाला आशीर्वाद झाला असल्याचा त्यांना विश्वास होता. किंबहुना इहलोकी असून ब्रह्मलोकीचा अनुभव मला घेतां येतो असे ते निःसंदेहवृत्तीने म्हणत. जशी तुम्हांला समोर भित स्पष्ट दिसते, त्याहूनही अधिक स्पष्ट रीतीने त्या सर्वव्यापक परमात्म्याचे अखंड भान मला आहे, असा ते आपला अनुभव सांगत.

‘ईशावास्यमिदं सर्वं’ या दिव्य संदेशाची प्रवीति त्यांना येऊं लागली होती. त्यासाठी ते वरचेवर एकान्त मिळावा म्हणून कधी कधी गंगानदींत नौकेत जाऊन रहात. कधी अत्यंत निर्जन प्रदेशी वास करीत. कधी हिमालयांतील पुण्यभूमीचा आश्रय करीत. खरे म्हटले तर त्यांचे उर्वरित सर्व आयुष्य याच अनुभवाच्या दिव्य आनदात गेले. परंतु ‘सोऽहं’ हा एकरूपाचा अद्वैतातील सिद्धान्तमात्र त्यांना पटला नाही असें दिसते.

असो. हे त्यांचे विचार दृढ झाल्यावर तद्दर्शक वर्णनात्मक मथळा त्यांचे तत्त्वबोधिनी पात्रिकेवर येऊं लागला. ब्राह्मसमाजांत जरी पुढें अनेक मतभेद झाले, तरी ह्या मथळ्यांत वर्णन केलेल्या समत्वाबद्दल मतभेद राहिला नाही. सबब तें सर्वमान्य तत्त्व खालीं देत आहों:

“ब्रह्म वा एकमिदमग्रं आसीत् नान्यत् किञ्चनासीत् तदिदं सर्वमसृजत् । सदेव नित्यं ज्ञानमनन्तं शिवं स्वतंत्रं निरवयवमेकाद्वितीयं सर्वध्यापि सर्वं नियन्तु सर्वाश्रयं सर्ववित् सर्वशक्तिमद्भ्रुवं पूर्णमप्रतिममिति । एकस्य तस्यै-

चोपासनया पारत्रिकमैहिकञ्च शुभं भवति । तस्मिन् प्रीतिस्तस्य प्रियकार्य-
साधनं च तदुपासनमेव ।*

देवेंद्रनाथांस आपल्या ब्राह्मसमाजाचा मोठा अभिमान असे. त्यांचा देशा-
भिमान पंथाभिमानापुढे फिका पडे. ते असे म्हणत की, माझी देशभूमि
मला प्रिय आहे. त्याहूनही हिंदुधर्म प्रिय आहे. आणि आमचा ब्राह्मपंथ
सर्वात प्रिय आहे. धर्मासंबंधी त्यांची आस्था विशेष असे. ज्याप्रमाणे शरीर-
रक्षणास अन्न पाहिजे, त्याचप्रमाणे आत्मपुष्टीस ईशोपासनेची आवश्यकता
त्यांस वाटे. ईश्वरास आवडेल अशी सत्कृत्ये करणे हीच देवपूजा होय असे
त्यांचे म्हणणे असे. शिवाय ते असे समजत की, परमात्मविषयक ज्ञानाचे
मूळ आपले ठायीच आहे. आत्म्याचे साहाय्यानेच परमात्म्याचे ज्ञान होईल.

असो. देवेंद्रनाथांवर जे अनेक तऱ्हेचे आणीबाणीचे प्रसंग आले त्यांतून
ते आपली तेजोहानि न होऊ देतां कसे बाहेर पडले ते येथवर सांगितले;
आतां त्यांनीं संस्थापिलेला जो ब्राह्मधर्म त्यासंबंधी विशेष विस्तारपूर्वक विचार
पुढील प्रकरणीं करूं.

* भावार्थ— प्रथम हें एकच ब्रह्म अस्तित्वांत होतें दुसरें कांहींही नव्हते.
त्यानें हें सर्व निर्माण केलें ! तेंच फक्त नित्य, ज्ञानरूप, अनन्त, कल्याण-
कारक, स्वतंत्र, अवयवरहित, एक अद्वितीय, सर्वव्यापि, सर्वांवर सत्ता गाजविणारें
सर्वांचा आश्रय, सर्व जाणणारें, सर्वशक्तिमान्, अदळ, पूर्ण व अप्रतिम असें
आहे. केवळ त्याच्याच उपासनेनें ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण होते.
त्याच्यावर प्रीति करणें व त्याला ज्या गोष्टी प्रिय आहेत त्या करणें हीच
त्याची उपासना होय.

प्रकरण चवथें

ब्राह्मधर्म

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व ब्राह्मांना उपयोगी पडेल अशी ब्राह्मधर्माची एक समानभूमिका कशी ठरवावी, हा देवेंद्रनाथांपुढे विचार येऊन पडला. त्याच्या दृष्टीने तंत्रे, पुराणे, वेद, वेदान्त, उपनिषदे ह्यांपैकी कोणतेच ब्राह्मधर्मास पूर्णपणे आधारभूत होऊं शकेना. तेव्हां अशा मनाच्या क्लिष्ट स्थितींत सत्यज्ञानाचा अंतरांत प्रकाश पडावा म्हणून त्यांनीं ईश्वराची करुणा भाकली. ईश्वराने कृपा केली आणि ब्राह्मधर्मवीज त्यांच्या अंतःकरणांत प्रगट झालें. तें लगेच त्यांनीं एका कागदावर टिपून तो कागद पेटीत ठेवून दिला. अशा रीतीनें ईशाचे समष्टि मनाची तार देवेंद्रनाथांचे मनाशीं कांहीं काळ जोडली गेली असतां, देवेंद्रनाथांनीं सुप्रसिद्ध लेखक अक्षयकुमार दत्त ह्यांस आपण काय म्हणतो तें चटकन् टिपून घेण्यास सांगितले. आणि लगेच “ब्रह्मवादिनो वदन्ति” असा प्रारंभ करून त्यांनीं सिद्धान्तवत् खालील वाक्ये एकामागून एक लिहून घेण्यास सांगितलीं:—

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म।—तैत्तिरीय भृगुवल्ली.

आनन्दाद्येव खल्विमानिभूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। —तैत्तिरीय भृगुवल्ली.

इदं वा अग्रेतैव किञ्चिदासीत् सदैवसौम्येदमग्र आसीत् एकमेवा-
द्वितीयम्। —छांदोग्य सप्तमोध्यायः—द्वितीय खंड.

सतपोऽतयन्त स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च। एतस्मा-
ज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुज्योतिरापः पृथिवी
विश्वस्य धारिणी। —मुंडक.

भयादस्यग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यु-
र्धावति पञ्चमः † —तैत्तिरीय.

असो. ह्याप्रमाणे एकेक सिद्धान्त सांगतां सांगतां त्यांनीं शेवटीं असें
सांगितलें:—

यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सर्वानुभूः ।

यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमया पुरुषः सर्वानुभूः ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेतिनान्याः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ❀

अशा रीतीने अवघ्या तीन तासांचे एकाच दैठकींत देवेंद्रनाथानीं
आत्मपणीत ब्राह्मधर्म सांगून टाकला. ही गोष्ट इ. सन १८४८ सालीं झाली.

हा धर्म मी सांगितला नसून ईश्वराने माझे मुखाने सांगितला अशी
देवेंद्रनाथांची भावना होती. 'धियो यो नः प्रचोदयात्' ह्या महावाक्यावर
त्यांची श्रद्धा होती माझे अढळ निष्ठेने ईश्वराच्या पदाचे रजःकणाचा
लाभ मला झाला व ते रजःकण माझे नेत्रांस दिव्यांजनरूप होऊन सत्य मला
दृग्गोचर झाले असे ते म्हणत. त्यांनीं आपल्या ब्राह्मधर्मास ब्राह्मी उपनिषद् असें
नांव दिले. वेदांचे सार—ग्रंथ अशी जी उपनिषदे त्या उपनिषदांचेही सार-

† भावार्थ—ज्याच्यापासून प्राणिमात्र निर्माण होतात. निर्माण झाल्या-
वर राहतात, ज्याच्याकडे त्यांचा ओघ असतो, आणि ज्यांत ते प्रविष्ट होतात,
ते तूं जाण. तेंच ब्रह्म.

खरोखर आनंदापासूनच हीं सर्व भूतें निर्माण होतात, आनंदाच्या योगानेंच
तीं राहतात, आणि आनंदांतच शेवटीं प्रविष्ट होतात.

हे मित्रा, हेंच एक अद्वितीय असें ब्रह्म सर्वांच्या अगोदर सत्त्वरूपांत होतें.

हें जें कांहीं दिसते तें सर्व त्यानें तपाचें आचरण करून निर्माण केलें.

ह्याच्यापासूनच विश्वाचें धारण करणारी पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश,
प्राण, मन व इंद्रियकलाप हीं सर्व निर्माण झाली. ह्याच्या भयाने अग्नि तप्त
होतो, सूर्य प्रकाशतो, इंद्र, वायु व मृत्यु हे प्रेरिले जातात.

* भावार्थ—जो हा आकाशामध्ये तेजोमय, अमृतमय, सर्वव्यापि
आहे तसेंच जो ह्या आत्म्यामध्ये तेजोमय, अमृतमय, पुरुष आहे, त्यालाच
जाणून मृत्यूच्या पलीकडे जातां येतें. दुसरा मार्ग नाही.

सर्वस्व म्हणजे हे ब्राह्मीउपनिषद् आहे असं ते मानीत. ह्या त्यांच्या ब्राह्मधर्माचे त्यांनीं दोन भाग केले होते. एक उपनिषत् व दुसरा नीतिधर्म. ब्राह्मी-उपनिषत् तयार झाल्यावर महाभारत, गीता, मनुस्मृति व काहीं तंत्रं यांचे मंथन करून त्यांनीं ब्राह्मधर्माचा दुसरा भाग जो नीतिधर्म तो तयार केला. त्यांतील धर्मांशेचे काहीं नमुने खाली दिले आहेत:—

ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ।

मातरं पितरं चैव साक्षात् प्रत्यक्ष देवताम् । मत्वा गृही निवेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः । छाया? स्वदास-वर्गश्च दुहिता कृपणं परम् । तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥*

अस्ति वादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन । नचमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत् केनचित् ।†

—मनुस्मृति अ. ६ श्लो. ४७

शेवटच्या दोन आशा अशा आहेत:—

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ । विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति । तस्माद्धर्मं साहाय्यार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः । धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।†

—मनुस्मृति अ. ४ श्लोक २४१, २४२,

* गृहस्थाश्रमी पुरुषाने नेहमीं ब्रह्मनिष्ठ राहून तत्त्वज्ञानांत गहून जावें. आणि जें जें कर्म करावयाचें तें तें सर्व ब्रह्मार्पण करावें.

गृहस्थानें आपली पराकाष्ठा करून आईबाप व प्रत्यक्ष देवता यांची नेहमीं सेवा करावी.

ज्येष्ठभ्राता हा पित्यासारखा आहे. भार्या व पुत्र हीं तर स्वशरीररूपच आहेत. दासवर्ग हे आपले छायांरूप आहेत; कन्या परमकृपेचें स्थान आहे. यास्तव यांनीं जरी आपला तिरस्कार केला तरी तो यत्किंचितही दुःख न होतां सहन करावा. —मनु. अ. ४ श्लोक १८४।१८५.

† दुसऱ्यानें अपमानकारक शब्द बोलल्यास ते सहन करावे आपण स्वतः कोणाचाही अवमान करूं नये. ह्या देहामध्ये राहून कोणाशीही वैर ठेवूं नये.

† भावार्थ—आप्त व संबंधी मृत शरीरास काष्ठाप्रमाणें किंवा मातीन्वय

ह्याप्रमाणें इ०सन १८७० सालीं ब्राह्मधर्मग्रंथ तयार झाला. वेदान्तांतील अद्वैतवाद, अवतारवाद आणि मायावाद ह्यांस ह्या धर्मग्रंथांत थारा नाही.

द्वासुपर्णा सयुजा सखाया
समान वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व—

त्यनश्नन्यो अभिचाकशीति॥ ६ ॥ — श्वेताश्वतर अ. ४.

भावार्थः— दोन पक्षी, जवळ राहणारे, एकमेकांचे मित्र, समान वृक्षाला मिठी मारून आहेत. त्यांपैकी एक गोड फळ खातो; दुसरा न खातां बघतो.

ह्या श्रुतीनें देवेंद्रनाथांनीं अद्वैतवाद उडविला.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८

— काठक अ. १. व. २.

भावार्थः— हा मेधावी-शानी आत्मा जन्मत नाही व मरत नाही. हा आत्मा कोणत्याही दुसऱ्या कारणापासून झालेला नाही व स्वतांपासूनही निराळा पदार्थ झालेला नाही. म्हणून हा अज, नित्य, शाश्वत व पुराण आहे. शरीर जरी मारलें जात असलें तरी तो मारला जात नाही.

ह्या श्रुतींतील “ न बभूव कश्चित् ” या शब्दांनीं अवतारवादाचा त्यांनीं निषेध मानला.

स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च ।

भावार्थ— त्यानें तपाचें आचरण केलें आणि तपःसामर्थ्यानें हें जे कांहीं सर्व दिसतें तें निर्माण केलें.

ह्या उपनिषद्वाक्यानें मायावादाचा निरास केला. जग हें स्वप्नसृष्टीप्रमाणें मिथ्या नाही, तें सत्त्वरूप आहे, मात्र तें सत्त्वरूप सापेक्ष आहे. परमेश्वररूप हें एकच निरपेक्ष केवळ सत्य आहे, असें त्यांनीं ठराविलें.

देकुळाप्रमाणें भूमीवर टाकून पराङ्मुख होऊन जातात. त्यांच्या मागोमाग कधीं जात नाहीत. पण धर्म त्यांच्याबरोबर जातो यास्तव साहाय्याकरितां धर्माचा नित्य व हळुहळू संग्रह करावा. कारण धर्म साहाय्य झाला असतां प्राणी दुस्तर तमाचें उल्लंघन करितो.

देवेंद्रनाथांचा तत्त्वविचार थोडा विस्तृतपणें लिहिण्याचें कारण हें कीं, यापूर्वी ब्राह्मसमाजाचे धर्मास कोणी मूर्तस्वरूप दिलें नव्हतें. तें देण्याचा ह्या ब्राह्मधर्मग्रंथानें प्रथमच प्रयत्न केला. आणि यापुढें वैदिक वाङ्मयाऐवजीं ब्राह्मधर्मपुस्तकाचें पठण ब्राह्ममंदिरांत सुरू झालें. यामुळे ह्या पुस्तकाचें महत्त्व विशेष आहे.

ह्याप्रमाणें ब्राह्मधर्माची कल्पना कशी वाढीस लागली त्याचें थोडेंसे दिग्दर्शन वरती केलें आहे, व पुढेंही यासंबंधी अधिक वर्णन यथाक्रम येणारच आहे. ह्या ब्राह्मसंप्रदायाचीं तत्त्वे व संस्कारविधि तत्त्वबोधिनी मलिकेंत जो प्रसिद्ध झाला त्याची रूपरेषा अशी:—

(१) प्रारंभीं एक परमेश्वर होता. दुसरें कोणी नव्हतें. सर्व वस्तूंच्या ह्या कर्त्याशिवाय कांहींच नव्हतें.

(२) तो सत्, चित्, अनंत आहे. तो सनातन जगदीश्वर आहे. तो सर्वज्ञ, विभु, सर्वनियंता, सर्वशक्तिमान्, असा आहे. तो निराकार, निर्विकार, स्वयंपूर्ण व्यापक आणि अव्यंग आहे. तो एकच केवळ आहे तत्सम कोणीही नाहीं.

(३) त्याच्या उपासनेत आपलें इहपरलोकीचें कल्याण आहे.

(४) त्यावर प्रेम करणें व त्याच्या इच्छेप्रमाणें वर्तणें हीच त्याची खरी उपासना आहे.

ब्राह्मधर्मदीक्षा

मी ब्राह्मधर्मानुशासनाचा आत्मीय मावानें स्वीकार करतो आणि ब्राह्मपंथांत समाविष्ट होतो.

(१) जो सृष्टि निर्माण करतो, तिचें धारण करतो, व संहार करतो, जो इहपरलोकीचें परमश्रेयाची प्राप्ति करून देतो, जो सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी, निराकार व परोपकारी आहे, असा जो केवळ परब्रह्मस्वरूप परमपुरुष त्याचे-वर प्रेम करून व त्याच्या इच्छेनुरूप वर्तून ठेवून मी त्याची उपासना करीन.

(२) कोणत्याही सृष्ट्यद्वारीस परब्रह्म समजून मी त्याची पूजा करणार नाहीं.

(३) आजारीपणा किंवा असाचं एखादा अडथळा आडवा न आल्यास मी परब्रह्माचें रोज प्रेमादरानें ध्यान करीन.

(४) सत्कर्म करण्याचा मी प्रयत्न करीन.

(५) दुष्कर्मापासून परावृत्त राहाण्यास मी झटेन.

(६) मी मोहवश होऊन पापकर्मास प्रवृत्त झाल्यास, खऱ्या अनुतापपूर्वक तें मी टाळीन.

(७) ब्राह्मपंथाचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून मी माझ्या प्राप्तीतील कांहीं अंश दरसाल ब्राह्मसमाजास देत जाईन.

हे प्रभो, ह्या पंथाच्या पवित्र तत्त्वांप्रमाणें वागण्याचें मला सामर्थ्य दे.

—एकमेवाद्वितीयम् ।

राजा राममोहन यांच्या सार्वत्रिक धर्माच्या कल्पनेचें हे एक संक्षिप्त रूप आहे. असें जरी मानले तरी त्याबरोबर ही पण गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, राजा राममोहन यांची धर्मप्रतिपादनपद्धति देवेंद्रनाथांहून भिन्न होती. दोघांचें कार्यक्षेत्र, उद्देश आणि परिस्थितिही कांहींशी भिन्न होती. राममोहन हिंदूंचीं वेदान्ताचे भाषेत बोलत, कडव्या मुसलमानांशीं कुराण हातांत घेऊन बायबुद खेळत आणि ख्रिस्ती-पाश्चाशीं बायबलाचे साहाय्यानेच सामना देत. अशा रीतीने ते परधर्मीयांशीं झुंजत असतांही त्यांचें त्या त्या धर्माशीं अत्यंत साहचर्य आहे असें दिसून येई. परधर्माशीं हा मिलाफ देवेंद्रनाथांचे वेळीं तितका राहिला नाहीं. परकीयांच्या धर्मग्रंथांचें त्यांनीं परिशीलन केलेंच नव्हतें असे नव्हे. उलटपक्षीं कित्येक युरोपियन ग्रंथकार त्यांस गुरूस्थानीं होते, आणि सुफी ग्रंथावर तर त्यांचे इतकें प्रेम होतें, कीं सुप्रसिद्ध फारशी कवि हाफीज ह्यांचे काव्यांत ते अगदीं तल्लीन होऊन जात. त्या तादात्म्याचे स्थितींत असतां आपण स्वतांच हाफीज आहों, असें त्यांस कांहीं काळ वाटे, आणि त्याशीं अंतर्बाह्य साहचर्य रहावें म्हणून ते मुद्दाम हाफीजसारखाच पेहराव नेहमीं करीत असत. असें होतें तरी त्यांची आपल्या धार्मिक वाङ्मयावरील निष्ठा कायम होती. परंतु वैदिकधर्मापैकीं प्रचलित असलेल्या कोणत्याच संप्रदायाचीं मतें त्यांस सर्वस्वीं मान्य नव्हतीं. किंबहुना त्यांना आदर्शकराचार्या-शिवाय इतर आचार्यांचे व भाष्यकारांचे मतांची विशेष माहितीच नव्हती. आणि आपल्या भरतभूमींत बहुजनसमाजानें ग्राह्य मानलेलें शांकरमत

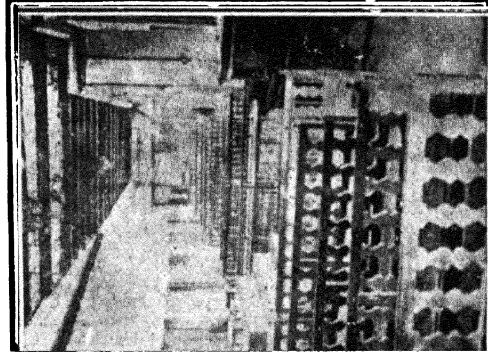
जितकें राजा राममोहन यांस मान्य होतें, तितकेंही देवेंद्रनाथांस मान्य नव्हतें. तथापि तत्कालीन इतिहासकार लिओनार्डसाहेब असें म्हणतात, कीं वेदांतील ब्रह्मविद्या सृष्टिनियमाप्रमाणें हळुहळू विकास पावत जाऊन तिची परिणति आधुनिक ब्राह्मधर्मांत झाली. अशा रीतीने ब्राह्मधर्म हा जरी पूर्णपणे ऋग्वेदी धर्म नसला, तरी ऋग्वेदीधर्मास हिंदुधर्म म्हणवून घेण्याचा जो हक्क आहे तोच हक्क ब्राह्मधर्मासही आहे.

असो. ह्याप्रमाणें परकीय धर्मासंबंधी देवेद्रनाथांच्या दृष्टिकोनाचे बदलामुळें देवेंद्रनाथ हिंदुजनतेस अधिक प्रिय व्हावे, परंतु तसे ते झाले नाहीत; कारण हिंदुधर्मांतील लोकांस पटलेलो अशीं, वेदांचें अपौरुषयत्व, गुरुप्रचीति, अवतारवाद, पुनर्जन्म, अद्वैत, मोक्ष इत्यादि मूलतत्त्वांचें त्यांस मान्य नव्हतीं. आणि उलटपक्षी त्यांस जीं तत्त्वे मान्य होतीं, त्याप्रमाणें उघड आचार ठेवण्याचे काम रूढीचीं बंधने तोडण्यांत त्यांची राजा राममोहनांवरही कडी होती. यामुळें देवेंद्रांसही जनतेचा व आतेष्टांचा विरोध सहन करावा लागला. आणि परधर्मीयां राममोहनांनीं जोडलेले सख्यत्वाचे नातें त्यांनीं अज्जीच मोडल्यामुळे, परधर्मीयांचेही जोराचे हल्ले यांचे समाजावर सुरू झाले. ह्या परकीय आक्षेपकांचे मुद्दे असे होते कीं, धर्मतत्त्व हे अत्यंत गूढ आहे, तें मानवबुद्धीला समजणें शक्य नाही. ह्यास्तव देवाने आपला मुलगा येशुख्रिस्त ह्यास मुद्दाम धर्मोपदेश करण्यासाठीं पृथ्वीवर धाडला होता. अर्थात् ख्रिस्तप्रणीत जो धर्म तोच खरा धर्म; त्याहून इतर व्यर्थ वाग्न्याप आहेत. सदर टीकाकारांचें दुसरे म्हणणे असें होतें कीं, ब्राह्मसमाजास निश्चित असा कोणताच धर्म नसल्यामुळें तो वस्तुतः अधार्मिकच आहे. तिसरें त्यांचें म्हणणें असें कीं, ब्राह्मांचीं कांहीं धर्ममते निश्चित असलींच तरी तीं स्वकपोलकल्पित आहेत. त्यांस कोणत्याच ईशप्रणीतधर्माचा आधार नाही. मनुष्याच्या सहजबुद्धीचे कसोटीवर धर्ममते पारखून घेण्याची त्यांची पद्धति भ्रामक आहे. आणि त्यामुळेंच ब्राह्मांचे धर्ममतांत अत्यंत गैरमेळ व गोंधळ आहे. त्यांनीं राममोहनबरोबर वेदांताला तिलाञ्जली दिली. त्यानंतर युक्तिवाद पुढें आला. आणि नंतर तोही निकामी ठरून उपजतबुद्धीचें प्रामाण्य निश्चित म्हणून ब्राह्ममानूं लागले. परंतु मनुष्यप्राणी अत्यंत अल्पधी असल्यामुळें हें प्रामाण्यही अखेर व्यर्थच ठरणार ! ह्याप्रमाणें ब्राह्मसमाजावर आक्षेपकांची सरबत्ती सुरू झाली.

असतां, त्यांस तोंड देणें देवेंद्रनाथप्रभृति ब्राह्ममंडळीस भाग झालें. तें कार्य कांहीं अंशीं तत्त्वबोधिनीपत्रिकेच्या द्वारें, कांहीं व्याख्यानरूपानें, आणि कांहीं स्वतंत्र लेख छापून त्यांस साधवें लागलें.

देवेंद्रनाथांनीं वरील कारणांस्तव ब्राह्मधर्ममतविश्वास ह्या नांवाचा दुसरा एक लेख प्रसिद्ध केला. त्यांत त्यांनीं ब्राह्मधर्माचे मुख्य बारा सिद्धान्त सांगितले आहेत, ते थोडक्यांत असे:—

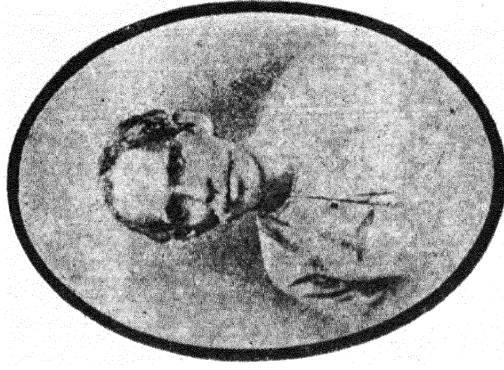
(१) स्वभावसिद्ध धर्मज्ञान; (२) ईश्वराचें आस्तिक्य; (३) ईश्वराचें अनंतत्व; (४) ईश्वराची वत्सलता अथवा सख्यभाव; (५) मनुष्यमात्राशीं ईश्वराचें सान्निध्य; (६) मनुष्याचें बुद्धिस्वातंत्र्य; (७) ईशप्रेम आणि तदनुकूल कर्मप्रवृत्ति; (८) मरणोत्तर स्थिति; (९) त्या स्थितींत पुण्यपापाचा फलभोग; (१०) शुभभावनेचे योगानें होणारी आत्मतृप्ति हाच स्वर्ग, आणि उलट अनुताप हाच नरक; (११) ईश्वरी कोप हाही जीवाचा उद्धारक, विनाशक नाही; आणि (१२) मनुष्यप्राण्याचा अक्षय्य आत्मविकास. ह्याप्रमाणे देवेंद्रनाथांनीं आपले धर्ममतांस निश्चित स्वरूप देऊन त्याचा खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला. देवेंद्रनाथांचे व्यक्तिमाहात्म्य फारच मोठें असल्यामुळें त्यांचे टिकाणीं सर्वांचा अत्यंत आदर असे. परंतु कित्येक महत्त्वाचे तपशिलाचे बाबतीत त्यांचे संप्रदायबंधूंचा मतभेद होतच होता. तथापि त्यांचे मतांशीं बऱ्याच अंशीं एकतानता पावणारे आदिब्राह्मसमाजाचे दुसरे अध्यक्ष राजनारायण बोस हे वरील सूत्रवत् सिद्धान्ताचा कसा खुलासा करतात हे पहाणे बरेंच बोधप्रद होईल. पण तसे करण्यापूर्वी थोडे विषयांतर पत्करूनही बाबू राजनारायण ह्यांच्याशीं वाचकांचा थोडा अधिक परिचय करून देणे जरूर आहे.

आदि-ब्राह्मसमाज मंदिराचा
आंतील भाग.

राजनारायण बसू.

पं० अक्षयकुमार दत्त.

प्रकरण पांचवें राजनारायण बोस

राजनारायण बोस ह्यांचे वडील नंदकिशोर हे राममोहन ह्यांचे एक प्रीतींतील अनुयायी होते. राममोहन ह्यांनी इतर व्याच सट्टणांवरवर त्या वेळच्या सुशिक्षित बंगाली पिढीला मद्यपानाचीही दीक्षा दिली होती असे म्हणतात. एक घांस मामाचा व एक घांस काकाचा ह्या बालरीतीप्रमाणे त्यांचे एक जेवण वैष्णवी ब्राह्मणी थाटाचे ताट-पाटावर तर दुसरे रात्रीचे जेवण साहेबांचे थाटावर असे. अर्थात त्यांत मद्य हे एक महत्त्वाचे पेय असे. राममोहन यांच्यापासून हे व्यसन त्याचे बडे म्नेही व छोटे अनुयायी ह्यांस जडलें, किंवाहुना-कोणाकडून कां होईना पण-ते त्या काळचे कलकत्त्याच्या सुशिक्षित पिढीने घेतलें आणि त्यांवरवरच ते नंदकिशोरनेही उचलले. राजनारायण ह्यांनीं तर अगदीं बालपणापासूनच बाणसे वेटा सवाई म्हणजे कांहींच नाहीं, अशी त्या कामी प्रगति केली ! वडिलांचीही त्यांच्या मद्यपानास हरकत होती असे नाही. पण जरा बेताने घ्यावे इतकेच त्यांचे म्हणणे होते. पण तेंही राजनारायण यांनी ऐकले नाही आणि ते व कविवर्य मायकेल मधुसूदन दत्तासारखे त्यांचे सहाध्यायी अड्डल दाखडे बनले ! तेव्हां विद्या आणि वारुणि यांचें असे साहचर्य झाल्यामुळें मोठेपणीं ते एका शालेचे हेडमास्तर झाले तरी त्यांचे मद्यपान कमी झाले नाही. पुढे ह्या घोर व्यसनाचा ह्यांचे प्रकृतीवर व्हावयाचा तो परिणाम झालाच. आणि त्यांना आपली नोकरी सोडावी लागली ! पण मग त्यांनी दुसरी स्वयंसेवा पत्करली ती हीच की, त्या घोर व्यसनास बळी पडलेली आपली जर्जर तनु लोकांस दाखवून त्यांस त्या व्यसनापासून परावृत्त करावे. कालाचा महिमा काय आहे पहा, कीं लुंगेसुंगे बहकलेले सुधारक नव्हे तर राममोहनांसारखे धर्मसंशोधक, राजनारायणासारखे देवमाणूस, शिवनाथशास्त्र्यांसारखे पंडित, अथवा मायकेल मधुसूदन दत्तासारखे कविवर्य स्वतः मद्यपी होऊन त्यांनीं स्वोदाहरणानें लोकांसही मद्यपी करार ! असो. आपल्याला राजनारायणपुरतेंच पहावयाचें तर अजाणतपणीं त्यांस

जडलेलें व्यसन त्यांनीं पुढें सोडलें व इतरांसही तें सोडावयास लावलें ह्यांतच त्यांचा मोठेपणा आहे. पुढें देवेदनाथांचे आश्रमांत मद्य आणि मांस ह्या दोहोंसही पूर्णपणें बंदी करण्यांत आली. तेव्हांच्या कालमहिम्यातील मद्य-पानाचा हा भयंकर प्रकार सोडून दिला, तर राजनारायण बोस ही एक असामान्य व्यक्ति होऊन गेली ह्यांत संशय नाही. ते तरुण बंगालचे एक खऱ्या खऱ्या जिद्दाळ्याचे राष्ट्रीय गुरु होते. स्वदेशाप्रमाणे स्वभाषा आणि स्वधर्म ह्यांचेसंबंधी त्याचे ठायी जाज्वल्य अभिमान वास करीत होता. इंग्रजी विद्येने त्या काळी इतकी भुरळ पाडली होती की स्वभाषेत बोलणे व लिहिणे तत्कालीन सुशिक्षितांस अत्यंत लजास्पद वाटे. कोणत्याही विषयावरील प्रगल्भ विचार देशी भाषेत प्रगट करतां येणे शक्यच नाही अशी त्या काळी विद्वानांची प्रामाणिक समजूत असे. बंगाली भाषा म्हणजे बायकांची व गांवढ्यांची बोली, त्यात सुशिक्षितांनी काय बोलावे, असं लोक म्हणत; इतकेच काय पण ब्राह्ममंदिरांतील उपासना, अथवा त्याच्याही पुढें सागावयाचे तर विद्वानाचे डोक्यांतील विचारपरंपरा, हीं सारीं इंग्रजीतच चालत असत ! ही लजास्पद आत्मवंचना दूर करण्यास ज्या थोरपुरुषांचे प्रयत्न कारणीभूत झाले त्यांत बाबू राजनारायण बोस ह्याची प्रामुख्याने गणना होते. इंग्रजी शिक्षणाचे आद्यप्रवर्तक डेव्हिड हेअर याच्या नावाच्या एका संस्थेचे वार्षिक समारंभांत एकदां त्यास मुख्य वक्त्याचे काम सांगितले असता, त्यांनीं ते बंगालीतच करण्याचा आग्रह धरला. तेव्हा लोकाकडून हंस करून घेण्यासारखा हा विक्षिप्तपणा (!) त्यांनीं करूं नये म्हणून त्यांची चार शहाण्यांनीं कान-उघाडणी केली ! पण बाबू राज नारायण आपला हेका सोडीनात. तेव्हां संभावित लोकांचे समाजापुढे बंगाली देशी भाषेत होणाऱ्या वक्तृत्वाचा आचरटपणा पहाण्यापेक्षां तेथे न बसणें बरे असा पोक्त विचार करून कित्येक विद्वान् सभागृह सोडून चालते झाले ! स्वाभिमानशून्यतेचे असे उद्वेगजनक प्रकार अव्वल इंग्रजीत चोहोकडे होत होते ! राजनारायण बोस ह्यांनीं नुसता बंगालीत बोलण्याचा उपक्रम सुरू केला इतकेच नव्हे, तर ह्यांनीं बंगालीतील आपल्या वक्तृत्वाची अशी विलक्षण छाप बसविली की, त्यांच्या गोपगिरीवरील अत्यंत प्रतिभासंपन्न प्रवचनांनीं ख्रिस्ताचीं 'सर्मन्स आफ धी माउन्ट'नीं वेडावलेला अर्धशिक्षित समाज कांहींसा ताळ्यावर आला व केशवचंद्रसेनासारखा

स्वतंत्र विचाराचा एक बडा पिढीजादः वैष्णव त्यांभेचं प्रभावानें ब्राह्मसमाजी बनला. आजचे जगद्विख्यात हिंदुपुत्र रवींद्रनाथ ठाकूर यांचे मोठेपणास त्यांचे वाडलां प्रमाणे बाबू राजनारायण बोस यांचेही संस्कार कारण झाले. नवयुग-कार एके ठिकाणीं असें म्हणतात की, “ बाबू राजनारायण बोस ह्यांचा जाज्वल्य देशाभिमान, त्यांची प्रखर सत्यनिष्ठा, त्यांची स्वावलंबनपरता; स्वदेशीसंबंधाचा त्याचा सक्रिय अभिमान, आपले हक्क व आपलीं कर्तव्ये ह्याविषयींची त्यांची जागृति, आर्यसंस्कृति, आर्यज्ञान, धर्माचें उदात्त स्वरूप ह्याविषयींचे त्याचे विचार, त्याचा तिखटपणा, अन्याय, अधर्म, अनीति व अनौदार्य ह्यासंबंधाने त्याचा तिरस्कार ह्या सर्व गुणांचा लहानपणींच तरुण रवींद्रावर अत्यंत इष्ट असा परिणाम झालेला होता.” राजनारायण यांचे अंतःकरण इतके शुद्ध व पवित्र, मन इतके साधे व मोकळे, स्वभाव इतका गोड व उमदा, आणि वागणे इतके सरळ व निगर्दी असे की, हा पुरुष मनुष्यकांटीतील नसून देवमाणूस आहे, असे नव्याजुन्या सर्वच मतांचे लोक म्हणत. त्याची ईश्वरावरील निष्ठा अदळ होती. एकदा एका पालीन एका कोळ्यावर झेप घालून त्यास धरले असता, एक पाखंडी गृहस्थ त्यांस म्हणाला “ काय बाबू, त्या गरीब प्राण्याचा ह्या पालीने नाहक फडशा पाडावा हाच का तुमच्या देवाचा चागुलपणा ! ” त्यावर बाबू राजनारायण मनापासून पोट धरधरून हासले व म्हणाले, “ तुम्हा पाखंड्याचे परीक्षित उतरावयाची जबाबदारी जर ईश्वरावर असेल तर तो आम्हां मर्त्य जीवांपेक्षांही अधिक दुर्दैवी म्हणावयाचा ! ईश्वराच्या दयालुत्वाविरुद्ध हे एक विनतोड उदाहरण दाखवले असें तुम्ही पाहिजे तर म्हणा; पण अशा हजारो पालीनीं हजारों कोळीं खाल्ले तरी ईश्वराचे भलेपणावरील माझी निष्ठा तिळमात्र कमी होणार नाही.”

राजनारायण यांचे कोठे मंडळीत नांव निघतांच वृद्धांनीही आपले हात जोडावे, श्रीक्षेत्र वैद्यनाथाच्या केवळ द्रव्यदृष्टि तीर्थोपाध्यायांनींही राजनारायणाचे पाहुणे भेटले कीं तो साक्षात् दुसरा वैद्यनाथ आहे, असें म्हणून त्यांचे वाटेस जाऊं नये. सुप्रसिद्ध बंगाली लेखक बाबू भूदेव मुकरजी ह्यांनीं म्हणावे की, “ आम्ही कसचे यज्ञोपवीतधारी ब्राह्मण ! यज्ञोपवीताचा खरा अधिकारी हा (राजनारायण) शूद्र आहे; यांचे पावित्र्य आमच्यांत कोठे आहे ! ” ह्या-

प्रमाणें ब्राह्मांचे आचार्यापासून तो देवळांतील पंड्यापर्यंत, शाळेंतील पंतोजी-पासून तपोहारावरील तापसीमुनीपर्यंत सर्वांस राजनारायण वीस म्हणजे एक देवमाणूस वाटे. ते आपले आयुष्याचे अखेरीस देवगड येथें राहूं लागले तेव्हां देवगडास एखाद्या यात्रेचे स्थानाप्रमाणें महत्त्व प्राप्त झालें होते. त्यांच्या नुसत्या हास्यांत त्यांचें अत्यंत निर्मळ अंतःकरण प्रकाशित होत असे. नव-गोपाळ ह्यांचू राष्ट्रीय मेळा त्याचप्रमाणे हिंदुधर्ममहामंडळ यांच्या कल्पनेचा उगम राजनारायण यांचेपासूनच झाला. त्यांच्या उद्योगशीलतेमुळे वंगाल्यांत इतक्या निरनिराळ्या संस्था निर्माण झाल्या, की आतां एखादी सभा-निवारिणी-समिति काढावी कीं काय असे लोक बोलूं लागले ! राजनारायण वीस हे तत्त्वबोधिनी पत्रिकेचे संपादक आणि आदिब्राह्म-समाजाचे दुसरे अध्यक्ष होते. ख्रिस्ती व इतर आश्वेकांस उत्तर म्हणून त्यांनी दिलेली कांही व्याख्यानें व लेख प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकी “ ब्राह्मधर्म म्हणजे काय ” ह्या नांवाचे व्याख्यानांतील कांहीं भाग सारांशरूपाने खाली दिल्या आहे.

ईश्वर हा अखिल सृष्टीचा कर्ता व नियंता आहे. तो सर्वगत, शाश्वत, निरा-कार, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् आहे. आपली माता, पिता, वंधु, सखा, आपला उद्धारक तोच एक आहे. मनुष्याचा उद्धार होण्यास साक्षात् ईश्वरावर निष्ठा असली म्हणजे पुरे. आणखी एकाद्या ईश्वरेपितावर निष्ठा ठेवण्याची जरूर काय ? मनुष्याच्या अंतर्गतच देवाची साक्ष पडते. त्यास शास्त्रप्रचीति आणि गुरु-प्रचीति कशाला ? एकदा शास्त्रामध्ये खोटे बोलवे व चोरी करावी असे असले तर तें शास्त्र म्हणून कोणी मानील काय ? अर्थात् मनुष्याच्या विवेचक बुद्धीला जे सयुक्तिक वाटेल तेच ग्वरे. तोच सत्य धर्म. ज्याने आमच्या खाण्या-पिण्याची नैसर्गिक तजवीज लावली, त्याने आमच्या धर्मजिज्ञासेची तहान भागविण्याची तितकीच नैसर्गिक तजवीज लावली नसेल काय ? ज्ञान हे त्याने शूढ किंवा पराबलंबी ठेवले नाही. ते उघड व सर्वास सहज प्राप्त आहे. आपण केलेल्या प्रार्थना ऐकून त्यास योग्य वाटतील तीं आपलीं गान्हाणी तो दूर करतो. मनुष्याची बुद्धि स्वतंत्र असल्यामुळे तो आपल्या कर्माबद्दल ईश्वरास जबाबदार आहे. प्रेम हेंच एक ईशोपासनेच आयतन आहे. देवास रजू होतील अशीं कर्मे करणें हीच त्याची पूजा. आपल्या कर्माबद्दल आपल्याला मरणोत्तर बरें-वाईट फळ भोगलेंच पाहिजे. आपल्याला दुःख भोगावें लागलें तर तें

आपला आत्मविकास व्हावा ह्यासाठीच असते. केवळ अनुताप हाच नरक व आत्मतृप्ति हाच स्वर्ग होय. जीवाच्या आत्मविकासाला मर्यादा नाही. ईश्वरविषयक प्रेम आणि ज्ञान ही एकसारखी निरंतर वाढतच जाणार. ईश्वराशी केव्हा तरी एकरूप होऊन ही वाढ कधी खुंटेल असे नाही. उक्तांतीचे नियम धर्मासही लागू आहेत. जुनेपुराणे धर्म हे अशोधित धातूप्रमाणे सुधारणेस पात्र आहेत. ब्राह्मधर्माची एका शब्दांत व्याख्या करा- वयाची तर तो शब्द प्रेम हा होय. ईश्वराचे मनुष्यमात्रावरील प्रेम हरघडीस दिसून येते. उलटपक्षी मनुष्यही स्वाभाविकच ज्याअर्थी ईश्वरावर प्रेम करतो, त्याअर्थी ईश्वराचे कल्याणगुणांचे ज्ञान त्यास स्वभावसिद्धच असते. कारण अज्ञात वस्तूवर कोणी प्रेम करणार नाही. अशा रीतीने ईश्वरप्रेमात ईश्वर- विषयक ज्ञानही सामावते. ह्या वरील गोष्टी इतक्या साध्या, ठळक आणि उघड आहेत, की, कोणत्याही धर्मातील इसमांस त्यांची सहजच प्रचीति असते. आणि अशा रीतीने अखिल मानवजातीची सहजीच श्रद्धा बसणे हीच सत्यधर्माची खरी कसोटी आहे. ब्राह्मधर्मात इतर सर्व धर्मांचे सार ग्रथित झाले असल्यामुळे सर्वमान्यतेचा त्यासही आधार आहे. स्वकपोल- कल्पित आणि निराधार असे त्यास म्हणतां येणार नाही. इतकेच नव्हे तर ब्राह्मधर्माची योग्यता अखिल जगाचा सार्वत्रिक धर्म होण्याइतकी आहे. कारण मूलग्राही मतांत ऐक्य, गौण मतात विविधता आणि सर्व मतांबद्दल सहिष्णुता हेच ब्राह्मांचे ब्रीद आहे.

वरीलप्रमाणे ब्राह्मधर्माची स्थूलमानाने रूपरेखा आंखून राजनारायण बोस ह्यांनी त्याचा बारा विशिष्ट लक्षणे सांगितली आहेत. सत्य हे पहिले लक्षण आहे. हा धर्म कोणा एकाद्या धर्मसंस्थापकाच्या मतावर अथवा एकाद्या शास्त्रग्रंथा- वर उभारलेला नाही. वेदांत गायलेले सत्याचेही सत्य तोच हा मूर्तिमंत धर्म आहे. अखिल सृष्टि हाच ब्राह्मांचा धर्मग्रंथ. साक्षात् ईश्वर हाच त्यांचा गुरु आणि अखिल मानवजातीची समष्टिबुद्धि हाच ह्या धर्माचा उघड आणि अभेद्य असा आधार होय. दुसरे लक्षण ह्या धर्माचे साधे व सुबोध स्वरूप. मनुष्यमात्राचे केवळ उपजत बुद्धीस सहज पटण्यासारखी ह्या धर्माची तत्त्वे आहेत. तीं समजावून घेण्यास सहज, अवतारादि मध्यस्थांची जरूरी नाही. तिसरे लक्षण ह्याचें व्यापकत्व. देश, वर्ण, जाति, पंथ इत्यादि भेद हा धर्म

मानीत नाही. सत्यधर्म कोणा एका विशिष्ट देशांतच कांहीं व्यक्ति अगर समाजापुरताच संस्थापित झाला, असे नसून अखिल मानवजात या धर्माची अधिकारी आहे. चवथे लक्षण ह्या ब्राह्मधर्माची आध्यात्मिकता होय. ह्या धर्माप्रमाणे ईश्वराचे उपासनेस देशकालादि बंधने नाहीत. ज्या ठिकाणी व ज्या वेळीं मन प्रसन्न व एकाग्र होईल, तीच ईशोपासनेची जागा व वेळ. तसेच सत्संगतीपरते तीर्थक्षेत्र नाही; प्रेम, आदर आणि शुभ कर्माची फळे ह्यापरते देवपूजेचे उपचार नाहीत. परोपकारापेक्षा अधिक श्रेष्ठ धर्मविधि नाही. षड्विपुदमनाहून अन्य तप नाही, पश्चात्तापापेक्षा पापक्षालनास समर्थ दुसरे प्रायश्चित्त नाही. आणि ईशप्रेम-ज्योतीत स्वार्थबुद्धीची आहुति देण्यापेक्षा अधिक पुण्यकारक यज्ञ नाही. समता हे ब्राह्मधर्माचे पांचवे लक्षण आहे. ह्याचा अर्थ असा की, ह्यांत धर्मवेडाचा उन्माद नाही, किंवा विरक्ताचा उदासवाणा स्तिमितभाव नाही; ह्यांत आळसात मुरलेला भोळा भाव नाही किंवा श्रद्धाहीन कर्मप्रवृत्ति नाही; ह्यांत लोकसंग्रहादि उद्योग सोडून नुसतीच ध्यानधारणा करावयाची नाही, तसेच ध्यानादि साधनांकडे दुर्लक्ष्य करून केवळ रूक्ष कर्मासक्ति नाही. ह्यांत सन्यस्तवृत्ति नाही, तशी प्रपंचासक्तिही नाही. ह्यांत केवळ बुद्धिवाद नाही, तशी अधश्रद्धाही नाही. ह्यांत तपाचे कष्ट नाहीत, तसे ऐश्वर्यासही इष्ट नाहीत. ह्यांत कर्मकांडाचे बंधन नाही, तशी निरंकुशवृत्तिही अभिप्रेत नाही. परमार्थप्राप्तीचे कामीं येथे केवळ दैववाद सांगितला नाही, तसा पुरुषार्थाचाही अभिमान ठेवला नाही. सत-सद्गुरुसंबंधी ब्राह्मधर्मात अवास्तव पूज्यभाव मान्य नाही, तथापि त्यांचे-संबंधी अनादरही नाही. असो. अशीं ही द्रष्टे अनेक लिहिता येतील. तात्पर्य इतकेच की, ब्राह्मधर्म कोणत्याही बाजूस झुकलेला नसून त्याची नजर सम-तोल आहे. सहावी गोष्ट अशी की. ब्राह्मधर्माची परमपुरुषाची कल्पना खिस्ती अगर महंमदीधर्मापेक्षा अत्यंत उदात्त आणि व्यापक आहे. आणखी असे की, ब्राह्मधर्म हा मोठा गोड आहे. ईश्वरविषयक प्रेम हेच ह्या धर्माचे सर्वस्व आहे. परमात्मा सर्वगत असल्यामुळे यांत प्रेमाची अखंड व्याप्ति आहे आणि ह्या धर्माने ईश्वराचे ठिकाणी समता व दयालुत्व हे दोन्हीही गुण मानले आहेत. ह्या कारणास्तव हा धर्म अत्यंत आकर्षक झाला आहे. ह्यांत ईश्वराची न्यायनिष्ठता आणि त्याचे अमर्याद दयालुत्व यांची संगति उत्कृष्ट लाबली

आहे. म्हणून हा धर्म इतर धर्मांहून अधिक प्रिय होण्यालायक आहे. अज्ञानमूलक वाईट चालीरीति मोडून योग्य शिक्षणानें मनुष्यास पूर्णत्वास पांचविण्याचे ध्येय ब्राह्मधर्मानें स्वीकारले असल्यामुळे उपयुक्तता हें त्याचें आठवे लक्षण आहे. ब्राह्मधर्माचे नववें लक्षण त्यांतील विनीतभाव हे होय. ह्या धर्माची मांडणी इतर कोणत्याही धर्मापेक्षां श्रेष्ठ असली, तरी इतरांपेक्षां आम्हांस अधिक समजत अशा अहंकारबुद्धीस ब्राह्मधर्मात थारा नाहीं; उलट जें ब्राह्मधर्मात सांगितलें आहे, ते सुशिक्षित अशिक्षित प्रत्येक मनुष्य-मात्रास सहज समजण्यासारखे आहे, असा त्या धर्माचा सिद्धान्त आहे. इतकेच काय, पण ह्या जगन्नाटकचे पडद्याचे मागील गूढरहस्ये उकलीत बसणे हें व्यर्थ आहे; ज्या गोष्टी आपणांस समजावयास पाहिजेत त्यांचे ज्ञान ईश्वराने आपणांस दिले आहे; उलट मरणोत्तर स्थितीसारख्या ज्या कित्येक गोष्टी ईश्वरानें आपणापासून गुप्त ठेवल्या आहेत, त्या तशा अज्ञात ठेवण्यांतच आपलें हित आहे; असें ब्राह्मधर्माचे मत आहे.

ब्राह्मधर्माचा दहावा गुण त्यांतील विकासवाद हा होय. ईश्वर हा अनंत आहे, तसेच त्याचेवर प्रेम करणे हीच त्याची खरी पूजा होय, इत्यादि कित्येक धर्मतत्त्वांचा विकास होणे जरी शक्य नसले, तरी ब्राह्मधर्माची नाना-विध तत्त्वे भौतिक शास्त्रादिकांचे आधारे यापुढें अधिक स्पष्ट होत जाणे शक्य आहे. तसेच ब्राह्मधर्माची व्यवहार्यता एकंदर समाजाचे उत्क्रांतीबरोबर वाढणारी व बदलणारी आहे. त्रिकालाबाधित सत्य अशा नांवाखाली ब्राह्मधर्माची वाढ सर्वतोपरी खुंटवलेली नाहीं. परधर्मसहिष्णुता हा ब्राह्मधर्माचा अकरावा विशेष भाव आहे. प्रत्येक धर्मात सत्याचा अंश आहे, असें ब्राह्मधर्म मानित असल्यामुळे सर्व धर्मांबद्दल त्यांत आदरभाव आहे.

सामान्यतः राजनारायण यांचे म्हणणे असे कीं, उपजतबुद्धि किंवा आत्म-प्रचीति हा धर्माचा पाया असून त्यावर विवेकबुद्धीने धर्माची इमारत उभारलेली असते. वास्तविक व्यावहारिक ज्ञान आणि तत्त्वज्ञान, विवेक आणि साक्षात्कार, अध्यात्म आणि भौतिकशास्त्र, यांत कांहीच गैरमेळ नसून उलट ईश्वरवादाची ही भव्य इमारत पुरी होण्यांत प्रत्येकाचें नियत कार्य असते. राजनारायण यांचा आणखी असा उपदेश आहे कीं, धर्माचे बाबींत आपण नव्याचा द्रेष न करतां जुन्याचे साभिमानी असावें, आणि विघातक न होतां प्रागतिक व्हावे.

वरील एकंदर विवेचन वाचून ह्या ब्राह्मधर्माचें गौडबंगाली स्वरूप भगवें घातलेल्या एकाद्या मुक्तिफौजेतील सैनिकाप्रमाणें कोणास विलक्षण वाटल्यास नवल नाहीं. देवेद्रनाथ, राजनारायण, अक्षयकुमार दत्त इत्यादि विविध वृत्तींच्या पुरुषांनीं कोठकोठून मिळविलेल्या डाढतांदूळांचे हे एक कडबोळेच आहे. हें दिसण्यांत सुबक असले तरी निष्ठेच्या मिठावांचून ते अळणी असेंच कित्येकांस वाटेल. अडे घातलेली गव्हांची रोटी शाकाहार म्हणून सेवन करणारे आजकाल पुष्कळ असले, तरी मांसाहार म्हणून त्यास निषिद्ध मानणारेही कित्येक आहेतच. अशा सांवळ्या वृत्तीच्या लोकांस वरील विचारसरणींत विदेशी मतपरिवर्तनाचा वास आल्यावांचून राहाणार नाहीं. त्या काळीं नास्तिक, धर्मविरोधि, स्वतंत्र बुद्धीचे, एकेश्वरपंथी, विकासवादी इत्यादि लोकांकडून खिस्तीधर्मस जोराचे धक्के मिळत होते. त्यामुळे कित्येक प्रबुद्ध लेखक खिस्तीधर्मावर उदारमतवादी म्हणून जी मखलाशी करीत असत, त्याचाच अनुवाद वरील विचारसरणींत दिसून येतो. बायू केशवचंद्रसेन ह्यांच्या नवविधानाइतके हिंदी विचारांचे खिस्तीकरण मात्र ब्राह्मसमाजांत अद्याप झाले नव्हते. तथापि केशवचंद्राचे हे आदिब्राह्मगुरु खिस्ती संसर्गापासून अलिप्त होते असे खास नव्हे. राजनारायण ह्यांचे गोपगिरीवरील उपदेश व फ्रेंच प्रार्थनांचे अनुवाद, यांतच त्यांच्या शिकवणीचा उगम दिसत होता. परंतु त्यांच्या देशाभिमानास, अलेक्झांडर डफच्या वाटवेगिरीमुळे प्रतिक्रियारूप धर्माभिमानाची कृत्रिम जोड मिळतांच हिंदी विचारांचे खिस्तीकरण कमी होऊन खिस्ती विचारांचे हिंदीकरण करण्याकडे राजनारायण यांचा जास्त ओढा दिसू लागला. पुढे कित्येक वर्षांनीं राजनारायण ह्यांनी प्रेमधर्म ह्या नांवाचें एक इंग्रजी लहानसे पुस्तक प्रसिद्ध केलें ते जरी सार्वत्रिक उपयोगाकरितां होते, तरी तें विशेषेकरून “ हिंदुशास्त्रान्वये तयार केलेले ” असे मुखपृष्ठावर लिहिले असून त्या पानावर ऋग्वेदापासून तों महिम्नस्तोत्रापर्यंत सस्कृत वाङ्मयांतील कित्येक वचने दिली आहेत. ह्या पुस्तकांतील राजनारायणांचीं कांहीं सुभाषितें आम्ही खालीं देत आहोत.

“ अनंत कल्याणगुणयुक्त असा एक परमपुरुष आहे. इतकी श्रद्धा प्रेमधर्माला पुरेशी आहे. अतर्क्य अशा परमात्मस्वरूपाबद्दल मतमतांतरांचा कीस काढीत न बसतां प्रेमपूर्वक व्यावहारिक धर्म आचरणें हेंच खरें जीवन आहे;

आणि त्यासाठीं प्रथम देहाच्या आरोग्याचा विचार केला पाहिजे. (२) आहार-विहारांत मितपणा ठेवणे यासच ब्रह्मचर्य म्हणतात. ते आरोग्यास आवश्यक आहे. मांसाहार व शाकाहार यांसंबंधी अद्याप निर्णय लागला नाही त्याअर्थी मिश्र आहार ठेवावा हे उत्तम. तंबाखूसुद्धा सर्व मादक पदार्थांचा निषेध करावा. (३) अमानुषपणांतून माणूसपणात येणे याचेच नाव धर्म. प्रकृतीवर ताबा असणे हीच माणुसकी व प्रकृतीचे गुलाम होणे ही गैरमाणुसकी. दृश्याची अदृश्याबद्दल किंवा समयार्थाची अमर्यादाबद्दल उत्कंठा तो धर्म, असंही म्हणतां येईल. दीर्घशोकाकुल विरहानंतर झालेली प्रियतम वल्लभाची ती भेट होय ! ईश्वराशी साधर्म्य (Communion) हीच धर्माची आदि, मध्य व अखेर आहे. परमात्म्याशी आत्म्याने पत्नीभावाने प्रेम करणे हा आराधनेचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार होय. ह्या प्रेममार्गास व्यवहार आडवा येत नाही. डोक्यावर पाण्याचा घडा घेऊन तालमुरांत गाऊन नृत्य करणाऱ्या नर्तकीप्रमाणे प्रेममय वृत्ति असतांही अबाधित रीतीने प्रपंच करतां येतो. (४) परमात्मदर्शनास चित्त शुद्ध व शांत व्हावे लागते. निर्वात दीपाप्रमाणे चित्तवृत्ति अशी स्थिर होण्यास जगिक व्यवहार आडवे येत नाहीत. (५) फुलाने फुलणे हे जितकें स्वाभाविक आहे तितकेच मनुष्याने ईश्वराची प्रार्थना करणे हे सहज आहे. ईश्वर आपल्या ऐहिक आकांक्षा कधीं पुऱ्या करील किंवा करणारही नाही. परंतु पारमार्थिक ज्ञानासाठीं त्याची मनोभावाने प्रार्थना केल्यास ती कधीं वायां जात नाही. परंतु ईश्वराची अखंड प्रार्थना करीत राहणे हाच केवळ धर्म नसून धर्माचें स्वरूप त्याहून गूढ व महत्त्वाचे आहे. (६) मनाचा मोठेपणा हा फार स्पृहणीय आहे. पण परमात्मयोगास अगदीं निष्पापच असले पाहिजे असे नाही. (७) कोणीतरी बाहेरच्याने बोलावें असे शब्द अंतरांतही ऐकूं येतात. ज्यास आपल्या अंतर्गामीकडून असा आदेश मिळत नसेल, त्यास धिक्कार असो. तो बाप असूनही पोरका समजावा ! कारण ही आत्मवाणी सर्वातरांत असते. आणि ह्या नीतिमर्यादे-मुळेच जगाचें धारण होते. तसेच कित्येक वेळां ही विवेकवाणी-नव्हे गर्जनाही मनुष्य दाबून टाकतो तेव्हां जगांत अन्याय व अत्याचार होऊं लागतात. आज ज्यास पाश्चात्य सुधारणा म्हणतात तो तसलाच एक र्निथ्य प्रकार आहे. भौतिक उत्कर्षास भुलणाऱ्या लोकांहून मूर्ख ते कोणते ?

(८) धार्मिक शिस्तीचें कडक परिपालन हें अत्यंत आवश्यक आहे. दुर्वासना झाडणे, त्या न गेल्यास त्यांस तुडवणे, मनास दाबणें, भवसागर पोहून जाणे आणि परमात्मचित्तनांत उडी मारणें असे धार्मिक व नैतिक शिस्तीच्या तालमेचे प्रकार आहेत. हे प्रथम कठीण वाटतात. कारण सत्य हें भ्रमापेक्षांही परके वाटते. (९) परंतु सदसद्विवेकबुद्धीच्या अंतःप्रेरणेप्रमाणें बागले असतां मनुष्य निष्पाप व निरिच्छ होतो. तोच परमार्थतः त्याचा पुनर्जन्म होय. तेच त्याचे इहलोकींचे निर्वाण किंवा आत्म्याचा परमात्म्यांत लय होय. (१०) प्रेमधर्मांत ईशप्रेम व मनुष्यप्रेम हे दोन मुख्य भाग आहेत. यास्तव ईश्वराच्या ध्यानयोगाच्या मोहाने कर्महीन राहण्यापेक्षां कर्म करीत राहणें हे चांगलें. फार कशाला, राजकारणांतही धर्म व नीतीचा जो समावेश करतो तोच खरा राजकारणी जाणावा. (११) प्रेमाची ठिणगी पेटून त्याची ज्योत झाली तेच हे विश्व. यास्तव धर्म म्हणजे प्रेमावांचून दुसरे कांहींच नाही. चांगलेच काय पण वाईटावरही प्रेम करणे हा श्रेष्ठ धर्म होय. चित्तगुद्धि, ईशचित्तन आणि त्याचबरोबर व्यावहारिक बारीकसारीक गोष्टींसंबंधीही दक्षता हीच गंभीर धर्मवृत्ति होय. हे कांहीं न करितां नुसत्या भजन-कथांत दंग होणे हा एक घातुक धर्मविलास आहे. (१२) उलट, आत्मप्रीतीचा सर्वस्वी लय हीच अत्युच्च धार्मिक अवस्था होय. आपली स्वताची कांहीच इच्छा अथवा प्रेरणा न राहणे हेंच योग्य. सकट आले तरी त्याचा आपले व्यक्तीकडे संबंध न लावतां, तो एक विश्रयंत्राचा भाग आहे, असे समजून आपली व्यक्ति सोडून समष्टीशी तादात्म्य पावावे. परमात्मस्वरूपांत आत्मा विलीन करणे—नाहींसा करणे हेच निर्वाण होय. हे प्रेमधर्माचे अंतिम ध्येय आहे. (१३) प्रेम हाच स्वर्ग व द्वेष हाच नरक आहे. (१४) परमात्मा अनंत आहे. मनुष्य किंचिज्ज्ञ आहे. यास्तव मूर्तिपूजा हे पाप नसून निर्गुणोपासनेची ती एक पायरी आहे. अधार्मिकांपेक्षा मूर्तिपूजक बरे. परंतु ते साधन आहे, साध्य नव्हे. धर्माचें स्वरूप प्रागतिक आहे. धर्ममतांपेक्षां धर्मजीवन श्रेष्ठ आहे. धर्ममतांनीं कधीं कोणाचा उद्धार होत नाही. मतमतांतरे व पंथभेद दुनियेंत असावयाचेच. तरी आपण परमतसहिष्णुता ठेवणें हे आपलें कर्तव्य आहे. (१५) क्वचित् ईशस्फूर्तिनिं, एकादा जीव कांहीं काळ उच्चकोटीत जातो, व अशा वेळीं त्याने प्रगट केलेले मात्र विचार अगदीं निर्दोष असून ते

तिन्ही काळी व सान्या देशांतील लोकांचे बुद्धीस व अंतःकरणास पटतात. ह्या अनुभविक बोलांत सर्वत्र साम्यता दिसून येते. ते बोल सूत्ररूपाने असे, (१) निष्पाप हो, (२) ईश्वर सर्वत्र संचरला आहे ह्याची सदैव जाणीव असू दे; (३) सर्वतोपरी ईश्वरावर प्रेम कर; (४) ईश्वराशी तुझे सदा ऐक्य असू दे; (५) सर्व जीवांवर प्रेम कर; (६) सर्वांवर उपकार कर; (७) ज्याने त्याने आपआपल्या मार्गाने ईश्वरसन्निध्य गाठावे हा प्रत्येकाच्या मतस्वातंत्र्याचा पहिला हक्क आहे. यास्तव तत्त्वविरोधाबद्दल सहिष्णुता असू दे.

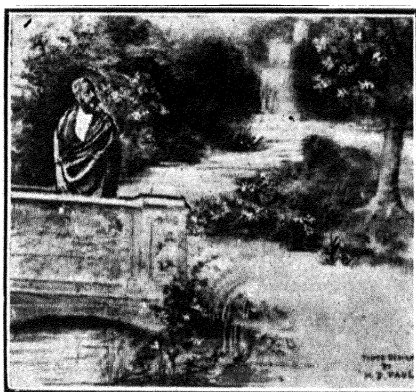
शिवाय राजनारायण बोस ह्यांचे म्हणणे असे होते की, आमच्या धर्माचा उद्धार करणारा पुरुष अतःकरणाचा खराखरा हिटच पाहिजे. ख्रिस्ती मिशनर्यांपेक्षा आपल्याच शास्त्री व भट्टाचार्य ह्या मडळीत चळवळ उत्पन्न होईल अशी त्याची आस्था पाहिजे. कलकत्ता, मुंबई, लंडन अथवा एडिन्बरो अशा स्वकीय परकीय मुधारलेल्या शहरांपेक्षा मिथिला अथवा बनारस अशा पुरातन विद्यापीठांचे ठिकाणी ब्राह्मधर्माची स्थापन करण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा पाहिजे. आमचे ब्राह्ममंदिरात व्हॉइसराय अथवा लॉर्ड बिगप येण्यापेक्षा आमचे संतसाधु व शंकराचार्य हे यावेत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला पाहिजे. धर्मप्रचारासंबंधी त्यांचे हे असे विचार होते.

हे प्रकरण इतके विस्तृत लिहिण्याचें कारण ह्या भागाचा मुख्य विषय जो ब्राह्मधर्म त्यासंबंधी देवेद्रनाथ आणि त्यांच्यामार्गे राजनारायण बोस ह्यांनीच प्रथम इतका सविस्तर विचार केलेला दिसतो. हे दोघे पुरुष आदिब्राह्मसमाजाचे आदर्श होत. अर्थात् पुढे बनणाऱ्या भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाचे ते आदर्श नव्हत हेही पुढील विवेचनावरून स्पष्ट कळून येईल.

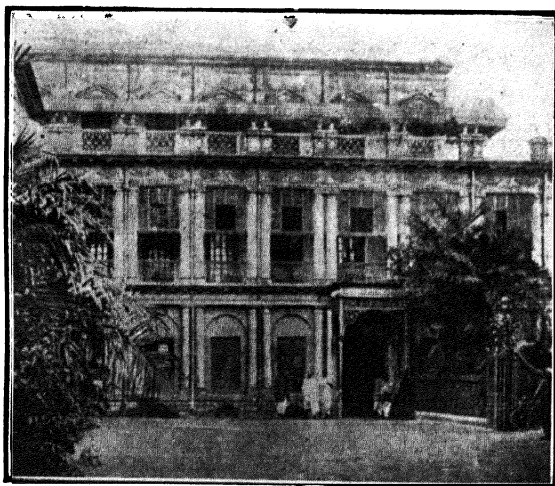
राजनारायण यांच्या ज्या व्याख्यानांचा व लेखांचा थोडासा आशय वर दिला आहे, ते वाङ्मय कालानुक्रमानें बरेंच पुढे म्हणजे सन १८७० ते १८९४ ह्या दरम्यानचे आहे. राजनारायण यांचे विचार एकदम वाचावयास मिळावे म्हणून ते ह्याच प्रकरणांत घेतले आहेत. त्यांतील बहुतेक मुद्दे त्या उभयतांनीं पूर्वीच विचारपूर्वक सिद्ध केलेले होते. त्यांच्या ब्राह्मधर्म ग्रंथांतील व ब्राह्मधर्ममतविश्वास इत्यादि लेखांतील विचारसरणीचा उगम कसाही असो, पण त्यांची उभारणी बाह्यतः आपल्या राष्ट्रीय ग्रंथांचे आधारावरच केलेली दिसते. ईश्वर त्यांचेजवळ ज्या मुखानें बोलला, ती

उपनिषदवाणी त्यांनी सामान्यतः मान्य केली. परंतु हीच भावना सर्वांचे ठिकाणी सारखी जागृत नव्हती. उलट ह्यानंतरचा कांहीं काळ म्हणजे ब्राह्म-समाजाचे जुन्या विचारपरंपरेतील क्रान्तीचाच काळ होय. अक्षय्यकुमार दत्त प्रभृति नवीन मंडळींनी वेदांस झुगारून दिल्यावर ते आपल्या धर्मात स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा अंतर्भाव करू लागले, आणि धर्मश्रद्धेचे मूलभूत सिद्धान्तही ते आपल्या बुद्धीच्या कसोटीवरून तपासून घेऊ लागले. अशा प्रकारच्या वादविवादासाठी अक्षय्यकुमार ह्यांनी 'आत्मीय-सभा' नामक संस्था स्थापन केली. आणि ह्या सभांतून सगुण परमेश्वराच्या ठायी आनंद-ऐश्वर्यादि गुण आहेत की नाहीत, हे सभासदांचे बहुमताप्रमाणे ते ठरवू लागले. हा बुद्धिवादाचा होत चाललेला अतिरेक देवद्रनाथास रुचला नाही. शेवटी ते ह्या रूक्ष बुद्धिवादास विटून हिमालयांत एकांतवासासाठी निघून गेले. नवीन मंडळींचे सामाजिक-सुध्दाणांसंबंधी विचारही देवद्रनाथांस सर्वस्वी पटण्यासारखे नव्हते. कांहीं काल एकान्तवासांत पौर्वात्य व पाश्चिमात्य अनेक ग्रंथांचे परिशीलन करून त्याचा असा ग्रह झाला की, खरी धर्मप्रचीति असेल तरच धर्मशास्त्रांचे रहस्य कळेल. उलट अनेक धर्मशास्त्रग्रंथांचे अवलोकनाने धर्माचे गूढतत्त्व समजणार नाही.

देवद्रनाथ हे एकांतवासाचे अत्यंत शोकी असत. त्यांनी ह्या वेळी हिमालयांत सव्वंश दीड वर्ष ब्रह्मचिंतनात घालविले. ते डोंगरांतून अगदी आडमार्गाने अत्यंत निर्जन अशा प्रदेशात हिंडत. तपोनिधि व योगी अशा महात्म्यांचे माहेरघर अशा हिमाचलांतील निसर्गसिद्ध सौंदर्यात जेथे मनुष्यांनी आपली पाऊलवाट पाडूनही कृत्रिमपणा आणला नाही, अशा एकांत ठिकाणी बसून ते सृष्टिमाते-शी हितगुज करीत असत. पुढे एकदा हिमालयाचे पहाडांतून एके ठिकाणी स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ असा नदीचा प्रवाह वेगाने उड्या घेत खाली वहात चाललेला त्यांनी पाहिला. त्या प्रचंड प्रवाहाचा तो दिमाख आणि मोत्यांप्रमाणे तुषार फेंकणारे त्याचे वेगवान निर्मळ पाणी पाहतांच देवद्रनाथांची चित्तवृत्ति प्रसन्न झाली. परंतु उत्तरक्षणीच त्यांना असा विषाद वाटला की, हा शुद्धोदकाचा पवित्र ओष धुळीत व घाणीत मिसळायला खाली कशाला चालला आहे ! थोड्याच विचारांअंती त्यांस कळून आले की, हा प्रवाह कितीही दिव्य व तेजस्वी दिसला, तरी त्याने खाली जावे, की न जावे ह्याच

हिमालयातील धबधब्याचा महर्षीस लोकसंग्रहाचा संदेश.

महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर यांचा वाडा.

नुसता विचार करण्यासही ईश्वराने त्यास स्वातंत्र्य दिले नाही. त्याने आपलें ऐश्वर्य व दिमाख चटसारे विसरून देवाचे अलम दुनियेतील वनस्पति व जीवकोटीस अन्नपाण्याचा पुरवठा करण्याकृतिं प्रांताप्रांतांतून जमीन सुपीक करीत व तृपार्ताची तहान भागवीत हिडलेच पाहिजे, अशी ईश्वरी नियति आहे. त्यास गत्यंतर नाही ! हा विचार देवेद्राचे मनांत येत आहे तोच त्यांचे शुद्ध अतःकृणांत विवेकवाणी उत्पन्न झाली. तिने त्यांस असे सांगितलें कीं, बाबारे, पहाडांत ब्रह्मचिंतन करीत बसण्याची ही महती सोडून, तुला जो कांहीं सत्याचा व ईश्वरी प्रेमाचा प्रत्यय येथे आला असेल, तो खाली जाऊन जगास विदित करणें हेंच तुझे कर्तव्य आहे. ह्या प्रेमनदीच्या दृष्टान्तपूर्वक झालेल्या ह्या आदेशामुळे देवेद्रनाथांस आपला एकातवासाचा परम मोह आंवरून लोकसंग्रहासाठी कलकत्यास परत येऊन आपल्या ब्राह्मसमाजात पुन्हा सामील होणे भाग पडले.

देवेद्रनाथ हिमालयात जाण्यापूर्वी ब्राह्मसमाजाची हळुहळू वाढ होत चालली होती. ठिकठिकाणी ब्राह्मसमाजसंस्था स्थापन झाल्या होत्या. मोठमोठ्या श्रीमान् व वजनदार गृहस्थांचे लक्षही ह्या संस्थेकडे वेधले होते. परंतु पुढे ते हिमालयात निघून गेले व इकडे तरुण पिढीचे अध्वर्यु अक्षय्यकुमार दत्त हे इ. सन १८५५ साली एकाएकी शारीरिक व्याधीने निकामी झाले. अशा कांहींशा आपत्काली समाजाला एका असामान्य व्यक्तीचा लाभ झाला. ती व्यक्ति म्हणजे केशवचंद्र सेन ही होय. त्याच्या चरित्रास पुढील प्रकरणी सुरुवात करूं.

प्रकरण सहावें केशवचंद्र सेन

केशवचंद्र सेन ह्यांचा जन्म इ. सन १८३८ सालीं बंगाल्यांतील एका सुप्रसिद्ध वैद्यकुळात झाला. बंगाल्यात मिश्रविवाह सुरू असतां ब्राह्मण पिता व वैद्य माता ह्यांच्या संततीस वैद्य म्हणत असत. ह्या वैद्य जातीचा मान बंगाल्यांत ब्राह्मणाचे ग्वालोखाल असे. ब्राह्मणेतर जातीत फक्त वैद्यांचे पोट-जातीसच यशोपवीत धारण करण्याचा अधिकार असे. मागे एका प्रकरणात लिहिल्याप्रमाणे ठाकूर घराण्यास आश्रय देणारा बंगालचा राजा आदिसूर हा जातीने वैद्यच होता. अर्थात् “राजा कालम्य कारणम्” ह्या न्यायानें वैद्य-जात ही बंगाल्यांत अतिशय बुद्धिमान् व इभ्रतदार अशी गणली जात असे. राजा राममोहनप्रमाणे केशवचंद्र सेनाचे घराणे कट्टे वैष्णव होते. अव्वल इंग्रजीच्या प्रथम संस्काराने बंगाल्यात जीं राजा राममोहनप्रमाणे चारदोन माणसे आपल्या विशेष बुद्धिवैभवाने चमकलीं, त्यांत केशवचंद्र यांचे आज्ञे रामकमल यांची गणना होते. त्या काळची शिक्षणाची अनास्था व घरची गरिबी यांमुळे रामकमल सेन हे कलकत्त्याचे रॉयल एंशिव्हर्टिक सोसायटीत आठ रुपये पगारावर “टाइप सेटर” म्हणून राहिले. परंतु तेथे राहून त्यांनीं आपल्या अलौकिक बुद्धिसामर्थ्यानें इतका विद्याव्यासंग वाढविला कीं, लवकरच ते डॉ० एच. एच्. विल्सन यांचे सहकारी मित्र होऊन संस्थेचे एक प्रमुख आधारस्तंभ झाले. पुढे ते एका बँकेचे दिवाण होऊन त्यांस दरमहा आठाचे ठिकाणी दोन हजारांवर पगार मिळूं लागला. आणि कलकत्ता राजधानीचे मध्यभागीं त्याचा वाडा झळकूं लागला. राजा राममोहनप्रभृति पुढाऱ्यांच्या स्वतःपटीने स्थापन झालेले हिंदुकॉलेज, संस्कृतकॉलेज, इतकेच काय पण केवळ युरोपियन व युरेजियनांचें डव्हटन कॉलेज इत्यादि शिक्षणसंस्थांत रामकमल सेन ह्यांचें प्रमुखत्वानें अंग होते. केवळ स्वतःचे बुद्धीनें विद्या संपादन करून रामकमल ह्यांनीं बंगाली व इंग्रजी भाषांवर इतके प्रभुत्व मिळविले कीं, त्यांनीं

चंगाली व इंग्रजीचा पहिलाच मोठा कोश तयार केला. रामकमल हे जरी राजा राममोहनांचे समकालीन, इतकेच काय पण सहकारी मित्र होते, तरी राममोहन यांच्या धार्मिक चळवळीच्या कामी रामकमल यांची त्यांस मदत न होतां विरोधच सहन करावा लागला असेल. डिस्ट्रिक्ट चॅरिटेबल सोसायटी-सारख्या परोपकारी संस्थेत द्वारकानाथ बाबू व रामकमल ह्यांचेही गहकार्य होत असे. रामकमलांचे एक चिरजीव म्हणजे केशवचंद्र सेन याचे वडील बहुप्यारीमोहन हे देवेंद्रनाथांचे सहाय्यादी होते. तसेच देवेंद्रनाथांचे चिरंजीव सत्येंद्रनाथ आणि केशवचंद्र सेन हे हिदु कॉलेजातील वर्गवाधू होते. तात्पर्य ब्राह्मसमाजाचे संस्थापकाच्या घराण्यांचे असं लागेवाधे होते. बहुतेक सर्व थोर पुष्पाप्रमाणे केशवचंद्र यांचेबद्दल “ हा आमचा वगूच काय तो आमच्या कुटुंबाचे नांव राखील ” असे उद्गार तो तीनचार वर्षांचा असताच रामकमल यांनी काढले होते. रामकमलसेन यांची सर्व कागकोट डॉ० विल्यम, डॉ० मार्शमन अशा ख्रिस्ती मिशनरी विद्वानांच्या सगलीत गेली. ते संस्कार पुढे केशवचंद्रांच्या ठिकाणी उदित झाले की काय नकळे. केशवचंद्र यांच्या ठिकाणी ख्रिस्ती व वैष्णवपंथी अशा संस्कारांचे विलक्षण मिश्रण दिसून येते. त्यांचा स्वभाव म्हणजे कोणासही न उकलणारे एक काडेंच आहे. त्याचे वडील हे मोठे सुखभावी वैष्णवभक्त होते. परंतु केशवचंद्र हे दहा वर्षांचे असतानाच ते वारल्यामुळे पितृसमागमाचा त्यांना फारसा लाभ घडला नाही. केवळ आईच्या निगंत मुलगा वाढणे हे दुर्दैव तर खरेच. परंतु पुढील अलौकिक पुरुषांचे भाग्योदयास त्यांच्या आईच्या कुपेची पांगरच कारण झालेली आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. राममोहन यांची आई व देवेंद्रनाथ ह्यांची आजी ह्यांच्याहीपेक्षां केशवचंद्र सेन यांच्या मातोश्रीची योग्यता, - निदान केशवचंद्रांच्या चारित्र्याच्या दृष्टीने उपयुक्तता, - फार अधिक होती असे दिसते. केशवचंद्रांचे नजीकचे नातेवाईक व सहकारी बालमित्र भाई प्रतापचंद्र मुजुमदार हे आपल्या गोड भाषेत केशवचंद्रांची आई शारदासुंदरी यांचे वर्णन करितात, ते ब्राह्मसमाजापैकीं जुन्या चालीच्या स्त्रीचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून अवश्य वाचनीय आहे. शारदासुंदरी हे त्यांचे नांव अन्वर्थक होते. शारदेची संस्कृति (विद्वत्ता नव्हे) व शालीन्य आणि सुंदरी म्हणण्यासारखे रेखीव रूप त्यांच्या ठिकाणी होते. गांवच्या तरुण युवतींना

शारदासुंदरी यांच्या चांगुलपणाबद्दल एक प्रकारचा सात्विक हेवा वाटे. अशा सुंदर, सुशील, साध्वी, स्त्रीचे मोठेच दुर्भाग्य की तिच्यावरील सौभाग्यसूर्य तिच्या ऐन तारुण्यांत पंचविसावे वर्षीच मावळला. सकटें एकामागून एक येत असतात, ह्याप्रमाणे त्यांच्या एकंदर कुटुंबासही पडितकाळ प्राप्त झाला. त्या वेळी प्रख्यात रामकमल सेन यांची ही विधवा तरुण सून म्हणजे घरांत एक वैराग्य व पावित्र्य यांची मूर्तिच शोभू लागली. घरचें सारें देवतार्चन तिचे स्वाधीन होतें. कुलोपाध्याय व अतथि-अभ्यागत या सर्वांची व्यवस्था शारदा-देवीच पहात असे. घरांतील जुने नोकर व खालावलेले आमष्ट्र ह्यांनी त्यांच्याकडूनच समाधान मिळविले. आपल्या खानदानाच्या आढ्यतेत घरांतच न राहतां कोणचीही जवळची अगर लांबची तीर्थयात्रा त्यांनीं करावयाची ठेवली नाहीं. कोणतीही खडतर व्रते, उपासतापास, जागरणे, त्यांचीं करावयाचीं राहिलीं नाहींत. जुन्या चालीचे सारे नेमधर्म त्यांनीं केले, परंतु अशाही अकालीं वैधव्याच्या खडतर वैराग्यांत त्यांच्या मनाच्या अत्यंत प्रेमळपणाचा लाभ सर्वांना सारखाच मिळत होता. त्याचें व्यवहारचतुर्य, त्यांची विलक्षण धर्मनिष्ठा, आणि साधा स्वभाव, यांमुळे अर्धवट शिकलेल्या तरुण स्त्रियांना ज्या गोष्टी कळणे केवळ अशक्य, अशांचे गूढरहस्य त्यांस सहज कळत असे. त्यांच्या अमर्याद दयाळू स्वभावामुळे त्या जुन्या व नव्या (ब्राह्मसमाजांतील) मंडळीस सारखाच प्रिय होत्या. बाबू प्रतापचंद्र मुझुमदार पुढे असे म्हणतात कीं, “ह्या आदर्शभूत महासाध्वीचे केलेले हे वर्णन कांहींच नाहीं, त्यांच्या ठिकाणीं आणखी नवलपत्ती गोष्टही होती कीं त्या कट्ट्या जुन्या चालीरीतीच्या असतांती त्यांना आपल्या सुधारक मुलाच्या पुढारलेल्या विचारांशीं अगदीं जुळते घेतले होतें. आणि म्हणून त्या काळच्या कांहींशा भ्रष्ट झालेल्या बंगाली स्त्रीवर्गास शारदासुंदरी म्हणजे एक खरोखरीची मार्गदर्शक देवताच होती, अशी त्यांची फारफार वपें आढवण राहिल.” असो.

राममोहन यांचें आपल्या आईशीं फारसे कधींच जमलें नाहीं. आणि देवेंद्रांची आजी त्यांस बालपणींच सोडून गेली. तसें केशव सेन ह्यांचें झालें नाहीं. त्यांची आई शारदासुंदरी त्यांच्याहीपेक्षां दीर्घायु होऊन तिचे चाग्रिय केशवसेनांच्या चरित्रास कोंदणाप्रमाणें आधारभूत झालें. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, दोघां मायलेकांचे आचारविचारांत फारसे साम्य नसतांही

त्यांचें परस्परांवरील प्रेम व आदर सारखा वाढतच गेला. शारदासुंदरी आपल्या मुलास दैवी पुरुष मानी, तर केशवचंद्र आपले आईच्या पायांची धूळ मस्तकीं धारण करीत. पुष्कळ दिवस ते आईबरोबर एका ताटात जेवीत असत. या तापसी माउलीचे बरोबर सहभोजन केल्याने केशवचंद्र सेनांस सहजच साध्या शाकाहाराची संवय लागली. ह्या तिघांही स्त्रियांचे ठिकाणी बालविवाह व आजकालचे शिक्षणाचा पूर्ण अभाव, अशी आजकालच्या दृष्टीने वैगुण्य असताही त्यांचा आयुर्दाय व त्यांच्या पुत्रांची थोरवी ह्यांत याकिंचितही कमतरता दिसली नाही. सच्छील, सद्भावना व शिस्त यांच्या त्या केवळ मूर्तिच होत्या, ही गोष्ट चितनीय आहे असे वाटते. ब्राह्म-समाजाच्या थोर पुरुषांचा इतिहास लिहीत असतां, त्यांच्या शीलसंपन्न स्त्रिया व आया, ह्यांचे स्वभाव, आचार व विचार हेही समजतील तितके लक्षात घेतले पाहिजेत. म्हणून आमचे माहितीप्रमाणे आम्ही ठिकठिकाणी त्यांचा निर्देश करणार आहोत.

राममोहन व देवेद्रनाथ ह्यांच्या मनास तारुण्याच्या भराच्या अवसरांतच एकाएकी प्रौढ व गंभीर करून सोडणाऱ्या कांही सामान्य गोष्टी निमित्तमात्र झाल्या. त्याचप्रमाणे केशवचंद्र सेन हे ऐन विशीच्या भरांत असतां एका विलक्षण गोष्टीने त्यांच्या सर्व चारित्र्याची दिशा बदलून टाकली. ते तहानपर्णी जसे विचारी व महत्वाकांक्षी तसेच मोठे विनोदी व खेळाडूही होते. परंतु पुढे ते एका परीक्षेस बसले होते, तेव्हां गणिताचे प्रश्न सोडवीत असतां, शेजारच्या विद्यार्थ्याजवळ काही बोलत असल्याचें आढळून आल्यावरून त्यांस परीक्षेचे मंडपातून घालवून लावण्यात आले. ह्या लज्जारूप प्रसंगाचा त्यांचे मानी मनःवर विलक्षण परिणाम झाला. त्यांची वृत्ति खिन्न व उदासीन झाली. पुढे तरुण व सुशील अशा स्त्रीच्या सहवासांत न रमतां त्यांच्या मनाने सन्यस्तवृत्ति अंगिकागली; त्यांचे घर त्यांना स्मशानवत् भासू लागले. व त्यांच्या सभोवार ऐकूं येणारा गलबला त्यांना श्वापदांच्या वल्गनेप्रमाणे वाटू लागला. त्यांचे ध्येय त्यांस ठरवितां येईना. मनांतील आनंद मावळला. त्यांनीं मानसशास्त्राचा व नीतिशास्त्राचा अभ्यास चालविला. वेबर आणि चामर ह्यांच्या प्रार्थना ते मनोभावाने वाचू लागले. केशवचंद्र यांचे मनोभूमिकेवरील इ.स.न. १८५७ सालच्या ह्या विचारांच्या बंडाची शांति अखेर खिस्तविजयात झाली, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ते प्रत्यक्ष ख्रिस्ती झाले नाहीत, तसे मनाने हिंदूही राहिले नाहीत. त्यांचे लहानपणी त्यांस धर्मनिष्ठेचा आधारच नव्हता. त्यामुळे त्यांचे अंतःकरण अनुतापाने नुसते रूक्ष व निराश झाले. कुळांतील वैष्णव संप्रदायाप्रमाणे गोपीचंदनाच्या मुद्रा केवळ दिखाऊपणासाठी कांही काळ ते करीत असत. परंतु त्यांच्या अंतरांत हरिप्रेमाचा ओलावा नव्हता. ते वैष्णवाचे नास्तिक होण्याचा रंग दिखू लागला. त्यांचे पाप त्यांना खात होते. ह्या पापापासून माझे कोणी रक्षण करील काय ? अशी तीव्र उत्कठा त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली. अशा वेळी ईश्वराने एक दिवस स्पष्ट शब्दात त्यांस त्यांचे हितगुज सांगितले; त्यायोगे त्यांचे अतःकरणांत प्रकाश पडला आणि मनाच्या संतोषाकरिता व आत्मोन्नतीकरिता (Prayer) देवाची करुणा भाकणे अत्यंत आवश्यक आहे हे त्यास कळून आले, असा ते आपला अनुभव सागतात. अशा ह्या विचारसंक्रमणाच्या वेळी राममोहन याच्यापुढे कुराणादि आरबी व फारसी ग्रंथ आले; देवदनाथांचे हातीं उपनिषद् आले, व केशवचंद्रांस इंग्रजी काव्यग्रंथ व बायबल मिळाले. अर्थात् त्यांच्या पुढील सर्व आचार-विचारांवर ह्या त्यांच्या प्रथम संस्कारांचा अंशतः निरनिराळा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. तथापि फारशी, संस्कृत व इंग्रजी धर्मग्रंथ जरी वेगळे, तरी त्यांच्या संस्कारानी तिघांच्याही ठिकाणी प्रचलित धर्माचार व रुढी यांच्यासंबंधा तिरस्कार हे एकच फळ निर्माण झाले. केशवचंद्र ब्राह्म झाल्यावर लवकरच त्यांच्या कुळाच्या वैष्णवसंप्रदायाप्रमाणे त्यास गुरुदीक्षा घेण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां कुलाचार व स्वकौटुंबिकांची आज्ञा याची भीड न धरतां त्यांनी संप्रदायदीक्षा घेण्याचे साफ नाकारले; व स्वकीय जनांत अत्यंत सखेदाश्चर्य उत्पन्न केले.

केशवचंद्र सेन हे लहानपणापासून मोठे नाट्यप्रिय होते. त्यांचा स्वभाव अत्यंत भावनाप्रधान असे. ते शेक्सपीअरच्या नाटकांतील हॅम्लेटची भूमिका उत्कृष्ट करीत असत. तसेच पुढे विधवाविवाह नाटक व नववृंदावन हे त्यांच्या आवडीचे खेळ होते. कोणचीही गोष्ट असो, लहानपणच्या खेळापासून तों अखेर धर्मसंस्थापनेच्या कार्यापर्यंत सर्व लहानमोठ्या चळवळींत सतत केंद्रीभूत राहण्याइतकें व्यक्तिमाहात्म्य त्यांचे ठायीं होते. असामान्य वक्तृत्व; तेजोमय भावना, इंद्रियसुखाविराग आणि जबरदस्त महत्त्वाकांक्षा इत्यादि

गुणांच्या योगाने केशवचंद्र सेन लवकरच तरुण बंगालचे जीव की प्राण होऊन गेले. केशवचंद्र सेन ह्यांस धर्मविचारांची आवड उत्पन्न होण्यापूर्वीच ते नीतिशास्त्राचे प्रणेते झाले. त्यांची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या उदास मनासही स्वस्थ बसू देईना. ते रेव्हर्ड पाश्चांचे दोस्त बनले. शास्त्र आणि वाङ्मय यांच्या जोपासने-करितां त्यांनी ब्रिटिश इंडिया सोसायटी नामक संस्था स्थापन केली. त्यानंतर इ. सन १८५७ त्यांची “ Good will Fraternity ” ही संस्था अस्तित्वांत आली. त्या संस्थेत केशवचंद्र याची थियोडोर पार्कर, डॉ० चामर वगैरे आग्ल एकेश्वरीपंथाचे ग्रथावरून व्याख्याने होत. प्रतापचंद्र म्हणतात, “ एकदा एका उदासवाण्या रार्त्री केशवचंद्रांच्या घरी एकीकडच्या एका खोलीत आम्ही पाचसहा तरुण एकत्र झालो. खोलीचे दार लावून घेतले. खोलीत अगदी मंद प्रकाश ठेवला होता. अशा वेळी आम्ही आमच्या भावनाप्रधान मनानी अत्यंत कळकळ्याने प्रार्थना करण्यास सुरवात केली. केशवचंद्र घसा कोरडा पडेपर्यंत जिव तोडून भाषण करीत होता आणि आम्ही सर्व धाय मोकलून सारखे रडत होतो ! ” असे हे उत्कट परंतु अविचारी भावनेचे अत्याचार ब्राह्मसमाजाच्या आरंभ काळीं वरचेवर दिसून येत. परंतु अशी ही अतःकरणाची बळेच कालवाकालव करून घेण्यात अरण्यारोदनाहून फारसा अधिक फायदा नाही, असे त्यांस लवकरच वाटू लागले असावे. आपल्याला कोणी मार्गदर्शक पाहिजे, ईश-प्राप्तीच्या परमधेयाकडे जाणाऱ्या पांथस्थांचा एखादा मेढा आपण गांठावा हे बरे, असे त्यांस वाटू लागले. * नुसता ईश्वराचा आस्तित्वभाव काय कामाचा ? त्या ईश्वराच्या प्राप्तीसाठीं पथारूढ होणे अवश्य आहे असे त्यांच्या मनाने घेतले. अशा समयास राजनारायण बोस यांची गोपगरीवरील प्रवचने, प्रार्थना व त्यांचे लेख यांनी केशवचंद्र यांचे चित्त आकर्षित केले. व इ. सन १८५७ सालीं ते गुपचूप ब्राह्मसमाजाचे सभासद झाले. त्या वेळीं धर्मा-संबंधीच काय पण ईश्वरासंबंधीही त्यांची निश्चित अशी भावना नव्हती. ख्रिस्ती वाङ्मयाच्या संस्काराने ईश्वर हा सर्वांचा पिता व मनुष्यमात्र हे बंधु हैं तत्त्व त्यास पटले होते. वैष्णवादि प्रचलित संप्रदायांची माहिती मिळविण्या-चा त्यांनी प्रयत्नच केला नव्हता. केवळ इंग्रजी शिक्षणाच्या दर्पानें प्रचलित समाजरीतीस त्यांनीं तुच्छ ठरविले होते. कोणत्याही धर्मग्रंथांनीं आपल्या विवेकबुद्धीवर ताबा चालवितां कामा नये, असा त्यांचा मनोनिग्रह होता.

अशा स्थितीत त्यांस ब्राह्मसमाजाचीं मते सहजच ग्राह्य वाटलीं. आणि म्हणून ते वर लिहिल्याप्रमाणे ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले. देवेंद्रनाथ आपला एकांत-वास संपन्न परत आले, तेव्हां एका जुन्या प्रसिद्ध वैष्णवकुळांतील असलेले हे केशवचंद्र सेन ब्राह्मसमाजास मिळाल्याचे पाहून त्यांस फार आनंद झाला. वजनदार कुटुंबांतील तरुणांचीं मने ब्राह्मसमाजाकडे वळविण्यासबंधीं त्यांचा फार कटाक्ष असे. लवकरच त्यांचें एकमेकांवर विलक्षण प्रेम जडले. आणि त्याच्या उभयतांच्या सहकारितेने ब्राह्मसमाजाचे उत्कर्षास मोठीच भरती आल्यासारखे झाले. शेकडो लोकांचे लक्ष समाजाच्या चळवळीकडे वेधले. नवीन सुशिक्षित पदवीधर समवयस्क व एकविचाराचे असल्यामुळे, मोठ्या उत्साहाने समाजास येऊन मिळूं लागले. समाजाचे चालकत्व तत्वबोधिनी सभेकडे येथपर्यंत होते, ते ब्राह्मसमाजाने ह्यापुढे आपल्याकडेच घेतले; आणि देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र हेच समाजाचे चालक बनले. पुढे त्यांनीं ब्राह्मस्कूल नांवाची एक सुप्रसिद्ध संस्था काढून त्यांत मागे लिहिल्या-प्रमाणे ब्राह्मधर्मावर साप्ताहिक व्याख्यानमाला व वार्षिक परीक्षा सुरू केल्या. ह्यापुढील ब्राह्मसमाज संस्थेचे चळवळीत केशवचंद्र ह्यांच्याच कामाची धडाडी व उत्साह विशद दिसून येतो. राजा राममोहनांप्रमाणे केशवचंद्र ह्यांचाही ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं जरी क्वचित् प्रसंगी खटका उडाला, तरी एकदरीत दोघांनींही ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे प्रेमच अधिक संपादन केले. असे दिसते. केशवचंद्र सेन व त्यांचे सहकारी तरुण बंगाली यांनीं वैदिक वाङ्मयापेक्षां ख्रिस्ती वाङ्मयाचाच अधिक अस्थापूर्वक अभ्यास केला होता. त्यामुळे त्यांच्या सर्व चळवळीत ख्रिस्त्यांचेच अनुकरण बहुतांशी केलेले दिसते. केशवचंद्र सेनाने धर्मसंबंधीं पहिला विचारार्थानिमय ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशींच केलेला दिसतो. पुढे ख्रिस्ती व शीखधर्मीयांचे अनुकरण करून केशवचंद्र यांनीं आपले सांप्रदायिक बंधूंची एक संगतसभा नामक संस्था निर्माण केली. त्यांत ख्रिस्ती बायबल आणि त्याचप्रमाणे थिओडोर पार्कर, प्रो० न्यूमन, मिस कॉव, हॅमिल्टन, व्हिक्टर कझन इत्यादि पाश्चात्य ग्रंथकारांचे फार काळजी-पूर्वक अध्ययन सुरू झालें. त्यांतच केशवचंद्र सेन ह्यांनीं 'बायबल ट्रॅक्ट' प्रमाणे बंगाली तरुणांस उद्देशून लहान लहान चोपडीं प्रसिद्ध केलीं!

इ. सन १८६० सालीं त्यांनीं तरुण बंगालला उद्देशून पहिले चोपडे

प्रसिद्ध केलें. आणि त्यानंतर निरनिराळीं बारातेरा चोपडीं त्यांनीं लागोपाठ प्रसिद्ध केलीं. त्यांच्या पहिल्याच चोपड्यांत सरकारी शाळांतून मिळणाऱ्या धर्महीन व नास्तिक्यविचारप्रवण अशा शिक्षणावर कडक टीका केली आहे. तसेच सुशिक्षितांचा देशाभिमान नुसत्या पोकळ वक्तृत्वांत व लेखांतच राहिला आहे व त्यास खऱ्या धर्मजीवनाचा पाटिवा नाही या गोष्टीकडेही त्यांनीं तरुण पिढीचे लक्ष वळविले. धर्मसंबंधी त्यांच्या उपदेशाचे सारसर्वस्व 'प्रार्थना' ह्या एका शब्दांत आहे. ज्या प्रार्थनापद्धतीने त्यांना शांति प्राप्त झाली, ती ईशप्रार्थना म्हणजे भवरोगावरील एक त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा आहे असा त्यांचा दृढतर विश्वास होता. ते म्हणत की. प्रार्थनेची उपयुक्तता सिद्ध करावयाला तर्क काय कामाचा ? शरीराची भूक भागविण्याकरिता अन्न मिळवणे जितके अगत्याचे, तितकीच अंतर्गत्याची भूक भागविण्याकरिता ईशप्रसादार्थ त्याची प्रार्थना करणे हे अपरिहार्यच आहे. येथे शंकाकुशंकांस अवसरच नाही.

केशवचंद्रांच्या या लहान लहान चोपड्यांत त्यांनीं ब्राह्मधर्मावर ब्राह्म-शाळेंत दिलेल्या सर्व व्याख्यानांचे सार आहे. प्रार्थनेप्रमाणेच केशवचंद्रांचा विशेष जोर सहज उपजतबुद्धि व ईश्वरीप्रेरणा यांवर अधिक दिसतो. कोणत्याही प्रश्नासंबंधी विचार करूं लागण्याच्या प्रथमक्षणीच किंबहुना पूर्व-क्षणीच त्यासंबंधी मनाचा जो अनायासेच ग्रह असतो, त्यास ते उपजतबुद्धि असे म्हणतात. ही बुद्धि अचूक मार्गदर्शक असते अशी त्यांची समजूत होती. शिवाय प्रार्थनेच्या वेळी जेव्हां आपण ईश्वरासन्मुख होतो. त्या वेळीं होणाऱ्या एकाग्रचित्तांत ईश्वरी प्रेरणा होते. अशा प्रेरणेप्रमाणे निःशंकपणे वागण्यास मनुष्य सहजच तयार होतो. इतकेच काय पण अशा ईश्वरी प्रेरणेच्या द्वारे त्याचा साक्षात् ईश्वरार्शी परिचय होऊन ईश्वर म्हणजे केवळ कल्पनामात्र असे ब्रह्मतत्त्व नाही, अथवा तो कोणी ऐतिहासिक पुरुषही नाही, तर ईश्वर म्हणजे नित्य, शुद्ध, बुद्ध स्वभाववान् असा परमपुरुष आहे ही गोष्ट पटून त्याचे अगाध ज्ञान, अनंत शक्ति, अमर्याद प्रेम इत्यादि अलौकिक गुणांचा आपल्याला साक्षात्कार होऊ शकतो. ईशस्वरूप आपण आपल्या सन्मुख पाहूं शकतो असे ते म्हणत. ब्राह्मधर्माच्या मूळ एकेश्वरी तत्त्वा-संबंधी राममोहनप्रभृति सर्व ब्राह्म पुढाऱ्यांचे एकमत असले, तरी राजा

राममोहन, देवेंद्रनाथ, राजनारायण बोस आणि केशवचंद्र सेन यांच्या विचारां-
च्या मांडणीमध्ये व्यक्तिभेदाप्रमाणे फरक दिसून येतो. त्यासंबंधी पुढें सविस्तर
विवेचन येणारच आहे. असो.

केशवचंद्र सेन यांच्या असामान्य स्फूर्तीमुळे त्या काळचे सुशिक्षित
बंगाली तरुण, धर्मसुधारणेच्या उत्साहाने बेहोष होऊन गेले. वर्णसंस्था
मोडावी, यज्ञोपवीताचा त्याग करावा, कुलगुरूकडून दीक्षा घेऊं नये,
मूर्तिपूजकाकडे कोणत्याही समारंभास जाऊं नये, नाचरंग तमाशे
यांस आळा घालावा, स्त्रियांस पुरुषासमान हक्क द्यावे, सत्य न्यायनीति
ह्यांच्या मर्यादा कडक रीतीने पाळाव्या, असे ठराव संगतसभेत एकामाधून
एक होऊं लागले. ह्या विचारविनिमयात सभासदांच्या रात्रीच्या रात्री जाऊं
लागल्या. सभा विसर्जन करून घरीं येत असतांना देखील रस्त्यांतील
कंदिलाचे खालीं परतणाऱ्या सभासदांचीं त्रिकुटे आणि वोंकडे पुन्हा जमून
त्याची तासतास उभ्याउभ्याच चर्चा सुरू राही. याप्रमाणे तरुण सुधारकांचीं
मने सुधारणाविषयांनी भरून गेलीं होती. कोठे कोठे नीतिनियमाचे
परिपालनांत कर्मठाप्रमाणे कडक शिस्तीचा अवलंब होऊं लागला होता.
उदाहरणार्थः—आपले पदरीं असल्याचा दोष येऊं नये म्हणून सगतसभेचे
खास सांप्रदायिक, “अमुक एक गोष्ट अशी आहे” असे निश्चित विधान
न करतां, “ती तशी आहे असे वाटते,” असे म्हणत. “अमुक गोष्ट मी
करीन” असे न म्हणतां “ती गोष्ट करण्याचा मी प्रयत्न करीन,”
अशी भाषा वापरण्याची ते फार काळजी घेत. ह्या सर्व विचारक्रांतीचे
ओघांत ब्राह्ममंदिरांतील प्रार्थनेचे रूपांतही पालट झाला. देवेंद्रनाथांच्या
स्तोत्रांतून व प्रार्थनांतून परमात्म्याचें सदैव सान्निध्य, त्याच्या कृपेविषयीं
आत्मविश्वास आणि तन्निमित्त धन्योद्धार असा प्रकार दिसतो. तर केशवचंद्र
सेनांच्या प्रार्थना, अनुताप आणि करुणा, अशा वृत्तीच्या दर्शक दिसून
येतात. एकंदरीत हिंदी पद्धतीपेशां ख्रिस्ती प्रार्थनापद्धतीचेच त्यांनीं अनु-
करण केलेलें दिसतें. अशाच अनुकरणाची दुसरी बाब म्हणजे तर ख्रिस्ती
मिशनऱ्यांप्रमाणे ब्राह्मधर्मप्रसारार्थ केशवचंद्र सेनानें मिशनरी तयार केले ही
होय. आणि ह्यापुढें केशवचंद्र सेनानें आपली नोकरी सोडून आपणांस सर्वस्वीं
ह्याच कार्यास बाहून घेतलें. ब्राह्मसभेतील चर्चात्मक ‘ब्राह्मधर्मानुष्ठान’ ह्या

नांवाचा एक महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केला. आपल्या पक्षाचें मतदर्शक म्हणून “ इंडियन मिरर ” नांवाचें पाक्षिक इंग्रजी पत्र त्यांनीं रुरू केले. आणि आपल्या मताची छाप चोहोंकडे बसविण्यास त्यांनीं सुरवात केली.

त्यांची ही असामान्य कार्यक्षमता पाहून देवेद्रनाथांनीं फार मोठ्या समारंभांनं केशवचंद्र सेन यांस ब्राह्मसमाजाचे आचार्य ही पदवी प्रथमच इ.स. १८६२ सालीं दिली. साक्षात् ईश्वराकडूनच आपणांस तशी चालना मिळाली असे ते म्हणत. केशवचंद्र सेनांचें त्या वेळीं त्यांनीं ब्रह्मानंद असे नामाभिधान ठेवले. हा अपूर्व समारंभ पहाण्यासाठींच केशवचंद्रांनीं व त्यांचे समवयस्क तरुण ब्राह्ममंडळींनीं आपल्या अल्पवयस्क बायका बरोबर नेण्याचे ठरविले. केशवचंद्रांची बायको त्या वेळीं अवघी पंधरा वर्षांची होती. बाबू प्रतापचंद्र मुकुमदार यांचीही तितक्याच वयाची होती. त्या वेळीं बंगाल्यांत स्त्रियांची पडद्याची वगैरे शिस्त फारच कडक रीतीने पाळली जात असे. केशवचंद्रांचे घरचे मंडळींनीं तिला देवेद्रनाथांकडे पाठविण्याचे साफ नाकारले. ठाकुरघराणें बहिष्कृत होते हे पूर्वीं आलेच आहे. अशा घरीं आमची मुलगी येणार नाही. असा घरच्या मंडळीचा स्वच्छ जबाब मिळतांच, ती कशी येत नाही ते पाहूं, असा केशवचंद्रांनीं आग्रह धरिला. ती कशी नेतोस ती तरी पाहू, असे घरच्या मंडळींनीं मनांत आणलें, तेव्हां पोलीसची मदत मागण्यापर्यंत केशवचंद्रांची मजल गेली. एक दिवस सुप्रभातीं एक मोठाच प्रसंग झाला. केशवचंद्र आपल्या बायकोस नेण्यास घरांत गेले. घरांतील झाडून सारे पुरुष, नोकरलोक, शेजारीपाजारी, पहारेकरी हा मुलीला वसा नेतो, तें पहाण्यासाठीं दुतर्फा ठिकठिकाणीं उभे राहिले. इतक्यांत केशवांची स्वारी बाहेर पडली. त्यांचे मागोमाग त्यांची अल्पवयी धर्मपत्नी लज्जारक्षणार्थ तोंडावर पदर ओढून पति हेंच आपले निधान ह्या निस्सीम भावनेनं धीराने पावले टाकीत त्याच्या मागोमाग जाऊ लागली. तेव्हां कोणी केशव सेनांचे साहस तर कोणी त्यांच्या लहान बायकोची पतिनिष्ठा ह्या गुणांकडे पाहून तोंडांत बोटें घातलीं ! शेवटच्या दरवाजाशीं ही वरातीची मिरवणूक जातांच पहारेकऱ्यांनीं त्यांस पुढे जाण्यास अटकाव करून पाहिला. परंतु केशवचंद्रांनीं दरडावतांच दरवाजा खुला झाला व आपले बायकोस डोलींत घालून विजयी केशवचंद्र देवेद्रनाथांकडे निघून गेले. त्यानंतर त्यांचा पदवीदानसमारंभ झाला नाही तोंच त्यांच्या

घराहून त्यांस खलिता आला. त्यांत इतउत्तर सेनांच्या जुन्या कुलीन घराण्यांतून तुम्हांस कायमचें बहिष्कृत केलें आहे, पुन्हा घरांत पाऊल ठेवूं नये, असा मजकूर होता. ह्याप्रमाणें ज्या घरी त्यांचे पूर्व आयुष्य गेले, जेथे ते लहानाचे मोठे झाले, जेथे त्यांची जीव की प्राण अशी आई रहात होती, त्या गृहाचा कायमचा वियोग झाला असतां, देवेद्रनाथांनी त्यांस कायमचा आसरा देऊन त्यांचें पुत्रवत् पालन केले. किंबहुना पोटच्या मुलापेक्षांही त्यास अधिक प्रेमाने वागविले. प्रतापचंद्र बाबूसही केशवचंद्राप्रमाणे घरचा मनाईहुकूम लागला होता, परंतु तो त्यांनीं मानला नाही. व ते धिटार्झनें घरच्या छळाची पर्वा न करतां बायकोसह परत घरीं जाऊन राहूं लागले.

ह्याप्रमाणे केशवचंद्र सेन आपल्या बायकोसह देवेद्रनाथांच्या घरीच राहूं लागले. केशवचंद्र सेनांप्रमाणे त्यांच्या सहकारी मित्रांचाही अशाच प्रकारच्या अपराधास्तव त्यांच्या जुन्या चालींच्या आतेष्टांकडून व गांवकऱ्याकडून फार छळ होऊं लागला. परंतु तो सर्व छळ सहन करून त्यांनीं आपले अंगीकृत कार्य तसेंच उत्साहानें पुढे चालविलें. केशवचंद्रांचे साहस व स्वार्थत्याग ह्याचें वारे सहजच इतर सुशिक्षित तरुणांत भरले. लढाईतील वीरांप्रमाणें कौटुंबिक छळ व आपत्ति हीं तरुणांस स्पृहणीय वाटूं लागलीं. केशवचंद्रांचें तेज बीजेच्या चंद्राप्रमाणे वाढूं लागले. ते पाहून देवेद्रनाथ त्यांच्यावर फारच प्रसन्न झाले. “ शकुंतलेच्या बालभरताने दुष्यंताला आश्चर्यचकित केले नसेल इतकें ह्या तरुण केशवाने मला थक्क करून सोडलें आहे ” असे ते प्रेमादरानें म्हणत. त्याच सुमारास केशवचंद्र सेनांनीं ‘ब्राह्मधर्मातुष्टान’ नांवाचे एक पुस्तक लिहिलें; ह्याचा तर देवेद्रनाथांवर इतका परिणाम झाला की, त्यांनीं त्यानंतर आपले यज्ञोपवीताचा त्याग केला. मग काय विचारतां ! ती एक तरुणांच्या नवीन मानसिक धैर्याची द्रूम होऊन राहिली ! राखलदास हलदार ह्या नांवाच्या एका ब्राह्मण जातीचे ब्राह्मणे ब्राह्मसमाजांत असा विचार पुढें आणला की, जर सर्व ईश्वराचीं सारख्याच दर्जाचीं लेकरें आहेत, तर कांहींनीं भिन्नजातिदर्शक यज्ञोपवीत कां घालावें ? असे म्हणून त्याने आपल्या यज्ञोपवीताचा त्याग केला. ही गोष्ट त्याच्या वृद्ध पित्यास कळतांच त्याला ती ऐकून इतकें दुःख झालें की, त्यानें तत्काल सुरीनें आपली मान कापून आत्मघात करून घेतला !

केशवचंद्रांचे बंधु, आईबाप व आज्ञे.

महर्षि देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांच्या स्त्रिया.

देवेंद्रनाथांच्या घरांतील इतर मंडळींचे संतोषाकरितां मूर्तिपूजेचा थोडा अवशेष घरांत शिल्लक होता, तोही त्यांनीं अगदी बंद केला. स्वतांचे मुलीचें लग्न पूर्वपरंपरेच्या सस्कारांप्रमाणे न करतां नवीन ब्राह्मविधीने केलें. केशवचंद्रांनी आपल्या पहिल्या मुलाचे नामकरणही नवीन ब्राह्मविधीप्रमाणें आपल्या मोठ्या रहात्या घरीं केले. दरम्यान ते अतिशय आजारी झाल्यामुळें त्यांस त्यांचे घरच्या मंडळींनीं घरात घतले होते. परंतु पुन्हा हा कुलाचार मंग होण्याचा वेळ आला, तेव्हा पूर्ववत् वग्वेडा पडण्याचा प्रसंग आला होता. परंतु त्याच्या घरच्या मंडळींनीं केशवचंद्राचा हट्टी स्वभाव जाणून त्या वेळीं त्यांचा प्रतिकार न करता त्या मोठ्या घराण्यातील फक्त त्याच्या आईशिवाय बाकीची लहानथोर सर्व मंडळी राहतें घरच सोडून चालती झाली ! मग अशा त्या स्वकीयांनी टाकलेल्या घरी केशवानी आपल्या मुलाचा जातकर्मसमारंभ फारच मोठ्या थाटानें (इ.सन १८६३) ब्राह्मविधीप्रमाणें केला. मतस्वातंत्र्याच्या त्या वेळच्या अव्वल अमदानीत तरुण सुधारक आपल्या मनःपूत आचारामुळे स्वकीयांचीं मने किती दुखविली जातील, अथवा आपले ज्ञातिबाधवाचा केवढा उपमर्द होईल, ह्याची प्रायः पर्वा करित नसत.

अशा रीतीने ब्राह्म पुढाऱ्याचे पुढारलेले विचार उत्तरोत्तर आचरणातही उतरूं लागले. अंगीकृत कार्याच्या हुरूपेने तरुण ब्राह्ममंडळी तर जुन्या ब्राह्म पुढाऱ्यांच्या दहा पावले पुढेच गेली होती. त्यांनी संस्थेची अधिकारसूत्रें हल्लुहल्लू आपल्या हातीं घेतलीं, आणि ब्राह्मधर्मप्रसाराचे काम मोठ्या उत्साहाने चालवले. केशवचंद्र सेनाच्या खिस्ती विचारांशीच नव्हे, तर इंग्रजी भाषेशीं त्यांचे इतके तादात्म्य झाले होते, कीं कित्येक आधुनिक विद्वानांप्रमाणे त्यांस इंग्रजीप्रमाणें बंगालींत प्रथम प्रथम बोलतांच येत नसे. त्यामुळें त्यांना बंगालींत बोलण्याचा मनस्वी कंटाळा येई. देवेंद्रनाथांच्या गंभीर व ओजस्वी वाणीपुढे केशवचंद्रांच्या वक्तृत्वाचे आविर्भाव फिकें पडत. तेव्हां तो मानी पुरुष निराश होऊन आचार्यपद सोडण्याच्याही विचारांत होता. त्याच्या उपासनेस जुन्या पंढीतील ब्राह्मगृहस्थ येत नाहींसे झाले. तेव्हां ही फजीती टाळून आपली इंग्रजीची हौस पुरवण्याकरितांच कीं काय त्या कल्पकाने धर्मप्रसाराची एक नवीन योजना तयार करून ते इ. सन १८६४ सालीं त्यासाठीं मुंबईमद्रासकडे धर्मप्रसाराकरितां निघून आले. दोन्हीही

ठिकाणीं त्यांस बोलावणों होती. तेथें त्यांचें उत्कृष्ट स्वागत झालें. इकडील श्रोत्यांवर त्यांच्या अश्रुतपूर्व अशा इंग्रजी व्याख्यानांची छाप बसूं लागली. त्यामुळें सहर्जीच उत्तेजन मिळून आपला एकेश्वरी पंथ केवळ कलकत्याच्या सीमेतच न ठेवतां त्याचा सर्व हिंदुस्थानांत प्रसार करावा ही कल्पना त्यांच्या अंतःकरणांत प्रथमच उदित झाली. अखिल भारत-एकेश्वरी-समाज हें एक मोठे मोहक ध्येय त्यांनीं आपल्यापुढें ठेवलें. त्यानंतरच्या परिस्थितीच्या अनुकूलतेने अगर निमित्ताने केशवचंद्र सेन ह्यांनीं आपले हे ध्येय कसें सिद्ध करून घेतले, हे सांगण्यापूर्वीं त्या वेळीं धर्मविचारांस समाजसुधारणेची पुस्ती जोडण्यास परिस्थिति कशी कारण होत होती तें पाहणे जरूर आहे, म्हणून त्याचा अगोदर विचार करूं.

प्रकरण सातवें सुधारणेचा मनु

इ. सनाच्या एकोणिसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत सुधारणेच्या नवीन मनुस सुरुवात झाली असे म्हणतां येईल. दोन भिन्न संस्कृतीच्या गुणदोषांचा संकर ह्या मनुंत झालेला आढळतो. हिंदुस्थानांतील आद्य सुधारकांचे दृष्टिकोन भिन्न असोत, तसेच त्यांनीं सुधारणेकरितां हाती घेतलेले विषय भिन्न असोत; तथापि एकंदरीत सुधारणेची दृष्टि उघडण्याचे सर्व श्रेय, ख्रिस्ती-सरकार, ख्रिस्ती पाद्री आणि ख्रिस्ती प्राच्यविद्याविशारद यांच्याकडेच आहे, असे त्याचे संस्कृतीचे साभिमानांनी इतिहासकार म्हणत असतात. आणि तें सर्वस्वी खरे मानून ह्या सुसंस्कृत ख्रिस्ती सरकारशी आमचा पारतंत्र्याचा दुवा जोडल्याबद्दल आमचे कित्येक विद्वान् सुधारक ईश्वराचे धन्यवाद गात असतात. ह्यात एक पक्षाचा कावेन्नाजपणा आणि दुसऱ्या पक्षाचें फाजील सौजन्य ह्यांचेच दिग्दर्शन होते, असे आम्हांस वाटते. ज्या पुरुषांची दृष्टि राष्ट्रीयत्वाची भावना ओलाढ्यून अखिल मानवजातीला व्यापून उरते, त्याच्या ठिकाणी, हे श्रेयाचे माप कोणाच्या पदरांत किती टाकावे, याची चिकित्सा करित बसण्याइतकी आस्था व अभिमान नसतोच. एकंदर मानवजातीबद्दल त्यांची भावना इतकी उच्च प्रकारची असते की, कट्ट्या शत्रूबद्दलही दुष्मानगिरीची भाषा न वापरतां माणुसकीच्या भलेपणाचीच भाषा ते नेहमी बोलतात. ही असामान्य व अलौकिक साधुदृष्टि आजच्या जगाच्या कुटिल व्यवहारांत अंगीकारणे ज्यांस अव्यावहारिक वाटतें अशा तीव्र राष्ट्रीय भावनेच्या पुरुषांस, हिंदुस्थान पारतंत्र्याच्या यातना भोगीत असतां, ह्या अँग्लो-इंडियन ग्रंथिबद्दल राज्यकर्त्यांचे अगर ईश्वराचे धन्यवाद गावे असें वाटणें आज तरी शक्य दिसत नाहीं. कारण हें उघड आहे कीं, आजचें जगांतील आंतरराष्ट्रीय दळणवळण लक्षांत घेतां, हिंदुस्थान एका विदेशी साम्राज्यसत्तेत सरकारजमा झालें नसतें, तर ते आजच्या जगांतील उत्कृष्ट संस्कारांस आंचवले असतें, असें खास नव्हे. इतकेंच नव्हे तर ही

भारताच्याची धोंड जर आमच्या गळ्यांत नसती, तर गेल्या शेदीडशें वर्षांत, पौर्वात्य जपानच काय, पण पाश्चिमात्य इंग्लंडच्या पुढेही, दहा पावलें निघून जाण्याचे कर्तृत्व हिंदुस्थाननें दाखविणे कांहीं असंभवनीय नव्हतें. ज्या पाश्चिमात्य संस्कारांच्या उपकारांवरून आम्हांस ऋणकरी लेखण्यांत ख्रिस्ती लेखक मोठेपण मानतात, त्या संस्कारांत जो चांगलपणा असेल तो आम्ही स्वतंत्र असतो तर आपल्या स्वेच्छेनें निवडून व पारखून घेतलाच असता. आज फरक इतकाच झाला की, ती निवड व पारख करण्याची स्वतंत्र बुद्धि आमच्यांत राहिली नाही, दुसऱ्यांच्या उपकारांच्या राईचा डोंगर मानून घ्यावा ही मुजबरीति कबूल आहे. परंतु असें करीत असतांना दुसऱ्याचे अपकाराच्या डोंगराची राई करूनही ती डोळ्यांत सत्कून व झांवून घळघळ पाणी काढते हेही अपरिहार्यच आहे! मोगलाईतील झनाऱ्यात सापडलेल्या एखाद्या अभागी हिंदु राजस्त्रियेच्या अंगानर वादशाहांनीं अगदी रत्नजडित यावनी पेहराव चढविला, आणि हें पहा, तुला आमच्या सरकारनें कसे रत्नखचित केले आहे, म्हणून त्या वादशाहाचे खुपमस्करे त्या वाईस वेळीं अवेळीं बजावूं लागले, तर त्या दुर्दैवी स्त्रीच्या अंतःकरणाची जी स्थिति होईल, त्याप्रमाणे ह्या ख्रिस्ती लेखकांची आत्मप्रौढी वाचून हिंदूभूमीचे मन लज्जित व दुःखित होणें स्वाभाविक आहे. बरील दृष्टान्तांत त्या खुपमस्कऱ्यांच्या सरकारनें त्या अभागी स्त्रीला रत्नखचित केल्याचे गृहीत धरले आहे. पण ह्या हल्लख झालेल्या सुवर्णभूमीच्या ठिकाणी तोही प्रकार विपर्यस्तच झालेला असतांही, त्या मिशनरी भाटांनीं वाटेले ते गावे, आणि आम्हीं त्यास मान चुकवावी, ह आम्हांस तरी अनुकरणीय वाटत नाही. अठराशे सत्तावन सालच्या बंडांत हिंदुस्थानांतील उरल्या मुरल्या स्वाभिमानाची राख झाली असतां, ती राख अंगाला फासून एखाद्या तामसी पुरुषाप्रमाणें त्या भारत-वर्षानें आंगलसंस्कृतीशीं तरी तेखानें फटकून राहावयास पाहिजे होते, असें आज कित्येक उद्वेगानें म्हणत आहेत, पण तोही योग आला नाही. ह्या प्राथमिक मुद्द्यासंबंधीं इतका विस्तार करण्याचे कारण असें की, जी विचारसरणी असंमत म्हणून वर दर्शविली, ती केवळ ख्रिस्ती लेखकांनींच अंगीकारली नसून बऱ्याच ब्राह्म लेखकांनींही स्वीकारलेली दिसते. आतां त्यांपैकीं कित्येकांनीं पांचपन्नास वर्षांच्या पूर्वीं ह्यासंबंधीं जे उद्गार काढले, ते उद्गार त्याच शब्दांत

आजची स्थिति अनुभवून त्यांनींही कदाचित् काढले नसतें, असें जरी मानले, तरी आम्हां पौर्वात्यांवर अशा कोणत्या अपूर्व संस्काराची व उपकारांची खैरात पाश्चिमात्यांनीं केली कीं, त्यामुळे शेषज्ञास वर्षांच्या पूर्वींही आम्हास इतकें हुशळून गेल्यासारखे व्हावे ! हा प्रश्न रहातोच. “कृतघ्ने नास्ति निष्क्रया” मनुष्याने कृतज्ञ असावे, कृतघ्न होऊं नये, हे ठीक. पण कृतज्ञ होण्याच्या भरांत स्वतांस नादान ठरवून स्वाभिमानग्रन्थ होणें, जरूर व दृष्टी नाही, हे उघड आहे.

आमचा व ग्विस्ती लेखकाचा मतभेदाचा हा भाग ह्या ग्रंथात अखेरपर्यंत राहण्याचा संभव असल्यामुळे त्यासंबंधी थोडाअधिक खुलासा आताच एकदा केलेला बरा. राजकारण, समाजकारण व धर्मकारण यांचे सर्वध निगडित असल्यामुळे, आम्हांस हा ग्रंथ लिहीत असतां, निदान मनाने तरी, प्रस्तुत राजकारणाशी जरी अगदीच फारकत करता येणें शक्य नसले, तरी वरील विवेचनातील आमचा कटाक्ष केवळ विदेशी राजसत्तेकडे नसून, सामान्यत्वे आमच्यासंबंधी विदेशीयांचे ग्रंथ व संस्था ह्यास अनुलक्षण आहे, हें सांगणे जरूर आहे. ग्विस्ती मिशनरी व ग्विस्ती प्राच्यविद्याविभागद्वाराची ग्रंथसंपत्ति, व त्याच्या अनेक लोकोपयोगी संस्थांचा व्याप व इतिहास पाहिला म्हणजे त्याचें बुद्धिवैभव व उपयोगशीलता याबद्दल कोणासही उत्कृष्ट साक्ष पटेल ह्यात शंका नाही. हे त्यांचे गुण त्यांच्या स्वातंत्र्यास पुढें नसले तरी साजेसे आहेत हे खरे. पण धाकटा भाऊ वापाचा खादा उभे रहावयास मिळाल्यामुळे उंच दिसतो आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन थोरल्या भावाने जसे दुर्मिळले राहण्याचे कारण नाही, तसे परकीयांप्रमाणे आमच्यात, शाळा, दवाखाने, इत्यादि उपयुक्त संस्था काढून त्या यशस्वी करून दखिण्याची धडाडी नाही; आमच्यात कोणी कोलब्रुक, विल्सन, मॅक्समुलर निपजत नाहीत, शान-विज्ञानाची वृद्धि नाही, समाजात सुधारणा नाहीत, परोपकारी संस्था नाहीत, लोकसंग्रहाचा हुरूप नाही, इत्यादि अनेक खऱ्या व काल्पनिक वैगुण्यास कारण आमची प्रतिकूल परिस्थिति आहे, हे ध्यानी ठेवून सुज्ञांनी विनाकारण आत्मनिंदा करून जनतेत निरुत्साहादि आत्मघातकी दोष पसरवू नये, हेही योग्य आहे. आपत्कालीं आत्मनिरीक्षणाकडे दोषैकदृष्टि राहिल तर तो भूषणावह व सुखावह होईल. पण आपत्कालीं अशी दृष्टि ‘बुडत्याचा पाय खोलांत’ या न्यायानें कधीं कधीं आत्मघातकी होण्याचा फार संभव असतो.

आतां ह्या खिस्ती लेखकांचे ग्रंथांतून आमच्या संस्कृतीबद्दल, इतिहासा-बद्दल व परिस्थितीबद्दल जे वर्णन केलेलें आढळतें, त्यांत लेखकांचे परिश्रम व भाषावैभव हीं जरी उत्कृष्ट दिसून आलीं, तरी त्यांचा दृष्टिकोन अचूक चुकलेला, आणि विवेचनपद्धति निरपवाद स्वार्थप्रेरित असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथसंपत्तिने त्यांना श्रीमान् केले असले, तरी आम्हांस नाहक दारिद्री केले आहे. परंतु हे सहज वाचकांचे नजरेंत येतेच असे नाही. कारण त्या ग्रंथांतून आमची वारीकसारीक व खरीखोटी माहिती देऊन क्वचित् स्तुतिही केलेली आढळते. आणि शिवाय केवळ निर्विकार मनाने, किंवा सहानुभूतिपूर्ण दृष्टीने, आम्ही ग्रंथास आरंभ करित आहो अशी त्यांत प्रतिज्ञाही असते. आम्हीही त्या सर्वांसच खोऱ्या प्रतिजेत आणतो असे नव्हे, परंतु त्याच्या प्रतिज्ञेस काय किंमत द्यावयाची याचा आपण विचार केला पाहिजे. कोणी परपुरुष आपल्या मायबहिणीची-निदा नव्हे-सौंदर्याची स्तुति करू लागला, तर त्यांत वाटल्यास कोणी संतोष मानावा; परंतु त्या पुरुषाची नजर पापी आहे, हे कळून आल्यावर त्याचे स्तावक शब्दही आपल्या मुखास अगर आदरास पात्र होतील काय? हरिदासाचे वैराग्याचे निरूपण शेवटल्या विदागीच्या मागणीमुळे जसे फिके पडते, जादुगाराची मातीची चांदी करण्याची विद्या जशी शेवटीं तो टोपी काढून पै-पैसा मागूं लागला, म्हणजे लबाडी ठरते, नाटकांतील राजा उपांत्य अंकाच्या शेवटी लोकाश्रयाची याचना करूं लागला कीं उघड नाटकी ठरतो, त्याप्रमाणे खिस्ती लेखकांचे आमच्यासंबंधी लेख त्यांतील अखेरचे खरे रहस्य कळले, तर भ्रामक ठरतात. ज्याप्रमाणे आपल्या शेजारच्या सर्व शिष्यांच्या दुकानांवर कोणी एका शिष्याने 'या गावातील प्रमुख', 'ह्या प्रांतातील श्रेष्ठ', 'ह्या देशांतील सर्वोत्कृष्ट शिषी' अशा पात्र्या लटकावून शेवट त्या परोपकारी शिष्याने आपले दुकानावर 'ह्या आळी-तल पहिल्या प्रतीचा शिषी' अशी दिसण्यांत साधी पाटी लावून सर्वांच्या पात्र्या उधळून लावल्या, त्याप्रमाणे खिस्ती लेखकांचा जेथे तेथे स्वताच्या धर्माचे व राष्ट्रीयत्वाचे वगैरे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा डाव जेव्हा उघडकीस येतो, तेव्हां त्यांच्या सर्व परोपकारी ग्रंथांवर सहजच पाणी पडते. तेथे वाचकांनीं केवळ सारसंग्राहक दृष्टि ठेवून चालणेही धोक्याचें आहे असे वाटूं लागतें. मग ही पण सारग्रहणबुद्धि न ठेवतां ते ग्रंथ सर्वथा मान्य करून त्या

अधिष्ठानावर सुधारणेचे मनोरे उभे करूं. पहाने, किती अनर्थावह होईल हें निराळे सांगावयास नको. आपल्या भूत आणि भावी स्थितीबद्दल परकीयांनी लिहिलेले लेख, त्यांनी आपल्याकडून प्रामाणिक बुद्धीने लिहिलेले असले, तरी ते विचारांशंती आणि अनुभवांशंती जसे भ्रामक ठरतात, त्याचप्रमाणे परकीयांचा धर्म व समाजनीति याचे अध्ययन आणि नंतर जसेंच्या तसे त्याचें अनुकरण हेदेखील स्वोन्नतीस पोषक न होतां विघातकच होते. अशा स्थितींत ज्या परकीय संस्कृतीच्या लोकांशी आपला मजबूत आला आहे, ते संस्कृतिधारक, जेते ह्या वर्गात येत असून, ते सत्ताधारी, यशस्वी व ऐश्वर्यवान् असे असल्यामुळे, आपण आपल्या स्वत्वाबद्दल निभ्रान्त चित्ताने खबरदार राहणे, जितकें जरूर तितकेंच कठिण झाले आहे. तात्पर्य, प्रथम दर्शविल्याप्रमाणे ख्रिस्ती राजसत्ता, ख्रिस्ती मिशनरी, ख्रिस्ती साम्राज्य संस्कृति, आणि ख्रिस्ती प्राच्यविद्याविशारदांचे उद्योग व संशोधन, असे चतुर्विध पुरुषार्थांचे प्रकार एकदम नजरेपुढें आले असता, त्यांशी त्या काळी सहज परिचित होणारा जो मुशिथित हिंदी वर्ग, त्या वर्गात बुद्धिभेद झपाट्याने सुरू होऊन हराणक वावरीत “सुधारणा, सुधारणा” ही एकच घोषणा सुरू होणे अगदी स्वाभाविक होते. ब्राह्मसमाज हा मुख्यत्वेकरून मुशिथितांचाच एक संघ असल्यामुळे ह्यांत सुधारणेसंबंधी खळबळ वरचेवर होऊ लागली. राजकीय प्रश्नांच्या चर्चेस राजा राममोहन ह्यांनी पूर्वीच सुरुवात केली होती. तथापि राजकीय सुधारणेची चळवळ अद्याप सुरू झाली नव्हती. औद्योगिक चळवळीचा तर मागमूसही नव्हता. राहता राहिल्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणा. त्यांपैकी धार्मिक सुधारणा हाच ब्राह्मसमाजाचा मुख्य उद्देश म्हणून राजा राममोहन आणि देवेन्द्रनाथ यांच्या आदि-ब्राह्मसमाजाने धार्मिक सुधारणांपलीकडे आपले लक्ष फारसे जाऊ दिले नाहीं. धार्मिक सुधारणांतील मतभेदांस व विरोधांस पुरून उरण्याइतके आणि उपस्थित प्रश्नांची योग्य ती वासलात लावण्याइतकें कर्तृत्व दोघांनीही दाखविले. परंतु धार्मिक बाबींप्रमाणें सामाजिक सुधारणांचा सांगोपांग विचार करून ती चळवळ सुरू करण्यास देवेन्द्रनाथ तयार नसल्यामुळे त्यांची आदि-ब्राह्मसमाज-संस्था विशेषेंकरून तरुण सभासदांच्या महत्त्वाकांक्षेस अपुरी वाटूं लागली. मनुष्यकृत भेद व मनुष्यकृत शास्त्ररुढींची बंधने नाहींशी करून

मनुष्याला स्वतंत्र करावयाचा, यांतच बहुतेक सर्व सुधारणांचा अंतर्भाव होईल. समान हक्क आणि आचारस्वातंत्र्य हेच समाजसुधारणेचे अत्यंत इष्ट गणलेले दोन प्रकार होत. अर्थात् या सुधारणांचे विषयीभूत होणारे वर्ग म्हणजे समाजांत कनिष्ठ म्हणून गणलेले ब्राह्मणेतर, गरीब आणि स्त्रिया हेच होत. त्यांची उन्नति करून सर्वांस समान दर्जा व हक्क प्राप्त करून घेण्यास मोकळे व समर्थ करणे, हेच समाजसुधारकांचे ध्येय होते. वरील वर्गांपैकी सर्वांशी सन्निकट व संख्येने सर्वांत मोठा व आवडीने सर्वांत प्रिय असा स्त्रीवर्गच असल्यामुळे अवलोनतीचा प्रश्न त्यांतही प्रामुख्याने पुढे येणे स्वाभाविक होते. शिवाय प्रतिबंधाचे प्रमाणांतच प्रतिकारांचा जोर असल्यामुळे बंगाल्यांतील गोष्ठाच्या कडक प्रतिबंधामुळे तो पडदा दूर करून स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे स्वतंत्र व मोकळ्या करण्याचा प्रयत्नही जोराचा सुरू झाला. हीं सुधारणांचीं सर्व बीजे पश्चिमेच्या वाऱ्याने प्रथम इकडे आलेलीं असोत अगर नसोत. महाराष्ट्रांने तीं बंगालपासूनच उचलल्यामुळे महाराष्ट्रास तीं पूर्वेकडीलच आहेत. धर्म-कारणाप्रमाणे समाजकारणीही, बंगालच महाराष्ट्रीय सुधारक वर्गास मार्गदर्शक झाला असल्यामुळे, देवेंद्रनाथांचे आदि-ब्राह्मसमाजांत कांही काळ वागणाऱ्या ठळक बंगाली सुधारकांचा अल्प परिचय करून देणे जरूर दिसते. शिवाय त्यायोगे धर्म-सुधारणांप्रमाणे समाजसुधारणांत साक्षात् ख्रिस्ती प्रेरणेचे अंग किती आहे, ह्याचेही आपणांस अनुमान करता येईल.

प्रकरण आठवें बंगालचे कांहीं आद्य सुधारक

राजा राममोहनराय ह्या चौरस पुरुषाने सर्वांगीण सुधारणेस आरंभ केला हे खरें, पण त्याच्या ब्राह्मसभेचा भर एकेश्वरी उपासना ह्या गोष्टीवरच अधिक होता. तेच एकेश्वरी उपासनेचें व्रत पुढे देवेद्रनाथांनीही एकनिष्ठेने चालविलें. परंतु पहिल्या ब्राह्मसभेच्या बुद्धिस्थानी जशी राजा राममोहन ही एकच प्रेरक शक्ति होती, तशी स्थिति आदि-ब्राह्मसमाजाच्या अमदानींत फार काळ राहिली नाहीं. आदि-ब्राह्मसभेचे बुद्धिस्थान तत्त्वबोधिनी सभेकडे होते. कोणा एकाच व्यक्तीकडे नव्हतें. तत्त्वबोधिनी सभेचे सभासदांत तत्कालीन विद्वानांपैकीं फार बडी बडी धेडे होती. 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' या न्यायाने मतभेदाचे अनेक प्रसंग उत्पन्न होत. त्या वेळीं फारकरून मताधिक्याची प्रतिकूलताच देवेद्रनाथांच्या नजरेस येई. अशा प्रसंगांपैकीं धर्म-प्रामाण्याच्या बग्वेड्याचा निकाल देवेद्रनाथांनीं कसाबसा लावला. परंतु धर्म आणि समाजनीति यांच्या सरहद्दीवरील कित्येक वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित होत होते, तिकडे देवेद्रनाथ आपले मन घालीनात. ब्रह्मोपासना आणि तीही प्रायः एकांतिक हा एकच विषय त्यांच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा होऊन बसला होता. त्यांचे त्याचे सारे अंतःकरण व्याप्त करून सोडलें होते. देवेद्रनाथांचे व्यवसाय फार मोठे, आणि त्यांचा विद्याव्यासंगही बहुविध प्रकारचा होता. तरी त्यांच्या दीर्घ आयुष्यातील बहुतेक सर्वकाळ त्यांनीं जनसंमर्दापासून अलग अशा एकांत स्थळीं, ब्रह्मचिंतनाचे अनुपम आनंदांत घालविला, हे खरें.

देवेद्रनाथांची ब्रह्मनिष्ठा त्यांच्या सर्वत्र सहकारी विद्वानांस सुलभ नव्हती. शिवाय ब्रह्मानुभवाबद्दल इतकी उत्कटता क्वचितच कोणाचे ठिकाणीं दिसून येते. यामुळे देवेद्रनाथ आत्मचिंतनार्थ एकांतवास सेवूं लागले, म्हणजे कुटुंबांतील करारी कर्त्या पुरुषांच्या गैरहजिरींत इतरांस आपले आवडीचे व्यवसाय पहाण्यास जसें स्वातंत्र्य मिळतें, त्याप्रमाणें ब्राह्मसमाजाची स्थिति झाली असावी असें वाटतें. शिवाय ह्या वेळीं मतस्वातंत्र्याच्या मनुस प्रारंभ

झालेलाच होता. तेव्हां देवेंद्रनाथांच्या मतास योग्य तो मान देऊनही ब्राह्मसमाजाचे कार्यक्षेत्र बहुमताप्रमाणे वाढवितां येणे त्या वेळीं अशक्य नव्हते.

राजा राममोहन राय यांनी धर्मकार्याप्रमाणे जे समाज-सुधारणेचे कार्य हातीं घेतलें; त्यांतील अतिशय महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे सतीची चाल बंद पाडणे ही होय. ह्याप्रमाणे विधवांच्या जिवावरील एक आरभीचे प्राण-संकट त्यांनीं दूर केल्यावर पुढे त्या विधवांच्या सुस्थितीबद्दल तजवीज लावणे हें एक तऱ्हेने क्रमप्राप्तच कार्य होते. विधवांस जीवदान दिले, येथेच तें कार्य संपले नव्हते; त्यांची पुढची तरतूद लावणे कित्येकांस अत्यंत आवश्यक चाटलें. क्वचित् एखादी बालविधवा तरुणपणच्या देहधर्मास वश होऊन दुराचारी पुरुषाच्या मोहास बळी पडावी, आणि ती गोष्ट उघडकीस आल्यामुळें जनतेने तिचा अत्यंत छळ करावा, अशी हृदयद्रावक उदाहरणे मधून मधून घडत असत. चिताग्नीतून सोडविलेल्या त्या तरुणी, कामाग्नीत होरपळत राहून, अखेर जनतेच्या द्वेषाग्नीने त्यांची राख होण्याचा दुर्घर प्रसंग कित्येक वेळां येई. अशा ह्या अनर्थपरंपरेस आळा घालण्याकरिता विधवा-विवाह व स्त्रीशिक्षण इत्यादि अवलोकनकारक सुधारणांचे बंगाल्यांतील आद्य प्रवर्तक म्हटले तर पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर व बाबू शशिपाद चानर्जी हे होत.

पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर हे एक अलौकिक बुद्धिमान् पुरुष अव्वल इंग्रजींत बंगाल्यांत होऊन गेले. ह्यांचा जन्म इ. सन १८२० मध्ये विरसिध येथें झाला. त्यांची आई भगवती देवी हिचे पोटीं हे विद्वद्रत्न जन्मास येणार असें भाकीत तत्कालीन प्रसिद्ध ज्योतिषी भावानंद भट्टाचार्य ह्यांनीं केलें होते. ईश्वरचंद्रांचे वडील रामजय यांसही साक्षात् तसा दृष्टान्त झाला होता. विद्यासागरांचे घरचे अठराविस्वे दारिद्र्य होते. ईश्वरचंद्रांच्या वडिलांना दरमहा फक्त आठ रुपये पगार होता. अशा विपन्न स्थितींत असामान्य बुद्धिमत्ता व अवि-आंत उद्योग यांच्या जोरावर ते इतक्या मोठेपणास चढले कीं, तारानाथ तर्कवाचस्पतीसारख्यांनीं त्यासंबंधीं असे उद्गार काढले कीं “विद्यासागर तुमचा जयजयकार असो ! तुम्ही मनुष्य नसून मानवदेहधारी ईश्वरच आहांत !” मातृपितृसेवेंत ते एक पुंडलीकच होते. पूर्ववयांत घरांतील मोल-करणीचें, स्वयंपाक्याचें, वगैरे हरएक प्रकारचें हलकेंसलकें चटसारें काम ते

स्वतः करीत असत. रात्री १० ते १२ इतकीच काय ती त्यांना विश्रान्ति ठाऊक होती. पुढे मोठेपणी ते स्वता जाडे संस्कृत पंडित झाले. संस्कृत अध्ययनाच्या कामीं तर ते परमनिष्णात होते. त्यांनी लोकशिक्षणाच्या कामीं भगीरथ प्रयत्न केले. कलकत्त्याच्या संस्कृत कॉलेजातील संस्कृत शिक्षण द्विजेतरास देत नसत, तो निर्वध ह्याच्या ग्वटपटीने दूर झाला. बंगाली भाषेत ग्रंथसंपत्ति निर्माण करून त्यांनी व अध्वयकुमार दत्त यांनी मातृभाषेस तेज चढाविले. तत्त्वबोधिनी पत्राचे हे दोघेही संपादक होते हे वरती आलेच आहे. आपल्या प्रार्थीच्या बाहेर खर्च करून यांनी मोफत शिक्षणाच्या शाळा काढल्या. आणि स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं तर प्रसिद्ध असलेले मि० वेथ्यून यांचे विद्यासागर उजवे हातच होते. तथापि यांचे सर्वात मोठे कार्य, म्हणजे विधवा विवाह व तज्जन्य सतीत कायदेशीर ठरवून घेणे, हे होय. कलकत्त्याच्या हिंदुकॉलेजातील डेरोझिओप्रमाणे ह्या सुधारकाने संस्कृत कॉलेजांत त्या काळी मोठीच खळबळ उडवून दिली. त्यामुळे पंडित शिवनाथशास्त्री, पंडित योगेंद्रनाथ विद्याभूषण, असे कित्येक त्या वेळचे संस्कृत कॉलेजांतील विद्यार्थी विधवाविवाहाचे कट्टे पुरस्कर्ते बनले. विद्यासागर महाशयांनी इ. सन १८५६ साली बाबू राजकृष्ण बानर्जी याच्या घरी पहिला विधवाविवाह घडवून आणला. त्या वेळी पुनर्विवाहित दंपतीची मिरवणूक पाहण्यास सर्व कलकत्ता शहर लोटले होते. त्याच्या अंगच्या विद्रोहाने नसले, तरी या विवाहप्रसंगाने विद्यासागराचे नांव सर्वतोमुखी झाले. विद्यासागर चिरायु होवोत, अशा धन्योद्धारांच्या अक्षरांनीं विणलेले कांड स्त्रियांच्या लुगड्यास कृतज्ञबुद्धीने झळकूं लागले. ह्याप्रमाणे सौभाग्यवर्तीस वैधव्यसूचक आणि विधवांस पुनर्विवाहसंमत्तिसूचक अशी लुगडीं तयार करण्यात कोष्ट्यांकडून कांहींसा औचित्यभग व्हावा, इतका त्यावेळीं ह्या विषयास उत आला होता ! ब्राह्म-पुढाऱ्यांपैकीं पंडित शिवनाथशास्त्री, बाबू राजनारायण बोस इत्यादि कित्येक पुढाऱ्यांची त्यांस सक्रिय सहानुभूति होती.

एकदां एका विधवाविवाहप्रसंगीं विद्यासागरांचे एक स्नेही आपल्या नऊदहा वर्षांच्या मुलीस घेऊन त्यांचेकडे आले, आणि त्यांनीं रितीप्रमाणें विद्यासागरांस नमस्कार करण्यास मुलीला सांगितलें. मुलीनें नमस्कार केला, तेव्हां महाशयांनीं आशीर्वाद दिला कीं, “ बाळे, तूं दीर्घायु होवोस, तुला

चांगला पति मिळो. पण तुला वैधव्य प्राप्त होऊन तुझा पुनर्विवाह करण्याची संधि मला मिळो ! ” असला हा विचित्र आशीर्वाद देऊन पंडितजी हंसत हंसत म्हणाले, कीं विधवाविवाहास आज जनता इतकी प्रतिकूल आहे कीं, माझ्या खेळांच्याच मुलींजर विधवा न होतील तर माझी ही आवडती सुधारणा मला जगांत रूढ कशी करतां येईल ?

एकदां त्यांच्या कॉलेजांतील विद्यार्थी पंडित शिवनाथशास्त्री (ब्राह्मसमाजाचे प्रसिद्ध इतिहासकार) यांच्या मांडीवर लडिवाळपणे खेळत असलेली सातआठ वर्षांची एक सुंदर मुलगी त्यांनी पाहिली. ही कोण म्हणून त्यांस विचारतां विद्यासागर यांस समजले कीं, ती शेजारच्या न्हाव्याची मुलगी असून विचारी बालविधवा आहे ! हे समजतांच त्या थोर पुरुषाच्या अंतःकरणास गहिंवर आला. त्याच्या डोळ्यांत अश्रुविंदु उभे राहिले. त्यांनी तिला लगेच उचलून आपल्या पोटाशी धरले. तिला आपल्या खर्चाने वेथून स्कूलमध्ये घालण्याचें त्यांनीं ठरविलें आणि आपल्या आईचे भेटीस त्या मुलीला घेऊन येण्यासाठीं त्यांनीं मुद्दाम तिच्या आईकडे मेणा पाठविला.

विद्यासागर यांचें अंतःकरण मेणाहून मृदु होते. पुनर्विवाहामुळे लोकांच्या छळास पात्र झालेल्या दंपतीला तो एक आसरा होता. ते परम मातृभक्त होते. इतके कीं, त्यांच्या आईचे पश्चात् तिचे स्मरण होण्यास याक्वचितही निमित्त होतांच ते अगदीं उतारवयांतही लहान मुलाप्रमाणे रडूं लागत. कोणत्याही सत्रावर आईबापांचे अंतःकरण दुखावणे त्यांस आवडत नसे. आपल्या आईबापांचें मन दुखवून पंडित शिवनाथशास्त्री ब्राह्मसमाजी झाले ही गोष्ट त्यांस मुळींच आवडली नाहीं. स्वकीयांच्याबद्दलही कोमलवृत्ति महाराष्ट्रीय सुधारकांत न्या० रानडे यांच्या ठिकाणीं उत्कटपणें दिसून येते. ईश्वरचंद्रांनीं ज्यांस आपलें म्हटलें त्यांसाठीं ते वाटेल ती तसदी घेत. एका शूद्राच्या मुलीवर त्यांचा बाळपणापासून लोभ असे. पुढे मोठेपणीं तिचें डोकें फिरलें आणि त्या बेडाचे भरांत, मी पंडितजीशिवाय कोणाच्याच हातचें जेवणार नाहीं, असा तिनें हट्ट धरला. तेव्हां पंडित विद्यासागर यांनीं, आपले सर्व व्यवसाय संभाळून दोन वेळां तिचे घरीं जाऊन, तिला भरविण्याचें काम कित्येक दिवस चालविलें होतें ! गरीब अनाथांस साह्य करण्याकरितां त्यांच्या पिशवीचें तोंड सदा मोकळें असे. त्या सुधारणेच्या चळवळींत त्यांनीं आपल्याला

पुष्कळ कर्ज करून घेतलें. त्यांस श्रीमंती कशी ती ठाऊक नसतां त्यांनीं आपल्या औदार्याने श्रीमंतासही लाजविल्याची साक्ष बंगालचे सुप्रसिद्ध कवि मायकेल मधुसूदन दत्त हे देतात.

दत्तकवि म्हणतात कीं, विद्यासागर हे बुद्धि आणि शहाणपण यांत प्राचीन ऋषीप्रमाणे, उद्योगशिल्लिते इंग्रजाप्रमाणे असून त्यांचे अंतःकरण बंगाली मातांप्रमाणे अत्यंत कोमल असे. विद्यासागरांची सत्त्वसंपत्ति इतकी श्रेष्ठ प्रतीची होती की, त्यांस शोधित श्रीरामकृष्ण परमहंसासारखे सिद्धपुरुष त्यांच्या घरी चालून आले, आणि त्यांनीं, ज्ञान, कर्म, भक्ति, सगुणोपासना, द्वैताद्वैत इत्यादि धर्मातील सर्व महत्त्वाचे मुद्द्यांवर फारच थोडक्यांत, अत्यंत मार्मिक व सुबोध असे त्यांच्याजवळ विवेचन केले. श्रीरामकृष्ण परमहंस हे सत्पात्राचे शोधांत असत. ब्राह्मसमाजी मंडळींशीं त्यांचा फाजिवाळ्याचा संबंध असे. त्यांच्या खास शिष्यवर्गाच्या बाहेर त्यांनीं ज्यांस बोधामृताचे आकंठपान करविले, त्यांत पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि केशवचंद्र सेन हेच प्रामुख्याने येतात. ईश्वरचंद्र विद्यासागर ब्राह्मसमाजाचे चिटणीसही कांहीं काळ होते असे म्हणतात. ते तत्त्वबोधिनी सभेचे चिटणीस आणि तत्त्वबोधिनीपत्रिकेचे एक उपसंपादक बरेच दिवस होते. पुढे केशवचंद्र प्रभृति तरुण मंडळींचे माहात्म्य ब्राह्मसमाजांत वाढत चालले, त्या वेळीं पंडित ईश्वरचंद्रांनीं आपला समाजार्थी असलेला संबंध साफ सोडून दिला. इतकेच नव्हे तर त्यांनी एक स्वतंत्र “ उपासनासमाज ” या नांवाची संस्था कांहीं मित्रांच्या साहाय्याने अस्तित्वांत आणली. ह्यांनीं विधवांच्या विवाहाकरितां जशी चळवळ केली, त्याचप्रमाणे विधवांची संख्या वाढविण्यास कारण जी बंगाल्यांतील बहुपत्नीकत्वपद्धति, ती कायद्याने बंद करण्याकरितांही त्यांनीं प्रचंड चळवळ केली. त्यांस यश आलें नाहीं ही गोष्ट वेगळी. पुढे संमतिवयाच्या कायद्याच्या वेळीं मात्र ते पुराणमताचे अभिमानी म्हणून भांडत होते. त्यांचें म्हणणे, उष्णकटिबंधांत अल्प वयांतही ऋतु प्राप्त होण्याचा संभव असतो; आणि ऋतु प्राप्त झाल्यावर धर्मशास्त्राप्रमाणे व्हावयाचे ते सर्व संस्कार झालेच पाहिजेत, त्यास कायद्यानें बंधन घालणे योग्य होणार नाहीं.

पंडित ईश्वरचंद्र यांचे सर्व तरुणपण युरोपियन सिव्हिलिअन्स यांचेच सद्भासांत गेलें. ते व्हॉईसराय लॉर्ड हार्डिज (पहिले) यांचे मसलतगार

होते. याप्रमाणें स. हे. वां. शीं जरी त्यांचे चांगळे सळोव्याचें नातें होतें, तरी खिस्ती मिशनऱ्यांची लुडबुड त्यांस मुळांच पसंत नव्हती असें दिसते. ते त्यांची मनापासून कुचेष्टाच करित.

ह्या काळचे दुसरे एक कट्टे समाजसुधारक म्हणजे शशिपाद बानर्जी हे होत. ह्यांचा जन्म इ. सन १८४० सालीं बडानगर येथील एका कुलीन ब्राह्मणकुळांत झाला. ह्याचे वडील राजकुमार मास्तर या नावानें प्रसिद्ध होते. कलकत्त्यांतील पहिल्या इंग्रजी शाळेच्या सस्थापकांपैकी ते एक होते. ते वारले तेव्हां शशिपाद अवघे पांच वर्षांचे होते. त्यांची आई त्या काळच्या स्त्रियांप्रमाणे निरक्षर तर खरीच पण मोठी समजस व व्यवहारदक्ष होती. शशिपाद ह्यांनीं सामाजिक सुधारणांची इतकीं विविध कार्ये केली आहेत, कीं ह्या त्यांच्या लोकसेवेबद्दल कितीक पंडितांनी त्यांस “ सेवाव्रत ” ही पदवी दिली. शशिपाद बाबू हे मजूरवर्गाचे मोठेच पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या प्रातातील मजूरवर्गाकरितां त्यांनी रात्रीच्या शाळा काढल्या. मद्यपाननिषेध, काटकसर, इत्यादि गोष्टी त्यांस शिकविण्याकरितां मॅजिस्ट्रेटर्नच्या साहाय्याने व्याख्यानमाला सुरू केल्या. ‘भारतश्रमजीवी’ आणि ‘बडानगर समाचार’ इत्यादि वर्तमानपत्रे सुरू केली. मजुरांच्या कामाच्या तासांचे सरकारांत खटपट करून नियमन केलें. लवकरच ते मजूरवर्गास प्रिय झाले. ते लोक त्यांस प्रेमादराने ‘आमचे बाबा’ असे म्हणत असत. गरीब मजूरवर्गाबद्दल त्यांच्या ठिकाणी अत्यंत आस्था व कळकळ असे. त्यांच्या आजारीपणांत त्यांस दवांपाणी देऊन, आनंदाच्या प्रसंगां त्यांस मेवामिठाई वांटून, अंत्यजांचे भजनी मंडळ्यांतही सामील होऊन, ते गरिबांचे एक वाली झाले होते. धर्मान ते कट्टे ब्राह्म होते. त्यांनीं जातिनिर्वेध सोडले होते. तसें केल्यावांचून खालच्या वर्गाचा उद्धार करतां येणार नाहीं, असा त्यांचा निश्चय होता. एकदां एका झोपड्यांत एक मूल रडत असतांना त्यांनीं ऐकलें. त्या मुलाचे आईबाप पोटाकरितां मजुरीवर गेलीं होती. शशिपादांनीं लगेच त्या मुलास कडेवर घेतलें, आणि त्याच्या आईबापांवा शोध करून तें जेव्हां त्यांच्या स्वाधीन केलें, तेव्हां त्यांस बरे वाटले. एकोणिसावे शतकांत गरीब अनाथ मजूरवर्गाची दाद घेणारा हिंदुस्थानांतील हा पहिलाच परोपकारी पुरुष होय.

त्या काळीं पाश्चात्यांचे संसर्गाने बंगाल्यांत मद्यपानास उत आला होता.

ह्या बाबतीत विशेषकरून सुशिक्षितांची स्थिति अत्यंत लजास्पद झाली होती. त्या व्यसनास आळा घालण्यासाठी शशिपाद बाबूंनी फार परिश्रम घेतले. त्यांनी कित्येक तरुणांस दारूच्या खाईतून सोडविले व कांहीं मद्य-पानालयाचे आपल्या वजनाने व उपदेशाने वाचनालयात रूपांतर घडवून आणले. ह्याप्रमाणे शशिपाद बाबूंची सर्वच परोपकारी कृत्ये येथे सांगणे अप्रस्तुत होईल. शिवाय ह्यांपैकी कित्येक गोष्टी कालानुक्रमाने ह्या पुढच्या आहेत. तथापि त्यांच्या सर्वांत आवडत्या सुधारणेबद्दल येथे थोडी माहिती देणे जरूर आहे. ती सुधारणा म्हणजे अवलोकनति ही होय. ह्या सुधारणेला प्रारंभ त्यांनी आपल्या घरीच केला. एका अगदी जुन्या चालीच्या घराण्यांतील अगदी अल्पवयी व निरक्षर अशा कुमारीकेशी त्यांनी आपला पहिला विवाह केला होता. पण आपल्या कुटुंबाने समाजोन्नतीच्या कार्यात सहकारी व्हावे ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा प्रथमपासून होती. परंतु इनान्याचे चालीमुळे स्वताच्या बायकोशी दिवसाचे बोलाय्याचीही पचाईत, मग शिक्षण कसे द्यावे, अशी अडचण होती. पण तीस न जुमानता त्यांनी आपल्या बायकोस शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. अर्थात घरच्या मडळीकडून छळ व कुचेष्टा ह्यास सुरुवात झाली. ती हकीकत वाचिता असता श्रीमती रमाबाई रानडे ह्याच्या आठवणींची आठवण होते.

या उभयतानी आपल्या सौजन्याने व अगीकृत कार्याच्या उत्साहाने, कुटुंबातील व जवळच्या नातेवाईकांतील जुन्या चालीच्या स्त्रियात, मतपरिवर्तन घडवून आणले. हळुहळू नातेवाईक व ओळखीच्या मुलीची खासगी शाळा सुरू झाली. असे होता होता स्त्रियात शिक्षणप्रसार हळुहळू सुरू झाला. त्या कामी त्यांस जनतेकडून अतिशय विरोध व छळ सोसावा लागला. मुलींनी शिकायला यावे म्हणून त्यांनी कोणास शिधा तर कोणास बक्षिसे देऊं केलीं. त्या वेळीं खिस्ती मिशनऱ्यांकडून स्त्रीशिक्षणाचे जरी प्रयत्न होत होते, तरी स्त्री-शिक्षण म्हणजे नवरा मेल्यावरची पोट भरण्याची तजवीज, असे त्यांचे अमंगल लक्षण करण्यांत येई. तसेच मुली शिकल्या म्हणजे त्या चवचाल होतात व नवऱ्याच्या कऱ्यांत रहात नाहीत, असा लोकांचा समज होता.

शशिबाबूंनी स्त्रियांच्या माहितकरितां एक फिरती लायब्ररी व 'अंतःपुर'

या नांवाचें केवळ स्त्रियांनींच चालवावयाचें असे मासिक सुरू केलें. त्यांच्या मुली उषाबाला, वनलता व इंदूबाला यांस त्यांनी चांगलें सुशिक्षित केले होते. अंतःपुराचें संपादकत्व ह्यांचेकडेच होते. परंतु या सुशिक्षित मुली फार दिवस जगल्या नाहींत. हाही शिक्षणाचाच एक अप्रत्यक्ष परिणाम कीं काय न कळे ! शशिबाबूंची पहिली बालविवाहित बायको मृळची निरक्षर होती, तरी पति-निष्ठेच्या जोरावर तिने त्याच्याबरोबर शिक्षणसंस्था चालवून ब्राह्मसमाजात जाऊनही उत्कृष्ट सहकार्य केले. ते इतके कीं, तो मरताच शशिबाबूंनीं लगेच दुसऱ्या एका विधवेशीं पुनर्विवाह करावा, हें त्या साध्वीच्या पुण्यस्मरणास वैगुण्य आणणारे वाटते. मग एका अनाथ झालेल्या विधवेस सनाथ करण्याची आलेली संधि बायां दवडणे त्यांस बरे वाटले नसल्यास नकळें. किंवा कदाचित् त्यांच्या पहिल्या बायकोची मरणसमयीची तशी इच्छाही असूं शकेल.

विधवांचे कैवरी हें शशिबाबूंचे विशिष्ट गुणवर्णन होईल. त्यासही प्रारंभ त्यांनीं आपल्या घरीच केला. त्यांच्या चुलतबहिणीची मुलगी कुसुम हिचा विवाह पांचव्या वर्षी होऊन ती दुर्दैवानें एक वर्षाच्या आतच विधवा झाली होती. ते त्यांच्या कोमल अतःकरणात मोठे शब्द झाले होते. शिवाय ते आठ वर्षांचे असतां एका बालविधवेचें पाऊल वाकडे पडल्यामुळे तिचा कसा अमानुष छळ करण्यांत आला, व त्यापार्शी तिने आपल्या जिवाचा कसा शेवट करून घेतला ते चित्र त्यांच्या नजरेसमोर होते. यामुळे विधवांच्या पुनर्विवाहाचा कायदा पसार झाला तेव्हा त्यांना फार आनंद झाला. आणि त्यांनी आपल्या कुसुमचा पुनर्विवाह करण्याचें ठरवून, पुढे पुनर्विवाहच काय, पण एका वैश्य जातीच्या पुरुषाशी तिचा प्रतिलोम विवाह त्यांनी लावून दिला. त्या पार्शी त्यांचा अमानुष छळ झाला. त्यांच्या घरावर गांवकऱ्यांनी दगडाचा वर्षाव केला व त्यांच्या घराच्या खिडक्या व दरवाजे फोडले. कुसुम व तिची आई याना बनारस येथे पळवून नेऊन त्यांस एका घरांत कोठून ठेवले. पण या सर्व विरोधांतून ते धिम्मपणाने पार पडले. आणि त्यांच्या एका कुसुमचाच काय, पण चांगल्या संभावित अशा तीस-पसतीस कुटुंबांतील विधवांचे त्यांनी पुनर्विवाह लावले. आणि पुढे महाराष्ट्रांतील शारदासदन, सेवासदन, अनाथ बालिकाश्रम इत्यादि संस्थांस नमुन्यादाखल होणारी अशी एक विधवा-साहाय्यक संस्था निर्माण केली.

तात्पर्य “ फादरहुड ऑफ गॉड अँड ब्रदरहुड ऑफ मॅन ” ईश्वर जनक, मानव हे बंधु। ह्या एकेश्वरी पंथाचे ब्रीदवाक्यांपैकी, ईश्वर-जनकत्व (फादरहुड ऑफ गॉड) ह्यांत, ईश्वरोपासनेचें स्वरूप येऊन (ब्रदरहुड ऑफ मॅन) ह्यांत स्त्रीपुरुष आणि भिन्न जाति व वर्ण यातील भेद नाहींसे करणे त्यांचा अंतर्भाव करावा असे मनात येऊन कित्येक ब्राह्म-समाजी मडळी झटून ह्या कार्यास लागली. किंबहुना असेही म्हणतां येईल कीं, ईश्वरोपासनेच्या पहिल्या कार्यापेशां समाजोन्नतीचे दुसरे कार्य तत्कालीन तरुण मुशिस्त्रिनास अधिक सुलभ, व्यवहार्य व चित्ताकर्षक असे वाटू लागले. शिवाय अस की, विदेशीय लोकानी हिंदुस्थानांत हां हां म्हणतां जो मायेचा बाजार मुरू केला, तो पाहण्यास आपल्याबरोबर आपल्या धर्मपत्नीने, अथवा आपल्या लेकीबहिणीना पड्यांतून बाहेर यावे व जगाचे पुस्तकांतील उलटलेल्या नवीन पानावरील मौजा पाहण्यास व वाचण्यास शिकावे असे मुशिस्त्रिनास वाटणे स्वाभाविक होते. मिस मेरी कापेंटर्ससारख्या विदेशी आणि विदुषी प्रौढ कुमारिका, मोकळेपणाने हातांत हात घालून हिडणारीं साहेबमडमाची जोडपी, आपल्या इकडील दैन्याचा वाराही न लागलेल्या त्यांच्यातील पुनर्विवाहित विधवा अशा प्रकारचे अदृष्टपूर्व चित्र त्यांच्या डोळ्यासमोर हांतें. आणि आमची सुधारणा करण्याच्या प्रामाणिक हेतूनीं असो, अगर आमचा आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान ह्यांस पुरें राख्ची करण्याच्या प्रच्छन्न दुष्ट हेतूनी असो, आमचा धर्म व चालीरीति यांतील बिग काढण्यांत कित्येक हलके मिशनरी, व जाडे प्राच्यविद्याविशारद, काक-दृष्टीने निंदकाचे व बुद्धिभेदाचे काम करीत होते. अशांमुळे ब्रह्मोपासना हां एक औपचारिक प्रकार, पण खरें जिव्हाळ्याचें कार्य म्हणजे अवलोकनति वंजातिनिरमन यांसारख्या सुधारणा, असा कित्येक ब्राह्मांचे अंतःकरणांत पालट पडत गेला असल्यास नवल काय !

प्रकरण नव्वें मतभेद व दुफळी

सामाजिक सुधारणांस ब्राह्मसमाजांत मिळत चाललेलें प्राधान्य जसे मतभेदास कारण झाले, तसेच अधिकारसूत्रे कोणाच्या हातीं रहावी, हाही मतभेदाचा दुसरा एक महत्त्वाचा मुद्दा होता. केशवचंद्रांसारखे कित्येक उत्साही तरुण आपले सारे आयुष्य ब्राह्मसमाजाकारितां खर्ची घालण्यास तयार झाले. केशवचंद्रांच्या मागून त्यांचा खेही विजयकृष्ण गोस्वामी, हा खास चैतन्याच्या वैष्णवसंप्रदायापैकी एक अत्यंत उत्साही तरुण, मेडिकल कॉलेजांतील आपला अभ्यास सोडून ब्राह्मसमाजांत सामील झाला व लवकरच त्यानें सुधारणेची प्रचंड चळवळ सुरू केली. त्याच्या अनुकरणाने बाबू आनंद-प्रसाद चतर्जी, अय्योरनाथ गुप्त, उमानाथ गुप्त, महेन्द्रनाथ बोस, जदुनाथ चक्रवर्ती वगैरे अनेक तरुण, उत्साहानें ब्राह्मसमाजांत सामील झाले. केशवचंद्र सेनांच्या सैन्यांतील बिनीचे सरदार ते हेच होत. केशवचंद्र हे आचार्यपदारूढ होतांच ह्या मंडळीसही मोठा उत्साह व जोम आला. त्यांनीं जातिबंधने कमी करण्यास झपाट्यानें सुरुवात केली. प्रथम त्यांनीं आपल्याचपैकीं एकास कनिष्ठ शूद्र जातींतील एका मुलीशीं विवाहास तयार केले. नंतर विजयकृष्ण गोस्वामी ह्यांनीं जेसूर जिल्ह्यांत आपला दौरा फिरवून त्या प्रांतांतील मागें सांगितलेल्या पीराल्ली नामक पतित ब्राह्मणजातींतील वीस-पंचवीस कुटुंबांस ब्राह्मदीक्षा देऊन त्यांस समाजांत सामील करून घेतलें.

त्याच सुमारास मुंबईचे अब्बल इंग्रजींतील सुप्रसिद्ध डॉक्टर भाऊ दाजी हे कलकत्त्यास गेले होते. ते एकदां ब्राह्मोपासनेस हजर होते. तेथील एकंदर प्रकार पाहून त्यांनीं असें सुचविलें, कीं ब्राह्मसमाजाने बौद्ध भिक्षु-प्रमाणें ध्यानधारणेवर सर्व भार टाकावा आणि प्रत्यक्ष परोपकारी कृत्यें करण्याकडे विशेष लक्ष ठेवूं नये, हें बरें दिसत नाहीं. मग त्यांच्याच सूचनेवरून एकेश्वरी मित्रसमाज (Society of Theistic friends) नामक एक संस्था केशवचंद्रांनीं स्थापन केली. आणि अबलोजतीचा प्रश्न त्यांनीं प्रथम

हातीं घेतला. त्या काळचे तरुण ब्राह्म म्हणजे एक प्रचंड शक्ति होती. त्यांच्यापुढें जें काम ठेवावें त्यांत ते मोठ्या उत्साहाने खटपट करीत. असा त्यांचा उत्साह पाहून देवेंद्रनाथांस त्यांस हल्लहळू अधिकारदानही करणें भाग झाले. विजयकृष्ण हे ब्राह्मसमाजाचे अधिकृत प्रचारक झाले. केशवचंद्र हे चिटणीस व प्रतापचंद्र दुय्यम चिटणीस झाले, शिवाय तत्त्वबोधिनी मासिकेचें संपादकत्व पंडित आनंदचंद्र वेदांतवागीश यांचेकडे होते, तेही प्रतापचंद्र मुजुमदार यांच्या हातीं गेलें. अद्याप ब्राह्मसमाजांत जुन्या मंडळीचेच मताधिक्य होतें. अशा स्थितींत देवेंद्रनाथांनी नवीन तरुणांचे माजविलेले स्तोम जुन्या मंडळींस आवडलें नाहीं. आणि पंडित अक्षयकुमार यांच्या पक्षांतील कित्येक मंडळी समाजातून बाहेर पडून त्यांनी पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या साहाय्याने “ उपासनासमाज ” नामक स्वतंत्र संस्था निर्माण केली.

ज्यास जें पटले त्याप्रमाणे त्याने वाणून दाखवावें हा नवीन होतकरू मंडळींचा विशेष बाणा होता. पूर्वसंस्काराचे बंधन वृद्धापेक्षां तरुणांत कमी, आणि सामान्य हिंदुसमाजाच्या नियंत्रणाची भीड तरुणांपेक्षां वृद्धांत जास्त, यामुळे वृद्ध-तरुणपक्षांच्या आचारांत स्पष्ट फरक दिसू लागला. विचाराप्रमाणें आचार हेच तरुणांचें ब्रीदवाक्य झाले होते. त्यामुळे कित्येक इश्रतदार व खानदानीच्या ब्राह्मण-कुटुंबांतील तरुणांनी भराभर यशोपवीताचा त्याग करून मूर्तिपूजेचा जोराने निषेध आरंभिला. ह्याची प्रतिक्रिया म्हणून तरुणांची ही धर्मब्रह्म चळवळ मूळांतच उखडून काढण्याचे जुन्या पक्षानेही मनावर घेतलें. विजयकृष्ण गोस्वामी जेथे जेथे जात, तेथें तेथे प्रचंड उत्साह आणि अनन्वित छळ हें क्रिया प्रतिक्रियारूप दृश्य पहाण्यास सांपडे. धर्मरक्षकांच्या जाचानें समाजाची चळवळ न थांबतां उलट तिने सर्व जनतेचें लक्ष आपल्याकडे ओढून घेतलें. निस्सीम स्वार्थत्याग हा कोणासही लोकादरास प्राप्त करितो. मग तो स्वार्थत्याग कशासाठीं आहे याची चिकित्सा फारसे कोणी करीत बसत नाहींत. त्यावेळची तरुणांची वृत्ति अंशतः अविचारमूलक होती असें मानलें, तरी त्यांचा स्वार्थत्याग आणि उत्साह निःसंशय प्रशंसनीय होता. ब्राह्मसमाजाचे एक प्रच्छन्न शत्रु डॉ० डफ ह्यांनीही येथून शेवटचे प्रयाण करितांना ब्राह्मसमाज ही एक असामान्य शक्ति आहे असें बोलून दाखविलें. बाबू राजनारायण बोस, विजयकृष्ण गोस्वामी, अबोरनाथ गुप्त, असे कित्येक

ब्राह्म मोठे परोपकारी व साधुवृत्तीचे होते. ह्यामुळे ते जात तेथे त्यांचे वजन पडे आणि हेच जेव्हां हिंदुसंस्कारांचे रूपांतर ब्राह्मसंस्कारांत करण्यास झडून पडत, तेव्हां लोकांतही मोठी खळबळ उडून जाई. बाबू राजनारायण यांनी आपल्या मुलीचा विवाह ब्राह्मविधीप्रमाणेच केला. गोविंदपूर येथे कोणी एकाने आपल्या वडिलांचे श्राद्ध ब्राह्मविधीने केल्यावरून त्याचा अमानुष छळ झाला. आणि अखेर इ० सन १८६४ साली नवीन ब्राह्मसमाजी मंडळींनी आणखी एक जो विवाह घडवून आणला, त्यांत ब्राह्मविवाह, विधवा-विवाह आणि तोही मिश्रविवाह (भिन्न जातीतील) असा तिहेरी सुधारणेचा बार उडविल्यामुळे समाजाच्या बाहेरच नव्हे तर समाजाच्या आतही मोठाच धक्का बसला. आणखी ह्यांतच विजयकृष्ण यांच्या जोराच्या तक्रारी-चरून, ब्राह्मसमाजांत यशोपवीत धारण करणारे जे पक्षादी प्रभृति जुने आचार्य होते, त्यांस आचार्यपदावरून दूर करून, जानवीं टाकलेले विजय-कृष्ण व आनंदप्रसाद यांची त्या ठिकाणी नेमणूक झाली. त्याबरोबर समाजांतील जुना पक्ष फारच खवळला, आणि त्यांनी देवेन्द्रनाथावर आपले वजन टाकून नवीन पक्षास पुन्हा अधिकारच्युत केले, व समार्जनयंत्रण सर्वस्वी आपल्या हातीं घेतले. ह्याच सुमारास तरुण मंडळींनी आपली प्रतिनिधि-संस्था नामक एक पक्ष निर्माण करून जुन्या पक्षांतील कलकत्तेकर बड्या धेंडांवर बाहेरचा मताधिक्याचा दाब टाकण्याकरितां त्यांनी धर्म-प्रसाराचे काम नुसते बंगाल्यांतच नव्हे तर बंगालच्या बाहेर मुंबई, मद्रास वगैरे ठिकाणीं जोराने सुरू केले, आणि ठिकठिकाणीं आपल्या मताच्या समाजसंस्था निर्माण केल्या. केशवचंद्रांची मुंबईस पहिली भेट ह्याच वेळी झाली.

नव्या-जुन्या मंडळींच्या विचारांतील अंतर उत्तरोत्तर वाढत चालले होते. इंग्रजी शिक्षणसंस्कारामुळे सुशिक्षितांनी हिंदुधर्माशी कधीच फारकत करून टाकली होती. इतकेच नव्हे तर केशवचंद्रांच्याप्रमाणे ख्रिस्तीधर्माचे संस्कारही त्यांच्या ठिकाणीं दृढमूल झाले होते. ब्राह्मधर्मावरील संस्कृत उप-निषदादि ग्रंथांची छाप त्यांस पसंत नव्हती. ब्राह्मधर्माचे सांप्रदायिक आवरण दूर करून तो सर्वासच सुलभ व सुबोध होईल, असा साधा प्राकृत धर्म करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष होता. राजा राममोहनराय यांच्या धर्ममतांवर जी हिंदुधर्माची छाया आहे. त्यांतून ते बाहेर पडण्यास पहात होते. पूर्वीच्यास

चिकटून न राहणें हें धर्मसुधारकांचें लक्षणच आहे, आणि तें त्यांस भूषणावह आहे, असें ते मानीत; आणि अशा रीतीने राजा राममोहन यांच्या व ह्याच्या मतांतील विरोधाचा परिहार करीत. धर्मविचाराप्रमाणें आचारांतही ह्यांची धाव फार जोराची होती. सुधारणेसाठीं ते इतके उतावीळ झाले होते, कीं फार लांबवर गोष्टीचा विचार करीत बसण्याइतका त्यांस धीर व विवेक नव्हता. उलटपक्षीं जुना पक्ष कालाच्या ओघाबरोबर दोन पावलेही पुढें जाण्यास तयार नव्हता. अशा ह्या दोन परस्पर भिन्न पक्षातील, सध्यां कांहीं काळ तरी, जुळविणारा दुवा म्हटला म्हणजे देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ही जोडी होय. दोघेही एकमेकांची योग्यता ओळखून होते. केशवचंद्रांच्या पक्षाचे पुढारलेले विचार देवेंद्रनाथास बिलकूल पसंत नव्हते. ब्राह्मसमाजांनै समाजसुधारणेंत लक्ष घालूं नये, समाजसुधारणा व्यक्तिस्वातंत्र्यावर ठेवावी, असे त्यांचें मत होते. विधवाविवाह, मिश्रविवाह इत्यादि सुधारणास ते मुळीच अनुकूल नव्हते. केशवचंद्रांचे ख्रिस्तीसंस्कार तर विभीषिकेप्रमाणे ब्राह्मसमाजास ग्रासून नाहींसं करतील, असे त्यांचे स्पष्ट भाकीत होते. देवेंद्रनाथांच्या थोरपणाची छाप केशवचंद्रास अगदींच झुगारता येईना. दोघेही फूट पडूं नये म्हणून झटत होते. त्यासाठींच देवेंद्रनाथांनीं नवीन पक्षास मतभेद विसरूनही उत्तेजन दिले. तथापि हें एक्य पुढे टिकलें नाहीं. तरुणांचे चालीने वृद्ध कधींच चालू शकत नाहींत, यामुळे केशवचंद्रांच्या नव्या व देवेंद्रनाथांच्या जुन्या पक्षांत हळुहळू फूट वाढतच चालली. केशवचंद्र सेनानी आपल्या पक्षाच्या मतप्रतिपादनासाठीं 'इंडियन मिरर' पत्र मोठ्या कारवाईने आपल्या ताब्यांत घेतले, आणि त्या पत्रांतून त्यांचा पुरस्कर्ता देवेंद्रनाथ याचेवरही शोड उठविण्यास मागेंपुढे पाहिले नाहीं. पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांचा एक ब्राह्मिकासमाज त्यांनीं स्थापन केला. कुलीन घराण्यांतील कित्येक स्त्रियांना त्यांच्या पूर्वापारच्या गोष्टांतून काढून, केशवचंद्र सेनानी त्यास एक दिवस कांहीं युरोपियन मित्रांच्या भेटीसाठीं एका ख्रिस्ती मिशनऱ्याच्या घरी नेले. यामुळें जुना पक्ष खवळून गेला, आणि उलट नवा तरुण पक्ष तर ह्यापुढेही पाऊल टाकण्यासाठीं उतावीळ झाला. त्यांचे म्हणणे पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांस पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें पाहिजे. त्यांस आपल्या बरोबरिने वागविले पाहिजे. त्या वेळीं खुद्दके शवचंद्र सेनांचे विचारही पूर्वसंस्कारग्रस्त असल्यामुळें

इतके पुढें गेलेले नव्हते. परंतु त्यांनींच निर्माण केलेल्या नवीन पक्षास त्यांस पुढें आंवरून धरितां आले नाहीं. ब्राह्मसमाजांत अजूनही आचार व विचार त्यांत असावा तसा मेळ नव्हता. कित्येक सुधारकी ब्राह्मांच्या घरचे आचार जुन्या पद्धतीनेंच चालू होते. ही गोष्ट नवीन धाडसी मंडळीस रुचेना. त्यांना मुख्य आचार्य देवेद्रनाथ ह्यांस स्पष्ट कळाविले कीं, ब्राह्मसमाजांतील आचार्य, उपाचार्य, अध्येता इत्यादि अधिकाऱ्यांनीं जातिपंथ-निदर्शक कोणतीही चिन्ह धारण करतां कामा नये. तसें न होईल तर नव्या विचाराच्य. मंडळीस प्रार्थनेस वेगळा स्वतंत्र दिवस द्यावा लागेल. केशवचंद्र सेनप्रभृति नवीन मंडळीच्या विचारांबद्दल देवेद्रनाथाच्या ठिकाणी जरी सहानुभूति वसत होती, तरी त्यांच्या मोहास वश होऊन, जुन्या सहकारी मित्र-मंडळींची मने दुखाविणे त्यास योग्य वाटले नाही. त्यांनी नवीन पक्षाचे म्हणणे मान्य केले नाही. तेव्हां येथून मतभेदास आणि पंथभेदास सुरुवात झाली. देवेद्रनाथ समाजाचे द्रष्टी असल्यामुळे सस्था आपल्या ताब्यात घेणे केशवचंद्र सेनास शक्य नव्हत. तेव्हा केशवचंद्र व त्यांचे सहकारी ह्यांनी ब्राह्मधर्म-प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. आणि अनेक लेख व व्याख्याने ह्यांच्या द्वारे आपल्या विशिष्ट धर्मविचारांचा फैलाव त्यांनी सुरू केला. त्याचे दिग्दर्शन थोडसे पुढे केले आहे.

त्यांनीं सत्यनिष्ठा True Faith ह्या नांवाचे सुप्रसिद्ध पुस्तक प्रसिद्ध केले. या पुस्तकांत साधक-बाधक विवेचनपद्धतीला (Prudence) पद्धत-मूर्खांचें विशेषी वागणे (arithmetic of fools) असें म्हटले आहे. कारण खरी निष्ठा उद्यांचा विचार करित नाहीं. भावी काळचे तरतुदींचे धोरण ठेवणे म्हणजे ईश्वरावर निष्ठा नसल्याप्रमाणेंच आहे. पुढचा मागचा विचार न करितां ईश्वरावर पूर्णपणें विसंबणे ही खरी निष्ठा, असे त्यांचे म्हणणें आहे. अशा प्रकरण्या निष्ठेवत भावावर केशवचंद्रांचा विशेष भर असे. निष्ठा ही एकच मनुष्यास ता क आहे असे ते म्हणत. निष्ठेने भगवन्नाम घेत गेल्यास त्या नांवांत दिव्यशक्ति उत्पन्न होते. उलट श्रद्धेवांचून जपतपवगैरे कोणतीही क्रिया फोल आहे, असें त्यांच्या सांगण्यांतील तात्पर्य आहे. ईश्वरासंबंधीं नुसता आस्तिक्यभाव असणें ही खरी निष्ठा नव्हे. ईश्वर अगदीं आपल्या सन्निध आहे, नव्हे तो आपले अंतरीं विराजमान असून उलट आपणही त्याच्याच पोटांत

सामाबलों आहों. तो आपल्याला सदा अंतर्बाह्य व्यापून आहे, एक निमग्न-मात्रही दूर नाही, अशी जी मनाची निःसंदेह श्रद्धा, तीच निष्ठा होय. आणि ईश्वराच्या अस्तित्वाचा वास्तविक तोच एक निःसंशय पुरावा होय. सत्य-निष्ठेची व्याख्या करावयाची, तर ती अदृष्टाची साक्ष व मुमुक्षुची महत्वाकांक्षा होय, असे म्हणतां येईल. निष्ठा हा प्रत्यक्षाचा पुरावा आहे. निगमआगम, इतिहास, पुराणें, तसेच योग, समाधि, यापैकी कशाचाच आधार न घेतां ही निष्ठा सार्वत्रिक 'अहं' या वृत्तांतच पोसली जाते, प्राणापेक्षाही प्रिय अशा परमपुरुषाची जोड ती करून देते. परमेश्वर हा येथे आतांही आहे असे ती प्रत्यक्ष दाखविते. आत्म्याचे अमृतत्व केवळ निष्ठेनेच सिद्ध होते. शुद्ध पामर जीवाने आपल्या शहाणपणाच्या व सामर्थ्याच्या जोरावर साधनांच्या उत्तरंडी रचून मोक्ष मिळवूं नहाणे, हेच ते पद्धतमूर्खांचे गणित, असे केशवचंद्र म्हणत. ईश्वरासंबंधी खरी निष्ठा असेल तर त्या योगाने एखाद्या अजाण लंगोठ्या-चाही उद्धार होईल. ती निष्ठा नसेल तर पंडितांचे सर्व शहाणपण व्यर्थ आहे. निष्ठा हा जीवात्म्याचा नेत्र आहे. त्या नेत्राने ईश्वराचे साक्षात् दर्शन झाले पाहिजे. नुसते ईशतत्त्व बुद्धिग्राह्य होऊन उपयोगी नाही. आत्म्याचे अमृतत्व चित्ताचे पावित्र्य आणि ईश्वराचे सान्निध्य, हे निष्ठेचे मुख्य प्रकार आहेत. येथे निष्ठा हेच शहाणपण, निष्ठा हीच शक्ति, निष्ठा हेच साधनांचे सर्वस्व होय. ज्यास संकल्प-विकल्पात्मक मन म्हणतात, ज्यास सारासार बुद्धि म्हणतात, ती निष्ठेची कसोटी नव्ह. ज्या चित्तास अशुद्ध विचार शिवणारच नाहीत, असे जे अत्यंत पवित्र अंतःकरण, तीच सत्यनिष्ठेची कसोटी होय. अनुतापाने शुद्ध झालेल्या मनाने ईश्वराशी अनन्य-गतिक होणें, हेच निष्ठेचें स्वरूप. ह्यासाठीं केशवचंद्र सेन, आपले निग्निराळे लेख व व्याख्यानं यांच्याद्वारे आपल्या देशबांधवांस असे सांगतात, कीं आपला उद्धार व्हावा अशी इच्छा असेल, तर एक सत्यनिष्ठा व्हा

इ. सन १८६६ च्या मे महिन्यांत केशवचंद्रांचे 'जीजस खार्ईस्ट-आशिया व युरोप' या विषयावर एक बरेंच वाजलें गाजलें असें व्याख्यान झालें. ह्यांत ख्रिस्त, ख्रिस्ती मिशनरी व ख्रिस्ती राज्यकर्ते यांच्यासंबंधीं यथास्थित गौरव, व स्वदेश, स्वधर्म व स्वबांधव ह्यांच्यासंबंधीं अनादर, ठिकठिकाणी दिसून येतो. जीजस खार्ईस्टाचें माहात्म्य आपल्या देशबांधवांस पटलें नाहीं, तें पटावें

व त्याच्या धर्माचा सर्व जगभर प्रसार व्हावा, असा ह्या व्याख्यानांत अत्यंत कळकळीने उपदेश केला आहे, व हेंच काम हिंदुस्थानांत करणाऱ्या ख्रिस्ती पाद्यांचे परोपरीने गोडवे गायिले आहेत. त्यांच्या हिंदुस्थानांतील अविश्रांत उद्योगाचा आढावा देतांना केशवचंद्र म्हणतात, त्याचा सारांश असा:—

“सिरामपूरचे सुप्रसिद्ध पाद्री करे व मार्शमन हे हिंदुस्थानांत आल्यापासून त्यांच्या पद्धतशीर उद्योगांस विलक्षण यश येऊं लागलें. आपल्या देशांत घाटलेल्या लोकांची संख्या आज दीड लाखावर गेली आहे. आज एकंदर ब्रिटीश मिशन संस्था हे काम करीत आहेत. त्यांपैकी बारा ब्रिटिश आहेत. सुमारे पांचशें सव्वापांचशे पाद्रीलोक मिशनचे काम येथे करीत असून त्यासाठीं त्यांचा सालीना खर्च अडीच लाख पाँड आहे...” असा ख्रिस्ती मिशनचा इतिहास सांगितल्यावर पुढें केशवचंद्र सेन म्हणतात:—“अशा त्या अत्यंत निःस्वार्थी, परोपकारी व उदारमनस्क ख्रिस्तानुयायांनीं आमच्या देशांत जीं अनेक थोर परोपकारार्ची कृत्ये केलीं व आमची बौद्धिक, सामाजिक आणि नैतिक सुधारणा परोपरीने घडवून आणली, त्याबद्दल आमचा हा देश त्यांचा अत्यंत ऋणी राहील, यांत कोणासच शंका नाही. खरोखर ही मोठी आमच्या भाग्याचीच गोष्ट की, हे मिशनरी जगदुद्धारकरितां ख्रिस्तधर्म शिकविण्यास निघाले, तेव्हां ह्या हिंदुस्थानचा त्यांना विसर पडला नाही !” अर्थात् हा योग ज्या ब्रिटिश राजसत्तेमुळें जमून आला त्या राजसत्तेचे व राज्यकर्त्यांचेही केशवचंद्रांनीं मुक्त कठानें फार फार आभार मानले. ते म्हणाले की, “(आमच्या ह्या देशांतील) छळ व झोटांग बादशाही, अंधार आणि आपत्ति, अज्ञान आणि धर्मवेड, ह्यांतून आमची सोडवणूक ह्या ब्रिटिश सत्तेनें केली. (तसेंच) ज्या प्रबुद्ध कल्पनांनीं, आमच्या राष्ट्राचें जीवनच बदलून टाकलें आणि आमच्या (Native) देशी समाजांत हलुहलू विलक्षण सुधारणा घडवून आणली, त्याही ह्या ब्रिटिश सत्तेच्याच देणग्या होत. आणि ज्याचें महत्त्व आज आपण वास्तविकपणे जाणतो त्या विचार व आचार-स्वातंत्र्याची अमूल्य देणगीही त्या सत्तेमुळेंच आम्हांस मिळाली ! त्या महाराष्ट्राचें (क्वीन व्हिक्टोरिया) दयाळू ख्रिस्ती राजशासन हा आमच्यावर केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक व नैतिकही प्रसाद झाला आहे. आणि त्यानें आमच्या राष्ट्रीय उन्नतीचा व मोठेपणाचा पाया घातला आहे.” इत्यादि

वर्णन करून नंतर त्यांनीं ब्रॅचसें पाह्हाळिक आत्मनिरीक्षणही केलें आहे. त्यांत अपवादभूत असा वाईट वर्ग सोडून देऊनही, ते स्वकीय बांधवांचें वर्णन करतांना म्हणतात: — “आम्हां नेटिशांचे अंतःकरण अत्यंत संकुचित व स्वार्थी आहे. त्यांच्या विचार, भावना व आकांक्षा अत्यंत कुरठ्या असतात. XXX आमच्या ह्या देशांत प्रतिशेवर खोटी साक्ष देणें, खोटे दस्तऐवज तयार करणें, व्यवहारांत मिथ्याचार व मिथ्याभाषण आणि अप्रमाणिकपणा, हे सर्व दुर्गुण भयंकर प्रमाणांत आहेत, ही गोष्ट मला नाकबूल करतां येणार नाही. परंतु आमची राष्ट्रीय मनोरचनाच अशी असेल, असे मला म्हणवत नाही. (तथापि) सामाजिक आणि धार्मिक दृष्ट्या आमची स्थिति केवळ गुलामगिरीचीच आहे. आम्ही बंगाली लोक तर महा आळशी, निरुत्साही, अत्यंत भेकड असे आहोत. कोठे धोक्याचा प्रसंग आला तर तेथून युक्तीने पाय काढून घेण्यांत बंगाली पुरे हुशार! कोठें कांहीं सुधारणेची गोष्ट काढा, कीं झाला बंगाल्यांचा थरकाप! आपलें जुनें तें चांगले. तें जुनें घर कुजून अंगावर कोसळून का पडेना, आमचा बंगाली कांहीं केल्या तेथून हलणार नाही!” इ० इ०

ह्या कटु तिक्त कथायांत केशवचंद्रांनीं गुळीसाखरही चिमुटभर पेरली आहे. परंतु एकंदरीत पाहतां खिस्त व खिस्तानुयायी यांचे मनःपूर्वक धन्यवाद व त्यास आत्मनिर्देची मळकट भूमिका, असेच शब्दचित्र त्यांनीं आपल्या वक्तृत्वपूर्ण अशा व्याख्यानांत रेखाटले, व त्यास पदोपदीं ‘हीअर’ ‘हीअर’ ‘अझोज’ असेही उत्तेजन मिळत गेले. ह्या व्याख्यानांत प्रोफेसर सिली ह्यांच्या “Ecce Homo” नामक सुप्रसिद्ध पुस्तकांतील विचारांचा केशवचंद्रांनीं अनुवाद केला होता. त्यांच्या व्याख्यानास इंग्रजी ग्रंथांचाच प्रायः आधार असे. असें हें चमचमीत व्याख्यान तात्पुरते कित्येकांस रुचिकर झालें असलें, तरी एकंदरीत ते पचनीं पडण्यास फारच जड गेले.

खिस्तदेवावरिल ह्या व्याख्याने केशवचंद्र ह्यांची कीर्ति दिगंत पसरली. आतां केशवचंद्र आपल्या अनुयायांसह आपले कळपांत येणार, अशी खिस्ती मिशनऱ्यांस आशा उत्पन्न झाली. ब्राह्मसमाजाचें खिस्तीकरण करण्याकरितां विलायतेंतून रसाळ वाणीचे मिशनरी मुहाम इकडे धाडण्यांत येऊं लागले, हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड लॉरेन्सपर्यंत बड्या साहेबांचा त्यास धन्यवाद मिळाला! परंतु ह्याबरोबरच त्यांच्या समाजांतील जुन्या पक्षाचा अत्यंत प्रखर

क्रोधावेशही त्यांस सहन करावा लागला. केशवचंद्र हा जातीनें अनधिकारी असतां त्यास आचार्यपद दिले, तेव्हांपासूनच जुन्या पक्षाचा यांच्यावर रोष होता. आणि आतां जेव्हां ह्या ब्राह्मसमाजाचे कातडे पांघरणाच्या जणू एका मिशनऱ्याचे कंठरव स्पष्ट कानीं येऊं लागले, तेव्हां त्यास एकदम बहिष्कृत करण्याची उतावळी जुन्या समाजीमंडळीत दिसू लागली.

अशा रीतीने आपल्या अंगावर बाजू येते, असे केशवचंद्रांस लवकरच दिसून आलें. त्यांचे नेहमींचे स्तुतिपाठकही ह्या त्यांच्या व्याख्यानांने नाराज झालेसे दिसले. तेव्हां त्या धूर्तानीं पुढील सण्टेवर महिन्यात विहक्टर व्हान नामक एका ग्रंथकाराचे विचारांस अनुसरून 'थोर महात्मे' ह्या विषयावर दुसरे एक व्याख्यान दिले. ह्या व्याख्यानाचा अंतस्थ हेतु असा होता की, मागील व्याख्यानांत केशवचंद्रांनीं हिंदुस्थानांतील कोणत्याही महापुरुषाचे अगर अवतारी म्हणून गणलेल्या पुरुषाचे नावही न घेतां, केवळ एका येशूख्रिस्तास ईश्वरतुल्य पदावर नेऊन बसविले. ह्या गोष्टीचें हिंदुधर्माभिमानी लोकांस सहजच वैषम्य वाटले. ह्यास्तव 'थोर महात्मे' असा सामान्य विषय घेऊन झालेला गैरसमज दूर करावा, असा त्यांचा हेतु होता. परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. कारण सर्वच महात्म्यांस त्यांनीं दैवी अवतारी पुरुषांत गणल्यानें ख्रिस्ताचे वैशिष्ट्य नाहींसें होऊन, मागील व्याख्यानांत त्यांनींच उभारलेला ख्रिस्तविजयाचा डोलारा कोसळून टाकल्यामुळे, ख्रिस्ती लेखक गरम झाले. आणि त्यांस शांत करण्याकरितां, तुलनात्मक विचार करून सर्व महापुरुषांवर ख्रिस्ताचेच श्रेष्ठत्व केशवचंद्रांनीं पुन्हा प्रस्थापित केल्याने, हा केवळ वक्त्याचा कावेबाजपणा आहे, असे लोक उघड बोलू लागले. तात्पर्य, "बूंदसे गई तो हौदसे नहीं आती" असे होऊन उभय पक्ष केशवचंद्रांवर अत्यंत रुष्ट झाले. हीं दोन प्रसिद्ध व्याख्याने पुढे ब्राह्मसमाजात मोठी क्रान्ति घडवून आणण्यास तात्कालिक कारणीभूत झाल्यामुळे, ह्या दुसऱ्या व्याख्यानांतील कांहीं मुद्दे सारांशरूपानें पुढें देत आहों.

“एके बाजूस परंपरागत पंथांचा इटवादीपणा, तर दुसऱ्या बाजूस रुक्ष व निःसत्त्व असा केवळ कल्पनामय बुद्धिवाद, अशा रीतीनें एकोणिसाव्या शतकांतील धर्मजिवन मोक्षप्रद अशा खऱ्या आध्यात्म दृष्टीवांचून आंधळें झालें आहे. आधुनिक सुधारणा ती हीच !

“मनुष्यमात्रास ईश्वराची प्रचीति प्रथम सृष्टीत दिसून आली. सृष्टीवरून सृष्टिकर्त्याची कल्पना मनांत येऊं लागली. हिमाचलासारखा गगनचुंबित पर्वत अँटॅलॅन्टिकसारखे अफाट व खोल सागर, त्यास येऊन मिळणारे नद्यांचे प्रवाह इत्यादि भूमीवरील व त्याचप्रमाणे आकाशस्थ परिस्थिति, विश्वकर्म्यांचे दैभव दाखवीत होती; व सहृदय माणसाच्या अंतःकरणांत भक्तिभाव उत्पन्न करीत होती. भाविक मनुष्यापुढं तरुस वाचा फुटली, वाहत्या झऱ्यात सृष्टि ग्रथार्ची पाने उलटत चालल्या प्रमाणे वाटले दगडही त्याच्याशीं बोलूं लागले. सर्वत्र त्यास मंगलमय दिसू लागले. मग असा प्रश्न निघाला कीं, घड्याळजी घड्याळ तयार करून मोकळा होतो, तसे विश्वयंत्र तयार करून तो महायांत्रिक कांठे वाजूला झाल्या काय ? तर असे नव्हे, जगास जे अस्तित्व व सत्यत्व दिसत आहे, त्याचें कारण त्यांत ईशसत्ता ओतप्रोत संचरली आहे. सृष्टि हेच केवळ ईश्वराचें व्यक्त स्वरूप नसून जगाच्या इतिहासांतही त्याचें स्वरूप व्यक्ततेस आलेलें दिसते. राजकारण व लढाया याच्या शुष्क घडामोडींचा जो इतिहास आपण वाचतो, तो जगाचा खरा इतिहास नव्हे. थोर महात्मांच्या दिव्य चारित्र्यांनीं जो अलंकृत झाला आहे, तो तो इतिहास होय. असे थोर महात्मे म्हणजे कोणी तरी मांढ्या ऐतिहासिक व्यक्ति होऊन गेल्या, इतकेंच आपण म्हणून चालणार नाही. वास्तविक ईश्वरच त्यांच्या रूपाने व्यक्तित्वाला आला, असे म्हणून आपण आपले अंतःकरण त्यांच्या पुढं मोकळे करून, त्यांच्यांत जी काही थोर व उदात्त अशी दैवी संपत्ति असेल, तिचे आपण ग्रहण केले पाहिजे. तीं कांहीं सामान्य माणसे नव्हत. तीं दैवी माणसे होत, ईश्वराचें अवतार होत. याचा अर्थ अनंत असा परमात्मा सूक्ष्म देहधारी झाला, असा नव्हे. ईश्वराचा मनुष्य झाला नाही, तरी मानवशरीरातील ईश्वर त्यांच्या ठायीं व्यक्तत्वास आला. कारण मनुष्यशरीर हेच देवाचें सर्वोत्कृष्ट मंदिर आहे. अशा दैवी पुरुषाचे चरित्र धुमकेतूप्रमाणे लोकविलक्षण असते. मानवकोटीच्या कांहीं विशिष्ट कार्यास्तव त्यांचे अवतार होत असतात. त्यांचें थोर चरित्र जसें देशकालाचें दर्शक, तसेंच एखाद्या विशिष्ट तत्त्वाचें द्योतक असतें. एक अर्थी ते लोकसेवक असतात, म्हणूनच उलट त्यांची लोकांवर सत्ता चालते. त्यांचा निःस्वार्थपणा, त्यांची लोककल्याणाबद्दल खरी कळकळ, त्यांच्या बोधांतील नाबिन्य, त्याचें उपजत अनुभवजन्य ज्ञान,

त्यांची अचिंत्य शक्ति आणि त्याचबरोबर त्यांच्या ठायीं दिसून येणारी साधी बालवृत्ति—हीं सर्व त्यांचे थोरपणाचीं लक्षणें होत. असे महात्मे कोठेंही व केव्हांही झालेले असोत, त्या सर्वांस, धर्मपंथादि भेद विसरून, आपण पूज्य लेखले पाहिजे. आणि जीजस खाईस्ट हा अशा सर्व महापुरुषांचा शिरोमणि असून, त्यांनीं अद्भुत चमत्कार करून, इतरापेशां जगाचें अनंत परीने अधिक कल्याण केलें आहे. यामुळें तो जरी आपले अत्यंत आदरास पात्र आहे, तरी तो जगांत अवतरण्यापूर्वीं त्याच्या स्वागतास जग योग्य करण्यासाठीं जे अनेक थोर पुरुष होऊन गेले, त्याचप्रमाणे जगदुद्धाराचें त्याचे महाकार्य पुढे करण्याकरितां त्याचे मागून जे क्रित्येक महात्मे जन्मास आले, त्यापैकीं कोणाकडेही आपण दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं.

“अशा रीतीनें सृष्टीच्या देखाव्यांत व ऐतिहासिक पुरुषांचे चरित्रांत ईश्वराचे स्वरूप जसे प्रतीतीला येतें, त्याचप्रमाणें तें आपल्या अंतरात्म्याच्या ठिकाणांही प्रतीतीस येते. ते स्वरूप अंतरनिष्ठास त्याच्या निस्सीम निष्ठेचे नेत्रांस दृष्टीस पडते. येथें चतुरांची व्यवहारोपयोगी दृष्टि उपयोगी पडत नाही, तार्किकांची बुद्धि फुकट जाते, नैतिक सुधारकांचे धोरण अपुरे पडते, कर्मठांचा खटाटोप कामास येत नाही. यथाक्रम धीराधीरानें संपादन करण्याची ही गोष्ट नव्हे. ईश्वरीप्रेरणा एका क्षणार्धांत होऊं शकते. ईशकृपेनें साधकाचे सर्व दुर्गुण व दुरित एका क्षणांत लयास जातात. ईशप्रेरणेबद्दल उत्कंठा पाहिजे, परम उत्साह पाहिजे; उत्साह म्हणजे कांहीं एक बुद्धीचा अगर वासनेचा प्रकार नाही. हा उत्साह अखंड जागृत असलेला उत्कट निदिध्यास होय. त्यांत ज्ञान, भक्ति व कर्म ह्या सर्वांतील उत्तमांश आला. पाप आणि अधःपतन यांपासून तारक हाच एक उपाय आहे.”

ह्या व्याख्यानांत केशवचंद्रांनीं आपले विचार फार सुंदर रीतीनें गुंफले आहेत. परंतु शंकरास पांढरे आवडतें म्हणून त्यास पांढरे आणि विष्णूस तांबडें प्रिय म्हणून त्यासाठीं तसें, अशीं फुलें गुंफून त्यांनीं दोन्ही दैवतें असंतुष्टच केलीं. फूट पडण्यास पूर्वीं अनेक कारणें घडत आलीच होती. ख्रिस्तविजयव्याख्यान हें एक शेवटलें निमित्त कारण झाले. आणि पुढें जुन्यानव्या मंडळींत मेळ घालीत बसणें दुरापास्त होऊन केशवचंद्रांनीं शेवटीं स्वतंत्र होण्याचें ठरविलें. आणि तारीख ११ नोव्हेंबर सन १८६६

रोर्जी भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज स्थापून त्यांच्या अंतःकरणांत अलीकडे उदित झालेली महत्त्वाकांक्षा त्यांनीं पुरी केली. अथवा ती पुरी करण्याचे मार्गास ते लागले. त्याचा विचार विस्तृत रीतीनें पुढील भागांत करूं.

प्रकरण दहावे महर्षींची कारकीर्द

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे ब्राह्मसमाजांत दुफळी होऊन केशवचंद्र सेनांच्या पश्चाने 'भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज' हे नांव धारण करून स्वतंत्र संस्था काढली. तेव्हां मूळच्या समाजास आदि-ब्राह्मसमाज हे भिन्नतादर्शक नांव प्राप्त झाले. दुफळीची कारणे मागील प्रकरणांत सविस्तर सांगितलीच आहेत. तथापि दुफळी झाल्यानंतर मतभेदाचे मुख्य मुद्दे दर्शविण्यांत येत. ते असे की, (१) ब्राह्मधर्म हा हिंदुधर्मच आहे असे आदि-ब्राह्म म्हणत; त्यावर भारत-वर्षीयांचे म्हणणे ब्राह्मधर्म हा सार्वत्रिक आहे (Catholic and Universal). (२) दुसरा मुद्दा असा की, मूर्तिपूजानिषेधाइतकेंच जातिभेदाच्या निषेधाला भारतवर्षीय अत्यंत आवश्यक कर्तव्य म्हणून महत्त्व देत. तितकें आदि-ब्राह्म देत नसत.

भारतवर्षीय समाज निर्माण झाला, तेव्हां बंगाल्यांत पन्नास, वायव्य प्रांतांत दोन, पंजाबांत एक आणि मद्रासेस एक; याप्रमाणें ब्राह्मसमाज स्थापन झालेले होते. त्यांनीं मुलांमुलींच्या कित्येक शिक्षणसंस्था चालविल्या होत्या. ब्राह्मधर्मप्रसाराकरितां वाहिलेलीं अशी सदतीस वर्तमानपत्रे सुरू होती. वर लिहिल्याप्रमाणें समाजांत दुफळी झाल्यानंतर, बरील संस्था बहुतांशीं नवीन ब्राह्मसमाजाच्या पश्चांतच दाखल झाल्या. देवेंद्रनाथांचा जुना समाज आदि-ब्राह्मसमाज ह्या नांवानें तटस्थच राहिला. केशवचंद्र सेनांकडे देवेंद्रनाथांचा विलक्षण ओढा होता. केशवचंद्र सेन आपल्या समानशील मित्रांसह देवेंद्रनाथांस सोडून गेले, तेव्हां त्यांस इतकें वाईट वाटलें, कीं त्यांनींही ब्राह्मसमाजाचीं सूत्रे त्यानंतर सोडून दिलीं. आपल्या समाजाची व्यवस्था आपला मुलगा द्विजेन्द्रनाथ आणि बाबू राजनारायण बोस ह्यांच्या स्वाधीन करून ते जुन्या चालीप्रमाणें जणुं काय वानप्रस्थाश्रम स्वीकारते झाले. देवेंद्रनाथांनीं आपलें उर्वरित आयुष्य बहुशः देशाटनांतच घालविलें. ह्या मुदतींत त्यांनीं बंगालींत कांहीं ग्रंथ रचले. प्रसंगोपात्त निरनिराळ्या ब्राह्म-

समाजांना स्वतांच्या सह्यामसलतीने व कित्येक वेळां हजारों रुपयांच्या देणग्या देऊनही मदत केली. केशवचंद्रावरील त्यांचे अकृत्रिम प्रेम अखेरपर्यंत कायम राहिले. केशवचंद्रांचे आचारविचार जरी त्यांस मान्य नव्हते तरी त्यांस व त्यांच्या समाजास त्यांनीं अगदीं खुल्या दिलाने मदत केली. ते मनानें इतके थोर होते, कीं मतभेदाचे वैषम्य त्यांच्या मनास कधीच शिवत नसे. त्यांच्या विरोधी समाजांतील पुढारी मडळीस देवेंद्रनाथांनीं आपल्या मनाच्या थोरपणाने हरघडीं लाजविले. आणि त्यांच्याकडून धन्यवाद करून घेतले. आदि-ब्राह्म-समाज सोडून जातांना केशवचंद्रांनीं देवेंद्रनाथास जे मानपत्र लिहिले त्यांत प्रारंभाच त्यांस 'हे तात' (Father), असे संवोधन असून पुढे त्यांच्या अनेक गुणांचा गौरव करून त्यांस महर्षि हे बहुमानाचे पद त्यांनींच लावले. तात्पर्य, देवेंद्रनाथांनीं केशवचंद्रांस पूर्वी आचार्यपद देतेवेळां 'ब्रह्मानंद' ही पदवी दिली. तसेच केशवचंद्रांनीं उलट त्यांस 'महर्षि' ही पदवी दिली; व ती तत्सांप्रदायिकांस सार्थ वाटली.

देवेंद्रनाथांनीं आपल्या आयुष्यातील भर उमेदीचा तीस वर्षांचा काल ह्या संस्थेकरितां खर्ची घातला. आणि एका काळीं अगदीं नामशेष होण्याच्या वेतास आलेल्या ह्या संस्थेस त्यांनीं अत्यंत भरभराटीस आणून लोकप्रिय केले. घरींदारी चोहोकडे तीव्र प्रतिकूलता असता, आणि पूर्ववयांत श्रीमंती-सुखाचा मोह आणि पुढे पितृनिधनाचा आघात, आणि डोईजड कर्जाचा बोजा, अशा सर्व पेचातून आपली प्रपचनौका सुरक्षित पेलतीरास नेऊन, शिवाय त्यांनीं हे समाजकार्य केलें. हें त्यांची अलौकिक बुद्धिमत्ता व मनोधैर्य यांचें उत्कृष्ट स्मारक आहे. त्यांनीं मनात आणले असते तर ते महाराजा देवेंद्रनाथ झाले असते. परंतु तें राजपद त्यांनीं तुच्छ मानून आपले खरें ब्राह्मण्य जगास दाखविलें. मग जगही त्यांस महर्षि म्हणूं लागले यांत नवल काय !

कर्मठ ब्राह्मणधर्मांनें आपल्या अंगाबाहेर फेंकलेला हा ब्राह्मसमाजाचा उमदा चेंडू, ख्रिस्ती पाश्चांच्या जाळ्यांत सांपडतो कीं काय, असा स्वाभाविक प्रश्न होता. देवेंद्रनाथांची सत्त्वपरीक्षा त्यांतच व्हावयाची होती. ब्रह्मानंदाशीं स्पर्धा करण्याइतकी घरीं विषयानंदाची अनुकूलता, चार्वाकासही लाजविणारे डेरोझीओसारखे प्रोफेसर; मिल, ह्यूम, स्पेन्सर असल्यांचा ग्रंथपरिचय, चांगल्या

चांगल्या सुशिक्षितांसही आपल्या कळपांत ओढणारे डॉ० अलेक्झांडर डफ-सारखे उपद्व्यापी पाद्री, आणि केशवचंद्र प्रभृति अर्ध ख्रिस्ती झालेले अनुयायी, अशी परिस्थिति असतां, हे राममोहनांचे अनुयायी, पुढें कोणत्या थरास जातात, हा प्रश्नच होता. ईश्वरीयोजना अशी होती, कीं ब्राह्मसमाजाचें प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष धुरीणत्व बहुत काळ देवेंद्रनाथांकडेच रहावें ! परंतु तत्पूर्वी धार्मिक पुढाऱ्यांस अत्यंत अवश्य असा स्वार्थत्याग आणि साधर्मनिष्ठा अशा गुणांत ते कितपत उतरतात, त्याबद्दल त्यांची सत्त्वपरीक्षा घेण्याचे देवाने मनांत आणले व ह्या परीक्षेत ते पुरोपूर उतरले.

‘ईशवास्य मिदं सर्वम्’ इ०. ह्या वेदवाणीनें त्यांना जो आरंभी उपदेश झाला, तो त्यांनीं दृढ प्रयत्नानें आत्मसात् करून टाकला. तो इतका कीं, तें उपनिषद्वाक्य हेंच देवेंद्रनाथांच्या आयुष्याचे सार होय. असें सांगतात कीं, ब्रह्मज्ञान, ब्रह्मध्यान आणि ब्रह्मानंदरसपान, हे त्यांचे अत्यंत आवडीचे शब्द व अनुभवाचे विषय होते. ते आत्मसाक्षात्कारी पुरुष होते. भगवंताच्या सच्चिदानंदरूपाचा त्यांना नित्य प्रत्यय होता. तें ईशदर्शन प्रथम त्यांस बाहेरच्या विश्वमंदिरांत होऊं लागलें, आणि नंतर तें त्यांच्या अंतरीं प्रतीत होऊन, तेथे देवभक्तांचे हितगुज सुरू झाले. ते म्हणत कीं, ‘सत्, चित्, आनंद हे शब्द लोक सहज उच्चारतात. ते कित्येकांस जुनाट व अर्थहीन वाटत असतील. परंतु ह्या एकेका शब्दांत काय दिव्य अनुभव सांठविला आहे तें शब्दाने सांगणे अवश्य आहे’. हे अनुभवाचे बोल ते उच्चारित तेव्हां त्यांच्या चेहऱ्यावर अलोट तेज लोटे, त्यांच्या आंगावर रोमांच उभे रहात, आणि त्या वेळचें तें त्यांचे लोकोत्तर गाभीर्य त्यांच्या दिव्य अनुभवाची साक्ष पटवी. त्यांना एकान्त अत्यंत प्रिय असे. त्यांनीं आपल्या आयुष्याचा बराचसा काळ एकान्तासाठीं घराबाहेरच काढला. परंतु ते घरीं असले तरी त्यांस एकान्ताची इच्छा उत्पन्न झाली म्हणजे त्या वेळीं ते आपल्या जीवश्व कंठश्व स्नेहास अगर घरांतील नातेवाईकांसही आपल्याजवळ बसूं देत नसत.

ते जरी असे एकान्तप्रिय होते, तरी त्यांचा प्रपंचाचा व्याप व विद्याव्यासंग फार दांडगा होता आणि त्या सर्वांमध्ये त्यांची विलक्षण शिस्त व उत्साह दिसून येई. त्यांचें आचरण भगद्गीतेतील ह्या श्लोकाप्रमाणें तंद्रोतं असे:—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः । सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।

—गीता, अ. २, श्लो. ५६.

भावार्थः— दुःखांत ज्याच्या मनाला खेद होत नाही, सुखाचे ठायीं ज्याची आसक्ति नाही, आणि प्रीति, भय व क्रोध हीं ज्याची सुटली त्यास स्थितप्रज्ञ मुनि म्हणतात.

ईश्वरी इच्छेशी त्यांचे अत्यंत साहचर्य होत असे. कोणतीही महत्त्वाची गोष्ट करावयाची म्हणजे ते उतावळी न करता कांही वेळ तटस्थ वसून ईश्वरीइच्छा काय असावी ह्याचा अंदाज घेत. आणि एकदां ईश-संकल्पानुसार त्याचा सूर लागला, म्हणजे मग ते जे ठरवीत, ते कोणाच्याही सांगण्याने मागून फिरवीत नसत. प्रेम आणि औदार्य ह्यांची ते केवळ मूर्तीच होत. त्यांचे कनिष्ठ चिरंजीव प्रसिद्ध कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर ह्याचे बालपूर येथील शांतिनिकेतन ही त्यांचे वडिलांची एकेश्वरीपंथांतील भक्तास एकांत-वासासाठी दिलेली शेवटची देणगी होय. अशा रीतीने अगदी तरुणपणापासून अखेरपर्यंत त्यांनी आपल्या आवडत्या एकेश्वरी पंथाची अमोलिक सेवा केली. आणि महर्षि देवेंद्रनाथ हे दुर्मिळ पदवी करून घेऊन, लौकिकदृष्ट्या ते इ. सन १९०५चे जानेवारी महिन्यांत हा लोक सोडून गेले.

त्यांनी आपले साधकावस्थेतील आत्मचरित्र लिहून ठेविले आहे, ते वाचनीय आहे. ते त्यांनी इ. सन १८५८सालपर्यंतच लिहिले आहे. पुढे कां लिहिले नाही, असे त्यांस कोणी विचारल्यावरून ते म्हणाले की, 'यापुढे माझें चरित्र संपले. माझ्या केशवाचे चरित्र सुरू झाले.' केशवचंद्रावरील त्याचे हें अलौकिक प्रेम पाहिले, म्हणजे केशवचंद्रांसारख्या योग्यतेचा पुरुषही त्यांच्या त्या प्रेमास खरोखर पात्र होता काय अशी शंका येते. केशवचंद्रांचे खिस्तीवळणाबद्दल त्यांनी त्यांची चांगलीच कानउघाडणी केली. आणि आम्हांला तर असे वाटते की, देवेंद्रनाथ व श्रीरामकृष्ण अशा बळ्या महात्म्यांचे त्यांचेवर दडपण नसते तर केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी खिस्ती होणेही असंभवनीय नव्हतें.

देवेंद्रनाथ हे ब्राह्म असून अखेरपर्यंत हिंदुधर्माचे कट्टे अभिमानी होते. ते रोज प्रातःकाळी वेद व उपनिषदं यांचा पाठ नित्यनेमाने करीत. त्यांचा खिस्तीधर्माकडे यत्किंचित्ही ओढा नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर राममोहन अगार

केशवचंद्र. ह्यांच्याप्रमाणें त्यांचा त्या धर्मासंबंधी विशेष आदरही नव्हता. ख्रिस्तीधर्मातील ईश्वर, स्वर्ग व मुक्ति इत्यादि कल्पना त्यांस संमत नव्हत्या; धर्माचे बाबतीत आम्हांस पाश्चात्यांजवळ शिकण्यासारखे कांहीच नाही, उलट त्यांनींच आम्हांजवळ शिकावें असे असतां आमच्यांतीलच कित्येक समंजस माणसांचे स्वधर्मासंबंधी औदासिन्य व परधर्माकडे ओढा दिसून येतो, याचें कारण वेदान्तशास्त्राविषयी त्यांचे अज्ञान होय. ह्यासाठीं वेदान्तशास्त्राचा सर्वत्र प्रसार केला पाहिजे, असें त्यांचे म्हणणे असे. ब्राह्मसमाजासंबंधी त्यांचे मतवैशिष्ट्य लक्षांत घेण्यासारखे आहे, त्यांचे पहिले तत्त्व असे असे कीं, ब्राह्मसमाज ही केवळ हिंदूंची संस्था असून ब्राह्मधर्म म्हणजे हिंदुधर्माचाच एक अत्यंत उदात्त पंथ आहे. त्यांचे दुसरे तत्त्व असे असे कीं, ब्राह्मसमाजाचे कार्यक्षेत्र केवळ धर्मा-पुरतेंच आहे. सामाजिक सुधारणाचा प्रश्न व्यक्तींचे आवडीनावडीवर अवलंबून असून सामाजिक सुधारणा ब्राह्मसमाजाचे कार्यक्षेत्रांत येऊ शकत नाहीत. ह्याच त्यांच्या मतवैशिष्ट्यामुळे नूतन ब्राह्मसमाजी मंडळीस फुटून बाहेर पडावे लागले. देवेन्द्रनाथांचे पश्चात् आदि ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष राजनारायण बोस यांनींही वरील मतांचाच पुरस्कार केला. त्या उभयतांच्या मतांत स्वतांच्या विचाराने, अनुभवाने किंवा क्रिया प्रतिक्रियारूपाने फरक पडत गेला, व अखेर अखेर त्यांचें मन हिंदुधर्मात अधिक रणू लागले असें दिसतें. पुढे पुढे राजनारायण ह्यांचें म्हणणे असे असे कीं, ब्राह्मधर्म हा जरी तत्त्वतः सर्वसंग्राहक असला, तरी आचारतः तो तसा राहणे शक्य नाही. देशभेदाने त्यांचे बाह्यस्वरूप भिन्नच राहिल आणि म्हणून आम्ही आमच्या विशिष्ट ब्राह्मतत्त्वांस बाध न येईल अशा धोरणाने आचारांत हिंदुधर्मशास्त्राचाच अंगिकार केला आहे. जो जातीने हिंदू नाही किंवा जो हिंदुधर्म मानीत नाही तो ब्राह्मसमाजाचा सनासद होऊं शकणार नाही. वर्णसंस्था कां मानावी असें कोणी विचारल्यास त्यावर त्यांचें म्हणणें असें कीं, वर्णसंस्था सोडून सर्वांस समान धर्माचे व वर्णाचे मानण्याइतकी जगाची आज तयारी नाही. वरीलप्रमाणें आदि-ब्राह्मसमाज आपल्या पूर्वपदावर अधिष्ठित झाल्यानंतर मध्यंतरी नष्टप्राय झालेले कांहीं धर्मविधि त्यांनीं पुन्हा सुरू केले. उदाहरणार्थः—ब्राह्मण मुलांचे उपनयन व यज्ञोपवीतधारण, तसेंच लग्नांतील सप्तपदीप्रमाणें आवश्यक विधि, त्यांनीं पुन्हा सुरू केले.

तत्त्वतः आदि-ब्राह्मसमाजाची वैदिकधर्मावरील निष्ठा राजा राममोहन यांच्याइतकी कधीच नव्हती. तसेच त्यांस खिस्ती धर्माचाही मोह राजा राममोहन अगर केशवचंद्र यांच्याइतका कधीच पडला नाही. उलट खिस्ती-धर्माचा संसर्ग विभीषिकेप्रमाणे त्यांनीं भयप्रदच मानला. ख्रिस्तधर्माभिमानी लेखकांस ह्या गोष्टीचे साहाजिकच वैषम्य वाटले. 'धी हेरिटेज् ऑफ इंडिया सीरीज' ह्या गोड नांवाने प्रसिद्ध होणाऱ्या मालेचे एक प्रमुख संपादक मि० जे. एन्. फर्कुहार हे आपल्या हिंदुस्थानांतील 'आधुनिक धार्मिक चळवळी' या नांवाच्या पुस्तकांत ब्राह्मसमाजाच्या ह्या काळाबद्दल टीका करितात, त्याचें तात्पर्य असे:-

“ देवेंद्रनाथ हिंदुधर्माचे व केशवचंद्र खिस्तीधर्माचे अभिमानी खरे; पण दोघांनींही त्या त्या धर्मातील खरें रहस्य न जाणल्यामुळे, किंवा त्यातील कित्येक मूलतत्त्वे न पाळल्यामुळे ते धर्मसंस्थापक अथवा प्रचारक ह्या दृष्टीने अखेर अपयशी झाले. देवेंद्रनाथांनीं खिस्तीचे अनुकरण करण्याचे नाकारले, व हिंदुधर्माचे आधारभूत जे वेद त्यांचे प्रामाण्य नाकबूल केले. आणि हिंदुधर्मातील पुनर्जन्म, कर्मविपाक, इत्यादि मूलभूत सिद्धान्त मानले नाहीत. उभयधर्माचा आधार अशा रीतीने त्यांनीं सोडल्यामुळे आधुनिक कालांतील तीव्र विचारसंग्रामांत त्यांचा टिकाव लागला नाही.”

एक सहानुभूतीची दृष्टि असेल, तर इंग्रज लेखकांतही किती मतभेद होतो, ह्याचें प्रत्यंतर लिओनार्ड यांचा ब्राह्मसमाजाचा इतिहास वाचतां सहज पटतें. हे इतिहासकार सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथांत असे म्हणतात कीं, “ ब्राह्मसमाज स्थापन होऊन अर्ध शतक झाले असले, तरी ही संस्था अद्याप बाल्यावस्थेत आहे असेच म्हटले पाहिजे. राष्ट्रोद्धाराच्या कार्यांत शतकें म्हणजे दिवसांप्रमाणे गणली पाहिजेत. अखिल मानवजातीचा जनक, आणि ऋग्वेद कालापासूनचा आर्यावर्ताचा राष्ट्रीय देव असा जो ब्रह्मपुरुष त्याचीच उपासना अखिल भारतवर्षीय लोक करूं लागतील, असा दिवस हिंदुस्थानांत आल्यावांचून राहणार नाही. हिंदूंच्या धर्म व समाजरचनेंत कितीही फेरफार होवोत, ही गोष्ट निश्चित आहे कीं, हिंदुलोक युरोपचा धर्म अगर चालीरीति यांचें सर्वस्वी अनुकरण करणार नाहीत. ते आपली स्वतंत्र संस्कृति बनवतील, आणि त्यांच्या मूळ आर्यधर्मांत स्वतां जरूर ते फेरफार

करून ते आपल्या धर्मासच चिकटून राहतील. अशा रीतीने सत्धर्माच्या मार्गांने हिंदुस्थानचें पाऊल पुढें पडत असतां बाकीचे धर्मही मागे राहणार नाहींत. तर ते ते धर्मही विचारपूर्वक खऱ्या एकेश्वरी पंथासच येऊन मिळतील. आणि अशा रीतीनें अखिल जगाचा जनक अशा त्या एकाच परमपुरुषाची सर्व राष्ट्रे भक्ति करू लागतील, ह्याप्रमाणें त्या थोर राममोहनांची महत्त्वाकांक्षा खचित फलद्रूप होईल.”

एक कडवा खिस्तभक्त व एक ऋग्वेदाचा चहाता अशा दोघां खिस्ती लेखकांचे वरील विचार मननीय आहेत. देवेद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ह्यांचे दृष्टिकोन असेच घिभागलेले होते. देवेद्रनाथास आम्हास धर्मसंबंधी शिक्षण युरोप-कडून घ्यावयास नको असे वाटे, आणि केशवचंद्रांचा सर्व भार खिस्तीधर्माच्या प्रभावावर होता. खिस्त आमच्या आशियांतील असल्यामुळे तो आम्हास युरोपियनांपेक्षांही जवळचा आहे असे त्यांस वाटे.

देवेद्रनाथांचे थोरवीवद्दल आधुनिकात फारसे कोणाचे दुमत नाहीं. ब्राह्मसमाजावद्दल खिस्ती लोकांसही वराच आदर दिसतो. हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींत ब्राह्मसमाजाइतकी कर्तृत्ववान् संस्था दुसरी झाली नाही, असे ते मानतात. आणि ह्या प्रभावशाली संस्थेत देवेद्रनाथ ही एक मध्यवर्ती मोठीच व्यक्ति होऊन गेली ह्यात शंका नाहीं. ब्राह्मसमाजी मंडळींत ब्रह्मानुभवी पुरुष कित्येक होऊन गेले असे म्हणतात, आणि अशा महापुरुषांची कित्येक नांवेही सांगतात. आम्हांस इतरांची विशेष माहिती नाहीं, पण आमच्या माहितीप्रमाणे महर्षि देवेद्रनाथ यांच्या योग्यतेचे पुरुष ब्राह्मसंप्रदायांत दुसरे क्वचितच झालेले असतील. असें आहे तरी अशा थोर पुरुषाच्या चात्राचा सामान्य जनतेवर श्रीचैतन्य, कबीर, तुकोबा इत्यादि ब्राह्मांस मान्य असलेल्या साधुवर्यांचे चारित्र्या-इतका उपकारक परिणाम झाला नाहीं. याच्या अनेक कारणांपैकीं ठाकूर यांच्या घराण्याच्या खानदानीचा दर्प हे एक कारण कदाचित् अरूं शकेल. देवेद्रनाथांचा ब्राह्मसमाजाशी असलेला संबंध सुटल्यावर, काहीं वर्षांनीं ते वानप्रस्थ आश्रम स्वीकारते झाले. त्या मुमारास ते पन्नाशीच्या घरांत आले असतां त्यांचा घेतलेला फोटो त्यांच्या आत्मचरित्रांत पाहिला म्हणजे त्यांना महर्षि न म्हणतां राजर्षि म्हणावें असेंच वाटते. केवढा तो नवाबी थाट व कसली ती रुबाबदार भव्य मूर्ति ! महर्षांचे चिरंजीव द्विजेद्रनाथ यांच्या आंगाखांद्यांवर

चिमण्या, पारवे आणि खारी निर्भयतेने येऊन वसत असत असं म्हणतात. पण त्यांच्या वडिलांपुढे लहानगे जीवच काय पण पुरुषासारखे पुरुषही जाण्यास वचकत असतील असं वाटतं ! ह्या दृष्टीने पाहतां मिस्टर अँड्र्यूज ह्यांनी त्यांस जनकाची उपमा दिली आहे, तीच अधिक सम्यक् दिसते.

ब्राह्मसमाजाच्या यशापयशाच्या मर्यादांवर बाबू राजनारायण बोस, डॉ० भांडारकर, अशा कित्येक ब्राह्म-पुढाऱ्यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली आहे की, ब्राह्म पुढारी हे सामान्य जनतेपासून नेहमी दूरच राहिले. ह्या गोष्टीचे प्रत्यंतर महर्षि देवेद्रनाथ यांच्या चरित्रांतही येते. त्यांची श्रीमान् खानदानी आणि त्यांचा एकांतवास ही दोन्हीही लोकसंग्रहाचे कार्यास प्रतिकूलच झाली. तेच काय, पण त्यांचे लहानसे आत्मचरित्र गरिबांनी वाचावे तर किंमतीच्या दृष्टीने तेही त्यांच्या आढोख्याच्या बाहेर आहे. डॉ० रवींद्रनाथ यांच्या विदेशी कंपनीने छापण्याचा मक्ता घेतलेल्या पुस्तकाचीही हीच तऱ्हा आहे. जितक्या आप्यांत ती छापली जातील तितक्या रुपयात ती विकली जातात ! आपले मर्यादांतील कै० जोगांचे सार्थ गाथेचे दोन भाग, लोकमान्याचे गीतारहस्य, व डॉ० भांडारकर ह्यांचा लेखसंग्रह इत्यादि उदाहरणे देऊन श्रीमान् रवींद्रनाथांनी आपले बाळग्य बहुतेक छपाईच्या किमतीतच विकावे, अशी आम्ही त्यांस एकदां पत्राने प्रार्थना केली होती. पण त्याचा जाय आम्हास मिळाला नाही. त्यांचे समकालीन कौट टाळस्टॉय ह्यांनीही आपले लेख स्वदेशबांधवास अत्यंत मुलभ केले आहेत. तात्पर्य इतकंच की, राजाज्ञे जाहीरनामे लोकास वाचतां येणार नाहीत इतके उंच लावल्यावर त्याचा परिणाम झाला नाही, तर त्यांत काय नवल आहे ! साम्राज्याच्या महाराज्ञी, त्यांचे व्हाइसरॉय, आणि संस्थानिक यांच्या कृपेत पोसलेले ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन ह्यांसही अशिक्षित गोरगरीबांची दाद घेण्यास क्वचितच फावले असेल ! थोर ते थोरच. त्यांस आम्ही काय म्हणावे ? पण हे खरं की, सान्या थोरांचाही थोर गोरगरीबांच्याही हृदयस्थ होऊन राहिला आहे. त्या ईश्वराची लीला कशी ती पहा, की त्याने कोणास (केशवचंद्र) वैष्णवपंथी, तर कोणास (रवींद्रनाथ) बाउलपंथी भिकारी, कोणास (न्या० रानडे) निरक्षर वारकरी तर कोणास (न्या० चंदावरकर) महार आणि भंगी पोर्टर, अशा तुच्छ आणि भिकार गणलेल्या लोकांच्या गांठी पाडून, धर्मोपदेशकाचा अभिमान मोडून नम्र केलं, आणि

श्रीमान् सुशिक्षितांप्रमाणें गरीब अशिक्षितांस देवानें आंगाबाहेर टाकलें नाहीं याची साक्ष पटवली ! असो.

देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ह्यांचे एकमेकांवर कितीही प्रेम असलें, तरी त्यांच्या स्वभावाची रचना अत्यंत भिन्न होती. तसेच त्यांचीं धार्मिक व सामाजिक सुधारणेचीं ध्येयेंही वेगळीं होती. दोघांच्या विचारांस आधारभूत झालेल्या संस्कृतीही भिन्न होत्या, आणि परस्परांचे सहकारीमित्र व अनुयायी हेही अगदीच निराळ्या प्रकारचे होते. देवेंद्रांच्या प्रार्थनेत आत्मविश्वासानें भरलेले उपनिषदांतील वजनदार शब्द व गंभीर कल्पना असत, तर केशवांच्या प्रार्थनेचे सार “ मी दीन पतित आहे, माझा उद्धार करा ” असे दीनबाणें असे. एकाचा भर शानावर, तर दुसऱ्याचा, श्रद्धा व भक्ति यांवर. भिन्न जातींतीलच विवाह काय, पण एकाच जातीतील विधवाविवाहही देवेंद्रनाथांस सम्मत नसे. शिवाय अशा प्रकारच्या सामाजिक सुधारणा कालगतीवर सोंपविण्याकडे त्यांचा कल असे. उपनिषद् ग्रंथांवरील निष्ठेमुळें देवेंद्रनाथांचे धर्मसंबंधी विचार निश्चित स्वरूपाचे होते. केशवचंद्रांनीं अद्याप धर्मसंबंधी कांहींच निश्चय केलेला नव्हता. देवेंद्रनाथ हिंदुधर्माचे अभिमानी होते. त्यांना हिंदुधर्मातलें वैशिष्ट्य कायम ठेवून त्यांत सावकाश सुधारणा घडवून आणावयाची होती. केशवचंद्रांची चळवळ क्रांतिकारक होती. राजा राममोहनपासून ब्राह्मसमाजांत ब्राह्मण्याचा अभिमान असे. ब्राह्मधर्म म्हणजे सुधारलेला वैदिकधर्म; आणि वैदिकधर्माच्या आचार्यपदाचे अधिकारी म्हटले म्हणजे ब्राह्मणच असावेत, असा आदिब्राह्मसमाजाचा संप्रदाय असे. त्यांस देवेंद्रनाथांनीं केशवचंद्र सेन यांस आचार्यपद देऊन पहिला अपवाद उत्पन्न केला. ही गोष्ट नव्यांस आवडली; पण जुन्या मंडळीस अत्यंत नापसंद झाली. दोघांचे अनुयायांत एक पिढीचे अंतर होते. अशा विसंगत परिस्थितीत देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ह्यांनीं एकमेकांचे भिडेत सुमारें सहा वर्षे कशी तरी काढली. परंतु हे असेंच अव्याहत चालणे शक्य नव्हतें. शिवाय देवेंद्रनाथांच्या छापेंत नेहमीं राहणें केशवचंद्रांसारख्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषास फार दिवस शक्य नव्हतें. अखिल भारतीय ब्राह्मसमज स्थापन करण्याची त्यांस नवीन ईर्षा उत्पन्न झाली होती. अशा अनेक कारणांनीं आंतले आंत धुमसत असलेली फूट पुढें उघड झाली. त्यांत बर दर्शविल्याप्रमाणें धर्मसुधारणेच्या उत्कटेपेक्षां केशवचंद्रांच्या

महत्वाकांक्षेनेंच जास्त जोर केला, असें इतिहासकार म्हणतात. मग काय! एकमेकांचीं भवितव्ये एकमेकांनीं सांगून टाकलीं. नवीन पक्षाने अविचारानें सुरू केलेली समाजक्रांति सर्व पवित्र भावनांचा आणि भक्तीचा उच्छेद करून अराष्ट्रीय व आचरट चळवळ म्हणून लोकनिदेस पात्र होईल, असे जुन्या पक्षाचें भविष्य होते. त्यास उत्तरादाखल नवीन पक्षाने जुन्या समाजास हत्तीच्या मढ्याप्रमाणे भावी इतिहाससंशोधकांचा एक संशोधनाचा रूक्ष विषय ठरविले. आपआपसांत वर्तविलेलीं हीं भविष्ये ध्यानी घेऊनच देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र ह्यांनीं त्यापुढे आपआपल्या समाजाचे उत्कर्षासाठीं शक्य ती सावधगिरी ठेविली. त्यास पुढे कितपत दृश्य फळ आले, हे आजच्या समाजस्थितीवरून थोडे फार ठरवितां येईल. असो.

प्रकरण अकरावें आदि-ब्राह्मसमाज

आदि ब्राह्मसमाज ही संस्था आजपर्यंत विनबोभाट चालली आहे. देवेंद्र-नाथानां आपली अधिकारसूत्रे सोडल्यानंतर थोडे दिवस बाबू राजनारायण बोस हे समाजाचे अध्यक्ष झाले, परंतु आजारीपणामुळे त्यांना तें काम लवकरच सोडावे लागले. बाबू राजनारायण हे हिंदुधर्माचे पक्षपाती होते. केशवचंद्र ह्यांस ब्राह्मसमाजांत ओढण्यास जरी तेच कारण झाले, तरी पुढे पुढे केशवचंद्रांच्या व त्यांच्या विचारांत व आचारांत मेळ राहिला नाही. ब्राह्मोत्सव, नगर-संकीर्तन वगैरे प्रचंड चळवळीचे प्रकार, भावनेचा पारा कृत्रिम रीतीने वाढविण्याकरितां, केशवचंद्र यांस जितके आवश्यक वाटत, तितकेच ते धर्माचे गांभीर्य कमी करतात, म्हणून बाबू राजनारायण ह्यांस नापसंत असत. आध्यात्मिक उन्नतीकरितां अशा प्रकारच्या कृत्रिम चळवळीची जरूर वाटावी, हा त्यांस ब्राह्मसमाजांतील एक दोष वाटत असे. मंद होत चाललेल्या समाजयंत्रांत आध्यात्मिक भावनांची फुगलेली वाफ भरण्याकरितां 'आम्ही ह्या वार्षिक महोत्सवांची मोठ्या उत्कंठेने वाट पहात असतो' असे त्यांचें उपरोधिक म्हणणे असे. प्रवचने, व्याख्याने, मिरवणुकी आणि उत्सव ह्या व्यतिरिक्त ब्राह्मसमाजांत कांहीच तथ्य राहिलें नाही, असे न व्हावे असे ते म्हणत. तसेच ख्रिस्तप्रभृति थोर महात्मांचा उदो उदो करण्याचाही अतिरेक झाला. आतां देहधारी देवांचे अथवा दैवी पुरुषांचे देव्हारे अधिक न माजवितां, आणि ब्राह्म साधनांवर अवलंबून न राहतां, त्या एका परम-पुरुषाची कृपा संपादण्यासाठीं ज्यानें त्याने स्वतांच्या आत्मिक बळावरच जास्त विसंवावें, असा त्यांचा उपदेश असे. उलटपक्षीं त्या वेळीं कित्येक ब्राह्मसंपादक अशी संपादणी करीत कीं, ब्राह्मपंथांतील सर्व सांप्रदायिकांचा उद्धार झाल्यावांचून कोणाही एका व्यक्तीचा उद्धार होणें शक्य नाही. अशा प्रकारचे आचारविचारांचे अतिरेक केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी ह्यांत ह्यांस दिसून आले. विभूतिपूजा, पश्चात्तापाचें भलतेंच दुखणें, सहानुभूति,

बंधुप्रेम इत्यादींचा पोकळ शाब्दिक पाल्हाळ, हिंदुधर्म व सामान्य हिंदी जनता यांच्यापासून तुटक राहण्याची प्रवृत्ति, अनेक धर्ममतांचा संकर, बळ्या इंग्रजांचें अवास्तव स्तोम इत्यादि केशवचंद्रांच्या चळवळींतील अनेक प्रकार त्यांस आवडत नसत. त्यांचा त्यांनीं आपल्या व्याख्यानांत उघड निषेधही केला आहे. आदि-ब्राह्मसमाजाचे इतर ब्राह्मपंथांशीं न पटणाऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबी म्हणल्या म्हणजे आदिब्राह्म हे आपणांस हिंदु म्हणवीत, व मूर्तिपूजेच्या व्यतिरिक्त हिंदूंचे बहुतेक सर्व संस्कार व आचार पाळीत. आदि-ब्राह्मांच्या घरांतून मूर्तिपूजेचा बहिष्कारही विशेष रीतीने पाळला जात नसे. इतर पंथांचे ब्राह्म आपण कोणत्याच प्रचलित धर्मापैकी नाही असे म्हणत. ते हिंदुशास्त्राप्रमाणे धर्मसंस्कार पाळीत नसत. उलट हिंदूंच्या अत्यंत महत्त्वाच्या विवाहसंस्काराऐवजीं ते आपले लग्नाचे करार खिस्ती लोकांप्रमाणे रजिस्टरापुढे (सिव्हिल मॅरेज ॲक्टअन्वये) नोंदवून मोकळे होत. तसेच जातिसंस्था मोडणे हे आदि-ब्राह्म आपलें ब्राह्मधर्माची मानीत नाहीत. साधारण ब्राह्म ते एक आवश्यक मूलतत्त्व मानतात. त्याचप्रमाणे भारतवर्षीय ब्राह्म राजनिष्ठा हे ब्राह्मधर्माचे एक आवश्यक मूलतत्त्व मानतात. आदिब्राह्म हेही जरी राजनिष्ठच आहेत. तरी राजनिष्ठेचा ते ब्राह्मधर्माशी असा अन्योन्य संबंध जोडीत नाहीत. तसेंच सामाजिक सुधारणांसंबंधीही यांचा इतरांइतका आग्रह नाही. आदि-ब्राह्मसमाजाचीं सर्व सूत्र अद्याप देवेंद्रनाथांचे घराण्यांतच आहेत. देवेंद्रनाथांचें विस्तृत घराणे हा आदि-ब्राह्मसमाजांतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. आदि-ब्राह्मसमाजांत मुमांर शंभर अनुष्ठानिक सांप्रदायी आहेत. ते बहुतेक सर्व देवेंद्रनाथ यांचेच संबंधी आहेत. याशिवाय ब्राह्मविधि न पाळणारे असे तीनचारशे सांप्रदायी आहेत. आदि ब्राह्मांनीं आपला संप्रदाय बाढावा, असा विशेष प्रयत्न कधीच केलेला नाही. खिस्ती मिशनऱ्यांचे अनुकरण केशवचंद्रांप्रमाणें त्यांनीं केले नाही. तसेच त्यांच्याप्रमाणें लोकांत खळबळ उडवून देणारी व नाविन्याचा मोड उत्पन्न करणारी कोणतीच चळवळ त्यांनीं हातों घेतली नाही. ह्यामुळे सदर संस्थेचा बोलबाला पृथक्त्वानें फारसा झाला नाही; व त्या संस्थेचा शाखाविस्तारही पसरला नाही. आदि-ब्राह्म हा एक स्वतंत्र पंथ आहे, असा अभिमान न बाळगतां हिंदुधर्माचीच ती एक शुद्ध केलेली आवृत्ति आहे, असें मानण्यांत ते भूषण मानतात. ब्राह्मसमाजाचे इतिहासकार

मि० लिओनार्ड हेही आपल्या इतिहासास एखाद्या विवक्षित पंथाचा इतिहास असें न मानतां आध्यात्मिक, सामाजिक व नैतिक बाबीत सर्वसामान्य हिंदु-समाजमुधारणेचे इतिवृत्त असेच म्हणतात. आदिब्राह्मांसंदंधी हे म्हणणें कांहीं अंशीं बरोबर दिसते. त्यामुळेच कांहीं इतर ब्राह्मपंथांप्रमाणें ह्या संस्थेचे सालोसालचे इंग्रजी अहवाल वगैरे प्रसिद्ध करण्याची त्यांस आवश्यकता वाटत नाहीं. प्रसंगविशेषी बंगालीत अहवाल प्रसिद्ध होतात, असे ऐकतों. 'तत्त्व-बोधिनी पत्रिका' हे त्यांचे पूर्वीचे मुखपत्र अद्यापही चालू आहे. तथापि त्या पत्रांत इतर समाजांच्या आचारविचारांबद्दल अथवा मतभेदांबद्दल प्रायः तटस्थवृत्तिच स्वीकारलेली असते.

आदि-ब्राह्मसमाजाचा सांप्रदायी हिंदूशिवाय इतरांसही होता येते, तथापि अद्यापि तसा कोणी झालेला मात्र नाहीं. आदि-ब्राह्मसमाजांत दैनिक प्रार्थना व चर्चा तिसरे प्रहरी होते. दर आठवड्यास एक दिवस सायंकाळीं आठवड्याची उपासना होते. त्याचप्रमाणे मासिक उपासना सकाळीं होते. ह्या-शिवाय वैशाखी प्रतिपदा व माघी एकादशी हे त्यांचे उत्सवाचे दिवस आहेत. अनुष्ठानिक ब्राह्मांकरितां देवेद्रनाथांनी कांहीं सस्कारप्रयोग बसविले आहेत. त्यांत फक्त मूर्तीपूजाप्रकार वगळण्याकडे कटाक्ष आहे. बाकी हिंदुधर्मशास्त्रास घरून त्यांचे सर्व विधि आहेत. देशकालानुसार त्यांत अल्पस्वल्प फेरफार करीत असतात. आदि-ब्राह्मसमाजाचीं कलकत्ता व धारवाड येथे दोन रुग्णालये आहेत. ह्याशिवाय कविवर्य रवींद्रनाथांमुळे जगप्रसिद्ध झालेला शांतिनिकेतन आश्रम आणि विश्वभारती संस्था ह्याही आदि-ब्राह्मसमाजाच्या उपसंस्था आहेत, असें अभिमानपुरःसर मानण्यांत येतें. कविवर्य रवींद्रनाथ व त्यांच्या संस्था यांच्याबद्दल पुढें स्वतंत्र प्रकरणांतून सविस्तर विचार करावयाचा असल्यामुळे, त्यासंबंधीं येथे अधिक लिहिण्याचें कारण नाहीं.

आदि-ब्राह्मसमाजाचे आजचे ट्रस्टी श्री० क्षितेंद्रनाथ ठाकूर व श्री० रतींद्रनाथ ठाकूर (रवींद्रनाथांचे चिरंजीव) हे आहेत. समाजाच्या नियंत्रणा-साठीं एक सहाय्यारमंडळ आहे. तथापि वस्तुतः समाजाचा सर्व कारभार समाजाचे अत्यंत आस्थेवाईक चिटणीस श्री० क्षितेंद्रनाथ हेच पाहतात. ते मोठे विनयशील व सुखभावी आहेत. बाबू राजनारायण बोस यांचे पश्चात् समाजाचे अध्यक्षपद अनुक्रमें बाबू सत्येंद्रनाथ ठाकूर (देवेद्रनाथांचे द्वितीय

चिरंजीव) व त्यांचे माणून सर आशुतोष चौधरी ह्या दोघां सुप्रसिद्ध पुरुषांकडे होते. बाबू सत्येद्रनाथ ठाकूर हे पाहिले हिदी सिव्हिलियन होत. ते बरींच वर्षे मुंबई इलाख्यांत न्यायखात्यांत अमलदार होते. त्या वेळी त्यांचा अहमदाबाद, नाशिक, सातारा वगैरे ठिकाणच्या प्रार्थना-समाजांशी संबंध आला होता. त्यांना मराठी चांगले येत असून त्यांनी श्रीतुकोबांच्या गाथ्याचे बंगालीत भाषांतर केले आहे. ते स्वतः नामांकित कवि असून त्यांची ब्राह्मगीतें सुप्रसिद्ध आहेत.

बाबू सत्येद्रनाथ ठाकूर ह्या इलाख्यात अनेक ठिकाणी डिस्ट्रिक्ट जज असल्यामुळे दक्षिणी व गुजराथी ब्राह्म्यांशी त्यांचा आणि त्यांच्यामुळे त्यांच्या घराण्याच्या दृढ परिचय होता. अहमदाबादचे सुप्रसिद्ध ब्राह्म-पुढारी ५० भोलानाथ साराभाई याचा व त्यांचा चांगला स्नेह होता. त्यामुळे देवेद्रनाथांनीही अहमदाबादच्या प्रार्थनासमाजास भेट देऊन आपल्या गंभीर उपासनेचा त्यांस लाभ दिला होता. साताराच्या 'सनातनधर्म प्रार्थना-समाजा'च्या संस्थापनेशी सत्येद्रनाथ ठाकूर यांचा विशेष संबंध पोचतो. सदर सस्थेच्या पहिल्याच वार्षिकोत्सवाच्या वेळी अध्यक्ष ह्या नात्याने सत्येद्रनाथ ह्यांचे 'धर्मवासना' ह्या विषयावर मुद्देसूद व्याख्यान झाले. त्यांत त्यांनी असे सांगितले कीः—“जगामध्ये आपल्याला दोन प्रकार दृष्टीस पडतात: एक आधिभौतिक व दुसरा आध्यात्मिक. वैदिक ऋषि प्रथम आधिभौतिक जगात ईश्वराचे स्वरूप पहात. पुढे उपनिषदांच्या वेळी ते बहिर्विषयांपासून निवृत्त होऊन अतर्दृष्टिद्वारा परमात्म्याची आपल्या आत्म्यामध्ये उपलब्ध करून ब्रह्मानंदसुखाचा उपभोग घेऊं लागले. आत्म्याच्या ठायीं जे परमात्म्याचें दर्शन तेच उत्कृष्ट दर्शन होय, व तेंच ब्राह्मधर्माचे उपदेश्य तत्त्व आहे. ब्राह्मसृष्टीत ईश्वर स्वरूप पाहणें हें दुरून बघण्यासारखें आहे. मुसलमान लोक महमदाला रसूल म्हणजे ईश्वर प्रेषित म्हणतात. ख्रिस्ती लोक ख्रिस्तास ईश्वराचा अवतार समजतात, आणि मुक्तिलाभासाठीं त्याची मध्यस्थी अवश्य पाहिजे असें सांगतात. परंतु आमचे म्हणणें तसें नाहीं. ते फक्त मार्गदर्शक; त्यांस फार झालें तर गुरूस्थानीं मानावें, त्यांच्या ठायीं ईश्वरत्व कांहीं नाहीं. ईश्वराच्या स्थानीं गुरूला ब्रह्मविष्णें योग्य होणार नाहीं.... वैदिक काळीं देवतांच्या प्रतिमा अगर मूर्ति करीत नसत. “न

तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः” असें उपनिषदांत म्हटलें आहे. आपल्यास पूजनीय जी ब्रह्म वस्तु तिची मूर्तिपूजादि प्रकारानें ज्या मानानें अवनाति होईल त्या मानानें आपल्या आत्म्याचाही अधःपात समजला पाहिजे. जे लोक ब्रह्मज्ञानाचे अधिकारी नाहीत, त्यांच्याकरितां साकार उपासना आहे, हें म्हणणें सुद्धां खरे आहे, असे आम्हांस वाटत नाही. त्याच्या उलट मात्र स्थिति नजरेस येते. मुसलमान लोक सर्व अप्रतिम ईश्वराचीच उपासना करितात. यहुदी लोक एका निराकार परमेश्वराची पूजा करितात. सत्यास खालीं ओढून आपल्या दर्जास आणतां येत नाही. आपणच उन्नत होऊन त्यास गांठण्याचा यत्न केला पाहिजे. सत्यास प्रिय वाटण्याकरितां असत्याचे रूप देतां कामा नये. कारण ज्ञान्यास तसे करण्याची जरूर नाही. व अडाण्यास तसे केल्याने उलट अनिष्ट परिणाम मात्र होणार... कित्येक पंडित म्हणतात कीं, उपनिषदांचा मुख्य उपदेश अद्वैतवाद आहे. परंतु हे खरे नाही. उदाहरणार्थः—‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं । तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ता ।—श्वेताश्वतर, अ. ६, ऋ. ७.

भावार्थः—ईश्वराचा सर्वश्रेष्ठ महेश्वर, देवतांचें श्रेष्ठ दैवत, पतीचा श्रेष्ठपति, विश्वाचा स्वामी व पूजनीय अशा त्या देवाला आम्हीं प्राप्त करून घ्यावे. ‘द्विपात्र देव भुवनेश मीढ्यम्’ ह्यांत जी विशेषणे आहेत, ती फक्त परमात्म्यासच लागतात, जीवात्म्यास कधीही लागू पडणार नाहीत. तसेच—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिप स्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

—मुंडकोपनिषद, मुं. ३, खं. १, मं. १-२.

भावार्थः—दोन सुपर्ण (म्हणजे समानभावास प्राप्त होणारे किंवा पक्षी) सदा एकत्र राहणारे, समान आख्याताचे (ज्यांच्या अभिव्यक्तीचे कारण समान आहे) असे ते दोघे समान वृक्षाच्या आश्रयानें राहतात. त्यांतील एकजण मधुर कर्मफळ खातो, आणि दुसरा स्वतः फळ न चाखतांच केवळ पाहतो. त्याच समान वृक्षामध्ये निमग्न झालेला पुरुष अनीशेनें (दैन्याने) मोहित

होत्साता शोक करतो. वण तो जेव्हां शांताचित्त होऊन योगी व कर्मी ह्यांच्या-
कडून सेविल्या जाणाऱ्या त्या दुसऱ्या ईशाला पाहतो, व सर्व जगत् हा
त्याचाच महिमा आहे, असा निश्चय करतो, तेव्हां तो शोकरहित होतो.”

“वरील मंत्रांत द्वैतभाव अगदीं उघड आहे. अद्वैतवादापेक्षां कनिष्ठ जो
मायावाद त्याची उत्पत्ति पुढे झाली. ब्राह्मधर्मास हे मत पसत नाहीं. हें
सर्व जग व संसार जर मायामय आहे, तर मग आपल्या अस्तित्वाचें व या
जगांत वांचण्याचे काय फळ?... एके बाजूस मूर्तिपूजा व दुसरे बाजूस अद्वैत
व मायावाद ह्या दोन्ही खडकांवर आपले ब्राह्मधर्माचे तारुं थडकूं न देतां
मधोमध सरळ चालविलें पाहिजे.... ज्याचा उपदेश वेदांत व उपनिषदांमध्ये
उपलब्ध आहे; असा जो आजचा सनातन आर्यधर्म त्याचे ब्राह्मधर्म हे फक्त
नामांतर आहे.”

इंग्रजांच्या कलकत्ता ह्या नव्या राजधानींतील आदि-ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष
ह्यांनीं मराठ्यांच्या सातारा ह्या जुन्या राजधानीच्या प्रार्थनासमाजाचे
अध्यक्ष होऊन दिलेलें हे व्याख्यान फार सुबोध व मुद्देसूद वाटल्या-
वरून त्याचा सारांश थोडा विस्तृत दिला आहे. एकंदरीत सत्येंद्रनाथांनीं
आपल्या परमपूज्य वडिलांच्या केवळ आत्मचरित्राचे भाषांतरच करून नव्हे
तर त्यांच्या उपदेशाचे अनुकरण करून देवेद्रनाथांचे यश वाढविले यांत
शंका नाहीं.

साधुवर्य द्विजेद्रनाथ ठाकूर (देवेद्रनाथांचे ज्येष्ठ चिरंजीव) ह्यांचाही आदि-
ब्राह्मसमाजाशीं पूर्वीपासून निकट संबंध चालत आलेला आहे. हे ‘बडे दादा’
व महात्मा गांधी ह्यांचा परस्परांसंबंधीं फार प्रेमभाव होता. महात्मार्जीच्या
असहकारितेचे तत्त्वाशी डॉ० रवींद्रनाथांचा विरोध तर त्यांच्या ह्या वडील
बंधूंची अत्यंत सहानुभूति, असा योगायोग दिसतो. असो. राजा राममोहन,
राजा द्वारकानाथ, महर्षि देवेद्रनाथ, साधुवर्य द्विजेद्रनाथ, कविवर्य
सत्येंद्रनाथ, डॉ० रवींद्रनाथ, सर आशुतोष चौधरी अशा नररत्नांनीं ही संस्था
विभूषित झालेली आहे. ब्राह्मसमाजाच्या वंशवृक्षाच्या आज शाखा साऱ्या
हिंदुस्थानांत पसरल्या आहेत. त्यांतील कित्येक शाखा वढलेल्या असतील
तर कित्येक विशेष पल्लवित असतील. परंतु सर्वांचा मूलाधार आदि-ब्राह्म-
समाजच आहे. आणि इतर शाखांच्या विस्तारांत किलबिल करणारा व

स्वैर भरान्या मारणारा पक्षीसमुदाय मोठा असला तरी ह्या मूलाधार स्थाणूच्या ढोलींत विराजमान झालेलीं हीं बडीं बडीं धेडे पाहिलीं म्हणजे ह्या संस्थेसंबंधी कोणाचाही विनम्रभाव झाल्यावांचून रहात नाही.

भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज स्थापन झाल्यानंतरचा आदिसमाजाचा संकलित असा इतिहास प्रसिद्ध नाही. आम्ही ह्यासंबंधी विशेष तपास करितां आदि-ब्राह्मसमाजाचे ट्रस्टी व सेक्रेटरी श्रीयत क्षितींद्रनाथ ठाकूर याच्याकडून आम्हांस थोडीशी माहिती मिळाली, ती वरती दिलीच आहे. त्याहून अधिक माहिती मिळाली नाही. प्रसिद्ध ब्राह्मइतिहासकार पंडित शिवनाथशास्त्री ह्यांनीं आदि ब्राह्मसमाजाचा इतिहास इ. सन १८६६ नंतरचा कांहीच दिलेला नाही. त्यापुढील सर्व कारकीर्द केशवचंद्रांची आहे, असे म्हणून देवेंद्रनाथांनीं आपलें आत्मचरित्र तेथेच खुंटवले आहे. देवेंद्रनाथाचे चिरंजीव डॉ० रवींद्रनाथ ह्यांनीं आपली कीर्ति दिगतीं पोचविली खरी; पण ती आदिब्राह्मसमाजाचे चालक म्हणून नव्हे. उलटपक्षीं फर्कुहार ह्यांचे म्हणणे असे आहे कीं, ब्राह्मधर्माचे पुढारी म्हणून देवेंद्रनाथांचा जो अधिकार होता, तो रवींद्रनाथांस मिळाला नाही. किंवा त्यांनी तो मिळविण्याची आस्थाच बाळगली नाही. कारण रवींद्रनाथांचे असे म्हणणे आहे कीं, हिंदुस्थानांत जे नवजीवन उत्पन्न व्हावयाचे, ते ब्राह्मसमाजासारख्या तुटक संस्थांकडून होणारे नसून हिंदुधर्माचे अंतर्गत जरूर ती सुधारणा यथावकाश होत जाऊन त्या योगानें भरतभूमीचा उद्धार होईल.

इ. सन १९१० सालीं रवींद्रनाथांनीं ब्राह्मसमाजांत ऐक्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांनीं आदि ब्राह्म, भारतवर्षीय ब्राह्म व साधारण ब्राह्म अशा तिन्ही शाखांच्या पुढाऱ्यांची सभा भरवून पंडित शिवनाथशास्त्री, विनयेंद्रनाथ सेन, अजितकुमार चक्रवर्ती, अशा कित्येक गृहस्थांच्या साहाय्यानें एक नवीन संस्था स्थापन केली. आपल्या शान्तिनिकेतनांतून क्षिति-मोहनसेन ह्यांस बोलावून त्यांची आदि-ब्राह्मसमाजाच्या आचार्यपदावर नेमणूक केली. तत्पूर्वी त्यांनीं तें पद कृष्णकुमार मित्र ह्या सुप्रसिद्ध गृहस्थांकडे दिलें होतें. अशा रीतीनें केशवचंद्र सेनांपासून आदि-ब्राह्मसमाजाचें आचार्यपद ब्राह्मणेत्रांस मिळण्याबद्दल जो लढा होता तो मिटविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. व कांहीं काल समाजाचें कार्यही जोरांत चालविलें.

परंतु जुन्या पक्षाच्या विरोधास कंटाळून त्यांस तें लवकरच सोडून द्यावें लागलें. आज पूर्वपरंपरेनें ते जरी आदि-ब्राह्मसमाजाच्या सभासद आहेत तरी ते असें म्हणतात कीं, त्यांचा कल ब्राह्मसमाजाचे साधारण ब्राह्मसमाज ह्या वजनदार शाखेकडेच जास्त आहे, व त्या शाखेचे ते एक सन्माननीय सभासदही आहेत.

रवींद्रनाथ एकेश्वरी मताचे खरे; पण त्यांस आपण एका वेगळ्या पंथाचे असें म्हणवून घेणे बिलकूल पसंत नाहीं. निरनिराळे पंथ, संप्रदाय किंवा संस्था ह्यांचा ते मनापासून तिट्कारा करतात धर्मप्रचारकांच्याद्वारे धर्मप्रसार करणे त्यांस मुळींच आवडत नाहीं. ते स्वतः उत्कृष्ट धर्मोपदेशक आहेत. परंतु सांप्रदायिक उपासनेस क्वचित्च हजर असतात. अलीकडे ते मुंबईस आल्या वेळीं मुंबईतील प्रार्थनासमाजाची उपासना त्यांनीं एकदां चालवावी असा प्रयत्न झाला होता; परंतु तो योग आला नाहीं. त्यांच्या कोणत्याही व्याख्यानांत अगर लेखांत ब्राह्मसमाज-संस्थेचा कधींच उल्लेख येत नाहीं. अशा स्थितीत ह्या नामधारी ब्राह्माचा व त्याच्या कार्यव्यापृत्वाचा अगर विचारांचा ह्या ग्रंथांत अधिक उल्लेख करण्याचे कांहींच कारण नव्हतें. परंतु ह्यासंबंधी आजचे आदि-ब्राह्मसमाजाचे एक प्रमुख चालक श्रीयुत क्षितींद्रनाथ ठाकूर, यास मुद्दाम पत्रद्वारे विचारतां वरील विचारसरणी गैरसमजूत करणारी आहे, असे ते कळवितात. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे आदि-ब्राह्मसमाजाशीं रवींद्रनाथांनीं आपला संबंध कधींच सोडलेला नाहीं; व तसा तो तुटणें अशक्यच आहे. ते ब्राह्मकुटुंबांतच जन्मास आले व लहानाचे मोठे झाले. त्यांचे चिरंजीव रतींद्रनाथ हे आदि-ब्राह्मसमाजाचे आज एक ट्रस्टी आहेत. रवींद्रनाथ हे स्वतांही ब्रह्मोपासना अनेक प्रसंगीं चालवितात. ब्राह्मसमाजाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाचे वेळीं (१९१६) त्यांनीं केलेली अत्यंत सुश्राव्य उपासना लोक अद्यापही विसरले नाहींत. अशा रीतीनें रवींद्रनाथ व त्यांची संस्था ह्यांचा अंतर्भाव आदि-ब्राह्मसमाजांतच होतो, अशी त्यांनो खातरजमा केल्यावरून त्यासंबंधीं सविस्तर माहिती आम्ही पुढील प्रकरणांत देत आहोंत.

प्रकरण बारावें रवींद्रनाथ-दर्शन

रवींद्रनाथांचा जन्म इ. सन १८६१ साली झाला. देवेंद्रनाथांचे ते सर्वांत चाकटे चिरंजीव होत.

पौराणिक काळांतील जडभरत, अथवा ऐतिहासिक काळांतील श्रीसमर्थ रामदास किंवा आधुनिक काळांतील श्रीरामकृष्ण परमहंस, ह्या महात्म्यांप्रमाणें रवींद्रनाथांस शाळेतील शिक्षणाचा मनापासून कंटाळा असे. देवेंद्रनाथांच्या घरी विषयागणिक वेगवेगळ्या शिक्षकांची व्यवस्था असे; परंतु रवींद्रनाथांनी अभ्यासाबद्दल कधीच आस्था बाळगली नाही. असे सांगतात की, ते लहानपणीं आपल्या पायांतले बूट मुद्दाम बरचेवर पाण्यांत भिजवून थंडीच्या ताप्यास आमंत्रण देऊन, क्षाणि मग रोग पाहुणा घरी आला, म्हणजे शिष्टागमने अनपेक्ष्यामच्चम त्यांस हटवून लाभ घडे ! मुलाचे बालस्वभावाप्रमाणे लहानपणीं 'शाळा शाळा' हा खेळ म्हणून तेही खेळत असत. आपल्या खोलीजवळील सजाचे कठड्यांची शाळा करून कठड्यांच्या गजांना मुलें समजून वेदम ठोकणें, हीच त्यांची शाळेची कल्पना होती. शिक्षणाच्या निमित्तानें पुढें ते इंग्लंडचेंही पाणी पिऊन आले, पण व्यर्थ. ज्या परीक्षा उतरण्यावर हल्लींची विद्वत्ता मापली जाते, अशी एकही परीक्षा ते उतरले नाहींत. तथापि त्यांच्यामध्ये एक गुण होता, तो गाण्याचा, व एक अवगुण होता, तो पोरकेपणाचा. त्यांची आई त्यांच्या लहानपणींच वारली. ह्या विशिष्ट गुणावगुणांमुळे बडिलांचें त्यांच्यावर अधिक प्रेम असावें असें वाटतें, ते आपले देशपर्यटनांत रवींद्रांस नेहमीं बरोबर घेत.

रवींद्रनाथ आपल्या अतिशय मधुर वाणीनें ईशस्तवपर पदें म्हणू लागले, म्हणजे तीं एकून देवेंद्रनाथांची वृत्ति तन्मय होऊन जाई. गारुड्याच्या पुंगीनें नाग ज्याप्रमाणें डोलूं लागतो, तसे रवींद्रांच्या गोड आलापांनीं देवेंद्रनाथ आत्मानंदानें डोलूं लागत. देवेंद्रनाथांच्या हिमालयांतील एकांतवासांत रवींद्रनाथ हे हमेशा त्यांच्याबरोबर असत. ह्या बालरवींद्रानें आपणांस ब्रह्मभावाचा अनुभव

रवीन्द्रनाथ टागोर

सुलभ करून दिला, असें देवेंद्रांस वाटून ते त्यांजवर जणुं काय गोपाळकृष्णा-प्रमाणें अलौकिक प्रेम करीत. उलटपक्षीं वडिलांचे निरुपाधिक भावानंदाचे संस्कार बालरवींद्रांच्या मनावर होऊं लागले. हिमालयांतील निर्जन प्रदेशीं महर्षि समाधिमुखांत मग्न असतां आईवांचून पोरक्या झालेल्या बाल-रवींद्रांवर निसर्गदेवता प्रेम करूं लागली. आणि लवकरच त्या दोघांमध्ये मोठीच गट्टी जमली. महर्षि हे भूदेव, निसर्ग देवता भूदेवी आणि रवींद्रनाथ हे उभयतांचे मूकभक्त असें हे तिकूट जमलें.

खिस्ती अगर मुसलमानांनी गृहस्थांच्या मुलांस मूर्तिपूजेचा निषेध जसा उपजतच प्राप्त असतो, तशीच रवींद्रनाथांची स्थिति होती. त्यांच्या जन्मापूर्वी त्यांच्या घरच्या देव्हान्यांतील श्रीगोपीनाथ ठाकुरजी अंतर्धान पावले होते. देव्हान्यांतून देव गेले. मग त्यांच्या कथांस कोण पुसतो ? देवीचीं स्तोत्रें, गोपीगीते, अथवा रामाचे पाळणे लहान मुलांच्या कानीं पडावयाचे, ते बंद झाले, व उपनिषदांचे पाठ रोज सुरू झाले. ह्या परिस्थितीचा परिणाम रवींद्रनाथांवर सहजच घडला असला पाहिजे. त्यांत लहानपणींच त्यांना एकदां दिव्यदर्शन झाले होते ! त्याचा प्रकार असाः—एक दिवस सकाळीं रवींद्रनाथ आपल्या घराच्या सजात उभे राहून पुढील रस्ता व घरे यांजकडे शून्य दृष्टीने पहात होते. त्या पुढील देखाव्यांत प्रेक्षणीय अथवा स्फूर्तिदायक असें काहीच नव्हते. नुकतेच सूर्याचे किरण समोरील झाडींतून वर येत होते; अशा वेळीं त्यांची दृष्टि सहज तिकडे लागली असतां, कर्मधर्मसंयोगानें असा प्रकार घडला कीं, जणुं काय त्यांच्या दृष्टीवरील एक पडदाच दूर झाला. आणि त्यांना सर्व सृष्टि एक विलक्षण तेजाने न्हाल्यासारखी दिसू लागली ! जिकडे तिकडे सौंदर्याच्या व आनंदाच्या लाटा उसळूं लागल्या ! तें तेज रवींद्रांच्या अंतःकरणांत शिरून त्यानें त्यांच्या चित्ताचें औदासीन्य व निराशा तत्काळ घालविली; आणि सार्वत्रिक दिव्य प्रकाशाने त्यांचें चित्त व्याप्त झालें. त्या आनंदाच्या ऊर्मीतच धबधब्याची जागृति (Awakening of the water-fall) ही त्यांची कविता निर्माण झाली.

मागपासून चालत आलेला विचाराचा मूर्तिमंत ओघ कविकल्पनेच्या उंच फड्यावरून जेव्हां उडी घेतो, तेव्हां त्याचें पूर्वीचें जिज्ञासारूप तहान भागविण्याचें रूप पालटून त्याचे तुषारांचे मेघ बनतात, व त्यांत नसलेलीं

इंद्रधनुष्यें चमकूं लागतात. रवींद्रनाथांच्या बुद्धिप्रवाहाचें एक टोंक धबधब्यांत तुषारमय झालें आहे, आनंदमय झालें आहे, तर दुसरें उगमाचें टोंक त्यांच्या जीवनदेवतेच्या संचारानें चिन्मय झालें आहे. निसर्गाच्या पुस्तकाशिवाय बालरवींद्रांनीं मनापासून कसला अभ्यास केला असेल तर तो वैष्णव कवींच्या वाङ्मयाचा होय.

अशा रीतीनें ह्या बाल साधकाचे पुढें बालकवि झाले. थोड्या प्रौढवयांत आल्यानंतर देवेंद्रनाथांनीं आपल्या विस्तीर्ण इस्टेटिपैकीं एक गांवचा कारभार रवींद्रांच्या स्वाधीन केला. गंगेच्या कांठावरील त्या खेडवळ गांवांत रवींद्रनाथांनीं पुष्कळ वर्षे काव्यानंदांत घालविलीं. तेथें निसर्गाशीं मनमुराद विचारविनिमय सुरू असतां निसर्गदेवतेच्या गरीब व खेडवळ प्रजेशीं त्यांचा दृढ परिचय झाला. आणि त्या गर्भश्रीमंत कवींच्या काव्यांत श्रीमंतीच्या राजविलासापेक्षां गरीबाची झोंपडीच वारंवार येऊं लागली. लोकसंग्रहाच्या शाळेतील कांहीं यत्तांचा अभ्यास तेथे झाल्यावर लोकसंग्रहाची अधिक जबाबदारीचीं कामे करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाहून ते बंगालच्या फाळणीसारख्या राजकीय चळवळींत जोराने सामील झाले. परंतु लवकरच त्या धकाधकीस कंटाळून त्यांना पुन्हां शान्तिनिकेतनाची आठवण झाली. ते तेथें परत गेले महर्षींच्या सल्ल्यानें त्यांनीं इ. सन १९०१ सालीं तेथें एक ब्रह्मचर्याश्रम-व शाळा अशी एक जोड-संस्था काढली होती.

रवींद्रनाथांची ग्रंथसंपत्ति इतकी दांडगी आहे कीं, त्यांच्याच ग्रंथांनीं एक लहानसं कपाट भरेल असे म्हणतात. त्यांचे एक चरित्रकार लिहितात कीं, रवींद्रनाथांचें वाङ्मय जितके जलद बाहेर पडत आहे, तितकें जलद तें वाचण्यासही वेळ पुरत नाही. एकांतवासांत बसून विचार करण्याचा त्यांना फार शौक असल्यामुळे त्यांनीं आपले निवासस्थान बोलपूर ह्या खेडेगांवां ठरविलें आहे. तेथें बसून त्यांनीं कविता, गोष्टी, नाटकें, कादंबऱ्या, निबंध, प्रबचनें, व्याख्याने इत्यादि अनेक रूपांनीं फार चित्ताकर्षक असे वाङ्मय प्रसिद्ध केलें आहे. इतके विविध व विपुल वाङ्मय दुसऱ्या कोणत्याही पाश्चात्य ग्रंथकारानें प्रसिद्ध केलें नसेल.

रवींद्रनाथ आपल्या बालपणीं बडिलांच्या सहवासांत आत्मोज्ज्वलीचा धडा शिकले; पुढें आपल्या गांवढें गांवास राहून स्वकीयांच्या उन्नतीचा धडा

त्यांनीं तयार केला, त्यानंतर ते राष्ट्रोन्नतीकडे वळले, आणि अखेर हल्लीं अखिल मानवकोटीची उन्नति व्हावी ही महत्त्वाकांक्षा त्यांनीं धरली आहे. ह्या त्यांच्या चारित्र्याच्या अनेकविध टप्प्यांत ब्राह्मसमाजोन्नतीस त्यांनीं स्वतंत्र स्थान दिले नाही. धर्माकडे ते अगदीं अखेरीस वळले, तरी पण त्यांनीं ब्राह्मसमाजाबद्दल विशेष अभिमान बाळगला नाही. धार्मिक विचारांच्या प्रवाहांत धार्मिक संस्थांचे अवडंबर माजविणे म्हणजे वाळवटाने नदीचा जिवंत व स्वच्छ प्रवाह आडवून कुजविण्यासारखेच आहे, असे त्यांचे मत दिसते. ते अंतःकरणाचे खरे ब्राह्मच आहेत, आणि त्यांच्या ब्राह्मोपासना शान्तिनिकेतनमालेत प्रसिद्धही झाल्या आहेत.

तथापि आमच्या मते त्यांनीं अलीकडे एका व्याख्यानांत आपल्या पुराणे-तिहासाचे जे रहस्य सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्यायोगाने अप्रत्यक्ष रीतीने हिंदूंच्या मूर्तिपूजेवर व जुन्या धर्मभावनांवर जो परिणाम होईल, तसा परिणाम त्यांच्या अगर इतर ब्राह्मलेखकांच्या दुसऱ्या कोणत्याही लेखांनीं आजपर्यंत क्वचितच झाला असेल. वेदराशीतून आधिभौतिकशास्त्राचे अर्वाचीन शोध आर्यसमाजांनीं काढून दाखविले, तर ज्याप्रमाणे आधिभौतिक शास्त्रशांस पटणार नाहीत, त्याचप्रमाणे पुराणग्रंथांतून रवींद्रनाथांनीं काढलेली कित्येक अनुमाने पुराणमताभिमानांनीं लोकांस सहसा पटणार नाहीत, हे उघड आहे. परंतु आजकाल व उद्यां सुशिक्षित वर्गात मोडल्या जाणाऱ्या समाजांत रवींद्र-नाथांचा बरील निबंध बुद्धिभेद केल्यावांचून राहणार नाही, हेही निश्चित आहे. महाराष्ट्रीय लेखकांत असे विचिकित्सेचे प्रयत्न कित्येक विद्वानांनीं यापूर्वी केलेले लोकांस मुळींच पटले नाहीत. परंतु रवींद्रनाथांचे कल्पना-चातुर्य अलौकिक असल्यामुळे प्रकृत विषयावरील त्यांचे विचार अधिक परिणामकारक होण्याचा संभव आहे. ह्यास्तव आम्ही त्या महत्त्वाच्या विषयाचे खाली थोडक्यांत दिग्दर्शन करित आहोत.

भिन्न वंशाच्या व संस्कृतीच्या समाजांस जेव्हां एका देशांत राहण्याचा काळ येतो, तेव्हां त्यांच्यामध्ये एकीकरण करण्याचे पहिले प्रयत्न अगदी कृत्रिम-पणाचे असतात. त्यांत जिवंतपणाची जोड नसते. हिंदुसमाजांत सरिथिती व विकास ह्या दोन तत्त्वांचा झगडा फार प्राचीनकाळापासून सुरू आहे. अग्निभेजयाच्या कुरवणाच्या सर्वसत्रांत आर्य व अन्नार्थ्यांच्या पहिल्या लक्षांत

नागवंशाचा निःपात झाल्याचें आढळतें. त्या जनमेजयाचें आज कोणीच नांव काढीत नसून ज्यांनीं आर्य व अनार्य यांच्यांत सलोखा घडवून आणला अशा पुरुषांस मात्र ईश्वरी अवतार समजलें जातें. हा मिलाफ घडवून आणण्याच्या महत्कार्यांत जनक, विश्वामित्र व रामचंद्र ह्या तीन व्यक्ति म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ह्या व्यक्ति समकालीन असतील असे नाही. किंबहुना त्या व्यक्तिच नसून प्राचीन भिन्न समाजाचीं तीं मूर्तिमत ध्येये आहेत. आपल्या पुराणांतील इतिहास म्हणजे क्षात्रतेज व ब्रह्मतेज ह्यांच्या झगड्याचा इतिहास होय.

चतुर्मुख ब्रह्मदेव म्हणजे मूर्तिमंत चतुर्विध वेदोराशी होत. आणि तत्कुलोत्पन्न भृगु म्हणजे वैदिक याशिकांचा एक काल्पनिक प्रतिनिधिच जाणावा. त्याचाच वंशज जमदग्नि. ह्या जमदग्नीच्या धेनुक्षणाच्या निमित्ताने पुढें परशुरामाकडून होणारा क्षत्रियांचा दारुण संहार हें ब्रह्मक्षत्र-युद्धाचें एक रूपक आहे. ह्या युद्धाचा शेवट अखेर क्षत्रिय कुलाचा प्रतिनिधि जो रामचंद्र त्याच्या दिग्विजयांत झाला. त्या कामीं त्यास जनकरूप कर्मवीराचें अत्यंत साह्य झाले. “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ह्या वाक्यांत याशिक ब्राह्मणांचे विरोधी तत्त्व दर्शित केले आहे. समाजाची संस्थिति राखण्याचे काम ब्राह्मणांकडे असे. त्यांच्या कडून समाजाच्या स्वातंत्र्यास व विकासास प्रतिबंध होई. निरनिराळ्या वैदिक देवता व त्यांच्यानिमित्त होणाऱ्या यज्ञयागांचे कर्मकांड ह्यांच्या योगाने ब्राह्मण-वर्ग समाजास नियंत्रण घालीत असे. व क्षत्रियवर्ग स्वातंत्र्यप्रिय, विकसनशील, व एकाच देवास भजणारा असा असे. तो एक देव म्हणजे सूर्य व त्याचे वंशांतील रामचद्रादि हे विष्णूचे अवतार म्हणवितात. चार वेदांचा द्योतक जसा चतुर्मुख ब्रह्मा, त्याचप्रमाणे एका ईश्वराची सत्ता पुकारणारा, एकीच्या चतुर्लाची कक्षा वाढविणारा, कायद्याचा राजदंड मिरविणारा, आणि सौंदर्य व विपुलता ह्यांची वृद्धि करणारा, असा शस्त्रचक्रगदापद्मधारी विष्णु, म्हणजे लोकसंग्रहात्मक कर्मयोगाची एक प्रतिमा होय.

आर्यांची ब्रह्मविद्या ही अरण्यांतच उदयास आली खरी; पण त्यांत पुढें द्वैती व अद्वैती असे दोन पंथ निघाले. द्वैत न मानावें तर उपासना सभवत नाही. अद्वैत न मानावें तर उपासनेंत प्रेमपूर्वक तादात्म्य सिद्ध होत नाही. परंतु असा हा सूक्ष्म भेद असला तरी पूर्वीचे वैदिक द्वैत जीवांहून भिन्न मानण्यांत येत. तो भिन्नभाव दूर होऊन जीकक्षिप्त हें युग्म प्रेमानें जोडलें

गेलें. ह्या भक्तिमार्गाचा पुरस्कार विष्णुमार्गी वैष्णवांनीच केला. कर्मकांडाचें नियंत्रण तोडून क्षात्रतेज बाहेर पडलें. विष्णूनें आपल्या वक्षःस्थलावर भृगूचें पदलांछन मिरविणे हे ब्रह्मक्षत्रयुद्धाचे प्राथमिक स्वरूप होय. परंतु पुढें विष्णूचा अवतार व वैष्णवांचा इष्ट देव जो कृष्ण, त्याने भगवद्गीतेंत वैदिक कर्मकांडाचा उपहासच केला आहे. राम व कृष्ण ह्यांस विष्णूचे मानव-देहधारी अवतार मानीत असून ते दोघेही क्षत्रिय आहेत.

कृष्णानें उपदेशलेली भगवद्गीता ही राजर्षींच्या परंपरेनें प्राप्त झालेली असून वरील क्षात्रपंथाचाच धर्म दर्शविते, आणि भारतीय युद्ध हे भावाभावाच्या तंत्र्यांत उपस्थित झालेले नसून, ते याशिकी ब्राह्मणधर्म, व भागवत क्षात्रधर्म यांमधील दारुण झगड्याचे एक दर्शक आहे. आणि म्हणूनच क्षात्रधर्माचा प्रतिनिधि जो पार्थ त्याचा सारथी कृष्ण होता, असे वर्णिले आहे. हे कृष्णाचें सारथ्य अथवा पुढारीपण द्रोणाचार्य, कृपाचार्य इत्यादि ब्राह्मणांस व तत्पक्षीयांस मान्य नव्हते. अध्यात्मविद्येचे प्रणेते विशेषकरून याज्ञवल्क्यादि ब्राह्मण हांते. तरी नीति व प्रीति ही समाजोन्नतीची ध्येये क्षत्रियांनी अंगिकारलीं होती. आणि महत्त्वाची गोष्ट अशी की, मन्वादिकांपासून तो रामकृष्णापर्यंत सर्व क्षत्रिय पुढाऱ्याच्या ठिकाणी ईश्वराचा आदेश अगर अंश मानण्याचा संप्रदाय सर्व-मान्य झाला आहे. ब्राह्मणांचा प्रतिनिधि परशुराम ह्यासही जरी विष्णूचा अवतार म्हणत असले तरी ते केवळ औपचारिक आहे. रामकृष्णाप्रमाणे त्यांनी भक्तांचे अंतःकरण कधीच व्याप्त केलें नाही. ह्याचे कारण असे दिसते, की भिन्न समाजांवर जबरदस्तीची सत्ता गाजविण्यापेक्षां सहानुभूतीच्या नैतिक बंधनांनीं भिन्न लोकांत सलोखा घडवून आणण्यांतच ईश्वराची नियति बरोबर व्यक्त होते, असे आपण मानीत आलों आहोत, आणि रामकथेला आज जे भलतेंच रूप आलें आहे, ते तसे देण्यांत आलें नसते, तर रामायणाचा वास्तविक भावार्थ हाच आहे, हे आपणांस सहज कळून आलें असते. हनुमानचिन्हांकित अशा अनार्य व पतित समाजास रामचंद्रानें आपल्या उदार सहानुभूतीनें आपलेंसे केलें, हेंच अखिल रामायणाचे सार आहे. विष्णूचा मानलेला तिसरा मानवी अवतार बुद्ध, हाही बुद्धीचें स्वातंत्र्य, मनाचे औदार्य, सहानुभूतीची व्यापकता, व स्वार्थत्याग, ह्याच क्षात्रध्येयाचा पुतळा होय.

ब्रह्मक्षत्रद्वंद्वान्त ब्राह्मणांच्या नांवानें खडे फोडण्याचा कित्येक टीकाकारांचा

पेशा आहे; परंतु ती चूक आहे. ह्या विरोधी वाटणाऱ्या शक्ति वस्तुतः परस्पर पूरक व पोषक असून त्यांतच इतिहासाची उत्क्रांति होत असते. शेतांत बीं पेरणारा आपले शेत धरून बसतो, परंतु मालाचा व्यापार करणारा आपल्या स्वातंत्र्यानें धान्याचा चोहोक्रडे दूर फैलाव करतो. ह्या दोन वृत्ति विरोधी दिसल्या तरी एकाची सार्थकता दुसऱ्यांत आहे. गति ही स्थायीभावावरच अवलंबून आहे, हें विसरतां कामा नये.

अरण्यवासी ब्राह्मण व शहरें वसविणारे क्षत्रिय, ह्यांची चुरस वसिष्ठ-विश्वामित्र कथेंत प्रथित केलेली आहे. तथापि हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे कीं, ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या यांचें महत्त्व जाणणारे व त्यांचा पुरस्कार करणारे हरिश्चंद्र, जरासंध, कर्ण, शिशुपाल इत्यादि क्षत्रिय वीर होतेच. ब्रह्मविद्या-कुमारीचें रक्षण हरिश्चंद्रानें केले. जरासंधाच्या राज्यांत जातांना कृष्णास व पांडवांस ब्राह्मणांचा बेघ घ्यावा लागला. वैदिक देव जो इंद्र त्याचा निषेध करून कृष्णानें अभीरांचा चरणीचा गोवर्धन डोंगर राखला, इत्यादि अनेक कथांतूनही ब्रह्मक्षत्रपंथांची चुरसच स्पष्ट होत आहे. ह्यांतील सर्व व्यक्ति ऐतिहासिक असतील असे नाही. उदाहरणार्थ, रामायण आणि महाभारत-काळांत महदंतर असतां रामायणाच्या व भारताच्या आरंभी परशुराम ही एक व्यक्ति प्रामुख्यानें पुढे येते. भारती युद्धांतील अर्जुनाचे प्रतिस्पर्धी द्रोणाचार्य व कर्ण हे दोघेही स्वतःस परशुरामाचेच शिष्य म्हणवितात. अर्थात् परशुराम ही व्यक्ति नसून क्षत्रियविरोधि अशा तेजावी ती एक मानलेली मूर्ति आहे, आहे हें उघड होते. कविकंकणचंदी या बंगाली काव्यांतही शिव आणि चंदी ह्या दोन व्यक्तींच्या मागे आर्य व अनार्य (व्याध) यांच्या पंथांचा असाच एक झगडा आहे.

वसिष्ठ-विश्वामित्रांचें पुराणप्रसिद्ध वैर हें ब्रह्मक्षत्रविरोधाचेंच द्योतक आहे. रामचंद्र प्रथम वसिष्ठ पुरोहिताचे दीक्षेत वाढला खरा; परंतु त्याचे बालपणीच विश्वामित्रानें त्यास तेथून काढून क्षात्रधर्मास प्रवृत्त केलें. त्यापुढील रामाचें कार्य द्विविध होतें. विश्वामित्र आणि राजा जनक हे त्याचे मार्गदर्शक होते. जनक हा आर्यांचा अत्यंत श्रेष्ठप्रतीचा राजा होय. तो ब्रह्मवेत्ता असूनही त्यानें आर्यांची हिंदुस्थानांत वसाहत करण्याच्या कामीं पुढाकार घेतला होता. तो मिथिलेचा राजा होता. त्याच्या कारकीर्दीत आर्यांची वसाहत मिथ्याद्रीच्या

उत्तरेपर्यंत झाली होती. परंतु पुढें विंध्याद्रीची अमेध रांग ओलांडून आर्यांची वस्ती पलीकडे पसरविण्याचें कार्य त्यानें रामचंद्राकडे सोंपविलें होतें. वसाहत करण्यासाठीं जंगले तोडून जमीन लागवडीत आणणे जरूर होते. तसें करतांना अरण्यांतील रानटी लोकांशी झगडल्यावांचून गत्यंतर नव्हते. आणि तेच काम करण्यासाठीं विश्वामित्राने रामलक्ष्मणांस आपल्या बरोबर नेले होते. पूर्वी गौतम नामक आर्याने दक्षिणेत वस्ती करण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु त्याने संपादन केलेल्या जमिनीने अखेर दगा दिला. तेव्हां त्या विश्वासघात करणाऱ्या कठीण भूमीचा त्यास त्याग करावा लागला. ती खडकाप्रमाणे अत्यंत कठीण भूमि रामाने लागवडीस आणली. त्याचेच पुढे अहिल्योद्धार ह्या कथेत रूपक झाले. रामचंद्राने पुढे अरण्यांतील राक्षसाचा वध केला, आणि नंतर ब्रह्मतेजाशींही शुंज घेऊन परशुरामास हतबल करून टाकले.

सीतास्वयंवर ही कथाही एका दीर्घकाल चाललेल्या प्रचंड उद्योगाचे रूपक आहे. सीता म्हणजे शेती. ती रामास मिळवावयाची होती. परंतु बाटेंत आडवी विंध्याद्रीची प्रचंड रांग होती. विंध्याद्रीचे पाठीशीं अनार्य द्रवीड लोकांची वस्ती असून त्यांचें शिव हे दैवत होते. तेव्हां शिव दैवत असलेला तो विंध्य म्हणजेच शिवधनु; त्याचा भंग केल्यावांचून सीता म्हणजे शेती संपादन करणे अशक्य होते. प्राचीन आर्यांच्या उपजीविकेचें पहिले साधन गोधन हें होते, परंतु पुढे जनकाने शेती उत्पन्न केली. जनकास भूमीत सांपडलेली सीता ती तीच होय. ब्रह्मवेत्त्या जनकास विदेही म्हणण्यांतील तात्पर्य तरी ह्यांतच आहे. समाजाच्या स्थैर्यास व सगोपनास शेती हें नवीन साधन त्यास उपलब्ध झाले. आणि विंध्यारूप शिवधनुचा रामाने भंग केल्यामुळे जनकाची आवडती सीता म्हणजे शेती त्यास संपादन करतां आली. पुढील रामाचे वनाभिगमन हेही बसिष्ठ-विश्वामित्रद्वंदांत विश्वामित्राच्या ध्येयाचेंच विजयसूचक आहे. जमदग्नीचें धेनुहरण, कौरवांची भाऊबंदकी व जुगार, तसेच कैकयीचा हट्ट, अशीं धुव्ज कारणे निमित्तास पुढे करून पुराणकारांनीं इतिहासांतील अत्यंत गंभीर प्रसंगांच्या रहस्याची भयंकर हानि केली आहे.

सीतास्वयंवराप्रमाणें द्रौपदीस्वयंवराचा कथाप्रसंग हा रूपकादाखलच

आहे. सीतास्वयंवराचे वेळीं अहिल्योद्धार, राक्षसांचा वध व शिवधनुभंग इत्यादि रूपकात्मक परीक्षेचे प्रसंग जसे रामावर आले, त्याचप्रमाणे महाभारताचा नायक जो अर्जुन त्याच्यावरही द्रौपदीस्वयंवराच्या निमित्ताने अत्यंत विकट अशा परीक्षेची वेळ आली. पांचाळ देश हा क्षात्रतेजाचे एक स्थान होते. पांचाळ देशाचा क्षत्रिय राजा द्रुपद व द्रोणाचार्य याच्यामधील समान हक्कांचे भांडणच पुढे महायुद्धापर्यंत विकोपास गेलें. क्षत्रिय हे सूर्याचे उपासक. सूर्याच्या उपासनेतून त्यांनीं एकेश्वरी उपासना उचलली. एका सूर्याच्या ठिकाणीच-त्याचे पोटांतच-सत्य आहे. अत्यंत चंचल अशा वासनात्मक संसारांत असतां, चित्त एकाग्र करून त्या अंतर्धामिन् सत्याचा वेध घेणे, हेंच गीतेतील योगाचे सार होय ही जी कृष्णप्रणीत योगसिद्धि तीच कृष्णा ऊर्फ द्रौपदी होय. सूर्योपासनेची फलश्रुति त्याच कृष्णेचे ठिकाणीं झाली आहे. कितीही वाटलें तरी न संपणाऱ्या ज्ञानामृताची थाली जिला मिळाली तीच ही योगसिद्धि कृष्णा होय. ह्या कृष्णेच्या प्राप्तीकरितां मत्स्यभेदाचे दिव्य अर्जुनास करावे लागले. तो मत्स्यभेद म्हणजे ह्या ससारपरिभ्रमणात मध्यवर्ति गूढ असलेल्या सद्रूप ब्रह्माज्ञे अन्वेष्टन होय; किंवा मत्स्यचक्र हे सूर्यविंबाचेही रूपक असेल. कारण सूर्य हा देवांचा देव आहे. तोच सर्वांचा प्रकाशक आहे; आणि सत्य हें त्याचेच ठिकाणीं आहे. असे उपनिषदांतून गाडलेले आहे; सूर्योपासनेचे महत्त्व इराण, इजिप्त वगैरे देशांतूनही फार प्राचीनकाळापासून मानलेले आहे; आणि ह्या सूर्योपासनेतच ब्रह्मोपासनेचे मूळ असावे.* असो. ह्या कृष्णारूप तत्त्वाचा अंगिकार पांचो पाडवांनीं केला हें सरळच झाले. सदर कथेंतील हें रहस्य लक्षांत घेतलें म्हणजे पांडव हे बहुपतित्व मानणाऱ्या एखाद्या रानटी टोळीपैकीं होते इत्यादि तर्क करण्याचें कारण नाही. आणि कर्णासारख्या क्षत्रिय वीरानेही आपल्याला वरावे हा कृष्णेच्या मनांत आलेला विकल्पही भूषणावहच ठरतो.† पांचाळ देश मथुरेच्या जवळच असल्यामुळे कृष्णाने प्रतिपादिलेली गीता ही तेथेही मान्य होती. अर्थात् कृष्णाची गीता तीच द्रुपदाची द्रौपदी होय.

* प्रणवा धनुः सारो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्म्यमुच्यते.

† ही कल्पना मूळ निबंधांत नाहीं. मूळ कल्पनांस पोषक अशा ज्या आम्हाला कल्पना सुचल्या त्यांचाही संग्रह ह्या लेखांत केला आहे.

औपनिषदिक धेनूचें दोहन करून कृष्णानें काढलेली जी सुधा तीच कृष्णा होय. त्यांचा असा हा अत्यंत निकटचा संबंध असल्यामुळें तिच्या तोंडीं कृष्णाचा धावा आला, आणि कृष्णकृपेनें तिचे सत्त्वरक्षण झालें. ह्या कयेचें रहस्य अशानें नीट समजते. तात्पर्य, सीता व द्रौपदी (म्हणजे कृष्णा) ह्या व्यक्ति नसून ह्या दोन जबरदस्त शक्ति आहेत. हीं दोन ध्येये आहेत. द्रोणाचार्य हे अनेक विश्वदेव मानणाऱ्या वेदविद्येचे प्रतिनिधि असल्यामुळें त्यांचे पक्षपाति कौरव ह्यांनीं गोतातत्त्वरूप कृष्णेचा उपमर्द केला. तसेच रावणासारख्या रानटी राक्षसाने (अथवा ब्राह्मणाने पाहिजे तर म्हणा) खरी खरी जगजननी जी सीता तिचेंही सत्त्वहरण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कृष्णाने व रामचंद्राने प्रतिपक्षांचा पाडाव करून उभय ध्येयांचा विजय केला. म्हणून त्यांस ईश्वरी अवतार असे मानण्यांत आले.

ब्राह्मण हे धर्मसंरक्षक तर क्षत्रिय हे धर्मप्रसारक झाल्यामुळे ब्राह्मणांपेक्षां क्षत्रियांचें कार्यक्षेत्र वाढलें, व त्यांचा पंथ अधिक व्यापक व संग्राहक झाला. कृष्णाने अर्भरादि हलक्या जातींस आपल्या पंथांत घेतलें. आणि रामाने तर हनुमान, जांबुवान् इत्यादि चिन्हांकित अनार्य रानटी लोकांस आपलेसे केलें. इतकेच नव्हे तर गुहकासारख्या अस्पृश्य चांडाळाशीही सहानुभूतीने वागून त्याशीं सख्यत्व जोडलें, आणि अशा रीतीने अनार्यांवर प्रेमाचा विजय मिळवून आर्य व अनार्य यांच्यामध्ये सहानुभूतीचा सेतु बांधला. ह्याप्रमाणे ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांच्या आत्मसंरक्षण व आत्मविकास ह्या दोन विरोधी तत्त्वांच्या दरम्यान हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाचे आंदोलन झाले आहे.

त्यानंतर कांहीं काळानें जनकराजाच्या पुण्यभूमीतच बुद्ध व महावीर हे दोन क्षत्रिय संन्यासी निर्माण होऊन, त्यांनीं वैदिकांच्या वर्णाश्रमधर्माचा विरोध व लोकसंग्रह, हे क्षत्रियांचे उभयविध ध्येय पुढे चालविले; आणि दोघांनींही आपल्या ध्येयाची छाप फारच चांगल्या रीतीने बसविली. परंतु त्यानंतरच्या काळांत ब्राह्मणांनीं धर्मसंरक्षणाचें कार्य अबाधित चालविलें असलें, तरी क्षात्र-तेजाचा लोप झाल्यानें सर्वत्र अनवस्थाप्रसंग येऊन ठेपला. अशा अनवस्थेंत कित्येक वर्षे लोटल्यावर आपला देश पुन्हा खडबडून जागा झाला. आणि आपण कोणाचे कोण हा विचार सुरू होऊन पूर्वेतिहासाचे व सत्त्वज्ञानाचे

चागेदोरे जुळविण्याचा प्रचंड उद्योग सुरू झाला. मग कोणी ऋषींनी वेद संकलित केले व भारत-रामायणादि पुराणेही रचण्यांत आली. अशा रीतीने भारतवर्षातील आर्यांचा इतिहास, संस्कृति व तत्त्वज्ञान यांची एक भव्य वाङ्मयमूर्ति ज्यांनी रचली त्यांस आपण व्यास असें म्हणतो. वस्तुतः ते एका व्यक्तीचे काम असेल असे नाही.

भारतवर्षातील भिन्नभिन्न घटकांत एकसूत्रीपणा आणून त्यांस स्थायिकपणा देण्याकरितां भारतवर्षाच्या इतिहासाचे एक महाकाव्य निर्माण करण्याची कवींस त्या वेळीं आवश्यकता भासली. मग तसे करतांना मूळ कथेचा धागा चारी दिशांकडून गोळा केलेल्या विचित्र कथाकुमुमांत लुप्त होऊन गेला असल्यास नवल नाही. त्यामुळे महाभारतास कोणी आधुनिक पाश्चात्य व्याख्येप्रमाणे इतिहास म्हणून न मानले, तरी आपल्या पूर्वजांच्या स्मृति-पटलांत गुंतलेला खऱ्या इतिहासाचा धागा त्यांत आहे, यांत शका नाही. ह्या ग्रंथांतून ब्राह्मणधर्मास श्रेष्ठत्व दिलेले जे आढळते, त्याचे कारण बौद्ध-कालांत भारतवर्षातील अनार्यच काय, पण विदेशी म्लेच्छही आर्यांचे गोटांत शिरूं लागले. तेव्हां देशांतील संघटनेचा उच्छेद न व्हावा म्हणून ब्राह्मणांच्या धर्मसंरक्षक तत्त्वास अधिक महत्त्व देणे भाग झाले. परंतु आर्यांचे अध्यात्म व द्रविडांची भावना व कल्पना ह्यांच्या दरम्यान वेटीव्यवहार पूर्वीच झाल्यामुळे आर्यांचा द्रविडांशीं सोयरेसंबंध होऊन उभय कुलांचे वंशज पुढे आपणांस हिंदु म्हणवूं लागले.

हा आर्य व अनार्यांचा मिलाफ प्राचीन असला तरी गंगा-यमुनाजलाच्या संयोगाप्रमाणे त्यांच्यांतील भिन्न गुणावगुण अद्यापि प्रत्ययास येतच आहेत. ब्रह्मा-विष्णु-महेश ही त्रयी ह्या आर्यानार्यसंयोगानंतरच निर्माण झाली. ब्रह्मा हा ब्राह्मणविद्येचा प्रतिनिधि होता. विष्णु ह्याचा उगम वैदिक सूर्योपासनेत होऊन, तो वैदिक कर्मकांडांतून निघून, पुराणांतील मानवी व्यवहारांत आविर्भूत झाला; आणि शिव हा अनार्यांनी आपला इष्ट देव म्हणून पुढे केला. ह्या शिवविष्णूंची चुरस महाभारतांत दर्शविलीच आहे. परंतु पुढे वैदिक रुद्र व अनार्यांचा शिव हे तादात्म्य पावून हा आर्यानार्यांचा लढा बहुतेक मिटला. तथापि दोघांनी आपल्या पूर्वसंस्कारानुरूप शिवस्वरूपाचे ध्यान भिन्न तऱ्हेने केले. आर्यांचे शिवस्वरूप विरागी, निग्रही, निर्वार्णसुखमग्न आणि वासनारूप-

ब्रह्माच्छादनगृहित असें आहे; तर अनार्यांचें शिवस्वरूप भीषण, गजचर्म-घारी व भंगट असें आहे. आर्यांचा शिव म्हणजे बुद्धाचीच एक नकल आहे. व त्यांनीं बुद्धार्चच मंदिरे व्यापिली आहेत. परंतु अनार्यांचा शिव हा स्मशान-वासी भूत, प्रेत, पिशाचादिकांचा स्वामी असून तो लिगपूजा करणारे व सर्पपक्ष्यादि चिन्हांकित अशा रानटी लोकांचा देव आहे. शिवस्वरूपाप्रमाणे कृष्णस्वरूपांतही रुचिभेदाप्रमाणे व्यभिचार झाला आहे. आर्यांचा कृष्ण म्हणजे द्वारकेचा शूर व प्रतापी राजा, अर्जुनाचा सखा व एक मोठा तत्त्वज्ञ असा होता; पण अत्यंत श्रेष्ठ व गहन असे गीतशास्त्र सांगणाऱ्या कृष्णास अनार्यांनीं गोकुळांतील गवळ्याचे पोरान्त आणून सोडले आहे.

ह्या आर्यानार्यसंकरात अनार्यांचा अश वाढत गेल्यामुळे, त्यांच्या निरनिराळ्या समजुती व चालीरीति हिंदुधर्मात घुसू लागल्या आणि ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या चालीरीतीप्रमाणे व पूर्वपरंपरेप्रमाणे वागण्यांतच प्रत्येकाच कल्याण आहे, अशी समजूत बळावत जाऊन हिंदीसमाजांत पंथभेद करणाऱ्या पूर्वपरंपरा व रूढि ह्यांस धर्माचारांत फारच मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. धर्म-संरक्षकांची ही कुंपणे मोडून टाकण्याचे काम पूर्वी क्षत्रियांकडे असे. परंतु तो क्षत्रियवर्गच नमशेष होण्याची वेळ आली, तेव्हां कोष्टी व चांभार अशा खालच्या जातीतून धर्मसुधारक निपजू लागले. आणि आपल्या देशाच्या अत्यंत अवनत कालातही सत्याचे स्वरूप ऐक्यांत व समभावांत आहे, हे तत्त्व त्यांनीं प्रस्थापित केले. आजसुद्धा त्याच सत्याच्या शोधांत आपण आहो. आपण आपले सत्त्व न गमावितां आपली आत्मीय भावना विश्वव्यापक करणे हें आपले कर्तव्य आहे.

पाश्चिमात्य लोकांशीं जेव्हां इतर जातीचे समाजांचा प्रसंग आला, त्या वेळीं त्यांनीं, त्यांचा निःपात करून अगर त्यांची हकालपट्टी करून, आपणांस सवता सुभा मिळविला. इतकेच काय, पण युरोप खंडांतील एका सस्कृतीचे परंतु भिन्नदेशी लोकांत आजसुद्धां परस्परांसंबंधीं अत्यंत गैरविश्वास माजला असून त्यांतून मुत्सद्दयांच्या कुटिल नीतीचे व निर्लज्जपणाचे अनेक प्रकार दिसून येत आहेत. भारतवर्षाची नीति अशी नाही. देशांत बाटेल तेवढे वादळ उत्पन्न झालें, तरी सद्धर्माचा दिवा प्रज्वलित ठेवण्याचें काम ब्राह्मणांनीं केलें आहे. ह्या सृष्टीच्या अनंत घडामोडींच्या बुडाशीं असलेले

विश्वार्चें खरें रहस्य फार गूढ आहे, आणि तें रहस्य जाणण्यांतच मानवी प्राण्यांस ऐक्य व शांति यांचा लाभ मिळणार आहे. सुधारणेचें अंतिम ध्येय सामर्थ्य व संपत्ति यांत नसून अध्यात्मांत आहे. तथापि हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, अन्नब्रह्म ह्या तत्त्वाची आपण आजपर्यंत जास्त उपेक्षा केल्याचे फळ आज आपणांस भोगावें लागत आहे.

रवींद्रनाथ शेवटीं म्हणतात कीं, भारतवर्षावर मी प्रेम करतो, तें त्याच्या विशिष्ट भौगोलिक रूपामुळे अथवा माझा जन्म येथे झाला म्हणून नव्हे, तर आज अनंत कालाच्या जीवनकलहांत त्यांनीं सत्यं, ज्ञानं, अनंत. ब्रह्म; किंवा शांतं, शिवं, अद्वैतम् ह्या सत्याची अखंड जागृति ठेवली म्हणून होय. त्या योगानें धर्मसंरक्षक ब्राह्मणांनीं सर्व जगास उपकृत करण्याचे सामर्थ्य दाखविले आहे. गृहस्थाश्रमी पुरुषानें ब्रह्मनिष्ठ आणि तत्त्वज्ञानपरायण असावे, आणि त्यांनीं आपलीं सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करावीत, हे आमचे ध्येय आहे. आमच्या मातृभूमीची प्रार्थना अशी आहे.

य एकाऽवर्णो बहुधा शक्ति योगात् ।

वर्णान् अनेकान् निहितार्थो दधाति ॥

विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः

स नो बुद्ध्या शुभया संयुज्जु ॥ —श्वेताश्वतर, अ. ४।१.

भावार्थ—जो एक आहे—व ज्याला कांहीं अर्थ साधावयाचा नाही, असा स्वतः अवर्ण (किंवा अरूप असतां) आपल्या शक्तीच्या योगानें अनेक वर्ण (किंवा रूपे) धारण करतो, आणि आरभीं व अंतीं ज्याच्यामध्ये विश्व जातें तोच देव. तो आम्हांस शुभ बुद्धीने युक्त करो.

भारतवर्षाच्या इतिहासाच्या वरील दर्शनांत अपूर्वता आहे ह्यांत शंका नाही. आर्यांच्या हिंदुस्थानांतील वसाहती, अनार्यांचा निःपात न करितां त्यांस आत्मसात् करून घेण्याची आर्यांची हातोटी, समाजस्थैर्य व सगोपन यांसाठीं शेतीसारख्या उत्पादक धंद्याचा प्रसार, आणि धनधान्यसमृद्धीच्या रामराज्या-अंतीं कृष्णानें उपदेशलेली गीता, आणि रामकृष्णांची लोकसंग्राहक बुद्धि, इत्यादि अनुमानपरंपरेंत चिंतनीय भाग बराच आहे, ह्यांत संशय नाही. रामराज्याचे स्वास्थ्याअंतीं वेदान्त सुचतो व रुचतोही, अगोदर नाही. ह्या सिद्धान्ताचा अनुभव घेण्याचा पुन्हां काळ आला आहे. पश्चिमेकडील

संपन्न देशांत वेदान्तदर्शनाची आवश्यकता भासत आहे, आणि अध्यात्मांत फाजील गढलेल्या आम्हांस अन्नब्रह्म हा धडा पुनः शिकावयास पाहिजे आहे. आधी पोटोबा मग विठोबा हे व्यवहारशास्त्र आम्ही विसरलों आहोंत. सीता-राम जसे कृष्णाचे अगोदर तसेच हलधरबळाराम हेही कृष्णाचे अगोदरच त्याचे जे भ्राते होत त्यांचे हलधर नांवांत रामाचें ध्येय दर्शित होतच आहे. अन्नोदकाची तजवीज हे मनुष्यमात्राचे पहिले कर्तव्य आहे. शरीरस्वास्थ्य हें पहिलें साधन आहे. ह्या अन्नब्रह्माचा धडा जसा रामराज्यांत तयार केला तसा आर्य-अनार्यांचे दरम्यान सेतुबंधनाचा धडाही रामचंद्रानेच प्रथम घालून दिला आहे. आज पूर्वपश्चिमेत तसा एक पूल बांधण्याची आवश्यकता अत्यंत भासूं लागली आहे. व त्या पुलाचे राजा राममोहन व रवींद्रनाथ हे दोन आधारस्तंभ होऊं पहात आहेत. राजा राममोहन यांच्या एकेश्वरीमताचा पुकारा युरोप व अमेरिका ह्या खंडापर्यंत जाऊन पोचला; आणि रवींद्रनाथांच्या गीतां-जलीच्या वेणुनादाने तर पश्चिमेकडील जडवाद्यांस मोहित करून सोडलें आहे. रवींद्रनाथांची विश्वभारती ही नूतन सस्था म्हणजे होऊं घातलेल्या पुलाची एक भव्य कमानच होय.

रवींद्रनाथांच्या दिव्यदर्शनांत जशी ही व्यापक दृष्टि आहे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या पुराणनिरीक्षणाने आपल्या प्राचीन इतिहासावर कांहीं वेगळाच प्रकाश पाडला आहे. रवींद्रनाथांची ही दृष्टि अंगिकारल्यावर एखादा कल्पक व्युत्पत्तीच्या जोरावर पौराणिक सर्व लहान मोठ्या व्यक्तीत रूपांतर घडवून आणिल, असा संभव दिसूं लागतो. ह्या रूपांतरांत पौराणिक व्यक्तीचे विभूतितत्त्वांत जो फरक पडेल, त्याचा आपल्या धर्मभावनांवर काय परिणाम होईल, हा मात्र एक चितनीय प्रश्न आहे. रवींद्रनाथांचे रूपांतरांत रामकृष्णांचे पौराणिक पुढारीपण कायम असून सीता माई ही “जगजननी जानकी” कशी तें अधिक उघड होतें. तसेच महाभारतांतील नायिका द्रौपदी ऊर्फ कृष्णा हिचेंही ब्रह्मविद्येचें तेज अधिकच शोभूं लागते. रामायण-भारतांतील कित्येक क्रांतिकारक गंभीर प्रसंगांस, परशुरामाचा आतताईपणा, दशरथाचा बाईल-वेडेपणा, युधिष्ठिराचा जुगार, गार्हविरून भांडणें, इत्यादि कारणीभूत होणाऱ्या विचित्र गोष्टींचा निरास होऊन, त्यांतील रहस्य अधिक सम्यक् दिसूं लागतें. कृष्णेन पांच पांडवांस कसें बरिले, इतकेंच नाही तर तत्सम क्षत्रियधीर, जो

कर्ण त्यानेही तिचा अंगीकार करावा असे तिजला कसे वाटत होतें, ह्या सर्व प्रकाराचा चांगला अर्थ लागतो. प्रपंचाचे मृगजळास भुललेल्या दुर्योधनाचा कृष्णेने कां उपहास केला, तें अधिक चांगले समजते. द्रौपदीवस्त्रहरण म्हणजे गीताशास्त्राची पोरकट व असभ्य चिकित्सा, आणि दुर्योधन दुःशासनासारख्या वावडूकांपासून शास्त्रगुह्याच्या परिस्फोटनचा प्रयत्न, असा अर्थ लागून पुराणांतील एक ओगळ प्रकार काल्पनिक ठरून द्रोणाचार्य व तत्पक्ष आणि भीष्माचार्यादि पुरुषांचे मौनाचे त्याने पूर्ववत् आश्चर्य वाटत नाही. तसेच जरासंध, शिशुपाल व रवण याच्या विरोधिभक्तीचा अर्थ लागतो. विराटाचे राज्यांत वाढलेला कीचकरूप (पोकळ बांबू) पोकळ अहंकार ह्याचे कृष्णावशीकरणातील साहस व त्यांत अखेर त्याचा म्हणजे अहंकाराचा नाश हे तत्त्व कळूं लागते. तात्पर्य, अशा दृष्टीने विचार करता सर्व पौराणिक कथांचा अर्थ चंपूकारांपेक्षांही अधिक सरस व बोधप्रद लावता येईल. परंतु त्या विचारसरणीने अहल्या (अ+हल=नांगर) (खडकाळ जमीन), द्रौपदी (रानटी जमीन), सीता (लागवडीस योग्य जमीन), तारा (नदीकाठची सुपीक जमीन), मंदोदरी (भुसभुशीत जमीन) ह्या पंचकन्या उत्तरेपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या निरनिराळ्या अक्षत भूमी ठरविल्या. सीताशुद्धि म्हणजे जमिनीचा राव-रहाट ठरविला, तसेच प्रभु रामचंद्र हे एक वसाहतकार थोरले वॉशिंग्टन आणि श्रीकृष्ण परमात्मा म्हणजे एक सवाई प्रेटो, असे मानले, तर केवढा अनर्थ गुदरेल, ह्याची कल्पना होत नाही ! निर्गुण व निराकार परमात्मस्वरूप हे कोणी पाहिले आहे ! पण आज हजारो वर्षे आपले भाविक लोकांचे हृदयसिंहासनावर प्रभु रामचंद्र विराजमान आहेत, आणि त्याचे नयन-गोपुरांत कृष्णब्रळराम बसले आहेत अशा स्थितीत वरील चिकित्सक पद्धतीने पुराणमताभिमानी बहुजनसमाजाचे काळजावर दुःसह वार केल्याप्रमाणेंच होईल ! आकाशातील स्वयंप्रभ तारकांप्रमाणे भरतभूमीवर पसरलेल्या श्रीरामकृष्णमंदिरांचे खाली सुरुंग पेरल्याप्रमाणें होईल. शंकर, मारुती व देवी हीं खेडोखेडीं असलेलीं ग्रामदैवते अधिकारच्युत होतील. धर्मभावनेचे नाजूक तंतु तुटून जातील आणि दोरी तुटलेल्या पतंगाप्रमाणें भाविकांच्या मनांची बाताहत होईल. ही सर्व संकटपरंपरा पंचनीं पाडण्याचें सामर्थ्य आज तरी बहुजनसमाजांत नाही. ती त्यांची तयारी व्हावी, हा ब्राह्म-

समाजाचा कदाचित् एक हेतु असेल. तसेंच एका संस्कृतिसूत्रांत सर्व जातींचें एकीकरण करण्याचाही त्यांचा प्रयत्न आहे. ह्या दुसऱ्या प्रयत्नास वरील निबध जरी विशेष उत्तेजक न झाला; तरी मूर्तिपूजानिरासाचा पहिला हेतु सिद्ध होण्यास वरील निबंधाद्वारा परिणामकारक लेख ब्राह्मवाङ्मयांत दुसरा क्वचित्च असेल असे वाटतें. गोपीकृष्णलीला आणि रामरावण-युद्ध या कथांतून अध्यात्मरहस्य काढण्याचा प्रयत्न ह्यापूर्वी अनेक आस्तिकांनी केलेला आहे, परंतु त्यायोगाने सदर कथांतील ऐतिहासिक सत्यास बाध आला नाही. तसेंच कृष्णलीला जीजस खाड्दस्तच्या चरित्रावरून व रामायण काही विदेशी कथांवरून रचले असावे, अशाही विलक्षण कल्पना पूर्वी येऊन गेल्या कित्येक ब्राह्म विद्वानांनी पुराणांस शिमगा ठरवून त्यांची बेसुमार निंदाही केली; परंतु त्या सर्वोपेक्षा रवींद्रनाथांची वरील विचारसरणी अधिक सयुक्तिक व चितनीय असल्यामुळे ती बहुतांचा बुद्धिभेद करीलच करील असा पूर्ण संभव दिसतो. त्याचे योगाने कित्येक विचारप्रवण होतील, कित्येक उदास व संशयग्रस्त होऊन रहातील, कित्येक नास्तिक स्वैराचारी बनतील, तर कित्येक दुःखी होतील त्यांत शंका नाही. कोणी एकाने साखरेच्या रमकड्यांतील (चिन्तांतील) खरे रहस्य केवळ शर्करामय आहे, असें ठरविण्याकरितां त्यास विच्छिन्न करून खाऊन व पचनी पाडून मधुर रसास्वादाच्या साक्षात् अनुभवाने आपल्या सिद्धान्ताची सत्यता दुसऱ्यांचे गळीं उतरविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु हा प्रकार पाहून कित्येकांस खेद वाटला, कीं मधुर रसास्वाद चाखण्याकरितां साखरेचे असंख्य गोण भरलेले असतां ह्या अरसिकाच्या चिकित्सक बुद्धीने त्या मनोबेधक चित्रांचा उच्छेद करावा ही केवढी संतापदायक गोष्ट आहे ! चित्रें मोडलीं तरी शर्करेचे सत्यस्वरूपच प्रगट होतें, हें खरें, परंतु त्या योगानें सौंदर्याची हानि होऊन सच्चिदानंदाच्या आनंदभावास भाविक जीव कायमचा मुक्तो. असो. विस्तारभयास्तव ह्यासंबंधी अधिक विचार येथे न करतां पुढें शेवटल्या प्रकरणीं करूं.

प्रकरण तेरावें

नवयुग

भारतवर्षाच्या इतिहासाचें रवींद्रनाथांनीं केलेले सिंहावलोकन मागील प्रकरणांत दिले आहे. आतां चालू नवयुगाबद्दल रवींद्रनाथांचे काय विचार आहेत. ते थोडक्यांत पाहूं. आदि-ब्राह्मसमाजाचे आद्य प्रतिनिधि राजा राम-मोहन ह्यांनीं आपल्या चिकित्सक बुद्धीचे 'क्ष' किरण वैदिक-वाङ्मयावर टाकून त्यांतील तत्त्वज्ञानाचा सांगाडा त्यांनीं हुडकून काढला. रवींद्रांचे किरणांनीं आपल्या पुराणेतिहासावर अदभुत प्रकाश पाडला. पूर्वपश्चिमेचा सांघा कसा जोडावा, हा बिकट प्रश्न दोघांनींही सोडविण्यास घेतला. राम-मोहन ह्यांच्यापुढें धर्म हा विषय प्रामुख्याने होता. सर्वांचा सार्वत्रिक धर्म बनविण्याच्या आशेने त्यांनीं वेद-पुराणे आणि बायबल, कुराणें यांचे संशोधन केलें. प्रत्येक धर्मांतले दैवी पुरुषांचे विभूतिमत्त्व आपआपल्या अलौकिक व्यक्तिमहात्म्याने त्यांच्या त्यांच्या अनुयायांस परस्पर भिन्न ठेवीत आहे, हें त्यांनीं लक्षांत घेतलें, आणि यास्तव त्यांनीं हिंदूंच्या अवतारमूर्ति, तसेच जीझस ख्राईस्ट व महंमद पैगंबर ह्यांस देवकोटीतून काढून प्रमादशील अशा सर्वसाधारण मानवकोटीत आणून ठेवलें. आणि ईश्वर त्या सर्वांहून श्रेष्ठ व स्वतंत्र असून तो एकच आहे असा एकेश्वरी पंथ त्याने निर्माण केला. एकेश्वरी पंथ ख्रिस्ती लोकांतही होता व आहे; पण मानवकोटीचे नेतृत्व त्यांनीं जीझसकडेच ठेविले आहे. अर्थात् तो राममोहन यांच्या उद्देशाप्रमाणें सर्वसंग्राहक नाहीं.

आदि-ब्राह्मसमाजाच्या जनकाची ही दृष्टि सांगितली. त्यानंतरच्या शत-संवत्सरांत हिंदुस्थानचीच काय, पण सर्व जगाची स्थिति पालटली. राम, रहीम आणि ख्राईस्ट यांस कोणी फारसें विचारीनासें झालें; आणि त्या ठिकाणीं एका अमूर्त अशा राष्ट्रपुरुषाचे देशोदेशीं देव्हारे माजून राहिले. विचाऱ्या कालीदेवीची बोकडावरच समजून होत असे; पण ह्या राष्ट्रदेवाचे शान्तीकरितां लाखो लोकांचे बळी पडूं लागले. व कोट्यवधि लोकांचें रक्तशोषण होऊ लागलें. अर्थात् आदि-ब्राह्मसमाजाचे आजचे प्रमुख प्रतिनिधि

जे रवींद्रनाथ त्यांचें लक्ष राम, रहीम व जीझस यांच्यापेक्षां ह्या अगडबंब राष्ट्रदेवानें अधिक वेधून घेतलें. मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें राम-कृष्णादि देवांना देवकोटींतून काढून प्रथम मानवी आणि नंतर काल्पनिक कोटीत त्यांनीं घातल्यावर त्यांनीं ह्या राष्ट्रपुरुषाविरुद्ध युद्ध पुकारलें, आणि त्याचा खरपूस समाचार घेतला. निरनिराळ्या देशांतील समाजांस केंद्रीभूत होऊन राहिलेल्या राम, रहीम व खाइस्ट ह्या मूर्ति हलविल्यावर एकाच समाजात असलेले जातीचे भेद मोडण्याचे हलके काम राममोहन ह्यांनीं पुढल्या पिढीवर टाकल. परंतु रवींद्रनाथांनीं असे पाहिले कीं, हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्थेच्या मांडक्यातोडक्या भिताडांपेक्षां राष्ट्रांनीं आप-आपल्या भोंवती उभारलेली तटबंदी, कोट्याधीशांनीं गरिबास भोवती उभारलेले तुरुंग, जेत्यांनीं जितांच्या गळ्यास लावलेला फांस, काळा आणि पांढरा, पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य, इतकेंच काय पण मुशिक्षित आणि अशिक्षित, स्त्रिया आणि पुरुष, यांच्यामध्ये वाढत चाललेले भेदजनक खदक व बांधारे, ह्यांच्याकडेच अगोदर लक्ष दिलें पाहिजे. ह्यासाठी त्यांनीं आपली तोफ ह्या भेदावर डागण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या काव्यकुसुमांतून हावित्स्वर तोफे-पेक्षांही प्रचंड ध्वनि निघू लागले, त्याची लेखणीची फेक मशिनगनपेक्षां जास्त काम करूं लागली. अशा रीतीने जगात देवाचे एकसूत्री व शांततेचे साम्राज्य नांदावे ह्या राममोहन यांच्या इच्छेस अनुसरून त्यांची जी कामगिरी चालली आहे असे म्हणतात त्याची वाचकास नीटशी कल्पना येण्याकरितां त्याच्या अनेक लेखांतील सार आम्ही प्रकरणशः थोडे साविस्तर देण्याचे योजलें आहे. रवींद्रनाथ असे म्हणतात:

“आज जगिक व्यवहार अतिलोभाने प्रेरित झाल्यामुळे त्यांतील नीति-मर्यादा सुटली आहे. बुद्धिवैभव आणि दैवी संपत्ति याचा स्वयंभू थोरपणा आज बाजारभावाच्या लाटांबरोबर हेलकावे खात आहे. ह्या अधःपातास आधिभौतिक शास्त्रें, आणि राष्ट्रविस्ताराचें स्वार्थमूलक धर्मवेड, हीं कारणीभूत आहेत. ह्या परंपरेंत होणाऱ्या भयंकर संहारांत उघड उघड रक्ताच्या नद्या वाहात नसल्या, तरी जीवनाचीं मुळेच खणलीं जात आहेत. जबाबदार राज्य-पद्धतीच्या नांवाखालीं रक्ताचे शोषण व भयंकर लूट चालली आहे! आणि मुत्सद्देगिरीच्या पेशांत असत्य हें मोठ्या दिमाखाने वावरत आहे!

“आजकाल संपत्तीच्या अभावापेक्षांही साध्या माणुसकीच्या अभावाने लोक हवालदील झाले आहेत. मानवकोटीच्या ऐक्यभावाची कल्पना विलयास जाऊन माणसांतील निरनिराळे घटक आपआपले सामर्थ्य वाढविण्याकरितां झगडत आहेत. मजूरवर्ग ही एक शक्ति आहे, तर भांडवल ही दुसरी शक्ति आहे. त्याचप्रमाणे सरकार व प्रजा, पुरुष व स्त्री, हीं निरनिराळीं द्वंद्वे आहेत. ह्या निरनिराळ्या घटकांतील एकसूत्रीपणा सुटल्यामुळे हे बेजबाबदार घटक आपल्या अनियंत्रित सामर्थ्याने कोणता अनर्थ ओढवतील ते सांगवत नाही. शक्तिमंतांना शक्तिवानांशी झुंज खेळतांना जितके सावध रहावे लागते, तितकेंच अशक्तीशी वागतांनाही तोल संभाळणे कठीण जाते. रुपणीची पुळण हत्तीला टेंकीस आणते, अथवा त्याहूनही सूक्ष्म वाटणारा वारा जेव्हा वादळ उठवितो, तेव्हा सारीच दाणादाण होते. तोंड दाबून बुक्क्यांच्या माराची प्रतिक्रिया ईश्वरी नियतीकडून झाल्यावांचून रहात नाही.

“आजकालचे राजकारण व व्यापार माणसांची माणुसकी हिरावून घेत आहे आणि त्या व्यापारी राज्ययंत्रांच्या वेणांतून एक बलाढ्य व बुभुक्षित असा हा राष्ट्र-पुरुष जन्मास आला आहे. या पुरुषाचे पंजे व सुळे अत्यंत तीक्ष्ण असून त्याचे लोहमय हस्त चारी दिशांचे टोकांस भिडले आहेत. त्याच्या खादाड पोटाचे भगदाड आकाशाएवढे अफाट आहे ! पण त्यास अंतःकरण हें इंद्रियच नाही ! ह्या भयंकर राक्षसाच्या खाईत नैतिक व धार्मिक माणसांचा नायनाट झाला आहे. राष्ट्रीय सेवक आणि तागडीवाले ह्यांचाच काय तो आजकाल मनु राहिला आहे. मी आणि माझे राष्ट्र ह्यांच्या दरम्यान एखाद्या चिटपांखरासही न येऊ देण्यासाठी आजकालच्या राष्ट्रीय मनाने संत्री-पहारा ठेवला आहे. राष्ट्राभिमानाच्या आवेशाने मुठी वळलेल्या आहेत ! व डोळे लालबुंद झाले आहेत ! अत्याचाराच्या धमक्या सुरू आहेत आणि असे हे बेहोष झालेले देशो-देशींचे लोक आपणांस देशाभिमाना म्हणवून मोठ्या दिमाखाने छाती बर काढून नीतीची पायमल्ली करित भरस्स्यांतून हिंडत आहेत. अतिलोभरूप एका प्रचंड ग्रहाच्या आकर्षणांत सांपडल्यामुळे मानवी जगाची गति नीतीच्या कक्षेतून झुकली आहे !

साम्राज्यवाद हें राष्ट्राभिमानाचें स्थूल स्वरूप आहे. त्याचें मांस लोंबू

लागण्याइतक्या स्थूलपणांत खरोखर कांहीं थोरवी आहे काय ? साम्राज्यवादी आपले दडपणाखालीं गोरगरिवांस चिरडतील, परंतु त्यांचें आत्मिक बळ वाढवतील काय ? शांततेच्या तहांवर ते सद्या ठोकतील, पण शांतता देणें त्यांच्या हातून घडेल काय ? व्यापार व राजकारण ह्या नांवांखालीं मनुष्यांनीं मनुष्यांना खाण्याचा हा अघोरी धंदा प्रथम किफायतशीर वाटला, तरी अखेर तो त्यांचा त्यांनाच भोवणार, ह्याचें त्या बलिष्ठांना आपले मस्तीत भान असेल काय ?

हिंदुस्थाननें ह्या राष्ट्रीय भावनेची जोपासना पूर्वी कधींच केलेली नाहीं. इलींच देवाविषयी व एकंदर मानवकोटीविषयी आदर बाळगण्यापेक्षांही राष्ट्रपूजा ही अधिक महत्त्वाची गोष्ट, असें लोक समजतात; पण तें व्यर्थ आहे. मनुष्यजातीच्या आदर्शापेक्षां देशाचे महत्त्व अधिक मानणे ही चूक आहे. राष्ट्रीय-भावना मनुष्याच ध्येय संकुचित करते, नीतीपासून अधःपात करते, बुद्धिमांड्य आणते, व लोभ आणि दंभ यांचें भलतेच स्तोम माजविते. राष्ट्राभिमान हा जरी एक मेंदूचा दुर्धर रोग असला, तरी तो आपलेकडे फार वेळ टिकणार नाहीं. हिंदुस्थानातील राष्ट्राभिमानाची ही लाट कांहीं काळानें शांत होईल, आणि नंतर स्वातंत्र्य व समता ह्यांचेच साम्राज्य चोहोंकडे नांदूं लागेल.

‘आर्यलोक’, ‘चिनीलोक’, ‘तुर्की लोक’, अशी ही पूर्वेकडील भाषा आहे. राष्ट्र ही कल्पना पश्चिमेकडील आहे. पश्चिमेकडील राष्ट्र हे एक विनाशक यंत्र आहे. मनुष्यमात्रास आपल्या उच्चतर भावना सोडून त्या राष्ट्रयंत्राच्या जुलमाखालीं गुलामाप्रमाणें राबावें लागते. मनुष्यसमाज हा एक जिवंत घटक आहे. त्यांनीं राष्ट्रीय यंत्रारूढ होऊन आयुष्य कंठणें हे भूषणास्पद नाहीं. प्रचंड यांत्रिक सामर्थ्य संपादण्यापेक्षां पूर्णत्व संपादणें, हेंच मनुष्यमात्राचें वास्तविक ध्येय आहे. आतां आपण आपली राष्ट्रीय भावना सोडावयाची म्हणजे स्वत्व गमवायाचें असें नाहीं. तर व्यापक दृष्टीनें आपण आपला व्यक्तिभाव पूर्णत्वास पोचवावयाचा आहे. संपत्ति हें सुधारणेचें खरें माप नसून शील हें आहे. संपत्ति अमूप मिळवणें, व तिचा व्यय करणें, हा अव्याहत क्रम एखाद्या अमर्याद सरळ रेषेप्रमाणें कधींहीन संपणारा आहे. रूढ आहेत, परंतु स्टेशनें नाहींत; अशा आगगाडीच्या व्यापाराप्रमाणें हा व्यापार होईल. मानवी समाजाची रचना व हेतु, जीवाचा विकास होऊन त्याचे दैवीगुण प्रगट व्हावे, यास्तव आहे. हें पूर्णत्वाचें ध्येय अस्पष्ट झालें कीं, मनुष्याची महत्त्वाकांक्षा

क्षुद्र यशःप्राप्तीपलीकडे जाऊं शकत नाही. जीवाची महत्त्वाकांक्षा ही त्याची काम करण्याची कचेरी असेल, पण त्याची ब्रह्मनिष्ठा हे त्याचें विसाव्याचें घर आहे. आजकाल कृत्रिम गरजांच्या बेसुमार वाढीमुळे त्या कचेरीचा व्याप इतका वाढला आहे की, घराचेंच लोढणें वाढून ते नको, असे जीवास झाले आहे ! परंतु आपले शील हे नव्हे. बुद्धीच्या अगर धनसंपदेच्या वाढीत जीवित-सार्थक नाही, तर आपली असीम सहानुभूति जातिवर्णादि मर्यादा ओलांडून पार जाईल, असा मनोविकास होण्यांतच जीवितसाफल्य आहे. विद्वत्ता आणि कौशल्य यांची संपन्नता वाढली आहे, त्याअर्थां जग सुधारले असे म्हणतां येत नाही. कारण ती केवळ पोटभरू विश्रा आहे. खाणावळींतल्या जेवणात पोट भरेल, परंतु प्रेमाचा यजमान तेथे नसल्यामुळे खरा पाहुणचार तेथे घडणार नाही ! प्रेमांत अनंताशीं एकरूप होण्याचे आर्यांचे तत्त्व पाश्चात्यांस अद्याप पटले नाही. आणि उलट त्यांचे राष्ट्रीय भावनेचे ध्येय हिंदी स्वभावास पटणार नाही.

आज आपणांस जी दुर्दशा प्राप्त झाली आहे, त्यास राज्यकर्त्यांइतकेच आपण जबाबदार आहोंत. सर्वसाधारण हिंदी माणसाची संकुचित दृष्टि, जातिभेद, आणि पंथभेद, आपसांतील द्वेष आणि वैमनस्य, अनाथ व पतित अशा समाजाबद्दल औदासीन्य, वेदान्ताचा दुरुपयोग, मृतप्राय झालेल्या प्राचीन गोष्टींबद्दल माजलेली रणे, इत्यादि गोष्टींनीं हिंदुस्थानची अवनति झाली आहे. आपल्या प्रगतीस जे खरे अडथळे आहेत, तेथे राजकर्त्यांच्या सत्तेचा संपर्क-ही नाही. अधश्चक्रा, रूढींचे देव्हारे, आपसांत भिन्नभाव उत्पन्न करणाऱ्या जुन्या चाली, ह्यांनींच आपला अधःपात झाला आहे. आपण आपल्यांतील खालच्या वर्गास जसे वागवितो तसेच आपले राज्यकर्ते आपणास वागवतील. त्याच्याशीं आपला तूर्त संबंध आला आहे, ही एक समाधानाचीच गोष्ट आहे. कारण त्यायोगानें आपले दोष आपणांस कळूं लागून, आपल्या ठिकाणीं जागृत उत्पन्न झाली आहे. परंतु त्यांच्या संसर्गानें त्याची सुधारणा आपण अंगीकारणे याच्याइतकी संतापदायक दुसरी कोणतीच गोष्ट नाही. जगांत आपले श्रेष्ठस्थान आपल्याला पुन्हा मिळवावयाचे असेल तर साधी राहणी, आत्मीयभावाचें औदार्य, चित्ताची शुद्धि, सृष्टीशीं समभाव, आणि भूतमात्रां भगवद्भाव इत्यादि आर्यांचे प्राचीन संस्कार आपण जागृत केले पाहिजेत.

“ हिंदुस्थानांतल्या हल्लींच्या राष्ट्रीय पक्षांतल्या बऱ्याचशा मंडळींचें मत असें दिसतें कीं, समाजासंबंधाचे विधायक कार्य आपण जन्मास येण्यापूर्वीं हजारो वर्षे अगोदर करून टाकण्यांत आलें असल्यामुळे, आतां आपण सगळा उत्साह राजकारणासंबंधाच्या चळवळींत खर्च करण्यास भोकळे झालो आहोंत. सध्यां जी आपली निराश्रित स्थिति झाटेली आहे, तिच्याबद्दलचा दोष आपल्या समाजातल्या व्यंगांकडे आहे, ही गोष्ट आपल्या स्वप्नांतसुद्धां कधीं येत नाही. आपले पूर्वज त्रिकालज्ञानी होत, त्यांनीं घालून दिलेल्या समाज-पद्धतीत व्यंग राहणे असंभवनीय आहे, हीच आपली समजूत आहे. अर्थात् आपणास भोगावी लागणारी दुःखे आणि दिसून येणारी न्यून, यांना कारण आपणावर वाहेरून जे छापे आले ते होत, असे आपण समजतो. म्हणून सामाजिक गुलामगिरीच्या वाळूवर ही राजकीय स्वातंत्र्याची इमारत उभारण्याचे आपले काम आहे असे आपणांस वाटते.” परंतु ही आपली चूक आहे. आज आपल्यापुढे, इतकेच काय पण साऱ्या जगापुढे, सोडवावयाचा प्रश्न राजकीय नगून सामाजिक आहे.

प्रचलित राजकारणाचा रवींद्रनाथांना मनस्वी तिट्कारा आहे. ते म्हणतात कीं, राजकारणापेक्षा अधिक जिव्हाळ्याचे असे अनेक प्रश्न आपणांस सोडवावयाचे आहेत. असे हे त्यांचे विचार होण्याच्या पूर्वीं कित्येक प्रसंगांनीं राजकीय चळवळीचे आखाड्यांत ते उतरलेले होते, व त्या वेळच्या त्यांच्या वाणेदार व स्फूर्तिदायक भाषणांनीं त्यांनीं बंगालच्या तरुणावर परिणामही केला. त्यामुळे अस्तुतः अराजक चळवळीच्या ते उघड उघड विरुद्ध असतांही, तरुण बंगालच्या ज्वलज्जहाल पक्षाशी परंपरेनें त्याचा संबंध जोडण्यासही कित्येकांनीं कमी केलें नाही. परंतु हाडाचे ते जहाल नसून साधुवृत्तीचे आहेत. असे अनेक गोष्टीवरून दिसून येते. इ० सन १९२० सालीं सरकारी अम्मलदारांकडून पंजाबांत घडलेल्या घोर अत्याचारांबद्दल रवींद्रनाथांस अत्यंत संताप आला खरा, व त्या संतापाच्या अग्नींत त्यांनीं आपल्या ‘सर’कीचीही आहुति दिली. परंतु त्यासंबंधीं आपल्या देशबाधवांस “उपदेश करतांना, झाल्या गोष्टी विसरून जा, असेच त्यांनीं सांगितलें. “भावाने भावाचे रक्त सांडलें तर ते रक्ताचे डाग झाकण्याकरितां ईश्वर त्या भूमीवर हिरवळ उत्पन्न करतो. तसेंच तुम्ही त्या उन्मत्तांच्या

दुष्ट कृत्यांवर क्षमेचें झांकण टाका. आणि आत्म्याच्या अमृतत्वावर भरंवसा ठेवून निर्भय असा” अशा अर्थाचा त्यांनीं उपदेश केला. देशभक्तीनें प्रेरित झालेल्या बंगाली तरुणांची त्यांना कीव येत असे. अशा मुलांचे मार्गे पोलिसांचा ससेमिरा लागतो, आणि मग गुरांनीं तोंड लावलेल्या गवताची वाढ ज्याप्रमाणें खुंटते, किंवा सापानें खाल्लेलें फळ ज्याप्रमाणें कोणी हातीं घेत नाही, त्याप्रमाणें पोलिसांच्या नजरेतल्या तरुणाची गति होते ! अखेर तो उत्साही तरुण निकामी होऊन त्याचें आयुष्य व्यर्थ जातें. असे प्रकार त्यांचे नजरेस पडत. त्यामुळेच कीं काय, पण त्यांनीं पुढें राजकारण हा विषय सोडून दिला. इतकेच काय, ते राजकारणाचा तिट्कारा करूं लागले.

इंग्रजांबद्दल त्यांचा अभिप्राय अजूनही चांगला असेल, पण इंग्रजांच्या राष्ट्राबद्दल त्यांस तिट्काराच आहे, ह्यांत शंका नाही. इंग्रजराष्ट्राकडून आपल्या पदरीं कांहींच पडणार नाही. त्यांच्याकडून आपणांस खऱ्या मुधारणेचे शिक्षण मिळणें अशक्य आहे. कसे तरी जिवंत राहण्यापुरते शिक्षणाचे चार घांस ते आपल्यापुढे टाकतील. ते जेते व आपण जित असल्यामुळे, आपल्याबद्दल त्यांच्या ठिकाणीं आदर व सहानुभूति उत्पन्न होणे दुरापास्त आहे. आजपर्यंत हिंदुस्थान म्हणजे एक व्यापाराची जागा आहे, असें समजले जात असे. येथे माणसें आहेत, हें कोणाच्या लक्षांत आलें नाही ! हें एक चरण्याचे कुरण आहे, असेच समजत ! आपल्या उच्च संस्कृतीचा पश्चिमेत कोणी आस्थापूर्वक अभ्यास केला असेल, तर तो जर्मन व फ्रेंच तत्त्वज्ञांनीं केला. इंग्रजांकडून तें काम होणार नाही. आपला आपणच उद्धार करून घेतला पाहिजे. भिक्षावृत्तीने कांहींच मिळावयाचें नाही, अशी त्यांची ठाम समजूत आहे. सामाजिक उन्नतीचीं साधनें म्हणून शेती व शिक्षण हे दोन विषय त्यांनीं प्रयोगादाखल घेतले आहेत. एकांगी शिक्षणाचे ते विरोधी आहेत. नुसतें बौद्धिक शिक्षण उपयोगाचें नाही असे ते म्हणतात. नैतिक बल नसेल, तर एखाद्या कल्पनानीत जिराफाच्या मानेप्रमाणें आमचें चिकित्सक डोकें धडाचे वर शेकडो ताड उंच वाढूनही, आणि जगांतील सुविचारवृक्षांच्या अत्युच्च शेंड्यावरील अगदीं नवीन पालवी खाऊनही, तिचा अन्नरस खालीं उतरून, ती पचनीं पडण्याचे पूर्वीच उपासमारीनें आमची हृदयक्रिया थांबण्याची वेळ यावयाची ! यास्तव आपले उद्योग एकांगी होऊन चालणार

नाही. आकाशांत संचार करणाऱ्या विहंगमानें अनंताचा ठाव घेण्याच्या प्रयत्नांत केवळ आपल्या पंखांवरच विसंबून उपयोगी नाही. ईश्वराच्या अचिंत्यनियमामुळे प्रसंगी पंख थकतील. यास्तव त्यांनी आपल्या जातिधर्मानुसार विश्रांतीचे घाटे बांधण्यासही शिकले पाहिजे. मनाच्या उड्या अनेक असतात, पण त्यास शरीरसामर्थ्यादि उपागांचीही जरूरी आहे. मनाच्या तुष्टीबरोबर शरीराच्या पुष्टीकडेही पाहिल पाहिजे. शील व बल संवर्धक असेल तेच शिक्षण. यास्तव रवींद्रनाथांचे सुरुल नामक ठिकाणी शेत्यांचे प्रयोग सुरु आहेत व शान्तिनिकेतन येथे त्यांचे मुख्य विद्यापीठ आहे. तेथे पूर्व-प्रकरणांतील राम-कृष्णांचे ध्येय गांठण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू आहे.

आपल्याकडे इंग्रज सरकारने सुरु केलेल्या शिक्षणपद्धतीचे रवींद्रनाथ हे कट्टे शत्रु आहेत. इंग्रजी शिक्षणास ब्राह्मसमाजाचे कार्यक्रमांत धर्माचे खालोखाल, क्वचित् धर्मापेक्षाही अधिक महत्त्वाचें स्थान देण्यांत आलेले आहे. तथापि राजा राममोहनपासून आजपर्यंत बहुतेक सर्व ब्राह्म पुढाऱ्यांनी ज्या शिक्षणपद्धतीचा पुरस्कार केला, त्या शिक्षणपद्धतीबद्दल रवींद्रनाथांची मते बरीच भिन्न असल्यामुळे त्यांचे थोडे विस्ताराने दिदर्शन करणे जरूर आहे.

असा एक काळ होता की, ज्या वेळी आपण आपल्या मनाचे व बुद्धीचे स्वामी होतो. त्या वेळचा आपल्या बुद्धीचा जिवंतपणा व कल्पकता आजकालच्या शिक्षणाच्या अवडंबराने चिरडून गेली आहे. पूर्वीची बुद्धीची ओजस्विता जाऊन आज आमच्या बुद्धीच्या पोकळ दालनांत पाश्चात्य विद्येचा आडगिऱ्हाईकी पुस्तकी माल खेचून भरला आहे. सपत्तीची विपुलता व बुद्धीची कल्पकता वेचून, ज्यास सरकार शिक्षण म्हणते, त्याने आमची पोकळ डोकीं भारून टाकली आहेत. डोळे घालवून चष्मा मिळविण्यासारखाच हा प्रकार आहे ! आजकाल आपले विद्यार्थी परीक्षा पास होण्याच्या वेडास बळी पडत आहेत. शक्य तितक्या तुटपुज्या ज्ञानावर जास्तीत जास्त मार्क मिळविणें, हीच परीक्षा पास होण्याची आजकालची कला होय. हे परीक्षेचें यंत्र म्हणजे जाणूनबुजून सत्याचा अपलाप, आपल्याच बुद्धीशीं दगलबाजी, आणि षडतमूर्खीची एक आत्मवंचना आहे ! आणि अशा परीक्षा देऊन कोठें कारकुनी कोठें बकिली, कोठें पोलिस इन्स्पेक्टरी सपादून ऐन तारुण्याच्या मध्यान्हीच धापा टाकून प्राण सोडावा, हे आजच्या सुशिक्षितांचे जीवनचरित्र

आहे ! आपल्याकडील आजकालचा सुशिक्षित म्हणजे पाश्चात्य सुशिक्षिताचें एक बनावट सोंग आहे. पश्चिमेकडे जो ध्वनि निघेल त्याचा अस्पष्ट प्रति-ध्वनि यांनीं करावा, पश्चिमेकडे डोळे लावून, त्यांच्या आयुष्याची साधेल तशी नकल करावी, आणि निस्तेज झालेल्या बुद्धीलाच आत्मा समजून, परिस्थितीचे गुलाम होऊन रात्रावे, ह्यास काय म्हणावे ! ह्या आधुनिक शिक्षणाच्या काळांत माणसाच्या डोक्यांतली कलाप्राचीनवस्तूंच्या संग्रहालयांत जाऊन दडाली आहे ! विद्येने आपलें बिऱ्हाडयाजले ग्रंथ-संग्रहालयांत अथवा पुस्तकविक्रयाच्या दुकानीं नेऊन टाकलें आहे, धर्म रविवाराच्या प्रार्थनेतच काय तो उरला आहे, आणि गाणें ग्रामोफोनच्या पेटीत अडकून पडले आहे ! अशा स्थितीत शिक्षणाच्या प्रगतीचा पाह्याळ सरकारी निळ्या बुकांत कितीही असला, तरी खऱ्या आत्म-विकासच्या नांवाने पूज्यच ! आजचा विद्वान् म्हणजे मुळांतच तोडलेल्या फुलाप्रमाणें आहे. अंधानुकरणाने मिळविलेली भिकेची शिंदोरी किती दिवस पुरणार ? वडिलार्जित संस्कृतीची संपत्ति गमावली, आणि हातीं सर्तिफिकेटांचे कपटे आले, ते काय कामाचे ! पाश्चात्यांचे अनुकरण करून आम्ही धंद्यांतील कला सोडली, आणि जीविताची व धर्माची फारकत करून घेतली. आतां काय ते, तेथील आसुरी संप, मारामान्या, भिकार बेकारी व गुत्तेबाजी, येथें पुरी बोकळावयाची राहिली आहे ! पश्चिमेच्या एखाद्या ताऱ्याने थोडा प्रकाश दिला, तरी त्याने उजाडल्यासारखे वाटेल काय ? फुलवाजांच्या आगपेटिने थोडा वेळ करमणूक केली व उजेड दिला, तरी सूर्यप्रकाशाचें काम ती कसें भागवील ! ह्यासाठीं खास आपला संस्कृतीचा वडिलार्जित ज्ञाननिधि आतां बाहेर काढण्याची वेळ आली आहे. दुसऱ्याच्या दारच्या उकिरड्यावरील चिंध्या वेंचीत बसणें, सुवर्णभूमीच्या लंकरांना शोभत नाही ! आपला भविष्यकाळ उज्ज्वल करण्यास आपणच कमर बांधली पाहिजे. सरकारावर विसंबून उपयोगी नाही.

आमच्या सरकारनीं ऐतिहासिक प्रेक्षणीय स्थळांचें रक्षण करण्याचे दीर्घ प्रयत्न चालविले आहेत. परंतु जडांचे रक्षण करीत असतां, ज्या कल्पक बुद्धीतून तीं दृश्ये निर्माण झालीं, त्या आमच्या हिंदी बुद्धीस ते धुळीस मिळवीत आहेत, ही केवढी शोचनीय गोष्ट आहे. झगझगित अग्नि विझवावा, आणि त्याची राख पदार्थ-संग्रहालयांत ठेवण्याची आस्था दाखवावी, तसं

हा प्रकार आहे ! आणि मोठ्या दुःखाची गोष्ट ही आहे की, ह्या आमच्या शिक्षणाच्या अनास्थेस जें सरकार खरेखुरें जबाबदार आहे, तेंच सरकार आम्ही स्वराज्यास अपात्र आहो, आमच्या ठिकाणी शिक्षणाची हौस व आस्था नाही, अतएव आम्ही मूर्ख आहांत म्हणून आम्हांस हिणवीत आहे ! दांडीस बांधलेल्या चंडोलास तुझे हे पंख उंच भराच्या मारण्यासाठी आहेत, म्हणून शिकविणे व्यर्थ आहे. त्यापेक्षा त्याचा पायबंद कायमचा तोडून त्यास मोकळे करणे हाच खऱ्या शिक्षणाचा प्रारंभ आहे. परंतु ते कांहीच घडत नसून, उलट आपल्यांत लाजीरवाणा प्रकार असा झाला आहे की, त्या पांखराच्या पायांत, तुटपुज्या इंग्रजीप्रमाणें, खुळखुळत असलेली सांखळी तोडावी. असे त्या पांखरालाही अद्याप वाटत नाही, उलट तो एक भूषणास्पद दागिनाच आहे, असे मानून ती तो भिरवीत आहे ! आधुनिक शिक्षणाची अशी ही भुलभुलाई आहे !

शिक्षणाचा देखावा सर्व ठीक आहे. पाश्चात्य युनिव्हर्सिटीत असलेलीच खुर्च्या, टेबले, व कपाटे येथे आहेत. परंतु अध्यापकाचे खुर्चीवर मात्र विद्यार्थ्यांसंबंधी खरी खरी हितबुद्ध विराजमान नाही. त्या खुर्चीवरचा विलायती प्रोफेसर म्हणजे, एखाद्या चिध्यांच्या मोठ्या बाहुल्यांत “नोटांच्या” प्लेटी लाविलेला फोनोग्राफ बसविलेला असावा, असा सारा निर्जीव प्रकार आहे ! खरोखर, आज हिंदुस्थानात प्राचीन आर्यांची तपोवने पुन्हा निर्माण झाली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणात ईश्वर आपल्या सन्निकट आहे, ही भावना प्रत्येक श्वासोच्छ्वासागणिक अखंड जागृत पाहिजे; पूर्वीच्या आश्रमांतून ही गोष्ट सहज साधत असे. कारण, ते आश्रम म्हणजे केवळ वसतिगृहे नव्हत, तर अध्यात्मपीठे होती, केवळ तपोवने नव्हत, तर देवालयच होती. तेथे क्षितिजाच्या पडद्यांतून रोज होणारे सूर्याचे उदयास्त, तसेच प्रशांत आकाशांत चमकणारा तारकासमूह, ह्याचा केव्हांही विसर पडणे शक्यच नव्हते. तसेंच निसर्गाने ठायीं ठायीं तयार केलेले अनेक सुंदर फुलांचे गुच्छ, व मधुर फळांचे घास परमेश्वराची योजना व दयालुत्व यांची साक्ष सदैव देत असत.

केवळ व्याकरणशाळा आणि रसायनशाळांनी मानवी जीवनाचा खरा सौंदर्यभाव व खरी माधुरी लोपून जाते. ह्यासाठी शिक्षणांत गायन व चित्रकला यांचा प्रमुखत्वाने समावेश केला पाहिजे. तसेंच आपण परकीय भाषांच्या

नादीं लागून जर आपल्या संस्कृतादि पवित्र मातृभाषांची हरएक तऱ्हेनें योग्य जोपासना न केली, तर आपण आपल्या आत्मविकासाचे झरेच आटविल्या-प्रमाणें होईल. यास्तव आपण आपल्या आनुवंशिक पौर्वात्य संस्कृतीचा अगोदर पुरा अभ्यास केला पाहिजे; आणि पाश्चात्य विद्येस जरूर तर त्यानंतरचें स्थान दिलें पाहिजे. वास्तविक आपली संस्कृति आपण पुरी जाणल्यावांचून, पाश्चात्य विद्येतून आपण काय शिकावयाचें, ते आपणांस कळून आपल्या पचनींही पडणार नाहीं. आपलेपणाच्या मर्यादेत जोपर्यंत नदीचा प्रवाह वाहात आहे, तोपर्यंत त्यांत दुसरे ओढेही मिळाले तरी चालतील. परंतु ही स्वत्वाची मर्यादा एकदां सुटली म्हणजे मग तो प्रवाह कसचा ! जलप्रलयच तो ! त्यांत जीविताची आशा कशाला !

सामाजिक सुधारणा हा ब्राह्मसमाजाचा दुसरा एक जिद्दाळ्याचा विषय आहे; ह्यासंबंधीही रवींद्रनाथांचे विचार विशेषकरून प्रागतिक ब्राह्मांशीं फारसे जुळते असतील, असे वाटत नाहीं. युरोप व अमेरिकेसारख्या अत्यंत सुधारलेल्या देशांतील समाजांत निरनिराळ्या वर्गांत माजलेले बरेडे त्यांस अद्यापिही उलगाडतां आले नाहींत. परंतु हेच एकीकरणाचे अत्यंत बिकट कार्य हिंदूंच्या वर्णव्यवस्थेनें एका कालीं फारच उत्तम रीतीनें घडवून आणले. तें असें कीं, त्यापासून आजही पाश्चिमात्यांनीं घडा घ्यावा, असें रवींद्रनाथांचें म्हणणें आहे. तसेच राष्ट्राच्या अनेक घडामोडींत हिंदु-संस्कृतीचे रक्षण करण्याचें काम ब्राह्मण जातीकडे स्वाभाविकच आले, व ते त्यांनीं चांगल्या रीतीनें बजावले, असाही त्यांचा अभिप्राय आहे. परंतु त्यांचे असे म्हणणे आहे कीं, आपल्या जातिसंस्थेनें पूर्वीं उत्कृष्ट कामगिरी बजावली असली, तरी आज ती जाति-संस्था देशाच्या प्रगतीस प्रतिबंधक होत आहे. कालांतराने वर्णव्यवस्थेतील खरे रहस्य जाऊन नुसता निर्जीव सांगाडा मात्र राहिला आहे. ब्राह्मणांनीं पूर्वकालीं देशाचें मोठेच कार्य केलें खरें, पण आज त्यांच्यांतील स्वार्थत्याग व खरे आध्यात्मिक तेज लोपलें असतां, त्यांनीं आपले वर्चस्व दुसऱ्यावर स्थापून पाहण्यांतच आपली मानहानि करून घेतली आहे. गाईनें दूध द्यावयाचे सोडलें, पण लाथ झाडण्याची खोड मात्र कायम आहे, असे लोक सहज म्हणूं लागले. जातिभेद अभेद्य मानण्यांत मनुष्य हा विकास पावणारा

जिवंत प्राणी आहे, ही गोष्ट विसरली जाते. शिवाय जातिभेदानें सारे धंदे कायमचे आनुवंशिक केल्याने बुद्धीचें स्वातंत्र्य व कल्पकता ह्यांस पुरेसा अवसर मिळत नाही. यास्तव जातिभेद हे पर्वतप्राय अभेद्य न मानतां, ते प्रवाहाप्रमाणे थोडे लवचिक मानले पाहिजेत, आणि त्यासाठीं त्यात इष्ट त्या सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत, असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्या सुधारणा कोणत्या ह्याचा स्पष्ट निर्देश मात्र त्यांनीं केलेला कोठे आढळत नाही. तथापि रोटी-बेटीव्यवहारांत त्यांचीं मते बरींच पुढारलेली असावीत, असें दिसते. त्यामुळे त्यांच्या विचारसरणीत सगति लावणे बरेच कठीण होते.

सामाजिक सुधारणांतील दुसरी महत्त्वाची बाब, म्हणजे अवलोकनति होय. जातीजातींत, त्याचप्रमाणे स्त्रीपुरुषांत, मनुष्यांनीं केलेला कृत्रिम भेद मुळींच न मानतां, समाजांत सर्वांचा सारखाच दर्जा आहे, असे मानण्याकडे प्रागतिकांचा कल आहे. केवळ शारीरिक भेदापलीकडे त्यांच्यांत कसलाच भेद नाही, असे ते लेखतात. परंतु ही गोष्ट रवींद्रनाथांस मुळींच कबूल नाही. स्त्रीपुरुषांचे जीवितकार्य ते अगदीं भिन्न समजतात. पुरुषांचें स्वातंत्र्य व प्रवृत्तिपर उद्योग, स्त्रियांच्या ठायी त्यास अस्वाभाविक वाटतात. त्याचें म्हणणे असे की, स्त्रियांच्या खऱ्या कर्तव्याची जाणीव आजकालच्या सुधारक स्त्री-पुरुषांस न राहिल्यामुळे, आज चोहोकडे स्त्री-पुरुषांत चुरस व तेढ वाढत चालली आहे. सत्तेच्या मदाने आजकाल स्त्रियांसही पछाडले आहे. स्त्रिया म्हणजे गृहिणी. घर हीच त्यांची कर्तव्यभूमि, ह्याचे त्यांस भान राहिलें नाही. पुरुषांप्रमाणे त्यांचीही चळवळ सुरूच आहे. विवाह आणि मातृपद यांची त्यांस मोठी दहशत वाटत आहे. पुरुषांनीच सर्व धंदे बळकावून बसावें, याचे त्यांस वैषम्य वाढूं लागलें आहे. दुकानांत, कारखान्यांत व कचेरींत पुरुषांशीं चढाओढीने काम करूं इच्छिणाऱ्या पुरुषी-बायका चोहोकडे दिसूं लागल्या आहेत !

“तुम्हीं केवळ मातृपदाचा मान मिळवावा, बालसंगोपन करावें, शुश्रूषा करावी, गृहकृत्यें चालवावी, घरांत प्रेमभावाचा परिपोष करून कुटुंबाच्या आध्यात्मिक उन्नतीस मदत करावी, इत्यादि फार महत्त्वाचीं पण नाजूक अशीं तुमचीं कामें आहेत,” असे म्हटल्यास आजच्या शिकलेल्या बायांस तें म्हणणें खपत नाही. हें सर्व सुशिक्षितांचे घोर अज्ञान आहे. यानें सर्व

सुधारलेल्या देशांत गृहसौख्याची हानि होत आहे. मानवी जीवितांतील खरें सत्य व सौंदर्य एकीकरणाच्या अथवा समान हक्कांच्या अतिशयांत नसून, सलोखा व प्रेमभाव ह्यात आहे. ऐक्याचें पूर्णत्व एकरूप अथवा समान होण्यांत नसून प्रेमरूप होण्यांत आहे. ही गोष्ट स्त्रियांस पुरुषांप्रमाणेच लेखणाऱ्या सुधारक स्त्री-पुरुषांनीं लक्षांत ठेवावी, असें त्यांच्या सांगण्यांतील रहस्य आहे, व तें चिंतनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ?

प्रकरण चौदावे

संत-कवि

ब्राह्मपंथास संगीताची जोड राजा राममोहन यांच्यापासूनच मिळालेली आहे. आज ब्राह्मसंस्थेचे गोविंदमाला व भारतवर्षीय संस्थेचे त्रैलोक्यनाथ हे ब्राह्मपंथातील सुप्रसिद्ध गायक होत. तसेच राजा राममोहन व सत्येद्रनाथ ठाकूर, यांची ब्राह्मगीतिंही सुप्रसिद्ध आहेत. ख्रिस्तीधर्मापेक्षां वैष्णवपंथाचेंच अनुकरण यांत जास्त केलेले असावे. विशेषकरून केशवचंद्रसेनांवर ह्या बाबतीत ख्रिस्तीधर्मापेक्षांही वैष्णवधर्माची छाप कांणभर जास्तच पडली असावी. त्याचप्रमाणे रवींद्रनाथांच्या काव्यस्फूर्तीस वैष्णवांचे वाङ्मय हेंच कारण झाले. एकदां काव्यस्फूर्ति उत्पन्न झाल्यावर मग मात्र त्यांनीं कवि-कुलगुरु कालिदास यांसच गुरुस्थानीं मानलेले दिसते. आता हे खरे कीं, कालिदासाने कालीदेवीची उपासना केली, तर ठाकुरांचे घराण्याकडून देवीच्या नशिबीं अर्धचंद्र आला ! तथापि कालिदास यांस कोणी साधुकोटीत गणीत नसतील, पण रवींद्रनाथांस संत-कवि असे कित्येक मानतात. महाराष्ट्रांत संत व कवि हे शब्द जवळ जवळ पर्यायवाचकच झाले आहेत. महाराष्ट्रांतीलच काय, पण हिंदुस्थानांतील तुलसीदास, सूरदास, कबीर, नरसी मेहता, मीराबाई इत्यादि अत्यंत सुप्रसिद्ध व्यक्तीस संत व कवि ही दोन्ही विशेषणें सारखीं-च लागूं पडतात. धर्मभावनाचें वाहन गद्यापेक्षां पद्यच असलेले सार्वत्रिक दिसून येते. कालानुक्रमानेसुद्धां गद्यापेक्षां पद्यासच वडीलपणाचा मान आहे. देवाजवळ बोलावयाची भाषा पद्यात्मकच असते; आणि उलट देव आपले भक्तास स्फूर्ति देतो, तीही पद्यात्मकच असते. कालिदासास अशी स्फूर्ति देणारी कालीदेवी होती. तर रवींद्रनाथांस तीच स्फूर्ति देणारी त्यांची 'जीवनदेवता' आहे. त्यांचें चित्त जेव्हां प्रसन्न असतें, त्या वेळीं त्यांस आपल्याहून भिन्न असें कोणी तरी आंतून सूचना करीत आहे, असे स्पष्ट कळून येतें. त्या शक्तीस ते 'जीवनदेवता' असें म्हणतात. आणि त्यांच्या काव्यांत जी विशेष प्रसादयुक्त वाणी आहे, ती त्या देवतेची आहे व जी

तशी नाही, तेथे तिची सूचकवाणी न जाणल्यामुळे त्यांचेकडून प्रमाद झाला आहे, असे ते म्हणतात. या त्यांच्या भावनेस कित्येक आत्मप्रौढी तर कित्येक औपचारिक भाषा, असे आरोप करितात. परंतु ते आरोप वास्तविक नसून आपल्याला असा खरोखरीच अनुभव येतो, आणि तो तसा इतर कवींसही येत असला पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

कालिदास व रवींद्रनाथ हे दोघेही साकारसगुणाचेच उपासक आहेत, असें म्हणावयास हरकत नाही. रवींद्रनाथांचे जन्मापूर्वीच त्यांच्या घराण्यांतील मूर्तिपूजा नाहीशी झाली होती, यामुळे मूर्तिपूजा करण्याचा किंवा तिचा निषेध करण्याचा प्रसंग राजा राममोहन अगर देवेंद्रनाथ यांच्याप्रमाणे त्यांच्यावर आलाच नाही. आतां रवींद्रनाथांनीं साक्षात् मूर्तिपूजेचा जरी कधीच पुरस्कार केला नाही, तरी त्यांच्या काव्यांतील वर्ण्यविषय निर्गुण निराकारापेशां सगुण-साकारच आहे, हे सहज दिसून येईल. तथापि केवळ मूर्तिपूजेचे सरकार घेऊन ते जन्मास आले नसल्यामुळे, कालिदास व रवींद्रनाथ यांना अल्पवयांत घडलेले ईश्वरी साक्षात्काराचे प्रकार त्या मानाने भिन्न होते. कालिदासास कालीदेवीच्या सगुणसाकष्टा मूर्तीचा साक्षात्कार झाला, तर रवींद्रनाथांचा चित्प्रत्यय अमूर्त न निराकार अशा प्रकारचा होता. कालिदास व रवींद्रनाथ हे दोघेही निसर्गाचे भोक्ते खरे, पण कालिदासाच्या नजरेपुढें प्रायः पर्वतावरील वनश्री असे, पण रवींद्रनाथ यांची विशेष आवडती त्यांचे गांवची पद्मावती नदी आहे. रवींद्रनाथांच्या काव्यांत मुख्यत्वेकरून दिसून येणारा लीन व उत्कंठित भाव, सागराच्या भेटीस जाणाऱ्या नदीतच अधिक प्रतिबिंबित दिसतो. आधुनिक साधु-कवींत तुलनाच करावयाची, तर राम-ब्रह्मदासांच्या भूमिकेवरील रामतीर्थींची दिमाखदार वाणी, संन्याशांच्या पेशांतले विवेकानंदांचें गंभीर गाणे, आणि रवींद्रनाथांची गीताञ्जलि, हे अगदीं भिन्न वृत्तीचे परिणाम दिसून येतात. देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र सेन व रवींद्रनाथ ह्या ब्राह्मांच्याच प्रार्थना जुन्या कवींच्या वृत्तांत बसवाव्या, असें म्हटलें, तर त्यांस अनुक्रमें स्रग्धरा, हरिणी व अंजनीगीत हीं वृत्तें त्यांचे वृत्तींस अधिक अनुकूल होतील असें वाटतें. केशवचंद्रांचा अनुताप, दुःख, उद्वेग इत्यादि मनोवृत्तींची छाया रवींद्रनाथांच्या बाह्यांत नसली, तरी देवेंद्रनाथांचें गांभीर्य व त्यांच्या वाणींतील शाक्तिपातही रवींद्रांचे गीतांत नसावा असें दिसतें,

रवींद्रनाथांच्या भाषाप्रभुत्वाबद्दलही अत्यंत विरुद्ध अशीं विधानें त्यांच्या चरित्रग्रंथांत आढळतात. कोणी त्यांस बंगाली भाषेचे शिरोमणि ठरावितात, तर कोणी त्यांस तिच्या पायाशींही बसून देत नाहींत. मायकेल मधुसूदन दत्त ह्यांस बंगाली कवि म्हणून जो मान आहे, तो रवींद्रनाथांस कोणी देत नाहीं. त्यांस बंगाली भाषा नीट येत नाहीं, म्हणून साध्या मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेतदेखील त्यांस बंगाली भाषेचे परीक्षक नेमण्याचें कलकत्ता युनिव्हर्सिटीनें नाकारले ! इतकेंच नव्हे, तर त्यांचे ग्रंथांतील उतारे दुरुस्त करून शुद्ध बंगालीत लिहिण्यास परीक्षेत उघड रीतीनें घालीत असत; असें त्यांचे चरित्रकार लिहितात, ह्याचें थोडे नवलच वाटतें. व आपल्या-कडील लोकमान्यांच्या सर्व मान्य रहस्यग्रंथावरील एका मराठी व्याकरण-काराच्या टीकेचे स्मरण होते. रवींद्रनाथ हे स्वभावतः कसेही असोत, पण त्यास ज्वलज्वाला असें सरकारपक्ष पूर्वीं तरी मानीत असे, आणि तेही त्यांच्या अप्रतिष्ठेस कारण असावे. रवींद्रनाथांच्या बंगालींतील गीताञ्जलीच्या इंग्रजी भाषांतरावर त्यांची जगप्रसिद्धि होऊन, त्यांस इ. सन १९१३ सालीं उत्कृष्ट बाङ्गयाबद्दल नोबेल प्राइज मिळाले. पण इकडे बंगालप्रांती त्यांचा कांहींच बोल-बाला नव्हता. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने त्यांस माणून डॉक्टर (भाषाकोविद) ही जी पदवी दिली, ती केवळ निरुपायानेच दिली असें दिसते. तरी पण रवींद्रनाथांचे ग्रह लोकमान्यांपेक्षां ह्या बाबतीत वरचढच ठरले म्हणावयाचे. बाकी रवींद्रनाथास ह्या पदवीची मुळींच किंमत नव्हती; इतकेंच नव्हे तर ती त्यांनीं मोठ्या नाखुशीनेच स्वीकारली. तसेच नोबेल प्राइज त्यांस दिल्याची तार त्यांच्या हाती पडली, तेव्हां शान्तिनिकेतनांत चोहोकडे आनंद उसळला, परंतु खुद्द रवींद्रनाथ अतिशय उदास झाले ! व “इतःपर आपण स्वास्थ्याला कायमचे मुकलों !” असे उद्गार यांच्या तोडून निघाले. “जया अंगी मोठेपण ! तया यातना कठीण !”

त्यांच्या काव्यांचीं इंग्रजी भाषांतरे ज्या मानानें जगप्रसिद्ध झालीं आहेत, त्या मानानें त्यांची गीताञ्जलीसारखी बंगाली काव्ये खास बंगालप्रांती लोकप्रिय झालेली नाहींत, असें कोणी म्हणतात. भाषांतरांच्या अनेक आवृत्त्या झाल्या, तरी मूळ गीताञ्जलीची इ. सन १९२१ पर्यंत तरी दुसरीही आवृत्ति निघाली नव्हती, असें थॉमस ह्यांनीं लिहिलेल्या चरित्रावरून

दिसतें! ह्याचें कारण कदाचित् दुर्बोधत्वही असूं शकेल. कवीचें रहस्य गूढ ठेवण्यास स्वभाषा जितकी सोयीची असते, तितकी परभाषा सोयीची होणार नाही आणि कवीचें हृदय समजल्यावांचून, नाही शब्दार्थावरून काव्याचा बोध होऊं शकत नाही. रवींद्रनाथांचें हृदय खरे पुरे समजणे, बरेच गूढ असते. तात्पर्य, सतारीच्या मेगकामाप्रमाणे रवींद्राच्या गितांतील कोमल व खोल भाव जवळच्या चार तज्ज्ञांस समजला, तरी बहुजनसमाजापर्यंत तो पोचून त्याच्यावर त्याचा परिणाम होणे दुरापास्तच आहे.

रवींद्रनाथांची शिकवण हिंदुस्थानाच्या अगदी दूरच्या काना-कोपऱ्यापर्यंत पोचली आहे, असे कोणी म्हणतात, ती आम्हास आज तरी अति-शयोक्तीच वाटते. त्यांची पद्यावली बंगाल्यांत मात्र ज्याच्या त्याच्या तोडीं झाली आहे, असे कवींच्याच उद्गारांवरून दिसते. रवींद्रनाथांचें वाळपण श्रीमंती शिस्तीच्या जरबेत एकांतांतच गेले. वडिलांच्याबरोबर राहून त्यांनीं मनमुराद एकांतवासच सेवन केला, आणि त्यांच्या आयुष्याची ऐन तारुण्याची वीसपंचवीस वर्षे त्यांच्या गांवढ्यावर एकांतवासांतच गेलीं. त्यामुळे त्यांची अशी समजूत दिसते की, कविता हे एक लाजाळू व भीरू पांखरूं आहे, आणि ते आपले घरेत जनसंमर्दापासून अति दूर अशा एकांतांत घालतें. पण भोजराजाच्या भरसमेत, पृथ्वीराजाच्या दरबारांत, मराठे सैनिकांच्या तळावर, वाळवंटावरील कीर्तनगजरांत व सद्गुरु व संत-श्रोते यांच्या समोरही, उत्कृष्ट कविता रचणारे कित्येक शीघ्र कवि, भाट, शाहीर, वैष्णव कीर्तनकार किंवा अध्यात्म-प्रवचनकार असतात, असे आपण पहातो. आणि त्यांच्याच काव्याची श्रोतृसमाजावर अधिक छाप पडते, असंही आपणांस आढळते. ह्याचें कारण तें काव्य अधिक ओजस्वी असून त्यांत लोकसग्रहबुद्धिही अधिक असावी असे वाटतें. सूर्य साऱ्या पृथ्वीला प्रकाशित करतो, पण कोणत्याही घराच्या उंबऱ्याच्या आंत पाऊल टाकीत नाही. त्याचप्रमाणें रवींद्रनाथ चारी खंड हिंडून आले खरे; पण वैष्णव संतांप्रमाणें ते आपल्या देश-बांधवांतही फारसे कधीं मिसळून वागलेले दिसत नाहीत. परमार्थमार्गांत, कर्मयोगाचें माहात्म्य सांगून, एकांतवासाची अनवश्यकता ठासून सांगणारे, कित्येक तत्त्वज्ञानी, स्वतः एकांतवासाचेच फार भोक्ते असतात, त्यांपैकीच

देवेंद्र व रवींद्र ही जोडी दिसते. आणि त्यामुळेच लोकसंग्रहाचें काम, त्यांच्या वास्तविक योग्यतेच्या व अधिकाराच्या मानाने, त्यांच्या हातून झालें नाहीं. रवींद्रनाथ आपल्या शाळेतील मुलांबरोबर मिळून मिसळून वागतात असे म्हणतात, पण वाघिणीचीं पिले तिच्या अगावर बागडलों, तरी त्यायोगाने इतरांचा तिच्याबद्दलचा वचक कमी होत नाही. रवींद्रनाथ हे गरिबाचे मोठे कनवाळू आहेत असें ऐकतो, पण राजवाड्याच्या गच्चीवर बसून, वाटेने जाणाऱ्या गोरगरिवांस, खैरात करणाऱ्या उदारधी राजाप्रमाणें, हा एक सहानुभूतीचा प्रकार असतो ! गोकुळांतल्या बाळगोपाळांसह खेळणाऱ्या गीताप्रवचनकार श्रीगोपाळ-कृष्णाचे उदाहरण पौराणिक म्हणून सोडून दिले, तरी बंगालचे प्रसिद्ध वैष्णव श्रीचैतन्य, किंवा आपल्याकडील श्रीतुकोबा प्रभृति वैष्णव संत, ह्यानीं सामान्य लोकांशीं केलेली दिलजमाई, किंवा जगद्गुरु श्री-शंकराचार्य ह्यानीं केलेला दिग्विजय, आज का घडून येत नाहीं ? रवींद्रनाथ तत्त्वतः शंकराचार्यपेक्षा बुद्धाचेच अनुयायी खरे, असे कित्येक मानतात. आणि आधुनिक विद्वानांचे हे बहुतेक सर्वसाधारणच लक्षण मानता येईल. पण आसेतुहिमाचल क्रांति घडवून आणणाऱ्या बुद्धाची छाप, ह्याचे अनुयायावर ह्याची का दिसत नाही ? ह्याचे कारण त्यांतच हुडकून काढण्याचा आजच्या आधुनिक धर्मप्रवर्तकांनी प्रयत्न केला पाहिजे. इतकेच सुचविण्याकरितां वर 'लहान तोडी मोठा घांस' घेण्याचे आम्ही हे साहस केले आहे. कांहीं असले तरी इतकी गोष्ट निर्विवाद आहे की, आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या ब्राह्मवाङ्मयांत रवींद्रनाथांचे वाङ्मय अधिक काल टिकणारे व अधिक लोकप्रिय असेच होईल. ह्याचे एक तर कारण असे की, गद्यापेक्षां पद्य हे धर्म-प्रकरणी लोकसंग्रहाचें एक चिरस्थायी व बलवत्तर असे साधन बनूं शकतें. आणि ह्या साधनाचे अवलंबून रवींद्रनाथांइतके इतर ब्राह्मानीं केलें नाहीं. शिवाय पुराणमताभिमानांनी लोकांस अप्रिय झालेल्या, ब्राह्मपंथाच्या विशिष्ट गद्याचा भपकारा त्यांच्या काव्यांत उघड येत नसल्यामुळे ते जुन्या-नव्या मताच्या सर्व रसिकांस सारखेच संग्राह्य वाटेल यांत शंका नाहीं. इतर कित्येक कवीप्रमाणे रवींद्रनाथांच्या काव्यांत तत्त्वज्ञानाच्या शास्त्रीय प्रक्रिये-पेक्षां कल्पनाचातुर्य व शब्दवैचित्र्य ह्यांचेवरच विशेष भर असल्यामुळे तार्किकास त्यांच्या विचारांत संगति अगर कांटेतोलपणा दिसणार नाहीं. तसेच त्यांच्या

कांहीं कल्पना कित्येकांस समजण्यास कठीण, तर कित्येकांस साबूच्या फेंसाच्या फुग्याप्रमाणें फोल वाटतील. पण एकंदरीत त्यांची कविता ज्यांस समजेल, त्यांच्या चित्तास चटका लावील यांत शंका नाही. रवींद्रांचे किरण विषयकदर्मांत गढलेल्या प्रापंचिकाच्या मनास चिखलांतून बाहेर पडलेल्या कमळाप्रमाणें प्रफुल्लित करतील. त्यांचे काव्यांत सत्य हें सौंदर्यांत नटलें आहे. मनुष्याची दृष्टि अध्यात्माकडे वळविण्याचें त्यांच्या काव्यांत सामर्थ्य आहे. त्यांची अत्यंत लोकप्रिय झालेली पद्यावली सत्याच्या जीवनाने जिवंत, व प्रज्वलित विचारानें तेजस्वी, अशी दिसते. त्यांचे शब्द कर्णमधुर व कल्पना हृदयस्पर्शी असते. ज्यांनीं त्यांच्या काव्याचा पूर्ण आस्वाद घेतला आहे, त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें रवींद्रनाथांच्या काव्याचें असें सामर्थ्य आहे कीं, “त्यांनीं अंतःकरणांत प्रकाश पाडावा, रक्त खळबळावे, व चित्त हलवून सोडावें!” व्यवहारांत सहज नजरेपुढें येणारे पदार्थ व घडणाऱ्या गोष्टी ह्यांचीच जलतरंगाच्या पात्रांप्रमाणें विचित मांडणी करून, त्यांतून त्यांनीं जो मधुर ध्वनि काढला आहे. तो पाहून मन चाकित होते. हिंदुस्थानांतील संतकवीत रवींद्रांइतके निसर्गदेवतेचे कट्टे भक्त दुसरे क्वचितच आढळतील. निसर्गाचीं फुलें अध्यात्म-सूत्रांत गुंफण्याची त्यांची हातोटी फार अजब आहे. लौकिक प्रेमास अलौकिक आनंदाचा उठाव देण्याची त्यांना मोठी हौस दिसते. भक्तियोगांतील अनिर्वचनीय असे कित्येक गूढ भाव काव्यांत उतरविण्याची त्यांची शिकस्त आहे. सृष्ट पदार्थांच्या जडतेमुळें ते खडकांप्रमाणें रूक्ष दिसले, तरी कुशाग्र कल्पकतेनें त्या खडकांचाही भेद करून, त्यांतून आनंदाचा निर्झर उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या लेखणींत आहे. अशा अनेक गुणांमुळें ब्राह्मांच्या एकंदर वाङ्मयांत रवींद्रांची जीवंत व ओजस्वी वाणी जिशासूंस दीर्घकाल चेतवीत राहिल, असा संभव दिसतो. त्यांच्या धर्मभावनेसंबंधी गद्यांत ‘साधना’ व पद्यांत ‘गीतांजलि’ हे दोन ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. पैकीं ‘साधना’ ग्रंथांतील कित्येक विचार पुढे एका स्वतंत्र प्रकरणांत दिवर्शित केले आहेत. भाषांतराच्या योगानें ‘गीतांजलि’ मराठी वाचकांस सुलभ झाली आहे, परंतु ती तितकीच सुबोध झाली आहे, असें म्हणवत नाही. काव्य हा लाखेवरचा दागिना भाषांतराच्या भट्टींत पडतांच खराब होतो. रवींद्रांचे किरण ज्या शब्दजालांतून प्रकाशित झाले आहेत,

तें शब्दजाल गॅस बत्तीच्या मॅन्टलप्रमाणें नाजूक आहे. त्याला अम्मळ धक्का लावण्याची सोय नाही. पुष्कळ ठिकाणी त्यांनीं केलेली शब्दयोजना विचार-पूर्वक असेल, असेही वाटत नाही. पुष्कळ वेळां त्यांच्या अंतरांतील भाव त्यांना न विचारतांच बाहेर पडतो, आणि तो बाहेर पडल्याची वर्दा देण्या-करितां कांहीं निवडक शब्द उगाच धावत सुटतात. परके भाषांतरकार ह्या भावानंद महाराजांची चवकशी ललकारणाऱ्या शब्दांजवळ करतात, तशानें खरी ओळख कशी होणार ! काव्यरसायन म्हणजे निरनिराळ्या शब्दसंयोगाचें रासायनिक मिश्रण होय. त्याच शब्दांचे पर्याय एकत्र झाले, तर खिचडी बनते. ह्या कारणास्तव गीतांजलीचा सारांश सांगण्याचा प्रयत्न करणे निष्फल आहे, हे दिसून येईल.

रवींद्रनाथास ब्रह्मानंदापेक्षांही गानानंद अधिक प्रिय असेल; इतके गाण्याचे ते शोकी आहेत. पहांटे एकदां गाण्यास सुरुवात झाली कीं, मध्यंतरीं जेवण्यास घडीभर उठतील तेवढेच, नाहीतर रात्रीपर्यंत सारखे गाण्यांतच रंगून जातात. त्यांच्या गीतांजलींत निरनिराळे ऋतु व अहोरात्रीच्या निरनिराळ्या प्रहरांचे वर्णन आले आहे. तथापि सर्व चिजांची रागदारी एकसारखीच दिसते. त्यांच्या काव्यात दीन करुणरस भरलेला दिसतो. समर्थांच्या करुणाष्टकाप्रमाणे त्यांचीही करुणाष्टकें काही सुबोध तर कांहीं दुर्बोध आहेत. कित्येक गीतांत वैदिक प्रार्थनांची सुधारून काढलेली आवृत्तिच दिसते. निसर्गाचे चमत्कारांसंबंधी व्यक्तिभावाचा उल्लेख त्यांच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं दिसतो. ठायीं ठायीं चित्कलेची चाहूल लागल्याची साक्ष त्यांचीं कित्येक गीतें देत आहेत. “गरुडावरि वैसोनि माझा कैवारी आला !” असें सद्गदित कंठानें अडखळत व साश्रुनयनांनीं अरुणोदयाकडे पहात म्हणणाऱ्या वैष्णव भक्तांप्रमाणें, रवींद्रनाथांची उत्कंठा ठिकठिकाणीं भासते. मात्र त्यांत भक्ताच्या निर्व्याज प्रेमोत्कंठेपेक्षां कवीच्या शब्दलाघवाची छटा अधिक दिसते. ईश्वर हा दीनांचा कैवारी आहे. सावत्यामाळ्याची भाजी खुडीत असलेलाच तो आढळेल. जीवानें अहंता व ममता सोडली पाहिजे. सर्वात्मभावानें खरी शरणागति झाली पाहिजे. सुखःदुख ह्या विकासाच्या पायऱ्या आहेत. जीवाची जन्मपरंपरा अनंतकाल चालणारी आहे. लोकसेवा हें ईशभक्तीचें साधन आहे. मोडक्या देवळांतील देवाच्या पूजेचे दिवस

आतां संपले, डोळे मिटून जपजाप्य करित बसण्यांत खरा लाभ नाही, इत्यादि विचार ह्यांत आहेत. तरी पण दुसरे कोणतेही व्यवसाय न करितां ईश्वराचें एकसारखें भजन चितन व करित बसण्याचीच कवीची बैठक दिसते. ह्यांच्या इष्ट देवतेचीं दृश्यें मोठीं विलक्षण आहेत. ते देवास बहुधा सख्यत्वाच्या (मित्राच्या) नात्याने पाहतात; पत्नीभावाने एका मृत्यूसच त्यांनीं वरिले आहे. बाप अत्यंत कठोरपणाने ताडण करित असतां, केवळ दयेची मूर्ति अशा, अश्रु ढाळीत उभ्या असलेल्या आईप्रमाणे 'देवा, तूं मला दर्शन दे' असें एके ठिकाणीं त्यांनीं मागणे केले आहे. तर दुसऱ्या ठिकाणी जगदात्री देवीचा बंदा बागवान बनून, तिने, तुला काय बक्षीस पाहिजे ? म्हणून विचारतां, कवि म्हणतात: — "हे देवि ! कमळाचे कळीप्रमाणे तुझे हे सुकुमार हात हातांत धरून त्यावर कुंदाचे गजरे मला घालूं दे, अशोकाच्या गुलाबी रंगाने तुझीं पाउलें मला रंगवूं दे, आणि तुझ्या पदकमलांवर चुकून रेगाळत राहिलेला एखादा रजःकण गोडशा चुवनाने मला टिपून घेऊं दे !" त्या रसिक व धीट बागवानाचे हे चातुर्य पाहून देवी प्रसन्न झाली, व तिने त्यास आपल्या खास फुलबागेवरील माळी नेमला; हे सांगावयास नकोच. युवयुवतींचें प्रेम हेंही शाखाचंद्र न्यायाने त्यांनी ध्येयरूप मानले आहे. कवि म्हणतात, आपकमायुकप्रेमाहून लोकोत्तर असा दुसरा कोणताच पदार्थ ह्या जगतीतलावर नाही. प्रियेच्या प्रेमोत्सवांत गेलेल्या चार घटका, कालातीत अशा अमृतत्वाचा अनुभव करून देतात. अशा रीतीने विप्रयानंदास त्यांनी ब्रह्मानंदाचें एक प्रतीक मानले आहे. स्त्रीच्या ह्या राजसी प्रेमाप्रमाणे सात्त्विक मातृप्रेमासही ते अगदीच विसरले नाहीत. रवींद्रनाथ म्हणतात, "मी लहानपणी एक दिवस गंगेच्या घाटावरील आमच्या एका वाड्यावरून जात होतो. वाड्यांत न शिरतां मी नादानादाने आमच्या गांवांतील घरी गेलो. तेथें गेल्यावर माझ्या लक्षांत आलें कीं, आपली आई गगेवरील वाड्यांत होती. पण आपण आंत मुळीच वळलों नाही. मग मी पुन्हा परत फिरलों, आणि त्या आमच्या वाड्यांत थेट आईजवळ गेलो. आईनें मजकडे पाहिले व माझे पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवीत ती म्हणाली, 'बाळा, आलास ?' त्या दोनच अमृतोपम शब्दांनीं मी गार झालों. आणि मला वाटलें कीं, आई जवळ असतांही तिला विसरून मी चाललों होतो. आणि 'बाळा आलास'

ह्या प्रेमपूर्ण संजीवनमंत्रास मी मुक्त होतो ! सारें जग त्या परमात्म-माउलीला असंच विसरून पुढें चाललें आहे.” हेच कवीचे हृदय होय !

काव्यपरीक्षक एकंदरीत असे म्हणतात की, रवींद्रांचे काव्यांत नीतीस भावनेची जोड मिळाली आहे; देशाभिमानानें विश्वबंधुत्वार्शी सख्य साधले आहे; गृहमंगल, जंगलाचे विरागावर अधिप्रित असून, दैवी व मानवी गुणांचा सुंदर मिलाफ झाला आहे, आणि इहलोकचे भूवैकुण्ठ वनविले आहे. त्यांच्या गीतांत स्वानुभूतीचा सभवही ठिकठिकाणी दिसतो. आतां चलनी नाण्याप्रमाणे अथवा वीण्याच्या तारेप्रमाणे त्यांत सत्त्वाबरोबर राजसाची भेसळही आहे, हे वरील कांही कल्पनावरून दिसून येईल. रवींद्रनाथानीं बंगाली वैष्णव कवींप्रमाणे बाऊल पंथी व महाराष्ट्रीय वारकरी पंथी कवींशीही कदाचित् परिचय केला असावा असे दिसतं. ह्या निश्चर कवींच्या काव्यानी ते चकित झालेले दिसतात. तार्किक तत्त्वज्ञान्यांच्या बर्फीच्छादित शैलशिखरापेक्षा, खेडोपाडी वाहणारे हे जिवंत झरेच, भरतभूमीच्या धर्मभावनेचे खरे पोषक व द्योतक आहेत, अशी त्यांची खातरी झाली आहे. तसेच हंही खरे की, राजकवींच्या पदरीं असलेल्या सोन्याचांदीच्या चलनी नाण्यांच्या बिड्यापेक्षा गरीब कवींच्या गांठीं असलेल्या कवड्या-बदामांचे गडे अधिक एकजिनसी, साधे, स्वभावसिद्ध सर्वास ओळखूं येणारे आणि ढोंगी बनावटीस अवसर न देणारे, असे असतात. देवापुढे कोणी खोटा पैसा ठेवील, पण बदाम ठेवील तो कसा असो, पण खराच असणार. त्यावर दुसरा कोणाचा शिक्षा नसला, तरी भगवंताची अस्सल प्रेममुद्रा त्यावर असू शकते. तात्पर्य इतकेंच की, महाराष्ट्रांतील तुकोबा व बंगाली रवींद्र दोघांसही पाहजे तर सतकवि म्हणा; परंतु एकाने पहिल्या संत पदावर तर दुसऱ्याने कवि-पदावर जास्त जोर दिला आहे. त्यामुळें पहिले संतराज तर दुसरे कविराज ह्या अन्वर्थक नावांनीं प्रसिद्ध आहेत. लोकमान्य ाठळक कांहीं देशकार्याकरितां रवींद्रनाथास भेटण्यास एकदां मुंबई मुक्कामीं गेले होते. भेट घेऊन आल्यावर रवींद्रनाथांबद्दल आपले काय मत झालें, असें एकाने त्यांस विचारतां लोकमान्य म्हणाले. “ ते एक श्रीमंत कवि आहेत, झाले !” हे खाजगी उद्गार प्रसिद्ध करण्यांत कोणास कदाचित् औचित्यभंग वाटेले; पण श्रीमंत कवि ह्या दोनच शब्दांत लोकमान्यांनीं रवींद्रनाथांचें संपूर्ण वर्णन फार मार्मिकपणाने केले, असें आम्हांस वाटते.

प्रकरण पंधरावें रवींद्रांचे किरण

रवींद्रनाथांचे कोणी चरित्रकार असे म्हणतात की, रवींद्रांच्या ठिकाणी साधुपुरुषाची बुद्धि, कवीची प्रतिभा, प्रणयीजनाची तन्मयता आणि बालाचें हृदय आढळतें ! तरी त्यांच्या आणखी कांहीं विचारतरंगांवरून त्यांच्या अंतरीची काय साक्ष पडते, ते यापुढे पहावयाचे आहे.

केशवचंद्रांचे किरण उघड उघड परप्रकाशित दिसत असले, तरी रवींद्रांचे तसे उघड दिसत नाहीत. देवेंद्रनाथ व रवींद्रनाथ ह्यांच्यावर इंग्रजी वाङ्मयाचा परिणाम झालाच आहे, पण ख्रिस्तीधर्माचा परिणाम ह्यांच्या-वर मुळींच झालेला दिसत नाही. जीझस खाइस्टबद्दल त्यांचा अत्यंत आदरभाव दिसतो. परंतु जीझस खाइस्ट यांस जी गोष्ट साध्य झाली, ती इतरांस अशक्य आहे, असे मात्र त्यांस मुळींच वाटत नाही. तसेच ख्रिस्ती-धर्माचा प्रसार सर्वत्र झाला आहे म्हणून ख्रिस्तीधर्मच श्रेष्ठ मानला पाहिजे, ही विचारसरणीही त्यांस कबूल नाही. रवींद्रनाथ असें म्हणतात की, दरोडे-खोरांचा धर्म, त्यांच्या जवळच्या संपत्तीचे प्रमाणावर श्रेष्ठ ठगविण्यापैकींच हा वेडेपणाचा प्रकार आहे. त्यांच्या विश्वभारती संस्थेमध्ये सर्व धर्मांचा व धर्मीयांचा संग्रह आहे. परंतु त्यांचा असा भरंवसा आहे की, पुढेमागे सर्व धर्मांचे एकीकरण झाल्यास त्यांच्यावर हिंदुधर्माचीच छाप राहिल. असे जरी त्यांचे स्पष्ट उद्गार असले, तरी त्यांच्या चरित्रकारांस ते हिंदूपेक्षां बौद्धमिश्रसारखेच अधिक वाटतात, आणि कोणास तर त्यांच्या विचारांवर ख्रिस्तीधर्माचेही संस्कार झालेले दिसतात. रवींद्रनाथांची गीतांजलि हें ख्रिस्ती संस्कारांचेच एकरूपांतर आहे, असें कांहींचें म्हणणें आहे. कोणी सनातनधर्माभिमानी असें निश्चून सांगतात की, रवींद्रनाथ हे एकेश्वरी पंथाचे व मधुकरी वृत्तीचे एक सुधारकच आहेत. त्यांची दृष्टि सृष्टिसौंदर्यापलीकडे गेलेली नाही. संन्यासाचें महत्त्व त्यांनीं जाणलें नाहीं, “देवळांत ईश्वर कोठें आहे, तो माध्यान्हकाळच्या टळटळीत उन्हांत घामाघुम होऊनही शेतांत राबत आहे ! त्याच्याकडे पहा.”

अशा प्रकारच्या त्यांच्या उद्गारांत व्यावहारिक कळवळा दिसून येत असला, तरी त्यांनीं वेदान्ताचें गूढतम रहस्य आत्मसात् केले आहे, असं होत नाहीं. नैराश्याचे वैराग्य त्यांनीं अनुभाविले नाहीं. व त्याचे महत्त्वही त्यांनीं जाणलें नाहीं. अर्थात् हिंदी तत्त्वज्ञानाचे प्रतिनिधि असें त्यांस मानतां येणार नाहीं. असो. ह्याप्रमाणे टीकाकारांच्या दृष्टिभेदामुळे मतामतात असे हे फरक दिसत असले, तरी खुद्द रवींद्रनाथांच्या अनेक लेखांवरून व उद्गारांवरून रवींद्रनाथांची भिस्त उपनिषदावरच जास्त दिसते. मग त्यांनीं आपले विचार उपनिषदांच्या अध्ययनाने बनविले किंवा त्यांच्या नवयुगानुसार बनलेल्या विचारांस त्यांनीं युक्तीनें सोडस्कर अशा उपनिषद्-वाक्यांची पुष्टि दिली, हे ठरविताना एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की, बालपणापासून उपनिषदांचा पाठ त्यांनीं आपल्या घरीं प्रत्यही ऐकलेला होता.

मनुष्याचा ईश्वराशीं जो संबंध त्यासच आपण स्थूलमानाने धर्म असे म्हणतो आणि ह्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या संबंधावर खिस्ती व हिंदी धर्मांचे मुळींच एकमत नाहीं. खिस्तीधर्माप्रमाणे मनुष्य हा स्वभावतः पातकी आहे. आणि केवळ ईश्वराच्या कृपेनेच त्याचा उद्धार व्हावयाचा आहे. ह्याचा अर्थ असा की, बीजास अंकुर फुटून त्याचा वृक्ष बनणे हा जसा कांही एक लोकोत्तर चमत्कारच आहे. एरव्ही बीजाचा धर्म वरच्या टरफलांत अडकून रहाणे हाच आहे. आपल्या धर्माची दृष्टि ह्याहून भिन्न आहे. क्रुद्ध झालेल्या देवाला, आळवून त्याची कृपा कोटून बाहेरून संपादन करावयाची नसून, आपल्याला फक्त अज्ञान अथवा अविद्या यांचे आवरण दूर करावयाचे आहे; मायाममतेच्या बंधांतून आपल्याला फक्त मोकळे व्हावयाचे आहे; म्हणजे आपण आपल्या उज्ज्वल रूपाने सिद्धच आहोत. मूर्ति पाषाणांत असतेच फक्त तिचेवरील दगडाचे थर काढून मूर्तिकार तिला व्यक्त रूपांत आणतो. तात्पर्य, जीवाचें स्वरूपतः जें ब्रह्माशीं ऐक्य आहे, ते पाश्चात्यांस पटत नाहीं. ब्रह्मविदांनीं ब्रह्म व्हावें ही कल्पना त्यांस अशक्य व अधार्मिक वाटते. परंतु रवींद्रनाथांस तसें वाटत नाहीं. ह्याप्रमाणे खिस्तीधर्माशीं त्यांचा मूळांतच मतभेद आहे.

धर्माधर्मातील विरोधांचा परिहार करून सर्व विश्वव्यापी असा एक सार्वत्रिक धर्म बनविणें, हें राजा राममोहनांचे ध्येय रवींद्रनाथांनीं आपल्यापुढें

ठेवलेलें दिसत नाहीं. मूळचें ऐक्यच भिन्नतेला प्राप्त झालें आहे, हें जाणून भिन्नभावाचा निरास करीत न बसतां, भेदाच्या मूळाशीं असलेलें ऐक्य पहावे, अशी रवींद्रनाथांची दृष्टि आहे. गुलाबाच्या कळ्याने फुलून आपल्या पाकळ्या स्पष्ट व विलग कराव्या, हा त्याचा धर्मच आहे. त्या पाकळ्या प्रेमरसानें जोपर्यंत देंठाला चिकटून आहेत, तोपर्यंत त्यांच्या भिन्नपणानें फुलाच्या एकत्वाची व सौंदर्याची कांहीच हानि होत नाहीं. दुसऱ्या भाषेत बोलावयाचे तर रवींद्रनाथांचा सिद्धान्त असा दिसतो कीं, स्वत्वाच्या विकासांतच व्यापकत्वाची गुरुकिल्ली आहे, आणि उलट व्यापकदृष्टि हीच सत्त्वाच्या विकासास खरी मार्गदर्शक आहे. यास्तव आपण आपली संस्कृति गमावून परकीयांचे अनुकरण करणें, ही भिन्नावृत्ति जशी नादानपणाची आहे, त्याचप्रमाणे परकीय तेवढे त्याज्य मानून चालणे, हेंही आत्मघातकीपणाचे आहे. तसेच बाहेरून विलायती रोपे आणून तीं रुजविण्याकरितां अगर आंतलीं असलेली राखण्याकरितां संप्रदायांचीं कुंपणे घातलेलीं; त्यास मुळींच आवडत नाहींत. घडीव नियमबद्ध संस्थापेशां शीलसंपन्न व्यक्तीवरच त्यांची जास्त मदद आहे. धर्ममंदिराच्या शिल्पकामापेशां स्वयंप्रेरणेने विस्तारलेल्या बोध (अश्र्वत्थ) वृक्षाची छाया त्यांस अधिक उपकारक व स्वाभाविक वाटते.

ह्याप्रमाणे रवींद्रनाथ घडीव संप्रदायांच्या जरी विरुद्ध आहेत, तरी सदरूंचे माहात्म्य त्यांस मान्य आहे, असे दिसतें. अशा अधिकारी माणसांच्या वर्णांत दुसऱ्याचा प्रतिध्वनि नसतो, ती स्वयंप्रेरित असते. ईश्वर अशा विशेषस्थानींच प्रगट झालेला असतो. एके अर्थी गुरु हे ईश्वराचे दूत होत. अशांच्या प्राप्तीसाठीं आपण तप केले पाहिजे, असे त्यांचे उद्गार आहेत. पण स्वतः रवींद्रनाथांनी निसर्गाचेच शिष्यत्व पत्करलेले दिसते. अहंकाराच्या ग्रंथीतून जीवात्म्याची मुक्तता करून, व विश्वांत भरलेल्या आनंदाशी समरस होऊन, तद्द्वारा परमात्म्याशीं एकरूप होणें, हें त्यांनीं आपल्या धर्माचे ध्येय ठरविलें आहे. त्यांचे म्हणणें असे कीं, क्षणभंगुर संसाराच्या बुडाशीं असलेल्या शाश्वत सत्तेशीं आपला काय संबंध पोचतो, ह्यासंबंधीं अखंड सावधानता राहिली पाहिजे, आणि ती राहण्यास साधकांनीं सदा निसर्गाशीं संलग्न असावयास पाहिजे. सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणीं रति बाळगली असतां, तरुतांची जोपासना करीत असतां, पशुपक्ष्यादिकांचें संगोपन होत असतां,

तसेंच आपल्या सभोवार पंचमहाभूतांनीं चालविलेल्या अद्भुत खेळाचें निरीक्षण करीत असतां, ही आत्मपरमात्मरूपांतील संबंधाची जाणीव वाढीस लागते, म्हणून निसर्ग हेंच त्यांनीं खरे विद्यापीठ मानले आहे. सभोवारच्या विश्वाशीं असलेला आपला ऐक्यभाव न जाणल्यामुळेच प्रतिबंधक भितींनीं कोंडलेल्या तुरंगाप्रमाणे जीवास हा भवबंध वाटत असतो. परंतु वास्तविक ह्या सभोवारच्या निसर्गाच्या चिंतनांतच मुरून जाणे, हाच आत्मस्फूर्तीचा उत्तम उपाय आहे. आज आपल्याला पूजेकृतिं देवळाची जरूरी नाही, किंवा कोणत्याही विधिविधानांची गरज नाही. आपल्याला आज असा आश्रम पाहिजे आहे की, जेथे निसर्गाचे सौंदर्य व मनुष्याची उद्योगशीलता, यांचा सुंदर मिलाफ झाला आहे.

रवींद्रनाथाच्या ह्या अशा विचारसरणीमुळे देह, गेह अथवा हें अखिल नामरूपात्मक विश्व यांपासून जीवात्म्यास आपली सुटका करून घ्यावयाची आहे, असे ते मानीत नाहींत. सृष्टि हे ईश्वराचे निषेधात्मक स्वरूप नसून उलट व्यक्त स्वरूप आहे. परमात्मा जर सर्वत्रच संचरला आहे तर आपल्या देहास आपणांस तुच्छ कसे लेखतां येईल. देहेद्रियांचा विनाकारण कोडमारा न करितां, त्यांच्या द्वारा भगवंताच्या आनंदाचा अनुभव घेत असावे, हेच योग्य आहे. ह्या विश्वाच्या द्वारेच आपल्याला आपल्या परमपदाची मिरास मिळवावयाची आहे. हे विश्व म्हणजे जीवात्म्याची प्रगतिपर खेळ खेळावयाची रंगभूमि आहे. येथील सर्व सृष्ट पदार्थ अपूर्ण आहेत, हेच फार बरें आहे; कारण त्यामुळेच हा प्रगतिपर खेळ एवसारखा सुरू राहूं शकतो. सोपाधिक वस्तूंची आपले मूळचे निरुपाधिक स्वरूप व्यक्त करण्याची जी अखंड धडपड तेच हे विश्व होय. सृष्ट पदार्थांचे लहान मोठे आकार अथवा त्यांची प्रचंड संख्या. ह्यांत विश्वाचे सत्यस्वरूप नाही, तर त्यांच्यातील अमोघ व अगणित असे जें एक सापेक्ष दर्शन, तेच विश्व होय. हा ससार आपल्या नजरे दे एखाद्या अश्वत्थवृक्षाप्रमाणे एकरूपाने येतो. आपण वृक्षाकडे पाहतो तेव्हां फांद्या, फळे, फुले, साली, मुळे वगैरे त्यांचे नानाविध प्रकार आपण भिन्नत्वाने पहात नाही, एकच एक वृक्ष पाहतो. तैलचिंत तयार होण्यास अनेक कारखान्यांत तयार झालेल्या अनेक वस्तु लागतात. परंतु अखेर जे सौंदर्यदर्शन होते, तें कोणत्याही कारखान्यांत घडलेल्या जडवस्तू-

पैकीं नसतें. कोणी ह्यास भास अगर माया म्हणो; परंतु वास्तविक चित्र तयार करण्यासाठीं सर्व जमविलेल्या वस्तूंची सार्थकता त्यांतच आहे. नाटकाची रंगभूमि, पात्रें व देखाव्याची सर्व सामग्री खरी वाटली, तरी ती वस्तुतः नाशवंत आहे. परंतु ती सर्व नाश पावली, तरी त्या नाटकाची कल्पना शाश्वतच राहिल; कारण सर्व कल्पनांचा कल्पक जो सूत्रकार तो शाश्वत आहे. तात्पर्य, अशाश्वत अशा जड वस्तु, त्यांच्याठायीं अनुस्यूत वसलेल्या एका शाश्वत सत्याचा जोपर्यंत बोध करून देत आहेत, तोपर्यंत त्या जडवस्तुजातापासून आपली कांहीच हानि नाही. अनंत आणि पूर्ण अशा ब्रह्माचे अखंडित असे व्यक्तीभवन, हेच सृष्टीचे सत्यस्वरूप जाणावें, हेच ते रहस्य होय.

एखाद्या व्यक्तीने, समाजाने अगर राष्ट्रांने पुष्कळ संपत्ति, शक्ति, अगर प्रदेश मिळविणें ही कांहीं खरी सुधारणा नव्हे. अनेक अपूर्ण वस्तूच्या सग्रहाने एका पूर्ण वस्तूची प्राप्ति झाली, असे होत नाही. उलटपक्षी मूल कितीही लहान असले, तरी त्याच्या आकाराच्या लहानपणामुळे त्यास अपुरे म्हणता येत नाही. ते स्वांगाने पूर्णत्वाचेच दर्शन देतें. तात्पर्य, पूर्णत्वाच्या दर्शनात सख्येचा अगर आकाराचा लहानमोठेपणा, तसेच बरेवाईट गुण, हे कांहीच फरक करीत नाहीत. कित्येक एकेश्वरीपंथाचे गृहस्थ फक्त चांगल्या गुणांतच ईश्वरास ओळखतात. परंतु ते बरोबर नाही. अशा रीतीने जगांतील वाईटास सैतानी स्वातंत्र्य मिळते तसे असणें शक्य नाही. परब्रह्मवस्तु अखिल विश्वास व्यापून राहिलेली आहे. सृष्टीतील अनंत नामरूपे व गुण ह्यांच्यातील नानात्वाचा अथवा विरोधाचा त्या विश्वरूप परमात्मदर्शनात मिलाफ होऊन जातो. आणि अशी ही दृष्टि असल्यामुळे आपल्या प्राचीनकाळच्या ऋषींस ह्या अफाट सृष्टीचा कधीच बाऊ वाटला नाही. सृष्टीच्या उपभोगात इद्रियलोलुप होऊं नये, इतकेंच त्यांनी सांगितले. परंतु पुढे बुद्धाने संसाराचा त्याग करणे, हेच परमधेय ठरविले. आणि वेदान्ती जे शंकराचार्य त्यांनीं वेदांचें खरें रहस्य न सांगतां, बौद्धाच्या क्षणिकवादाचा व मायावादाचाच आपल्या वेदान्तशास्त्रांत अंगीकार करून घेतला. ह्या त्यांच्या विसंगतीचें कारण त्यांस जुने वेदान्ती व नवे बौद्ध ह्या उभय मतवाद्यांवर आपल्या मताची छाप टाकायची होती, हेच असावें, असें रवींद्रनाथाचें अनुमान आहे.

शंकराचार्यांचा संन्यास व मायावाद रवींद्रनाथांस कबूल नाही, असें

म्हणतात. ब्रह्म हें विश्वाहून पर आहे, विश्वरूप हा एक भ्रम आहे. तीव्र वैराग्यपूर्वक नैष्कर्म्यसिद्धि व योग यांनीच मोक्ष प्राप्त होतो. मोक्ष म्हणजे परब्रह्मस्वरूपांत आत्म्याचे लीन होणे. पृथक्त्वानें न उरणें असा मोक्ष, हेच परमध्येय होय तें साधेपर्यंत कर्मविपाकशास्त्राप्रमाणे जीवामागे प्रारब्धभोग व जन्ममरणपरंपरा हीं लागलीं आहेत, इत्यादि सिद्धान्त रवींद्रनाथांस मान्य नाहींत, असेही सांगण्यांत येते. किंबहुना खऱ्या वैदिक धर्माचे हे सिद्धान्तच नव्हत, असेही प्रतिपादन ब्राह्मलेखकाकडून होत असते. रवींद्रनाथांपुरताच विचार करता, त्यांनी वरील सर्व गोष्टी अर्धवट तरी मान्य केल्या आहेत, असे वाटते. कवींच्या कल्पनेच्या दाट पालवीत त्यांच्या विचाराचा ताणा कसा फिरला आहे, हे पुष्कळ ठिकाणीं स्पष्ट दृग्गोचर होत नाही. यामुळेच रवींद्रनाथांचें मतदिग्दर्शन निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी भिन्न तऱ्हेने केलेले दिसते. प्रो० राधा-कृष्ण एक म्हणतात, तर थॉमसनसाहेब वेगळेच सांगतात.

कोणी कांहीं म्हणोत, रवींद्रनाथांच्या मनाची ओढ स्वतांपुरती तरी कर्म-प्रवृत्तीपेक्षा कर्मनिवृत्तीकडेच अधिक आहे, असे आम्हांस वाटते. जनसंमर्दपेक्षा एकांत हा त्यांना अत्यंत प्रिय आहे. लोकसंग्रहार्थ म्हणून चाललेले कोणतेही उद्योग त्यांस मानवत नाहींत. धार्मिक, सामाजिक, राजकीय अथवा औद्योगिक, कोणत्याही संस्थेत काम करणे त्यांस नकोसे होते. नदीच्या कांठी गवतावर स्वस्थ पडून राहणे, हेच त्यांस ईशचिंतनाला अधिक अनुकूल वाटते. अशा स्थितींत, महात्मा गांधी अथवा लोकमान्य टिळक, ह्यांच्याप्रमाणे रवींद्रनाथांस कर्मयोगी म्हणतां येईल, असे आम्हांस वाटत नाही. आता ही गोष्ट खरी की, बाल रवींद्र, पद्मावतीचे कांठी काव्य गुणगुणणारे एकांतवासी, बंगालच्या फाळणीनंतर राजकारणाच्या आखाड्यांत उतरलेले ज्वलज्ज्वाल, नोबल प्राईज मिळविलेले कविसम्राट् आणि विश्वभारतीच्या द्वारे संस्कृतिसम्मेलन करणारे विश्वपुरुष, ह्या रवींद्रनाथांच्या अनेक चढत्या स्वरूपांच्या दर्शनांत लोकसंग्रहात्मक कर्माची आस्था व व्याप वाढत्या प्रमाणांत आहे. पण हे सारे व्याप त्यांनीं स्वेच्छेनें व हौसेने अंगीकारले आहेत, असे म्हणण्यापेक्षा त्यांना अनपेक्षित रीतीनें प्राप्त झालेल्या मोठेपणामुळे त्यांच्या वाढत्या महत्वाकांक्षेच्या पोटी हें अवडंबर निर्माण झालें आहे, असेच म्हणावेसे वाटतें. ह्या मोठेपणाच्या वेणा आहेत, की लोकसंग्रहाची तळमळ आहे, हें ठरविणें सुज्ञ

वाचकांवर सोंपविणें बरें. नोबेल प्राईज मिळालेलें ऐकतांच इतःपर आपण आपल्या स्वास्थ्याला कायमचे मुकलों, ह्या त्यांच्या औदासीन्याच्या उद्गारांत त्यांचें सभावचित्र बरोबर दिसतें.

विश्व ही ईश्वराची केवळ भ्रामक माया नाहीं, अथवा सैतानाचें ते एक जाळे नाहीं. तर आत्मविकास करून घेण्याची ती एक कर्मभूमि आहे, असे रवींद्रनाथ म्हणतात खरे; परंतु ते असेही म्हणतात की, प्रत्येक वस्तूत सत्य आणि माया हें द्वंद्व आहेच. जीव आपणांस सोपाधिक पृथक्त्वाने पाहतो ते त्याचे स्वरूप म्हणजे माया होय. आणि ब्रह्माधिष्ठानाशीं तो आपल्याला एकरूप पाहतो, ते त्याचे सत्यस्वरूप होय. तात्पर्य, दिसतें ते सत्य असे रवींद्रनाथ म्हणत नाहींत. असणें व दिसणें यांपैकीं दुसऱ्या असत्य पदाची प्रतिष्ठा वाढणें, हीच ईश्वराची माया. ती अनिर्वचनीय आहे असें तेही म्हणतात.

तसेच रवींद्रनाथांनी उपदेशिलेला स्वार्थत्याग वैराग्यदर्शकच आहे. रवींद्रनाथांनीं अहंकाराला जरी कामापुरता हाताशी घेतला आहे, तरी अहंता व ममता यांचा त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत निषेधच केला आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे 'मी' हें नदीप्रमाणे प्रवाहरूप आहे. 'मी'चा प्रवाह एका तीरास दुसऱ्या तीरापासून दूर करतो, तसा तो दोन्ही तीराचा समन्वयही करतो. त्यांच्यांत ऐक्य साधून उभय तीरांची तो सार्थकता करतो. स्वतःच्या 'मी'त इतराच्या 'मी'चे जे ऐक्य झालेलें पाहतात तेच महात्मे होत. ह्यांतच अहंकाराची सार्थकता आहे. नदीवर जाऊन पाणी पी, असे दुसऱ्यास सांगितल्याने तृप्तातास पाणी पाजल्यासारखें होत नाहीं. आपल्याजवळच्या भांड्यांतलें घोटभर पाणी त्यास दिले, तरच ते दिल्यासारखे होत. वनांतले फूल देवासमोर उमलत असते, पण ते आपल्या परडीत काढून घेऊन देवाला वाहिले, तरच ती देवपूजा होते. या प्रमाणे 'अहं' ही आपली पाण्याची घागर अथवा फुलांची परडी आहे; परंतु परडीचा धर्म केवळ संग्रह करणे हा नव्हे. तसे केल्यास परडीत फुलें सुकून जाताल; तीं वेळींच देवाचे पायांवर वाहिलीं पाहिजेत. दानादि शुभकर्म करण्यापुरताच ह्या अहंकाराचा उपयोग आहे, असे रवींद्रनाथांचे म्हणणे दिसते. धनुष्य ओढते वेळीं बाण जो आपले आंगावर प्रथम ओढून घ्यावयाचा तो स्वतांला जखम करण्यासाठीं नव्हे, तर त्या बाणाला दूर फेकण्यासाठीं. आणि अखेर 'अहं'ची कामटीही फेंकूनच घ्यावयाची असते. अहं हें मृत्यूचें

खाद्य आहे. त्याचा त्याग केल्यावांचून आत्मरूप प्रगट होत नाही. तात्पर्य, अहंता, ममता सुटली मग त्यापरते वैराग्य तें कोणतें ! रवींद्र-नाथांची मोक्षाचीही कल्पना नदीसमुद्राचा सगम इत्यादि दृष्टान्तात दिसून येते. अहंकाराच्या नाशांत प्रेमाची मूर्ति आहे. त्यायोगे जीवनाचा केंद्र अहं हा नाहीसा होऊन त्या ठिकाणी ईश्वर हाच मध्यबिंदु होतो. ही परमानंदाची स्थिति म्हणजे आत्मनाश नव्हे, आत्मपूर्ति आहे. हा सूर्याचा लोप नसून, रात्री मिणमिणणाऱ्या दिव्याचा हा सकाळच्या सूर्यप्रभेत झालेला लोप होय. जीवनसंकोचाचा मृत्यु म्हणजे पूर्णत्वाची प्राप्ति होय, असे रवींद्र म्हणतात. तसेच ते पूर्वकर्म मानीत नाहीत, असे नाही. तर कर्मगतीपेक्षां जीवनशक्ति अधिक प्रबल आहे, असा त्यांचा पुरुषार्थवाद आहे. ह्याप्रमाणें त्यांच्या मतभेदाचे म्हणून मानलेल्या काहीं मुद्द्यांचे दिग्दर्शन झाले.

प्राचीन तत्त्वज्ञानाच्या शुष्क झालेल्या सांगाड्यास रवींद्रनाथांच्या प्रेरणेने नवजीवन प्राप्त झाले, असे म्हणतात. ह्या म्हणण्यांतील तात्पर्य इतकेच दिसते की, प्राचीन ऋषींनी आपल्या वैराग्याच्या प्रखर अग्नीत संसार भस्मसात् करून त्याचा शिवनिवास अथवा स्मशान बनविले होते तर ह्या कवींनी आपल्या प्रतिभेने संसाराचा स्वर्ग खुलवून, येथेच भूवैकुण्ठ निर्माण केले. काम आणि कांचन हेच साधकाचे पुढील जबरदस्त प्रतिबंध, असे मानले तर ऋषींनी कामास जाळून रुद्रावतार धारण केला होता. तर उलट कवींच्या कवितेने विरहिणीप्रमाणे “मी तुझा शत्रु शंकर नव्हे,” “जटा नोहे वेणी, पतिविरहदुःखे धवलता।” इत्यादि लाडीगोडी लावून त्याशीं प्रेम संपादन करून त्यास निरुपद्रवी करण्याचा आविर्भाव दाखविला आहे. काचन, स मृत्तिके-समान मानून संन्याशानें फेकून दिले, तर कवींनी त्यास लोकसंग्रहाच्या वेठीस धरले. सृष्टीचा अथवा वनश्रीचा तोच सांगाडा ऋषींनी ग्रीष्मांत तर कवींनी वसंतांत पाहिला ! संन्यस्त तत्त्वज्ञानी व संत-कवि ह्यांच्यांत इतका फरक राहणारच.

प्राचीन ऋषि किंवा अर्वाचीन शंकराचार्य हे तत्त्वज्ञानी होते. रवींद्रनाथ आपणांस तत्त्वज्ञानी म्हणवीत नाहींत, आणि जगही त्यांस कवि म्हणूनच मानते. तथापि ही गोष्ट खरी की, आर्यधर्म व आर्यांचे तत्त्वज्ञान यांचा उपहास करणे, हें अलीकडे कित्येक आर्यपुत्रच आपल्या विद्वत्तेचे लक्षण समजू लागले होते, अशा काळीं तींच तत्त्वे रवींद्रनाथांच्या सुंदर काव्यप्रतिभेनें

आपली शिरोभूषणें व कंठभूषणें म्हणून धारण केल्यामुळे, आज अपूर्व व नवीनशी भासू लागली आहेत. त्यांत ह्या कवीची मोठीच थोरवी दिसून येते. आणि त्याच कारणास्तव आधुनिक कालांतील बंगालच्या दोन राजकवींत आमच्या मते दक्षिणोत्तर ध्रुवांतकें अंतर पडले आहे. रवींद्रनाथांनीं आपल्या पूर्ववयात धर्म व तत्त्वज्ञान त्यांचा आस्थापूर्वक विचार केला नसला, तरी अलीकडे त्यांची दृष्टि बहुतांशीं तिकडेच वळल्यासारखी दिसते, यांत शंका नाही.

रवींद्रनाथ हे अद्वैतीय आहेत. आत्मसमर्पणांत आणि प्रेमाच्या परिपाकांत परमपुरुषाशीं ऐक्य, हेंच त्यांचे ध्येय आहे. ते म्हणतात, प्रेमाची व्यक्त आणि अव्यक्त अशीं दोन टोके आहेत. द्वैतावांचून उपासना (पूजा) संभवत नाही, आणि अद्वैताशिवाय भक्तीची पूर्णता नाही. द्वैत आणि अद्वैत शिव आणि शिवानी ही सर्व साक्षेप आहेत. निरुपाधिक ब्रह्म सोपाधिक जीवाकरिता आकरादि उपाधि धारण करते. अज्ञ व अपूर्ण अशा जीवाच्या प्रेमसोहळ्यासाठी पूर्ण सनातन ब्रह्म नयनमनोहर दिसू लागते. मग जीवाचे जिज्ञासेस ते सत्य, भावनेस सुंदर, आणि वासनेस शुभ असे ते वाटू लागते.

ह्याप्रमाणे ब्रह्माची व्यक्तरूपे अनेक असलीं तरी वस्तुतः ते एकरूपच आहे. ते बुद्धिगम्य नसल्यामुळे केवळ निषेधमुखानेच त्याचे वर्णन होणे संभवनीय आहे. मनुष्य कितीही नीतिमान असो, त्यान आपला सोपाधिक जीवभाव जोपर्यंत सोडला नाही. तोपर्यंत अनंत जन्ममरणपरंपरेंतून अथवा अमर्यादित अशा उत्क्रान्तीच्या प्रवाहांतून तो कधींच सुटणार नाही. यासाठी जीवात्म्याने सर्वभावकरून परमात्म्याला शरण जाऊन पूर्णत्वाने आत्मसमर्पण करून त्याशीं ऐक्य जोडावें, तरच त्यास अमृतत्व प्राप्त होईल.

आतां ही गोष्ट खरी की, रवींद्रनाथांच्या व इतर ब्राह्मांच्या अद्वैतांत द्वैत-भावनेचा अंश कायमच असतो. हे विश्वगीत गाणाराहून भिन्न नाही, असें हें अद्वैत आहे. गाणारा व गीत हीं भिन्न मानलीं, तर केवळ वंध्यापुत्राप्रमाणे कल्पना मात्र रहाते. सत्य दोहोच्या ऐक्यांत आहे. ईश्वराचे ऐक्य अनेकांतच प्रत्ययास येऊं शकतें. ईश्वर अनेकांहून भिन्न नसून तो अनेकांतच आहे. ह्याचा अर्थ एकाचे प्रथम अनेक तुकडे करावेत, आणि नंतर ते तुकडे जोडून ती वस्तु एकरूप झालेली पहावी असे नव्हे. अशानें ती वस्तु समग्र अथवा अखंड बघितली, असें म्हणतां येणार नाही. तुकड्यांचा समूह

पाहिला, असैं फार तर म्हणतां येईल. पंचमहाभूते व त्यांचे अनंत प्रकार अथवा नाम आणि रूप इत्यादि सृष्टींतील भेद पाहून त्यांचे एकीकरण करण्यांत परमेश्वराचे खरें स्वरूप समजणार नाही. अनेकांची बेरीज करून एक वस्तु होत नाही. ब्रह्म ही अनंत वस्तूची बेरीज नाही. सत्यस्वरूपाच्या ठिकाणी लहान आणि मोठेपणा नाही. आपण जे कागदावर एखाद्या देखाव्याचे बरोबर चित्र काढतो, ते त्याच्या वास्तविक स्वरूपाच्या मानानें फारच लहान असतें, परंतु आपल्या मनांतील सूक्ष्म संस्कारचित्रापेक्षां तें फारच विस्तृत असते. तथापि तिन्ही ठिकाणी सत्य एकच आहे. समग्र म्हणजे आपणांसह सर्वांचें स्मरण होय. आत्म्याचे बंधनात आध्यात्मिक आणि प्राकृतिक दोन्हीही येतात. ह्या परस्परांतील प्रेमबंधनाचा विसर पडल्यामुळें आध्यात्मिक व प्राकृतिक यांच्यामध्ये कर्णार्जुनाप्रमाणे युद्ध जुपले आहे. आम्ही अध्यात्माचे मागे लागून प्राकृतिकाकडे दुर्लक्ष केले; ह्यामुळे आपल्या देशांत कलाकौशल्याची वाण पडून देश भिकारी आणि देह क्षीण झाले आहेत. तात्पर्य, द्वैतांत ऐक्यभाव पाहणे हेच शास्त्ररहस्य आहे; आणि ते ऐक्य अनुभविण्याकरितांच द्वैत खडें आहे. “एकोऽह बहुस्याम्” ह्या स्फूर्तीनच परमपुरुषाची जागृति आहे. गाणारा स्वयंस्फूर्तीने गाऊ लागतो व आपणच श्रोता बनून त्या गाण्याचा आनंद भोगतो. मूल आईच्या उदरांतून बाहेर पडते, तेव्हां त्यास मातृदर्शनाचा लाभ घडतो. देवाला भक्तानीच देवपण दिले. ऐक्यदर्शनाचा आनंद वाटावा, म्हणूनच परमात्म्याने अनेक भेद व त्यांच्या ऐक्यभावांत प्रतिबंध उत्पन्न केले आहेत. ह्या विचारसरणीप्रमाणे ज्यास आपण प्रतिबंध म्हणतो ते तसे नसून आपल्या प्रगतीस साहाय्यकच आहेत. नाव पैलतीरास नेते खरी; पण तत्पूर्वी आपल्याला तिच्याशी बद्ध व्हावें लागते.

ब्रह्म हें निष्क्रिय मानून कर्मास आपण बंध समजतो. कर्मक्षेत्रात बसून प्राकृतिक मार्गाचा उच्छेद करण्याचा हा उलटा रोजगार आहे. ब्रह्माला जर निष्क्रिय म्हणावयाचें तर मग क्रियावान् काय जड जगत आहे ? तें तसे ठरत नाही, म्हणून मायावादानें पुन्हा त्याचा अस्वीकार करावयाचा; असा हा वितंडवाद सुरू होतो. वास्तविक पाहतां क्रियेला आधार ब्रह्मच आहे. उपवास काय किंवा अभक्ष्य भक्षण काय, दोन्हीही अपायकारकच आहेत. नैष्कर्म्य व निषिद्धकर्म हीं दोन्ही नकोत. निष्कामकर्म हेंच मुक्तिप्रद आहे. कर्म, ज्ञान आणि भक्ति

ह्या त्रिवेणीसंगम होय. ज्ञान आणि शक्ति यांचा संगम म्हणजे आनंदतीर्थ होय. आमची शक्ति कर्मांतच खिलून राहिली आहे. कर्म हेच तिचें व्यक्त स्वरूप आहे. जनसेवा हें कर्म, ही एक ब्रह्मोपासनाच होय. कर्मत्याग नव्हे, तर स्वार्थत्याग हाच प्रगतिकारक आहे. जग अशाश्रित आहे, म्हणून जगिक कर्म टाकून चालणार नाहीं. कर्माचा वांटा आपण दिलाच पाहिजे. आग-गाडीचा डबा म्हणजे घटकेचें घर: पण तसे असले तरी भाडे दिल्यावांचून सुटका नाही. न देण्यांत स्वातंत्र्य नाही, अधिक अडकून बसावे लागेल. तसेच स्वार्थत्यागाचे आहे. फूल फुलावें म्हणून कळा नाहीसा होतो. पुढे फळ धरावें म्हणून फूल सुगंध व सौंदर्याचा लोभ सोडून आपल्या पाकळ्याही टाकून देते, पुढे बियाकरितां फळही पिकून गळून पडते, आणि झाड व्हावें म्हणून बीज तर मार्तीत नाहीसारखेच होते. त्याचप्रमाणे कुटुंबाकरितां व्यक्तीचा, समाजाकरितां कुटुंबाचा, देशाकरितां समाजाचा आणि आत्मोन्नती-करितां जगाचा, त्याग करावा लागला तरी तो केला पाहिजे.

वरील विवेचनावरून कर्म हे ध्येय नव्हे हे उघड झाले. आधी शिक्षण आणि नंतर धदा यांतच पाश्चात्यांची इतिकर्तव्यता संपते. शर्यतीच्या घोड्या-प्रमाणें कर्माचे दौडीत मरण येणे, हेंच त्यांचे ध्येय असतें. परंतु आपले ध्येय तसे नाही. कर्माचा शेवट करणें हे आपलें साध्य आहे. खरे स्वातंत्र्य ह्यात आहे. आणि सर्व प्रकारच्या पूर्व नियंत्रणाची सार्थकता ह्या स्वातंत्र्यप्राप्तीत आहे. प्राचीन भारतवर्षाने प्रथम चातुर्वर्ण्याचे जे नियंत्रण पत्करले, ते अखेर साऱ्या सामाजिकबंधनाच्या पार होण्यासाठीच. घोड्याला लगाम आणि स्वाराला रिकीब ही बधने पत्करण्यांत, ध्येय लवकर गाठण्यासाठी घोड्याने जास्त दौड करावी हाच हेतु असतो. सरोवर जितके विशाल तितकेच ते कोरडें पडले तर त्याची पोकळीही मोठी. त्याचप्रमाणे कर्मातील मूळ हेतु जितके उदात्त व मोठे असतील, त्या मानानेंच तो हेतु सोडून तीं कमें केल्यास, तीं पोकेळ व निरर्थक ठरतात. तात्पर्य, ध्येयावरील दृष्टि सोडून केलेले सारे कर्मकांड मात्र अज्ञानमूलक आहे. तसेच कर्मासक्तीच्या मोहांत मनुष्य चांगली शुभकमें करीत असतांही चांगल्या बाह्य कर्माप्रमाणे आपण स्वतांही चांगलें म्हणजे शिवरूप झाले पाहिजे, हें तो विसरतो. साऱ्या जन्मभर नुसतीं चांगलीं कमें करीत राहण्यांतही तात्पर्य नाही. त्या मानाने आपणही सुधारत

गेलें पाहिजे. हेच ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून शास्त्रकारांनीं वयपरत्वे कर्माची मांडणी करून ठेवली आहे.

दिवसा प्रकाशाचे ज्याप्रमाणे उदयास्त असतात; त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या आयुष्यांत शक्तीचा विकास व क्षय यांचा अनुक्रम असतो. आणि त्या अनुक्रमानुसारच ब्रह्मचर्यादि चार आश्रम, व त्या त्या आश्रमास योग्य तीं कर्मे शास्त्रकारांनीं ठरविली आहेत. एका आश्रमाचा त्याग करून योग्यसमयीं दुसऱ्या आश्रमांत जाणे ही बढती आहे बढतीर्फी नव्हे. हें जाणून बालपण सोडून तारुण्याची जबाबदारी घेतांना, तारुण्य सोडून वार्धक्यदशा भोगतांना, त्याचप्रमाणें तीही स्थिति सोडून मृत्यूचा अंगीकार करतांना, आपण संतोष ब्राह्मण पाहिजे. ह्या प्रत्येक आश्रमाचे विशेष महत्त्व आहे. कोणताही आश्रम व्यर्थ अगर बगळण्यासारखा नाही. सर्व आश्रमाचे अनुभवीक ज्ञान तेंच खरें ज्ञान होय. ईश्वराच्या नियतीचे प्रेमानें स्वागत करण्यास आपण तयार नसतो, यामुळे यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणे तिचा जुलमाचा छापा आपल्यावर बसल्यासारखा वाटतो. परंतु ती आपली भूल आहे. घरांतील सासुरवाशीण एका पतिनिष्ठेमुळे सकाळपासून सायंकाळपर्यंत सर्वांसाठीं राबत असते; पण अखेर सायंकाळ झाली की घरांतील काम संपवून पतीच्या सान्निध्यसुखांत आराम पावते. कर्माची परिसमाप्ति हेच ध्येय आहे. फळ मृत्यूत प्राप्त होऊं शकते. फळ अनेक आहेत, पण देवापुढे ठेवलेल्या फळाचा प्रसाद म्हणतात. इतके अंतर जीवन व मृत्यु यामध्ये आहे. मृत्यूच्या योगानें आपण देवाचे हातो. या प्रमाणें मृत्यूचा प्रसाद हा ब्रह्माचा अनुग्रह आहे. ती दीक्षा स्वीकारतांना प्रेमच उत्पन्न व्हावे हे ठीक आहे. पुनर्जन्माची परंपरा ही कल्पित कथा आहे, असे देवेद्रनाथ मानीत. परंतु रवींद्रनाथ पुनर्जन्म मानीत होते, असे दिसते. ते म्हणतात की, आत्म्याच्या दीर्घ जीवनवृत्तांतांतील जन्म व मृत्यु हे दोन टप्पे आहेत. मृत्यु हा जीवनाचा शेवट नव्हे. एक पाऊल उचलणे व दुसरे टेकणें ह्या दोन्ही मिळून पायांची गति होते. मुलाला आईने एका स्तनापासून काढले, तर ते रडूं लागते, पण त्याची माउली त्यास लगेच दुसऱ्या स्तनाशी लावते, तेव्हां त्यास संतोष होतो. अशा अनेक उद्गारांवरून त्यास पुनर्जन्म मान्य आहे, असें वाटते.

आत्मा अमर आहे हें सर्वच ब्राह्म मानतात. तसेच आतां कित्येक ठिकाणीं

त्यांचे विचार पुनर्जन्माच्या कल्पनेस सोडून आहेत असें त्यांचे चरित्रकार म्हणतात तेंही खोटें नाहीं. रवींद्रनाथ म्हणतात कीं, जीवात्मा जेव्हां जीर्ण झालेली कुडी सोडून जातो, तेव्हां तो बंध तो सहज तोडतो. त्याचा त्यास मुळींच खेद वाटत नाहीं. कारण, आपला पुढील जन्म अनंतत्वांत होणार असे त्यास माहीत असतें. दुसऱ्या एके ठिकाणीं ते म्हणतात कीं, व्यक्तीतून समाज, समाजापुढें विश्व व विश्वांतून अनंतत्व, अशी जीवात्म्याची सामान्यतः प्रगति असते. परमात्म्याशीं ऐक्य हे ध्येय म्हणूनही कित्येकांस मान्य आहे. परंतु तें गांठण्यास आत्म्यास अनंतकालही पुरणार नाहीं, असें त्यांचे म्हणणे आहे. रवींद्रनाथांचे म्हणणे केवळ नीतीच्या मार्गाने आत्मोन्नति साधूं पाहणाऱ्यांची उत्क्रान्ति कधींही पूर्ण होणारी नव्हे, परंतु जीव जेव्हां अध्यात्माचा आश्रय करून परमात्म्याशीं ऐक्य संपादन करतो. तेव्हां त्यास अखेरच्या अमृतत्वाच्या ध्येयाचा लाभ होऊन, त्याच्या कर्मगतीची परिसमाप्ति होते. निश्चयसाच्या प्राप्तीशिवाय अभ्युदयास अंत नाहीं. प्रवृत्तीची प्रबलता हीच आत्मप्रकाशनास प्रतिबंधक होते. देशाभिमान, परोपकार, लोकसंग्रह इत्यादि बड्या बड्या नांवांखालीं मोडणारी प्रवृत्तीही अखेर अवसानघातच करते. भर्तृहरिच्या शब्दांत रवींद्रनाथ म्हणतात कीं, अभ्युदयाची परमावधि झाली, तरी पुढे काय ? “ततः किम् ?” हा प्रश्न शिष्टक रहातोच. उपयुक्ततावाद रवींद्रनाथांस पटत नाहीं. उपयुक्ततेपेक्षां सौंदर्याचे ते अधिक चहाते आहेत. सौंदर्यांत सत्य आणि स्वातंत्र्य यांची जोड त्यांस मिळते. उपयुक्तता कार्य-कारणमावांनीं बांधलेली रहाते. मेघदूत काव्याच्या विवेचनाच्या अखेरीस ते कवि अशी प्रार्थना करतात कीं, हे चतुरानना, जे अकारण व अनवश्यक, तें रसयुक्त काव्यांत रसिक वाचकासाठींच झांकून ठेव. जें अवश्यक आणि हितकर असेल, त्याच्या प्रसिद्धीला व गिऱ्हाडकांना वाण पडणार नाहीं. रवींद्रनाथ स्वातंत्र्याचे परमभोक्ते आहेत. संगीतांतील सप्तसुरांप्रमाणें त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य पाहिजे असून त्यांचा मिलाफही पाहिजे आहे. किंबहुना उत्कृष्ट मिलाफ व्हावा, यांतच त्या त्या सुराच्या स्वतंत्र व्यक्तिमाहात्म्याची सार्थकता आहे, असे त्यांचें म्हणणे आहे. व्यक्ति-विकासाच्या आड धर्मानें येऊन विघ्न उभें केलें, आणि समंजसपणा किंवा युक्तता यांचा प्रांत बळकावून बसण्याचा हट्ट धरला, तर मात्र प्रगतीचा मार्ग

खुंटतो. मग सत्याचा प्रकाश आंत येऊं नये, म्हणून धर्म त्याच्या आड उंच भित घालतो. अशा शक्तीपुढें माना बांकाविणारांची खरोखर कीं व येते. धर्मानें आपली सत्ता आध्यात्मिक आणि शाश्वत बाबतीपुरती अबाधित ठेवावी. व्यवहाराच्या बाबतींत प्रत्यक्ष हात न घालतां मनुष्याच्या जीवनाला विवेकबुद्धीच्या देखरेखीखालीं वाढण्याची व विकास पावण्याची स्वतंत्रता ठेवावी. धर्मानें माणसाला परमेश्वराच्या अमर्याद राज्यात स्वतंत्रपणें वावरण्याची मोकळीक ठेवणे, हे त्याचे कर्तव्यच आहे, असे ते म्हणतात. तथापि रवींद्रनाथांस ही पण गोष्ट पटली आहे, कीं योग्य नियंत्रणाचें बंधन स्वातंत्र्याला विरोधी नसून उलट उपकारकच आहे. कित्येक बंधनांचा हेतु बंधमोक्ष हाच असतो. तात्पर्य, धर्मनियंत्रण व जीवन्मुक्ति, प्रपंच व परमार्थ, अव्यक्त ब्रह्म व व्यक्त सृष्टि, हीं द्वंद्वे एकमेकांचा विरोध अथवा निषेध करीत नसून, उलट परस्पर साहाय्यक व पूरक अशीच आहेत. आणि ज्यांनीं हीं दोन्ही साधलीं, त्यांनींच सत्य जाणले, व तेच खरे धन्य होत, असा रवींद्रनाथांचा मथितार्थ आहे ! ह्या अभिप्रायाच्या आधारास रवींद्रनाथ खालील मंत्र घेतातः—

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥

विद्यां च अविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥*

—ईशोपनिषद्, मंत्र १।११.

* भावार्थः—जे कर्मांमध्ये रत असतात, ते अविद्येमध्ये प्रवेश करतात. पण जे कर्म सोडून नुसत्या विद्येमध्ये म्हणजे उपासनेमध्ये रत असतात, ते त्याहूनही अधिक अविद्येमध्ये प्रवेश करतात. (१).

ज्या अर्थीं असे आहे, त्या अर्थीं विद्या व अविद्या म्हणजे देवताज्ञान व कर्म यांना सह-अनुष्ठेय म्हणजे एकाच पुरुषाकडून एकाच वेळीं अनुष्ठान केलें जाण्यास योग्य, असें जो जाणतो तो अगोदर कर्माच्या योगाने स्वाभाविक कर्म व ज्ञान यांचें उलंघन करून देवताज्ञानां अमृतभावास म्हणजे देवतारूपास प्राप्त होतो. (११).

(२)...११

वरील मंत्राचा श्रीमत् शंकराचार्योनीं जो अर्थ केला आहे, त्यावरून पाहतां रवींद्रनाथांना अभिप्रेत असलेला सर्व अर्थ वरील मंत्रातून निष्पन्न होईल कीं काय, याबद्दल शंकाच वाटते.

प्रपंच आणि परमार्थ, ज्ञान आणि कर्म यांचा समन्वय दाखाविण्याकडे अलीकडील विद्वानांची विशेष प्रवृत्ति दिसते. रवींद्रनाथांसारखे सारे आयुष्य आरामांत व सुखांत घालवूनही परमार्थलाभ साधतां येतो, ही विचारसरणी मोठी मोहक व सोडस्कर वाटते. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या रूक्ष सागाड्यांत रवींद्रनाथांनी आपल्या प्रतिभेने जीवन घातले, असे म्हणतात, ते वरील रोचक पद्धतीच्या विचारसरणीलाच अनुलक्षून होय. ह्या विचारसरणीस खिस्ती संस्कृति कारणीभूत झालेली असो वा नसो; पण ती केवळ आमची स्वकपोलकल्पित नसून त्यास श्रुतींचाही आधार आहे, असे जेव्हा सांगण्यांत येते, तेव्हा या स्वाभिमानाची वृत्तीबद्दल जसा आदर वाटतो, त्याचप्रमाणे यात साधकाचा बुद्धिभेद होण्याचाही संभव आहे. ह्याची भीति वाटते. 'प्रपंच साधुनि परमार्थाचा जेणें लाहो केला, तो नर भला भला !' ह्या गोडशा उपदेशास व्यवहार्य म्हणावे कीं अव्यवहार्य म्हणावे, हा साधकांस उपकारक असेल तसाच अपकारकही होईल कीं नाही, हे प्रश्न चिंतनीय आहेत. असो. ह्याप्रमाणे श्रुतिवाक्यांवर उभारलेली अथवा श्रुतिवाक्यांच्या आधारांत मांडलेली, रवींद्रनाथांची एक सुसंगत विचारमाला, साधना ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्यासंबंधी विचार पुढील प्रकरणीं करू.

प्रकरण सोळावे साधना

रवींद्रनाथांनीं इंग्लंड व अमेरिका येथें दिलेल्या कांहीं व्याख्यानांचा सारांश 'साधना' या पुस्तकांत दिलेला आहे. वर लिहिल्याप्रमाणें औपनिषदिक वाङ्मयावरच सदर संवादांची उभारणी आहे. त्यांत त्यांनीं मानवी जीविताचें रहस्य व ध्येय सांगितलें आहे. आर्यांची आत्मौपम्यबुद्धि, त्यांची आत्म-जागृति, त्यांचा सुखदुःखविवेक व स्वार्थत्याग, इत्यादि गोष्टींचे त्यांत सुंदर प्रतिबिंब पडलेले दिसते. तसेच प्रेम आणि कर्म, सौंदर्य आणि सौकर्य, ह्यांच्या शुद्ध व उज्ज्वल स्वरूपांत अनंताचे दर्शन कसे होतें, ह्याचेही त्यांत थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे. तात्पर्य, कर्त्रीर्णां आपल्या गोड भाषेत औपनिषदिक तत्त्वे गोवून साधकांनीं ती कंठीं धारण करावी, अशासाठी ही विचारमाला तयार केली आहे. त्यांतील कित्येक विचार पूर्वीं येऊन गेले आहेत. तरी शक्य तो द्विरुक्ति टाळून त्यांतील सारांश पुढे दिला आहे.

जगाकडे नेति नेति ह्या व्यतिरेक पद्धतीने न पाहतां अन्वयपद्धतीने पाहण्याचा रवींद्रनाथांचा आग्रह आहे. गाणें व गाणारा ह्या द्वंद्वाप्रमाणे हे विश्व व विश्वात्मा ह्या द्वैतांत अद्वैत आहे, असं ते म्हणतात. शंकराचार्यांच्या मायावादापासून रवींद्रनाथ जितके दूर आहेत, त्यापेक्षा ते पाश्चात्यांच्या विचारसरणीपासून अधिक दूर आहेत. पाश्चात्यांची भेदनीति त्यास तिरस्करणीय वाटते. निसर्गाकडे पाहण्याची पाश्चात्यांची दृष्टि ते चुकीचीच मानतात. निसर्गावर सत्ता गाजविण्यासाठी जी पाश्चात्यांची धडपड सुरू आहे, त्यावरून ते निसर्गास आपलें विरोधी समजतात. परंतु वस्तुतः सृष्ट पदार्थ जर आपल्याहून परके असते, तर त्यांचें आपणांस ज्ञानही झाले नसतें, असं आपलेकडील तत्त्वज्ञान सांगतें. एकच रस्ता भिन्न दिशेने पाहिल्यामुळें एकास ध्येयाकडे पांचविणारा असा साधनीभूत वाटतो तर दुसऱ्यास आपल्या ध्येयाच्या आड येऊन आडव्या पडलेल्या विघ्नाप्रमाणें वाटतो. ह्यामुळे जीवशिवान्या मध्यवर्ती असलेल्या ह्या विश्वाची दोघे निरनिराळ्या गीतीने वासलात लावतात, ध्येयाच्या आड आली, असे मानून एक मार्गावरील झाडें तोडूं लागतो, व दुसरा त्याच झाडांच्या छायेखालीं विसावा घेत घेत, व जणुं त्याच झाडांन मार्ग पुसत पुसत, आपलें ध्येय गांठतो.

आधिभौतिक शास्त्रांच्या शोधांनीं सृष्टीच्या संबंधीं जें ज्ञान होईल, त्यानें मनुष्याचें सामर्थ्य वाढल्यासारखें वाढेल. परंतु विश्वाशीं सख्यत्व जोडून, त्यांत जो ऐक्याचा आनंद आहे, त्याचा अनुभव त्यांस येणार नाही. साऱ्या जगांत हिंदुस्थानानेंच मांसाहार बंद केला, ह्याचें कारण त्यांची ही सख्यत्वाची भावनाच होय. जीवाचें विश्रामस्थान, अशा त्या जगाशीं फारखत करून जीव आपल्या मनुष्यकोटीच्या अहंकारावरच चालू लागला, म्हणजे त्याचे जिणें तारेवरच्या नाचाप्रमाणेच अत्यंत कष्टप्रद होते. आणि सुष्टिक्रमाशीं रुसव्या-फुगव्याचे त्यास अनेक प्रसंग येतात. ह्या भरतभूमीतील नैमिषारण्य, दंडकारण्य, ब्रह्मारण्य अशा अरण्यांत आर्यऋषींनीं वसाहती केल्या, आणि त्या अरण्यांचीं तपोवने करून, त्या पुण्यभूमी अध्यात्मविचारांनीं भारून टाकल्या. पाश्चात्यांनीं अमेरिकेच्या अरण्यांत प्रवेश केला. त्या अरण्याचा अत्यंत श्रीमान् असा देश बनविला. परंतु तेथील गंगनचुंबित हवेत्यांच्या पायाखाली गडदलेली लाखां तद्देशीयांचीं हाडें वंशच्छेदाच्या घोर कथा अजूनही सांगतील ! जे पुढे दिसेल तें कापून काढावें ही पाश्चात्यांची भेदनीति कोठे, आणि जे दिसेल त्यास ब्रह्मरूप मानून वंदन करावे, ही आपली अध्यात्मदृष्टि कोठे !*

* (१) संप्राप्त्यै नमृष्यो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्व मेवाऽऽविशन्ति ॥

—मुंडक, ३ २।५.

भावार्थः—(१) या आत्म्याला यथार्थपणे जाणून ऋषि त्याच ज्ञानाने तृप्त, कृतात्मे, तृष्णारहित व शांत होतात. ते सर्वगामी ब्रह्माला सर्वत्र प्राप्त होऊन ते अत्यंत विवेकी युक्तात्मे मरणसमयीही सर्व ब्रह्मामध्येच प्रवेश करितात.

(२) ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । —ईश, १.

(२) या पृथ्वीत जे कांहीं जगत् आहे ते हे सर्व ईश्वराने आच्छादित करावे.

(३) यो देवोऽग्रौ यो अम्भु, यो विश्वंभुवनमाविवेश, ।

य औषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

—श्वेताश्वतर, २।१७.

(३) जो देव अग्नीमध्ये आहे, उदकामध्ये आहे, ज्यानें सर्व भुवनामध्ये प्रवेश केलेला आहे, जो औषधीत आहे, जो वनस्पतीत आहे, त्या देवाला नमस्कार असो.

मनुष्याची घोर विनाशक शक्ति, त्याची लुटाळट करण्याची अपूर्व शिताफी, धनसंपादनाचें त्याचे अतर्क्य सामर्थ्य, किंवा सचयाची त्याची अमर्याद हांव, ह्या कशांतही त्याचा मोठेपणा नसून, खरा मोठेपणा एका आत्मौपम्य जाणीवेंत आहे. सर्व जग ब्रह्मरूप पाहण्यांत आहे. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की, बाह्य वस्तूंतच आपल्याला परमात्मस्वरूप शोधावयाचे आहे. नुसत्या आकृतीच्या रेषा अगर चित्रांचे रंग एकत्र जमविले तर त्यांत त्या आकृतीतील अगर चित्रांतील सौंदर्यदर्शन कोटून मिळेल ! परंतु सौंदर्याने जसे चित्र व्याप्त आहे, तसेच ब्रह्माने सर्व विश्व व्याप्त आहे. ब्रह्म म्हणजे विश्वाचा अभाव असे नव्हे. * “त्यक्तेनभुंजीथाः” किंवा “मागधः” ह्या वाक्यात सृष्टीची तुच्छता अगर मिथ्यात्व अभिप्रेत नाही. असद्रूप संसारांत न.हीं ते केवळ ममत्व-बुद्धीत आहे. ह्याप्रमाणे विश्वाचे सत्यज्ञान, सर्वभूतराति आणि प्राणिमात्राशी सवाव्रत अशा साधनांनी सर्वगत जो भगवान् त्याच्या ठायी आत्मरूप पाहणे हे औपनिषादिक धर्माचे सार आहे. हा ब्राह्माचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. ह्यांत

* इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चोदहावेदीन्मिहती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचिंत्य [धीराः प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥]

—केन, २।५।१३.

भावार्थः—येथेच अधिकारी मनुष्याने जर आत्म्याला जाणले तरच ते सत्य आहे. (तरच त्याचा जन्म सफल आहे.) पण त्याने जर येथे (या जन्मी) न जाणले तर मोठा विनाश (मरणपरंपरा) आहे. बुद्धिमान् लोक प्रत्येक भूतामध्ये एकात्म तत्त्वास शोधून (व या शरीरलक्षण लोकापासून निवृत्त होऊन अमृत होतात.)

मूळ अवतरणांत विचिंत्य ह्या ठिकाणी विचिंत्य असें असून त्यापुढील भाग गाळला आहे.

(सर्वानन शिरोग्रिवः सर्वभूत गुहाशयः ।)

सर्व व्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥

(कंसांतील मूळ अवतरणांत नाही.)

—श्वेताश्वतर, ३।११.

भावार्थः—(सर्वांचे मुख, सर्वांचे मस्तक, सर्वांचा मान, सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीचें ठिकाणीं राहिलेला) सर्व व्यापणारा असा तो भगवान् आहे. म्हणून सर्वत्र स्थित व कल्याणकारक आहे.

खिस्ती लोक मानतात त्याप्रमाणें परमपुरुषाची अमर्यादा नाही. दुसऱ्या दृष्टीनें विचार करतां, सान्त्व हे अनंताचें ऐश्वर्य व तोच त्याचा आनंद आहे.

गोष्टी अनेक असल्या तरी त्यांतले सत्य एकच असतें. अक्षरें निराळेपणानें निरर्थक आहेत, परंतु त्यांच्या एकीकरणांत अर्थ प्रगट होतो. सृष्टीच्या घडामोडीच्या बुडाशीं असलेल्या ईशसंकल्पाहून जीव आपली अहंबुद्धि जोपर्यंत वेगळी मानतो, तोपर्यंत जगांतील द्वैत त्यास भयप्रद होऊन त्याचे जिणे कष्टप्रद होते. परंतु विश्वघटनेत त्यास जेव्हां आत्मीयभाव प्रगट होतो. तेव्हां सारे कष्ट व भीति नाहीशी होऊन तो आनंदी होतो. विश्वाचे नुसते ज्ञान दुजेपणामुळें अपुरेंच रहातें. परंतु विश्वप्रेमांत समूळ भेदभाव नष्ट होऊन जीवात्म्यास आपले खरें ऐश्वर्य कळून येते. नराचा नारायण होतो. स्वकीयांचे सुखदुःख क्वचित् त्यांच्यापेक्षांही आपल्याला जाणवतें, ह्याचे कारण एक आत्मीयभावना होय * ह्या प्रेमज्योतीवर ममत्वाचें झांकण घातल्यानें ती काहीं काळाने नाश पावते. तसे अविवेचें आवरण आत्मप्रकाशास प्रतिबंधक होतें. खरी प्रतिबंधक जीवसृष्टि आहे, ईशसृष्टि नाही. कोणतेही विषयीभूत पदार्थ आम्हांवर आसक्ति करा, अशी सक्ति जीवावर करीत नाहीत. परंतु जीवानेच आपल्या सुखलालसेने त्यांस फाजील महत्त्व दिल्यामुळे, जीव-शिवाचा पदोपदर्श गैरमेळ पडतो. जीवाने जोपर्यंत आपल्या आत्म्याचे खरें ऐश्वर्य जाणले नाही, तोपर्यंत त्या जन्माचें दारिद्र्य कधीं फिटाययाचे नाही. + ह्यास्तव आपल्यावरील अज्ञानाचे आवरण दूर करण्याबद्दल वेदांत प्रार्थना आहेत.

* न वा अरे पुत्रस्य कामाय पुत्रः प्रियो भवति,

आत्मनस्तुकामाय पुत्रः प्रियो भवति । — बृहदारण्यक, अ. २, प्रा. ४.

भावार्थ—पुत्राच्या प्रयोजनासाठी पुत्र आईबापांना प्रिय होत नाही. तर तो त्यांच्या स्वतःच्या प्रयोजनासाठी प्रिय होतो.

+ एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ॥

हृदा मनीषा मनसाऽभिकलृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।

—श्वेताश्वतर, ४।१७.

भावार्थः—हा देव, विश्व हें ज्याचे कर्म, महात्मा, सर्वदा जनांच्या हृदयांत बसलेला, हृदयानें, बुद्धीनें व मनानें कल्पिलेला असा हा. जो जाणतात ते मरणरहित होतात.

जगांत दुःख तरी कां असावें, असे म्हणणें, म्हणजे आम्ही असे अपूर्ण कां ? असेंच विचारण्यासारखें आहे. ते तसेंच असावयाचे, मात्र तें तसेंच रहावयाचे असें नव्हे. नदीचें तीर नदीच्या पाण्यास पसरुंदेंत नाही ! म्हणून त्यांस दुःखरूप उपाधि म्हणावें तर त्यांचेच योगाने नदीचा प्रवाह. व तिचें सागरास जाऊन मिळणे हे घडून येते. आधिभौतिक शास्त्राची प्रगति अनेक चुकांचे धके ग्यात पुढे जात असते. शहाणे लोक प्रगतीकडे पाहतात; चुकांची बेरीज करून कोणी दुःखाश्रु गाळीत बसत नाहीत. एखादा आंकडेमोड्या जगांत आजपर्यंत झालेली मृत्युसंख्या ठरवू लागेल, तर सारे जगही मसणवड्याला पुरणार नाही ! एखादा गुप्त पोलिस, गुन्हे कसे होतात, हे वर्णन करू लागला, तर तो जगाला हिडीस स्वरूप आणून देईल. परंतु वस्तुतः जग तसे नसतें, ससार हा प्रवाहरूप आहे, हे विसरतां कामा नये.

डोळे मिटले की, साराच अंधेर खरा, पण प्रत्येक निमिषास आपण डोळे मिटीत असूनही, जग निर्वेधपणे पहातच असतो. डोळ्याच्या उघड झांपी-बद्दल कधी त्रासत नाही. वस्त्राचे छिद्र सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिले की, तें जाळ्यातीव्र भोकांसारखे मोठे दिसते. परंतु सर्व वस्त्राकडे पाहिले, तर त्याचा प्रमाणशीर विणीत कोठेच बिघाड दिसत नाही. तसा एक मृत्यु आपल्याला भयप्रद वाटतो. याचे कारण त्या वेळीं जीवयात्रेचा सारा दीर्घकाळ आपल्या नजरेपुढ आपण आणीत नाही. अगदी लहान मूल चालण्याच्या प्रथम प्रयत्नाच्या वेळीं पदोपदी पडते; तितकेंच आपण पाहिले, तर आपल्याला त्याचे वाईट वाटून दया येईल. परंतु त्या मुलाचे लक्ष पडण्याकडे मळीच नसते. क्षणमात्र तरी उभें राहतां येते, या आनंदांतच ते हलूहलू चालण्याची कला शिकून जाते. त्याचप्रमाणे ससारांतील दुःखे व अडचणी न मोजतां जीवाने आपल्या प्रगतीकडे लक्ष ठेवले पाहिजे.

जगांत सुखापेक्षां सकटपरंपरेचाच सभाव अधिक असला, तरी जीव हा आशावादी आहे, तो दुःखाची सभाव्यता सहसा मनांत देखील आणीत नाही.

[मागील पानावरून पुढे चालू.]

असतो मा सद्गमय, तमसोमा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मातृतं गमय ।

भावार्थः—मला असतापासून सताकडे, अंधकारांतून प्रकाशाकडे व मृत्यूपासून अमृतत्वाकडे ने.

सत्तारीला लावलेल्या तारा कर्कश बदसुरात वाजविण्याकरितांच लावल्या आहेत, असें कोण म्हणेल ? पण आंकडेमोडीनें सभाव्यताच पाहिली तर तशीच जास्त. कारण हजारांत एखादा तज्ज्ञ असला, तरी बाकीचे अजाणच. आणि तज्ज्ञाचे हातांत आहे, तात्पुरताच तंतुवाद्याचा वाज लागलेला. एरव्हीं सारा वेळ गैरमेळच. तात्पर्य, ह्या विचारसरणीप्रमाणे संसार जरी खडतर ठरला, तरी समजून अगर न समजून एका परमध्येयाकडे जाण्याची जीवाची धाव थांबत नाही. जीवन जर खरोखर दुःखमय असेल, तर जिवंत कोण राहील ? दृष्टि व्यापक झाली, कीं सुखदुःखासंबंधीं हेयदेयत्वबुद्धि बदलते. निरहंकारी अगर स्वार्थत्यागी पुरुषाला दुःखाची जाणीव इतरांप्रमाणे होत नाही. पाण्याचा घडा भरून डोक्यावर घेतला तर त्याचें ओझे वाटतें, पण समुद्रांत बुर्डा मारली, तर त्याखो घड्याचे पाण्याचा दाब भासत देखील नाही. अनतर्शां समरस होणे हाच दुःखाला कायमची तिलांजलि देण्याचा खरा उपाय. आपण आपल्या एका व्यक्तीपुरताच विचार करूं लागलो, कीं दुःख ठेवलेलेच. जर शरीरच शरीराचे भक्ष्य झाले, तर तो मृत्युच; डोळा जर केवळ आपणां स्वतांलाच पाहूं लागला, तर आधळेपणा तो वेगळा काय ? सृष्टीचे आघात कधीं कधीं भयंकर निष्ठुरपणाचे वाटतात. आणि आम्हां गरीबांना नाडून सृष्टीने काय मिळविले असे वाटते ! परंतु ती चूक आहे. व्यक्तींच्या सुखसोयीकरितां जर सृष्टि आपले नियम बदलूं लागेल, तर सृष्टिनियमांवर कोणी भरोवसाच ठेवणार नाहीत. आणि व्यवहार अशक्य होईल. एकदां गंगच्या पुलाखालून रवींद्रनाथाचा मचवा जात असतां, डोलकाठीचे थोडे टोंक पुलाचे ब्रह्मालांवर आदळून मचवा उलथला. त्या वेळीं कुबड काढणाऱ्या मांजराप्रमाणे पुलाने आपली पाठ किचित् उचलली असतो, अथवा गंगामाईने आपले पाणी जरा नमते घेतले असतें, तर संकट सहज टळत होते. परंतु तसें होणे शक्य असतें, तर त्या लहरी नदीच्या लहरीवर कोणी सफऱ्यांनीं विश्वास टाकला नसता; किंवा पुलावरून निर्भयपणाने कोणी आपली गाडी हांकली नसती ! तात्पर्य, निसर्गाच्या सार्वत्रिक नियमांशीं आपल्या इच्छेनें विरोध करणे फुकट आहे. त्यांनींच दुःख प्राप्त होतें, आणि काचित् कोणाच्या अशा विरोधी इच्छांसही यश येत गेलेलें दिसलें, तरी तें यश अखेरीस अपयशापेक्षांही अधिक घातुक ठरतें. तीं खास भिकेचींच लक्षणे म्हणून समजावें. सृष्टिक्रमांत दुःख व अपयश पदोपदीं दिसत असलें, तरी दुःख

हे अंतिम सुखाचे साधनीभूत करतां येते, आणि अपयशाच्या पायथ्या चढूनच यशाचा झेडा हाती येतो, हे विसरतां कामा नये. आणि खरे पाहिले तर ईशाची समष्टिसत्ता आपल्याला सुखाचे सिंहासनावर बसविण्यास तयार आहे, पण आपणच अहंतेच्या गुणांनी कंटकमय सकटांत पडलो आहोत.

आपल्या वारशाच्या व्याप्ति समग्र समष्टीचा अतर्भाव करणे, हे जसे जीवाचें ध्येय आहे, तशीच समष्टीची फलश्रुति एका केद्रीभूत व्यक्ती-भवनांत आहे. हा व्यक्तिभाव हीच आपली ग्वरी मिगसः ती आपण गमावली म्हणजे आपण सर्वच गमावल्यासारखे आहे. जीवाने आपला व्यक्तिभाव शुद्ध व केवळ अशा ब्रह्मांत लीन करणे. नाहीसा करणे, हेच अध्यात्मशास्त्राचे अंतिम ध्येय आहे, असे कित्येक समजतात, परंतु ती चूक आहे. शास्त्र-कारांचा खरा आशय शब्दशः अर्थ करून कळत नसतो. अध्यात्मासारख्या अत्यंत गहन विषयांत शब्द म्हणजे केवळ मुक्याच्या खुणा होत. शब्द हे विचाराचे दिग्दर्शन मात्र करतात. पण शास्त्ररहस्य केवळ शब्दांनी व्यक्त होऊं शकत नाहीं. जीवभाव हा प्रवाहरूप आहे. जीवाचा धर्म आत्म-विकास हा आहे, आत्मनाश नव्हे. बीजाचे ग्वरे स्वातंत्र्य वृक्षरूपाने विकास पावण्यात आहे. ह्यांत बीजाच्या व्यक्तित्वाची हानि नसून विकास आहे. कवचाचे आंत अडकून रहाण, ह्यांत स्वातंत्र्य कसले? कवचाचा भेद करून, नाश करून, बाहेर पडणे हेच स्वातंत्र्य. येथे नाश अहंकाररूप कवचाचा आहे, बीजाच्या व्यक्तित्वाचा नव्हे. दीपाचे प्रज्वलन हा नाश नव्हे प्रकाश आहे. दीपाच्या व्यक्तित्वाचे त्यातच सार्थक आहे. क्षुद्र अहंकाराच्या व स्वार्थाच्या त्यागांत जीवनाचे रहस्य आहे. अर्थात् तो त्याग जुलमाचा नसून प्रेमपूर्वक पाहिजे. उलटपक्षी क्षुद्र स्वार्थाच्या त्यागांतच अमर्याद प्रेमाची जोड आहे. नुसती बँकनोट जवळ जोबाळून काय उपयोग? ती बँकेत नेऊन वटावली तरच तिची खरी किंमत प्रत्ययास येईल. अहंकाराच्या गांठांत जीवात्म्याची नोट पडली आहे, तोपर्यंत ती असून नसून सारखीच, ती ज्या बँकेची आहे, तेथे ती हवाली केली पाहिजे, म्हणजे त्या बँकेशी आपला असलेला संबंध प्रत्ययास येतो. नुसत्या बँकनोटीत श्रीमंती नाही, ती वटावण्यांत आहे. बँकनोट हातची गेल्यासारखी झाली, पण तिच्यातील अव्यक्त शक्ति अधिक व्यक्तरूपाला आली, हें त्या शक्तीचें स्वातंत्र्य, हेच तिचें खरें वैभव. बँकनोट

जोंपर्यंत नोटीचेच रूपांत आहे, तोंपर्यंत ती केवळ माया आहे. आणि तिलाच जोंबाळून ठेवणें ही अविद्या आहे, अज्ञान आहे. बँकेंतील संपत्ति कांहीं काळ नोटीचे मायावी रूपांत राहिली, व पुन्हा मूळ खजिन्याकडे जाऊन तिनें आपलें खरें आनंदरूप प्रगट केलें. बँक आपल्याच कायद्यांनीं आपल्या संपत्तीस कागदांच्या कपट्यांचें वेगळे रूप देते. नोटा खजिन्यांतून बाहेर पडतात, व पुन्हा खजिन्यांत येऊन मिळतात. अशी ही कैवल्यलीला सुरू आहे. बँकनोट पुन्हा खजिन्यांत जाण्याचे नाकारील, तर ती मातीमोल होईल. मोठ्यांत मोठ्या लाभकारितां धुद्रलोभ सोडणे, हाच जीवाचा खरा धर्म आहे.

वरील दृष्टान्ताप्रमाणे आनंदांतूनच सर्व जीव निर्माण होत आहेत व आनंदांतच त्यांचे पर्यवसान आहे. प्रेम हा आनंदवाचकच शब्द आहे. प्रेमासाठींच सर्व द्वंद्वे उभी राहिली आहेत. आणि ह्या प्रेमातच द्वैताचा निरास आहे. ब्रह्मविहार म्हणतात तो हाच. प्रेमाच्या व्यवहारांत सर्व आयव्यय जमेकडच्या एकाच बाजूस मांडला जातो. प्रेमासाठीं जे जे खर्चावे ते सारें उलट जमाच होत जातें. प्रेमाची व्यक्त अव्यक्त ही दोन टोके आहेत. अव्यक्त परमात्म्यानें आपल्याच कायद्यांनीं आपणास मर्यादित केले आहे. प्रेमाइतके स्वतंत्र दुसरें कोण ? उलट प्रेमांत जे आत्मसंमर्पण आहे, -पारतंत्र्य आहे- तसें दुसऱ्या कोठे आहे ! प्रेमाचे स्वातंत्र्यांत-प्रेमानें बद्ध-होणे हीच मौज आहे. बँक जशी आपल्या स्वातंत्र्याने आपल्या नोटीत आपल्याला बांधून घेते, त्याप्रमाणें ईश्वर जीवास प्रेमाने बांधला गेला आहे. प्रेम केव्हांच कोणावर सक्ति करित नाही. परंतु जो जीव प्रेमवश होत नाही तो मूढ नव्हे काय ?

ज्याप्रमाणे प्रेमांत त्याप्रमाणे कर्मांतही आत्मप्रत्यय आहे. नियतीचे बंधनांत जसें प्रेम आहे, तसे कर्मबंधनांतही प्रेम आहे. कर्मप्रवृत्तीतच खरें स्वातंत्र्य आहे, खरा आनंद आहे. म्हणूनच कर्माचा खरा अधिकारी मनुष्यच आहे. ब्रह्मानुभव केवळ अंतरांतच ध्यावयाचा, बाह्य कर्मप्रवृत्तीतून तेवढा वगळावयाचा असे करून चालणार नाही.* त्या आनंदरूपांतच सर्व सृष्टपदार्थ निर्माण

* कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतम् समाः ।

—ईश. २.

भावार्थः—ह्या लोकीं (आग्निहोत्रादि) कर्मे करितच शंभर वर्षे जिवंत राहण्याची इच्छा करावी.

झाले, हें जसें खरें, तसें त्याचे भयानें अग्नि दहन करतो, वारा वाहतो इत्यादि हेंही सत्य आहे, त्या जगच्वालकाचे हुकुमावांचून हा मानवी व्यवहाराचा प्रचंड रथोत्सव सुरू राहील काय ? त्या मिश्वणुकींत आनंदानें सामील न होतां घरकोंबड्यासारखे निष्क्रिय वसून ईश्वराचा लाभ कसा होणार ? त्या जगड्व्याळ समारंभास कोणता आस्तिक पुरुष थोतांड म्हणूं शकेल ? जगास टाळून जीव कोठे जाईल ? असे नामर्द न होतां जीवानें कर्मवीर व्हावे. हेच त्यास भूषणावह आहे.

ईशप्राप्तिंत जीवितसाफल्य आहे, आणि त्यावांचून रहाणे हे महापाप आहे. ईशप्राप्ति ही, आपला पदार्थसंग्रह एका वस्तूने वाढविणारी, अशी गोष्ट नाही. सूर्यप्रकाशासाठी वाण्याचे दुकान धुंडावयास नको. डोळे उघडले कीं तो स्वयंसिद्धच आहे. धुधा आहे तोपर्यंत प्रत्येक घासाला आनंदाचा अनुभव घडत असतो, परंतु शुधेची इच्छा संपली कीं, आनंदही मावळला. एक वैष्णव भक्त म्हणतो; “ देवा, तुझा हा नयनमनोहर चेहरा मी बाळपणापासून पहात आहे, पण अद्याप माझ्या डोळ्यांची भूक शमली नाही. अनंतकाल तुला हृदयांत सांठवूनही माझे अंतःकरणाची अद्याप तृप्ति झाली नाही.” जीवाची वासना कधींच तृप्त होत नाही, मिळवावयाचे थांबत नाही; परंतु परमार्थांत मिळवावयाची इच्छा सटून, अनुभवावयाची इच्छा उदित होते. जगाच्या व्यवहारांत प्राप्तीने मनुष्य मोठा होता. परमार्थांत आत्मसमर्पणाने मोठा होतो. ब्रह्मानुभव घेणें, जीवब्रह्मैक्य संपादणें हेच जीवाचे अतिम ध्येय आहे. जीव-ब्रह्मांत भेद नाही, असे नाही, भेद उघड आहे. मग त्यास कोणी माया किंवा भ्रम कां म्हणेना ! भ्रम झाला तरी तो आपल्यापुरता

[भागील पानावरून पुढे चालू]

माहंम् ब्रह्म निराकुर्याम मा ता ब्रह्म निराकरोत् । — छांदोग्य-शांति.

भावार्थः—मी ब्रह्माचे निराकरण न करावे व ब्रह्माने माझे निराकरण न करावें.

आनंदाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । — तैत्तिरीय, ३।६.

भावार्थः—आनंदापासूनच खरोखर हीं भूत उत्पन्न होतात.

भयादस्याग्नि तपति इत्यादि. आत्मक्रीडः आत्मरतिः क्रियावान् बहुधा-शक्त्योगात् वर्णननेकान् निहितार्थो दधाति.

स्वराच असतो. ब्रह्म ते ब्रह्म. ते अनंत व पूर्ण आहे. परंतु आपण जसे दिसतो ते आपले वास्तविक स्वरूप नाही. आपणा जीवांचा ब्रह्मरूपाप्रत जाण्याचा हा प्रेमाचा खेळ असाच निरंतर चालावयाचा आहे. 'मी समुद्ररूप होईन' असे गीत गात नदी जी डोंगरांतून निघते. ती वाटेत कितीही वळणे घेवो, अरण्ये, शेते व गावे यांत लोकोपयोगार्थ कितीही रमो; परंतु ती डोंगर, अरण्य, शेते, अगम गावे, यांशी कंवाही तद्रूप न होता ती आपले समुद्ररूप होण्याचे अखेरचे ध्येय गांठीलच गाठेल. असेच जीवन-प्रवाहाचे अखेरचे ब्रह्मप्राप्तीचे ध्येय ठरलेले आहे; व त्यामुळे त्याचे गतीस महत्त्व व सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. एखाद्या काव्यांतील कवीचे हृदय एकदां कळलें म्हणजे सारी कविता सुंदर लागते. त्याप्रमाणे आपले जीवनरहस्य कळले, म्हणजे संसार कष्टप्रद वाटत नाही. नाही तर बहिःच्या माणसापुढील गाणारणीचे हावभावांप्रमाणे संसारचेष्टा जीवास फोल व निरर्थक वाटतात. नदीला उगमापासून मुखापर्यंत आपले जीवितकर्तव्य एकदा समजले, तिचे माहेरसासर एकदां लक्षांत आले, म्हणजे मग तिच्या वाटेतील खडे, खडक आणि वळणे ह्यांनी ती अडकल्याप्रमाणे होत नाही. आतां ह्या संसृतिनदीचा प्रवाह कित्येकांस कंटाळावाणा व कष्टप्रद वाटेल; पण दृष्टान्तांतील हे कष्ट नाहीसे करण्यास एक सुंदर तोड आहे. केवळ घर सोडले म्हणजे काशी गाठते, असे नव्हे. कर्मत्याग करून स्वस्थ बसलें की, भगवंताचे सख्य जडते, असे थोडेच आहे. तेव्हा भक्त म्हणता की, " हे घर माझे नव्हे, तुझेच आहे. असे घडेल तरच तुझ्या भेटीची आशा ! जे मी काबाडकष्ट करीत आहे, तेही माझे काम नसून, देवा, तुझेच आहे. असे पटेल तरच तुझी सहकारिता व सख्य मी जोडूं शकेन." संसारी जीवास खऱ्या मुखाचा मार्ग हाच आहे.

ह्याप्रमाणे रवींद्रनाथांच्या साधना ह्या पुस्तकांतील कांहीं नमुनेदार विचार, क्वचित् रवींद्रनाथांनी दिलेल्या श्रुतींच्या आधारांसह वर दिले आहेत. मात्र श्रुतिवचनांचा जो भावार्थ दिला आहे तो आचार्यांच्या पूर्वपरंपरेस धरून दिला आहे. त्यावरून पाहतां रवींद्रनाथांचा मथितार्थ श्रुतिवचनांतून प्रत्येक ठिकाणी निघतोच असे वाटत नाही. कित्येक ठिकाणी त्यांनी आपल्या विचारांस अनुकूल, असा सोयीचा अर्थ लावून घेतला आहे, असे दिसते.

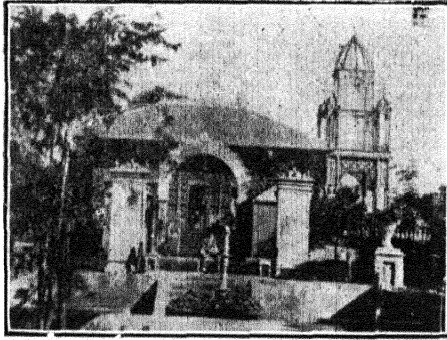
प्रकरण सतरावे

शान्तिनिकेतन व विश्वभारती

एका अर्थी पूर्व ही पश्चिमेपासून फारच दूर असल्यामुळे, त्यांचा संयोग लोकांस विस्मयकारक किंवा दुर्ना क्रांतिकारक वाटणे स्वाभाविक आहे. अलीकडे हा योग जेव्हा घडून आला, तेव्हा पाश्चिमात्य संस्कृतीने पौरात्य लोक प्रथम अगदीं दवून गेले; परंतु लवकरच स्वाभिमानाची प्रतिक्रिया सुरू होऊन, उभय संस्कृतीपैकी कोणती कोणास पचनी पाडते, हा प्रश्न उभा राहिला. अशा वेळचे विद्वानांचे उद्गार उभयविध आहेत. पौरात्य लोक पाश्चिमात्य संस्कृतीची स्तुति करू लागले. तर पाश्चिमात्य पौरात्याच्या संस्कृतीने चकित होऊन, तिच्या संशोधनाच्या कामास लागले. धर्म आणि कर्म ह्याप्रमाणे एकेक एकेकीचा स्तुत्य विषय ठरला. ह्या संयोगाच्या निमित्ताने एकमेकांस आपआपले अधगुण कळू लागून, सर्व जगच सर्व तऱ्हेने सुधारण्याचा संभव कित्येकांस दिसू लागला. परंतु ह्या संयोगानंतर इतका काळ लोटला, तरी पूर्वपश्चिमेची सहकारिता अद्याप जमून आली नाही. आणि पुढे केव्हाही ती जमून येईल की नाही, याबद्दल कित्येकांस शकाच आहे. इतकेच नव्हे, तर ह्या संयोगाची जी कांहीं दृश्य फळे प्रथम प्रथम दिसून आली, ती उभयपक्षां इतकी तिरस्करणीय ठरली की, हा संयोग शुभदायीच होईल, ह्याबद्दल अजूनही सग्या जगाचे एकमत होईल, असे वाटत नाही. उदाहरणार्थ, थिऑसॉफिस्टांची हिंदू व बौद्ध धर्मासंबंधी पक्षपातबुद्धि ख्रिस्ती मिशनर्यांस आज पाहवत नाही, तर ब्राह्म व यांचे आपल्यातीलच वडील बंधु याचा ख्रिस्ती धर्माकडे झालेला कल हिंदी लोकांच्या पारतंत्र्याचे दुःख दुणावीत आहे. अशा स्थितीत पूर्वपश्चिमेने एकमेकांपासून पुष्कळ शिकण्यासारखे आहे, हा तज्ज्ञांचा सिद्धान्त प्रयोगावस्थेच्या परीकडे अद्याप फारसा जाऊ शकला नाही. ह्याचे एक प्रबळ कारण असें दिसते की, पूर्व अध्ययनार्थ समिती होऊन सिद्ध असली, तरी पश्चिमेच्या कपटी स्वार्थबुद्धीने अध्ययनाचे खरे फळ तिच्या हातीं पडू दिले नाही. आणि उलटपक्षां, पूर्वेच्या जित राष्ट्रांच्या

दाबलेल्या गळ्यांतून अध्यापनाचें ठणठणीत काम तें काय होणार, अशा तुच्छताबुद्धीने व स्वास्थ्याच्या उन्मादानें, पश्चिम शिष्यवृत्ति पत्करण्यास तयार झाली नाही, इतकेच काय पण दुर्बल झालेल्या पूर्व देशांस अध्यापनास जरूर तो आत्मविश्वासही उत्पन्न झाला नाही. अशी ही झालेली कोंडी फोडण्यास प्रारंभ राजा राममोहन राय, स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ, डॉ० अर्नीबेझंट, अशा कित्येक कर्तृत्वशाली थोर व्यक्तींनी केला. तथापि अधिकार पडल्यावांचून आकाशस्थ तारकाचे दर्शन होत नाही, किंवा त्रिविधतापाने पोळल्यावांचून जीव परमार्थास अधिकारी होत नाही, हेच खरें. आज अशी ही स्थिति बहुतेक साऱ्या जगास प्राप्त झाली आहे. अज्ञान, आळस, पातत्रय इत्यादि कारणांनी हिंदुस्थानांत जसे जीवन कष्टप्रद व लाजिरवाणें झाले आहे; त्याचप्रमाणे आसुरी संपत्ति, उन्माद व लोभ इत्यादि कारणांनी पश्चिमेकडील जीवनकलहासही दुःसह व हिडीस रूप घेऊन पोचले आहे अशा दुःस्थितीत निरनिराळ्या कारणांनी संचित झालेल्या पश्चिमेस व पूर्वेस मार्गदर्शक अशा लौकिकाचे जे पुरुष आज विद्यमान आहेत, त्यात रवींद्रनाथांची प्रमुखत्वाने गणना होते.

ब्राह्मसमाजस पाश्चिमात्य संस्कृतीबद्दल पडलेला अनिवार मोह दूर करण्याचा प्रयत्न ब्राह्मार्पकीच रवींद्रनाथाइतका पूर्वी कोणी केलेला दिसत नाही. मुदतीच्या तापाप्रमाणे कर्मासक्तीन पाश्चिमात्यास घेरलेलें आहे. कर्माचा ताप त्यास तर भासत नहीच; पण उलट फणफणलेल्या तापात होणारी धावपळ खऱ्या ताकतीची दर्शक आहे असें ते मानतात. आजकालच्या कर्मभूमीपैकी अमेरिका म्हणजे उत्तर ध्रुवातून सुटलेला एक नायगाऱ्याचा धबधबाच आहे. धबधब्याप्रमाणे उगाच वारेमाप धावत सुटलेली, निरर्थक दणदणाट (वागप्रलाप) करणारी आणि शक्तीचा अपव्यय करणारी अशी ही सारी अमेरिका आहे. उलटपक्षी हिंदुस्थानातले भावनप्रधान, अव्यवहारी व बरो लोक समाजाचे नेत व कर्मयोगाचे प्रणेते होण्यास सर्वथा असमर्थ झाले आहेत. एकीकडे अद्रातद्रा उद्योगधर्मांच्या घडामोडी तर दुसरीकडे पुरा कर्मसंन्यास; अशा रीतीने कोठेंच खरे जीवितसाफल्य नाही. तिकडे देहतुष्टीपायी आत्म्याची उपासमार तर इकडे आत्मोद्धागकरितां देहनाश. असा हा अतिरेक आणि विरोध दूर व्हावा, आणि जगांत शांतता व समता नांदावी, म्हणून

शान्तिनिकेतन मंदिर.

रवींद्रनाथांचे प्रयत्न सुरू आहेत, असे म्हणतात. त्या दृष्टीने त्यांची पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे वाङ्मयसेवा सुरू असून शिवाय ते युरोप, अमेरिका व आशिया खंडांतील चीन, जपान अशा निरनिराळ्या देशी हिंदून व्याख्यानद्वारा आपले विचार प्रकट करीतच आहेत. आणि ह्याच हेतूंनी आपल्या जुन्या शान्तिनिकेतन संस्थेला अलीकडे विश्वभारती हे परिणत स्वरूप त्यांनी दिले आहे.

शान्तिनिकेतन—महर्षि देवेंद्रनाथांच्या आयुष्याचे पूर्वार्ध उलटून गेल्यावर त्यांनी वानप्रस्थ आश्रम स्वीकारण्याचे मनांत आणले. त्यासाठी योग्य असे स्थळ पाहण्याकरिता ते हिमालयांत हिंडले, पण त्यांस तेथे मनाजोगें स्थळ मिळेना. पुढे एक दिवस कलकत्त्याच्या उत्तरेस सुमारे शंभर मैलांवर, बोलपूर एक खेडें आहे त्या खेड्यांतून ते सचाराथ बाहेर पडले. बालरवींद्र हा नेहमी-प्रमाणें त्या वेळींही त्यांच्याबरोबर होता. दोघेही पितापुत्र जेथे फिरत होते, तो एक ओसाड व रेंताड असा विस्तीर्ण मुख्य होता. क्वचित् एखाददुसऱ्या ताडाच्या झाडाशिवाय तेथे झाडी नव्हती. अशा त्यामैदानांत हिंडतां हिंडतां सायंकाळ झाला. त्यांच्या समोरच कांहीं अंतरावर एक लांबच लांब असा उंचवटा दिसत असून त्यावर दोनच गर्द छायेचीं झाडे त्यांस दिसली. त्या झाडांखाली ते जाऊन बसले. आणि त्या अत्यंत निर्जन प्रदेशी, रम्य व प्रशांत अशा संध्यासमयी, देवेंद्रनाथ स्थानमहात्म्य जाणण्याच्या त्याच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें ध्यानधारणेस बसले. असे ते ध्यानावस्थित असतांना, एकाएकी त्यांच्या अंतरात्म्यास अपूर्व शांतीचा लाभ होऊन, त्या आनंदांत त्यांनीं आपले डोळे मिटले. त्यांनीं ती सर्व रात्र तेथेच आनंदांत काढली. आणि ईश्वरांनीं आणून दिलेल्या ह्या दिव्य अनुभवाबद्दल प्रातःकाळीं ईश्वराचे गुणानुवाद गात असतां, त्यांनीं मनाशीं असे ठरविलें, कीं हेच आपले शान्तिनिकेतन. त्यानंतर त्यांनीं आपल्या आयुष्याचीं चाळीस वर्षे बहुधा त्याच ठिकाणीं ध्यानधारणेंत घालविलीं. त्यांच्या व्यक्तिमाहात्म्यामुळें व आध्यात्मिक अनुभवामुळें त्या ठिकाणास एखाद्या तीर्थक्षेत्राचें महत्त्व प्राप्त झालें. असे सांगतात कीं, महर्षींच्या उपासनेच्या ह्या दोन सप्तर्षी वृक्षाच्या खालीं नर-कपालांची रास पुरलेली आहे. मग. ती एखाद्या तांत्रिकाने मुद्दाम एखादे साधन करण्याकरितां तयार केलेली जागाच देवेंद्रनाथांस लाभली कीं काय, कोणास ठाऊक. तसेंच पूर्वी याच ठिकाणीं या प्रांतांतले दरोडेखोर आपण

चोरून आणलेली संपत्ति पुरून ठेवीत असावेत असें वाटतें. कारण एकदां महर्षि तेथे ध्यानस्थ बसले असतां आपली गुप्तधनाची जागा त्यांस सांपडली अशी शंका येऊन ते सुराघेऊन त्यांस मारण्यास आले होते. परंतु त्यांची ध्यानमग्न तेजःपुंज मूर्ति पाहून ते चकित झाले व त्या चोरांचा नायक महर्षीस शरण जाऊन त्यांचा शिष्य झाला. असें ते ठिकाण महर्षीस फारच आवडलें. त्यांनीं तेथील आजूबाजूच्या जमिनी खरेदी करून इ.स.न १८८७ सालीं ती सर्व जागा पचांच्या स्वाधीन केली. आता ते ठिकाण मोठे रम्य झाले आहे. त्या ठिकाणीं आतां पुष्कळ इमारती झाल्या आहेत. तेथील ब्राह्म-मंदिराच्या भिंतीवर उपनिषदांतील गंभीर उतारे लिहिलेले आहेत. वनराई, फुलझाडांच्या कुंड्या, वृंदावनें इत्यादि प्रकारांनी त्या जागेला आतां रमणीयता आली आहे.

ज्या सप्तपर्णी वृक्षाच्याखाली महर्षि देवेद्रनाथ प्रथम ध्यानमग्न झाले असतां त्यांस परमशांतीचा लाभ झाला. तो वृक्ष अद्याप महर्षींच्या विश्रांति-स्थानावर आपली गर्द छाया पसरून पाहणाऱ्याच्या मनास प्रसन्नता आणीत आहे. माझ्यामागे माझी समाधि वगैरे कांहींच बांधूं नये अशी त्या मूर्तिपूजा-विरोधकांची अखेरची इच्छा असल्यामुळे राममोहन, केशवचंद्र सेन वगैरे प्रमुख ब्राह्मप्रमाणें देवेद्रनाथाचें तशा प्रकारचें पूजनीय स्मारक जरी कांहीं केले नाही, तरी त्यांच्या ध्यान करण्याच्या जागेवर चित्रविचित्र संगमरवरी दगडांचा चबुतरा बांधला असून त्याच्यामागे “ तिनि आमार प्राणेर आराम, मनेर आराम, आत्मार शांति, वगैरे महर्षींची आवडती वचने कोरली आहेत. तसेंच एका फांदीवर “ कर्तार नामगान ” अशीं अक्षरें खोदली आहेत. असे सांगतात कीं, अद्याप त्या शांतिनिकेतनाच्या घनदाट वृक्षराजीमध्ये शांतिमुखाचा आनंद अनुभवीत असतां, महर्षींची ती पवित्र मूर्ति डोळ्यांपुढे उभी राहिल्यावांचून राहात नाहीं. बंगाल प्रांती ह्या पवित्रस्थानाबद्दल सर्वांच्या मनांत आदर वसत आहे. इतकेच नव्हे तर रोमन रोल्डसारख्या परदेशीय विद्वान् गृहस्थांच्या तोंडूनही “ मी या सप्तपर्णीच्या पवित्र छायेत उभा राहून केव्हां धन्य होईन ? ” असे उद्गार निघतात.

असे. अशा त्या पवित्र ठिकाणीं रवींद्रनाथांच्या धर्मभावनेला वाडिलांच्या सत्संगतीच्या लाभानें पुष्टि मिळाली आणि त्यांच्या हातून वाडिलांच्या शांति-निकेतन ह्या बीजभूत कल्पनेची योग्य रीतीनें जोपासना झाली. ती हकीगत

त्यांच्याच शब्दांत पुढें देत आहों. ह्या शान्तिनिकेतन आश्रमासंबंधी रवींद्रनाथ असें म्हणतात:—

“कलकत्त्यापासून कांहीं अंतरावर गंगानदीच्या पद्मघाटावर माझ्या आयुष्यांतील बराच काळ मीं लेखनव्यवसायांत घालविला. पद्मघाट हा गंगानदीच्या तीरावरील एक भाग आहे. ह्या ठिकाणीं खेडवळ वस्ती आहे; पण मी तेथेंच रहात असें. बराच काळ तेथें राहिल्यामुळे, ह्या एकांतिक अवस्थेचा मला कंटाळा येऊन, जगांत फिरावेंसे वाटलें.

“मध्यंतरीं मला असें वाटले कीं, आपण एक विद्यालय काढावे, पण हें विद्यालय मी ज्या विद्यालयांत शिकलों, त्यापेक्षां वेगळ्या घर्तीवर काढण्याचा माझा विचार होता. मीं ज्या विद्यालयांत दिवस काढले, त्या विद्यालयांत मला मुळींच चित्ताकर्षकता वाटली नाहीं, आणि एवढ्याचसाठीं मी विद्यालयाचा कंटाळा करीत असे, व खेळण्यास बाहेर जात असें. माझ्या वडिलांनींही असले विद्यालय सोडून देण्याबद्दल मला सांगितलें. विद्यालयांत जाऊनही त्याजपासून व्हावयाचे ते लाभ होऊं नयेत, या गोष्टीची मला चीड आली. आणि आपण स्वतंत्र पायावर उभें राहावें, असे मला वाटू लागले. इकडील विद्यालयांत अभ्यास चालतात, त्याहून निराळे अभ्यास इतर देशांत चालू असतात. तेव्हां आपणही आपल्या शान्तिनिकेतन आश्रमांत एक स्वतंत्र विद्यालय उघडावें, असे मला वाटलें.

“शिक्षक कसा पाहिजे, याची मला कल्पना नव्हती. व माझी एखादी परीक्षाही पण उतरली नव्हती. यामुळे मला असे वाटलें कीं, विद्यालय स्थापन करणें, हें आपल्या शक्तीबाहेरचे काम आहे; परंतु या कार्यांत वाकबगार असलेलीं एक-दोन माणसें मजजवळ होतीं. त्यांनी या कामीं मला मदत करण्याचे कबूल केले होते. ब्रह्मबांधव व रेवाचंद हे शान्तिनिकेतनमधील पहिले शिक्षक होत.

“आम्हीं आमचे विद्यालय इ०सन १९०१ सालीं उघडलें, तेव्हां त्यांत केवळ पांचच विद्यार्थी होते. ही सख्या फार लहान असल्यामुळे, मी मुलांचा अभ्यास घेऊन त्यांच्याबरोबर खेळतही असें, आणि संध्याकाळच्या वेळीं त्यांना मी महाभारत व रामायण यांतल्या गोष्टी सांगत असे. तसेच त्यांनी स्वतः एकमेकांना गोष्टी सांगाय्यात, असाही क्रम ठेविला होता. अशा प्रकारे

सहजासहजी अभ्यास, शिक्षण, खेळ व मौज वगैरे प्रकार शिक्षक व विद्यार्थी यांमध्ये चाललेले पाहून आमचें विद्यालय बाढलें, व अधिक विद्यार्थी येऊं लागले. मी मुलांना नेहमीं आनंदित ठेवण्याचा यत्न करीत होतो, व मुलांना पुष्कळ स्वातंत्र्यही देऊं लागलों. 'हें करा आणि तें करूं नका' असें मुलांना मी कधीं म्हटलें नाहीं. त्याचप्रमाणें त्यांना केव्हांही झाडांवर चढूं नका, अगर बाहेर जाऊं नका, असा हुकूमही केला नाहीं. त्यांना हवे तसे मी करूं देत असे. मी त्यांच्यावर विश्वास टाकल्यामुळे, त्यांनींही मजवर विश्वास टाकला. अशा प्रकारे विद्यालयांत हंसत खेळत शिक्षण होत असलेले पाहून ब्रेड मुलांच्या आईबापांनींही आपलीं मुले आमच्या विद्यालयांत आणून घातली; परंतु माझ्या या स्वतंत्र हवेत आल्याने, मुलांना वेडेवांकडे वागण्याची बुद्धि होत नसे. मी मुलांना कदापि शिक्षा करीत नसे, व कोणा मुलाचा अपराध झाल्यास त्यांच्यांतलाच कोणी न्यायाधीश नेमून तंट्याचा निकाल लावला जात असे. असा आमच्या विद्यालयाचा कार्यक्रम चालल्यामुळें प्रथम जेथें पांच विद्यार्थी होते, तेथे आतां दोनशे झाले आहेत."

हरिद्वारचें गुरुकुल व ऋषिकुल तसेंच तळेगांवचे श्रीसमर्थविद्यालय, या सर्व शाळा प्रचलित शिक्षणपद्धतीच्या निषेधपूर्वकच स्थापन झाल्या, पण त्या सर्वांच्या पूर्वीची रवींद्रनाथांची ही शाळा होती. शाळेंतील विद्यार्थ्यांची राहण्याची व्यवस्था तेथेच होती. जवळच रवींद्रनाथांचें निवासस्थान उत्तरायण नामक असून, त्याच्या शेजारी त्यांचे सहकारी मि० सी. एफ. अँड्र्यूज यांचा वेणुकुंज नामक आश्रम आहे. ह्याप्रमाणें विद्यार्थी व अध्यापक हे सारे एके ठिकाणींच रहात असल्यामुळें, पहाटे ४॥ वाजल्यापासून तो रात्री ९ वाजेपर्यंत विद्यार्थ्यांचा कार्यक्रम शिक्षकांच्या नजरेखालीं पुरा होत असतो. रवींद्रनाथांना आश्रमांतील सर्व लहानथोर गुरुदेव असे म्हणतात. व त्यांच्या पायां पडतात. साधुवृत्तीतही रवींद्रनाथांहून बडील असे त्याचे ज्येष्ठ बंधु द्विजेंद्रनाथ ऊर्फ बरोदादा तेथेंच स्वतंत्र रहात असत; व तेही सर्वांना वंदनीय वाटत असत. अशा सत्संगतीत विद्यार्थ्यांचीं प्रातःस्मरण व स्नानसंध्यादि नियमकर्में बिनचूक होत असतील, हें उघड आहे. स्नान केल्यानंतर दहा मिनिटें प्रत्येक मुलास प्रार्थनामंदिरांत अगर-हसऱ्या कोठेही बसून द्चित्त एकाग्र करून ईश्वरचितन करावें लागतें. नंतर बसतिगृहांतील सर्व मुलें एकत्र

जमून खालील प्रार्थना मोठ्याने म्हणतात:—

ॐ पिता नोऽसि । पिता नो बोधि । नमस्तेऽस्तु । मा मा हिंसी ।

विश्वानिदेवसवितुर्दुरितानि परासुव यद्भद्रं तन्न आसुव ।

नमः शंभवाय च मनोभवाय च । नमः शंकराय च मयस्कराय च ।

नमः शिवाय च शिवतरायच । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

रोजची सायंकाळची प्रार्थना पुढीलप्रमाणे असते:—

ॐ यो देवोऽग्रौ योप्सु । यो विश्वं भुवनमाविवेश । य औषधिषु यो वनस्पतिषु । तस्मै देवाय नमो नमः ।

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

रोज सायंकाळीं भोजनोत्तर विद्यार्थी एकत्र जमून एखाद्या आवडत्या विषयावर संभाषण किंवा वाचन होते. त्या वेळीं तेथील शिक्षकही कांहीं मनोरंजक माहिती सांगतात. दर गुरुवारी मंदिरांत कोणातरी विद्वानाचे प्रवचन होतें. रवींद्रनाथ असले म्हणजे तेच एखाद्या धार्मिक विषयावर प्रवचन देतात. अशा त्यांच्या प्रवचनांचे बारा भाग शांतिनिकेतनमाला या नांवानें प्रसिद्ध झाले आहेत. सुटीच्या दिवशीं रवींद्रनाथांनीं रचलेल्या लहान लहान (मुकुट, वसंतोत्सव, फाल्गुनी इ०) नाटकांचे प्रयोग मुलें उघड्या मैदानावर झाडाखाली करतात. कधीं कधीं रवींद्रनाथही त्यांत एखादी भूमिका घेतात.

विद्यालयांत अगदीं प्राथमिक वर्गापासून सरकारी विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेपर्यंत अभ्यासक्रम आंखलेला आहे. येथें विद्यार्थ्यांना संस्कृत, प्राकृत, पाली, बंगाली, मराठी, इंग्रजी इत्यादि भाषांचें शिक्षण देण्यात येते. प्रचलित राजकीय व सामाजिक प्रश्नांचाही विद्यार्थ्यांना परिचय करून देण्यांत येतो. विद्यार्थ्यांच्या शीलसंवर्धनासाठीं प्राचीन आर्यसंस्कृतीची त्यांना माहिती देण्यांत येते, असें सांगतात. तसेंच येथें चित्रकला, गायन व शेती ह्यांच्याही शिक्षणाची व्यवस्था असून विद्यार्थ्यांनीं मातृभाषेचा आस्थापूर्वक अभ्यास करावा, खेडेगांवांतील अज्ञान लोकांत फिरून त्यांनीं शिक्षणप्रसाराचेही काम करावें, शेतीसारखीं कामें अंगमेहनतीनें थोडींफार करावीं, अशी विविध तऱ्हेची शिक्षणाची व्यवस्था आहे, असें समजतें.

प्राचीनकालच्या अरण्यांतील ऋषींच्या आश्रमांप्रमाणें येथें शिक्षण शक्य तों

उघड्यावरच देण्यांत येतें. आणि मुलांच्या स्वातंत्र्याची मर्यादा इतकी असते की, वर्ग सुरू असतां एखादा विद्यार्थी लहर लागल्यास झाडावरही बसून राहतो. सुदैवानें रवींद्रनाथांस शिक्षकवर्ग फारच चांगला लाभला. साधुवर्य द्विजेंद्रनाथांसारखे तत्त्ववेत्ते, मि० सी. एफ. अँड्र्यूजसारखे व मि० पीअरसन-सारखे इंग्रज, बाबू अजितकुमार चक्रवर्ती आणि सतीशचंद्र रे सारखे लेखक, आणि बाबू नंदलाल बोस आणि आसितकुमार हलधरासारखे कलाभिश, शान्तिनिकेतनास लाभले. परंतु रवींद्रनाथांच्या कल्पनेप्रमाणें खरे शिक्षक म्हटले तर लताकुंजांचे सभोंवार पसरलेलीं उद्यानं व वनराई, देशपर्यटन करीत येणारे वारे, आकाशांतून होणारा मेघवर्षाव, रात्रीचा चंद्रप्रकाश, तर प्रभातकालचा अरुणोदय हेच होत. त्यांनीं स्वतः ज्या निसर्गाशी शिष्यभाव ठेवला, तोच त्यांनीं आपल्या शाळेवर मुख्य अध्यापक नेमला, हें सरळ झाले.

एकंदरीत बोलपूर येथील आपली शान्तिनिकेतन शाळा अगदींच नवीन धर्तीवर बीसबावीस वर्षे रवींद्रनाथांनीं चालविली. सर्व विषयांत धर्म हाच जरी त्यांचा आवडता विषय आहे, तरी धर्मशिक्षण शाळेंत शिकवण्याकडे त्यांचा कटाक्ष नाही. विद्यार्थ्यांच्या सभोंवारची परिस्थितीच जर शुद्ध आणि उदात्त असेल, तर त्यायोगें विद्यार्थ्यांचे चित्तांत पवित्र धर्मभावनांचा उदय आपोआपच होतो, असा त्यांचा ग्रह झालेला आहे, आणि शान्तिनिकेतनांत जाऊन येणारे गृहस्थ अशी साक्ष देतात की, तेथे गेल्यावर तेथील सर्व वातावरण महर्षींच्या पुण्यस्मृतीने व एकंदरीत पवित्र विचाराने भारलेलें आहे, असे वाटून जाणारास मोठा आल्हाद होतो. अशा ह्या लहानशा विद्यापीठाची माहिती सन १९१० पर्यंत बाहेर फारशी कोणासच नव्हती. परंतु अलीकडे रवींद्रनाथांच्या वाढत्या लौकिकाबरोबर जेव्हां ह्या त्यांच्या आवडत्या संस्थेसही जगप्रसिद्धि प्राप्त झाली, तेव्हां तिची व्यापकताही वाढवावी असे रवींद्रनाथांनीं मनांत आणलें, व आज बोलपूरच्या लहानशा शाळेची “ विश्वभारती ” नामक संस्थेंत परिणति झाली आहे.

पूर्वीपासून ह्या शान्तिनिकेतन संस्थेचा सर्व खर्च रवींद्रनाथांनींच चालविला. इतकेंच नव्हे, तर पुढें त्यांस कविराज म्हणून गीतांजलीबद्दल मिळालेल्या नोबेल प्राईझची रक्कम रुपये सव्वा लाख त्यांनीं ह्याच त्यांच्या आवडत्या संस्थेस अर्पण केली आहे. आतां मात्र ह्या विस्तार पावलेल्या विश्वभारतीय

संस्थेस श्रीमान् राजेरजवाडे यांचें पुष्कळच साहाय्य मिळालें आहे. त्या संस्थेची सविस्तर माहिती पुढें देत आहोंत.

विश्वभारती:—शान्तिनिकेतनासारखी लहानशी शाळा चालवून रवींद्रनाथांसारख्या मोठ्या पुरुषाची भूक भागण्यासारखी नव्हती. त्यांच्या मनांतील महत्त्वाकांक्षेने म्हणा, अगर ईश्वराच्या नियतीने म्हणा, त्यांस कांहीं वर्षांनंतर स्वस्थ बसूं दिले नाहीं. शरीराच्या अस्वास्थ्याच्या निमित्ताने ते विलायतेस गेले. तेथे कर्मधर्मसंयोगाने त्यांच्या गीतांजलीचे इंग्रजी भाषांतर एक दोघां तज्ज्ञाचे हातीं पडलें. ही सहज घडलेली गोष्ट, पुढे त्यास नोबेल प्रार्झस्त मिळून त्यांची जगप्रसिद्धि होण्यास कारण झाली. त्यावेळीं एकल-कोंड्याप्रमाणें इंग्लंडांत राहणाऱ्या रवींद्रनाथांबरोबर पाश्चात्य पंडित आपला परिचय करून घेऊं लागले. त्यानंतर युरोपात जर्मन महायुद्ध सुरू झाले. ह्या पेटलेल्या भयंकर वणव्याच्या धगीमुळें, शांतिजलासाठीं लोक अत्यंत तृपार्त झाले. अशा समयां कवींच्या प्रतिभेने उत्पन्न केलेल्या मृगजळाने लोकांस आकर्षित करणें सहज संभवनीय होते. मग वडिलांच्या पुण्याईनें गर्भश्रीमत असलेल्या रवींद्रनाथांनीं श्रुतिमाउलीच्या मांडीवर बसून उच्चारलेले इंग्रजी बोल लोकांस कौतुकास्पद वाटले असल्यास नवल नाहीं. अंतरराष्ट्रीय प्रेमाचाच त्यावेळीं दुष्काळ पडला होता. अशा वेळीं राब भाजलेल्या जमिनीवर बीं पेरवे, त्या-प्रमाणें रवींद्रनाथांनीं विश्वभारती त्या संस्थेचे बीजारोपण केलें.

युरोपच्या रणभूमीवर हे जें युद्धाचें महासत्र कित्येक वर्षें चालले, त्यांत चारी खंडांतील लोक आपल्या भौगोलिक मर्यादा ओलांडून एकत्रित झाले होते. ह्याप्रमाणें पृथ्वीवरील दुस्तर सागर व अनुलंघनीय पर्वत, ह्यांनीं जरी आपले प्रतिबंध दूर केले, तरी मनुष्यांनीं आपले राजकीय, सामाजिक व धार्मिक भेदाचे कृत्रिम तट उभारून अखिल मानवजातींत पूर्वीपेक्षांही अधिक वैरभाव उत्पन्न करून ठेवला आहे. ही स्थिति त्यांच्या लक्षांत आली. नानाविध राष्ट्रे व त्यातील लोक त्यांच्यातील अंतर आधिभौतिक शास्त्रानें कमी केलें खरें; पण त्या मानानें त्यांच्या मनांतील भेदभाव कमी करण्यास काय करावें, हा विचारी माणसांपुढें प्रश्न होता.

ह्या सार्वत्रिक प्रश्नाप्रमाणें मायभूमीच्या उद्धाराचाही अत्यंत विकट प्रश्न यांस सोडवावयाचा होता. राजकीय चळवळींच्या थोड्याबहुत अनुभवानें

त्यांच्या वैयर्थ्याबद्दल त्यांची खात्री झाली होती. तो धकाधकीचा मामला त्यांस उरकण्यासारखाही नव्हता. शिवाय मागून कांहीं मिळावयाचें नाहीं. ह्यासाठीं आपण गमावलेल्या आपल्या पूर्वसंस्कृतीचें वैभव पुन्हा प्राप्त करून घेतल्या-वांचून जगांत आपणांस कोणी विचारणार नाहीं, अशी त्यांची दृढ समजूत झाली होती. युरोप खंडांतील कोणत्याही देशांत जा, तेथें युरोपीय संस्कृति केंद्रीभूत झालेली दिसते. तसेंच पूर्वेकडील कोणत्याही देशांत नाहीं. यामुळे पूर्वेकडील संस्कृतीचें खरें ज्ञान संपादण्यास आम्हांस जर्मनी, फ्रान्ससारख्या युरोपियन देशांत जावें लागतें. ह्याचें कारण पारतंत्र्याच्या विपरीत परिस्थिती-मुळे आम्ही आमच्या संस्कृतीचा पुरा अभ्यास करण्यापूर्वीच पाश्चात्य संस्कृतीच्या अध्ययनांत गर्क होतो. आणि पुढें जो थोडाफार आमच्या पौर्वात्य विद्येचा आम्ही अभ्यास करतो, तोही त्या त्या आमच्या पौर्वात्य भाषेतून न करतां इंग्रजी भाषेतून करूं लागतो. ही आपत्ति दूर करण्याकरितां विशेषेकरून सर्व पौर्वात्य विद्यांचें आदिपीठ ही महत्वाकांक्षा विश्वभारतीनें घरली आहे. हिंदुस्थानांत जन्मलेल्या अगर बाहेर जन्मून हिंदुस्थानांत संचरलेल्या सर्व संस्कृतीचा, त्यांच्या मूल भाषांच्या व ग्रंथांच्या द्वारे, अभ्यास करणें, हें विश्वभारतीचें आद्य कर्तव्य आहे. प्राचीनकाळां निरनिराळ्या वंशांचे अगर उपवंशांचे व धर्मपंथांचे लोक ह्या सुवर्णभूमीत वसाहत करून राहिले असतां, सर्वांचा हिंदूंच्या वर्णव्यवस्थेंत अंतर्भाव करण्याचे कठीण काम आर्यभूते पूर्वी केलें आहे, व आज तोच प्रसंग पुनः आला असतां, निरनिराळे मानववंश-उपवंश व त्यांचे भिन्न भिन्न धर्म, यांच्या समन्वयाचें काम करण्यास सर्व देशांत आर्यभूमि हीच पूर्व-संस्कारबलाने अधिक लायक व समर्थ आहे, असा रवींद्रनाथांस आत्मविश्वास आहे. इतर देशांतील इतिहासाप्रमाणें राजकीय उलाढाली करणाऱ्या राजांच्या नांवापेक्षां, भिन्न संस्कृतींच्या लोकांत सलोखा घडवून आणणाऱ्या नानक, कबीर सारख्यांचीं नांवें ज्या देशांत अजरामर होतात, त्याच देशावर वरील आपत्ति दूर करण्याची जबाबदारी येते, असें म्हणून रवींद्रनाथांनीं अखिल मानवकोटीस केंद्रीभूत होणारें असें एक बडे अध्यात्मपीठ बनविण्याचें महत्कार्य हातीं घेतलें आहे. आपल्या देशांतील प्राचीनकाळच्या नालंदा व तक्षशिला ह्या विद्यापीठांचें अस्पष्ट ध्ये त्यांनीं आपल्या पुढें ठेवलें आहे. सुदैवानें त्यांस आपल्या देशांतील तसेंच युरोप व

अमेरिका येथील निरनिराळ्या देशांतील तज्ज्ञ अध्यापकांचें साहाय्य मिळत चाललें आहे. त्या विद्यापीठांत इतर शाळा अगर कॉलेजांप्रमाणें शिक्षण मिळावयाचें नसून सुशिक्षित विद्यार्थ्यांस पुढील विद्यार्जन व संशोधन ह्या कामास जरूर ते सर्व ग्रंथ व तज्ज्ञांचा सल्ला मिळण्याची तजवीज तेथें आहे. तसेंच विदेशी अध्यापकांप्रमाणें किंबहुना त्याहून विशेष रीतीनें विदेशी विद्यार्थ्यांनीं येथें येऊन पौर्वात्य संस्कृतीचें शान व त्याबरोबरच परस्पर प्रेमभाव संपादन करून जावें, अशी रबींद्रनाथांची फार इच्छा आहे; व त्यासाठींही त्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत.

“विशेषेंकरून, (१) सृष्टीच्या अवलोकनाने सत्याचा शोध करावा. (२) अखिल जगामध्यें विश्वबंधुत्वाची कल्पना रुढ व्हावी. (३) पौर्वात्य आणि पाश्चात्य संस्कृतींचा सुंदर मिलाफ व्हावा, आणि (४) जगामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न करावी, असें विश्वभारतीच्या हेतूंचे थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. ह्या विद्यापीठाचे पथभवन, शिक्षाभवन, विद्याभवन, व विश्वभारतीसमीलनी अशा एकापेक्षां एक श्रेष्ठ अशा पांच शाखा आहेत. संस्थेच्या नियामकमंडळाचे अध्यक्ष रबींद्रनाथ आहेत. यापुढे विश्वभारतींत प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांचा मठ स्थापण्यांत येत असून, त्या त्या धर्माच्या वाङ्मयाच्या पुस्तकालयाचीही सोय करण्यांत येणार आहे.

“सदर विद्यापीठाचा लाभ घेण्यासाठीं पाश्चात्य देशांतील विद्वान् लोक येत आहेत. प्रेग विद्यापीठाचे संस्कृत पंडित विंटरनिट्झ, पॅरिसचे डॉ० सिलव्हन लेव्ही, व्हिएन्ना विद्यापीठाचे डॉ० जीजर, तसेंच चीन व तिबेट येथील कांहीं पंडित, विश्वभारतींत येऊन गेले, व त्यांच्या विद्वत्तेचा व विचारविनिमयाचा फायदा तेथील प्रौढ विद्यार्थ्यांस चांगलाच मिळाला. विश्वभारतींतील अभ्यासक्रमांत (१) खेड्यांची पुनर्घटना; (२) सरकृत वाङ्मय व इतर तदंगभूत विषय; (३) बौद्ध तत्त्वज्ञान, इतिहास आणि पालीच; अभ्यास; (४) मध्ययुगीन भारत आणि हिंदुस्थानांतील प्रमुख भाषांचे वाङ्मय; (५) कला आणि संगीत; (६) आंग्ल वाङ्मय आणि युरोपियन संस्कृतीची रूपरेषा; अशा विषयांचा समावेश असून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेप्रमाणें संशोधनकार्यासही येथें उत्तेजन मिळतें. या संस्थेंत नारी-विभाग म्हणून स्त्रीशिक्षणाचीही एक स्वतंत्र शाखा आहे.

तसेंच सुरुल येथे श्रीनिकेतन नामक एक कृषिविषयक प्रयोगांची व शिक्षणाची फार मोठी संस्था रवींद्रनाथानीं निर्माण केली आहे. व ती आज सार्वजनिक मालकीची करून टाकली आहे. श्रीनिकेतन व शांतिनिकेतन ह्या दोन्ही संस्थांचा अंतर्भाव विश्वभारती ह्या विराट संस्थेत होतो. आजपर्यंत ह्या संस्थेत लक्षावधि रुपये खर्च झाले आहेत !”

तारीख २४ सप्टेंबर सन १९२२ रोजीं विश्वभारतीची रूपरेषा ह्या विषयावर रवींद्रनाथांचें पुण्यास व्याख्यान झाले. त्यांत ते म्हणाले, “ आपले जुने मानसिक स्वातंत्र्य अत्यंत मौल्यवान् होते. पण सरकारी शिक्षणाच्या नव्या मनुंत हिंदी लोकांना स्वतःचे मन म्हणून कांही आहे, ही गोष्ट पूर्णपणे विसरली गेली आहे. हल्लींही शिक्षण मिळतें, पण त्याचे वर्णन काय करावे ! आमच्या तेजस्वी नेत्रांतील स्वयंभु दृष्टिर्शक्ति फुकट गेली, व आम्ही आंधळे बनलों ! डोळे विकले आणि त्यांचे चष्मे खरेदी केले. अशी आमची स्थिति झाली आहे. परिक्षेत यश मिळविणे हे एकच वेड सर्वांना लागून राहिलें आहे. जास्तीत जास्त मार्क व कमीत कमी ज्ञान, असा अपूर्व सुंदर मेळ, ह्या शिक्षणांत सांपडतो ! पाश्चात्य शिक्षण कां होईना, पण ते तरी उत्कृष्ट देणारी युनिव्हर्सिटी इकडे एकही नाही. आमच्याकडील शाळा म्हणजे केवळ भिक्षापात्रें होत. खरी विद्या मिळवावयाला फ्रान्स-जर्मनीकडे जावे लागतें. गळून पडलेलीं मोरपिसे जमवून त्यांचे मुकुट शाळांतून बनवितात, पण त्याने जिवंत पिसान्यासारखी शोभा कशी येईल ? पांगळेपणा जावयाचा तर मेहनतीने पायसुदढ केले पाहिजेत. परदेशी लांकडी पाय लावले तर ते आवाज माल खूप करतील ! झाडाच्या डाहाळ्यांवरून वानर कसा उडया मारतो, याचा शोध लावण्याकरितां समुद्रांतील माशांनीं आपल्यांतला एक शास्त्रज्ञ पाठविला; त्यानें झाडांचा भव्य विस्तार पाहून उडया मारण्याचा गुण जिवंत वानरांत नसून, तो झाडांच्या फांद्यांत आहे असे कळविलें ! युरोपांत शिक्षण-संस्थांचा विस्तार दिसतो, पण ह्या संस्था निर्जीव असून त्यांतून वावरणारा मनुष्य जिवंत आहे, ही गोष्ट आपण विसरतो.

“ हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या भाषा असल्या, तरी बुद्धीचे राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यास हरकत नाही. परकी भाषेवर अवलंबून राहून खऱ्या विद्येची उपेक्षा करणारा मनुष्य हास्यास्पद होय. जुन्या विद्येंत आतां काय उरलें आहे,

असे कोणी म्हणतात; पण ही त्यांची चूक आहे. परदेशांतील कचऱ्याच्या पेठ्यांतील चिंध्या चिवडण्यापेक्षां आपल्या जुन्या वाड्यांतील तळघरेच दिवा घेऊन शोधिली, तर हाताला कांहीं तरी अधिक सांपडेल ! लांकडाच्या व्यापाऱ्याला वाटतें की, झाडाची पालवी व फुले कशाला उगवतात ? त्या योगाने तितकें इमारतीचे लांकूड कमी पडतें. पण ही चूक आहे. ही पालवी आणि फुलें जर नाहींत, तर त्यामागून झाडही शिळक नाहीं, असा अनुभव त्याला लवकरच येईल. आधुन्यांतील गरजा कमी करणें, म्हणजे एक प्रकारे संस्कृतीचा संकोच करणेच होय. शिक्षण व सुसंस्कृति यांची सगति अभेद्य आहे. नित्यनैमित्तिक पाठ व प्रत्यक्ष सदाचार हेच पूर्वीचे धार्मिक शिक्षण असे.”

ह्या शान्तिनिकेतन आश्रमासंबंधीं महर्षि देवेद्रनाथांनीं पूर्वीपासूनच कांही निर्बंध घालून ठेविले आहेत, ते असे: (१) आश्रमांत कोणी मूर्तिपूजा करूं नये; (२) कोणत्याही धर्ममतांसंबंधी टीका करूं नये; (३) पशु-पक्ष्यांची हिंसा करूं नये, तसेच (४) मद्यमांसाचं सेवन करूं नये. हे नियम अद्यापिही पाळले जात आहेत.

आज ह्या विद्यालयांत ख्रिस्ती, पारशी, चिनी, तिबेटी, सिहली व हिंदी, अशा निरनिराळ्या संस्कृतीच्या अभ्यासाची तरतूद केलेली पाहून महर्षि देवेद्रनाथांपेक्षांही राजा राममोहन यांच्या आत्म्यास अधिक संतोष वाटेल, ह्यांत शंका नाही. राजा राममोहन बहुतांशाने श्रीशंकराचार्यांचे अनुयायी होते. सगुणोपासकांत मेळ घालण्याकरितां श्रीशंकराचार्यांनीं पंचप्रतीकांची पंचायतनपूजा रूढ केली. त्याप्रमाणें आदिब्राह्मसमाजाचे मूळ संस्थापक राजा राममोहन, हे आपल्या ब्राह्ममंदिरांत निरनिराळ्या धर्मांचीं मुले घेऊन त्यांसह प्रेमानें ब्राह्मगीते गात, ती त्यांची एक पंचायतनपूजाच होती. आणि तीच पूजा आज रवींद्रनाथांच्या विश्वभारतींत विकास पावलेली, अथवा पावत असलेली त्यांस दिसून येईल.

ह्या दृष्टीनें पाहतां आद्यसंस्थापकाच्या अंतरांतील रहस्य रवींद्रनाथां-इतकें कोणीच जाणले नाहीं असेंही म्हणतां येईल. आतां ही धर्मसंमेलनाची वाढीस लागलेली कल्पना फलद्रूप केव्हां होते, तें आदि-ब्राह्मसमाजाचा पुढील इतिहासकारच सांगू शकेल.

प्रकरण अठरावें समारोप

आदि-ब्राह्मसमाजापैकी रवीद्रनाथ ह्या एका मोठ्या प्रकरणाची हकीगत येथ-
पर्यंत सांगितली. आतां आपल्याला ह्या दुसऱ्या एकंदर भागाचा समारोप करा-
वयाचा आहे. राजा राममोहन यांच्यानंतर आदि-ब्राह्मसमाजार्शी ज्यांचा निकट
संबंध आला ते महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर, भक्तश्रेष्ठ राजनारायण बोस, सुप्रसिद्ध
निबंधकार अक्षयकुमार दत्त, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, प्राचीन इतिहास
संशोधक डॉ० राजेद्रलाल मित्र, वे० शा० सं० पंडित आनंदचंद्र विद्यावागीश,
येशुदास केशवचंद्र सेन, सर जस्टिस आशुतोष चौधरी, साधुश्रेष्ठ द्विजेंद्रनाथ
ठाकूर, कविवर्य सत्येद्रनाथ ठाकूर व कविसम्राट् रवींद्रनाथ ठाकूर इत्यादि
पुरुषश्रेष्ठांची विशाल बुद्धिमत्ता व असामान्य विद्वत्ता लक्षांत घेतली कीं,
कोणाचेंही मस्तक आदरानें नम्र झाल्यावांचून राहणार नाही. अशा बड्या
बड्या मंडळींनीं ज्या गोष्टी विचारपूर्वक केल्या, त्यांच्याकडे दोषदृष्टीनें नुसतें
पाहणेंही धाडसाचें होईल. हा लहान तोंडीं मोठा घांस घेतांना आपलें
क्षुद्रत्व आपल्या आड आल्यावांचून राहणार नाही. तथापि चित्रकारानें चित्र
काढीत असतां, चित्रांत विषयीभूत झालेल्या महाव्यक्तीच्या पुढे आपण
किती क्षुद्र आहों, हें मनांत आणून चित्रित मूर्तीच्या मुखास किंचित् विद्रूप
करणारे व्रण जसे त्यास विनयानें लपवितां येत नाहींत, त्याचप्रमाणे आम्हीं
टीकाकाराची दृष्टि एकदां अंगिकारल्यावर आम्हांस जे गुणदोष दिसतील, ते
निर्भिडपणें पुढें मांडल्यावांचून आम्हांस गत्यंतरच नाही. तरी हें कटुकतत्त्व
बजावीत असतां दृष्टिदोषामुळें कोठें अतिप्रसंग झालासा वाटल्यास मुश
वाचकांनीं त्याबद्दल आम्हांस क्षमा करावी.

झाडाच्या बुंध्याला पान, फूल किंवा फळ कांहींच येत नाहींसें झाल्यामुळें
तो जरी चित्ताकर्षक राहिला नाहीं तरी ज्यास पत्र, पुष्प व फळें येतात त्या
खाद्यांना मूळचा तोच आधार असल्यामुळें त्याचें महत्त्व फार असतें, किंवा
मंदिराचा पाया विस्मृतीच्या भूमींत गडदला तरी इमल्याला आधार त्याचा आहे
हें जसें विसरतां येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच आदि-ब्राह्मसमाजाचे वैशिष्ट्य असें आज

जरी कांहीं राहिलें नाहीं, तरी ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासांतिल त्याचें महत्त्व कमी होत नाहीं. राजा राममोहन यांस स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवछत्रपतींची उपमा दिली तर मधला अनास्थेचा (संभाजीचा) काळ जातां, आदि-ब्राह्मसमाजाच्या कर्तृत्वाशीं राजारामाच्या वेळेचें साम्य येतें. शिवाजीमहाराजांची कारकीर्द अत्यंत ओजस्वी, तर शाहूमहाराजांची अति भव्य झाली. पण खरा आणीबाणीचा काळ राजारामाच्याच वेळीं येऊन गेला. तीच स्थिति आदि-ब्राह्मसमाजाची विशेषकरून इ. सन १८४३ ते १८६६ या काळांत होती.

इ. सन १८४३ च्या पूर्वीं सुमारे एक तप पंडित रामचंद्र विद्यावागीश व राजा द्वारकानाथ ह्यांनींच समाजाची परंपरा कशीबशी जिवंत ठेविली. पंडित हे बहुतांशीं जुन्याच पठडींतले होते, त्यांना हें काम म्हणजे स्मशानभूमींत रोज जाऊन पणती लावण्यासारखें उदासवाणें झालें होतें. द्वारकानाथ तर नांवाचे राजेच ! त्यांचा व्यापही फार मोठा. तेव्हां त्यांनीं समाजाच्या खर्चाची तरतूद लावली व इतर व्यवस्था पाहण्याचें काम आपल्या दिवाणजीवर सोंपवून ते मोकळे झाले. त्यांची धर्मजिज्ञासा त्यांच्या श्रीमंतीस शोभेल इतपतच होती. आपला मुलगा देवेंद्रनाथ विद्यावागीश यांच्याजवळ वेदान्ताचा अभ्यास करतो आहे, हें त्यांना समजतांच, त्यांनीं त्याबद्दल त्यास एकदम बंदी केली. पण ती बंदी मनावर न घेतां देवेंद्रनाथांनीं या धार्मिक चळवळींत फारच जोर घरला. त्यामुळें ब्राह्मसमाज हें नांव अजूनही लोक आदराने घेत आहेत.

देवेंद्रनाथांचे सहकारी मित्र डॉ० राजेंद्रलाल, पंडित ईश्वरचंद्र, अक्षयकुमार दत्त व राजनारायण ह्यांनीं तत्त्वबोधिनी पत्रिकेच्या द्वारे बंगाली भाषेस ऊर्जितावस्थेस आणून, वैदिक संशोधनाचे कार्यासही पाश्चात्यांच्या पूर्वींच आरंभ केला, व ऋग्वेदाचें आणि उपनिषदांचें भाषांतर, महाभारतावर लेख वगैरे बाळग्य त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. डॉ० राजेंद्रलाल व ईश्वरचंद्र हे जाडे विद्वान् खरे; पण शुद्ध धार्मिक चळवळीकडे त्यांचें विशेष लक्ष असावें, असे दिसत नाहीं. अक्षयकुमार दत्त यांच्या आवडीचा विषय जीवशिवसंबंध हा नसून जीवसृष्टिसंबंध हा होता. यामुळें त्यांचें व देवेंद्रनाथ यांचें फारसें पटले नाहीं. देवेंद्रनाथांचे आवडते आनंदचंद्र ऊर्फ सुकेश हे पुढें वेदशास्त्रसंपन्न होऊन ब्राह्मसमाजाचे उपाचार्य झाले होते. पण केशवचंद्रांच्या नवीन मंडळींनीं त्यांस स्थानभ्रष्ट केल्यावर, त्यांनीं ब्राह्मसमाजाच्या चळवळींत विशेष भाग घेतल्याचें दिसत

नाहीं. राजनारायण हे देवेंद्रनाथांचे एक हस्तक होते. त्यांनींही देवेद्रनाथ समाजकार्यातून निवृत्त झाल्यावर फार दिवस समाजकार्य केले नाहीं. तेही प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे निवृत्त झाले. सत्येद्रनाथ ठाकूर व सर आशुतोष चौधरी हे दोघेही सरकारी नोकरीत गुंतल्यामुळे त्यांच्याकडून स्वतंत्रपणे विशेष कांहींच होण्यासारखे नव्हतें. राहतां राहिले देवेद्रनाथ व केशवचंद्र. ह्यांपैकी देवेद्रनाथ ह्यांनीं समाजास व्यवस्थित स्वरूप दिलें, आणि केशवचंद्रांनीं त्यांत विलक्षण चैतन्य उत्पन्न केलें. त्यांच्या एकंदर कार्याची हजेरी घेतली तर ती फार मोठी आहे. (१) तत्त्वबोधिनी पत्रिका, (२) तत्त्वबोधिनी सभा, (३) पाठ-शाळा, (४) कलकत्ता कॉलेज, (५) वैदिक वाङ्मयप्रसार, (६) घर्मोपदेशक मंडळी, (७) फेनेलोची नवीन प्रार्थना, (८) सत्येद्रनाथांचीं स्तोत्रे, (९) लहान धार्मिक पुस्तके, (१०) संगतसभा, (११) नगरकीर्तन, (१२) प्रतिनिधिसभा, (१३) ब्राह्मधर्मअनुष्ठान, (१४) मिश्रविवाह व (१५) एकेश्वरी मित्रसमाज; इत्यादि कित्येक परिणामकारक चळवळी काहीं उभय-तांनीं व काहीं केशवचंद्रांनीं घडवून आणल्या. तसेंच भारतीय ब्राह्मसमाज, उपासनासमाज, देवालयसमाज, वेदसमाज, प्रार्थनासमाज, इत्यादि ठिकाणांच्या धार्मिक संस्थाही आदि-ब्राह्मसमाजानेच परंपरेनें अस्तित्वांत आणल्या. मुंबईच्या डॉ० भाऊदार्जींनीं ब्राह्म-समाजाच्या द्वाारेच कलकत्त्याचा एकेश्वरी मित्रसमाज घडवून आणला; व उलट कलकत्त्याच्या केशवचंद्र सेनांनीं मुंबईचा प्रार्थनासमाज व मद्रासचा वेदसमाज यांच्या स्थापनेस हातभार लावला. अशा रीतीने ही ब्राह्मसमाजाची लाट बहुतेक साऱ्या हिंदुस्थानभर आदि ब्राह्मसमाजानेच पसरविली. ह्या समाजाच्या वेगळीं भूत असलेल्या दोन व्यक्ति म्हणजे देवेद्रनाथ व केशवचंद्र सेन. ह्यांपैकी देवेद्रनाथांचे वर्णन पूर्वी येऊन गेलेलेंच आहे, व केशवचंद्रांचे वर्णन पुढील भागांत सविस्तर येईलच. तूर्त समारोपादाखल इतकेच म्हणावयाचें कीं, दोन मध्यबिंदु असलेले वर्तुळ ज्याप्रमाणें लांबट होतें, व त्यामुळे परिघापासून मध्यबिंदूचे अंतर जसें विषम राहतें, त्याप्रमाणें ह्या दोघां व्यक्तींचे प्रकार झाले. अपरोक्षानुभूति आणि सामाजिक सुधारणा हीं दोन ध्येयरूप क्षितिजें कोणास मिळत तर कोणास दूर अशीं परस्पर वाटूं लागलीं, आणि त्यामुळेच ह्या लंबवर्तुळाचीं पुढे दोन स्वतंत्र वर्तुळे पाडणें भाग पडलें.

धार्मिक विचारांतही या ब्राह्म पुढाऱ्यांच्या विचारांत असावा तसा सांप्रदायिक मेळ नव्हता. जीवात्मा, परमात्मा व विश्वात्मा ही देवेंद्रनाथांची त्रयी; तर पुत्र, पिता व पवित्र आत्मा, ही केशवचंद्रांची त्रयी होती. राममोहनांचा ईश्वर सद्घन तर देवेंद्रनाथांचा चिद्घन, आणि केशवचंद्रांचा पतितपावन, असा त्यांच्या प्रार्थनाभेदांवरून सहज फरक दिसतो. राममोहनांची उपासनेची भाषा शुद्ध वैदिक, देवेंद्रनाथांची शोधित वैदिक, आणि केशवचंद्रांची प्राकृत किंवा इंग्रजी असे. देवेंद्रांची प्रार्थना परंपरापुनीत, तर केशवचंद्रांची रोज नवी असे. एकाचे वेदामृतपान, दुसऱ्यांची सर्वधर्मोच्छिष्ट मधुकरी. एक अंतर्शनानें आत्मतृप्त, दुसरे अंतर्शनानामुळे महत्त्वाकांक्षी असे होते. एक परमात्म्याशी ऐक्य (अद्वैत नव्हे) वांछिणारे तर दुसरे ईशेच्छेशी अवरोध मानून आपले मनोरथ रचणारे, असे दिसतात. असा देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांच्या मनोवृत्तीमध्ये मूलग्राही फरक होता.

इ. सन १८५६ सालीं देवेंद्रनाथ हिमालयावर गेले, ते सुमारे दीडदोन वर्षांनीं तेथून परतले. ते कृतार्थ होऊन परत आले असें सांगतात. त्यांची धर्मज्ञासेची कळी त्यांच्या ऐन तारुण्याबरोबरच फुलूं लागली, व सुमारे दोन तपांचें अवधीनंतर ती पूर्ण फुलली; आणि त्याचे फुललेले सुमन त्यांनीं हिमालयावरील एकांतांत ब्रह्मपदीं समर्पण केलें. त्यानंतर त्यांना लोकसंग्रहात्मक उद्योग करण्याबद्दल ईश्वराची अनुशा झाली, असें म्हणतात. पण तसे म्हणावें, तर त्यानंतर अवघ्या सात आठ वर्षांतच ते प्रपंच व समाजकार्य यांस विदून पुन्हा एकांतांत निवृत्त झाले. ते अखेरपर्यंत सतत चाळीस वर्षे एकान्तांतच आत्मतृप्तीत रंगून राहिले, असें आपण पाहतों. ते ईश्वराशी ऐक्य पावल्यावर त्यांचें स्वतंत्र असें चरित्र कांहींच राहिलें नाहीं. यामुळेच त्यांनीं आपलें आत्मचरित्र सन १८५८ नंतरचें लिहिलें नसावे. तसें करणें एका अर्थी अयथार्थच झालें असतें. इतकेच काय पण त्यांच्या आत्मचरित्राच्या पूर्वार्धांत जी विचारांची वाढ दिसते, त्यावर त्यांच्या उत्तरार्धातील प्रवासवर्णनांच्या पाह्याळांनी व काचित् भीतिग्रस्त झालेल्या चरित्रांतील भागानें विरजणच पडतें. असो. स्थूलमानानें पाहतां देवेंद्रनाथांचें चरित्र व त्यांची उपदेशपद्धति यांच्याशीं महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध प्रार्थना-

समाजी डॉ० भांडारकर यांचें बरेंच साम्य दिसतें. त्यांच्या उपदेशांत केशव-चंद्रांप्रमाणें भावनांची खळबळ नाही व सरळ सुबोधपणा कोठेही सुटलेला नाही.

पण सनातनधर्मीयांच्या दृष्टीनें अधिक मार्मिकपणें पाहूं गेल्यास असें दिसतें कीं, देवेंद्रनाथ जुन्या खानदानी श्रीमंतीच्या धार्मिक परंपरेंत वाढलेले खरे; पण पुढें त्यांना समाजसुधारकांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही सत्संगतीचा लाभ घडलेला (ऐकिवांत) नाही. ते वैदिक संस्कृतीचे चहाते खरे; पण त्यांचें विशेष परिशीलन कॅन्ट, ह्यूम, हॅमिल्टन, न्यूमन, कझिन, स्पायनोझा, मिल्ल, स्नेन्सर, तसेंच बाबा नानक व हाफीज ह्यांच्या ग्रंथांवरच झालेले. त्यांचें संस्कृतविद्याशिक्षण तांत्रिकच खरें; पण ते स्वतः कर्मकांडाचे दृष्टेच होते. गायत्रीमंत्राच्या जपयज्ञानें त्यांचें अपरिमित कल्याण झालें, हे त्यांस कबूल; पण यज्ञोपवीतमात्र त्यांनीं टाकलेलें होतें. ब्राह्मसमाजाचे पूर्वाचार्य ब्राह्मणच, वेद-विद्येच्या अभ्यासाकरितां पाठविलेले विद्यार्थी ब्राह्मणच, देवेंद्रांचे संस्कृतशिक्षक विद्यावागीश आणि वेदान्तवागीश ब्राह्मणच, वेदमंत्रोच्चारचा पाठ आपल्याला शुद्ध शिकण्याकरितां त्यांनीं बोलाविले ते द्राविडी ब्राह्मणच; पण असे असूनही आचार्यपदाचा मान ब्राह्मणाकडेच ठेवणें, हें मात्र त्यांनीं गैर ठरविले. त्यांनीं बडिलांच्या मरणोत्तर शास्त्रविहित कडक व्रताचरण करून देहदंड सहन केला, श्राद्धतिथिही पाळली; पण शालिग्रामपूजा मात्र हट्टानें टाळली ! माझ्या पाठीमागें माझ्या रक्षेचे अथवा अस्थींचे देव्हारे करूं नयेत, व समाधि बांधूं नये, असें सांगणारे देवेंद्रनाथ केशवांच्या समाधिपार्शी दर्शनाला व प्रार्थनेला अगत्यपूर्वक जात ! आणि आजही सप्तपर्णीखालील त्यांची वेदि लोकांनाही तितकीच बंदनीय आहे. अलेक्झांडर डफ ह्यांचा विरोध करण्याकरितां त्यांनीं स्वधर्माभिमानाच्या मोठ्या तेखानें स्वतंत्र शाळा काढली, आणि पुढे ब्राह्मपाठशाळेची नदीकांठची सुंदर इमारत, शाळा चालेना म्हणून डफसाहेबांसच विकून टाकली ! त्यांनीं ब्राह्म अनुष्ठान ठरविलें खरें; पण तें जुन्या व नव्या अनुयायांकडूनच बहुधा अवमानिलेलेंच त्यांनीं पाहिलें ! ते आर्यसंस्कृतीचे व वैदिक-मंत्राचे मोठे अभिमानी असतील; पण ईशप्रार्थना मात्र त्यांना एका फ्रेंच अधिकाऱ्याची त्यांना घ्यावी लागली. ते स्वतः एकांताचे भोक्ते होते; पण लोकांत तैत्तिरीय प्रार्थनेचे प्रणेते झाले. ईश्वरनिष्ठा त्यांनीं परधर्मातून घेतली, असें त्यांचे इतिहासकार सांगतात. मग त्यांनीं

विचाऱ्या स्वधर्मातून काय घेतलें, हरि जाणें ! आत्म्याच्या ठायीं ईश्वराचें दर्शन झालें असतां, सर्वत्र त्याचें दर्शन होतें, असा ते आपला अनुभव सांगत, पण सृष्टिसौंदर्यदर्शनाच्या हव्यासामुळें सदा त्यांचा वनवास असे. केवळ एका त्यागानेंच अमृतत्व लाभेल, अशी विरक्ताची भाषा ते बोलत, पण चैरागी साधूंचे ते द्वेष्टे होते. स्वतःच्या नेमस्तपणापलीकडे त्यांची विरक्ति गेली नाही. आणि सदा दरवारी षोषाख आणि श्रीमंती रहाणी यांत कधींच अंतर पडले नाही. हिमालयांतील त्यांच्या वानप्रस्थांत एकदां दरोड्याची हूल येतांच त्यांची उडालेली गाळण त्यांच्या स्थितप्रज्ञतेची साक्ष देत नाही. त्यांस सत्य-प्रत्यय होत असे, असे ते सांगतात. पण अद्वैत आणि मायावाद हा मात्र त्यांस मुळीच पटला नाही. ब्रह्मार्शी झालेल्या ऐक्यभावाच्या (Union) जीवनांतून ब्रह्माशी समरसत्व पावलेल्या (Unity) जीवनांत पोचले होते, असें त्यांचे चरित्रकार सांगतात. पण त्यांतही त्यांचें द्वैत सदैव खडेंच होते. त्यांचें क्रममुक्तीचे परिवर्तन सायुज्यांत होणें कधींच शक्य नव्हते. ते इहलोकी असूनही ब्रह्मलोकीचा अनुभव घेत असल्याचे सांगतात. पण त्यांना सनातनी-यांचा अवतारवाद, थिऑसफीस्टांचा जगद्गुरुवाद, परलोकविद्येतील महात्म्यांचा वाद किंवा पुनर्जन्मवाद याचा मागमूसही लागला नाही. श्रीरामकृष्णास भेटलेले नर-नारायण यास भेटले नाहीत. इतकेंच काय पण सत्संगतीचा महिमा विशेष गाणाऱ्या देवेंद्रनाथांनीं हिमालयासारख्या योग्यांच्या तपोभूमीत राहूनही सिद्धसंघाचें अथवा कोणा तापसी भूदेवाचे तरी दर्शन घेतल्याबद्दलही कोठें उल्लेख नाही ! हे सारे नवलच होय !

वरील विरोधात्मक व निषेधात्मक वर्णन केवळ दोषैकदृष्टीनेच केलेलें आहे. त्याच वर्णनांतील वाक्यरचना उलट केल्यास म्हणजे तसे नव्हते तरी असे होते, असे विधायक वर्णन केल्यास, तेच शब्द स्तावक स्वरूपाचे दिसूं लागतील. ते कांहीं झालें तरी सनातनधर्मी देवेंद्रनाथांस पूर्ण मानणार नाहीत हे उघड आहे. पण तत्त्वतः विचार केल्यास तसा पूर्णांक एकच आहे. बाकीचे सारेच अपूर्णांक आहेत. पण सारे एका अर्थी जसे अपूर्णांक आहेत तसे दुसऱ्या अर्थी अल्पांशानें अथवा बहुतांशाने ते पूर्णांक आहेत, असेंही म्हणतां येईल. तात्पर्य, अपूर्णांकांतही तरतमभाव आहेच. आणि अशा सापेक्ष दृष्टीने पाहतां ब्राह्मसमाजांत देवेंद्रनाथांस महर्षि मानलें तें योग्यच

होतें, असें म्हटलें पाहिजे. अशा ह्या महर्षींनीं आपली एकांत उपासनेची पुण्यभूमि जी शान्तिनिकेतन, ती अखेर आपल्या दिग्विजयी चिरंजीवांस ठेव म्हणून दिली. त्या देणगीचें व त्याहून बहुमोल अशा वडिलांच्या आध्यात्मिक संस्कारांचें त्याचे चिरंजीव कवि रवींद्रनाथ ह्यांनीं कसें सार्थक केलें, तेवढेंच आतां प्रामुख्यानें पहावयाचें राहिलें आहे. तत्संबंधीं सविस्तर विवेचन केल्यावांचून हा समारोप अपुराच राहील हे उघड आहे. आदि-ब्राह्मसमाज ह्या धार्मिक संस्थेचा जो अवशेष आज राहिला आहे तो प्रामुख्यानें रवींद्रनाथांच्या शान्तिनिकेतन किंवा विश्वभारती या रूपानींच आहे. ह्यास्तव रवींद्रनाथ व त्यांची संस्था ह्यांसंबंधींच आम्ही आतां पुढें विचार करित आहोंत.

खिश्न रजिस्टरमध्ये डॉ० संडरलंड असें म्हणतात कीं, धर्म आणि मानवी जीवन ह्या बाबतींत उपस्थित होणाऱ्या हरएक प्रश्नांसंबंधीं प्राचीन आर्यावर्तातील तत्त्ववेत्त्यांनीं जितका खोल विचार केला आहे, त्याहून अधिक खोलवर विचार आजवर कोणत्याही देशांत झालेला नाही. आणि आमच्यांतील जें कांहीं घेण्यासारखे असेल, ते घेण्यास उत्सुक व आपल्या प्राचीन आर्यावर्तातील जें आम्हांस देण्यासारखे असेल, तें देण्यास समर्थ असा सुज्ञ, दयाळू व उदारधि शिक्षक आजच्या भारतवर्षांत रवींद्रनाथांहून दुसरा कोणी नाही. प्रो० राधाकृष्णन् असें म्हणतात कीं, रवींद्रनाथांच्या वाङ्मयतपाने आपल्या समाजाची उन्नति व नैतिक पुनर्घटना किती विलक्षण घडून येईल, हे आज अजमावणें केवळ अशक्य आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांस ईश्वरीसंदेश घेऊन आलेले, ते एक महापुरुषच आहेत !

रोमन हॉलंडसारखे कित्येक पाश्चात्य लेखक रवींद्रनाथांबरोबर महात्मा गांधी यांचाही पृथ्वीवरील दोन अलौकिक पुरुष, म्हणून उल्लेख करितात. मिस्टर सी. एफ. अँड्र्यूज यांच्या त्रिमूर्तीत नुकतेच परलोकवासी झालेले धर्मवीर स्वामी श्रद्धानंद यांचाही समावेश होतो. आणि याहूनही अधिक व्यापक दृष्टीने लोकमत पाहिल्यास मायावतीचा श्रीरामकृष्ण—विवेकानंदांचा अद्वैताश्रम, श्रीक्षेत्र काशींतील मालवीयांचे हिंदू विद्यापिठ, हरिद्वार येथील श्रद्धानंदजींचे गुरुकुल, साबरमतीचा महात्मार्जींचा सत्याग्रहाश्रम, अड्यार येथील पूर्वतारक संघ आणि बंगाल्यांतील कविसम्राटांची विश्वभारती संस्था, हे आजच्या नवयुगांतील आंग्लविद्या-विभूषित भारत तरुणांचे प्रमुख धाम आहेत, असें

म्हटल्यास चालेल. ह्या दृष्टीनें आदि-ब्राह्मांच्या ह्या विश्वभारतीधामाच्या भवितव्यासंबंधी विचार करतांना, त्यांच्या केंद्रीभूत असलेल्या रवींद्रनाथ या व्यक्तीसंबंधी गुणदोषविवेचन करणें प्राप्त आहे.

आदि-ब्राह्मसमाजार्शी संबंध आलेल्या कांहीं प्रमुख पुरुषांची जी वर आरंभीच नामावळी दिली आहे, त्यांत विद्वत्तेच्या दृष्टीनें रवींद्रनाथ सर्वांत कनिष्ठ ठरतील यांत शका नाही. इतकेंच काय; पण पांडित्य, बहुश्रुतपणा, लेखनशुद्धि, लोकहितबुद्धि, अशा दुसऱ्या अनेक गुणांत वरील मंडळी रवींद्रनाथापेक्षां कांणभर श्रेष्ठच ठरतील. असे असतां वरील नरश्रेष्ठांपैकीं कोणासही न लाभलेला असा त्रिखंडी अद्वितीय कीर्तीचा लाभ रवींद्रनाथांस त्यांच्या कोणत्या गुणांमुळें मिळाला हें ठरविणें कठिणच आहे. सन १९१३ सालीं जगांतील शातताक्षम अशा 'गीतांजली'बद्दल त्यांस नोबेल प्राईज मिळालें. त्यापूर्वी रवींद्रनाथ हे परदेशींच काय, पण स्वदेशींही अप्रसिद्धच होते. ही शेंदीडशे गीतांची अजलि त्यांनीं सन १९०९ सालीं ईश्वरास वाहिली. आणि त्यांची—किंबहुना त्यांच्या इंग्रजी भाषांतराची फलश्रुति म्हणून सन १९१३ साली आशियाचे कविसम्राट् ही लोकोत्तर पदवी त्यांस मिळाली. इतकेच नव्हे, तर पुढे अखिल विश्वांतील शांतिमंत्राचे प्रणेते म्हणून त्यांचा साऱ्या युध्यमान जगांत लौकिक झाला. आणि गेल्या महायुद्धानंतर ह्या भीष्माचार्यांनीं आपल्या उत्तरायण नामक निवासांतून आपल्या शांतिपर्वास सुरुवात केली आहे, असे कोणी मानतात. तेव्हां आमच्या सनातनधर्मराजावर त्याचा काय परिणाम होतो, तेंच आता मुख्यत्वे पाहणें आहे.

आद्य कवि वाल्मीकीचें मूळ रामायण लोकादराच्या अभावीं बहुतांशीं लुप्त झालें, गुणाढ्याचें महाकाव्य रसिकाभावीं त्यास जाळून टाकावें लागलें, भवभूति कवीस रसज्ञाची बाट पाहण्यासाठीं अनंत अशा भविष्यकालावर विसंबावें लागलें, ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरी संन्याशाच्या मुलांवरील गांवचा बहिष्कार उठविण्यासही पुरी पडली नाही, एकनाथांना भागवत लिहून पैठणकरांची प्रीति लाभली नाही. आणि तुकोबांना लोकक्षोभासाठीं आपले अभंग इंद्रायणींत बुडवावे लागले. पण रवींद्रनाथांच्या अवघ्या एकशे तीन गीतांनीं परकीय राष्ट्रांकडूनही चारच वर्षांचे आंत यीदस्वरूप नारदाच्या प्रसादानें कीर्तीचें ध्रुवपद्म मिळविलें. हा सुरुचीचा महिमा नसून त्यांच्या भाग्याचा व कालाचा महिम

होय. अंगांत गुण नसतांही ते कांचनाच्या आश्रयानें भासतात. मग कवि असूनही तो श्रीमान् असेल तर गुणग्राहकतेला काय वाण ! दुसरें असें कीं, खऱ्या घनोत्पादक धंद्यापेक्षां नुसत्या सराफीचा, दलालीचा, नाहीं तर सट्ट्याचा धंदा, जसा आजकाल बेसुमार वाढला आहे, किंवा टेंभुरणीच्या पानापासून रत्नाच्या खार्णांतील अशोधित मातीपर्यंत सर्वांचा बाजारभाव करण्यास राजसेवक जसे टपून बसले आहेत, त्याप्रमाणें सर्व लहानमोठ्या गोष्टींची नोंद व चिकित्सा करण्याकरितां नियतकालिकें आजकाल अगदीं तत्परतेनें तयार आहेत. आपलें खाद्य पृष्ठभागावर येतांच तें धरण्यासाठीं चोंची सरसावलेल्या बगळ्यांच्या रांगांप्रमाणें नियतकालिकांतील लेखकांच्या पुढें सरसावलेल्या बुभुक्षित लेखण्यांच्या तोंडाला जणुं कांहीं अक्षर्यां पाणी सुटले आहे. अशा रीतीने गुणी-जनांच्या निपजेपेक्षां परीक्षकांची भूक अनिवार वाढल्यामुळें कोंड्याचा मांडा करूनही खाण्याच्या वेळा कधीं कधीं येतात. अशा वेळीं गुणग्राहकता हे शब्द फोल ठरतात. ग्रंथप्रकाशक मॅक्मिलन कंपनीची गुणदृष्टि ती कसली ! द्रव्य-दृष्टीच खरी. गीतांजलीची बंगालीत दुसरी आवृत्तीही निघाली नाहीं, तो त्या गीतांजलीच्या भाषांतराच्या परदेशांत आवृत्त्यांवर आवृत्त्या निघाव्या, ही एक सुधारलेल्या काळांतील कुतूहलाची विचित्र वृत्तिच म्हणावी; अथवा हा केवळ सुधारलेला धंदेवाईकपणाच म्हणावा, दुसरें काय ? ह्या आमच्या लिहिण्यावरून जगत्प्रसिद्ध रवींद्रनाथांचा आम्ही भलताच अनादर करित आहो असें कदाचित् कोणास वाटेल तर तसा आमचा मुळींच हेतु नाहीं. ते कविसम्राट् तर खरेच; पण 'नेपाळेश्वर भाललंग चिखला कस्तूरिका मानिती !' हेंच आश्चर्य होय ! कवींची प्रतिभा विद्युत्शलाकेसारखी स्पष्ट आहे. पण प्रश्न इतकाच कीं, जगांत शांततेची स्फूर्ति व्हावी, अशी त्यांत कोणती जादू आहे ? किंवा आपल्या महाराष्ट्रीय संतांच्या स्तोत्रांत अगर एखाद्या पद्यांत जी वेदान्ताची सुंदर मांडणी आढळते, तशी धर्मानुशासनाची सुसंगत प्रणालिका तरी त्यांत कोठें आढळते ? साधूंचीच गोष्ट कशाला; पण मीराबाई, बहिणाबाई यांच्यासारख्या अशिक्षित स्त्रियांच्या पदसंग्रहांत गीतांजलीपेक्षां अर्थपूर्ण व सरस अशीं पद्यें कितीतरी सांपडतील ! इतकेंच काय, पण त्यांच्याहीपेक्षां अप्रसिद्ध कवींचीं अत्यंत प्रतिभासंपन्न व रहस्योद्ग्राही अशीं कविनें भणंगभिकाऱ्यांचे तोंडूनही फुकट ऐकण्यास मिळतात ! त्यास मॅक्मिलन कंपनीची तिजोरी शिल्लिंगांनीं भरावी

लागत नाही! हा अनुभव खास रवींद्रनाथांनाही आहे. व असल्या कित्येक गीतांत असलेली माधुरी आपणांसही अद्याप साधली नाही, असें खुद्द रवींद्रनाथही कबूल करतील. तात्पर्य, रवींद्रनाथ यांचा कवि म्हणून दर्जा जरी फार मोठा असला, नव्हे आहे; तरी त्यांस आज सुशिक्षित जगाने देऊं केलेल्या अद्वितीय अशा पुढारीपणास, ते कारण पुरेसें आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. कवींच्या कल्पनाप्राचुर्यात व्यवहारोपयोगिता असतेच असें नाही. तसेंच पारमार्थिक सत्यही त्यांत शुद्ध स्वरूपांत सांपडणें कठिणच. रात्रीच्या काळ्या फळ्यावर खद्योतांनीं इतस्ततः केलेले प्रकाशलेखन, मानवी व्यवहारास अथवा सत्यदर्शनास, जसें निरर्थक व निरुपयोगीच ठरतें, त्याचप्रमाणे आज संकटाचे ढग आलेल्या दुर्दिनाच्या माथ्यान्हाकाळीं कवींच्या प्रतिभेनें विजेच्या चमकेप्रमाणे क्षणभर आश्चर्यचकित केले, तरी त्यांतून सत्यार्थसूर्यप्रकाशाचें शाश्वत कार्य होईल, असें नाही. किंवा संतांच्या अमोघबाणीच्या मेघवृष्टीप्रमाणें सर्वत्र शांतता लाभेल असेंही नाही. एकदां 'निर्वारं उर्वारिलम्' अशी भावना करून घेतल्यावर कल्पनेचे मनसोक्त फवारे सोडण्यास अडचण कोणती? मग ते आपणास न कां समजेनात! आम्हांस तर हा काव्यसंपत्तीचा केवळ धूर असेंच कधीं कधीं म्हणावेसें वाटतें. अशा अनाकलनीय धुराच्या लोटांतून गरीब तृषार्तींनीं संतांच्या मेघवृष्टीची आशा करणेच फुकट आहे! किंवा जिज्ञासूंची तत्त्वदृष्टि यानें साफ होईल, असाही संभव दिसत नाही. काव्याकरितांच काव्य करणारे चंपुकार किंवा कूटकार वेगळे; पण रवींद्रनाथांसारख्या प्रासादिक कवींनीं त्यांच्यावर वळलेल्या ईश्वरी-कृपामेघाची वृष्टि आम्हां गरीब अजाणांवर सोडण्याच्या आभिर्भावांत दगडाहूनही कठिण अशा गारांचा पाऊस पाडावा, ह्यांत चातकांची तृषा शांत न होतां क्वचित् कोठें फलोन्मुख होणाऱ्या पिकांवरील फलाची मात्र नासाडी आहे, हे आम्हीं अनभिज्ञांनीं थोरांस काय सांगावें?

रवींद्रनाथांच्या आचारविचारांकडे सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतां तेथेंही असेच अनेक विलक्षण प्रकार आढळून येतात. नाटकपिणा व शब्दलाघव यांत केशवचंद्रांशीं त्यांचे बरेच साम्य दिसतें. परंतु केशवचंद्रांतील वैराग्याची आवड रवींद्रनाथांत नाही, आणि रवींद्रनाथांचा देशाभिमान केशवचंद्रांत नाही. आजपर्यंतच्या शास्त्रीय शोधांस वेदांचा आधार देण्यांत

श्रद्धानंदांच्या आर्यसमाजींनीं जी ओढाताण केली आहे, तशीच ओढाताण आजच्या सुधारलेल्या आरामखुर्चीवरील सुलभ वेदान्ताला उपनिषदांचा आधार देण्यांत रवींद्रनाथांनींही केलेली दिसते. परंतु श्रद्धानंदांची वैदिक कर्मावरील निष्ठा रवींद्रनाथांत दिसत नाही. वेदार्थयत्नांत देश-कालाचा मोह पुष्कळ वेळां सत्यनिरपेक्ष व आत्मबंचक होतो. असो. महात्मा गांधी रवींद्रनाथांच्या बरोबरीचे आहेत, असं कोणी म्हणतात; परंतु महात्माजींची यम-नियमांची कडक शिस्त रवींद्रनाथांस कधीच मानवणे शक्य नाही. रवींद्रनाथ सृष्टिसौंदर्यावर लुब्ध झाले आहेत, तर महात्माजी सत्य-शोधनांत गढून गेलेले आहेत. एकांचा राजयोग असला, तर दुसऱ्यांचा कडक वैराग्ययोग आहे. महात्माजींचा सूत-चरखा व असहकारिता रवींद्रनाथांस मुळीच मान्य नाही. त्यांना सूत-चरख्याचें दारिद्र्य नको आहे, मग खायला भाकर नसेल, तर खुशाल तूपसाखरेवर रहावें, असाच महाशयांचा आशय दिसतो ! ते सहकारितेचे मोठे भोक्ते आहेत. परंतु सहकारिता मागण्याकरितां त्यांचा हात इतका दूरवर पसरला आहे कीं, तो जर्मनी व जपान, इंग्लंड व अमेरिका, येथपर्यंत पोचला असेल, तरी स्वदेशांतील पुढाऱ्यांच्या हातीं तो अद्याप क्वचितच लागला असेल ! लोकमान्यांसारखे राष्ट्रबंधु, दासांसारखे देशबंधु, मालवीयांसारखे धर्मबंधु, श्रद्धानंदांसारखे व्यवसायबंधु किंवा महात्माजींसारखे दीनबंधु, इतकेंच काय, पण शिवनाथशास्त्र्यांसारखे संप्रदाय-बंधु, यांच्याशीं सहकारितेनें त्यांनीं क्वचितच काम केलें असेल. इतकेच नव्हे तर स्वदेशांतील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांबद्दल रवींद्रनाथांचा अभिप्राय अनुकूल असेल, असेंही आम्हांस वाटत नाही. ह्या पुढाऱ्यांपासून आमचें रक्षण व्हावें, असें मागण्याची आज जगास वेळ आली आहे, असेंच ते एके ठिकाणीं म्हणतात. भूमीवरील पद्मा व आकाशस्थ गंगा यांमधील अंतरिक्ष ज्याप्रमाणें कबिकल्पनेस शून्यवत् वाटून उपेक्षणीय व्हावे, त्याप्रमाणें रवींद्रनाथांच्या पायाशीं लागलेले बंगाली स्वकीय व स्वातंत्र्याच्या यानांतून सहल करीत येणारे परदेशचे परकीय, ह्या दोन वर्गांपलीकडे बाकीचें जग त्यांस उपेक्षणीयच वाटत असावें असें दिसतें. बंध, नियमन, मर्यादापालन ह्यांचें त्यांनीं ठिकठिकाणीं फार महत्त्व वर्णन केलेलें आहे; पण अमर्यादाच्या नाहीं लागलेले ते स्वतां कोणत्याही नियमनाचे कट्टे

द्वेष्टे असावे असें दिसतें. रूढि, देशाचार, नित्यनैमित्तिक कर्मांचे शास्त्र-निर्वेध, जातिमर्यादा, हे तर राहोत; पण वाङ्मयसेवेच्या त्यांच्या अगदीं राखीव खात्यांतही त्यांची स्वैरवृत्तिच दिसून येते. ते जीं पद्ये करतील व राग गातील ते ऐकून त्यांस शास्त्रशुद्ध मानण्याकरितां त्यांच्या भक्तांना छंद आणि संगीतशास्त्र यांत शिष्टांना असमत असे बरेच फेरफार करावे लागतील, असे वाटते. इंग्रज महाराष्ट्रीचा झगा सांवरून धरण्याकरितां त्यांच्या परिचारिका जशा मागोमाग चालतात, त्याप्रमाणें ह्या कविसम्राटांच्या मागे पाउलें टाकीत वृत्तशास्त्र व संगीतशास्त्र ह्यांस नवीन पाऊलवाट पाडल्यावांचून गति नाही ! त्यांच्या नवीन पद्यास जुनें कोणतेच वृत्त लागले नाहीं, तर त्यांस नूतन वंगांडलमिश्र वृत्तकार म्हणून वाखाणवेच त्यांच्या गाण्यांत कोणत्याही एका रागाचे 'सा री ग म' न जमले तर त्यांच्या गाण्यास मिश्ररागदारी म्हणून त्यांची वाहवा करावी, यावांचून गत्यंतर नाही. इतकेच काय, पण त्यांच्या बंगाली गद्यांतील शब्दयोजनाही तज्ज्ञांनीं ग्वेडवळ व अप्रशस्त ठरविल्याचीं उदाहरणें उत्तरोत्तर अधिकच ऐकिवांत येत आहेत. तसेच त्यांचे दुसरे राखीव खातें म्हणजे त्यांचा खास ब्राह्मसंप्रदाय. त्याचेही निर्वेध ते पाळीत असतीलच, असे आम्हांस वाटत नाही. उदाहरणार्थ, ब्राह्मपथ हा गुरुसंप्रदायाचा कट्टा विरोधी आहे. पण शान्तिनिकेतनांत खुद्द रवींद्रनाथ हेच उघड उघड गुरुदेव म्हणून मानले जात आहेत. आणि आबालवृद्धांकडून या गुरुदेवांचे वदन पादसेवनाचे भक्तिप्रकार तेथे अष्टौप्रहर सुरूच आहेत, असे समजते. तात्पर्य, रवींद्रनाथांमारखे थोर पुरुष बोलतात काय, ते ऐकण्यांतच खरी मौज आहे. ते वागतात कसे ह्याची चिकित्सा करणे, म्हणजे आपल्या अधिकाराचा अतिक्रम होतो असेंच मानलेलें बरें !

रवींद्रनाथ जसे श्रीमान् आहेत तसेच ते मोठे बुद्धिमान्ही आहेत. आणि जेथें लक्ष्मी व सरस्वती ह्या दोन देवींचा वास आहे, तेथे तिसरी शक्तिही आज नाहीं उद्यां कदाचित् विराजमान होईल. आणि अशा ह्या तीन आदिमाया एकत्र झाल्यावर शान्तिनिकेतनांत कोणते चमत्कार घडणें व ठिण आहे ! पण विशेषकरून धार्मिक चळवळ याच दृष्टीने रवींद्रनाथांच्या चळवळीकडे आम्हांस पहावयाचें आहे, व तसें पाहतां वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक धामांत हें शान्तिनिकेतन धाम विशेष भावनाप्रधान आहे, इतकेंच

म्हणतां येईल. शान्तिनिकेतनांतील आश्रमवासी, कवींच्या काल्पनिक वातावरणांत अधांतरीं तरंगण्यांत धन्यता मानीत आहेत, तर साबरमतीचे सत्याग्रही भूमातेच्या पदावरील रजःकणाप्रमाणें नम्र झाले आहेत. वर्णाश्रमधर्मावर श्रद्धा ठेवणारे महात्माजी अंयजांच्या मेढ्यांत बसले आहेत, तर आजच्या वर्णाश्रमधर्माची हेटाळणी करणारे हे सुधारक कवि अस्पृश्यांपासून अति दूर असावेत असे वाटतें! आधिभौतिक सुधारणांचे द्रेष्टे महात्माजी तिला तिलांजलि देण्यास सिद्ध आहेत; परंतु कविसम्राटांच्या विरोधि-भक्तीनें तिला उलट शाश्वतपद दिलें आहे. इंद्रिय-रागी महात्माजींनीं आपल्या मनाचे मुंडण केले आहे, तर ह्या कविवर्यांच्या भोगप्रधान चंचल बुद्धीचे कुतलकलाप वारा येईल तसे नाचत आहेत. एक कर्मयोगी, सत्याच्या शोधांत कष्टत आहेत, तर दुसरे भोगी सृष्टिदेवीची परोपरीनें पूजा बांधण्यांत दंग झाले आहेत. साऱ्या जगांतील अर्धी संपत्ति लुबाडणाऱ्या एकट्या अमेरिकेंतीलही शेंकडा पंचाणवांची संपत्ति राहिलेल्या अवघ्या पांचांजवळ एकवटली आहे! असे हे सुधारलेल्या जगांतील वैषम्य पाहून, दीनदयाळ महात्माजींनीं सत्याग्रहाचा असा दंडक घातला कीं, जीवनार्थ जरूरीहून अधिक संग्रह करणें म्हणजे इतरांची चोरी होय! महात्माजींच्या आस्तेय, अपरिग्रह ह्यांच्या विलक्षण व्याख्यांनी साधकांचा संग्रह अत्यंत संपुष्टांत आणला आहे, तर संस्कृतीचे परम भोक्ते हे श्रीमान् कवि अतिरिक्तता हीच सौंदर्याची खाण, म्हणून ध्येयरूप मानीत आहेत. 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा तो जगदात्मा दशांगुलें उरला।' असे महाराष्ट्रकवि म्हणतात, तर हे बंगाली कवि त्या उलट असें म्हणतात कीं, 'ब्रह्माची अमर्याद अतिरिक्तता हीच सृष्टिरूपानें व्यक्तत्वास येत आहे'. 'व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वं' असें एका अर्थानें संस्कृत कवि म्हणतात, तर हे वंगकवि जगतांतील उत्कृष्ट गुणांना 'ब्रह्मोच्छिष्ट' म्हणतात. यासंबंधी त्यांची विचारसरणी मोठी मनोरंजक आहे. ती अशी:—वेदानें यज्ञाचा हुतशिष्ट हाच दिव्य प्रसाद मानला आहे. मानवी प्राण्यांत जीवन व मानसिक शक्ति यांचा गरजेपेक्षां जो अतिशय आहे, त्यामुळेच मनुष्य, केवळ जीवनास आवश्यक अशा निरनिराळ्या उद्योगांत व कलाकुशलतेत आनंद मानून एकेपरी ईश्वराचें अनुकरण करूं शकतो. केवळ जीवनव्यवहारापुरतीच देवानें माणसास वाचा दिली असती, तर गरजेपुरता तो बोलता व ओरडता; पण वाक्शक्तीच्या अतिशयामुळेच त्यास मधुर गाण्याचा

आनंद भोगतां येतो. केवळ अस्तिभावांतच मर्यादित असलेली सृष्टि जडरूप असते, विशेष चैतन्याच्या अतिशयांतच आनंद-सौंदर्यादि जीवनाचें खरें ऐश्वर्य व्यक्त होतें. आतां आनंदाच्या उद्रेकांतच विश्व संभवतें हें जसें खरें; तसें ब्रह्मानें आपल्या तपस्येच्या नियंत्रणानेंच अव्यक्त व्यक्तत्वास आणलें हेंही खरें आहे. अमर्याद अशा ब्रह्मातिरेकास व्यक्तत्वांत येतांना मर्यादेच्या व्याख्येंत यावेंच लागतें. अमर्याद जेव्हां समर्याद होतें, तेव्हांच सत्यास खरेंपण येतें. उलटपक्षीं नकलेंत अगर चित्रांत एकाद्या गुणाच्या उठावाचा जो अतिशय त्यांतच मूळचें सत्यदर्शन होतें. तात्पर्य, ब्रह्माच्या व्यक्तिभवनांत स्वैर आनंदास तपस्येच्या बांधनाचीही जोड लागते. तेंच ईश्वराचे स्वरूप होय. ईश्वर आपल्याच कायद्यांनीं आपण बांधला जातो, ह्या तात्त्विक विवेचनाचा धागा आणखी न लांबवितां मुद्दयास धरून थोडक्यांत इतके म्हणतां येईल कीं, मनुष्यांनीं आपल्या गरजा वाढविण्यांत सस्फुटीचा परिपोष होतो, यास्तव रवींद्रनाथांस गरजा संपुष्टांत आणण्याचें दैन्य नजरे समोरही नको आहे. ज्यांचें सारें आयुष्य पुष्पांतील मधुपाप्रमाणें निष्कण्टक सुखांत गेले, त्यांस 'नैराश्याम् परमं सुखम्' हा सिद्धान्त पटावा तरी कसा ! रवींद्रनाथ निश्चल ब्रह्माचे उपासक नसून चंचल ब्रह्माचे उपासक आहेत. अविश्वांत कर्मासक्ति हे जीवाचें दैन्य आहे, असें कोणी मानतात. पण रवींद्रनाथांचे ब्रह्मच अत्यंत गतिमान आहे. त्यांच्या आश्रमांत गेलेल्या तिन्हाइतास, आपण स्वप्नसृष्टींतून सत्यसृष्टींत व सत्यसृष्टींतून स्वप्नसृष्टींत एकसारख्या येरझार्या घालीत आहोत, असा भास होतो, असें कोणी म्हणतात; व रवींद्रनाथांच्या व्यक्तिमाहात्म्याचे मोठें कौतुक करतात.

हिंदुस्थानांतील आधुनिक तत्त्वज्ञांच्या अलीकडील एका सभेत अध्यक्ष ह्या नात्यानें रवींद्रनाथांनीं आपलें 'तत्त्वज्ञान' या विषयावर जे व्याख्यान दिलें, तें त्यांनीं विशेष विचारपूर्वक व आपल्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी ओळखून दिलें असलें पाहिजे, हे उघड आहे. ह्या व्याख्यानांत महाभारताची थोरवी किती अवघर्षणीय आहे, हिंदी संत कवींनीं समाजशिक्षणाचें कार्य कसे दृढमूल केलें आहे, पूर्वपरंपरेने पुनीत अशीं तीर्थें व शास्त्रें यांचें अगत्य काय आहे, भक्ति व तत्त्वज्ञान यांचा मिलाफ हिंदी संस्कृतीत कसा साधला आहे, अशा ह्या उत्कृष्ट धर्मशीलाचें रक्षण करण्याकरितां सामाजिक व कौटुंबिक, शास्त्रीय कर्में व विधानें यांची योजना किती स्वाभाविक केली आहे, इत्यादि गोष्टींचें

जें संक्षेपानें दिग्दर्शन केलें आहे, त्यापासून इतरांपेक्षां ब्राह्मसांप्रदायिकांनींच पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे. अशा रीतीचा थोडासा प्रास्ताविक ऊहापोह करून रवींद्रनाथ पुन्हा आपल्या वळणावर गेले आहेत. त्यांचा आशय असा कीं, मुमुक्षूने आतुर होणे, अथवा उतावळीने विहंगम-मार्गाचा अवलंब करूं पाहणे व्यर्थ आहे. आत्मस्वातंत्र्यार्थ अशी घिसाडघाई कामाची नाही. मोक्षफलाच्या आसक्तीने जवळचा मार्ग सांपडणार नाही. वास्तविक मुक्तावस्था ही हळुहळू यथावकाश प्राप्त होणारी प्रगति आहे. ती निवृत्तिरूप नाही किंवा निषेधरूपही नाही. अन्योन्याश्रयांतच स्वातंत्र्याचे बीज आहे. जगिक जबाबदाऱ्यांतून निवृत्त झालेले मुनि हे धुरातच गुरफटून राहणाऱ्या स्फुल्लिंगाप्रमाणे पूर्ण विकास न पावलेले रानटी जीव होत. जीवाजीवांतील सापेक्ष सवध व सहकारिता यांच्या पूर्णतेत आत्मस्वातंत्र्याचा इतिहास सांठविला आहे. स्वार्थपारायणता ही स्वाभाविक सृजनप्रेरणेच्या विरोधी आहे. सग्रहाचा अतिलोभ, जीव आणि जग यात बरेखेडा उत्पन्न करतो. उभयतांत सलोखा पाहिजे- मिलाफ पाहिजे. व्याकृत आणि अव्याकृत, ज्ञान आणि कर्म, सान्त आणि अनंत, विद्या (देवताज्ञान नव्हे तर ब्रह्मविद्या) व अविद्या (कर्म नव्हे तर भौतिकशस्त्र) या द्वद्राच्या साहचर्यांत, समेलनांत सत्य आहे-स्वातंत्र्य आहे. ह्या सापेक्ष भावांतच सारे कल्याण आहे. त्यांतून मुक्तता शक्यच नाही. किंबहुना हा भाव सोडूं पाहणे, म्हणजे पक्ष्याने एकाच पंखाने उडूं पाहण्यासारखे व्यर्थ कष्टप्रद आहे. हे दृष्टपुंडरीक अनंतकाळ अधिकाधिक फुलतच जाणार, आणि त्यांतील प्रेमरसावर लुब्ध झालेले नर-नारायण द्विरेफाप्रमाणे तसेच तेथे सदैव प्रेमबद्ध होऊन राहणार, त्यांस मुक्तता कोठची ! असें हें त्यांना दिग्दर्शित केलेल्या विचारांचे स्वरूप आहे.

रवींद्रनाथांसारख्या प्रतिभासंपन्न तेजस्वी पुरुषाची केव्हांही व कोठेंही अपूर्वाईच वाटणार. मग अशी असामान्य व्यक्ति आपल्या देशाच्या ह्या पडत्या काळांत आपल्याला लाभल्याबद्दल ईश्वराचे आपण धन्यवाद गावे तितके थोडेच आहेत. परंतु दारावरून चाललेली रथोत्सवाची मिरवणूक उपासकांच्या उपासनेत जशी व्यत्यय आणते, त्याप्रमाणे ह्या बड्या पुरुषाचें चारित्र्य पूर्वीपासून चालत आलेल्या शास्त्रशुद्ध परंपरेचा विघात करते, याबद्दल सावध राहणें जरूर आहे. रवींद्रांच्या बुद्धीचा ऐरावत गरीब भाविकांच्या लहानशा

वर्णकुटीत शिरला तर त्यांत त्यांच्या भाग्योदयापेक्षां (संशयात्मा चिन्शयति) असाच संभव अधिक !

त्यांची वरील विचारसरणी जरी भव्य व मोहक दिसत असली, तरी ती येथील पूर्वपरंपरेतील तत्त्वज्ञांसही कितपत पटली असेल, याची शंकाच आहे. शिवाय असे कीं, ज्यांनीं कृत्तिवासाचे रामायण बालपणापासून ऐकले, त्यांनीं प्रभुरामचंद्रास विध्याद्रीतील एकादा रॉकफेलर बनवावे ! हे आश्चर्य नव्हे काय ? “ जे झालेचि नाहीं, त्याची वार्ता पुसशी काई ! ” असे म्हणण्यापर्यंत ज्यांची तत्त्वदृष्टि गेली होती, त्या श्रीसमर्थ रामदासांनीं रामायण लिहितांना त्यांच्या ऐतिहासिक सत्याला धक्का लाविला नाही. अखेरचा अमृतानुभव सांगणारे व ऐकणारे ज्ञानदेव, निवृत्तिनाथ हे बालगोपालांच्या कथा निश्चित-बुद्धीने सांगण्यांत मनसोक्त रंगले. तेव्हां व्यास वाल्मीकांपासून कृत्तिवास-तुळसीदासांपर्यंत; व वशिष्ठ-वामदेवांपासून ज्ञानदेवांपर्यंत सारे तत्त्वज्ञ व सारे पौराणिक कवि मूर्ख असे आतां विसाव्या शतकांतील एका ब्राह्मकवीच्या दिव्य दर्शनावरून ठरविणे फारच धाडसाचे होणार नाही काय ? तुळसीदास व रामदास ह्यांना श्रीरामाचे साक्षात् दर्शन झाले असतां, त्यांचे सांप्रदायी प्रभुरामचंद्रास लिष्टनसारख्या एकाद्या दीर्घोद्योगी प्लॅटरच्या पंक्तीस आणून बसवतील काय ? रवीद्रनाथांच्या गुरुस्थानीं असलेले कबीर-साहेब “ सो राम कुछ और है ” असे म्हणाले असतील; पण म्हणजे कबीर-साहेबांचा राम कांही रवीद्रनाथांच्या रामाप्रमाणे एकाद्या शेतकीखात्याचा उत्पादक नव्हे, हे खास आहे. वैद्यकांतील स्त्रीरोगचिकित्साप्रकरण अथवा वेदान्तांतील वैराग्यप्रकरण, यांत केलेले स्त्रीशरीरवर्णन जरी सत्यास धरून असले, तरी ते इतके अमंगल असते कीं, व्यवहारांत त्याचा उच्चार करणेही योग्य होणार नाही. त्याप्रमाणे रवीद्रनाथांनीं केलेली श्रीराम-कृष्णाच्या चरित्राची विचिकित्सा सत्यास धरून आहे, असे मानले, तरी तीही इतकी रूक्ष व निरुपयोगी आहे कीं, त्या रहस्याची पुराणकारांनीं आपल्या कविकल्पनेत हानि केली, अशी ह्या सौंदर्यप्रेमी कविसम्राटांनीं तक्रार करणें फारच विलक्षण वाटते. रामलीलेचे नाटक का म्हणाना, पण ते कवि वाल्मीकीनी जे रंगविलें, व ज्याचें श्रवण-मनन करून आजपर्यंत अगणित साधक कृतार्थ झाले, त्या नाटकांत आपण न रंगतां व दुसऱ्यांसही न रंगवितां, रामाच्या व हनुमाना-

च्या भूमिका घेणाऱ्या नटांची खाजगी वंशावळ चाळीत बसणाऱ्या एकाद्या पडतमूर्खाप्रमाणें, ही ह्या महाकवीची चिकित्सक वृत्ति हास्यास्पदच ठरते.

भारतकार श्रीव्यास ह्यांची पौराणिक कथानकें ज्यांस अत्यंत असत्य व अप्रयोजक वाटतात, तेच रवींद्रनाथ दुसऱ्या एका व्याख्यानात महाभारताची थोरवी गातात, ह्या विसंगतीचा उलगडा आम्हांस होत नाही. तसेच दुसरे एक उदाहरण घ्यावयाचें, तर कोणी उत्क्रान्तिवादी परशुराम हा इतिहास पूर्व-कालाच्या रानटी अवस्थेतून माणुसकींत आलेला एक पुरुष असें मानतात, दुसरे त्यास ब्रह्मक्षत्रवादाची मूर्ति कल्पितात, तर तिसरे 'विश्वभारती' त्यास इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्याही अलीकडे आणून सोडतात ! आणि महाराष्ट्राचे आध्यात्मिक व राजकीय गुरु श्रीरामदास हे ह्या आपल्या जामदग्न्य बंधूंस चिरंजीव मानून, सतराव्या शतकांत, पोर्तुगीजांनीं कोकणास जांच केल्याबद्दल, त्यांस प्रेमाचा जाब विचारतात. तेव्हां ह्या साऱ्या कल्पनांतून, आम्हीं आपली चिकित्साबुद्धि सोडूनही, श्रीसमर्थांचीच करुणावाणी खरी मानली, तर त्यांत आमचें व सर्वांचे अधिक हित आहे, असें आम्हांस वाटतें.

तात्पर्य, व्यास-वाल्मिकींनीं पौराणिक कथानकांतील रहस्यगोपन केले व पुराणास निंद्य व विकृत स्वरूप दिलें, आणि शंकराचार्यांनीं तर ईशोपनिषदांतील मंत्रही फिरवून टाकले, आणि भलताच वेदार्थ केला. अशा रीतीने सारे सत्यद्रोही व मूर्ख ठरले. परशुराम हा त्रेतायुगांतील सहस्रार्जुनाचा समकालीन नसून शालिवाहनाचा समकालीन ठरू लागला ! राम दक्षिणेतील शेतकरी ठरले, आणि श्रीकृष्ण फक्त गीतेपुरतेच कसेवसे उरले ! अशी भारतीय संस्कृतीची विटंबना करणें, हेच विश्वभारतीचें अवतारचरित्र असेल, तर ह्या बुद्धिमंत कल्पकांस उगें बसण्यास काय घ्याल, असेच विचारण्याची भाविक हिंदी जनतेस वेळ येईल. थोरांचा विद्याविनोदही निदान अर्धवटांचा, बुद्धिभेद करण्यास पुरेसा होतो. आणि या अर्धवटांत केवळ अशिक्षितच नव्हे तर कित्येक सुशिक्षितांचाही समावेश करणें गैर होणार नाही. यास्तव ह्या चिकित्सक बुद्धीचा गौरव न करता स्पष्ट शब्दांत निषेधच करणें, आम्हांस जरूर झालें आहे. कालभेदांमुळें व प्राचीन वाङ्मयाचा लोप झाल्यामुळें, पुराणांतील कांहीं व्यक्तींची व प्रसंगांची संगति लागावी, तशी आज लागत नाही हें खरें; पण समूलच विनश्यति ही कांहीं संगति नव्हे. त्यापेक्षां आपलें अज्ञान कबूल

केलेलें फार बरें, असें आम्हांस वाटतें. हरीचीं सगुण व पवित्र चरित्रें हींच आमच्या धार्मिक जीवनास आधार आहेत. यास्तव लोकहित-बुद्धीची जबाबदारी कळते, अशांनीं त्यास धक्का लावण्यापूर्वीं फारच विचार केला पाहिजे. कारण ज्यांच्या पायाच्या धुळीची आपल्याला योग्यता नाही, अशा थोर पूर्वाचार्यांनीं व ब्रह्मानुभवी संतांनीं परमात्म्याच्या ह्या सुंदर बांधलेल्या पूजेस धक्का लावण्याचें धाडस सहसा केलेलें नाही.

केशवचंद्रांची भक्तिभावना आदि-ब्राह्मांत नाही, हेंच त्या समाजाच्या अपकर्षाचें प्रमुख कारण असें कोणी मानतात. देवेंद्रनाथ, राजनारायण, रवींद्रनाथ यांच्यांत भक्तिभाव नाहीच, असें आम्हांस म्हणवत नाही; पण सामान्य हिंदुजनतेचा भक्तिभाव रामकृष्णादिकांच्या चरित्राच्या सत्यतेवरच उभारलेला असतो. अर्थात् तो आधार काढून घेण्यांत, त्यांचा अधःपात होईल हे उघड आहे. असो. ह्याप्रमाणे पौराणिक कथांच्या ऐतिहासिक सत्याला पूर्णपणें हरताळ फांसल्यामुळें वैष्णव काय व शैव काय, साऱ्याच सगुणभक्तांच्या मनांतून रवींद्रनाथांच्याबद्दल आदर राहणे शक्य नाही. आतां पुराणातून अधिक गंभीर अशा उपनिषदांचा अर्थ लावतांनाही त्यांनीं तत्त्वज्ञांची अथवा शास्त्रज्ञांची दृष्टि ठेविली नाही, आणि पूर्वपरंपरेस त्यांनीं विचारलेले नाही. हे वर दिलेल्या त्यांच्या विचारांच्या गोष्टवाऱ्यावरून सुज्ञ वाचकांच्या सहजच ध्यानीं येईल. त्यांचे म्हणणें असे दिसते कीं, श्रुति-सिद्धान्तांचा अर्थनिधि अगाध आहे, तरी प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या ओजळींत येईल तेच खरे व पुरें असे मानून आपली तृष्णा भागवावी हेंच योग्य आहे. दुसरे त्यांचें म्हणणें असे कीं, देशकाल व व्यक्ति यांस योग्य तो अर्थ देण्यास जर ह्या श्रुतिमाता सिद्ध नसतील तर त्या प्राचीन श्रुति मिठांत खारलेल्या पूर्वजांच्या प्रेतांप्रमाणे निरर्थकच उरतील. तात्पर्य, प्रत्येकानें आपण केलेल्या श्रुत्यर्थाचा पडताळा आपल्या मनाशींच आहे कीं नाही तो पहावा, असे त्यांचे म्हणणें दिसतें. देशकाल व व्यक्ति यांच्या मानानें श्रुतीचे अर्थ वाटतील तेवढे निघतील, व ते सर्व खरेही असतील, हा त्यांचा सिद्धान्त आम्हांला अपूर्वच वाटतो. पण तो खरा मानला तरी त्याप्रमाणें उपनिषद्वाक्यांवर रवींद्रनाथांनीं आपल्या अनुभवाच्या अपेक्षेप्रमाणें दिलेली व्याख्याने इतरांस निर्णायक न होतां, क्वचित् बुद्धिभेद करणारीही होतील, असें ओघानेंच प्राप्त होतें.

रवींद्रनाथ हे एक अंतर्ज्ञानी असे संत कवि आहेत, असें सांगण्यांत येतें. ते भक्त आहेत यांत शंका नाहीं; पण त्यांच्या भक्तीला निसर्गाचें सौंदर्य मानवतें तसें हरीचें परम पवित्र असें सगुणचरित्र भावत नाहीं. आणि त्यावरच तर सामान्यत्वे हिंदु जीवनाचा आधार आहे. तसेच भावनाप्रधान जीव निसर्गाचा भक्त बनेल, व निसर्गप्रेमाच्या अतिरेकांत घडीभर बेहोषही होऊन जाईल. पण ती कांहीं अंतर्ज्ञान्याची समाधि अवस्था खचित नव्हे. भक्तीला वैराग्याचें बळ असल्यावांचून अंतर्ज्ञान संभवेल काय ? अमृतत्व त्यागावांचून लाभेल काय ? मग हरीची सगुणभक्ति व वैराग्य ह्या दोहोचेही जेथें निदान आचारांत वावडें आहे, त्या शान्तिनिकेतनांतील अधिकारी, अपरोक्षानुभूति ही काय चीज अगर अवस्था मानतात ती तेच जाणोत ! पण सनातनधर्मी हिंदु-जनतेची तेथे निष्ठा बसणे दुरापास्त आहे. असो; अशा रीतीने वेद, पुराणें, सदाचार इत्यादि कोणत्याही ठळक बाबतींत हे ब्राह्माश्रमींचे गुरुदेव हिंदुजनतेला निर्णायक उपदेष्टे म्हणून मानतां येतील असे वाटत नाहीं. आतां राहतां राहिलें त्यांचें संस्कृति-संमेलनाचे महत्कार्य. तेही पूर्णतया सिद्धीस जाणें आम्हांस हल्लीं तरी कठिणच दिसतें. कारण, राष्ट्राभिमानाचे बंधारे उडवूं पाहणारे रवींद्रनाथ मायभूमीचे कट्टे अभिमानी आहेत. त्यांच्याइतके जहाल पुरुष ब्राह्मसमाजांत क्वचितच झाले असतील, ही गोष्ट संस्कृतिसंमेलनासाठीं येणाऱ्या पाश्चात्य पंडितांसही कळून चुकली आहे. रवींद्रनाथांच्या ब्राह्म-पूर्वजांत विदेशी वाङ्मयाबद्दल सक्रिय आदर थोडाफार तरी दिसतो. फार काय पण महर्षि देवेंद्रनाथ व राजनारायण त्रोस ह्यांसही कॅट, ब्लूम, कझन्स, नार्हीतर हाफीझ, इत्यादि विदेशीय पंडितांचे चेले म्हटले, तरी शोभेल. पण रवींद्रनाथांच्या गुरुस्थानीं, उग्रनिषदे व चैतन्य, कबीर, विद्यापति, चंडिदास इत्यादि पूर्व-हिंदुस्थानांतील कवींचीं काव्यें हींच येतील. त्यांच्या कोणत्याही व्याख्यानांत अगर लेखांत इतर लेखकांचें अवतरण बहुधा आढळणार नाहीं. ही गोष्टही सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे. तात्पर्य स्वकीय संस्कृतीबद्दल आस्था, व त्या मानाने परकीय, किंबहुना परप्रांतीय, संस्कृतीबद्दल व सुधारणांबद्दल अनास्था, व स्वैरवृत्तीची आवड ह्या गोष्टी इतक्या ठळक रीतीने दिसण्यासारख्या आहेत, कीं फ्रान्समधील सिल्ह्न लेव्हीच काय, पण आपल्याकडील हिंदु विद्या-पीठाचे मालवीय, राजेंद्रकॉलेजचे कामाख्यनाथ मित्र, गुरुकुलाचे प्रो० रामदेव;

रामकृष्ण मिशनचे स्वामी शर्वानंद, टिळक विद्यापीठाचे डॉ० कुर्तकोटी अथवा धर्मोज्जीवनी सभेचे श्री० संतोजीराव इत्यादि विद्वान् त्यांच्याशी हस्तांदोलन करण्यास कितपत तयार होतील, ही शंकाच आहे. आज विश्वभारती ह्या मासिकाचे अंक मोठमोठ्या शहरीही शोधू गेले तरी मिळत नाहीत, हें एक प्रतिसहकारी लोकमताचे गमकच आहे. तथापि ते कांही असलें, तरी विश्वभारतीचे त्यांनीं आरंभिलेले कार्य फारच मोठे आहे, व ते पार पाडण्याची धमक व आस्था त्यांच्याइतकी हिंदुस्थानांत दुसऱ्या कोणात नाही, ही गोष्टही अगदीं खरी आहे. शिवाय आज जरी प्राच्यविद्याविशारदांच्या विशाल-बुद्धीचे हे बौद्धमंदिरच तयार होत असलें, तरी ह्या सरस्वतीमंदिरांत पुढे-मागे केव्हांतरी गणपतीचेही आगमन होणार नाही, हे तरी काय सांगावे ! कारण बौद्धमंदिरांचीं पुढे देवालये झाल्याचे दाखले भारतवर्षाच्या इतिहासात अनेक आहेत. आणि तसे न झाले, तरी केवळ सरस्वतीमंदिरही दर्शनीय नाही असे कोण म्हणेल ? तेव्हां रवीद्रनाथानांनीं अंगीकारलेल्या विश्वभारतीच्या ह्या महत्कार्यांत ईश्वराने त्यांस पूर्ण यश द्यावे, अशीच सर्वांनीं मनोभावाने इच्छा करणे स्वाभाविक आणि जरूर आहे. आणि खरोखर आदि-ब्राह्मसमाजाचे हेच एक उत्कृष्ट स्मारक होणार आहे. आम्ही जी वर टीका केली आहे, ती बहुतांशी सनातनधर्मीयांच्या दृष्टीनेच केली आहे. अर्थात् शान्तिनिकेतन ही संस्था आदि-ब्राह्मांच्या धार्मिक चळवळीचे एक प्रधान अंग आहे, असेच त्यांत मानले आहे. तसे न मानतां वाङ्मय व ललितकला यांचें संशोधन व शिक्षण इतकेच ह्या संस्थेचे ध्येय मानल्यास, आम्हांस ह्या ग्रंथांत त्यासंबंधी अधिक लिहिण्याचे कांहींच प्रयोजन राहणार नाही.

भाग २-परिशिष्ट अ

दुसऱ्या भागाची कालानुक्रमणिका

इ० सन

१८१७ देवेंद्रनाथांचा जन्म.

१८२८ ब्राह्मसमाजस्थापना.

१८३१ देवेंद्रनाथ राममोहनांच्या शाळेंतून कॉलेजांत जातात.

१८३३ राजा राममोहन यांचा मृत्यु.

१८३५ देवेंद्रनाथांच्या आजीचा मृत्यु.

१८३८ देवेंद्रनाथांस ईशोपनिषदांतील संदेश. केशवचंद्रांचा जन्म.

१८३९ देवेंद्रनाथ तत्त्वबोधिनी सभेची स्थापना करतात.

१८४१ तत्त्वबोधिनी सभेचा वार्षिक महोत्सव.

१८४२ देवेंद्रनाथ ब्राह्मसमाजांत सामील होतात.

१८४३ तत्त्वबोधिनी पत्रिका सुरू होते. नवीन ब्राह्मदीक्षा.

१८४४ तत्त्वबोधिनी पाठशाळास्थापना.

१८४५ पांचशें सभासद ब्राह्मसमाजांत दाखल होतात. नवीन ब्राह्मप्रार्थना.

१८४५ डफसाहेबांकडून लहान विद्यार्थ्यांस बातिस्मा. ख्रिस्ती मिशनऱ्यां-
विषद्व हिंदुधर्माचा पुरस्कार. राजनारायण बोस ब्राह्मसमाजांत
दाखल होतात. वेदाध्ययनास चार विद्यार्थी काशीस पाठवितात.

१८४६ द्वारकानाथांचा मृत्यु.

१८४७ देवेंद्रनाथांचा विश्वजित-यज्ञ. ऋग्वेदाच्या भाषांतरास आरंभ.

१८४८ देवेंद्रनाथ ब्राह्मधर्म सांगतात.

१८५० ब्राह्ममतांतील क्रांति.

१८५६ देवेंद्रनाथांस हिमालयांत ईशसंदेश मिळतो. केशवचंद्रांचा विवाह.
त्यांचा परीक्षेंतून बहिष्कार.

१८५७ केशवचंद्र ब्राह्मसमाजांत दाखल होतात. गुडविल फ्रॅटरनिटी.

१८५९ देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांची सीलोनची सफर. ब्राह्मशाळा स्थापना.

- १८६० केशवचंद्रांची लहान धार्मिक चोपडी प्रसिद्ध होतात. संगतसभेची स्थापना. पहिले नगरकीर्तन.
- १८६१ देवेंद्रनाथांची मुलगी सुकुमारीचा ब्राह्मपद्धतीने विवाह. ब्राह्मधर्मा-
नुष्ठान प्रसिद्ध होते. ता. ६ मे रवींद्रनाथांचा जन्म.
- १८६२ केशवचंद्र सहकुटुंब देवेंद्रांकडे येतात. केशवचंद्रांस आचार्यपदप्राप्ति.
- १८६३ केशवचंद्रांनी लाविलेला पहिलाच ब्राह्म मिश्रविवाह. उपासनासमाज स्वतंत्र स्थापन होतो. ब्राह्मधर्माप्रमाणे केशवचंद्राचे पहिलेच जातकर्म. एकेश्वरी मित्रसमाजाची स्थापना. पिराअल्ली ब्राह्मणकुटुंबाची विजयकृष्णाने केलेली शुद्धि.
- १८६४ केशवचंद्र सेन मुबई मद्रासकडे ब्राह्मधर्मप्रसारार्थ जातात. ब्राह्मांचा दुसरा मिश्रविवाह. आचार्यांच्या ठिकाणी यशोपवीतत्यक्तांची उपाचार्य म्हणून नेमणूक. नव्या मंडळींची ब्राह्मप्रतिनिधिसभा. मोठे वादळ.
- १८६६ आदि-ब्राह्मसमाजांतून केशवचंद्र फुटून बाहेर पडतात. अर्ध ख्रिस्तीपद्धतीने आणखी एक मिश्रविवाह. ता. ११ नोव्हेंबर रोजी भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज स्थापन होतो.
- १८६८/६९ भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजमंदिर.
- १८७२ लग्ने रजिस्टर करण्याचा कायदा.
- १८७७ रवींद्रनाथांची इंग्लंडची पहिली सफर.
- १८८१ केशवचंद्रांचे नवविधान प्रगट होते.
- १८८७ शान्तिनिकेतनचा ट्रस्ट.
- १८९९ राजनारायण बांस ह्यांचा मृत्यु.
- १९०१ शान्तिनिकेतन आश्रमस्थापना.
- १९०५ ता. १९ जानेवारी-देवेंद्रनाथांचा मृत्यु. रवींद्रनाथांचे खेया काव्य.
- १९०६ बंगालची फाळणी-रवींद्रांचे राजकारण.
- १९०९ रवींद्रनाथांची बंगाली गीताञ्जलि.
- १९१२ रवींद्रनाथांची युरोपची सफर.
- १९१३ गीताञ्जलिस नोबेल प्वाईज मिळते.
- १९२१ विश्वभारतीची स्थापना.

भाग २-परिशिष्ट ब

दुसऱ्या भागाच्या आधारग्रंथांची यादी

- १ देवेंद्रनाथ ठाकूर:—आत्मचरित्र, लेख व प्रार्थना.
- २ केशवचंद्र सेन:—व्याख्यानं.
- ३ प्रतापचंद्र सेन:—केशवचंद्रांचें चरित्र.
- ४ शिवनाथशास्त्री—ब्राह्मसमाजाचा इतिहास. मी पाहिलेले पुरुष.
- ५ हेमचंद्र सरकार:—ब्राह्मसमाजाचा धर्म.
- ६ रवींद्रनाथ ठाकूर:—क्रिएटिव्ह युनिटी. नॅशनॅलिझम्. साधना, गीताञ्जलि (मराठी), शांतिनिकेतनमाला (मराठी), विश्वभारती, मॉडर्न रिव्यू यांतील लेख इत्यादि.
- ७ फर्कुहार—आधुनिक धार्मिक चळवळी.
- ८ लिओनार्ड:—ब्राह्मसमाजाचा इतिहास.
- ९ सर व्यंकटरत्न:—व्याख्यानं.
- १० प्रि० कामाख्यनाथ मित्र:—नैराश्यवाद.
- ११ जी. ए. नटेशन:—देवेंद्रनाथ, रवींद्रनाथ, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, शशिपाद बानर्जी, प्रतापचंद्र मुकुमदार, यांची चरित्रे.
- १२ सत्येन्द्रनाथ ठाकूर:—धर्मवासना.
- १३ प्रो० राधाकृष्ण:—रवींद्रनाथांचें तत्त्वज्ञान.
- १४ थॉमसन:—रवींद्रनाथांचे चरित्र.
- १५ रामचंद्र गोविंद कानडे:—रवींद्रनाथांचें चरित्र.
- १६ न्या० चंदावरकर:—व्याख्यानं.
- १७ वामन आबाजी मोडक:—लेखसंग्रह.
- १८ अष्टेकर मंडळी:—सार्थ उपनिषदे.
- १९ वे० शा० सं० विष्णुशास्त्री बापट:—सभाष्य उपनिषदे.
- २० राजनारायण बोस:—प्रेमधर्म व इतर निबंध आणि व्याख्यानं.
मनुस्मृति, प्रबुद्ध-भारत, यंग इंडिया, मॉडर्न रिव्यू इत्यादि.

॥ श्री ॥

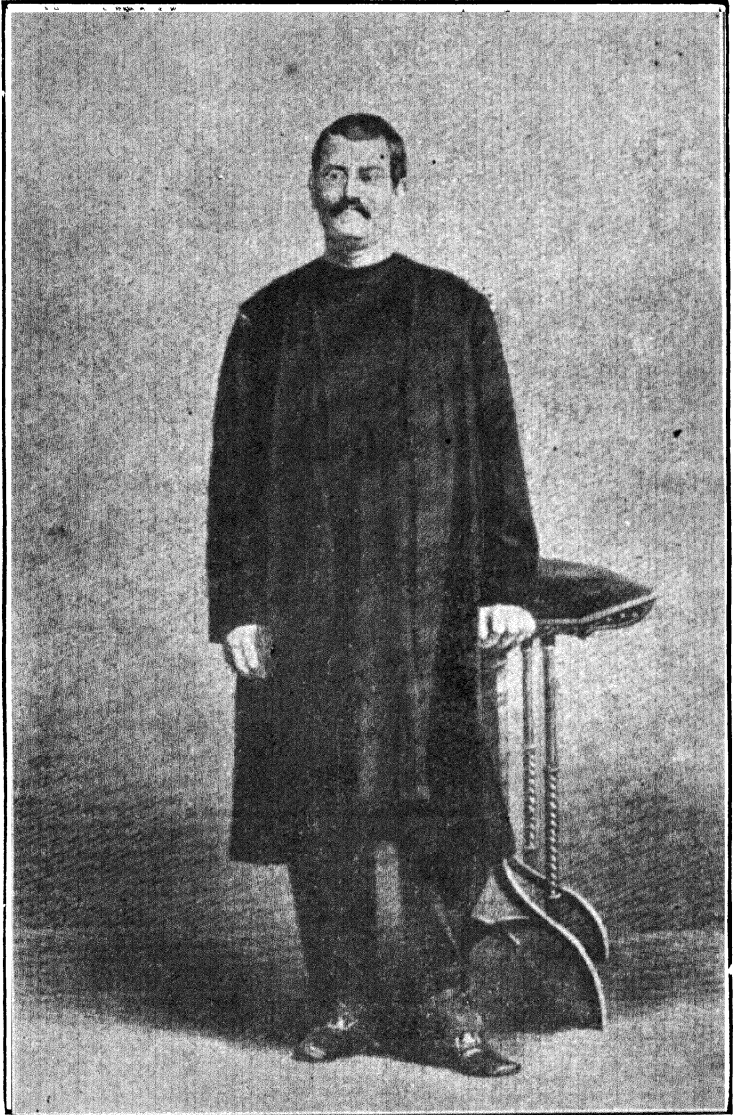
नवयुगधर्म

खंड पहिला—भाग तिसरा

केशवचंद्र सेन

किंवा

भारतवर्षीय ब्राह्मणसमाज

जन्म-इ. सन १८३८] ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन. [मृत्यु-इ. सन १८८४

प्रकरण पहिलें भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज

भागील भागांत लिहिल्याप्रमाणें तारीख ११ नोव्हेंबर सन १८६६ रोजीं भारत-वर्षीय ब्राह्मसमाज ही स्वतंत्र संस्था केशवचंद्रप्रभृति नवीन मंडळींनीं स्थापन केली; आणि देवेंद्रनाथ प्रभृति वडील मंडळींच्या सासुरवासांतून ही नूतन मंडळी एकदांची बाहेर पडली. मग काय, हौसेने नवीन संसाराची जमवा-जमव व मांडामांड करण्यास लगेच सुरुवात झाली. प्रौढ व सुग्रण सूनवाईच्या टापटिपीप्रमाणें ह्या तरुण विद्वानांच्या वसुधैव कुटुंबाचा संसार मोठ्या अकलेनें सजूं लागला.

सुविशालमिदं विश्वं पवित्रं ब्रह्ममन्दिरम् ।
चेतः सुनिर्मलंतीर्थं सत्यं शास्त्रमनश्चरम् ॥
विश्वासो धर्ममूलं हि प्रीतिः परमसाधनम् ।
स्वार्थं नाशन्तु वैराग्यं ब्राह्मैरेव प्रकीर्तते ॥ १ ॥

भावार्थः—“ हें विशाल विश्व हेंच ईश्वराचें मंदिर, शुद्धचित्त हेंच पुण्यक्षेत्र, सत्य हेंच शाश्वत धर्मशास्त्र, श्रद्धा हेंच धर्ममूल, प्रेम हीच श्रेष्ठ अध्यात्मसंस्कृति व स्वार्थत्याग हेंच वैराग्य ” अशी नवदीक्षित गौरगोविंदराय यांनीं रचलेली बिरुदावली त्याच्या द्वारीं झळकूं लागली ! बायबल, कुराण, झेंदावेस्ता, चिनी व हिंदुलोकांचे ग्रंथ, यांतील सुभाषितांच्या श्लोकसंग्रहाचे सदर उपाध्यायांनीं गुंफलेलें लेणें ज्याच्या त्याच्या हातीं पवित्रकाप्रमाणें शोभूं लागले. व्यक्ति-स्वातंत्र्याच्या यशास आरंभ झाला. ठिकठिकाणच्या ब्राह्मसमाजांस संघटने-साठीं निमंत्रणें गेलीं. ब्राह्मसमाजाचा अनियंत्रित कारभार आम्ही आतां सुखंघटित करूं. ब्राह्मसमाजाची सारी मिळकत आदि-ब्राह्मसमाजाचे ट्रस्टींनीं आपल्या ताब्यांत घेतली; परंतु यापुढें अशी अरेरावी चालणार नाही. तर लोकांच्या वर्गणीनें जमा झालेला निधि, त्यांच्या मतानेंच वापरला जाईल. त्याचप्रमाणें प्रागतिक ब्राह्मांचें अध्यक्षपद इतःपर कोणाही मनुष्याकडे न

राहतां जगदीश्वर हाच त्यांचा अध्यक्ष मानला जाईल. अशा प्रकारें केशव-चंद्रांनीं आपल्या कार्याचा प्रस्तावही केला. ठिकठिकाणचे अनेक उत्साही व स्वार्थत्यागी तरुण त्यांस येऊन मिळूं लागले, आणि अशा पर्वणीच्या वेळीं मिस मेरी कापेंटर नामक एक सुप्रसिद्ध आंग्लविदुषीही कलकत्यास येऊन दाखल झाल्या.

त्या बंगाली तरुणांनीं मुख्यत्वेकरून स्त्रीस्वातंत्र्याकरितां आरंभिलेल्या या महत्कार्यांत, कापेंटरबाईचे आगमन म्हणजे एक मोठाच शकुन झाला. बंगाली ब्राह्मिका तरुणींनीं बाईचें मोठें गौरवपूर्वक स्वागत केलें. त्यांच्या सन्मानार्थ कोणा एका एस्. गुडीव्ह नामक डॉक्टरकडे रात्रीचा बंगाली तरुण दांपत्य सहभोजनाचा अपूर्व समारंभ झाला. केशवचंद्रांच्या घरी हिंदु व ख्रिस्ती अशा मिश्र स्त्री-पुरुषांच्या समाजापुढें ख्रिस्तीप्रार्थना झाली ! इतक्यांत नाताळ येऊन ठेपला. मग काय विचारतां ! केशवचंद्रांच्या घरी कापेंटर-बाईंनीं केलेल्या ख्रिस्ती प्रार्थनेस बंगाली तरुण दांपत्यांची गर्दी उडाली. बंगाली तरुणांनीं आपल्या पडद्यांतील लहान लहान बायकाची ख्रिस्ती रिवाजाप्रमाणें आपल्या खेही मंडळींशीं ओळख करून दिली. तो स्त्री-स्वातंत्र्याचा आनंद गगनांत मावेना. मोठमोठ्या जुन्या खानदानींतील जमीनदारांच्या घरचे तरुण, आपल्या बायकांस उवड उघड बाहेर आपल्याबरोबर घेऊन, इंग्रजी अंमल-दारांकडे मेजवानीस जाऊं लागले. स्त्रियांचा गोशा तर गेलाच; पण त्याबरोबर अर्धख्रिस्ती पोषाखही आला. नवीन रिवाजांत जुना पेहराव त्यांस कसासाच वाटूं लागला ! इंग्रज मित्रांस काय गोड वाटेले, ह्याची त्यांनीं विशेष काळजी घेतली, पण गांवकुटाळ व वात्रट पोरे यांचा उपहास मात्र बंगाली तरुणींनीं जागा केला. असो.

ह्याप्रमाणें बाह्यांगाच्या श्रृंगाराप्रमाणें अंतरंगांतील संस्कृतीतही क्रान्ति घडवून आणण्यासाठीं प्रौढ विवाहित स्त्रियांसही खाजगी शिकवण्या सुरू झाल्या. अशा ह्या सुधारलेल्या संसारांतील लग्नकारणेंही, हिंदुविधि. सर्वस्वीं गाळून, ख्रिस्तीलोकांप्रमाणें करारमदारानें होऊं लागलीं. धर्मोन्नती-करितां बायबलाचें अध्ययन, व सत्संगतीकरितां ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं विशेष संघटन ब्राह्मभारतांनीं सुरू केलें. जीझस खाइस्टच्या गुणांनीं त्यांचीं अंतःकरणें पूर्णपणें व्याप्त केलीं. मात्र त्यांचा खाइस्ट ऐतिहासिक नदन, ऐतिहासिक मानलेल्या खाइस्टांतील केवळ कल्याणगुणमयमात्र होता.

अर्थात् हा सूक्ष्म शाब्दिक भेद उपासनेत संभाळणें त्यांस बहुतांशीं अशक्यच झाल्यामुळे, परिणामी ऐतिहासिक खाइस्टीच त्यांचें विलक्षण सख्यत्व जडलें. त्यामुळें साहजिकच हिंदी सणांऐवजीं नाताळसारखे खिस्ती सण ते अगदीं मनोभावें पाळूं लागले; व खिस्तावरच मुद्दाम रचलेलीं नवीन नवीन गीतें व स्तोत्रें मोठ्या भक्तिभावाने म्हणण्यात येऊं लागलीं. तात्पर्य, प्रत्यक्ष धर्मांतर न करितां आचारविचारांत खिस्तीलोकांचे जेवढे अनुकरण करणे शक्य होते, तेवढें मोठ्या उत्साहाने व अहमहमिकेने नवीन ब्राह्म-समाजांत सुरू झालें.

अशा रीतीने खिस्तमय झालेल्या त्या बंगाली तरुणांच्या भावनाप्रधान मनांनीं दोन प्रमुख अशा खिस्ती प्रचाराचा अंगीकार केला, एक पापाची भावना व दुसरी प्रार्थना. आपण पापी आहो व त्यासाठी आपण ईश्वराची प्रार्थना केली पाहिजे. ह्या विचारांनीं त्यांना इतकें उदास केले की, रस्त्यात, सभेत, अथवा विद्यालयांत एखादा तरुण, त्याच्या उदास व विचारक्रांत अशा चेहऱ्यावरून, हा ब्राह्म आहे, असे सहज ओळखू येई. ह्या औदासीन्याबरोबर थोडी विरक्तीची छटाही साहजिकच आली. मुखलालसेवरून त्यांचे मन उडालें. गरीबीच बरी, असे त्यांस वाटूं लागले. उद्यांची काळजी करू नकोस, ही खिस्ताची आज्ञा त्यांनीं शिरसावेंच मानली, व लोकांकडून होणारा छळ शांतपणे सहन करण्यांतही त्यांनीं त्यांचेच अनुकरण केले. द्रव्याभाव व लोकक्षोभ यांमुळे त्यांनीं फारच हालांत दिवस काढले. खायला पोटभर साधे अन्न नाही, पायांत कांहीं नाही, आंगावर नीट कपडे नाहीत, अशा व्यावहारिक दैन्यांतही त्यांनीं ब्राह्मधर्मप्रसाराचें काम मोठ्या उत्साहाने व अहमहमिकेने चालविले. “मी पापी आहे, आणि ईश्वरानें दया केली, तरच माझा तरणोपाय आहे !” या भावनेबरोबर ओघानेंच दुसरी एक भावना त्यांनीं उचलली. ती अशी की, माझ्याप्रमाणें माझे ग्रामबधु व देशबंधु हेही दीन व पापी आहेत, यास्तव त्यांच्या उद्धारासाठीं आपण झटलें पाहिजे. नव्याण्व मेढरांस मार्गावर सोडून चुकलेल्या शंभराव्याकरितां धाव घेणाऱ्या खिस्तधर्मशास्त्रांतील भल्या धनगराचें उदात्त शील हिंदुधर्मवेत्त्यांनीं कधींच जाणलें नाही, याचे त्यांस फार वाईट वाटे ! उपकारांपुरतेच उरलेले तुकोबांसारखे वैष्णव-संत, जगदुद्धाराकरितां आसेतुडिमाचल संचार करणारे श्रीशंकराचार्यांसारखे आचार्य, अज्ञानाने किंवा

कंठचामीकर न्यायानें, त्यांच्या स्वसंस्कारहीन दृष्टीस दिसले नाहींत, असें दिसतें. कारण ब्राह्म-इतिहासकार असें म्हणतात कीं, ही लोकोद्धाराची भावना आम्हीं खिस्ती धर्मांतून घेतली. अखिल जगास पावन करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें हिंदु सिद्ध अगर साधक मानीत नाहींत. पाण्याचे उद्धाराकरितां धावणें ही वृत्ति खिस्तीधर्मांतच आहे. हिंदुधर्माप्रमाणें, साधक आपलें पारमार्थिक कल्याण साधून मोकळा होता. जगदुद्धाराच्या उठा-ठेवांत तो पडत नाहीं. आत्मकल्याणाच्या इच्छेनें कोणी आपल्यापाशीं आलाच तर त्याचा अधिकार पाहून त्यास कृतार्थ करावें, अशी एकांतवासी हिंदु साधूंची पूर्वपद्धत होती. ती सोडून जीझस खाइस्ट अथवा त्याचे अनुयायी पाद्री यांचें अनुकरण करून, पापीजनांचे उद्धाराकरितां चोहोंकडे संचार करणें, हें आपलें कर्तव्य आहे, असें हे प्रागतिक ब्राह्म मानूं लागले. मग वरील भावनेनें प्रेरित होऊन पुष्कळ तरुण विद्यार्थी लोकापवादाची व सुख-सोयीची परवा न करितां, लोकसेवा करण्यास तयार झाले. असे म्हणतात कीं, त्या वेळीं त्यांच्या ठिकाणीं दिसून येणारें वैराग्य व लोककल्याणासाठीं त्यांनीं केलेलें आत्मसमर्पण, ह्यांनीं सर्व लोक आश्चर्यचकित झाले. एके बाजूनें त्यांचा स्वार्थत्याग, व दुसऱ्या बाजूनें जनतेकडून होत असलेली त्यांची अवहेलना व छळ हे पाहून, त्यांच्या पंधरापंधरा वीसवीस वर्षांच्या तरुण बायका, लोक-निंदित अशा सर्व विटंबना सोसण्यास आनंदानें तयार झाल्या ! ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासांत हा काळ चिरस्मरणीय राहिल, असे ब्राह्म-इतिहासकार म्हणतात. इकडे विजय कृष्ण, अघोरनाथ, जदुनाथ वगैरे अनेक ब्राह्म-मिशनऱ्यांनीं आपलें धर्मप्रसाराचें काम जोरानें सुरू केलें. ठिकठिकाणीं समाजस्थापना होऊन ब्राह्मांची ५६० पर्यंत संख्या वाढली. त्यांतही ब्राह्मस्त्रिया किती, ब्राह्मविवाह किती, आणि त्यांत पुन्हा मिश्रविवाह किती, या संख्येवर समाजाच्या उत्कर्षाचें मान ठरविले जात असे. तेव्हां ह्या वेळपर्यंत १९ ब्राह्म-विवाहांपैकी ९ मिश्रविवाह झाले, हें येथें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे. असो. मिस्र मेरी काँप्टर यांस अत्याग्रहाचें बोलवणें आल्यावरून केशवचंद्र त्यांस घेऊन कृष्णनगरास गेले. तेथून बरदान, भागलपूर, बांकीपूर, अलाहाबाद, कानपूर, या शहरांस भेटी देत ते पंजाबांत गेले. इकडे हे ब्राह्म अगदीं खिस्ती होण्याच्या मार्गांत आहेत, असें जाणून विलायतेंतून मिस्तर तिनलिंगसारखे

मोठें बोलके खिस्ती उपदेशक इकडे येऊन दाखल झाले. आपल्या समाजांत-ही ब्राह्मप्रचारकांची बाण पडूं नये, म्हणून केशवचंद्रांनी ब्राह्मविद्यालय पुन्हा सुरू केलें.

अशा रीतीनें जणुंकाय देवाचें राज्य पृथ्वीवर सुरू करण्याचें सर्वांनी अवसान आणलें असतां, तरुण ब्राह्मप्रचारकांना हळुहळू औदासीन्यानें घेरलें. व केशवचंद्रांचा अवसानघात होण्याचाच वेळ आला ! मी पापी आहे व हें सारें जगही पापी आहे, ह्या पाप्यांचा उद्धार कसा व्हावा ! ही त्यांच्या जीवास तळमळ लागली. ह्या विकत घेतलेल्या दुखण्यानें ते अगदीं हताश झाले. आणि धर्मप्रचाराच्या बाह्य खटाटोपानें त्यांच्या मनाची मुळीच शांति होईना ! तेव्हां त्यांचे पुढारी केशवचंद्र यांच्यापुढें हा मोठाच विकट प्रश्न येऊन पडला. गरजेच्या वेणा कल्पनेला प्रसवतात; अथवा मनुष्य अनन्यगतिक झाला, म्हणजे ईश्वरही त्याचा साहाय्यकारी होतो, असें म्हणतात. ह्याचा अनुभव केशवचंद्रांस ह्या वेळीं आला.

आपल्या व्याख्यानांनी देशबांधवांत अपकीर्ति व अविश्वास वाढलेला, जगांत आपलें कोठें वजन नाहीं, वशिला नाहीं, पैसा नाहीं, उपासनेला चांगलीशी स्वतंत्र जागा नाहीं, अनुयायांतही एकोपा आणि धीर नाहीं, अशा स्थितींत त्यांचें दौर्बल्य त्यांच्यापुढें उभें राहिलें. अशा असहाय स्थितीत त्यांचे पोक्त व अनुभवी सल्लागार देवेंद्रनाथ यांच्याकडे जावें, तर तो मार्ग त्यांनी आपल्या वर्तनानें आपणच बंद केलेला. अशा विकट परिस्थितीत केशवचंद्रांचा अहंकार तात्पुरता तरी विरघळला ! आणि आतां एका परमेश्वराबांचून आपली अन्न रक्षण करणारा कोणी नाहीं, हें त्यांनीच अनेकदां प्रतिपादिलेलें तत्त्व अनुभवाने त्यांच्या पुरें गळीं उतरलें. तेव्हां आपल्या निवडक अनुयायांसह रोज त्या भगवंताचा धावा करण्यास त्यांनी आरंभ केला. त्या रोजच्या प्रार्थनांनी त्यांच्या चित्तास थोडासा आराम वाटूं लागला, मनास थोडथोडा धीर येऊं लागला. तेव्हां पुढें सहजच प्रार्थना हें केशवचंद्रांच्या पंथाचें एक विशिष्ट लक्षण झालें.

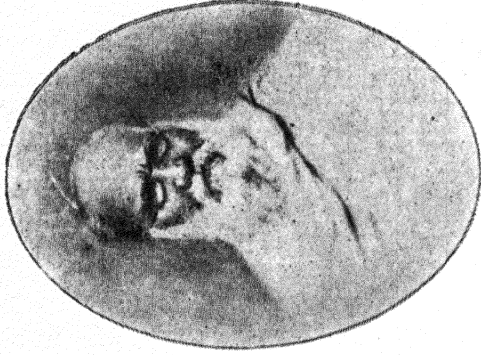
केशवचंद्र व त्यांचा उजवा हात विजयकृष्ण गोस्वामी ह्या दोघांचाही जन्म वैष्णवकुळांत झालेला होता. बंगाल्यांतील महावैष्णव श्रीचैतन्यदेव ह्यांचा सखा अद्वैत ह्याच्याच वंशांत विजयकृष्ण गोस्वामी यांचा जन्म झाला होता.

त्यांच्या ठिकाणचे कुलधर्माचे संस्कार लुप्त झाले होते, ते एकाएकी पुन्हा उदित झाले. मग केशवविजय प्रभृति ब्राह्मांच्या अंतरंगांतील प्रभावळीत जीज्ञस खाइस्टाशेजारी श्रीगीरंग प्रभुही विराजमान झाले, आणि वैष्णवांच्या भक्ति-मार्गाचा अवलंब करून करताळ व एकतारी घेऊन, त्यांनीं भजनसंकीर्तनाचा क्रम सुरू केला. खोल, एकतारी व करताळ यांच्या सार्थात होणाऱ्या वैष्णवी भजनाचा बंगाल्यांतील प्रतिष्ठित गणलेल्या समाजांत अनादरच असे, खुद्द केशवचंद्रांसही पूर्वी त्याचा अत्यंत तिडकारा असे. परंतु ख्रिस्ताप्रमाणे बंगाल्यांतील लोकप्रिय श्रीचैतन्यप्रभूचें अनुकरण करण्याच्या भरांत त्यांनीं वैष्णवी भजनाचा उपकरणांसह अंगीकार केला, आणि ब्रह्मसंकीर्तन या नांवाची ही नवीन द्रूम ब्राह्मसमाजांत सुरू झाली. त्यानें ब्राह्मसमाजाच्या संप्रदायांत मोठीच क्रान्ति घडवून आणली. ह्या कामी विजयकृष्ण गोस्वामी व त्रैलोक्यनाथ संन्याळ ह्यांचें फारच मोठे साह्य झालें. विजयकृष्ण हे स्वभावतःच भक्तिमार्गी होते. शिवाय त्यांचे बंधु हे सनातनधर्माभिमानी वैष्णव असून, त्यांचेही ह्या कार्यां विशेष साहाय्य असे. त्रैलोक्यनाथ संन्याळ हे उत्तम गायक व शीघ्रकवि, ह्या गुणांमुळे चिरंजीव म्हटले जात. अशा योगामुळे ह्या ब्राह्मसंकीर्तनास अपूर्व रंग चढूं लागला. आणि दरसाल नोव्हेंबरांत ब्राह्मोत्सव ह्या नांवाने भजनाचे मोठे चित्ताकर्षक उत्सव ब्राह्म समाजांत होऊं लागले. ज्यांच्या अंतःकरणास भक्तिप्रेमाचा ह्यापूर्वी ओलावा नव्हता व ज्यांचा स्वभाव फार लाजाळू व मिडस्त होता, त्या केशवचंद्रांस अशा रीतीने भजनाचे अगदीं वेड लागलें ते लोकलाज सोडून मोठमोठ्याने भजन करीत नाचूं गाऊं लागले ! आणि त्या भजनानंदानें कंठ सद्गदित होऊन, त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंचे लोट वाहूं लागले !

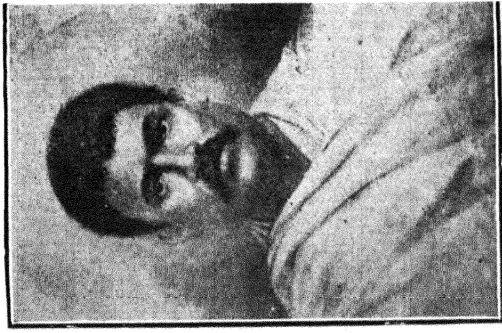
रोगार्त मनुष्य रोगनिवृत्तीकरितां जसा एकदम अनेक उपायांचा अवलंब करितो, तसा केशवचंद्रांनीं आपल्या अनुयायांच्या मनोविकारांवर आणखीही एक इलाज केला. भजनाच्या प्रेमांत निरहंकृति सहज आली असतां, आपण देवेंद्रनाथांकडे परत कसें जावें, हा त्यांच्या मनाचा संकोच कमी झाला. ते नम्रपणें देवेंद्रनाथांकडे गेले, व आपल्या मंडळीस चार उपदेशांच्या गोष्टी सांगा, असें त्यांनीं त्यांस सांगितलें, त्या पुरुषानेही तें मान्य केलें. त्यानंतर लवकरच म्हणजे ता. २२ आक्टोबर १८६७ रोजीं भारतवर्षीय ब्राह्मांची सभा होऊन त्यांत देवेंद्रनाथांस मानव्र देण्यांत आलें. व ह्याच वेळीं त्यांस महर्षि

पं० विजयकृष्ण गोस्वामी.

चिरंजीव त्रिलोक्यनाथ सन्याल.

साधु अघोरनाथ.

हैं बहुमानाचें विशेषण प्रथमच केशवचंद्रांनीं लाबलें. ह्याच सभेंत भारत-वर्षीय ब्राह्मसमाजाचें अध्यक्षपद परमेश्वराकडे सोपविण्यांत आलें.

अशा रीतीनें केशवचंद्रांच्या अनुयायांचे निराश व उदासीन झालेले चेहरे प्रफुल्लित झाले असतां, आदल्या वर्षी ज्या दिवशीं मिस मेरी कार्पेंटरबाईचें ब्राह्म तरुणांनीं व तरुणींनीं मोठ्या मनोभावानें स्वागत केले होते, तोच तारीख २४ नोव्हेंबरचा मंगलदिन अहोरात्र उत्सव करून साजरा करण्याची नवीन द्रूम केशवचंद्रांनीं काढली. सारा दिवस निरनिराळ्या चित्ताकर्षक कार्य-क्रमानें खचून भरला होता. मंदिरांतील कित्येक प्रेक्षक मंडळी जी एकदां सकाळीं ठाणें देऊन जागा धरून बसली, ती सारा दिवस जागची हललीच नाही ! भूक नाही, तहान नाही, सारा एकच वैष्णवसंकीर्तनाचा आनंद ! त्यांत सायंकाळच्या सुमारास महर्षि देवेद्रनाथही मुद्दाम निमंत्रणावरून प्रार्थनेकरितां आले. मग काय विचारतां ! महर्षींच्या सभोवारच त्या तरुण सुशिक्षित ब्राह्मानीं घेर धरून अडाणी गणलेल्या वैष्णवांप्रमाणे नाचण्यास सुरुवात केली ! आणि मग शिवगणांत शोभणाऱ्या महेश्वरांप्रमाणे महर्षिही त्यांत आनंदाने नाचूं लागले !

पुढे इसवी सन १८६८च्या प्रारंभीच ता २४ जानेवारी रोजी केशवचंद्रांनीं आपल्या भारतीय ब्राह्ममंदिराच्या पायाचा दगड बसविला. ईश्वर आपणांस साहाय्यकारी आहे, अशी दृढ भावना झाल्यामुळें, एवढ्या मोठ्या मंदिरास पैसे कसे मिळतील, त्याचा काहीं एक विचार करीत न बसतां त्यांनीं आपले मंदिर अगोदर मनोमय उभारले, आणि मग लगेच पायास सुरुवात केली. ह्या मंदिराचा पाया म्हणजे केशवचंद्रांच्या पुढील सर्व कारकीर्दीचाच पाया होय. हा समारंभ केशवचंद्रांनीं फार थाटाने सजरा केला. त्याच दिवशीं नगरसंकीर्तन नामक एका नवीन संप्रदायास सुरुवात झाली.

ता. २४ रोजी प्रातःकाळीं ब्राह्ममंदिराचे ठिकाणीं जाण्याकरितां केशवचंद्रांनीं मोठी थाटाची मिरवणूक काढली. ह्या मिरवणुकींत सुशिक्षित व अशिक्षित असा उभयविध फारच मोठा समाज सामील झाला. एकेश्वरी पंथाचीं ब्रीदवाक्यें लिहिलेल्या पताका घेऊन उत्साही तरुण मंडळी पुढें झाली. केशवचंद्र व त्यांचे स्नेही आणि अनुयायी बोडके, अनवाणी बंगाली वैष्णवांच्या मेळ्याप्रमाणें भजनाचा गजर करीत चालले. त्यांच्यापुढें त्रैलोक्यनाथ संन्याळ व विजयकृष्ण गोस्वामी हे आघाडीस भजन सांगत चालले होते.

त्या भजनाचा सारांश असा कीं, “बंधू हो! चला, आपल्या दुःखाच्या रात्रीचा शेवट जवळ आला. ईश्वराच्या नामाचा गजर शहरांत दुमदुमून राहिला आहे. सर्वजण आनंदानें ईश्वराचा नामघोष करूं या. त्याने दुःखाचा निरास होऊन शांतीचा लाभ घडेल. गरीब व श्रीमंत, अजाण व सुजाण, स्त्री व पुरुष, जे जे ईश्वराची खरी भक्ति करीत असतील, त्यांचा उद्धार करण्याकरितां दयाळू परमेश्वरानें हा ब्राह्मधर्म, पंथ, वर्ण, जाति इत्यादि भेदाभेद न मानतां, सर्वांस सारखाच मोकळा केला आहे. भवसागरांतून तरून जाण्याचा हा सुलभ मार्ग आहे. येथें उद्धार करणारा साक्षात् परमेश्वरच आहे. यासाठीं अशाश्वत सुखाच्या नादीं न लागतां, ह्या स्वर्गाय पंथाचा अवलंब करा. त्वरा करा, त्वरा करा. विलंब करूं नका. ईश्वराचा आश्रय करा. त्यास अंतःकरणांत विराजमान होऊं या. तो गरिबांचा वाली आहे. त्याच्या कृपेनें तुमचें दुःख नाश पावून, तुम्ही सुखी व सुरक्षित व्हाल.”

ह्या अपूर्व मिरवणुकीनें सर्व कलकत्ता शहर दुमदुमून गेलें. ब्राह्मविरोधि वर्तमानपत्रांनीं व ब्राह्मांपैकींही बाबू राजनारायणप्रभृति आदि-ब्राह्मांनीं ह्या देवभक्तीच्या अतिरेकाची व वैष्णवी अनुकरणाची कडक निंदा चालविली. तथापि लोकांचे थवेच्या थवे मिरवणूक पाहण्यास जमूं लागले. ठिकाणीं गेल्यावर व्याख्यानें, प्रवचनें, भजनें असे विविध कार्यक्रम सुरू झाले. सायंकाळीं फार मोठ्या मिश्रसमाजापुढें संजीवनी निष्ठा “Regenerating Faith” ह्या विषयावर केशवचंद्रांचे विचारवक्तृत्वपूर्ण असे व्याख्यान झाले. त्याचा सारांश पुढें दिला आहे:—

“मनुष्याचा धर्म व देवाचा धर्म, अथवा नीति आणि अध्यात्म, किंवा जुना करार व नवा करार असे धर्मांत दोन पोटभेद होतात. त्यांत पहिल्यापेक्षा दुसऱ्याचे महत्त्व फार जास्त आहे. नीतिधर्म जीवाचे उद्धारास पुरा पडत नाही. नीतिधर्माच्या आज्ञा कितीही चांगल्या असल्या, व त्याप्रमाणे आपल्या वर्तनाचें नियंत्रण करण्याचा प्रत्येकाच्या सदसद्विवेकबुद्धीस हक्क असला, तरी तें सामर्थ्य मानवी बुद्धीत नाही. विषयांचा मोह इतका कठीण आहे, व इंद्रियें इतकीं उच्छृंखल आहेत कीं, मनुष्यास नीतिमर्यादा समजत असूनही त्यांचें पालन होणें, केव्हां केव्हां त्यास अशक्यप्राय होतें. शिवाय कडक नीतिधर्मानें बागणाराही मनुष्य तेवढ्यानें कृतार्थ होतो, असें नाही. त्यास प्राप्तव्य असे

कांहीं तरी राहतेच. तें प्राप्त होण्यासाठीं ब्रह्मनिष्ठा पाहिजे, सत्यनिष्ठा पाहिजे, अमृतत्वावर निष्ठा पाहिजे; आणि ती पाहिजे असेल, तर हे सारे समाजनीतीचे पोकळ वादविवाद बंद झाले पाहिजे. नीतिधर्म सांगणाऱ्याचा व ते पाळणाऱ्याचा अहंकार नाहीसा झाला पाहिजे. पश्चात्तापानें चित्तशुद्धि झाली पाहिजेत. आणि त्याही पश्चात्तापास निष्ठावंत प्रार्थनेची जोड पाहिजे. अशी ही जोड मिळाली कीं, मनुष्यास नवजीवन प्राप्त होते. मोहमय अशा जगिक दृष्टीनें तो मृतप्राय होतो, पण परमात्म्याच्या सत्त्वांत त्याचें संजीवन होते. विषयलालसा देहाला जशी सहज आहे, तसेंच हें आध्यात्मिक जीवन आत्म्यास सहज आणि सुखावह आहे. लहान मुलाची निष्पाप व निर्विकार वृत्ति ही सहज आहे, विवेकबुद्धीच्या खड्या पाहण्यांत संभाळलेल्या सदुणांप्रमाणें ती जरबेत राखलेली नाही, व त्या वृत्तीबद्दल त्याचे ठायीं अहंकाराचा लेशही नाही, तशीच ही ब्रह्मनिष्ठा सहज आहे. म्हणूनच ईशप्राप्तीकरितां बालवृत्ति धारण करण्यास जीवस ख्राइस्टांनीं अनेकदां सांगितलें आहे.”

आपल्या कर्तृत्वाच्या घमेंडींत न राहतां ईशकृपेवर सर्वस्वीं विसंबणें, आणि पश्चात्तापपूर्वक त्याची प्रार्थना करून त्याशीं अनन्यगति होणे, आणि सबाह्यांतर सर्व परमात्माच आहे, अशी दृढश्रद्धा बाळगणें, ह्यासच केशवचंद्र (Regenerating Faith) संजीवनीनिष्ठा असे म्हणतात.

केशवचंद्रांच्या ह्या सुप्रसिद्ध व्याख्यानास व्हाइसरॉय लॉर्ड लॉरेन्सप्रभृति बडे बडे इंग्रज अंमलदारही आले होते. त्यांपैकीं कित्येकांस तर जागा न मिळाल्यामुळे सारा वेळ उभेच रहावे लागले. अशा रीतीने हिंदुस्थानच्या त्या वेळच्या राजधानीच्या शहरां केशवचंद्रांनीं आपली छाप बसविल्यावर, त्या विजयानंदांत त्यांनीं वायव्यप्रांत व मुंबई ह्या प्रांतांतून धर्मप्रसारार्थ आपला दौरा काढला. मुंबईस ही त्यांची दुसरी भेट होती. त्या वेळीं त्यांच्याच प्रेरणेंनें तेथें प्रार्थनासमाज नुकताच स्थापन झाला होता. मुंबईस थोडे दिवस राहून ते मोंगीर येथें परत आले. तेथे रेल्वेनोकरांची एक मोठीच वसाहत होती. त्या ठिकाणीं केशवचंद्रांच्या व्यक्तिमाहात्म्याचा कळस झाला ! भक्त्यानंदांनें तेथील सर्व लोक बेहोष झाले. मोंगीर म्हणजे एक अलौकिक जत्रेचें स्थानच बनून राहिलें. केशवचंद्रांनीं तेथील आबालवृद्धांस व स्त्री-

पुरुषांस इतकें वेड लावलें कीं, ते आपली स्वतःची अक्कलहुषारी साफ विसरले. व्यसनी माणसे व्यसनापार्यां जशीं नादान बनतात, तशी मोगीरची भोळीभावडी मंडळी केशवचंद्रांच्या पायाशीं अगदी दीन बनून राहिली ! परक्या ठिकाणीं येऊन राहिलेल्या मंडळीत स्वार्थनिरपेक्ष प्रेमभाव सहजांच असतो त्यांत केवळ पोटाच्या धंद्यांत चूर झालेल्या ह्या मंडळीवर, आळशावर गंगा यावी त्याप्रमाणें ईश्वराचा मोठाच अनुग्रह झाला, असे त्यांस वाटणेही स्वाभाविक होते. यामुळे मोगीर ही काही काळ ब्राह्मांची पढरीच झाली !

ह्यापुढें केशवचंद्र सेन ह्यांच्या व्याख्यानांत भक्ति हाच विषय प्राधान्येकरून येऊं लागला. केशवचंद्र सेनासारखा अलौकिक वक्ता, भक्तीसारखा प्रेमळ विषय, आणि बंगाली लोकासारखे भावनाप्रधान श्रोते, असा त्रिवेणीसंगम झाल्यावर मग काय विचारतां ! जिकडे तिकडे भक्ति हाच विषय होऊन बसला. भजनोत्सवांत सत्रध दिवस मंडळी रगूं लागली. भक्तीच्या समुद्राला एकाएकीं मोठीच भरती आली. तेथील समाजांतील स्त्रीपुरुषमंडळी भक्ति-भावाने अगदीं वेडावून गेली. प्रेमभावनेनें विनम्र होऊन जो तो एकमेकांच्या पायां पडूं लागला. “आम्हां पाप्यांचा उद्धार करा !” असे दीनवाणीनें विनवीत लोक केशवचंद्र सेनापुढे लोटागणे घालून व्याकुळतेने गडबडां लोळूं लागले ! जीझस खाइस्टचा हा धाकटा भाऊच जगदुद्धाराकरितां भूलोकीं अवतरला आहे, असे लोक म्हणू लागले ! मग केशवावर निरनिराळी गीतें होऊन, तीं लोकांच्या तोंडीं बसलीं. “अहो शेजारी, बंधु हो ! जागे व्हा, तुमच्यामध्ये हा पहा एक अत्यंत दयाळू असा ब्रह्मनिष्ठ योगी अवतरला आहे. तो आपल्या कंठरवानें हरींचे गुणानुवाद गात आहे. त्याचे अतःकरण हेंच परमपुरुषाचें अधिष्ठान आहे.” अशा अर्थाचीं पदे लोक गाऊं लागले !

“बंधुहो, तुमचा उद्धार व्हावा असे वाटत असेल तर केशवचंद्रांचे पाय धरा, त्यावांचून अन्य तरणोपाय नाही ” असे ब्राह्मपीठावरून प्रतापचंद्रां-सारखे उपदेशक उपदेश करूं लागले “हे दयामय प्रभू, हे पतितउद्धारका ! मज गरिबाला विसंबूं नका बरें. आपल्या अवतारसमाप्तीपूर्वीं माझा उद्धार करा. भो गुरुदेव, ह्या आपल्या अधम शिष्याचें स्मरण असूं द्या. हे प्रधान, प्रभु, मी महापातकी, त्या पावित्र्यपीठाजवळ (the throne of holiness) कसा जाऊं शकेन ! त्या परमपुरुषाची (The most high) प्रार्थना

करण्यास मी असमर्थ आहे. म्हणून माझी आपणांस विनवणी आहे कीं, मजकरितां आपण आपल्या तातांस अवश्य भीड घाला !” अशा मजकुराची पत्रे केशवचंद्रांस येऊं लागली. सर्व ब्राह्मांच्या वतीने कित्येक भाविक सांप्रदायी केशवचंद्रांची अशी प्रार्थना करूं लागले कीं, “ आपल्या पायांवर लोटोंगण घेण्याची एकदां आपण आम्हांला संधि दिल्यावर तो आमचा इच्छ आपण हिरावून घेऊ नये. आमच्या अंतरीचा असा दृढविश्वास आहे कीं, आपल्या पायांच्या पुण्यप्रतापाने आमचा उद्धार होईल. आम्हांसारख्या महापाप्यांना आपल्या पायांची धूळ हाच एक आधार आणि शांतीचे साधन आहे. आम्ही आपल्या हातीं आपले हे पाय सदैव धारण करूं, व त्यांचीच उपासना करूं. आणि आमच्या वतीने आपल्या पित्याची आपण अवश्य प्रार्थना करा.”

(You shall pray to thy father on my behalf.)

अशा प्रकारच्या प्रार्थना ब्राह्मसांप्रदायास सर्वथा अयोग्य असल्या, तरी त्यास अप्रत्यक्ष रीतीने केशवचंद्र यांच्याकडून स्फूर्ति मिळत गेली, असें ब्राह्म-
इतिहासकार सांगतात. ह्या अखिल विश्वांत मानवी शरीर हे एकच सुंदर देवालय आहे. ह्यापरतें सुंदर दुसरे कांहीं नाही. एखाद्या पुरुषांुडें नमणें म्हणजे देहरूपाने व्यक्त झालेल्या परमपुरुषाचेच ते वदन आहे. मनुष्य-
देहाचा स्पर्श म्हणजे आपण देवाच्या स्वर्गासच हात लावल्याप्रमाणें आहे. अशा प्रकारे नरदेहाचे गोडवे गाऊन आणि श्रीचैतन्य, नानक असले धर्म-
संस्थापक हे दैवी पुरुष (God men) होते, असे वारंवार सांगून, विभूति-
पूजेचें माहात्म्य त्यांनींच प्रस्थापित केले होते. केशवचंद्रांच्या वाणींत अजब मोहिनी होती, त्यांच्या वृत्तींत विरक्तीची छटा होती, ख्रिस्तचैतन्यधर्माचें एक नवीनच रसायन त्यांनीं बनविलें होते. व सद्गुरूंस शरण जाण्याचा संप्रदाय हिंदूच्या हार्डीमांसीं खिळलेला होता, असे असल्यामुळें एके बाजूस केशव-
चंद्रांचें व्यक्तिमाहात्म्य व दुसरे बाजूस तरुणांची उद्दीपित भावना असा योग घडून आला. मग काय, गुरुभक्तीस पूर लोटला. ब्राह्ममंदिरांतील सार्वजनिक प्रार्थना, पश्चात्ताप पावलेल्या पापी भाविकांच्या स्फुंदस्फुंदून रडण्याने व हुंदक्यानें, बंद पडूं लागल्या. श्रीगौरंगप्रभूप्रमाणे केशवचंद्र सेन हा पापी जनांचे उद्दाराकरितां ईश्वरानें घेतलेला एक अवतारच होय, असे कित्येक म्हणत. तर दुसरे कित्येक, अहो, हा येशु ख्रिस्ताचा बंधूच आमच्या तारणाकरितां

ईश्वरानें इकडे पाठविला आहे, असें म्हणत. मूर्तिपूजेचा निषेध करणाऱ्या ह्या ब्राह्म सुधारकांत हा विभूतिपूजेचा प्रकार इतक्या थरास गेला कीं, एकदां एका भाविक ब्राह्मनां केशवचंद्र सेनांचे पाय आपल्या हातांनीं धुतले; इतकेच नव्हे, तर ते आपल्या बायकोच्या लांब केशकलापांनीं पुसून घेतले !

केशवचंद्र सेनांचें हें वादत चाललेलें व्यक्तिमाहात्म्य कित्येकांस रुचलें नाहीं. आपल्या उपदेशकाचे ठिकाणीं अमानुषत्व मानणें, मनुष्यमात्राप्रमाणें तो चुकीस पात्र नाहीं, असें समजणें, त्यांच्या आचारविचारांत दोष असणें अशक्य आहे, असें कल्पिणें, म्हणजे हा मूर्तिपूजेचाच एक निंद्य प्रकार आहे, असें ते म्हणूं लागले. मतस्वातंत्र्य हा ब्राह्मांचा एक अमोलिक हक्क आहे. जो उपदेशक आपल्या छापेनें शिष्याचा तो हक्क नष्टप्राय करतो, तो उपदेशक दुसऱ्याचा गुरु होण्यास सर्वथा अपात्र आहे, असें ते बोलूं लागले. ह्याप्रमाणें आदि-ब्राह्मसमाज व भारतीय ब्राह्मसमाज ह्यांत मोठी खळबळ उडून गेली. वर्तमान-पत्रांत केशवचंद्र सेनांवर ब्राह्मांकडूनच टीका येऊं लागली. केशवचंद्र सेनांनीं आपलें स्तोम अशा प्रकारें कां माजवून घ्यावें, असा उघड उघड सवाल त्यांस होऊं लागला. भाविकांचा बुद्धिभेद करण्याचा मला काय हक्क आहे, असा केशवचंद्र सेनांनीं आपल्याकडून त्याचा खुलासा केला. पण त्याने सर्वांचें समाधान झालें नाहीं. त्यामुळें कित्येकांनीं तर ब्राह्मसमाज कायमचाच सोडला. आणि जे त्यानंतर ब्राह्मसमाजांत राहिले, त्यांतही कांहीं केशवचंद्रांचे अंधभक्त तर कांहीं त्यांचे निंदक, असे दोन पक्ष उभे राहिले.

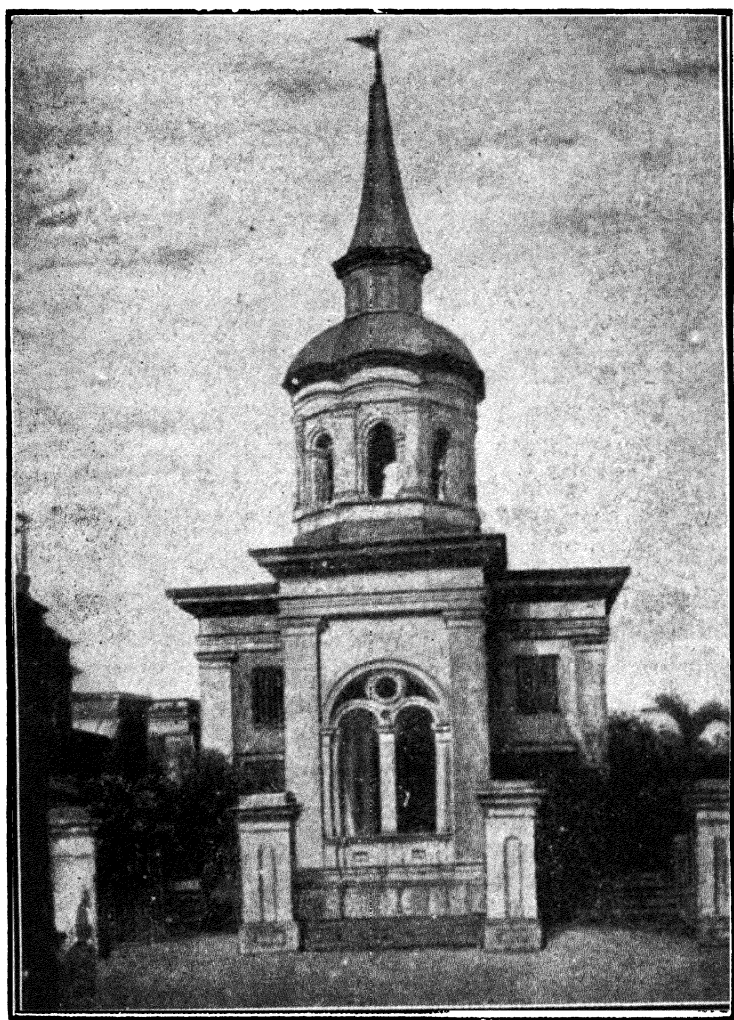
ब्राह्मसंप्रदायांतील हे गैरसमज दूर करण्याकरितां केशवचंद्रांनीं पारमार्थिक गुरुसंबंधीं आपले विचार अशा रीतीनें मांडले कीं, “कोणीही पुरुष पूर्णत्वानें कोणाचा गुरु होऊं शकत नाहीं. तसेंच उलटपक्षीं कोणीही मनुष्य दुसऱ्याचा अंशतः गुरु होऊं शकतो. ज्यांना माझ्यापासून फायदा होतो, त्यांनीं मला मान देणें हें योग्यच आहे; परंतु माझी चार-दोन व्याख्यानें ऐकल्यानें ते माझे शिष्य झाले, असें म्हणतां येणार नाहीं. ईश्वरापेक्षांही गुरुस अधिक मान देणें, हें मनुष्याच्या मनाचें दौर्बल्य आहे. वास्तविक गुरु शिष्यास कोणतेंच धर्मतत्त्व शिकवीत नाहीं. तर तो फक्त साधकास ईश्वरासन्निध नेत असतो, व मग त्याच्या बुद्धींत धर्मप्रेरणा करणारा साक्षात् ईश्वरच असतो. गुरु हा ईश्वर व भक्त यांच्या दरम्यान येऊं शकत नाहीं. गुरु हा परमपुरुषाची गांठ घालून

देणारा एक द्वारपाल आहे. अथवा अस्पष्ट स्वरूपास स्पष्ट करणारा तो एक उपनेत्र आहे.” अशा प्रकारे साधक-बाधक संवादाने दोन्ही पक्षांस संभाळून शरण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला.

ब्राह्मण उपदेशकांनी यशोपवीत धारण करण्याबद्दल आदि-ब्राह्मसमाजाचे उपाचार्य पंडित अयोध्यानाथ पन्नाशी व त्यांस पाठीशी घालणारे प्रधान आचार्य देवेंद्रनाथ, या उभयतांच्यावर मार्गे आग पांखडणारे विजयकृष्ण गोस्वामी ह्यांनीच, या वेळीं केशवचंद्रांवर टीकास्त्र उगारण्यांत पुढाकार घेतला. केशवचंद्रांनी आपले स्तोम अशा रीतीनें माजून दिले, म्हणून कित्येक कष्टे ब्राह्म ज्याप्रमाणे समाज सोडून गेले, त्याचप्रमाणे केशवचंद्रांनी सांप्रदायिकांच्या गुरुभक्तीचा दंभपरिस्फोट केला, तेव्हां कित्येक भाविकांचा बुद्धिभेद होऊन निराशेनें तेही केशवचंद्रांस सोडून गेले. केशवचंद्रांचे समाजापैकी भाविक अभाविक अशा ह्या विरोधकांची संख्या सुदैवाने वाढली नाही. शिवाय ह्या थोड्याफार असंतोषाने त्यांस नाउभेद न करितां, त्या असंतोषास कारण जे अनुयायांचें अलौकिक प्रेम, त्या योगाने त्यांचा आत्मविश्वास उलट वाढविला. अनुयायांच्या प्रीतींत त्यांस ईश्वराची अनुकूलताच दिसून आली आणि आपली चळवळ यशस्वी करण्याची गुरुकिल्लीच आपल्याला सांपडली, असें त्यांस वाटले. तात्पर्य, सांप्रदायांच्या भक्त्युद्रेकांतील थोडाफार अत्याचार सोडून दिला, तर होत असलेला विभूति-पूजेचा प्रकार अनिष्ट नसून इष्टच आहे, असे त्यांनी मानले असावे, असें दिसतें. पुढें केशवचंद्र ह्यांच्या अनुयायांत वर लिहिल्याप्रमाणे कांहीं अंधभक्त व कांहीं उदासीन, असे पक्ष उत्पन्न झाले, तेव्हां केशवचंद्रांनी आपल्या भक्तांचाच नेहमीं उघड उघड पुरस्कार करण्यास कमी केलें नाही. ख्रिस्ताचें व्यक्तिमाहात्म्यच ख्रिस्ती धर्मास कसे आधारभूत झाले आहे, ही गोष्ट त्यांच्या नजरेसमोर अक्षय्य होतीच.

इ० सन १८६९ सालीं भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाच्या मंदिराच्या कामास फार जोरानें सुरुवात झाली. मंदिर जसजसें उभारूं लागलें, तसतसें त्या मंदिरांत पुढें उपदेशिल्या जाणाऱ्या धर्माचें स्वरूपही केशवचंद्र अधिकाधिक स्पष्ट करूं लागले. हातीं घेतलेली चळवळ चित्ताकर्षक कशी करावी, हें केशवचंद्र सेन पूर्णपणे जाणत होते. त्यांचा आत्मविश्वास दांडगा होता.

इ. सन १८६९चे जानेवारी महिन्यांत वार्षिकोत्सवाच्या वेळीं, आमचा मावी पंथ (Future church) या विषयावर त्यांनीं एक व्याख्यान दिलें. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा कीं, “ मनुष्यमात्राच्या गरजा, महत्वाकांक्षा व धर्म-भावना ह्या स्थूल मानानें सारख्याच असल्यामुळें, सर्व धर्मांचीं मूलतत्त्वे एक-सारखींच दिसतात. मानवी मनांत धर्मबीज पेरलेलेच आहे. ते जसें पूर्वाचार्यांच्या मनांत होतें, तसे आमच्याही मनांत आहे. निरनिराळीं मतमतांतरे, उपासनापद्धति व धर्मसंस्था यांच्या कल्पना बीजरूपानें मानवी बुद्धींत असतातच. त्या कितीही दाबल्या तरी दबल्या जात नाहींत. तर देशकालानुसार प्रगट होतात. त्यांत ठिकठिकाणीं भेद होण्याचें कारण इतकेंच कीं, जड सृष्टि, मन व ईश्वर हीं जीं तीन सत्ये आहेत, त्याचें भिन्नत्व न जाणतां त्यांपैकीं कोणत्या तरी एकाच तत्त्वास सत्यत्व देण्यांत येतें. जड सृष्टीचे भोक्ते पुढें पुढे इतके वाढवतात कीं, जड पदार्थ हे ईश्वरनिर्मित आहेत, हें विसरून जड पदार्थांसच ते ईश्वर मानूं लागतात. अशा रीतीनें मूर्तिपूजेचे अनेक पंथ उत्पन्न होतात. तसेच कित्येक मन अथवा जीवात्मा यांच्या द्वारे परमात्म्याची उपासना करण्याचें सोडून ईशनिर्मित जो आत्मा त्याचें परमात्म्याशीं तादात्म्य भावून सोहं (I am god) ही अहंकाराची उपमर्दकारक भावना रूढ करितात. अशा रीतीनें पूज्यपूजकांचें ऐक्य मानणाऱ्या भ्रमिष्ठांचा एक पंथ तयार होतो. वास्तविक ब्रह्मतत्त्व हें एकच एक खरें, पण तें त्रिविध रूपानें व्यक्त झालेलें आहे, असें आमचें धर्ममत आहे, व त्यांत कोणत्याही पंथास अमान्य होण्यासारखे कांहीं नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर हे तत्त्व सर्व भिन्न पंथांचा संग्रह करणारें आहे. ईश्वरावर बापाप्रमाणें सर्वतोपरी प्रेम करणें, व मनुष्यांशीं बंधूप्रमाणें वागणें, हेंच धर्माचें सार आहे, कोणतेही धर्मग्रंथ, कोणतेही महात्मे, कोणतेही धार्मिक आचार आणि कसलेही धर्मविचार, हे खरे तारक नसून ईश्वराची अमर्याद व परम समर्थ अशी कृपा हीच एक उद्धारक आहे, असें हा पंथ अखिल मनुष्यमात्रास व सर्व राष्ट्रांस सांगेल. अशा रीतीनें हिंदु व मुसलमानी धर्मासारखे विरोधी धर्म एकरूप होतील. हिंदु योग्याची ध्यानधारणा व इस्लामी धर्मवीराची कर्मासक्ति, यांचा योग्य मिलाफ होईल, आणि ख्रिस्ती धर्माच्या प्रभावानें जगांतील सर्व पंथांतील उच्च तत्त्वांचा समन्वय झालेलाच आमच्या ब्रह्मधर्मात आढळून येईल. हें सर्व

भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज मंदिर.

होत असतां, आम्ही आपली राष्ट्रीय भावना सोडणार नाही. वास्तविक हिंदुस्थानावर बाहेरचा एकादा धर्म लादावयाचा नसून, हिंदुस्थानांतील एकंदर धर्मविचारांचा वरीलप्रमाणें आंतूनच विकास घडून येईल.

ह्यानंतर ऑगस्ट महिन्याचे बाविसावे तारखेस भारतवर्षीय ब्राह्ममंदिराचा अनावरण समारंभ मोठ्या थाटानें साजरा केला. त्या वेळीं सर्व मतभेदांचा निरास व्हावा, व सर्वत्र बंधुभाव नांदावा, म्हणून हें मंदिर स्थापण्यांत येत आहे, असें केशवचंद्रांनीं जाहीर केलें. तसेंच असेंही सांगण्यांत आलें कीं, या ठिकाणीं पीठावरून जे आचार्य प्रार्थना व उपदेश करताल ते पामर जीव (Sinful men) आहेत, असेंच सर्वांनीं मानावें. जी स्तुति ईश्वरासच लावावयाची ती ह्या मंदिरांतील कोणही व्यक्तीबद्दल करण्यांत येणार नाही. ह्याशिवाय त्या दिवशीं वाचलेल्या जाहीरनाम्यांतील बाकीचा सर्व मजकूर राजा राममोहन यांच्या ट्रस्टडीडच्या भाषेसच धरून आहे. ह्या महोत्सवाच्या दिवशीं, उत्कृष्ट विद्वान् असे कित्येक तरुण, केशवचंद्रांचे अनुयायी बनले. आणि अशा रीतीनें केशवचंद्रांच्या निंदाकांचीं तोंडें आपोआप मिटलीं. विजयकृष्ण गोस्वामी, यांच्यासारखे जे अलीकडे फटकून राहिले होते, त्यांनीं आपला गैरसमज उघड जाहीर करून, तेही केशवचंद्रांस पुन्हा येऊन मिळाले. भारतवर्षीय समाजास स्वतंत्र व सुंदर मंदिराची जोड मिळाल्यामुळे, त्यास अधिक स्थायिकता येऊन तत्संप्रदायी मंडळींचा उत्साह द्विगुणित झाला. आपल्या विजयाची ध्वजा फडकावीत प्रतापचंद्र मुजुमदार, गौरगोविंदराय, आणि अमृतलाल बोस, हे प्रचारक दक्षिणेकडे वळले. बाबू प्रतापचंद्रांच्या वक्तृत्वानें मद्रास व मुंबईवर बरीच छाप टाकली. दोन्ही ठिकाणीं ब्राह्मसंप्रदाय जोरानें सुरू झाले. सुप्रसिद्ध ब्राह्मप्रचारक अघोरनाथ गुप्त हे तर आसामच्या अभेद्य अरण्यांतून वाट काढीत पलीकडे गेले, व तेथील अडाणी आणि रानटी लोकांतही आपल्या नवीन धर्माचा प्रसार करण्यांत ते यशस्वी झाले. अशा रीतीनें भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज अखिल भारतवर्षांत दुमदुमून राहिला.

प्रकरण दुसरें दुसरी फूट

इ. सन १८७० सालीं केशवचंद्र विलायतेस गेले असतां, तेथील विनोद पत्रांत त्यांच्याबद्दल एक कविता छापली. त्याचा भावार्थ असा:—

पाहुणा कोण हा आला । न जाणो कीं बुरा भला ॥

बाबू सेन म्हणों त्याला । पोळ कीं टोळ धाकुला ! ॥

केशवचंद्रांच्या कित्येक प्रार्थनांतील त्यांच्या स्वतांबद्दलची क्षुद्रबुद्धि आणि त्यांच्या आचरणांतील अगडबंद महत्त्वाकांक्षा, हा विजोड वरील अनुष्टुपांतील विजोडाप्रमाणेच विस्मयकारक होता. केशवचंद्र म्हणजे जित राष्ट्रातील एक क्षुद्र काळा कीटक, कीं त्यांच्या मुलखांतील “ जॉन बुल ” ! हा खरोखरीच केव्हां केव्हां प्रश्न पडे. त्यांच्या विचार आणि आचारांतही कोठ कोठें हीच विसंगति दिसून येते. समुद्रासारख्या पसरलेल्या श्रोतृसमुदायापुढें व्याख्यात्याच्या पीठावरून सिंहगर्जना करणारे केशवचंद्र खाजगी मुलाखतीत अगदींच गर्भगळीत होत. भणंग-भिकारी अशा वैष्णवांच्या मेळ्यांत रंगणारे केशवचंद्र कधीं राजदरबारच्या मानाचे मानकरी होत. त्या वेळींही अनुकूल वारा मिळाला. तसतसा केशवचंद्र सन ह्यांच्या महत्त्वाकांक्षेचा पतंग अधिकच भराव्या मारूं लागला, किंवा कदाचित् असेही म्हणतां येईल कीं, त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेची भूक भागण्याइतका सहानुभूतीचा सुकाळ स्वदेशीं न लाभल्यामुळे, इंग्रज जनतेच्या ठिकाणीं आपल्या राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थिती-संबंधीं हितबुद्धि उत्पन्न करावी, म्हणून राजा राममोहन यांच्याप्रमाणें आपणही विलायतची सफर करावी, अशी कल्पना ह्यांच्या डोक्यांत आली.

केशवचंद्रांचा प्रत्येक कार्यक्रम चमत्कृतिजनक असे, किंवा तसा तो ब्हावा, असा त्यांचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्न असे. पुष्कळ वेळां ते आपल्या बेताचा अगोदर कोणास मागमूसही लागूं देत नसत. त्यांच्या अनुयायांस ह्या बेताचा अगोदर वासही नव्हता. त्यांस हा बेत कळतांच मोठें आश्चर्य वाटलें. व केशवचंद्रांच्या गैरहजेरींत आपली संस्था कशी चालेल, याबद्दल अवघडही

वाटलें. आपल्या गैरहजेरीत समाजांत बखेडा व मतभेद माजून नये, म्हणून केशवचंद्रांनीं व्यक्तींचे व्यक्तिशः माहात्म्य समाजांत आपल्यामागे ठेवलें नाहीं. कारण व्यक्तींचे देव्हारे माजविण्यांत संप्रदायभेदाचे मूळ असतें. हें त्यांनीं जाणले होते. तसंच गुरुभक्ति, वैराग्य, प्रपंचत्याग, पश्चात्ताप, भक्ति, ईश-कृपा इत्यादि कित्येक वादग्रस्त मुद्द्यांवर मतभेद होणे. अपरिहार्य असल्यामुळें, अशा मतभेदामुळें कोणीही भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज सोडण्याचें कारण नाहीं, असेही त्यांनीं सांगून ठेवलें. आणि आपल्या अधिकाराचीं सूत्रे आपले सहकारी बालमित्र बाबू प्रतापचंद्र मुजुमदार यांच्या स्वार्थीन करून केशवचंद्र, बरोबर बरेच तरुण विद्यार्थी घेऊन विलायतची सफर करण्यास निघून गेले. ख्रिस्तीलोक व ख्रिस्तोधर्म ह्यात असावा तसा मेळ त्यास येथे दिसला नाहीं. तेव्हा थेट इंग्लंडांतील समाजात तो कसा आचरला जातो, हेही पाहण्याची त्यास उत्कंठा होती. बायबल आणि शेक्सपीअरचे ग्रंथ हे त्यांचे अत्यंत आवडीचे ग्रंथ होते. बायबल आणि शेक्सपीअर हे आत्मसात् केल्यानें मनुष्य केवळ अलौकिक होतो, असं ते वारंवार म्हणत. तेव्हां त्या दृष्टीने ह्या त्याच्या प्रयाणास भाविकांच्या यात्रेचेच स्वरूप आले होतें.

अशा रीतीने, त्यांच्या ध्येयरूप झालेल्या विलायतेस ते गेल्यावर, तेथे त्याचा अत्यंत गौरव झाला. त्यावेळच्या अँग्लो-इंडियनांचे पुढारी व पूर्वीचे येथील व्हाईसरॉय लॉर्ड लॉरेन्स, हे केशवचंद्राचे मोठे चहाते असल्यामुळें, विलायतेत केशवचंद्राच्या आतिथ्याचा त्यांनी पत्कर घेतला. विलायतेतील एकेश्वरीपंथाचे एक उत्साही चिटणीस, ह्या भारतीय ब्राह्म-पुढाऱ्याच्या पाहुणचारात सारखे तत्पर राहिले. कित्येक तरुण सामाजिक (friendly) स्त्रिया तर केशवचंद्र सेन रहातात कसे, ते चहा केव्हां घेतात, काय खातात, केव्हां खातात, त्याच्या आवडी कोणत्या, त्यांचा दिनक्रम कसा ह्यांबद्दलची हस्त-पत्रकें छापून, तीं केशवचंद्र ज्या गांवीं जावयाचे असतील, त्या त्या गांवीं अगोदर पाठवीत असत. इंग्लंडांत गेल्यावर तेथील बडे बडे तत्त्ववेत्ते मॅक्स-मुल्लर, जॉन स्टुअर्ट मिल, प्रो० न्यूमन, जेम्स मार्टिनी अशांनी त्यांच्या भेटी घेतल्या, ग्लॅडस्टनसारख्या थोर मुत्सद्दयांनी त्यांस उपाहारास बोलाविलें. इतकेंच काय, पण त्या वेळची सार्वभौम बादशाहीण महाराणी व्हिक्टोरिया यांनीही खुद्द राजवाड्यांत त्यांचा पाहुणचार केला. तेव्हां केशवचंद्र सेनांनीं

आपल्या बायकोचा फोटो राणी सरकारांस नजर केला. त्यांनीही त्याचा मेहरबानीने स्वीकार करून शिवाय केशवचंद्र सेनांचाही फोटो मागून घेतला. व शिवाय महाराणीने आपली दोन पुस्तके केशवचंद्रांस, स्वतांचे सहीनिशी, नजर केली.

ह्या मानमान्यतेच्या गहजवाने केशवचंद्र सेन इंग्रजांचे कायमचे शरमिधे झाले. त्यामुळे पुढे पुढे त्यांच्या स्वामिभक्तीस इतका ऊत आला की, आज त्याचे तत्संबंधी उद्गार कोणासही हास्यास्पद वाटल्यावांचून राहणार नाहीत. ख्रिस्त, ख्रिस्तीधर्म आणि एकेश्वरी ब्राह्मसमाज ह्यांसंबंधी इंग्लंडांत त्यांनी जी व्याख्यानांची झोड उडविली, त्यावरून सर्व हिंदुस्थान व नंतर सारा आशिया लवकरच ख्रिस्ती होणार, अशी इंग्लंडांतील पोक्त व विचारी माणसांसही फार आशा वाटू लागली. ख्रिस्तभक्त राजा राममोहन काय, किंवा येशुदास केशवचंद्र काय, ह्यांचे जे इंग्लंडांत अपूर्व आदरातिथ्य झाले, त्यांतील रहस्य हेच असवें. कारण, त्याच केशवचंद्रांनी जेव्हां हिंदुस्थानासंबंधी इंग्लंडचे कर्तव्य, ह्या विषयासंबंधी दोन केवळ सामोपचाराच्या गोष्टी इंग्लंडांतील एका व्याख्यानांत सांगितल्या, तेव्हां त्यांच्यावर टीकांचा नुसता भडीमार झाला ! इतकेंच नव्हे. तर एका इंग्रज बहादुराने तर उद्दामपणाने असें जाहीर केले की, माझ्या हातांत हंटर (चाबूक) असतां, केशवचंद्रांचे ते व्याख्यान कोणाची हिंमत असेल, त्यानें मजपुढें वाचून दाखवावें ! त्यास पांचशे रुपये इनाम मिळेल !

असो. याप्रमाणे केशवचंद्रांस इंग्लंडांत असतां, तेथेही भल्याबुऱ्या माणसांचे अनुभव येऊन गेले. तथापि एकंदरीत त्यांचा तेथें गौरवच झाला, यांत शंका नाही. ह्याप्रमाणे थोरा-मोठ्यांकडून मानमान्यता मिळवून केशवचंद्र सेन सुमारे नऊ महिन्यांनी स्वदेशी परत आले. तेथून परत येतांना एकेश्वरी समाजाचे पुढारी चॅनिंगसाहेब यांस त्यांनी असें कळविलें की, पूर्व पश्चिम-योग व्हावा, असाच ईश्वराचा संकेत मला दिसतो, कालाची मला अनुकूलता आढळते. आणि माझ्या ह्या विलायतेच्या सफरीनें तर माझी अशी खात्री झाली आहे की, साऱ्या विश्वासच आपले घर समजून सर्वांवर बंधुभगिनी-प्रमाणे प्रेम करणें, ही गोष्ट अगदीं शक्य आहे. ह्या उद्गारांत औपचारिक भाग बराच असावा, असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

केशवचंद्रांचें स्वदेशीं स्वागत करण्याचा पहिला मान मुंबईच्या प्रार्थना-समाजास लाभला. केशवचंद्रांनीं इंग्लंडमधील आपले अनुभव प्रथम मुंबई-करांस निवेदन केले. त्यावरून येशू ख्रिस्ताचा पश्चिमनिवास त्यांस कांहीं बाबतींत स्पृहणीय तर कांहीं बाबतींत तिरस्करणीय वाटला असावा, असें दिसतें. इंग्लंडांत ख्रिस्तीधर्माचा उत्कर्ष पहावयास मिळेल, असें त्यांस वाटलें होतें, त्यांत वास्तविक त्यांची पूर्ण निराशा झाली होती ! हिंदुस्थानांतील संथभेदाला विटलेल्या केशवचंद्रास बारीकशा इंग्लंड देशांत ख्रिस्तीधर्माचे अडीचशें पोटभेद आढळले ! आणि इंग्लंडपासून कांहीं तरी शिकण्याच्या बुद्धीने जे तेथे गेले, ते खास इंग्लंडच, धर्म, आचार, आणि विचार ह्या बाबतींत अद्याप जवळ जवळ रानटी स्थितीत आहे, असें पाहून परत फिरले ! नाही म्हणायला, इंग्लंड राष्ट्रीयदृष्ट्या आमचें कल्याण करीलच करील, ही एकच भावना त्यांनीं आपल्या उराशी धरली होती परंतु त्यासंबंधीही ते आज ह्यात असते, तर त्यांनीं काय उद्गार काढले असते, हें त्यांच्या त्या वेळच्या उद्गारांवरून दिसून येईल. केशवचंद्र म्हणतात कीं, 'लोकांचा आतां असा समज होऊं लागला आहे कीं, हिंदुस्थान ही एक पवित्र ठेव आहे. ह्या देशाचें कल्याण व्हावें, म्हणून ईश्वराने ही ठेव केवळ भरवंशाचे पालक म्हणून इग्रजांचे ताब्यांत दिली आहे. व ते त्याबद्दल ईश्वरास जबाबदार आहेत..... पण हिंदी जनतेचीं दळणवळण ठेवून त्यांच्यावर राजकीय सत्ता गाजविण्यांत जर. इंग्लंडची केवळ द्रव्यदृष्टिच असेल, आणि (केशवचंद्र पुढें म्हणतात) आध्यात्मिक जीवनाच्या महत्त्वाच्या सुधारणा जर इंग्लंड हिंदी लोकांवरच सोंपवीत असेल, तर मी असें म्हणें कीं, ब्रिटिशांचा ह्या क्षणीं नायनाट झालेला पत्करला !' बरील उद्गारांत वक्त्याचें इंग्लंडसंबंधी विलक्षण आशावादित्व दिसून येतें. आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही दृष्टींनीं इंग्लंड आम्हांस तारक होईल, अशी त्यांस उमेद होती. Onward, Forward, Heavenward, पुढें व्हा, प्रगति करा आणि स्वर्ग गांठा ! हा पाश्चात्यांचा निरोप त्यांनीं हिंदुस्थानवासीयांस प्रथम मुंबईस सांगितला. आणि आपल्या बंगालप्रांतीं गेल्यावर, त्यांनीं सामाजिक सुधारणांचीं कित्येक विलायती रोपें तेथें रुजविण्याचा खटाटोप चालविला.

केशवचंद्रांच्या विलायतच्या यशस्वी सफरीनें त्यांच्या येथील लौकिकांतही

स्वाभाविक भर पडली, आणि त्या योगाने त्यांचा कार्याचा उत्साह द्विगुणित झाला. विलायतंतून आल्यानंतर केशवचंद्रांनी तेथील अनुभवाचा फायदा घेऊन एक भारत-सुधारक-मंडळ (Indian Reform association) ह्या नांवाची संस्था इ. सन १८७० च्या आक्टोबरांत निर्माण केली. ह्या संस्थेचे सारे उत्पादक ब्राह्म असून, अध्यक्ष खुद्द केशवचंद्र सेन हेच होते. तरी ही संस्था ब्राह्मसंप्रदायापेक्षा अधिक व्यापक असल्यामुळे, ह्या संस्थेने सर्व धर्मांच्या लोकांची सशुभूति संपादन केली. हिच्या पहिल्याच वार्षिक समारभाचे वेळी पहिला ठराव कलकत्याचे विशप डॉ० मिलमन ह्यांनी पुढे आणला, व त्यास अनुमोदन दुसरे एक नेटिव खिश्चन डॉ० मूरे ह्यांनी दिले. ह्या संस्थेने भूत-दयेची कामे, स्त्री-शिक्षण, उच्च शिक्षण, औद्योगिक शिक्षण, मद्यपाननिषेध आणि सुलभ-वाङ्मयप्रसार हीं कार्ये हातीं घेतलीं. इ. सन १८७० सालीं केशवचंद्रांचा 'सुलभ समाचार' सुरू झाला, व तो विशेष लोकप्रियही झाला. केशवचंद्रांचे प्रतिष्ठित स्नेही व शिष्य जनलजा सोडून रस्तोरस्तीं 'सुलभ समाचार' घेऊन विक्रीकरितां हिंडूं लागले. पंडित शिवनाथशास्त्री ह्या अनुभविक विद्वानाच्या संपादकत्वाखाली 'मद्य कीं गरल' ह्या नांवाचे एक मासिक सुरू झाले. स्त्रियांच्या 'वामाहितैषिणी' सभा निर्माण झाल्या. सुतार व लोहार कामांच्या वर्गांत खुद्द केशवचंद्र काम करूं लागले. आणि इतके सर्व खटाटोप सुरू असतांच, केशवचंद्रांनी आपलें योगावरील एक नवीन पुस्तक प्रसिद्ध केलें.

ह्याप्रमाणें केशवचंद्र सेन इकडे लोकोपयोगी कामांत गढले असतां, देवेंद्रनाथ ठाकूर हे आपली हिमालयाची सफर पुरी करून स्वगृहीं परत आले. केशवचंद्रांच्या भारतीय ब्राह्मसमाजाचा उत्कर्ष होत असलेला पाहून त्यांस आनंद झाला. केशवचंद्र सेनांशीं त्यांचे मतभेद होते, तरी त्यांच्या नवीन समाजमंदिरास देवेंद्रनाथांनीं मोकळ्या मनानें मदत केली होती. हिमालयांतून परत आल्यावर, त्यांच्या वारवार भेटी होत. त्या वेळीं दोन्ही समाज कांहीं शतींवर एकत्र करण्याचीही वाटाघाट सुरू झाली. परंतु दोन्ही समाजांच्या सभासदांचीं मने एकमेकांविषयीं असावीं तितकीं आदरयुक्त नव्हतीं. अशा स्थितीत समेटाचा देखावा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं; असें आदि-ब्राह्मसमाजी मंडळींचें मत पडलें. दोन्ही समाज वेगळे पडल्यास सात वर्षे होऊन गेलीं होती. तेव्हां दोन्ही समाजांत पुन्हा सलोखा होण्यासाठीं दोन्ही समाजांनीं आपले वार्षिक

उत्सव माघी एकादशीच्या दिवशीं न करितां, आदि-ब्राह्मसमाजानें एकादशीचे दिवशीं व भारतवर्षीय समाजानें दुसऱ्या एखादे दिवशीं, याप्रमाणें साजरे करावे, म्हणजे उभय समाजांतील सभासदांस एक दिवस तरी एकत्र जमतां येईल. असे देवेंद्रनाथांनीं सुचविले, परंतु तोही योग जमला नाही. पण इ. सन १८७१ सालीं देवेंद्रनाथांनीं भारतवर्षीय समाजांत येऊन व्याख्यान द्यावें, अशी केशवचंद्रांनीं विनंति केली. देवेंद्रनाथ त्याप्रमाणें गेलेही. आणि आतां त्यांच्या गंभीर व ओजस्वी वाणीतून आपल्याला कांही ऐक्यवर्धक असा बोध ऐकण्यास मिळेल, अशा उत्सुकतेने केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी जमले असतां, देवेंद्रनाथांनीं आपल्या अधिकारयुक्तवाणीने केशवचंद्र व त्यांचे अनुयायी यांच्या खिस्त व खिस्तीधर्म ह्यांकडे असलेल्या ओढ्याबद्दल त्यांची कानउघडणी केली. 'तुम्ही एकतर खरे खरे ब्राह्म असा, नाहीं तर उघड खिस्ती व्हा. दोन्ही पंथाचा सावळागोधळ करण्याच्या भरीस पडूं नका', असें त्यांनीं सर्वास बजावून सांगितले हे त्यांचे व्याख्यान केशवचंद्रप्रभृति मंडळीस आवडले नाहीं. आणि एकी न साधतां त्या व्याख्यानेने बेकी मात्र कायमची झाली. गरम रक्ताच्या सुमारे साठ ब्राह्मणांनीं तर महर्षींचा उघड लेखी निषेध प्रसिद्ध केला ! तथापि त्याने दोन्ही पुढाऱ्यांच्या एकमेकांवरील प्रेमांत शेवटपर्यंत अंतर पडले नाही, असे पुढील अनुभवावरून दिसतें.

वरीलप्रमाणें भारतवर्षीय समाजाचीं कमीअधिक प्रमाणाने महत्त्वाचीं कामे सुरू असतां, ब्राह्मसमाजांत एक अत्यंत वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित झाला. ब्राह्मसमाजांत दुफळी होण्याच्या पूर्वींभासूनच भिन्न जातींतील विवादास सुरुवात झाली होती. त्यानंतर कट्टर सुधारकांचा जेव्हां नवीन ब्राह्मसमाज अलग पडला, तेव्हां तर त्यांनीं लग्नकार्यांतील सर्व आवश्यक हिंदुसंस्कारांस व विधींस फांटा दिला. परंतु ह्या आपल्या स्वैराचाराचा परिणाम, आपली भावी प्रजा बेकायदेशीर ठरण्यात होणार आहे, ह्या गोष्टीचा विचार त्या उत्साहभरांत कोणीं केला नाही. परंतु पुढें सर्व कायदेपंडितांच्या विचारां हे ब्राह्मणांचे लग्नविधि बाष्कळपणाचे व गैरकायदेशीर ठरून, अशा विवाहाची संतति कायदेशीर वारस ठरत नाही, असे निश्चित झालें. तेव्हां ब्राह्ममंडळींत मोठीच गडबड उडाली. तेव्हां धर्मसंस्कारविहीन इतकेच काय, पण धर्माशेविरुद्ध भिन्न जातींतील ब्राह्मणांचे लागलेले प्रीतिविवाह, कायदेशीर ठरवून घेण्याकरितां

नवीन कायदा घडविण्याच्या खटपटीस केशवचंद्र सेनांस लागारें लागलें. त्यांचें हिंदुस्थानसरकारांपाशीं बरेंच वजन होतें. यामुळें सरकारची जरी त्यांस मदत होती, तरी ह्या कार्मीं प्रथम सनातनधर्मीयांकडून व मागून आदि-ब्राह्मसमाजाकडून त्यांस तीव्र विरोध झाला. सरसहा सर्व हिंदु समाजांत असे अशास्त्रीय विवाह कायदेशीर ठरल्यास त्या योगाने वर्णसंकर होऊन समाजाचा व्यवस्थितपणा शिथळून जाईल, हा सनातनधर्मीयांचा आक्षेप होता. तो सर्व स्थानिक सरकारांनी हिंदुस्थानसरकारांकडे कळविला. आणि त्यांस तो योग्य दिसून आल्यावरून, नवीन कायदा 'ब्राह्म-मॅरेज ॲक्ट' या नांवाने फक्त ब्राह्म-लोकांसच लागू व्हावा, अशी योजना करण्यांत आली. परंतु आम्ही ब्राह्म असूनही आमचे विवाह अशास्त्रीय नाहींत, असें आम्हांस वाटतें. आणि रजिस्ट्रारपुढे जाऊन लग्नाची नोंद करणे, ही पद्धत आम्हांस अप्रशस्त वाटते. आम्हांस ह्या कायद्याची जरूर नसल्याने कायद्याची अतिव्याप्ति होऊन आमची लग्ने, हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे कायदेशीर असूनही, ह्या ब्राह्म-कायद्याप्रमाणे गैरकायदेशीर ठरतील, अशी आपत्ति येऊं नये, असं आदि-ब्राह्मसमाजाचें म्हणणे पडले. आदि-ब्राह्मसमाजाची मंडळी आपल्याकडील लग्नविधीत सतपदी आदिकरून हिंदुधर्मशास्त्रांतील विधि मुख्यांशाने पाळीत असत. आणि ब्राह्म असूनही, आपण हिंदु आहोंत, ह्या गोष्टीचा अभिमान सोडण्यास ते तयार नव्हते. ब्राह्म-मॅरेज-बिलांतील लग्नविधीत ईश्वराचें नांवही नव्हतें. रजिस्ट्रार नांवाच्या माणसाच्या साक्षीनें लग्न लावण्यापेक्षा ईश्वरसाक्ष लग्न लावणे हेंच खरे पवित्र आहे, असे आदि-ब्राह्मांचें मत होतें. तेव्हां ब्राह्म मॅरेज ॲक्टाने त्यांच्या विवाहांस बाध येऊं नये, ही त्यांस काळजी होती. लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, ब्राह्म मॅरेजबिल आणणारे कायदेपंडित फिट्स जेम्स स्टीफन्ससाहेब ह्यांसही हिंदुविवाहपद्धतीतील सतपदीगमन हा विधि इतका मार्मिक वाटला कीं, तो खिस्ती लोकांनींही पाळावा, असें त्यांनीं सुचविलें. उलटपक्षीं सतपदी, कन्यादान वगैरे हिंदूंचे सारे शास्त्रीय विधि वर्जून हिंदुसुधारक मुंबई, मद्रास, लखनौ वगैरे ठिकाणीं आपले विवाह करीत होते !

असो. शेवटीं पुष्कळ बादविवाद व फेरबदल झाल्यानंतर सन १८७२ चा व्हिसरा नेटव्ह मॅरेज ॲक्ट पसार झाला. त्यानें दुसऱ्या कायद्याप्रमाणें व

रुढीप्रमाणें होणारे विवाह गैरकायदा न ठरवितां त्या कायद्याप्रमाणें होणारे विवाह मात्र कायदेशीर ठरविले. चवदा वर्षांपर्यंत मुलीची* व अठरा वर्षांपर्यंत मुलांची विवाहमर्यादा वाढविली. बहुभार्याविवाह गैरकायदा ठरविले. घटस्फोट कायदेशीर केला. विधवाविवाह व भिन्न जातीतील विवाह मजूर केले, व अप्रत्यक्ष रीतीने हिंदुविवाहसंस्कारांतील धार्मिक विधींस फांटा दिला. यामुळें ब्राह्म सुधारकांस आपण मोठाच विजय संपादन केल्याप्रमाणे वाटलें. परंतु त्या कायद्याच्या अमलाखाली जाणाऱ्या इसमानें 'भा कोणताच धर्म मानीत नाही'. अशी प्रतिज्ञा करावी लागे. त्यामुळे ते लोक सनातन हिंदुधर्माला कायमचे मुकले. हे पाहून हिंदुधर्माभिमानीयांस व कित्येक ब्राह्मांसही दुःख झाले ! उभयतांमधील दुफळी ह्यापुढे कायद्याने कायमची केली ! हल्ली पुन्हा ह्या कायद्याच्या दुरुस्तीची वाटाघाट सुरू आहे त्यासंबंधी उल्लेख पुढे येईल.

वरील रीतीने हिंदुधर्म-बहिष्कृत झालेल्या ह्या मंडळींनीं लवकरच भारताश्रम ह्या नांवाची एक नवीन संस्था अस्तित्वांत आणली. ब्राह्मसमाजाच्या अनेक सभासदांनी सहकुटुंब सहपरिवार एकत्र राहून सर्वांचें मिळून एक मोठे एकत्र कुटुंब करावे; सर्वांनी जेवणखाण, बसणेउठणे, एके ठिकाणीं करावें, एका शिस्तीत सर्वांनी राहावे, आश्रमांतील विद्वान् पुरुषांनीं आश्रमातील लहानमोठ्या स्त्रियांस सुशिक्षित करावे, व पुरुषांनी श्रमविभाग करून आपल्या कुटुंबाच्या खर्चाच्या मानाने हिस्सेरशीने पैसे पुरवावे, अशी ह्या आश्रमाची कल्पना होती. स्वेच्छेने सर्व धर्मसंस्थांस सोडून बाहेर पडलेल्या अल्पसंख्याक व समानशिल कुटुंबांत, संघटनेबद्दल अशी उत्सुकता वाटणे, साहजिक होते. ह्याप्रमाणें केशवचंद्र सेनांच्या हत्ताखालीं सुमारे पंचवीस ब्राह्मकुटुंबे एकत्र नांदूं लागलीं. परंतु ही व्यवस्था फार दिवस टिकली नाही. लवकरच आंतल्या आत धुसपूस व भांडणें सुरू झालीं. आणि असच कांहीं निघ व अनिष्ट प्रकार घडून आल्यामुळे, किंवा निदान तसे आरोप उघड उघड होत गेल्यामुळे, भांडणाची

* ह्या कार्मीं भारतसुधारकमंडळानें निरनिराळ्या डॉक्टरांचे अभिप्राय मागविले. मुंबई प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष डॉ० आत्माराम पांडुरंग यांनीं मुलीचें वय लग्नाच्या वेळीं कमीत कमी बस वर्षांचे असावें, असे कळविलें. गौडपणाची इतकी मर्यादा दुसरी कोणीच वाढविली नाही.

मजल कोर्टदरबारापर्यंत गेली. यामुळे हा नूतनआश्रम सुमारे पांच वर्षांच्या अनुभवानंतर नामशेष झाला.

केशवचंद्र सेन ह्यांना नवीन नवीन संस्था काढण्याचें वेडच होतें म्हणा; अथवा सांप्रदायिकांचा उत्साह कायम ठेवून, चोहोंकडे आपल्या समाजाचा बोलबाला वाढता ठेवण्याकरितां जरूर वाटलें म्हणून म्हणा, एकामागून एक संस्थेच्या उतरंडी रचण्याचा त्यांचा क्रम अव्याहत सुरूच होता. आतां काय ब्राह्म-शाळेचा पुनरुद्धार करून त्यांत “Tolloch's Theism, Morell's Philosophy of Religion, MacCosh's Intuitions, Cousins history of Philosophy, Butler's Analogy and the New Testament.” अशा सर्वथैव विदेशीय ग्रंथांतून परीक्षा सुरू केल्या. आतां काय संगतसभा पुन्हा जिवंत करून तिचे ‘धर्मसाधन’ नांवाचें नियतकालिक सुरू केले. त्यानंतर इ. सन १८७२ सालीं आपल्या अध्यक्षतेखाली प्रचारकाच्या परिषदेची सघटना केली. पुन्हा एकेश्वरी मित्रसमाज अस्तित्वांत आणला. तसेंच भारत आश्रमाप्रमाणे ब्राह्म विद्यार्थ्यांकरितां ब्राह्मनिकेतन संस्था काढली. ह्याशिवाय दैनिकांपासून तों वार्षिकांपर्यंत कित्येक नियतकालिकपत्रे व लहान पत्रकें, कॅलेंडर्स, डायरी, वगैरे काढलीं तीं वेगळींच. अशा रीतीनें आपल्या अनुयायांच्या उत्साहात बरचेवर भर टाकीत असतांही, तरुण मंडळीत केशवचंद्र सेनांसंबंधीं आदर हळुहळू कमीच होत चालला.

ब्राह्म-मंदिरांत प्रार्थनेच्या वेळीं स्त्रियांना बसण्याकरितां पडद्याची वेगळीच जागा केलेली असे. परंतु तरुण हौशी मंडळींस हे आवडेना. स्त्रियांच्या समान हक्कांस ह्याने बाध येतो, सबब आम्ही आपल्या घरच्या स्त्रियांस पडद्यांतून काढून पुरुषमंडळीतच घेऊन बसणार, असा कित्येकांनीं आग्रह धरला. आणि ब्राह्मसमाजांतील बरिष्ठांच्या मर्जीची परवा न करतां, त्यांनीं आपल्या म्हणण्याप्रमाणें अम्मलबजावणीही केली. तात्पर्य, अबलोज्ञतीच्या कामीं केशवचंद्र ह्यांस त्यांचे तरुण अनुयायांच्या चालीनें चालतां न आल्यामुळे; पुढारी ह्या नात्यानें त्यांच्यासंबंधीं आदर कमी होत चालला. स्त्रीशिक्षणाच्या पुरस्कृत्यांत बोस, दास आणि गांगुली हे पुढारी होते. स्त्रीशिक्षणासंबंधीं केशवचंद्रांचे विचार इतर मंडळींहून भिन्न होते. गणित, तत्त्वज्ञान, आधिभौतिक शास्त्रें, इत्यादि उच्च प्रतीचीं शिक्षण स्त्रियांना देऊं नये, असें त्यांचें मत

होतें. अबलोल्लति करण्याच्या भरांत अबलांच्या सबल पुरुषी बायका बनवूं नये, असें त्यांचें म्हणणें असे. स्त्री-स्वातंत्र्यासंबंधीही त्यांची कल्पना फार मर्यादित होती. झनानापद्धतीत होणारा स्त्रियांचा कोंडमारा जरी त्यांस नको होता, तरी आर्यस्त्रियांची मर्यादा त्यांस स्पृहणीय वाटे. स्त्रियांनीं अगदींच पुरुषांबरोबर वावरणें त्यांस पसंत नव्हते. त्यांस प्रौढविवाह पाहिजे होते. तरी विवाहसंकल्प साखरपुडा करून बालपणींच कायम करावा, असे त्यांचे मत असे. प्रौढ प्रीतिविवाहांतील वल्लभोपासना आणि प्रियाराधना, हे पाश्चात्य समाजांतील प्रकार त्यांस अत्यंत गर्हणीय वाटत. विवाहग्रंथि म्हणजे कांही सामाजिक बंधनाचा करार नव्हे. एका हयातीत एकदांच ही ग्रंथी जुळावयाची असते. ह्यास्तव पुरुषांनीं किंवा स्त्रियांनीं कोणींच पुनर्विवाह करू नये, असे त्यांचें स्पष्ट मत होतें. तसेच भिन्न जातींतील विवाह ते कधींच स्तुत्य मानीत नसत. ब्राह्मांनीं मुद्दाम वर्णसंकर करावा, अशा मताचे ते नव्हते. उलट होतां होईतो, आपआपल्या जातींतच विवाह करावा, असा त्यांचा अभिप्राय होता.

परंतु ह्या गोष्टी कट्टर सुधारकांस व स्त्री-स्वातंत्र्याच्या चाहत्यांस मुळींच पटल्या नाहींत. तो सुधारणेचा मनु होता, हे मागें दर्शविलेंच आहे ह्या-मुळें मतभेद उत्पन्न झाले. फूट सुरू होण्यास आणखी कारणे होतींच. ब्राह्मसमाजांतील केशवचंद्र सेन ह्यांच्या निमित्ताने विभूतिपूजेचे प्रस्थ वाढूं लागलेलें कित्येकांस मुळींच पसंत नव्हते. तसेच त्या नवीन समाजसंस्थेत संघटनेच्या दृष्टीने कांहींच व्यक्स्था नव्हती. ह्या कारणास्तव सन १८७४ सालीं ह्या समाजशाखेतून “समदर्शी-मंडळ” ह्या नांवाची एक उपशाखा निर्माण झाली. त्यांनीं आपले ‘समदर्शी’ नामक स्वतंत्र वर्तमानपत्र पंडित शिवनाथशास्त्री यांच्या संपादकत्वाखालीं सुरू केले; आणि त्यांतून केशवचंद्र सेनांच्या कित्येक आवडत्या मिद्धान्तांवर वादविवाद सुरू झाले. केशवचंद्र सेनांनींही आपल्या ‘सडे मिरर’ पत्रांत शैलक्या शब्दांनीं त्यांचा समाचार घेण्यास कमी केलें नाहीं.

समाजांतील केशवचंद्र सेनांच्या माहात्म्यास अशा रीतीनें विरोध उत्पन्न होऊं लागला, तस केशवचंद्र सेनांनीं आपलें वागण्याचे धोरण बदलले. जिकडे तिकडे दणदणाट करून सोडणाऱ्या त्यांच्या सामाजिक चळवळी मंदावल्या. भारताश्रमांतील अब्रुनुकसानीच्या खटल्यानें त्यांचे डोळे चांगलेच उघडले, आपले

अनुयायी आचरणांत किती ढिले आहेत, त्यांचीं मनं किती विकारवश आहेत, प्रपंचासक्तीनें कसें सर्वास घेरलें आहे, इत्यादि गोष्टींचे कटु अनुभव आल्यामुळे, मनोनिग्रह, वैराग्य व आचारशुद्धि यांचें पुरें महत्त्व त्यांस कळूं लागलें. एखाद्या विरक्ताप्रमाणें ते एकान्तांत काळ घालवूं लागले. त्यांच्या प्रार्थनांतून वैराग्य व दुःख ह्यांची छाया पसरली. धातूचे पात्रास स्पर्श करावयाचा नाही, हातांत कमंडलु घ्यावयाचा, स्वतांचे अन्न स्वतां शिजवावयाचें, आणि शेवटल्या माळ्यावर एकान्तांत एकतारीवर भजन करीत दसावयाचे, असा त्यांचा क्रम सुरू झाला. त्यांच्या पट्ट-शिष्यांनीं ह्यांतही त्यांचे अनुकरण करण्यास कमी केले नाही. तेव्हां ध्यानधारणेसाठी एकान्तवास मिळावा, म्हणून त्यांनीं मोरपुकुर ह्या खेडेगांवांतील एक बाग विकत घेतली, आणि त्या बागेस “साधनकानन” असे नांव ठेवून, तेथें ते आपल्या अनुयायांसह ध्यानधारणादि साधनमार्ग आक्रमूं लागले. त्यानंतर कलकत्थाच्या ब्राह्म-प्रार्थनामंदिरांत उपासना करणारे ते ब्राह्म सुधारक, कोणी तीन दगडांवर आपला स्वयंपाक करीत आहेत, कोणी पाणी काढीत आहेत, कोणी पर्णकुटिका बांधीत आहेत कोणी आपला आश्रम सारवीत आहेत, तर कोणी विशाल वृक्षांखालीं व्याघ्रांभरांवर बसून ध्यानयोगाचा अभ्यास चालविला आहे, अशा सन्यस्तवृत्तीने साधनकाननांत राहूं लागले. केशवचंद्रांनीं आपल्या अनुयायांचे योगी, भक्त, ज्ञानी व सेवक असे चार वर्ग करून ते त्या त्या वर्गांतील शिष्यांस तदुचित अभ्यास शिकवूं लागले. आणि अशा रीतीनें एकेश्वरीपंथाच्या धुतलेल्या सप्रदायपटावर जुन्या हिंदु, मुसलमान, व ख्रिस्तीधर्मांतील धर्मवेड म्हणून गणलेल्या कित्येक लौकिक-आचारांची छटा वरचेवर उमटूं लागली. त्यांनीं आपल्या शिष्यांस हिंदु, ख्रिस्ती, महंमदी व बौद्ध यांचा अभ्यास करण्यास लावले, आणि धर्ममतप्रवर्तनांत आपण येथेंच न थांबतां पुढें अघाडी मारणार, अशी निश्चित प्रतिज्ञा केली.

केशवचंद्र सेन हे स्वतां तत्त्वज्ञानी नव्हते. त्यांनीं पाश्चिमात्य अगर पौर्वात्य यांपैकीं कोणत्याच तत्त्वज्ञानाचा आस्थापूर्वक अभ्यास केलेला नव्हता. तथापि ते फार बुद्धिमान व भावनाप्रधान असल्यामुळे, ते दर महिन्याला कांहीं तरी नवीन द्रूम काढीत. त्यांच्या वृत्तींतील हा विक्षिप्तपणा आणि त्यांची निरंकुश सद्ब्रत्वाकांक्षा यांचा मेळ बालणें कित्येक वेळां कठीण जाई. साधनकाननांत सुरू

केलेले क्षौर-मुंडण, ध्यान, योग, भजन, कीर्तन, इत्यादि-प्रकार वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होऊं लागले. तेव्हां ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम राज्यकर्ते जे साहेब-लोक यांच्या मनावर काय होईल, याची चिंता वाटून केशवचंद्रांस त्याची सफाई करण्याचा पुष्कळच खटाद्योप करावा लागला. आमच्या साधनकाननांत आम्ही लोकांचे आक्षेपांस पात्र होईल, असे कोणतेही जुने विधि करीत नसतों, वगैरे मजकूर प्रसिद्ध करून स्वतांच्या आचारांचें धिटार्ईनें समर्थन न करितां, निषेधच करण्याचा कुटिल मार्ग त्यांस स्वीकारावा लागला ! कारण इकडे साधनकाननांत संन्यस्त वृत्ति धरली असतां आलबर्ट हॉल इन्स्टिट्यूट बांधण्याची त्यांची जबर महत्त्वाकांक्षा कायमच होती. त्यासाठीं त्यांचे दीर्घांत्रोग सुरू होते, आणि त्या कृत्यास सरकारी अंमलदार व श्रीमान् यांच्या सक्रिय सहानुभूतीची जरूरी असल्यामुळे, त्यांनीं आपल्याला खुळ्यांत काढूं नये, अशी केशवचंद्रांस काळजी वाटत असे. सुदैवानें त्यांनीं आपल्या दोन्हीही महत्त्वाकांक्षा हळुहळू पुण्या केल्या. त्यांचा आलबर्ट हॉल लवकरच तयार झाला, आणि योग व भक्ति ह्या दोन खांबावरची त्यांच्या धर्माची इमारतही हळुहळू उभारूं लागली. केवळ भक्ति अथवा नुसता योग ह्यांनीं मी मार्गच्युत झालो असतों, परंतु उभयतांचे संयोगानें ईश्वरीप्रेमाच्या बागास बहार आला आहे, असें ते म्हणतात. प्रार्थना हा त्यांचा अत्यंत आवडीचा विषय होय. त्यांच्या प्रार्थना त्या काळीं आबालवृद्धांत विशेष लोकप्रिय झाल्या होत्या. प्रार्थनेत व संकीर्तनांत ते फार रंगून जात. त्यांच्या प्रार्थनेचा जाब त्यांस ईश्वराकडून हमेश मिळत असे, आणि त्याप्रमाणें ते आपलें वर्तन ठेवीत, असें ते म्हणतात. खिस्ताचे खालोखाल श्रीचैतन्य हे त्यांचे इष्टदेव होते. ते नाममंत्राचा जप करीत. त्यांनीं त्यासाठीं स्वतंत्र नामावळी तयार केल्या होत्या. पूजादि विधिविधानांची त्यांस हळुहळू गरज भासूं लागली. व ते त्या विधींतही रंगू लागले. साधी व वैराग्यशील रहाणी त्यांस आवडे ही गोष्ट अगदीं खरी असली, तरी त्यांचे बाह्य देखाव्यांत दैन्य व दिमाख यांचें विलक्षण मिश्रण असे.

पुढें केशवचंद्रांचें साधनकानन लवकरच सुटलें, व त्यांनीं “लिली कॉटेज” नामक एक प्रशस्त इमारत विस्तृत आवारासह विकत घेतली. हें लिली कॉटेज म्हणजे एक गोपीचंदाचा राजवाडाच होता. त्याच्याच शेजारी

केशवचंद्रांचे उजवे हात प्रतापचंद्र यांनीं आपलें 'पीस कॉटेज' बांधलें, आणि हलुहलू तें सर्व आवार केशवचंद्रांच्या अनुयायांची मंगळवाडी झाली. तात्पर्य, अंगांत कफनी घालून दारोदार भीक मागून आपला स्वयंपाक आपण उकडून खाणारे केशवचंद्र, एका मोठ्या प्रचंड बाड्यांत राहूं लागले. आणि त्यांच्या दाराशीं घोडागाडी आणि पट्टेवाले खडे झाले. जळके भांडे घासून मशिरलेले हात बड्या लाटसाहेबांकडे करण्याचा त्यांना वरचेवर प्रसंग असे. आणि अशा कित्येक प्रसंगां साध्या कफनीचे, साहेबी पोशाखात त्यांस रूपांतर करावें लागे. तेव्हां कालचे फकीर ते हेच काय, ह्याचा लोकांस विस्मय पडे!

ह्या सर्व उद्योगांत प्रथम काहीं वर्षे त्यांच्या सहधर्मचारिणीकडे त्यांचे असावें तितकें लक्ष नव्हतें. परंतु पुढे ती वृत्ति पालटून त्यांनीं आपल्या गृहिणीसही आपली पट्टशिक्षणी केली. त्यांच्या इतर शिष्यवर्गांत प्रायः पंचविशींच्या आतीलच उत्साही मंडळी असे. केशवचंद्रांस लोक काहीं म्हणोत, ते जे जे कांहीं सागतील, व नवीन नवीन विधि अमलांत आणतील, त्यांस निष्ठापूर्वक अनुसरण्यास ते सदा तत्पर असत. अशा मंडळींत विशेषकरून उमानाथ गुप्त, अमृतलाल बोस, विजयकृष्ण गोस्वामी, महेंद्रनाथ बोस, कान्तिचंद्र मित्र, अधोरनाथ गुप्त, त्रैलोक्यनाथ संन्याळ, गिरीशचंद्र सेन, गौरगोविंद राय, प्रसन्नकुमार सेन, केदारनाथ डे, दीनानाथ मुजुमदार, प्यारीमोहन चक्रवर्ती, कालीशंकर कविराज, रामचंद्र सिंग, बंगचंद्र राय आणि प्रतापचंद्र मुजुमदार, ह्यांचा उल्लेख होतो. यांच्यासंबंधीं पुढे एका प्रकरणांत पुन्हा उल्लेख यावयाचा असल्यामुळे, येथे अधिक विस्तार करीत नाहीं.

असो. अशा रीतीने ही साधनकाननांतील विरक्त मंडळी साधनसंपादन करण्यांत गुंतली असतां, व बाहेरची भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजातील मंडळी नवीन सघटना करण्याच्या प्रयत्नांत असतां, एक विलक्षण प्रकार घडून आला. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये होऊं घातलेली फूट लवकरच घडून आली. केशवचंद्र सेनांनीं आपली वडील मुलगी कुचबिहारचे बालमहाराजास दिली. यामुळे सर्व ब्राह्म-समाजांत अतिशय खळबळ उडून गेली. कारण लग्नाच्या वेळीं मुलांचे वय अवदा वर्षांहून कमी असून वराचें वय अवघें पंधरा वर्षांचें होतें. अर्थात् ब्राह्मपंथास अत्यंत असमत असा तो बालविवाह झाला. शिवाय ब्राह्मसमाजाच्या पुढाऱ्यानें—किंबहुना धर्मगुरूनें—आपली मुलगी ब्राह्मसंप्रदायाच्या

बाहेरच्या सनातन हिंदुधर्मीयांस देणें, ही गोष्ट ब्राह्मसमाजी मंडळीस लांचलना-
स्पद वाटला, आणि त्याहीपेक्षां त्यांच्या दृष्टीनें अत्यंत आक्षेपाई गोष्ट म्हटली
म्हणजे, बधूवरांचें लग्न ब्राह्मविधीनें न होतां हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें झालें. इतकेंच
नव्हे तर त्या समारंभांत खुद्द मुलीच्या बापास तो धर्मबाह्य असल्यामुळें,
बाहिष्कृत केले होते व कन्यादान केशवचंद्रांच्या बधूनीं केलें ! ह्या गोष्टी केशवचंद्र
सेनांच्या संमतीनेच झाल्यामुळे, त्यांच्यावर टीकाचा भडिमार झाला. त्यांच्या
सहकारी मित्रानीही या वेळी त्यांच्यावर टीकास्र उचलण्यास कमी केलें
नाहीं. केशवचंद्र सेनांकडून हा जो संप्रदायद्रोहाचा अक्षम्य गुन्हा झाला, तो
त्यांनीं राजघराण्यांत आपली मुलगी जाण्याचा योग आला, ह्या मोहास बळी
पडून केला, असे जरी कोणी फारसे उघड दूषण दिले नाहीं, तरी केशवचंद्र,
राजलक्ष्मीच्या मोहाला बळी पडले, असा विचार टीकाकारांच्या डोक्यांत
आल्यावाचून राहिला नाहीं. त्या योगाने केशवचंद्र सेनांचे चारित्र्यास आलेला
कमीपणा दूर हाणे शक्य नाहीं, असे म्हणणे भाग पडते. हें लग्न जमल्याची
बातमी बाहेर फुटताच ब्राह्मसमाजांतील कित्येक पुढाऱ्यांनीं केशवचंद्र सेनां-
जवळ त्याबद्दल खुलासा विचारला. त्याला त्यांनीं प्रथम उडवाउडवीचीच
उत्तर दिली. परंतु पुढे केशवचंद्रांच्या बधूच्या हातून कन्यादान होऊन बहुतेक
सर्व विधि (मूर्तिपूजा टाळून) कुचबिहार दरबारने आपल्या उपाध्यायांकडून
हिंदु धर्मशास्त्राप्रमाणे व रूढीप्रमाणे घडवून आणला, असे कळले, तेव्हां
केशवचंद्र सेनावर ब्राह्मपथी लोकानी मोठाच गिला केला. केशवचंद्र सेनांचा
खुलासा मुख्यतः इतकाच प्रसिद्ध झाला की, हे लग्न जमवून आणण्याचा
आपण मुळीच प्रयत्न केला नाहीं. सरकारकडून सर्व जम जमून आला; तेव्हां
तो ईशसंकेत आहे, असे मानून त्यास अनुकूल राहणे, केशवचंद्रांस भाग
झाले. तसेच हा विधि साखरपुड्याप्रमाणेच मानण्यांत येईल, असे सरकार-
कडून अभिवचन मिळाले होते, असेही दर्शविण्यांत आले. शिवाय असेही
सांगण्यांत आलें कीं, लग्नाच्या वेळीं जे विधि पाळावे व जे गाळावे असे ठरलें
होतें, त्याप्रमाणे कुचबिहार दरबारकडून वर्तन घडलें नाहीं, यामुळे फसगत झाली.

ह्या खुलाशानें फारसे कोणाचे समाधान झाले नाहीं. नवरानवरीच्या
बालवयाकडे दुर्लक्ष करून इंग्रजी पद्धतीप्रमाणे लग्नापूर्वी त्यांच्या अनेकदां
भेटी घडविल्या होत्या, व त्यांनीं एकमेकांस पसंतही केलें होतें. कुचबिहार-

ची भावी महाराणी म्हणून केशवचंद्रांचे मुलीवर त्यांच्या कलकत्याच्या अनेक देशीविदेशी बड्याछोट्या स्नेह्यांनी आशीर्वादांचीं फुलं टाकलीं होती. जांबई विलायतेंतून जाऊन आल्यावर त्यांच्या राज्यांत आपल्या चळवळीस मोठाच पाठिंबा मिळेल, हा मोह कांहीं लहानसहान नव्हता. तेव्हां आतां मागें फिरणें बरें नाही, ईश्वर करतो आहे तें सर्व बऱ्यासाठींच करतो आहे, असें मानून केशवचंद्रांनीं आक्षेपाकांच्या आक्षेपांकडे पूर्ण दुर्लक्ष्य केलें. त्यांनीं जें केलें, त्यांत विशेष गैर असें कांही नव्हतें. पुष्कळ गोष्टीत त्यांचा निरुपायच झाला, आणि शिवाय ईश्वराच्या नियतीनें हा जो योग घडून आला, त्यांत देशाचें अतिशय कल्याण होणार असल्यामुळें, विरोधकांनीं केशवचंद्रांसारख्या पुढाऱ्यांच्या कृत्याकडे वेगळ्या दृष्टीनें पहावयास पाहिजे होतें, असें केशवचंद्रांच्या पक्षपातीयांचें म्हणणें होतें. ब्राह्मविधीप्रमाणें लग्न झाले नसलें, तरी तें हिंदु विधीप्रमाणेंही आम्हीं होऊं दिलें नाही, ह्याचा त्यांस मोठा अभिमान वाटत होता. विवाहहोमाचे वेळीं आम्हीं आमच्या मुलीस तेथे बसूंच दिलें नाही. आणि अशा तऱ्हेनें कुचबिहावारवाल्यांचा हिंदुपद्धतीनें लग्न पुरें करण्याचा कावा आपण हाणून पाडला, ह्यांत प्रतापचंद्रांना मोठा संतोष वाटला. आणि अशा रीतीनें कोणत्याच धर्मविधीप्रमाणें पुरें न झालेलें हें लग्न पुढें अत्यंत सुफलदायी झालें, असे ते म्हणतात. तें कसें तें आम्हांस सांगतां येत नाही. केशवचंद्रांच्या मागें त्यांच्या ह्या मुलीनें त्यांच्या अनुयायांत झालेल्या चौफळांत बराच भाग घेतला होता. तिनें बंगाली स्त्रियांना सुशिक्षित करण्याकरितां कलकत्यास एक कॉलेज काढलें. त्यांची एक मुलगी मुंबईच्या एका बड्या अंमलदारास दिली आहे, असें समजतें. केशवचंद्रांच्या जांबई महाराजांनीं एक “ इंडियन क्लब ” नामक संस्था काढली. याहून अधिक लिहिण्याइतकी माहिती आम्हांस मिळाली नाही. तात्पर्य, प्रतापचंद्र म्हणतात त्याप्रमाणें ह्या लग्नानें देशाचें कोणतेंही महत्कार्य साधलेलें असो वा नसो; भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजांत फूट पाडून अनेकांच्या विश्वासास पात्र झालेल्या केशवचंद्रांस पदच्युत करण्याचें अत्यंत अनिष्ट कार्य त्यानें घडवून आणलें, यांत शंका नाही. केशवचंद्र पुढारीपणास अपात्र आहेत, असें त्यांचे अनुयायी व सहकारी भिन्न उघड उघड म्हणूं लागले. विजयकुण गोस्वामी व प्रसिद्ध शिवनाथस्वामी अशा केशवचंद्रांच्या पूर्वीच्या चहात्यांनींच

विरोधाचें शिंग प्रथम पुकारलें, व ब्राह्म-समाज-संस्था आपल्या ताब्यांत घेऊन तिची योग्य संघटना करण्याचा केशवचंद्रांच्या विरोधी मंडळींनीं निश्चय केला. पण त्या कामींही योग्य व पद्धतशीर मार्गानें वादग्रस्त प्रश्न निकालांत लावण्याच्या कामी केशवचंद्र सेनांच्या पक्षानें बऱ्याच अडचणी घातल्या. परंतु तेवढ्या-नैच विरोधी-पक्ष दबण्यासारखा नव्हता, आणि ज्या अनियंत्रितपणाच्या कारणास्तव केशवचंद्र आपल्या अनुयायांसह आदि ब्राह्मसमाजांतून बाहेर पडले. त्याच कारणास्तव पंडित शिवनाथशास्त्री-प्रभृति ब्राह्म-मंडळी केशवचंद्रांशीं भांडून दूर होण्याची वेळ आली. त्यांनीं ठिकठिकाणच्या ब्राह्म-समाजांचे अभिप्रायही जमेस घेऊन चालू ब्राह्मसमाजांतील अव्यवस्था व बेजबाबदारी मोडून ब्राह्मसमाजाची संस्था सुव्यवस्थित व संघटित करण्याच्या हेतूनें ता. १५ मे सन १८७८ रोजी 'साधारण ब्राह्मसमाज' ह्या नांवाचा नवीन समाज स्थापन केला. ह्या महत्त्वाच्या सभेस आदि-ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष राजनारायण बोस हे हजर होते. व महिषींनींही आपला लेखी संदेश पाठविला होता. 'साधारण ब्राह्मा'ंच्या ह्या शाखेबद्दल पुढे विस्तृत विवेचन यावयाचें असल्यामुळे त्यासंबंधानें येथें अधिक लिहीत नाहीं.

प्रकरण तिसरें नवविधानाचें स्थूल स्वरूप

“ हे परमेश्वरा, तुझ्या उपदेशकाला विशेष मान देणारे असे दहावीस लोकही आतां ह्या देशांत राहिले नाहींत ! ”

केशवचंद्र सेनांच्या ‘संडे मिरर’ नामक पत्राच्या सन १८७९ तोल डिसेंबराचे एका अंकांत असे दुःखोद्गार प्रसिद्ध झाले ! कुचविहारविवाहसंबंध एखाद्या ब्राह्मसंमंथाप्रमाणें केशवचंद्रसेनांच्या कांही दिवस मानगुटीसच बसला. बाळपणापासून संगोपन केलेल्या कन्येस तारुण्य प्राप्त होण्याच्यापूर्वीच कुचविहारच्या अधिपतीच्या स्वाधीन करण्यांत केशवचंद्र रोनांस जर कांही आनंद झाला असेल, तर त्यांनींच वाढवलेली त्यांची दुसरी एक ऐन तारुण्याच्या भरात आलेली (समाजरूपी) कन्या परपुरुषांचा हात धरून जात असलेली पाहून त्यांस फार दुःख झालें, हें सहज आहे. एकीकडे वधूवरांचे मस्तकावर मंगलाक्षता पडत असतां, दुसरीकडे केशवचंद्र सेनांचे डोक्यावर टीकास्त्राचा सारखा भडिमार सुरू होता. लग्नोत्सवाचा आनंद ओसरला. कन्याविरहजन्य औदासीन्याची प्रतिक्रिया सुरू झाली, आणि अशा समर्थी त्यांच्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या ब्राह्मसमाज-संस्थेत अत्यंत बखेडा माजून राहिला. अखेर विरोधीपक्षाने आपल्या ‘साधारण ब्राह्मसमाजा’ची स्वतंत्र स्थापना केली. आणि बहुजन समाजाला आपल्याकडे ओढून घेऊन केशवचंद्रांवर मात केली. हें शक्य केशवचंद्र सेनांसारख्या मानी पुरुषास सहन होण्यासारखे नव्हतें. आपली सहकारी मित्र-मंडळी आपणास सोडून गेली, ह्याबद्दल बेफिकिरी व तुच्छता दाखविण्याचा त्यांनीं आपल्याकडून पुष्कळ आविर्भाव आणला; परंतु वास्तविक तो त्यांस एक हृद्रोगच लागून राहिला. लवकरच ते अत्यवस्थ आजारी पडले, तेव्हां जिवावरच्या दुखण्याच्या बरळण्यांतदेखील त्यांचें अंतरीचें दुःख कट्टन आलें.

ह्याच सुमारास—इ. सन १८७५ सालीं बंगाल प्रांतांतील एका महापुरुषाचे सत्संगतीचा लाभ केशवचंद्र सेनांस झाला होता. आणि त्याचा परिणामही त्यांच्या मनावर थोडथोडा घडूं लागला होता. हे महापुरुष म्हणजे भगवान् रामकृष्ण परमहंस हे होत. ब्राह्म-इतिहासकारांनीं ह्या थोर पुरुषाच्या

अवतारचरित्राला यावें तितकें महत्त्व दिलेलें दिसत नाहीं. आम्हीही त्यांचीच दृष्टि अंगीकारून ह्या विलक्षण योगायोगाचा नुसता उल्लेख करण्यापलीकडे तूर्त जास्त कांहींच लिहीत नाहीं. इतकें मात्र खरें कीं, केशवचंद्र सेन दुखण्यांतून बाहेर पडल्यावर त्यांनीं आपल्या समाजपीठावरून जें पाहिलेंच प्रवचन केले, त्यावरून त्यांनीं आपला दृष्टिकोण बराच बदलल्याचें दिसून आलें. मग हा श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाचा परिणाम, कीं आपलें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्याची केशवचंद्रांची नूतन समाजाशीं चाललेली अहमहमिका हे निश्चित ठरविणें कठीण आहे.

ते गंगाल्यांतील दुर्गापूजेच्या महोत्सवाचे दिवस होते, आणि अशाच एका उत्सवाचे दिवशीं, खुद्द ब्राह्मसमाजाच्या पीठावरून केशवचंद्र सेनांनीं दिलेलें व्याख्यान त्यांच्या संप्रदायाप्रमाणें—मूर्तिपूजेचा—सगुणोपासनेचा—उच्छेद करणारें नसून उलट बरेच सहानुभूतिपूर्ण झालें. मूर्तिपूजेचे रहस्य काय असावें, ह्याचा त्यांनीं आपल्या व्याख्यानांत विचार केला. आणि शेवटीं भाविक हिंदूंच्या मुखी बसलेल्या कालीमाता, जगद्धात्री, लक्ष्मी इत्यादि मंगल नामांनीं त्यांनीं भगवंतास मातृभावाने आळविले. विशेषेवरून ख्रिस्ती वाङ्मयाच्या अनुकरणानें जे ईश्वरास पितृभावाने 'हे बापा' असें संबोधित असत, ते पूर्वाश्रमींचे परम वैष्णव आज आपल्या आवडत्या देवास पुराणोक्त नांवानें संबोधूं लागले.

ह्यानंतरच्या 'सडे मिरर'च्या एका अंकांत केशवचंद्र सेनांनीं 'मूर्तिपूजेचें तत्त्वज्ञान' ह्या मथळ्याखालीं एक लेख लिहिला. त्याच्या सारांश असाः—
 " हिंदूंच्या मूर्तिपूजेचा सर्वस्वी अद्वैत करतां कामा नये. × × × एकेका दैवी गुणास मूर्त स्वरूप देऊन त्या गुणमयी मूर्तीस भजणें म्हणजेच हिंदूंची मूर्तिपूजा होय. मूर्तीचा बाह्याकार सोडून दिल्या, तर त्यांत ईश्वरी अनुशासनाचें एखादें सुंदर रूपक अगर चित्र काय तें शिल्लक रहातें. × × × आमच्या पुराणांतील कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या भागांचें संशोधन करीत असतां, सर्वसंग्राहक विचारपद्धतीनें परमार्थज्ञान कसें सांठवलेलें असतें हें आम्हांला फार उत्कृष्ट कळून आलें. ह्याप्रमाणें पौराणिक वाङ्मयाच्या प्रांतांतून जात असतां, जीं जीं विचाररत्नें आढळतील, तीं गोळा करावीं, व तींच सत्य प्रमेयें ब्राह्ममंदिरांतील व्याख्यानद्वारा पुढें मांडावीं, हेंच आम्ही हल्लीं करीत असतां.

ईश्वराचा एकेक गुण ध्यानीं न आणतां, एकच एक व सर्वांगपरिपूर्ण अशा परमात्म्याची भावना करावयाची, म्हणजे ती एक अव्यक्तोपासनाच होईल, आणि तिचें पर्यवसान केवळ बौद्धिक वादांत अगर नास्तिकपणांतही होण्याचा संभव आहे. तसेंच ईश्वरास भजणें, तेंही त्याचें एकच एक प्रकारचें. स्वरूप ध्यानीं आणून भजणे, निरुत्साहजनक होईल. ह्यासाठीं त्यास भजावयाचें, तर त्याच्या निरनिराळ्या गुणमय अशा व्यक्तस्वरूपांत त्यास भजावें हेच योग्य होय. त्याच्या एका गुणप्रतीकास आपण सरस्वती म्हणूं, दुसऱ्यास लक्ष्मी, तिसऱ्यास महादेव, तर आणखी एखाद्यास जगद्धात्री, अशा निरनिराळ्या गुणमूर्तींत आम्ही ईश्वरास प्रत्यहीं भजत जाऊं. ह्यानंतर आपल्या ब्राह्मसांप्रदायिकांस बरोबर घेऊन केशवचंद्र सेन एका रात्री श्रीरामकृष्ण परमहंसाकडे दक्षिणेश्वरी गेले होते. तेथून परत येतांना, पूर्णचंद्राच्या रम्य प्रकाशांत त्यांची बोट गंगेच्या प्रवाहांतून चालली असतां, केशवचंद्रांची मनोवृत्ति सहर्जीच उल्लासित झाली. त्यांनीं बोटीवरच त्यांची सांप्रदायिक प्रार्थना केली. नवलाची गोष्ट इतकीच की, ती त्यांची प्रार्थना निर्गुण निराकार अशा परमात्म्यास उद्देशून नसून, पंडित जगन्नाथरायांचे श्रीगंगामाईस उद्देशून होती. अंकावर खेळणाऱ्या लहान तान्हुल्याशीं न बोलतांच बोलणाऱ्या प्रेममय अग्नेप्रमाणें, हे गंगामाई ! तूं आम्हांस साक्षात् आईप्रमाणेंच आहेस. इत्यादि गंगालहरीसदृश विचारलहरी केशवचंद्राचे तोंडून बाहेर पडूं लागल्या. भावनाप्रधान माणसांची हीच मौज आहे !

मातृप्रेमाचे हें नवीन वारें संचारल्यामुळेंच कीं काय, केशवचंद्र सेनांनीं आपल्या शिष्यांच्या साधकधर्मांत सेवाधर्माची आणखी जोड करून दिली. शानी, योगी, भक्त व सेवक असे त्यांच्या शिष्यांचे चार वर्ग पडले. आणि त्यांच्या अभ्यासाकरितां केशवचंद्रांनीं ब्राह्मगीतोपनिषद् नामक एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. अशा रीतीनें शिष्यमंडळींत जम बसविल्यानंतर एकंदर बहुजन समाज-वार छाप बसविण्याच्या उद्योगास केशवचंद्र सेन लागले. त्यानंतरच्या समाजाच्या वार्षिकोत्सवाच्या वेळीं केशवचंद्र सेनांचें एक महत्त्वाचें व्याख्यान झालें.

“Am I an Inspired Prophet ?” हा व्याख्यानाचा विषय होता. या व्याख्यानांत त्यांनीं असें दर्शविलें कीं, “मी जें जें कांहीं करीत असतो तें ईशप्रेरणेप्रमाणेंच करीत असतो. ह्यास्तव माझ्या वर्तनावर टीका

करणे, म्हणजे ईशानुशासनाचाच उपमर्द करण्यासारखे आहे. माझ्या देशाच्या कल्याणासाठी माझ्या हातून अत्यंत निघ प्रकार घडले असतील, तर त्याबद्दल मला दोष न देतां, मला तशी बुद्धि देणाऱ्या परमेश्वरास त्याचा जाय विचारा. त्याची तशीच आज्ञा होईल, तर यापुढेही मी अशा हजारों गोष्टी करीनच करीन. मग तुम्ही त्या सर्वेश्वराच्या हुकुमास धाड्यावर बसवणार काय ?” ह्या उद्गारांचा रोख कुचबिहारप्रकरणाकडे होता, हे सुज वाचकांस सांगावयास नकोच. वरील भाषणांतिल आत्मविश्वास कित्येकांस अभिनंदनीय वाटला असेल, परंतु ही दर्पोक्ति बहुजनसमाजास त्या वेळीं रुचण्यासारखी नव्हती खचित; तथापि लोकापवादास भीक घालणारे केशवचंद्र सेन नव्हते. वादेवता त्यांस पूर्ण प्रसन्न होती. त्यांनीं एकामाणून एक मोठ्या चित्ताकर्षक व महत्त्वाच्या विषयांवर व्याख्यानांची शोड उडवून दिली. आणि आपल्या कावूंतिल श्रोतृसमाज निर्माण करण्याकरितांच कीं काय ‘ब्राह्मविद्यालय’ ही सुनावस्थेत गेलेली संस्था त्यांनीं पुन्हा जागृत केली. त्याचप्रमाणे Indian Reform Association भारत सुधारकमंडळ ह्या संस्थेचेंही पुनरुज्जीवन करण्याचा त्यांनीं खटाटोप केला.

वरील संस्थांच्या पुनर्जीवनाचे प्रयत्न म्हणजे समाजाची अडलेली गाडी पुन्हा गर्तीत आणण्याकरितां दिलेले धक्के होत. गाडीच्या खऱ्या वेगाची कल्पना पुढेच व्हावयाची आहे. कुचबिहारप्रकरणां आपली चूक सरळपणें कबूल न करितां, तसे वागण्यासंबंधी ईश्वराचा मला आदेश होता, असें आपलें म्हणणें केशवचंद्र सेनांनीं प्रसिद्ध केलें, ते लोकांस ढोंगीपणाचे व असमर्थनीय वाटलें. ईश्वराचा आदेश ही एक धार्मिक कल्पना धर्मपुस्तकांतून नुसती वाचावयाची असते. निदान सामान्य माणसांच्या मुलीच्या लग्नासारख्या किरकोळ प्रापंचिक गोष्टींत, ईश्वर कोणास आदेश देण्याचा संभव नाहीं. अशीच त्या काळच्या सुशिक्षित गणलेल्या समाजाची ठाम समजूत असल्यामुळे, ईश्वरी आदेश म्हणजे केशवचंद्रांनीं भलतेंच माजविलेलें एक स्तोम आहे, असें लोक म्हणूं लागले. त्याप्रमाणें लोकांत अनादर व अश्रद्धा उत्पन्न होण्याजागी अनिष्ट परिस्थिति प्राप्त झाली असतां, ह्या विकट परिस्थितीचें खडकास आपले पोटांत घेऊन झांकील, अशी एक विचारक्रांतीची प्रचंड लाट उत्पन्न करणें केशवचंद्र सेनांस भाग पडले. विरोधी मतांस वाळवंटावरील रेघोऽर्थां-

प्रमाणें पुसून टाकणारी एक पुनर्जावनाची प्रचंड लाट केशवचंद्र सेनांचे डोक्यांत तयार होत होती ती “नवविधान, नवविधान” अशी गंभीर गर्जना करीत लवकरच बाहेर पडली. आणि केशवचंद्र सेनांचे आकांक्षेप्रमाणे तिने लोकांचें लक्ष आकर्षित केलें.

हिंदुस्थानच्या विकट परिस्थितींत ह्या देशास तारक होईल, अशा एका नवयुगधर्माची प्रेरणा ईश्वरानें आपणांस केली आहे, आणि त्या धर्माची संस्थापना व प्रसार हें आपलें एक जीवितकार्य आहे, अशी केशवचंद्रांनी आपली भावना करून घेतली होती; व त्या भावनेचा पुकारा करण्याची हीच योग्य वेळ आहे, असें समजून त्यांनीं आपला कार्यक्रम आंखला. तो कार्यक्रम सांगण्याच्यापूर्वी ह्या नवयुगधर्माची स्पष्ट कल्पना दिलेली बरी.

भरतभूमि म्हणजे अनेक धर्मांचें धर्मक्षेत्र होय. आणि येथे खुद्द सनातन हिंदुधर्मास अत्यंत अवनत दशा प्राप्त झालेली. अशी स्थिति पाहून धर्म-मुधारणा करण्याचें जेव्हां राजा राममोहनांनीं मनांत आणले, तेव्हां येथील नानाविध धर्मांचा ज्यांत समावेश होईल, असा एक सर्वसंग्राहक धर्म प्रचलित करावा, असा विचार त्यांच्या मनांत आला. त्या वेळच्या सर्व मुख्य धर्मांचा त्यांनीं आस्थापूर्वक अभ्यास केला. सर्व धर्मांचा तितका आस्थापूर्वक अभ्यास आजपर्यंत दुसऱ्या एखाद्या ब्राह्मणे क्वचितच केला असेल. परंतु एका सार्वत्रिक एकेश्वरी धर्माचें नवीन ध्येय तयार करण्यापलीकडे त्यांना कांहींच करतां आलें नाहीं. त्यानंतर देवेंद्रनाथांना सनातन धर्मातील औपनिषदिक ज्ञान इतके उदात्त व पूर्ण आढळलें कीं, त्यांस इतर धर्मांतून कांहीं संग्रह करण्याची आवश्यकताच भासली नाहीं. उलट केशवचंद्र सेनांचे पहावें, तर त्यांच्या सार्वत्रिक धर्माचें स्वरूप बहुतांशीं ख्रिस्ती धर्मानेच व्यापून टाकलें. देवेंद्रनाथांचा तात्त्विक धर्म दुर्बोधत्वादि कारणांमुळे राष्ट्रीयधर्म होणार नाहीं, असें त्यांनीं ठरविलें. आणि शिवाय आचार व विचार हीं जीं धर्माचीं दोन मुख्य अंगें, त्या दोन्ही अंगांनीं धर्म सर्वसंग्राहक व्हावयास पाहिजे. केवळ एका विचाराच्या अंगानेंच पूर्ण असलेला धर्म राष्ट्रीयधर्म म्हणून होऊं शकणार नाहीं, हें उघड होतें. म्हणून जो राष्ट्रीयधर्म होईल, जो सर्वसंग्राहक होईल, आणि ज्याची सत्यप्रतीति साक्षात् ईश्वराकडून घेतां येईल, असा हा दिव्य नवविधान धर्म ईश्वर आमच्या करवीं भूतलावर

संस्थापित आहे; असा पुकारा केशवचंद्र सेनांनीं केला. तेव्हां साहजिकच पुष्कळ लोकांचें लक्ष त्यांच्या विचारांकडे व कार्यक्रमाकडे वेधलें.

इ. सन १८८१ सालीं ह्या नवयुगधर्माच्या एका ध्वजारोपण प्रसंगीं केशवचंद्र सेनांनीं भाषण केलें, त्याचा सारांश असा की:- “ही पहा नवविधान-धर्माची ध्वजा फडकत आहे, धर्मासाठीं धर्मवीरांनीं सांडलेल्या रक्तानें हें निशाण लालभडक झाले आहे ! इहपरलोकींचे राजाधिराजांची ही ध्वजा आहे. ते पहा, स्वर्गाच्या संतमहात्मांचे आत्मे वर एकत्र जमा झाले आहेत. ह्या त्यांच्या पवित्र संघांतच श्रद्धा, आशा आणि आनंद ह्यांचें सम्मिलन झालें आहे. ह्या निशाणाच्या बुडार्शी हिंदू, ख्रिस्ती, इस्लामी व बुद्ध धर्माचे धर्मग्रंथ ठेवले आहेत. आणि ह्याच निशाणाखालीं चारी खंडांतील मानवजातीचा आंतरराष्ट्रीय बंधुभाव एकत्रित झाला आहे. अशा ह्या नव-विधानाचा जय-जयकार असो ! ”

नाविन्य हा ह्या धर्मातील एक विशेष होता. आणि ईश्वरासंबंधीं मातृ-भाव हा त्यांतील दुसरा निशिष्ट गुण होता. नव-विधान धर्मातील कार्यक्रमाचा पहिला महत्त्वाचा भाग म्हणजे संतसमागम (Pilgrimages to saints) हा होय. आजपर्यंत जे अनेक धर्म-प्रवर्तक व तत्त्ववेत्ते होऊन गेले, त्यांच्या एकेकाच्या चरित्राचे एकेक दिवस चिंतन करून, त्यांशीं कांहीं काळ तादात्म्य पावावें, असें ह्या प्रकारातील रहस्य होते. ह्यांसंबंधी केशवचंद्रांचे म्हणणें असें होते कीं, नव-विधानधर्म हा स्ववत्प्रधान-धर्म आहे. बाह्य विषयांचे अगर गुणांचें स्वतःच्या जाणिवेंत रूपांतर करण्याकडे त्या धर्माचा विशेष कटाक्ष आहे. ईश्वर ही एक व्यक्ति आहे, या भावनेने त्यास भजणें, हें जरी योग्यच आहे, तरी त्याचे अनंत कल्याणगुण आत्मसात् करणें, हे धर्माचें खरे रहस्य आहे. बाहेरच्या देवास स्वाधिष्ठानभूत करणें, ह्यांत श्रद्धेचा खरा परिपाक आहे. आणि मोक्षाची अखेरची पायरी ती हीच. आणि खऱ्या संतसमागमाची रीत तरी हीच. नार्हातर ते थोर महात्मे कोठे व आपण कोठें. त्यांच्या व आपल्या-मध्ये हा मोठाच दुस्तर भवसमुद्र पसरलेला आहे. अशा ह्या अविद्यमान महात्मांच्यांचें स्मरण करणें, त्यांचे गाडवे गाणें, किंवा ते आजही तसेच शरीरधारी कोठें तरी अदृश्य सृष्टींत अगर हिमालयाचे पहाडांत अस्तित्वांत आहेत, असें मानणें, अगर सर्व स्थिरचर व्यापून ते राहिले आहेत, अशी श्रद्धा बाळगणें

हा केशवचंद्रांच्या म्हणण्याप्रमाणें खरा संतसमागम नव्हे. तर आपण आपल्या मनानें अशा एखाद्या महापुरुषाच्या सन्निध जाऊन उभयतांमधील देश-कोलादि अंतर नाहींसें करणें, आणि पुढें आपल्या चिंतनाचा विषय झालेल्या त्या दिव्य गुणमूर्तीला भावनादाढ्याने अंतरांत सांठवून, आपण स्वतांच तद्रूप होणें, हें संतसमागमांतील त्यांचें रहस्य होतें. आणि आपल्या कित्येक पट्टशिष्यांसह अशा प्रकारच्या संतदर्शनाची त्यांची बारी दरसाल निघत असे. ह्याप्रमाणे पहिल्याच वर्षी त्यांनी मोक्षेस, सौक्रेटीस, शाक्यमुनि, भारतीय ऋषि, खाइस्ट, महंमद, चैतन्य आणि शास्त्रज्ञ पुरुष, अशा कित्येकांचा समागम केला. त्यांत महंमद पैगंबराच्या समागमात त्यांच्या अंतरांतील विचार विलक्षण रीतीने प्रगट झाले. त्या प्रसंगी केलेल्या प्रार्थनेत केशवचंद्र सेनांचे असे उद्गार निघाले की, “ हे माते, तुझा जो सखा आहे, तो तुझ्या दुश्मनांचा शत्रुच असणार. ज्यांनीं ह्या नवयुगधर्माचा आश्रय केला आहे, त्यांना तुझ्या शत्रूंची गय करतां येणार नाहीं. ‘लांबच लांब प्रार्थना फुकट आहेत, योग आणि भक्ति ही खुलें आहेत, आणि युगधर्मात कांहींच महत्त्व नाहीं’, असे जे म्हणतात, ते तुझे शत्रु होत. त्यास आम्ही कधींच क्षमा करणार नाहीं. ह्या मानवदेहधारी असुरांनीं धर्माच्या नांवाखालीं तरुण स्त्री पुरुषांचीं अंतःकरणे अत्यंत भ्रष्ट आणि नास्तिक करून त्यांचा घात चालविला आहे. ह्यास्तव हे प्रिय महंमदी माते, तुझ्या ह्या निष्ठावत पुत्रानें ह्या काफिरांची आजपर्यंत कधींच गय केली नाहीं.” इ०.

साधारण ब्राह्मसमाजांतील विरोधी लोकांसंबंधी केशवचंद्र सेनांचे असे हे उद्देगजनक विचार बारंवार बाहेर पडत. पुढे पुढें तर ते आपल्या पत्रांत अशें लिहूं लागले कीं, “ कुचबिहारप्रकरणाने ब्राह्मसमाजाचें अपरिमित हित केलें आहे. ब्राह्मसमाजांत सर्व प्रकारचे लोक एकत्र झाले होते. त्यांतून अश्रद्धा-बाज, विषयी आणि पापी माणसे ह्या निमित्तानें आपोआपच बाहेर निघून गेलीं. कुचबिहारच्या लग्नाचें सूप पांखडलें, आणि त्यांनीं ब्राह्मसमाज आयताच चोख पांखडून निघाला.” कोणतीही गोष्ट झाली ती बरीच झाली, असें मानण्याची विचारी माणसाची सहजच प्रवृत्ति असते. तथापि बरील उद्गारांतील द्वेष, सूड व अहंकार ह्यांचा दर्प विरोधी पक्षास सहन होण्यासारखा नव्हता, हेंही उघड आहे.

नवविधानाच्या ह्या पहिल्याच वर्षाच्या कार्यक्रमांत (1) (Indian Reform Association) भारतीय सुधारणासंघ, (2) (Children's Temperance Association) बालसंयम मंडळ, (3) (Arya Nari Samaj) आर्य नारीसमाज, (4) (Theological Institute) अध्यात्मपीठ, (5) (The Brahma Tract Society) ब्राह्मधर्म प्रसिद्धिमंडळ, (6) (Bhidhan Bharat) विधानभारत, वगैरे कित्येक गोष्टी केशवचंद्र सेनांनी घडवून आणल्या. शिवाय त्यांची व्याख्यानामाला सुरुच होती. आपल्या सांप्रदायिक मंडळीस स्वतांबरोबर घेऊन धर्मप्रसारार्थ बंगालप्रांती संचार करण्याचा नवीन प्रघात केशवचंद्र सेनांनी सुरू केला, व कित्येक ठिकाणी त्यांनी आपले ब्राह्मप्रचारक पाठविले. त्या वेळी ईश्वराचा आदेश मिळणें हाच मुख्य वादाचा मुद्दा असल्यामुळे, केशवचंद्रांच्या भाषणांत हिंदूंची योगपद्धति हाच विषय वरचे-वर येत असे. शिवाय 'सर्वकाचें निवेदन' नामक योगपद्धतीवर नवीन कल्पना-प्रचुर असा ग्रंथ त्यांनी त्याच वेळी लिहून प्रसिद्ध केला व हिंदु योगी व योगिनी यांचे आदेश म्हणून त्यांनी आपल्या बायकोसह विरक्त योग्यांच्या बेशांत आपली छायाचित्रे काढविली. त्याचप्रमाणे 'विधानभारत' नामक नवीन पुष्पांत अद्यत्त परमात्मा आजपर्यंत जगांत कसकशा रूपानें व्यक्त होत आला, व त्या व्यक्त स्वरूपांची अखेर ह्या नवयुगधर्मांत परिणति कशी झाली, ह्याच मोठ्या गंभीर भाषेत त्यांनी उद्घाटन केलें. ह्याप्रमाणे कुचबिहार प्रकरणामुळे, चोहोकडे उत्पन्न झालेल्या असंतोषाचा परिहार करण्याकरितां त्यांनी जोराचा खटाटोप सुरू केला, आणि त्यांतच त्यांनी एक विलक्षण विधि उरकून घेतला. आपल्या मुलीची वयोमर्यादा लग्नाच्या वेळीं अपुरी होती, ती मर्यादा आतां पूर्ण झाली, असे पाहून पुन्हा आपल्या ब्राह्ममंदिरांत बधूवरांस एकत्र करून त्यांनी सांप्रदायिक प्रार्थना केली व त्या वेळीं वयांत आलेल्या त्या बधूवरांच्या लग्नविधीची पूर्तता करून घेतली.

आपली चळवळ चित्ताकर्षक करण्याची कला केशवचंद्र सेनांस फारच उत्तम साधली होती. नवविधान धर्माच्या दुसऱ्या वार्षिक उत्सवांत एका रविवारी कट्ट्या मूर्तिपूजकांच्या उत्सवासही मागे सारील, असा थाटाचा समारंभ केशवचंद्रांनी घडवून आणला. सायंकाळीं सात वाजतां सर्व ब्राह्ममंदिर, प्रेक्षक व सांप्रदायिक ह्यांनी खचून भरलें असतां, आचार्य केशवचंद्र सेन

ह्यांची स्वारी मोठ्या रुबावानें हातांत एक चांदीचा पत्रा चढवलेली भव्य निशाणकाठी घेऊन पुढें आली. त्यांच्या दोन्ही बाजूंस त्यांची सांप्रदायिक मंडळी हातांत जळत्या मेणवाती घेऊन दुतर्फा रांगें उभी राहिली. वेदीपुढें जळत असलेल्या दिव्य पंचारतीकडे मूर्तिपूजकांच्या त्या ब्राह्मवंशजांचे डोळे लागून राहिले. आणि वेदीसमोर जळत असलेल्या धूपाच्या गंधानें त्यांचीं मनं गुंग होऊन गेलीं. अशा वेळीं एकदम विदेशी बॅण्ड, बिगुलें व ढोलकीं वाजू लागलीं. त्याबरोबर देशी नगारे, करणे, झांजा, शिंगे व शंख ह्यांच्या ध्वनीनें आकाश दुमदुमून गेलें. अशा रीतीने सर्वांच्या चित्तवृत्ति अत्यंत उल्हसित झाल्या असतां, केशवचंद्रप्रभृति सर्व ब्राह्मणांनीं आरती म्हणण्यास सुरुवात केली. त्या वेळीं बाहेरच्या तिऱ्हाईतांस हे ब्राह्ममंदिर आहे, कीं विष्णुमंदिर आहे, ह्याचा उलगाडा निदान काहीं वेळ तरी होण्यासारखा नव्हता. आरती व स्तोत्रपाठ झाल्यानंतर केशवचंद्र सेनांनीं आपल्या नवविधानधर्माची ध्वजा खुली केली. आणि नंतर आपल्या धर्मप्रचारकास त्यांनीं उपदेश केला. त्याचा मतलब असा:—“ नवविधानधर्माचे प्रचारकांनो, जगाला तारक अशा ह्या सत्यधर्माचा प्रसार करण्यासाठीं स्वर्गाधिपतीने तुमची योजना केली आहे. हा नवविधानधर्माचा ध्वज पहा. ह्याचे छायेखालीं सर्व गोष्टींचा समन्वय होत आहे. चारी धर्म आणि चारी दिशा, येथे एकीकरण पावतात. वृद्ध-तरुण, स्त्री आणि पुरुष सर्वांचा समावेश येथें होतो. ज्ञान, भक्तियोग, आणि कर्म ह्या सर्वांचा समुच्चय येथें आहे. ह्यासाठीं, हे नवविधानाचे प्रेषितांनो ! जा, हे निशाण ज्या सार्वत्रिक धर्माचें चिन्ह आहे, त्या धर्माचा चोहोकडे प्रसार करा. ह्या निशाणाचे तुम्ही एकनिष्ठ सेवक व्हा. आणि तुमच्या एकनिष्ठचे दर्शक म्हणून ह्या निशाणास प्रत्येकजण प्रणामपूर्वक स्पर्श करा. म्हणजे ईश्वर तुमचा साहाय्यकारी होईल.” अशा अर्थाचे स्फूर्तिदायक भाषण झाल्यानंतर सुमारे पाऊणशें ब्राह्म सैनिकांनीं निशाणास मुजरा करून आपली धर्मनिष्ठा व्यक्त केली. त्याचप्रमाणें दुसरे दिवशीं सोमवारी ब्राह्म-स्त्रियांचा समारंभ झाला. स्त्रिया अशिक्षितांच्या अगर सुशिक्षितांच्या असोत, निदान भारतीय आर्य स्त्रिया तरी भाविकपणांत पुरुषांच्या वर कडी करतात हा अनुभव सार्वत्रिक आहे. जुन्या पद्धतीप्रमाणें न्हाऊन माखून हातांत पंचारत्या घेऊन ब्राह्मस्त्रिया ब्राह्ममंदिरांत दाखल झाल्या. ब्राह्ममंदिरांतील वेदीसमोर ब्राह्म-स्त्रियांनींच मुद्दाम तयार

केलेली ती रेशमी पताका फडकत होती. त्या सभोवार त्या सुशिक्षितांच्या टापटिप्पण्या तरुण ब्राह्म-स्त्रिया पाठीवर दीर्घ केशकलाप मोकळे सोडून व हातांत आरत्या घेऊन, जेव्हां कर्मठ वैष्णव स्त्रियांप्रमाणे, तोंडांने मधुर गीतांचे गोड आलाप काढीत प्रदक्षणा घालू लागल्या, तेव्हां तो मोहक देखावा पाहून, स्वर्गाच्या निर्गुणोपासक राममोहनांनीही तोंडांत बोटाच घातले असेल ! राजा राममोहनांनी हे दृश्य पाहणे अशक्य वाटल्या-वरूनच की काय, त्याच उत्सवांत राजा राममोहनांच्या तसबिरीचा अनावरण समारंभ ब्राह्ममंदिरांत मोठ्या थाटाने साजरा करण्यांत आला.

ह्या त्रितीय वार्षिकोत्सवांतील कार्यक्रमांत केशवचंद्रांनी आपल्या सांप्रदायिकांसमवेत एक संबंध रात्र मंत्रजागराप्रमाणे ब्राह्म-प्रार्थना-जागर केला. सालाबादप्रमाणे त्याच्या नूतन धर्मस्वरूपाबद्दल एक सुश्राव्य व्याख्यान झालेच. आपल्या नवीन धर्मातील विशेष सांगतांना ते असे म्हणाले कीः—“जगांतील सर्व घडामोडींत जर कांही शास्त्र असतें, तर ईश्वराचें अनु-शासन हे तरी अशास्त्रीय कसे असेल. निरनिराळ्या धर्मास साधणारा दुवा आजपर्यंत सांपडला नव्हता. तो ह्या नवविधानरूपानें आज उपलब्ध होत आहे, ही केवढी धन्यतेची गोष्ट आहे ! सर्व धर्मांत अग्न्यूत असलेला असा मणिगुणाप्रमाणे नवविधान धर्म आहे, हा धर्म स्वत्वप्रधान आहे. हा धर्म गुरुशास्त्रादिकांच्या मध्यस्थीवाचून प्रत्यक्ष प्रतीत होणारा आहे. आणि हा धर्म सार्वत्रिक लागू पडणारा आहे. ह्यास्तव सर्व राष्ट्रांनी, ह्या नव-विधानाच्या निशाणास वदन करा. आणि परमात्मा सर्व विश्वाचा पिता आहे, व अखिल मानवसमाज हा एक बंधुवर्ग आहे. ह्या दिव्य सदेशाचा सर्वत्र पुकारा करा. जगांतील सर्व सतांशी व धर्मप्रवर्तकांशी आपण एकरूप होऊं या. असे आपण म्हणू या, कीं प्रभु येशुख्रिस्त हा आपल्या बुद्धिस्थानी आहे. साक्रेटीस हा आपल्या मस्तकीं आहे, प्रभु चैतन्य आपल्या हृदयस्थ आहे, हे मंत्रद्वारे हिंदु ऋषि केवळ आत्मरूप असून, तो परोपकारी हॉबर्ड आपला उजवा हात आहे. अशा ह्या नवविधानास तुम्ही प्रत्येकजण साक्षी रहा ” असें परोपरीनें केशवचंद्र सेन आपल्या नवधर्माचें माहात्म्य लोकांस समजावून सांगत असतांना, आपल्या भाषणांत ब्राह्मधर्म हे पूर्वसांप्रदायिक नांवच त्यांनीं टाकून दिलें होतें. पुढें लवकरच नवविधान व ब्राह्मधर्म हे भिन्न

किंवाहुना विरोधी धर्म आहेत, असे स्पष्टच लोकांस सांगण्यांत येऊं लागलें. अशा रीतीनें ब्राह्मसमाजांतील ह्या दोन शाखांतील मतभेद जरी स्पष्ट होत गेला, तरी त्याबरोबर त्यांचा परस्परांतील विरोध वाढून नये, म्हणून साधारण ब्राह्मसमाजांतील लोकांसाठीं ब्राह्ममंदिरांत प्रार्थना करण्याकरितां नवविधानसमाज मुद्दाम एक दिवस पाळीत असे. एकदां तर केशवचंद्रांच्या सांप्रदायी मंडळीची मिस्वणूक रस्त्यांनीं चालली असतां साधारण ब्राह्मसमाजाचे मंदिराशी जेव्हां मिस्वणूक आली, तेव्हां आचार्य केशवचंद्र सेनांनीं त्या मंदिरासमोर भर-रस्त्यावर गुडघे टेकून व मस्तक नमवून कांहीं वेळ प्रार्थना केली, व त्यांच्या बरोबरीच्या मंडळींनीं त्यांचे सभोंवार घेर घरून गीते म्हटलीं. इतके झाल्यावर केशवचंद्र सेन आपल्या अनुयायांसह संथपणे पुढें मार्गस्थ झाले. ह्यानंतर केशवांच्या कांहीं अनुयायांनीं तर आपल्या शत्रुसमाजांतील गृहस्थांकडे जाऊन त्यांस आपली कृतज्ञतादर्शक कांहीं वस्तु नजर करून द्वेषनिर्मूलनाचा प्रयत्न चालविला; तथापि अशा बाह्योपचारांनी अंतःशुद्धि होणें त्या वेळीं दुरापास्तच होते. कारण एकीकडे असे हे देखावे होत असतां, सेनांनी केशवचंद्र हे आपल्या धर्मवीर प्रचारकांचे दरबार भरवून त्यांस असा स्पष्ट इशारा देत होते कीं: — “आपला हा नवा पंथ जुन्या ब्राह्मपंथापासून अगदीं अलग ठेवणे फार जरूर आहे, कारण आपले शत्रु आपला मार्ग रोंग्वीत असून त्यांचे हेतु फार घातक आणि भयंकर आहेत. व्यभिचारासारख्या अनाचारांस त्यांच्यांत सवतासुभाच सांपडला आहे ! अशा वेळीं पावित्र्याचे संरक्षक म्हणून जर आपण उभें राहिलों नाहीं, तर सर्व देश अशा प्रकारच्या अनाचारांत बुडून जाईल, असा फार मोठा धोका आहे !”

हे सर्व आरोप वृथा व द्वेषमूलक होते, असें सर्वसाधारण समाजाच्या वतीनें म्हणणें होतें. शिवाय स्त्रीस्वातंत्र्याच्या अगदीं नव्या व अपूर्व अमदानांत लोकदृष्टीला विपरीतसे वाटणारे प्रकारही थोडेफार घडणें त्या वेळीं अपरिहार्य होतें.

नवविधान ह्या नूतन पंथाचा जन्मकर्मविचार स्थूल दृष्टीनें येथवर केला आहे. ह्या पंथाचा तत्त्वविचार नीट समजण्यासाठीं कोणत्या परिस्थितींत हा पंथ निर्माण झाला, हें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणें जरूर आहे. हा पंथ निर्माण होण्याच्या वेळीं केशवचंद्रांचे मनावर विविध प्रकारचे संस्कार जोराबले असावे, व असें

दिसते. ब्राह्मसमाजांतील तीव्र विजोड, श्रीरामकृष्ण परमहंसांची नवीन जोड आणि येशूख्रिस्ताकडे त्यांच्या मनाची प्रचंड ओढ, ह्या त्रिविध कारणांतून नवविधान पंथ निर्माण झाला. ह्या वेळच्या केशवचंद्रांच्या उद्गातांत त्यांस सोडून गेलेल्या सांप्रदायिकांबद्दल संताप व दुःख आणि येशूख्रिस्ताबद्दल असामान्य प्रीति; हीं कारणें जितकी उघड दिसतात, तितकी श्रीरामकृष्णाचें अनुकरण करण्याची बुद्धि उघड दिसत नाही. तथापि श्रीरामकृष्ण परमहंस व ब्राह्मसमाज यांचा परस्पराशीं संबंध किती सन्निकट होता, ह्याचा विचार पुढें एका स्वतंत्र प्रकरणांतच करण्याचे आम्हां योजले आहे.

जेव्हा एखाद्या प्रासंगिक कारणाने समाजाग्रणीची जनांत अत्यंत अपकीर्ति होते, तेव्हां ते कर्तृत्ववान् पुढारी चिकाटीने सत्कार्याचा व्याप इतका वाढवितात कीं, त्यांच्या दणदणाटात निंदकाची तोडे सहजच बंद पडतात; आणि लोकप्रीतीचे डळमळणारे आसन पुन्हा स्थिरावते. केशवचंद्रांनीं याच युक्तीचा अवलंब केला, आणि नवविधानाच्या जयजयकारांत सर्व लोकांचे लक्ष पुन्हा आपल्याकडे वेधून घेतले. केशवचंद्रांच्या दृष्टीपुढे दोन भिन्न समाज होते. हिंदुलोकांचा बहुजनसमाज आणि राजकर्त्यांचा अल्पसंख्याक परंतु सुधारलेला व सत्ताधारी समाज. नवीन नवीन विधिविधानें व उत्सव सुरू करून, व भजनी मंडळीचे दौरे काढून भोळ्या हिंदीजनतेचे मन आकर्षित करून, व ख्रिस्त महात्म्याने संपृक्त अशीं विद्वत्ताप्रचुर व्याख्याने देऊन, देशाविदेशी साहेबलोकांचा सतोप राखावा, असा ह्याचा दुहेरी प्रयत्न सुरू होता. व्हाइसरॉयपासून तो अगदीं हलक्या दर्जाच्या खिस्ती इसमापर्यंत सर्वांशीं स्नेहसंबंध ठेवण्याचा केशवचंद्रांचा सतत प्रयत्न असे.

तात्पर्य, आदि ब्राह्मसमाजांत जो हिंदुधर्माचा अभिमान दिसून येतो, तो ब्राह्मसमाजाच्या ह्या शाखेत सुटून, खिस्तासंबंधीं अभिनिवेश विशेष स्पष्ट रीतीनें दिसून येतो. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही कल्पना खिस्ताच्या छात्रावालींच शक्य आहे. हिंदुलोकांनीं धर्मांतर करून ख्रिश्चन व्हावयास नको, पण खिस्तावांचून त्यांची सुटका नाही अशी नवविधानकारांची पुरी समजूत दिसते. ह्याचें कारण उघडच आहेत. आपलें स्वतांचें घर सोडून पाहण्याबद्दल पूर्ण अनास्था, येशूख्रिस्ताबद्दल प्रथमदर्शनींच प्रीति, चारी खंडांत खिस्तीधर्माचा, खिस्ती लोकांच्या राजसत्तेचा होत असलेला फैलाव, आणि

आधुनिक काळांतील धर्मसंस्थापनेस व त्याच्या प्रसारास उपकारक अशा आधिभौतिक शास्त्रांची ख्रिस्ती लोकांकडून होत असलेली प्रगति. ह्याच व अशाच कारणांमुळे ह्या नवविधान नामक सार्वत्रिक धर्माच्या कल्पनेतील बहुतेक सर्व भाग ख्रिस्तानेंच व्यापला असल्यास नवल नाही. तथापि नवविधान धर्मास राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचाही केशवचंद्रांचा कटाक्ष होता. ह्यास्तव ह्या नवीन धर्माची उभारणी करतांना नवसंहिता, जीवनवेद, ब्राह्मगीतोपनिषद्, योगशास्त्र, विधानभारत वगैरे वाङ्मय त्यांनीं तयार केलें. ख्रिस्ती मिशनरी संस्थेस अनुसरून धर्मप्रचारकांचा एक सघ निर्माण केला. हिंदूंच्या तात्त्विक दृष्टीनें ख्रिस्तीधर्माचें दर्शन प्रसिद्ध केलें. आणि प्रार्थनेअंती प्रेरणा, हें एक विशिष्ट मत त्यांनीं प्रस्थापित केले. केशवचंद्र सेन आपल्या नवसंहितेंत असें म्हणतात कीं, “ज्यांत प्राचीन ज्ञान व अर्वाचीन शास्त्र यांचा संग्रह केला आहे, अशा सार्वत्रिक धर्मानुशासनावर आमची निष्ठा आहे. हें अनुशासन सारे धर्मात्मे व सत्पुरुष यांत एकोपा मानतें, सर्व धर्मशास्त्रांत ऐक्य पहातें, साऱ्या प्रेषितधर्मांत संगति लावते; ती अशी कीं, ज्यामुळें भेदाचें निर्मूलन होतें, ऐक्य आणि शांति यांचें महत्त्व वाढतें, आणि त्यायोगान तर्क आणि श्रद्धा, योग आणि भक्ति, विरक्ति आणि उदात्त सामाजिक कर्तव्यें, यांची जोड होऊन, योग्य काल प्राप्त झाला असतां सर्व राष्ट्रे आणि पंथ यांचें एक राज्य किंबहुना एक कुटुंब बनतें.”

प्रकरण चवथें नवविधाननिष्ठा

केशवचंद्रांच्या नवीन पंथाचें नामकरण ता. २४ माहे जानेवारी सन १८८१ रोजी उघड समारंभानें जाहीर झाले. परंतु तत्पूर्वी कित्येक दिवस धर्मसंस्थापनेची ऊर्मी त्यांच्या चित्तांत वरचेवर येत होती. इ. सन १८७५ च्या जानेवारी महिन्यांत “Behold the light of Heaven in India.” (हिंदुस्थानांत उदित झालेला हा स्वर्गीय प्रकाश पहा) ह्या विषयावर त्यांचे व्याख्यान झालें. त्याचा सारांश असा:—“हिंदुस्थानास आज अत्यंत बिकट काल प्राप्त झाला असतां, ईश्वराची दयार्द्रदृष्टि आमचेकडे वळली आहे, ही मोठीच आनंदाची गोष्ट आहे. ईश्वराचे देशोद्धाराचे मार्ग मानवी प्रयत्नांहून भिन्न असतात. खरी सुधारणा आंतूनच होत असते. ती बाहेरून आणतां येत नाही. आज जो ईश्वराचा संदेश आम्हांस मिळाला आहे, तो पूर्वीच्या ईश-प्रेरितधर्माशीं विसंगत नसून पूरक आहे. तो सुवर्णवर्षाप्रमाणे विस्तृत नसून रत्नाप्रमाणे चित्पन आहे. आमच्या उद्धाराकरिता पाठविलेला हा दिव्य संदेश म्हणजे (I am) ‘मी आहे’ हें साधें सत्य होय. ह्या एका सत्यांत सर्व तत्त्वज्ञान व सर्व पंथज्ञान आले. ईशप्रणीत म्हणून गणलेलीं शास्त्रें सर्वस्वी ईशप्रणीत नसतात. ईशसंदेश म्हणजे एखादा लेख अगर शास्त्र नव्हे. ईश-प्रेरणा प्रत्यक्ष सांगितली व ऐकली जाते. “मी आहे” ह्या सत्य-सिद्धान्ताला आणखी ‘प्रेम’ ह्या वृत्तीची जोड दिली, म्हणजे त्यांत अखिल मानवधर्म आला. जीवाजीवांतील भेदभाव नाहीसा होऊन ज्यानें एकात्मकता सिद्ध होते, तेंच प्रेम होय. इच्छेच्या तादात्म्यांत प्रेमाची परीक्षा होते. ईशसंकल्पाहून आपला भिन्न संकल्प न उरणें, हेंच खरें ईशप्रेम होय. ह्याच भावनेचा अतिरेक हिंदूच्या सर्वदेवमयत्ववादांत झाला आहे. ईश्वराशीं ऐक्य पावून आपण भिन्न-पणानें न उरणें ही कल्पना उदात्त खरी; पण त्यांतून सर्व देवत्रयत्वभावा सारखा भयंकर परिणाम झाला. ह्या पंथाचे लोक आपण ईशरूपच आहों-ईश्वस्त्व आहोंत-असली आत्मघातकी भावना धरून चालतात. हा मोठा दोष टाळून

आपण आपल्या अहंकारबुद्धीच्या त्यागानें व प्रेमाच्या अवलंबनानें ईश्वराशीं ऐक्य संपादन केलें पाहिजे ह्या रीतीनें एका ईश्वराशीं सर्वांचेंच ऐक्य असल्यामुळें, मनुष्यामनुष्यांचें नाते जवळचें होऊन, परस्परांत प्रेम व ऐक्य हें ओघानेच प्राप्त होतें. प्रेम आणि औदार्य अशा वृत्ति अखंड यात्रेकलं-प्रमाणें ज्या एकदां घर सोडून बाहेर पडतात, त्या कधींच परतत नाहींत. दुसऱ्यानें आपल्याशीं जसें वागावे असे आपणांस वाटते, तसें आपण दुसऱ्याशीं वागावें. ही नीतीची मर्यादा मानतात. पण ती खरी मर्यादा नव्हे. प्रेमवृत्तीस कोणतीच मर्यादा खपत नाहीं प्रेम करणारा स्वतांच भिन्नत्वाने उरत नसल्या-मुळें, त्यास त्याचीच मर्यादा तरी कशी उरेल ? ज्यांत आज हिंदुस्थानाचा खरा बचाव होईल, असा हा ईशसंदेश मी सर्वास सांगत आहे. आणि तो संदेश सांगोवांगी नसून मला प्रत्यक्ष ईश्वरानें जो सांगितला, त्याचाच मी पुकारा करीत आहे.”

ईश्वराच्या तोंडचे ‘मी आहे’ असे शब्द ऐकल्यानंतर ईश्वरासंबंधी आणखी तो पुरावा काय पाहिजे ? अंतश्चक्षु व अंतःश्रोत्र यांच्याहून दुसरे साक्षीदार ते कोणते ? ईश्वरावरील श्रद्धा ही कांहीं भावना नव्हे, ही प्रत्यक्ष जाणीव आहे. अशा रीतीनें ईश्वर हा जाणीवेत आल्यावर प्राचीन कालापासून आम्ही जें उत्कंडेनें वांछीत आहोत, ते आम्हांस मिळाल्याप्रमाणें आहे. ‘मी आहे’ ह्या स्वयंप्रभ जाणीवेत ईश्वर पाहिल्यावर मग त्याच्या पाषाणमय मूर्ति कशाला ? आणि मग सर्वदेव हा वाद तरी कशाला ? ह्या साध्या सत्य सिद्धान्तांत प्राचीन हिंदुस्थान व अर्वाचीन युरोप यांची एक-वाक्यता आहे. व त्या एक सत्याची जाणीव हिंदुस्थानच काय; पण अखिल मानवजातीचा उद्धार करण्यास समर्थ आहे. श्रद्धावंतास निःशंक करणारा हा साधा संदेश ईश्वर स्वतःच न सांगतां, बुद्धिभ्रंश करणाऱ्या शास्त्र व गुरु यांच्यावर कसा म्हणून विसंबेल !

ह्यानंतरचें केशवचंद्र यांचें महत्वाचें व्याख्यान ‘आमची निष्ठा व अनुभव’ हें आहे. ह्याचा सारांशः — “येथुखिस्त इहलोक सोडून जाऊ लागले, तेव्हां त्यांनीं (आपल्या धर्मप्रसाराचें काम) आपलें धर्मानुशासन परमात्म्याचे (Holy spirit) स्वाधीन केलें. अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे. त्या परमात्म्याचें वर्णन आमच्या प्राचीन ग्रंथांत जसें आहे, तसें इतर

देशांतील शास्त्रांत क्वचितच असेल. सर्वदेवमयत्वभाव, अनेकदेवपूजा, मूर्तिपूजा, व्रतवैकल्ये, अनेक विधिविधाने, अशा अनेक निंद्य प्रकारांनी आमच्या धर्मीची आज अवनति झालेली असो; परंतु वेदकालीन ऋषींनी निराकार ब्रह्माचें सत्यस्वरूप आम्हांस शिकविल्याबद्दल आम्ही जस त्यांच आभारी आहोत, त्याचप्रमाणे आमच्या पुराणांनी आमच्या ठिकाणी ज्या उत्कृष्ट धर्मभावना जागृत केल्या, त्याबद्दलही आपण कृतज्ञ असले पाहिजे. खोट्या देवांचा मीही धिक्कार करीन; पण त्यांच्या उपासनेत ज्या प्रेमादि भावनांचा उत्कृष्ट परिपोष झाला, त्यांचा अद्वेष्टे करणे अशक्य आहे. यास्तव प्राचीन ऋषींची तत्त्वदृष्टि व अर्वाचीनांची कोमल वृत्ति ह्या दोहोंचाही आम्ही स्वीकार केला आहे. आम्हां आधुनिकांचे अंतःकरणांत ब्रह्म सगुणरूपाने अवतरले आहे. आमच्या पंथाची मुख्य मते तीनच आहेत. ईश्वरवाद, अमृतत्ववाद, आधिदैवतवाद (doctrine of conscience). ही तिन्ही मते एकांत एक गुतलेली आहेत. ईश्वरासंबंधी आस्तिक्यबुद्धीतच अमृतत्व सिद्ध होतें. ईश्वर आहे, तेथे स्वर्ग आलाच. किंबहुना ईश्वर आणि स्वर्ग हे पर्याय शब्द होत. कारण ईश्वर नित्य व सर्वत्र आहे व तोच स्वर्ग होय. तो मरणोत्तर आहे, तसा पूर्वीही नित्य सिद्ध आहे. ह्यास्तव विभु अशा परमात्म्याची उपासना करा, अमृतत्वावर श्रद्धा असू द्या, आणि नीतिमर्यादेने वागा. हें आमचें धर्मानुशासन होय.

“परंतु आमचे अनुभव पाहतां आमचा ब्राह्म-समाज हें भरतभूमीचे ध्येय असावें, असं म्हणवत नाही. आमच्या ब्राह्मसमाजास ईश्वराचा पवित्र पंथ म्हणतां येत नाही. प्रामाणिकपणानेच बोलल्याचे तर ब्राह्म-पंथाने आजवर आमच्यांतील मूर्तिपूजादि धर्मवेडे घालवून कितीही चांगली कामगिरी केली असली, व ब्राह्म समाजाचा विस्तार कितीही झाला असला, तरी ज धर्मानुशासन ब्राह्म आपलें म्हणवितो, त्यापासून ब्राह्मसमाजी मंडळी अद्याप फार दूर आहेत. त्यांनी आपल्या निंद्य आचरणाने आपल्या थोर धर्मपंथास कमीपणा आणला आहे. ब्राह्मसमाजाचा गेल्या चाळीस वर्षांचा इतिहास म्हणजे आचार व विचार यांच्या विरोधाची एक उद्देगजनक व निराशाजनक कथा आहे. ज्यांनी ईश्वराच्या आशा धाब्यावर बसविल्या आहेत, सदसद्विवेकबुद्धीचा घात केला आहे, आणि आपल्या धर्मपंथाच्या मतांकडे दुर्लक्ष करण्याचा जणुं काय कटघ

केला आहे, असा जर एखादा समाज कोणास पहावयाचा असेल, तर ब्राह्म-समाज ह्या बड्या नांवाखाली मोठ्या दिमाखाने मिरवणारा आमचा समाज पहा. आम्ही अत्यंत क्षुद्र बुद्धीचे पंथाभिमानी, तुसडे असे आहोत. थोडक्यांत म्हणावयाचें तर जो धर्म आम्ही मिरवतो, त्यास आम्ही सर्वथैव अपात्र आहोत. निराश झालेली भरतभूमि शतकानुशतके अशा दांभिकपंथाच्या अनुभवाने वैतागून जाऊन आम्हां क्षुद्र ब्राह्मांचा धिक्कार करित नसेल काय!

“ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सर्व ब्राह्मसमाजांत एकाही व्यक्तीचा आजपर्यंत उद्धार झाला नसेल ! बरे, धर्मप्रसाराचाच विचार करावा, तर हिंदु-स्थानचा बहुजनसमाज आमच्या चळवळीपासून अद्याप दूरच आहे. तथापि समाधानाची इतकीच गोष्ट आहे की, आमच्या पंथाने आमच्या स्त्री वर्गावर बराच परिणाम केला आहे. त्याचप्रमाणे आमच्या सुशिक्षित वर्गापैकी ख्रिस्ती झालेले अथवा नास्तिक असलेले असे वगळले, तर बाकीचे सर्व उघड रीतीने आपणांस ब्राह्म म्हणवीत नसले, तरी ते आमच्या पंथाचेच अनुसारी आहेत. आतां चाळीस वर्षांच्या अनुभवाने आमच्या धर्ममतांस निश्चित व अबाधित असे स्वरूप आलें आहे काय, असे कोणी विचारल्यास त्यास ‘नाहीं’ असेच उत्तर द्यावे लागेल. पण धर्ममताच्या अभेद्य तटांत कांडून राहणे, म्हणजे कांहीं स्वर्ग नव्हे. आम्हांस सत्य सापडलें नाहीं असे नाहीं. परंतु आम्हांस ते आणखी कळावयास पाहिजे आहे. स्वर्गाय आनंदाचे व शान्तीचे दंवदिदु आम्ही चाखले आहेत, परंतु ब्रह्मानंदाचा अगाध सागर आमच्यापुढे अज्ञात असाच पसरलेला आहे. आमचे धर्मशास्त्र संपूर्ण झालेलें नाहीं. प्रतिवर्षी त्यांत नवीन नवीन सर्ग सामील व्हावयाचे आहेत. आमचा धर्म जर मनुष्यकृत असेल, तर त्याचा नाश झाल्यावांचून राहणार नाहीं. आणि तो ईशप्रेरित असेल, तर आमचा कोणी कितीही विरोध केला, तरी तो अभंगच राहील.”

केशवचंद्राच्या विशिष्ट मतांचें ज्यांत थोडेंफार दिग्दर्शन झाले आहे, अशा कांहीं व्याख्यानांचा सारांश आम्ही आतांपर्यंत ठिकठिकाणी दिला आहे. त्यांच्या प्रत्येक व्याख्यानांत कांही तरी नवीन विचारसरणी आढळते. परंतु सर्वच व्याख्यानांचा सारांश येथे देणें अशक्य आहे. तथापि ह्या प्रकरणांत आणखी कांहीं व्याख्यानांचा सारांश देऊन हें प्रकरण पुरे करूं. हीं व्याख्याने इ. सन १८७८ सालची फूट पडल्यानंतरची आहेत. ह्या व्याख्यानांत ज्ञानस खाइस्ट

ही व्यक्ति अगर कल्पना केशवचंद्रांचे विचारांत कशी केंद्रीभूत झाली होती, हें दिसून येईल. इ. सन १८७९ चे ईस्टरच्या सणांत केशवचंद्रांनी दिलेल्या व्याख्यानांत खाइस्ट हा कोण ? असा भरतभूमीकडून सवाल उपस्थित करून त्यास जबाब दिला आहे, त्याचा सारांश असाः—

“ ज्यानें भरतभूच्या हृदयाचाच ठाव घेतला आहे, आणि ज्याच्या सत्तेनें देशांत विलक्षण क्रान्तीच्या लाटा उसळल्या असून, हिंदुस्थानच्या चारी कोपऱ्यांपर्यंत ज्याच्या नांवावर नवीन नवीन आचार व सुधारणा पसरत चालल्या आहेत, तो खाइस्टच आज हिंदुस्थानचे राज्यपत्र चालवीत आहे. येथे ब्रिटिश सरकारची राजकीय सत्ता ती काय ! इंग्लंडच्या खिस्तरूप प्रचंड नैतिक सत्तेनेच ह्या विस्तृत देशावरील साम्राज्य जिंकले आहे. भारतवर्षाचा हा दिव्य कोहिनूर धारण करण्याची योग्यता येशूख्रिस्तावानून दुसऱ्या कोणास नाही हें त्रिवार सत्य आहे. आणि हे सुवर्णभूमीच अमोलिक रत्न त्याच्या हस्तगत होईलच होईल हेही खरें आहे. हिंदुस्थान देश जिंकल्याचा मान ब्रिटिश सोजिरांस देतां येत नाही. तर तो मान स्वार्थत्यागी व परोपकारी अशा ख्रिस्ती. मिशनऱ्यांस कृतज्ञबुद्धीनें दिला पाहिजे. आपण हिंदु असलो तरी ख्रिस्ताने. येथें आणलेल्या अत्यंत श्रेष्ठ व उदात्त नीतिस्वायत्त त्याचीच व त्याच्या प्रचारकांची स्तुति करणे आपणांस भाग आहे. ज्याच्या पायांशी प्राचीन तत्त्वज्ञान नम्र झाले, त्या जीज्ञसची महती तुम्हास नकबूल करतां येणार नाही.

“ ख्रिस्त हा केवळ नीतीचाच आदर्श आहे असं नव्हे, तर तो लोकोत्तर दैवी शक्तीचाही पुतळा आहे. मी आणि माझा पिता एकरूप आहेत (I and my Father are one) ह्या एका वाक्यांत मनुष्यातील दैवी संपत्तीची किह्मी त्यांनीं खुली केली. याच एका वाक्यात निरहंकाराचे दुसरे एक मोठें तत्त्व सांठविले आहे. जी अहंबुद्धि आपणांस मोहात आणि दुःखात पाडून शकते, ती बुद्धि ख्रिस्ताचे ठिकाणीं नव्हती. वास्तविक ख्रिस्त ही एक दिव्य कल्पना, ख्रिस्तजन्माच्या पूर्वीही परमात्मस्वरूपात अव्यक्तरूपाने होतीच. त्या अव्यक्त कल्पनेंत एक ख्रिस्तच काय, पण त्याचा सर्व शिष्यसंभार व त्याच्या सर्व लीला रेखाटलेल्या होत्याच. त्या शबल ब्रह्माने त्या अव्यक्त कल्पनेस आपला पुत्र म्हणून हाडामांसाचा बनविला. अशा रीतीने परमात्म्याची दिव्य शक्ति व प्रेरणा घेऊन तो देवपुत्र जगतीतलावर अवतीर्ण झाला

ईशवताराचें हेंच खरें तत्त्व आहे. अशा ह्या अवतारी पुरुषावर जे शिष्य-भावानें एकनिष्ठा ठेवितात, ते तद्रूप होतात. अध्यात्म दृष्टीनें जीव आणि ईश्वर हे एक कसे, तें येशु-ख्रिस्ताने अनेक रीतीनें सांगितलें आहे. आपल्या पूर्वजांनीं जें एकच एक तत्त्व अव्वलपासून अखेरपर्यंत प्रस्थापित केलें, तें ईश्वरमयत्व वाद (Pantheism) हें होय. तें तत्त्व अगदींच टाकाऊ व चुंकीचें आहे. त्यांत अनेक मूर्खपणाच्या व घातुक कल्पना समाविष्ट झाल्या आहेत. परंतु सत्य, प्रेम आणि आनंद यांत जीवेश्वराचें बुद्धिपुरःसर होणारें ऐक्य हें येशु ख्रिस्ताचें तत्त्व आपल्या धर्मापेक्षां फारच उदात्त व पूर्ण आहे ! हिंदूंच्या ऋषींचें ध्येय, समाधियोगाने जीवभाव ब्राह्मस्वरूपांत लीन करणें हें आहे. परंतु हें साधीत असतां, ते आपली जाणीवही ठेवीत नाहींत. सारें अज्ञानतर्पणेंच घडवून आणतात ! आणि शिवाय ब्रह्माशीं तादात्म्य पावण्या-पूर्वीं जीवानें आपले दोष व वैगुण्यें उराशीं तशींच बाळगलेलीं त्यांस चालतात. ईशसंकल्पाशीं आत्मसंकल्प बुद्धिपुरःसर एकरूप करण्याची आमच्या धर्माची कल्पना नाहीं. ती येशु ख्रिस्ताची कल्पना आहे. ख्रिस्त-प्रणीत योग सक्रिय आणि पवित्र स्वरूपाचा आहे त्यांत भक्ति व पावित्र्य यांचा सुंदर मिलाफ आहे. कोठें ख्रिस्ताची नम्र शरणागति, आणि कोठें “अहंब्रह्मास्मि” ही हिंदु तत्त्वज्ञान्यांची भलतीच बढाई. X X हे ख्रिस्त भक्तांनो, तुम्ही जर्मनींत जर्मन ख्रिस्ताचे व अमेरिकेंत अमेरिकन ख्रिस्ताचे गोडवे खुशाल गा. परंतु हिंदूपुढें खाइस्ट आणाल, तर तो युरोपांतला सुधारलेला एक सद्देव नसून आशियांतील एक विरागी साधु असा आणा. हिंदूंच्या वैराग्याला भलतीच आत्मघातकीपणाची दिशा लागली आहे. वैराग्याचें खरें खरें कल्याणप्रद स्वरूप ख्रिस्तानें दिग्दर्शित केलें आहे. असा तो माझा खाइस्ट, माझा गोड येशू, माझ्या अंतरीचा तो दिव्य हिरा, माझ्या गळ्यांतील तो कंडमणि, आज वीस वर्षें मी ह्या दीन हृदयाशीं जोबाळला आहे. सख्यांनो ! तो नवरदेव आपल्या दाराशीं आला आहे. मूर्ख कुमारीकांप्रमाणें ह्या देवीं शोपीं जाऊं नका; तर उठा, आपल्या दिव्यांच्या वाती सरसावा, आपल्या आंगावर उत्तम शृंगार चढवा, आणि उत्सवप्रिय पौर्वात्यांस शोभेल, अशा रीतीनें ह्या नवरदेवांचें स्वागत करण्यास उत्साहपूर्वक सामोऱ्या व्हा.”

ह्याप्रमाणें एका व्याख्यानांत ख्रिस्ताचा महिमा सांगितल्यानंतर त्रिमूर्ति-

कत्व आणि त्यांतील खिस्ताचें व्यक्तित्व यांवर त्यांचें दुसरे व्याख्यान झालें. या व्याख्यानाचा सारांश सांगण्यापूर्वी वाचकांस हें सांगितलें पाहिजे कीं, ह्या देवत्रयीवरच राजा राममोहन व ट्रिनीटेरियन मिशनरी ह्यांचा वाद होऊन देवत्रयीकत्वाचा राममोहन ह्यांनीं निषेध केला होता. त्याच त्रयीचा केशवचंद्रांनी फारच मोठ्या उत्साहाने पुरस्कार केला आहे. केशवचंद्र म्हणतात: “ हा देवत्रयीवाद म्हणजे अखिल विश्वाच्या पवित्र शास्त्राचा निधि आहे. हें तत्त्वज्ञान पूर्वी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेले, तेच आज अधिक उज्ज्वल स्वरूपांत पश्चिमेकडून पूर्वेस परत उदय पावत आहे. पृथ्वीच्या सूर्याभोवतीं होणाऱ्या परिभ्रमणांत तिने कधीं सूर्याच्या अधिक जवळ जावें, ह्याचें ज्योतिर्विदांस नवल वाटत नाहीं. तसेच आध्यात्मिक तेजाचा प्रकाश ह्या भरतभूमीतच अधिक पडावा, ह्याचेही कोणास आश्चर्य वाटावयास नको. वा युरपा ! आशियांतील मी एक नम्र मनुष्य देवत्रयीकत्व वादाचें रहस्य सांगतो आहे, ते जरा स्वस्थपणे ऐक. फार प्राचीन काळच्या ऋषींनीं त्या अज्ञात परब्रह्म वस्तूचे (नासदीय सूक्तांत ?) जसे स्फुरले तसे वर्णन केले. आणि खरोखर त्याहून अधिक तरी कोण काय सांगूं शकेल ? असे तें अनिर्वचनीय ब्रह्म अंधकारमय सुप्तावस्थेत असतां एकाएकी शब्द उत्पन्न झाला. प्रकाश होवो, असे म्हणतांच प्रकाश झाला, व पुढें अनुक्रमाने सर्व सृष्टि निर्माण झाली. हिंदूंच्या अवतारकथांतही हीच उत्क्रान्तीची कल्पना आहे. ही उत्क्रान्ति होतां होतां, ईशपुत्र खिस्त निर्माण होण्यांत एका अर्थी उत्क्रान्तीची सीमा झाली. ब्रह्माचें अखेरचे व्यक्त स्वरूप म्हणजे देवमनुष्य होय. परंतु एक येशुखिस्त निर्माण होऊन तेथेच जर जगाची उत्क्रान्ति थांबली असती, तर सृष्टीचे हें कोडें उलगाडणे, अशक्य झाले असतें. व ईशपुत्राचा जन्मही निष्फळ ठरला असता. अखिल मानवजातीस पावन करून सर्वासही ईशपुत्रत्व देणे, ही उत्क्रान्तीची पुढील पायरी आहे. ह्या उत्क्रान्तीच्या लाटेचा जो प्रेरक त्यासच पवित्र आत्मा (Holy Ghost) असें म्हणतात. ह्याप्रमाणें पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा हीं तीन सत्यें सिद्ध झालीं. ह्या त्रिकोणाचा शिरकोण तोच जिवोहा; तेंच ब्रह्म; तें ब्रह्म मानवकोटींत व्यक्त होणें; तोच ईशपुत्र ख्राइस्ट; आणि त्या दैवीसत्तेनें पुन्हा सर्व मानवांचें स्वर्गारोहण करणें, तोच पवित्र आत्मा. जनक, अनुशास्ता व उद्धारक; स्थिर ब्रह्म

चलित ब्रह्म व निवृत्त ब्रह्म (Still God, the journeying God, the returning God); शक्ति अथवा स्फूर्ति (Force), दाहाणपण, आणि पावित्र्य; सत्य, शोभन आणि सौंदर्य; किंवा सत्, चित् आणि आनंद; अशी ही देवत्रयी आहे. योगभूमिकेवरून ह्या त्रयीचें ध्यान करावयाचें तर (पिता) वर, (पुत्र) खाली व (पवित्र आत्मा) आंत असाच मी अगुलिनिर्देश करीन.

“ ह्या त्रयीवादांत पिता व पवित्र आत्मा हे एकच आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ईशपुत्र हाच काय तो वादाचा विषय आहे. ह्या वादांत देवमाणूस व मानवदेव ह्या दोन कल्पनांतील भिन्नभाव स्पष्ट लक्षांत घेतला पाहिजे. पहिली कल्पना सत्य असून दुसरी भ्रामक आहे. देवमाणूस म्हणजे एक मानवच; पण त्यांत देवत्व आविर्भूत झालेलें असतें. पण मनुष्य तो मनुष्यच. तो कधी देव होऊं शकणार नाही. खाइस्ट हा मनुष्यच होता. व तो अद्यापिही त्याच रूपांत कायम आहे. ब्रह्मीभूत झाला नाही. ईशपुत्र कितीही पूर्ण असला तरी तो ईश होणार नाही. आपली खाइस्टची भक्ति म्हणजे बंधुप्रेम होय, पितृभक्ति नव्हे. खाइस्ट हा पितृत्वाचा अवतार नसून बंधुत्वाचा अवतार आहे. तो आपला बांधव आहे. त्याच्या ठिकाणीं पित्याचा जसा अंश आहे, त्याचप्रमाणें जगजननी मेरी हिचाही अंश आहे. अर्थात् बांधव या शब्दांत भगिनींचाही अंतर्भाव होतो. पित्याच्या पौरुषाप्रमाणें मातेचें प्रेम, क्षमा, दया इत्यादि कोमल भावही ख्रिस्ताचे ठिकाणीं दिसून येतात. सर्व गुणांचा परिपाक अखेर प्रेमांतच होत असल्यामुळें, स्त्री हें पुरुषाचें उत्क्रान्त स्वरूप आहे असे मी म्हणतों. स्त्रियांच्या अंतःकरणांतील प्रेमाची जोड पुरुषांच्या कोणत्याही मोठ्या सदुणाने होणार नाही.

“ एवंगुणविशिष्ट ज्या खाइस्टचें मी वर्णन करतों, तो ख्रिस्ती पुराणांतील सामान्य देहधारी खाइस्ट नव्हे. माझा खाइस्ट हा अधिक श्रेष्ठ, पूर्ण, सनातन व विभु आहे. आणि तो तुम्हांला श्रद्धेच्या दृष्टीनें आजही सर्वत्र दिसेल. त्याला चित् म्हणा, शुद्धबुद्धि म्हणा, अथवा मूळारंभीचा शब्द (Logos) म्हणा. हा खाइस्ट प्रत्येक खऱ्या ब्राह्मणाच्या अथवा वैदिकाच्या अंतःकरणांत आहे. तो गंगेच्या पवित्र तीरावर आहे. तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत आहे. हिंदु जर ख्रिस्ताचा विरोध करीत असेल, तर तो फक्त ख्रिस्त या नांवापुरताच विरोध

आहे. वेळ येईल त्या वेळीं हिंदूस हा ख्रिस्त प्रत्यक्ष होईल, अथवा ख्रिस्तच भरतभूमीत आविर्भूत होईल.

“काशीक्षेत्री मिळणाऱ्या लांकडी डब्याच्या संच्याप्रमाणें हें आपलें शरीर आहे. त्याच्या पशुवृत्तीच्या बाहेरचें झांकण काढा, म्हणजे आंत खऱ्या माणुसकीचा डबा निघेल. तोही उघडाल तर त्यांत तुम्हांला खाइस्टरूप डबा दिसेल, तोही उघडून पहाल, तर पवित्र आत्म्याचे संपुट तुम्ही पहाल, आणि त्याच्याही आंत निराकार ब्रह्मतत्त्वाचा वास आहे, असें तुम्हांस आढळून येईल. ह्या दृष्टान्तावरून एक गोष्ट उघड होते, ती ही कीं, आपण पामर जीव व ते परब्रह्म, यांस जोडणारा ख्रिस्त मध्यतरींचा दुवा आहे. पामर जीवाच्या डब्यांतील खाइस्टची संदुक उघडून पाहिल्यावांचून परमपुरुषाचा लाभ होणें शक्य नाहीं. हें जरी खरे आहे, तरी ख्रिस्त हा कांहीं देव नव्हे. अर्थात् मूर्तिपूजेस विटलेल्या या भरतभूमीत आणखी ख्रिस्त मूर्तीचे देव्हारे कोणी माजवील, तर त्याचा मी योद्धाप्रमाणें कसून विरोध करीन. ख्रिस्त हा केवळ साधनाचा दर्शक आहे. खरा प्रेरक पवित्र आत्माच आहे. येशु ख्रिस्ताचें जन्म पतितांस पावन करीत नाहीं. तो उद्धारक एक पवित्र आत्माच आहे. परंतु मौज अशी कीं, ब्रह्म अथवा ‘जीहोवा’ ह्याचे माहात्म्य जुना करार सांगून गेला. ईशपुत्राच्या लीलानव्या करारानें वर्णिल्या, परंतु खरा पातनपावन असा जो पवित्र आत्मा (Holy Ghost) त्याचे माहात्म्य आजपर्यंत अवर्णितच राहिलें. ते लोकांस शिकविण्याकरितां नवविधानाचा (Third Dispensation) हा तृतीय अवतार आहे. ह्या तिन्ही करारांचा समन्वय करा, म्हणजे तोच अखिल जगाचा देवत्रय पंथ सिद्ध होईल. सच्चिदानंद हेच त्याचे रूप. ह्याप्रमाणें जुन्या मतांचा नश न करितां मागे मागे जाणाऱ्या जगास पुढे घेऊन त्यास जगदुद्धाराचा खरा मार्ग नवविधान दाखवीत आहे.”

एकोणिसाव्या शतकांतील ‘ईश्वरी साक्षात्कार’ ह्या केशवचंद्राच्या दुसऱ्या एका प्रसिद्ध व्याख्यानाचा सारांश, ‘आम्ही काय कुणाचे खातो रे, तो राम आम्हांला देतो रे’ ह्या सुप्रसिद्ध पद्यांत आला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. ह्या व्याख्यानांत आधिभौतिकशास्त्रांही अध्यात्माविचारांस पोषक व साहाय्यक आहेत, असें त्यांनीं शिवाय प्रतिपादले आहे. जीव आणि ईश्वर यांच्या दरम्यान असलेल्या सोपानाच्या अनेक पायऱ्या आधिभौतिकशास्त्रानें

कमी करून, जीवास अधिक ईशसन्निध केलें आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. केशवचंद्रांचे ईशदर्शनांत देवाचे उजवे बाजूस येशु ख्रिस्त तर डावे बाजूस चैतन्य; पुढें मोक्षेस तर बाजूला शाक्यमुनि अशी प्रभावळ आहे. केशवचंद्रांचे म्हणणें असें कीं, वरील सत्पुरुषांस जसा ईश्वर प्रत्यक्ष झाला, तसा जरी आपल्याला न झाला, तरी वरील पद्यांतील विचारसरणीने पाहतां ईश्वर आपणां सर्वांस कळूं लागेल. त्यांचें मान आपल्याला हरघडीं होईल.

देव आणि भक्त हे दोन्ही शब्द सापेक्ष आहेत. देवाचे येथवर वर्णन झाल्यानंतर भक्तांच्या संबंधींही केशवचंद्रांचे विचार समजावून घेतल्यावांचून हा विषय पुरा होणार नाही. 'आम्ही नवविधानाचे ईशप्रेषित' ह्या विषयावर केशवचंद्र यांनीं एक व्याख्यान दिलें. त्याच्या आरंभीच ते आपल्या नवविधानास उद्देशून म्हणतात कीं:—“ पूर्वेकडील सूर्य पुन्हा एकदां उदयास येऊन त्यानें निद्रावश झालेल्या जगास आनंदित केलें आहे, आणि अज्ञानांधकारांत आजवर जग गुरफटले होतें, त्या घनघोर अंधकाराचा त्यानें नाश केला आहे.” इतक्या थाटांनीं व्याख्यानाचा उपक्रम केल्यानंतर त्यांनीं आपल्या सहकारी धर्मप्रेषितांच्या दैन्य व स्वार्थत्यागादि गुणांचे रसभरित वर्णन करून 'आपण आपल्याला हिंदूंचा येशुख्रिस्त म्हणवूं पाहतो' ह्या टीककारांच्या आक्षेपांचा त्यांनीं निषेध केला आहे. पुढे केशवचंद्र म्हणतात:—“ येशु ख्रिस्त व असेच दुसरे महात्मे यांचा मी एक सेवक होण्याची मात्र इच्छा करतो, मला माझ्यासंबंधीं व्यर्थ दंभ माजविण्यांत मुळींच आनंद वाटत नाही, याबद्दल सर्वांनीं खात्री असूं द्यावी. माझे भाषण अलंकारिक व थोडे जास्त लाक्षणिकही असूं शकेल. कवि-कल्पनांचा अथवा धार्मिक अर्थवादाचा अधिक आश्रय केल्याबद्दल कोणी मला दोष देवोत. तो आशियांतील लोकांचा स्वाभाविकच दोष आहे. पूर्वे ही काव्यभूमि आहे, आणि आपलें वाङ्मय हें सर्व कल्पनात्मक, व भाषा रूपकात्मक आहे. येशु ख्रिस्तानेंही अशाच भाषेचा उपयोग केला आहे त्याप्रमाणें मी लाक्षणिक भाषा वापरली असतां कोणी त्याचा शब्दशः अर्थ घेतां कामा नये. मी ज्या हेतूनें शब्द वापरतो त्याच अर्थानें ते घेतले पाहिजेत; परंतु वस्तुस्थिति मात्र अशी नाही. जेव्हां मी देव पाहिला अथवा 'आजि म्यां ब्रह्म पाहिलें' असें म्हणतां, तेव्हां माझे श्रोते लगेच असें अनुमान काढतात कीं, मला ह्या चर्मचक्षूंनीं

अंतरिक्षांत कांहीं तरी दिव्य प्रकाश दिसला. आणि म्हणून माझा ईश्वरी साक्षात्कार केवळ कल्पनामात्र आहे, असें मानतात. तसेंच जेव्हां मी म्हणतो कीं, येशु व मोशेस यांच्याजवळ मी होतो, तेव्हां ऐकणाराच्या कल्पनेची धाव येथपर्यंत जाते कीं, मी कोणी दोन मानवदेहधारी व्यक्ति अगर त्यांचीं भूते पाहिलीं असतील. माझ्या साध्या काव्यमय वाक्याचा लोकशब्दशः अर्थ करतात, आणि मग तशी गोष्ट कशी घडवी, म्हणून त्याचा उलट उपहास करतात ! पौर्वात्यांच्या लाक्षणिक बोलण्याच्या आवडीमुळे सारा गैर-समजुतीचा घांटळा माजला आहे. यास्तव भावनाशून्य टीकाकारांनीं, माझ्या भाषणाचा अक्षरशः अर्थ न करितां तो केवळ लक्षणेनें ध्यानीं घेत चला. ‡ तात्पर्य, मी कोणी चमत्कार दाखविणारा अतिमानुष शक्तीचा पुरुष आहे, असें माझे म्हणणे नाही, आणि तसे कोणी समजू नये. आमच्या नवविधान पंथांत जरी मी केंद्रीभूत दिसलो; तरी वस्तुतः मी माझे असे कांहींच सांगत नसून, मी व माझे सहकारी ह्यांचे सर्वांचे नवविधानांत सम्मिलन झालें आहे. आमचे विचार हे नवविधानाचे विचार आहेत, कोणाही व्यक्तीचे नाहीत. शिवाय मध्यस्थावाचून प्रत्यक्ष देवभेट होते, हा तर नवविधानाचा मुख्य सिद्धान्त आहे.

“ समन्वय हे नवविधानाचे दुसरे ब्रीद आहे. आमच्या अंगात आमच्या पूर्वज आर्यांची धर्मश्रद्धा खेळत आहे, हे जर खरें आहे, तर आमच्यावर ख्रिस्ताचे संस्कारही दृढतर झाले आहेत हेही खरे आहे. ईश्वर ही जशी एक व्यक्ति आहे, तसेंच तो एक सद्गुणाचे अधिष्ठानही आहे. आम्ही त्या परमपुरुषाच्या व्यक्तीची पूजा करतो, व त्याचे सद्गुणलक्षण आत्मसात् करतो. अविद्यमान सत्पुरुषांच्या संगतीचा लाभ अशा रीतीने घेतां येतो. चित्तानें चैत्यास (चित्तनाचे विषयास) आत्मसात् करणें ह्या प्रक्रियेप्रमाणेंच सहानुभूति देखील एक क्रिया आहे. आपण आपल्या आत्म्यास तात्पुरते आपणांतून काढून दुःखिताच्या अंतःकरणांत घालणे व त्यांचें दुःख अनुभविणें, व त्यांच्या दुःखनिवारणार्थ त्यांची सेवा करणें, अशी ती क्रिया आहे. अशी

‡ बरील उतारा विस्तृत देण्याचें कारण त्यानें केशवचंद्रांच्या कित्येक आश्चर्यजनक व गूढ वाटणाऱ्या उत्कीर्ण निराळाच प्रकाश पडले.

ही एकजीव होण्याची कल्पना केवळ खिस्तीच आहे. आपल्यामधील योग-विद्या म्हणजेही तसलाच एक प्रकार आहे. ह्याच पद्धतीनें आजकाल युरोपनें हिंदुस्थान आत्मसात् करणें, व हिंदुस्थानानें युरोपशीं एकजीव होणें जरूर आहे. आम्हीं खिस्ताला मान दिलाच पाहिजे. इतकेंच काय, पण आम्ही स्वतांच तादात्म्य भावनेनें खिस्त झालें पाहिजे. पण लौकिकी धर्माप्रमाणें खिस्ती होतां कामा नये. कारण खिस्त आणि खिस्तीधर्म ह्यांत महदंतर आहे.”

प्रकरण पांचवे प्रार्थना व प्रेरणा

प्रार्थना व प्रेरणा ही मनुष्याच्या अध्यात्मजीवनचक्राच्या आंसाचीं दोन टोके आहेत. किंबहुना एकाच अनुभवाच्या त्या दोन बाजवा आहेत असे केशवचंद्र म्हणतात. प्रार्थना व प्रेरणा ह्या दोन शब्दांत केशवचंद्रांच्या आयुष्याचें सारें रहस्य येते; परंतु ह्या दोन शब्दाचा किती सूक्ष्म अर्थ ध्यावयाचा हें ठरविणें फार कठीण आहे. कीर्तनापासून आत्मनिवेदनापर्यंत सारेच भक्तीचे प्रकार जीवाच्या शरणागतीचे अतएव प्रार्थनेचेच आहेत; तसेच साध्या विषयानुवर्ति इंद्रियप्रेरणेपासून थेट अपरोक्षानुभूतीपर्यंत सारेच चढते चढते प्रेरणेचे अनुभव आहेत, असेही कोणी म्हणेल. विशेषेकरून ब्राह्म-वाङ्मयांत ह्या शब्दाचा उपयोग अनुभवाच्या विशेष सूक्ष्मदृष्टीनें केलेला नसावा, असे दिसतें. त्यामुळे नवनिधानपंथाची प्रार्थना व प्रेरणा हीं दोन टोके आहेत, असे जेव्हां सांगण्यात येतें, तेव्हां प्रेरणा ह्या शब्दांतील केशवचंद्रांचा लक्ष्यार्थ कोणता, ह्याचा खुलासा पुढे सविस्तर केला आहे.

पहिली ईश्वरनिष्ठा व दुसरी प्रार्थना अशा ह्या मुमुक्षुमार्गाच्या पहिल्याच दोन पायऱ्या आहेत असे केशवचंद्र म्हणतात. इंद्रियनिग्रहादि साधनांनीं चित्तशुद्ध करावें, व मग त्या शुद्ध चित्ताने भगवंताची प्रार्थना करावी, हा त्यांच्या धर्मशास्त्राचा पहिलाच धडा आहे. प्रार्थना हे उपासनेंतील एक महत्त्वाचें अंग आहे. ब्राह्मोपासनेंत प्रथम भगवंताच्या षड्गुणैश्वर्याची स्तुति, नंतर त्याच्या दयालुत्वाबद्दल कृतज्ञबुद्धीनें आभारप्रदर्शन, आणि नंतर प्रार्थना, असा अनुक्रम असतो. यांपैकीं स्तवन आणि कृतज्ञता हीं जशीं देवासंबंधीं आपलीं कर्तव्ये आहेत; त्याप्रमाणें प्रार्थना हें एक अपरिहार्य साधन आहे. षाड्गुंपासून आपलें रक्षण करण्यास जीव सर्वथा असमर्थ आहे. ईश्वरीकृपेबांचून मानवी प्रयत्न व्यर्थ होत, असा जीवांचा आजपर्यंतचा अनुभव असल्यामुळे त्या कृपेसाठीं देवाची कृपा भावल्याबांचून गत्यंतर नाही. नैराश्याच्या घनघोर रात्री जीव बाबरला असतां, त्यास आशेचा दिव्य

किरण दाखविणारी एक प्रार्थनाच होय, असा केशवचंद्रांनी आपला अनुभव सांगितला आहे. ईश्वराची अखंड प्रार्थना करा. (Pray without ceasing) हेंच त्यांचे ब्रीदवाक्य आहे. प्रार्थना करावयाची म्हणजे एखादे विशिष्ट आसन घालून बसावयाचे, अथवा अमुक ठरीव शब्द उच्चारावयाचे असे नव्हे. प्रार्थनेचे महत्त्व आसनांवर अथवा शब्दांवर नाही. प्रार्थना निःशब्दही होऊ शकेल. तसेच ती एकान्ताप्रमाणे लोकांतही होऊ शकेल. अनन्यगतिक झालेल्या मनाची तीव्र उत्कंठा हेच खऱ्या प्रार्थनेचें रूप होय. “तस्मात् कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष परमेश्वर,” अशा-सारखा ठराविक पाठ म्हणणे ही खरी प्रार्थना नव्हे. आपल्या प्रार्थनेत आपल्याला खरोखर काय पाहिजे आहे, या गोष्टीची जाणीव व तत्संबंधी आर्तता असली पाहिजे. ठरीव प्रार्थनांचें केवळ शब्दोच्चारण व्यर्थ होय. असे स्तंत्रपाठ तासन् तास करूनही, त्याची फलश्रुति कांहीं न मिळाल्यामुळे, साधकाचे मन रूक्ष व निराश होते. यासाठीं जुन्या ठरीव प्रार्थनांचा उपयोग न करितां, आपण आपलें मनोगत रोज सुचेल, ह्या शब्दांत व्यक्त करावे. असे आहे, तरी कोणास कांहीं मार्गदर्शक असावे असे वाटत असेल तर त्यांनीं ‘Theist’s, Prayer book’ हे पुस्तक पहावे,” असे केशवचंद्रांनीं सांगितले आहे. बरील विषयावर केशवचंद्र यांचे व्याख्यान, इ. सन १८६८ सालीं मुंबईच्या प्रार्थनासमाजांत झालें. त्या वेळीं त्यांनीं अखेर असे निश्चून सांगितलें की, विद्वत्ता, लोकसंग्राहक बुद्धि, अथवा सामाजिक सुधारणा, इत्यादि कोणत्याही साधनांनीं स्वदेशाचा उद्धार होणार नसून, ईशप्रार्थना हे एकच काय ते त्यास खरं साधन आहे. ह्यासाठीं विलंब न करतां, प्रत्येकाने त्याच साधनाचा अवलंब करावा.

येथपर्यंत ह्या साधनाचे पूर्वाङ्ग सांगितले. ह्याचे उत्तराङ्गांतच ह्याची फलश्रुति आहे. ज्या प्रार्थनेचा जाब ईश्वराकडून मिळाला नाही, ती खरी व पुरी प्रार्थनाच नव्हे. केशवचंद्र सेन आपल्या एका प्रार्थनेत म्हणतातः—
 “देवा, ह्या जगांतील अश्रद्धेय लोकांच्या प्रार्थनेचे ढोंगधत्तुरे मला आतां पाहावत नाहीत. प्रार्थनेची कोण ही थट्टा ! सर्व धर्मांचे लोक आपआपल्या प्रार्थनामंदिरांत रोज जातात, आणि ते तुझ्याजवळ अनेक मागण्या करितात. परंतु तूं काय म्हणतोस, तें ऐकण्यासही ते भले गृहस्थ थांबत नाहीत ! आपल्या रोजच्या संसारकार्यासाठीं तांतडीनें निघून जातात. त्यांच्या ठिकाणीं धीर

नाहीं, खरी आतुरता नाही, कळकळ नाही, किंवा नम्रभाव नाही. त्यांच्या प्रार्थनेस जाब देण्यास तूं येतो आहेस, तों सारे लोक गेलेमुद्धा ! तुझी आशीर्वाद देण्याची वेळ येते, तो सारें मंदिर रिकामें ! काय हें ढोंग ! कसली ही थट्टा ! ह्या अधीच्या अहंमन्य लोकांस, देवा हें कळू दे, की त्यांचा उद्धार त्यांच्या प्रार्थनेतील वक्तृत्व अथवा प्रभरचना यांवर अवलंबून नाही; ते काय म्हणतात, त्यावर अवलंबून नाही; त्यावर तूं काय आशीर्वचन देतोस, ते ऐकून घेण्यांत सारी फलश्रुति आहे. ईशप्रसाद घेतला नाही, मग प्रार्थना ती काय ?

वरील विवेचनांत ईशप्रेरणेचा जो अनुभव अभिप्रेत आहे, तो प्रत्यहीं ज्यांच्या वाच्यास येत असेल, असे भाग्यवान् फारच थोडे, असें आम्हांस तरी वाटतें. परंतु केशवचंद्र ह्यांस तो अनुभव इतका दुर्घट वाटत नाही. ते म्हणतात की, ईश्वरी आदेश प्रत्यक्ष मिळवणे, हे जर आज कोणास कठीण वाटत असेल, तर तो ह्या आधुनिक कळांतील जडवादी सुभारणेचा परिणाम आहे. आज ईश्वरी आदेश म्हणजे फक्त पुस्तकविक्याचे दुकांनीं मिळणारी एक चीज आहे, असे लोकांना वाटतें. हा आमचा अधःपात आहे. वास्तविक आमचे सारें जीवनच जर ईशतत्त्वांत आहे, तर त्याचा संदेश आम्हांला वेळोवेळीं समजणे, ह्याहून स्वाभाविक दुसरे ते काय ? प्रार्थना आणि प्रेरणा हे दोन प्रकार इतके सन्निकट आहेत की, ते वास्तविक एकाच गोष्टीच्या दोन बाजूंप्रमाणे आहेत. जीवात्म्यानें गुडघे टेकून ईश्वराशीं सन्मुख व्हावें, व श्रद्धेच्या व निष्ठेच्या दृष्टीनें वर त्याचेकडे पहावें, हेंच प्रार्थनेचें रूप. मग सूर्या-सन्मुख होऊन पाहिलें असतां, सूर्याचा दिव्य गोल दिसावा, हें जसें स्वभाव-सिद्ध किंबहुना अपरिहार्य आहे; त्याचप्रमाणें आतुरतेने देवाकडे दृष्टि लागली असतां, त्याचा दिव्य प्रकाश अंतःकरणात प्रविष्ट होणें, हें सहजप्राप्तच आहे. आणि अनन्यगतिक होऊन शरण जाणे, एवढेच आपलें काम आहे. मग ईशप्रेरणेचें अचूक फळ मिळाल्यावांचून राहणारच नाही.

कोणी म्हणतील की, ईश्वर जर सर्वश आहे, तर त्याची आम्ही प्रार्थना करण्याची काय गरज आहे. तसेंच अबाधित अशा सृष्टिनियमानें जर सारे जगिक व्यवहार बांधलेले आहेत, तर एखाद्या व्यक्तीच्या प्रार्थनेमुळे त्यांत फेरफार होणें, असंभवनीय आहे. ह्या आक्षेपांस केशवचंद्र असें उत्तर

देतात कीं, ह्या शंकेंत मागा म्हणजे मिळेल, ह्या ईश्वराच्या कायद्याचें अज्ञान दिसून येतें. देव कोणाकरितां कधींही आपले कायदे मोडीत नाहीं. आतां कोणी असें म्हणतील कीं, आम्ही आजवर प्रार्थना करीतच आलों, पण आम्हांस कधीं ईशप्रेरणेचा अनुभव घडला नाहीं, तर हे त्यांच्या प्रार्थनेचें वैगुण्य होय, असें केशवचंद्र त्यांस उत्तर देतात. जिविकला व ईशकला ह्यांच्या तारांचीं टोंकें एकत्र होतांच तेथे प्रकाशाची ठिणगी पडलीच पाहिजे. किंबहुना असेंच म्हटलें पाहिजे कीं, ह्या चित्कलेचा प्रकाश म्हणजे विशुद्धप्रकाश-प्रमाणें प्रासंगिक कारणाने मधून मधून चमकणारा प्रकाश नव्हे. देववाणी कधींकाळीं कोणास ऐकूं येत असली, तरी तिचा घोष संतत व अव्याहत सुरूच आहे. सूर्य आले ठायीं नित्य तळपतच असतो, जो आपले घर उघडील त्यास प्रकाशाचा लाभ सहज प्राप्त होईल. त्याचप्रमाणे ईशप्रेरणा कधीं कोठे नाहीं, असें नाहीं. घेणारा मात्र आर्त पाहिजे. ईशप्रेरणेची दुसरी अशी मौज सांगतात कीं, त्या प्रेरणेबरोबर ज्ञान व निष्ठा ही दोन्ही एकदमच प्राप्त होतात. ही प्रेरणा ईश्वराची आहे, केवळ आपलाच मनोविकार नाहीं, याबद्दल शंकाच रहात नाहीं. त्या प्रेरणेवर देवाचा शिक्षा स्पष्ट असतो. शिवाय ईशप्रेरणेचा असा एक विलक्षण परिणाम अनुभवास येतो कीं, तेणेकरून जीवाचा अहकार गलित होऊन, त्याच्या ठायीं दैवी शक्तीचा संचार होतो. पशुवृत्तीचा नाश होऊन आध्यात्मिक तेज चमकूं लागते. तो एक देवमाणूस होतो. ईशाचे भाव धारण करण्याचे त्यांस सामर्थ्य येतें. त्याचा अर्थ 'अहंब्रह्म' असा जीवास अद्वैत प्रत्यय येतो, असें मात्र नव्हे. 'अहं ब्रह्मास्मि' हा सिद्धान्त तर्काचा अतिरेक दर्शवितो. तो सिद्धान्त अत्यंत अनीतिमय व घातुक आहे. ह्या सिद्धान्ताचें व सर्वदेवमयत्वभावाचें आपल्यांतून जितकें लवकर निर्मूलन होईल तितकें बरे. जीवशिवभेद हा नित्य आहे. सर्वदेवमयत्वभावांत पापी जीव हाही शिवरूप मानतात. हे जीवशिवाचे ऐक्य अत्यंत अनर्थावह आहे. ईशप्रेरणेनें जो देवभाव अंगीं येतो, तो प्रकार अगदीं भिन्न आहे. प्रथम पापाचें निर्मूलन करून मनोविकारांवर ताबा मिळविला पाहिजे, नंतर सच्छील संपादन केलें पाहिजे. आणि इतकेंही करून स्वच्छेनें संपादिलेल्या त्या सच्छीलांतच रंगून न जातां, अखेर ईश्वराच्या समोर निरहंकारवृत्ति व पूर्ण-शरणागति प्राप्त झाली, म्हणजे मग जीवाची स्वतंत्र अशी बासनाच उरत

नाहीं. देवा, आतां “मना येई तैसें करी” असा भाव उपजतो. अहंकाराचा नाश होतो आणि जीवाच्या सर्व शारीरिक व मानसिक क्रियांस साक्षात् ईश्वराकडूनच प्रेरणा होते ! येशूख्रिस्ताचे चरित्र हे बरील अनुभवाचे आदर्श-भूत आहे. असे जे ईशप्रेषित महापुरुष असतात, त्यांचे सभोंवार प्राणवायू-प्रमाणे सारं धर्माचेच वातावरण पसरलेले असते. त्यांना धर्मतत्त्वं धूढ अथवा दुर्ज्ञेय वाटत नाहीत. ईश्वरीप्रेरणेतच ते वावरत असतात. ईशकृपेच्या ह्या मेघवृष्टीचा अनुभव धरीदारी, बाजारात व देवळांत कोठेही त्यांस येतच असतो. त्यासाठीं कर्मत्याग करून एकातवास करावयास नको. त्यास एकच साधन आहे. ते साधन म्हणजे निष्ठावत प्रार्थना हे होय. देवभावांत जीवभाव झारपणे, ही त्याची फलश्रुति आहे. सांपळ्यात शिरलेला उंदीर जसा परत येऊं शकत नाही, तसा देवाच्या पायाशी चिकटलेला जीव पुन्हा पशुवृत्तीत येत नाही. ईशकृपेचे खाजे खाऊन पुष्ट झालेल्या जीवाची ही गोष्ट होय. क्षुद्र जीव सांपळ्यांतूनही निसटून पळतात. खुद्द केशवचंद्र स्वताबद्दल म्हणतात कीं, माझ्यामधील देवभाव केवळ प्रार्थनेपुरताच टिकतो. जेथे मुख्य आचार्य ह्यांचा हा अनुभव, तेथे इतरांची कथा काय ?

केशवचंद्रांच्या अनेक प्रार्थना आत्म-निरीक्षणपर आहेत. त्यात त्यांनी आपल्या स्वतांचे व आपल्या समाजबधूंचे जे दोषाविष्करण केले आहे, तसे ब्राह्मसमाजाच्या शत्रूंनीही क्वचितच केले असेल. आम्ही ढोंगी आहोत, स्वार्थी आहोत, अपवित्र आहोत, आमचे मनोविकार अद्याप प्रबळ आहेत, आम्ही मनाने मूर्तिपूजकच आहोत, आम्ही जे लोकास उपदेश करतो, त्या-प्रमाणे आमचेच वर्तन नसते, इत्यादि अनेक दोष त्यांनी आपल्या पदरीं घेतले आहेत. नवविधानाचे ब्राह्मप्रचारकांबद्दल केशवचंद्र पुढे एक दिवस तारीख २ सप्टेंबर इ. सन १८८३ रोजी, ईश्वराजबळ अशी प्रार्थना करतात कीं, “हे सर्वश परमेश्वरा, धर्मोपदेशकाच्या अडचणी काय असतात, व त्यांची सत्त्वपरीक्षा किती बिकट असते, हें तूं जाणतच आहेस. त्यांनी मोठमोठाले सत्यसिद्धांत उपदेशिलेच पाहिजेत. तसे करणें त्यांस भागच असतें. ते जरी खिन्न व निराश झालेले असले, तरी त्यांनीं श्रद्धेचें महत्त्व सांगून आशावाद गायला पाहिजेत. ते स्वतां आचरणाने अपवित्र असले, तरी त्यांनीं दुसऱ्यापुढें पावित्र्याचा माहिमा वर्णिला पाहिजे. त्यांचे आपसांत

किती मत्सर व बळेडे असले, तरी दुसऱ्यांपुढें त्यांनीं प्रेमाचे व बंधुभावाचे गोडवे गायले पाहिजेत. ह्याप्रमाणें हे प्रभो, ते वाणीनें खोटे व मनानें ढोंगी होतात. आणि अशा रीतीनें चंचल वृत्तीच्या दुर्बर्तनी स्त्रियांप्रमाणें, ते धार्मिक, अधार्मिक व धर्मविरोधी अशा सर्वांस सारखेच खूप करण्यासाठीं झटतात. तरी हे सर्व शक्तिमान् परमेश्वरा, हा मोह, ही भूल, नाहींशी कर आणि तुझ्या सेवकांतील ह्या नीच वेद्यावृत्तीचें निर्मूलन कर ”

आत्मपरीक्षणाकडे कित्येक ब्राह्मांचा विशेष कटक्ष दिसतो. महाराष्ट्रीय ब्राह्मांपैकी डॉ० भांडारकर यांची दृष्टिही अशीच होती. प्राचीन संतांचीही अशीच कांहींशी पद्धत दिसते. पण श्रीसमर्थ रामदासांचीं करुणाष्टकें, व श्रीतुकोबांचे कित्येक अभंग यांतून त्यांनीं आपल्या पदरीं जे दोष बांधले आहेत, त्यांचा त्या महापुरुषांच्या ठिकाणीं संभवही वाटत नाही. सामान्य प्रापचिकाची भूमिका घेऊन संतांनीं तें कवित्व केले, असे मानण्याचा शिष्ट-संप्रदाय आहे. तीच दृष्टि जरी केशवचंद्राच्या वरीलप्रमाणे प्रार्थना वाचतांना आपल्याला ठेवतां न आली, तरी बऱ्याच सहानुभूतीच्या दृष्टीनेच आपण त्यांच्या दोषाविक्रमकाडे पाहिलें पाहिजे, हें उघड आहे. असो.

प्रार्थनेचें प्रेरणेंत रूपांतर होऊन त्या योगे देवकळा प्राप्त होणे, ही गोष्ट सहज सिद्ध आहे, असे म्हणणें जरी सयुक्तिक दिसले, तरी अनुभवाने ती गोष्ट किती दुष्कर आहे, हे ब्राह्मांच्या मुखानेंच आपल्याला कळून येते. मूळ प्रार्थनेचें प्रेरणेशीं तोड लागायलाच असामान्य निष्ठा पाहिजे. ती निष्ठा कांही प्रसंगाने काचित् प्राप्त होते. अथवा तें ईश्वरी वृपेचेंच फळ आहे, असे म्हटल्यास चालेल. त्रिविधतापाने पोळलेलें अंतःकरणच परमार्थास अधिकारी होतें. केशवचंद्रांच्या चरित्रांतही ही गोष्ट प्रत्ययास येते. त्यांच्या त्या प्रार्थना परिणामकारक झाल्या, तो त्यांच्या आयुष्यातील काळ अव्यंत उद्दिष्टांचा होता. केशवचंद्र प्रथम तारुण्याचे उंबरठ्यावरच उभे असतां, त्यांस प्रभु रामचंद्रांप्रमाणें तीव्र औदासीन्यानें गांठलें. परीक्षेच्या मंडपांतून पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें त्यांचा झालेला बहिष्कार हा त्यांस निमित्तकारण झाला. त्यांना सर्व जग अंधकारमय झालें. कोठेही आनंदाचा किरण दिसेना. अशा वेळीं. देवद्वारावरील, ‘प्रार्थना’ हा दिव्य संदेश, त्यांना प्रतीत झाला. त्यांनीं त्या साधनाचा एकनिष्ठेनें अवलंब केला, व ते शांत झाले. त्यानंतर केशवचंद्र म्हणतात कीं, मी जर

सुखी झालों असेन, तर तें एका प्रार्थनेचें फळ होय. ह्या उद्धारांतील “सुखी झालों असेन, “हे शब्द महत्वाचे आहेत. कारण केशवचंद्रांचे पुढील आयुष्य-क्रमांतही त्यांस उद्विग्नतेनें कायमचें सोडलें नाहीं. कुचबिहारलग्नानंतर जी समाजांत फूट झाली, त्यानंतरच्या त्यांच्या प्रार्थनांत अत्यंत दुःख, उद्वेग व संताप हे मनोविकार दिसून येतात. त्याचप्रमाणें त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीस त्यांच्या अनुयायांतील बरेबरे पाहून ते फार निराश व दुःखी झाले होते. “आनंदरस हा प्याला, भवताप शांतचि झाला !” अशा प्रकारच्या धन्योद्धारांपेक्षां त्यांच्या प्रार्थनांतून दैन्य, पश्चात्ताप, निराशा व दुःख अशा वृत्तींचीच छाया अधिक दिसते.

तारीख १९ जुलै १८८३ रोजीच्या प्रार्थनेंत ते असें म्हणतात कीं:—
“हे परमेश्वरा, माझे जीवन व जीवनकार्य हीं व्यर्थ गेलीं असेच मीं समजावयाचें काय ? बरेबरे मिटावे आणि वातावरण शांत व्हावें, म्हणून तूं मला दिलेल्या बुद्धीची व शक्तीची मीं शिकस्त केली; पण व्यर्थ ! माझ्या अंतरांतील तीव्र वेदना मीं तुझ्यापासून छपविल्या नाहींत. माझ्या सभोवार माजलेल्या यादवीनें माझे अंतःकरण शतशः विदीर्ण झालें आहे, आणि मी रोज मजसमोर पहात असलेल्या सूडाच्या वृत्तीने माझ्या शरीरास असह्य वेदना होत आहेत. मी तुझ्याजवळ रात्रंदिवस करुणा भाकीत आहे. पण माझ्या जीवाला विश्रांति नाहीं !” दुसऱ्या एका प्रसंगीं तर, “ही उदास किंबहुना दुःखित अंतःकरणाची थोरवीच मी तुझ्याजवळ मागत आहे,” अशी त्यांनीं प्रार्थना केली आहे.

अर्थात् हे त्यांचे क्लेश त्यांच्या लोकसंग्राहक बुद्धीस धरून होते. व्यक्तिशः त्यांस इतकें दुःखी होण्याचें कारण नव्हतें. हे क्लेश दूर व्हावे, म्हणून त्यांच्या अहर्निश प्रार्थना सुरू होत्या. त्या फलदायी झाल्या नाहींत, म्हणून त्यांच्या प्रार्थनांचें महत्त्व कमी होत नाहीं. अखिल विश्वाचे कल्याण व्हावें, अशी भीशानदेवांची प्रार्थना सुप्रसिद्धच आहे. तथापि ती आज कित्येक शतकें पुरी झाली नाहीं; व ती केव्हां तरी पुरी होईल अशीही फारशी आशा नाहीं. झासंबंधीं केशवचंद्रांचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं, ईश्वरास अंतःकरणपूर्वक हांक मारली, तर त्याचा आदेश इटकून मिळतोच मिळतो; पण तो आपल्याला अनुकूलच असतो असें मात्र नाहीं.

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून प्रार्थना व प्रेरणा ह्यांसंबंधी केशवचंद्रांचे विचार व अनुभव ह्यांची बरीचशी कल्पना वाचकांना होईलच. तथापि त्याची अधिक स्पष्ट कल्पना येण्यासाठी केशवचंद्र सेन ह्यांच्या कांहीं निबडक प्रार्थना व त्यांस देवानें दिलेले जबाब, हे त्यांच्याच प्रार्थनांवरून “देव-भक्त संवाद” ह्या सदराखाली पुढील प्रकरणांत देत आहोत. त्यावरून केशवचंद्र यांच्या प्रार्थना व त्यांस देवाकडून मिळणाऱ्या प्रेरणा, यांची वाचकांस स्पष्ट कल्पना आल्यास पहावें.

प्रकरण सहावे देव-भक्त-संवाद

तारीख २२ जुलै सन १८८३ रोजी केशवचंद्र अशी प्रार्थना करतातः—
“ माझ्या मनाची अशी भावना आहे कीं, तुझा चेहरा (Thy face) जर मला नित्य दिसला नाही, आणि तुझे शब्द जर मला सदोदित ऐकूं आले नाहीत, तर मग तूं ईश्वर कसचा ! आम्ही ज्याप्रमाणें एकमेकांना पाहतो, त्याप्रमाणें तूं आम्हांला दिसणार नाहीस काय ? आम्ही ज्याप्रमाणें एकमेकांचें बोलणें ऐकतो, त्याप्रमाणें घडोघडीं मिळणारे तुझे संदेश, आणि आमच्या रोजच्या प्रार्थनांस तुजकडून मिळणारे जाब, आम्हांस ऐकूं येणार नाहीत काय ? हें शक्य नसेल, तर तूंच नाहीस, निदान आम्हांला तरी तूं शून्यवत् आहेस.”

वरील अवतरणाचा वाच्यार्थ घेतला, तर अशा अनुभवाचे भाग्यवंत लाखांतही फार थोडे सांपडतील असें वाटते. भावनाप्रधान बंगाली लेखकांच्या लेखांत अर्थवाद व अतिशयोक्ति ह्यांचा भास ठिकठिकाणीं होतो. त्यामुळें वाचकांस सत्यनिश्चय करण्यास बरेंच अवघड जाते. माझ्या बोलण्याचा श्रोत्यांनीं लक्ष्यार्थ घ्यावा, वाच्यार्थ घेऊं नये, असे खुद्द केशवचंद्र ह्यांनींही आपल्या एका व्याख्यानांत स्पष्टच सांगितले आहे. परंतु ही लक्षणा त्यांच्या सर्वच उद्गारांस लावावयाची कीं काय, त्यांचें सारेंच गद्य काव्यमय आहे, असें मानावयाचें कीं काय, हा प्रश्न उरतोच. केशवचंद्र एका प्रार्थनेत म्हणतात कीं, “देवा, चिकित्सक बुद्धीचे टीकाकार माझे सभोंवार असतां, मी जेव्हां तुझेजवळ तत्त्ववेत्ता म्हणून बोलत असेन, तेव्हां मीं बालवृत्तीनें बोलावे, व निवडक मित्रांत एकटाच बोलत असतां, मीं उत्साहभरानें बोलावे, असें कर.” प्रार्थना व प्रेरणा ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांवर अधिक प्रकाश पाडणारे जे उतारे आम्ही पुढें देत आहोंत, ते केशवचंद्र ह्यांचा सार्वजनिक प्रार्थनांचेकीं आहेत. त्यांचा अर्थ वरील उद्गारांच्या दृष्टीनें कसा लावावा, तें आम्ही

वाचकांवरच सोंपवितों. आपल्या एका प्रार्थनेत केशवचंद्र देवाजवळ बोलत आहेत, आणि देवाकडून—त्यांच्याच मुखाने त्यांस प्रत्युत्तर मिळत आहे, असे हे प्रश्नोत्तररूप प्रार्थनेचे प्रकार आहेत. केशवचंद्र सेन देवाजवळ प्रार्थना करितात:—

[१]

“हे प्रभो, तूं आमच्याशीं बोलतोस काय ? मानवांच्या कार्नीं तुझे शब्द पडणें शक्य आहे काय ? शेंकडो लोक ही गाष्ट अशक्य आहे, असें म्हणतात. तर दयाळा, माझें मन यासंबंधीं निःशंक कर.”

“अरे अश्रद्धावान् गृहस्था, मी पूर्वीं हिब्रू व हिंदु संतांजवळ वारंवार बोलल्याचें तुला माहीत नाहीं काय ? आणि मी जर पूर्वीं बोलत होतों, तर आतांही मला बोलतां येणार नाहीं काय ? का माझी वाचाशक्ति गेली ! किंवा ह्या पिढीचे लोकांचा मीं निर्दयपणें अग्निर केला, असे तर नव्हे ?”

“हे परमात्मन्, तूं निराकार, तुला तर जीभही नाहीं, मग तू बोलणार कसा ?”

“माणसाप्रमाणे मी बोलत नसतों.”

“मग तूं आमच्याशीं कसा बोलतोस ?”

“अचुक शहाणपण सुचणें, कोटून तरी उत्तेजन मिळणें, कशाची तरी उत्कट स्फूर्ति होणे, मार्गदर्शक घडा घ्यावा, अशी अनेक गोष्टींची विलक्षण जुळवाजुळव घडून येणें, एकाएकीं कर्तव्यबुद्धि खडबडून जागृत होणें, सृष्टि-क्रमांतील सूचक अर्थ कळूं लागणें, ही माझी निवेदनपद्धति होय.”

“तुझी इच्छा तूं कोणत्या भाषेंत आम्हांस कळवितोस ?”

“माझी भाषा म्हणजे हिब्रू अथवा संस्कृत, इंग्रजी अथवा ग्रीक अशी नाहीं. माझी भाषा ही अंतःकरणाची स्वभाषा होय. निःशब्द उत्कंठा व मूक प्रश्न यांच्या द्वारे जीव माझ्याशीं बोलतात, आणि त्यांच्या अतःकरणांतील श्रद्धा व स्फूर्ति यांच्या द्वारे मी आपले सत्य त्यांस कथन करतो.”

“पण देवा, तूं जें सुचवितोस, ते माणसांस नेहमींच समजतें काय ?”

“होय, निरपवाद समजतेंच. देववाणी सुबोध असते. बालक ती जाणण्यास उत्सुक असतो, त्यास ती समजते, तत्त्ववेत्ता ती समजून घेण्याची काळजी घेत नाहीं, तो गोते खातो.”

“ तर मग तू जो बोलतोस तो कांहीं शेलक्या मंडळींशीं कीं सर्वांशीं ? जुन्या मताचे माझे कांहीं शेजारी म्हणतात, कीं तुझा आदेश कांहीं वाटेवर पडला नाही, तो मिळण्याचे भाग्य लाखांत एखाद्यालाच. कित्येक तर असें म्हणतात कीं, आजच्या भरतभूमीतील साऱ्या आस्तिक व भक्तमंडळींत तुझा दिव्य संदेश घेण्यास तूं फक्त एकच पुरुष पसंत केला आहेस ! माझ्या देवा, हें खरेंच काय ? ”

“ मुळींच नाही. कांहीं शेलक्या मंडळींस मात्र देव वश होतो, असा भलताच आरोप मजवर कधींही कोणी करूं नये. माझ्या येथे ही प्रतारणा बिलकूल नाही. बाल-वृद्ध, शहाणे खुळे, पापी व पुण्यवान्, हिंदु व ख्रिस्ती, अशा सर्वांसच माझे म्हणणे समजून घेण्याचे सामर्थ्य मी दिले आहे.”

“ मग देवा ! ही सारी मंडळी ते नाकबूल करून उलट माझाच उप-हास करतात हे कसे ? मीं माझ्या इंग्रजी व हिंदी बहुतेक खेद्यांस विचारलें, ते सर्व एकमतानें माझा इन्कार करतात.”

“ ते जर माझे म्हणणे ऐकत नसतील, तर तो माझा दोष नव्हे. माझे अस्तित्व हें जसे सत्य आहे, तसेच मी बोलतो हेंही खरे आहे.”

“ मग हे दीनवत्सला, तूं बोलत असूनही तुझ्या अत्यंत दीन बालकांना तें ऐकूं येत नाही हें कसे ? तें कृपा करून साग.”

“ बाबारे, क्वचित् त्यांचींच पापे त्यांच्या आड येतात, कोठे त्यांची अश्रद्धा त्यांस कांहीं समजूं देत नाही. आणि कित्येक तर माझी प्रेरणा घेऊनही गर्वानें किंवा अशानानें सर्व श्रेय आपल्याच अकलेस देत असतात.”

“ देवराया, तूं माझ्याजवळ कधीं बोलला आहेस काय ? ”

“ लाखो वेळां.”

“ केव्हां बरे देवा ? आणि कोठें ? ”

“ सांजसकाळ, रात्रंदिवस, व वर्षानुवर्षे तुझ्या आत्म्याच्या ठिकाणीं मी स्फुरद्रूप झालों आहे.”

“ तो कसा ? ”

“ वत्सा, माझ्याजवळ ये. ह्याचा अधिक खुलासा करण्यापूर्वी तुझ्या मस्तका-वर बरदहरस्त ठेवून तुला आशीर्वाद देऊं दे.”

“ हा मी एक गरीब पामर जीव तुझ्या पायांशीं नम्र झालों आहे.”

“ आतां तुझ्या अंतरात्म्याच्या ठिकाणी विलक्षण आनंदाचें भरतें आल्या-
सारखें तुला वाटतें काय ? ”

“ होय, देवा.”

“ तर मग मी आतां काय म्हणतो, तें नीट ऐक; व त्याचा जबाब दे.
रोज तुला भूक लागते व तूं जेवतोस. लोक असेंच म्हणत नाहींत का कीं,
आम्हांला भूक लागते, तेव्हां आम्हांस खावेसे वाटतें म्हणून आम्ही जेवतो-
पण तूं काय म्हणतोस बरें? अगदीं सत्याला स्मरून सद्भावनेनें बोल पाहूं.”

“ बाळा जेव. असे तूं म्हणतोस म्हणून मी जेवतो; आणि मी दुखणाईत
असतां तूंच मला आतां जेवूं नको, असें सांगतोस.”

“ अशा वेळीं मी तुझ्याजवळ कसा बोलतो ? ”

“ क्षुधा आणि ज्वर ह्यांच्याच द्वारे.”

“ आणि माझे बोलणे तुला नीट आणि स्पष्ट समजतेंना ? तसेंच तूं
भलतीच चूक करीत असलास तर तुझें अंतःकरण तुला खात नाहीं काय ?
मग ती सूचना तुला कोणाकडून मिळते बरे ? ”

“ निःसंशय तुझ्याचकडून. आमची विवेकवाणी ही खरोखर देववाणीच
आहे.”

“ आणि ह्याचप्रमाणें तुझ्या आयुष्यांतील उत्कर्ष-अपकर्षाचे विशेष प्रसंग
हे तरी माझेच आदेश नाहींत का ? ”

“ खरेंच, ते तसेच आहेत. ते आम्हांस पुष्कळ गोष्टी शिकवितात.”

“ तसेंच हा सुंदर गुलाब पहा. तो तुला कांहीं सांगतो आहे काय ? ”

“ होय, होय. देवराया ! त्या फुललेल्या फुलाच्या रूपानें तुझ्या हंसतमुखांतून
मी असे ऐकतो आहे कीं, ‘बाळ, माझें तुजवर प्रेम आहे आणि म्हणूनच
ही प्रेमाची खूण मी तुला देत आहे.’ ”

“ माझें बोलणें तुला ऐकूं येतें तर ? ”

“ येतें खचित. हे परमपुरुषा, तुझे धन्यवाद असोत. तुझा जयजयकार असो.”

[२]

“ हे प्रभु ! तुझे शब्द ऐकणें, तुझा आदेश मिळणें, हा एक अलौकिक
स्वमत्कार नाहीं का ? ”

“अलौकिक, ही तुमची भावना असेल, देव सृष्टिनियमास सोडून अलौकिक असें कांहींच करीत नाहीं.”

“पण जगाच्या इतिहासांत तर देशोदेशीं असे अलौकिक ऋषि व भविष्यवादी पुरुष होऊन गेले, असें मानतात; आणि अशा महात्म्या पुरुषांच्या पायांशीं बसूनच ईशप्रणीत म्हणून गणलेलीं धर्मशास्त्रें सर्व राष्ट्रे शिकत आलीं आहेत. असेही ऐकतो कीं, अशा असामान्य पुरुषाची समाधी लागत असे, त्यांस दिव्य दर्शने होत असत, त्यांना दिव्यज्योति दिसे आणि तुझे दूत त्यांस भेटून तुझा संदेश त्यांस पोचवीत. हे परमात्मज्ञ, ईशप्रेरणेचीं हीं शूढ रहस्यें मला समजावून सांग आणि माझें दुश्चित्त शांत व सुप्रकाशित कर.”

“बाबारे, जुन्या पुराणांतील अवशिष्ट राहिलेलीं हीं सारीं खुलें आहेत ! वास्तविक शूढ चमत्कार आणि दिव्यदर्शने ह्यांचा मला अत्यन्त तिट्कारा आहे. जे कोणी अशा प्रकारचें अलौकिक सामर्थ्य मिरवीत असतील, त्या ढोंगी लोकांनीं श्रद्धाळू व साध्याभोळ्या लोकांचे आजवर पुष्कळ नुकसान केलें आहे. अशांवर इतःपर भरंवसा ठेवूं नकोस. ईशप्रेरणा ही सूर्यप्रकाशाप्रमाणे उघड आहे, आणि साध्या श्वसनक्रियेइतकी ती सुलभ आहे. त्यासाठीं षहाड चढावयास नकोत व गिरिगव्हरीं समाधीचा अभ्यास नको. रोजचीं प्रापंचिक कर्में करीत असतांही ईशप्रेरणा समजते.”

“म्हणजे मी खातपीत असतां अथवा हिंडतफिरत असतांना, किंवा धंदारोजगारांत गढलो असतांना, तूं भाड्यारीं बोलशील काय ?”

“होय.”

“तर मग तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें प्राणायाम, ध्यानधारणा, समाधि इत्यादि कशांचीच अवश्यकता नाही ?”

“नाहीं. कशांचीच गरज नाही. एक विवेकनिष्ठा (Faith in conscience) असली म्हणजे पुरे.”

[३]

“ईशप्रेरणेशीं आधिभौतिक शास्त्रें विरोधी नाहींत काय ? जर तुझ्याच प्रेरणेनें चालावयाचें तर तीं शास्त्रें केवळ उपेक्षणीय ठरतात नव्हे ?”

“असें नव्हे. आधिभौतिक शास्त्रांचा असा मुळीच विरोध नाही. त्यांची

उपेक्षा न करतां त्यांस विसाव्या शतकांतील बायबलाप्रमाणें मानून तीं आदरानें वाचार्वीं. जें जें म्हणून सत्य आहे, तें माझेंच आहे व तें पवित्र आहे.”

“परंतु उत्क्रान्तिवादासारखीं जीं धर्मविरोधी शास्त्रें आहेत, त्यांचें काय करावें ? ”

“जी जी शास्त्रसिद्ध म्हणून गोष्ट दिसेल, तिचा धीरानें स्वीकार करावा. आधिभौतिक शास्त्रमंदिरांतही तुला अखेर माझीच प्रेरणा ऐकूं येईल. हक्सले आणि डार्विन हे न कळत माझेच कार्य करीत आहेत. त्यांचे नास्तिकपणाचे तर्क असतील, ते तूं सोडून दे. परंतु त्यांच्या ज्या शास्त्रसिद्ध गोष्टी दिसतील, त्यांस माझ्या शब्दांप्रमाणें मान दे. सर्व शास्त्रांच्या प्रक्रियेत ‘मी आहे’ आणि ‘मी अखिल चराचराचे धारणपोषण करीत आहे’ अशा अनेक गंभीर आणि सत्यसिद्धान्तांची मीच सर्वत्र प्रेरणा करीत आहे, असेंच तुझ्या प्रत्ययास येईल.”

[४]

“बरें. देवा, मी वैराग्यशील असावे, असेच तुला वाटतें काय ? माझे लग्न झाले असून मला मुलेबाळे आहेत, तर उद्यांचा विचार न करून माझे कसे चालेल ? यास्तव माझे मित्र मला म्हणतात की, धर्मातील हे वैराग्याचे खूळ तूं मोडून टाक. तर मी काय करावें बरें ? ”

“माझी तुला अशी आज्ञा आहे की, तूं वैराग्यशीलच असले पाहिजे. प्रापंचिक वृत्तीचा मला तिट्कारा आहे.”

“पण आपलें व आपल्या आश्रितांचे संगोपन करावे, असे तूच आम्हांस सांगितलेस नाहीं काय ? ”

“होय, पण ते अशा पाखंड पद्धतीनें नव्हे. देवाचा लाभ जोडणें, हे तुझे पाहिलें कर्तव्य आहे. अन्नाच्छादनासाठीं धडपडणे हें नव्हे. त्याची काळजी मी घेईन. वैराग्य म्हणजे आलस्य नव्हे. श्रद्धायुक्त मनानें अहंकार सोडणें, व निःशंक मनानें देवावर भार टाकणें याचेंच नांव वैराग्य. ह्या अखिल विश्वाची मी अशी रचना केली आहे की, ज्यांचा माझ्यावर निर्धार आहे, त्यांच्या हिताची गोष्ट त्यांस सहज प्राप्त व्हावी.”

“परंतु हे महाराजा, आम्ही गरीब माणसें ! तुम्ही ओळख करून देण्यास आम्हांला मध्यस्थ कोणी नाहीं ! ”

“तेंच उत्तम आहे. बाळांनो, मुलांनीं बापाकडे धाव घेण्यास मध्यस्थ कशाला ?”

“पण आम्ही जरी तुझ्याजवळ असलों, तरी तूं आम्हांला स्पष्ट दिसत नाहीस !”

“होय. तसें प्रारंभी होणारच. परंतु ह्यापुढें मध्यस्थावर अवलंबून न राहतां, तुम्ही स्वतःच प्रयत्न कराल, तर माझें दर्शन तुमच्या डोळ्यांस सहज घडेल. तुम्हांला मार्गदर्शक म्हणून तुम्ही खोठ्या देवांच्या फंदीं पडूं नका. मध्यस्थ गुरूंच्या नादीं लागूं नका किंवा व्यर्थ जुन्या पोथ्यांचे भागेही धुंडाळूं नका. तुम्हांला कोणी कांहीं सांगो, तुमच्या हृदयीं वास करणारा जो मी, त्या माझ्या संमतीवांचून कोणतीच गोष्ट मानूं नका. तुम्ही माझी रोज उपासना करीत जा. आणि अशी तुमची पूजा सुरू असली, म्हणजे मी निराकार आहे हे ठाऊक असूनही, तुम्ही माझे मुखमंडळ पहाल, माझें हितगुज ऐकाल, आणि माझ्या पायांना स्पर्शही कराल. जसजसे तुम्ही वरचेवर मजकडे द्याल, व उत्कंठेने माझ्याकडे दृष्टि लावाल (Ply your optic nerve), तसतसा माझा चेहरा तुम्हांला स्पष्ट दिसेल.”*

केशवचंद्रांनीं आपल्या प्रार्थनांतून वरीलप्रमाणें संवादपद्धतीचा अवलंब घ्यावाच वेळां केला आहे, आणि आपल्या व्याख्यानांतील कित्येक वादग्रस्त मुद्दे त्यांनीं अशा प्रार्थनाप्रसंगीं देवमुखाने पुन्हा वदविले आहेत. तसेच आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांची कानउघाडणीही अधिक स्पष्ट शब्दांत केली आहे. उदाहरणार्थ:-देवमुखाने केशवचंद्र म्हणतात कीं, “सुधारक व देशसेवक वर्गांतील सार्वजनिक पुढाऱ्यांप्रमाणें अहर्निश धडपड करणे, व्याख्याने देणें, अथवा मोठी विद्वत्ता संपादन करणे, हीं ब्राह्मांचीं खरीं कर्तव्ये नव्हत. तसेच शाळा काढणे, स्थानिक-स्वराज्यांत सुधारणा घडविणे, शेतकऱ्यांस ऋणमुक्त करणें, अबलोन्नति करणें, अथवा राज्ययंत्र सुयंत्रित करविणें, इत्यादि सर्व सार्वजनिक हिताचीं व परोपकाराचीं कृत्ये करणे, हेही ब्राह्मांचें केवळ दुय्यम प्रतीचें कर्तव्य होईल. हें सर्व करून जर तुम्ही माझी उपासना करणार नाहीं,

* देववाणीबद्दल अनुभव केशवचंद्र ऐके ठिकाणीं असा सांगतात कीं, मेघगर्जनेप्रमाणें आकाशवाणी झाली, आणि ती शिष्य मंडळींनीं (disciples) आनंदमग्न (with rapt attention) होऊन ऐकिली.

तर तुमची किंमत पांखडलेल्या तुसाप्रमाणें कवडीमोल होईल. ब्राह्मण्यांत राहण्यास तुम्ही अपात्र व्हाल. ब्राह्मसमाज हा भरतभूमीच्या उद्धाराकरितां मीं स्थापिलेला एक पंथ आहे. त्यांतून असा कोंडा आणि तूस बाहेर फेंकला जाईल. हें पहा, हजारों चोर आणि दरोडेखोर माझ्या ह्या पवित्र पंथांत घुसले आहेत. पण मी त्यांस तेथें टिक्व देणार नाहीं. मला माझा हा पंथ शुद्ध व पवित्र राखावयाचा आहे. आज तुम्हां ब्राह्मांमध्ये कित्येक उपदेशक, प्रचारक, साधु आणि उपाध्ये आहेत; ते प्रार्थनेच्या वेळीं माझ्या ब्राह्म-भक्तांप्रमाणे डोळे मात्र मिटतात, पण त्यांना माझें दर्शन झालेलें नसतें. त्यांची मजवर निष्ठा नसते; उलट ते खऱ्या साक्षात्कारी भक्तांचा मनापासून उपहास करतात. अवघ्या दहा-पंधरा मिनिटांची रोजची उपासना, पण ती कशीबशी उरकून एकदां केव्हां जाऊं, असें त्यांस झालेलें असतें. प्रार्थनेला मात्र मांदिरांत येतात. पण ती पुरी होतांच दारूचे गुत्ते, नाहींतर कुंटणखाने, ह्यांत झक मारण्यास निघून जातात ! * तुमच्यापैकी ज्यांची पशुवृत्ति इतक्या परमावधीच्या थरास गेली नाही, तेसुद्धां स्त्रियांनीं पुरुषसमाजांत वागावें असे प्रयत्न करतात. तेव्हां स्त्रियांसंबंधी त्यांचें मन पापी व विषयासक्त असतें. ह्याशिवाय असत्य, सोदेगिरी, हांवरटपणा, द्वेष, कपट, चुगलखोरपणा असे कितीतरी दोष त्यांच्या निर्ढावलेल्या अंतःकरणांत कायमचे बिऱ्हाड करून बसलेले असतात ! ” असो. अशा रीतीनें ब्राह्मांचें दोषाविष्करण केल्यानंतर, आचार्य केशवचंद्र यांचा व इतर ब्राह्मांचा संबंध काय, त्यांच्यांत मतभेद झाल्यास आचार्यांच्या शब्दांसच त्यांनीं कसे महत्त्व दिलें पाहिजे, आचार्य व पारमार्थिक गुरु यांत भेद कोणता, वगैरे मुद्दे सांगून ब्राह्ममंदिर हें जगजननीचें मंदिर होय, व येथें मातृभावानेंच माझी उपासना घडवून आणण्याचा आपला संकल्प आहे, वगैरे गोष्टींचा देववाणींत उल्लेख आहे. विस्तारभयास्तव हे उतारे येथें अधिक देतां येत नाहींत.

वरील प्रश्नोत्तररूप प्रार्थना केशवचंद्र कशा करीत असत, व त्यांचा श्रोत्यांवर काय परिणाम होत असे, ह्याची नक्की अटकळ आज करतां येणार नाही. ह्या प्रार्थनेला त्यांच्या वर्तमानपत्रांत वेळोवेळीं प्रसिद्ध होत असत.

“ Ye are in the temple for prayer, and prayer over, Ye are in the brothel and the beer shop for debauchery.”

शिवाजीमहाराजांच्या अंगांत देवीचा संचार होऊन, ती आपला आदेश त्यांच्या मुखानें वदवी, असें इतिहासकार सांगतात, तशांतला बरील प्रकार नव्हे. तसेंच मृतात्म्यांशीं संवाद करणारे, मध्यस्थाचे मुखानें कांहीं वदवितात, तसलाही नमुना हा खास नव्हे. आपल्याकडील महीपति आदिकरून कित्येक कवींनीं नामदेवादि संतांचा व पंढरीच्या विठोबाच्या मूर्तीचा संवाद वर्णिला आहे; तसलाच हा एक अनुभव आहे, असेही म्हणणें कठीण वाटतें. तात्पर्य, देवभक्तांच्या दोन्ही भूमिका एकाच वक्त्यानें घेतल्यावर भक्तवाणीपेक्षां देव-वाणीत विश्वसनीयता अधिक कां ? हा एक प्रश्नच उरतो.

अभिषेकपात्रांतून गळणारें साधे पाणी क्षणमात्रानें गोमुखांतून तीर्थ म्हणून वाहूं लागतें. कारण दरम्यान त्यास ईशप्रतीकरूप महत्पदाचा संस्कार घडला, असें मानण्यांत येतें. त्याप्रमाणें ह्या प्रश्नोत्तररूप प्रवाहांत उत्तरवाणीला पावन करणारें मध्यस्थ काय असतें, हा एक चिंतनीय प्रश्न आहे. तसेंच केशवचंद्रांच्या निरनिराळ्या शब्दप्रयोगांवरून त्यांचें इष्टदेवत निर्गुण, निराकार ब्रह्म नव्हे, तशी सगुणसाकार मूर्तिही नव्हे, हे उघड होतें. आतां त्यांची भाषा सगुणसाकार अशा स्वरूपासच जास्त साजेशी दिसते हें खरे, तथापि संतांच्या मुखानें म्हणावयाचें तर “समचरण विटेवरि उभे राहिलें” तें ब्रह्म कसें होतें, हें ‘जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे’ असेंच म्हटलें पाहिजे. केवळ अनुभवाच्या गोष्टीबद्दल अननुभवी माणसांनीं साशंक होणें योग्य नव्हे. सत म्हणतात:-‘कसें बोटानें दाखवूं तुला। पहा अननुभव गुरुच्या मुला ॥’ तेच खरें, पण, “गुरुच्या मुला” हे शब्द ब्राह्मांस रुचणार नाहींत.

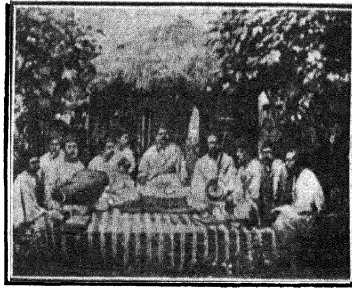
आतां ‘प्राचीन ऋषींचे व संतांचे ब्रह्मानुभव व हे आधुनिक ब्राह्मानुभव-सारखेच काय’, असा कोणी प्रश्न विचारल्यास, ‘होय, सारखेच’, असे ब्राह्म तरी खास उत्तर देतील. आम्हीं अशा प्रकारचा प्रश्न विचारला असतां केशवचंद्र सेनच काय; पण त्यांच्या अनुयायांत आजही ब्रह्मसाक्षात्कारी असे पुरुष आहेतच आहेत; अशा अर्थाचीं उत्तरें एकदोघां प्रमुख ब्राह्मांकडून आम्हांस मिळालीं आहेत. ह्या बाबतींत थोडा अधिक विचार होण्यासाठीं आधुनिक काळांतील साक्षात्कारी म्हणून मानलेले सुप्रसिद्ध संत श्रीरामकृष्ण देव, ह्यांच्याशीं केशवचंद्र सेन यांचा व त्यांच्या अनुयायांचा संबंध कोणत्या प्रकारचा होता, ह्याचा थोड्या बारकाईनें तुलनात्मक दृष्टीनें विचार होणें जरूर आहे, तरी ती गोष्ट पुढील प्रकरणावरच टाकलेली बरी.

प्रकरण सातवें श्रीरामकृष्णपरमहंस

राजा राममोहन ह्यांचें अवतारकार्य ज्या सालीं संपलें, त्याच सालीं बंगाल प्रांतीं श्रीरामकृष्ण ह्या अलौकिक पुरुषाचा जन्म झाला. दोघांचा जीवनहेतु बहुतांशीं एकच असावा असें दिसतें. श्रीरामकृष्ण हे सनातनधर्माचे कट्टे अभिमानी होते, तरी पण त्यांनीं ख्रिस्ती आणि इस्लामी धर्मांचाही अभ्यास केला होता. मात्र त्यांचा अभ्यास राजा राममोहनांप्रमाणें वाढ्यात्मक नसून साधनात्मक होता. एकाने धर्माचें बहिरंग पाहिलें, तर दुसऱ्यानें अंतरंगासच हात घातला. यामुळें एक पंडित व दुसरे सिद्ध होते. राजा राममोहन ह्यांस जगांतील प्रमुख सतरा भाषा उत्तम अवगत होत्या, तर रामकृष्णांस आपल्या जन्मभाषेतही लिहिण्यावाचण्याची पंचाईत होती. त्या काळचें सुधारलेंलें जग राजा राममोहन यांचा रुबाव, त्यांची विशाल-बुद्धि व व्यापकदृष्टि ह्यांकडे कौतुकानें व आदरानें पहात होतें, आणि रामकृष्णासारख्या कालीदेवीच्या एका यःकश्चित् वेढ्यापिशा पुजाऱ्याकडे जग प्रथम दुकूनही पाहण्यास तयार नव्हते. अशा ह्या दोघां विलक्षण व्यक्तींनीं एकोणिसावे शतकांत बंगालच्याच काय पण साऱ्या हिंदुस्थानच्या धर्मविचारांस जोराची चालना दिली. आज राजा राममोहन ह्यांचा ब्राह्म-समाज व रामकृष्णांचे मिशन, हे दोन्ही संप्रदाय जरी परस्पर भिन्न आहेत, इतकेंच काय पण एकमेकांसबंधीं अगदीं उदासीन आहेत, तरी श्रीरामकृष्णांच्या वेळीं तशी स्थिति नव्हती. श्रीरामकृष्णांच्या चारित्र्याचा ब्राह्म-समाजाशीं अत्यंत निकट संबंध आहे. केवळ केशवचंद्र सेनच काय; पण नवविधान व साधारण ब्राह्म समाज ह्या ब्राह्म-समाजाच्या पुढारलेल्या संस्थांच्या चालकांवर श्रीरामकृष्णांच्या संगतीचा विशेष परिणाम झाला होता. असें श्रीरामकृष्णांचे चरित्रकार म्हणतात. व त्यांस प्रतापचंद्रांसारखे कट्टे ब्राह्म व फर्जुहारसारखे कट्टे ख्रिस्ती लेखक दुजोरा देतात.

श्रीरामकृष्ण आणि केशवचंद्र सेन.

तपोवनांतील केशवचंद्र व त्यांचे सांप्रदाय बंधु.

श्रीरामकृष्णांचे कल्याण, श्रीमत् स्वामी विवेकानंद, तसेंच श्रीरामकृष्णांचा दासबोध (Gospel of Ram-krishna) लिहिणारे दुसरे प्रतिकल्याण “एम्” म्हणजे बाबू महेंद्रनाथ गुप्त, असे श्रीरामकृष्णांचे कित्येक प्रमुख अनुयायी पूर्वीचे ब्राह्म पंथी होते. तसेंच वाग्विहारी केशवचंद्र सेन, लेखणी-बहादुर प्रतापचंद्र मुस्तुमदार, भक्तश्रेष्ठ विजयकृष्ण गोस्वामी आणि शीघ्रकवि त्रैलोक्यनाथ संन्याळ, असली ब्राह्मसंप्रदायाची प्रमुख मंडळी श्रीरामकृष्णांच्या पायांशीं बसून त्यांच्या बोधामृताचें वरचेवर सेवन करीत असत. तात्पर्य, गंगातटाकीं दक्षिणेश्वरच्या एका ओऱ्यांत बसलेल्या ह्या अप्रसिद्ध पुजाऱ्याच्या हातीं सुधारलेल्या जगाची नाडी लागण्यास ब्राह्मसंप्रदायच साधनीभूत झाला, आणि मूळच्या ब्राह्मसंप्रदायाचें नवविधानांत होत चाललेल्या रूपांतरास श्रीरामकृष्णांचा सहवास कारणीभूत झाला, अशी वस्तुस्थिति दिसते. परंतु ह्या गोष्टीस ब्राह्मइतिहासकारांनीं द्यावें, तितकें महत्त्व दिलेलें दिसत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर विजयकृष्ण गोस्वामी ह्यांच्यासारखे ब्राह्मसंप्रदायाचे मुख्य आधारस्तंभ, श्रीरामकृष्णांच्या आकर्षणानें ब्राह्मसंप्रदाय अजीच सोडून जेव्हां बाहेर झुकले, तेव्हां अशा रीतीनें ब्राह्मसंप्रदायच नामशेष होतो कीं काय, अशी दहशत वाटून ब्राह्मइतिहासकार पंडित शिवनाथशास्त्री ह्यांच्यासारख्या विवेकशील पुढाऱ्यानें, आपल्या साधारण ब्राह्मसमाजाचा असल्या अनर्थावह (!) सहवासापासून मोठ्या दक्षतेनें बचाव केला ! त्यामुळे ह्या आधुनिक पंडितांचे साधारण ब्राह्मसंप्रदायी व त्या सिद्धपुरुषाचे अनुयायी हे पुढें परस्परपासून अगदीं अलग व सुरक्षित असे राहूं लागले. ही गोष्ट चांगली झाली कीं वाईट झाली, ह्याबद्दल सर्वांचेंच एकमत होईल असें नाहीं; तथापि त्या-संबंधीं वाचकांस अधिक विचार करतां यावा, म्हणून श्रीरामकृष्ण व त्यांच्याशीं सन्निकट असलेला नवविधानपंथ, ह्यांच्या परस्परसंबंधाचा थोडा बारकाईनें विचार करूं.

श्रीरामकृष्ण परमहंस हे एक लोकोत्तर कोटीचे पुरुष होऊन गेले, ही गोष्ट आज सर्वमान्य झाली आहे. एकोणिसावे शतकांतील देशकाल मानानें त्यांचें जन्म-कथन अत्यंत विस्मयकारक वाटतें. एकदां स्वर्गाच्याही पलीकडे दिव्य लोकांत एक महान् ऋषि निजानंदांत मग्न असतां एक दिव्य बालक त्यांच्याजवळ गेलें, व लडिवाळपणानें त्यांच्या खांद्यावर हात टाकून त्यानें

च्या महर्षींचे समार्षीतून उत्थान केलें, व म्हटलें कीं, “मी भूतलावर अवतीर्ण झालों आहे, आतां तुम्हीही तिकडेच अवतार घ्यावा.” हे खुणेचे शब्द ऐकून त्या महापुरुषानें किंचित् स्मित करून आपली संमति दर्शविली, व श्रीमत् विवेकानंद या रूपानें ते पुढे अवतीर्ण झाले. अशी आख्यायिका खुद्द रामकृष्णच सांगत असत. अर्थात् वरील आख्यायिकेतील तें दिव्य बालक हें खुद्द त्यांचेंच रूप होय, हें सांगावयास नकोच.

श्रीरामकृष्णांचे वडील खुदीराम हे परमभक्त होते. ते यात्रेच्या निमित्तानें एकदां गयेस गेले असतां, त्यांस विलक्षण दृष्टान्त झाला. पितृलोकीच्या एका समेत मुख्यस्थानावर महाविष्णु-श्रीगदाधर अधिष्ठित झालेले त्यांनी पाहिले. आपले सारे दिवगत झालेले पूर्वज सिंहासनाधिष्ठित श्रीगदाधरांस साष्टांग प्रणिपात करीत आहेत, असे पाहून खुदीरामाचे अतःकरण भक्तीभावानें अत्यंत विनम्र झालें. तेव्हां श्रीगदाधरांनीं त्यास जवळ बोलाविले. खुदीरामाने पुढें होऊन भगवंतास वंदन केले, व सद्गदित अंतःकरणानें त्यांचे स्तवन केलें. तेव्हां श्रीगदाधर विष्णु प्रसन्न झाले व म्हणाले कीं, “धर्मसंस्थापनेकरितां पुनःपुन्हा अवतार घेण्याचें माझे व्रीद आहे, त्याप्रमाणें ह्या वेळीं मी तुझा पुत्र म्हणून अवतार घेईन.” ह्याच सुमारास रामकृष्णांची माता सती चंद्रामणि हिलाही दिव्य स्वप्ने पडत होती. एकदां तर भर दिवसां ती शेजारच्या शिवमंदिरासमोर उंभी असतां, शिवलिंगांतून एकाएकी दिव्य तेज बाहेर पडले, व ते तिच्या शरीरांत अंतर्धान पावलें !

याप्रमाणें श्रीरामकृष्णास शिवरूप म्हणावें कीं विष्णूचा अवतार समजावें, अथवा सबल ब्रह्मच मूर्तरूपाने अवतरले, असें म्हणावें हे ठरविणें भाटिकांस कठीणच पडेल. पुढें रामकृष्ण अवतीर्ण झाल्यानंतरही, ते त्यांचे एक परमभक्त मथुरबाबू ह्यांस शिवरूपानें दिसले, अघोरमणिदेवी नामक एक भाविक बाई त्यांचें रूपांतर श्यामसुंदर गोपालकृष्णरूपांत झालेले पाही, श्रीमत् विवेकानंदांस तर त्यांनीं एकदां राधिकेच्या रूपांतही दर्शन दिलें. राम आणि कृष्ण म्हणतात तो मीच असं निश्चित आश्वासन खुद्द रामकृष्णांनीच आपल्या अंतःसमर्थी विवेकानंदांना दिलें, व त्यांचें किंचित् साशंक झालेलें मन निश्चित केलें, हें प्रसिद्धच आहे. माझे गुरु श्रीराम व श्रीकृष्ण यांच्याहूनही थोर होते, त्यांचा वास्तविक अधिकार किती होता, हें सांगणें मलाही शक्य नाहीं, असेंही

स्वामी म्हणत. लौकिक दृष्टीने श्रीरामकृष्णांनीं देह ठेवल्यानंतरही ते त्यांच्या भक्तमंडळीस प्रत्यक्ष होत असत. त्यांचा केवळ बहिश्चर प्राण असे स्वामी विवेकानंद अमेरिकेंत असतां रोज रात्री त्यांच्याशीं संवाद करून आपली दुसऱ्या दिवशींच्या व्याख्यानांची रूपरेषा आंखीत असत. स्वामीजींसारख्या श्रेष्ठ कोटींतील अनुयायांची गोष्ट असो; पण एकदां एका अगदीं सामान्य दर्जाच्या भाविकाने, पेटलेल्या घरांतून एक लहान मूल बाहेर काढण्याकरितां श्रीरामकृष्णांचे नांव घेऊन आगीच्या डोबांत उडी घातली, तेव्हां श्रीरामकृष्णांच्या मूर्तीने त्यांस झेलून धरून मुलासकट सुरक्षितपणे बाहेर आणून ठेवले, असा त्या भाविकास अलीकडे एकदां प्रत्यय आल्याचेंही प्रसिद्ध झाले आहे. ह्या ठळक गोष्टीवरून श्रीरामकृष्ण ह्या महनीय विभूतीबद्दल वाचकांस कांहींशी कल्पना होईल असे वाटते.

श्रीरामकृष्णांचें विभूतिमत्त्व जसे आश्चर्यजनक आहे, तसेंच त्यांचें चरित्रही विस्मयकारक आहे. ते द्वैत्यांत द्वैती, अद्वैत्यांत अद्वैती आणि विशिष्टा-द्वैत्यांतही तसेच साजणारे होते. रामोपासनेचें खरें हृदय कळावे म्हणून त्यांनीं कित्येक दिवस झाडांवर राहून हनुमंताशीं आपले शक्य तो सर्व तऱ्हेने तादात्म्य करून घेतले होते. कालीदेवीचा उपासक त्यांच्यासारखा दुसरा क्वचित्च झाला असेल. कृष्णभक्तींत ते दुसरे गौरंगच होत. अथवा राधेची उपमाही त्यांस दिली असता शोभेल. समाधियोग त्यांस सहज-प्राप्त होता. एखादें सुंदर दृश्य अथवा गोड गीत त्यांना भावसमाधिलावण्यास पुरेसें होई. भैरवी ब्राह्मणीच्या सहवासांत तंत्रविद्येतील जी घोर साधनें त्यांनीं केलीं, तीं ऐकलीं कीं मन थरारून जाते ! कालीदेवीच्या दर्शनासाठीं त्यांनीं जो अट्टहासपूर्वक धांवा केला तो ऐकून पाषाणहृदयी मूर्तीच्या अतः-करणासही द्रव आला, ह्यांत कांहींच नवल नाही. कामिनी आणि कांचन ह्यांसंबंधींचा मोह समूळ नष्ट करण्याकरितां त्यांनीं असिधोरेप्रमाणे तीव्र व अग्नीप्रमाणें जाज्वल्य साधने केलीं, तीं पाहून आपली बुद्धि गांगरून जाते. स्त्रीविषयक भिन्नभाव अर्जाच नाहीसा व्हावा, म्हणून ते स्त्रीविषानें स्त्रियांच्या समाजांतच कित्येक दिवस राहिले, इतकेच काय, पण विवस्त्र झालेल्या तरुण स्त्रिया-नव्हे तरुण व सुंदर दंपत्यांची साक्षात् रतिक्रीडा-पाहूनही आपली ब्रह्मभावना यत्किंचितही चलिता होती नाहीं ! उलट सौंदर्य व आनंद ह्यांच्या

दर्शनांत समाधीच लागते, अशी त्यांनी आपली सत्त्वपरीक्षा पाहिली ! कांचनासंबंधी तुच्छबुद्धि त्यांच्याठायीं इतकी बाणली होती कीं, कांचनाच्या नुसत्या सान्निध्यानें त्यांच्या अंगास आंकड्या येऊ लागत ! श्रीरामकृष्णां-सारख्या स्वयंसिद्ध अवतारी पुरुषांस इतक्या खडतर साधनांचा अवलंब कां करावा लागला; तसेंच इतक्या साधनानंतर ब्रह्मानुभवानें ज्यांची पूर्णपणें निःसंदेहवृत्ति बनली, जे स्थितप्रज्ञ झाले, त्यांनीं पुन्हा खिस्ती व इस्लामी धर्मांतील अंतरंगसाधनांचा अभ्यास करून, तोच अनुभव घेण्यास त्यांस अज्ञानावच्छिन्न बुद्धि कोठची उरली ? वगैरे प्रश्न सहज उत्पन्न होतात.

पूर्णज्ञानसंपन्न पुरुषांस पुन्हा योगाभ्यास चालू ठेवण्याची आवश्यकता काय ? असा प्रश्न श्रीरामकृष्णांनीं त्यांचे गुरु श्रीतोतापुरी यांस केला होता. तेव्हां आपल्या पितळी कमंडलूचा दृष्टान्त देऊन त्यांनीं उत्तर केलें कीं, हा कमंडलु एकदां घांसून आरशासारखा स्वच्छ केला, तरी तो पुन्हा रोज घांसून ठेवण्याची आवश्यकता नसते काय ? त्यावर रामकृष्णांनीं मोठें मार्मिक प्रत्युत्तर केलें कीं, कमंडलु सुवर्णाचाच असला, मग हा खटाटोप कोठें रहातो ? साधनें करून सिद्ध झालेले पुरुष व स्वयंसिद्ध अवतारी पुरुष यांच्या अधिकारांतील फरक वरील प्रत्युत्तरांत दर्शित झाला आहे असें वाटतें. तथापि अशा स्वयंसिद्धांनींही सामान्य साधकांप्रमाणें साधनें करीत बसावें हें कसे ? हा प्रश्न रहातोच. हाच प्रश्न श्रीरामकृष्णांचे अनुयायी बाबू गिरीश-चंद्र ह्यांनीं त्यांस विचारला असतां श्रीरामकृष्ण म्हणाले कीं, “बाबारे, हर आणि गौरी ह्यांचा त्रिकालीं कधींही वियोग नसतां, मला शिव पति मिळावा म्हणून पार्वती जी तपश्चर्या करीत असते, ती कां बरें ? मलाही इतकी खडतर साधन करावीं लागतात, हें पाहून तरी लोकांनीं ह्याचा सोळावा हिस्सा तरी साधनें करावीं, हाच ह्यांतील हेतु आहे.”

श्रीरामकृष्णांचा लोकसंग्रह वरवर पाहणाराच्या लक्षांत येण्यासारखा नाही. कारण लोकसंग्रहाच्या अलीकडील लौकिकसाधनांचा त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण अभ्यास होता. धर्मप्रचारार्थ त्यांनीं कोठें व्याख्यानांचा दौरा काढला नाही; श्रीदयानंदासारख्या शास्त्रार्थाच्या सभा भरविल्या नाहीत. किंवा धर्मविषयक एखादा प्रबंधही लिहिला नाही. पण आधुनिक विकारांच्या खबळलेल्या दुर्यंत संचार करणारि कित्येक देवमासे आपल्या बाजालांत कसे गुंतवावे,

ह्याबद्दल मात्र श्रीरामकृष्ण अत्यंत दक्ष होते असें दिसतें. ही त्यांच्या वागजालाची फेंक ब्राह्मसमाजी मंडळीवरच वारंवार झालेली आहे. Gospel of Shri Ramkrishna ह्या ग्रंथाचे दोन्ही भाग वाचून पाहतां असें दिसतें कीं, श्रीरामकृष्णांचे निदान त्या ग्रंथांतील महत्त्वाचे बहुतेक सर्व संवाद ब्राह्मसमाजी मंडळींशींच झालेले आहेत. ही इंग्रजी वळणाची ब्राह्मसमाजाची मंडळी आपण होऊन ह्या अप्रसिद्ध दरिद्री पुजान्याकडे जाणें शक्यच नव्हतें; परंतु उलट श्रीरामकृष्ण मात्र त्यांच्या भेटीसाठीं उत्सुक झालेले होते. ह्या विषयासक्त जगांत सद्गुरु आणि सच्छिष्य ह्या दोघांचीही सारखीच अपूर्वाई आहे. ह्यामुळे सच्छिष्य सद्गुरूंच्या शोधांत नसतां, उलट सद्गुरूच सच्छिष्यांच्या शोधांत आहेत, असें कधीं कधीं आढळून येते. निदान एकोणिसाव्या शतकांतील धर्मग्लानीच्या काळांत असाच उलट प्रकार आढळून येणें स्वाभाविक होतें. ब्राह्मसमाजापैकींच नरेंद्रनाथ दत्त (स्वामी विवेकानंद), देवेंद्रनाथ ठाकूर, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बाबू केशवचंद्र सेन, इत्यादि अधिकारी साधकांचा शोध घेत श्रीरामकृष्णच फिरत होते. ही सारी मंडळी आपल्याच विद्वत्तेच्या आढ्यतेत असल्यामुळें श्रीरामकृष्णांची योग्यता कळण्यास त्यास बराच अवधि लागला व कित्येकांस ती कधींच कळलीही नाहीं असे वाटतें. साधारण ब्राह्मसमाजाचे संस्थापक पंडित शिवनाथशास्त्री यांच्याबद्दल उल्लेख वर आलाच आहे. आदि-ब्राह्मसमाजाचे प्रधान आचार्य देवेंद्रनाथ ह्यांचाही जवळ जवळ तसाच प्रकार झाला. श्रीरामकृष्ण देवेंद्रनाथांच्या भेटीस देवेंद्रनाथांचे सहाय्यायी मथुरबाबू* ह्यांच्याबरोबर आपण होऊनच एकदां गेले होते. तेव्हां देवेंद्रनाथांनीं त्यांस ब्राह्मसमाजाचे वार्षिक उत्सवास येण्याविषयीं बोलावणें केलें. परंतु अशा मोठ्या समारंभास याबयाचें तें बंगाली बाबूप्रमाणें पायघोळ धोतर नेसून व चादर घेऊन आलें पाहिजे, अशी त्यांची अट होती. पुढें ती अट श्रीरामकृष्ण पाळतीलच असा भरंवसा न वाटल्यामुळें हा पटकूर नेसलेला

* ज्या दक्षिणेश्वर मंदिरांत श्रीरामकृष्ण रहात असत, त्या मंदिराची मालकीण राणी रासमणीचे मथुरबाबू हे जांवई होत. ते मंदिराचे व्यवस्थापक असून श्रीरामकृष्णांचे परमभक्त होते,

धर्मवेडा, सुशिक्षित सभ्यांच्या समाजांत न आलेला बरा, असें वाटून त्यांनीं आपलें दिलेलें आमंत्रण रहित केलें !

ह्याप्रमाणें आदि-ब्राह्मसमाज व साधारण ब्राह्मसमाज ह्या ब्राह्मसमाजाच्या दोन प्रमुख आद्यंत शाखा आपल्याच संकोचानें श्रीरामकृष्णांपासून जरी दूर राहिल्या, तरी नवविधानपंथाचा प्रकार मात्र तसा झाला नाहीं. वैष्णव भिकाऱ्याच्या मेळ्यांत रंगून जाणाऱ्या केशवचंद्रांस ह्या अर्धनग्न साधूशीं सहवास करणें इतरांप्रमाणें असम्यपणाचें किंवा धोक्याचें वाटले नाहीं. यामुळें त्यांची चित्तवृत्ति श्रीरामकृष्णांच्या ठायीं जी एकदां जडली, ती अखेरपर्यंत कायमच राहिली. बंगाली तरुणांत श्रीरामकृष्णांची प्रसिद्धी करण्यास केशवचंद्र सेन हेच कारण झाले. श्रीरामकृष्णांचे स्वामी विवेकानंदादि पट्टशिष्य त्यांच्याकडे येण्यापूर्वीच केशवचंद्र सेन यांच्यावर श्रीरामकृष्णांची छाप बसली होती. केशवचंद्र सेन हे त्या वेळीं तरुणबंगालचे जीव कीं प्राण असल्यामुळें, स्वामी विवेकानंदांची जागा वास्तविक त्यांनींच पटकावयाची, पण तसें घडलें नाहीं. ह्याचें कारण केशवचंद्रांची असामान्य खिस्तनिष्ठा, किंवा त्यांची स्वतःबद्दलचीच अहंमन्यता, किंवा त्यांची प्रपंचरति अथवा तो केवळ एक योगायोगच, हे पुढील विवेचनावरून कांहींस जाणतां येईल.

स्वामी विवेकानंदांप्रमाणेंच केशवचंद्रांसंबंधी श्रीरामकृष्ण यांच्या मनाचा विशेष ओढा होता. आदिब्राह्मसमाजाच्या मंदिरांत ते तरुणपर्णी एकदां ध्यानस्थ बसले असतां, श्रीरामकृष्णांनीं त्यांस दुरून पाहिलें होतें. त्याच वेळीं तेथील सर्व ब्राह्मतऱुणांत केशवचंद्रांचीच धारणा सिद्ध होण्याजोगी आहे, असें त्यांनीं जाणलें होतें. रामकृष्ण समाधीत असतां, एकदां एक सुंदर मोर आपला शोभिवंत पिसारा पसरून डौलानें नाचत असलेला त्यांनीं पाहिला. हा मोर म्हणजेच केशवचंद्र व त्याचा पिसारा तोच केशवचंद्रांचे अनुयायांचा विस्तार होय, असें हें रूपक होतें. केशवचंद्र हे एक साधुपुरुष आहेत, असें ते म्हणत. केशवचंद्रांचे नवविधानांत कांही तरी तथ्य असलें पाहिजे, एरव्हीं इतके लोक पंडित शिवनाथशास्त्री यांच्या नादीं न लागतां केशवचंद्रांच्या भजनीं लागतेना, असें ते नेहमीं सांगत. ह्यांत थोडा गौरवाचा भाग असला तरी ह्यावरून केशवचंद्रांबद्दल श्रीरामकृष्णांना किती प्रेम वाटत होतें, तें लक्षांत येईल. ते केशवचंद्रांच्या भेटीस प्रथम गेले, तेव्हां ते त्यांस असेंच

म्हणाले कीं, “तुम्हाला ईश्वरी साक्षात्कार होतो असें ऐकतों, तरी तो साक्षात्कार कसा असतो, हें समजून घेण्याकरितां मी आलों आहे.” देवेंद्रनाथांच्या प्रथम भेटीच्या वेळींही त्यांनीं त्यास असेंच विचारलें होतें. देवेंद्रनाथ ज्ञानी झाले, तरी ते एक बडे प्रापंचिकच, आणि शिवनाथशास्त्री पंडित असले; तरी ते एक वावदूकच असा श्रीरामकृष्णांचा त्यांच्यासंबंधीं ग्रह दिसतो. उलटपक्षीं देवेंद्रनाथ हे रामकृष्णांस असभ्यांत काढीत होते तर शिवनाथशास्त्री त्यांस विकृत मेदू झालेले एक वेडेपीर समजत असत ! त्याची दिगंबर स्थिति एकास असभ्य वाटे आणि त्यांची भावसमाधि दुसऱ्यास फेपऱ्याप्रमाणे दिसे ! एकास त्यांचा गैदीपणा तिरस्करणीय वाटे, तर दुसऱ्यास त्यांचे होत असलेले देव्हारे, व गिरीशबाबूसारख्या नाटक्यांनीं संपादित झालेली त्यांची प्रभावळ हीं पहावत नसत ! परंतु केशवचंद्र, प्रतापचंद्र व चिरंजीव शर्मा-त्रैलोक्यनाथ संन्याळ इत्यादि नवविधानपंथीय पुढाऱ्यांस श्रीरामकृष्णांबद्दल फार आदर वाटे. प्रतापचंद्र मुजुमदार ह्यांनीं तर श्रीरामकृष्णांचे जे शब्दचित्र एके ठिकाणीं रेखाटले आहे, ते इतकें मार्मिक व मनोहर आहे कीं, त्याहून आपल्याला अधिक कांहींच लिहिता येणार नाही, असे खुद्द त्यांच्याच अनुयायांना वाटून, श्रीविवेकानंदांच्या नवीन विस्तृत चरित्रांत संपादकांनीं ते जसेंच्या तसेंच उद्धृत केले आहे. प्रतापचंद्र म्हणतातः—“श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाचा लाभ जोवर ईश्वर आम्हांस देईल तोंवर आम्ही मोठ्या आनंदानें त्यांच्या पायाशीं बसून त्यांच्यापासून पावित्र्य, वैराग्य, अध्यात्म आणि प्रेमोत्कर्ष याचे धडे घेऊं. श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या बालभावानें ईश्वराविषयीं मातृभाव आमच्या ठिकाणीं फार विलक्षण रीतीने उत्पन्न केला. त्याच्या साहचर्याने हिंदूंच्या पुराणांतील तेहतीस कोटि देवतांच्या रूपांनीं त्या परम-पुरुषाचे अनंत कल्याणगुण कसे प्रकट होतात, ते आम्हांस समजून आले.”

केशवचंद्रांच्या मनावरही श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाचा व त्याच्या अर्थपूर्ण सहजोक्तींचा जादूप्रमाणें परिणाम झाला. आणि हिंदूंची मूर्तिपूजा हे त्याच्या अधःपाताचें मुख्य कारण होय, असे मानून त्यासाठीं अतःकरणापासून तडफडणारे केशवचंद्र सेन व त्यांचे अनुयायी ह्यांचा असा ग्रह होऊं लागला कीं, ईश्वराला साकार मानण्यांत जितकी चूक आहे, तितकीच त्यास केवळ निराकारच समजण्यांतही होत आहे. ह्या मतपरिवर्तनानंतर केशवचंद्रांस जे

आध्यात्मिक प्रत्यय येत गेले, व जे दिव्य दृष्टान्त होऊं लागले, त्यांवरून ईश्वराच्या सगुणसाकारतेवरील त्यांची श्रद्धा हळुहळू बळावू लागली. खुद्द रामकृष्णांचेही विलक्षण साक्षात्कार त्यांस वरचेवर होऊं लागले. ह्यामुळे श्रीरामकृष्णांबद्दल त्यांचा पूज्यभाव सहजच वाढत गेला. श्रीरामकृष्णांस पाहतांच मूर्तरूपास आलेलें हें नवविधानच काय असे वाटून, नवविधानाचा जयजयकार असो ! असें म्हणून ते त्यांस वंदन करीत ! आणि एखाद्या लेंकरापमाणें त्यांच्या पायांशीं बसून, त्यांच्या तोंडून स्रवणाच्या बोधामृताचें बालवृत्तीनें प्राशन करीत. केशवचंद्रांच्या वक्तृत्वाबद्दल श्रीरामकृष्ण गौरव करूं लागले कीं, “तुमच्याच तोंडून ऐकलेले शब्द मी लोकांस सांगतों, आणि म्हणून ते त्यांस पटतात,” असें नम्रभावानें केशवचंद्रांनीं म्हणावें. ब्राह्मंदिराच्या वेदीवर केशवचंद्र सेन कधीं वक्तृत्वाच्या भरांत असतां, श्रीरामकृष्ण तेथें अकस्मात् आल्यास उपासना बंद करून केशवचंद्र लगेच वेदीवरून खालीं उतरत, आणि त्या संतसंगतीच्या आनंदांत रंगून जात. एकदां तर श्रीरामकृष्णांस त्यांनीं आपल्या घरीं नेऊन आपलें बसणें, उठणें, निजणें, भोजन करणे इत्यादि नित्यव्यवसायाच्या जागा त्यांस दाखविल्या व श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या दृष्टिक्षेपांनीं त्या पावन कराव्या, असें त्यांस आर्जविले. केशवचंद्रांचे सहकारीमित्र खुद्द विजयकृष्ण गोस्वामी तर असें सांगतात कीं, त्या वेळीं केशवचंद्रांनीं श्रीरामकृष्णांस आपल्या उपासनेचे खोलींत नेऊन तेथें त्यांच्या पायांवर पुष्पांजलि वाहून त्यांची पूजाही केली ! आमच्या भाविक वाचकांस ह्यांत कांहींच विलक्षण वाटणार नाही. परंतु साकार देव आणि गुरु ह्यांचा अत्यंत कडक शब्दांनीं निषेध करणाऱ्या ब्राह्मांच्या आचार्यांचे हें वर्तन त्यांस फार चिंतनीय आहे, यांत शंका नाही.

केशवचंद्रांचा नवविधान पथ हा प्रामुख्यानें ख्रिस्तानुयायी असतांही त्या धर्मास विसंगत अशी मातृभावानें ब्रह्माची उपासना, त्याचप्रमाणें अग्नि, उदक, ध्वज इत्यादींची होणारी आराधना, संन्यस्तवृत्तीचा व वेशाचा अंगीकार वगैरे प्रकार नवविधान पथांत जे रूढ होऊं लागले, ते या मतपरिवर्तनाचाच अप्रत्यक्ष परिणाम होय यांत शंका नाही. आतां केशवचंद्र सेन व श्रीरामकृष्ण ह्यांच्या सहवासाचा काल पुढें कित्येक वर्षे टिकता, तर हें मतपरिवर्तन पुरें होऊन नवविधानाचें वैशिष्ट्य कदाचित् कांहींच राहिलें

नसतें. परंतु तसें न होतां तें वैशिष्ट्य कायम टिकलें, ह्यास कारण पंडित शिवनाथशास्त्र्यांप्रमाणें केशवचंद्रांचाही आपलें वैशिष्ट्य कायम टिकविण्याबद्दल अट्टाहास हेंच होय असें आम्हांस तरी वाटतें.

हे मतभेदाचे मुद्दे थोडक्यांत म्हणावयाचे तर दोनचारच होते. (१) देव, भक्त व गुरु हे एकरूप आहेत हे न पटणें, (२) ज्याचा धर्म त्यास पुरेसा आहे व सत्यस्वरूप आहे, असें न मानतां, सर्व धर्म अंशतः खरे मादून साऱ्या धर्मांची नवीन खिचडी तयार करणें, (३) “सगुण (साकार) निर्गुण एक गोविंदुरे” हें पुरें न पटणें, (४) परमार्थाच्या बरोबरीने प्रपंचाचा बडेजाव करून प्रपंचपरमार्थाचा समुच्चय मानणें, परंपरागत चालत आलेल्या रूढींचें व शास्त्रमर्यादांचें महत्त्व न जाणणें, असे ते मतभेदाचे मुद्दे होते. परंतु सूक्ष्म रीतीने विचार करतां केशवचंद्रांनीं पडद्याआड केलेली श्रीरामकृष्णांची पूजा, व उघड ब्राह्ममंदिरांत केलेली येशू ख्रिस्त, मोझेस, महंमद, चैतन्य इत्यादींची मानसपूजा, तसेच सर्व धर्मांत सत्य आढळते, इतकेंच नव्हे तर जगांतील सर्व प्रचलित धर्म हे खरे आहेत, याप्रमाणें झालेलें त्यांचे मतांतर; त्याचप्रमाणे होम, शांतिजल, इत्यादिरूपानें साकारोपासनेस येत चाललेले महत्त्व, व प्रपंच सोडून संन्यस्तवृत्तीचा होत असलेला अंगीकार, आणि नवसंहितेंत शास्त्र व रूढी यांस देऊं केलेलें महत्त्व, बगैरे केशवचंद्रांचे प्रकार पाहिले म्हणजे एका अहंकाराशिवाय त्यांच्या मतभेदास फारसा आधार राहिला नव्हता, असें उघड दिसतें. ह्या अहंकाराच्या प्रत्ययासाठीं केशवचंद्रांच्या अंतःकरणाच्या कृष्णांतील एक दोन कल्पना सांगितल्या असतां पुरें होईल. केशवचंद्र ह्यांचा पूर्वीचा जिवलग मित्र विजयकृष्ण ह्याला ते म्हणत कीं, “मी चैतन्य व ख्रिस्त ह्यांचा अंशावतार आहे, तर तूंही चैतन्याचा अनुयायी अद्वैत असल्याबद्दल पुकारा कर.” इतकेंच काय पण ते आपल्या प्रभावळींत असतां, खुद्द श्रीरामकृष्णांसही आपल्या नवविधान पंथांचे एक अनुयायी असे म्हणण्यापर्यंत त्यांच्या विचारांची मजल गेली होती ! मग धर्मवेडाच्या अज्ञातपंकांतून श्रीरामकृष्णांस केशवचंद्रांनीं वर काढलें असें त्यांचे अनुयायी म्हणतात त्यांत नवल काय ! असो. केशवचंद्र वारले तेव्हां श्रीरामकृष्ण एखाद्या मुलाप्रमाणें रडले ! तीन दिवस त्यांनीं आपलें अंथरून सोडले नाही. “केशवाचे निधनाने माझ्या एका अंगास पक्षघात झाला,” असें ते म्हणत. हें ज्यांचे केशवचंद्रांवर

अलौकिक प्रेम, त्या श्रीरामकृष्णांबद्दल केशवचंद्रांच्या सुप्रसिद्ध सार्वजनिक व्याख्यानांत अगर लेखांत कृतशुबुद्धीनें अथवा प्रेमादरानें चुकून एकदांही उल्लेख आढळूं नये हें आश्चर्य होय.* ब्राह्मसमाजाचा 'सुलभसमाचार' व 'संडे मिरर' यांमध्ये मधून मधून श्रीरामकृष्णांसंबंधी उल्लेख येत असे, असे श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या इंग्रजी चरित्रावरून दिसतें. परंतु ते उल्लेख कदाचित् अधिक मोकळ्या मनाचे प्रतापचंद्र मुजुमदार यांचेही असतील, काय सांगावें. प्रतापचंद्र मुजुमदार ह्यांनीं आपल्या केशवचंद्रांच्या चरित्रांत श्रीरामकृष्णांच्या सत्संगतीचा व विचारांचा केशवचंद्रांचे 'नवविधाना'वर बराच परिणाम झाला, असे स्पष्ट म्हटलें आहे. हाच उल्लेख जाहीर रीतीनें केशवचंद्रांच्या तोंडीं अधिक शोभला असता. परंतु केशवचंद्रांची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या कर्तृत्वपेक्षांही अधिक बलवत्तर होती. आणि माझा नवविधानग्रंथ मी कोणाचे ऐकून अगर पाहून बनविला नसून, तो साक्षात् ईशप्रणीत आहे, असें ते ठासून सांगत असल्यामुळे श्रीरामकृष्णांबद्दल कृतशुबुद्धीनें त्यांच्या तोंडून उल्लेख-निदान त्यांच्या प्रसिद्ध इंग्रजी भाषणांत निघाला नाही, अशी आमची समजूत झाली आहे.

केशवचंद्र सेन आपल्या 'जीवनवेद'नामक आत्मचरित्रांत असें लिहितात कीं:—"मी माझा हा माल बाजारांत शक्य तितका सुंदर मांडीन, पण मी कोणाचें उसनें घेणार नाही. मी सारी रात्र प्रार्थनेत घालविली आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मला हे भांडवल मिळालें. माझा प्रथमपासूनच असा निर्धार होता कीं, साक्षात् ज्ञानस्वरूप अशा परमात्म्याकडूनच ज्ञान संपादन करावें, आणि जे संपादन केलें तेच लोकांस द्यावें. वैराग्य आणि ईश्वराशीं ऐक्य हेही मी दुसऱ्या लोकांच्या सांगण्यावरून पत्करणार नाही." जेथे खुद्द केशवचंद्रांचे हे उद्गार तेथें त्यांच्या अनुयायांच्या अहंकाराचा चटका, सूर्यकिरणपेक्षां वाळूनें अधिक भाजावे, त्याप्रमाणे जाणवल्यास नवल नाही. केशवचंद्रांच्या स्वावलंबी व स्वतंत्र माहात्म्याचें वर्णन करतांना ते श्रीरामकृष्णांस तर मोजीत नाहीतच, पण 'महात्मा राममोहन' आणि 'महर्षि देवेंद्रनाथ, यांच्याकडूनही केशवचंद्रांनीं काहींच घेतले नाही, असें ते अभिमानपुरःसर निश्चून सांगतात. परंतु

* केशवचंद्रांची इंग्रजी व्याख्यानें व त्यांचे स्फुट इंग्रजी लेखसंग्रह हीं पुस्तके पाहून आम्ही वरील विधान करित आहोंत.

ब्राह्मेतर तिन्हाईत लेखकांची समजूत अशी नाही. आम्हांस तर असेंच वाटतें कीं, नवविधानतत्त्वविचारांतील बराचसा उत्तमांश श्रीरामकृष्णवचना-मृतांतूनच घेतला आहे. मग गोरसांत केशवचंद्रांनीं विलायती सोडावोंटर घालून गोरसाचें रूप व चव पालटली ही गोष्ट वेगळी.

श्रीरामकृष्णांच्या उपदेशानें अखंड सच्चिदानंदाचें वास्तविक स्वरूप केशव-चंद्रांचे ध्यानीं आलें, सगुणोपासनेसंबंधीं त्यांची दृष्टि निवळली, परमात्म-शक्तीस मातृभावाने ते पाहूं लागले, आणि कोणताच धर्म पूर्णत्वानें सत्यस्वरूप नसून प्रत्येक धर्मांत सत्य अंशतः मात्र असूं शकतें, ही जी ब्राह्मांची सर्व-साधारण समजूत त्यांत पालट पडून जगांत प्रस्थापित असलेले सर्व धर्म सत्य आहेत, असे ते म्हणूं लागले. तथापि येशू ख्रिस्तावर त्यांची निष्ठा होती, ती प्रचलित ख्रिस्तीधर्मावर नव्हती. श्रीचैतन्यासंबंधीं त्यांना आदर होता, तो अलीकडील वैष्णवधर्माबद्दल नव्हता. पूर्वींच्या धर्मसंस्थापकां-प्रमाणेंच आपण एक आहोत असा त्यांना जबर आत्मविश्वास होता. प्रचलित असलेले सर्व धर्म अवनतदशेस प्राप्त झाल्यामुळें, विशेष आदरणीय नाहींत, असा त्यांच्या मनाचा खरा ग्रह झालेला असावा असें वाटतें. हिंदूंच्या आचारधर्माची त्यांनीं अनेक वेळां अत्यंत निर्भर्त्सना केलेली आढळते. त्याचप्रमाणें ख्रिस्तीधर्म व यहुदीधर्म ह्यांबद्दल त्यांनीं अनादरच व्यक्त केला आहे. तथापि येशू ख्रिस्ताबद्दल केशवचंद्र यांची दृढतर भक्ति असल्यामुळे, त्यांचीं सर्व व्याख्यानें येशू ख्रिस्ताचे माहात्म्यानं संपृक्त आहेत. यावरून त्यांचा ख्रिस्तीधर्माकडेही तितकाच ओढा होता, असा कोणाचाही ग्रह होणें स्वाभाविक आहे. ह्यासंबंधीं फर्कुहार ह्यांच्या ग्रंथांतील एक उल्लेख मोठा मननीय आहे. त्यांच्या एका ख्रिस्ती धर्मोपदेशक मित्रास बाबू प्रतापचंद्रांनीं असें खात्रीपूर्वक सांगितलें कीं, त्यांची व केशवचंद्रांची धर्मभावना अगदीं ख्रिस्तीच आहे; परंतु ही गोष्ट ते उभयतां सार्वजनिक रीतीनें अद्याप बोलून दाखवीत नाहींत; कारण त्यांस असें वाटतें कीं, त्यांनीं आपलीं खरीं मतें आताच एकदम सांगून टाकण्यापेक्षां तीं हळुहळू उघड करण्यानेच ते आपल्या देशबांधवांच्या ठिकाणीं ख्रिस्तनिष्ठा पूर्णपणें उत्पन्न करूं शकतील. पुढें अनुभवाभेतीं ख्रिस्तनिष्ठा आणि कृष्णनिष्ठा ह्या दोहोंसही ते व त्यांचे अनुयायी अंतरले असें दिसतें. फर्कुहारसाहेब म्हणतात कीं, ख्रिस्ताला सर्वांत

ओष्ठ मानावयाचें, आणि सारे धर्मही खरे मानावयाचे, ह्या विसंगतीचा परिहार केशवचंद्रांकडून केव्हांही झाला नाही. असो.

तात्पर्य, श्रीरामकृष्णांनीं ख्रिस्तीधर्मांतील अंतरंगसाधनांचा अभ्यास करून जें कांहीं जाणावयाचें तें जाणलें, आणि अखेर ते कट्टे सनातन हिंदुधर्माच राहिले. आणि त्यांच्या विवेकानंदादि अनुयायांनींही स्वधर्माचाच अभिमान धरला. परंतु केशवचंद्र जे एकदां जॉन बुलच्या कच्छपीं लागले, तो त्यांचा पूर्वग्रह गोधांगुली न्यायानें न सुटून, 'शिव शिव न हिंदुर्नयवनः' अशी नवावेधान पंथाची तज्हा झाली !

प्रकरण आठवें नवविधानाचे कांहीं विधि

आतांपर्यंत झालेल्या वर्णनावरून केशवचंद्रांच्या मनांत उठलेलें विचारांचें वादळ कोणत्या स्वरूपाचें होते, ह्याची कल्पना वाचकांस येईल. आपला नवविधान पंथ जगांत रुढ कसा करावा, हा विचार मुख्यत्वेकरून त्यांच्या-पुढें होता. त्यांच्या मनाची भूमिका जरी खिस्ती होती, तरी वैष्णवकुलाचे संस्कार, श्रीरामकृष्णांचा सहवास आणि मंढीची आवड अथवा लोकेषणेची तीव्र जाचणी, यांमुळें त्यांना हिंदूचे खिस्ती होणे अशक्य होऊन खिस्तीधर्मास उलट हिंदुत्वाचा बाप्तिस्मा देणे भाग पडलें. तसेच साधारण-ब्राह्मांच्या नुसत्या बुद्धिवादापेक्षां आपल्या पंथांत कांहीं विशेष आहे, हें जगास दाखविणे जसें त्यांस जरूर होते, त्याचप्रमाणे नुसत्या शाब्दिक धर्मविचारांचें धर्मशील बनवून त्यास परंपरेची शाश्वती आणण्यासाठी, त्यांस कांहीं उपसंस्था, धार्मिक शिस्त, उत्सव व विधिविधाने यांचीही आवश्यकता वाटली. तसेंच खऱ्या मंढीस मूळ कारण वैराग्य आहे, हेंही त्यांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. या कारणांस्तव त्यांनीं आपल्या समाजांत जे नवीन निरनिराळे उत्सव व विधि सुरू केले. त्यांपैकी कांहीं नमुने पुढें देत आहोंत.

१ फकिरी दीक्षा:— एका चैत्र शुद्ध ३ ला प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीचैतन्य ह्यांची जन्मतिथि होती. त्या दिवशीं केशवचंद्रांच्या ब्राह्ममंदिरांत फकिरीची दीक्षा घेण्याचा विधि करण्यांत आला. आदले दिवशीं आचार्य केशवचंद्र ह्यांनीं आपल्या मस्तकाचे मुंडन केलें होतें. उत्सवाचे दिवशीं सकाळीं भाई कांतचंद्र ह्यांनीं ब्राह्मप्रचारकांचे पाय धुतले, भाई गौर गोविंद यांनीं ते पुसले. नंतर सर्व प्रचारक, केशवचंद्र सेनांच्या पुष्पहारांनीं सुशोभित केलेल्या गृहमंदिरांत जाऊन आपआपल्या जागेवर बसले. भाई प्रतापचंद्र मुजुमदार ह्यांनीं खिस्तीधर्मपुस्तकांतून येशू खिस्तानें आपल्या अनुयायांस केलेला उपदेश वाचून दाखविला. नंतर आचार्य केशवचंद्र ह्यांनीं अंगांत कफनी घालून बेदीवरून नित्याप्रमाणें ईश्वराची कर्पणा भाकली. प्रार्थना सुरू असतांच

केशवचंद्र सेनांनीं आपल्या अंगावरील वस्त्र फाडून त्याची कौपीन करून ती परिधान केली; व खाकेंत झोळी व हातांत दंड घेऊन ते उभे राहिले ! त्यानंतर भाई कांतिचंद्र ह्यांनीं त्यांचे झोळींत मूठभर भिक्षा घातली, आणि गौर गोविंद उपाध्याय ह्यांनीं केशवचंद्रांचे गळ्यांत नवयुगधर्माचा शिक्षा असलेलें पदक बांधलें. नंतर आणखी कांहीं प्रचारकांचे गळ्यांत तसलींच पदके बांधलीं व बाकीच्यांचे मस्तकावर केशवचंद्रांनीं आपला बरदहस्त ठेवला. पुढें केशवचंद्रांनीं आपल्या घराचे आवारांतील कमळसरोवरावर, मिळालेल्या भिक्षान्नाचा स्वतां स्वयंपाक करून भोजन केलें. आपल्या घराचा कारभार आपला वडील मुलगा करुणाकुमार ह्याचे स्वाधीन केला; व त्यांनीं स्वतां भिक्षान्नावर राहण्याची शपथ घेतली. त्याच दिवशीं संध्याकाळीं पल्लवांनीं सुशोभित केलेल्या ब्राह्ममंदिरांतील वेदीसमोर सहा मुख्य प्रचारक स्थानापन्न झाले. आणि त्यांनीं सत्य, ज्ञान, अनंत, इत्यादि ईश्वराच्या षड्गुणांचें, प्रत्येकानें एकेक गुणाचें याप्रमाणें, विवेचन केले; लगेच त्या दिवशीं ते धर्मप्रचारक धर्मप्रसारार्थ चोहोंकडे निघून गेले, आणि त्याच दिवशीं नवविधान, (New Dispensation) हें साप्ताहिक त्यांनीं सुरू केलें.

२ पवित्र भोजन:—दुसऱ्या एका रविवारीं प्रभु येशू ख्रिस्ताच्या पवित्र भोजनाचें अनुकरण करण्यांत आलें. ब्राह्ममंदिरांत धर्मप्रचारकांची नित्योपासना झाल्यावर सर्व मंडळी भोजनाकरितां नुसत्या जमिनीवर बसली. मधोमध शुद्धोदकाने भरलेलीं रुप्याचीं भांडीं पल्लवपुष्पांनीं सुशोभित करून ठेवलीं होती. नंतर केशवचंद्रांनीं ख्रिस्ती धर्मपुस्तकांतून प्रसंगोचित असा भाग वाचून दाखविला. नंतर तें अन्नोदक पवित्र व ओजस्वी व्हावें म्हणून ईश्वराची प्रार्थना करण्यांत आल्यानंतर तेथे जमलेल्या सर्व स्त्री पुरुषांना व आबालवृद्धांना तें अन्नोदक प्रसाद म्हणून भक्तिपुरःसर थोडथोडे वांटण्यांत आलें. त्या पवित्र अन्नोदकांस प्रभूचें मांस व प्रभूचें रक्त अशा सज्ञा देण्यांत आल्या. त्याचें रहस्य असे सांगण्यांत आलें कीं, “ हें पवित्र अन्नोदक पोटांत गेल्यावर तें पचनीं पडतांच प्रभु येशू ख्रिस्ताचें रक्त आपल्या अंगांत खेळूं लागेल. ईश्वराशीं तादात्म्य पावण्याची ही एक उच्चतर भावना आहे.” केशवचंद्र सेनांचा कल ख्रिस्ती आचारांकडे विशेष असल्यामुळें “ उदरभरण

नोहे जाणिजे यशकर्म ” ही हिंदुधर्माची भावना ह्यांचे लक्षांत आली नाही असें दिसतें.

३ विरागी गृहस्थः—केशवचंद्रांची ह्यापुढील कल्पना म्हणजे “ विरागी गृहस्थ ” ही होय. त्यांनीं ह्या नवीन वृत्तीची कित्येकांना दीक्षा दिली. अशा गृहस्थांनीं इतरांप्रमाणेंच सर्व व्यवहार व धंदारोजगार करावयाचा, परंतु धंदारोजगार अगर काबाडकष्ट करून त्यांनीं जो पैसा मिळावयाचा तो त्यांनीं ईश्वरार्पणबुद्धीनें ब्राह्ममंदिराचे (Bidhan Deposit Bank) विधान अमानत पेढीवर आणून भरावयाचा. ह्याप्रमाणे तो पैसा एकदां ईश्वराचा होऊन तो निष्पाप झाला, म्हणजे त्यांतून केवळ चरितार्थास जरूर तितकाच पैसा उचलावयाचा, जास्त खर्च करावयाचा नाही, असा ह्या विरागी गृहस्थांचा धर्म असे.

४ भगिनीसमाजः—विरागी गृहस्थांची अशी शिस्त लागल्यानंतर ‘भगिनीसमाज’ म्हणून एक नवीन संस्था त्यांनीं सुरू केली. स्त्रियांच्या निरनिराळ्या दर्जाप्रमाणे त्यांस निरनिराळ्या प्रतीच्या दोक्षा देण्यांत येत. त्यांचे शपथविधीत सामान्येकरून चिंतन, अल्पाहार, स्वभावनिरीक्षण, परोपकार, जीवदया, शिशुसंगोपन, स्वच्छता व आरोग्यविज्ञान असे विषय असत. पाहिल्या प्रतीचे शपथविधीत खालील कर्तव्यांचा समावेश होत असे. देवार्ची एकशें-आठ नावें घेणे आणि संतांस व महात्म्यांस शरण जाणे, प्रातःकाळी ऋग्वेदाचा पाठ वाचणे; दुपारीं ख्रिस्ती धर्मग्रंथ (वायबल) वाचणे, साधकांस व भक्तांस साखरपाणी देणे, स्वतांचा स्वयंपाक स्वतां करणे, मंदिरांत असतांना मस्तक कपड्यांनी आच्छादित ठेवणें, एकांतिक चिंतन व एकतारीवर भजन करणे, मुलांसह आरत्या व स्तोत्रें म्हणणे, आणि श्रीचैतन्यांचें चरित्र श्रवण करणें. ह्याचप्रमाणे लहान अविवाहित मुलींस निरनिराळी अनुशासनपद्धति असे.

५ विद्यार्थिवर्गः—स्त्री-पुरुषांची अशी संगति लागल्यानंतर विद्याव्यासंगी अशा मुलांकरितांही एक शासनपद्धति सुरू करण्यांत आली. त्याचा क्रम असाः—प्रातःकाळी प्रातःस्मरण व धर्मशास्त्रावलोकनानंतर सकाळची उपासना व अष्टोत्तरनाममाला-स्तोत्रपाठ, रोजचा अभ्यास व काम, गवतापासून नम्रता व फुलांपासून कोमलता ह्या मनोवृत्तींचा अभ्यास करणें, नक्षत्रमंडलाचा अभ्यास

आणि अनंतस्वरूपाचें चिंतन, एकेश्वरीधर्मानुसार अभ्यास आणि झोंपी जाण्या-पूर्वी, हातून घडलेल्या पातकांचा उच्चार करून प्रार्थना. ह्याप्रमाणें दिनक्रम ठेवण्याविषयी कित्येक विद्यार्थ्यांस दीक्षा देण्यांत आली.

६ अभ्युपासनाः— कर्मठांचे धार्मिक विधि म्हणजे कांहीं धर्म नव्हे. खऱ्या शाश्वतधर्माचें स्वरूप याहून अत्यंत भिन्न व परम उदात्त आहे, असें मानून हिंदूंचे कर्मकांडाबद्दल तुच्छतापूर्वक औदासीन्य धरणे, किंबहुना त्याचा धिक्कार करणें, हेंच ज्यांचें वास्तविक शील, अशा ब्राह्मांच्या ब्रह्ममंदिराच्या कार्यक्रमांत सन १८८१ चे जून महिन्यांत हा एक नवीन विधि सुरू झाला. त्या दिवशीं मंदिरांतील सांप्रदायिकांसही आज कोणता समारंभ होणार ह्याची कल्पना नव्हती. मंदिरांतील वेदीपुढे एक विस्तीर्ण लोहकुंड ठेविले होतें. त्याच्या जवळच एका बाजूस इंधने व समिधांचा भारा असून दुसऱ्या बाजूस तुपांनें भरलेला एका मातीचा घडा होता. होमद्रव्याचे सभोवार मुदर व सुवासिक पुष्पांच्या रंगबल्लिका शोभत होत्या. वैदिकधर्मास पारखे झालेल्या त्या सांप्रदायिक धर्मसुधारकांस, आपल्या ब्राह्ममंदिरांत होमहवनाची तयारी पाहून, साहजिकच आश्चर्य वाटले ! सर्व मंडळी जमा झाल्यानंतर आचार्य ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन ह्यांनीं प्रथम ईशप्रार्थनारूप मंगल केले. अंगीकृत कर्म निर्विघ्न व यथासांग पार पडावें म्हणून ईश्वराचे आशीर्वाद मागितले. आणि नंतर होमकुंड प्रज्ज्वलित करून त्यांनीं अग्नीची स्तुति करण्यास सुरुवात केली. ते म्हणालेः—“ हे प्रज्ज्वलित अग्ने, तूं फार थोर आहेस. ह्या विश्वांत तुझी शक्ति फार मोठी आहे. तुझा भव्यपणा आणि तुझी महती यांबद्दल आम्ही तुझा गौरव करतो. तूं कांहीं ईश्वर नव्हेस आणि आम्ही तुला भजतो असेही नव्हे, तर अग्नीचाही जो अग्नि असा जो विश्वप्रकाशक अविनाशी ज्योति तो तुझ्या रूपांत प्रकाशित झाला आहे. हे दिव्य अग्ने, तुझ्या ह्या स्वरूपांतच तो प्रकाशक परमात्मा आम्हांस दृग्गोचर होत आहे. त्यानेच आपल्या हातांत तुझ्या ह्या पवित्र ज्वाला धरल्या आहेत. त्याच्यावांचून तुला अस्तित्वच नाही. अशा त्या तुझ्या व आमच्या ईश्वराला आपण भजूं या.” अशा प्रकारें त्या लोकोपकारक अग्नीची त्यांनीं पुष्कळ स्तुति केली. आणि त्यांनीं हवनाचा समारोप खालील शब्दांत केला. ते म्हणालेः—“ हे दिव्य अग्निरायणा, तुझ्याच आज्ञेनें मी आज तुझा अग्निहोत्री होऊन आमच्या व्यवायधर्माचें हवन करण्याकरितां ह्या खऱ्या

होमाचा प्रसार सुरू करीत आहे, तर तूं आम्हांस साह्यकारी हो. आणि आमचीं सर्व पापें व विषयवासना ह्यांचा तुझ्या दिव्यतेजांत नाश करून टाक, सैतानाचा नाश कर आणि मृत्यूसही जाळून टाक. ह्या सहा समिधा मी तुला शेवटीं अर्पण करतो, त्या जाळून तूं भस्म करशील, त्याचप्रमाणें माझे षड्विकारही भस्मसात् करून टाक.” असें म्हणून आधुनिक अग्निहोत्री केशवचंद्र सेन ह्यांनीं अग्निनारायणास सहा समिधांची शेवटली आहुति दिली, आणि सर्व मंडळींसह अग्निदेवाचा मोठ्याने जयजयकार केला.

७ पावनविधि:— वेदांतील कर्मकांड हें ब्राह्मणांनीं स्वतांची वृत्ति अबाधित चालण्याकरितां व्यर्थ माजवलेले एक खूळ आहे, असें म्हणणारा एक बुद्धि-वानाचा वर्ग प्राचीन कालापासून येथे आहेच. दुसऱ्या एका मध्यस्थ वर्गाचे म्हणणें असें आहे कीं, वेदोक्तविधीत कांहीं रहस्य असले, तरी वेदोक्त मंत्रांत तसे कांहींच रहस्य नाहीं. यास्तव उपासना करावयाचीच तर ती संस्कृता-सारख्या अपरिचित मृत भाषेतील अर्थहीन मंत्राने न करतां स्वयंप्रेरित भावनेने प्राकृत भाषेतच करावी. अशांच्या संतोषाकरितां ह्या नवविधान धर्मातील कित्येक विधि थोड्या विस्तारानें सांगणे जरूर झाले आहे. ख्रिस्ती वाङ्मय व ख्रिस्ती मिशनरी ह्यांच्याशीं विशेष परिचय झाल्यामुळे म्हणा, अगर अखिल मानवजातीकरितां ह्या सार्वत्रिक नवविधानधर्माचा अवतार होता, म्हणून म्हणा, त्यातील आचारविचारांत पौर्वात्य व पाश्चिमात्य संस्कृतींचे विलक्षण मिश्रण झालेले दिसते. वरील होमसंस्कारानंतर लवकरच वासिष्ठाचा एक नवीन संस्कार ब्राह्मविधीचे प्रणालिकेंत रूढ झाला. ज्या आत्मशुद्धीस अग्नीनें आरंभ केला, तिची पूर्तता उदकानें केली. जुन्या विषयी जीवाचा अग्नीनें नाश केला, व लगेच पवित्रोदकांत नवजीवनाचें जातकर्म झालें. एका रविवारीं आचार्य केशवचंद्र ह्यांनीं पीठावर बसून प्रथम थोडी प्रार्थना केली. ते म्हणाले:—“ हे शाश्वत परमात्मन्, ज्या ठिकाणीं तुझा पुत्र जीजस ह्यास अठरा शतकांपूर्वीं पावन करून घेतलें (वासिष्ठा दिला), त्या पवित्र क्षेत्रा-च्या ठिकाणीं, जॉर्डन तीर्थावर जाण्याकरितां आम्ही यात्रेकरू तुझे सेवक निघालों आहोंत, तर तूं आम्हांस मार्गदर्शक होऊन जेणेकरून आमचा हा प्रवास सुखावह होईल असें कर.” अशी प्रस्तावना झाल्यानंतर सर्व सांप्रदायिकांची मिरवणूक वाजत गाजत त्यांचे लिलीकॉटेज नामक वाड्या-

मागील कमलसरोवरावर गेली. तेथे घाटावर नवविधानधर्माचें निशाण फडकत होतें. व त्याच्या खाली एका प्रशस्त लाकडी वेदीवर व्याघ्रांवर पसरलें होतें. तो माध्यान्ह कालचा वेळ होता. अशा वेळीं सूर्याचे तापापासून पीठाधिष्ठित आचार्यांचें रक्षण करण्याकरितां कमलसरोवराच्या कांठच्या वृक्षवेळींनीं आपल्या पुष्पपल्लवांच्या माळांचा मंडपच उभारला होता. अशा थाटांत आचार्यांची स्वारी स्थानापन्न झाल्यावर त्यांनीं आपल्या उपदेशास सुरुवात केली ती अशी:—

“प्रिय बंधुहो, आज आपण ज्यू लोकांचे धर्मक्षेत्रांत जॉर्डन नदीचे कांठी बसलों आहोत. ज्यांस डोळे असतील, त्यांनीं पहावे. मी तुम्हांस खचित सांगतो, अठरा शतकांपूर्वी प्रभु येशूस येथेच बाप्तिस्मा देण्यांत आला. हे पवित्र तीर्थाचें उदक पहा. येथेच ईशपुत्रानें बुडी मारली. येथेच तो भाग्यवान् जीझस जॉन दि बॅप्टिस्ट यांचे हातून पावन झाला. आणि त्याचप्रमाणे वरील आकाशांत पवित्र आत्म्याचा आवेशही येथेच झाला. ह्याप्रमाणे पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा ह्या त्रयीचा संगम येथेच झाला आहे, तो अवलोकन करा.” असा उपदेश केल्यानंतर केशवचंद्र सेनांनी अग्निदेवाप्रमाणें वरुणदेवतेची यथेच्छ स्तुति केली. नंतर ज्या तीर्थातून बुडी मारून निघाल्याबरोबर येशू ख्रिस्त पावन झाला, त्या पवित्रोदकांत आपणही बुडी मारून पावन व्हावें, अशा भावनेनें केशवचंद्र सेनांनी आपल्या अंगास सुगंधी तेले व अत्तरें लावून ते कमळसरोवरांत उतरले आणि ख्रिस्ती त्रयीचा उच्चार करून त्यांनीं भाविक कर्मठाप्रमाणें तीन वेळां बुडी मारली; आणि अखेर जय सच्चिदानंद असे म्हणून शेवट त्या त्रयीचा समन्वय केला. नंतर डोळे कान, हात, पाय हे पाण्याने धुऊन, ते प्रार्थनेचा समारोप करीत असतां, एका गायक प्रेषितानें त्यांच्या मस्तकावर जलधारा धरली. नंतर ते शांतिजल आपआपल्या कलशांत भरून घेण्याची एकच गर्दी झाली. आचार्य आपला कमंडलु भरून घेऊन बाहेर आले. त्यांनीं सर्व भक्तमंडळींवर आपल्या कमंडलूंतली पवित्र उदकाचे सिंचन केलें. तेव्हां सर्वांनीं शांति: शांति: शांति:, असें त्रिवार म्हणून ह्या तीर्थपावनविधीचा समारोप केला. नंतर आचार्यांचे स्पर्शाने पवित्र झालेल्या तीर्थांत सर्व स्त्री-पुरुषांनीं स्नाने केलीं, व सर्वजण तें शांतिजल घेऊन आपआपल्या घरां गेले.

एकीकडे ब्राह्ममंदिरांत असे नानाविध चित्ताकर्षक समारंभ घडत असतां

दुसरीकडे केशवचंद्रांच्या घरी लग्नादि मंगलकार्यांचीही गर्दी उडाली होती. त्यांनी आपली दुसरी मुलगीही कुर्वाबहारचे राजघराण्यांतच दिली. केशवचंद्रांच्या घरी त्यांच्या शेवटच्या मुलाचे नामकरणापासून, तो वडील मुलाच्या लग्नापर्यंत कोणतेही लहानमोठे कृत्य असो, त्यास असे स्वरूप दिले जात असे की, त्यामुळे सर्वांचे लक्ष सहजच तिकडे वेधले जाई. प्रतिकूल झालेल्या लोक-मतावर अशी ही मोहनी सुरु असतां, केशवचंद्रांची व्याख्यानामाला अखंडित सुरुच होती. ते आपला व्याख्यानाचा विषयही तसाच चित्ताकर्षक योजित.

“ ईश्वर आणि ईशपुत्र एकच काय ? ” हा त्यांच्या व्याख्यानाचा एकदां विषय होता. त्यांच्या भाषणांतील सारांश असा होता की, “ पवित्र आत्मा आणि परमात्मा यातील अभेद कोणी नाकबूल करणार नाही. परंतु ईश्वर आणि ईशपुत्र यांतील भेद कायम आहे. ईशपुत्र हा एक दैवी पुरुष होता. दैवी पुरुष आणि पुरुषाकार देव, ह्या दोन कल्पनांत महदंतर आहे. दैवी पुरुषांत पुरुषाचें मानवी स्वरूप कायम असून त्यात दैवी अंशाचा आविर्भाव झाला असल्यामुळेच, तो पुरुष आपणांस वंदनीय होतो. परंतु पुरुषाकार देव ही कल्पना अगदीच खोटी व असंबद्ध आहे. जीझस खाइस्ट दैवी पुरुष होता; म्हणजे तो देव होता असे नव्हे. आणि आजही तो आपला मानवीपणा सोडून ईशतत्त्वांत एकरूप झाला आहे, असे नाही. मोक्ष म्हणजे बौद्धांचे निर्वाणाप्रमाणे किंवा हिंदूंच्या ब्रह्माप्रमाणे जीवात्म्याचें परमात्म्यांत समरस होणे (विलीन होणे) असे नव्हे. तर जीझस खाइस्ट हा एक नमुनेदार पुरुष ईश्वराने निर्माण केला. तो आज स्वर्गांत जेथे असेल, तेथे मानवरूपांतच असेल. त्याचे मानवरूप तिन्ही कार्ली अब्राधितच आहे.”

असो. ह्याप्रमाणे विचारवंताकरितां व्याख्याने, स्त्रियांकरितां देशी स्त्रियांसंधासारख्या संस्था (नेटिव्ह लेडीज् इन्स्टिट्यूशन) व त्या संस्थांतही उत्साह व चळवळ कायम ठेवणाऱ्या निरनिराळ्या विषयांतील स्त्रियांच्या परीक्षा आणि सार्वत्रिक आबालवृद्धांकरितां नवविधानदर्शक नववृंदावनासारखे मित्रमंडळीसह केलेले नाटकांचे खेळ, ह्याप्रमाणे हरप्रयत्नांनीं सर्वांचे चित्त ओढून घ्यावें, व त्यांस आपलें धर्मतत्त्व शिकवावें, म्हणून केशवचंद्रांचा खटाटोप एकसारखा सुरू होता. ह्याच सुमारास त्यांनीं स्वानुभवा-संबंधी एक व्याख्यान माला दिली, व तीच पुढे “ जीवनवेद ” ह्या

नांवांनं प्रसिद्ध झाली. त्यासंबंधी विवेचन पुढें येईल. धर्मप्रसारासंबंधी केशवचंद्रांचा उत्साह विलक्षण होता. त्या उत्साहाचे भरांत ऑक्सफर्ड मिशन, मुक्तिफौज, अशा विदेशी संस्थांचाही त्यांनी मोठ्या जोरानें पुरस्कार करण्यास कमी केलें नाहीं.

ह्याप्रमाणें केशवचंद्र सेनांच्या धर्मोद्धारासंबंधी कल्पनांच्या भराच्या सुरू असतां, त्यांची धर्मपत्नीही त्यांच्या भावनावेशांत मार्गे राहिली नाहीं. ती त्यांची खरीच सहधर्मचारिणी ठरली. सन १८८२ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस केशवचंद्र सेनांनी आपल्या दहाव्या सुव्रत नामक मुलाचा नामकरण-समारंभ साजरा केल्यावर अवघ्या दोन महिन्यांच्या आंतच ता. २८ आक्टोबर रोजी (Vow of conjugal asceticism) वैवाहिक संन्यास नामक त्यांनी एक शपथविधि केला. एका रविवारी केशवचंद्रांच्या धर्मपत्नीने आपले संपूर्ण वेणीदान करून आपल्या पतीसमवेत योगधर्माची दीक्षा घेतली. तेव्हांपासून त्यांनी असिधाराव्रताप्रमाणें ब्रह्मचर्याची शपथ घेतली. त्यानंतर केशवचंद्रांच्या धर्मपत्नीचा दिनक्रम सामान्यत्वेन असा असे:—अथरुणांतून सकाळीं उठतांच सच्चिदानंद परमात्मा, नंतर साध्वी सती, आणि नंतर नवविधान ह्यांस बंदन करावे. स्नान करतांना “ जलात हरि आहे ” असें तीन वेळां म्हणावें. तसेंच भोजन करतांना “ अन्नांतही हरि आहे ” असे तीन वेळां म्हणावें आणि आपल्या पर्णकुटीत पतीसमवेत योगाभ्यास करावा. ह्याप्रमाणें सामान्य दिनक्रम असून वारपरत्वेन निरनिराळा दिनक्रम असे तो असा:—

वार	श्रवण	सेवा	दान
सोमवार	जीजस खाइस्टचें चरित्र	पतिसेवा	सुवर्णदान
मंगळवार	बुद्धचरित्र	मातृपितृसेवा	रौप्यदान
बुधवार	”	अपत्यसेवा	ताम्रदान
गुरुवार	महंमद पैगंबरचरित्र	बंधुभगिनीसेवा	वस्त्रदान
शुक्रवार	नानकचरित्र	सेवकसेवा	तंदुलदान
शनिवार	शिवदुर्गाचरित्र	अनाथसेवा	औषधिदान
रविवार	याज्ञवल्क्यमैत्रेयीचरित्र	प्रचारक व उपदेशकसेवा	विद्यादान

कित्येकांस हें सारें स्तोम वाटण्याचा संभव आहे. तथापि ह्यांतील योजकाची कल्पकता कित्येकांस सूचक होईल, असें वाटतें.

‘मनःपूतं समाचरेत्’ हेच केशवचंद्रांचे ब्रीदवाक्य असावे असें वाटतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या मनानें पुनीत ठरल्याप्रमाणें इतरांनींही बागावें, असा त्यांचा आग्रह दिसतो. ह्या त्यांच्या आग्रहाची सीमा चारी खंडांच्या चतुःसीमेला जाऊन भिडली होती. सन १८८३चे सुखातीसच त्यांनीं आपल्या ‘न्यू डिस्पेन्सशन’ पत्रांत जगांतील सर्व राष्ट्रांस व सर्व धर्मांच्या लोकांस उद्देशून एक जाहीरनामा आपल्या नांवाने प्रसिद्ध केला. त्यांतील आशय असा कीं, ‘नानाधर्म आणि नानामते यांच्या गलबत्यांतील विरोध नाहीसा करून, सर्वत्र एकसूत्रीपणा, सलोखा, प्रेम, आणि शांति प्रस्थापित करण्याकरितां, नवविधानरूपाने एक दिव्य संदेश ईश्वराने पाठविला आहे. त्याचा सर्वोनीं स्वीकार करावा, आणि आपसांतील भेदभाव विसरून चारी खंडांतील लोकांनीं ईश्वराचे जनकत्व आणि अखिल मानवजातीचे बंधुत्व ह्याचा जयजयकार करावा.’ मोठ्या गंभीर व डौलदार भाषेत हा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला खरा ! पण अशा सार्वत्रिक धर्माच्या एकछत्राखालीं नांदण्यास जग अद्याप तयार नव्हते. अथवा सर्वांस मानवेले व सर्वांचा संग्रह करील, असा व्यापक व तेजस्वी धर्म संस्थापित करण्याचा ईश्वरतुल्य अधिकार केशवचंद्र सेनांच्या ठायीं असणे शक्य नव्हते. ह्यामुळे ह्या जाहीरनाम्याचा आत्मविश्वासाच्या प्रदर्शनापलीकडे काहींच उपयोग झाला नाही. उलट आपल्या नवविधानास सार्वत्रिक स्वरूप आणण्यासाठीं केशवचंद्रांची जी उपाययोजना सुरू होती, ती कित्येकांस बिसंगत वाटण्यासारखी होती. उदाहरणार्थ, सन १८८३ च्या पहिल्या जानेवारीसच कित्येक जुने विद्वान् पंडित व महामहोपाध्याय ह्यांच्या सहकारितेने “वेदिक स्कूल” ह्या नांवाची संस्था वेदविद्येचे अभ्यासकरितां त्यांनीं स्थापन केली. आणि त्याच महिन्याच्या विसावे तारखेस “आशिया खंडाचा युरोप खंडास संदेश” ह्या मथळ्याखालीं कलकत्त्याच्या नगरभुवनांत व्याख्यान दिले, त्यांत खालीलप्रमाणें विचार होते:—“नवविधान ही संस्था ख्रिस्तीधर्माची विसंधि नाही, इतकेंच नव्हे तर एशियाटिक व युरोपियन धर्मांचें व चारित्र्याचें एकीकरण करण्याच्या कार्मां नवविधान ही संस्थाही येथू ख्रिस्ताचे पावलांत पाऊल टाकून चालणार आहे. जो ख्रिस्ती नाही असा एखादाही चांगल्या अगर दैवी प्रकार जगांत असेल काय? जगांत सत्य, युक्त व निष्पार्श्व असें

जें कांहीं असेल तें एक खिस्ताचें आहे. जगांत एकच सत्य, एकच प्रेम, आणि एकच पावित्र्य असूं शकेल, आणि तें ईश्वराचें, अर्थात् खिस्ताचें होय. नवविधानाच्या केंद्रस्थानी जीवस खाइस्ट आहे. आणि सर्व जगानें त्यापुढें नमावें, असाच त्या ईशपुत्राचा अधिकार आहे.” असो. असा परोपरीनें खिस्ता धर्माचा गौरव करूनच ते थांबले नाहींत, तर त्यापुढे ते आपल्याला ‘येशुदास’ असें अभिमानपुरःसर म्हणवूं लागले.

केशवचंद्रांच्या धर्ममतांत नाविन्यादि गुण अथवा संकरादि दोष असोत वा नसोत; लोकसंग्रहासाठी त्यांची साऱ्या आयुष्यभर एकसारखी अविश्रांत खटपट सुरू होती, ही गोष्ट कोणीही कबूल करील. अखेर अखेर लोक-मतांच्या प्रतिकूल वाऱ्याबरोबर झुजतांना त्यांच्या मनावर व शरीरावर बराच ताण पडला व त्यांची प्रकृति वारंवार बिघडूं लागली. शरीरस्वास्थ्याची परवा न करता त्यांनीं आपले उद्योग अव्याहत सुरूच ठेविले होते. त्यांच्या आवडत्या संस्थेचे वार्षिकोत्सव व त्यांतील विविध कार्यक्रम, ह्यांतील उत्साह त्यांनीं अखेरपर्यंत ढळूं दिला नाहीं. उलटपक्षीं दरखेपेस ते पूर्वीचे कार्यक्रमांत कांहीं तरी नवीन गोष्टींची भरच घालीत असत. आपल्या संप्रदायाचे तेज चढण्याकरितां वैराग्य, बंधुभाव, परोपकार व पावित्र्य अशा अनेक सुव्रतांच्या शपथा ते आपल्या सहकारी मित्रांस घेण्यास लावीत. त्यांनीं आपल्या नवविधानांतील सदाचारांचें एक धर्मशास्त्र नवसंहिता नामक तयार केलें. त्यांत त्यांनीं प्रत्येक गृहस्थाचें गृह कसे असावें; घरांत स्वच्छता व व्यवस्था कशी ठेवावी, उठल्यापासून प्रत्येक गृहस्थाने आपलें गृहकृत्य कसें टापटिपेनें व काय भावनेनें करावें; हें सांगितलें असून, खान-भोजनादि नित्य साध्या कर्मांतही वर लिहिल्याप्रमाणें शुचिभावना ठेवावी; ईश्वराची प्रार्थना रोज तीच तीच न करितां नवीन शब्दांत करावी; व आपल्या प्रार्थनेस ईश्वराकडून उलट जाब मिळेपर्यंत थांबावें; नुसती प्रार्थना करून उठूं नये; जातकर्म, नाम्मकरण, दीक्षा, विवाह, अंत्येष्टी व श्राद्ध, हे संस्कार कसे करावे; तसेंच आत्मसंयमन, ब्रह्मचर्य, वैधव्यपरिपालन, प्रचारकधर्म, भक्ति, विरक्ति इत्यादि व्रतांच्या शपथा कशा घ्याव्या; वगैरे अनेक नीतिपर व धर्मपर असे नियम त्यांत सांगितले आहेत. विस्तारभयात्सच ते येथें देतां येत नाहींत. सामान्यतः ते बहुतेकांस ठाऊक असतील असेच असल्यामुळे, सुज्ञ वाचकांस त्यासंबंधी

विशेष सांगावयास नको. तथापि त्यांपैकी कांहींचे वर्णन पुढें एका स्वतंत्र प्रकरणांत केलें आहे.

ह्याशिवाय त्यांनीं योगावर एक लहानसा ग्रंथ लिहिला. त्यांतील विचारांची मांडणी कांहींशी नवीन दिसते. ती अशी:—“ ईशचिंतन म्हणजे योग अशी त्यांची व्याख्या आहे. जन्मास आलेला जीवात्मा पापात्मक स्थितीत परमात्म्यापासून दूर राहतो. त्यांची भेट होणे किंबहुना त्यांचें ऐक्य घडवून आणणें व तें अनुभवणें ह्यांतच हिंदूंच्या योगाचें रहस्य आहे. योग हें एक आध्यात्मिक ऐक्य आहे. योग म्हणजे एकत्वांत द्वैताची जाणीव होय. वैदिकाळाचे साधक हा योग बाह्य दृष्ट्याशीं करीत असत. नानाविध सृष्ट चमत्कारांचे व सौंदर्याचे मार्ग ईशतत्त्व आहे. किंबहुना सृष्टांतील विविधशक्तिच ईश्वररूप आहेत, अशी त्यांच्या मनाची धारणा असे. पुढें वेदान्ताचे युगांत जीवात्म्यांतच ईशस्वरूपाचें चिंतन करणे, असा योगाचा प्रकार बदलून गेला. आणि त्यानंतरच्या पौराणिक काळांत जगाच्या इतिहासाचे संक्रमणांत अथवा व्यवस्थितीत ईशस्वरूपाचें अथवा ईशशक्तीचें चिंतन करण्याचा प्रघात सुरू झाला. ह्यासच भक्तियोग म्हणतात. तात्पर्य, वेदांतील ईशचिंतन काव्यमय आहे, वेदान्तांतील स्वत्वप्रधान आहे, आणि पुराणांतील प्रेममय आहे. अशा रीतीनें आपल्याच ठिकाणीं निरनिराळ्या भावनेनें ईशाची जी द्वैतात्मक प्रचीति त्यासच केशवचंद्र सेन योग असें म्हणतात. आणि त्यांची स्वतःची प्रवृत्ति जीवात्म्यांतच परमात्मा पाहणें, ह्या योगपद्धतीकडेच जास्त दिसून येते.

नवसंहिता व योगपद्धति हे केशवचंद्र सेनांच्या हातचे शेवटचेच महत्त्वाचे लेख होत. आपल्या संप्रदायांत शिस्त व एकसूत्रीपणा राहण्यासाठीं त्यांनीं नवसंहिता लिहिली. तथापि आपल्या अनुयायांत भेद माजविण्यास तीच कारण होईल, याचीही जाणीव त्यांस होती. यास्तव आपली नवसंहिता जरी ईश-प्रेरणेप्रमाणेंच लिहिली आहे, तरी त्यांतील वाच्यार्थाने बांधले न जातां, लक्ष्यार्थ मात्र समतिदर्शक पहावा, अशी सूचना त्यांनीं आपल्या सांप्रदायिकांस दिली होती.

असो. अशा रीतीनें आपलें जीवितकार्य संपवून शेवटीं झाल्या गोष्टींचा आढावा काढण्याकरितां ब्राह्मसमाजांतील आपल्या कारकीर्दीचा अहवाल त्यांनीं आपला भाऊ जयकृष्ण सेन ह्यास लिहिण्यास सांगितला. त्या बद्दी

केशवचंद्र सेन अत्यवस्थ स्थितीत होते, बोलण्याचेंही त्यांस सामर्थ्य नव्हतें. तरीही त्या अहवालांत आपले 'दोष व आपले अपयश' ह्यासाठीं एक स्वतंत्र प्रकरण त्यांनीं लिहिण्यास सांगून तत्संबंधीं मुद्दे त्यांनीं स्वहस्तानें टिपून दिले.

दिवसां घडलेल्या चुकांबद्दल पश्चात्तापपूर्वक प्रार्थना करणें हा ज्यांचा रोज निजतांचा दिनक्रम असे, त्यांनीं आपल्या महानिद्रेचे समयीं साऱ्या आयुष्यांतील चुकांची हजेरी घेतली असावी, हें उघड आहे. मरणापूर्वी थोडे दिवस अगोदर त्यांनीं मंदिरांत केलेल्या प्रार्थनेंत औदासीन्याची छटा बरीच दिसून येते. त्यांनीं असे उद्गार काढले कीं, "हे नाथ ! ह्या लोकीं क्षमा, शांति व प्रेम ह्यांचें सर्वत्र साम्राज्य नांदावें, म्हणून तुझ्या ह्या सेवकानें आपल्या आयुष्यभर निरनिराळ्या रीतीनें अविश्रांत परिश्रम केले; पण अखेर माझें जीवित व जीवितकार्य हीं अपयशीच ठरलीं काय ? हे जगन्नाथा, यापुढें तरी माझ्या हातून कांहीं होण्याची आशा आहे काय ? असल्यास अजूनही सांग, आणि तुझ्या आशीर्वचनानें मला सुखी कर."

प्रतिस्पर्धी समाज हें केशवचंद्रांच्या मनात एक कायमचेच शल्य रुतलेले होतें. त्यांतही त्यांच्या स्वतांच्या समाजस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण करीत असतांही असमाधानकारकच परिस्थिति त्यांस आढळून आली. त्यांनीं आपल्या अनुयायांस अंतःशुद्धीचे व शिस्तीचे धडे एकावर एक देण्यांत इतकी घाई केली कीं, ते पचनीं पाडण्यास कोणासच पुरेसा अवसर मिळाला नाहीं. केशवचंद्रांच्या वैराग्याच्या दीक्षेनें त्यांच्या पट्टशिष्य मंडळीच्या आचरणांत यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें स्थित्यंतर घडवून आणलें. परंतु त्यांच्या मनावरील षड्विकारांची भीड त्यामुळं मुळीच कमी झाली नाहीं. मिटलेल्या डोळ्यांनीं ही मोह सोडला नाहीं, निर्विकार परमात्म्याचें चिंतन करणारें मन क्षुद्र वासनानीं लडबडलेलेंच होतें, वैराग्याच्या राखेखालीं सांप्रदायिक मत्सराचे निखारे धुमसतच होते. रणवाद्यांनीं जागृत केलेली वीरवृत्ति एरव्हीं हांकेस जाब देईना. कृत्रिम उत्साहभरांत उद्दीपित झालेल्या ज्या भावना कचित् साक्षात् ईश्वराशीं बातविजा करूं शकत त्या, उत्साहाचें भूत गाडलें जातांच, अगदीं निरर्थक झाल्या. आचार्यांच्या शब्दाचा आधार मिळतांच शिष्यांचे अनन्यगति-कत्व गेलें. मग अशुद्ध चिंतन केलेल्या प्रार्थनांस ईश्वराकडून जाब येणें अशक्यच झालें. आपण लाबलेली जोमदार रोण्यांची बाग शेवटीं खुरटलेली व

किडलेली पाहून बागवानाचा जसा विरस व्हावा, तशी केशवचंद्रांच्या मनाची स्थिति झाली. जीवनाच्या अभावाप्रमाणें खतांचा वरचेवर चेप केल्यानेंही, बागेचा नाश होतो, हा कटु अनुभव त्यांस येऊन चुकला तसेंच चारी खंडांतील लोकांस आपल्या निशाणाखालीं आणण्याची ज्या पुरुषांनीं महत्त्वाकांक्षा धरली, त्यास अखेर आपल्या समाजाचेही सीमोलंघन करून शेजारच्या साधारण-ब्राह्मांच्या शीबेंत आपलें प्रेमाचें निशाण नेतां आले नाहीं. ही गोष्ट त्यांच्या मनास जाचूं लागली. आणि ह्यामुळेच, इतकेंही करून मी शेवटीं अपयशीच ठरलों काय, हे उद्वेगजनक उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले.

असो. ह्याप्रमाणें निराशेनें त्यांच्या मनाच्या नाड्या आंखडल्या असतांही पुढील वार्षिक उत्सवांत 'आनंद बाजारा'ची (Fancy Bazar) आपण नवीन ट्रूम काढूं, अशी त्यांच्या मनाची धाव सुरूच होती. शरीराच्या नाड्या आंखडत चालल्या, तरी माझें नव-देवालय ताबडतोब उभारून त्याचा अनावरणसभारंभ माझ्या हातून होऊं या, असा त्यांचा अट्टाहास सुरूच होता. विज्ञानारा दिवा विज्ञतां विज्ञतां एकदां मोठा व्हावा, असाच हा प्रकार होता !

मोठ्या धामधुमीनें केशवचंद्रांच्या नव्या देवाल्याचें काम त्यांच्या अनुयायांनीं हार्ती घेतलें. नवंबर महिन्यांत सर्व अनुयायांनी आपल्या हातांनी पाया घालण्याचा मुहूर्त केला. केशवचंद्र तशा आसन्नमरण स्थितींत असतांही खिडकीशीं आपला बिलाना नेऊन तेथून नजरेनें देखरेख ठेवीतच होते. आतां त्यांच्यांत कांहींच त्राण राहिलें नव्हतें. अशा स्थितींत त्यांची अखेरची भेट घेण्याकरितां भगवान् रामकृष्ण परमहंस एक दिवस त्यांच्या घरीं आले. ती हकीगत पुढील-प्रकरणीं सांगूं.

प्रकरण नववें

श्रीरामकृष्णांची शेवटची भेट व अखेर

केशवचंद्र सेन यांच्या अंतकाळीं त्यांस अनेक मंडळी भेटावयास आली; परंतु त्यांत प्रमुखत्वानें तीन व्यक्तींचा विशेष उल्लेख आढळतो. त्या तीन व्यक्ती म्हणजे कलकत्त्याचे लॉर्ड बिशप, महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर आणि श्रीरामकृष्ण देव ह्या होत. ह्या तिन्ही व्यक्तींचा व केशवचंद्र यांचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा संबंध होता. केशवचंद्र सेन आपल्याला स्वयंसिद्ध मानोत, परंतु ज्यांस धर्म कशाशीं खातात, ह्याचा पूर्वीं गंध नव्हता, त्यांच्या ठिकाणीं धर्मविचार जागृत होऊन त्यांस निरनिराळें वळण लागण्यास प्रथम ख्रिस्ती मिशनरी, नंतर ब्राह्मपुढारी, व अखेर श्रीरामकृष्ण देव हे विशेष कारण झाले ह्यांत शंका नाही. केशवचंद्रांस देवेंद्रनाथ वडिलांच्या ठिकाणीं, ख्रिस्ती मिशनरी पंतोजींच्या ठिकाणीं आणि श्रीरामकृष्ण सद्गुरूंच्या ठिकाणीं होते, असें म्हणणें गैरवाजवी होणार नाही. देवेंद्रनाथांस ते 'फादर' (बाबा) ह्या शब्दांनींच संबोधित असत. परंतु त्यापूर्वींच क्लेर आणि चामर ह्यांच्या उपदेशांनीं आणि रे० बर्न्स, रे० लॉग आणि रे० डॉल ह्या प्रसिद्ध ख्रिस्ती मिशनर्यांच्या दृढ संगतीनें त्यांच्या मनावर संस्कार केले होते. उपनयनांतील आद्यगुरूंच्या पूर्वींच शाळापतोजीकडे गुरुत्व जावें तसें हें झालें. त्यामुळे प्रथम संस्कारांनीं त्यांच्या गाडीची चकार जी एकदां ख्रिस्ती मार्गावर पडली, ती मागूनच्या ब्राह्मसंस्कारांत देवेंद्रनाथांसही मोडतां आली नाही. श्रीरामकृष्णांच्या सहवासानें ती केशवचंद्र ह्या व्यक्तीपुरती बरीच बुजली गेली खरी, परंतु ह्या एंजिनाच्या मागे असलेले नवविधानाचे सर्व डबे पूर्वींच्या रुळांवर जे एकदां चढले, ते त्याच मार्गानें एंजिनाच्या मागे धावत येऊन प्रसंगीं एंजिनासही त्याच मार्गानें जाण्यास धक्का देत होते. अशा स्थितीत केशवचंद्रांचा नवविधानसमाज म्हणजे केशवचंद्र नव्हे, आणि केशवचंद्रांचें बाह्य स्वरूप तेंच त्यांचें अंतरंग नव्हे, असा वास्तविक प्रकार झाला होता. एकांतांत अथवा श्रीरामकृष्णांजवळ आले असतांना, ~~आपली हीट~~ लागलेल्या मोराप्रमाणें नमलेली केशवचंद्रांची मनोवृत्ति, ते

श्रीरामकृष्ण परमहंस

आपल्या प्रभावळीत असतांना त्यांची निरंकुश मतंगजाप्रमाणें उद्दाम दिसणारी महत्वाकांक्षा आणि मोठ्या आर्थीलसमुदायापुढें जाहीर व्याख्यानें देत असतां भर उत्साहाच्या गजरांत त्यांच्या कल्पनावारुची सर्कशीच्या घोड्या-प्रमाणें होत असलेली दौड, ह्या भिन्न असत. ह्यामुळे ते मनानें श्रीराम-कृष्णांचे जवळजवळ चले बनले असले, तरी ब्राह्मपंथाकरितां नवसंहिता लिहीत असतां, त्यांना ब्राह्मपंथाचीं विशिष्ट मते सोडतां अगर बदलतां आलीं नाहींत. तथापि व्यक्तिशः श्रीरामकृष्ण त्यांच्या मनावर एकसारखें काय बिंब-वीत होते ह्याची वाचकांस कल्पना येण्याकरितां त्यांच्या अखेरच्या भेटीचा प्रसंग पुढें थोडा सविस्तर वर्णिला आहे.

भगवान् रामकृष्ण केशवचंद्र सेनांच्या शेवटल्या भेटीस गेले, तेव्हां केशव-चंद्र प्रथम आंत असल्यामुळे त्यांची भेट होण्यास थोडा उशीर झाला. राम-कृष्ण भेटीसाठीं अत्यंत उत्सुक झाले. त्याच स्थितीत त्यांची भावसमाधि लागली, आणि तशाच स्थितीत त्यांच्या तांडून एकामागून एक उद्गार निघाले, त्याचा साराश असाः—

“ह्या कोच आणि खुर्च्याचा पूर्वी उपयोग होताः पण आतां त्यांच्च काय उपयोग ?”

“आई, तूं येथें आलीस होय. अरे वा, किती सुंदर हा तुझा पोषाख ! आई, बैस. तूं कशाला त्रास घेतेस ?”

“देह आणि आत्मा. द्वेहास जन्म आहे म्हणून शेवटही आहे. परंतु आत्मा अमर आहे. देह आणि आत्मा भिन्न आहेत. परंतु ज्यांस देव दिसला नाहीं त्यांस देह व आत्मा एकच वाटणार. पोफळ कच्चा आहे, तो सुपारी सालाला डकलेली असते. तें एकदां पक्व झालें कीं सुपारी सुटली.”

“जोंपर्यंत मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाचें ज्ञान झालें नाहीं, तोपर्यंत सत्ता-स्वरूपही, केशव, अमृता, प्रसन्न, अशा व्यक्तींचे व वस्तूंचे उपाधीमागें लपले जातें. वस्तुतः सर्व दृश्याचे मागे एकच परमात्मा आहे. तोच नानाविध-रूपानें नटला आहे. परमात्म्याची शक्ति निरनिराळ्या व्यक्तींत कमजास्त प्रमाणानें व्यक्त झाली आहे. विद्यासागर मला एकदां म्हणाले, ‘ईश्वरानें जी आपणांस शक्ति दिली आहे, ती कांहींस कमी व कांहींस जास्त दिली आहे काय ? असा ईश्वर प्रक्षपाती आहे ?’ मीं उत्तर केलें ‘तसें नसतें तर

एक इसम दहांस नव्हे पन्नासांस भारी कसा निघता ? तसें जर नसतें तर आम्ही सर्वजण दक्षिणेश्वराहून इतके लांब तुमचे भेटीस कां येतो ? ईश्वराचे सृष्टींत वैषम्य आहेच. आणि त्यांत कांहीं खोल हेतु आहे. त्यावरून ईश्वर पक्षपाती आहे असें ठरत नाही. ईश्वराचा दैवी अंश ज्यांत अवतरतो, त्यांच्या ठायीं इतरापेक्षां पुष्कळच जास्त शक्ति असते. एखाद्या श्रीमंताचीं राहाण्याची अनेक घरे असलीं, तरी त्याचा भेट घेण्याचा असा एखादा आवडता दिवाण-खाना असतोच. ज्या जीवात्म्याचें परमात्म्यावर उत्कट प्रेम असते, तेच त्याचें निवासस्थान होय. अशा जीवात्म्यास परमात्म्याकडून विशेष प्रकारच्या शक्ति मिळतात'."

“ब्रह्म आणि ब्रह्माची आद्यशक्ति हीं एकच. तीं उभयतां सापेक्ष आहेत. हिऱ्याची चमक हिऱ्यावांचून लक्षांत येत नाही. तसेच उलटपक्षीं हिरा आपली चमक सोडून दिसणार नाही."

“साक्षात्कारानंतर ईशप्रेम जितकें दृढ होत जाईल, तितकें सर्व वस्तुजातांत ईशदर्शन होणे सुलभ होत जाईल. नदीला पूर येऊन सर्व जलमय झालें नाहीं, तोंपर्यंतच नदीच्या वांकड्यातिकड्या प्रवाहांतून जाणें भाग आहे. एकदां सर्वच जलमय झालें, मग काय, वाटेला तिकडून थेट सरळ समुद्राकडे जावें. एकदां पाणी कापलें म्हणजे मग वांकड्यातिकड्या पायवाटेनें जावयास नको. मोठ्या शेतांतून वाटेला तसें सरळ जावें. एकदां आत्मसाक्षात्कार झाला, म्हणजे मग ईश्वराचें रूप कोठेंही व्यक्त होतें. विशेषकरून ज्यांनीं कामिनी-कांचनाचा स्पर्श केला आहे. व जगांतील क्षुद्र वस्तूंवरून ज्यांचें लक्ष उठून परमेश्वराकडे लागलें आहे, अशा शुचि जीवात्म्यांच्या ठिकाणीं त्यांस ईशदर्शन होतें."

“परब्रह्म आणि माया हीं एकच. ब्रह्म निष्क्रिय, अव्यक्त असलें म्हणजे त्यास पुरुष म्हणतात. तेच व्यक्त व सक्रिय झाले कीं त्यास प्रकृति म्हणतात. बापानें सर्व प्रपंचकार्य आईकडे सोंपवावें तसेंच हें आहे. आईची सत्ता तिला बापाकडूनच मिळालेली असते. आई आणि बाप हीं सापेक्ष आहेत. बाप म्हणला कीं तेथें आईची कल्पना आलीच. प्रकाश-अंधकार, सुख आणि दुःख, अशींच हीं द्वंद्वे आहेत- हें तुला कळलें काय ?”

केशवचंद्रः—(हसत) होय महाराज.

श्रीरामकृष्णः—मी आई म्हणतो तोंच जगादात्री. ती आपल्या लेकरांचें

पालनपोषण करते. जगांत कसे रहावे आणि सत्यज्ञान संपादन करून मुक्त कसे व्हावे, हे तीच शिकविते. मूल आपल्या आईपासून दूर कसे राहू शकेल ? त्याला कांहीच कळत नाही, पण त्याच्या आईला सर्व कळत असतें. आई भरवील तें खावे व खुशाल खेळावे इतकेंच त्याला माहीत. त्याची सर्व काळजी त्यानें आईवर टाकलेली असते.

केशवचंद्रः—हें अगदीं खरे आहे, महाराज.

भगवान् रामकृष्ण ह्या वेळीं समार्धीतून उत्थान पावले होते. परंतु केशवचंद्रांस 'तुमचे कसे काय आहे' वगैरे व्यावहारिक कुशल प्रश्न न विचारतां त्यांनीं आपला अध्यात्मविषयच पुढे चालविला. ते म्हणालेः—“तुमची ब्राह्मसमाजी मंडळी परमेश्वरानें निर्माण केलेल्या सृष्ट पदार्थांचेंच एवढें वर्णन करीत काय बसतःत ?” “हे प्रभु, तूं हा सविता निर्माण केलास तसेच चंद्र आणि हे तारेही तूंच निर्माण केलेस.” अशा ह्या सृष्टपदार्थांचेंच तुम्ही एवढे स्तोम काय माजवितां ? बागेतील सुंदर फुलांचे गुच्छ व त्यांचा सुटलेला मधुर सुगंध इत्यादि बागेच्या भपवयांतच गुंग होणारे पुष्कळ. पण ह्या बागेचा धनी कोण, त्याची भेट घेण्याचे क्वचित्च कोणी मनांत आणतो ? त्या दोहोत मोठे कोण, बाग की बागेचा धनी ? जोपर्यंत मृत्यूनें आपणांस सोडलें नाही. तोपर्यंत ही सारी बाग खरोखर विनाशीच आहे. बागेचा स्वामीच काय तो सद्रूप आहे.

एकदां गुल्यांत जाऊन दारूचे दोनचार पेले झोकून दिले, म्हणजे मग तेथें पिपांत विक्रीकरितां दारू किती टन शिल्लक आहे, ह्याची उठाठेव करण्याची कोणास जरूर ? एकट्या जीवानें एक बाटली ठोकली की बरस !

मी नरेंद्राला पाहिलें की, आनंदाने मला भरते येते. “मग तुझा बाप कोण ? तुझी घरे किती !” ही मी कधीच विचारपूस केली नाही.

मनुष्याला आपली चीजवस्त, पैसा-अडका, घरदार ह्यांची किंमत असते, म्हणून त्याला वाटतें की, ईश्वरालाही त्याने निर्माण केलेल्या सूर्यचंद्रादि सृष्ट पदार्थांबद्दल तसेंच वाटत असेल. तेव्हां आपण ईश्वरानें केलेल्या पदार्थांची स्तुति केली, तर ईश्वर त्यानें खूष होईल.

शंभू मलीक मला एकदां म्हणाला, “महाराज, माझी सर्व संपत्ति मी मरतांना कालीमातेच्या चरणांवर अर्पण करीन असा मला आशीर्वाद द्या.”

मीं उत्तर केलें. “तूं म्हणतोस तरी काय ? अरे, तुला ही सारी संपत्ति ! जगदंबेला त्याची किंमत तुझ्या पायाखालच्या धुळीहून कांही अधिक नाही !”

एकदां एका विष्णुमंदिरांतील देवाच्या अंगावरील दागिने चोरीस गेले. तेव्हां मथुर म्हणाला, “देवा, तुझ्यांत कांहींच अर्थ नाही. तुझ्या अंगावरचें जवाहीर चोरून नेलें, तरी तुला कांहींच करतां आले नाही ?” तें ऐकून मीच रागानें म्हणालों, “अरे, तूं काय हे मूर्खासारखे बोलत आहेस. ह्या मूर्तींत तूं ज्या भगवंताची पूजा करतोस, त्या जगन्नाथाला तुझे तें जवाहीर आणि मातीचें ढेंकूळ सारखेंच ! बाबारे, लक्षांत ठेव की, साक्षात् लक्ष्मीचें सारें ऐश्वर्य त्याचेकडूनच तिला मिळालें आहे.” त्यास संपत्तीची काय किंमत आहे ? त्यास कांहीं किंमत असेल तर ती प्रेम, विवेक आणि वैराग्य ह्यांचीच. प्रत्येकाच्या प्रकृत्यनुसार त्याची ईश्वरासंबंधी कल्पना असते. एखादा तमोगुणी मांसाहारी मनुष्य देवासाठीं पशुयज्ञ करतो, दुसरा एखादा रजोगुणी त्याच्या आवडीचे अनेक पदार्थ ईश्वरास अर्पण करतो, तर तिसऱ्या एखाद्या सत्त्वगुणी पुरुषास आपल्या पूजेचें स्तोम जगास दाखवावे असें वाटत नाही, तो शुद्ध गंगाजळ व बिल्व-पत्रानें देवाची पूजा करतो. साधा दूधभात आणि साखर ह्यांचाच नैवेद्य दाखवितो. ह्याशिवाय आणखीही एक गुणातीत भक्तांचा वर्ग आहे. ते बालकांप्रमाणे असतात. त्रिगुणात्मक काया आणि मन ह्यांत त्यांचा आत्मा गुंतलेला नसतो. भक्तिभावाने देवाचे नांव घेणे हीच त्यांची पूजा, होय. नांवाशिवाय दुसरे तिसरे ते कांहीं जाणत नाहीत. पुढें भगवान् केशवचंद्रांस उद्देशून हंसत म्हणतातः—

“तुम्ही आजारी पडलां आहांना. ह्यांत फार खोल अर्थ आहे. तुमच्या देहांत ईशप्राप्तीसंबंधी उत्कट भक्तिभावाच्या कित्येक ऊर्मा आजवर येऊन गेल्या असतील. तुमचें हें दुखणें त्यांचीच साक्ष देत आहे. अशा उत्कट भावनांनीं शरीर-प्रकृतीचा कसा चुरा होतो, याची त्या वेळीं कल्पना नसते. परंतु वास्तविक त्यांनींच उडविलेल्या खळबळीने तुमची तनु जर्जर करून टाकली आहे. एखाद्या झोंपड्यांत शिरलेला मस्त हत्ती ज्याप्रमाणें ते झोंपडें हादरून मोडून टाकतो, तसा भक्तांच्या अंतःकरणांत ईश्वरासंबंधी उत्कट भाव एकदां जागृत झाला, कीं तो हें मर्त्य शरीर जीर्ण करून टाकतो....आग लागली म्हणजे प्रथम घरांतील कांहीं वस्तु घेत घेतात व उखेर साऱ्या घराची

राखरांगोळी होते. त्याचप्रमाणें त्या परमपुरुषाच्या प्रेमज्योतीचा एकदां चटका लागला, कीं प्रथम कामक्रोधादि षड्विकार नंतर (पाठीच्या कण्याप्रमाणें) खडा अहंकार आणि अखेर सारें जड शरीर नाश पावतें.....देवाच्या रुणालयांत तुम्ही आपलें नांव दाखल करून चुकलां आहांत. आतां तुम्हांला घुरे बरें केल्यावांचून त्यांची सोडचिठी मिळणार नाही.

मागें तुम्ही आजारी पडलां होतां, तेव्हां मी मोठ्या पहांटे उठून जगदंबेची प्रार्थना करित असें की, “आई गे, ह्या केशवाचें जर कमजास्त झालें तर कलकत्यास आल्यावर मी तुझ्याविषयी कोणाजवळ बोलत बसूं ? त्या वेळीं तुम्हांस बरें वाटावे म्हणून मी आईला नारळसाखर देईन, असा नवस केला होता.”

“सर्व कांहीं आईच करित असते. परंतु आज आहे आणि उद्यां नाही असा हा मर्त्य जीव फुकाचा कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत असतो.” भगवान् रामकृष्णांचे तोंडून असे गंभीर व उद्बोधक विचार बाहेर पडत असतां, केशवचंद्रांच्या आईनें त्यांस नमस्कार केला, व केशवचंद्रांस आरोग्य प्राप्त व्हावे, म्हणून आशीर्वाद मागण्याकरितां त्यांची प्रार्थना केली. तेव्हां रामकृष्ण म्हणाले:—“आईजवळ ती विद्या मी शिकलों नाही. मी आईजवळ एक भक्ति काय ती मागितली. तुमरे कांहीं नाही. तुम्ही त्या जगदंबेचीच प्रार्थना करा.” असें सांगून व केशवचंद्रांचा फार गौरव करून भगवान् रामकृष्ण निघून गेले. शेवटीं खोलींत मुलामाणसांच्या घोळक्यांत पडून राहू नकोस. त्यानें ईश्वराचें विस्मरण होऊन अविद्यासागरांत बुडून जाशील. ह्यापेक्षां मित्रमंडळींत देवाच्या गोष्टी ऐकत पडून रहा, असे ते जातांना त्यांस बजावून गेले.

न्यांतर एक दिवस महर्षि देवेंद्रनाथ त्यांच्या परमप्रिय अशा ब्रह्मानंदाच्या भेटीस गेले. देवेंद्रनाथ भेटीस येतांच केशवचंद्रांनीं त्यांच्या पायांवर डोई ठेवली. व त्यांचा हात आशीर्वादासाठीं बळेंच आपल्या मस्तकावर ठेवला. देवेंद्रनाथांस त्यांची ती अत्यवस्थ स्थिति पाहून अस्थंत गहीवर आला. त्यांनीं त्यांस प्रेमानें मिठी मारली व सद्ब्रदित कंठानें ते म्हणाले, “ईश्वराची काय विचित्र लीला आहे ती पहा, मी अद्याप घट्टाकट्टा असतां तुमची मात्र ही दशा व्हावी !”

असो. अशा रीतीनें आसष्ट्र व सुहृद् यांच्या अखेरच्या भेटी होत असतां, तिकडे आनंदबाजाराची व नवदेवाल्याची तयारी संपाट्यानें सुरूच होती.

असें होतां होतां सन १८८४ चें नवीन वर्ष उगवलें. शेवटीं त्या ख्रिस्ती पाडव्याचे दिवशीं नवदेवालय उघडण्याचा त्यांनीं आपला इष्ट पुरा केला. मंडळींनीं त्यास खुर्चीत घालून ती खुर्ची नवदेवालयांतील संगमरवरी पंठावर नेऊन ठेवली. अत्यवस्थ स्थितींत त्यांस तेथे आणलेलें पाहून समारंभास आलेल्या सर्व मंडळीस मोठें आश्चर्य वाटलें. केशवचंद्र सेनांनीं स्थानापन्न झाल्यावर, सच्चिदानंद हरे नमः, असं मंगल करून हात जोडून आपल्या शेवटच्या प्रार्थनेस अत्यंत खोल गेलेल्या आवाजांत सुरुवात केली. सर्व श्रोते त्यांचा प्रत्येक शब्द मोठ्या उत्कटेनें ऐकत होते. ते म्हणाले:—

“आई, तुझ्या ह्या देवालयांत आज मी आलो आहे. ही मंडळी मला येथें येऊं देईनात, पण मी कसेंही करून शेवटीं आलोच. माते, तुझें येथेंच वास्तव्य आहे..... माझें वृंदावन आणि काशी हीच. माझी मक्काही हीच. आणि माझें जेरूसलेम पण हेच.....माझी आई हेच माझें आरोग्य, आणि माझें ऐश्वर्यही तेंच. माझी शांति आणि शोभा, माझें जीवन आणि अमृतत्व सर्व कांहीं आईच ! रोगानें अत्यंत जर्जर झालेला असा मी माझ्या आईच्या सान्निध्यांत आज सुखी झालों आहे ! माझे प्रिय बंधु हो, तुम्हीही ह्या माझ्या आईची सेवा करून सुखी होणार नाहीं काय ?”

केशवचंद्रांची आपल्या नवदेवालयांतील हीच पहिली व शेवटची प्रार्थना होय. श्रोत्यांच्या मनांस अखेरचा चटका लावणाऱ्या प्रार्थनेनें केशवचंद्रांच्या रोगजर्जर झालेल्या कुडीस जबर धक्का दिला. दुखण्यानें अखेरचें रूप घेतलें. सर्वांचे तोंडचे पाणी पळालें. स्त्रियांच्या कोमल चित्ताची दुःखानें कालबाकालब केली. त्या प्रेमानें वेड्या होऊन त्यांस बरचेवर विचारपूस करूं लागल्या. “मी आतां तुम्हांला जास्त काय साणूं ? बोलावेंच तर त्या बैकुंठावांचून मला कांहींच सुचत नाहीं. आणि तें बोलू लागलों तर तुम्हीं मोहानें अधिक-च आक्रोश कराल ?” असें त्यांनीं म्हणावें. तुमच्या मंडळीची तुम्हांस कांहीं व्यवस्था करावयाची आहे काय ? असें कोणी विचारल्यास, “तीं ज्याच्या घरचीं माणसें आहेत, तो विश्वंभर त्यांची व्यवस्था लावील.” असे त्यांनीं म्हणावें. मूत्रकृच्छ्राच्या वेदनांनीं मात्र त्यांस अत्यंत व्याकुल करून सोडलें. “बाबा” आणि “मा” अशा शब्दांनीं जगाचा जो आईबाप त्यास ते एकसारखे आळवूं लागले ? आपल्या वृद्ध मातेच्या अंगावर अंग टाकून त्यांनीं

म्हणावें, “आई, माझ्या ह्या असह्य वेदना कशानेंच बऱ्या होणार नाहीत का ?” त्यावर त्या अभागी आईने आपल्या दिव्य मुलास पोटाशी घेऊन हुंदके देत म्हणावें की, “बाळा, तुझ्यासारख्या पुण्यवंताला जे हें दुःख भोगावें लागते, तें आमचे पाप आहे !” त्यावर केशवचंद्रांनी दुःखी होऊन म्हणावे, “माझे लाडके आई, तूं असें म्हणूं नकोस ग ! तूं असे कसे म्हणतेस ! तुझ्यासारखी आई दुसरी कोठें दिसेल काय ? मजमध्ये जे गुण असतील ते तुझेच नाहीत का ? मला वाटतें माझ्या कल्याणाकारितांच आई जगदंबा मला हे काय-क्लेश देत आहे.” असो, असे हृदयद्रावक अनेक तुटक संवाद होत होते. एकीकडे बाबू त्रैलोक्यनाथ बायबलांतील प्रसंगोचित गीत गात होते. दुसरे अनुयायी अष्टोत्तर नाममंत्राचा पाठ करीत होते. अशा समयी तारीख ८ जानेवारी १८८४ रोजी तो अत्यंत प्रभावशाली धर्म-संस्थापक अखेरची वेळ आली. तेव्हां इहलोक सोडून चालता झाला ! त्या-वेळच्या, त्यांची बायको व आई यांच्या विलापाने सर्वांची अतःकरणे विदारून गेली ! “माझ्या ह्या दिव्य पतीची खरी ओळख ते असतांना ह्या अभागिणीला पटली नाही. आतां मी काय करूं ?” असें म्हणून त्यांची पत्नी देवी जगत्मोहिनी त्यांच्या श्वास बिलगून रडूं लागली. “बाळा, तूं सामान्य मनुष्य नसून साक्षात् महादेव मला दिसतो आहेस ” असा त्यांची वृद्ध व परमवृद्धमाता देवी शारदासुंदरी शोक करूं लागली ! ह्या त्यांच्या दुखोद्वारांत दुसऱ्या हजारों लोकांच्या दुःखाचे दिग्दर्शन होत होते ! असे म्हणणें गैर होणार नाही.

प्रकरण दहावे जीवन-रहस्य

केशवचंद्र सेनांच्या चरित्रांतील रहस्य त्यांनी आपल्या जीवनवेद नामक आत्म-चरित्रपर लेखांत लिहून ठेविले आहे. आपल्या एका प्रार्थनेत केशवचंद्र म्हणतात की, माझे जीवन हें एक सुंदर व सचित्र बायबलच आहे. जों जों मी त्याचे अवलोकन करतो, तो तो मला समाधान वाटते. या माझ्या बहुमोल जीवनग्रंथाबद्दल ईश्वरा, मी तुझा फार आभारी आहे. मोठमोठ्या धर्मात्म्यांच्या चारित्र्याचा आरंभ वैराग्यांतच झालेला आढळतो. धर्मबीज रुजण्यापूर्वी मनोभूमिका अगोदर भाजून निघावी लागते. केशवचंद्रांचें तसेंच झाले. ज्या भूमिकेवर पुढें विश्वकर्माने त्यांचें चित्र घवघवीत रंगांत रंगविलें, ती भूमिका मळकटच होती. स्मशानभूमीत उगवलेल्या वेलीप्रमाणें त्यांची अंतःकरणवृत्ति तरुणपणापासूनच करपून गेलेली होती सर्व जगच त्यांना अरण्याप्रमाणें भयाण दिसूं लागल्यामुळें, त्यांना वेगळा वनवास पत्करावा लागला नाहीं. त्यांच्या खुद्द घरचीच मंडळी त्यांस वन्य श्वापदांप्रमाणें क्रूर व घातक दिसूं लागली, मन उदास किंबहुना भीतिग्रस्त झालें. आणि जीवास सुख व शांतीच्या लाभाकरितां तळमळ लागून राहिली. अशा स्थितीत मन साहजिकच ईश्वराशीं सन्मुख झालें, आणि आपल्या तरणोपायासाठीं ईश्वराची प्रार्थना करावी, पापक्षालनासाठीं ईश्वराची करुणा भाकावी, अशी त्यास आंतून स्फूर्ति झाली. मनाच्या असहाय स्थितीत “जीवा, शरणागत होऊन प्रार्थना करणें हाच तुझा धर्म आहे” अशी ईश्वरानेंच त्यांस स्फूर्ति दिली. वैराग्याच्या तापानें करपलेली त्यांची मनोवृत्ति ह्या स्फूर्ति-जीवनानें पल्लवित झाली. आणि पुढें त्यांतूनच त्यांचा धर्मवृक्ष निर्माण झाला. वैराग्य आणि प्रार्थना हेंच त्यांच्या धर्माचें द्विदल बीज होय. त्यांनीं आपल्या अनुयायांस कडक वैराग्याची दीक्षा दिली, व त्यांच्या अंतःकरणावर प्रार्थनेचें महत्त्व ठसविलें. केवळ विधि म्हणूनच प्रार्थना करणें व्यर्थ आहे. प्रार्थनेस योग्य अशी अंतःकरणाची कोमल वृत्ति असली पाहिजे. तरच ईश्वराकडून

प्रार्थनेचें प्रत्युत्तर मिळतें. आणि असा जबाब मिळेल तरच ती प्रार्थना असें त्यांचें म्हणणे असे. आणि खरेंच आहे कीं, सवालास जबाब मिळेल. तरच ते तारायंत्र. बाकी कोणाचा कांही अनुभव असो. केशवचंद्र सेनांच्या व्यष्टि मनास ईश्वराच्या समष्टि मनाकडून प्रार्थनेस प्रत्युत्तरादाखल हटकून आदेश मिळत असत असे ते म्हणतात. आणि त्यांचा खाजगी व सार्वजनिक प्रपंच आणि परमार्थ हे दोन्ही ईशप्रेरणेनुसारच चालत असत. ही ईशप्रेरणा त्यांस कधीं बाहेरून तर कधीं आंतूनच स्फुरत असे. ज्ञानस्वरूप व्यापक परमात्म्याच्या ज्ञानवीचि चोहोकडे निरंतर पसरलेल्याच आहेत. जीवांन आपलें अंतःकरण तितकें कोमल व सन्मुख केले, तर त्याच्या प्रार्थनेस जाब मिळाल्यावाचून रहात नाहीं, असे त्यांचे सांगणे असे.

ह्या बाह्य प्रेरणेप्रमाणे अतःप्रेरणेसंबंधी त्यांचे म्हणणे असें असे कीं:-आत एक जीवात्मा व त्यास प्रेरणा देणारा परमात्मा, अशा दोन पृथक् संवेदना (संवित) असतात. ह्यांतील जीवात्म्याची कोणती व परमात्म्याची कोणती ? हे जाणून त्यांतील ईश-प्रेरणेप्रमाणें वागणे, हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. सहज-स्फूर्ति आणि ईश्वराचा आदेश, ही केशवचंद्रांच्या धर्मांतील दोन मुख्य रहस्ये आहेत. हा ईश्वराचा आदेश, म्हणजे कांहीं कर्णपिशाच नव्हे. ईश्वराचा आदेश म्हणजे मानवी भाषेत झालेली आकाशवाणी नव्हे. ईश्वराच्या आदेशास कोणतीही भाषा लागत नाही. आपला हेतु कळविण्यास त्यांस कांहीं खाणाखुणाही कराव्या लागत नाहीत. निरनिराळी परिस्थिति उत्पन्न करून त्या योगें कर्तव्यजागृति करणें, किंवा प्रतिकूल परिस्थितींतही सूक्ष्म अंतःस्फूर्तीने जीवास हितबुद्धि सुचविणें, असे ईश-प्रेरणेचे अनेक प्रकार असतात. किंबहुना ईशप्रेरणेची ज्ञानगंगा सदोदित अखंड वाहतच आहे. ज्यास आपलें हित जाणून घ्यावयाचें असेल, त्या समित्पाणि जिशासूने आपले हात पुढें करून व जरा मान बांकवून आपली तहान भागवून घ्यावी. असें केशवचंद्रांच्या सांगण्यांतील तात्पर्य दिसतें.

ह्याप्रमाणें आपल्या अंतरांत असलेला शिवात्म्याचा अंश हाच आपला गुरु व आपली सदसद्विवेकबुद्धि हेंच आपलें शास्त्र असा त्यांचा सिद्धान्त असल्यामुळे ते बाह्यशास्त्राची व गुरुची मर्यादा जुमानीत नसत. कोणाही पुरुषापुढें मी आपली मान बांकवणार नाहीं, कोणाही जीवास अगर शास्त्रास

मी आदर्शभूत मानणार नाही. असा केशवचंद्र सेनांचा बाणा होता. गुरु व शास्त्र यांच्या गुलामगिरीचा त्यांस अत्यंत तिरस्कार वाटे. प्रभु खाइस्ट व श्रीचैतन्य अशा धर्मात्म्यांबद्दल त्यांस अत्यंत आदर वाटे. परंतु त्यांसही पूर्ण व अस्वलनशील अशा ईश्वराप्रमाणे अथवा सद्गुरुप्रमाणे कोणी मानू नये, असा त्यांचा आग्रह असे. किंबहुना सद्गुरु हा शब्दच त्यांच्या धर्मकोशांत नव्हता. त्यांचा नवविधान, हा वस्तुतः ईशप्रणीतच आहे, असा त्यांचा जरी आत्मविश्वास होता. तरी वेद अगर दुसरे कोणतेही धर्मग्रंथ ईश्वरप्रणीत आणि अमोघ आहेत, असे मानण्यास ते तयार नव्हते. त्यांच्या मतस्वातंत्र्याची पहिली बंडखोरी ती हीच. केशवचंद्र व्यवहारांत अत्यंत भेकड पण परमार्थांत अत्यंत निर्भय व शूर होते.

आपल्या परंपरागत कुलगुरूंचा अवमान करणारे व आपल्या प्रेमादरास पात्र झालेले, येशूख्रिस्त व श्रीचैतन्य ह्यांसही सद्गुरु म्हणून न लेखणारे केशवचंद्र, रस्त्यांतील एखाद्या भणंग भिकाऱ्यापासूनही एखादी गोष्ट शिकण्यास तयार होते. इतकेंच काय पण स्थावर-जंगमात्मक ही अखिल सृष्टि हाच माझा धर्मशास्त्र-ग्रंथ आणि त्यांतील एखादी गवताची काडी ही माझी शिक्षक, अशी त्यांची भावना असे. परंतु एखाद्या ऋषीनें असे सांगितलें किंवा शास्त्रांत तसें लिहिलें, म्हणून तें मानण्यास ते मुळींच तयार नव्हते. कोणी कांहीं म्हणो, व कोठे कांहीं लिहिलेले असो, मला माझी सदसद्विवेक बुद्धि जें सांगेल तेच खरे, असा त्यांचा आग्रह असे व शिष्यांचे मनावरही ते हेंच तत्त्व धिबवीत. मी तुमचा गुरु नव्हे, मी तुमचा एक सेवक आहे. किंबहुना कोणीच कोणाचा गुरु होऊं शकणार नाही. ह्या अपरंपार विश्वाच्या अवाढव्य शाळेत कोणीही अध्यापनाचे स्तोम न माजवितां यावज्जन्म अध्ययनशील रहावें, हेंच जीवाचें कर्तव्य आहे. आणि असें अध्ययन सुरू असतां गतानुगतिक न होतां स्वतांचे विवेकबुद्धीप्रमाणेंच वर्तत जावें, असा त्यांचा उपदेश असे.

“मनःपूतं समाचरेत्” हा दंडक सर्वांच्या पचनीं पडण्यासारखा नसला, तरी माझी त्यानें कधींच फसगत झाली नाही, असें केशवचंद्रांचे म्हणणें असे. सदसद्विवेक बुद्धीच्या तीक्ष्ण खड्गानें ते आपल्या मार्ग कापीत चालले होते. परंतु पुढें लबकरव ह्या धर्मवीरांच्या वीरवृत्तीस भक्तीच्या प्रेमकटाक्षानें मोहबश

केलें. अर्जुनाच्या त्रिदंडी संन्यासाप्रमाणें वैराग्याचा रुक्ष व कठोर आवेश बाजूला सारून केशवचंद्रांची मूर्ति भक्तीच्या प्रेमरसांत दंग झाली. ईश्वराशी पितृभावानें जे पूर्वी दूर मर्यादशीलपणें वागत होते, ते ह्या स्थित्यंतरानंतर परमेश्वराशी मातृभाव ठेवून बालवृत्तीनें मांडीवर निःशंकपणें खेळूं लागले. पृथ्वीवरील मर्त्यजीव, व “आकाशांतील बाप,” ह्या उभयतांतील महदंतर त्यांनीं ह्या मातृभावानें नाहींसें केलें. वैराग्यानें त्यांनीं कांचनाचा मोह तोडला, तसा मातृभावानें त्यांनीं कामिनीच्या मोहास उपकारक असें वळण लावलें.

केशवचंद्रांच्या साधनसोपानावरील ह्या पुढील पायरी म्हटली, तर ती योग ही होय. भक्ति व योग हीं बहीणभावंडें दोन बाजूंनीं त्यांच्याजवळ आलीं. भक्तीने प्रेमाची आरती त्यांच्यापुढें केली, व योगानें त्यांस साक्षात्काराचा प्रसाद दिला. द्वैतांत अद्वैत न पाहतां ईश्वराच्या प्रत्येक व्यक्त गुणाकडे निराळेपणानें पाहण्याकडेच प्रथम त्यांची प्रवृत्ति असे. यामुळें त्यांची वृत्ति कधीं विरागी तर कधीं प्रेमी, कधीं आनंदी तर कधीं उदासीन, अशी असे. ते खिस्ताची उपासना करूं लागले, म्हणजे चैतन्य त्यांच्या नजरेपुढें येत नसत. व प्रभु चैतन्याचे चिंतन करीत असतां, इतर महात्मे त्यांच्या मनास पारखे होत. पुढे पुढें ही व्यतिरेक-पद्धति सोडून अन्वयपद्धतीनें ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणे, हें नवविधानाचे ध्येय म्हणून मानण्यांत येत असे. तरी योगानुभवाच्या अखेरच्या अद्वैतांत देवभक्तांचें द्वैत कायम राखण्याकडे त्यांचा विशेष कटाक्ष होता. “तूं देव मी भक्त ऐसे करी” हीच त्यांची अध्यात्मांतील अंतिम सीमा होती.

केशवचंद्रांची ईश्वरावर जबरदस्त निष्ठा होती. ईशकृपेवांचून कांहींच होणें शक्य नाहीं; व ईशकृपा झाली असतां कांहींच होणें अशक्य नाहीं; असे ते मानित. एक ईशकृपेबद्दल बळकट विश्वास असल्यामुळें त्यांनीं ‘जर’ आणि ‘तर’ची अनुमानपद्धति झुगारून दिली होती. “कसे होईल ?” आणि “काय होईल ?” ह्या शंकितवृत्तीचा त्यांच्या मनास कधींच विटाळ झाला नाहीं. त्यांचें गणित सारेंच उरफाटे होते. “आधिं कळस मग पाया रे !” अशा मनोरथाच्या उतरंडी ते बिनदिक्कत रचीत असत. त्यागांतच समृद्धीचें बीज आहे. सर्वांत मोठी बेरीज वजाबाकीनेंच होते, असें त्यांचे शास्त्र असे. निष्ठेच्या या निस्सीमपणामुळें त्यांच्या मनांत एखादा संकल्प येण्याची खोटी

त्याची दुसऱ्यास वार्ताही लागण्याच्या अगोदर तो संकल्प प्रत्यक्ष कार्यरूपानेंच अवतरत असे. ह्या त्यांच्या कामाच्या धडाडीनें ते बाहेरच्याच काय पण निकटच्या अनुयायांसही नेहमीं चकित करून सोडीत.

केशवचंद्र सेनांच्या मनाच्या उत्क्रांतीचा इतिहास मोठा चिंतनीय आहे. त्यांची प्रारंभीची पापभीष्टता, असंतोष व औदासीन्य आणि त्यांची अखेरची त्यांनीं मानलेली बालोन्मत्तवृत्ति ह्या दोन टोकांत त्यांची सर्व साधकावस्था येते. केशवचंद्रांच्या वृत्तींत वरचेवर पालट दिसत असत. कधीं एखाद्या बड्या साहेबाच्या अध्यक्षतेखालीं एखाद्या सामाजिक सुधारणेच्या विषयावर केशवांचा सिंहनाद दणदणत आहे, तर लगेच पुन्हा एखाद्या झोपड्यांत एकतारीवर तेच केशवचंद्र सद्गदित अंतःकरणाने ईश्वराची करुणा भाकीत आहेत. कधीं डोकीचा ऐटवाज संजाब विंचरून “ अप टु डेट ” साहेबी पोषाखांत स्वारी कोणा बड्या लाटसाहबांचे स्वागत करीत आहे, तर त्यावर लवकरच सर्व मुंडन करून बौद्धभिक्षूंच्या भिकार वेषांत केशव भीक मागत आहेत ! कधीं आचार्यपदावरून गंभीर उपदेश करीत आहेत, तर कधीं तळ्याचे कांठीं तीन दगड मांडून त्यावर भिक्षान्न शिजवीत आहेत ! कधीं मूर्तिपूजेवर झोड उठविली आहे, तर कधीं पत्रपुष्प, धूपदीप इत्यादि पूजाद्रव्यांनीं आपले ब्राह्मविधि साजरे करीत आहेत ! अशा तऱ्हा वारंवार दिसून येत. राहण्यास राजवाड्यासारखा प्रासाद, राजे-महाराजांसारखे घरीं पाहुणे, सार्वभौमाची महत्त्वाकांक्षा, संततीची पूर्ण समृद्धि एवंगुणविशिष्ट असे हे केशव जोगी होते.

श्रेय व प्रेय याचा दाता भगवान् आहे. भक्तांचे योगक्षेम तोच चालवितो. ह्यासाठीं त्याची नम्र भावानें नेहमीं प्रार्थना करावी, आणि प्रपंचासंबंधी व समाजासंबंधीं हरएक गोष्ट ईश्वर आपल्या प्रार्थनानुरूप जो ‘आदेश’ देईल, त्याप्रमाणें करीत जावी, अशी त्यांची निष्ठा होती. निव्वळ एकेश्वरी विचारांनं त्यांचं समाधान होत नसे. विचाराप्रमाणें धर्मप्रसारास तदनुरूप आचारांचीही त्यांस जरूरी वाटे. ह्यासाठीं वैराग्यादि साधनें व पूजादि उपचार ह्यांचें रहस्य ते आपल्या अनुयायांच्या मनावर बिंबवीत असत. त्यांनीं विरागी असावें, आणि त्यांनीं उत्तम गृहस्थाभ्रमही चालवावा; त्यांनीं समाजसुधारणा घडवून आणावी व त्या भरांत धर्मजागृति व आत्मोज्जति ह्यांस विसरूं नये; अशी त्यांची शासनपद्धति होती.

त्यांच्या मनोबोधाची तऱ्हाही विलक्षण असे. मनाच्या विकारवशेतेस ते पाप समजत. मनाचें व शरीराचें दौर्बल्य हेंही पाप असें त्यांस वाटे. किंबहुना पाप म्हणजे काय, हें ठरविण्याच्या अगोदरच त्यांचें पाप, त्यांच्या मनास खात असे. पापाबद्दल त्यांची दृष्टि फारच सूक्ष्म असे. जाळ्यांत एखादी माशी सांपडताच ती पकडण्याकरितां जसा कोळी अगदीं टपून बसलेला असतो, तसे कायावाचामनानें यत्किंचितही पाप होतांच त्यांच्या विवेकबुद्धीस त्याची तत्क्षणीं जाणीव होत असे. “अशीं असंख्य पापें माझ्या हातून झालीं असतील, आणि तीं झालीं तेही बरेंच झाले; कारण त्या योगानें माझ्या जीवाची तळमळ होऊन मी ईश्वराची करुणा भाकली. आतां ईशकृपेने पापांचा डोंगर नाहीसा होऊन त्या ठिकाणीं शांतचा समुद्र अथांग भरून राहिला आहे;” असे त्यांस वाटे. भक्ताची बालोन्मत्त पिशाचवृत्ति त्यांस मोठी स्पृहणीय वाटे. प्रत्येक भक्तांत ह्या तिन्ही वृत्ति असतात असें ते आपल्या अनुभवाने सांगत. त्या-संबंधीं ते जीवन-वेदांत लिहितात, त्याचें तात्पर्य असे:—“जीवाच्या अनंत कालाच्या उत्क्रांतिमार्गांत मानवी जीवित अत्यल्प आहे. यामुळे अनुभवाच्या दृष्टीनें मी बालकच आहे. प्रौढ व वृद्ध माणसांपेक्षां माझे चित्त मुलांतच जास्त रमतें. तसेंच जगांतील सुखदुःखांचीं मापे मी फेकून दिलीं आहेत. ‘गरीबी खुदाकी प्यारी है’. असे मी मानले आहे. जगात गरीबी व श्रीमंती ह्या दोनच जाति आहेत. त्यांपैकी माझी जात गरीब आहे. ह्याचा मला अभिमान वाटत असतो. लोकांप्रवादाची मी पर्वा केली नाही. भजनांत एकतारी घेऊन निर्लज्जपणाने मी नाचलों. असा धर्मवेडेपणा मी आनंदानें अंगीकारला. आणि शेवटीं एखाद्या अट्टल दारूबाजाप्रमाणे अधिकाधिक मादक अशा प्रेम-बारुणीचें वाढत्या प्रमाणांत सेवन करून प्रेमोन्मादाचाही अनुभव घेतला.”

त्यांनीं तसें स्पष्ट शब्दांतच न म्हटलें तरी भगवान् रामकृष्ण परमहंस हाच भक्ताचा उत्कृष्ट नमुना त्यांस अखेर आदर्शभूत झाला असावा. आणि त्या भक्तोत्तमांत ज्या निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा त्यांस मिलाफ दिसला, तसा मिलाफ आपल्यामध्येंही आहे असा त्यांस आत्मविश्वास वाटला असावा, असे वाटतें. कारण अजाण दुनियेस सुजाण करणारा मी ईशप्रेषित नवविधान-धर्माचा संस्थापक आहे, इतकेंच काय, मी ह्या कालाचा प्रभु येशुखिस्त व चैतन्यच आहे. हा त्यांचा बलवत्तर अहंकार बालवृत्तीची साक्ष देत नव्हता.

ससॅंच कुचबिहारच्या लग्नानंतर झालेल्या लोकनिंदेने त्यांना जो त्वेष चढला त्याने त्यांच्या लोकेषणेचें उग्र स्वरूप उघड केलें. आणि त्यांचे डोळ्यांदेखतक त्यांच्या अनुयायांत माजलेली दुही पाहून त्यांच्या प्रेम व शांति यांच्या समुद्रास बराच जोराचा ओहोट लागला. हें त्यांच्या अंतरांतील असंतोष व दुःखाचे खडक अखेर उघडे पडले, त्यावरून दिसून आले. तें कांहीं असो. इतकी गोष्ट खरी कीं, केशवचंद्र सेन आणि कांहीं वर्षे जगते, तर त्यांनीं आपल्या ठिकाणीं सर्व इष्ट सुधारणा घडवून आणल्या असल्या आणि मग ते व त्यांचा समाज आज आहे त्यापेक्षां आपणांस जास्त आदर्शभूत झाला असता. परंतु मनुष्यानें पूर्ण होऊंच नये, ही असूया जेथें परमेश्वरासही सुटली नाहीं, तेथें आपला थोडा विवेक सुटून त्या परमेश्वराबद्दल आपल्यालाही राग आला तर त्यांत नवल काय ?

केशवचंद्र सेन ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले, तेव्हां त्यांच्यांत पूर्वीं न आदळणारे असे दोन गुण त्यांनीं संपादन केले. ते दोन गुण म्हणजे प्रेमलक्षणाभक्ति व जीवशिवाचा ऐक्यभाव हे होत. हे दोन्ही गुण त्यांस एकमेकांस पूरक असेच वाटले. शिवाय प्रेमांतून धर्मस्वृळ आणि ऐक्यभावांत सर्वदेवमयत्वभाव अशीं विभ्र उत्पन्न व्हावयाचीं; परंतु केशवचंद्र म्हणतात, कीं माझी प्रेमाची फुलबाग ऐक्याच्या अमेघ खडकावर फुलल्यामुळें तसें कांहीं झालें नाहीं. प्रेमाने अतः-करण भरून आले असतां परमात्म्याचें एकरूप डोळे भरून पहावे, असा त्यांचा अनुभव होता. एकात्मभाव दृढ होण्यासाठीं डोळे मिटून ध्यानस्थ बसण्याचा त्यांनीं फारसा खटाटोप केला नाहीं. डोळे उघडे ठेवूनच त्यांनीं साऱ्या जगाकडे पाहिलें. तेव्हां त्यांस सर्वत्र संचरलेलें ईशस्वरूप दिसलें, व तें त्यांनीं ओळखलें.

केशवचंद्र म्हणतात कीं, माझा सारा व्यवहार रोखठोक होता. उधारी व्यवहारच नाहीं. भविष्यकाळच्या अनिश्चित लाभासाठीं मला कधीं तप करीत बसावें लागलें नाहीं. रात्र प्रार्थनेंत घालविली कीं, दुसऱ्या दिवशीं कशास वाण नाहीं. मलाच काय पण माझ्या देशाला, सर्व मानवकोटीला, नव्हे साऱ्या जगाला पुरून उरेल इतकें ईश्वरानें मला दिलें. पांच पैशांच्या भांडवलावर लाखों मिळविले. पांचशें वर्षांची प्रगति पंचवीस वर्षांत घडवून आणली. पूर्वीं ब्राह्मपंथी मंडळी किती व्यसनी, दुबळी व प्रेमशून्य होती, त्यांना उत्साह कसा तो ठाऊकच नव्हता. पण अवघ्या दहा वर्षांच्या

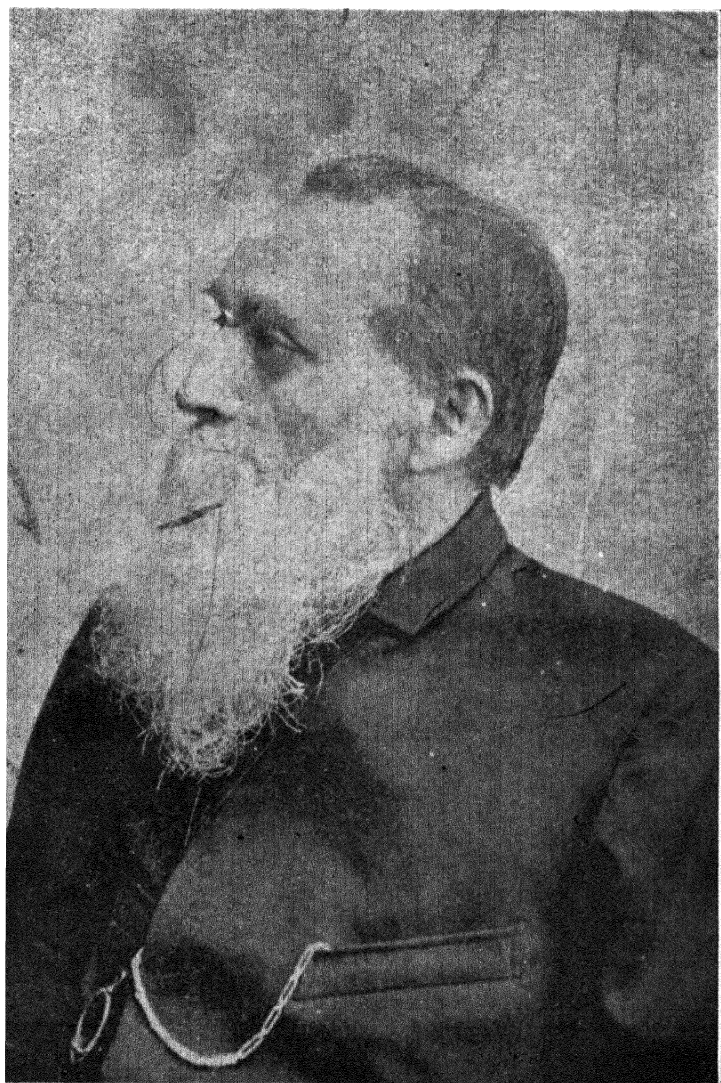
परिश्रमानें केवढा फरक पडला ! आज बडे सुशिक्षित लोक भररस्त्यांतून नगर-संकीर्तन करीत लोकलाज सोडून हिंडत आहेत. आज कालीचे उपासक आणि कृष्णाचे उपासक गुण्यागोविंदानें नांदत आहेत. शक्ति आणि प्रेम ह्यांच्या भक्तांत सलोखा आहे. ह्या अपूर्व यशामुळें माझ्या उतारवयांतही मला तरुणपणाचा उत्साह वाटत आहे. हजारों तरुण माझ्या अंगांत शिरले आहेत, असें मला वाटतें. मी देवाचा सेवक आहे. जें माझ्या स्वामीचें आहे, तें सर्व माझेंच आहे ! बाह्वा केवढा हा आनंद की, आज आमच्या यशाचा भरत-भूमीवर नुसता वर्षाव होत आहे, व आमच्या यशाच्या पताका हवेत सारख्या फडकत आहेत. आमच्या गरीब बिचाऱ्या मायभूला केवढे हे निधान सांपडलें ! आतां आम्ही कधीही अपयश न घेतां लोकांत नवविधानाचा प्रसार करणार. हे दयाळू आई, तुझ्या ह्या लेकरांना तुझा आशीर्वाद असूं दे.”

केशवचंद्रांच्या जीवनवेदावरूनच त्यांचें जीवनरहस्य आतांपर्यंत सारांशरूपानें लिहिलें. राजा राममोहन ह्यांचें आत्मचरित्र एका लहानशा पत्रांतच संपुष्टांत आलें, देवेंद्रनाथांचें आत्मचरित्र मध्यावसानीच थांबले; पण केशवचंद्रांचें आत्मचरित्र रहस्याच्या दृष्टीने पूर्ण असून फार उद्बोधक आहे, यांत शंका नाही. केशवचंद्रांच्या चरित्रांत त्यांच्यासंबंधी अनादर व गैरसमज होण्यासारखे प्रसंग अनेक येऊन गेले. परीक्षेच्या मंडपांतून त्यांस काढून लावलें, त्यामुळें त्यांची सहजच अपकीर्ति झाली. पुढें ब्रह्मानंद-पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं, कुलाचार मोडून आतांचा अवमान करून, त्यांनीं आपल्या नूतन भायेंसह प्रयाण केलें; तेंही कित्येकांस गोड वाटलें नसेल. त्या पुढील मोंगीर येथील भक्तीच्या पुरांत बाह्यलेल्या मंडळींनीं केशवांच्या पायांवर लोळण घेऊन विभूतिपूजेचा अतिरेक केला, तो इतर ब्राह्मबंधूस खपला नाही, आणि त्यानंतर कुचबिहारच्या सोयरीकीनें तर त्यांची फारच अपकीर्ति झाली. ज्यांची केशवचंद्रांबद्दलची सहानुभूति ह्या विवाहानें कमी झाली नाही असेही केशवचंद्रांचे कित्येक लहानमोठे चहाते होते, ही गोष्ट खरी. केशवभक्त गौरी-प्रसाद मुद्गमदार ह्यांनीं. तर केशवांची तरफदारी करण्यासाठीं चारपांचशें पानांचा ग्रंथ खर्ची घातला आहे. तथापि कुचबिहारची सोयरीक अखिल भरतखंडास कल्याणप्रद होईल ही जी त्यांच्या सन्नित्रांची दुराशा ती अगदींच फोल ठरली आणि ब्राह्मांच्या अत्यंत उज्ज्वल अशा आत्मिक विवाहाच्या

पुरस्कृत्यांच्या नांवास कुचविहाराची जोड त्यावेळीं व त्यानंतर अपयशासच कारणभूत झाली आहे, असें कोणत्या दुःखानें म्हणावें लागतें !

ह्या सर्व दिव्यांतून केशवचंद्र सुरक्षितपणें बाहेर पडले हें खरें; परंतु त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीस आशेपेक्षां निराशा व उत्साहापेक्षां निरुत्साह ह्यांचीच छाया त्यांच्या मनावर अधिक पसरली होती. एरव्हीं त्यांची महत्त्वाकांक्षा दांडगी व उत्साह प्रचंड होता. एमर्सनच्या उत्तीप्रमाणें युगधारी विभूतींतील अपूर्वता व नाविन्य त्यांच्या ठिकाणीं चमकत होतें. राजा राममोहन-प्रमाणेंच पूर्व-पश्चिमेचें संमेलन हें त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय होतें. त्यांची प्रवचनें व व्याख्यानें अनेक विषयांवर असंख्य झालीं असतील; पण त्यांचें पहिलेंच जाहीर व्याख्यान येशु ख्रिस्त, युरोप आणि आशिआ या विषयावर झालें, आणि आशिआचा युरोपखंडास संदेश हेंच त्यांचें शेवटचें व्याख्यान होय. ह्या व्याख्यानाच्या उत्साहभरांत जो आशावाद त्यांनीं प्रगट केला आहे, तो त्यांस शेवटपर्यंत खरोखरच पटून राहिला होता कीं काय, याबद्दल शंका वाटते.

केशवचंद्र सेन हे कोणी जाडे पंडित नव्हते. ते कर्मठ तर नव्हतेच व मोठे योगीही नव्हते. पण ते उच्च कोटींतील एक भक्त होते, हें खास. त्यांच्या निस्सीम भक्तीस ईश्वर वश होता. प्रार्थना आणि श्रद्धा ह्या त्यांच्या ऋद्धि-सिद्धि होत्या, ते त्यांशिवाय कशासच जाणत नव्हते. त्यांतही त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीस त्यांस श्रीरामकृष्णांसारख्या थोर महात्म्यांची सत्संगति घडली. पितृभावापेक्षां मातृभावानें त्यांची दृष्टि ईश्वराकडे वळली आणि त्यांच्या भक्तीस शुद्ध व अत्यंत उत्कट असें स्वरूप प्राप्त झालें, यामुळें त्यांचें व त्यांच्या कित्येक सहृदय अनुयायांचें परम कल्याण झालें असेल, यांत शंका नाही.

भाई प्रतापचंद्र मुजुमदार.

जन्म-इ. सन १८४०

मृत्यु-इ. सन १९०५

प्रकरण अकरावें प्रतापचंद्र मुजुमदार

केशवचंद्रांचें नवविधान म्हणजे हिंदु व ख्रिस्तीधर्मांची एक खिचडी आहे. किंवा पाहिजे तर असें म्हणा कीं, उभय धर्मांतील तत्त्वांचें ते एक रसायन आहे. केशवचंद्रांच्या दृष्टीनें साऱ्या जगाचा प्रकाशक एक येशू ख्रिस्तच आहे. आणि हें मत त्यांच्या संप्रदायांत अद्यापिही अनुसरलेलें दिसतें. ह्या प्रकाशकाच्या प्रकाशानें केशवचंद्र व प्रतापचंद्र हे दोन चंद्र भरतभूमीवर कोणता प्रकाश पाडीत परिभ्रमण करीत होते, हे मागील विवेचनावरून लक्षांत आलेंच असेल, नसल्यास केशवचंद्रांचे ख्रिस्तमय विचार आम्ही पुढील प्रकरणांत सविस्तर देतच आहो; त्यावरून अधिक कल्पना येईल.

श्रीरामपुरचें ख्रिस्ती मिशन व कलकत्याचा ब्राह्मसमाज यांचा ऋणानुबंध मोठा विलक्षण दिसतो. ते एकमेकांस कधीं उपकारक तर कधीं अपकारक असे वाटतात. बापाच्या दृष्टीनें सख्खे व आईच्या दृष्टीनें सावत्र असे त्यांचे संबंध दिसतात. आकाशांतील बापावर दोघांचे प्रेम सारखेंच पण दोघांची मायभूमि वेगळी. यामुळे कधी प्रेम तर कधी वाद असे प्रकार आढळतात. त्यांतही ब्राह्मांचें ख्रिस्त व ख्रिस्तीधर्म यांवर निर्व्याज प्रेम दिसते. पण करे, डफ, तिनलिंग अथवा हॉवेल इत्यादि ख्रिस्ती पाद्यांचें ब्राह्मांवर जें प्रेम दिसतें त्यांत दोन प्रकार आहेत. कित्येकांस ब्राह्मसमाज म्हणजे हिंदुस्थानच्या ख्रिस्तीकरणाची किल्ली असं वाटतें. म्हणून ते त्यांस आपल्याकडे ओढतात. आणि दुसऱ्या कित्येकांस आर्यधर्माचें रहस्य ब्राह्मांच्या मध्यस्थीनें आपल्याला कळल्यामुळें ते ब्राह्म-पुढाऱ्यांबद्दल फार आदर दर्शवितात.

राजा राममोहन व केशवचंद्र सेन ह्यांनीं ख्रिस्ती धर्मांतील कित्येक संस्कार जसे उचलले, त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या स्वतंत्र विचारांनीं ख्रिस्ती धर्मविचारांसही अगदींच नवीन वळण लावलें. ही गोष्ट कित्येक ख्रिस्ती लेखक आतां प्रांजलपणें कबूल करतात. श्रीरामपुरच्या कॉलेजचे प्रिन्सिपाल मि० हॉवेल हे अलीकडे दिलेल्या एका व्याख्यानांत असें म्हणतात कीं, ख्रिस्त-

चरित्रांतील पौर्वात्य वळण आम्हांस केशवचंद्रांनी पटविलें. त्याचप्रमाणें जीझस खाइस्टमधील मानवी भाव, त्रयीवादाचें व्यवहार्यस्वरूप, अंतर्धर्माचें ख्रिस्ती धर्मातील रहस्य, आणि परधर्मातील सत्य सिद्धान्तांबद्दल खरा खरा आदर, ह्या गोष्टी केशवचंद्रांपासून आम्ही शिकलों. आणि येथील ख्रिस्ती धर्मसंस्थांस भारतीय स्वरूप कसें द्यावें, हाही विचार त्यांनींच आम्हांस सूचित केला. केशवचंद्रांचा मित्र प्रतापचंद्र यांच्याबद्दलही अमेरिकन ख्रिस्ती विद्वानांचे असेच अभिप्राय आहेत. या सर्वांस खरें कारण केशवचंद्र व प्रतापचंद्र यांचें ख्रिस्ती धर्माबद्दल प्रेम हेंच होय. ख्रिस्ती धर्मासंबंधी व संस्कृतीसंबंधी प्रतापचंद्र मुझूमदार यांच्या मनांत वागत असलेला आदर त्यांच्या मुबईस झालेल्या व्याख्यानांतूनही उघड दिसून येतो. आणि आजही नवविधानसंप्रदायांत हिंदूंच्या रामकृष्णादि देवांच्या जन्मतिथि अथवा पूर्वाचार्यांच्या व प्राचीन संतांच्या पुण्यतिथि जरी पाळीत नसले, तरी गुड-फ्रायडेसारखे ख्रिस्ती सणांचे दिवस मोठ्या समारंभाने अद्यापिही पाळले जातात. आणि ख्रिस्ताचें माहात्म्य त्यांच्या मिशनन्यापेक्षांही अधिक आदराने गाइलें जातें. आपण खाइस्ट व गौरंग यांचे उभयतां अंशावतार आहोंत, अशी कल्पना केशवचंद्रांस होऊन, विजयकृष्ण गोस्वामी ह्यांनी आपण अद्वैत (चैतन्याचा अनुयायी) असल्याचा पुकारा करावा, असें त्यांचे म्हणणें होते. तसेंच श्रीरामकृष्णांस आपल्या नवविधानाचे अनुयायी मानण्यापर्यंत त्यांच्या बुद्धीची मजल गेली होती ! वगैरे हकीगत मागें आलीच आहे. अवतार ही कल्पना त्यांनीं पूर्वीच अमान्य केली असल्यामुळे त्यांस गैरसोयीची झाली, आणि अखेर गरीब दुबळ्या वैष्णवांपेक्षां त्रिखडीं गाजत असलेल्या विजयशाली येशू ख्रिस्ताचाच दास म्हणवून घेणें त्यांस अधिक भूषणावह वाटलें. ह्या सर्व महत्वाकांक्षी पुरुषांच्या लीला आहेत. त्यांत दुःखाची गोष्ट इतकीच की, केशवचंद्रांसारख्या परम बुद्धिवान् पुरुषांच्या ठिकाणीं अप्रयोजकपणाही इतका प्रमाणाबाहेर जावा !

वैष्णव भक्तींत विजयकृष्ण गोस्वामी हे केशवचंद्रांचे जसे जोडीदार होते. त्याचप्रमाणें ख्रिस्तभक्तींत केशवचंद्रांस प्रतापचंद्रांची उत्तम साथ होती. कुचबिहारप्रकरणानंतर विजयकृष्ण हे अखेर केशवचंद्रांस सोडून गेले. त्याच वेळीं प्रतापचंद्रही सोडून जाण्याच्या वेतांत होते; परंतु अखेर मित्र

प्रेमानें तत्त्वप्रेमावर सरशी केली, आणि प्रतापचंद्र अखेरपर्यंत केशवचंद्रांस चिकटून राहिले. नवविधान जगजाहीर करणाऱ्या कामी प्रतापचंद्रांची कामगिरी केशवचंद्रांपेक्षांही अधिक झाली आहे. नवविधानपंथांत प्रतापचंद्रांचें इतके महत्त्व असल्यामुळे, त्यांच्यासंबंधी कांहीं माहिती आम्ही सारांशरूपानें पुढें देत आहोंतः—

प्रतापचंद्रांचा जन्म हुगळीजवळ बांसवेरीया येथें इ. सन १८४० त झाला. त्यांचे वडील लहानपणींच वारल्यामुळे त्यांना शिक्षणाचा लाभ मिळाला नाहीं. त्यांचे खरेखुरे सज्ञानपण ते ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले (१८५९) तेव्हांपासूनच सुरु झालें. पुढे त्यांच्या ठिकाणीं जे आध्यात्मिक संस्कार जागृत झाले, त्यास कारण प्रथम देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांची संगति व अखेर श्रीरामकृष्णांची कृपा हेच होय. प्रथम त्यांनीं केशवचंद्रांप्रमाणें बंगालच्या बँकेंत नोकरी धरली होती. पण पुढे केशवचंद्रांनीं ती नोकरी सोडली, तेव्हां यांनींही नोकरी सोडली. ते घरचे खाऊनपिऊन सुखी होते. यामुळे त्यांस आपले सारे आयुष्य समाजकार्यास लावतां आले. इ. सन १८७० सालीं ते 'इंडियन मिरर'चे संपादक झाले. त्यापूर्वी व त्यानंतरही वर्तमानपत्रांत लेख लिहिणे, हा त्यांचा नेहमीचाच व्यवसाय असे. त्यांच्या लेखनापेक्षांही त्यांच्या वक्तृत्वानें ते अधिक प्रसिद्धीस आले. तथापि त्यांच्या व्याख्यानांतील बुद्धिवैभवापेक्षां त्यांच्या मनाची श्रीमंती व त्यांच्या लेखांतील पांडित्यापेक्षां त्यांची निष्कपट प्रीति, हीच आम्हांस अधिक चित्ताकर्षक वाटतात; म्हणून त्यांचेंच दिग्दर्शन या प्रकरणांत केलें आहे.

प्रतापचंद्र मुजुमदार म्हणजे केशवचंद्रांचा उजवा हात होत. केशवचंद्रांचे बालमिल, नातेवाईक, शेजारी, अत्यंत चहाते अनुयायी, सहकारी आणि अखेर केशवचंद्रांचे चरित्रकार, या अनेकविध नात्यांनीं प्रतापचंद्रांस केशवचंद्रांच्या अनुयायांत अग्रेसरत्वाचा मान मिळतो. शिवाय लेखनकौशल्य, चित्तशुद्धि सरळ निष्कपटभाव, अकृत्रिम प्रेम, निरंहरकारबुद्धि आणि खिस्तभक्ति इत्यादि गुणांत प्रतापचंद्र केशवचंद्रांपेक्षां कांफणभर सरसच ठरतील असें वाटतें. किंबहुना वरील गुणांपैकीं कित्येक गुण केशवचंद्रांमध्ये नसलेले प्रतापचंद्रांमध्ये भरपूर होते, असे आढळतें. दुसऱ्याबद्दल प्रेम आणि अद्वय व्यक्त करण्यांत प्रतापचंद्रांच्या मनाचा सरळपणा, मोकळेपणा व उदारपणा दिसतो, त्याचा

केशवचंद्रांच्या ठिकाणी जवळ जवळ अभावच होता, असें म्हटल्यास गैर होणार नाही.

प्रतापचंद्र अवघे नऊ वर्षांचे झाले, तोंच त्यांचे वडील त्यांस पोरकेपणा देऊन परलोकवासी झाले. ते एक सामान्य प्रतीचेच गृहस्थ होते. तथापि प्रतापचंद्रांनी आपल्या आठवणीत त्यांच्यासंबंधी जे उद्गार काढले आहेत, ते कोणाही सत्पुत्रास शोभण्यासारखे आहेत.

प्रतापचंद्र म्हणतात:—“ पितृपदाचा लाभ मला झाला नसल्यामुळें पुत्रासंबंधी बापाची अपेक्षा स्वाभाविक काय असते, ह्याचा मला अनुभव नाही, तथापि माझ्या बाळपणच्या अंधुक स्मृतीवरून मला असें आठवतें कीं, मी माझ्या वडिलांचा पहिलाच मुलगा, कांहींतरी नांव काढीन, असें त्यांस वाटत असावे. माझ्या बाळपणीच मला सोडून गेलेले, प्रियबाबा ! माझ्या या पोरक्या खडतर आयुष्यांत ती आपली त्या वेळची भावी काळची अटकळ कांहीं खरी ठरली काय ? तुम्ही स्वर्गांत मजसंबंधी ज्या कांहीं आशा करीत असाल, त्यांस तुमचा हा मुलगा खरोखर पात्र आहे काय ? माझ्या स्वर्गीच्या पालका, ह्या तुमच्या श्रवणेच्छु मुलाजवळ दोन शब्द बोला, आणि माझ्या अंतःकरणांत नवीन ध्येयें व कर्तव्यनिश्चय जागृत करा.”

वडिलांस नांगऱ्ये अथवा अडाणी समजून तुच्छ लेखणारे विद्वान् या युगांत अनेक आढळतील. अशा काळीं नवशिक्षितांनीं प्रतापचंद्रांचें आपल्या वडिलांच्याबद्दल प्रेम, आदर व त्यांच्या संतोषाबद्दलची त्यांची आस्था, हीं ध्यानीं धरणें खचितच कल्याणप्रद होईल. प्रतापचंद्रांची आई वडिलांच्या माणून दहा वर्षांनीं वारली. वडील वारले त्या वेळीं ती अवघी पंचवीस वर्षांची होती. त्या काळच्या इतर स्त्रियांप्रमाणें ती निरक्षर होती. परंतु ती मोठी रुबावदार, बुद्धिमान्, थोर मनाची, अत्यंत सदाचारी, शीलसंपन्न व षष्ठाळू अशी बाई होती. वैधव्यदर्शेंत अत्यंत तामसी वृत्तीनें राहावें व संसारांतील कष्ट जीवापाड सहन करावे, असे तिचें जिणें फार कष्टप्रद होतें. ती वैधव्यस्थितींत मृत्यूचाच उत्सुकतेनें वाट पहात आहे असे दिसे. आणि अखेर तो मृत्यु तिच्या एका उपोषणाचें हरिदिनीं तिला प्राप्त झाला ! शेवटल्या दुखण्यांत तिच्या औषधोपचारांकडे घरांतील वडील संडळींनीं कोणीच लक्ष दिलें नाही. तेव्हां आपण त्या भयान मध्यरात्री “ कोणी माझ्या लाडक्या आईला

बाचवील काय ” अशी जीवदानाची भोक भागत घरे धुंडीत वेड्यापिशा-
सारखे सैरावैरा कसें घाबत होतो, याचें मोठें हृदयद्रावक चित्र प्रतापचंद्रांनी
रेखाटलें आहे. आणि त्यानंतर आपल्या परलोकवासी आईला उद्देशून प्रताप-
चंद्र म्हणतात:—“ अत्यंत जिवलग माणसेही दीर्घकालानें एकमेकांस
विसरतात; आणि दुःखाच्या असाध्य जखमाही कालेकरून बुजून जातात.
त्यांतूनही मला मनाजोगती पतिनिष्ठ अशी चांगली बायको मिळाली असल्या-
मुळें देवाच्या दयेनें मी सुखी आहे; परंतु या खडतर संसारंत जेव्हां एखादे
वेळीं जीवाची अगदीं गळचेपी होते, आणि जीव थकून जातो, त्या वेळीं
'आई ! तूं मला लहानपणीं आजारी असतां जशी घेत असस त्याप्रमाणें
तुझे उरावर मस्तक ठेवून स्वस्थ पडावे, असें फार वाटते. हे माझे पुण्यशाली
देवते ! माझ्या आत्म्याला स्पर्श करणे जर तुला शक्य असेल, तर मजपाशीं
ये आणि अगदीं माझ्याजवळ येऊन ईश्वराच्या घरची शांति मला दे'.”

प्रतापचंद्र पुढे असे म्हणतात कीं, “विधवांचे पुनर्विवाह होवोत अगर न
होवोत ह्याबद्दल माझे म्हणणे नाही, परंतु त्यांच्या अन्याय स्थितींत त्यांच्या
आसेष्टांनीं त्यांची योग्य ती काळजी घेऊन त्यांस ममतेनें वागविणें फार
जरूर आहे. आतां आपल्याकडे विधवांचा नेहमीच छळ होतो असें कोणी
म्हणेल तर तें मात्र खरे नाही, असें निदान बंगालपुरतें तरी मी खात्रीनें
म्हणूं शकेन.” वरील विचारांतील प्रतापचंद्रांचे मातृप्रेम व त्यांची समतोल
बुद्धि हीं दोन्ही स्तुत्य आहेत.

प्रतापचंद्रांचें लग्न एका अकरा वर्षांच्या अशिक्षित कुमारिकेशीं झाले. त्या
लग्नाच्या गांठीबद्दल प्रतापचंद्र म्हणतात “ विवाहग्रंथी हें एक परम गूढ
आहे. ती एक ईश्वराच्याच घरची ठरलेली योजना आहे. सौदामिनी, माझी
भावी बायको दहाअकरा वर्षांची असेल नसेल. मी तिला काचित् एक
दोन वेळां चुटपुटती पाहिली असेल, परंतु लग्नविधीने ती माझी बायको
होतांच माझे तिच्यावर अपरंपार व अनुपमेय प्रेम जडले. कामदेव अगोदरच
आंधळा मग बालविवाहांत त्याची दृष्टि कोठून उघडणार ? पण माझी अशी
खात्री आहे कीं, माझा जो अनुभव तोच दुसऱ्या हजारो नवरदेवांचा अनुभव
आहे. हें प्रेम कसें उत्पन्न होतें ? पोरवयांतील उत्कंठित मनानें तें अगोदरच
भावित केले असतें काय ? - अथवा रूढीच्या बलानें अशी ही लग्नग्रंथी

अपरिहार्य मानून मनं प्रेम करूं लागतें ? किंवा प्रेम हें त्या वेळचें एक कुतूहल मात्र आहे ? अथवा ती एक बाळपणाची नुसती गंमत आहे. नाहीं. असें नाहीं. खरी वस्तुस्थिति याहून अत्यंत भिन्न असते. ज्या रात्री माझें लग्न झालें, त्यास आज तीस वर्षे होऊन गेली, आणि माझी प्रियपत्नी म्हणजे जणुं काय अलम दुनियेंतील सर्व स्त्रियांतून माझ्याजोगी अशी एक सर्वोत्कृष्ट स्त्री मी निवडूनच घेतली आहे, असें मला वाटतें. आणि माझें तिच्यावरील प्रेम कितीही शुद्ध असले, तरी तिनें ज्या प्रेमानें माझी आजपर्यंत सेवा करून मला धन्य केलें आहे, त्या तिच्या उज्ज्वल प्रेमापुढें माझे प्रेम केव्हांही फिकेंच पडेल. जन्ममृत्यु-प्रमाणें लग्न हाही एक ईशतंत्र योगच आहे. मी आणि माझी अल्पवयी गरीब बायको, यांच्याप्रमाणे जीं कोणी ह्या ईश्वरी नेमानेमाला नम्रभावानें मान बांकवून पोरवयांतील निष्कपट आनंदाने ईश्वरावर भरंवसा ठेवून लग्नास तयार होतील, त्यांना ईश्वर धैर्य देऊन त्यांचा भावि संसार तो सुखाचा करील यांत शंका नाहीं. मी बालविवाहाची तरफदारी करतो असे नव्हे. त्याचप्रमाणें प्रीतिविवाहापूर्वीच्या प्रेमसंपादणीवरही माझा मुळींच भरंवसा नाहीं. लग्नाचा जो गंभीर धर्मविधि आहे तो जर निष्ठापूर्वक पुरा केला, तर त्याच्याच योगानें स्त्री-पुरुषांच्या अंतःकरणांत अत्यंत खोल, शुद्ध व कोमल अशा भावना उत्पन्न होतात. त्या विवाहग्रंथीतच लग्नाच्या पूर्वोत्तर जरूर असणाऱ्या सर्व गोष्टींची जोपासना व सिद्धता आपोआप होत असते. प्रतिकूलवृत्तीचीं नवरानवरीही लग्नाच्या धार्मिक विधीवरील निस्सीम निष्ठेमुळे परस्परांनुकूल होतात. यास्तव विवाहेच्छु माणसानें सर्वांत शहाणपणाची गोष्ट हीच लक्षांत ठेवावयाची कीं, मनुष्यमात्र हा अपूर्ण व सदोषच असावयाचा. यास्तव सुखदुःखाचें वांटेकरी अशा ज्या माणसाची आपल्याला जोड मिळणार आहे, तें माणूस वरील सामान्य मर्यादेच्या बाहेरचें असावें, अशी आपण कधीही अपेक्षा ठेवूं नये. बालविवाहांत मुला-मुलींचे संमतीशिवाय आपल्या-इकडे बडील माणसें लग्न घडवून आणतात. परंतु ज्या देशांत तरुण युव-युवतींचे स्वेच्छेनें प्रतिविवाह होतात, त्या प्रांतांतील दंपतीप्रमाणेंच आमच्या बरील पद्धतीनें लग्न झालेलीं हिंदूंचीं दंपत्येही आपलें आयुष्य सुखानेंच घालवितात.

ह्या वरील सर्व उद्गारांत प्रतापचंद्रांचा प्रेमळ स्वभाव, मेकळें मन व

भिराग्रहृत्ति, ही चांगली दिसून येतात. ह्याचेंच दुसरें प्रत्यंतर पहावयाचें असल्यास श्रीरामकृष्ण परमहंसाबद्दल प्रतापचंद्रांनीं केशवचंद्रांच्या चरित्रांत व अन्यत्र जे उद्गार काढले आहेत, ते पहावे.

प्रतापचंद्र आपल्या वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले. ब्राह्मपंथाच्या प्रतिशालेखावर प्रथम सही करतांना त्यांचें सर्व अंग थरारलें, व हात कापूं लागला. परंतु देवेद्रनाथ हे त्यांचे पारमार्थिक गुरु, आणि केशवचंद्र सेन, हे पार्थसख्या कृष्णप्रमाणें, त्यांचे तत्त्ववेत्ते जिवलग स्नेही, असें ते मानीत असत. पूर्ण मनुष्याच्या एक पुरी झालेली व एक पुरी होत घातलेली, अशा त्या दोन प्रतिमा आहेत असे त्यांस वाटे. त्या उभयतांवर प्रतापचंद्र यांची पूर्ण निष्ठा होती. केशवचंद्रांच्या पावलांत पाऊल टाकून चालावयाचे, इतकेंच ते जाणत होते. केशवचंद्रांस आचार्यपद मिळालें, तेव्हां त्या समांभास त्यांच्याबरोबर प्रतापचंद्रही आपल्या अल्पवयी पत्नीस घेऊन देवेद्रनाथांच्या घरी गेले होते. पुढे परत येते वेळीं घरच्या मंडळींनीं त्यांस मनाई केली, पण प्रतापचंद्र त्या मनाईस न जुमानतां तसेच घरांत घुसले.

ज्या वेळीं ब्राह्मसमाजांत ते दाखल झाले, त्या वेळची त्यांच्या समवयस्क बंगाली तरुणांची स्थिति अत्यंत अनीतिमय व शोचनीय असावी असे दिसते. प्रतापचंद्र आपल्या स्वतांबद्दल असे लिहितात कीं, मी त्या वेळीं (१८५९) मोठा बुद्धिमान, भावनाप्रधान व बहुभाष, असा एक उमदा तरुण होतो. परंतु माझ्या वर्तनांत करारिणा नव्हता. आणि तत्त्वनिष्ठा कशी तीही मी जाणत नव्हतो. मी व माझे त्या वेळेचे स्नेही ह्यांची धार्मिक वृत्ति अत्यंत भावनात्मक असे. आम्हीं आमचीं मने आमच्या धार्मिक भावनानीं इतकीं इळवीं करून घेतलीं होतीं कीं, प्रार्थना व उदबोधन यांचे वेळीं आम्हीं बेसुमार रडरड रडावें ! डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहात राहणें, ह्यांतच भक्तीचा परिपाक आहे, असें त्यावेळीं आम्ही समजत होतो. लहानपणीं देव आपल्याला कसा समजेल, असे मला वाटे. आमच्या देव्हान्यांतील ठाकुरजींबद्दल घरची मंडळी फार आदरानें व भक्तीनें बोलतांना मी बाळपणीं ऐकत असें; तेव्हां मलाही त्यांच्याबद्दल मोठा आदर व वचक वाटे. बाळपणीं कित्येक वेळां मला आनंददायक असा दिव्य प्रकाशही दिसे. परंतु त्या वेळीं त्या प्रकाशाचा खरा प्रकाश माझे चित्तांत पडला नाहीं; परंतु

जीवाची जीवनकला हेंच परमेश्वराचें रूप असें मी जेव्हां नंतर जाणलें, तेव्हां पूर्वी अज्ञात असलेले परमपुरुषाचें स्वरूप नंतर मला कळून आलें. त्यास मी जाणले व त्याची मी पूजा करूं लागलों.” प्रतापचंद्र आणखी असें म्हणतात कीं, “ माझें सर्व शिक्षण, माझें वक्तृत्व, किंबहुना माझ्या सर्व बौद्धिक व नैतिक क्रिया यांचा पाया माझ्या एका धार्मिक वृत्तीत आहे. आणि एका निस्सीम धर्मभावनेने अशीं अनेक माणसें तयार होऊं शकतील याबद्दल मला मुळींच शंका नाही.”

प्रतापचंद्र यांच्या शिक्षणाची काळजी घेणारे त्यांच्या लहानपणीं कोणीच नव्हतें. ह्या पोरक्या मुलाला घरींदारीं ममतेचा व सहानुभूतीचा नुसता शब्दही ऐकावयास मिळत नसे. अशा स्थितीत एका भोळ्या धर्मभावनेच्या जोरावर ते पुष्कळच नावलौकिकास चढले. नवविधानाच्या धर्मकार्यासाठीं ते इंग्लंडास चार वेळां व अमेरिकेत तीन वेळां जाऊन आले. ते जपानातही गेले होते. शिकागो येथील सुप्रसिद्ध धर्मपरिषदेंत प्रतापचंद्र यांचीं अनेक लोकप्रिय अशीं व्याख्यानं झालीं. त्यांच्या ह्या सफरींत त्यांनीं मेक्स मह्तर, मार्टिनो असे अनेक प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते, व अनेक बडे अधिकारी व राजकारणी पुरुष ह्यांचा स्नेह संपादन केला. त्यांचे परदेशस्थ स्नेही येथील लेखांपेक्षां संख्येनें कदाचित् अधिकच भरतील. त्यांचें अमोघ वक्तृत्व व उदात्त विचार ह्यांनीं अमेरिका व युरोप येथील जाडे विद्वान् लोकही अत्यंत संतुष्ट झाले. त्यांच्यापैकीं कोणास प्रतापचंद्रांच्या ठिकाणीं गूढ आध्यात्मिकता आणि कुशाग्र व ठाम अशी बुद्धिमत्ता यांचा फारच सुंदर मिलाफ दिसे. आणि म्हणून त्यांनीं त्यांच्या देशांत केलेल्या लोकसेवेबद्दल ते फार कृतज्ञता दाखवीत. अखिल मानवसमष्टीचें दिव्यदृश्य त्यांनीं पाश्चात्यांच्या दृष्टीपुढे उभें केलें. आणि मग त्या उचंबळलेल्या व्यापक दृष्टीच्या ओघांत पूर्वपश्चिमेंतील सीमा नाहीशा केल्या असे ते म्हणत त. हे पाश्चात्यांच्या तोंडचे गोडवे ऐकण्याला मोठे मोहक व गोड वाटतात. गर्भश्रीमान् अशा पाश्चात्यांच्या ठिकाणीं ‘वचने किम् दरिद्रता !’ असो. इतकें खरें कीं, केशवचंद्रांच्या अनुयायांत प्रतापचंद्र हे अत्यंत उदारमतवादी म्हणून गणले जात असत. प्रथम कांहीं काळ केशवचंद्रांच्या विचारांहून भिन्न असे प्रतापचंद्रांचे कांहींच विचार नसत. परंतु पुढेंपुढें त्यांची स्वतंत्र व्याख्यानं व लेख प्रसिद्ध होऊं लागले, तेव्हां ‘व्यक्ति तितक्या प्रकृति’ ह्या न्यायानें त्यांच्या

विचाराची मांडणी भिन्न दिसू लागली. प्रतापचंद्र इंग्रजी कादंबऱ्या वाचण्याचे मोठे शौकी होते. तसा त्यांना तत्त्वज्ञानाचा नाद होता की नाही, हें सांगवत नाही, तथापि त्यास तत्त्वज्ञानी म्हणतां येईल असे मात्र वाटत नाही. ते जाडे लेखक होते. त्यांचे पहिले पुस्तक ब्राह्म-सुमाजाचा धर्म व त्याची वाढ ह्या नांवाचे प्रसिद्ध झाले. मनुष्यमात्राचे ठिकाणीं उपजतच असणाऱ्या धर्मभावनांत खरें धर्मबीज असते, असे त्या पुस्तकांत त्यांचे म्हणणे आहे. विवेचक बुद्धीपेशां श्रद्धावरच त्यांची जास्त भिस्त दिसते. धर्माची वाढ, बाहेरच्या बुद्धिवानांचे वादविवाद व पांडित्य यांवर अवलंबून नसून, ती जीवाच्या अंतर्गत होत असते, असे त्यांचें म्हणणें आहे. त्याप्रमाणे धर्माचे ज्ञान व त्याचा परिपाक ही गोष्ट ज्याच्या त्याच्या स्वाधीनची व अतरंगांतील असली तरी साधकास बाहेरचे मार्गदर्शक दृश्य असे कांहींतरी लागतेच. असे मार्गदर्शक ईशप्रेषित जगांत अवतीर्ण होत असतात. मात्र त्यांत खरे कोण व भोंदू कोण यांची निवड करणे कठीण असते. तरी नवविधानाचे ईशप्रेषित हे श्रद्धेय आहेत असा त्यांच्या म्हणण्यांतील मथितार्थ दिसतो.

‘ओरिएन्टलखाइस्ट’ आणि ‘धी स्पिरीट ऑफ गॉड’ हीं येशु ख्रिस्ताबद्दलचीं त्यांचीं दोन महत्त्वाचीं पुस्तके आहेत. त्यात केशवचंद्रांच्या त्रयीवादाचा त्यांनीं अनुवाद केलेला नाही. तसेच आजपर्यंत अवतीर्ण झालेल्या अनेक धर्मो-पदेशकांपैकीं तो एक आहे असेही केशवचंद्रांप्रमाणे म्हणणे त्यांस कबूल नाही. प्रतापचंद्रांचें म्हणणे येशु ख्रिस्त हा मानवकोटीचा एकच एक सर्वोत्कृष्ट नमुना आहे. ज्याच्या ठिकाणीं मानवाचे चांगुलपणाची परमावधि झाली, असा येशु ख्रिस्त हा एकच मनुष्य कोटींतांल देवपुत्र आजपर्यंत निर्माण झाला. यास्तव अखिल मानव जगांतील सर्व धर्मांचे एकीकरण ह्या मानवकोटीच्या केंद्रीभूत असलेल्या पुरुषोत्तमाचे ठिकाणींच झालेलें आपल्याला पाहाण्यास सांपडेल ! ह्याप्रमाणें प्रतापचंद्रांची ख्रिस्तनिष्ठा केशवचंद्रांहूनही वरचढ होती असें दिसतें.

आपल्या अध्यात्मशास्त्राचीही त्यांस गोडी होती, नाही असें नाही. तथापि वेदान्तांतील अद्वैतवाद त्यांस मुळींच ग्राह्य नव्हता. आपल्या शास्त्रांतील सत्, चित्, आणि आनंद ह्या त्रिगुणांचीं द्योतक अशीं ब्रह्मन, परमात्मन् व भगवान् अशीं देवाचीं त्रिविध कार्यात्मक तीन नांवे त्यांनीं

ठरविली होती. आणि कोणत्याही धर्मातील ईश्वराची कल्पना ह्या त्रिविध प्रकारांच्या बाहेर जाऊ शकत नाही, असे ते म्हणत. वरील त्रिप्रकारांपैकी सत् ह्या तत्वाचें वर्णन हिंदूंचे वेद व ख्रिस्तांचा जुना करार यांत आहे. चित् ह्या तत्वाचें वर्णन उपनिषदे व सेंटपालचीं पत्रे यांत आढळते, आणि आनंद ह्या तत्वाचीं वर्णने हिंदूंचीं पुराणे व ख्रिस्तांची गॉस्पेल्स ह्यांत आहेत, अशी त्यांनीं जुळवांजुळव केली आहे. आत्म्याच्या अमृतत्वावर त्यांची श्रद्धा होती. आणि ईश्वराच्या दयालुत्वांतच मानवी प्रेमाचा उदय होतो, ह्यामुळे मानवी प्रेम हेंही ईशप्रेमाप्रमाणे अमर्याद होऊ शकते. कुटुंबसेवा, समाजसेवा, देशसेवा ह्यांचें रहस्य यांत आहे असे ते म्हणत. प्रेम हें अमर आहे, आणि इहलोकींच्या प्रेमी माणसांच्या भेटी मरणोत्तर परलोकी होतात, अशी त्यांची निष्ठा होती.

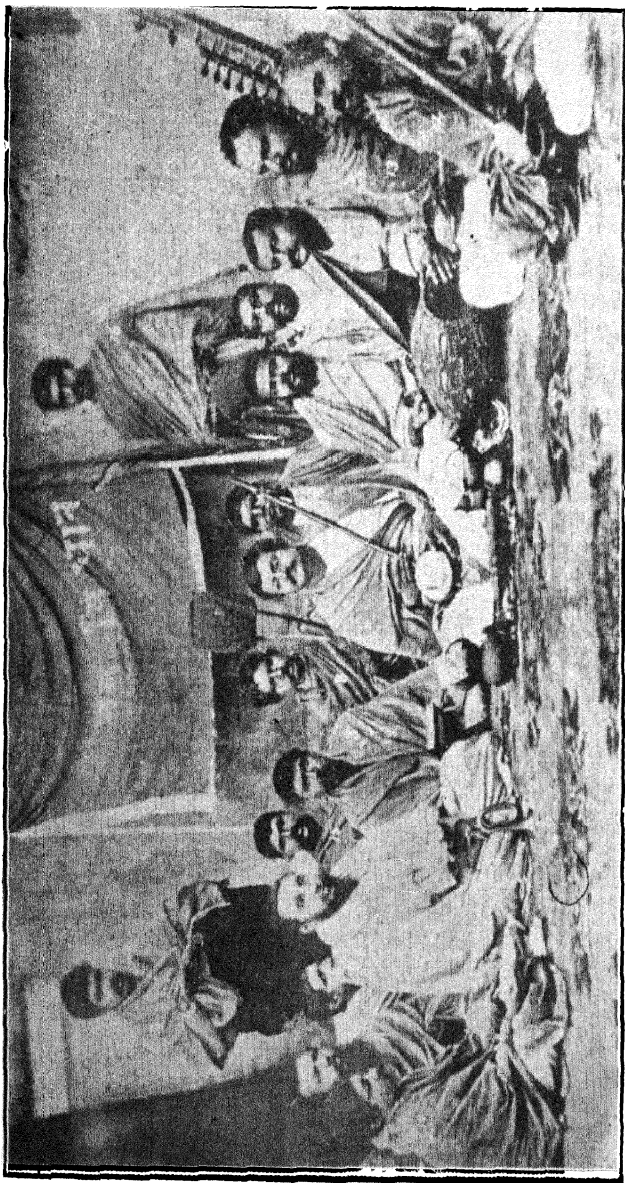
प्रतापचंद्रांचें व्याख्यान किंवा उपासना म्हणजे श्रोत्यांना एक सर्वोत्कृष्ट मेजवानीच असे. वक्तृत्वाप्रमाणे लेखनकलेतही ते परमनिष्णात होते. वरील ग्रंथांशिवाय त्यांचें केशवचंद्रांचें इंग्रजी चरित्र, हार्ट्सबीट्स् इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. “आशी” ह्या नांवाचे त्यांचे शेवटले बंगाली लेखही फार उत्कृष्ट बघले आहेत, असे म्हणतात. तरुणांस उच्च प्रतीचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था रहावी म्हणून त्यांनीं आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस फार खटपट केली. कलकत्त्याचे युनिव्हर्सिटी इन्स्टिट्यूट हें त्याच खटपटीचें दृश्य फळ आहे. मुंबईच्या ब्राह्म कुटुंबांत केशवचंद्रांपेक्षाही प्रतापचंद्र हे अधिक परिचित असतील. कारण मुंबईच आपलें घर समजून मुंबईत ते बरेच दिवस येऊन राहिले होते. आणि मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाचा तो आरंभकालच असल्यामुळे त्यांच्या येथें राहण्याचा प्रार्थनासमाजास बराच उपयोग झाला असावा, असें उघड दिसते. भाई गौरगोविंद व अमृतलाल ह्या ब्राह्मप्रेषितांच्या सहकारितेनें मंगळूर व मद्रास येथील समाजांतही त्यांनीं बरेच नवजीवन उत्पन्न केलें.

केशवचंद्र सेन वारले, तेव्हां प्रतापचंद्र विलायतेस होते, ते तेथून परत आल्यावर पाहतात तों भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजांत अनेक बखेडे माजून राहिले होते. केशवचंद्रांच्या आचार्यपदाचा मान प्रतापचंद्रांस मिळावा, असें म्हणणारा एक पक्ष होता, तर दुसरा पक्ष ज्याची योग्यता त्यासच, असें

म्हणून आचार्यपदाची गादी तशीच रिकामी ठेवावी, असें म्हणणारा होता. ह्याशिवायही आणखी दोन स्वतंत्र पंथ होतेच. ह्या सर्वांचा मेळ घालण्याचा प्रतापचंद्रांनीं प्रयत्न केला, पण तो फुकट गेला. त्याचप्रमाणें साधारण ब्राह्म-समाजाचे अध्यक्ष आनंदमोहन बोस व आदि-ब्राह्मसमाजाचे मुख्य देवेंद्रनाथ व द्विजेंद्रनाथ ठाकूर यांचा व प्रतापचंद्र यांचा उत्कृष्ट स्नेह असल्यामुळे ब्राह्मसमाजाच्या सर्व शाखा एकत्र करण्याचाही त्यांनीं प्रयत्न केला; परंतु दोन तीन जोड-उत्सव करण्यापलीकडे त्यांतही त्यांस यश आले नाही.

प्रतापचंद्रांच्या संप्रदायबंधूंनीं त्यांस योग्य रीतीने वागविले नाही. तथापि नवविधान ही धर्मसंस्था म्हणजे आपल्या एका बालमित्राचें महत्कार्य आहे, तें खालीं पडूं द्यावयाचे नाही, असा त्यांच्या मनाचा उत्साह होता. प्रतापचंद्र हे श्रीरामकृष्ण परमहंस यांचेकडे वरचेवर जात असत. केशवचंद्र वारल्यावर एक दिवस ते रामकृष्णाचे दर्शनास गेले असतां, ते त्यांस म्हणाले, “ह्या जगाचा तुम्हीं आजवर पुरेसा अनुभव घेतला. आतां ह्या संस्था, आणि समाज, व्याख्याने आणि वादविवाद पुरे झाले नाहीत काय? तुमच्या जीवाला ह्याचा कंटाळा आला असेल. आतां तरी एका ईश्वरावर निष्ठा ठेवण्याची वेळ झाली नाही काय? तुम्हीं आता ईशप्रेमाच्या अविनाशी समुद्रांत खोल खोल बुडी मारून राहावे, हेच योग्य दिसतें.” ह्यावर प्रतापचंद्र म्हणाले, “होय, होय. आपण म्हणतां तीच गोष्ट जरूर केली पाहिजे, त्यांत शका नाही. परंतु केशवाचें कार्य मागे पडूं नये, इतकेच मला राहून राहून वाटते.” त्यावर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “केशवाची संस्था सुरू ठेवावी असे तुम्हांला वाटते काय? ठीक आहे. आणखी थोडे दिवस थांबा म्हणजे हेच तुमचे विचार पालटतील, नंतर त्यांनीं एक गोष्ट सांगितली. एक मनुष्य एका खडकावर मोठ्या कष्टानें झोपडें बांधून सुखाने राहिला होता. लवकरच एक दिवस वादळ सुरू होऊन ते झोपडे डोळू लागले. तेव्हां, हें मरुता, माझे झोपडे पाडूं नकोस, अशी त्यांनीं वायुदेवतेची प्रार्थना केली. परंतु वाऱ्याचा सोसाटा कमी होईना व झोपडे तर कोसळण्याच्या बेतांत आलें. तेव्हां त्या युक्तिवानानें अशी प्रार्थना केली कीं, “हे बाप्पा, हें घर तुझा पुत्र हनुमान ह्याचें आहे, तें पाडूं नकोस.” परंतु वादळ कमी होईना. “अहो, हें मारुतीचें घर आहे.” असा त्यांनीं पुष्कळ आक्रोश केला पण व्यर्थ. मग त्यानें

“हैं घर लक्ष्मणाचें आहे.” असा बहाणा केला. त्याचाही जेव्हां उपयोग होईना तेव्हां शेवटीं “अहो, हे घर प्रत्यक्ष प्रभु रामचंद्राचें आहे. हे वायु-देवा ! ह्यास धक्का लावूं नकोस.” असेंही तो म्हणाला, परंतु सारें व्यर्थ. घर अगदीं कडाडण्याच्या बेतांत आलें. आपल्या विनवण्यांचा कांहींच उपयोग न होतां घर पडूं लागले असें पाहतांच तो मनुष्य चटकन् घराबाहेर पडला, आणि चरफडत म्हणाला, “हे खास सैतानाचेंच घर आहे.” ही उद्बोधक गोष्ट सांगितल्यावर श्रीरामकृष्ण प्रतापचंद्रांस म्हणाले कीं, “केशवाचें नांव राखण्याची तुम्हाला उत्कंठा असेल; परंतु असा विचार मनाशीं करा कीं, केशवाची संस्था जी अस्तित्वांत आली ती ईशाचेच संकल्पाने, आणि त्यासंस्थेचे दिवस भरले असतील, तर तीही त्याचीच इच्छा. ह्यासाठीं तुम्ही आपले ह्या अमृतत्वाचे समुद्रांत बुडी मारून सुखी व्हा, हेच योग्य.” ह्या संवादानंतर पुढे प्रतापचंद्र बरींच वर्षे हयात होते. व त्या मुदतींत त्यांच्या कार्याचा व्यापही लहानसहान नव्हता. तथापि प्रतापचंद्रांच्या आयुष्याचे अखेरचे दिवस त्यांनीं आपल्या शैलाश्रमीं एकान्तवासांतच काढले. त्यावरून व त्यांच्या आशी नामक लेखावरून असें दिसतें कीं, ते अखेर कर्मनिवृत्त होऊन गतकालचा आढावा व मरणोत्तर-कालचा विचार यातच मग्न झाले असावे. पुढे तारीख २७ मे सन १९०५ रोजीं ते परलोकवासी झाले. त्यांच्या स्मशानयात्रेला ब्राह्मसमाजाच्या उभय शाखांचे पुढारी व इतर बडे गृहस्थ हजर होते. त्याची अखेरची मिरवणूक साधारण-ब्राह्मसमाज मंदिराशीं आली, तेव्हां साधारण-ब्राह्मांच्या स्त्रिया बाहेर येऊन त्यांनीं त्या ब्राह्मपुढाऱ्यांचे शवास योग्य तो मान दिला. अशा रीतीनें नवविधानाचा एक उपचंद्र कांहीं काल लोकांचे चित्त आकर्षित करून दिवंगत झाला !

ब्रह्मानंद केशवचंद्रांच्या नवविधानाचे धर्मप्रेषित.

मौरगोविंद, केदारनाथ, वंगचंद्र, प्यारिमोहन, प्रतापचंद्र, अखरनाथ, गिरीशचंद्र, मोहंदनाथ, केशवचंद्र, रामचंद्र, कातिचंद्र (जंभ); अमृतलाल, प्रसन्नकुमार, दिननाथ, जेलोक्यनाथ, उमानाथ.

प्रकरण बारावें केशवचंद्रांचे मुख्य अनुयायी

केशवचंद्रांची तरुण बंगालवर उत्तम छाप बसली होती. आणि त्यांतूनच निवडक मंडळी आपल्याकडे ओढून घेण्याची कला त्यांना फारच चांगली साधली होती. अशा मंडळीचीच इ. सन १८६० साली संगतसभा स्थापन झाली. त्यांतून १८६७ साली ब्राह्ममिशनरी अथवा प्रचारकसंघ निर्माण झाला. १८७१ साली भारत-आश्रम त्यांनीच काढला. आणि पुढे १८७७ साली नवविधानाच्या प्रेषितसंघांतही यांपैकींच कित्येक कट्टे अनुयायी दाखल झाले. पुढे केशवचंद्रांच्या लिली कॉटेजच्या शेजारीच त्यांची वसाहत होऊन ती मंगळवाडी ह्या नांवाने प्रसिद्ध झाली.

केशवचंद्रांचे प्रथमपासूनचे सर्वच अनुयायी त्यांस अखेरपर्यंत टिकून राहिले असे नाही. कुचबिहारच्या लग्नाच्या निमित्ताने ज्या वेळी फूट पडली, त्या वेळी. त्यांचे कित्येक अनुयायी व सहकारी त्यांस सोडून गेले. तथापि त्याही प्रसंगानंतर त्यांस पुढारी म्हणून अनुसरणारे कित्येक अनुयायी होतेच. त्यांची केशवचंद्रांवर निस्सीम भाक्ति होती, व केशवचंद्रांसही त्यांच्यावांचून चैन पडत नसे. ही सर्व मंडळी बरची गरीब असून त्यांचें शिक्षणही अगदीं बेताचेंच होतें. तथापि पुढें केशवचंद्रांच्या नानाविध चळवळीचे नेतृत्व जस-जसे त्यांच्याकडे येत गेले, तसतसे त्यांतून कित्येक प्रचारक, कित्येक उप-देशक, कोणी लेखक तर कोणी कवि, कोणी भक्त म्हणून प्रसिद्धांस आले.

अशा रीतीने त्या प्रत्येकानें जरी आपली खरी योग्यता जगाच्या निदर्शनास आणली, तरी त्यांच्या व त्यांचे पुढारी केशवचंद्र सेन यांच्या बुद्धिवैभवांत बरेंच अंतर असल्यामुळें, हरघडी केशवचंद्रांच्या सत्त्याशिवाय त्यांचें पाऊल पडत नसे. अशा रीतीने एका व्यक्तीच्या पूर्ण हुकमतींत हा अनुयायी संघ बरीच वर्षे बागत आल्यामुळें ब्राह्मणांनीं निघ म्हणून मानलेला गुरुसंप्रदाय केशवचंद्रांनीं सुरू केला, असा त्यांच्यावर बाहेरच्या ब्राह्म-मंडळींचा नेहमीं आक्षेप असे. उलटपक्षी बरील मंडळींपैकीं प्रत्येकानें आपआपल्या स्वतंत्र बुद्धी

प्रमाणें वागावें त्यांत आपण ढवळाढवळ करूं नये, असा केशवचंद्रांचा विशेष कटाक्ष होता. यामुळें एकाची स्वतंत्र प्रेरणा दुसऱ्याच्या प्रेरणेशीं क्वचित्च जमल्यामुळें ह्या मतस्वातंत्र्याच्या संप्रदायांत हमेशा चुरस, द्वेष व बखेडे माजत; आणि केशवचंद्रांस आपल्या सर्व अनुयायांस एकमताने वागण्यास लावतां येत नाहीं, असाही त्यांच्यावर आक्षेप येत असे. हा मतभेदाचा लढा केशवचंद्रांस अखेरीस अत्यंत दुःखप्रद झाला, व त्यांच्या पश्चात् तो भारतवर्षीय समाजाच्या अपकर्तीस कारण झाला. असें होण्यास व्यक्तीव्यक्तींतील कोणते दोष कारण झाले, त्याची विशेष चिकित्सा करण्याचे येथें कारण नाही. तथापि स्थूलमानानें पाहतां नवविधानाचें खरे रहस्य आपल्याला समजले तसेच तें आहे; केशवचंद्रांचें ईप्सित आपणच काय ते खरें जाणतों; इत्यादि प्रकारच्या मतांचा अभिनिवेश व महत्वाकांक्षा हींच या बखेड्याचीं मुख्य कारणे होत. जगांत असा एकही धर्मपंथ अगर संप्रदाय दाखवितां येणार नाहीं, कीं ज्यांच्या अनुयायांत वरील दोष नाहींत. कोणताही धर्मपथ अगर संप्रदाय ह्याच्या पायाच्या दगडाबरोबरच त्याच्या नाशाचीं बीजे नकळत पुरलीं जात असतात, अशी ही ईश्वराची नियति आहे. यास्तव वरील दोषाचें अधिक उद्घाटन येथे न करिता ह्या कर्तृत्ववान् धर्मप्रेषितांचा वाचकांशीं अल्प परिचय करून देण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो. नवविधान पंथांतील ह्या प्रेषितांची सर्वांचीच सविस्तर चरित्रें येथें देतां येणे शक्य नाहीं. तथापि त्यांपैकीं कित्येकांची चोटक माहिती खालीं देत आहोत.

एखाद्यास उजवे हात दोन आहेत, असे म्हणतां येत असेल तर प्रतापचंद्रांप्रमाणें अघोरनाथ गुप्त (इ. सन १८४१-८१) हेही केशवचंद्रांचे उजवे हात होत, असे म्हणतां येईल. भक्त विजयकृष्ण गोस्वामी ह्यांनीं जे कित्येक तरुण ब्राह्मसमाजांत ओढून घेतले, त्यांपैकींच अघोरनाथ हे एक होते. ते कॉलेजमध्ये असतांच—त्यांच्या वयाच्या वाविसाव्या वर्षी त्यांनीं ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेतली. आणि त्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य धर्मकार्यासाठींच खर्च केलें. त्यांची कामाची धडाडी फारच मोठी होती. अध्यात्मशास्त्रांतील गूढ-रहस्यें ते सांगूं लागले, कीं श्रोत्यांचीं मनं आपल्याकडे फार जोराने ओढून घेत. नवविधानाच्या सर्व साधकांचे ते अग्रणी होते. केशवचंद्रांनीं केलेल्या साधकांच्या चतुर्विध प्रकारांत त्यांस योगाची दीक्षा दिली होती. तथापि

योग, भक्ति, कर्म आणि ज्ञान या सर्वोच्चा समुच्चय त्यांच्यापुढे ध्येयरूपाने होता; यामुळे त्यांच्या उपासनेत अद्भुत जादू भरली आहे असे वाटे. नवविधानाचे निशाण हाती घेऊन धर्मप्रसारार्थ उत्तर हिंदुस्थानांत ते दूरवर हिंडले. सिंधातील वाळवंट व पंजाबांतील पहाडी मुलख ओलांडून ते पलीकडे गेले. ते जेथे जेथे जात तेथे तेथे हजारो माणसे त्यांच्या भोवती गोळा होत. निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास करण्यास केशवचंद्रांनी आपल्या अनुयायांस सांगितले, त्यांत अधोरनाथानीं बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला व शाक्यमुनीचे चरित्र प्रसिद्ध केले. धर्मसुधारणेप्रमाणे समाजसुधारणेतही ते बरेच पुढे गेले होते. त्यांनीं एका विधवेची विवाह केला होता. व ती विधवाही भिन्न जातीतील पसंत केली होती. तथापि साधु अधोरनाथ ही असामान्य पदवी जी त्यांनीं संपादन केली, त्याचें कारण आध्यात्मिक दृष्टीने त्यांची योग्यता श्रेष्ठ दर्जाची होती असें म्हणतात.

अमृतलाल बोस (इ. सन १८३९-१९१३)—हे नवविधानाचे तिसरे एक आधारस्तंभ होत. त्यांच्या प्रचंड उत्साहाने समाजांत चांगली जागृती राहिली. भारतवर्षीय ब्राह्ममंदिर हे त्यांच्या अविश्वांत श्रमाचेच एक स्मारक आहे. केशवचंद्रांचे ते एक कट्टे अनुयायी होते. त्यांच्या वार्णात तेज होते, आणि अंतःकरणांत भक्तीचा ओलावा असे. यामुळे त्यांच्या कीर्तनात स्पष्टोक्ति, कळकळ व प्रेम यांचा चांगला मिलाफ असे. श्रीरामकृष्ण परमहंसांकडे हमेशा जाणाऱ्या ब्राह्मभक्तांत हे एक असावेत असे वाटते.

महेंद्रनाथ बोस (इ. सन १८३८-१९१५)—हे ख्रिस्ती होण्याचे मार्गास लागलेले एक गृहस्थ केशवचंद्र यांच्या जाळ्यांत सापडले. आणि पुढे ते नवविधानाचे एक प्रेषित होऊन त्याचे एकनिष्ठ सेवक बनले. त्यांच्याकडे वर्तमानपत्राच्या संपादकाचें काम असे. बायबल हा त्यांच्या अभ्यासाचा आवडता विषय होता. शिवाय त्यांनीं बंगालींत नानकाचेंही चरित्र लिहिलें; व शिख धर्माचाही त्यांनीं अभ्यास केला.

उमानाथ गुप्त (इ. सन १८३९-१९१८)—हे एक केशवचंद्रांचे निस्सीम भक्त होते. केशवचंद्रांचा प्रत्येक शब्द त्यांस वेदतुल्य होता. केशवचंद्रांचे प्रत्येक कृत्य त्यांस मार्गदर्शक वाटे. इतकेंच काय; पण केशवांच्या पदधूलीने पुनीत झालेली जागा त्यांना पुण्यक्षेत्ताप्रमाणे

पवित वाटे, केशवांच्या ऋतुर्विध साधकांत उमानाथ हे सेवक ह्या कोटींतील होते. उमानाथ आपल्या भोळ्या भावाच्या आनंदांत सदा वेडावलेले असत. चादविवाद त्यांस फोल वाटत. सुलभसमाचार, धर्मतत्त्व, बालकबंधु इत्यादींचें संपादकत्व कांहीं काल त्यांच्याकडे होतें. तथापि गुरुजींची सेवा करावी व बालवृत्तीच्या आनंदांत रमावें, हे त्यांच्या चरित्रांतील खरें रहस्य होय.

उपाध्याय गौरगोविंद—हे एक पोलीस अंमलदार होते. कर्मधर्मसंयोगाने त्यांच्या ठिकाणीं संन्यस्त वृत्ति जागृत होऊन ते नवविधानाचे अत्यंत नम्र असे एक भक्त झाले. त्यांचा विद्याव्यासंग फार दांडगा असे. केशवचंद्रांनीं त्यांस हिंदुधर्माचा अभ्यास करण्यास सांगितलें होतें. आणि त्यांनींही सर्व आयुष्य ह्याच कामांत खर्ची घातले. वेद, उपनिषदे व पुराणे यांतील निवडक माहिती केशवचंद्रांस देण्याचे काम ह्यांचेकडे असे. चतुर्विध साधकांत हे शानी साधक म्हणविले जात. श्रीकृष्णाचे चरित्र, गीतासमन्वयभाष्य, वेदान्तसमवाय, श्रीमद्गीताप्रपूर्ति इत्यादि त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यांनीं लिहिलेलें केशवचंद्रांचे बंगाली चरित्र सर्वोत्कृष्ट झालें आहे असे म्हणतात.

कान्तिचंद्र मित्र (इ.स.न १८३८-१९१७)—ह्यांस दुर्दैवानें स्वतांचे नाते-वाईक असें एकही मनुष्य न राहिल्यामुल्लें ईश्वराने केशवचंद्र यांची सर्व कुटुंबव्यवस्था त्यांचेकडे सोंपविली. ते लवकरच केशवचंद्रांच्या मुलांबाळांचे “काका” झाले. इतकेंच नव्हे, तर नवविधानाच्या सर्व धर्मप्रचारकांचे ते “काकाबाबू” होऊन, सर्वांच्या घरची व्यवस्था पहावी व त्यांचेकडे सोंपविलेले काम करण्यास त्यांस पूर्ण निर्वेधपणा द्यावा, हेच ह्या “काकाबाबूंचें” एक व्रत असे. सर्वांच्या गरजा भागवाव्या, सर्वांच्या सुखसोयीकडे पाहावें, सर्व संस्थेचा पत्रव्यवहार चालवावा, हिशेब लिहावे, या सर्व कामांत त्यांस रात्रीच्या रात्री जागून काढाव्या लागत, अतिशय कष्ट सोसावे लागत; परंतु घरचें मनुष्य ज्या आस्थेने ह्या गोष्टी करील त्याहीपेक्षां कान्तिचंद्र मित्र याची आस्था अलौकिक असे. कान्तिचंद्र ह्यांनीं पीठावर बसून चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगण्याची कधींच महत्त्वाकांक्षा धरली नाहीं. “सेवा” ह्या एका शब्दांत धर्माचें सर्व रहस्य आलें असें त्यांस वाटे. नवविधानपंथांतील ह्या जनमित्राच्या प्रेमवृत्तीचें एकच लक्षण सांगितलें असतां पुरे. त्यांस कोणीही मनुष्य भेटावयास आलें तर नवीन पद्धतीचें हस्तांदोलन अथवा जुन्या पद्धती-

चा नमस्कार ते कधीच करीत नसत; तर प्रेमानें त्यांचे दोन्ही बाहू पुढें होत, आणि भेटीस येणाऱ्या मनुष्यास आलिगन देऊन ते कडकडून भेटत, तेव्हां त्यांचें समाधान होई.

त्रैलोक्यनाथ संन्याळ (इ. सन १८४०-१९१६)—ही भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजांतील एक आनंदमूर्ति होत. ईश्वराने केशवचंद्रांच्या मनांत एकीकडे प्रेरणा करावी, व लगेच त्याचा सुंदर प्रतिध्वनि त्रैलोक्यनाथांचे कंठांतून काव्यरूपानें बाहेर पडावा, अशी ही अपूर्व जोड नवविधानपंथास लाभली होती. त्रैलोक्यनाथ हे जसे शीघ्र कवि तसे उत्तम गवईही होते. त्यांची ती उंच व भव्य मूर्ति खड्क्या सुरांत भजन सांगत पुढे चालली आहे, अशा नगर-संकीर्तनाच्या अत्यंत चित्ताकर्षक मिरवणुकी सतत चाळीस-पन्नास वर्षे कलकत्तेकरांनी पाहिल्या आहेत. ते श्रीरामकृष्ण परमहंसांकडे हमेशा जात असत. ते गाऊं लागले, कीं परमहंसांची हटकून समाधि लागे. केशवचंद्र आपल्या अखेरच्या दुखण्यांत अगदीं अखेरीस त्रैलोक्यनाथांच्या गळ्याला मिठी मारून म्हणाले, “ त्रैलोक्यनाथ, तुझी ही मधुर गीते मला पुढे कोठें ऐकायला मिळतील ? ” त्यांच्या ह्या अलौकिक गुणांमुळे त्रैलोक्यनाथ ह्या मूळच्या एका सामान्य नाटक्यास पुढे चिरंजीव ही अन्वर्थक पदवी मिळाली.

प्रसन्नकुमार सेन (इ. सन १८३८-१९१५)—हे केशवचंद्र सेन ह्यांचे एक खास मदतनीस होते. ते त्यांच्या तैनातीस सदा तत्पर असत. केशवचंद्र यांच्या बरोबर ते इंग्लंडासही गेले होते. केशवचंद्रांच्या हरएक चळवळीत आणि त्यांच्या पश्चातही केशव अँकेडमी, केशवाश्रम, इत्यादि संस्था काढण्यांत त्यांनी अतोनात खटपट केली आहे. त्यांच्या अंगीकृत कार्यांतील उल्लास पाहून त्यांस केशवचंद्र “ कार्यांद्धार ” असं म्हणत असत.

गिरीशचंद्र सेन (इ. सन १८३५-१९१०)—हे नवविधान पंथाचे एक बडे मौलवी होते. हिंदी, ख्रिस्ती, बौद्ध आणि इस्लामी अशा चार धर्मांचा खोल अभ्यास करून त्या प्रमुख अशा चारी धर्मांचा ज्यांत समन्वय होईल, असा सार्वत्रिक नवविधान पंथ काढण्याचें जेव्हां केशवचंद्रांनी मनांत आणलें, तेव्हां त्यांनी निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास करण्यास निरनिराळ्या अनुयायांस सांगितलें. त्यांत गौरगोविंद यांनी हिंदु धर्माचा, प्रतापचंद्र यांनी ख्रिस्ती धर्माचा, अश्वमेधनाथ ह्यांनी बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला; त्याचप्रमाणें

मिरीशचंद्र ह्यांनी आपली चाळिशी उलटल्यावर मुहम्मद लखनौ येथे जाऊन पर्शियन व आरेबिक या दोन भाषांचा अभ्यास केला. आणि त्यांनी कुराणादि लहानमोठ्या तीस इस्लामी ग्रंथांची बंगालीत भाषांतरे प्रसिद्ध केली. त्यासाठी त्यास अहोरात्र मेहनत घ्यावी लागली ! इतक्या परिश्रमाने तयार केलेल्या ग्रंथांवर आपले नांव प्रसिद्ध करण्याचीही त्यांस महत्वाकांक्षा नव्हती. धर्मप्रचारक म्हणून त्यांनी साऱ्या हिंदुस्थानांत व ब्रह्मदेशांतही संचार केला. याशिवाय महिला ह्या नांवाचे एक स्त्रियाचे मासिकही ते चालवीत असत. तथापि नवविधानाचे मौलवी हे त्यांच्या चरित्राचे सार आहे. कुराणादि ग्रंथाच्या दृढाभ्यासाने महमद पैगंबराबद्दल त्यांची भक्तीही इतकी दृढावली की, त्यांच्या आत्मजीवन नामक आत्मचरित्रांत ती उत्कृष्ट प्रतिबिंबित होऊन ते केवळ भाषाज्ञानानेच नव्हे, तर अंतरीच्या भक्तीनेही खरेखुरे मौलवीच बनले.

भारतवर्षांय ब्राह्ममंदिराच्या खालोखाल नवविधान पथांत मोगीर देखील ब्राह्ममंदिराचे महत्त्व आहे. कारण एका काळा तेथे जी भक्तीची भरती उसळली होती, ती केवळ अपूर्व होती. तेथील ब्राह्ममंदिर ज्यांच्या खटपटीने बांधले गेले, ते दीनानाथ मुजूमदार (इ. सन १८३९-१९१७) होत. ह्यांनी मोगीर, वायव्येकडील प्रांत, बहार वगैरे ठिकाणी धर्मप्रचारकाचे काम फार उत्कृष्ट रीतीने केले. नुपतीं व्याख्याने न देतां प्रत्येक घरोघर हिंडून घरांत रोजची उपासना व अनुष्ठानपद्धति यांची शिस्त घालून देण्यांत त्यांनी पराकाष्ठेची काळजी घेतली. घरोघरी मुलांस नैतिक वळण मिळावे व अज्ञान मुलांस धर्मप्रवेश नामक दीक्षा देऊन त्यांसही मार्गारूढ करावे, अशी त्यांची शिस्त असे. ह्या जिकिरीच्या कामांत त्यांच्या सहधर्मचारिणीची त्यांस उत्तम मदत असे. त्यांचीं मुले फार मधुर स्वभावाचीं व अत्यंत सच्छील अशीं होती. गृहस्थाश्रम-धर्माचरणाने संसार कसा धन्य करावा, हे स्वतांच्या उदाहरणाने त्यांनी लोकांस दाखविले. दुर्दैवाने त्यांची प्रौढदशेस आलेली सहा मुले एकामागून एक त्यांच्या देखत मरण पावली. तथापि ईश्वराच्या दयालुत्वाबद्दल त्यांची श्रद्धा अढळ राहिली. नवविधानसंप्रदायिकांत दीनानाथ म्हणजे एक सौजन्याची मूर्तिच होती. ह्यांचे आजोबा हे एक जुन्या चालीचे वैराग्यशील सत्पुरुष होते. त्यांच्याच साहचर्यांत दीनानाथ यांचे पूर्ववय गेले असल्यामुळे, त्यांच्या शील-संबर्धनास तेच संस्कार विशेष उपकारक झाले.

डाक्या हे पूर्वबंगाल्यांतील ब्राह्मण्यांच्या चळवळीचें एक प्रमुखस्थान आहे. कलकत्त्याच्या भारतवर्षीय समाजाचे आचार्य जसे केशवचंद्र सेन, तसे डाक्याचे उपाचार्य वंगचंद्र (इ. सन १८३९-१९२२) हे होत. ते परम मातृभक्त होते. त्यांच्या मातृभक्तीचा परिपाक ईशशक्तीस मातृभावाने शरण जाण्यांतच झाला. पूर्वबंगालच्या दासमंडळींचे ते एक पुढारी होते. आणि कलकत्त्याचा प्रतिध्वनि पूर्वबंगाल्यात जशाचा तसा उठविण्याचे काम ते तत्परतेने करीत असत. त्यांनी आपल्या दीर्घायुष्याचीं सतत साठ वर्षे त्यांच्या मातृदैवताच्या सेवेत खर्च केला.

केशवचंद्र यांच्या विविध चळवळीपैकी एकेक चळवळ अगर संस्था एकेका अनुयायाच्या परिश्रमाचे स्मारक म्हणून होऊन राहिली आहे. नवविधानाच्या धर्मप्रचारकांची मंगळवाडी ही रामचंद्र सिंह (इ. सन १८४१-१८९९) यांच्या दीर्घोद्योगाचे एक मूर्तिमंत स्मारकच आहे. त्यांच्या आयुष्यात चांगल्या पैदास्तीची नोकरी मिळण्याचा त्यास योग आला असतां तो मोह सोडून त्यांनी आपणांस धर्मकार्यास वाहून घेतले. आणि ब्राह्म-समाजात अनेक बखेडे पडल्यावरही सर्व पक्षाकडून आपणांस निर्विकार व निःस्पृह असे म्हणवून घेतले.

वर लिहिल्याप्रमाणे ज्यांनी दृश्य असे कोणतेच कार्य केले नाहीं, पण ज्यांचा स्वार्थत्याग व ज्याचे ऋषितुल्य वर्तन, यांनींच विनवोभाट फार मोठे कार्य केले, अशा धर्मप्रेषितांपैकी ऋषि केदारनाथ (इ. सन १८३७-१८९१) हे प्रसिद्ध आहेत. अंगावर कुटुंबभरणाची मोठी जबाबदारी असतां, वादती श्रीमंती सोडून त्यांनी गरिबी पत्करली, आणि सर्व आयुष्य ईशचित्तनांत घालविले. धैर्य व क्षमा ह्या गुणांचे ते आदर्श होते. केशवचंद्र हे केदारनाथ ह्यांस शांतसाधक असे म्हणत. त्यांनीं जो धर्मपंथ स्वीकारला, त्याची सेवा करण्यांत त्यांनीं कोणताही स्वार्थत्याग अगर कसलेही कष्ट टाळले नाहीत. ते वादविवादापासून सदा दूर असत आणि अनंताच्या धितनांत सदा मग्न असत.

श्रीतुकोबांचे अभग जेव्हांचे तेव्हां जगनाडे यांनीं लिहून ठेवले नसते, स्वामी विवेकानंद यांचीं व्याख्याने मिस्तर गुडविन यांनीं टांचून ठेवलीं नसतीं, तर केवढ्या उत्कृष्ट वाङ्मयाला आज आपण पारखे झालों असतो !

त्याचप्रमाणे केशवचंद्र सेन यांची व्याख्याने, उपदेश आणि प्रार्थना ह्यांची वेळोवेळीं टांचणें करून ज्यांनीं केशवचंद्रांची वाङ्मयमूर्ति चिरंजीव केली ते प्यारीमोहन चौधरी हेही नवविधानाच्या प्रेषितांपैकींच एक होते. ह्याशिवाय नवविधानाच्या धर्मप्रचारकांतही साधु हीरानंद, नंदलाल वगैरे कित्येक नांवाजण्यासारखे पुरुष होऊन गेले. परंतु विस्तारभयास्तव त्या सर्वांची त्रोटक माहितीही येथें देतां येत नाही.

वरील धर्मप्रेषितांबद्दल हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे कीं, ते सर्व घरचे गरीब असतां, पैशाचा मोह सोडून त्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य नवविधानाच्या कार्यां मनःपूर्वक अर्पण केलें. प्रथम नवविधान संस्थेंतून त्यांस तनखा असा कांहींच मिळत नसे. “एकादशीचे घरीं शिवरात्र” असाच बहुतेक योग असल्यामुळें क्वचित् माध्यान्हकाळ गुजरण्याकरितां हे नवविधानसेवक केशवचंद्रांच्या लिहिण्याच्या पेटोंत धुंडाळीत; तेव्हां त्यांच्या हातीं क्वचित् दोन चार पैसे लागत. त्यांत ते दिवसाचा गुजारा करीत असत, तर कधीं उपाशीही रहात !

केशवचंद्रांवर जशी त्यांची अतुलनिष्ठा होती. तसे केशवचंद्रांचेही त्यांच्यावर प्रेम असे व त्यांच्या सुखसोईकडे केशवचंद्रांचें लक्ष असे. केशवचंद्र ह्या धर्मप्रेषितांकडे निरनिराळीं कामे वांटून देत असत. कोणी धर्मोपदेशक, कोणी वर्तमानपत्राचे संपादक, कोणी शाळांचे व्यवस्थापक, कोणी इमारती कामाचे अधिकारी, कोणी प्रचारकांचे मार्गदर्शक अशीं निरनिराळीं कामे निरनिराळ्या श्रुतींच्या माणसांकडे सोंपविलेलीं असत, व सर्वांचा मिळून एक धर्मप्रेषितांचा दरवार व त्याचे अध्यक्ष केशवचंद्र सेन अशी व्यवस्था असे. केशवचंद्र म्हणतील ती पूर्वदिशा, अशी सर्वांची निष्ठा असे. केशवचंद्रांचें लक्ष खिस्तानें व्यापलें आहे, असें दिसलें म्हणजे सर्वांचें लक्ष बायबलाकडे लागे. केशवचंद्रांस श्रीचैतन्यांचा ध्यास लागला कीं ही सर्व मंडळी जणुं काय बैष्णवधर्माचाच उद्धार करणार कीं काय, असा त्यांच्यांत भजनानंदाचा रंग चढे. केशवचंद्र सेन त्यांस उपदेश करीत त्यांतील सार असे असे कीं:—
“उद्यांची काळजी तुम्ही सोडा. अयाचित रीतीनें तुम्हांस ह्या संस्थेंतूनच यापुढें काय मिळेल त्यावर संतुष्ट असा. द्रव्यार्जनाची वासना ठेवूं नका. दुसऱ्या कोणी तुम्हांस सांपत्तिक मदत केल्यास त्यास शिवूं नका. तुम्ही आपल्या धर्मपत्नींस गरिबीचें व्रत शिकवा. तुम्ही बैरागी आणि तुमची

पत्नी वैरागिनी असा तुमचा गृहस्थाश्रम नवविधानस्वामींस समर्पण करा. तुम्ही आजपर्यंत एकमेकांवर प्रेम केलें. त्याहूनही अधिक प्रेम यापुढें तुम्ही परस्परांवर करा. मद, मत्सर आणि स्वार्थ ह्यांचा त्याग करा. हें लक्ष्यांत अर्खू द्या कीं, ह्या नवविधानांत पंथभेदास जागा नाही. सर्व धर्मांचा मिलाफ ह्यांत झाला आहे. तथापि तुम्ही प्रत्येकानें ह्यांपैकीं कोणत्या तरी एका धर्म-पंथाचा अभ्यास करून धर्मप्रसारार्थ निरनिराळे प्रांत वांटून घ्यावे, आणि हा नवविधान म्हणजे सर्व धर्मांची एक प्रातिनिधिक संस्था आहे, अशी जगाची खात्री करून द्यावी. आपले अंतःकरण निर्मळ आहे व बुद्धि शुद्ध आहे. ह्याची नेहमीं काळजी घ्या. भक्ति आणि वैराग्य हीं ध्येयें गाठण्याच्या उत्साहांत रोजचीं सामान्य कर्तव्ये विसरूं नका. तसेच योगासारख्या भूमिकेवर चढण्याची अथवा भक्तीचा ठाव घेण्याची महत्वाकांक्षा धरीत असतां, नीति, सचोटी, परोपकार, आत्तेष्टांवर प्रीति, इत्यादि कौटुंबिक व सामाजिक गुणधर्मांची उपेक्षा करूं नका.”

प्रकरण तेरावें नवसंहिता

जाणाऱ्या दिव्यानें विज्ञान्यापूर्वी किंचित् काल जास्त प्रकाश द्यावा, त्याप्रमाणें केशवचंद्र सेनांच्या कारकीर्दीची अखेरची वेळ आली असतां, आपली संप्रदायपरंपरा पुढे चालावी म्हणून त्यांनीं आपल्या धर्मविचारांस संकलित स्वरूप दिलें व तें आपल्या अनुयायांसाठीं प्रसिद्ध केले. त्यासंबंधीं सारांशरूपाने ते म्हणतात कीं, सर्वांना सुप्रबुद्ध करणारे ईशानुशासन हा आमचा पंथ, सर्वांचा प्रतिपाल करणारे ईशप्रेम हेंच आमचे धर्मशास्त्र, सर्वांना सुलभ अशा ब्राह्मभावांत राहणे हाच आमचा स्वर्ग, आणि जेथे सारे सत्य, सारें प्रेम आणि सारें पावित्र्य एकवटले आहे, असे परमेशाचे अदृश्य राज्य, हेच आमचे धर्ममंदिर होय. आमच्या ह्या नवविधानाची नवसंहिता लवकरच तयार होईल आणि त्याची आपल्या लोकांत रीतसर प्रसिद्ध करण्याकरितां एक दिवस नेमणे अवश्य होईल. त्या दिवसाने लोकांतील अंदाधुंदी, अहंमन्यता आणि स्वैराचार यांचा काळ संपेल व सदाचार, शिस्त, सुसंगति यांचा काल सुरू होईल. ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन ह्या भविष्यवाद्यांची ही भविष्यवाणी इ. सन १८८३ सालीं प्रगट झाली !

पूर्वी ब्राह्मांकरितां अनुष्ठानपद्धति ह्या नांवाचें एक पुस्तक देवेंद्रनाथांनीं लिहिलेंच होते. परंतु त्याहून व्यापक आणि राष्ट्रीय भावना व परंपरा ह्यांवर आधारलेले असून ह्या नवीन पंथाच्या सुधारलेल्या आर्यांच्या राहणीस साजेसें होईल अशा एका धर्मपुस्तकाची उणीव फार भासूं लागली. म्हणून वर दर्शविल्याप्रमाणे केशवचंद्रांनीं आपल्या अवतारकृत्याच्या अखेरीस, सर्व आर्य म्हणविणाऱ्या लोकांनीं आणि विशेषतः ब्राह्मधर्मानुयायी जनांनीं संसारांत नेहमीं कसें बागाव आणि आपलीं नित्याचीं व नैमित्तिक कृत्यें कशीं करावी, हें सांगण्याकरितां नवसंहिता हा मूळग्रंथ इंग्रजीत लिहिला. त्याचीं एकंदर एकोणतीस प्रकरणें आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या तेरा प्रकरणांत गृहस्थाश्रमाचे सामान्य नियम सांगितले असून, पुढील सात प्रकरणांत संस्कार व अखेरच्या

नऊ प्रकरणांत कांहीं व्रतांचा विचार सांगितला आहे. अशा प्रकारचें ब्राह्म-
पंथाचें हें एकच नमुनेदार पुस्तक दिसतें. ह्यास्तव त्याची कांहीं कल्पना येण्या-
करितां पुढे प्रकरणशः त्रोटक माहिती दिली आहे.*

१ आवाहनः— ह्यांत, “ हे सच्चिदानंद हरी, तूं आमचा गुरु हो आणि
तुझ्या पवित्र नवविधानाच्या भक्त-वृंदांस आपले नवसंहितारूप नियमशास्त्र
कथन कर.” वगैरे मंगल आहे.

२ गृहः— घर व घरांतील वस्तु स्वच्छ, नीटनेटक्या व रमणीय असाव्यात.
परमेश्वरास गृहदेवता मानून त्यास तें अर्पण करावे. उपासनास्थानाच्या
भिंतीवर खालीलप्रमाणें ×बोधप्रद वाक्ये लिहावीं. परंतु शोभेकरितां किंवा
बोधाकरितां देखील कोणतीही प्रतिमा, मूर्ति, चित्रे‡ किंवा कसलीही
तसवीर अथवा मूर्तिपूजेचे चिन्ह ह्या पवित्र ठिकाणी ठेवूं नये.

३ गृहस्थः— फार लवकर किंवा फार उशिरां उठूं नये. उठल्याबरोबर
शुचिर्भूत होऊन प्रातःस्मरण करावे. मग नियमित व्यायाम करावा. तद-
नंतर नित्याचीं वर्तमानपत्रे असल्यास त्यांचे अवलोकन करावे. मग सुस्नात
व्हावे. खान करते वेळीं ऋग्वेदांतील खालील मंत्रानुरूप प्रार्थना करावी.

४ नित्याची उपासनाः— उपासनागृहांत प्रत्येकाने स्वच्छ वस्त्रें परिधान
करून आपआपल्या ठीक आसनावर बसावें. घरची मंडळी व पाहुणे ह्यां-

* सदर माहिती नगरकरकृत मराठी भाषांतरावरून दिली आहे. व ती
स्थालीपुलाक न्यायाने अति अल्प असली तरी ग्रंथपरिचयास पुरेशी आहे.

× सहृदयं संमनस्यं अविद्वेशं कृणो चः, अन्योन्यं अभिहर्यत वत्सं जातं
इषाध्या । अनुव्रतः पितुः पित्रो मात्रा भवतु सम्मनः जायापत्ये मधुमतिं
वाचं वदतु शांतिवान् । माते भ्राताभ्रातरं द्विषद् मा स्वसारं उत स्वसा, संम्यंच
सव्रतः भूत्वा वाच वदत भद्रया — अथर्ववेद ०

ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः । यद्यत्कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि
समर्पयेत् ॥ — ऋग्वेद.

‡ आपो अस्मान् मातरः शुद्धयंतु । विश्वं हि विप्रं प्रवहंति, देविः उदइद
आभ्यः शुचिरातः ऐमि । — ऋग्वेद.

† नंबर १४-संस्कार हें सदर पहा.

पैकीं पुरुषानें एके बाजूस व स्त्रियांनीं त्यांच्यासमोर दुसऱ्या बाजूस बसावें. यजमानानें व्यासपीठावर बसावे. प्रथम एक पद्य गावें, नंतर आवाहन करावें, नंतर पुन्हा सर्व स्त्रीपुरुषांनीं गीत गावें, ईशस्त्व करावा, नंतर ध्यान करावें. मग सर्वांनीं मिळून ठरीव प्रार्थना करावी. मग ईशस्तोत्र म्हणावे. इतकें झाल्यावर यजमानानें धर्मपुस्तकांतून शास्त्रवाचन करावें. ह्यानंतर त्या दिवसाची प्रार्थना करावी. त्यांत सर्वांनीं आपापल्या अंतस्थ मनोभावना ईश्वरास निवेदन कराव्या. अखेर आशीर्वचन मागितल्यावर सर्वांनीं उभें राहून आरती म्हणावी. परमेश्वरास त्रिवार नमस्कार करावा, आणि आनंद-भरित अंतःकरणानें शांतिः शांतिः शांतिः असे त्रिवार म्हणावे.

५ नित्याचें भोजनः—“ अश्रोथ वाथ पिबथ कुरुथ वाथ यत्ततः । यूयं कुरुत तत्सर्वं महिम्ने परमेशितुः ॥ ” आपापल्या जागीं बसल्यावर सर्वांनीं अन्नदायिनी विश्वजननीस नमस्कार करावा. नंतर यजमानाने प्रार्थना करावी. अन्नमध्यें सद्गुणांस आपल्या प्रभूची मूर्ति दिसली पाहिजे. अन्न सत्त्वशील असावें. मद्यासारखें काळकूट विष नाही. व्रतस्थांनीं मांसाहार करूं नये. जेवतांना वृत्ति आनंदित असावी.

६ कामधंदाः—काम नियमित, निरलस व संतोषवृत्तिने करावें. सर्व भार ईश्वरावर टाकावा. कुटुंबपोषणार्थ करावा लागणारा व्यवसाय कसाही असो, त्यास कंटाळूं नये. विश्वासपूर्वक कष्ट करणे, ही ईश्वराची श्रेष्ठ उपासना होय.

७ करमणूकः—उद्योग ही जशी आदिशक्तीची पूजा, तशीच करमणूक हीही त्या आनंदस्वरूपाची आराधना होय. तथापि व्यभिचार आणि मदिरा-पान ह्यांसारखा पृथ्वीवर दुसरा जीवंत नरक नाही. ऐषभारामी, विलासी, व थिल्लर अशा स्त्रियांशीं विशेष संभाषण व सहवास करूं नये. नित्य कोणत्या प्रकारची करमणूक करावी, व त्यांत किती काल घालवावा, हें प्रत्यक्ष प्रभूसच विचारावें. संगीत व नाट्यकला ही करमणूक चांगली आहे.

८ अभ्यास आणि वाचनः—शरीरास अन्न, आत्म्यास भक्ति, तसें मनास ज्ञानाचें खाजें लागतें. विशेषेंकरून सर्व राष्ट्रांतील धर्मपुस्तकांचा संग्रह करावा. वाचन मित असावें. अतिवाचनाचा दोष सहसा होऊं देऊं नये. कल्पित कादंबऱ्यांस भुलूं नये. नास्तिक ग्रंथांविषयीं सावध रहावे.

९ दानधर्मः—दानधर्मावांचून कोरडा भक्तिभाव शुष्क व शून्य दिसतो.

१० आप्तविषय आणि संबंधीः—संसारी मनुष्याचे संसारसंबंधी सर्व संबंध परमपवित्र होत.*

११ बंधुभगिनीः—मुलें मोठीं होऊन त्यांचे विवाह झाल्यावर पाहिजे असल्यास मुलांनी आपल्या पत्नीसह व मुलींनी पतीसह स्वतंत्र रहावें; परंतु परस्परांच्या प्रेमांत विपर्यास होऊं नये.

१२ पतिपत्नीः—विवाह हा दैवी संबंध होय. जो विवाहसंबंध प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या साक्षीने होत नाही तो मुळीं विवाहच नव्हे. अतएव, विवाह-देवतेसमोर मस्तक नम्र करावें, आणि तिचा आशीर्वाद संपादन करावा. स्त्री-पुरुषांची योग्यता व अधिकार सारखे आहेत तथापि पुरुषाने स्त्रीत्व पत्करून घरांतील गृहकृत्य करण्याची इच्छा धरूं नये. स्त्रीनेही अंगीं पुरुषपणा आणून पुरुषाचें काम करण्याची हांव धरूं नये. अशा स्त्रीचा सर्वथा नाश होईल. इहलोकीं स्त्री-पुरुषांचा विवाह कधीही पूर्ण होत नाही मरणोत्तर पतिपत्नींच्या आत्म्याचे शाश्वत ऐक्य व्हावयाचें असते. विवाह ही ह्या सुखाची प्रथम पायरी होय. जे पातिव्रत्य राखण्यास महत्प्रयास पडतात, निर्धास्त स्थलीं मात्र जे सुरक्षित रहातें, ते खरे पातिव्रत्य नव्हे.

१३ चाकरनोकरः—ज्या घरांतील माणसे आपल्या चाकरनोकरांना मायेनें वागवितात, आणि त्यांस कोणत्याही गोष्टीची वाण पडूं देत नाहीत, तें गृह धन्य होय.

१४ संस्कारः—सद्भक्ताने आपल्या घरांतील सर्व कायें अद्वितीय, अविनाशी परमेश्वराचे नामस्मरण करून करावीं. मूर्तिपूजेसंबंधीं संस्कारांचा लवलेशही त्यांत नसावा. सर्व संस्कार साधे व हृदयग्राहक असावेत. त्यांचा अर्थ सर्वास सहज समजेल असा असावा. ज्या कर्मांत भक्ति नाही. तीं सर्व व्यर्थ होत. सुगंधी धूप, सुवासिक पुष्पें, निर्मल उदक, भव्य निशाणें आणि सुंदर चित्रें, हीं सर्व भक्तीचीं उपकरणें होत. ईश्वराच्या घरीं सर्व काल शुभ आहेत. व सर्व स्थलें पवित्र आहेत. निव्वळ संस्कारांच्या अंगीं कोणत्याही प्रकारचा

* मातरं पितरं चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् ।

मत्त्व गृही निषेवेत सदा सर्व प्रयत्नतः —महानिर्वाण, ८:२४.

पवित्रपणा नाही. शुद्ध मनानें ते केले असतां मनावर त्यांचा परिणाम अत्यंत पवित्र होतो. नवविधान धर्माच्या अनुयायांनीं प्रत्येक संस्कार एकसारख्या रीतीनें करावा.

१५ जातकर्म:—प्रथम दाईनें मूल धुतल्यानंतर आईनें त्याचें मुखकमल अवलोकन करून त्याचें चुंबन करावें, व नेत्र निमीलित करून शांत चित्तानें प्रार्थना करावी. नंतर पित्याने अवलोकन करावें आणि ईश्वराची स्तुति करावी. एक महिना झाल्यावर जातकर्म करावें. त्या वेळीं इष्टमित्रांस पाचारण करून नित्योपासनेचा पूर्वभाग सपत्यावर मुलाच्या बापानें त्याच्या रक्षणाबद्दल देवाची प्रार्थना करावी. त्यानंतर ब्राह्मोपासकानें आशीर्वचन म्हणावे व सर्व भक्तजनांनीं ॥ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ असें त्रिवार म्हणून एका पद्यानें उत्सवाची परिसमाप्ति करावी.

१६ नामकरण:—मूल सहा महिन्यांचे झाल्यावर त्याचें नांव ठेवावे. ह्या प्रसंगीं मुलाला अभ्यंगस्नान घालून वस्त्राभरणांनीं भूषित करावें. आपल्या देशाचारास अनुसरून मुलाच्या कपाळीं चंदनतिलक लावावा. उपाध्यायानें प्रथम ईश्वरोपासना करावी. मुलाच्या बापाने त्यास हातांवर घेऊन व्यास-पीठासमोर उपासकाच्या सन्मुख उभे राहून प्रार्थना करावी. त्यानंतर उपाध्यायानें मूल आपणाजवळ घेऊन त्याचें नांव ठेवावे व मुलाच्या गळ्यांत पुष्पहार घालावा. नंतर सर्वांनी त्रिवार ॥ शांतिः ॥ असे म्हणावे. मग त्याचें उष्टावण प्रथम आईनें व नंतर आलेल्या पोक्त स्त्रियांनीं करावे. त्या वेळी मंगलवाद्यें वाजवावीं.

१७ दीक्षा:—पुत्राचे धर्मशिक्षण पूर्ण झाल्यावर व त्यास सोळा वर्षे पुरीं झाल्यावर, त्यास ब्राह्मदीक्षा द्यावी. त्यासाठीं मुलानें अभ्यंगस्नान करावें स्नान सप्त आले म्हणजे बापानें नवविधाननिशाणमुद्रित अशा पात्रानें त्याच्या मस्तकावर उदक सिंचन करावें. “ह्या शांतिजलाच्या योगे जसा देहाचा सर्व ताप नाहीसा होतो, तद्वत् परमेश्वर आपलें कृपावारी सिंचन करून अंतःकरणास शांति देवो.” असे मुलानें त्या वेळीं म्हणावें. नंतर शुभ्र वस्त्र परिधान करून त्यावर भगवे उपवस्त्र घ्यावें. नंतर मुलाच्या बापानें उपाध्यायास सन्मुख वेदीसमोर मुलासमवेत उभे राहून दीक्षेबद्दल याचना करावी. त्यानंतर आचार्यांनीं दीक्षार्थी मुलास तत्संबंधी कांहीं सूचक प्रश्न विचारावे. त्या

प्रश्नास अनुलक्षून मुलांनीं उत्तरे द्यावीत, त्यांत खालीलप्रमाणें वचनें असावीत. “आत्मा अनंत कालपर्यंत उन्नतशील आहे. मनोदेवतेच्या द्वारे परमेश्वर आपली इच्छा मनुष्यास कळवितो व विवेकाच्या द्वारे मनुष्यास सत्यासत्याचे पूर्ण ज्ञान होतें. सरळ विचार, अचल विश्वास, शुद्ध भक्ति, खरा योग, सात्त्विक वैराग्य व अखंड कर्तव्यतत्परता, हीं सर्व सत्य धर्माचीं अवश्य अंगें होत. साधु पुरुष कितीही पवित्र असला, तरी तो प्रत्यक्ष ईश्वराचा निष्पाप, निष्कलंक अवतार आहे असे मानावयाचे नाहीं. साधु पुरुषांच्या सोज्ज्वल उक्ती धर्मग्रंथांतून लिहून ठेवल्या आहेत. ज्या ज्या मानाने त्या शुद्ध व अबाधित असतील त्या त्या मानानें त्या ग्रंथांचा आदर योग्य होईल. विवेकपूर्ण वागल्यानें सर्वास प्राप्त होणारा जो मधुमय ईश्वरसहवास तोच स्वर्ग होय.” ह्याप्रमाणें दीक्षासंस्कार आटोपल्यावर आचार्याने ह्या नूतन ब्राह्मास ‘नवविधाना’चे निशाण द्यावें आणि समाजाच्या नांवानें दोन पोक्त सभासदांनी शास्त्रवचने आणि नवसंहिता तसेच नित्योपासनेकरितां एक आसन इतक्या देणग्या द्याव्या. नंतर परमेश्वरास बंदन केल्यावर सर्व समाजानें “ब्रह्मकृपाहि केवलं” हे ठरीव पालुपद म्हणून ‘शांतिः’चा त्रिवार उच्चार करावा. विवाहाच्या कामीं अविचार आणि उतावळी करून बहुतांनीं आपल्या हातानें आपला नाश करून घेतला आहे. यास्तव तरुणांनीं फार सावध रहावे.

१८ विवाहः—स्वेच्छेच्या भरीस पडून फार लवकर अथवा फार उशिरां विवाह करूं नये. देहस्वभावानुरूप शरीर आणि मन परिपक्व दशेस आलें म्हणजे विवाह करण्यास प्रवृत्त व्हावें. विवाह होण्याच्या अगोदर मुलें जाणतीं व समजूतदार असल्यास त्यांच्या वारवार भेटी होऊन परस्पर संभाषण व्हावे. असे प्रसंग बडील माणसांच्या संमतीनें त्यांच्यासमोर व्हावेत. पुरुषास एकच पत्नी आणि स्त्रीस एकच पति असावा. कोणत्याही कारणावरून काडी मोडून विवाहमुक्त होऊं नये. बधूवरांची कुळें जेवढीं दूर संबंधाचीं असतील तेवढीं चांगलीं. विवाहसंस्कारांत, वाग्निश्रय, विवाहवस्त्र व सुवर्ण-गुलीयक देऊन वराचा सत्कार, बधूवरांचीं लग्नास संमति, कन्यादान, विवाह-बधन (बधूवरांनीं परस्परांचा उजवा हात धरून त्यावर पुष्पमाला बांधणें आणि बधूवरांनीं प्रतिज्ञा करणें) व प्रार्थना असे भाग असतात. त्यानंतर

उपाध्यायाने वधुवरांस उपदेश* करून आशीर्वाद द्यावयाचा असतो. इतके झाल्यावर धार्मिक विधि पुरा झाला. तरी कायदेशीर हक्कांसाठी तो विवाह नोदून घ्यावा लागतो.

१९ अन्त्येष्टीः—यांत मरणाराने अंतसमर्था विश्रजननीस उद्देशून करावयाची प्रार्थना, मरणोत्तर उपाध्यायांनी करावयाची प्रार्थना व देवर्षी अग्नि लावणाऱ्या आत्माची प्रार्थना इत्यादि गोष्टींचा समावेश होतो.

२० श्राद्धसंस्कारः—मृताशौच सात दिवस धरावे. अशौचदर्शक म्हणून आतांनी उजव्या दंडावर अथवा छातीच्या डाव्या बाजूवर वेगळ्याचक भगव्या वस्त्राचा तुकडा लावावा तसेच सुतकी घर इतरांस समजावे म्हणून ओटीवर आढ्यापासून जमिनीपर्यंत एक भगवा कपडा टांगून ठेवावा. आठव्या दिवशी मृताच्या शरीराची राख एका कुंभांत भरून श्राद्धकर्त्याने तो कुंभ घेऊन पुढें चालावे व त्याच्या बरोबर बरील भगव्या फडवयांचे निशाण घेऊन कोणी चालावे. मग नियमित स्थळी श्राद्धयाना आल्यावर सर्वांनी उभे रहावे व उपाध्यायाने प्रार्थना करावी. त्यानंतर तो रक्षाकुंभ जमिनीत खोल घुरावा व त्याच्यावर संगमरवरी शिला उभी करून त्यावर मृताचे नांव वगैरे खोदावे. नंतर श्राद्धकर्त्याने व उपाध्यायांनी प्रार्थना करावी, व आशीर्वाद मागावा. नंतर “ब्रह्मकृपाहि केवलं” आणि त्रिवार “शांतिः” याचा उच्चार करून ह्या विधीची परिसमाप्ति करावी. तसेच शक्त्यनुसार दानधर्म करावा.

२१ व्रतेंः—व्रतांच्या योगें पुण्यप्राप्ति होत नाहीं; परंतु ती धर्माचरणाच्या कार्मी साधनांदाखल उपयोगी पडतात. पातिव्रत्य, पत्नीव्रत, शिष्यत्व, भूतदया, आत्मपरीक्षण, शांति, आत्मसंयमन, भक्ति, योग, वैराग्य इत्यादि अनेक प्रकारचीं व्रते आहेत. परमेश्वराची प्रार्थना हें प्रत्येक व्रताचें जीवन होय. नवसंहितेत आठ व्रतेच विवक्षित रीतीने सांगितली आहेत.

२२ रिपुसंहारः—म्हणजे षड्विपूचें दमन हे व्रत अत्यंत श्रेष्ठ होय. हे व्रत घेण्यापूर्वी चित्तास घोर अनुताप झालेला पाहिजे. याप्रमाणे तयारी झाल्यावर व्रत घेण्यासाठी ठरविलेल्या दिवशी सुस्नात होऊन एकांतरस्थळीं

* ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तत् ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥

जावे व तेथे अतःकरणातील सर्व घोर पातकं ईश्वरास निवेदन करून त्याची करुणा भाकावी. अनुतापानें अंतःकरण दग्ध होऊन नेत्रातून अश्रुधारा बाहूंत लागाव्या. त्यानंतर पुन्हा स्नान करून प्रातरूपासना करावी व ती संपल्यावर सर्वांच्या समोवतीं अथवा एकातस्थळां वसून रिपुसंहारव्रत ग्रहण करावें. त्यात प्रथम परमेश्वराची प्रार्थना करून त्याचे साहाय्य मागावें आणि नंतर ज्या मनोवृत्तीचा संहार कर्तव्य असेल, तिला शब्दार्ना यथेच्छ ताडन करून तिची पुरी निर्भर्त्सना करावी, आणि नंतर पुन्हा ईशप्रार्थना करावी.

२३ शिशुशिक्षण: --- यात लहान मुलामुलींस चित्रलेखाच्याद्वारे धर्माची व नीतीची पुष्कळ तत्त्वे चांगल्या रीतीने शिकविता येतात. घरात सारकून तयार केलेल्या जमिनीस साधनस्थान म्हणतात. व्रताच्या प्रथम दिवशीं मुलास स्नान घातून त्याच्या गळ्यात पुष्पमाला घालाव्या व त्यास उपासना ऐकवून साधनस्थानीं न्यावे. तेथे मुलाने ईश्वराचे मंगल केल्यावर देवाचा आशीर्वाद मागावा. नंतर आईने साधनपटावर रांगोळीने १ हा अंक काढावा. मुलाने तो मोठ्याने वाचून त्यावर फुले वाहावीत. नंतर आईने “ एक देव, एक भाव, एक कुटुंब, एक शास्त्र आणि एक मुक्ति ” असे मुलाकडून म्हणवावे. नंतर एकाच्यापुढे नवविधानाचे निशाण काढावे. त्यावर मुलाने फुलें वाहावी; आणि आईबरोबर पवित्र नवविधानाचा जयजयकार करावा. तिसऱ्या चित्रात चारी खंडाचे नकाशे काढून दाखवावे. त्यावर पूर्ववत् मुलाने फुले वाहावीं आणि म्हणावे “ सर्व पृथ्वीवर शांति आणि समाधान वास करो, चारी खंडातील लोकांत ऐक्य व प्रेम यांचें वर्धन होवो ! ! ” याप्रमाणे आईने निरनिराळी चित्रे काढून त्यावर मुलीने फुले वाहावा, आणि आईबरोबर ठरीव वाक्य उच्चारवे. उदाहरणार्थ: -पैशाच्या पिशवीचें चित्र काढल्यावर त्यास फुले वाढून “ परमेश्वराचें शाश्वत सत्य सर्व ऐहिक संपत्तीहून अत्यंत मोलवान होय ” असे म्हणावे. सूर्यचंद्र काढल्यास, “ माझी कीर्ति सूर्याप्रमाणे तेजस्वी व प्रेम चंद्राप्रमाणे आल्हाददायक असो ”; नदी काढल्यास, “ तिच्या प्रवाहाप्रमाणे माझा जीवनप्रवाह सर्वांस सुखद होवो ! ” चंद्रन वृक्ष काढल्यास “ माझ्या छलकांसही माझेकडून आराम मिळो ” असे मुलांकडून म्हणवावे. व्रत घेणारी मुलगी असल्यास तिला अनुरूप चित्रे व वाक्ये यांजोर्वांत जसं: -कंकणाचे चित्र काढल्यास “ दान हें माझे हातातील रत्नकंकण

होवो. लुगडें काढल्यास, विनयवस्त्र माझ्या सर्व दोषांवर बांधरुण घालो. इत्यादि प्रकारें शिशु-शिक्षण अथवा चित्रसाधन हें व्रत सात दिवस करावें. शेवटच्या दिवशीं मुलाच्या हातून त्याच्या सोबत्यास स्वाऊ द्यावा. गरीबांस दानधर्म करावा. तसेंच गाईगुरांस वैरण व पक्षांस धान्य चारावें.

२४ आत्मिक विवाहव्रतः— आपला विवाहसंबंध विशेष आत्मिक करावा, अशाविषयीं कोणा दंपत्यास ईश्वरी स्फूर्ति झाली असतां, त्यांनीं मात्र त्या स्फूर्ती-नुरूप हें आत्मिक विवाहव्रत करण्यास प्रवृत्त व्हावे, इतरांनीं होऊं नये. ह्या व्रतांत प्रथम तीन दिवस ईश्वरभजनादि धर्मसाधनें करून पूर्वतयारी झाल्यावर चवथ्या दिवशीं नवरात्राचोने सुस्नात होऊन भगवी वस्त्रे परिधान करावीं, आणि नित्योपासना झाल्यावर सात दिवस व्रतस्थ राहण्याची प्रतिज्ञा करावी. नंतर उभयतांचे सव्यकर सुमनग्रथीने बांधून प्रतिज्ञा करावी. पतीनें पत्नीस कषायवस्त्र, आसन, धर्मपुस्तक व नवविधानाचे निशाण द्यावें, व त्याचा तिनें स्वीकार करावा. नंतर पतीनें ईश्वराची प्रार्थना करावी.

२५ ब्रह्मचर्यः—ह्या व्रताचें वर्णन करायला नकोच.

२६ वैधव्यः—हेंही व्रत विधवेने मी पुन्हा विवाह करणार नाहीं व माझें पातिव्रत्य मी अन्य पुरुषास सहसा अर्पण करणार नाहीं, अशा प्रतिज्ञा-पूर्वक असतें.

२७ साधकः—हें व्रत साधकांनें आपलें सर्व जीवन नवविधानधर्मबंधु-गणाच्या सेवेस अर्पण करण्याचें असतें.

२८ विरक्त गृहस्थाश्रमः—ह्या व्रतांत साधकाची सर्व प्राप्ति पवित्र नव-विधानास अर्पण करावयाची असते.

२९ धर्मप्रचारकः—ह्याचीही दीक्षा तदनुरूप असून दीक्षा घेतल्यानंतर नूतन प्रचारकास जुन्या प्रचारकवर्गानें आर्लिगन द्यावे आणि एक कमंडलू व वीणा ह्यांची देणगी द्यावी, असा विधि असतो.

ब्राह्मधर्ममते सदर पुस्तकाच्या अखेरीस दिली आहेत, ती अशीः—

१ परमेश्वर एक आहे. तो अनादि, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, निरवयव, ज्ञान-स्वरूप, परम पवित्र, कल्याणनिधान, आनंदमय, पतितपावन, असा आहे.

२ मनुष्यास आत्मा आहे. तो अमर, अविनाशी आणि उन्नतस्वरूप आहे. परमेश्वराशीं त्याचा साक्षात् व नित्य संबंध आहे.

३ परमेश्वराच्या ठायी प्रीति, पूज्यत्वबुद्धि आणि अनन्यभाव ठेवून सत्पूर्वक त्याचें मानसिक भजनपूजन करणें हीच त्याची शुद्ध उपासना. हिच्याच योगें इहलोकी व परलोकी शाश्वत सुखप्राप्ति होते.

४ परमेश्वर सावयवरूपानें पृथ्वीवर अवतार घेत नाहीं. सर्वथा सत्य व सर्वांशी प्रमाण असें कोणतेंही एक धर्मपुस्तक त्याने दिलेले नाहीं.

५ मनुष्याच्या अंतर्त्यामी परमेश्वरानें आपल्या पावित्र धर्मबीजाची स्थापना करून ठेविली आहे. तद्द्वारां मनुष्यमात्रास सत्य-धर्माचें ज्ञान होतें. हा धर्मभाव शुद्ध व सात्त्विक पुरुषांच्या ठायी विशेष जागृत असतो.

६ परमेश्वर सकल मनुष्यमात्राची प्रेममयी माता, अतएव प्रत्येक पुरुष आपला बंधु, व प्रत्येक स्त्री आपली भगिनी असा मंगलभाव अंतःकरणात सदैव जागृत ठेवून प्रत्येकानें वागावे.

७ मनुष्यास आपल्या पापपुण्याचा इहलोकी व परलोकीही हिशेब द्यावा लागतो. पातकांबद्दल परमेश्वर दंड करितो तो मनुष्याच्या हितार्थ करितो. हा दंड अनंत कालचा नसतो.

८ कृत-पातकांबद्दल अनुत्तम अंतःकरणाने परमेश्वरास शरण जाणें, व त्याजवर आपला सर्व भार टाकून पातकांपासून सर्व प्रकारे दूर राहण्याविषयी निरंतर जागृत राहणे हेंच पापाचें खरें प्रायश्चित्त.

ह्या नवसंहितेंत गृहस्थाश्रमाचें जें चित्र रेखाटलें आहे, तें अलीकडील साहेबी थाटाच्या हिंदूप्रमाणेंच मिश्र स्वरूपाचे आहे, हें वाचकांस कळून येईलच. आर्यांच्या संस्कारांवरील गीर्वाण भाषेचा पडदा काढून ते त्यांनी उघड केले खरे; पण पुन्हा इंग्रजी पेहराव चढविण्यांत कोणती राष्ट्रीय भावना साधली, तें समजणें कठीण आहे. फारा वर्षांच्या रूढीमुळे संस्कारांचा अर्थ इतका उघड केलेला कित्येकांस पाहवणार नाही. संहितेंने आपलें हृदय इतकें मोकळे केलेलें इंग्रजी पेहरावांतच साजेल, असे वाटूनच कदाचित् त्यांनी या परभाषेचा आश्रय केला असेल. आपला संप्रदाय एकसूत्री व सघटित असावा, म्हणून केशवचंद्रांनी त्यांस ग्रंथरूपानें ग्रंथी मारली खरी. पण त्याचा परिणाम मात्र अगदीं उलट झाला. गीर्वाण भाषेंतील अनेकार्थतेचा अनर्थ ह्या इंग्रजी संहितेसही टाळतां आला नाहीं. हिंदुस्थानांतील साऱ्या हिंदु सुधारकांस किंबहुना चारी खंडांतील

लोकांस समजावी, म्हणून ही संहिता इंग्रजीत लिहिली असेल. पण चारी खंडांतील लोक अथवा चारी धामांचे हिंदु राहोत, खुद्द केशवचंद्रांचे बंगाली शिष्यवर्गातच नवसंहितेच्या रहस्याबद्दल एकवाक्यता राहिली नाही. आणि शेवटी जे पंथभेद व्हावयाचे ते झालेच. तेव्हां ईश्वरीलीला अचित्य आहे, हेंच खरे !

प्रकरण चौदावे सिंहावलोकन

इ. सन १९२५ च्या वर्षी बर्पारिभी केशवचंद्राचे चिरंजीव एके ठिकाणी असे म्हणतात की, “ह्या भारतवर्षात जर पुढे एखादा सद्धर्म प्रस्थापित व्हावयाचा असेल, तर त्याचा उगम राममोहन व त्याचे सच्चिद्व्य देवेद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ह्यांच्या उदार अंतःकर्णांतच आपल्याला आढळेल.” सेनबाबूंनी केलेल्या ह्या भविष्यांत कितपत तथ्य आहे, ते भविष्यकाळ तर ठरवीलच; परंतु ह्यासंबंधी आपल्याला आजही विचार करतां यावा, म्हणून देथे थोडे थोडून झालेल्या विषयाचे सिंहावलोकन केलेले आहे कारण ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासाचा पूर्वर्ग येथेच समाप्त होतो. वरील अवतरणांत ज्या तीन प्रमुख व्यक्तींचा उल्लेख झाला आहे, त्यांचें चरित्र व चारित्र्य यांचे येथवर विस्तृत वर्णन केले आहे. ह्या तीन चरित्रांत अनुक्रमाने ज्ञान, प्रेम आणि जनसेवा हे तीन गुण प्रगट झाले असून ह्या अनुक्रमांतच ब्राह्मेतिहासाची उत्क्रांति दिसून येते, असे मानतात. प्रकृत विषयासंबंधी महाराष्ट्रीय वाचकांस विशेष माहिती असण्याचा सभव नसल्यामुळे सदरहू विषयाची माहिती जास्त तपशीलवार पूर्व ग्रंथांत दिली आहे. ब्राह्मसमाज ही संस्था महत्त्वाची असल्यामुळे तीस अधिष्ठानभूत अशा ह्या तीन संस्थापकांच्या चरित्रांचा संक्षेप करून चालले नसतें, तसेंच त्यांचे सहकारी मित्र व अनुयायी यांच्या संबंधीही त्रोटक माहिती देणे भाग होते. असो. ह्याप्रमाणे आतांपर्यंत झालेल्या ग्रंथविस्ताराबद्दल खुलासा करून आपण ह्यापुढे येथपर्यंत वर्णित झालेल्या विषयांचा सारांशरूपानें विचार करूं.

ह्या तिसऱ्या भागांतील केद्रीभूत व्यक्ति केशवचंद्र सेन, ह्यांच्याबद्दल सर्वासूच कमीअधिक प्रमाणानें आदर वाटत असला, तरी त्यांनीं केलेल्या कार्याबद्दल सर्वांचे सारखेच अभिप्राय पडतील असें नाही. निरनिराळ्या तऱ्हेने त्यांच्या कार्याकडे पाहतां येईल. कित्येकांच्या मतानें ख्रिस्तीकरणाची लाट थोपवून घरणें एवढेंच जनतेचें कार्य त्यांच्याकडे होतें, व तें त्यांनीं सिद्धीस नेलें. रामकृष्ण-

परमहंस म्हणत कीं, मी काय एक लांकडाचा ओंडा आहे; पण केशवचंद्र सेन म्हणजे लोकसंग्रहाचें मोठेच जहाज आहे. मॅक्समुल्लरसाहेब यांस असे वाटलें कीं, एका केशवचंद्रांनीं भारतवर्षास एक शतक पुढे ढकलले. मिस कॉलेट ह्या ब्राह्मणइतिहासकार बाईना केशवचंद्र सेन हे एक अद्वितीय धर्मगाजी होऊन गेले असे वाटले. अशा त्यांच्या ह्या धर्मकार्याचा थोडा तपशीलवार विचार होण्याकरितां एक दोषां सुप्रसिद्ध लेखकांचे विचार आम्ही पुढें सविस्तर देत आहोत.

एक इंग्रजी विद्वान् लेखक फ्रँक लिलिंम्स्टन असे म्हणतात कीं:— केशवचंद्रांचा भारतवर्षीय ब्राह्मणसमाज स्थापन झाला, त्या वेळीं त्यांच्या धार्मिक विचारांतील मुद्दे पुढीलप्रमाणें होते:—

१. ईश्वर हा सृष्टीचें आदिकारण नाही. त्यानें इच्छामार्गेकरून सर्व सृष्टि शून्यांतूनच निर्माण केली; व तिचे तो धारण करीत आहे. असें ठरविण्यांत ब्राह्मणांनीं पूर्वाचार्यांच्या विचारांत पुष्कळच सुधारणा केली. ईश्वराला सृष्टीहून अत्यंत भिन्न व स्वतंत्र मानले, त्यामुळें धातु, पाषाण अथवा माणसे यांत ईश्वरभाव मानून त्यांची पूजा करणें हें अशक्य झाले. त्याचप्रमाणें सृष्टीला उपादान कारणही ब्रह्म आहे असे त्यांनीं मानले नाही. तसेच अभावांतून भावरूप कांहींच उत्पन्न होणार नाही, हा सांख्यसिद्धान्तही त्यांनीं मानला नाही, यामुळें सर्व देवमयत्वभाव त्यांना टाळतां आला. आणि सृष्टीला सत्यत्व दिल्यामुळें अद्वैत्यांच्या मायावादाचाही आश्रय त्यांना करावा लागला नाही.

२. त्यांचे दुसरें तत्त्व असें कीं, निसर्ग आणि उपजतबुद्धि यांतच सारे धर्मशास्त्र आले; असे ठरविण्यांत त्यांनीं हिंदूंची श्रुतिस्मृतिपुराणें व ख्रिस्त चारित्र्याचें ऐतिहासिक सत्य या सर्वासच हरताळ लावला. निसर्गाचें पुस्तक व ईश्वराची प्रेरणा ह्याप्रमाणे बाह्य सूचना जरी त्यांनीं मानल्या तरी व्यवहारतः ब्राह्मणांनीं आपला धर्म मनोमयच मानला. ते म्हणतात आमचें धर्मशास्त्र असें कांहींच नाही. कारण प्रत्येक व्यक्तीस होणारी अंतःप्रेरणा हेंच त्याचे धर्मशास्त्र. तो अंतःप्रेरक साक्षात् ईश्वर आहे. अर्थात् त्या ईश्वराची ओळख करून देण्याचें काम जीज्ञससारख्या मध्यस्थाकडून होत नसून, उलट अशा सत्पुरुषांची ओळख करून देणारा तो आत्मप्रेरक ईश्वरच आहे. असा वास्तविक प्रकार असतां परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान धर्म-

शास्त्रे अगर सत्पुरुष करून देतात, असे मानणें असंबद्ध आहे. प्रतापचंद्र म्हणतात कीं, ईश्वरवादीधर्म दोन प्रकारचा आहे. एक बाह्यप्रेरित व एक अंतःप्रेरित. सृष्टींतील अनंत घडामोडींच्या अवलोकनाचा जो परिणाम मनुष्याच्या मनावर होतो तो बाह्यप्रेरित धर्म होय. तो मनुष्याची ग्राहक शक्ति व बाह्य परिस्थिति ह्यांवर अवलंबून असल्यामुळे, कांहीसा अनिश्चित स्वरूपाचा असतो; परंतु दुसरा धर्मप्रकार आपल्या ठिकाणीं असलेला जो ईश्वरी अंश, त्याजकडून प्रेरित झालेला असतो. एकांत मनुष्य ईश्वराच्या शोधांत असतो, तर दुसऱ्यांत ईश्वरच मनुष्याच्या मागे असतो. प्रतापचंद्रांचे आणखी म्हणणे असे कीं, सर्व धर्मांचाच पाया वरील प्रमाणे असतो. मात्र इतर धर्मांतून ह्या पायावर खिस्त, महमद अथवा कृष्ण अशा अलौकिक व्यक्तींचा डोलारा उभा केलेला असतो, तसा ब्राह्मांनीं उभा केलेला नाही. [ह्या वरील विवेचनावरून प्रतापचंद्रांनीं गृहित धरलेल्या ह्या दोन प्रेरणांहून भिन्न अशी सद्गुरूंची अमोघ व दिव्य प्रेरणा असते, ही गोष्ट त्यांना पटली नव्हती, असें दिसतें.]

३. ईश्वराला व्यक्त होण्याला शरीराची आवश्यकता नाही. जो ईश्वराला जाणत नाही, तो खाइस्टला काय जाणणार ? अवतार म्हणजे देव मनुष्य होत नाही. तर मनुष्यांतील देवांश विशेष व्यक्त होतो व अशा पुरुषास आपण ईश्वरी संदेश सांगणारे धर्मोपदेशक मानतो. ह्याप्रमाणे त्यांचे तिसरे तत्त्व होते.

४. त्यांचे चवथे तत्त्व असे होते कीं, ब्राह्मधर्म हा इतर सर्व धर्मांहून भिन्न असूनही तो सर्व धर्मांतील रहस्यरूप आहे. ह्यांत निरनिराळ्या धर्मांतील आज्ञांचा अगर सिद्धान्तांचा केवळ संग्रह केलेला नसून त्यांची एका सत्य धर्मांत एकवाक्यता केलेली आहे. अर्थात तो सनातन हिंदुधर्मांतून अथवा खिस्ती धर्मांतून निघालेला नसून, मानवी अंतःकरणांतच तो प्रादुर्भूत होतो.

५. त्यांचे पांचवें तत्त्व प्रत्येक जीवानें आपल्या कर्मांचे फळ इहलोकीं किंवा परलोकीं भोगलेच पाहिजे असे आहे. सदाचार व सत्कर्म ह्यांनीं ईश्वरी कृपा होऊन मनुष्याचा उद्धार होतो. पापक्षालन खऱ्या पश्चात्तापाणें होतें. जेव्हास खाइस्टासारखा मध्यस्थ सर्व जीवांच्या पापांचें निरसन करतो, ही गोष्ट त्यांस मान्य नाही. ह्यावर खिस्ती आक्षेपक असा प्रश्न विचारतात की,

पश्चात्तापाने आपलें पापक्षालन होईल असे मानले, तरी आपल्या पापाचे परिणाम जे इतरांवर घडतात, त्यांचे निरसन आपल्या पश्चात्तापानें कसें होणार ? शिवाय हा पामर जीव इतका विषयाधीन व स्वभावतःच पापी आहे कीं, त्याचे व दुसऱ्या त्याच्याच सारख्या अनंत जीवांचे पाप केवळ ईश्वरी कृपेवांचून—आणि त्यासाठी जीवसर्गे मध्यस्थी केल्यावांचून—निरसन होणे शक्यच नाही.

मनुष्यप्राणी हा भावनाप्रधान आहे. त्याच्या भावनांपुढील पापात्मक आमिष दूर करावयाचे तर त्या भावना तितक्याच उत्कटतेने ईश्वराकडे लावणे जरूर आहे. अशा रीतीने नवविधान धर्मातील भावनांच्या अतिशयाचे ते समर्थन करतात. ते पुढें असेही म्हणतात कीं, भावनात्मक धर्माला मानवी व्यवहाराचे नीतिधर्मही लागत नाहीत. किंबहुना भावनाप्रधान भक्त अनीतीच्या मार्गानें जाण्याचा संभवच नाही.

असो. ह्याप्रमाणे हिंदुधर्मास सोडून ख्रिस्ती धर्माकडे जाऊं पहाणारा हा नवविधानपंथ कोणत्याच धर्माशीं साम्यता पावला नाही. ख्रिस्ताचें इह-लोकींचें चरित्र सत्य मानलें असतां ते साधक जीवास उत्कृष्ट मार्गदर्शक होतें, व त्याच्या उद्धारक उत्तर-चरित्रावर निष्ठा ठेवल्याने जीवार्ची पाप-विमोचनाची काळजी दूर होते, असें जे ख्रिस्ती मत, ते नवविधानाने अमान्य केले, आणि हिंदुधर्मशास्त्रांतील प्रामाण्यावरही त्यांनी विश्वास ठेवला नाही. अशा रीतीने धर्मशास्त्र व ईश्वराची अथवा सत्पुरुषांची सगुण चरित्रे हीं पूर्वजांच्या अनुभवांनीं सिद्ध झालेलीं प्रमाणें झिडकारून त्यांनी जो भावना-प्रधान असा मनोमय धर्म आरंभिला, तो ख्रिस्ती व हिंदु दोन्ही धर्मांतील लोकांस बेजबाबदारपणाचा वाटला, व ह्यांतच त्या पंथाच्या अपयशाची गुरु-किल्ली आहे, असें त्यांचे टीकाकार मानतात.

दुसरे प्रसिद्ध ब्राह्मइतिहासकार पंडित शिवनाथशास्त्री हे केशवचंद्रांच्या गुण-दोषविवेचनाचा असा आढावा काढतात कीं, केशवचंद्रांच्या विशिष्ट शिकवणीचा पहिला मुद्दा आधिदैवतवाद व त्यांत ईशवाणीचें महत्त्व हा होय. त्यांत धोरण सोडून त्यांनीं अतिरेक केला, यामुळे मात्र त्यांस फाजित पावावें लागलें. त्यांच्या उपदेशाचा दुसरा मुद्दा, सामाजिक सुधारणांचा धार्मिक कर्तव्यांतच अंतर्भाव करणे हा होय. अनासक्ति, इंद्रियदमन, ब्रह्मचर्य,

इत्यादि हिंदूंच्या कडक व अव्यवहार्य शिस्तीची कदर कमी करून साध्या नीतिमर्यादेने त्यांनी देवाचे राज्य येथें सुरू केले ! पश्चात्ताप आणि प्रार्थना हें त्यांचें तिसरे रहस्य होय. ह्याची सविस्तर चर्चा पूर्वी झालीच आहे. शरणागति हा चवथा मुद्दा आणि रक्ष तत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणी भक्तीचा उत्कर्ष करणे, हे त्यांचे पांचवे रहस्य होय. केशवचंद्रांनी तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले नसले तरी त्यांचें चरित्र म्हणजे मूर्तिमंत तत्त्वज्ञानच होतें. आणि त्यांस भक्तीचा पेहराव असल्यामुळे ते सामान्य जनतेसही लोकप्रिय झाले. त्यांच्यासारख्या थोर ब्राह्म-पुढाऱ्यांनी हातापायांत धुंगूर बांधून नाचावे ही गोष्ट राजनारायण प्रभृति कित्येक ब्राह्मांस आवडली नाही. पण त्यादर केशवांचे म्हणणे वरती दिलेंच आहे कीं, पापात्मक भावनांत भन हे गुंतणारच; मग तिकडून त्यास काढण्यासाठी तितकाच भक्तिप्रेमाचा अतिशय करावयास पाहिजे. धर्मास सार्वजनिक व सर्वसंग्राहक रूप देणे, ही त्यांच्या उद्योगांतील सहावी बाब होती, आणि जनसेवा तीच ईशसेवा ही सातवी गोष्ट झाली. आपला नवविधान धर्म हा ईशप्रणीत असल्याबद्दल निष्ठा हे त्यांचें आठवें तत्त्व असून नववा प्रकार म्हणजे रोजची उपासना होय. असे हे नवगुणात्मक नव-विधानाचें विधायक स्वरूप होते. ह्या विधायक कार्यक्रमानुरोधर विघातक गोष्टीसही त्यांनीच चालन दिलें. सर्व धर्म सत्यस्वरूप आहेत, असें मानून त्यांनी धार्मिक रूढीस व व्रतवैकल्यांसही ईशप्रणीत धर्माइतके महत्त्व दिले, व निरनिराळे विधि सुरू केले. त्या धर्मविधीतही लोकांचा गैरसमज करणारे अर्थवादात्मक स्तुतीचें स्तोम फारच माजले. या स्तुतीबरोबर विरोधकांचा द्वेषही वाढला. वाढत्या स्त्रीस्वातंत्र्यास विनाकारण आळा घातला, आणि आपल्या स्वातंत्र्यास आड येऊं पहाणारे समाजाचें प्रातिनिधिक स्वरूप झुगारून दिलें. आपली महती इतकी वाढविली कीं, आचार्य गृहणून केशवचंद्र जें जें सांगतील तें तें सर्वांनी श्रद्धापूर्वक मानलेंच पाहिजे, त्यांचा अधिक्षेप करतां कामा नये, असें त्यांनी ठरविलें. त्यांचें म्हणणें असे होते कीं, धार्मिक संस्था ह्या अवतारी व अधिकारी पुरुषांच्या आशेनेच चालावयाच्या त्यांस प्रातिनिधिक नियंत्रण घालू पाहणें मूर्खपणाचें आहे. तेव्हां धर्मपीठावरून ते जें सांगतील तें प्रमादरहितच असलें पाहिजे, ह्याबद्दल शंका न घेतां तें सश्रद्ध मनानें ऐकावें. कारण आपली श्रद्धा चुकीची असली तरी सर्वश परमेश्वर

अद्यावानास आपण होऊनच खरें ज्ञान देतो. ह्या त्यांच्या महतीच्या बढाईने ते आपल्या अनुयायांत जसे आदरणीय वाटले, तसेच बाहेरच्या मंडळींत तिरस्करणीय झाले.

ते कांहीं असले तरी त्यांचा नवविधान पंथ विशेषेकरून पुढील तीन गुणांनी विशेष विधायक व परिणामकारक झाला. सत्पुरुषांबद्दल आदर हा त्यांतील पहिला गुण होय. अहमन्यतेत केशवचंद्र सेन इतर ब्राह्मपुढान्यापेशां यांकिंचित्ही कमी नव्हते. पण साधुपुरुषांच्या संगतीबद्दल खरी खरी आस्था त्यांच्या ठिकाणी दिसते, तशी दुसऱ्या कोणत्याही ब्राह्मपुढान्याच्या ठिकाणी दिसत नाही. श्रीरामकृष्ण परमहंस व दयानंद यांच्यासारखे संन्यासी, पवहारी बाबा व बाबाजी भगवानदास यांसारखे हिंदु साधु, २० डॉल व २० वैकुंठनाथ ह्यांसारखे ख्रिस्ती पाद्री, आणि सय्यद सदरउद्दीन व सीराजुद्दीनसारखे मौलवी, ह्या सर्वांचे केशवचंद्रांवर प्रेम असून केशवचंद्रांचाही त्यांच्याबद्दल आदर असे. दुसरा गुण ईश्वराच्या सान्निध्याबद्दल अखंड भावना हा होय. त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या पंथांची मिशनस आणि मिशनरी होतेच, व्याख्यानमाला आणि थोर पुरुषांच्या स्मरणार्थ वार्षिकोत्सव हेही सुरूच होते. वर्तमानपत्रे व हस्तपत्रकेही बंद झाली नव्हती. पण प्रगतीच्या नांवाने मात्र पूज्य ! याचे मुख्य कारण ईश्वराच्या सान्निध्याबद्दल त्यांच्यांत खरी निष्ठा नाही, असे केशवचंद्रांचेच अनुयायी म्हणतात. जेथे ईश्वराच्या सान्निध्याबद्दल निष्ठा नाही तेथे ईशवाणीचा प्रत्यय आणि त्यास शरणागति कोटून असणार ! तात्पर्य, वडिलांची पुण्याई, पूर्वप्राक्तनयोग, अथवा सत्संगति, इत्यादि कारणांनी केशवचंद्रांस प्राप्त झालेलें व्यक्तिमहात्म्य त्यांच्या चरोवरच लयास गेलें ! आणि 'राजा कालस्य कारणम्' हे कालमहात्म्य मात्र मागे राहिलें ! ह्या कालमहात्म्याने पूर्वी खुद्द केशवचंद्रांसही पुरे घेरल्यावाचून सोडलें नाही. मग इतरांची कथा क.य ?

ज्या काळाचा आपल्याला विचार कर्तव्य आहे त्या काळीं एका बाजूस अज्ञानी लोकांनीं वेढ्या वेढ्या धर्माचारांचें रान माजविलें होतें, तर दुसऱ्या बाजूस सुशिक्षित वर्गांनीं, धर्मशासनास अगदींच झुगारून देऊन वागण्यांत कांहींच ताळ ठेवला नव्हता. डुकराचें व गाईचें मांस पोटांत कोंबून इस्लामी व हिंदुधर्माची इज्जत घ्यावी ! आणि बीर-दारूचे पेलें झोंकून उदार मते

बगळत सुटावें ! हें त्या काळच्या डफसाहेबांच्या विद्यार्थ्यांचे व तत्सम स्वैर वृत्तीच्या बंगाली तरुणांचें जीवन होतें ! इतकेच काय पण आपल्या चिरं-जीवांनीं मद्याचा अव्हेर करणें, हे वडिलांसही असभ्य व लज्जास्पद वाटत असे ! गोघातून बाहेर पडलेल्या तरुणीच्या लावण्यविनयावर पापी डोळ्यांची टोळधाड पडली होती ! आणि ख्रिस्ती संस्कारांनीं वैष्णव धर्म व कुलाचारांचा घात केला होता ! केशवचंद्रांच्या समकालीन पिढीपेशां त्यांच्यापूर्वीची पिढी शील व पावित्र्य ह्या दृष्टीने पुष्कळच बरी होती, असे केशवचंद्रांनीं व त्यांच्या कांहीं अनुयायांनीं अनेक वेळां उद्गार काढले आहेत. इंग्रजी शिक्षण तरुण पिढीस नीट पचवितां आले नाही. ते त्यांस फारच बाधलें होते. पुरुषांप्रमाणेच तरुण स्त्रियांचीही स्थिति शोचनीय झाली होती. सासरीं व माहेरी कोठेच त्यांचे पटत नसे. आई-बापांना व नवऱ्यांना त्या सारख्याच त्रस्त करून सोडीत असत. आर्जीबाईंची पोथ्यापुराणांवरील निष्ठा तरुण मुलींत राहिली नव्हती. आणि उलट शेक्सपिअर किंवा मिल्टन ह्यांतही त्या रगल्या होत्या असे नव्हतें. प्रपंच कसा करावा, काटकसर कशी राखावी ह्याची काडीची माहिती नसल्यामुळे, त्यांचें जिणे व्यर्थ भारभूत झाले होते. त्या संक्रमणकालीं जडवाद नास्तिकवाद व अशेषवाद यांचा सुकाळ झाला होता जुन्या धर्माचारांवर पुरी गदा आली होती. पण नवीन सुधारलेले असेही कोणतेच सदाचार रूढ झाले नव्हते. जुन्यापुराण्या धर्मरूढींची सरसहा तोड करून राजा राममोहन ह्यांनीं आपला मार्ग मोकळा केला. देवेद्रनाथांनीं तेथे ब्राह्मधर्म बीजाचे आरोपण केले, आणि केशवचंद्र यांच्या निगेंत तो वृक्ष वाढीस लग्न चांगलाच मोहोरला. पण फलनिष्पत्तीच्या दृष्टीने पाहतां आज निराशेचीच स्थिति आहे हे ब्राह्म-लेखकही नाकबूल करीत नाहीत.

उगम, वाढ आणि फलश्रुति ह्या दृष्टींनीं कोणी ख्रिस्तीधर्माचीच उपमा ब्राह्मधर्मास देतात. जॉन धी बॅप्टिस्टप्रमाणें राममोहन ह्यांनीं भूमिका तयार केली, जीजस ख्राइस्टप्रमाणें ब्राह्मधर्माचा पुढें जन्म झाला आणि सेंट पॉल-प्रमाणें केशवचंद्र हे ब्राह्मधर्मासही मार्गें सारून नवविधान काढते झाले. कोणी नवविधानास इस्लामी धर्माची उपमा देतात. महमद पैगंबराचें व्यक्तिमहात्म्य केशवचंद्रांनीं अंगिकारिलें, आणि कुराणावरील निस्सीम निष्ठा त्यांच्या नवसंहितेस प्राप्त झाली. अशा रीतीनें इस्लामी धर्मातील गुणांपेक्षां

वैगुण्याचेंच अनुकरण जास्त झालें, अशी कित्येक टीका करतात, तर कोणी हा बौद्धधर्माचा राजा अशोकच असे केशवचंद्रांचे वर्णन करितात, आणि कोणी केशवचंद्रांस अद्वैतवादी वेदान्ती समजतात.

पश्चात्ताप व प्रार्थना यांत केशवचंद्रांच्या धार्मिक जीवनास आरंभ झाला. भक्तिमार्गात मध्यवर्तमान आले, आणि अखेर योगात त्याच्या जीवनाची समाप्ति झाली. केशवचंद्रांच्या पश्चात्तापात पूर्वपापाची कल्पना येत नाही. त्यांच्या समजुतीप्रमाणे पूर्वपाप ही कल्पनाच भ्रामक आहे. पूर्वपाप हा पदार्थच वास्तविक खरा नाही. कारण ते म्हणतात की, जे पाप पूर्वी घडून गेलें ते आतां कोठे आहे? अर्थात् जे पाप कालावरोवरच नाहीसं झाले, त्याचा आणखी तो नाश काय करावयाचा? पाप हा काहीं आपला घात करणारा असा एखादा पदार्थ नाही. पापाचे स्वरूप आपल्या आत्मघातकीपणातच आहे. कारण मनुष्याच्या इच्छास्वातंत्र्यांतच पापाचा उगम होतो. आपल्या हातून प्रत्यक्ष पाप घडलें नाही, म्हणजे आपले कर्तव्य संपत नाही. तर पापात्मक वासनेचा संभवही अंतरांत राहतां कामा नये, तरच तो मोक्ष होय, असे केशवचंद्र समजतात. तात्पर्य, कर्मविपाक ह्या अत्यंत विकट प्रश्नाचा त्यांनी खोलवर विचार करण्याचा प्रयत्नही केला नाही असे दिसते.

प्रार्थनेसंबंधी पूर्वी पुष्कळच उदापोह झाला आहे. प्रार्थनेच्या आरंभी ईश्वर आपल्या सन्निध आहे, असे भान झाले पाहिजे, आणि प्रार्थना करीत असता, त्याच्या सहवाससुखाचा अनुपम लाभ होऊन आपली तनु उत्कट भावनेने रोमांचित झाली पाहिजे, असें ते प्रार्थनेचें स्वरूपवर्णन करतात. केशवचंद्रांचा भक्तिभाव पुरा डोळस होता. ईश्वराच्या अनेक गुणांवरून त्याचे स्वरूप ठरविणें वेगळें व त्याचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार होणे वेगळें. अगोदर देवाला डोळे भरून पहावा, आणि मग त्याचे गुणानुवाद गावे अशी त्यांची उपासना अत्यंत उज्ज्वल स्वरूपाची असे, असें म्हणतात. ईश्वरास प्रत्यक्ष पहाणें हा धर्म, व त्याची विवेकवाणी ऐकणें ही नीति, असे ते म्हणत. शास्त्र व गुरु यांच्या मार्फत मिळणारे शिक्षण अप्रत्यक्ष असून खरें शिक्षण ब्रह्मावलोकनांतच मिळतें असा ते आपला अनुभव सांगत. कोणत्याही गोष्टीची युक्तता ठरवितांना देशकालवर्तमान लक्षांत घेण्याची बद्धत त्यांस मान्य नव्हती. तसेंच लोक काय म्हणतात. व सांगतात ह्याची

त्यांनीं कधीच परवा केली नाही. उलट लोक ज्या गोष्टीस सभ्मति दर्शवितात, ते कर्म हटकून धोक्याचे असते, असे ते मानीत. लोकमताबद्दल ते अत्यंत तुच्छता दर्शवीत. लोकसंग्रहात्मक कर्मयोग हे त्यांचे खरे ध्येय नसून भक्तियोग हेंच त्यांचे वास्तविक ध्येय होय. मात्र त्या भक्तियोगाच्या उत्कर्षांत “आत्मवत् सर्व भूतेषु” ही कसोटीही त्यांस कमीपणाची वाटे. आपण सर्व केवळ बाधव नसून एकमेकाचे सेवक आहोत, अशी त्यांची शिकवण होती. यामुळे आपल्याप्रमाणेच दुसऱ्याला लेखावयाचे नसून दुसऱ्यासाठी आत्मसमर्पण करावयाचे, असे उच्च ध्येय ते लोकांपुढे मांडीत असत. पण हा केवळ समजुतीचाच घोटाळा आहे असे वाटते. त्यांच्या भक्तिभावात मूर्तिपूजेला जरी अवसर नव्हता, तरी अग्नि, जल, निशाणादि चिन्हे इत्यादि प्रतीकांची ते उपासना करीत असत. त्यांचे अनुयायीही प्रतिमोपासना व प्रतीकोपासना ह्यांत भेद मानून एकाचा निषेध तर दुसऱ्याचा अंगीकार, असा फरक दाखवितात. बाह्य स्थूल मूर्तीप्रमाणे अंतरांत असलेले अमूर्त असे जे कामक्रोधादि विकार व चतुर्विध ईषणा इत्यादींची जोपासना करणे, ह्यांसही ते मूर्तिपूजा याच सदरांत घालून त्याचा निषेध करीत असत. तात्पर्य, अमूर्त मनोविकारांस मूर्तस्वरूप मानणे, आणि अग्नि, जल, दीप, ध्वजा, क्रॉस, इत्यादि साकार जड वस्तूंची पूजा करूनही त्यांस मूर्तिपूजा न म्हणणे, हे एकेश्वरीपंथाचें गूढ आहे. एकेश्वऱ्यांचे एक विदेशी अग्रणी पूर्ववर्थांत एका खडकाच्या विवक्षित भागाची मनोभावे पूजा करीत असत, व त्यांत कांहीं अस्वाभाविक अथवा मूर्खपणाचें केले, असेंही त्यांचे म्हणणें नसे. ब्राह्मांतही वेदी, समाधि आणि पुतळे यांचें वैशिष्ट्य मानतातच. तसेंच मनुष्याची पूजाही ब्राह्मसमाजांत केवळ अशक्य आहे असें जरी केशवचंद्रांनीं अनेक वेळां प्रतिपादिलें होतें, तरी त्यांनीं आपली स्वतांची पूजा करून घेतली. आणि त्यांनीं श्रीरामकृष्णांचीही केली, तसेंच त्यांचेच कष्टे अनुयायी चिरंजीव त्रैलोक्यनाथ यांनीं एका काव्यांत कवीच्या नरहरीरूप भगवतीतूनचें वर्णन केलें आहे. आणि “दिव्य प्रकाशांत मीं माझे नरहरीरूप जेव्हां पाहिलें, तेव्हां मीं मोठ्या आदरानें माझ्या पायाची धूळ मस्तकीं धारण केली.” असें विलक्षण वर्णन केलें आहे. ह्या गोष्टीच्या समर्थ मार्ग केशवांचे अनुयायी असें म्हणतात कीं आम्हीच काय पण कष्टे सुधारक

साधारण ब्राह्म हेही शिवनाथशास्त्र्यांच्या पायां पडत व त्यांच्या गळ्यांत हार घालीत. इतकेंच नव्हे तर युरोपिअन एकेश्वरी पाहुण्यांची चंदनाच्या गंधापासून यथास्थित पूजा करीत. तात्पर्य, फुलें तीं फुलेंच. त्यांत सर्वांत अत्तर एकच असलें, तरी अत्तर म्हणजे कांहीं तीं फुले नव्हत. फुलांचें महात्म्य व त्यांचा गौरव कांहीं और आहे असेंच त्यांचे म्हणणें दिसतें.

असो. ह्याचप्रमाणें भगवन्नामाचा जप करणें, तीर्थक्षेत्री यात्रा करणे, सत्समागमाचा गौरव करणें, मेळे व नगरसंकीर्तनें काढणे, एकतारी व खोळ यांजवर भजन करणे, इत्यादि वैष्णवांचे आचार केशवचंद्रांच्या ठिकाणीं दिसत असत. वैष्णवधर्मातीलच काय, पण साऱ्या प्रचलित धर्मांतील भक्त्युद्रेक त्यांच्या ठायीं एकत्रित झाल्यामुळें, हा ब्राह्मसमाजाचा अधःपात होत आहे, अशीही त्या वेळीं कित्येकांस भीति पडली.

योग हें केशवचंद्रांच्या जीवनाचे अत्यंत परिणत स्वरूप होय. त्यांचा योग म्हणजे एकांतांतील समाधि नव्हे. ते योग म्हणजे जीवाची सहज-स्थितिच समजत समन्वय हे त्यांचें ब्रीदवाक्य होय. त्यांचा योग अखंड टिकणारा व अनंत उन्नत होणारा असा असे. ते म्हणत कीं, ज्यास आपण मुक्ति म्हणतो, ती एक परिमित स्थिति आहे; पण योग हा अपरिमित आहे. बुद्धिबळांत फरजी अथवा मात होऊन डाव थांबण्यापेक्षां तो अखंड चालू राहण्यांतच अधिक मौज आहे असे म्हणण्यासारखे हें आहे. बौद्धिकवादा-प्रमाणेच अलौकिक अशा ज्या योगपद्धति त्यांचाही केशवचंद्रांस तिट्कारा असे. योगाभ्यासास एकान्तवास उपकारक असला तरी तो ध्येयरूप होऊं नये, असा त्यांच्या सांगण्यांत कटाक्ष दिसतो.

जीवशिवाचा योग अखंड टिकणारा आहे. जीवाचा शिवांत लय होत नाही. किंवा जीवाला पुनरावृत्तिही नाही असें त्यांचें मत आहे. पूर्वजन्मींचें स्मरण नसतां, त्या जन्मींच्या पातकांचें फळ आपण ह्या जन्मीं भोगतो, असें म्हणणें हें केशवचंद्रांस अत्यंत अयुक्तिक वाटे; तसेंच हिंदूंच्या मुक्तीच्या कल्पनेंत आत्मनाश अभिप्रेत असून जीवानें कंष्ट सोसून पुण्य संपादन करण्यांत कांहींच हेतु राहात नाही असें ते म्हणत. "In Him we live, move, and have our being." हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया होय. आपल्या सर्व कर्मांचें कर्तृत्व जीव आणि शिव ह्या दोहोंकडे

असतें, तरी ईशेच्छा जाणून त्याप्रमाणें वर्तणें यांतच खरी माणुसकी आहे, अशी त्यांची निष्ठा असे.

भवितव्यतेच्या दृष्टीनें ते अत्यंत अशावादी होते. जीवाची तशी इच्छा व प्रयत्न असो वा नसो, जीवाची अनंत उन्नतिच होत जाणार, असा त्यांचा सिद्धान्त होता. कर्म, उपासना, ज्ञान व योग ह्या चतुर्विध मार्गांचा इतकेंच काय पण हिंदु, बौद्ध, ख्रिस्ती व मुसलमानी आणि इराणी ह्या सर्व धर्मांचा त्यांनीं प्रथमच आपल्या नवधर्मांत समन्वय केला, असें त्यांचें अनुयायी मोठ्या अभिमानानें सांगत असतात. तसेंच प्रणव, त्रिशूल, कमळ, क्रॉस व अर्धचंद्र इत्यादींचें एक संयुक्त चिन्ह प्रथमच त्यांनीं आपल्या नवविधानास योजलें असेंही ते म्हणतात.

केशवचंद्रांच्या मुक्तिसिद्धान्ताच्या पायऱ्या नर, नरोत्तम, नरहरि आणि हरि अशा असाव्यात असें दिसतें. ते मुक्तावस्थेला सरित्सागरसंगमाचा दृष्टान्त देतात. जीवन्मुक्त्याच्या भगवती तनूला विवर्तविलासाचेंच साम्य दाखवितात. पण जीवाचें स्वतंत्र कर्म सुटल्यावर व तो ईश्वराधीन झाल्या-वरही ईश्वराकडून त्याची अनंत उन्नति होत जाते, हा त्यांचा आशावाद उरतोच. तसेंच जगांतील सर्व धर्मांचें वैशिष्ट्य कायम राहूनही नवविधानाच्या सूत्रांत मणिगुणाप्रमाणें सर्व धर्मांचा समन्वय होईल, असा त्यांना भरंवसा होता. अशा रीतीने पूर्व-पश्चिमेचा सांधा जोडावा, ही त्यांच्या जीवितांतील फार मोठी महत्त्वाकांक्षा होती. आशियाचा युरोपला संदेश ह्या त्यांच्या शेवटच्या व्याख्यानांत त्यांनीं आशिया ही धर्मसंस्थापकांची जन्मभूमि तिचा योग्य तो गौरव करून युरोपिअनांच्या अनेक गुणांचें अभिनंदन केले आहे. त्याचबरोबर युरोपिअनांच्या ठिकाणीं एशिआटिकांबद्दल असलेल्या विद्वेषाबद्दल त्यांची स्पष्ट कानउघाडणी करून राष्ट्रांतील निरनिराळे घटक, अथवा कुटुंबांतील वेगळाल्या प्रवृत्तींचीं माणसें किंवा शरीरांतील भिन्न अवयव तसेंच संगीत जलशांतील निरनिराळीं वाद्यें, हीं सर्व आपआपलें व्यक्तित्व अणुभरही न घालवितां उत्कृष्ट सलोखा व मिलाफ राखतात त्याप्रमाणें निरनिराळ्या देशांच्या व धर्मांच्या लोकांनीं ईश्वराच्या एकछत्राखालीं एकोप्यानें नांदावें, असा त्यांनीं फार कळकळीनें उपदेश केला आहे. आणि ही गोष्ट ख्रिस्ताचे निशाणाखालीं घडून येण्याचा पूर्ण संभव आहे, असेंही त्यांत दर्शविलें आहे.

तात्पर्य, जीवाचा ब्रह्मार्थी जो समन्वय तो योग व जीवाचा जीवार्थी जो सलोखा तीच मानवी संस्था असा communion व community ह्या दोन शब्दांच्या व्याख्या त्यांनी केल्या आहेत. ह्या मानवी संस्थेची संघटना हें त्यांच्यासमोर ध्येयरूपाने दृश्य होते. ते जसजसे मोठे होत गेले, तसतसा त्यांच्या अभिमानानें ब्राह्मसमाज व कलकत्ता शहर अथवा हिंदुसमाज व हिंदुस्थान इत्यादि मर्यादा उल्लंघून आशियाची सरहद्द गांठली होती. व्याख्यानाच्या ओघांत त्यांनी आपल्याला हिंदु या नांवांतच अनेक वेळां गोंवून घेतले असले, तरी तसा त्यांचा अभिमान होता असें वाटत नाही. आम्हां वेदांस झुगारून दिलें असे जेव्हां ते बोलत, तेव्हां त्यांत त्यांच्या मनो-धैर्याची प्रशंसाच गर्भित असे. ते आपल्याला निराकार अशा एकेश्वराचेच उपासक म्हणवीत. केशवचंद्र सेन आपल्याला ख्रिस्ताचा अंशावतार समजत असून त्यांच्यापूर्वी जन्मलेल्या (राममोहन ह्यांस नव्हे) श्रीरामकृष्णांना ते जॉन वी बॅप्टिस्ट असेंही मानीत ! येशू ख्रिस्त हेच त्यांचें सारें जीवन होतें. त्यांच्या रहाणींत व येशु ख्रिस्ताच्या रहाणींत फारच साम्य होतें, असेंही म्हणतात. मग तो येशु ख्रिस्त ऐतिहासिक नव्हे असेही ते कसें म्हणतात तें कोडेच आहे ! त्यांची पुण्यभूमीची व्याख्या हिंदुकुश ओलांडून पॅलेस्टिन-पर्यंत गेली होती. ब्राह्म-मरेज-अक्टाचे वेळीं कायद्याप्रमाणेही त्यांनी आपलें मूळचें हिंदुत्व उघड उघड झुगारून दिलें होतें. अशा अनेक कारणांस्तव केशवचंद्र सेन हे आपल्यापैकींच एक वंदनीय पुढारी असले, तरी त्यांस हिंदु म्हणतां येईल असें वाटत नाही. आणि ही हिंदुत्वासंबंधी बेपर्वाईच त्यांची संस्था आज नामशेष होण्यास कारण झाली, असें म्हटल्यास गैर होणार नाही.

ब्राह्मसमाजानें आपणास आपल्या बांधवांपासून स्वयं बहिष्कृत करून घेतलें हे ठीक नाही, अशी आतां केशवचंद्रांच्या अनुयायांत क्वचित् कोठें जाणीव उत्पन्न होत आहे. आणि कित्येक हिंदुसमाज आणि ब्राह्मसमाज ह्यांतील पडदा एनकेन प्रकारेण नाहीसा करण्याचें इच्छित आहेत. तथापि सामान्यतः नवविधानाचे विद्वान् पुढारी आपल्या पृथक्त्वाला व वैशिष्ट्याला जागण्याविषयी आपल्या संप्रदायबंधूस इशारा देतच आहेत. राजा राम-मोहन ब्राह्म असले तरी हिंदुच होते. देवेंद्रनाथांचा ब्राह्मधर्म म्हणजे हिंदु-धर्माची सुधारलेली आवृत्ति होय. पण नवविधान म्हणजे सुधारलेला हिंदुधर्म

नसून पाहिजे तर इतका वाढलेला हिंदुधर्म म्हणा की, त्याच्या अतिव्याप्तीत हिंदुधर्माची मर्यादा मुळीच राहिलेली नाही. नवविधानपंथी लोक आम्ही कोणत्याच विशिष्टधर्माचे नाही, किंवा आम्ही सर्व धर्मांचे आहोत, असेच आपल्याला म्हणवितात. कल्पनामय सार्वत्रिक धर्म त्यांस जसा फोल वाटतो, त्याचप्रमाणे हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनांत सामील होणेही त्यांस अनिष्ट वाटते.

राजा राममोहन ह्यांना ख्रिस्तीधर्माबद्दल जरी प्रेम वाटत होते, तरी त्यांनी स्वधर्माचा अभिमान यत्किंचितही सोडला नाही. स्वधर्माग्रह राखून एकेश्वरी ऐक्य संपादावें, असा त्यांचा दुहेरी हेतु होता. देवेद्रनाथास एकेश्वरी ऐक्याबद्दल विशेष आस्था नसून स्वधर्माबद्दल मात्र उज्ज्वल असा अभिमान होता, व ख्रिस्ती धर्माबद्दल प्रेम तर नव्हेच, पण किंचित् तुच्छताबुद्धिच होती. ही स्थिति केशवचंद्रांनी व त्यांच्या अनुयायांनी अगदीच पालटली आणि देवेंद्रांचा हिंदुधर्माग्रह कोठच्या कोठे नापत्ता होऊन एकेश्वरी ऐक्य आणि तेही येशु-ख्रिस्ताच्या शेंड्याखाली घडवून आणण्याची त्यांनी महत्वाकांक्षा धरली व ती अद्यापिही साफ सुटली असेल असे वाटत नाही. नवविधान संप्रदायाचे 'धी वर्ल्ड एण्ड धी न्यू डिस्पेन्सेशन' हें वर्तमानपत्र जर चालले तर त्यांत गुड-फ्रायडे, ख्रिस्तमस हॉलिडे, मुक्तीफौजेचे जनरल विल्यम बूथ यांचा वार्षिकोत्सव इत्यादि उत्सव, भारतवर्षीय ब्राह्ममंदिर असे नांव धारण करणाऱ्या संस्थेत नित्यनेमानें व उत्साहानें पाळतात. परंतु आपल्या प्राचीन शेंकडो आर्योत्सवांपैकी एकही उत्सव पाळीत आहेत, असे दिसत नाही. X ही भारत वर्षीय ब्राह्म मंदिराची विटंबनाच होय, असें म्हणावयास काय हरकत आहे ?

डॉ० बेझंटबाईसारख्या विदेशी स्त्रियाही हिंदु पुराणांचा महिमा मुक्त-कंठानें गातात, व श्रीकृष्णभक्ति मनोभावें करतात, असे प्रकार सभोवार पाहूनच की काय नवविधानांतील कित्येक सांप्रदायी आतां रामायण, भारत, भागवतादि ग्रंथांचा विशेष गौरव करूं लागले आहेत. आमची पुराणे म्हणजे सामाजिक व कौटुंबिक नीतीचे ठसे आहेत. राम, लक्ष्मण, सीता, हनुमान, कृष्ण, अर्जुन, भीष्म, सती सावित्री ह्यांचीं चरित्रे हीं हिंदूंची खरी

X नाही म्हणायला अलीकडे एका मार्च महिन्यात पवित्र होलीचा उत्सव ब्राह्म-संस्थेनें साजरा केल्याचें दिसून येतें.

जिनगी आहे. राजाराणी, नागरिक-योद्धे, स्वामिसेवक, बंधुभगिनी, आई-बाप, गुरुशिष्य, बंधु, पुत्र, मित्र हे कसे असावे, ह्यांचे आदर्श पुराणांत सांपडतात. त्याच प्राचीन सदाचारांची पुनरावृत्ति आज करावयाची आहे. यास्तव पुराणें म्हणजे प्राचीन-अर्वाचीन काळास सांधणारे उत्कृष्ट दुवे आहेत असें आतां केशवचंद्रांचे अनुयायी मुक्तकंठानें म्हणत आहेत. भगवद्गीताही त्यांस वंदनीय झाली आहे. श्रीमद्भागवतातील कृष्णचरित्रास मनसोक्त गालिप्रदान देण्याचें धाडस आतां फारसें कोणी करीत नाही. राममोहनांची कृष्णनिंदा तर नाहीच, पण रवींद्रनाथांची रूपकदृष्टिही न अंगिकारितां आतां शारदासुत (केशवाला) येशोदासुताची उपमा देण्यांत गौरव वाटूं लागला आहे. राधा-कृष्णचरित्र व सीतारामचरित्र म्हणजे जगाच्या इतिहासांतील अत्यंत दिव्य व ओजस्वी असे कथाभाग असें आतां नवविधानाचे ब्राह्मही लिहूं लागले आहेत. राम आणि कृष्ण; बौद्ध आणि चैतन्य हे सर्वोत्कृष्ट ब्राह्म होत, अशीही भाषा ह्या ब्राह्मलेखकांस गोड वाटूं लागली आहे. असा मनाचा पालट जरी काहीं नवविधान लेखकांत पडत असला, तरी ज्या समाजांत मोक्षेस, जीज्ञेस आणि जनरल बूथ यांचे वार्षिकोत्सव मोठ्या आस्थेने होतात, त्या नवविधान-समाजांत राम-कृष्ण जयंत्या अथवा व्यास, भीष्म किंवा शंकराचार्य, यांच्या तिथी साजऱ्या कराव्या असें वाटत नाही, हे दुर्दैव होय ! नाताळ पाळावयाचा मग नवरात्र कां नको ! मेरी ही जगजननी मग काली आणि जानकी ह्या कोण ? केशवचंद्र ख्रिस्तचरित्रास ऐतिहासिकता कितपत देत होते तें एक शूढच आहे. त्यासंबंधी त्यांचे उच्चार, आचार आणि विचार यांत असावा तसा मेळ नाही. मॅक्समुल्लर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे केशवचंद्र जीज्ञेस खाइस्ट ह्यास ऐतिहासिक पुरुषच मानीत होते. वास्तविक, ख्रिस्त ह्या केवळ तत्त्वावर केशवचंद्रांसारख्या भाविकाचें समाधान राहणें कठीणच होते.

केशवचंद्र सेन हे विलक्षण भावनाप्रधान होते. त्यांनीं प्रभूचें पवित्र भोजन Lord's supper आणि शांतिजल Baptismal हे ख्रिस्ती आचार सुरू केले, तसें (वैदिक) होमहवन आणि पौराणिक सावित्रीव्रत व कोकिलाव्रत, हीं पण प्रचारांत आणलीं, यामुळे ते म्हटले तर हिंदूंच्या अति जवळ, माहींतर फारच दूर, अशी त्यांची वृत्ति होती. त्यांच्या अनुयायांतही हें मत-बैचिष्य इतकें तीव्र नसलें तरी अंशतः तरी कायम आहेच. हिंदराष्ट्रीय

खिस्ती चर्च ही एक कल्पना ध्येयरूपानें त्यांच्यापुढें आहे. व ह्या संस्थेंत साऱ्या हिंदुस्थानाचा व एकेश्वरी ऐक्य ह्या संस्थांत सर्व राष्ट्रांचा, समावेश घडवून आणावा, असेंही कित्येक म्हणत आहेत. कालाची गति विचित्र आहे.

गौतमबुद्ध हा जसा विष्णूचा अवतार मानला, तसा येशुखिस्त हाही त्याचाच अकरावा अवतार झाला, असें सर्व संग्राहक हिंदुधर्म पुढें केव्हांही म्हणणारच नाही, असें कोणी सागावे ! तसेच आजच्या खिस्ती जगाची शीलभ्रष्ट स्थिति व दुष्ट मनोवृत्ति ह्यांत उद्यां पालट पडल्यास त्यांच्या अपराधांस्तव त्यांच्या धर्माबद्दल व धर्मसंस्थापकाबद्दल हिंदूंच्या मनांत उत्पन्न झालेली आढी उद्यां शिथिल होणार नाही, असे तरी कां म्हणावे ? परंतु भविष्य-कालच्या गोष्टी भविष्यकाळावर ठेवून इतके आज अभिमानपुरसर म्हणतां येईल कीं, आर्यभू ही ज्यांची जन्मभूमि व पुण्यभूमि आहे, त्यांनी आपला अभ्युदय आर्यधर्माचरणानेच संपादावा, हेच उक्त आहे. आज शीख व जैन ह्यांसही, फार काय बौद्धांसही, हिंदु म्हणून समजण्यास देश तयार होत असतां, ब्राह्मांनी निष्कारण अविचारांनीं घातलेली खिस्तीधर्माची मिठी सोडून, लवकरच स्वभानावर यावे हेच त्यांस उचित होय.

केशवचंद्रांच्या गेल्या वार्षिकोत्सवाच्यावेळीं पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण असे म्हणाले कीं, केशवचंद्रांनी आपल्या धार्मिक जीवनास “ अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा ” ह्यांत गर्भित असलेल्या शास्त्रीय प्रक्रियेप्रमाणें स्वधर्मजिज्ञासा पुरी करून नंतर आरंभ केला असता, तर ब्राह्मसमाज आज आहे, ह्या स्वरूपांत दिसला नसता; परंतु केशवचंद्रांनीं सुरुवातीसच खिस्त व खिस्ती जीवन हें आपल्यापुढें आदर्शभूत ठेवल्यामुळे ब्राह्मसमाजसंस्थेस आजचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. ह्या त्यांच्या म्हणण्यांत पुष्कळच तथ्य आहे यांत शंका नाही. केशवचंद्रांनीं पूर्वपरंपरेस धरून प्रथम धर्माभ्यास केला असता, तर आज ब्राह्मसमाज हें नांवही, फार तर कलकत्याचे बाहेर, कोठेंच ऐकूं आलें नसतें. राजा राममोहन व देवेंद्रनाथ ह्यांचा ब्राह्मधर्म हिंदुधर्माच्या व्यापक स्वरूपाचे बाहेर कधीं व गेला नाही. परंतु त्यानंतर खिस्त मिशनऱ्यांच्या वळणावर जी ब्राह्मसमाजाची चळवळ जोरां सुरू झाली, तीस बहुतांशीं कारण केशव-चंद्र सेन हेच होत. साधारण-ब्राह्मसमाज व त्याच्या ठिकठिकाणीं स्थापन झालेल्या शाखा, तसेंच प्रार्थनासमाज व त्यांच्या शाखा ह्या केशवचंद्रांच्या

नवविधान पंथांत आज अंतर्भूत नसल्या तरी त्या सर्व संस्थांचे परंपरेनें मूळ-उत्पादक केशवचंद्र सेन हेच होत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हें खिस्ती बळण केशवचंद्रांनीं स्विकारले नसतें, तर ते आज सर्वांच्या एकमतानें ह्या देशांतील संतमालिकेंत जाऊन बसले असते. आणि मग त्यांनीं व त्यांच्या अनुयायांनीं केलेले धर्मकार्य अधिक उज्ज्वल, लोकप्रिय व फलदायी होऊन तें अधिक चिरस्थायी पण झालें असतें. केशवचंद्रांस नवविधान ही एक संकुचित नवीन संस्था निर्माण करावयाची नसून नवविधान ही जगांतील धर्माकडे पहावयाची एक नवीन दृष्टि त्यांस रूढ करावयाची होती, असें ते म्हणतात. अशा ह्या शुद्ध दृष्टीस खिस्ती चष्मा घालण्याची त्यांस बुद्धि झाली, हे देशाचें मोठें दुर्दैव होय. ह्या गोष्टीचा प्रत्यय हळुहळू नवविधान पंथांतील लोकांस येऊ लागला आहे. केशवचंद्रांच्या अनुयायांपैकीं कित्येकांनीं आपलीं शास्त्रे व पुराणें यांच्याकडे अस्थापूर्वक पाहण्यास आरंभ केला आहे, आणि त्यांत किती गूढ तत्त्वज्ञान व नीति सांठविली आहे, त्याचा प्रकाश त्यांच्या चित्तांत थोडथोडा पडूं लागला आहे, असें त्यांच्यापैकीं कित्येकांच्या उद्गारांवरून दिसून येतें. विलायती कपड्यांच्या होळ्या महात्मा गांधींनीं सुरू केल्या; त्या प्रसंगास उद्देशून नुकतेंच एका बंगाली विद्वानेने असे उद्गार काढलेले नवविधानाचे पत्रांत प्रसिद्ध झाले आहेत कीं, “आपले शरीर आच्छादणाऱ्या विदेशी कपड्यांप्रमाणें आपलें अंतःकरण व्याप्त करून सोडणारे विदेशी संस्कारही जाळून टाकण्याची आपण विशेष उतावळी करावयास नको काय?” असो.

केशवचंद्रांच्या पश्चात् त्यांच्या समाजाची लवकरच वाताहात झाली. त्यांचे सहकारी बालमित्र प्रतापचंद्र मुजुमदार हे केशवचंद्रांच्या अंतर्कालीं विलायतेस होते ते तेथून परत आल्यावर समाजाचे आचार्यपदाबद्दल बखेडा उत्पन्न झाला. केशवचंद्रांचे शिष्य प्रतापचंद्रांस आचार्यपद देण्यास कबूल होत ना ! त्यांनीं तें आचार्यपद तसेंच रिकामें ठेवण्याचें ठरविलें. त्यावरून अतिशय बखेडे उत्पन्न झाले, आणि लवकरच सर्व जगास एका धर्मछत्राखालीं आणूं पाहणाऱ्या ह्या एका नवविधानसमाजाचीं चार छकलें झालीं. एक कुचबिहारच्या महाराणीचे आश्रयाखालील “लिलीकॉटेज-संघ”; दुसरा भाई गौर गोविंद यांचा “प्रचारकदरबार-संघ”; तिसरा तरुण ब्राह्मांचा

“प्रार्थना-संघ”: आणि चवथा भाई प्रसन्नकुमार ह्यांचा “केशवआश्रम”. ह्याप्रमाणे एका भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाचे चार संघ झाले. त्यांच्या एकीकरणाचा प्रयत्न बाबू मोहितचंद्र सेन आणि प्रो० विनयेन्द्रनाथ सेन यांनी इ. सन १९०६ सालीं करून पाहिला, पण तो निष्फळ झाला. कुचबिहार संघांचे मुखपत्र ‘युनिटी आणि मिनिस्ट्र’ हें आहे. दरबारसंघाचे वर्तमानपत्र ‘वर्ल्ड अँड धी न्यू डिस्पेंसेशन’ या नांवाचे आहे. तिसऱ्या प्रार्थनासंघाचे प्रकृति नामक बंगाली पत्र निघते. आणि चवथ्या प्रेषित दरबारचे प्रसन्न कुमार ह्यांनी ‘केशवआश्रम’ ह्या नांवाचे विद्यालय सुरू केले. ह्याप्रमाणे स्वदेशी नवविधानाची जागृति राखून शिवाय प्रतापचंद्र हे शिकागो येथे तर प्रो० विनयेन्द्रनाथ हे जिनेव्हा येथे, तर कोणी बर्लिन येथे भरलेल्या धर्मपरिषदांस हजार राहून त्यांनीही केशवचंद्रांचा विश्वबंधुत्वाचा संदेश साऱ्या जगास सांगितला. नवविधान पंथांतील विद्वानांइतके शब्दसुष्टीवर निरंकुश सत्ता गाजविणारे लेखणीबहादर इतर कोठे क्वचितच सांपडतील. मात्र पुष्कळ वेळां अनभ्यस्तांस, पूर्वीच्या पौराणिक नाटकांतील पल्लवांनी झांकलेल्या विदूषकाच्या चेहऱ्याप्रमाणे ह्या गाढ्या विद्वानांच्या पल्लवग्राही भाषेत विचाराचे तोंडच कोठे उमजत नाही. गुंतलेल्या सुताच्या गुंड्याप्रमाणे लांबलांब वाक्यांच्या गुंता-गुंतीत विचाराचे अग्र हातीं लागणे पुष्कळ वेळां मुष्किलीचेंच होते. ते कांहीं असो. पण त्यांनीं निरनिराळीं वर्तमानपत्रे व शाळा यांच्याद्वारे लोकशिक्षणाचे जें काम सुरू केले ते त्यांस भूषणावहच झालें. तथापि सार्वत्रिक धर्म अथवा एक धर्म-दृष्टि प्रस्थापित करण्याचे जें महत्कार्य केशवचंद्रांनीं हातीं घेतले होते, ते पुरें करण्याची, इतकेच काय, पण त्याचा जोरानें पुरस्कार करण्याचीही धमक त्यांच्या अनुयायांपैकीं कोणांतच पुढे राहिली नसावी असें दिसतें. केशवचंद्रांच्या सहकारी अनुयायांत जे विशेष नावांजण्यासारखे पुरुष पूर्वीं होऊन गेले, त्यांच्यासंबंधीं त्रोटक माहिती पूर्वीं एका प्रकरणांत दिलीच आहे.

नवविधान-पंथाचा वार्षिक अहवाल प्रसिद्ध होत नसतो, यामुळे नवविधान-पंथाचा तपशिलवार इतिहास देण्यास सोपेंसे साधन उपलब्ध नाही. धी वर्ल्ड आणि धी न्यू डिस्पेंसेशन ह्या नांवाचे त्यांचे एक इंग्रजी साप्ताहिक-सुरू आहे. त्यावरून ह्या संस्थेच्या कार्यक्रमाबद्दल कांहींशी अटकळ होते. नवविधान-पंथाचे भद्रोत्सव व माघोत्सव हे दोन वार्षिक उत्सव होत असतात. ह्या उत्सवांवरून

दिवंगत झालेल्या ब्राह्मपुरुषांचें पुण्यस्मरण, कीर्तन, उपासनां, नगरसंकीर्तन, आनंदबाजार, वगैरे कार्यक्रम असून बायबल, भगवद्गोता, वगैरे ग्रंथांधारें अगर स्वतंत्र अशीं व्याख्यानेही होत असतात. श्रीरामकृष्ण परमहंस यांची पुण्यतिथि बुद्धोत्सव, गौरंगलीला, पवित्र होली, विरोधी लोकांचे हितास्तव प्रार्थना, इत्यादि कार्यक्रमही यांत असतात. ह्या प्रासंगिक सार्वजनिक उत्सवा-शिवाय नामकरण, जातकर्म, श्राद्ध, विवाह इत्यादि खासगी संस्कारही ब्राह्ममंदिरांत होत असतात; व त्यांची नोंद त्याचप्रमाणे ब्राह्मकुटुंबांतून झालेल्या जन्ममृत्यूंची नोंदही त्यांच्या वर्तमानपत्रांत असते.

राजकारणाशीं राजा राममोहन ह्यांचा जेवढा निकट संबंध होता, तितका देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र ह्यांचा मुळींच राहिला नाही. केशवचंद्रांच्या देशाभिमानपेक्षां त्यांची स्वामिभक्तिच अधिक प्रखर होती—असे त्यांच्या अनेक उद्गारांवरून दिसून येईल. तथापि ते आपल्या घर्मोपदेशकाच्या उच्च भूमिके-चर असतां चक्रवर्ती राजे आणि महाराजे यांचे मुगुटही आपल्या निशाणा-खाली ओढण्यास कमी करीत नसत. तसेच आजच्या त्यांच्या अनुयायांस जरी जहाल म्हणतां न आले तरी आपल्या भारतवर्षीय ब्राह्ममंदिरांत ते प्रसिद्ध असहकारवादी महात्मा गांधी यांचा मोठ्या प्रेमानें सत्कार करतात. आणि ब्राह्मसमाज सोडून गेलेले जहाल पक्षाचे नेते ५० देशबन्धु दास यांच्या मृत्यूबद्दलही खेदप्रदर्शक ठराव व प्रार्थना करीत असतात. यावरून देश-भक्ति हें नवविधान भक्तीतील एक प्रधान अंग आहे, अशी त्यांची आज-तरी शिकवण आहे असें दिसतें.

हिमालयांत उगम पावलेल्या गंगेचा प्रवाह प्रथम लहान असला, तरी पुढें तो वाटेंत आलेले खडक दुभंग करीत फुगत जातो, व शेवटीं समुद्राजवळ अत्यंत विस्तार पावतो. त्याप्रमाणें हिमाळ्य ओलांडणारें राममोहन यांचें एकेश्वरी तत्त्वज्ञान हिमालयाच्या पहाडांत ध्यानमग्न राहणारे देवेंद्रनाथांच्या परमात्मभावांत परिणत झालें, तें पुढें केशवचंद्रांच्या कारकीर्दींत, मोंगीरचे भक्त्यु-द्रेक, भारताश्रमांतील अत्याचार व कुक्कविहारचा लग्नगोधळ, ह्या खडकांस भेदून पुढें नवविधानाच्या उत्सवमायेच्या सत्तेनें नवविधानाच्या विधानां प्रगट झालें. अमोघ अशा मेघवृष्टीनें वनश्रीला जें अभिनव ऐश्वर्ये ऋहते, तें माळ्यानें झमरीनें एकेक झाड शिंपून येणार नाही. त्याचप्रमाणें सामुदायिक उपासनांचें

व धर्मोत्सवांचें खरें महत्त्व केशवचंद्रांच्या माघोत्सवांत पूर्णपणें प्रगट होत असे. जलप्रलयांत भूमीचे उंचसखल भाग जसे दिसेनासे होतात, त्याचप्रमाणें अशा महोत्सवाच्या आनंदसागराला भरती येऊन सर्व भेदभाव नाहीसे होत. परंतु अशी ही भरतीची वेळ अगदीं मर्यादित असल्यामुळें आणि भरतीस-ही मर्यादवेलाची मर्यादा उल्लंघून जातां येत नाही, यामुळें उत्सवप्रिय लोकांच्या मूळ प्रकृतीचे खडक कांहीं कालानें उघडे पडत, आणि मग समाजनौका त्यांतून कशी हांकारावी ह्याचें कर्णधारांस मोठें कोडे पडे, असो. ते दिवस गेले. आतां आजच्या नवविधानपंथाचे मतवैचित्र्य व व्यक्तिमहात्म्य आणि त्याचप्रमाणें समाजाची संघटना यांसंबंधी माहिती मिळविण्याकरितां आम्हीं नवविधानपंथीय अनेक अधिकारापन्न गृहस्थांशीं पत्रव्यवहार केला. परंतु आम्हांस फारशी माहिती मिळाली नाही. नवविधान-पंथांतील फक्त एकच विद्वान् सदगृहस्थांनीं आम्हांस मेहेरबानीनें कांहीं माहिती दिली, ती थोडक्यांत प्रश्नोत्तररूपाने खालीं दिली आहे.

प्रश्न:—उपजत बुद्धि किंवा अंतरांतील विवेकवाणी हीच एक ज्ञानाचें साधन असें तुम्ही मानतां काय ?

उत्तर:—नाहीं.

प्रश्न:—सद्गुरुंच्या मदतीची तुम्हांला जरूरी भासत नाही काय ?

उ०:—होय. आम्हांला भासते. मात्र सद्गुरु एक नसून अनेक आहेत व ते निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. सद्गुरु म्हणजे मध्यस्थ नव्हत. तसेच ते प्रमाद-रहित असतात असेंही नव्हे.

प्रश्न:—आपलें मन दुर्बल असेल किंवा बुद्धिभ्रष्ट असेल, तर आपल्याला आंतून मिळणारा मनोदेवतेचा ज्ञात चुकीचा किंवा खोडसाळ मिळून आपण फसूं नये म्हणून तुम्ही काय सावधगिरी घेतां ?

उ०—ज्या विवेकवाणीचा केशवांनीं उल्लेख केला आहे ती वास्तविक देववाणीच (Voice of God) असल्यामुळें ती दिव्य व अमोघ अशीच असते. परंतु ती वाणी आपल्या सारख्यांना बुद्धिगम्य होत असतांना ती दुसऱ्या गोष्टींशीं संकर पावून दूषित होण्याचा संभव असतो. अशा वेळीं संतांचे अनुभव व शास्त्रप्रचीति यांचा पडताळा पहावा लागतो. क्वचित् योगाभ्यासांतील आपलेच आत्मप्रत्यय आपणांस योग्य दृश्या देतात.

प्रश्न:—सविकल्प व निर्विकल्प समार्धीचे अनुभव खरे आहेत असें तुम्ही मानतां काय ?

उ०:—आपल्या नित्याचे जाणीवेपलीकडील अनुभवांसंबंधी आम्ही तर्क करित बसत नाहीं.

प्रश्न:—तुम्ही अद्वैतवाद, मायावाद, अवतारवाद, पुनर्जन्म, मूर्तिपूजा, विभूतिपूजा, हें कांहींच मानीत नाहींना ?

उ०:—आम्ही केवल अद्वैत मानीत नाहीं, मायावाद मानण्याची आम्हांला गरज नाही, आम्ही ब्रह्माचे अगणित अवतार ईशपुत्र ह्या रूपानें मानतो. पुनर्जन्मवाद, देवमूर्तिपूजावाद ह्यांची आम्हांला गरजच नसते.

प्रश्न:—योगाभ्यासावर तुमची श्रद्धा आहेना ?

उ०:—होय. पण आमचा योग म्हणजे केशवप्राणित सहजयोग होय.

प्रश्न:—एक्या सत्यदेवाचा साक्षात्कार झालेले गृहस्थ तुमच्या समाजांत आहेत काय ?

उ०:—होय. आहेत.

प्रश्न:—वैष्णवधर्माशी इतर ब्राह्मसमाजांपेक्षां तुमचे साधर्म्य अधिक नाहीं काय ?

उ०:—आमचें कोणत्या एका पंथानुभवाशी दुसऱ्यापेक्षां अधिक साधर्म्य आहे असें नाहीं. हा प्रत्येक व्यक्तीच्या अनुभवाचा व भावनेचा प्रश्न आहे.

प्रश्न:—मूर्तिपूजा, यज्ञोपवीतधारण आणि वर्णाश्रमभेद हीं प्रत्यक्ष पातकें आहेत असे तुम्ही मानतां काय ?

उ०:—ज्यांनीं ईश्वराचे रूप व मानवी बंधुत्व जाणलें आहे त्यांच्या दृष्टीनें पाहिलीं दोन हीं पातकेंच होत. इतरांच्या दृष्टीनें त्यांस आम्ही चुका अथवा धर्मवेड असें समजतो. वर्णाश्रमभेदाचें आजचें स्वरूप पापरूपच आहे.

प्रश्न:—केशवचंद्रांच्या नवसंहितेंतील आचार तुम्हीं पाळतां काय ? त्यांत कांहीं महत्त्वाच्या सुधारणा झाल्या आहेत काय ?

उ०:—नवसंहितेंतील आज्ञा अक्षरशः पाळावयाच्या नसून त्यांतील रहस्य जाणून त्याप्रमाणें वागावें असेंच त्यांनीं प्रस्तावनेंत लिहिलें आहे.

ज्या संस्थेत पूर्ण मतस्वातंत्र्य आहे, अशा आमच्या समाजांत नवसंहितेंतील आचार पाळणें अगर न पाळणें हें प्रत्येक व्यक्तीच्या कलावर अवलंबून असतें. नवसंहितेंत फेरफार झाले आहेत, पण ते नमूद करण्याइतके महत्त्वाचे नाहीत.

प्रश्नः—आपल्या समाजांत हिंदूतरांचा अंतर्भाव होतो काय ?

उ०ः—होय, अर्थात्. आमचा समाज सर्वसंग्राहक आहे.

प्रश्नः—तुम्ही आपणां स्वतःला अहिंदू असेच लेखतां काय ?

उ०ः—आम्ही आपल्याला एकसमयावच्छेदेंकरून हिंदू, मुसलमान, बौद्ध, खिस्ती, ज्यू, पार्शी इ० इ० मानतो. तेव्हां हा प्रश्न उद्भवत नाही.

प्रश्नः—सामाजिक सुधारणा हें तुमच्या समाजाचें एक आवश्यक कर्तव्य आहे काय ?

उ०ः—होय. दैवी संदेशाची अनुकूलता व स्फूर्ति मिळत आहे तोंपर्यंत.
(Yes, subject to the sanction and suggestion of the Divine spirit).

वरील प्रश्नांची उत्तरे पाठविणारे विद्वान् मित्र आणखी असेंही कळवितात कीं, “ केशवचंद्र हे कोणी तत्त्ववेत्ते नसून ते एक भक्त होते. तत्त्वविवेचनापेक्षां प्रत्यक्ष धर्मानुभव घेण्याकडेच आमचा अधिक कटाक्ष आहे. प्राचीनकाळापासून आजपर्यंत चालत आलेले निरनिराळे विचार, संस्कृति व ध्येयें ह्या सर्वांचा समन्वय करून त्यांची संगति लावणें हे नवविधानाचें उद्दिष्ट आहे. यामुळे नवविधानाचा इतिहास व तत्त्वज्ञान हें आज निश्चित नसून पुढे कालाबरोबर घडत जाणाऱ्या ह्या गोष्टी आहेत. निरनिराळे धर्म, विचार आणि आचार यांची संगति लावण्याकरितां केशवचंद्रांनीं ज्या ज्या संस्था निर्माण केल्या, त्या सर्वच अल्पायुषी झाल्या ! कुचबिहारच्या सोयरिकींतही हें संमेलनाचेच रहस्य होतें असें मानतात. परंप्रांतांत सोयरिकी करून, इतकेंच काय पण केशवचंद्रांचे मुलगे व नाती यांचीं लग्नें इंग्लंडांत करून कुचबिहारच्या महाराणी माताजींनीं केशवचंद्रांचेंच व्रत पाळलें, म्हणून त्यांचे मोठे गोडवेही गाण्यांत येतात; पण अशा लग्नांनीं देशावरील आपत्तीचें विघ्न टळणें शक्य नाही, हें गेल्या खिस्ती महायुद्धानां स्पष्ट केलें आहे. तात्पर्य, केशवचंद्रांसारखा अद्वितीय संस्थापक असतांही नवविधान

पंथाचा अथवा भारतवर्षीय ब्राह्म-समाजाचा, आदि-ब्राह्म व साधारण-ब्राह्म यांच्या समजापेक्षां, अधिक अपकर्ष व्हावा, याचें एक कारण विवेकापेक्षां भावना ही अल्पायु असते; यामुळे साधनकाननांची सुंदर वनराई अशाश्रित ठरून सनदशीर संस्थांचे पक्के चिरेबंदी वाडेच गृहस्थाश्रमी लोकांचा लोक-संग्रह अधिक काल व्यवस्थित करू शकतात असेंच अनुभवास आलें. एक रवींद्रनाथांचें व्यक्तिगत नवजीवन पाहिजे, नाहींतर निदान साधारण-ब्राह्मांची ठणठणीत संघटना तरी पाहिजे. भारतवर्षीय ब्राह्म-समाजाच्या नवविधान पंथांत दोहोंचा अभाव झाल्यामुळें अपकर्ष झाला असावा असाच निष्कर्ष ठरतो. शिवाय असे कीं, केशवचंद्र सेन वेदान्त तत्त्वज्ञानास जितके पारखे होते, तितके पुढें त्यांचे अनुयायी पारखे राहिले नाहीत. व उलटपक्षी केशवांची ख्रिस्त धर्म व ख्रिस्ती लोक यांच्यावरील निष्ठा राजकारणांतील कटु अनुभवां-मुळें पुढें सहजच मंदावली ! अशा स्थितीत हिंदु धर्मापेक्षां नवविधानांत कांहीं विशेष आहे हें लोकांस पटविणे उत्तरोत्तर अशक्यच होत गेले असावे, असेंही उघड दिसतें.

तिसऱ्या भागाची कालानुक्रमणिका

- १८३८ केशवचंद्र सेन यांचा जन्म.
- १८५६ केशवचंद्रांचें लग्न.
- १८५७ केशवचंद्र ब्राह्मसमाजांत दाखल होतात. गुडविलफ्रटरनिटी. केशव-चंद्रांचा गृहत्याग.
- १८५९ सिलोनची सफर.
- १८६० लघुग्रंथमाला. संगतसमास्थापना.
- १८६१ ब्राह्मधर्म अनुष्ठान.
- १८६२ केशवचंद्रांस आचार्यपद व ब्रह्मानंद पदवी मिळते. कलकत्ता कॉलेज-स्थापना.
- १८६३ एकेश्वरी मित्रसमाज. उपासनासमाज.
- १८६४ मुंबई-मद्रासकडे प्रयाण. मिश्रविवाह. ब्राह्म-प्रतिनिधिसभा.
- १८६६ भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज स्थापना. जीझस खाइस्ट. आशिया आणि युरोप व्याख्यान. मिस्र मेरी कापेंटर यांचें स्वागत आणि संगत.
- १८६८ नगरसंकीर्तन. मुंबईस दुसरी भेट. मोगरिचा महोत्सव.
- १८६८ भारतवर्षीय ब्राह्ममंदिराचें अनावरण.
- १८७० इंग्लंडास प्रयाण. इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन.
- १८७१ भारताश्रम. ब्राह्मविद्यालयाचा पुनरुद्धार.
- १८७२ नेटिव मॅरेज ॲक्ट तिसरा. ब्राह्मप्रचारक समिती.
- १८७४ समाजनियंत्रणाची चळवळ.
- १८७५ श्रीरामकृष्ण परमहंसांची पहिली भेट.
- १८७६ साधनकानन.
- १८७८ कुचबिहारलग्नाचें वादळ. ६ मार्च.
,, साधारण-ब्राह्मसमाजाची स्थापना. ता. १५ मे.
- १८७९ ब्राह्मगीतोपनिषद्. Am I an inspired Prophet? व्याख्यान. संतसमागम प्रार्थना.

- १८८१ नवविधान, आम्हां नवविधानाचे प्रेषित. व्याख्यान. प्रेषितांचा दरबार.
निरनिराळेशपथविधि. अम्यूपीसना. पावनविधि. इत्यादि व्रतें.
- १८८२ दंपति-संन्यास आणि दुसरीं व्रतें.
- १८८३ वेदिक शाळा. नवविधानाचा जाहीरनामा. आशिआचा युरोपला
संदेश. नवसंहितायोग.
- १८८४ देवाल्याचें अनावरण. केशवचंद्रांचा मृत्यु.
-

भाग ३-परिशिष्ट व

तिसऱ्या भागाच्या आधारग्रंथांची यादी

- १ प्रतापचंद्र मुजुमदारः—केशवचंद्रांचें चरित्र, व्याख्यानें, इतर लेख.
 - २ केशवचंद्र सेनः—हिंदुस्थानांतील व्याख्यानें, प्रार्थना, लेखसंग्रह, नवसहिता (मराठी भाषांतर).
 - ३ शिवनाथशास्त्रीः—ब्राह्मसमाजाचा इतिहास.
 - ४ नटेशदत्तः—केशवचंद्र, प्रतापचंद्र यांचीं चरित्रे.
 - ५ निरंजननियोगीः—नवविधानाचे प्रेषित व प्रचारक.
 - ६ गौरीप्रसाद मुजुमदारः—केशवचंद्र व त्यांचे विरोधि.
 - ७ एम्ः—श्रीरामकृष्णवाक्सुधा.
 - ८ रामकृष्णमिशनः—श्रीरामकृष्ण परमहंस चरित्र.
 - ९ फर्कुहारः—आधुनिक धार्मिक चळवळी.
 - १० लिलिंग्स्टनः—ब्राह्मसमाज व आर्यसमाज ह्यांचा ख्रिस्तीधर्माशी संबंध.
 - ११ लिओनार्डः—ब्राह्मसमाजाचा इतिहास.
 - १२ धी वर्ल्ड अँड धी न्यू डिस्पेन्सेशन, इंडियन मेसेंजर यांचे अंक, इत्यादि.
-

॥ श्री ॥

नवयुगधर्म

खंड पहिला—भाग चवथा

साधारण ब्राह्मणसमाज

किंवा

पंडित शिवनाथ व सीतानाथ

पंडित शिवनाथशास्त्री, ब्राह्म-इतिहासकार

जन्म-इ. सन १८४७.

मृत्यु-इ. सन १९१७.

प्रकरण पहिलें आद्यसंस्थापक

नवविधानसमाज व साधारण-ब्राह्मसमाज अशा भारतीय-ब्राह्मसमाजाच्या दोन शाखा झाल्याचें पूर्वीं आलेंच आहे. भारतीय-ब्राह्मसमाज ही मूळची संस्था आज लयास गेली असे जरी म्हणतां न आलें, तरी आपल्या देशांतील किंबहुना साऱ्या मानवी जगातील धर्मसुधारक व समाजसुधारक मंडळींचें कर्णधारत्व परमेश्वरानें आपल्या हातीं दिले आहे, अशा आत्मविश्वासानें ज्या ब्राह्मसंस्था मागून नांवारुपास आल्या त्या नवविधानसमाज व साधारण-ब्राह्मसमाज ह्याच होत. ह्यांपैकीं नवविधानपंथानें धार्मिकविधि व साधनें ह्यांस जास्त महत्त्व दिलें, व साधारण-ब्राह्मसमाजानें समाजसुधारणा व समाज-नियंत्रण ह्या मुद्द्यांवर जास्त जोर दिला.

ह्या दोन्हीही संस्थांत पुढारलेल्या व स्वतंत्र बाण्याच्या बंगाली तरुणांचाच भरणा होता. दोन्हीही संस्थांनीं सामाजिक सुधारणांचें धोरण, ब्राह्मसंस्थेची रचना व नियमबद्धता, तसेच धर्मप्रसाराची कल्पना, धर्मप्रचारकांच्या संज्ञा, आणि सामाजिक प्रार्थना ह्या सर्व गोष्टी ख्रिस्तीधर्मांतून घेतल्या. ख्रिस्त सोडणें आपणांस शक्य आहे काय ? व ख्रिस्त आपण जोडावा काय ? हेच प्रश्न त्या त्या संस्थांच्या शिरोभागीं असलेल्या विद्वानांनीं आपल्या समाजबंधूपुढें मांडले; पण त्यांचीं उत्तरे मात्र निरनिराळीं दिलीं गेलीं. भारतीय आर्यांना ख्रिस्त कधींच सोडतां येणार नाहीं, असे केशवचंद्रांनीं निश्चून सांगितलें. व साधारण-ब्राह्मांचे पुढारी एस्. के. चतर्जी यांनीं तितकेंच स्पष्ट सांगितलें कीं, “भरतभूमीच्या उद्धारासाठीं आपल्याला ख्रिस्ताची जरूरी नाहीं. हिंदुस्थानांतील ईश्वरवाद बायबलच्या शिकवणीपेक्षां कोणत्याही रीतीने कमी दर्जाचा नाहीं. आमचे वेद आणि उपनिषदे आमच्या उद्धारास पुरेशीं आहेत.” साधारण-ब्राह्मांचे दुसरे अग्रणी पंडित शिवनाथशास्त्री हेही एका भाषणांत असें म्हणाले कीं, “खाइस्ट ही व्यक्ति एका कालीं होऊन गेली असें गृहीत धरलें, तरी त्यांच्या अनुयायांतही अनेक बाजूंनीं त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असे कित्येक पुरुष झालेले आहेत.”

साधारण-ब्राह्मसमाजांत जीझस खाइस्टाबद्दल अशी ही उदासीन वृत्ति - सर्वसाधारणपणें दिसून येते, असें मुळींच म्हणतां येणार नाहीं. तथापि आचारविचारांनीं वैष्णवांच्या बरेच जवळ गेलेल्या नवविधानाच्या प्रचारकांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या सचित्र पुस्तकांत आपणांस ऑपास्टल्स ऑफ् धी न्यू डिस्पेन्सेशन असें म्हणवून घेण्यांत भूषण मानावें, व वैष्णवांशीं क्वचितच पटणाऱ्या साधारण-ब्राह्मांनीं, यंदांच्याच अहवालांत आपलें ध्येय काय, तें श्रीमद्भागवतांतली खालील दोन श्लोकांत* सांगावें, असें वाटावे, ही गोष्ट थोडी नवलाचीच खरी.

एकमेवाद्वितीयम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, ब्रह्मकृपाहि केवलं, धर्मं चर, धर्मा-
त्परं नास्ति, यतो धर्मस्ततो जयः ॥ हीं साधारण ब्राह्मसमाजाचीं ब्रीदवाक्यें आहेत-
त्यांचा अर्थ सहज समजण्यासारखाच आहे. ह्या सर्व सिद्धान्तपर वाक्यांचा

(१) *तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं

तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।

तदेव शोकार्णव-शोषणं नृणां

यदुत्तमश्लोक-यशोऽनुगीयते ॥

—भागवतम्, १२।१२।४८-

भावार्थः—ज्यांत परम पुरुषाचे गुणानुवाद गाइले आहेत, तेंच आनंद-
दायक, नवीन व रुचिर होय. त्यानेंच मनाच्या ठिकाणीं आनंदाचा नित्य
महोत्सव होतो, व त्यानेच मानवांचा शोकसमुद्र कोरडा पडतो.

(२) यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना

सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ।

हरावसक्तस्य कुतो महद्गुणा

मनोरथे नासति धाव तो बहिः ॥

—भागवतम्, ५।१८।१२-

भावार्थः—ज्याला ईश्वराची निष्कामभक्ति साधली, त्याच्याच ठिकाणीं
सर्व गुण व दैवी संपत्ति बास करिते, ज्याचें ईश्वरावर प्रेम नाही, व ज्याच्या
बासना त्यास मित्रा मित्रयांकडे ओढून नेतात, त्याच्या ठिकाणीं भेष्ट प्रकारचे
सद्गुण कोढून राहणार !

रोंख जितक्या उत्कटतेने धर्मशीलसंवर्धनाकडेच लागतो, तितक्या उत्कटतेने साधारण-ब्राह्मांकडून धर्मकार्य आजपर्यंत झालेलें नाहीं, याबद्दल अलीकडे तरी प्रत्येक सालच्या त्यांच्या अहवालांत खेद प्रदर्शित केलेलाच आढळतो. ब्राह्म-समाजाचे पूर्वीचे संस्थापक राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र ह्यांच्या तोडीचे असामान्य कोटींतील पुरुष 'ब्राह्मसमाजांत' नांव घेण्यासारखे पुढें कोणी झाले नाहींत. असें आहे तरी साधारण-ब्राह्मसमाजाचे मूळ संस्थापक आनंदमोहन ब्रोस, पंडित शिवनाथशास्त्री, शिवचंद्र देव व उमेशचंद्र दत्त हेही नांवाजण्यासारखे पुरुष होऊन गेले, यांत शंका नाहीं. विस्तारभयास्तव त्यांचीं साग्रचरित्रें देतां येत नाहींत. तथापि त्यांच्या चरित्रांचें त्रोटक वर्णन पुढें करित आहोंत; त्यावरून अंशतः बोध होईल.

आनंदमोहन यांचा जन्म इ. सन १८४७ सालीं झाला. बहुतेक सर्व थोर पुरुषांप्रमाणे आनंदमोहन ह्यांच्या शीलसंवर्धनास त्यांच्या आईचे संस्कारच अधिक कारण झाले. त्यांची आई एक जुन्या चालीरीतीची भाविक बाई होती. तिने सर्व तीर्थयात्रा केल्या होत्या. तिच्याइतकी धर्मनिष्ठ व व्रतस्थ अशी स्त्री क्वचितच पाहण्यास मिळेल. शिवाय ती मोठी कर्तृत्ववान् होती. आनंदमोहन ह्यांच्या बाळपणीच त्यांचे वडील बारले. तेव्हां त्यांच्या मोठ्या इस्टेटीची व्यवस्था व मुलांचा विद्याभ्यास तिनेच चालवून घराण्याची इभ्रतही चांगली राखली. ह्या साध्वी स्त्रीचे पातिव्रत्यही तसेंच उज्ज्वल होतें. तिच्या-समोर बोलतांना तिच्या पतीचें नांव सहज कोणाच्या तोंडून निघतांच त्या पुण्यस्मरणाबरोबर नम्र भावाने दोन्ही हात जोडून ती मस्तकीं धारण करी, व तोंपर्यंत तिच्याशीं बोलणारास वचकून थांबावेंच लागे ! तिचा भाविकपणा इतका होता कीं, ती मेण्यांतून कोठें जात असतां, वाटेनें कोठें एखादें पिराचें थडगें दिसलें, तर ती तेथें मेण्यांतून खालीं उतरून पायीं चालत असे, व त्यास नमस्कार केल्यावांचून पुढें जात नसे. एकदां कांहीं यात्रेकरू जहाजांत बसून जगन्नाथाला जात असतां तें जहाज वादळांत सांपडून बुडालें. त्याच जहाजांतून आनंदमोहनांची आई यात्रेला जावयाची होती; पण कांहीं निमित्तकारण होऊन तिचें जाणें राहिलें व जीव बचला; पण याबद्दल तिला आनंद न होतां, “ देवांनीं इतक्या यात्रेकरूस आपल्या पायाशीं नेलें, आणि मीच तेवढी त्यास नकोशी कशी झालें ? ” असें वाटून तिला फार

दुःख झालें ! ह्या भाविक बाईचें इतकें बारकाईनें वर्णन देण्याचें कारण इतकेंच कीं, ब्राह्मसमाजाचें घुढारी ज्या स्त्रियांच्या पोटीं जन्मास आले, त्या स्त्रियांचा स्वभाव व शील यांचें शक्य तितकें स्पष्ट चित्र वाचकांसमोर असावें.

अशा धर्मभोळ्या आईच्या पोटीं जन्मास आलेले आनंदमोहन हेही सात्विक अंतःकरणाचे व धार्मिक प्रवृत्तीचे निघाले यांत नवल नाहीं. खेदाची गोष्ट इतकीच कीं, आनंदमोहन ह्यांच्यावर इंग्रजी विद्येचे जे संस्कार झाले, ते मूळच्या संस्कारांस अनुकूल व पोषक असे नव्हते. ते एक नामांकित बॅरिस्टर होते, ही गोष्ट खरी; तरी पण त्यांचें चित्त त्या धंद्यांत केव्हांही नव्हतें. इतकेंच नव्हे तर हीं कज्जांच्या कागदांचीं भेंडोळीं मला विपारी सर्पाप्रमाणें भयप्रद व तिरस्करणीय वाटतात, असें ते आपल्या प्रियपत्नीजवळ म्हणत. ते प्रेमचंद रायचंद स्कॉलर होते. त्याचप्रमाणें ते पहिले हिंदी रँगलर होते. तरी त्यांचें लक्ष त्या विद्येतही विशेष गुंतलेले नव्हतें. ते अतिशय बुद्धिमान असल्यामुळें ते स्कॉलर, रँगलर, व बॅरिस्टर सहज झाले. पण त्यांच्या अंतःकरणाची भूक वेगळीच होती. ते मनाचे अत्यंत प्रेमळ व परम मातृभक्त होते. मोठेपणीं बॅरिस्टर झाल्यावरही कोर्टांतून घरीं आले कीं त्यांनीं तसेंच पोषाख न काढतां आईकडे जावें. ती माउली हातीं माळ घेऊन नेहमींच्या ठिकाणीं नामस्मरण करीत बसली आहे, असें पाहिलें, कीं ह्यांनीं आपलऱ्हा आंगरखा तेथेंच टाकून देऊन, त्या परमपूज्य मातेपुढें सपशेल आडवें पडून, तिचे अंकावर डोकें ठेवून निजावें, आणि ती पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवून उठवीपर्यंत तसेंच मातृप्रेमानंदांत पडून रहावें ! जन्मदात्या आईप्रमाणें माय-भूमीवरील त्यांचें प्रेमही अलोट होतें.

ह्याप्रमाणें आनंदमोहन हे स्वभावानें फारच गोड व मोठे परोपकारी होते. गुप्तदान करण्यांत त्यांना आनंद वाटे. गरीबांच्या संतोषापुढें व धन्यवादापुढें मोठे प्रचंड सन्मानाचे समारंभही त्यांस तुच्छ वाटत. एकदां रस्त्यानें जात असतां भीक मागणाऱ्या एका अनाथ गरीब म्हातारीला त्यांनीं एक रुपया दिला. तो रुपया पाहतांच त्या म्हातारीला अनिवार गहिंवर लोटला. त्या बिच्चाारीला तो आनंद झालेला पाहून आनंदमोहन ह्यांस जें समाधान झालें, तें व्हाईसरॉयांच्या एखाद्या स्तुतिपर गौरवानें झालें नसतें.

आनंदमोहन इंग्लंडांत शिकत असतांना, इंग्लंडांज्जे मुख्य प्रभाव होण्याची

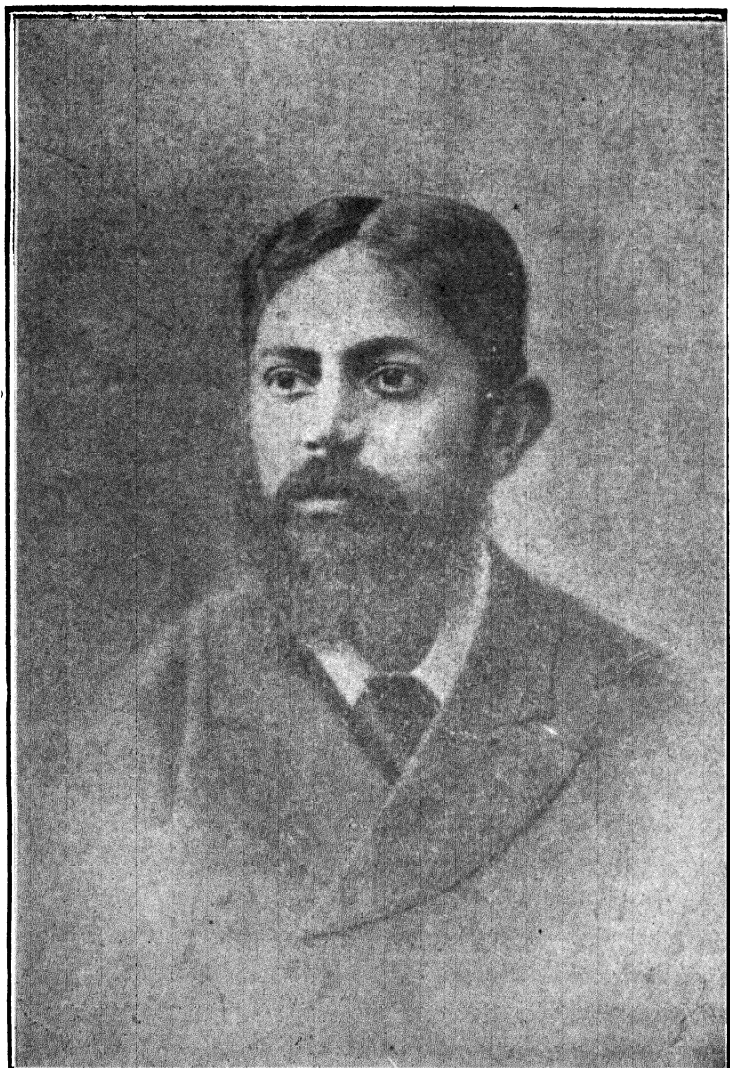
ह्यांची लायकी आहे, असें तेथील साहेब लोक म्हणत. दोनशें वर्षांपूर्वी ते जन्मास आले असते, तर ते हिंदुस्थानांतील एक सुप्रसिद्ध साधु म्हणून प्रसिद्ध झाले असते, असें निवेदिताबाई म्हणतात. ते कायदे-पंडितांत उमेशचंद्र बानर्जी ह्यांच्या बरोबरीचे, गणितांत पाहिले हिंदी रॅल्लर, राजकारणांत सुरेंद्रनाथांहूनही सरस आणि ब्राह्मसमाजांत तर केवळ आदर्श-भूतच होते ! बुद्धिवैभवांत आनंदमोहन हे एक नरपुंगवच खरे; पण त्यांचें अंतःकरण एखाद्या स्त्रीप्रमाणें कोमल होतें. ते जरी मोठे नामांकित राष्ट्रीय वक्ते होते, तरी त्यांची देशप्रीति त्यांच्या व्याख्यानांपेक्षां रोजनिशींतूनच अधिक कळून येते. देशकार्य हें एक देवकार्यच आहे, असें ते मानीत असत. मनुष्य-जन्माचा अमोलिक ठेवा ईश्वरानें आपणांस दिला आहे, तो देवकार्यां शिजविण्यासाठीं ते अत्यंत दक्ष असत. एक दिवस बायां फुकट गेला, तर त्याबद्दल त्यांस किती वाईट वाटे, तें त्यांच्या रोजनिशीवरून दिसून येतें. तसेंच त्यांची ईश्वराविषयी प्रेमळवृत्ति, त्यांच्या समाजपीठावरील प्रवचनांपेक्षां, त्यांनीं एकांतांत बसून आपल्या प्रियपत्नीस लिहिलेल्या पत्रांत अधिक दिसून येते. तात्पर्य, ते मोठे पंडित होते, मोठे राजकार्यधुरंधर होते, मोठे समाजसुधारक होते, पण याहीपेक्षा त्यांचें खरें वर्णन ते अंतराचे एक तापसी साधु होते; असें त्यांचे निकटवर्तीं खेही म्हणतात. एकांतांत बसून ईश-चित्तन करण्याचा त्यांस नाद असे. त्यांची ईशनिष्ठा त्यांच्या रोजनिशीच्या प्रत्येक पानांत दिसून येते. प्रार्थनेचें अवडंबर घालण्याचा त्यांना कंटाळा होता. रोजच्या कौटुंबिक प्रार्थनेच्या वेळींही मोठ्याने प्रार्थना करणें, त्यांस साधत नसे. ते आपल्याला (Servitus Dei) देवदास म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत. अशा ह्या आधुनिक काळच्या एका हिंदी ऋषिचे हातांत मात्र ईश्वरानें बायबल दिलें होतें ! परंतु त्या वेळच्या देशकालमानाकडे पाहतां त्याबद्दल कोणी वैषम्य मानण्यांत अर्थ नाहीं.

पंडित शिवनाथशास्त्री व आनंदमोहन हे दोघे जिवलग खेही होते. दोघांचा जन्म एकाच सालीं झाला. दोघेही केशवचंद्रांच्या भारतवर्षीय ब्राह्म-मंदिराच्या प्रथम अर्पणसमारंभाच्या वेळींच ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले. अखेरपर्यंत त्या दोघांनीं सहकारित्वानें ब्राह्मसमाजाकरितां अतिशय परिश्रम केले. भारतवर्षीय समाजांतून साधारण-ब्राह्मसमाज बाहेर पडण्याचे वेळीं आनंद-

मोहन व शिवनाथ बाबू ह्यांनीं रात्रीच्या रात्री विचार करण्यांत घालविल्या. समाजांत फूट पडूं नये म्हणून आनंदमोहन ह्यांनीं शिकस्त केली; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. शिवनाथ बाबूंप्रमाणेंच आनंदमोहन ह्यांचा समाजनिर्माण व स्त्रीस्वातंत्र ह्या दोन मुद्द्यांवर विशेष भर होता. विलायतेंत त्यांनीं कांहीं वर्षे काढलीं असल्यामुळें समाजाची रचना ठरविण्याचें श्रेय बहुतेक त्यांसच घेतां आलें. प्रथमपासून त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत साधारण-ब्राह्मसमाजाचे तेच अध्यक्ष होते.

ब्राह्मसमाजाच्या बाहेरही त्यांचे कार्यक्षेत्र फार मोठे होतें. शिक्षणविषयक, सामाजिक आणि राजकीय चळवळींचेही ते अग्रणी होते. इंडियन असोसिएशन व राष्ट्रीयसभा ह्या संस्थांत व सन १९०७/०८ सालच्या प्रचंड राजकीय चळवळींत सुरेद्रनाथ बाबूंचे जोडीदार असे तेही एक लोकाग्रणी होते. आनंदमोहन ह्यांस बंगालचे माधवरावजी रानडे असे म्हणतात. त्यांच्या पत्नीनें रमाबाईंप्रमाणें आपल्या आयुष्यांतलil आठवणी प्रसिद्ध केल्या असल्या, तर त्या उभयतांच्या कोमल स्वभावाच्या माधुर्यांत अधिक साम्य प्रगट झालें असतें, असें आम्हांस वाटते.

दुसरे पुढारी पंडित शिवनाथशास्त्री, हेही एम्. ए. असून साधारण-ब्राह्मसमाजाचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते होते. किंबहुना त्यांनीं केलेली वाङ्मयसेवा आणि प्रचारक व उपदेशक म्हणून त्यांनीं केलेलें धर्मप्रसाराचें काम, हें लक्षांत घेतां, ते साधारण-ब्राह्मसमाजाचे मुख्य आधारस्तंभ होते, असेंच म्हणावें लागतें. ते मूळचे दाक्षिणात्य सामवेदी ब्राह्मण होते. त्यांचे पणजे अत्यंत शुचिवर्तनाचे भाविक धर्मात्मे होते. त्यांच्या चरित्राचा पंडितजींना अत्यंत आदर असे. पंडित शिवनाथ यांचे वडील मोठे संस्कृतज्ञ असल्यामुळें त्यांस विद्यासागर ही पदवी असे; परंतु ते अत्यंत नास्तिक व तामसीपणांत केवळ कर्दनकाळ असत. शिवनाथांची आई व आईची आई ह्या दोन अत्यंत मायाळू व परोपकारी स्त्रिया होत्या. राजा राममोहनांप्रमाणें पंडित शिवनाथ यांस दोन बायका होत्या. त्यांच्या पहिल्या लग्नाचा साखरपुडा झाला, तेव्हां ते दोन वर्षांचे व त्यांची चिमुकली बामबाई एक महिन्याची होती. पुढें हें लग्न त्यांच्या वयाच्या बारावे वर्षी झालें. ही बालविवाहित स्त्री मुद्दें अत्यंत मुशील व परोपकारी निपजली. व तिनें आपल्या आंगच्या उत्कृष्ट शीलानें आपल्या

देवदास आनंदमोहन बोस, अध्यक्ष

जन्म-इ. सन १८४७.

मृत्यु-इ. सन १९०६.

पंतीची मर्जी तर प्रसन्न केलीच; पण त्यांच्या सर्व समाजाचें लक्ष आकर्षून घेतलें ! तथापि दैवदुर्विलास असा की, ह्या पहिल्या सूनवाई मांमर्जीना जावसंत होऊन त्यांनीं आपल्या मुलाचे अठरा एकोणिसाव्या वर्षीच दुसरें लग्न केलें. ही गोष्ट अर्थात् शिवनाथ ह्यांस मुळींच पसंत नव्हती; परंतु त्यावेळीं बापापुढें ब्र काढण्याचीही त्यांची प्राज्ञा नव्हती. त्यांच्या वडिलांच्या हातांतील प्रत्यक्ष चवदावें रत्न इतके प्रखर होतें की, त्याच्या तडाख्यांतून ते एकदां मरतां मरतां वाचले ! त्या प्रसंगीं आपला मुलगा नाहक मार खाऊन ठार मेला, असें समजून त्यांची अभागी आई घर सोडून जंगलांत रडत बसली होती ! मुलगा मेला नसून जिवंत आहे, असे कोणी तिला येऊन सांगितलें; पण तें तिला खरेंच वाटेना ! पुढे मोठेपणींही शिवनाथबाबूंचा पावठा ब्राह्ममंदिराकडे वळलेला पाहतांच त्या जमदग्निबोवांची पायांची आग मस्तकास गेली. त्या अपराधाबद्दल इतक्या प्रौढ वयांतही त्यांस उभें फोडून काढण्याची भ्वातारे-बुवांनीं तयारी केली. आपल्या बायकोस तर तुझा मुलगा मेला असेंच त्यांनीं सांगितलें. घरच्या देवांची पूजा नित्याप्रमाणें ह्यापुढे आपण करणार नाहीं, असें एक दिवस शिवनाथांनीं सांगतांच, त्यांस वठणीवर आणण्याकरितां वडिलांनीं खरोखरच बांबूचें टिकोरे हातांत घेतलें. गरीब विचाऱ्या आईनें पुष्कळ मध्यस्थी केली, रडून रडून भुईं भिजविली पण व्यर्थ ! ह्या वेळीं पंडित-बोवाही बरेच निर्दावले होते. त्यांनीं वडिलांस शांतपणे पण ठासून इतकेंच सांगितले की, “बाबा, मला व्यर्थ कशाला मारतां? याउपर आपण मला मारलेंतच तर तें मी सर्व सहन करीन; परंतु तुम्हीं मारानें माझे हाडनी हाड मोकळें केलेंत तरी मी पुनश्च तुमच्या देवघराचा उंबरठा ओलांडणार नाहीं !” मुलाच्या ह्या धिटार्ईच्या जबाबाने तो जमदग्निही चपापला आणि त्या दिवशींचा अतिप्रसंग कसाबसा टळला ! त्यानंतर मरेपर्यंत पितापुत्रांचें माल पुन्हा दर्शन झालें नाही ! तरी त्यापुढेंही एक दोन वेळां खुद्द आपल्या मुलांवर, केवळ त्याच्या धार्मिक स्वैरवृत्तीस्तव, मारेकरी घालण्यासही त्या वृद्ध विद्यासागरांनीं कमी केलें नाही.

ह्या घरच्या विद्यासागराप्रमाणें शिवनाथ ह्यांचे कॉलेजांत दुसरे एक विद्यासागर होते; परंतु एक सागर आंगच्या तामस क्षारामुळें झोंबरे व तोंडीं न लागण्याइतके खारट ! तर दुसरे सत्त्वगुणामुळें तितकेच शीत व मधुर होते.

ते सुप्रसिद्ध विधवाविवाहप्रवर्तक ईश्वरचंद्र विद्यासागर हे होत. त्यांच्यासंबंधी उल्लेख मार्गे द्वितीय खंडांत आलाच आहे. त्यांच्या मतांची छाप तरुण शिवनाथांवर इतकी बसली की, त्यांनी विद्यार्थिपणांतच विधवाविवाहाचा जोराने पुरस्कार चालविला. शिवनाथबाबूंची घरची अत्यंत गरिबी असताही पुनर्विवाहित नवदंपतींस लोकक्षोभापासून बचावण्याकरिता, ते जोराने अभ्यास करून स्कॉलरशिपा मिळवीत, व ते पैसे आपल्या बहिणीसमान मानलेल्या पुनर्विवाहित मुलींच्या चोळीवांगडीकरिता देत असत !

सुप्रसिद्ध वैष्णव कुळांतील प्रसिद्ध ब्राह्मधर्मप्रचारक विजयकृष्ण गोस्वामी हे शिवनाथांचे सहाध्यायी होते. त्यांनीच आपल्या ह्या मित्रास आपल्याबरोबर भारतीय-ब्राह्मसमाजांत नेले. तेथे कांहीं काल शिवनाथ हे केशवचंद्रांचे मोठे भक्त व अनुयायी होते; परंतु पुढे कुचबिहारचे लग्नानंतर त्यांच्यापासून फुटून निघण्यांत शिवनाथशास्त्री ह्यांनीच विशेष पुढाकार घेतला. ते मनाचे मोठे निग्रही होते. त्यांनी पूर्वी ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेऊन यज्ञोपवीताचा त्याग करतांनाही त्यांच्यावर मोठा प्रसंगच होता. शिवनाथबाबू आईबापांचे एकुलते एकच चिरंजीव त्यांनी यज्ञोपवीताचाही धिक्कार केला, हे त्यांच्या आईबापांस समजले, तर ती वृद्ध मातापितरें, एक दुःखाने तर दुसरे संतापाने, आपला घात करून घेतील, असे त्यांस वाटे; परंतु अशा वेळीं “ बाळा, धीर सोडू नको, चल, पुढे हो, मला तुझ्या हातून कांहीं कार्य घडवून आणावयाचें आहे.” असे शब्द कानीं पडल्याचा त्यांस वरचेवर भास होई. ब्राह्मधर्मदीक्षेबद्दल ह्यामुळेच त्यांचा चटकन निर्धार झाला असे म्हणतात. पण पुढे नवलाची गोष्ट ही की, ह्या ईश्वरी आदेशाच्या मुद्द्यावरच केशवचंद्रांशी त्यांचा कायमचा बेवनाव झाला. त्याचप्रमाणे व्यक्तिपूजेच्या बाबतींत केशवचंद्रांच्या टीकाकारांत ते सामील होते; पण पुढे साधारण ब्राह्मसमाजाचे पुढारी या नात्याने वागत असतां साधारण ब्राह्मपैकी कित्येक स्त्री पुरुष त्यांस गुरूप्रमाणे लेखून त्यांच्या पायां पडत व त्यांच्या गळ्यांत हार वगैरे घालून त्यांचा आदरही करित. षड्विकारांचे होम, पंचदीपाचे प्रतीक, इत्यादि कित्येक विधींत ते केशवचंद्रांचे अनुयायी होते, असे दिसते. तथापि त्यांनी कुचबिहार लग्नासंबंधी जी केशवचंद्रांवर टीका केली ती खोटी, निराधार व द्वेषमूलक होती, असा केशवचंद्रांच्या कांहीं कट्ट्या अनुयायांचा स्पष्टावर

फार मोठा आक्षेप आहे; परंतु आम्हांस मात्र त्या आक्षेपांत फारसें तथ्य दिसत नाही.

साधारण-ब्राह्मसमाज स्थापन केल्यावर त्याच्या धर्मप्रचारकाचें व आचार्य-पदाचें काम शिवनाथशास्त्री यांनीं फार चांगल्या रीतीनें बजावलें. धर्म-प्रचारक ह्या नात्यानें त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानांत अनेक वेळां संचार केला. त्यांच्या भाषणाची शैली बहुधा अगदीं साधी व घरगुत्याची असे. ते नाणावलेले कवि होते. साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या प्रत्येक चळवळींत ते प्रमुखपणें भाग घेत असत. ते मनाने भाविक नसावेत. श्रीरामकृष्णांच्या समाधिभावांवर शिवनाथबाबूंची मुळीच श्रद्धा नसे. भावसमाधि ही एक मेदूची विकृति आहे, असे ते समजत. सिद्धपुरुषांबद्दल त्यांची भावना कांहींशी अश्रद्धेचीच दिसते. तरी पण ब्राह्मसमाजांतील साधनाश्रम ही पोटसंस्था मुख्यत्वेकरून शिवनाथशास्त्री ह्यांनींच अस्तित्वांत आणून ती चालविली. त्यांच्या ध्येयाप्रमाणें पुढें धार्मिक उत्साहाचे व शीलाचे साधक त्यांतून निर्माण झाले नसले, तर यास त्यांचा इलाज नव्हता.

योगाभ्यासापेक्षां सुधारलेला गृहस्थाश्रम हेंच शिवनाथबाबूंचें खरें ध्येय दिसतें. इंग्रजांचा गृहस्थाश्रम व इंग्रजांच्या संस्था यांचें सूक्ष्मावलोकन करण्याकरितां शिवनाथशास्त्री इंग्लंडांत सहा महिने जाऊन राहिले होते. त्यांचें ललितवाङ्मय बंगालींत बरेंच प्रसिद्ध आहे. धार्मिक विषयासंबंधीं गृहधर्म, धर्मजीवन, हीं दोन बंगाली पुस्तके आणि Mission of the Brahmo-Samaj, Men I have seen, The History of Brahmo-Samaj. हीं त्यांचीं इंग्रजी पुस्तकें फार प्रसिद्ध आहेत. शिवनाथशास्त्री हे केशवचंद्रांप्रमाणें श्रीरामकृष्णधरमहंस यांच्याकडे मधून मधून जाणारे होते. हें वर आलेच आहे. केशव भक्त व शिवनाथ पंडित, असा तुलनात्मक अभिप्राय श्रीरामकृष्ण बहुधा त्यांच्यासंबंधीं देत असत. शिवनाथ अट्टल ब्राह्म असले तरी शेवटीं दोन बायकांचा दादला ! ही गोष्ट त्यांच्या टीकाकारांस मोठीच सोयीची झाली होती. तें कांहीं असो. शिवनाथांच्या दोन्ही स्त्रिया त्यांस मात्र याकिंचितही गैरसोईच्या न होतां त्या आपल्या अंगच्या शुद्धशीलानें व प्रावित्र्यानें त्यांस फारच भूषणभूत झाल्या. त्यामुळे त्यांच्या ब्राह्मपुढारी ह्या चारित्र्यास कमीपणा आला नाही. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं केलेल्या ब्राह्मसमाजाच्या

अमूल्य सेवेबद्दल त्यांस इ. सन १९१७ सालीं समाजाकडून मानपत्र देण्यांत आलें. आणि त्यांच्या पश्चात् तर साधारण-ब्राह्मसमाजाने त्यांचें व्यवस्थित स्मारक उभारून त्यांचें नांव राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र ह्या सुप्रसिद्ध त्रयीपुढें प्रमुखत्वानें जोडून दिले आहे.

शिवनाथ बाबू हे आपले जीवितकार्य संपवून नुकतेच मरण पावले. त्यांनीं आईपासून प्रेम व बापापासून निर्धार किंवा आग्रही स्वभाव हे दोन गुण घेतले. “मातेप्रमाणें ईश्वरावर निर्व्याज व निस्सीम प्रेम करून त्याशीं तादात्म्य पावावें.” हेच त्यांच्या धर्मोपदेशांतील सूत्रवाक्य आहे. ह्याप्रमाणे धर्ममतांत त्यांस केशवचंद्रांचेच अनुयायी मानले, तरी त्यांची सामाजिक व राजकीय मते केशवचंद्रांहून पुष्कळच जहाल होती यांत शंका नाही. त्यांच्या सामाजिक मतांचें दिग्दर्शन पूर्वी ठिकठिकाणीं आलेच आहे. त्यांची राजकीय मते कळण्यास एकच गोष्ट सांगितली म्हणजे पुरे आहे, कीं बंगालच्या फाळणीच्या वेळच्या प्रचंड चळवळींत एका ज्वलजहालांच्या सभेस अध्यक्ष होण्यास कोणीच धजेना, त्या वेळीं पंडित शिवनाथशास्त्री धिटार्डने पुढे झाले, व त्यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं आपल्या ओजस्वी वाणीनें श्रोतृसमाज हलवून सोडला. त्या प्रसंगीं त्यांनीं जाहीर रीतीने केलेल्या प्रतिज्ञा संस्मरणीय आहेत. शिवनाथबाबूंनीं अध्यक्षपदावरून अशा प्रतिज्ञा केल्या कीं, “स्वायत्त शासन” ही एकच राज्यपद्धति ईश्वरास मंजूर आहे, असे आम्ही समजतो. “आणि उद्यां आम्ही भिकेस मिळालो, तरी ह्या सरकारची नौकरी आम्ही कधींच पत्करणार नाहीं !”

ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासांत स्वामिभक्तीच्या अतिरेकाचीं उदाहरणें अनेक सांपडतील. पण निधब्धा छातीच्या देशभक्तीचीं उदाहरणें ह्या समाजांत दुर्मिळच आहेत. आनंदमोहन व शिवनाथ बाबू हे दोघे सन्मित्र देशसेवेला वाहिलेलेच होते. आनंदमोहन ह्यांनीं तर राजकीय चळवळींतील अतिश्रमानेंच मरण ओढवून घेतले. त्यांस इतके श्रम करूं नका, असें शिवनाथ बाबूंनीं म्हटलें, तर मोठ्या आवेशानें ते म्हणत कीं, “शिवनाथबाबू, देवकार्यासाठींच मी माझा देह वाहिला आहे.” आणि खरोखरीच ते शेवटल्या दुखण्यांत अंथरणावर खिळलेले असतांनाही त्यांनीं डोर्लीतून जाऊन एका मोठ्या राजकीय सभेचें काम उत्साहानें पार पाडलें. असे धर्मवीर ह्या भूमीख

अनेक लाभले असतांही ह्या देशाची धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति अद्यापि लज्जास्पदच रहावी, हें मोठेंच सखेदाश्चर्य होय !

असो. वर निर्दिष्ट केलेल्या साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या प्रमुख संस्थापकांपैकी तिसरे शिवचंद्र देव ह्यांच्यावर प्रसिद्ध प्रोफेसर डेराक्षिओ ह्यांचे शिक्षणसंस्कार बरेच झालेले होते. तरी त्यांचे उदारमतवादित्व, विद्वत्ता, सौजन्य व शिस्त इत्यादि गुणांनी ते साधारण-ब्राह्मसमाजास केवळ आदर्शभूत झाले होते. सुदैवाने ह्या समाजाच्या चिटणीसाचें काम ह्यांनीच आपल्याकडे बरीच वर्षे घेतलें होते. चवथे पुढारी उमेशचंद्र हे कलकत्त्याच्या सिटीकॉलेजचे प्रिन्सिपाल होते. ह्या कॉलेजच्या संस्थापनेत आनंदमोहन आणि शिवनाथ बाबू यांचें विशेष अंग होते. त्यांनीं प्रथम सिटीस्कूल काढलें; त्याचें पुढें कॉलेज झाले. ह्या शिक्षणसंस्था काढण्यांत त्यांचे दुहेरी हेतु असत. एक, अशा संस्थांतील शिक्षक ब्राह्म-समाजास सहजच उपयोगी पडत; आणि शिवाय अशा शिक्षणसंस्थेत येणाऱ्या विद्यार्थीवर्गावर अप्रत्यक्ष रीतीनें ब्राह्मसमाजाचा नैतिक ताबा राहिल्यानें ब्राह्मसमाजाच्या अभिवृद्धीस त्या संस्था कारण होत.

प्रिन्सिपाल बाबू उमेशचंद्र हे कट्टे ब्राह्म होते. त्यांनीं आपल्या पूर्ववयांत धर्मच्छल अतिशय सहन केला होता. ब्राह्मबोधिनी, धर्मसाधन, इत्यादि नियतकालिकांचे संपादकत्व त्यांच्याकडे असे. केशवचंद्रांचे तर ते केवळ उजवे हातच होते. साधारण-ब्राह्मसमाज स्थापन करतांना केशवचंद्रांस सोडावें लागतें, हे त्यांना मोठेंच संकट पडले. असो. साधारण-ब्राह्मांपैकीं आद्य प्रवर्तकाचा थोडाफार परिचय ह्याप्रमाणें करून दिला आहे. स्थलसंकोचास्तव ह्या चरित्रात्मक भागाचा अधिक विस्तार करतां येत नाहीं.

प्रकरण दुसरें कार्यविस्तार

चरील पुढान्यांनीं साधारण-ब्राह्मसमाज स्थापन करतांच प्रथम त्याच्या रचनेकडे अगोदर लक्ष दिले. पूर्वीच्या समाजांत असावें तसें नियंत्रण नव्हतें, यामुळेच पुढें बखेडे उत्पन्न झाले, असे त्यांस सहजच दिसून आले. केशवचंद्र असल्या नियंत्रणाखाली राहण्यास कबूल नसत. ते म्हणत कीं, धर्मसंस्था-पकांचा अधिकार फार मोठा आहे. साक्षात् ईश्वरच त्यांच्या मुखानें बोलत असतो. बहुजनसमाजांत ईश्वरासंबंधी सामान्यतः अज्ञानच असते. अर्थात् अशा लोकोत्तर ईश-प्रेषितावर अजाण लोकांच्या बहुमताचे नियंत्रण घालूं पाहणें हें अत्यंत हास्यास्पद आहे. इतर व्यावहारिक संस्थांतील मतस्वातंत्र्याचें तत्त्व धर्मसंस्थांस लागू करतां येण्यासारखें नाहीं. त्या संस्था एकतंत्रीच चालल्या पाहिजेत. धर्माच्या बाबतींत महात्म्यांची अनियंत्रित सत्ताच सर्वांनीं मानली पाहिजे, हें जगास शिकविण्याकरितांच नवविधानाचा अवतार आहे.

पाश्चात्य संस्कृतींतील मतस्वातंत्र्याचें तत्त्व ज्यांस पुरें वाणले आहे, अशा नवीन सुशिक्षित मंडळीस हे विचार पटण्यासारखे नव्हते. कोणाही पुरुषास असा असामान्य अधिकार देण्यास ते तयार नव्हते. आपल्या विवेचकबुद्धीस अशी परस्वाधीन करणें, हें त्यांस मनोदौर्बल्य वाटे, आणि विशेषेकरून त्याच मतभेदास्तव साधारण ब्राह्म-समाज निराळा निघाला असल्यामुळे समाज-रचना हीच गोष्ट त्यांनीं प्रथम हार्ती घेतली. त्यांनीं समाजाची नियमावली तयार केली. अध्यक्ष, चिटणीस, दुय्यम चिटणीस खजिनदार व प्रचारक यांच्या रीतसर नेमणुका झाल्या. व साधारण ब्राह्मसमाज संस्थेचें काम जे एकदां पद्धतशीर सुरू झाले, तें आजतागाईत तसेंच सुरू आहे. यांत लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट इतकीच कीं, साधारण ब्राह्मसमाजापैकीं विजयकृष्ण गोस्वामी, रामकुमार विद्यारत्न, शिवनारायण अग्निहोत्रि इत्यादी कांहीं प्रमुख धर्मप्रचारकांची धर्म-जिज्ञासा समाजाच्या बंधनांत फार दिवस राहूं शकली नाहीं. लवकरच त्यांस साधारण ब्राह्मसमाज सोडून जाणें मान झाले. अशा रीतीनें केशवचंद्रांच्या

मार्गण्याप्रमाणें धर्मवीरांची स्मृत्युत्तीच त्यांनी आपल्या उदाहरणांनी कोहीही सिद्ध केली. एकदां धार्मिक भावनेची प्रचंड लाट अंतरांत उत्पन्न झाली की, ती मग कोणत्याच बंधनास मोजीत नाही. परंतु बंधान्याच्या रचनेतच सामावणारे जे शांतवृत्तीचे तलाव आहेत, त्यांस रचनाबंधनच शोभादायक व संरक्षक होतें. ते बंधान्याचे आंतच राहून पांथस्थाची तृष्णा शमवितात, व लोकसंग्रहकारी विशालवृक्षांस पल्लवित करतात. साधारण-ब्राह्मसमाजांत ह्या दुसऱ्या प्रकारच्याच लोकांचा विशेष भरणा असे. त्यांनी जे आपणांस समाजरचनेचें बंधन घालून घेतले, ते अद्याप अबाधित आहे. त्यांचे कार्यकारी मंडळाच्या बैठकी व साधारणसभांचीं संमेलनें वेळच्या वेळी होत असून दरसाल होत असलेल्या कामाचा आढावा वार्षिक अहवालांत रीतसर घेण्यांत येतो.

साधारणब्राह्मसमाजाचे सभासद होण्यास तीन अटी पाळाव्या लागतात. (१) अठरा वर्षांहून अधिक वयोमान. (२) रोज उपासना करण्याचा नियम, (३) मूर्तिपूजा व जात ह्यांचा त्याग करून वैयक्तिक व सामाजिक सर्व धर्मविधि ब्राह्मधर्माप्रमाणे करणें. ह्या तीन अटी पाळणाऱ्या कोणाही स्त्री-पुरुषांस साधारण ब्राह्मसमाजांत दाखल होतां येते. इ. सन १९२६च्या अखेरीस साधारण ब्राह्मसमाजाच्या पटावर १३९८ सभासदांची नांवे दाखल होती. जोडब्राह्मसंस्थांची संख्या ४९ असून पैकीं फक्त १८ समाजांचे प्रतिनिधि सर्वसाधारणसभेस हजर होते.

साधारण ब्राह्मांच्या कार्यविस्ताराचे तीन प्रमुख प्रांत आहेत (१) अध्यात्मिक, (२) सामाजिक व (३) शैक्षणिक. ह्यांपैकीं अध्यात्म प्रांतांतील धर्मप्रचार ही बाब सर्वांत महत्त्वाची आहे. (अ) अधिकृत धर्मप्रचारक, (ब) साधनाश्रमांतील साधक, (क) सेवक-मंडळी, (ड) ब्राह्मसमाजाचीं दोन मुखपत्रें, आणि याशिवाय कलकत्ता काँग्रेसेशन, बडानगर कामकरी मिशन, संगतसभा, थिऑलॉजिकल सोसायटी, रोजची उपासना, विद्यार्थ्यांची साप्ताहिक उपासना, धर्मशिक्षालय, संगीत विद्यालय, नैतिक शिक्षणाची रविवारची शाळा, ब्राह्मबंधुसमाज, ब्राह्मतरुणसंघ, आणि भारत-महिला-समिति अशा, अशा कलकत्त्याच्या मुख्य संस्थेच्या उपशाखा हें काम करित आहेत.

प्रत्येक वर्षाच्या आरंभी धर्मप्रचारकांकडे त्या सालचें काम वांटून दिलेलें असतें. ब. ब. ब. ब. त्यांच्या कामाचा आढावा घेण्यांत येतो. त्याचप्रमाणें

साधनाश्रमाच्या कार्यव्यवस्थापकांच्या कामाचाही वार्षिक अहवालांत गोषवारा येतो. देशसेवा, ब्राह्मसमाजसेवा, व ब्रह्मसाधन यांसाठी आपलें आयुष्य वेंचण्याचें ज्यांनीं ठरविलें आहे, अशा धर्मवांधवांचा साधनाश्रम बनलेला आहे. ह्या आश्रमाच्या सेवाशाखेंत मागसलेल्या जातींत सुधारणा करणारी मंडळी नामक उपसंस्था आहे. ती इ. सन १९०९ सालीं स्थापन झाली. ह्या संस्थेच्या आज सुमारे चारशें शाळा असून त्यांत बंगाल व आसाम ह्या प्रांतांतील अगदीं मागसलेल्या जातींतील सोळा हजारांवर मुले आज शिकत आहेत. ह्याशिवाय डाक्याचा विधवाश्रम आणि केरळचे सेवासदन ह्या दोन उपसंस्था आहेत. तसेच साधनाश्रमाचें राममोहन राय सेमिनरी या नांवाचे बांकीपूर येथें एक हायस्कूल आहे. ह्या ब्राह्मप्रचारक व साधकमंडळींत आपल्या प्रांतांतील रा० विठ्ठल रामजी शिंदे, व रा० चिटणीस हे दोघे मुद्दाम बिलायतेंतून धर्मशिक्षण घेऊन आलेले सदगृहस्थ आहेत. ह्याशिवाय मुंबईच्या प्रार्थना-समाजांतील दुसरे कित्येक सभासद साधारण ब्राह्मसमाजाचे सभासद आहेत.

साधारण ब्राह्मसमाजापुढें जे विस्तृत कार्यक्षेत्र आहे, त्या मानानें अधिकृत धर्मप्रचारक व कार्यवाहकांची संख्या अपुरी पडते असे पाहून धर्मदीक्षा न दिलेल्या अशा सामान्य गृहस्थांची इ. सन १९०३ सालीं सेवक मंडळी ह्या नांवाची एक संस्था काढली. त्यांत हल्लीं सुमारे ५४ सभासद आहेत. ह्याशिवाय साप्ताहिक सामाजिक प्रार्थनेस येणारांचे कलकत्ता काँग्रेसेशन असून त्याचे गेल्या वर्षाअखेर २६८ सभासद होते. इ. सन १९०३ सालींच शशीपद बानर्जी ह्यांनीं ठेवलेल्या रकमेतून कामकरी वर्गाच्या धार्मिक व नैतिक शिक्षणासाठीं शशीपद इन्स्टिट्यूट नामक संस्था निघाली आहे. त्या संस्थेमार्फत प्रार्थना व व्याख्यान होत असतात. बाबू अनाथकृष्ण सील ह्या एका उद्योगी व उत्साही गृहस्थांनीं मॅजिक लॅटर्नच्या साहाय्याने ब्राह्मसमाजाची बरीच माहिती कामकऱ्यांच्या मुलांस व इतरांसाठीं देण्याची तजवीज केली आहे. ह्या ग्रंथांत दिलेलीं बरींचशीं चित्रें आम्हांस त्यांच्याकडून मिळालेल्या फोटोवरूनच तयार केलीं आहेत.

थिऑलॉजिकल सोसायटी, संगतसभा, आणि दैनिक प्रार्थनामंडळ, ह्यांची जवळ जवळ एकच संस्था अलीकडे नऊदहा वर्षे झाली आहे. ह्या संस्थेमार्फत रोज सायंकाळीं हिंदी अगर ख्रिस्ती धर्मपुस्तकांतून प्रार्थना होते.

व नंतर प्रश्नोत्तरेही होतात. दर मंगळवारी एखाद्या सामाजिक, चरित्रात्मक; किंवा तात्त्विक पण व्यवहारोपयोगी अशा प्रभावर वादविवाद होतो. शुक्रवारी तत्त्वज्ञान किंवा भक्ति ह्या विषयावर प्रवचन व प्रश्नोत्तरे होतात. श्रोतेमंडळी पांचपंचवीस असते. रोजची हजेरी सरासरी आठ-दहावर जात नाही. इ. सन १९२६ साली ज्या विषयांवर धर्मप्रवचनें झाली, त्यांत काहीं खालील विषयांवर होतीः—(१) उपनिषदे व बायबल यांची एकवाक्यता, (२) गुरु आणि संगतपरिपाठी, (३) प्रतिमापूजन आणि ध्येयवाद, (४) तुकाराम आणि महाराष्ट्रीय संत, (५) कृष्णकथेची वाढ, (६) ख्रिस्ती कल्पनात्रयत्ववाद, (७) हिंदु कल्पनामयत्ववाद, (८) वैष्णवधर्म इत्यादि.

विद्यार्थ्यांची सामाजिक उपासना ही संस्था बाबू आनंदमोहन व पंडित शिवनाथशास्त्री यांनी इ. सन १८७९ साली स्थापली. कलकत्त्याच्या तरुण मंडळींत सामाजिक, धार्मिक व नैतिक विचारांचा प्रसार व्हावा, तसेच नेमस्तपणा, आचारशुद्धि, जिज्ञासा, समाजोन्नतीची आस्था, ईश्वरवादाचीं जीवनध्येयाबद्दल उदारमते, आणि लोकसेवेकरिता विविध उद्योग, इत्यादि गुणांचा उत्कर्ष त्यांच्या ठिकाणी व्हावा, असा ह्या संस्थेचा हेतु आहे. सर प्रफुल्लचंद्र राय, बाबू हेमचंद्र सरकार, प्रो० रजनीकांत गृह, कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर, अशी बडी विद्वान् मंडळी ह्या संस्थेच्या कार्यक्रमांत भाग घेत असते. ह्याशिवाय केवळ धर्मशिक्षणाकरिता धर्मशिक्षालय ही संस्था नुकतीच निघाली आहे. ब्राह्मसमाज संगीत विद्यालय व संडे मॉरल ट्रेनिंग स्कूल ह्याही नव्याजुन्या संस्था आहेत. पहिल्या संस्थेत विद्यार्थ्यांची संख्या अवघी सात आठ असते, व दुसऱ्या संस्थेतही गेल्या साली एकशे तेरा विद्यार्थी होते. नैतिक शिक्षणाचा नमुना म्हणून डॉ० लिव्हिंग्जस्टन यांच्या चरित्रातील काही भाग मॅजिक लॅन्टर्नच्या साहाय्याने मुलांस गेल्या साली दाखविण्यांत आले.

साधारण-ब्राह्मसमाजाचे 'इंडियन मेसेंजर' हें एक साप्ताहिक इंग्रजी वर्तमानपत्र व 'तत्त्वकौमुदी' हें बंगाली पाक्षिक आहे. दोघांसही वर्गणीदारांचा फारच तुटवडा आहे. ह्याप्रमाणे साधारण-ब्राह्मसमाजाचे धर्मकार्याचा विस्तार आहे. सामाजिक कामांत, दुष्काळ, जलप्रलय, इत्यादि आपत्तींच्या प्रसंगी साधारण-ब्राह्मसमाजाची थोडीफार मदत होते. शिक्षणाच्या संबंधी

त्यांच्या महत्त्वाच्या संस्था म्हणजे ब्राह्म बालिकाशिक्षालय, कलकत्ता सिटी कॉलेज व सिटी कॉलेजस्कूल, ह्या होत.

साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या ठिकठिकाणी ज्या शाखा किंवा जोडसंस्था आहेत, त्यांची माहिती ह्या लहानशा ग्रंथांत देतां येणे शक्य नाही. ह्या संस्था सान्या हिंदुस्थानांत तुरळक पसरल्या असल्या, तरी त्यांतील बहुतेक पूर्वहिंदुस्थानांतच आहेत. 'शितावरून भाताची परीक्षा' ह्या न्यायाने त्यांची कल्पना ह्या ग्रंथांतील वर्णनावरून वाचकांस सहज होईल. अशी कल्पना न होण्यासारखी एकच संस्था आहे, ती 'खासी हिल्समिशन' ही होय. हिंदुस्थानच्या ईशान्येकडील कोपण्यांतील डोंगराळ मुलखांतील अगदीं खेडवळ, नव्हे रानटी, लोकांतील ही चळवळ होय. ह्या रानटी लोकांतील चालीरीति अगदींच विलक्षण होत्या. तिरंदाजी हा त्यांचा आवडता व्यासंग होय. ते सर्वभक्षक आहेत. पण दुधाचा मात्र त्यांना अत्यंत वीट आहे. तान्ह्या मुलासही ते दूध देत नाहीत. त्यांस केळीं देतात.

अशा ह्या सुधारणेनें अस्पृश्य मानलेल्या देवाच्या अडाणी व गरीब लेकराचा उद्धार करण्याच्या मिशननें ख्रिस्ती मिशनन्यानीं तेथे चंचुप्रवेश केला. त्यास आज जवळ जवळ ऐशीं पंचायशीं वर्षे झालीं. त्यांनी त्याचे पोषाख, चालीरीति, भाषा, शिक्षण वगैरे बाबतींत कांहीं सुधारणाही घडवून आणली असेल. पण त्याबरोबर दारूबाजी, चैनबाजी, दगलबाजी, रंडीबाजी, इत्यादि कित्येक बाजीही ह्या सुधारणांबरोबर आल्या. ख्रिस्ती होण्यासाठीं भलतीच आमिषें त्यांच्यापुढें टाकलीं. आपण सारे पापी आहोत, हें ख्रिस्त्यांचें महावाक्यही त्यांच्या मनावर चांगले बिंबवले. आणि अशा रीतीने अखेरच्या दिवशीं तारण होण्याकरितां पाण्याचा एक मोठाच तांडा तयार केला.

ही शोचनीय स्थिति लक्षांत येऊन बाबू नीलमणि चक्रवर्ती ह्या गृहस्थाने आपलें सारें आयुष्य या लोकांच्या सुधारणेसाठीं खर्ची घातले, आणि त्यांच्या पंचवीस वर्षांच्या सतत प्रयत्नानें पन्नास मैलांच्या टापूंत त्यांनीं चवदा ब्राह्मसमाज, चार शाळा, चार रुग्णालये इत्यादि लोकोपयोगी संस्थांची स्थापना घडवून आणली. ख्रिस्ती धर्माच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल त्या लोकांस पूर्वीं ख्रिस्ती मिशनन्यांपुढें निरुत्तर व्हावें लागे. ती स्थिति आतां राहिली नाही. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच की, असले हे डोंगरसुधारार्थें दुर्घट काम अंगावर बेणारे बाबू

नीलमणि चक्रवर्ती यांच्या अभावीं तें काम आतां दरसाल मागलटीसच पडत चाललें आहे असें दिसतें. असो.

ह्याप्रमाणें साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या अनेक संस्थानीं आपआपल्यापरी लोक-हिताचें कार्य केलें आहे. ह्या स्थानिक संस्थांप्रमाणे तत्त्वकौमुदी, धी इंडियन मेसेंजर, संजीवनी, वामबोधिनी, मुकूल, मॉडर्न रिव्ह्यू, प्रवासी, सुप्रभात, सेवक, महिला, सोपान इत्यादि कित्येक सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्रे व मासिके ह्यांच्या द्वारे त्यांनीं लोकशिक्षणाचे महत्त्वाचे काम केले आहे. तसेच नियतकालिकांशिवाय बाबू कृष्णकुमार-मित्र, बाबू नगेद्रनाथ चतर्जी, पंडित शिवनाथशास्त्री, पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण, प्रो० धीरेद्रनाथ चौधरी, आणि बाबू हेमचंद्र सरकार ह्यांच्यासारख्या विद्वानांनीं, चरित्रात्मक, ऐतिहासिक, धर्मपर व तात्त्विक विचारांचे जे वाङ्मय प्रसिद्ध केले आहे, त्याची योग्यताही मोठी आहे. त्यांतही बाबू नगेद्रनाथ ह्यांचे राजा राममोहन ह्यांचे चरित्र, पंडित शिवनाथ-शास्त्री ह्यांचा ब्राह्मसमाजाचा इतिहास आणि पंडित सीतानाथ ह्यांचे ब्राह्म-धर्मशास्त्र, प्रो० धीरेद्रनाथ वेदांतवागीश यांचें धर्मतत्त्व व साधन, हे ग्रंथ ब्राह्मसमाजाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे झाले आहेत असे मानतात.

पूर्वीच्या समाजांहून साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या आचारविचारांतील विशेष सांगावयाचा तर दोनचार मुद्दे लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. प्रथम सांगाव-याचें तर नवविधानधर्मांतिल वैराग्य व योगदीक्षेचा त्यांनीं कधीच अंगीकार केलेला दिसत नाही. राजा राममोहन अथवा देवेद्रनाथ ह्यांची साधी उपासनाच त्यांनीं पसंत केली. साधारणब्राह्मांचा भर सामाजिक सुधारणेकडे प्रथमपासून अधिक आहे. त्यांतही अवलोकन ही त्यांचा विशेष आवडीचा विषय आहे. देवेद्रनाथ व केशवचंद्र सेन ह्यांची वृत्ति केवळ धार्मिकच होती. सामाजिक सुधारणांसंबंधी साधारणब्राह्मांचीं मतें त्यांच्याशी जुळतीं नव्हतीं. साधारण ब्राह्मांच्या पुढारलेल्या सामाजिक विचारांत स्त्रीस्वातंत्र्य व मिश्रविवाह ह्यांस प्राधान्य द्यावें लागलें, आणि ह्यामुळें त्यांस एकंदर जनतेचा तीव्र विरोध सहन करावा लागला. मद्यपाननिषेध हाही एक उपयुक्त विषय त्यांनीं हातीं घेतला होता. व मद्यपान करणारे इसमास ब्राह्मसमाजाचे सभासद होतां येऊं नये, असा एक निर्बंध घालण्याचेंही एक वेळ घाटत होतें. परंतु कायदेशीर बंधना-वेक्षां लोकशिक्षणानेंच ही सुधारणा घडवून आणणें योग्य होईल, अशा

समजुतीवर तो प्रश्न तसाच सोडून देणें त्या वेळीं सोईचें वाटलें ! साप्ताहिक व दैनिक सामाजिक उपासना, संगतसभा, व साधनाश्रम इत्यादि संस्थांच्या द्वारे साधारणब्राह्मसमाज केवळ धर्माचें कार्य करीत आहे. तथापि त्यांच्या उद्योगाचें दृश्य फल सामाजिक सुधारणांतच अधिक दिसून येतें, ही गोष्ट उघड आहे.

सामाजिक सुधारणांच्या खटपटीस धार्मिक चळवळीचा पेहराव देण्यापलीकडे ब्राह्मसभासद फारसे कांहीं करीत असतील असे दिसत नाही. फार काय, पण धर्मसाधनाच्या आश्रमांतसुद्धा समाजसेवेचे कांहीं विशिष्ट प्रकार हेच त्यांचे पुढें येतात. अवांतर हेतुस्तव आपण धर्माचा अवलंब केलासा दाखवितो, ही आपली चूक होत आहे, असे आतां त्यांच्यांतील विचारी लोकांस वाटूं लागले आहे. तसेच केवळ नियंत्रणाच्या शिस्तीने काम भागत नाही. अगदीं नियमबद्ध झालें, तरी ते एक जड गृह होईल. आत जाग राहून ते उत्तम नांदतें व्हायला तितक्याच योग्यतेचे गृहस्थ पाहिजेत. ही पण उणीव त्यांस दिवसेंदिवस जास्त भासूं लागली आहे. तसेच साऱ्या जगाला गवसणी घालण्याचे उदात्त विचार तोडाने बोलत असतां, त्यांनीं शेजाऱ्यांशींही अगदीं फटकून वागण्याचें जें अहंमन्यतेचे घोरण ठेवलें आहे, त्यामुळेच हे ब्राह्म सामान्य जनतेपासून दूर राहिले, असेही कोणी बोलूं लागले आहेत. परंतु ती त्यांच्या अंगीं जडलेली दब सहसा मोडणे कठीणच दिसते ! तसेच खरें वैराग्य व स्वार्थत्याग असल्यावांचून नुसत्या हेगेल नाही तर कॅन्ट यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगून स्वतांस कांहीं पटत नाही, व दुसऱ्यास कांहीं पटवितांही येत नाही. हाही अनुभव त्यांस येऊन चुकला आहे असें दिसते. डोक्यांतील घट्ट मंदूपेक्षां हृदयांतील वाहतें रक्त अधिक संगमशील असतें, याबद्दलही त्या बुद्धिवाद्यांची आतां खातरी होऊं लागली आहे.

असो. ह्याप्रमाणें धार्मिक चळवळीचा जोम व ओजस्विता हीं साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या कार्यक्रमांत जरी विशेष दिसून आलीं नाहींत, तरी त्यांचा व्यवस्थितपणा, धिम्मपणा व त्यांचे वाङ्मय ह्यांनीं बंगाल्यांतील आधुनिक विद्वानांचें लक्ष आपल्याकडे ओढून घेतलें आहे. पाश्चात्य संस्कृतीची छाप अद्याप त्यांच्यावर कायमच आहे, तरी त्यांच्यांतील पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण ह्यांच्यासारख्या कांहीं विद्वान् लेखकांनीं त्यांची नजर ख्रिस्तीधर्मपुरतकांतच

खिलून न ठेवतां पाश्चात्य आधुनिक तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांकडे वळविली आहे, आणि त्याचबरोबर आपल्याकडील वेदान्ताचाही परामर्श घेऊन विचाराचा समतोलपणा दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

येणेंप्रमाणें, साधारणब्राह्मसमाजाचा कार्यविस्तार आणि त्याचे संख्याबल हीं जरी आशाजनक नसली, तरी त्यांचा बुद्धिवाद फार जोरकस व चिरस्थायी होणारा आहे, असे ते मानतात. राजा राममोहन, देवेद्रनाथ, राजनारायण, केशवचंद्र, प्रतापचंद्र, उपाध्याय गुरु गोविंद या ब्राह्म-बंधूंचे धार्मिक वाङ्मय जसे महत्त्वाचे आहे, तसेच किबहुना त्याहूनही अधिक चिरस्थायी स्वरूपाचे व महत्त्वाचे असे वाङ्मय साधारण-ब्राह्मांपैकी पंडित सतिनाथ तत्त्वभूषण, पंडित शिवनाथशास्त्री, बाबू नागेंद्रनाथ चतर्जी, प्रो० धीरेद्रनाथ चौधरी, बेदांतवागीश बाबू हेमचंद्र सरकार, वगैरे विद्वान् ब्राह्मानीं निर्माण केले आहे असे म्हणतात. तेव्हां साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या ह्या संक्षिप्त इतिहासांत त्यांच्या निरनिराळ्या संस्थांच्या किंवा व्यक्तींच्या कार्यक्रमाचे तपशील देत न बसतां त्यांच्या धार्मिक विचारांची मांडणीच पुढील प्रकरणांतून थोडक्यांत देण्याचे आम्हीं योजिले आहे हे काम फार अवघड व आमच्या अधिकाराच्या बाहेर-चें आहे खरे; तथापि ज्याने लेखणीचा हात धरून आतांपर्यंत आमचेकडून लिहिले तो बुद्धीचा प्रेरक हेही काम शेवटास नेण्यास समर्थच आहे. असो, पुढील विवेचनांत स्थूलमानाने पाहतां, अगोदर ब्राह्म-तत्त्वज्ञान, नंतर ब्राह्माचा प्रामाण्यवाद, त्यापुढे ब्राह्ममतदर्शन, आणि अखेर ब्राह्मविधि, आचार व साधनें, असा विषयांचा अनुक्रम येणार आहे.

प्रकरण तिसरें

तत्त्वज्ञान

अद्वैत

पूर्वी संकल्प केल्याप्रमाणें आम्ही ह्या भागांत ह्यापुढें साधारण ब्राह्मांचे विचार निरनिराळ्या प्रकरणांतून निरनिराळ्या रूपानें वाचकांस सादर करणार आहोंत. ह्या ऐतिहासिक खंडाच्या अखेरच्या या भागांत होणारा हा विचार-विनिमय वाचकांस कंटाळवाणा न होतां अन्वर्थकच वाटेल, अशी उमेद आहे. यापुढे या भागांत प्रथमपासून अखेरपर्यंत एका संप्रदायशाखेचा ब्राह्म-विचारच यावयाचा असल्यामुळे, त्यांत कोठें कोठे पुनरावृत्तीचा दोष येणें काहींस अपरिहार्य होईल, हें सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नकोच.

बुद्धिवाद किंवा तार्किक विवेचन हा साधारण ब्राह्मांच्या वाङ्मयाचा विशेष आहे. देवेंद्रनाथ व राजनारायण यांनीं जरी ब्राह्मधर्मास व्यवस्थित स्वरूप दिलें, तरी त्यांनींही तात्त्विक दृष्टीनें विचार केलेला दिसत नाहीं. आणि आज ब्राह्म समाजांत राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन यांच्या उत्तीस जो मान आहे, तो प्रायः “बाबावाक्यं प्रमाणम्” या न्यायानेंच आहे. पण साधारण-ब्राह्मसमाजांतील कित्येक विद्वानांनीं ही वृत्ति सोडून ब्राह्मांचें तत्त्वज्ञान युक्तिवादानें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. ह्या प्रयत्नांत वेदान्त व इतर मुख्य प्रचलित मतांशीं त्यांचा जेथें जेथें विरोध येतो, त्या मुद्द्यांवर तुलनात्मक विवेचन या समग्र ग्रंथाच्या शेवटल्या खंडांत यावयाचें आहे. तो उद्घापोड आम्ही येथें करीत नाहीं. परंतु अखेरच्या तुलनात्मक खंडांत दुसऱ्या अनेक मतवाद्यांच्या मतांचाही विचार कर्तव्य असल्यामुळे त्या ठिकाणीं ब्राह्मांचे विचार संविस्तर देतां येणार नाहींत. म्हणून साधारण-ब्राह्मांची तात्त्विक विचारसरणी आम्ही ह्या भागांतच यापुढें विस्तारानें देत आहोंत.

स्थूल मानानें पाहतां साधारण-ब्राह्म हे कल्पनावादी (Idealist) दिसतात. त्यांच्यांतही मतभेद असतील, पण प्रामुख्यानें ते जर्मन तत्त्ववेत्ता

हेगेल+ ह्याचेच अनुयायी आहेत. आपल्याकडील निर्बार्क याचें मत कांहीं अंशीं साधारण ब्राह्मांच्या मतांशीं जमतें, असें म्हणतात, पण तसें असलें

+हा जर्मन तत्त्ववेत्ता इ. सन १७७० ते १८३१ या काळांत होऊन गेला. याच्या मतास आज खुद्द जर्मनींत मुळींच मान नाही. पण इंग्लंडांत आहे. आणि त्याच परंपरेनें इकडील इंग्रजी शिकलेले विशेषकरून बंगाली ब्राह्म यांनीं-ही त्याचेंच मत मान्य केले आहे असें दिसतें. हेगेलचे तत्त्वज्ञान थोडक्यांत सांगतां येण्यासारखें नाहीं, तथापि नमुन्याकरितां त्याचे कांहीं सिद्धांत खालीं देतोः—(१) सत्य हें बुद्धिगम्य असते व बुद्धिगम्य तेच सत्य असते; किंवा “सत् तेच चित् व चित् तेच सत्य होय.” (Whatever is real is rational and whatever is rational is real) [विज्ञानं ब्रह्म अशा मासल्याचा हेगेलचा सिद्धांत आहे. गीतारहस्य पा. २२२]. (२) अस्तित्वभाव, तत्त्वदृष्टि व कल्पना, किंवा “वस्तुशास्त्र, तत्त्वशास्त्र व बोध-शास्त्र” या ज्ञानाच्या (“न्यायशास्त्राच्या”) तीन पायऱ्या आहेत. (३) व्यष्टीचें अस्तित्व हे स्वतंत्र नसून ते अनंताचे किंवा समष्टीचेच अस्तित्व होय. “प्रत्येक व्यक्ती ही समष्टीकडे जाणाऱ्या उत्क्रांतीचा अवयव आहे, असं समजले तर मात्र ती व्यक्ती सत्य व वास्तविक आहे. तिला निराळी काढली व ती स्वतंत्र आहे असे मानले, तर तिचें सत्यत्व व नित्यत्व हीं नष्ट होतात.” (The Being of the Finite is not its own Being but is on the contrary the Being of its Other, namely the Infinite.) ब्रह्माची स्वयंप्रवृत्ति म्हणजे त्याचेंच त्याच्याशीं जें निरुपाधिक ऐक्य, त्या प्रकारास किंवा विकारास द्रव्य म्हणतात. (The activity of God himself is simple unity with himself, the form, is matter.) “स्वकामाने स्वकामासाठीं परमात्मा प्रगट झाला, म्हणजे विश्वोपपत्ति होते. आत्मा स्वरूपांत राहून प्रकट होतो, आणि पुनः स्वरूपांत प्रविष्ट होतो. हा उत्क्रांतीचा क्रम आहे. सर्व आत्ममयच आहे. परमात्मा अशेष स्वरूपांत अस्ति इतकाच असतो. पुढें त्याचें सच्चिदानंदात्मकत्व प्रकट होतें व पुढें त्याला स्वरूपज्ञान होतें. नंतर स्थूलापासून सूक्ष्मापर्यंतचें अचर व चर विश्व, जीवाची जाणीव, स्वरूपज्ञान, विवेक, सत्त्व, नीति, राजशासन इत्यादि स्वरूपें घेऊन पुढें ललितकला, धर्म व शास्त्रज्ञानासहित

१९१. त्यांस निंबार्कांचे‡ अनुयायी असें मुळींच म्हणतां येणार नाही. प्रायः ब्रह्मज्ञान यांत परिणत होऊनच तो स्वरूपाप्रत परत येतो. स्थूलापासून अत्यंत सूक्ष्मापर्यंत प्रगमन करून पूर्णत्व प्राप्त करून घेणे, ही आत्म्याची उत्क्रान्ति आहे.” “ ब्रह्मतत्त्वज्ञान तीन भूमिकांनीं प्राप्त होतें (१) प्रत्यगात्मज्ञान (यांतच मानसशास्त्रे येतात); (२) विराटस्वरूपाचे ज्ञान (यांत सत्त्व, नीतिवृत्ति, राजशासन व इतिहास यांचा अतर्भाव होतो; (३) केवलात्मज्ञान यांत कलादिकांत दिसणारी केवलोपलब्धि, धर्म, बोधरूपतत्त्वज्ञानाचा इतिहास यांचा समावेश होतो.” अवतरणातील मजकूर भानूंच्या गीतेच्या उपसंहारातून घेतला आहे. पान ५३९, ५४० पहा.

‡ निंबार्क हा नीमावतपंथाचा संस्थापक एक दाक्षिणात्य तैलंगी ब्राह्मण अकराव्या बाराव्या शतकांत होऊन गेला. तो वृंदावन येथे रहात असे. तो आचार्यांच्या मायावादाचा विरोधि असा एक वैष्णवधर्मप्रसारक होता. राधाकृष्ण व इतर गोपी ही त्याचे पंथाचीं उपास्ये होत. त्याच्या संप्रदायास संनक संप्रदाय म्हणतात. त्यांचे संन्यासी व गृहस्थाश्रमी असे दोन वर्ग आहेत. निंबार्कांचे चरित्र अद्भुत असून त्याला विष्णूच्या सुदर्शनाचा अवतार मानतात. सूर्यास्तानंतर न जेवणारा एक अतिथि एक दिवस सायंकाळीं त्याच्या घरीं आला असतां त्यानें अतिथीचे जेवण होईपर्यंत सूर्यबिंबास दारच्या निंबाच्या झाडाखालीं छाऊं दिलें नाहीं, म्हणून त्याचें नाव निंबार्क पडले, अशी दंतकथा आहे. हें सारें चरित्रवर्णन साधारण ब्राह्मांस न पटण्यासारखेंच असल्यामुळे, ते त्याचे अनुयायी म्हणविण्यास कधींच राजी होणार नाहींत ! तथापि त्याचीं मते त्यांस तितकीं त्याज्य वाटत नाहींत. तीं अशीं:—जड सृष्टि, जीवात्मा व ईश्वर हे एकमेकांपासून भिन्न तसेच एकही आहेत. पहिल्या दोहोस ईश्वरा-शिवाय स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं, या अर्थाने ते तिघे एक आहेत. ते दोघे (जीव ईश्वर) अस्तित्व व क्रिया या बाबतींत ईश्वरावर अवलंबून आहेत. ब्रह्म हें जगताचें उपादान कारण आहे. (१) (जगत्) कार्याचे रूप धारण करण्याची शक्ति असणें व (२) ते कार्य करण्यास पात्रता असणें, म्हणजेच उपादान कारण असणें होय. या शक्ति सूक्ष्म स्वरूपांत असणें ही ब्रह्माची सहजावस्था होय. या सूक्ष्म व बीजभूत शक्ति, ब्रह्म कर्तृति किंवा व्यवहारांत उत्तरवितें, तेंच चराचर विश्व होय.

कांहीं उपनिषदांतील निवडक वाक्यांशिवाय आपले हिंदूंचे कोण-
तेच धार्मिक अगर तात्त्विक ग्रंथ त्यांस मान्य नाहींत. आणि अशा निवडक
वेंच्यांतील हीं अगदीं निवडक अशीं जीं आदर्शवाक्ये ते आपल्या अहवाला-
च्या मुखपृष्ठावर छापतात, त्यांत एकमेवाद्वितीयम् (छांदोग्य, ६।२।२)
आणि सत्यं ज्ञानमनंत ब्रह्म (तैत्तिरीय, २।१) हे दोन मोठे तत्त्वसिद्धान्त
आहेत. पण ह्याही त्यांच्या ब्रीदवाक्यांचा ते जो अर्थ करतात, तो आपल्या-
कडील वेदान्तमताशी अगदींच विसंगत आहे. त्यांचा विरोध जडवादी,
विज्ञानवादी, स्वभाववादी इत्यादिकांशीं असला, तरी मायावादी जे वेदान्ती
त्यांच्याशीं साधारण-ब्राह्मांचा कसून विरोध आहे. यास्तव साधारण-ब्राह्मांच्या
मतांचा नीट उठाव दिसण्यासाठीं वेदान्तमताची भूमिका आम्ही यापुढे मधून
मधून देणार आहोत. विषयविवेचनास आरंभक वाक्ये ह्या दृष्टीने आम्ही वरील
दोन सिद्धान्तांचाच उपयोग करणार आहोत. तथापि त्या दोन सिद्धान्तांचे स्पष्टी-
करण करावे, एवढाच आमचा हेतु नसून विवेचनास निमित्तमात्र ते आधार घेऊन
ब्राह्मांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्थूलमानाने दिग्दर्शन करावे, असा आमचा प्रयत्न आहे.
ह्या प्रकरणांत एकमेवाद्वितीयम् या सिद्धान्तवचनापासूनच आरंभ करूं.

छांदोग्य उपनिषदांतील आरुणि-श्वेतकेतु-संवादांत हे वाक्य आले आहे.
आरुणि श्वेतकेतूला म्हणतो:—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं। अर्थ:—
बाळा, जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी एक, अद्वितीय, असें सत् मात्र होतें.
वरील वचनांत एकं, एव, अद्वितीयं अशा तीन शब्दांनीं स्वगतभेद (उ०
झाडांचीं फुले, पाने, फळे) सजातीय भेद (उ० अनेक झाडे) विजातीय
भेद (उ० झाडे, डोंगर, घरे इ०) ह्याप्रमाणें शक्य त्या सर्व भेदांचा निरास
करून वेदान्तानें एकाचे केवलत्व सिद्ध केलें आहे. केवल अस्तित्वावांत अंश-
अंशी भाव कल्पितां येत नाहींत, त्यामुळें स्वगत भेद अशक्य आहे. एका
केवळ अस्तित्वाचें भेददर्शक दुसरे सजातीय कांहीच असूं शकणार नाहीं.
तसेंच अस्तित्वाचे विरोधि जे नास्तित्व ते विजातीय असलें, तरी ते शून्यरूप
असल्यामुळें अस्तित्वाचें प्रतियोगी असूंच शकत नाहीं. यामुळे सृष्टीच्या
उत्पत्तीपूर्वी एक निर्गुण, निरुपाधिक, व केवल असे सत् म्हणजे आहेपण
मात्र होतें, दुसरें कांहींच नव्हतें. असें वेदान्ततात्पर्य आहे. पंचदशीकार श्री
विद्यारण्य स्वामी ह्याचाच आणखी असा खुलासा करितात कीं:—

एकमेवाद्वितीयम् सन्नामरूपविवर्जितम् ॥

सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तद्वितीयते ॥ ५।५

भावार्थः—जें सृष्टिव्यक्तीच्या पूर्वी सजातीय व स्वगतभेदशून्य एक व अद्वितीय ब्रह्म होतें, तें आतां (सृष्टीच्या व्यक्तावस्थेत)ही तसेंच आहे. तात्पर्य, एकमेवाद्वितीयं हें ब्रह्मलक्षण सृष्टीच्या उत्पत्तीपूर्वी, ती विद्यमान असतां, व तिच्या लयानंतर एकच कायम आहे, असा वेदान्ताचा सिद्धांत आहे.

आतां साधारण-ब्राह्म जरी आपणास अद्वैतीच म्हणवितात, तरी त्यांचें ब्रह्म (Absolute) वरीलप्रमाणे त्रिविधभेदरहित नसून त्रिविध भेदसहित आहे असेही कोणी कदाचित् म्हणेल.

“ Without the world God is not God ” जग नाही तर ब्रह्मही ब्रह्म नाही.

“ To be is to stand in relations. ” सत्ता म्हणजेच सापेक्षता; किंवा असणें म्हणजेच कोणाचें संबंधी असणे.

A God who is not revealed is no God.

ईश्वर जर व्यक्तच नसेल तर ईश्वर आहे हें तरी कशावरून म्हणावे. अव्यक्त असे ब्रह्म नव्हेच. असे त्यांचे सिद्धान्त आहेत. जीव, जग व ब्रह्म अशीं तीन सत्ये ते मानतात. शिवाय हीं सत्ये त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें नित्यही आहेत. मात्र जीव व जग ह्यांस अधिष्ठान एका अखंड ब्राह्माचे आहे. असें त्यांचें म्हणणे असल्यामुळे, आम्ही स्वगतभेद मात्र मानतो असे ते म्हणतात; पण हें सर्वांना पटेलच असे वाटत नाही. कारण नामरूपात्मक जगत् हें अनात्म, म्हणजे आत्मरूपाहून भिन्न, असल्याचे त्यांस कबूलच आहे. तसेंच त्या नामरूपात्मक जगाची सत्ता भ्रामक नसून सत्य व नित्य असल्याचें ते म्हणतात. शिवाय सांख्यांप्रमाणें ते असंख्य जीवात्मे मानतात. आतां हे भेद जर नित्य मानले, तर त्यांचें केवल ब्रह्म कोणास जवळजवळ शून्य रूपच वाटल्यास नवल नाही. परंतु तें शून्य नसून उलट हें अखिल विश्व म्हणजेच (Living thought of a living God.) चैतन्य ब्रह्माचा एक चिद्विलास आहे, किंवा विद्यमान ईश्वराचा तो जागृत विचार आहे, असेंच ते ठासून सांगतात. आणि आत्मदृष्टीनें किंबहुना ईशदृष्टीनेंसुद्धा ह्या कल्पक-कल्पनेच्या द्वैतांत तरुशाखांप्रमाणें एक स्वगतभेद मात्र आहे असें ते मानतात.

“ Living thought of a living God ” म्हणजे जागरूक ईश्वराचे जिवंत विचार, हे जग व जगदीश ह्यांचे ब्राह्मण केलेले वर्णन यथार्थ असले, तरी एकमेवाद्वितीयं असे एकच निर्गुण निर्विकल्प व सर्वभेदशून्य असे केवळ ब्रह्म मानल्यावांचून जिज्ञासूची जिज्ञासा थांबत नाही. व समाधान वाटत नाही. परब्रह्मास व्यक्ति म्हणावे तर तेथे अहं आणि इदं, आत्म आणि अनात्म, व्यक्ति आणि अव्यक्तिक इत्यादि भेद उत्पन्न होतील; पण पूर्णाच्या ठिकाणी भेदाची कल्पना करणे म्हणजे पूर्णास अपूर्ण मानणे आहे. तसेच व्यक्ति म्हटली की त्यास व्यक्तत्वाची मर्यादा आली. जे प्रत्यक्ष मर्यादित आले ते ध्येयरूप कसे असेल ? अर्थात् परब्रह्म हे ध्येयरूप असून ते पूर्ण व अनंत असल्यामुळे ते व्यक्त न मानतां अव्यक्तिकच मानणे योग्य होईल. केवळ सोपाधिक जीवांसच व्यक्ति म्हणतां येईल. निरुपाधिक जे अनंत ब्रह्म त्यास व्यक्ति कसे म्हणावे ? तसेच अहं आणि इदं, ज्ञाता आणि ज्ञेय असा भेदच जेथे नाही, त्या अभेदाचे ठिकाणी विचार तरी कसा संभवे ? आणि ज्याच्या ठिकाणी अपूर्णता किंवा कर्तव्यशेषच नाही, त्याच्या ठिकाणी कोणती इच्छा आणि वासना असणार ? अशा अर्थाच्या शंका पाश्चात्य पंडितही आतां काढूं लागले आहेत.

अशा शंकांस ब्रह्म असे उत्तर देतात की, वरील विचारसरणीत भेद म्हणजे विरोध असे चुकीने मानले आहे. जेथे सर्व भेदांचे ऐक्य आहे, समन्वय आहे, तेथे भेद अनंत मानले, म्हणून अधिष्ठानांत अपूर्णता कशी येईल ? व असमाधानाचे कारण काय ? तसेच आत्म्याचे मर्यादित अपूर्ण-स्वरूप आणि अमर्याद पूर्णस्वरूप ह्या दोन स्वतंत्र वस्तू नसून एकाच आत्मरूपाकडे भिन्न दृष्टीने पाहण्याचे हे प्रकार आहेत. आत्मा (व्यक्ति) हा पूर्णच आहे. कारण त्यांत अनंताची अखंडित सत्ता आहे. आणि तो अपूर्णही आहे. कारण त्याची पूर्णत्वाकडे नित्य प्रवृत्ति आहे. तात्पर्य, पृच्छकांचा ध्येयात्मा जीवात्म्याच्या व्यक्तरूपाने कार्यक्षम होऊन परत आपल्या पूर्णत्वाकडे येत असतो. ब्रह्म पुढे म्हणतात की, सोपाधिक जीवांस जर सर्वांगाने सांत मानले, तर ते अनंताहून पृथक् होऊन ते आपल्या भिन्न सत्तेने अनंतासच मर्यादित करतील. अर्थात् सांत हे अनंताशी तत्त्वतः एकरूपच आहेत. आतां दिक्कालादि परिच्छेद आणि वस्तुपरिच्छेद इत्यादि

सोपाधिक व्यक्तींची लक्षणे पूर्ण परब्रह्माच्या ठिकाणी नाहीत, म्हणून पूर्ण ब्रह्म हे अव्यक्तिकच असले पाहिजे, असेही म्हणणे ब्राह्मांस व्यर्थ वाटते. कारण वस्तुतः केवळ परब्रह्म हीच एक सद्यत्ति असून, जीवात्म्यांस व्यक्तित्व आले आहे, ते तरी ह्या परब्रह्माच्याच जीवावर होय. असे ब्राह्मांचे व्यक्तिक ब्रह्म आहे.

आतां एकमेवाद्वितीयं अशा परब्रह्माच्या ठिकाणी विचार व इच्छा संभवत नाहीत. कारण अद्वैताच्या ठिकाणी विचारांचे द्वैत कसे असेल? अशी शंका कोणी काढतात, तीही ब्राह्मांच्या मताने अयुक्तिक आहे. कारण सत्यतेला सोडून द्वैत उभारावे, हेच कांहीं विचारांचे कार्य नसते. उलट विचारास सत्यता यावी, हेच ध्येय आहे. परंतु अशा रीतीने विचारांचे शुद्धीकरण होत होत ब्राह्मांचे विचार हे स्वरूप मावळून, केवळ सद्वस्तु किंवा अनिर्वचनीय रूप राहतें असें मात्र ब्राह्मांस वाटत नाही. विचार आणि सद्वस्तु यांचे असे एक-रसात्मक ऐक्य होत नसून, त्या ऐक्यांत मूल पदार्थाची विजातीय सत्ता कायमच राहते. कारण ह्या नित्यसिद्ध द्वंद्वपैकी कोणतेही पद नाहीसे होणे शक्य नाही. सत् आणि चित् किंवा सद्वस्तु आणि विचार, यांपैकी, अखेरच्या सच्चिताच्या ऐक्यांत, विचार विराम पावतो, असे म्हणावे, तर असा विचारांचा लय विचारावांचून कोण पाहणार? बरे विचार किंवा कल्पना शिष्टक राहून सत्त्वाचा लय होतो, हे खरे म्हणावे. तर सत्यतेचा लय हाच सत्य पदार्थ होऊन राहतो. बरे, सत् आणि चित् या द्वैताचे ऐक्यच होत नाही म्हणावे, तर ते स्वतंत्रच पदार्थ मानावे लागतील, पण चित्तने आपण होऊनच सत्यतेस सोडणें, म्हणजे आपणच नाहीसं होणे आहे. आणि उलट सत् चित्ला सोडून स्वतंत्र आहे, ही जाणीव म्हणजेच चित् होय. आतां सत् आणि चित् यांच्या ऐक्यांत ह्या दोन्ही वस्तू लय पावून तिसरेच कांहीं तरी बनतें म्हणावें, तर तें सत् न राहिल्यामुळे शून्यवत् होईल. आणि चित् लय पावल्यावर पुढें काय राहिले ते जाणणेच अशक्य होऊन, शून्यावस्थाच प्राप्त होईल. यास्तव एकच अनुमान शिष्टक राहतें तें हें की, सत् + चित् = सद्वस्तु आणि विचार, हें विजातीय द्वैत समरस होणे अशक्य असल्यामुळे, तें नित्यद्वैत असूनही, जें त्यांचें ऐक्य, तें परमपुरुषांचें स्वरूप होय. अशा ह्या परमपुरुषास बुद्धि, ज्ञान व विचार, आहेत, त्याचप्रमाणें इच्छाही आहे. ती त्याची इच्छा म्हणजे परिस्थितीशीं विरोध, अथवा अपूर्णतेची जाणीव असें

नव्हे. उलट जीवाची इच्छा व त्या इच्छेची पूर्तता, यांत जीवाच्या अल्प सामर्थ्यामुळे नेहमी अंतर पडतें. परंतु सर्व शक्तिमान् ईश्वराची इच्छा म्हणजेच तिची पूर्तता, संकल्प म्हणजेच सिद्धता, असा मोठा फरक आहे. या सर्व विवेचनावरून ब्राह्म पूर्वपदावर येऊन असे सिद्ध केल्याचे दर्शवितात कीं, पर-ब्रह्म हें अव्यक्तिक नाही. त्यास बुद्धि, ज्ञान, विचार, इच्छा हे सर्व गुण परिपूर्णवस्थेत आहेत. आणि म्हणून ब्रह्मसत्तेस अपौरुष न म्हणतां उलट अतिपौरुष म्हणणेंच बरोबर होईल.

ब्राह्मांची ही विचारसरणी मुद्दाम सविस्तर दिली आहे. ती वेदान्तमताच्या कसोटीने फोलच आहे. इंद्रियसवदेना हीच काय ती जीवाची ज्ञानसाधनसामुग्री आहे. ईश्वराचें स्वरूप इंद्रियातीत व अचित्य आहे. ब्रह्माच्या ठिकाणीं सत्, चित्, आनंद वगैरे गुण आहेत, असे सागतां येणे मनुष्यास अशक्यच आहे. तें ब्रह्म ज्ञानाच्या व विचाराच्या पलीकडे आहे. तें जाणावयाचें नाही अज्ञान दूर करून ब्राह्मी स्थिति अनुभवावयाची आहे. ब्रह्माला सत् म्हणूनही त्याचें खरे स्वरूप जाणिवेत येतच नाही. यास्तव जाणिवेत येणारे जे सत् तेही त्याचें रूप नव्हे, असे वेदान्तमत आहे. असो. आपल्याला येथे वेदान्त मताची विशेष चर्चा करावयाची नसून, ब्राह्माचे “ एकमेवाद्वितीय मत ” पहावयाचें आहे. यासाठीं तेच आणखी काय म्हणतात ते पाहूं. विश्व म्हणजे जागरूक देवाचा जिवंत विचार आहे, असा ब्राह्माचा सिद्धान्त वरती विचाराकरितां घेतला आहे, त्याचा अर्थ ते कसकसा करतात ते यापुढे तपशीलवार पाहूं. आम्ही या ब्राह्मांच्या विचारांस इतके महत्त्व देतो ह्याचे कारण, एक तर ते विद्वान् आहेत. त्यांनीं वेदान्तमताचा पूर्ण विचार केला आहे, असे ते म्हणतात. आणि त्यांचा विचारपूर्वक असा ग्रह झाला आहे कीं, वेदात्यांचा आत्म-साक्षात्कार, किंवा अद्वैतानुभूति हा एक क्षणिक अनुभव आहे. ते अद्वैतचें ध्येय नव्हे; उलट त्यांच्या धर्मजीवनास त्यानंतर आरंभ होतो, आणि नीति, आत्मौपम्य बुद्धि व लोकसेवा, इत्यादि उदात्त कल्पनांचे खरे रहस्य, जे वेदात्यांना मुळींच समजलें नाही, तें कळूं लागते. यास्तव त्यांच्या मतांचा विस्तारपूर्वक उद्घापोह होणे जरूर आहे. ब्राह्मांचें तत्त्वज्ञान असे निश्चित कांहींच नाही. त्यांच्या वैयक्तिक विचारांवरूनच ही तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा आहे. असे.

ब्रह्माचा हा विश्वसंकल्प जरी मनोमय असला, तरी आपल्याला बाह्य जडद्रव्य दिसतें तें मिथ्या आहे, म्हणजे त्याचें वास्तविक अस्तित्वच नाही असें ते समजत नाहीत. परंतु जें जग सामान्य माणसांस असंख्य वस्तूंच्या प्रचंड संग्रहाप्रमाणें दिसतें, ते ईशसंकल्पाच्या सूत्रांत मणिगणांप्रमाणें सुसंगत गुंफलेलें व गुतलेले आहे, असें त्यांस दिसते. अर्थात् त्यांचे अद्वैत एक संख्यावाचक नसून ऐक्यवाचक किंवा एकीकरणवाचक आहे. हें एकीकरणाचें खरें कार्य व्यष्टिमनच नव्हे, तर वस्तुतः समष्टिमनच करीत असतें. त्या मनाच्या ठिकाणीं सृष्टींतील भिन्न बाह्य पदार्थांचेच एकीकरण होते असें नव्हे, तर विषयी आणि विषय, ज्ञाता व ज्ञेय यांचाही सापेक्ष संबध त्याच व्यापक मनांत जडलेला दिसतो. आपलें मन देहेद्रियांनीं मर्यादित असल्यामुळे सर्व विश्वाचें ज्ञातेपण त्यास आपल्याकडे घेतां येत नाही. शिवाय जे विश्व शास्त्रकारांस उपलब्ध झाले आहे, तेवढेच काय ते ब्रह्माचे व्यक्त स्वरूप असंही मानतां येत नाही. शास्त्रज्ञांस अज्ञात, व अज्ञेय असेही अमर्याद ब्रह्माचें स्वरूप असेल. तात्पर्य, ज्ञाताज्ञात अखिल ब्रह्मास जाणील इतके किंचिज्ज्ञ जीवाचें मन समर्थ व व्यापक नसतें. परंतु अनंत ब्रह्माच्या मनाची व्याप्तिही अमर्याद असल्यामुळे त्या व्यापक मनाच्या बाहेर कांहींच रहात नाही. किंबहुना सारे जीवात्मे किंवा व्यष्टिमने यांचाही संग्रह त्या व्यापक मनांत दृश्यरूपानेच झालेला असतो. अशा रीतीने जीवाचे व्यष्टिमन किंवा आत्मा हा एक पक्षी बाह्यपदार्थांचा ज्ञाता व विषयविषयी-भावाचें अधिष्ठान होत असून, दुसरे पक्षी तो आपल्या किंचित् ज्ञानासहित ह्या थोरल्या व्यापक मनास ज्ञेयरूप होतो.

ह्याप्रमाणे विचार करतां ब्राह्म असें ठरवितात कीं, मनाच्या जाणिवे-बाहेर पदार्थास अस्तित्वच नाही. बाह्य पदार्थांनीं जाणिवेंत येऊन ज्ञेयरूप व्हावें अगर न व्हावें असा पदार्थाचा कांहीं अनिश्चित धर्म नाही. पदार्थ अज्ञात मानल्यास त्यांस ज्ञेय कसें म्हणावें. ते शून्यरूपच होतील. प्रत्येक ज्ञेय पदार्थ जाणिवेचा विषय असलाच पाहिजे मग ती जाणीव व्यष्टीची अगर समष्टीची असो. आतां जीवाच्या जाणिवेस विषय होणारी ज्ञेय वस्तु विषय-ग्रहणाच्या ज्ञानक्रियेहून किंवा इंद्रियसंवेदनक्रियेहून भिन्न व बाह्य भासली तरी जीवाच्या ज्ञानास आधार जो आत्मा व बाह्य विषयभूत दृश्याद्य आधार जी

शेय वस्तु, हीं तत्त्वतः एकच असल्यामुळे ह्या वरकांती दिसणाऱ्या द्वैतांत अद्वैतच दिसून येते. ह्याचा अर्थ असा कीं, विश्वात्मा हा विश्वास जसा आधार तसाच विज्ञानात्मा हा जीवास आधार आहे. परंतु विश्वात्मा आणि जीवात्मा हे तत्त्वतः एकरूप असल्यामुळे त्यांवर आधारलेली जग व जीव ही जोडी यांचेही ऐक्य दिसून येते.

वरील विचारसरणीत वेदांत्यांच्या दृष्टीने सत्यांश नाही असे नाही. पण जीव, जग आणि ईश्वर ह्या सत्य अर्थाची जाणीव नित्य जागृत ठेवून एकमेवाद्वितीयम् या सिद्धान्ताचा अनुभव घडणे शक्य आहे काय ? असा वेदान्ताचा प्रश्न आहे. एकमेवाद्वितीयं हा फक्त कांहीं एक मतविश्वास नव्हे. एकमेवाद्वितीयं यापुढेच तत्त्वमासि ह्या महावाक्याचा उपदेश करून ब्रह्मानंदाची अपरोक्षानुभूति घेण्यास श्रुतिमाऊली सांगत आहे. साधारण-ब्राह्मही असेच म्हणतात की, आमचा कल्पनावाद म्हणजे कांही भावनेचे अलौकिक चित्रलेखन नव्हे. तात्त्विक कल्पनावाद हा अनुभवाच्या अभग पायावर उभारला आहे. त्यांचा अनुभव कांहीच टाकण्यास सांगत नाही. जग-जीव हे भ्रमकार्य आहेत; त्यांस पारमार्थिक सत्यत्व नाही; असाही त्यांचा अनुभव सांगत नाही. मात्र आध्यात्मिक सत्तेपलीकडे पदार्थास अस्तित्वच नसते, असे ते म्हणतात. तसेच ब्रह्मज्ञान व ब्रह्मानुभव ह्यांसाठी व्यावहारिक ज्ञान व व्यावहारिक अनुभव यांच्यापलीकडे दिव्यदृष्टि, अंतर्दृष्टि नाही तर योगदृष्टि वगैरे पाहिजे, असे म्हणण्यावर त्यांचा फारकरून भरंवसा नसून अतींद्रिय वादाचा ते उपहासच करतात. व हीं सर्व धर्मवेडे मोडून टाकली पाहिजेत, असेंच ते समजतात. ह्या विचारसरणीने साधारण-ब्राह्मांस जो आध्यात्मिक अनुभव घडत असेल, तो एकमेवाद्वितीयं या सिद्धान्ताचा लक्ष्यार्थच असेल काय ? त्यांच्या ह्या विचारसरणीत एकमेवाद्वितीयं या अद्वैत तत्त्वाचे परोक्षज्ञान तरी विनचुक दिसते काय ? आम्हांस तर असे वाटते कीं, ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः हा एकत्वाचा अभिप्राय वरील विचारसरणीत खचित नाही. मग एकमेवाद्वितीयं असे ते काय अर्थाने म्हणतात ? ह्याची अधिक फोड होण्यासाठी त्यांचा द्वैताद्वैतविचार घुटील प्रकरणांत पाहू.

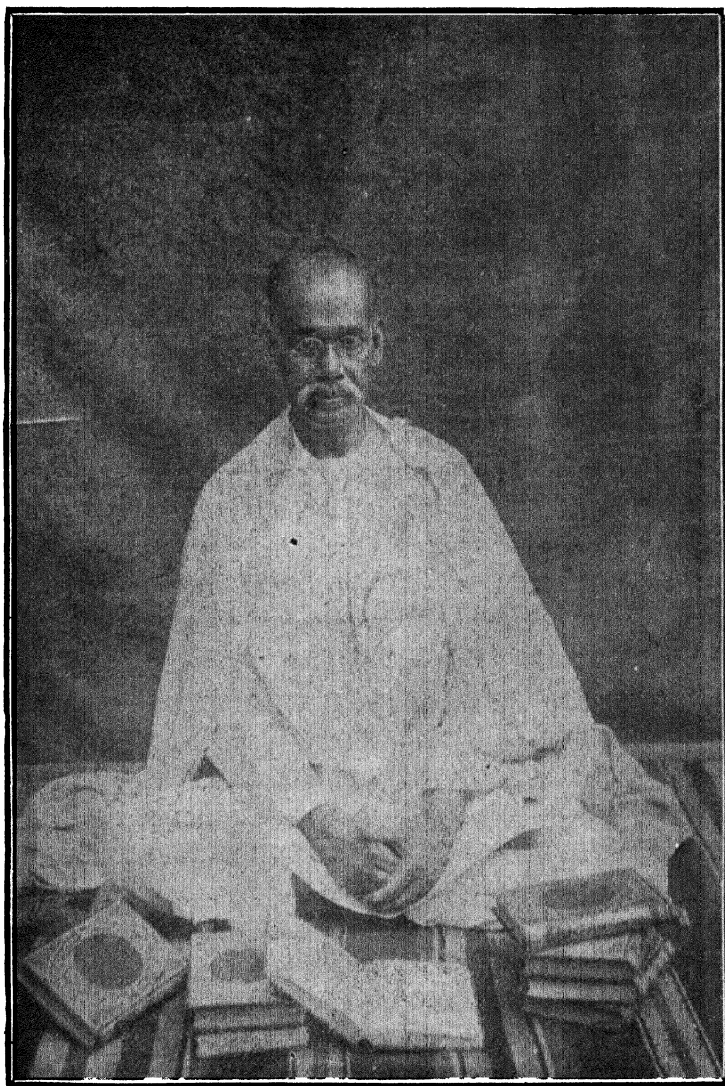
प्रकरण चवथें तत्त्वज्ञान (पुढें चालू)

द्वैताद्वैत

द्वैतांत अद्वैत पाहणें हेच श्रेष्ठ प्रकारचे ज्ञान आहे, असें भगवद्गीता सांगते. तें ज्ञान म्हणजे एकमेवाद्वितीयं हेच होय. त्याचा भावार्थ काय तें खालील‡ गीतावचनावरील श्रीज्ञानदेवांच्या टीकेत स्पष्ट आहे. परंतु साधारण-ब्राह्मांस हा भाव मान्य नाही. त्यांचे ज्ञान केवळ राजसी न मानले, तरी खालील व्याख्येप्रमाणें शुद्ध सात्त्विक नाही, असें म्हणावें लागतें. आवरण-विशेषादि दोष दूर करून ज्ञात्यानें आपल्या ठिकाणीं निर्गुण ब्रह्माचा किंवा अद्वैताचा अनुभव घ्यावा, व त्या अनुभवांत ज्ञात्याचें ज्ञातेपण आणि विषया-चें ज्ञेयपणही विरून जावें, हे एकमेवाद्वितीयं या सिद्धान्ताचें रहस्य आहे, असें ब्राह्म मानीत नाहीत.

जीव-ब्रह्म, जीव-जग आणि जग-ब्रह्म या द्वैतांचा निरास ब्राह्म मानीत नाहीत. किंबहुना हें द्वैत अपरिहार्य आणि इष्टच आहे, असें ते मानतात. मात्र त्या द्वैतांत नित्य सापेक्ष संबंध आहे, असे सांगून त्यांतील विरोधाचा ते अंशतः परिहार करतात. या विरोधाचा परिहार करण्याकरितां जगाचें स्वतंत्र अस्तित्व नाहीसं करणें त्यांसही भाग पडते. तसेच जीवब्रह्म हीं तत्त्वतः एकच आहेत, असंही मानणें त्यांस प्राप्त होते. परंतु जगाचे स्वतंत्र नसले तरी परतंत्र अस्तित्व ते नित्य मानतात; व जीवब्रह्माचें तादात्म्य न मानतां सदैव द्वैत

‡सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ १८।२० ॥ श्रीमद्भगवद्गीता. श्रीज्ञानेश्वरी टीकाः—तरी अर्जुना गा. तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान चोखडें । जयाच्या उदर्यां शेय बुडें । ज्ञातेनिर्सी ॥ ५२९ ॥ जैसा सूर्य न देखें आंधारें । सरिता नेणिजती सागरें । कां कवळिलिया न धरें आत्मच्छाया ॥ ५३० ॥ × × कां चेतोनि स्वप्न येतां । जैसें होय ॥ ५३२ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातव्यातें पाहाणें । जाणता ना जाणणें । जाणावें उरें ॥ ५३३ ॥

पंडित सीतानाथ तर्चभूषण
साधारण-ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष.

मानतात. त्यामुळे त्यांचा हा तीन दगडांवरील संसार अबाधित चालतो. आणि अनेकांमुळेच ऐक्यभाव नांदतो असें त्यांस दिसतें. असें त्यांचें हें ऐक्यात्मक द्वैत कसें त्याचा स्पष्ट व सुबोध खुलासा त्यांच्याच दृष्टीनें आतां करूं.

ते म्हणतात कीं, मनुष्य सुशिक्षित असो किंवा अशिक्षित असो, 'मी आहे' व 'मी जाणतो' या दोन गोष्टींबद्दल तो स्वभावतःच अगदीं निःसंदेह असतो. परंतु एक गोष्ट त्याच्या सहसा लक्षांत येत नाही कीं, तो जाणतो, तेव्हां ज्या पदार्थाचें त्याला ज्ञान होतें, त्या पदार्थज्ञानाबरोबर हें मी जाणलें असा 'मी'-चा आत्मप्रत्ययही त्यास येत असतो. पदार्थज्ञानांत जर आत्मप्रत्यय नसेल तर तें माझे ज्ञान अशी जाणीवच उत्पन्न होणार नाही. मी-ज्ञान ही दोन्ही पदे आपल्या जाणिवेचे विषय असतात. त्यांतील मीपद गाळलें तर त्या ज्ञानाची आपला संबंधच राहणार नाही. तात्पर्य, जीवाच्या जाणिवेच्या कमजास्त कक्षेंत विषय कोणतेही येवोत, वर्तुळाच्या मध्यबिंदूप्रमाणें जीवाचा अहंप्रत्यय हा नित्य निरपवाद असतोच. विषयाची आपलें मन तादात्म्य पावत असल्या-मुळे, या अहंप्रत्ययाचें भान आपणास नेहमीं होत नाही, इतकेंच. याप्रमाणें पदार्थज्ञानांतःप्रत्येक वेळीं, अनात्मपदार्थ व आत्मप्रदीप, विषय व विषयी किंवा ज्ञाता व ज्ञेय या द्वैताचें ज्ञान एकाच वेळीं होत असते.

आपलेंच आपल्याला भान नसेल तर बाह्यपदार्थांचेही ज्ञान आपल्याला संभवणार नाही. ह्याप्रमाणें विषयज्ञानास जशी आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानाची आवश्यकता असते, त्याचप्रमाणें आपल्या आत्म्याच्या जाणिवेसही अनात्म विषयाची जोड अखंड असते. मग तो पदार्थ इंद्रियांस प्रत्यक्ष असो किंवा मनोवेद्य असो. पण जाणिवेनें कांहीं तरी जाणतच राहिलें पाहिजे. त्यावांचून तिचें अस्तित्वच सिद्ध होत नाही. रुपयाच्या दोन बाजूंप्रमाणें विषयविषयीभाव हे एकमेकांस अखंड चिकटलेलेच आहेत. केवळ आत्म-प्रत्यय हा एकच विषय जाणिवेस असूं शकत नाही. कारण आपले आत्मरूपच जाणावयाचें तें कसें ? आत्म्याच्या दर्शनांत त्याचे कोणते गुण जाणावयाचे ? त्यास नित्य, शुद्ध, बुद्ध, निर्गुण, निराकार असें कांहीं जाणलें, तरी त्या जाणिवेत नित्याबरोबर अनित्याचा निषेध, शुद्धाबरोबर अशुद्ध व विकारी गुणांचा निषेध, निराकाराबरोबर आकाराचा निषेध, असा हा निषेध नित्य सापेक्ष असतोच. अर्थात

भावरूपानें असोत अगर निषेधरूपानें असोत आत्मज्ञानास म्हणजे आपल्या जाणिवेस विषयभूत असें कांहीं तरी अनात्म असावेच लागतें. मी मलाच काय तें जाणतो, दुसरें कांहींच जाणत नाही, ह्या अनुभूतिक ज्ञानासही 'दुसरें कांहींच जाणत नाही', हा द्वैतकल्पनेचा अभाव विषयभूत होतोच. दुसरेपणाच्या अवस्थेनेच एकटेपणास एकटेपण येतें. अर्थात् आपण जेव्हां आत्मज्ञानास एकटेंच एकटे असें म्हणतो, तेव्हां आपण आपणांस जाणत असून, दुसरें कांहींच नाही, ही कल्पना अगर भावनाही आपल्याच ज्ञानाचा विषय झालेली असते. तात्पर्य, अनात्मविषय निरपेक्ष आत्मज्ञान संभवतच नाही. मग तो विषय प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष, इंद्रियगम्य किंवा मनोवेद्य, भावरूप किंवा अभावरूप, कसाही असो. ब्राह्मांच्या ह्या आत्मानात्मवादांत, आत्मानात्म्याचा किंवा सदासताचा सापेक्ष संबंध नित्य आहे, असें ते मानतात. वेदांती जगास असद्रूप म्हणजे शून्याप्रमाणेंच लेखतात. पण ब्रह्मभावनेंत शून्य हें सताचे प्रतियोगी असें त्यांस मानावें लागत नाही. म्हणजे अनात्मभावावांचून आत्म्याचें अस्तित्व, असतास वगळून केवळ सताची कल्पना किंवा सत्ता संभवतच नाही, असे वेदांती मानोत नाहीत. समाधियोगांत कांहीं काळ ध्याता, ध्येय व ध्यान ही त्रिपुटी किंवा केवळ अहंप्रत्यय राहतो. पण पुढें निर्विकल्प समार्धीत तोही शेष रहात नाही. मग अनात्मविषयाचें चिंतन वेदांतमतांत कोटून असणार ! पण ह्या खोल विचाराची व अनुभवाची आस्था साधारण ब्राह्मांच्या ठिकाणी दिसत नाही. त्यांस गुणातीत वाद व गूढ वाद हीं सारीं तुच्छ व तिरस्करणीय खुळेंच वाटतात !

ब्राह्म म्हणतात कीं, मन हें कधीं रिकामें रहात नाही. तें अनात्मचिंतनाने सदां व्याप्त आहे. अशा रीतीनें सारें विश्वरूप जरी मनांत सामावलें, तरी त्या योगाने मनाचें अद्वैत कांहीं मोडत नाही. तेव्हां ब्राह्मांपुढें विचाराचा मुख्य प्रश्न असा आला कीं, आपल्यापुढें अपरंपार पसरलेल्या ह्या विश्वाची बाह्यसत्ता मुळींच नसून ते सारें मनोमयच आहे कीं काय ? ह्या गोष्टीचा निर्णय लावण्याकरितां प्रथम ते आपल्या व्यष्टि मनाच्या अनुभवापासूनच सुरवात करतात, आणि त्याबरोबर हेंही लक्षांत ठेवण्यास सांगतात कीं, व्यष्टि व समष्टि मनें ही तत्त्वतः एकच असून समष्टीचेंच व्यष्टीत व्यक्तिभवन झालेलें आहे. अर्थात् व्यष्टि-समष्टीकडे एकच न्याय लागूं असल्यामुळें

मनाबाहेर जगास अस्तित्व नाही, हें सिद्ध करित असतांना आपण आपल्या नजरेपुढें व्यापक असें समष्टि मनही ठेवले पाहिजे. व्यष्टि मनाची व्याप्ति अत्यल्पच असणार. परंतु व्यष्टि मनाच्या अनुभवांवरून समष्टि मनाबद्दल अनुमान करण्यास मुळींच हरकत नाही. आपले व्यष्टिज्ञान समष्टिज्ञानाच्या अपेक्षेनें जरी मर्यादित दिसले, तरी तत्त्वतः तें भिन्न, विभागलेले अथवा मर्यादित नाही. तो केवळ ज्ञानाच्या व्यक्ततेत फरक दिसतो इतकेच. व्यक्तीचे विस्मरण, निद्रा किंवा अज्ञान अशा प्रतिबंधामुळे कोणतेही पदार्थ त्या व्यक्तीस अज्ञात असले, तरी त्या पदार्थाच्या अस्तित्वाचा सामान्य जाणिवेशीं असलेला सापेक्ष संबंध नित्य अबाधितच असतो. अशा सामान्य जाणिवेच्या अथवा व्यापक मनाच्या बाहेर सृष्टपदार्थ कधींच असू शकत नाहीत. तसेच ते थोरलें मनही निर्विषय असें कधींच असत नाही. कोणी कल्पनावादी असे म्हणतात कीं, आपल्या मनाचे संकल्प आपल्या मनाबाहेर जाऊन जगरूपाने प्रत्यक्ष दिसतात, असें नसून, बाह्य म्हणून दिसणारे जे सारे जग ते आहे तेथेच व तसेच असून, फक्त त्यास व्यापक मनाने आच्छादले किंवा व्यापले आहे. त्या मनाच्या व्याप्तीबाहेर जग नाही, इतकेच जाणावे. तात्पर्य, नामरूपात्मक असे असंख्य विविध पदार्थ जे दिसतात, ते सर्व तसेच आहेत, असे मानून त्यावर बाह्यांचें इतकेच म्हणणे दिसते कीं, हे सारे विश्वात्म जादुगाराच्या पोतडींत नित्यसिद्धच आहेत. त्यांत प्रांतिकृत चमत्कार वस्तुतः कांहींच नाही. दोरी आणि साप ह्या दोन्ही वस्तु त्याच्याच पोतडींतल्या आहेत व त्या भिन्नच आहेत. ह्या-वरून असे सिद्ध होते कीं, (१) प्रत्यगात्मा सर्व जगाचा आधार आहे. (२) प्रत्यगात्मा हा अद्वितीय आहे. (३) त्याचें यथार्थ ज्ञान झाल्यानें साऱ्या दृश्य जगाचा निरास होतो. (४) व एकमेवाद्वितीयं असा एक आत्माच राहातो. हे वेदान्ताचे अद्वैत सिद्धान्त साधारणब्राह्मांस खरोखर मान्य नाहीत. असे असतां एकमेवाद्वितीयं हा सिद्धांत आम्ही आदर्शवत् मानतो, असे ते कसें म्हणतात, तें सांगणे कठीणच आहे. बिलायतेहून आणलेल्या मडमेस आपली अर्धांगी करून, तिला पुराणोक्त सावित्री असे गोडसे नांव द्यावें, तसलाच हा प्रकार दिसतो. असो.

जगातील द्वैत ही सोरी माया आहे, असें जेव्हां वेदान्ती बोलतात, तेव्हां

ब्राह्मांस त्यांची मोठी चीड येते. आणि मग बळ्याचें तेल बांग्यावर या न्यायानें मध्ययुगीन ब्राह्मणवर्गावर निष्कारण यथेच्छ तोंडसुख घेऊन, आणि मायावादाचीं खुळें तशींच गळीं उतरण्याचा काळ आतां राहिला नाहीं, हें बौद्धिक युग आहे, असा पांडित्याचा आविर्भाव आणून, द्वैतांतील अद्वैत सिद्ध करण्याकरितां भौतिक शास्त्राच्या आधारावर ते जें युक्तिवादाचें मोठें अवडंबर घालतात, तेंही मुद्दाम तपशीलवार पहाण्यासारखें आहे.

विवर्तवादाची यक्षिणीची कांडी फिरवून आणि तत्त्वमसीचा छूः मंतर करून जगाचा निरास करणाऱ्या वैदिक महामांत्रिकाचा खेळ न कळल्यामुळें त्याचा उपहास करून युक्तिवादाच्या प्रशस्त मेजावर अनेक तर्कांचीं शास्त्रीय उप-कर्णां मांडून द्वैताद्वैताचे अपूर्व प्रयोग दाखविण्याचे जे प्रयत्न आधुनिक पंडित करतात, तेही जिशासूनीं लक्षपूर्वक पहाणें जरूर आहे. जगांतील द्वैत न मोडतां ते अद्वैत कसे सिद्ध करतात तें पहा, व तें डोळस भ्रष्टेनें पहा, असें त्यांचें वारंवार सांगणें आहे. प्रथम पदार्थविज्ञानासंबंधींच आपण त्यांचा विचार पाहू. पदार्थाची व्याप्ति (म्हणजे पदार्थानें अडविलेला आकाशाचा भाग) हा त्याचा सर्वसाधारण गुण आहे. पदार्थाचे शब्द, स्पर्श, रूपरसगंधादि गुण कसेही असोत, त्या सर्व गुणांस आश्रयभूत असा त्या पदार्थाचा व्याप्ति हा गुण असतो. व्याप्तीस दुसऱ्या कोणत्याही विवक्षित गुणांची आवश्यकता असते असे नाहीं. पण वरील प्रत्येक गुणास व्याप्तीची आवश्यकता आहेच. पदार्थाचे रूपरंगस्पर्शादि गुणांत वाटेला तो बदल अगर त्यांचा नाश आपल्या कल्पनेस संभवेला; पण त्या पदार्थानें व्यापलेला अवकाश नाश पावला, अशी कल्पनाही संभवत नाहीं. त्याचबरोबर हेंही लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, रंग, रूप, आकारादि कोणत्याही गुणांविरहित अशा व्याप्तीची अगर अवकाशाचीही कल्पना संभवत नाहीं. तात्पर्य, पदार्थाच्या गुणांच्या शानार्शी त्या पदार्थाच्या व्याप्तीच्या शानाचा अगदीं निगडित संबंध आहे, इतकेंच नव्हे तर जे पदार्थ आपल्याला पूर्णपणें अशात आहेत, म्हणजे ज्यांचे कोणतेही गुणधर्म आपल्याला ठाऊक नाहींत, त्या अशात पदार्थासही व्याप्ति ही असलीच पाहिजे, असें निश्चित ज्ञान आपल्याला असतें. लांबी, रुंदी आणि जाडी अगर खोली हीं व्याप्तीचीं तीन प्रमाणें आपल्या माहितीच्या बाहेरच्या पदार्थासही लावतां आलींच पाहिजेत, असें आपण जें निश्चित समजतो, त्याचें

कारण व्याप्ति हा जाणिवेंतीलच एक प्रकार आहे, हें उघड आहे. व्याप्तीस ज्ञानाचा एक प्रकार म्हटलें, तरी व्याप्ति म्हणजे इतर पदार्थांप्रमाणें एक स्वतंत्र पदार्थ आहे असें नाहीं, तर तो पदार्थविज्ञानाचा म्हणजे विषय-ग्रहणक्रियेचा एक आवश्यक भाग आहे, इतकेंच. एखाद्या चौकटी आंखलेल्या कागदाप्रमाणें पदार्थाचे असंख्य विभाग कल्पितां येतील, तो प्रत्येक विभाग शेयरूप म्हणजे आपल्या ज्ञानाचाच विषय होईल. अर्थात् त्या असंख्य विभागांचे एकीकरण त्या ज्ञानानें केलें, म्हणूनच त्या संबंध पदार्थांची एक व्याप्ति किंवा आकृति सिद्ध झाली. पदार्थाचे भिन्न भिन्न व स्वतंत्र तुकडे करतां येतील; पण त्या पदार्थाच्या व्याप्तीचे अथवा त्या मूळच्या पदार्थानें व्यापलेल्या अवकाशाचे वेगवेगळाले अलग तुकडे करतां येणार नाहींत. कारण एकीकरण-असंख्य विभागांचे एकीकरण-हेच व्याप्तीचे स्वरूप आहे. तें एकीकरण कालाधीन नाहीं. म्हणजे व्याप्तीच्या विभागाचे पूर्वी एकीकरण नव्हतें, तें केव्हांतरी माणून झालें, असें म्हणतां येत नाहीं. किंबहुना विभागाची कल्पनाच ऐक्य करणाऱ्या व्याप्तीवांचून संभवत नाहीं. अशा रीतीने सूक्ष्म परिमाणु व स्थूल पदार्थ यांचा संग्रह करणारी व त्यांचे एकीकरण करणारी ही व्याप्ति, अवकाश, अथवा आकाश, अखंड, अनंत, व अनादि आहे. पण ती व्याप्ति अथवा आकाश, हा कांहीं एक स्वतंत्र पदार्थ नसून व्यापक जाणिवेच्या एकीकरणाचाच एक प्रकार आहे. जाणिवेबाहेर व्याप्तीस किंवा आकाशास अस्तित्वच नाहीं.

आतां पदार्थाचा आकार किंवा त्याची व्याप्ति हा जसा आपल्या जाणिवेचाच एक प्रकार आहे, त्याचप्रमाणें पदार्थाचे रंग, स्पर्श, गंध, इत्यादि जे अधिक स्पष्ट गुण आपल्या अनुभवास येतात, तेही आपल्या जाणिवेवरच अवलंबून आहेत, ते बाह्य विषय नाहींत. जशी दुःख ही एक जीवाची संवेदना आहे, आपल्या जाणिवेला सोडून बाहेर स्वतंत्र असणारा असा तो पदार्थ नाहीं, तसेच जे आपण पदार्थांचे निरनिराळे गुण म्हणून म्हणतो, ते आपल्याच इंद्रियांच्या संवेदनांचे प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, रंग हा दृष्टीचा विषय आहे. अर्थात् दृष्टिच नसेल किंवा द्रष्टाच नसेल तर रंग हा पदार्थच संभवत नाहीं. आतां रंगासारखा बाह्य पदार्थास व्यापून राहणारा व तसा प्रत्यक्ष बाहेर दिसणारा गुण हा केवळ मनोमेय आहे, असें म्हणणें कोणास

चमत्कारिक वाटेल. परंतु (रंगाची) व्याप्ति हा एक स्वतंत्र बाह्य पदार्थ नसून तो एक एकीकरण करणाऱ्या जाणिवेचाच प्रकार आहे, असें आपण ठरविलेंच आहे. दुसरी अशी शंका कोणी घेतील की, आपल्या वेदना आपल्यालाच होतात, त्या दुसऱ्याला होत नाहीत. म्हणून त्या आपल्या जाणिवेवरच अवलंबून आहेत, असे म्हणतां येईल, पण पदार्थांचें रूप आपल्याप्रमाणे इतरांसही सामान्यतः एकसारखेच प्रतीत होतें, त्यास व्यक्तीच्या इंद्रियविज्ञानाचाच एक प्रकार असें कसे म्हणावें ! अशी शंका येईल, परंतु ती व्यर्थ आहे. कारण एकच रूप सर्वांना दिसतें, असे जे आपल्याला वाटते, तो भ्रम आहे. सर्वांनाच काय, पण आपल्याच दोन डोळ्यांना पदार्थांचे एकच रूप दिसत नसून दोन रूपें दिसतात. तीं सारखीच दिसतात व आपले डोळे एका रेषेत आहेत, यामुळें तीं एकरूप वाटतात. एका डोळ्यानें तिरवे पाहिले, किंवा एक डोळा मिटून व दुसऱ्या डोळ्याच्याखाली बोट घालून बुबुळ फिरविला, तर एकाचे दोन पदार्थ दिसणे, किंवा पदार्थ फिरतो आहे, असे वाटणे वगैरे प्रकार होतात. कावळीने पदार्थ पिवळा दिसणे, किंवा पित्तविकाराने निरनिराळे आकार भासणे, दोरीवर साप भासणे, अरण्यांत मृगजल दिसणे, दग धांवतांना चंद्र फिरतोसा वाटणे, उदबत्ती फिरवली तर अग्निवर्तुळ दिसणें, समांतर रस्ता दुरून निमूळता होत गेलेला दिसणे, परातींतील पाण्यांत प्रतिबिंबित चांदण्या खोल अंतरावर आहेतसे दिसणे, कागदावरील चित्रांत जाडी किंवा खोली दिसणें, वगैरे हे सर्व दृष्टिभ्रम आहेत.

पदार्थांचे बाह्यस्वरूप हें जर स्वतंत्र व स्वयंसिद्ध मानलें, तर डोळ्यांत अंगुली घातली असतां एकाचे दोन चंद्र दिसतात, त्या वेळीं त्यांपैकीं खरा कोणता मानावयाचा, हे ठरवितां येत नाही. तसेंच तीक्ष्ण दृष्टि, मंद दृष्टि, दूरपणा, जवळपणा, मंद प्रकाश, प्रखर प्रकाश, नुसते पहाणे व दुर्बिणीतून किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पहाणें, इत्यादि पहाण्याच्या परिस्थितींत व उपकरणांत फरक पडेल, त्याप्रमाणें पदार्थांचे आकार व रंग यांत फरक दिसतो. तेव्हां त्यांपैकीं खरें कोणतें व खोटें कोणतें ? तसेंच रूप रंग खोटे का दिसेनात, पिवळा रंग वस्तुतः नसून जर कावीळ झालेल्या दृष्टीला भासतो, तर पांढरा रंग सरी दिसतो, तो बाहेर नसून ती अंतःसंवेदनाच नाही कशावरून ? सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिलेला आकारच जर खरा मानावा, तर नुसत्या डोळ्यानें पाहिले-

ला आकार कौणाचा ? तो आला कोठून ? तात्पर्य, त्यांपैकी कोणताही एक जर कोठे बाहेर नसून आंतील इंद्रियसंवेदनेचाच परिणाम असेल, तर दोन्हीही प्रत्यय एकाच जातीचे असल्यामुळे दोन्ही प्रकार केवळ इंद्रिय-विज्ञानाचेच कां मानूं नयेत ?

चक्षुर्वैसत्यं हा इंद्रियविज्ञानाचा सिद्धान्तनिरपवाद खोटा आहे, हें सुज्ञांस सांगावयास नकोच. परंतु सृष्ट पदार्थांच्या सत्यतेबद्दल ग्वाही देणाऱ्या इंद्रियांत डोळे हेच महत्त्वाचे साक्षीदार आहेत. कारण, आपल्या जगिक ज्ञानापैकी ज्ञान आपणांस डोळ्यांकडून मिळते. यास्तव त्यांची साक्ष कशी धादांत खोटी आहे, हें एकदां निश्चित कळले, म्हणजे अनभिज्ञांसही इतर इंद्रियांच्या ज्ञानाबद्दल विशेष विस्तारपूर्वक सांगावयास नको. म्हणून दृष्टि-भ्रमाबद्दल थोडासा अधिक विचार करूं.

पदार्थांच्या रूपदर्शनाला सत्यता केवळ नेत्रेंद्रियामुळेच येते. रूपदर्शन खरे कीं खोटे, हें इतर इंद्रियांस ठरवितां येत नाही. म्हणजे एकाच पदार्थाचे प्रत्येक इंद्रिय आपल्या संवेदनेप्रमाणें अगदीं भिन्न वर्णन देते. त्यास दुसऱ्या इंद्रियाकडून पडताळाही मिळत नाही. आतां नेत्रेंद्रिय व स्पर्शेंद्रिय यांचा असा पडताळा आहेसा वाटतो. कां की, एका इंद्रियाच्या ज्ञानानें दुसऱ्या इंद्रियाचें ज्ञान आपण अनुमित करतो. आंधळा मनुष्य स्पर्शेंद्रियानें आकाराचा निश्चय करतो, व पदार्थाचा स्पर्श गुळगुळीत किंवा खडबडीत लागेल, किंवा तापून लाल झालेला धातूचा तुकडा हात भाजील. हे अनुमान आपण स्पर्श न करतां नजरनेंच करतो. अशा रीतीनें ही दोन्ही इंद्रिये जरी एकमेकांचा पुरावा करित असलीं, तरी त्यादोघांच्या साक्षी एकाच अनुभवाच्या नसून, एक इंद्रियज्ञान तर दुसरें केवळ अनुमान असा त्यांत फरक आहे.

पदार्थांचें रूप केवळ मनोमय नसून तें मनाच्या बाहेर आहे, अशी जी आपली निश्चित बुद्धि असते, ह्याचे एक बलवत्तर कारण असे आहे कीं, पदार्थ आपल्या नजरेच्या बाहेर कांहीं अंतरावर आहेत, असें आपण प्रत्यक्ष पहातोंसें दिसतें, परंतु हाही भ्रमच आहे. वस्तुतः आपणांस जे रूप दिसत असतें, ते आपल्याच डोळ्यांच्या बाहुल्यांवरील उमटलेले पदार्थांचे चित्रहोय. ज्यांच्या डोळ्यांच्या बाहुल्यांवर हे चित्र उमटत नाही, त्यांना पदार्थांचे रूप नसल्याप्रमाणेंच आहे. पदार्थ आपणापासून निरनिराळ्या अंतरावर आहेत,

असें जें आपल्याला वाटतें, तें अनुमानानें आपण ठरविलेले अडाखे आहेत. आंधळ्यास एकाएकी दृष्टि आली असतां, त्याला सर्व पदार्थ एकाच पातळीत डोळ्याला लागून आहेत असें दिसतें. अगदीं लहान मूल प्रथम-दर्शनीं चंद्रादि दूरचे पदार्थ घेण्यास पाहते. याचें कारण ते त्याच्या डोळ्यांस लागून आहेत, असें त्यास त्यावेळीं वाटत असते.

वस्तुतः अंतर म्हणजे तरी काय ? दृष्टीपासून दृश्य पदार्थापर्यंत गेलेली जी काल्पनिक अगदीं सरळ रेषा तिच्या लांबीसच त्या पदार्थांमधील अंतर म्हणतां येईल. परंतु ह्या काल्पनिक रेषेच्या ऐवजीं आपण जर एखादी अगदीं सरळ काठी तो पदार्थ व आपले डोळे यांचेमध्ये धरली, तर ती अंतर दाखविणारी मधली काठी कितीही लांब असली, तरी त्या काठीची सर्व लांबी आपल्याला दिसणारच नाही. फक्त डोळ्यांजवळचें टोंक तेवढेंच दिसेल. त्याचप्रमाणें पदार्थाचे प्रकाशकिरण अगदीं सरळ रेषेनें डोळ्यांत येत असतील तर त्या सरळ किरणांच्या रेषेवरून तो पदार्थ अमुक अंतरावर नेत्राबाहेर आहे, असा दृष्टीला अंदाज होणें अशक्य असतें. परंतु दृष्टीचा विषय असलेल्या पदार्थाचा स्पर्श होण्यास किती पुढें जावे लागेल, याबद्दल नेहमींच्या अनुभवानें आपणांस अनुमान करतां येते. शिवाय सभोवारच्या पदार्थांचे दिसणारे रंग व आकार यांच्या फरकांवरूनही, आपण त्यांच्यामधील अंतर सापेक्षतेनें ठरवूं पाहतों. हा सर्व विश्वगोल ईश्वरानें मोहरीच्या आकारा-इतका सूक्ष्म केला, तरी आंतील सापेक्षता कायम राहिल्यामुळें जीवास कांहींच फरक झाल्यासारखा वाटणार नाही ! ह्याप्रमाणे अंतराचे ज्ञान सापेक्ष आहे. तसेंच तें वस्तुतः परोक्ष व अनुमानिक असून दृढाभ्यासाने ते आपणांस प्रत्यक्ष वाटतें. तेव्हां जें आपणांस दूर दिसते तें दृष्टीला दूर नसून स्पर्शाला दूर असतें. तसेंच डोळ्याच्या बाहुलीवर उमटलेली पदार्थांची प्रतिमाच वास्तविक आपल्याला दिसत असतां, डोंगरासारख्या पदार्थांचे फार मोठे आकार आपण पहातो, असे आपणांस वाटतें, तेंही केवळ परंपरेनें व दृढाभ्यासानें अनुमित होत असलेलें पदार्थांचे सापेक्ष ज्ञान आहे.

या दृष्टिभ्रमाप्रमाणेंच स्पर्शज्ञानाचाही प्रकार आहे. थंड, उष्ण, मऊ, कठीण हे पदार्थांचे भासणारे गुण कोठें बाहेर स्वतंत्र नसून, त्या केवळ भिन्न भिन्न इंद्रियसंवेदना आहेत. म्हणजे ते सारे विषय मनोमयच आहेत. कारण,

थंडपणा, उष्णता, मऊपणा, काठिण्य हे जर स्वतंत्र बाह्य विषय असते, तर ते सदा सर्वांना निश्चयेंकरून सारखेच प्रतीत झाले असते; परंतु ते तसे होत नाहीत. तर एकाच पदार्थाबद्दल प्रकृतिभेदाने प्रत्येकाची इंद्रियसंवेदना भिन्न होते. श्रीमंत नाजूक मनुष्यास जे कठीण व खरखरीत भासेल, तें गरीब राकट माणसास तसे वाटणार नाही, इतकेच काय; पण एकाच मनुष्याने आपले दोन हात कढत व थंड पाण्यांत बुडवून थोड्या वेळानें दोन्ही हात कोमट पाण्यांत घातल्यास तेच पाणी एका हातास गार तर दुसऱ्या हातास गरम लागेल. यावरून हें उघड होतें कीं, थंडपणा, उष्णता, मृदुपणा, काठिण्य हे स्वतंत्र बाह्य विषय नसून, ह्या मनास होणाऱ्या संवेदना आहेत. एखादा बर्फाचा खडा आपण हातांत घेतो, तेव्हां हाताला जड व गार लागतोसा वाटतो; पण तो भ्रम आहे. वास्तविक “ गार ” ही कल्पना हातांतील नव्हे, ती मनांतील आहे. तसेच जडत्व वस्तूंत नसून तें पृथ्वीच्या आकर्षणामुळे वस्तूंत आहेसें वाटतें. ह्या अध्यासाची याहूनही विलक्षण उदाहरणे आढळतात. एकाच्या पायास रोग झाला म्हणून गुडच्यापासून खाली तोडला. शुद्धीवर आल्यावर त्यांस कोठें वेदना होतात, म्हणून विचारतां पायाचे बोटांत होतात असेच तो म्हणे. दुसऱ्या एकाचे नाक कापले व त्यावर कपाळाची कातडी काढून लावली. मग नाकास स्पर्श केला, तरी कपाळास केला, असें त्यास वाटे !

याचप्रमाणे घ्राणेन्द्रियाचीही गोष्ट आहे. पदार्थाचे सूक्ष्म परिमाण घ्राणेन्द्रियास जाऊन लागतात, तेव्हां इंद्रियसंवेदना होते. अर्थात् ती प्रत्येक व्यक्तीची भिन्न असणार. त्या संवेदनेव्यतिरिक्त घ्राण अगर वास हा बाह्य पदार्थच संभवत नाही. तो केवळ इंद्रियसंवेदनेचा मनावरील परिणाम आहे. एकदां एक कोळीण एका माळणीकडे पाहणी गेली. तेव्हां तेथील सुवासिक वासाने तिचे डोके इतके उठले की, तिला झोप येईना. तेव्हां तिनें आपली मासळीची रिकामी टोपली पाण्यांत भिजवून ओली केली, आणि तो मासळीचा दर्प जेव्हां सुरू झाला, तेव्हां ती सुखाने निजली ! जनावरांना माणसांचा वास येतो, इतकें त्यांचें घ्राणेन्द्रिय तीक्ष्ण असते, परंतु त्यांस नरकाची घ्राण येत नाही. तेव्हां सुगंध किंवा दुर्गंध हे घ्राणेन्द्रियाचे स्वतंत्र बाह्य विषय नसून त्या अंतरांतील अनुकूलप्रतिकूल संवेदना आहेत. रुचि हा

पदार्थही बाहेरचा नसून रसनेंद्रियाचें एक विज्ञान आहे. प्रकृतिभेदानें रुची-ची प्रतीति भिन्न येते. सुग्रास अन्नही ज्वरितास कडू लागतें. ध्वनि अथवां शब्द हाही स्वतंत्र बाह्य विषय नसून कर्णेन्द्रियांवर होणारा तो एक परिणाम आहे. ध्वनीच्या लाटा बाहेर हवेंत उत्पन्न होतात, असें शास्त्रज्ञ सिद्ध करतात; परंतु त्या लाटा म्हणजे कांहीं ध्वनि नव्हे. जर कोणी ऐकणाराचनसेल किंवा कोणास कर्णेन्द्रियच नसेल, तर ध्वनि ही कल्पनाच संभवणार नाही. अर्थात् त्या बाहेरच्या लाटांच्या संवेदना मनाकडे पोचतील, तेव्हांच त्यास ध्वनि असें रूप येतें. तेव्हां हें रूप बाहेरचे नसून आंतलेच आहे, हे उघड आहे. ध्वनि हा स्वतंत्र बाह्य विषय असता व त्याचा इंद्रियांच्या जाणिवेशी कांहींच संबंध नसता, तर तोफेचा आवाज जवळच्यास कठोर व दूरच्यास अस्पष्ट असा कां प्रतीत होता ? त्यांपैकी कोणाचें ज्ञान खरें म्हणावें व दुसऱ्याचे तरी खोटें कसें मानावे ? बरें, ध्वनि हा बाह्य विषय जर स्वतंत्र व एकच आहे, तर अशा भिन्न प्रतीति दोन्ही कशा खऱ्या मानाव्या ? तेव्हा हेंच खरें कीं, ध्वनि हा स्वतंत्र असा बाह्य विषयच नाही. याप्रमाणे शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे जे पदार्थांचे गुण मानतात, व ज्या गुणसमुदायाच्या अस्तित्वामुळे पदार्थांची बाह्य सत्ता खरी मानली जाते, ते गुण वस्तुतः मनाव्यतिरिक्त बाह्य विषय नसून आपल्या जाणिवेच्या आश्रयानें अंतर्गत होणाऱ्या संवेदनाच आहेत. अर्थात् अखिल जड सृष्टीचें ज्ञान आपल्याला कोठें मनावेहेर पैदा होत नसून. सारा अनुभव व प्रतीति अंतरांतच आहे, हे उघड झालें.

विषयग्रहण-क्रियेंत ज्या निरनिराळ्या इंद्रियसंवेदना आपल्या मनावर उमटतात, त्या संवेदनासमुच्चयासच आपण पदार्थ समजतो. पण वास्तविक त्या भिन्न संवेदना उत्पन्न करण्यास जी बाह्य वस्तु कारण झाली, ती आपण जाणतच नाही. कारण त्या बाह्य अधिष्ठानभूत वस्तूचें ज्ञान केवळ शब्द-स्पर्शादि कांहीं विवक्षित गुणरूपापुरतेंच आपल्याला होणें शक्य आहे. पण आपलीं इंद्रियें अल्पज्ञ व यथार्थ ज्ञानाविषयीं असमर्थ असल्यामुळे बाह्य वस्तूचें पूर्ण ज्ञान कधींच होणें शक्य नाही. निसर्गवाद्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें, प्रत्येक पदार्थास आधारभूत असलेली एक जड व अज्ञेय वस्तु अथवा तत्त्व बाहेर अपरंपार असतांना अद्वैत कसें सिद्ध व्हावें, हा प्रश्न उपस्थित होतो. त्यास ब्राह्म असें उत्तर देतात कीं, (१) अशा सर्वथा अज्ञेय व अनिर्वचनीय

वस्तूचें अस्तित्वच मानतां येत नाही. (२) माझी संवेदना म्हणजे मी-संवेदना ती संवेदना मला आत्म्याला सोडून कशी असणार ? आणि संवेदनेसह आत्म्याचें कारण बाह्य जड तत्त्व कसे असेल ? (३) जें तत्त्व बाह्य अंतरावर आहे ते अंतस्थ मनावर परिणाम कसा करील ? (४) कार्य आणि कारण दोन्ही श्रेय असतात, तेव्हांच कार्यकारणभाव सिद्ध होतो. अर्थात् संवेदना-कार्याचें कारण अश्रेय असणार नाही. (६) यास्तव बाह्य पदार्थांचे अधिष्ठान 'जाणीव' किंवा मन अथवा आत्मा हेच असले पाहिजे. तात्पर्य, पदार्थांचा गुणसमुदाय ज्या अधिष्ठानावर असतो, ते अधिष्ठान व आपले मन (आत्मा) तत्त्वतः एकरूप असल्यामुळे पदार्थांच्या व्याप्तीने केलेले गुणसमुदायाचे एकीकरण व आपल्या मनाने केलेले तज्जन्य संवेदनांचे एकीकरण यांचा पडताळा जमून जैगिक व्यवहारांत सुसंगतपणा राहतो.

हें शेवटचें तात्पर्य कांहीं अपसिद्धान्त सोडून वेदांत प्रक्रियेशीं बरेंच जुळते आहे, यांत शंका नाही. आतां अजातवादाप्रमाणे जगत् झालेच नाही, असे मानतात. दृष्टि सृष्टिवादाप्रमाणे जगताला आधार व अधिष्ठान आत्माच आहे असे म्हणतात. कोणी असं म्हणतात की, बाह्य विषयज्ञानांत अंतःकरण-वृत्ति आभासासह बाह्य विषयापर्यंत जाऊन ती त्यास व्यापते व त्यांतील वृत्त्यंश अज्ञानावरण दूर करतो, व आभास बाह्य विषयाचे प्रकाशन करतो. असा वेदान्तमतांत सूक्ष्म भेद असला, तरी स्थूलमानाने पाहतां पदार्थज्ञान म्हणजे वृत्तिज्ञान असेच वेदान्तमत आहे. कित्येक भौतिकशास्त्रज्ञ असे सिद्ध करतात, कीं ज्ञान हे बाह्य पदार्थांवर मुळींच अवलंबून नाही. बाह्य पदार्थ कांहींच नसतां नेत्रेन्द्रियाच्या व कर्णेन्द्रियाच्या ज्ञानतंतूंच्या ठिकाणी कृत्रिम आंदोलने उत्पन्न केलीं, तर प्रकाश व ध्वनि यांचे ज्ञान उत्पन्न होते. तसेंच उलट प्रकाश व ध्वनि यांचीं बाह्य आंदोलने प्रमाणाबाहेर जास्त वेगानें झाल्यास त्यांचें ज्ञान होत नाही. अशा रीतीनें ज्ञानतंतूंच्या विवक्षित आंदोलनांतच सर्व विषयज्ञानाचें वर्गीकरण होतें. उदाहरणार्थ, आपले नेत्रतंतु व कर्णतंतु ह्यांनीं आपलीं स्थानें बदललीं, तर बाह्यप्रकाश (ध्वनिरूप) ऐकू येईल व गाणे (प्रकाशरूप) दिसू लागेल ! याप्रमाणें सर्व विषयांचा बाजार मनांतच असून इंद्रियांस संवेदना करणारा बाह्य पदार्थ केवळ ईशेच्छा होय, असें कोणी मानतात.

एण द्वैत आणि अद्वैत यांचा मिलाफ करण्याच्या हेतूनें कित्येक ब्राह्म कल्पना-

वादी असा युक्तिवाद करतात की, पदार्थ केवळ मनाच्या कल्पनेचेच प्रकार नव्हत. तसेंच पदार्थांचे सगुण चित्र मनोमय असून तशा भिन्न संवेदनाना प्रेरक असे प्राथमिक धर्म मात्र बाह्य वस्तूत आहेत, असेही नव्हे. तर द्वैती म्हणतात त्याप्रमाणे पदार्थांचे शब्दस्पर्शादि द्रव्यम गुण व इंद्रियसंवेदनप्रेरक प्राथमिक गुण, हे दोन्ही बाह्य पदार्थांच्याच ठिकाणी आहेत. इतकंच नव्हे तर कवि व चित्रकार त्यांस प्रतीत होणारे सौंदर्य किंवा मधुरभाव हा एक तिसरा-ही गुण बाह्य पदार्थांच्या ठिकाणीच आहे. अशा रीतीने गुणवाचू पदार्थांचे बाह्य अस्तित्व कबूल करून ते पुढे द्वैत्यांस असे सांगतात की, पदार्थांचे हे गुणालंकार अनुभवावरून मनही आणखी ह्या पदार्थांच्या अंतर्गत माना, अशी असंख्य शतांशेय रूप मने ज्या अधिष्ठानावर व्यक्त होतात, तोच सर्वश परमात्मा होय. त्याच्या ठिकाणी ह्या सर्व पदार्थांतर्गत मनाचे एकीकरण होतं. तात्पर्य, विश्वात्मा केवळ नामरूपात्मक विश्वरूपांनी व्यक्त झाला असे नव्हे, तर निरनिराळ्या पदार्थांत असलेले मन अथवा अहंकार हेही त्याचे ठिकाणीच व्यक्त झाले आहेत. व्यक्त असणे हाच परमात्म्याचा स्वभाव आहे. परमात्मा आणि तो अव्यक्त, ही कल्पना असंबद्ध आहे. प्रकाश हाच त्याचा अखंडित धर्म आहे. त्या प्रकाशांत जड सृष्टि व अध्यात्म सृष्टि अशा भेदास जागा नाही. जी जड सृष्टि आपण म्हणतो ती मनाच्या दृष्टीने मनोमयच आहे. तसेंच जी सृष्टि आज आपल्याला इंद्रियगोचर किंवा मनोवेद्य आहे, तेवढेच त्या परमात्म्याचे स्वरूप व्यक्त आहे असे मानण्याचेही कारण नाही. एखाद्या विस्तृत ग्रंथांतील एखादे तुटक अवतरण वाचावे, त्याप्रमाणे दृश्य जग हे परमात्म-ग्रंथांतील एक लहानसे तुटक अवतरण आहे.

तात्पर्य, कल्पनावाचांचा सिद्धान्त असा आहे की, जे अनुभवास येतात, ते नामरूपात्मक जग व जीव हे सद्रूप आहेत. ते बाह्य दृष्टीने जसे भेदरूप आहेत. तसे अंतर्दृष्टीने मनोमय व एकरूप आहेत. जी सृष्टि आपल्याला जड दिसते तीच विचारपूर्वक पाहिल्यास निर्जीव व जड नाही. ती एका चिद्वन परमात्म्याची जागती चिक्कला आहे, तो त्याचा चिद्विलास आहे. असे विचाराअंती कळून येईल. असा ज्ञानविलास करणारा तो एक परमपुरुष आहे. ती एक अचिंत्य अशी निर्गुण निरुपाधिक अथवा केवळ काल्पनिक सत्ता नाही. तर तो एक सगुण परमात्मा आहे; व नामरूपादि भेदांनी युक्त

असे जीव आणि जग हे त्याचे स्वगत भेद आहेत. भेदांत अभेद, द्वैतांत अद्वैत ते हें असें आहे. ही केवळ कल्पना नव्हे. हें केवळ ज्ञान नव्हे. हा अनुभव आहे. त्या महानुभवासच भूतांतरात्मा किंवा परमपुरुष असें ब्राह्म मानतात.

पदार्थज्ञानाच्या प्रक्रियेचें ब्राह्मपद्धतीन भौतिकशास्त्रांच्या आधारावर आम्हीं जें वर फार सविस्तर विवेचन केलें आहे त्यांत आम्हांस हेंच दाखवावयाचें आहे कीं, मायावाद्यांचा विवर्तवाद टाळून व योग्यांच्या प्राणायामापासून समाधीपर्यंतचा दिव्य अनुभव व अतींद्रियवाद यांबद्दल ब्राह्मांनीं तुच्छता दर्शविली पण त्यांत त्यांनीं मुद्दयाची अडचण सुळीच टाळली नसून हा प्राणायाम निंदकांचा एक द्राविडी प्राणायामच झाला. कारण ब्राह्मांनीं इतका सर्व काथ्याकूट केला, पण अनंताच्या ठिकाणी अंतर्वंत जीव कसा निर्माण झाला, परमात्म्याच्या ज्ञानशृत्तेतून जीवगत अज्ञान कसें उद्भवले; अविकारी सामान्य सत्तेतून विकारी जग कसें संभवलें ? हें सर्व गूढ कधींच न उकलणारें आहे असें म्हणून त्यांस स्वस्थच बसावें लागलें. तात्पर्य, 'माया' या दोन अक्षरांत जो अर्थ आहे तितकाही सर्व अभिप्राय या विस्तृत विवेचनांत नाही, हेंच आम्हांस स्पष्ट दाखवावयाचें आहे. असो.

ब्राह्मांच्या ह्या विवेचनावरून ते जीव आणि कूटस्थ, ईश्वर आणि ब्रह्म असे चैतन्याचे चार भेद मानीत नाहींत. मनासच ते आत्मा म्हणतात, असें दिसतें. उन्मन स्थितीचा अनुभव त्यांस नसावा असे वाटतें. त्यांची विचारसरणी नेति, नेति, अशी व्यतिरेक पद्धतीची नसून अन्वयपूर्वक दिसते. पण तें त्यांचें एकीकरण जीव, जग व ब्रह्म ह्या त्रयीच्या पुढे जाऊंच शकत नाहीं. वस्तुतः नामरूपे व त्यांच्या पांघरुणाखालीं असलेलें नित्यतत्त्व असे जगांतील वस्तूंचे दोनच वर्ग वेदान्ती मानतात. आणि अविभक्तं विभक्तेषु ह्या एकीकरणाच्या प्रक्रियेनें अखेर एक सत्तासामान्यत्व मात्र राहतें, असें ते अनुभवितात. हें सत्तासामान्यत्व ब्राह्मांस अमान्य आहे असे नाहीं. पण नामरूपाचें पांघरुण न काढतांच ते त्या ब्रह्मसत्तेचा अनुभव घेऊं पाहतात. इतकेंच नव्हे, तर सत्तासामान्यत्व ही एक केवळ अस्तिवाचक स्थिति नसून तो अनंतकल्याणगुणवान् व क्रियावान् असा परमपुरुष आहे असें ते मानतात. त्यासच उद्देशून सत्यं ज्ञानमनंतं हें त्यांचें दुसरें आदर्शवाक्य आहे. त्याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

प्रकरण पांचवें

तत्त्वज्ञान (पुढें चालू)

त्रिगुणांचे प्रकार

साधारण-ब्राह्मांचे दुसरे ब्रीदवाक्य 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' असे आहे. हें वाक्य तैत्तिरीयोपनिषदांत दुसऱ्या अध्यायांतील पहिल्याच अनुवाकांत आहे. जवळजवळ त्याच अर्थाचे " सच्चिदानंद " हेंही विशेषण ब्रह्माचें स्वरूप-लक्षण मानतात. पण ह्या स्वरूपलक्षणांत सत्य किंवा सत्, ज्ञान किंवा चित् आणि अनंत किंवा आनंद हीं जीं निरमिराळीं पदे आहेत, ते वस्तुतः ब्रह्मांचे निरनिराळे गुण नसून अब्रह्मापासून ब्रह्माची व्यावृत्ति करविणारीं अशीं हीं पदे आहेत. तात्पर्य, ब्रह्म हें त्रिविध नसून एकरस आहे व त्यास वरच्यांपैकी कोणतीच विशेषणे लागत नाहीं. कारण ते निर्गुणच आहे, असा वेदान्ताचा आशय आहे.

परंतु साधारण-ब्राह्मांचे ह्या गुणत्रयाचें रहस्य चरील प्रकारचे नाही. या पदांची सापेक्षता जरी त्यांस कबूल आहे, तरी असत्, जड व परिच्छिन्न ह्या गुणांचा निरास करण्याकरितां ही उगाच ब्रह्मबोधार्थ गृहित केलेलीं विशेषणे आहेत, कांठ्यानें कांटा काढून पुढें दोन्हीही काटे टाकावे, त्याप्रमाणें ह्या विशेषणांच्या सापेक्ष जोड्या ब्रह्मबोधांत ग्रहण करावयाच्या नसून अखेर सोडावयाच्या आहेत, असे मानण्यास ब्राह्म तयार नाहीत. पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष आणि दोहोंचा समन्वय; ऐक्य, भेद आणि भेदाभेद; जड, जीव आणि जाणीव; पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा; अशीं कल्पनावाद्यांची विचारसरणी आहे. ह्या विचारसरणींत तिन्ही पदे सत्य मानून समन्वयाचा प्रयत्न केलेला आहे, तो वेदान्तास संमत नाही. गेल्या सालच्या (१९२६) तत्त्व-वेत्त्यांच्या सभेच्या अध्यक्षानीं तर ही ब्राह्मकल्पनावाद्यांची भूमिका मागें एके ठिकाणीं दर्शविल्याप्रमाणें अधिक स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें बाह्य पदार्थांचे ठिकाणीं त्यांचें गुणात्मक अस्तित्व असतं गुण, इन्द्रिय-

संवेदनांस प्रेरक होणें हा चित् गुण, आणि चित्रकार व कवि यांस स्पष्ट प्रतीत होणें, हा आनंद गुण. ह्या त्रिगुणांसःआणखी “ मनोब्रह्मेतिव्यजानात् ” ह्या श्रुतीप्रमाणें मनाची जोड मानली, म्हणजे ज्यांस वेदान्ती अब्रह्म म्हणतात, त्या बाह्यपदार्थांसही सच्चिदानंदब्रह्म असेंच म्हणावे लागेल. अर्थात् हा ब्राह्मांच्या दृष्टीनें विचार झाला. वेदान्ती जे विद्यारण्यस्वामी, त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं:—

सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत्. ॥ — पंचदशी, १३।६२

निस्तत्ये नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते च ते ॥ — पंचदशी, १३।७९

वेदान्त्यांच्या मताने जगाचें नामरूप हे मायेचे गुण आहेत, अर्थात् ते मिथ्या आहेत. तेच द्वैतास कारण आहेत. ह्या गुणद्वयापैकीं रूप हा गुण अशाश्रित असल्याबद्दल ब्राह्मांची खात्री दिसते. पण नामास मात्र ते सोडीत नाहींत. संवेदना (perception) आणि कल्पना (conception) किंवा संकल्प यांतील भेद वेदान्त्यास कळला नाहीं, असे त्यांचे म्हणणे आहे. ते म्हणतात कीं, इंद्रियविज्ञान हे जसे क्षणभंगुर आहे, तसे संकल्प नाहींत. संकल्प हे सत्य व नित्य आहेत. तात्पर्य, ब्रह्माचे संकल्पगर्भित सगुण नाम हे ब्राह्मांस अत्यंत प्रिय आहे. ते गैर आहे असे नाहीं. परंतु त्यामुळे त्यांची मति सगुणब्रह्मांतच गुंतून ते द्वैतांत अद्वैत सिद्ध न करितां अद्वैतांत द्वैत राखण्याचा मोह मात्र त्यांस दुर्निवार झाला आहे, हे त्यांच्या पुढील विचारांवरून दिसून येईल. सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म किंवा सच्चिदानंद ब्रह्म ह्या वाक्यांच्या आधारे साधारण ब्राह्मांपैकीं प्रमुख तत्त्ववेत्त्यांच्या विचाराचे, रसष्टीकरणार्थ, पुन्हा एकदां समालोचन करूं.

ज्ञाता व ज्ञेय यांचे जे एकीकरण त्याचेंच नांव ज्ञान होय. या जोडीपैकीं कोणत्याही एकाचे अभावी ज्ञान ही कल्पनाच संभवत नाहीं. मुद्दणाची गोष्ट ही कीं, ब्राह्मांच्या या एकीकरणांत ज्ञाता व ज्ञेय हा भेद कायमच राहतो. ज्ञानवत्ता ही एकजिनसी एकच खरी; परंतु ती निरुपाधिक नाहीं. अनेक विषयांना नित्य प्रकाशणारी अशी ती आहे. नित्य जागरूक अशा परमात्म्याच्या ज्ञानकर्तेंत अखिल विषय हे जर नित्य सिद्ध नसते, तर जीवाला पूर्वस्मृति अगर अनुभव हीं दोन्ही अशक्यच झालीं असतीं. पूर्ववयांतील असंख्य गोष्टी बिस्मृतींत नाहींशा होवें, हाच त्याचा स्वभाव, तो किंचितजण खीच निद्रा-

बस होऊन अत्यंत कल्पनाशून्य स्थितीत गेल्यावर सुद्धा, पूर्वी ज्ञात असलेल्या अथवा अनुभविलेल्या गोष्टींचे संस्कार त्याच्या रिकाम्या झालेल्या अहंकारांत असतात, असे म्हणणे परस्परविरोधि होईल. पुन्हा जागृतीवर येणे हेही ज्याच्या इच्छेच्या आधीन नाही, शिवाय जेथे देहबुद्धि व मन या दोघांचा लोप होतो, तेथे झोपेतून उठावे, अशी इच्छाही संभवत नाही. तसेंच अमुक अनुभवाची अमुक वेळी स्मृति होणे, अमुक विचार अमुक वेळी मनांत येणे, यांपैकी कोणतीच गोष्ट ज्याच्या स्वाधीन नाही, अशा सर्वतोपरी असमर्थ जीवास वेळोवेळी पूर्वस्मृति देऊन व जागृत करून, व्यवहारक्षम करणे हे काम जी सत्ता करते, तीच परमात्म्याची अनाद्यनंत ज्ञानवत्ता होय. तिच्या बाहेर कोणताच विषय-स्थूल पदार्थ अथवा मनोमय कल्पना, -काहींच असणे शक्य नाही. कारण जाणिवेच्या बाहेर विषयाची सिद्धि करणार कोण ? आणि तसेंच उलट विषयावांचून जाणीव, ज्ञेयावांचून ज्ञान हे तरी असणार कसे ?

पूर्वी सांगितलेच आहे की, प्रत्येक विषयग्रहणाच्या क्रियेत जीवात्मा हा ज्ञाता व ज्ञेयरूप असतो. कारण ज्ञेयरूप विषयांसही अधिष्ठान त्याचेच असते. अशा ह्या आत्म्याचे स्वरूप तत्त्वतः शाश्वत व विभु असेच आहे. व्यष्टिरूपांत त्याचे जे व्यक्तत्व तेच अशाश्वत व परस्पर भिन्न असे भासते. आतां जड सृष्टि ही जीवात्म्याहून भिन्न असून तिचा जीवात्म्याशी जेवढा संबंध येतो, तेवढी ती त्यास ज्ञात होते. आणि तो संबंध सुटला, म्हणजे ती पुन्हा अज्ञात होते, अशी जी लौकिकी समजूत आहे, ती चुकीची आहे. ज्ञाता आणि ज्ञेय ही एकमेकांपासून अलग असून, कांहीं कालमात्र त्यांचा संबंध होतो, अशी वस्तुस्थिति नाही. तर परमात्म्याची जी अखंड ज्ञानवत्ता तीच ज्ञाता-ज्ञेय अशी उभयरूप आहे. तीच जीवात्म्याच्या जीवनांत व्यष्टिरूपांत ज्ञाता-ज्ञेयरूपाने व्यक्त होते. आपण ज्यास आपला आत्मा म्हणतो, त्याचे व्यक्तिगत व सर्वगत अशी दोन रूपे आहेत. तो बिज्ञानात्मा आहे; तसाच तो विश्वात्मा आहे. तो जीवात्मा आहे, तसाच तो सर्व भूतांतरात्मा आहे. तत्त्वतः तो एकच आहे. तेव्हां पदार्थ आपल्या जाणिवेच्या कक्षेत असोत अगर बाहेर असोत, ते सर्वगत असलेल्या व्यापक जाणिवेच्या सत्तेहून बाहेर असणारच नाहीत. अशी ही जाणीवही तत्त्वतः आपल्या आत्म्याचीच असल्यामुळे प्रत्यक्ष इंद्रिय-संबेदनंतून दूर राहिलेले विषयही आपणांस मनोवेद्य होतात. कारण ते ज्या

ज्ञानवत्तेच्या आधारावर असतात, ती चित्कला एक व अखंड असून ती आपल्या जाणिवेशीं तत्त्वतः एकरूपच आहे. आपण जेव्हां अनंत विश्वाची कल्पना करतो, तेव्हां त्यास आधारभूत असलेल्या विश्वात्म्याचेंही आपणांस चिंतन होतें, कारण विषयभूत पदार्थास व्यापावें, हाच आत्मप्रकाशाचा धर्म आहे. आपल्या व्याप्तीच्या कल्पनेत एकीकरणाची व अनंतत्वाची कल्पना जशी अंतर्भूत होते, त्याचप्रमाणे या एक व अनंत अशा अवकाशाच्या कल्पनेत तत्प्रकाशक आत्म्याचें अनंतत्व व एकत्व यांचेही ज्ञान अध्याहृत होतें.

आतां ही ज्ञानवत्ता अनादि व अनंत आहे असें वरती म्हटलें. येथें अनादि व अनंत हे शब्द केवळ गौरवपर अथवा वाद खुटविषयाकरितां उप-योजिले, असे नव्हे. वस्तुस्थिति अशीच आहे कीं, ही ज्ञानवत्ता पूर्वी एका कालीं नव्हती व पुढें एका कालीं अस्तित्वांत आली, अशी कालाची कल्पना संभवत नाहीं. वस्तुतः काल हा जाणिवेहून स्वतंत्र पदार्थच नाहीं. जाणिवेच्या बाहेर कालाची कल्पना आपण कशी करणार ? कारण ज्याची कल्पना करावी तो जाणिवेंतच आला असें म्हणावे लागेल.

आपण मागें पाहिलेंच कीं, दोन पदार्थांमधील अंतरास आपण अवकाश असें म्हणतो. अवकाश ही कल्पना सापेक्ष आहे. अतिशय अंतरावरील अवकाशाच्या काल्पनिक भागांचें एकीकरण करून अखंड एकरूप असणारी जी व्याप्ति तिची कल्पनाही जाणिवेच्या पोटान्तच येते. जाणिवेचे पोट इतकें मोठें आहे कीं, तीस व्याप्ति ही उपाधीच लागत नाहीं. निराकाश व निरवयव असे ते आहे. व्याप्तीच्या कल्पनेप्रमाणे आतां आणि मग, पूर्वी आणि नंतर, अशा सापेक्ष कल्पनांतील जे अंतर त्यासच आपण काल म्हणतो. कालाचें अस्तित्वही सापेक्ष आहे, निरपेक्ष नाहीं. कारण कोणत्यातरी घडलेल्या अगर घडणाऱ्या गोष्टीकडे त्याचा संबंध आहे. ह्या घडणाऱ्या गोष्टी कधीं कधीं सूक्ष्म व केवळ मनोवेद्य असतात, तेव्हां त्यांचें आपणांस नेहमीं भान असतेंच असें नाहीं. यामुळें आपण जेव्हां आतां किंवा पूर्वी अथवा मग हे शब्द उच्चारतो, त्या वेळीं कोणत्या तरी गोष्टीशीं या शब्दांचा अवश्य संबंध असतोच हें आपल्या लक्षांत येत नाहीं. वस्तुतः कांहीतरी क्रियेचांचून काल संभवत नाहीं. कारण अनंत क्रियांच्या सांखळीनेंच काल मापला जातो. त्याचप्रमाणें कालाबाहेर क्रियाही संभवत नाहीं. तसच कोणतीही क्रिया कालाच्या

अगदीं आरंभीं झाली, अथवा अगदीं शेवटीं होईल, असेंही म्हणतां येत नाहीं. आरंभीं झालेली पहिलीच गोष्ट कोणती म्हणावी कीं, ज्याच्यापूर्वीं कांहींच घडलें नाहीं. कारण “ ज्याच्यापूर्वीं ” असें म्हणतांना, त्या गोष्टीच्या पूर्वीं काल होता, असे गृहित धरावेंच लागतें. तसेंच कालाच्या अंताचीही कल्पना संभवत नाहीं. आतां काल हा स्वतंत्र पदार्थ नसला, तरी तो ज्या क्रियावर अवलंबून आहे, त्या क्रियांचे प्रकाशक ज्ञान आहे. अशा रीतीनें अनंत काल ही कल्पनाही ज्ञानाच्याच पोट्यांत समावत असल्यामुळे ज्ञान ही वस्तु क्षणिक नसून अनंत आहे व ती अखंड आहे. काल आणि व्याप्ति किंवा आकाश हे पदार्थ अनेक गोष्टींनीं खंडित झालेले दिसले, तरी ते वस्तुतः अवडच आहेत. कारण काल आणि व्याप्ति किंवा आकाश यांच्या कोणत्याही दोन कल्पनिक खंडांच्या दरम्यान अनुक्रमें काल आणि आकाश यांहून दुसरें कांहींच असत नाहीं. ह्याप्रमाणें अखंड आणि अनंत असा काल व व्याप्ति यांचे एकीकरण ज्या जाणिवेत होते, तीही तशीच असली पाहिजे, हे उपपन्न झाले. कारण असा कोणताही काळ कल्पितां येत नाहीं कीं, ज्या वेळीं क्रिया संभवणार नाहीं. आणि अशी क्रिया किंवा काळ संभवत नाहीं कीं, जो जागिरेत येऊ शकणार नाहीं.

संवेदनेचे दोन प्रकार असतात. निरनिराळ्या घडामोडींच्या निरनिराळ्या संवेदना होतात व सर्व घडामोडींचा एकीकरणाने अर्थ करणारी एक ज्ञान-रूप संवेदना असते. जगांत घडणाऱ्या गोष्टी इतक्या सूक्ष्म व जलद घडत आहेत कीं, त्यांस वेगवान् नदीचीही उपमा शोभणार नाहीं. ह्या क्षणींची क्रिया उत्तरक्षणीं रहात नाहीं. कोणतीही वस्तु केव्हांही आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण जो आहे म्हणून मनांत यावें. तिला आहे म्हणावें तो पूर्वक्षणींचे तितकें रुपांतर होऊन ती आहे म्हणणे खोटे पडतें. कारण पूर्वक्षणीं पाहिलेली वस्तु उत्तरक्षणीं रहात नाहीं. तीत पालट पडतो. तीच दिव्याची ज्योत दोनदां बोट भाजूं शकत नाहीं. नदीत एक पाऊल टाकावें तो दुसऱ्याच बाबलास नदीचे पाणी बदलतें ! तीन वर्षांच्या अवधीत मनुष्याच शरीर नखाशिखात नवीन बनतें. पूर्वाचीं धिप्पाड शरीरे आज खुगटलीं. पूर्वींच्या नैमिषारण्य-ब्रह्मरण्याचीं आज उद्यानें झालीं ! मध्ययुगीन भारताच्या राजधान्या अमिनात गडदल्या व एका खारटणावर मुंबई उभारली ! पूर्वीं देश होते तेथे

समुद्र झाले व हिमालयाचे पाय धुणारा उपसागर मार्गे इटला ! अशा रीतीने क्रियात्मक जग क्षणोक्षणी पालटत असले, तरी अशा असंख्य क्षणिक गोष्टींची माळ गुंफून, तिचा इतिहास बर्नावणारी जाणीव तुटक नसून ती अखंडच आहे. म्हणूनच आपल्याला पूर्वी व नंतर या दोन कालवाचक शब्दांचा संबंध जोडतां येतो. तिन्ही काल या व्यापक जाणिवेत नित्यसिद्धच आहेत. म्हणूनच अत्यंत प्राचीन शोध व भविष्यवाद हेही संभवतात. व्यक्त आणि अव्यक्त, दृश्य आणि अदृश्य, आपल्याला मनोवेद्य अथवा अर्चित्य, अशा असंख्य गोष्टी व्यापक जाणिवेत नित्य सांठविलेल्या आहेत. जीवाचा जन्म व त्याच्या आयुष्याचा शेवट कल्पितां येतो, आणि त्याबरोबर त्याच्या सोपाधिक जाणिवेचाही आरंभ आणि शेवट झालेला दिसतो. परंतु अनंत आणि सनातन अशा ज्ञानवनेचा जीवात्मा म्हणून व्यक्त झालेला जो अल्पांश त्याची ही कथा आहे. अर्थात् तो ज्यांतून व्यक्त होतो व ज्यांत शक्य तर लीन झालासा वाटतो, ती परमात्म्याची ज्ञानवत्ता पूर्वी व नंतर तशीच कायम असते. जीवाच्या जन्माबरोबर ज्ञान उत्पन्न होत नाही व त्याचा कधी नाशही होत नाही. ज्ञानवत्ता सदैव ज गरूक आहे. तिला विस्मृति कधीच ठाऊक नाही. ससेच तिला अज्ञात असे त्रिकालांत कांहीच नाही.

तात्पर्य, ही ब्रह्माची ज्ञानवत्ता हीच आपल्या जीवनाचे रहस्य आहे. तीच आपल्या सर्व विज्ञानास आधार आहे, ती अनंत प्रकारच्या संवेदनांचें रूप धारण करून आणि त्यांचे एकीकरण करून ह्या आश्चर्यजनक विश्वरूपाने आपल्याला प्रतीत होते, तीच निद्रा व विस्मृति यांत आपली इच्छा नसतांही नाहीशी होते आणि तीच पुन्हा जागृति व स्मृति ह्या रूपाने आपण होऊन प्रगट होऊन जीवाच्या जागृतीतील व्यवहाराचें जाळें गुफते. ती आपल्या ठिकाणी व्यष्टीचा अभिमान उत्पन्न करते व आपल्या जन्माबरोबरच ती उत्पन्न होऊन जीवाच्या जीवनाधीन झाली, असे ती भासविते. परंतु वास्तविक ती स्वतंत्र आहे, ती कधी उत्पन्न झाली नाही व कधीही नाश पावत नाही. व्यास आरंभ व शेवट भासतो, ती देहेन्द्रियांनीं मर्यादित झालेली तदंशभूत जीवाची जाणीव होय. विश्वात्म्याची ज्ञानवत्ता अमर्याद, अनंत व पूर्ण आहे. तिच्यांत नवीन संवेदना उत्पन्न होत नाहीत व पूर्व संवेदनांचा कधी लयही होत नाही. भूतभविष्यवर्तमान ह्या तिन्ही काळां घडणाऱ्या गोष्टी व उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य

कल्पना या ज्ञानवर्तत नित्यसिद्धच आहेत. अशी ती ज्ञानवत्ता आपणांस विषयरूप आहे. तसेंच विषय पालटतात, पण ती साक्षीरूपानेही नित्य कायम आहे. ती अविकारी म्हणजे न बदलणारी असली, तरी जीवात्मे व जग तिच्या आधारावरच व्यक्त होतात. त्यांचें अस्तित्व सापेक्ष आहे पण सत्य आहे. मायावादी म्हणतात, त्याप्रमाणें तो भ्रम नव्हे. ब्रह्मांचें म्हणणे असें आहे की, भ्रम हा जर खरा आहे, तर ज्याला भ्रम झाला, तो व्यष्टिरूप जीवही खरा असला पाहिजे. तो खरा नसला तर भ्रम तरी कोणाला होणार ! अशा रीतीने दोन्ही खरे मानल्यावर, ईश्वराची आणखी असंबद्ध माया मानण्याचे कारण रहात नाही. तात्पर्य, जीव हा मायाकार्य नाही. त्यास केवळ व्यावहारिकच सत्ता आहे असें नाही, तर पारमार्थिक सत्ताही त्यास आहे. आणि परब्रह्माचा जीवात्म्याशी जो संबंध आहे, तो केवळ तटस्थ लक्षणात्मक नसून तें परब्रह्माचें स्वरूपलक्षण आहे.

प्रत्येक व्यक्तीचें संवेदनात्मक ज्ञान भिन्न म्हणजे विलग असते. एकाच्या इंद्रियांच्या अथवा मनाच्या क्रिया दुसऱ्याच्या स्वाधीन नसतात. हे जरी खरें आहे, तरी सर्वांच्या संवेदनात्मक ज्ञानांत स्थूलमानानें सारखेपणा असतो. त्याचप्रमाणें एकाचे विचार व भावना त्यास दुसऱ्याला देतां येतात. ह्यावरून सर्वांच्या अस्तित्वाच्या बुडाशीं असलेली जाणीव ही एकच आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष इंद्रियसंवेदनांपुरतें जीवाचें ज्ञान जरी फारच मर्यादित असले, तरी फार दूर अंतरावरच्या व प्राचीन काळच्या गोष्टीही त्यास मनोबोधक होतात. यावरून जीवाच्या सत्तेत सांतत्व आहे, त्याप्रमाणें अनंतत्वही आहे. मी अंतर्गत आहे असें जीवाने आपल्याला ओळखण्यांत जीव आपल्या कल्पनेने सांतत्वाची मर्यादा ओलांडतो. कारण सांत आणि अनंत ह्या कल्पना परस्पर सापेक्ष आहेत. सांताला सत्यत्व दिल्यावांचून अनंतत्वाला तरी खरेपणा कोठून येणार ? ब्रह्म म्हणतात की, अद्वैती जे मायावादी ह्यांचे चुकते तें येथेच. वास्तविक जीव हा किंचिज्ज्ञ आहे, अपूर्ण आहे, अपवित्र आहे, पापी आहे, या निषेधात्मक सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. म्हणूनच परमेश्वरास सापेक्षतेनें पूर्ण, पवित्र, पावन व प्रेमी अशीं विधायक विशेषणें आपणांस देतां येतात. जगांत प्रेम आणि दया असे हे गुण ज्याअर्थी खरोखर आहेत, त्याअर्थी प्रेम आणि दया इत्यादि गुणांनीं जोडले जाणारे जगांतील भेदही

सत्यच असले पाहिजेत. मायलेक, नवराबायको, पूज्यपूजक यांच्यांत दिसून येणारे प्रेम द्वैतांत अद्वैत व भेदांत ऐक्य सिद्ध करते. अध्यात्मांतल अनुभवही ईंच सिद्ध करतो. एकाच ढालीला दोन बाजू असतात. त्याप्रमाणे भेद आणि ऐक्य ह्या एकाच वस्तूच्या दोन बाजू आहेत. नैतिक दृष्ट्या वरील मांडणी अद्वैती मायावादापेक्षां ब्राह्मांश अधिक सयुक्तिक दिसते. ते म्हणतात कीं, जीवाचा पुरुषार्थ त्याच्या महत्त्वाकांक्षेत आहे. ती त्याची महत्त्वाकांक्षा अमर्याद वाढणारी असते, यांतच अनंताशी असलेल्या त्याच्या सापेक्ष संबंधाची शाश्वती आहे.

आनंद हे जे आणखी एक पद आपण परमेश्वरास लावतो, त्याच्या सत्यतेचा ब्राह्मांच्या दृष्टीने आतां थोडासा जास्त खुलासा करूं. परमेश्वर हा अनंत म्हणजे पूर्ण असला पाहिजे. तो आनंदमय म्हणजे पवित्र, गुणैश्वर्यसंपन्न व सुखरूप असला पाहिजे. ही गोष्ट या गुणांचा अभाव अथवा कमतरता आपल्या ठिकाणी दिसते, त्यावरूनही दिसून येईल. कोणाचीही दुर्गुणांकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति नसते. प्रेमादि सदगुण द्वेषादि दुर्गुणांपेक्षां श्रेष्ठ असें कोणीही कबूल करील. जुलूम-जबरदस्ती व पाप न करतां कोणाचे ईप्सित हेतु जर सिद्ध होत असतील, तर कोणाचीही पापाकडे सहसा प्रवृत्ति होणार नाही. अर्थात् या सदसद्विवेकबुद्धीची जाणीव प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी सारखीच असणार नाही. ती ज्या मानाने जास्त असेल, त्या मानाने तो ईश्वरासन्निध गेला असे आपण म्हणूं. यावरून हे जे गुण जीवाच्या ठिकाणी अंशतः व्यक्त होतात, ते पूर्णपणे ब्रह्माधिष्ठानाच्या ठिकाणी असले पाहिजेत, हें उघड झालें.

आतां परमेश्वराच्या ठिकाणचें प्रेम, पावित्र्य, आनंदादि गुण बाह्य जगाकडे पाहून आपल्याला नेहमीच प्रतीत होतील, असे नाही. इतकेच नव्हे तर ललप्रलय, अग्निप्रलय, भूकंप, लढाया, रोग, बलिष्ठांचा जुलूम इत्यादि विघ्नांनीं जगिक व्यवहार इतके खचून गेले आहेत कीं, या सर्व दृश्यांचें अधिष्ठान आनंदमय ब्रह्म असावें, ही गोष्ट पटणे दुरापास्तच होते. यामुळे परमेश्वराच्या ठिकाणीच अपूर्णता, असामर्थ्य व दुःख इत्यादि लक्षणे असतील, असें क्षणभर वाटूं लागते, परंतु तें आपले अज्ञान आहे.

दुसऱ्याच्या हातून घडलेल्या कार्यांचें बाह्य स्वरूप आपल्याला दिसतें,

पण त्याच्या मार्गे असलेला हेतु आपल्याला कळत नाही. सामान्य माणसांचे हेतु जर आपल्याला जाणतां येत नाहीत, तर त्या सर्वज्ञ परमेश्वराचे हेतु आपणां किंचिज्ज्ञांस कसे समजावेत ? असें आहे तरी आपण व्यवहारांत अल्प-परिचितावरही त्याच्या सद्धेतूदल भरंवसा ठेवून व्यवहार करतो मग बुद्धिवादी व चिकित्सक असे ब्राह्म म्हणतात की, तसा निर्धार निःशंकपणे परमेश्वरावर कां न ठेवावा ? वास्तविक ह्यांतच जीवाचें कल्याण आहे कारण आपल्या अज्ञानामुळें आपण त्याचा हेतुविपर्यास करण्याचा पुष्कळ संभव आहे. शिवाय कित्येक शाप आशीर्वादरूप व्हावेत, त्याप्रमाणे कित्येक आपत्ति जगाच्या कल्याणास कारणीभूत होत असतात. वादळें व आगी यांनी हवा शुद्ध होते. दुष्काळ व सांथी यांनी लोकसंख्येची फाजील वाढ मर्यादित होते व सहानुभूति आणि परोपकार अशा सद्गुणांची वाढ होते. प्रसंगाने मनुष्य शहाण्ण होतो. संकटांत मनुष्य गर्वगलित होतो. शिवाय ब्राह्म सांगतात की, सृष्टि-रचनेचें कार्य अद्याप पुरें झालें नाहीं. नें अव्याहत सुरुच आहे. सृष्टि उत्तरोत्तर सुधारत आहे. पंचमहाभूतांचे क्षोभ उत्तरोत्तर कमी होत आहेत. अपूर्णातून सृष्टीची गति पूर्णाकडे आहे. आतां ईश्वरानें हें जग प्रथमपासूनच पूर्ण कां केले नाहीं ? असा प्रश्न रहातो, पण त्याचे पूर्ण उत्तर एक ईश्वरच देऊं जाणे !

तथापि, ब्राह्म आपल्या तर्कांनीं असें अनुमान सुचवितात की, कालांत उत्पन्न झालेला सृष्ट पदार्थ वाढत जाणें व सुधारत जाणे, हा त्याचा स्वभाव-धर्म आहे. या कालाधीन सृष्ट पदार्थांच्या वर्धनक्रियेतच भौतिक शास्त्रांची उत्पत्ति होते. सारें जग एकदमच पूर्णावस्थेंत उत्पन्न झाले असतें, तर त्याचा स्वभाव आपल्याला मुळींच कळला नसता. आणि मनुष्याच्या ज्ञान-संग्रहांत केवढी तरी उणीव राहिली असती ? शिवाय जगाची अपूर्णातून पूर्णाकडे गति आहे, यांतच मनुष्यमात्राच्या उद्योगशिल्लेचें रहस्य आहे. सृष्टींत ज्या ज्या उणिवा भासतात, त्या पुऱ्या करण्याकरितांच मानवी जगाची धडपड आहे. त्यांतच सहानुभूति, सहकारिता आणि चढाओढ इत्यादि गुणांची वाढ होऊन मनुष्याचा पुरुषार्थ सिद्ध होत असतो. अणखी एक असें उघड दिसतें की, पूर्ण व अनंत अशी वस्तु एकच असणार. दुसरी वस्तु काशी झाली, तर एका वस्तूची व्याप्ति दुसरीच्या अनंतवाला बाध आणील.

तेव्हां जो पदार्थ उत्पन्न होतो, त्याची सतत वाढ होत जाणें, हें जरी सृष्टि-
नियमानुसार आहे, तरी तो पूर्ण होणे कधींच शक्य नाही. ईश्वराने निर्माण
केलेला मनुष्य याप्रमाणे अनंत उन्नतीस पात्र आहे. पण तो ईश्वरदृष्ट्या किंवा
पूर्ण होणे कधींच शक्य नाही. ता पर्यंत, अपूर्ण असणें, हा सृष्ट्यर्थोच्चा
स्वभावच आहे, व तो अपरिहार्य आहे. उलट ज्ञान, प्रेम व पादित्र्य, ही जेथें
पूर्णत्वाने आहेत, ते अनंत पूर्णानंदरूप एकच आहे. त्या आनंदाचा विच्छिन्न
अनुभव भक्ताला आपल्या उत्कट भावनेत व योग्याला ध्यानधारणेत देत
असता. असा.

ह्याप्रमाणे ध्यानगम्य ज्ञानाची किंवा अनुभवाची जी कल्पना साधारण
ब्राह्म देतात ती वेदान्ताच्या दृष्टीनें बरीच खालच्या दर्जाची ठरते.
उपासकांच्या दृष्टीने ही उपास्याची कल्पना ठीक आहे. पण तत्त्वज्ञांची दृष्टि
उपासकांहूनही सूक्ष्म असली पाहिजे. जोवर सर्व उपाधींचा निरास झाला
नाहीं, तोवर अनंताची कल्पनाच कशी संभवेल ? अहं प्रत्ययासह सर्व दृश्याचा
निरास करणे, म्हणजे शून्यावस्था येते, असे ब्राह्म म्हणतात. परंतु (Positive)
भावरूपांतून (Negative) अभावरूपांत जात असतांना मध्यंतरी शून्यावस्था
(Zero) लागतेच. परंतु हें शून्य म्हणजे अभाव नव्हे. अभावापेक्षां शून्य
मोठे आहे. किंवा तेच अनंत होय. 'तुका म्हणे नभा । असे ठणूचाही
गाभा' ॥ हीच तुकोबांची अनंताची व्याख्या फार सूक्ष्म आहे. ज्यास परीघ
नाहीं, तेच अमर्याद, तेथे अत्यंत सूक्ष्म आणि विराट सारखेच ह्या व्याप्तीच्या
सापेक्ष कल्पनाच तेथें संभवत नाहींत. समजा, जगांत एकच रंग आहे,
असें मानले, तर सारे दृश्य-जात एक रंगी होऊन कोणताच पदार्थ दिसणार
नाहीं. अशा रीतीने सर्व इंद्रियांची वाट लावीत गेल्यास, म्हणजे त्यांस बधिर
करीत गेल्यास किंवा आकाशतत्त्वावर आपली बुद्धि आरुढ करून ते शून्यच
जगाकडे आपण पाहतों अशी कल्पना केल्यास जगाचा काय प्रत्यय येईल ?
पण तो शून्यवत् प्रत्यय पाहणारा द्रष्टा राहतेच. त्याचाही अहंप्रत्यय काढून
घेतला, तर मग विषयविषयीभाव, ज्ञाताज्ञेयभाव अथवा मन आणि
विचार हें द्वैत कोढून राहणार ? बोलून चालून जी कल्पनाच ती परमेश्वराची
मानली म्हणून काय झालें ? ती तत्त्वशून्यच आहे, तिची आस्था तत्त्वज्ञांनीं ती
काय मानावयाची आहे ? पण त्रिगुणांपलीकडे ब्राह्म जातच नाहींत. मग

तीं तीं त्रिकुटें सत्यं, ज्ञानं, अनंतं; सत्, चित्, आनंद; ऐक्य, भेद, भेदाभेद; सत्त्व, बोध, केवल; द्रव्य, गति, मन किंवा अध्यात्म, आधिभूत, आधिदैवत अशीं कोणतींही मानाः कांहीं मानलें तरी सगुण ब्रह्म, ईश्वर, हिरण्यगर्भ, मन, आधिदैवत, किंवा एक जगन्नियंता परम पुरुष, येथेच कोठे तरी याचें श्येय थांबतें. फार तर प्रियकराचा लाभ, ईश्वराशीं सलोकता, समीपता हीच त्याची आवड, बद्धाचें मुक्त होणें, सेवकानेच स्वामी होणे, जीवाने शिव होणें ही कैबल्याची कल्पना त्यांस भावत नाहीं. सारांश, जगाचा निरास करून, द्वैतांतून अहंप्रत्ययाचाही लय करून अद्वैत अनुभव किंवा ब्रह्मानुभव घेण्यास ब्राह्म भितात. त्यांना तो आत्मनाश वाटतो, तो इष्ट नाहीं व शक्यही नाहीं असे ते मानतात. इतकेंच नव्हे तर उलट जगिक प्रपंचाच्या पसान्याला मायावादी वेदान्तीच भितात, असा त्यांचा जगदगुरु शंकराचार्यप्रभृति वेदांत्यावरच टोमणा आहे ! द्वैतात भय आहे कीं अद्वैतात आहे, याचा विचार सुज्ञ वाचकानींच करावा. नामरूपांतूनच अरूपाकडे जावयाचे हे ब्राह्मांचें म्हणणें संप्रदायधर्मापुरतें ठीक आहे, पण तत्त्वतः अरूपाच्या ठिकाणीं नामरूप कसें असणार ? सापेक्षवादास तरी निरपेक्षाची सीमा नको काय ? प्रकाश व अंधकार ह्या कल्पना सापेक्ष खऱ्या पण स्वयंप्रकाश सूर्याला अंधकाराची कल्पनाही कशी संभवेल ? तसेच एकीकरण क्रियेचीही कोठें तरी समाप्ति पाहिजेच ना ? आणि साधकाच्या मार्गक्रमणासही केव्हां तरी शेवट नको काय ? असो. तूर्त याचा जास्त ऊहापोह येथें करित नाहीं. येथपर्यंत कांही ब्राह्म पंडितांचे केवळ तात्त्विक विचार सांगितले. त्याच्या संप्रदायाच्या दृष्टीनें सर्वसामान्य अशा ब्राह्म मतांचा व तत्पूर्वीं त्यांच्या वादाचा विचार पुढील प्रकरणापासून करूं.

प्रकरण सहावे प्रामाण्यवाद

सामान्य विचार

साधारण-ब्राह्मांपैकी कांहीं विद्वानांच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचा सामान्य विचार मागील प्रकरणांत केला. आतां धर्मासंबंधी सामान्यत्वे ह्या पंथाचीं विदिष्ट मते काय आहेत, ते यापुढे पहावयाचें आहे. ईश्वरासंबंधी कल्पना हीच साऱ्या धर्मविचारांस केंद्रीभूत असल्यामुळे त्यासंबंधीच अगोदर विचार करणे योग्य होईल. परंतु ईश्वर ज्ञेय आहे की अज्ञेय आहे, तो सगुण आहे की निर्गुण आहे, तो केवळ तत्त्वरूप आहे किंवा कर्ता-करविता पुरुष आहे, तो सृष्टीहून पर आहे की सृष्टीचा अंतर्भावित आहे, तो नुसता ज्ञाताच आहे, ज्ञाताज्ञेयरूप आहे किंवा केवळ ज्ञानस्वरूप आहे, इत्यादि अनेक वाद ह्या नवयुगांत उपस्थित झालेले असल्यामुळे, ह्या सर्व वादांचा निरास करून साधारण-ब्राह्म जे आपले सांप्रदायिक धर्ममत म्हणून प्रस्थापित करतात, ते कोणत्या प्रमाणाच्या आधारावर; याचा विचार अगोदर झाला पाहिजे. यास्तव एकंदर ब्राह्मसंस्थांच्या प्रामाण्यबुद्धीचा सामान्य विचार ह्या प्रकरणांत करून साधारण-ब्राह्मांसंबंधी विशेष विचार आम्ही पुढील प्रकरणापासून करणार आहोंत.

उपनिषदांचे प्रणेते ऋषि, प्रस्थानत्रयीवरील भाष्यकार शंकराचार्य आणि श्रीरामानुज, आदि-ब्राह्म राममोहन, देवदत्तनाथ व केशवचंद्र, तसेंच पश्चिमेकडील हेगेल, जेम्स मार्टिनो, आणि ग्रीन, अशा अनेक विद्वान् ज्ञात्या पुरुषांबद्दल साधारण-ब्राह्मांचा आदर असला, तरी ह्यांपैकी अमुकच एकास प्रमाण मानावें असा त्यांचा सर्वांचा एकनिश्चय नाही. धर्माचे परस्पर विरोध आहेत. हिंदूंच्या श्रुति भिन्न आहेत, भाष्यकारांचेही एकमत नाही आणि राममोहनापासून तो केशवचंद्रांच्या अनुयायांपर्यंत म्हणजे तर सारेच बेदान्ती, नाही तर कोणीच नव्हत, असें दिसतें. अद्वैतांतून

द्वैत व द्वैतांतून अद्वैत अशी ब्राह्मविचारांस जी आंदोलनें मिळाली आहेत, त्यांवरून कोणती गोष्ट सिद्धान्तवत् मानावी, हें ठरविणें त्यांच्या अनुयायांस कठीणच आहे. साधारण-ब्राह्मांपैकीं पंडित शिवनाथशास्त्री, बाबू नागेंद्र-नाथ चतर्जी, डॉ० हीरालाल हलधर, पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण किंवा बाबू हेमचंद्र सरकार या सर्वांचीही धर्मविचारांत अगदीं एकवाक्यता आहे असेंही वाटत नाही. ह्या मतवैचित्र्याच्या प्रकारांत प्रमाणवैचित्र्याचीं कारणे-ही बीजभूत आहेत. कोणी सहजज्ञानास महत्त्व देतात, कोणी आत्मप्रत्ययांतून द्वैती भावना सिद्ध करतात, कोणी आत्मप्रत्ययासच ब्रह्मप्रत्यय मानतात, कोणी केशवचंद्रांस ईशप्रेषित व त्यांच्या नवविधानास ईशप्रणीत मानतात, तर कोणी आपल्या विवेचक बुद्धीवांचून कोणासच प्रामाण्य देत नाहीत. दुसरे काणी बाह्य सृष्टीसच धर्मशास्त्र मानतात, तर कोणी अहंप्रत्यय हीच साऱ्या ज्ञानाची गुरुकिल्ली आहे असे म्हणतात. श्रुतीस जो अनुकूल असेल, तोच तर्क प्रतिष्ठित मानावा, असें आपलें वेदांतशास्त्र सांगतें, तर उलट तर्काच्या कसोटीस जें उतरेल, तेवढेच शास्त्रवचन मानावे असें ब्राह्म म्हणतात.

ब्राह्मांच्या प्रामाण्यवादांत असा हा गोधळ माजण्याचीं मुख्य कारणें दोन दितात. खरा ब्रह्मानुभव येण्याच्या पूर्वीच त्याचीं प्रमाणें ठासून सांगण्यांत ब्राह्मपुढाऱ्यांनीं उतावळी केली आहे आणि शिवाय साऱ्या ब्राह्मपुढाऱ्यांनीं विषयीं ग्रंथांच्या अध्ययनानें अगोदर आपलीं मते बनवून मग त्या दृष्टीनें अखेर वेदान्ताकडे ओझरतें पाहिले आहे. यामुळे वेदान्तपरिभाषेतील कित्येक महत्त्वाचे शब्द जरी त्यांनीं वापरले असले, तरी त्या शब्दांच्या लक्ष्यार्थबद्दल वेदान्तांची व त्यांची दृष्टि किंवा अनुभव हीं एकच आहेत, असें म्हणतां येत नाही. उदाहरणार्थ, अपरोक्षानुभव हें प्रमाण राजा राममोहन यांनीं मानलें असलें, तरी त्यांत आचार्यांच्या मतास त्यांची बौद्धिक संमति दिसते, इतकेंच त्यावरून म्हणतां येईल. श्रीशंकराचार्यांचे सारे ब्रह्मानुभव राममोहन ह्यांनीं आत्मसात् केले होते, अथवा त्यांची तत्त्वदृष्टि त्यांनीं पुरी पचनी पाडली होती असें वाटत नाही. त्यानंतरचे थोरले ब्राह्म महर्षि देवेंद्रनाथ ह्यांचे “आत्मप्रत्ययाचें” प्रमाण वेदान्तांच्या आत्मप्रत्ययाशीं मुळींच जुळतें नसून, एकाचें अद्वैत ज्ञान तर दुसऱ्याचें स्पष्ट द्वैतात्मक ज्ञान, हें अगदींच भिन्न दिसतें. त्यानंतरचे तिसरे प्रतिविद्यानाथ देव राजनारायण बोस ह्यांनीं

तर ब्रह्मज्ञान म्हणजे एक थोडेंसें श्रेष्ठ प्रकारचें व्यावहारिक ज्ञानच (Common Sense) ठरविलें. ब्रह्मानंद केशवचंद्र थोडे त्यांच्याही पुढें जाऊन म्हणतात कीं, ह्या ईश्वरविषयक ज्ञानास आत्मप्रत्यय आणि व्यावहारिक चातुर्य तरी कां लागावें ? अडाणी आणि अशिक्षित लोक काय ईश्वराचीं मुलें नव्हत, तर त्यांनीं त्यास पारखे असावें. ईश्वरज्ञान म्हणजे पंडितांपासून पामरांपर्यंत आढळणारें ते एक सहजज्ञानच आहे. जीवन्मुक्तीच्या ज्ञानस्थितीसही वेदान्ती सहजज्ञान असेंच म्हणतात. दोन्हीही ज्ञाने प्रमाण-निरपेक्ष व निःसंदेहच खरीं, पण एक सामान्य तर दुसरे विशेष; एक अव्यक्त तर दुसरें व्यक्त. एक ज्ञानोत्तर तर दुसरें अज्ञानजन्य; एवढा जबरदस्त त्यांत भेद आहे.

कार्याकार्य ठरविणाऱ्या प्रमाणांच्या सुधारलेल्या आवृत्ति केशवचंद्रांनीं अनेक काढल्या. सरळ नाक न धरितां द्राविडी प्राणायाम करावा तशांतलेच तेही प्रकार दिसतात. उदाहरणार्थ, आपली विवेकवाणी सांगेल तें योग्य; जे सर्वमान्य असेल तें रुजू; व्यावहल ईश्वरप्रेरणा करील तें खरे व अखेर ईश्वरप्रेषित केशवचंद्र जे सांगतील तेच सत्य आहे; अशी निःशंक (अंध) श्रद्धा खुशाल ठेवावी; असें त्यांच्या सांगण्याचे भिन्न प्रकार दिसतात. तात्पर्य, रुढि व परंपरा ह्यांस अगदीं झुगारून द्यावें, पण परंपरेनेच बनलेल्या व्यक्तीची नामधारी विवेकाची वाणी मात्र मानावी; व्यास, वशिष्ठ व शंकराचार्य ह्या महाजनांस खुशाल मूर्खांत काढून, “महाजन” म्हणजे कलिकालांतील प्रायः अधार्मिक असे सामान्य बहुजन जी मान्य करतील, तीच नीति व तोच धर्म समजावा; ज्यांस ईश्वराचा मागमूसही नाही, त्या सर्वांनीं (मनाच्या विकल्पांसच) ईश्वरप्रेरणा मानून वर्तावें आणि शेवटीं रामकृष्णादि अवतारांचें नांवही न घेतां, येशूदास केशवचंद्रांस अवतारी पुरुष लेखून त्यांच्यावर डोळे मिटून श्रद्धा ठेवावी हा नवविधान पंथांतील प्रामाण्यवादाचा सारांश आहे !

साधारण-ब्राह्मसमाज म्हणजे एक प्रकारें वेशवांच्या नंतर बौद्धांचाच (बुद्धिवाद्याचा) अवतार होय. सत्यमशास्त्रमनश्चरं हेंच त्यांचे प्रमाण. ह्या सत्यज्ञानाचा साक्षी एक ईश्वर आहे, असें ते मानतात. सारे धर्मही असेच मानतात. पण साधारण-ब्राह्मांचा विशेष हा आहे कीं, त्यांचा एक ईश्वर कोणा एका काळीं व विवक्षित स्थळीं, येशुख्रिस्त, महंमद किंवा वैदिक ऋषि यांस सत्य-धर्म सांगून गेला, आणि त्यानंतर आतां त्यानें मौन धारण केले आहे, असें

नसून जीवात्मा हेंच ईश्वराचें पवित्र मंदिर आहे. शुद्ध अंतःकरणानें आणि कळकळीनें त्याचा शोध घेतल्यास तो जिज्ञासूजवळ केव्हांही बोलतच असतो, असें ते मानतात. बुद्धि आणि अध्यात्मदृष्टि हेच ईश्वराकडून सत्य शान मिळण्याचे मार्ग आहेत. जोंपर्यंत मनुष्याचे अतःकरणांत ब्रह्मजिज्ञासा शिल्पक आहे, तोंपर्यंत हा सत्यधर्मही शाश्वत आहेच. त्यांचें आणखी म्हणणें असें आहे कीं, वेद, बायबल व कुराण हे धर्मग्रंथही ईशप्रेषित नसतीलच असें नाही. पण त्यांचेकीं किंवा त्यांशिवाय कोणत्याही धर्मग्रंथावरून सत्य वारखावयाचें नसून उलट कोणत्या ग्रंथांतील कोणते वचन मानावे हें ठरविण्याची सत्य ही एक स्वतंत्र कसोटी आहे. सर्व धर्मशास्त्रे स्वतंत्र आहेत, परस्परविरोधि आहेत व आधिभौतिक शास्त्रीय प्रगतीशी विसंगत आहेत, यांमुळे तीं त्यांस पूर्णपणे मान्य नाहीत. परा आणि अपरा विद्या असा भेद ते मानीत नाहीत. प्रत्येक लहानमोठ्या शास्त्रीय शोधांत आणि व्यवहार-चातुर्यांत ईश्वराचे स्वरूपच उत्तरोत्तर अधिकाधिक व्यक्त होत आले आहे, असें ते मानतात, तात्पर्य, बुद्धि, विवेकवाणी व अध्यात्मदृष्टि ह्यांना वाट पुसत प्रत्येक व्यक्तीने घडोघडीं केलेले सत्यशोधन हे जसें ब्राह्मांचे धर्मशास्त्र आहे, त्याचप्रमाणें सर्व देशांतील व अनादि कालांतील अध्यात्मठेवीवर ब्राह्म-समाज आपला वारसा सांगत आहे. त्यांचा देवधर्म आणि ईशप्रेषणा ही सर्व सार्वत्रिक, प्रागतिक आणि नित्य आहेत. आमच्या पायदळींच्या अणु-रेणूपासून तों आकाशस्थ दिव्य तारांगणापर्यंत सर्व स्पष्ट पदार्थ आम्हांस सत्यधर्मच शिकवीत आहेत ! अशी त्यांची निष्ठा किंवा निदान भाषा तरी आहे.

घरील विवेचनावरून 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' हें ब्राह्मांच्या मतानें एक धर्मवेढ्या लोकांचे खूळ आहे किंवा प्राचीन कालापासून लोकांनीं भीति व अज्ञान यांचेमुळे जीवापासून ईश्वर अतिदूर मानला, त्या लौकिक समजुतीवर पुढें धूर्तानीं योजलेला हा काल्पनिक तोडगा आहे. पण साधारण-ब्राह्म म्हणतात कीं, "आम्ही आतां पुरे हुशार झालों आहोंत. हा देवऋषींचा गंडा इतःपर आम्हांस घालतां येणे शक्य नाही ! कारण पौराणिक काळच्या वेडगळ समजुतीप्रमाणें आमचा देव दूर नाही. तो नित्य आमच्या सन्निध आहे. तो आमचा अंतर्ग्रामिण, आम्हांस सक्षात् तारणारा आहे. त्याच्या व

आमच्या दरम्यान कोणा मध्यस्थास उभें राहण्यास जागाच नाही. हे मध्यस्थ म्हणजे ईशदर्शनांतील नसतें विघ्न आहे. आम्हांस धर्मसुधारक व आधिभौतिक शास्त्रीय संशोधक सारखेच थोर वाटतात. त्या पुरुषांस आम्ही फार तर आमचे वडील बंधु मानूं पण ते जर आमच्यासारखेच (प्रमादशील) असतील तरच. तुम्ही जर त्यांस दिव्य दृष्टि, किंवा अतिमानुष शक्ति मानाल, तर त्या तोतयांकडे आम्ही लुकूनही पाहणार नाहीं. कारण, ज्याच्याकरितां इतरांच्या तोंडाकडे पहावयाचे तो परमात्मा सर्वत्र संचरलेलाच आहे. ते आमचें जवळचे इष्ट दैवत सोडून आम्ही काल्पनिक अवतारी देव व मध्यस्थ यांचे मार्गें कशास लागावें ? जीसस व कृष्ण यांच्यापूर्वी व नंतर जन्मास आलेल्या कोट्यवधि जीवांची सर्वथा उपेक्षा व्हावी अशी ईश्वराची नियति दिक्कालांनीं परिच्छिन्न नाही ! ” ही हेमचंद्रादिकांची भाषा हिमचंद्राप्रमाणेच जशी रम्य व शीतल आहे, तशीच ती साधकाची तीव्रता गारठवून त्याच्या धर्मशीलास मोहनिद्रेत शोषविणारी आहे. ती आस्तिकापेक्षां नास्तिक फार सफाईनें बोलू शकेल. ती ऐकून कोणी अनुभवी असे म्हणतील की, पंथाभिमानाने बेहोष झालेल्या धर्मवेड्याच्या हातीं खचित काहीं तरी सत्तांश लाभेल; पण ह्या स्वतंत्र बुद्धीच्या उदारमतवाद्यांच्या हाती खरोखरच काय लागत असेल, ते तेच जाणोत ! असो.

तात्पर्य, बाह्यप्रमाण ह्या दृष्टीनें साधारण-ब्राह्म हे वेदशास्त्रांस स्वतंत्र महत्त्व मुळींच देत नाहीत. अवतारी पुरुष व सद्गुरु यांच्या आज्ञा प्रमाण-निरपेक्ष सत्य असतात असें ते मानीत नाहीत. तसेच सिद्धांचे अलौकिक सामर्थ्य, योग्यांची अतींद्रिय दृष्टि, महात्म्यांचा गूढ वाद, भक्तांचा उन्मनावस्थेतील अनुभव, भाव आणि श्रद्धा यांची तीव्रता व अनन्यत्व ह्या सर्व गोष्टी त्यांच्या दृष्टीनें जवळ जवळ उपहासस्पदच आहेत. माणसांच्या विषयग्रहणशक्तीत ते भेद मानीत नाहीत. जी बुद्धि व्यावहारिक सत्तेतील शुद्ध विषयांस जाणते. तीच बुद्धि पारमार्थिक सत्तेतील ब्राह्मस्थितीही जाणते, असें ते समजतात. बुद्धि तरी निर्णायक कोणाची ठरवावयाची, कारण एका बुद्धिमानाने ठरविलेले सिद्धान्त त्याच्याहून अधिक बुद्धिमान मनुष्य खोडून काढील; त्या आक्षेपास ते फारसे महत्त्व देत नाहीत. कारण त्यांचें म्हणणें असें दिसतें की, तर्कशास्त्राप्रमाणें जो सिद्धान्त निरपवाद ठरतो, म्हणजे ज्या

सिद्धान्ताच्या उलट सिद्धान्त निषर्णें अशक्यच असतें, त्या सिद्धान्तास केवळ तर्कटी बुद्धीनें कोणास बाध आणतां येणें शक्य नाहीं. यासाठीं तार्किक विचार हें एकच प्रमाण साधारण ब्राह्म मानतात. उदाहरणार्थ, सृष्टिरचनेवरून सृष्टीच्या मागे कोणा सत्ताधारी पुरुषाची कल्पना होते, सृष्टीतील हेतुवादावरून तो सृष्टि-कर्ता चतुर व ज्ञानी आहे असे ठरतें आणि पदार्थाच्या सत्त्वरूपमीमासेनें भेदांतील अभेद कळून येतो. तसेच नीतिशास्त्राच्या चिंतनाने तो परमपुरुष शुद्ध व पवित्र आणि दयाळू असला पाहिजे असेंही पटतें. अशा रीतीनें औपनिषदिक ऋषि किंवा वेदान्ताचे आचार्य यांचा ब्रह्मवाद व पाश्चात्यांचा बुद्धिगम्य केवळ कल्पनावाद यांच्यांतील साम्य नुसत्या साध्या तार्किक विचारपद्धतीनें कळून येतें, असें त्यांचे म्हणणें आहे. अर्थात् ह्या विचारसरणीमुळे ह्या नवीन सुशिक्षितांस कोणत्याही जुन्या परंपरेचें, धार्मिक अगर तात्त्विक वाङ्मयाचे किंवा ब्रह्मविदांच्या गूढ अनुभवाचें कांहींच महत्त्व न राहून तीं केवळ धर्मवेड्या लोकांचीं खुळे आहेत असें वाटूं लागले आहे. त्यामुळें ते वर दर्शविल्याप्रमाणें त्यांच्याकडे तुच्छतापूर्वक दुर्लक्ष करतात. अशा शोचनीय स्थितीत अपरोक्षानुभूतीची चटक तर राहोच, पण परोक्षज्ञानाचीही आस्था असावी, तशी त्यांच्या ठिकाणीं दिसत नाहीं. परंपरेची दोरी तुटलेले हे पतंग, स्वैर कल्पनांच्या तरंगावर झोके खात खात बुद्धिवादाच्या वावटळीत सांपडून अखेर केव्हांच नामशेष होतील याचा नियम नाहीं; ह्यास थोडे अपवाद असतील तर ते या टीकेचेंच समर्थन करतील; असे ह्या भागाच्या शेवटल्या प्रकरणांत येणाऱ्या अवतरणांवरून दिसून येईल.

तात्पर्य, ज्याअर्थी मी आहे, त्याअर्थी मला उत्पन्न करतें, पालन करतें व मार्गदर्शक अस ब्रह्म आहे, हा देवेद्रनाथांचा आत्मप्रत्यय होय आणि असें तें ब्रह्म माझे हितचिंतक, स्नेही, आश्रयभूत व स्वामिन् आहे, हेही त्या आत्मप्रत्ययाचेच प्रकार होत. असें हे सत्यज्ञान प्रमाणनिरपेक्ष स्वतःसिद्ध आहे. साध्या व्यावहारिक ज्ञानाप्रमाणे तें सर्वांस सहज आणि प्रत्यक्ष आहे. अतिरिचकामुळे त्याचें आपल्याला महत्त्व न कळलें, तरी वस्तुतः ह्याच सहजज्ञानाच्या आधारवर निरनिराळे धर्म उभारले जातात असें आदि-ब्राह्म मानतात. सहजज्ञान, विवेकवाणी, देववाणी, श्रद्धा आणि प्रत्यक्ष दर्शन, हीं फारच थोड्या फरकांतील नवविधानपंथाच्या सर्व सांप्रदायिकांस

सहजप्राप्त अशा ब्रह्मानुभवाची श्रेणि आहे. आणि कारणमीमांसा (Causal), हेतुवाद (Teleological), सत्तावाद (Ontological) आणि नीति (Moral) हे ब्रह्म स्वरूपसिद्धीचे साधारण-ब्रह्मांचे पुरावे आहेत. ते केवळ बुद्धिगम्य आहेत. त्यांस दिव्यदृष्टीची जरूरी नाही. मात्र बुद्धि चिकित्सक असावयास पाहिजे आणि त्यासाठी हेगेल यांनी आंखलेल्या स्थूलापासून सूक्ष्मापर्यंतच्या ज्ञानमार्गातील आधिभौतिक शास्त्रांचे टप्पे धेत गेले पाहिजे. तसेंच धर्मशास्त्रे व महात्मे पुरुष हे प्रमदशील आहेत, ही सावधगिरीची खूणगांठ अंतरांत ठेवून, त्यांच्याही शिकवणीचा चिकित्सक दृष्टीने विचार झाला पाहिजे, असे साधारण-ब्राह्म समाजांतील पोक्त पंडितांचे सांगणे आहे.

वरील प्रामाण्यमीमांसा विशेषेकरून वादू हेमचंद्र सरकार व पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण ह्या समाजाच्या शिरोभार्गी असलेल्या दोघां विद्वानांच्या लेखांच्या आधारें केली आहे. पण आजच्या समाजाच्या बुद्धिस्वातंत्र्याच्या युगांतही राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन यांचे विचार 'बाबाबावयं प्रमाण' याप्रमाणेंच पुष्कळ ब्राह्म मानीत आहेत. यास्तव त्यांचीं हीं प्रमाणे या लेखांत पुन्हा दर्शविलीं आहेत. मानवी प्राण्याची बुद्धि-रूप धेनु स्वतंत्र मोकाट सोडली, तरी संप्रदायगवार्णीतील संतोच्छिष्टाचे अंधोण टाकून, निसर्गाचीं कांटेरी पानें ओरपण्यासच ती धावेल, असा नियम नाही. कित्येकांस तर्कटी डोंगराच्या कपारीवर उड्या घेण्यापेक्षां अन्नदात्याचें दावें पत्वरते ! हा स्वभाव आहे, आणि म्हणूनच धर्मसंप्रदाय कांहीं काळ तरी टिकू शकतात. आत्मनिष्ठ पुरुषाची व्यवसायात्मक बुद्धि पामर जीव अथवा वच्चे साधक यांस कशी असणार ? तात्पर्य; जन्मोजन्मीचे संस्कार, अन्नदोष, संसर्गदोष, इंद्रियांचे अध्यास, मनाची चटक, निरनिराळ्या इषणा, प्रवृत्तीचे धर्म, परिस्थिति, षड्विपूंची चिथावणी, बुद्धिमांय आणि अज्ञान इत्यादि निरनिराळ्या रंगांच्या काचांच्या थांतून येणारा सामान्यबुद्धि-प्रकाश हाच ब्राह्माचा एक अर्धवट आधिदैवत पक्ष होय. हीच ती ब्राह्मांच्या सत्याची कसोटी. मतलबी आणि मूर्ख मनुष्यांशिवाय सामान्य कोटीतील कोण मनुष्य ह्या आधारावर विसंबेल ? आणि शिवाय अचिंत्य अशा ईश्वररूपाचा निश्चय असल्या भ्रामक प्रकाशांत कोणासही होऊं शकतो हें म्हणणें किती अविचाराचें आहे ? सारेच ब्राह्म असे अविचारी असतील ही गोष्ट संभवत नाही. संप्रदाय झाला

की त्याला नामरूपाचें कुंपण लागतेंच. ब्राह्मांचें तत्त्वविचार निश्चित नाहींत आणि धर्मशास्त्रही नाहीं. या गोष्टीची उणीव बुद्धिस्वातंत्र्याचा डांगोरा पिटणाऱ्या ब्राह्मांसही आतां वाटूं लागली आहे. आणि म्हणून वेद, शास्त्रे, पुराणें आणि सदाचार ह्या ठरीव प्रमाणांचा साधकबाधक विचार त्यांच्या-पैकीं कचित् कोणी आतां करूं लागले आहेत. त्यांतही त्यांस कांहीं विशेष निष्पन्न होत नाहीं, हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

प्रकरण सातवें प्रामाण्य-विचार

उपनिषदे

संप्रदाय झाला कीं तेथें अनुशासन आलें व शास्ताही आला. पंथभेदाचा सरसहा निषेध करणाऱ्या लोकांचाही शेवटीं एक पंथच बनतो. मी कांही नवीन धर्म सांगत नाहीं, असे श्रीकृष्ण गौतमबुद्धापासून थोर पुरुष सांगतच आले. तरी पण भगवंताचा भागवतधर्म व बुद्धाचा बौद्धधर्म हे आपल्या वैशिष्ट्यानें निराळे पडलेच. त्याचप्रमाणे साधारण-ब्राह्म हे कांहीं नवीन धर्म सांगत नसले, तरी जुन्यांतील विवक्षित आधार घेऊन त्यांनीं आपली संघटना स्वतंत्रच केली आहे. असे स्वतंत्र होतांना त्यांनीं जुन्यांपैकीं कोणत्या गोष्टी व व्यक्ति प्रमाणभूत मानल्या व कोणत्या टाकल्या यांचा विचार झाल्यावांचून त्यांच्या स्वतंत्र संघटनेतील सार्थकता किंवा व्यर्थता लक्षांत येणार नाहीं व त्यांचें वैशिष्ट्यही समजणार नाहीं. म्हणून मागे सांगितल्या-प्रमाणे साधारण-ब्राह्मांच्या प्रामाण्यवादाच्याच कांहीं भागांचे आम्ही यापुढे स्पष्टीकरण करणार आहोत.

एक विद्वान् ब्राह्म लेखक म्हणतात, कीं स्वातंत्र्य, सामर्थ्य आणि संग्रह यांची या भूतलावरील दिव्य प्रतीके म्हणजे पर्वत आणि सागर हे होत. पर्वताचे उदात्त स्वरूप आणि सागराचा विस्तार आणि खोली हीं अत्यंत उद्बोधक आहेत. पर्वत हे ध्येयवाद व तत्त्वज्ञान शिकवितात तर समुद्र लोकसंग्रह आणि व्यवहार यांची दीक्षा देतो. ऋषि हे पर्वताप्रमाणे स्थिर व दूरदर्शी असतात आणि संत व संशोधक हे सागराप्रमाणे लोकोपकार करितात. अशा थोर पुरुषांमध्येही परमश्रेष्ठ (Prince of Prophets) अशा जीझस ख्रिस्टमध्ये हे दोन्हीही प्रकारचे दिव्य गुण पूर्णपणे वास्तव्य करीत होते. अमेरिका आणि युरोप ह्यांनी उभय दृष्टि राखून जीझसचे अनुयायित्व उत्कृष्ट राखलें. पण सदरहू लेखक म्हणतात कीं, आमचें भारतवर्ष मात्र

श्रेयवादांतून खालीं व्यवहारांत येत नाही. त्यामुळे अपरिमित नुकसान होत आहे. अशा ह्या नवयुगाच्या आरम्भीच्या आपत्कालीं हिंदुस्थानांत जे लोकोत्तर धर्मात्मे निर्माण झाले त्यांत पहिले नवयुगप्रवर्तक राजर्षि राजा राममोहन, दुसरे आधुनिक संत महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकूर आणि तिसरे आधुनिक योगी ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन हे होत. ह्याबरोबरच स्वामी दयानंदांचा अर्धवट उल्लेख ब्राह्म करीत असतात, म्हणून आम्ही यांस ब्राह्मांच्या दृष्टीनेच धर्मराज्यातील साडेतीन शहाणे हें एक ऐतिहासिक नांव देतो. अर्थात् हेच साधारण-ब्राह्म-चेही खरखुरे अनन्यसाधारण असे शास्त्रे व्हावयाचे; परंतु “ नैकोर्मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ” अशीच त्यांची स्थिति झाली. राजा राममोहन यांची प्रस्थानत्रयीवर भिस्त म्हणजे निव्वळ ढोंग असे कोणी ब्राह्म म्हणू लागले. देवेन्द्रनाथ व अक्षयकुमार दत्त यांनी तर वेदप्रामाण्य झुगारून दिले, तेव्हा ब्राह्म-समाजांत मतस्वातंत्र्याचा मोठाच जयजयकार झाला ! केशवचंद्र यास वेद कशाशी खातात, इंदी माहीत नव्हते ! त्यांच्या व्याख्यानात आमचे ऋषि, उपनिषद, बुद्ध, चैतन्य असे तीन-चार ठरीव शब्द क्वचित् येत. ते केवळ औपचारिकच असल्यामुळे त्यांचे प्रस्थानत्रयीसंबंधी किंबहुना आपल्या साऱ्याच प्राचीन वाङ्मयाबद्दलचे अज्ञान कधीच झांकले गेले नाही. त्यांनीं सर्व धर्मांतील सुभाषितांचा एक श्लोकसंग्रह म्हणजे सर्व धर्मदर्शन अथवा अठरा धान्य'चें एक कडबोळे तयार करविले होते. पण हा अब्राहमिक वाङ्मयाचा ब्राह्म-धर्मास आधार घेण्याचा त्याचा प्रयत्न हास्यास्पद व निष्फळच ठरला. सामान्यतः साधारण-ब्राह्मसमाजास तर पूर्वपरंपरेची आस्था काडीचीही राहिली नाही. परंतु साधारण-ब्राह्मापैकीं कांहीं यास अपवाद निघाले व त्यांतीलच एक तत्त्वज्ञ पुढारी पंडित सतिनाथ हेच आज त्यांचे कर्णधार ठरले आहेत. तेव्हां त्यांच्याच निरनिराळ्या ग्रंथास वाट पुसत साधारण-ब्राह्मांच्या नवपंथाचा मागोसा घेत आम्हांस यापुढे जावयाचे आहे. असो.

ज्या नवयुगास राजा राममोहन यांनीं आरंभ केला, त्याचा शतसांवत्सरिक-समारंभ खिस्तविजयांत होण्याचा प्रारंभी संभव वाटत होता. खिस्ती राज-सत्तेने दिलेलीं दचनें जर पाळलीं असतीं, व एका खिस्ती साम्राज्यांतील बरोबरीचे घटक अशा उन्नतदेशेस जर आम्ही वाढत गेलो असतां, तर आज सुशिक्षित हिंदुस्थान कदाचित् अर्धेअधिकही ब्राह्मांचा मान्यवर

(Prince of prophets) जो जीझस खाइस्ट याचेंच अनुयायी होऊन गेलें असतें. जो ख्रिस्तीधर्म पूर्वी हिंदी सुशिक्षितांस आदर्शवत् वाटूं लागला होता, तो तसा आतां ख्रिस्तप्रेमी ब्राह्मांच्या अनुयायांसही वाटत नाहीं, याचीं अनेक कारणे सांगतां येतील; पण त्यांत ख्रिस्ती लोकांची हिंदुस्थानावर जी चाल झाली ती क्रूस, बाटली, तागडी आणि निशाण अशी गोगलगायीच्या पावलांनीं कशी झाली, ती आम्हांस पूर्वी खरी कळलीच नाहीं. पण आतां ते राज्यकर्ते, त्यांचे हितसंबंध आम्हांहून अगदीं भिन्न मानीत आहेत, आणि व्यापार व साम्राज्य यांबद्दलची आम्हांस वगळून त्यांची स्वतांची तृष्णा बेसुमार वाढत आहे. असे जेव्हां स्पष्ट दिसून आलें त्या वेळीं साधारण-ब्राह्मांचे पुढारीही असंतुष्ट होऊन ज्वलज्ज्वाल बनले आणि ख्रिस्ती लोक व ख्रिस्तीधर्म यांनी मस्तकीं धारण केलेलें मानवी बंधुत्वाचे तत्त्व त्यांच्या अंतः-करणापासून बरेच दूर असून, ते त्यांच्या स्वार्थबुद्धीच्या डोक्याच्या कवर्चीतून खालीं अंतःकरणांत उतरणे अशक्य आहे, असे पाहून स्वकीय होऊ घातलेले परकीय व त्याचा धर्म याबद्दल सुशिक्षिताची आस्था हळु-हळू कमी झाली. पण त्यांतही ब्राह्मांच्या ठिकाणी आणखी एक प्रकार घडून आला; त्यामुळे हिंदुस्थानांतील ख्रिस्तीकरणाची साथ टळली. तो प्रकार म्हणजे त्यांनीं ख्रिस्तीधर्माची विकृति-लस आपल्यास टोंचून घेतली, हाच होय. त्यामुळे त्यांच्यापैकीं कित्येक अजूनही जरी ख्रिस्ती पात्र्यांचे संगतींत राहून त्यांच्या स्तुतिपाठाचे काम करित आहेत, तरी ते स्वतां ख्रिस्ती होण्याची भीति आतां फारशी राहिली नाहीं.

वरील प्रकारची लस टोंचून घेणें, म्हणजे येणाऱ्या आपत्तींशीं तडजोड करणेच होय. ह्याप्रमाणे ह्या संस्कारसंकराने ब्राह्म ख्रिस्ती व्हावयाचे टळले खरे; पण दुर्दैवानें ते हिंदुही राहिले नाहींत हा टोचण्यापासून एक वातविकार किंवा वेडच त्यांना जडले म्हणायचें ! आज चांगले पोक्त व सुश्र ब्राह्मही असे म्हणतात कीं, ज्यांच्या पोटीं आम्ही जन्मास आलो, त्यांम कोणी हिंदु म्हटल्यास आमचा इलाज नाहीं; पण आम्ही मात्र इतःपर हिंदु म्हणवून घेण्यास साफ तयार नाहीं. आम्हांस तुम्ही वर्णसंकर करणारे, स्त्रीण, दुबळे. अभिमानशून्य किंवा पाहिजे तर परतंत्र गुलामदेखील म्हणा, आमचे त्यावर कांहीं म्हणणें नाहीं; पण आम्हांस हिंदु म्हणाल तर तें मात्र आम्हांस खणार नाहीं !

साधारण-ब्राह्मांच्या गेल्या वार्षिक सभेंत झालेल्या भाषणांत खुद्द समाजाच्या अध्यक्षांनीं बोलण्याच्या ओघांत ब्राह्मांस सहज हिंदु म्हटलें. तर त्याबद्दल केवढा बाऊ होऊन त्या वाक्स्वलनावद्दल अध्यक्षांसही जाब यावा लागला. अलीकडेच एकदां त्यांच्या मुखपत्रांत ब्राह्मसमाज ही हिंदुधर्माची उत्क्रान्त आश्रुति आहे, असें संपादकांनीं म्हटलें त्याबरोबर ब्राह्मांत इतकी ओरड झाली कीं, आतां हें ब्राह्ममंदिर हादरून कोसळते कीं काय, असें होऊन संपादकांस पुरी अद्दल घडली ! ह्या ब्राह्मांनीं हिंदुत्व सोडण्याचा अविचार कां केला याचें कारण वेगळेंच आहे. त्याचे विवेचन पुढे येईल; पण आज हे ब्राह्म असें म्हणतात कीं, हिंदु अशी संकुचित भावना आम्हांस नापसंत आहे. ख्रिस्ती, मुसलमान, पारशी, यांच्याशीं सापेक्षतेने भिन्नता दर्शविणारे हिंदुत्व ह्या सापेक्षवाद्यांना पत्करतां येत नाही. म्हणून साऱ्या आकाशास गवसणी घालूं पाहणारे हे कल्पनावदी मूठभर लोक आपणांस ब्राह्म म्हणवीत आहेत; पण त्याची एकीकरणाची आकांक्षा येथेच कां थांबते नकळे ! आणखी मोठे मन करून ते आपणांस नुसते मानव, जीव किंवा सृष्टपदार्थ, असेच का म्हणवून घेत नाहीत ? एका हिंदुत्वाच्या अद्वैतांत ब्राह्मपंथाचे नसते द्वैत उत्पन्न करणारे हे विद्वान्, आतां लोकांस द्वैताद्वैत शिकवीत आहेत ! असो.

ह्याप्रमाणें जे हिंदुच नव्हत त्यांस वेदशास्त्रे व पुराणे काय होत ! आणि त्या स्वयंमन्य विद्वानांस लोकाचाराची तरी काय परवा ! पण बापापासून भांडून बाहेर पडलेल्या मुलाला नवीन संसारासाठीं कोटून तरी चार भाडीं-कुडीं हीं गोळा करावी लागतातच. त्याप्रमाणे हिंदुत्वातून फुटून बाहेर पडलेल्या ब्राह्मांपैकीं साधारण-ब्राह्मांच्या स्वतंत्र बिऱ्हाडांत स्वमतांचा परिपाक करण्यासाठीं कोणत्या नांवाची पात्रे गोळा केली आहेत, तीं जरा डोकावून पाहूं.

कसचे वेद आणि कसचीं धर्मशास्त्रें; त्यांस मागे फेंकून देऊन पुढें चला. राजा राममोहन व दयानंद यांनीं केलेला वेदशास्त्रांचा पुरस्कार केवळ ब्रतावणीपुरता बाह्यात्कारीच होता, त्यास फसूं नका, असे वरवर पाहणारे (On looker) ब्राह्म हिंदी दूतांकडून (Indian messenger) लोकांस अजूनही इशारा देतच आहेत. तरी पण पोरक्या पोरस मोठें झाल्यावर आई-बापांचें नांव सांगण्याची अडचण जाणवतेच; त्याप्रमाणें साधारण-ब्राह्मांच्या

बंडितांस, आपल्या घरी वाढलेल्या केवळ-कल्पनावाद ऊर्फ ब्राह्मवाद, याचे बडील, दाईज, गोत्र, शाखा, प्रवर इत्यादि लागेबांधे सांगावे लागतात. आणि म्हणून क्षेत्रोपाध्यायांच्या घरच्या वंशावळीच्या बऱ्या चाळाव्या त्याप्रमाणे साधारण-ब्राह्मांचे अभ्यक्ष पंचसीतानाथ तत्त्वभूषण यांनी वैदिक व पौराणिक बाळग्यांची बरीच पाने चाळली आहेत. तसेच त्यांनी भौतिकशास्त्राचीही बांड पाहिली आहेत. त्यावरून ते जो निष्कर्ष काढतात, तो आम्ही तात्पर्यरूपाने पुढे देत आहोत.

मागे साधारण-ब्राह्मांचा कल्पनावाद आम्ही सविस्तर सांगितलाच आहे. त्याच्या समर्थनार्थ ते खालील सिद्धान्त उपनिषदांतून दाखवितोत.

[१]

ज्यांत एकमेवाद्वितीयं व तत्त्वमसि ही सिद्धान्तवचने आली आहेत, त्या छांदोग्योपनिषदातील अरुणि व त्याचा मुलगा श्वेतकेतु यांच्या संवादात खालील वचने आहेत:—

यथा सौम्यैकेन मृत्तिडेन सर्वं मृन्मयं विशातः स्याद्वाचारंभणम्

विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ —छांदोग्य, ६।१।४.

अर्थ:—पिता म्हणाला, बाळा, ज्याप्रमाणे मृत्तिकेच्या एका मांड्याने इतर सर्व मृत्तिका-विकार जाणता येतो, कारण विकार हे नुसते वाणीचे अवलंबन, मृत्तिका हेच केवळ सत्य आहे.

*

*

*

तच्छोवा च यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽंगारः स्वद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवः सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदानानुभवस्यशानाथ मे विशास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाथ हैनमुपससाद तच्छ यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तच्छोवाच यथा सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्यैतर्हि वेदानानुभवस्यन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ —छांदोग्य, ६।७.

अर्थ:—पिता म्हणाला, बाळा, ज्याप्रमाणे मोठ्या पेटवलेल्या अग्नी-चैकी स्वद्योताएवढी एक ठिणगी उरली असतां, तिच्याने तिच्यापेक्षां

लहान वस्तुदेखील दहन होत नाही.—अर्थात् मोठी तर नाहीच—त्याप्रमाणे तुझ्या सोळा कलांपैकी (तू पंधरा दिवस अन्न भक्षण केलें नाहीस यामुळे) एक कला अवशिष्ट राहिली आहे, त्यामुळे तुला वेदांचा अनुभव घेतां येत नाही. आतां अन्न भक्षण कर. म्हणजे मी तुला सांगेन व तू जाणशील. नंतर त्यानें भोजन केले व तो पित्याकडे गेला. पित्यानें त्याला जे जे (प्रश्न) विचारले. त्या त्या सर्वांचे त्याला ज्ञान झाले. तेव्हां पिता त्याला म्हणाला, बाळा, ज्याप्रमाणे मोठ्या पेटविलेल्या अग्नीपैकी उरलेली खरोताएवढी ठिणगी सभोवतीं गवत घालून प्रज्वलित केली असतां पुष्कळ दहन करू शकते, त्याप्रमाणे तुझ्या सोळा कलांपैकी एक कला शिष्ट राहिली होती, ती अन्नाचे योगाने वाढवून प्रज्वलित केली, तेव्हा तिच्या योगाने वेदांचें ज्ञान अनुभविण्यास तू समर्थ झालास. म्हणून बाळा, मन अन्नमय आहे, प्राण उदकमय आहे आणि वाणी तेजोमय आहे. याप्रमाणे पित्यानें सांगितलेलें ज्ञान श्रेतकेतूला समजले.

तत्रैतच्छृंगमुत्पतित < सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥+++
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः+++॥६॥—छादोग्य, ६।८-३।६.

अर्थः—हे शरीर त्या अन्नापासून अंकुराप्रमाणे उत्पन्न झाले आहे असें जाण. XXXबाळा, सत् हेंच या सर्व प्रजांचे मूल आहे, आयतन आहे आणि प्रतिष्ठा आहे.

*

*

*

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सजायत ॥१॥ कुतस्तु खलु सोम्यैव <
स्यादिति होवाच कथमसतः सजा येतेति सत्त्वेन सोम्येदमग्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयम् ॥२॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत
बहुस्यां प्रजायेयेति तदणोऽसृजत॥ —छांदोग्य ६।२।१-३.

अर्थः—बाळा, जगाच्या उत्पत्तीचे पूर्वी एक, अद्वितीय असे सत् मात्र होतें. कोणी म्हणतात पूर्वी एक अद्वितीय असे असत् होतें. व त्या असता-
पासून सत् उत्पन्न झालें. पण बाळा, असें असतापासून सत् उत्पन्न होणें कसें
शक्य होईल ? म्हणून पूर्वी सत्च—एक अद्वितीय असेच—होतें. त्यानें पाहिलें

की, मी बहुत व्हावें, आणि मी (अधिक) उत्पन्न व्हावें. त्यानें तेज उत्पन्न केलें. त्या तेजानें पाहिले कीं मी बहुत व्हावें आणि अधिक उत्पन्न व्हावें.

ह्या उताऱ्यावरून पंडित असें म्हणतात कीं, अरुणीच्या म्हणण्याप्रमाणें सृष्टीच्या उत्पत्तीचा क्रम ही एक जाणीवेची क्रिया आहे आणि मूळच्या एकत्वांत जे अनेकत्व उत्पन्न होते, ते तद्भिन्न नसून तत्त्वतः एकरूपच असते. ज्याप्रमाणे असतांतून सत् उत्पन्न होऊं शकले नाहीं. त्याचप्रमाणें 'बहू' ही भेदरहित अभेदांतून उत्पन्न झालेले नाही. 'बहु' होण्याच्या पूर्वी सत्नी तसा संकल्प केला. अर्थात् बहू होण्यापूर्वी हे जग संकल्पांत होतेच. परंतु केवलाच्या दृष्टीने संकल्प करणे व तसे असणे ह्या दोन्ही गोष्टी एकरूप असल्यामुळे, ह्या अरुणीच्या मनात कल्पनावादाची रूपरेषा दिसून येते, असे पंडितजींचे म्हणणें आहे. याबद्दल वेदान्त्यांचे मत असे आहे की, अज्ञात रज्ज्वर सर्प असावा त्याप्रमाणें बुद्धिपरिकल्पित सत्त्या अवयवापासून हा जगद्विकार-द्वैतप्रपञ्च ब्रह्माविवर्त संभवतो. पण हे जगत् अशी बुद्धि होते, तेव्हांही परमार्थतः सत्तत्त्व एकच व अद्वितीय असते. [वाचाऽऽग्मभणं विकारो नामधेयं मृत्तिके-
त्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेः (घटे). विकार द्वे केवळ वाचारम्भण आहे. मृत्तिकाच सत्य. त्याप्रमाणे सत्च सत्य आहे.]

[२]

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुत & ह्येव मे भगवदृशेभ्यस्तरति शोकेमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाच्छ्रोत्रस्य पारं तारयत्विति त & होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्टा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदआथर्वणश्चतुर्थ इतिहास पुराणः पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्वदेवजनविद्या नामै वैतन्नामोपास्ववेति ॥ ४ ॥
—छांदोग्य ७।१।३-४.

अर्थः—भगवद् (सनत्कुमार) तथापि मी केवळ शब्दार्थ मात्र जाणणारा आहे; मला (नारदाला) आत्मज्ञान झालें नाहीं. आत्मज्ञानी मनस्तापाच्या पलीकडे जातो, असे मी आपणासारख्या थोर पुरुषांकडून ऐकलें आहे. हे भगवद्, पण माझें मन ताप पावत आहे. करितां आपण मला शोकाच्या

बैलतीरी न्या. सनत्कुमार म्हणाले, तुला जे ज्ञान झाले आहे, ते केवळ नाम-मात्र आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, चवथा अथर्ववेद, पांचवा इतिहास-पुराण, व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातादिज्ञान, विधि, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, वेदविद्या, भूततंत्र, धनुर्वेद, ज्योतिष, सर्पविद्या, ललित-विद्या हे सर्व ज्ञान नाममात्र आहे. या सर्व न मांची ब्रह्मबुद्धीने उपासना कर.

याप्रमाणे नामापासून वाणि, मन, संकल्प, चित्त, ध्यान इत्यादि भूमापर्यंत एकवीस प्रकारच्या उपासना सनत्कुमारांनीं एकापुढे एक नारदास सांगितल्या आहेत. त्यात हेगेलच्या सत्त्वापासून केवलापर्यंतच्या कल्पनाचे रमरण होत असे पंडित म्हणतात. आतां एका कल्पनेतून दुसरी कशी निघाली हे जरी सनत्कुमारांनी दाखविले नाही, तरी त्यास अनतत्वाची कल्पना बरोबर आली होती, असे पंडितजी सांगतात. आतां वस्तुतः नामापासून भूमापर्यंतची संगति भाष्यकारांनी लावलीच आहे. शिवाय वेदान्तसिद्धान्ताच्या दृष्टीने ती गोष्ट फारशी महत्त्वाची नाही. अधिकारभेदाने निरनिराळ्या उपासना उपनिषदात सांगितल्या आहेत खऱ्या, पण त्या गौण म्हणूनच सांगितल्या आहेत. निरनिराळीं शास्त्रे ईश्वराचे सत्य स्वरूपच प्रकट करतात, असा जो ब्राह्मांचा सिद्धान्त आहे, त्यासही वगील अवतरण वसे अनुकूल होते ते समजत नाही. असो. आतां त्यांचा दुसरा उतारा धेऊ.

[३]

यत्र नान्यत्पश्याति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्य-
त्यन्यच्छृणोत्याद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं ५
स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥
गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं
ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २—छांदोग्य,
७।२।१-२.

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स
एवेदः सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एषाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥—छांदोग्य, ७।२।१.

अर्थः—जेथें दुसरें कांहीं दिसत नाही, दुसरें कांहीं ऐकुं येत नाही

दुसरें कांहीं जाणतां येत नाही. त्याचें नांव निरतिशयत्व (भूमन्). जेथे दुसरे पाहता येतें, ऐकतां येते, जाणतां येते त्याचें नांव अल्प. जे भूमन् ते मृत्युरहित, जे अल्प अविद्याकालीं विद्यमान असणारे ते मर्त्य. नारद म्हणाला, भगवन् ! तो भूमन् कशामध्ये स्थित आहे ? तो स्वतांच्याच विभूतीमध्ये (महात्म्यामध्ये) स्थित आहे. आणि तो विभूतीमध्ये स्थित नाहीही. गाई, अश्व, हत्ती, सुवर्ण, दास, भार्या, शेतवाडी, घर इत्यादिकांना महिमा समजतात हा महिमा ज्याच्याजवळ असतो, तो मनुष्य ज्याप्रमाणे (त्या महिम्याहून अन्य असून) अन्याचे ठिकाणी स्थित असतो तसा, हा भूमन् नाही, असें मी सांगतो.

तो खाली आहे, वर आहे, पाठीमागे, पुढें, उजवीकडे, डावीकडे तोच आहे. तोच ह सर्व आहे. (तो भूमन् जीवाहून इतर कोणी नाही, असे दर्शविण्यासाठी) अहंकागदेश सांगतात- मीच खाली आहे, मीच वर आहे. पाठीमागे, पुढे, उजवीकडे, डावीकडे मीच आहे. हे सर्व मीच आहे.

पंडित म्हणतात की, ह्यावरून हे उघड होतें की, शतांशत सर्व पदार्थांची वेगीज करून आपणांस अनंत गाठनां येणार नाही. कोणत्याही पदार्थाच्या ज्ञानात आपण स्वतांला पहात असून त्या अहंप्रत्ययांत त्या पदार्थांलाही पाहतो. ज्याअर्थी आपण सर्व पदार्थ पहात असता आपणां-लाच पाहतो. त्याअर्थी आपण म्हणजे आत्मा खाली, वर, चोहोकडे संचरला आहे, असे होते. सर्व कांहीं तोच आहे किंवा मीच आहे, असे आत्म-दृष्टीने सनत्कुमार म्हणतात. म्हणजे आत्मरूपांत विश्वरूप आणि विश्वरूपांत असे हे आत्मरूप असे द्वैताद्वैत सिद्ध होते.

आचार्यांचे मत असे नाही. ते वरील वचनावरील भाष्यांत असें म्हणतात की, “अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनाऽऽत्मानं पश्यतीत्युच्यते तदैकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगमो भवेत्॥” अर्थः--गरे, दुसऱ्या दर्शनविशेषाच्या प्रतिषेधाने आपल्या स्वरूपाला पाहतो, असे म्हटले, तर एकामध्येच क्रिया-कारक फलभेद मानल्यासारखें होते. “आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारक फलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात्॥” अर्थः--आत्म्याचे निर्विशेष एकत्व स्वीकारलें असतां दर्शनादि क्रियाकारक फलभेद मानणे केवळ शब्दमात्र आहे. “अन्यत् न पश्यति” असें विशेषण असल्या-

मुळें आत्म्याचें स्वदर्शन संभवतें असें म्हणतां येत नाहीं. कारण अदृश्ये-
ऽनात्म्ये (तैत्तिरीय २।७)=अदृश्य ब्रह्मामध्ये. “ न संदशेतिष्ठति रूपमस्य ”
(काठकोपनिषद् २।३।९)=याचे रूप दर्शनविषयामध्ये रहात नाही. “ विशा-
तारमरे के न विजानीयात ” (बृहदारण्यक २।४)=विशात्याला कोणत्या
साधनाने जाणावें ? अशा श्रुति आहेत. शिवाय छांदोग्यांतच “ एकमेवा-
द्वितीयं ” “ तत्त्वमसि ” इत्यादि एकत्वसूचक सिद्धान्तवचने अनेक आहेत.

[४]

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक पृथिव्या यदन्तरा यावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे त्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति
कस्मिन्तु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षर गार्गि
ब्राह्मणा अभिवदन्ति ॥ — बृहदारण्यक, ३।८।७

अर्थ:—जें भूलोकाच्या वर. पृथिवीच्या खाली आहे, जे या पृथिवीच्या
मध्ये आहे, ज्याला भूतवर्तमान व भविष्य म्हणतात, ते आकाशामध्ये ओत व
प्रोत आहे. आकाशकशामध्ये ओत व प्रोत आहे ? गार्गि, याचे उत्तर (आवाचं
आहे पण) ब्राह्मण सांगतात की, ते क्षयरहित (ब्रह्म) आहे. (सर्वविशेषण
रहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्केन किं विशिष्यते ॥ ८ ॥ भाष्यार्थ-
अक्षर सर्व विशेषणरहित आहे असा भावार्थ. ते एकच अद्वितीय आहे.
तेव्हां कोणते विशेषण कोणाला देणार ? कशाने कोणाला विशेषित करणार ?)

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत...६०.

—बृहदारण्यक, ३।८।९.

अर्थ:—गार्गि, या अक्षर ब्रह्माच्या नियंत्रणानें निर्माण केलेले सूर्य व
चंद्र (नियमानुसार) वागतात.

*

*

*

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं द्रष्टृश्रुतं * श्रोत्रमतं मन्त्रं विज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽ-
स्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रे तस्मिन्नु
खत्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ — बृहदारण्यक, ३।८।११.

अर्थ:—तें हें अक्षर अदृष्ट पहाणारे; अश्रुत श्रवण करणारे; अमत

मनन करणारे; अविज्ञात विज्ञात; असें आहे. याहून दुसरा कोणी द्रष्टा, श्रोता, मन्ता अथवा विज्ञाता नाही. गार्गी, यामध्ये आकाश ओत व प्रोत आहे.

*

*

*

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पति, प्रियो भवति । इ०. —बृहदारण्यक, २।४।५.

अर्थः— पतीच्या कार्याकरितां (भार्येला) पति प्रिय होत नसतो, आपल्याच कार्याकरितां पति प्रिय होतो. (पंडितजी आत्मा या पदाचा अर्थ परमात्मा असा करतात.)

*

*

*

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

—बृहदारण्यक. ४।५।६.

अर्थः—हे मैत्रेयि, या स्वतःला अर्थात् आत्म्याला पाहिले पाहिजे, त्याचे श्रवण केले पाहिजे, मनन केले पाहिजे, निदिध्यासन केले पाहिजे. आत्माचे दर्शन, श्रवण, मनन व विज्ञान झाले असतां हे (आत्म्याहून इतर) सर्व विज्ञान होतें.

इदं ब्रह्म, इदं क्षत्रम्, इमे लोका, इमे देवा, इमे वेदा इमानि भूतानिद-
५ सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥ —बृहदारण्यक. ४।५।७.

अर्थः—हे ब्राह्मण, हे क्षत्रिय, हे लोक, हे देव, हे वेद, हीं भूते, हे सर्व हा आत्माच होय.

*

*

*

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति इ० + + + यत्रत्वस्य सर्बमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्. + + + तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एषनेति नेत्याभ्या + + + विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेये तावदरे खल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ —बृहदारण्यक, ४।५।१५.

अर्थः—जर द्वैत असेल तर एक दुसऱ्याला पाहील + + + परंतु हें

सर्वच जेथें आत्मा आहे, तेथे काय कशानें पहाणार ? + + + कशानें कोणाला जाणणार ? ज्याचे योगानें हें सर्व जाणतां येते, त्याला कशानें जाणावयाचें ? “ असा नाहीं तसा नाही ” असा वर्णिलेला आत्मा तो हा. सर्वोचा जो ज्ञाता त्याला कशानें जाणावयाचे ? हे मैत्रेयि, याप्रमाणे तुला ज्ञान सांगितलें. अभृतत्वास्थिति ती ही. याप्रमाणे ज्ञान सांगितल्यानंतर याज्ञवल्क्यानने संन्यास घेतला.

ह्या याज्ञवल्क्यगार्गिसंवादावरून तत्त्वभूषण पंडितांच्या दृष्टीने असे सिद्ध होतें कीं, पदार्थ जसे दिसतात तसे नसतात. त्यास जाणणारा जो द्रष्टा त्याच्याशीं दृश्याचा सापेक्ष संबंध असणे अगर नसणे, हें अनिश्चित नाही. जाणिवेहून ते दृश्य पदार्थ स्वतंत्र नाहींत. तसेच द्रष्टाहून त्यांस पृथक् सत्ता नाहीं. दिक्कालाने परिच्छिन्न असे दृश्य पदार्थ जरी अनेक व परिच्छिन्न असतात, तरी द्रष्ट्याचे ठिकाणीं हे भेद, मर्यादा अगर विकार नाहींत. यावरून सर्व पदार्थ व विचार अगर कल्पना यांच्या बुडाशीं सत्यज्ञानमनंत अशी एक अविभक्त व अनंत अशी जाणीव आहे. परंतु पदार्थांचें ऐक्य म्हणजे समरस होणे नव्हे. तांबडें आणि हिरवें ह्या एकाच मनाच्या संवेदना मनोरूपच खऱ्या, परंतु त्यामुळे त्या मनाहून स्वतंत्र नसल्या तरी परस्पर भिन्न असतातच. आकाशाचे भेद कल्पिले तरी संबंध आकाशाच्या जाणिवेंत त्यांचें ऐक्य होतें. त्याचप्रमाणे निरनिराळे अहंकार अगर आत्मे हे ह्याच दृष्टीनें अनंतराशीं एकरूप आहेत. निरनिराळ्या आत्म्यांचा समष्टीशी जो संबंध तो भेदांत अभेदरूप आहे. आणि त्यांचा आपसांतील संबंध अभेदांतील भेदाप्रमाणें आहे. याप्रमाणें ऐक्य मोडणारे भेद व ऐक्य जोडणारे भेद यांतील फरक औपनिषदिक ऋषींच्या फार करून लक्षांतच आला नाहीं. दृश्य व द्रष्टा हे स्वतंत्र भिन्न पदार्थ नसले; तरी त्यांची सापेक्ष भिन्नताही त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. यामुळे द्रव्य व द्रष्टा यांतील भेद ते आभासरूप मानतात. त्याचप्रमाणे जीवात्मा व परमात्मा यांचें तत्त्वतः ऐक्य असलें तरी परस्परांत भेद आहे, हे ते जाणत नाहींत व त्यांस हे भेद देहप्रापत्यंत देहाच्या उपाधीमुळे—वास्तविक नसतांना भासतात असे वाटते, पण ही चूक कांहीं ऋषींच्या लक्षांत आली असें कौषीतकी उपनिषदांतील इंद्रप्रतर्दनसंवादावरून पंडितजी दाखवितात.

[५]

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व — कौषीतकी, ३।२.

अर्थः—इंद्र म्हणाला, मी प्राण आहे, मी प्रज्ञात्मा आहे. त्या माझी आयुष्य आणि अमृतत्व म्हणून उपासना कर.

ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं, यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येत् ॥

नो एतन्नाना तप्रथा रथस्याग्नेः नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूत-
मात्राः प्रज्ञामात्राः स्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽ-
नंदोऽजरोऽमृतः । न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवा साधुना कनीयान् । एष
ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत, एष उ एवैनम
साधु कर्म कारयति तं यमेधो निनीषते । एष लोकपालः । एष लोकाधिपतिः ।
एष सर्वेशः स म आत्मेति विद्यात्सम आत्मेति विद्यात् — कौषीतकी, ३।८.

अर्थः—खगोखर त्या या दहा भूतमात्रा प्रज्ञे (प्रज्ञामात्रा) मध्ये स्थित
आहेत, आणि दहा प्रज्ञामात्रा भूतांमध्ये स्थित आहेत. जर भूतमात्रा
नसतील तर प्रज्ञामात्रा नसणार आणि जर प्रज्ञामात्रा नसतील, तर भूतमात्रा
नसणार. कारण दोहोपैकी एकापासून कोणतेही रूप सिद्ध होत नाही.
आणि (असे असून) या दोहोमध्ये भिन्नत्व नाही. ज्याप्रमाणे रथचक्रा-
ची नेमि अंशमध्ये स्थित असते, आणि अरा नाभीमध्ये स्थित असतात,
त्याचप्रमाणे, या भूतमात्रा प्रज्ञामात्रांमध्ये स्थित आहेत. आणि प्रज्ञामात्रा
प्राणामध्ये स्थित आहेत. तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा. तो आनंद, अजर व अमर
आहे. तो चांगल्या कर्मानें वाढत नाही, वाईट कर्मानें कमी होत नाही.
ज्याला या लोकांमधून वर नेण्याची त्याची इच्छा होईल, त्याजकडून तोच
चांगली कर्मे करवितो ! ज्याला खाली नेण्याची त्याची इच्छा होईल त्याज-
कडून तोच वाईट कर्मे करवितो. तोच लोकांचा पालनकर्ता, तोच लोकांचा
स्वामी, तोच सर्वांचा स्वामी, तोच माझा आत्मा असे जाणावें, तोच माझा
आत्मा असे जाणावें.

पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण म्हणतात की, बरील उताऱ्यांवरून असें उघड दिसते की, त्यांत केवळ विषयविज्ञानवाद किंवा विषयविज्ञानवाद नसून ज्यांत विषयविषयीचें द्वैताद्वैत आहे असा केवळ कल्पनाव्याद (Absolute Idealism) अगदी स्पष्ट आहे. तो प्रच्छन्न बौद्धांच्या (आद्य-शंकराचार्यांच्या) अद्वैतमताहून अगदी भिन्न आहे. या कौपीतकी उपनिषदांतील इंद्रप्रतर्दनसंवादावर पंडित सीतानाथ यांची विशेष भिस्त आहे. किंबहुना साऱ्या उपनिषदात स्वमतास पुष्टि देणारा असा एवढाच उतारा त्यांना मिळाला आहे, असे म्हटल्यास चालेल.

ह्यावर आम्हांस तूर्त इतकेंच सुचवावयाचें की, इंद्रप्रतर्दनसंवादांतील जीवनचक्राचा तुंबा अथवा नाभि म्हणजे प्राण व प्राण म्हणजे प्रज्ञा येथेच तो दृष्टान्त संपतो. प्रज्ञा म्हणजे एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म असाच निश्चित अर्थ बरील वचनांतून निघत नाही. फार तर प्रज्ञा हा शब्द ईश्वरवाचक मानतां येईल. पण तो परब्रह्मवाचक मानण्याचे कारण दिसत नाही. “ प्रज्ञानं-ब्रह्म ” “ विज्ञानं-ब्रह्म ” “ हीं परब्रह्माचीं स्वरूपे थोडीं बहुतेक तरी नामरूपात्मकच होतात.”

शिवाय कौपीतकी हें मुख्य दशोपनिषदांपैकीं नसून ब्राह्मणोपनिषद असल्यामुळे आग्न्याकापेक्षां त्यास उत्क्रांतवादी ब्राह्मणांनीं कमीच लेखले पाहिजे. असो. आतां अखेर ब्राह्मणांच्या ध्येयांबद्दल पंडित काय दाखवितात, व वेदान्त-मतांचें ते कसें निराकरण करतात तें पाहूं.

[६]

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुंष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ + + + यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

—बृहदारण्यक, ४।३।२३-२९.

अर्थ—(सुषुप्त स्थानामध्ये) तो जें पहात नाही तें (वास्तविक) पहात असून पहात नाही; कारण द्रष्ट्याच्या दृष्टीचा कांहीं लोप झालेला नसतो; त्या दृष्टीचा विनाश झालेला नसतो. त्याला पहातां येईल, असें पण त्याच्या-

हून निराळें असें दुसरें कांहीं नसते. + + + तो जें जाणत नाही, ते (वास्तविक) जाणीत असून जाणीत नाही; कारण त्याच्या विज्ञातृत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; विज्ञातृत्वाचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जाणतां येईल असे पण त्याच्याहून निराळें असें दुसरें कांहीं नसते.

× × स सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो नचो वेदयन्ते तमिच्छन्ता ववास्तमिति ॥३॥—छांदोग्य, ८।७।३.

अर्थ:—जो त्या आत्म्याचा शोध करून त्याला जाणतो, त्याला सर्व लोक प्राप्त होतात, त्याचे सर्व काम पूर्ण होतात, असे आपले वचन आहे, असे ज्ञाते सांगतात. त्या आत्म्याची इच्छा करीत आम्ही (इंद्रविरोचन) येथे राहिलो.

*

*

*

स होवा च नाह खल्वयं भव एव संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥

—छांदोग्य, ८।१।१२.

अर्थ:—इंद्र म्हणाला, भगवन्, हा आत्मा देखील (सुप्तावस्थेत) हा मी आहे आणि हीं भूतं आहेत असे जाणीत नाही. म्हणून हादेखील जणुकाय विनाशीच. म्हणून यामध्ये मला कांहीं फल दिसत नाही.

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वेच लोका आत्ता: सर्वे च कामा: स सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥ —छांदोग्य, ८।१।२।६.

अर्थ:—अशा या (इंद्राला प्रजापतीने सांगितलेल्या) आत्म्याची देव उपासना करतात. म्हणून त्यांना सर्व लोक व सर्व काम प्राप्त झालेले आहेत. जो या आत्म्याचें पूर्ण ज्ञान करून घेऊन त्याला जाणतो, त्याला सर्व लोक व सर्व काम प्राप्त होतात, असें प्रजापतीचें वचन आहे.

*

*

*

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इ.

—छांदोग्य, ८।१।२।३.

अर्थः—त्याप्रमाणें हादेखील (आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर) प्रसन्नचित्त होत्साता (मरणसमयी) या शरीरांतून वर निघून श्रेष्ठ अशा (ईश्वराच्या) ज्योतीप्रत प्राप्त होऊन स्वतांच्या रूपानें युक्त होतो.

तद्यथा श्रेष्ठी स्वैभुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुजन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्ते एवं वै तमात्मानमेत आत्मानोभुजन्ति ॥—तथो एवैवं विद्वान्सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥—कौषीतकी, ४।१९. [इतिऋग्वेदीया कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता.]

अर्थः—ज्याप्रमाणे धनी आपल्या माणसांसहवर्तमान भोजन करतो आणि ज्याप्रमाणें तीं माणसे त्याचेच अन्न खातात, त्याप्रमाणे हा प्रज्ञात्मा त्या आत्म्यांसह (म्हणजे इंद्रियासह) भोग भोगतो आणि इंद्रिये त्याच्याकरितांच भोग भोगतात. —ज्याला (इंद्राप्रमाणें) हे ज्ञान होते, तो सर्व पापांना मारून सर्व भूतांचें श्रेष्ठत्व, निरंकुश राज्य आणि स्वामित्व पूर्णत्वांनें मिळवितो.

*

*

*

आचार्यकुलाद्रेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमाभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ इतिसामवेदीया छांदोग्योपनिषत्समाप्ता ८।१५।१.

अर्थः—आचार्यांच्या गृहीं आचार्यांचें काम करून उरलेल्या वेळांत विधिपूर्वक वेदांचें अध्ययन करून गृहस्थाश्रमी होऊन शुद्ध ठिकाणीं स्वाध्यायाचें अध्ययन करणारा व पुत्रशिष्यादिकांना धर्मयुक्त करणारा, सर्व इंद्रियें आत्माच्या ठिकाणी स्थित करून, भूतमात्राला, तीर्थाटनादि शास्त्रोक्त खेरीज करून, पीडा न देतां, जो याप्रमाणे वर्तन करतो, तो ब्रह्मलोक पावतो. तो पुन्हा परत येत नाही.

ह्या उताऱ्यांवरून पंडितजी असे दाखवूं पाहतात कीं, कौषीतकी व छांदोग्य ह्या ऋग्वेदीय व सामवेदीय उपनिषदांच्या शेवटीं जीवात्मा ब्रह्मांत

लीन होतो, असा लयवाद नाही. बृहदारण्यकाचा कदाचित् तसा अभिप्राय आहे, असें म्हणतां येईल. याप्रमाणे औपनिषदिक विचारपद्धतींत एक-वाक्यता नाही. अद्वैत वेदान्तांतील लयवाद, संन्यासवाद आणि खऱ्या उपासनेचा निषेध ही असंबद्ध व घातक तत्त्वे वरील उपनिषदांत मान्य केलेली नाहीत, ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे, असें पंडितजी म्हणतात. ते आणखी असें म्हणतात की, लयवादाची कल्पना सुमावस्थेच्या अनुभवावरून घेतली आहे; पण ती उघड उघड चूक आहे. कारण जागृतीतील बाह्य पदार्थांची सुसंगति द्रष्ट्याच्या निरपेक्ष असते. अर्थात् स्वप्नसृष्टीची उपमा जागृतावस्थेतील सृष्टीस लावतां येणार नाही. कौपीतकी व द्वादश्या अशा उपनिषदांत आत्म्याचा ब्रह्मात लय वर्णिला नसून ब्रह्मलोकप्राप्ति सांगितली आहे व त्या ठिकाणी देवही आत्म्याची सेवा करतात, वगैरे वर्णनावरून तेथे अद्वैतवाद्यांचे एकरस ब्रह्म नसून भेदसहित सामाजिक जीवन आहे. यावर आम्ही वेदान्तमतदर्शक गीतारहस्यातील खालील उतारा वाचकास सादर करतो.

“उपासनेसाठीं घेतलेल्या सूर्यादि प्रतीकांच्या म्हणजे सगुणब्रह्माच्या उपासनेने जे ब्रह्मज्ञान होते, ते प्रथम थोडे अपुरे असते. कारण, त्यामुळे सूर्यलोक किंवा ब्रह्मलोक इत्यादिकांच्या कल्पना मनांत उद्भवून त्या मरण-समयीही कमीजास्त मानाने कायम असण्याचा संभव असतो. म्हणून ही कसर काढून टाकून मोक्ष मिळण्यास अशा लोकांनीं देवयानमार्गानच गेलें पाहिजे, हे म्हणणे सयुक्तिक आहे. (वे. सू.४।३।१५) +++ पण ब्रह्म व स्वतःचा आत्मा यांच्या दरम्यान अशा तऱ्हेचा कोणताही द्वैती आडपडदा (तैत्ति० २।७) ज्याच्या मनात यत्किंचित् शिष्टक राहिला नाही, तो नेहमीच ब्रह्मरूप होत असल्यामुळे, अशा पुरुषास ब्रह्मप्राप्तीस्तव दुसऱ्या कोठेच जावयाचें कांहीं कारण रहात नाही, हे उघड आहे. यासाठीं शुद्ध ब्रह्मज्ञानाने जो पुरुष पूर्ण निष्काम झाला. “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति”—त्याचे प्राण दुसऱ्या कोठेही जात नाहीत, तो नित्य ब्रह्मभूत असून ब्रह्मांतच लय पावतो. (बृह० ४।४।६) अशा प्रकारचा पुरुष “अत्र ब्रह्म समश्नुते” (कठ ६।१४) येथल्या येथेच ब्रह्म अनुभवितो, असें बृहदारण्यक व कठ या दोन्ही उपनिषदांत वर्णन आहे;” इ० [गीतारहस्य—पृष्ठ २९५।२९६].

बृहदारण्यकांतील अवतरणांत तर याज्ञवल्क्यांनीं संन्यास घेतल्याचें स्पष्ट म्हटलेंच आहे. एकंदरीत ह्या आरण्यकांतले उतारे पंडितजींच्या मतांस अगदींच विरुद्ध आहेत. मग केवळ ब्रह्मवादिनी स्त्रियांच्या गौरवास्तवच पंडितजींनीं त्यांचा उल्लेख केला असल्यास न कळे !

पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांनीं लिहिलेल्या 'उपनिषदाचा ईश्वरवाद' या नांवाच्या पुस्तकांत वरील प्रकारचे विचार आहेत. उपनिषदात ईश्वरवाद आहे, तसा ब्रह्मवादही आहे. त्यात जशी सगुणोपासना आहे तशी सगुण-निर्गुण व केवळ निर्गुण अशीही उपासना सांगितली आहे. शांडिल्या (छां० ३।१४), पुरुषव्या (छां० ३-१६, १७) पर्यकव्या (कौषी० ९१), प्राणोपासना (कौषी० २), इत्यादि अनेक प्रकारच्या विद्या म्हणजे उपासना उपनिषदांत वर्णिल्या आहेत. त्यात अन्न, प्राण, मन, विज्ञान इत्यादि अनेक ब्रह्मप्रतीके आहेत. पण सर्व उपनिषदांचा असा सिद्धान्त आहे की, वास्तविक ब्रह्मस्वरूप याहून भिन्न आहे. (केन १।२-८). वरील प्रकारच्या निरनिराळ्या उपासनांच्या वर्णनांत कोठे द्वैती भाषा आली आहे, कोठे अगदीं गौण अशा ब्रह्मप्रतीकांची महती वर्णली आहे, कोठे सगुणनिर्गुण अशी दोन्ही विशेषणें लाविली आहेत. आणि कोठे विरुद्धार्थी विशेषणाच्या जोड्याही उपयोजिल्या आहेत, तरी अधिकारभेद व रुचिभेद हे लक्षात घेऊन सांगितलेल्या ह्या सर्व गौण उपासना अखेरच्या अद्वैत सिद्धान्तास बाध आणतात असे म्हणतां येणार नाही. असो.

तथापि उपनिषदांतून ब्राह्मांचा अखंड द्वैताद्वैत सिद्धांत सिद्ध करतां येतो, असे दाखविण्याचा पंडित सीतानाथ यांचा प्रयत्न आहे. बृहदारण्यकांतील ब्रह्मवादिनी स्त्रियांच्या सभाधीटपणावरून बरेच शिकण्यासारखे आहे असे पंडितांचें म्हणणे आहे. तरी त्यावरून आज स्त्रीस्वातंत्र्य व स्त्रीशिक्षण या-संबंधीं होणारा अविवेक समर्थनीय कसा ठरतो हें समजणे कठीण आहे. तसेंच त्याच संवादाच्या अखेर याज्ञवल्क्यांनीं आपल्या पत्नीस सोडून संन्यास घेतला, हंही त्यांच्या विचारसरणीस विरुद्धच आहे. त्याचप्रमाणे कौषितकी उपनिषदांतील इंद्रप्रतर्दनसंवाद जरी त्यांस फार आवडला असला, तरी त्या उपनिषदांतून ज्ञानसंस्कार जीवाच्या प्राणांत किंवा त्याच्या हितानाडींत सूक्ष्मरूपानें राहतात, हें तत्त्व त्यांच्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या मुद्द्यांस जुळतें

नाहीं. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या कल्पना, विचार, किंवा ज्ञानसंस्कार परमात्म्याच्या ठिकाणी तिन्ही काळीं सिद्ध असतात व तेथूनच ते जीवास वेळोवेळीं मिळून त्याचे अज्ञान व सुषुप्तीतील विस्मृति दूर करतात. हा जो त्यांचा मुख्य सिद्धांत त्यास दुजोरा मिळत नाही. उलट पाण्याने भरलेली धागर दोर लावून विहिरीत सोडावी व पुन्हां लागेल तेव्हां ती जशीच्या तशी दोराने विहिरीतील पाण्याच्यावर ओढून घ्यावी अशाच प्रकारे जीवाचे ज्ञानसंस्कार सूक्ष्म शरीरांत राहून ते कर्मबंधान वेळेवर बाहेर आणले जातात, हीच कल्पना श्रुतिसंमत व सयुक्तिक दिसते. म्हणजे कल्पनाचा अथांग भरलेला वाजार ही मोठ्या भाजी मार्केटाची उपमा एकमेवाद्वितीय अशा ब्रह्मार्शी मुळीच जुळत नाही !

ते काही असो पण बहुतेक साधारण-ब्राह्मांचे स्पष्ट द्वैतमत पंडित सीतानाथ यांस पटले नाही, म्हणून त्यांनी वेदातमतास अधिक जवळ असा आपला नवीन द्वैताद्वैत सिद्धांत काढला आहे. साधारण-ब्राह्मांनी आपली हिंदूंची धार्मिक वाङ्मयाची पूर्वपरंपरा साफ तोडलेली पंडितजींस आवडली नाही, म्हणून त्यांनी मोठ्या आस्थेने आपली विचारपरंपरा उपनिषदांशी जोडण्याचा आस्थापूर्वक प्रयत्न चालविला आहे; तसेच केशवचंद्रांच्या नवसंहितेप्रमाणें साधारण ब्राह्मांच्या अनुष्ठानपद्धतीचें पुस्तक जरी इंग्रजीतच असले, तरी प्रार्थना व संस्कार यात संस्कृत वाङ्मयाच्या थोडातरी उपयोग करण्याइतकी आस्था अप्राण साधारण ब्राह्मांपैकी काहींच्या ठिकाणी दिसत आहे; आणि वेगळ्याच अर्थानीं कां होईना पण उपनिषदांतील प्रासादिक वचने त्यांच्या प्रार्थनासंग्रहांत आढळत आहेत; ही समाधानाचीच गोष्ट आहे असो. आता पंडितजींचा शास्त्रविचार पुढील प्रकरणांत पाहूं.

प्रकरण आठवें

शास्त्रविचार

हिंदुधर्मात अनेक पंथभेद असले, तरी प्रामाण्यबुद्धिवेदेषु हे लक्षण सर्व पंथांनी स्वीकारले आहे. राजा राममोहन व देवेंद्रनाथ यांची बुद्धिही बहुतांशी अशीच होती. स्मृतिग्रंथांपैकी मनुस्मृतीचाही उपयोग देवेंद्रनाथांनी थोडाफार केलेला आहे. परंतु केशवचंद्रांपासून हे धोरण सुटले ते सुटलेच. केशवचंद्रांचे अनुयायी पुन्हा वेदान्ताकडे वळले; आणि साधारण ब्राह्मांचे अध्यक्ष पंडित सीतानाथ तत्वभूषण मागील प्रकरणात लिहिल्याप्रमाणे उपनिषदे चाळू लागले, तरी तो माणूनचा विचार होय. आरंभापासूनचा त्याचा हा विचार असता, तर हे कलम हिंदुधर्मावर कदाचित् हळुहळू सांधले गेले असते. परंतु ख्रिस्ती धर्म व ख्रिस्ती तत्त्वज्ञान यांचे तयार झालेले कलमच त्यांनी बंगाली भूमीत रोवले. तेथे त्यास हिंदुस्थानांतील पुण्यभूमि व हवापाणी ही जरी विशेष अनुकूल नसली, तरी पाश्चात्य शास्त्रांचे खत त्यास चागलेच मानवेल, आणि ह्या बौद्धिक ईश्वरवादाच्या नवीन रोपड्याची मुळे हळुहळू खोल जाऊन त्याचा विस्तार इतका वाढेल की, त्याच्या छायेत बाकीची सारी पंथ-भेदांची झुडपे खुरटून नामशेष होतील, आणि अशा रीतीने ह्या ब्राह्मवृक्षाच्या पारव्यांनी हा पृथ्वीगोल व्याप्त होईल, अशी ब्राह्मास आशा आहे. तेव्हा ब्राह्मांनी वापरलेली पाश्चात्य शास्त्रांची असली ही जोरकस खते तरी कोणती, याचा आता विचार करू.

मागे एके ठिकाणी आम्ही दर्शविलेच आहे की, पाश्चात्य ईश्वरवादाची भिस्त, (१) विश्वरचनाशास्त्र, (२) हेतुशास्त्र, (३) सत्त्व-मीमांसाशास्त्र आणि (४) नीतिशास्त्र यांवर आहे. जड, जीव, मन आणि शील अगर नीति अशा विचारांच्या चार पायऱ्या कल्पून आपला ईश्वरवाद कसा सिद्ध होतो, ते त्यांनी दाखविले आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ह्या चार पायऱ्या म्हणजे ईश्वरवादाच्या उत्क्रांतीतील निरनिराळे टप्पे किंवा पंथ होत. ते म्हणतात

की, दयानंदाच्या वैदिक एकेश्वरीवादाचा हेतुवादांत अंतर्भाव होतो. आणि स्वामी विवेकानंदांनीं सत्स्वरूपमीमांसेचा जरी प्रयत्न केला आहे, तरी त्यांना त्यांतील सर्व गर्भित गोष्टी समजल्या नाहीत. आणि चवथ्या नैतिकवादाचा तर त्यांनीं मुळींच विचार केला नाही. असो.

आतां आपण प्रथम विश्वरचनाशास्त्रांतील जड-वादासंबंधीं ब्राह्मांचा विचार पाहूं. विश्वांत कांहीच नाश पावत नाही. नाश दिसतो तो नाश नसून रूपांतर आहे अर्थात् पदार्थाचे नाम आणि रूप बदलले, तरी पदार्थाची सत्ता नाहीशी होत नाही. एखाद्या सोन्याच्या दागिन्यावर घण मारला तर तो सोन्याचा दागिना नाहीसा झाल्यासारखा वाटेल, पण सोने कायमच राहील. त्या सोन्यावरही कांहीं रासायनिक क्रिया केल्यास त्याचेही रूप पालटेल. पण ते द्रव्य नष्ट होणार नाही. तात्पर्य, निरनिराळीं रूपांतरें होत असतां तीं ज्यावर होतात, असे ह्या रूपांतराच्या बुडाशीं एक तत्त्व कायम असतें, म्हणूनच रूपांतर जाणवते. आतां ह्या रूपांतरांत जो कार्यकारणभाव दिसतो, तो इतका निश्चित असतो कीं, अमुक कारणानंतर अमुक कार्य घडलेच पाहिजे, असा निरपवाद सिद्धान्त आढळतो. कार्य-कारणांत आढळणारा हा जो नित्य संबंध तोच कारणाचें कार्यांत बिनचूक रूपांतर घडवून आणणारा व त्या रूपांतराचा साक्षी असतो. आपण ज्या क्रिया करतो, त्या क्रियाची संगति लावणारे असे आपले एक मन असते; त्याचप्रमाणें सृष्टीच्या रूपांतराच्या व कार्यकारणमीमांसेच्या नियमांची अंमलबजावणी करणारें असे एक सर्वगत मन मानल्यावांचून गत्यंतर नाही. ते मनच कार्यकारणाचे एकिकरण करते, व त्यांचा संबंध जोडूं शकते. कारण व कार्य ह्यांच्या बुडाशीं एकच तत्त्व असतें, यामुळे कार्यकारणांतील व्यापार व त्याबद्दल निश्चितबुद्धि संभवते. असे जे एक व्यापक तत्त्व त्यासच कल्पनावादी व्यापक मन किंवा आत्मा म्हणतात.

विश्वरचनाशास्त्रातील गति अगर शक्ति या तत्त्वाचा निरनिराळ्या शास्त्रशास्त्रांनीं निरनिराळा विचार केला आहे. पाश्चात्य जडवाद्यांनीं शक्ति अगर गति यांचे मार्गें जाणीव किंवा इच्छाशक्ति मानली नाही. कारण ती जड-वाद्यांच्या कोष्ठकांत बसत नाही. पंडित म्हणतात कीं, आपल्या प्राचीन ऋषींनीं वेदांत या शक्तीचें वर्गीकरण करून इंद्र, वरुण, वायु, अग्नि अशा निरनिराळ्या देवता कल्पिल्या आहेत, आणि अशा

रीतीनें सृष्टीत दिसून येणाऱ्या निरनिराळ्या शक्तींची संगति लावली आहे. परंतु आतां जेम्स मार्टिन प्रभृति अलीकडील शास्त्रज्ञांनीं याचा अधिक खोल विचार करून असें ठरविलें आहे कीं, सृष्टीत निरनिराळ्या दिसणाऱ्या शक्ति या एकच गतिरूप आहेत. इतकेच नव्हे तर जड द्रव्याचे परिमाणु हेही केवळ त्या गतीचेंच केंद्र आहे. अशा ह्या सर्व विश्वाच्या घडामोडींच्या बुडार्शी असलेल्या मूलभूत गतीचे प्रेरक एक स्वतंत्र समष्टि मन मानल्यावांचून निर्वाह लागत नाहीं. कारण गतीच्या मागे कोणाची तरी इच्छा असली पाहिजे. आणि ज्याअर्थी विश्वरचनाशास्त्रानें विश्वांतील विविधतेचे एकीकरण एका गतीत केले आहे. त्याअर्थी त्या गतीचे प्रेरक असें एकच व्यापक व सर्वज्ञ मन आहे, असे सिद्ध होते.

येथपर्यंत द्रव्य व गति यांचा विचार झाला. आतां त्याहून थोडा सूक्ष्म विचार जीवनशास्त्रांत आपल्याला करावा लागतो. कारण द्रव्य आणि गति यांतील संबंध व नियम जीवनशास्त्राच्या विचारास पुरे पडत नाहींत. उदाहरणार्थ—(१) द्रव्याची वाढ बाहेरून होत जाते, परंतु जीवनाची वाढ आंतून होत असते. द्रव्याची वाढ म्हणजे केवळ बेरीज होय. पण जीवनाच्या वाढीत जीवनास योग्य पदार्थांची निवड व त्या पदार्थांचे पचन ह्या दोन क्रिया फार महत्त्वाच्या असतात; (२) तसेंच मूळच्या एकरूपांतून विविधरूपांत व्यक्त होत जाणें, हा जीवनशास्त्रांतील विशेष आहे. (३) संबंध शरीर व त्याचे अवयव यांतील व्यापार परस्परानुकूल असतात, ही अनुकूलताही जीवनशास्त्राचा विशेष आहे. व (४) पुनरुत्पादन हाही त्याच शास्त्राचा विषय आहे. ह्या चार विशेष प्रकारांची संगति गतिशास्त्र किंवा रसायनशास्त्र अथवा पदार्थविज्ञानशास्त्र, यांनीं लागू शकत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर गतिशास्त्र व रसायनशास्त्र यांत कारणांवरून कार्याचा निश्चय होतो. पण जीवनशास्त्रांत अंतिम कार्य हेंच कारणास हेतुभूत होतें. बीजाची पदार्थविज्ञानशास्त्रांनीं किंवा रसायनशास्त्रांनीं कितीही चिकित्सा केली, तरी त्यांतून वृक्ष निर्माण झालाच पाहिजे, असा कार्यकारणभाव त्यांस दाखवितां येणार नाहीं. अर्थात् पुनरुत्पत्ति हें अंतिम ध्येय साधण्यासाठीं जरूर तें सर्व रूपांतर व विकार घडवून आणण्याचा हेतु त्या बीजाच्या ठिकाणीं पूर्वीच अव्यक्त असतो. असे हेतु केवळ जीवनसृष्टीत अथवा

संद्रियपदार्थांतच आढळतात असें नव्हे; तर ह्वा, पाणी, उजेड, अन्न, अशा जड द्रव्याचा जीवाच्या जीवनाशी पोष्य-पोषक असा जो संबंध असतो, तोही एक हेतुवादाचाच प्रकार होय. याशिवाय त्याचा खुलासा इतर भौतिकशास्त्रें करूं शकत नाहींत. ह्यावरून त्या अखिल चराचर सृष्टीच्या रचनेच्या बुडार्शी फार गुंतागुंतीची प्रचंड योजना आहे, असे उघड होते. योजना दिसली कीं, तेथें योजकाचे अनुमान करणें भागच पडते. आणि मग ओघानेच असे दिसून येते कीं, हें सर्व जग उत्पन्न होण्यापूर्वी योजकाच्या योजनेंत पूर्वीच संकल्प रूपांत अव्यक्त असले पाहिजे. त्याचे हें योजनाकार्य अनादि व अनंतच मानणें भाग आहे. ह्यावरून असे सुसंगत संकल्प धारण करणारें एक व्यापक मन आहे, व त्याच्या ठिकाणीं बाह्य सृष्टीचे संकल्प नित्यसिद्धच आहेत असे उघड होते.

ह्याप्रमाणे जगत्कार्यावरून कारणरूप परमात्म्याचे अनुमान ब्राह्म करीत असतात. परंतु वेदांतमतास ही विचारपद्धति मान्य नाही. सृष्टीचे नियम या दृष्टीने कार्यकारणमीमांसा व हेतुवाद यांस कितीही महत्त्व असले, तरी त्यावरून सृष्टीहून पर अशा ब्रह्मस्वरूपाचा निश्चय करणे चुकीचे होईल. कारण बरील विचारपद्धतीत वर्तमानकालावरून भविष्यकाल व भविष्यकालानें वर्तमानकाल निर्णित होतो. हें जरी खरे आहे, तरी अशा प्रकारच्या नियमांवरून, या नियमांनी बाधलेला असाच नियामक असला पाहिजे, असें अनुमान काढणे व्यर्थ आहे. सर्वशक्तिमान् परमेश्वरास कार्यकारणवाद व हेतुवाद इत्यादि बघने कशी असणार ? गंगेवर बांधलेल्या पुलांत योजकाचें योजनाचातुर्य विलक्षण दिसले, तरी पुलावांचून गंगापार होतां येत नाहीं, ही त्याची स्वाभाविक असमर्थताच अगोदर कबूल करणें भाग आहे. तात्पर्य, त्या सर्व योजनांच्या मर्यादा अमर्यादास लागत नाहींत. कार्यावरून कर्त्याची कल्पना कदाचित् होईल. पण अकर्त्याची कशी होईल ? वेदान्तमताप्रमाणें परमपुरुषाकडे जगाचे कर्तृत्वच नाहीं. किंबहुना जगाचे अस्तित्वच खरे नाहीं. ते केवळ मायेचें भ्रमरूप कार्य आहे. तेथें बरील युक्तिवादास जागाच रहात नाहीं. असो, तूर्त ब्राह्म दृष्टीपुरताच विचार केला, तर त्यांनीं निदान जडवाद्यांची कारणमीमांसा व हेतुवाद्यांची योजना, ह्यांवरून अखिल विश्वरचनेच्या बुडार्शी द्रव्य व मन ह्या दोन वस्तु असल्याचें सिद्ध केले. आतां ह्या पुढील एकीकरणाचें

काम सत्स्वरूप मीमांसेचें असून त्या सत्ता शास्त्राच्या आधारानें पंडित तत्त्व-
भूषण असें सिद्ध करतात कीं, द्रव्य व मन ह्या मूलभूत दिसणाऱ्या वस्तू-
सही स्वतंत्र भिन्न अस्तित्व नसून त्याचा संबंध त्या एका परमपुरुषाशीं आहे.

आतां द्रव्य हें सत्तावाचक आहे, आणि मन संकल्परूप आहे, परंतु
संकल्प आणि सत्ता यांत जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे. आपल्या शिखांत
चार पैसे आहेत, अशी केवळ कल्पना करण व शिखात प्रत्यक्ष पैसे असणे,
ह्या गोष्टी अत्यंत भिन्न आहेत. तेव्हां कल्पना आणि सत्ता या दोन पदार्थास
जोडणारी वस्तु म्हणजे ज्ञान होय. आपण एखादा पदार्थ पहातो म्हणजे
त्याच्या अस्तित्वाचे आपल्याला ज्ञान होते. त्या ज्ञानक्रियेत पदार्थाच्या गुण-
समुदायरूपाच्या खालील जे वस्तूचें श्रेय स्वरूप ते जोबाच्या गुणसंवेदनांच्या
बुडार्शी असलेल्या आत्मरूपार्शी तत्त्वतः एकरूपच असते. म्हणजे द्रष्ट्याचे
आत्मरूप व दृश्याचे आत्मरूप हीं तत्त्वतः एकच असतात, व पदार्थज्ञानांत
(द्रष्ट्याचा) आत्मा (दृश्याचे) आत्म्यासच विषय करून पहात असतो.
अशा रीतीनें आत्म्याचे ठिकाणीं विषयविषयीभाव राहणें, याचेंच नांव
पदार्थाचें अस्तित्व होय. कारण बाह्य म्हणून वाटणाऱ्या पदार्थांच्या सूक्ष्म
भागाचे व गुणसमुदायाचें एकीकरण करणारे मन त्या पदार्थांच्या बुडार्शी
असतें, म्हणून त्या पदार्थांची एकरूपाने व्याप्ति अगर आकार सिद्ध होतो.
म्हणजे ते मन व त्या मनासच विषयभूत झालेला एकीकरणात्मक संकल्प मिळून
विषयविषयीरूप तो पदार्थ होतो. याप्रमाणे अखिल बाह्यसृष्टीस आपल्या
पोटांत सामावणारे आकाश व काल, म्हणजे त्यांच्या समसत्तेच्या व्यापक
मनाने केलेला बाह्य पदार्थांचा प्रचंड एकीकरणात्मक संकल्प होय. अर्थात्
अखिल विश्व हे त्या व्यापक मनांत संकल्परूपच सिद्ध झाले. ते जे बाह्य
बाटतें तें जीवाच्या मर्यादित मनाच्या दृष्टीने होय. विस्मृति, निद्रा व अज्ञान
हे व्यष्टिमनाच्या ज्ञानास प्रतिबंध आहेत. ते व्यापक मनास नाहींत. अर्थात्
व्यापक मनांत सर्व विश्व संकल्परूपाने नित्यसिद्ध असून त्याच्याबाहेर
कांहींच नाहीं. संकल्परूप बाह्य पदार्थ परस्परभिन्न आहेत. पण त्यांचें
संकल्प करणाऱ्या व्यापक मनाच्या ठिकाणीं ऐक्य आहे. याप्रमाणे श्रेयरूपांत
भिन्न व ज्ञातेपणांत एक असें दैताद्वैत आहे. म्हणजे सर्व मनं श्रेयरूपांनीं
भिन्न व ज्ञातेपणानें तत्त्वतः एकरूपच आहेत. यावरून परब्रह्म हें केवळ अद्वैत

नसून, विज्ञानात्मे, आणि विज्ञानात्मक विविधरूप जग ह्या परब्रह्मांतिलच अवस्था आहेत. स्वामी विवेकानंद-पंथानें जो केवळ अद्वैतमताचा पुरस्कार चालविला आहे, ती त्यांची चूक आहे असे पंडित सीतानाथ यांचे म्हणणे आहे.

हा ब्राह्मांचा कल्पनावाद तर वेदान्तास मान्य नाहीच, पण त्या कल्पना-वादांतर्गत असलेला जो सत्तावाद, तोही वेदान्तास धरून नाही. कारण एक सत्ता मानली की, त्याचेबरोबर त्रिपुटी किंवा ब्राह्माच्या मताने ज्ञाता-ज्ञेय भाव हा आलाच. अर्थात् सच्चिदानंद ब्रह्म अथवा सत्यज्ञानमनंतमब्रह्म असे जरी वेदान्ती म्हणतात तरी त्यांतील सत् हे पदही परब्रह्मास असतुचे व्यावर्तक म्हणून लावलेले असते. वस्तुतः तेही पद परब्रह्माच्या केवळ निर्गुण स्थितिसि लागू पडत नाही. आणि ज्ञाता तेच ज्ञेय किंवा कर्ताच कर्म मानणें हा तर वेदान्तमताने दोष मानला आहे.

आता चवथ्या नीतिवादाने पंडितजी असे सिद्ध करतात कीं, प्रत्येक जीवाला आत्मप्रीति आणि शुभेच्छा ही असतेच. शुभ काय, अशुभ काय म्हणजे चांगले काय व वाईट काय, याबद्दल त्याची कल्पना बरोबर असो वा नसो, पण तो आपल्या बुद्धीने चांगले तेच करित असतो, किंवा इच्छित असतो. मनुष्याचा जसजसा आत्मविकास होत जातो, त्याप्रमाणे त्याच्या शुभकल्पनेचा दर्जा व व्याप्ति ही वाढत जातात. व्यक्ति कुटुंबाचे शुभ चिंतीत असते. कुटुंबापुढे जातीचे बरे काय, हा प्रश्न असतो, अशा रीतीने मानवी हितापर्यंत शुभेच्छेची व्याप्ति वाढते, व प्रेमाचाही पसारा वाढतो. त्याचप्रमाणे आत्मविकासाबरोबर, इंद्रियजन्यसुखापुढे भावनात्मक, त्यापुढे बौद्धिक आणि त्याही पुढे आध्यात्मिक सुख असा सुखेच्छेचा दर्जाही वाढत जातो याप्रमाणे सुख, आनंद, प्रेम, चांगुलपणा, यांचा दर्जा व व्याप्ति पूर्णत्वापर्यंत वाढत जाईल. परंतु हे पूर्णत्व जरी एक ध्येयरूप कार्य मानले तरी, त्यास नैतिक दृष्ट्या पूर्ण असा पुरुष कारणरूपाने असलाच पाहिजे. कारण जो ही पूर्णत्वाची भावना मानवी अंतःकरणांत उत्पन्न करतो, तो स्वतः अपूर्ण कसा असेल ? ही केवळ अनुमानाचीच गोष्ट नव्हे. तर ईश्वरचिंतनाच्या परमोत्कर्षांत हें ध्येयरूप पूर्णत्व परमपुरुषरूपानेही उपासकास प्रतीत होते. आतां जगांत आपल्याला जे दुःख अथवा पाप आढळते, त्यानें या पूर्णत्वास मुळींच बाध येत नाही. जगाची अनंत उन्नति होत असल्यामुळे, आणि अपूर्णातून

पूर्णत्वाकडेच प्रगति आहे. ह्यामुळे अपूर्ण हे पूर्णत्वाचे पूरकच आहे, विरोधक नाही. शिवाय मनुष्याचे शील व सामर्थ्य वाढण्यास जगांत दुःख व पाप यांची जरूरीच आहे. तसेच जीवाचे इहलोकीचे आयुष्य हे नदीवरील पुलांतील कमानीच्या गोलाधार्प्रमाणे जीवास एक गूढ वाटते. पाण्याच्या वरील कमानीत वर्तुलाचे एक अपूर्ण शकल तेवढे दिसते. तेच पाण्यांत (प्रतिबिंबासह) पाहिले, म्हणजे कमानीचे वर्तुळ पूर्ण होते. त्याचप्रमाणे मृत्यूच्या पलीकडील जीवाचे अमरत्व लक्षांत घेतले, म्हणजे त्याच्या जीवनाचे पूर्णत्वही लक्षांत येते.

आतां आत्म्याला पूर्ण आणि अपूर्ण दोन्ही कसे म्हणावयाचे ? तसेच पूर्ण ब्रह्माच्या ठिकाणी जीवात्म्यांचा असंख्य असा संघ मानून आणखी ईश्वर म्हणून वेगळे काय मानावयाचे ? त्याचप्रमाणे अनेक जीवाच्या अनेक व्यक्ति मानल्या, तरी अशा असंख्य व्यक्तींचा संघ एक परमपुरुषवाचक व्यक्तिरूप कसा असेल ? कारण व्यक्ति ही व्यावर्तक असते. अशा प्रश्नांस पंडितजी असे उत्तर देतात की, प्रत्येक जीवाला स्वगत अनुभवाशिवाय अज्ञात अशा अमर्याद जगाचीही जाणीव असते. आत्म्याची जी व्यक्तिगत व समर्याद अशी अवस्था त्यास आपण मनुष्य म्हणतो. आणि त्याची जी अमर्याद व व्यापक स्थिति त्यास आपण ईश्वर म्हणतो. भेदशून्य असेच केवळ ब्रह्म मानल्यास त्याच्या ठिकाणी भेद कधीच प्रतीत होणार नाहीत. परंतु भेद ज्याअर्थी प्रतीत होतात, त्याअर्थी ते केवळ अद्वैत नाही तर द्वैताद्वैत आहे. आतां परमात्म्याच्या ठिकाणी जीवात्म्यांच्या असंख्य व्यक्ति असल्या तरी त्यामुळे परमात्मा अव्यक्तिक ठरत नाही. तसे म्हणजे म्हणजे परमात्म्याचे अस्तित्वच नाकबूल करण्यासारखे आहे. कारण असंख्य आत्म्यांच्या बुडाशी एक परमात्म सत्तेचे सामान्यत्व न मानल्यास दोन आत्म्यांच्या दरम्यान कोणताच व्यवहार होणे अशक्य होईल. तसेच आत्मा हा तत्त्वतः अनंत आहे, म्हणून जीवास अनंतत्व ही कल्पना निदान मनोवैश्र आहे. जीव ज्या वेळी आपण अल्पज्ञ आहो असे जाणतो, त्या वेळीच तो सर्वज्ञत्वाचीही कल्पना करून चुकतो. कारण तीच कल्पना सापेक्षतेमुळे त्याचे अल्पज्ञत्व सिद्ध करते. अर्थात् आत्मा हा तत्त्वतः सर्वज्ञ असल्यावांचून त्याच्या ठिकाणी ती कल्पनाच उदित होणार नाही. ह्या रीतीने जीवात्मा व परमात्मा हे एकरूप

होता. आत्म्याची जाणीव व परमार्थसत्ता यांची समसत्ता आहे आणि त्यावरून परमार्थसत्ताही जाणीवरूप ठरते. परब्रह्माच्या ठिकाणी जीवांचा व्यक्तिभेद झाल्याने एक व्यक्ति दुसरीपासून जरी विवर्जित होत असली, तरी ती एक व्यक्ति ब्रह्मरूपाने सर्वसमावेशक असते. तसेच परब्रह्माचे व्यक्तिकत्व जीव ह्या ठिकाणी अंशाच्या जर स्पष्ट अनुभवसिद्ध आहे, तर परब्रह्मास अपौरुष किंवा अव्यक्तिक कसे म्हणतां येईल !

तेव्हां तात्त्विक दृष्टीने, शास्त्रीय दृष्टीने, व नैतिक दृष्टीने, सर्वस्वत्वदंब्रह्म म्हणजेच सर्वभूतान्तरात्मा होय. त्याच्या ठिकाणी अनेकत्व असून तो एकच आहे. आणि तो एक अव्यक्तिक तत्त्व नसून अनंतकल्याणगुण-समन्वित असा परमपुरुष आहे. असे पंडितजींचें प्रतिपादन आहे.

आतां वेदान्तमताप्रमाणे कार्यकारणवाद, हेतुवाद, इतकेच काय पण सत्ता-वादही निर्गुण, निष्क्रिय, व निर्विकार अशा परब्रह्मस्वरूपास जर स्पर्शही करूं शकत नाहीत, तर नीतिवादाची गोष्टच नको. नीतिवादांतील प्रेम व सुख यांची कल्पना वाढवितां वाढवितां सालोक्य अथवा सामीप्य मुक्तीइतकी शुद्ध व श्रेष्ठ केली, तरी त्या स्थितीतही जीवाचें समाधान निरंतर राहणे शक्य नाही. त्याच्या उपास्याचे दुजेपण त्यास अखेर दुःसहच होईल. त्या द्वैताचा त्यास कंटाळा येईल. परोपरीच्या विषयसुखाची पूर्ण अनुकूलता असतांना विलासी पुरुष अखेर त्यावर लाथ मारून सुषुप्तीची इच्छा करतो त्याप्रमाणें ती प्रेमसुखाची द्वैतात्मक जाणीव नको आणि ते द्वैत नको, असेंच अखेर जीवाला वाटणे अपरिहार्य आहे. आतां वास्तविक पाहिले, तर आपण द्वैतांत असून देहनुद्दीनेच हे सारे विचार करीत असतो. या आपल्या विचारसरणीस असलेली द्वैताची मर्यादा उल्लंघणे अशक्य आहे. कारण, त्या पलीकडे शब्दासही रीघ नाही. मन-वाणीसही बाव नाही. मग युक्तिवाद कसचा ? ती निर्विकल्प ब्राह्मी स्थिति केवळ अनुभवगम्य आहे. तो अनुभव हेंच ब्राह्मांच्या द्वैताद्वैतवादास समर्पक उत्तर होय ! दुसरा इलाज नाही.

आपल्या येथें धर्मजिज्ञासा व ब्रह्मजिज्ञासा, पराविद्या व अपराविद्या हीं अगदीं स्वतंत्र खार्ती असल्यामुळे, तत्त्वनिश्चयासाठीं हिंदूंच्या इतर शास्त्रांचा विचार करणें पंडित सीतानाथ यांस जरूर वाटलें नसावे. परंतु घुराणे मात्र त्यांस तशीं बगळतां आलीं नाहीत. कारण मायावाद म्हणजे प्रच्छन्न बौद्धमत

असें कोणी म्हणतात, त्याचप्रमाणे भागवतधर्म म्हणजे प्रच्छन्न मायावादच आहे, असें जरी ब्राह्म मानतात, तरी भागवतधर्म ही अद्वैत वेदान्ताची सुधारून वाढवलेली व अधिक व्यवहार्य व सुलभ केलेली अशी आवृत्ति असल्याची ख्याति असल्यामुळे वैष्णव ऊर्फ भागवतधर्माचा पंडितजींस कसून विचार करावा लागला. शिवाय ब्राह्मसमाज हा मुख्यत्वेकरून एक भक्तिपंथच असल्यामुळे वैदिक ऋषीपेक्षां वैष्णवांपाशी त्यांचें, निदान बंगाली पंडितजींचें तरी जवळचें नाते असावे. यासाठीं पुराणे व पुराणोक्तधर्म यांसंबंधी ब्राह्मांचे विचार काय आहेत, तें पुढील प्रकरणांत पाहूं.

प्रकरण नव्वें वैष्णवधर्म

बंगालच्या धार्मिक जीवनावर वैष्णवधर्माची बरीच छाप आहे. पण ह्या छापेतून साधारण-ब्राह्म अगदीं अलग आहेत. नवविधान-पंथाचे कित्येक विद्वान् लेखक आणि आदिब्राह्मांचे प्रमुख रवींद्रनाथ यांचा भारत, भागवत, रामायण या पुराणांतील व्यक्तींबद्दल काहीतरी आदर आहे; पण साधारण-ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष व मोठे नाणावलेले तत्त्वज्ञ पं० सीतानाथ तत्त्वभूषण हे आपल्या पुराणांस सरसहा दूषणच देत आहेत. त्यासंबंधी त्यांच्या एका नवीन पुस्तकांतील सारांश मोठ्या कष्टाने आम्ही खाली देत आहोत. ते म्हणतात:—

भागवतधर्म हा एकेश्वरी पंथास औपनिषदिक धर्मापेक्षा अधिक जवळचा आहे, असे कोणी मानतात, ते खरे नाही. उपनिषदांतील ब्रह्मवादांत अद्वैत आणि विशिष्टाद्वैत असे दोन प्रकार आहेत. त्यांतूनच शांकर व रामानुज-मतांचा उगम झाला. देवकीचा पुत्र वासुदेव-कृष्ण याच्यापासून भागवत-धर्मास मूर्त स्वरूप आले, असे कोणी मानतात, तेही चूक आहे. वास्तविक वासुदेव हा केवळ एक काल्पनिक वैदिक देव असून कृष्ण यासही ऐतिहासिक सत्यता मुळींच नाही. छांदोग्यात ज्या देवकीपुत्राचा उल्लेख आहे, तो वसुदेवाचा पुत्र कृष्ण नव्हे. कृष्णाची ऐतिहासिकता सिद्ध करण्याकरतां यादवांची जी वंशावळ पुराणकार दाखवितात, ती पोरकट आहे. वेदान्तसूत्रे व पाणिनीचीं सूत्रे यांत वासुदेव व अर्जुन यांचा उल्लेख आढळतो. तो वासुदेव म्हणजे कृष्ण नसून विष्णु व इंद्र या वैदिक देवांचाच तो उल्लेख आहे.

भागवताच्या दशम स्कंधांत असें लिहिलें आहे कीं, कोणी एक पौंड्र राजा आपण वासुदेवाचा अवतार आहों असे सांगत असे, व त्याप्रमाणें त्यानें कृष्णाकडे निरोपही पाठविला होता. त्यावरून वासुदेव हा एक प्राचीन वैदिक देव म्हणून त्यापूर्वीच मानला जात असे, असें उघड दिसतें. शिवाय विष्णुपुराणांत त्याचें वर्णन ब्रह्मपर आहे. म्हणजे जो सर्व पदार्थीत आहे व

त्याच्यामध्ये सर्व पदार्थ आहेत म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात असें म्हटलें आहे. अर्थात् वसुदेवाचा मुलगा तो वासुदेव असे नव्हे. बौद्ध धर्मात बुद्धाच्या जातककथा रचल्या गेल्या व त्या धर्मात बुद्धास विशेष व्यक्तिमाहात्म्य प्राप्त झालें. तें पाहून बाह्यधर्मास अशा एखाद्या केंद्रीभूत दिव्य व्यक्तीची आवश्यकता वाटूं लागली. यामुळें गौतमाप्रमाणे क्षत्रियकुलोत्पन्न आणि धर्मोपदेशक अशा जोड कल्पनेची कृष्णाची कथा रचण्यात आली. अलंकडील उदार मताचे संशोधकसुद्धां या गौप्यगोपनाचा स्फोट करण्यास कचरतात. त्यांच्या कोमल अंतःकरणास हे कार्य मूर्तिभंजकांच्या विध्वंसनासारखे विनाशक स्वरूपाचे वाटते ! परंतु ज्या मूलभूत कृष्णावतारकल्पनेवर इतके असत्य व अनीतिमय धार्मिक वाङ्मय उभारले गेले, ती मूळव्यक्तिच खोटी आहे, हे सिद्ध करण्यांत खरोखर देशाचे महत्कार्य केल्यासारखेच होणार आहे, हे ते जाणत नाहीत. असे पंडित म्हणतात.

वैष्णवधर्माचा मूळ इष्ट देव जो विष्णु त्यास वैदिक वाङ्मयांत विशेष महत्त्व नाही. “ तद्विष्णोः परमं पदं ” याचा वास्तविक अर्थ (विष्णुरूप वामनाच्या त्रिपदकथेवरून) माध्यान्ह कालचा सूर्य इतकाच आहे. विष्णूस परमेश्वर मानूं लागले ते पुढें कृष्णावताराच्या कल्पनेनंतर कृष्ण हा विष्णूचा अवतार या रूपाने होय. आतां कृष्णाची कल्पनाही ऋग्वेदांतूनच घेतली असावी असे दिसते. ऋग्वेदांत [मं ८ सू. १६।१३-१५] कृष्णनामक एका अनार्य योद्ध्याशी इंद्राचे युद्ध होऊन त्याने बृहस्पतीच्या साहाय्याने त्याचा नाश करून मानवी हित साधले असे आहे. ह्याच बीजभूत कथेवरून, बौद्धकालानंतर पूर्वीच्या वैदिकधर्मातील कांहीं आचार नापसंत असलेल्या आर्य लोकांनी, गोवर्धनाचे कथेंत या इंद्रकृष्णयुद्धाचें उद्गें काढून, इंद्राची फजिती झाली, असें दाखविलें आहे. यादव हे मूळचे दास किंवा अनार्यच होत. कौरव-पांडवांची कथा तर धादांत खोटी दिसते. अशा असंबद्ध कथा ज्यांत मनसोक्त वर्णिल्या आहेत, त्या महाभारतास आपण अवघ्या दोन पिढ्यांच्या पूर्वीपर्यंत इतिहास म्हणत आलो, हे आपल्या पूर्वजांचें केवढें अज्ञान होय ! खरोखर ज्यांस नीतिशास्त्र व पदार्थविज्ञान यांचें यत्किंचित् ज्ञान आहे, त्यांस या ग्रंथांत खुळचट व अडाणी लोकांच्या मनरंजनाकरितां दुष्परिणामकारक अशा रचलेल्या आवरट माकड कथा

आढळतील. आणि ही गोष्ट नवयुगधारी राजा राममोहन राय यांनी व्यासांच्या मुखानेच सिद्ध केली आहे. ते व्यासच या कथा मनःकल्पित आहेत, अशी [मयै व प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च] प्रारंभी प्रस्तावना करतात, हें त्यांनीच प्रथम उघड केले.

याप्रमाणे पुराणांतील कथा असंबद्ध व आचरट असल्या, तरी पंडित म्हणतात की, त्यांतील कांहीं विधाने सत्य मानलीं असती; परंतु त्यास इतर देशांच्या समकालीन इतिहासाचा दुजोरा मिळत नाही. हिंदुस्थानच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासाचे पहिले पाच विभाग पाहिले तर (१) इ. सनापूर्वी २००० ते १००० हा मंत्रसंहिता, शतपथब्राह्मण आणि बृहदारण्यक यांचा काल; (२) इ. सनापूर्वी १००० ते ५०० इतर ब्राह्मण व उपनिषदे; (३) इ. सनापूर्वी ५०० ते २०० सूत्रकाल; (४) इ. सनापूर्वी २०० ते इ. स. ५०० धर्मशास्त्र व पथविशिष्ट उपनिषदे; (५) इ. स. ५०० ते १००० पौराणिक काल; असे कालविभाग पडतात. या कालातील वाङ्मयात कांहीं उपनिषदांनी सूर्य, कोणी वायु, कोणी रुद्र अशा नांवांनी परमेश्वराची उपासना सांगितली आहे. परंतु ते वैदिक देव ऐतिहासिक पुरुष नव्हतेच. पुढील ब्राह्मण, उपनिषदे यांत कुरु, पांचाल, धृतराष्ट्र, विचित्रवीर्य, परिक्षितीचा पुत्र जन्मजय, देवकी-सुत इत्यादि नावे आढळतात. पण त्यात भारती युद्धाचे नांवही नाही. पाणिनीच्या सूत्रांतही या महायुद्धाचा नुसता उल्लेखही नाही. बौद्धिक सुत्तांत कृष्ण हा एक सामान्य असुर होता, असा तुच्छतेनेच उल्लेख आहे. त्यांतही भारतीय युद्ध अनुलिखितच राहिले. त्यानंतरच्या धर्मशास्त्राच्या विभागांत पातंजलीने प्रथम कृष्ण-पांडवकथेचा उल्लेख केला आहे.

ह्यावरून आणि भारतकथेतील साम्राज्याच्या वर्णनावरून ती कल्पना लेखकांनी, ग्रीकांची हिंदुस्थानावर स्वारी झाली, त्यानंतर अशोकाच्या साम्राज्यावरून घेतली असली पाहिजे. तत्पूर्वी मनुसही साम्राज्याची किंवा भारतीय युद्धाची कल्पना नव्हती. आतां अशा या मूलभारतांतही कृष्णाचा संबंध फारच थोडा होता. तोही एक मुत्सद्दी इतकाच होता. अवतारी पुरुष म्हणून नव्हता. अर्थात् भगवद्गीता आणि दुसऱ्या गीता या महाभारतांत बऱ्याच माणून घुसडलेल्या आहेत. त्यांत ज्या संस्कृतीचें वर्णन आले आहे, तें फार पुढील काल दर्शवितें. इ.सनापूर्वी ३०० वर्षांवर मेगॅस्थानीस हा

ग्रीक वकील चंद्रगुप्ताच्या दरबारी होता. त्याने हिराक्यूलीस याची भक्ति मथुरा (Methora) व कृष्णपूर (Kleisobora) येथील लोक करित असत, असे म्हटले आहे. यावरून कृष्ण हा ग्रीकांचा हिराक्यूलसच असावा, कारण अशा परराष्ट्रांतून देवाच्या कल्पना घेण्याची पूर्वापार चाल आहे. किंवा ऋग्वेदांत एक अनार्य कृष्णयोद्धा व एक कृष्णसूक्तकार ऋषि असल्याचा उल्लेख आहे, त्या दोन्ही कल्पना एकत्र करून बौद्धकालानंतर कोणी तरी ही कृष्णकथा रचली आहे; व ती रचण्याची स्फूर्ति किंवा आवश्यकता बौद्धधर्मातील केद्रीभूत अशा गौतमबुद्ध या ऐतिहासिक महान् व्यक्तीवरून सुचली आहे. याप्रमाणे भागवतधर्मातील कित्येक उत्कृष्ट उपदेश व त्या पंथाच्या अग्रभागी असलेली कृष्ण ही व्यक्ति, असे सारेच बौद्धधर्मातून चोरून घेतलेले आहे. म्हणजे वासुदेव कृष्णाने भागवतधर्म उपदेशिला असे झाले नसून, भागवतधर्मानेच उलट हा एक तोतया कृष्ण बनविला आहे. कारण पूर्वीचा याशिकांचा वैदिकधर्म नाहीसा झाला, व औपनिषदिक ब्रह्मवादही सामान्य लोकांस निरुपयोगी ठरला, तेव्हां शून्यवादापर्यंत मजल गेली; असे पाहून बिस्फळित झालेल्या ब्राह्मणधर्माच्या पुरस्कर्त्यांनी वैदिक ईश्वरवादाची पुन्हा जुळवाजुळव करण्यासाठी वासुदेव-कृष्ण ही एक कल्पित व्यक्ति उभी करून त्याच्या ठिकाणी सर्व कल्याणगुण मानले असे दिसते.

ह्याप्रमाणे कृष्ण काय किंवा विष्णु काय ह्या खऱ्या ऐतिहासिक व्यक्ति नव्हत; त्यांचे वर्णन कल्पनामय आहे, हे अजाण व अविचारी लोकांच्या लक्षांत येत नाही. एखाद्या तत्त्वाच्या ठिकाणी पुरुषकल्पना करून त्याचे वर्णन करण्याची पद्धत उपनिषदे व पुराणे यांत ठिकठिकाणी आढळते. मंडुक उपनिषद्, गीता, भागवत, (१२।१।१-२०) विष्णुपुराण (२२।१) यांत परमेश्वराच्या विराट किंवा चतुर्भुज अशा स्वरूपाची वर्णने लाक्षणिक व रूपकात्मक आढळतात, यावरून विष्णु, कृष्ण इत्यादि पौराणिक व वैदिक देव ह्या अमूर्त कल्पना होत, असे स्पष्ट दिसते. त्रिमूर्तीची कल्पनाही छांदोग्यांतील तेज, आप आणि अन्न या त्रिगुणात्मक कल्पनेवर बसविलेली, आहे. पुराणांतील वर्णने अशी काव्यमय आहेत. त्या काळी भौतिकशास्त्रे नव्हती. आणि जे कांहीं तत्त्वज्ञान होते त्यांतही तर्कपद्धति व विचाराची बारकाई नव्हती.

भक्तिशास्त्र हें वेदान्तापेक्षा अधिक सुधारलेले व व्यवहार्य आहे, असे कोणी

मानतात; पण ते खरे नाही. भक्तिशास्त्रांतील ईश्वरी अवताराची कल्पना वेदान्तांतील जीवेश्वराचें ऐक्य या वेडगळ कल्पनेवरच रचलेली आहे. वस्तुतः भक्ति व उपासना द्वैतावांचून संभवतच नाही. परंतु वैष्णवधर्माच्या मुख्य पुराणांतून अद्वैतवादालाच मिठी मारली आहे. अनंत अशा परमात्म्याशी अमर अशा जीवात्म्याचें सप्रचीत असें जे द्वैतात्मक ऐक्य खिस्ती धर्मात वर्णिलें आहे, ती खऱ्या भक्तीची कल्पना मूळ वैष्णवधर्मात मुळाच नाही. वैष्णवधर्माची भक्तीची कल्पना विष्णु व भागवत पुराणांतील कित्येक स्तुतिपर स्तोत्रांत आहे. वस्तुतः ती प्रार्थनास्तोत्रेही पद्धतशीर नाहीत. त्यांत कांहीं तरी अव्यवस्थित विचार व कल्पना आहेत. तत्त्वविवेकाचें तर नांवही नाही ! कित्येकांत तर परमतखंडनाचा मोहही अनावर झाला आहे. त्यावरून ह्या स्तोत्रकारांच्या ठिकाणीं शुद्ध आत्मप्रचीतीचा वानवाच दिसतो. त्यांनीं स्तोत्रातील अद्वैत कल्पना उपनिषदांतून नुसती उतरून घेतली आहे. झालें. ह्यांत स्वतांचा आत्मभाव दिसत नसून अत्यंत अनर्थावह असा सर्वदेवमयत्वभाव मात्र दिसतो. ईश्वराचा अनुभव घडल्यावांचून भक्तीची पूर्तता होत नाही. यासाठीं सर्वाभूतीं भगवद्भावावर त्यांनीं जास्त जोर दिला आहे. परंतु जीवेश्वराचा संबंध दाखविण्यास ज्यांस देहधारी विशिष्ट अवताराची कल्पना काढावी लागली, त्यांस परमेश्वर विशेषेंकरून जीवांच्या ठिकाणीं नित्य संचरलेला आहे, याची नीटशी कल्पनाच नव्हती, हें उघड होते.

ह्या भक्तिसूक्तांत दोन प्रकार आहेत. एक ऐश्वर्य भक्ति व एक मधुर भक्ति. देवाचें ऐश्वर्य वर्णन करावे व त्याच्या सेवेचे दान मागावें, असा प्रार्थनेचा प्रकार खरा; परंतु पूर्ण परब्रह्मास काय कमी आहे, तर त्याची सेवा शक्य होईल ? अर्थात् देवाने निमाण केलेल्या जीवांचीच सेवा ओघास आली. परंतु या मायाबायांच्या मतानें सर्व सृष्टीच मिथ्या असल्यामुळे लोकसेवा ही कल्पनाच अशक्य होते. मग एक सारूप्य मुक्ति मानावी किंवा ईश्वरास मनुष्याप्रमाणेंच देहधारी मानून शारीरिक सेवेस त्यास पात्र करावें, हे दोन ध्येयमार्ग राहिले. त्यांपैकीं दुसऱ्या मार्गाचा वैष्णवांनीं अंगिकार केला.

आतां अवतारांची कल्पना सांग्य व वेदान्त यांवरून काढली असल्यामुळे अवतार म्हणजे पूर्ण परब्रह्म नव्हे, तर त्याचा अंश होय, हेंही मान्य करणें भाग पडलें. भागवतांतील एका श्लोकांत 'कृष्णस्तु भगवाद् स्वयम्' असे

शब्द आहेत खरे; पण ते अगदी तुटक आणि माणून घातल्यासारखे उघड दिसतात. कारण आपल्या उपास्यास परब्रह्माचा अंश मानण्यांत वैष्णवांस कमीपणा बाटूं लागला असावा. पुढें ब्रह्मवैवर्त पुराणाने ही अडचण अगदी दूर केली. आणि कृष्ण हे पूर्ण परब्रह्मच बनले. अशा रीतीने कृष्णाचे ऐश्वर्य अमर्याद वाढवूनच सें पुराण थांबले नाही, त्यांनी माधुर्यभक्तीच्या कल्पनेंतही अत्यंत अचरटपणा केला आणि जारिणीच्या प्रेमात माधुर्य प्रेमाची परिणति दिसते, असे दाखवून त्या कालच्या देशाच्या नैतिक अधःपाताची सीमा दाखविली ! तेथेपासून कृष्णाच्या रासलीला हे एक भक्तिशास्त्रांतील नवीन वाङ्मय बनले. कृष्णाचे हे उघड जारकर्म महाभारतकाली कवीच्या कल्पनेंत नव्हते. कारण, तसें असतें तर शिशुपालाने कृष्णाची निर्भर्त्सना केली, तेव्हां त्या गोष्ठीचा उल्लेख वरचेवर केला असता. राधाकृष्णाचे रास महाभारतांत नाहींत, इतकेच नव्हे तर तेराव्या शतकानंतर केव्हा तरी रचलेल्या भागवतांतही राधेचे नांव नाहीं. एकंदरीत अगदी अलीकडील ब्रह्मवैवर्त पुराणांत रासलीला जितक्या मोकळेपणानें वर्णिल्या आहेत, तशा त्या पूर्वीच्या कोणत्याही पुराणांत नाहींत. च राधेचे तर नांवही नाही; आणि ब्रह्मवैवर्तानें तिसरें एक असे काम केलें कीं, परस्त्रियांशीं केलेला रास कोणाला अनीतिमय वाटूं नये म्हणून गोलोकांत कृष्णाचा त्या स्त्रियांशीं नित्य संबंध होता, असें सांगून, अनीतीचे एक दिव्य शास्त्र बनविले. आणि ह्या अनीतिमय कथांवर अध्यात्मशास्त्रांतील कित्येक कूट्टेही बसविलीं. एक ब्राह्म कृष्णचरित्र सूर्यमालेवर रचले म्हणतात.

असले हे ब्रह्मवैवर्तपुराण अठरा प्रमुख पुराणांतील एक असून नवीन वैष्णव पंथाचेच काय, पण अर्वाचीन हिंदुधर्माचें निदर्शक असें हे पुराण आहे. आतां ह्या पुराणांतील निरनिराळ्या विलासांच्या व वैभवांच्या वर्णनावरून सर्वांनीं मुसलमानी अमदानीचा थाट पाहिला होता, असे उघड दिसतें. तेव्हां तें पंधराव्या शतकाच्या पूर्वीचें असणें शक्य नाहीं. वैष्णवधर्माच्या या विकृत होत चाललेल्या स्वरूपाचा परिणाम उच्च प्रकारच्या मानसिक उपासनेच्या ठिकाणीं मूर्तिपूजा रूढ होण्यांत झाला. ही मूर्तिपूजाही अलीकडीलच आहे. फार काय पण मूर्तिपूजेचें सार्वत्रिक व सर्वमान्य स्वरूप भागवताचे वेळींही नव्हतें. कपिल-देवहुती संवादांत मूर्तिपूजेचा गौणत्वानें उल्लेख केला आहे. पुढें कृष्णउद्बध-संवादांत मूर्तिपूजेस जो मान्यतेचा शिक्का मिळाला आहे, तो

[स्नानालङ्करणप्रेष्ठमर्चार्यामेवतुद्धव—भा. ११।२७।१६] भागवतांत कोणी तरी माणून घातला आहे कारण भागवतकार जर एकच कवि असता तर तो देवहुतीस एक व उदवास त्याच्या अगदीं विरुद्ध असें कसें सांगता ! तात्पर्य, ब्रह्मवैवर्त पुराणानें देव व देवी या दंपतीची पूजाअर्चा देहेंद्रिय-धारी विषयी जनाप्रमाणेच रूढ केली. भागवतांतही जे भक्तिप्रकार सांगितले आहेत, ते गीतेतील प्रकारांपेक्षाही निम्न आहेत. कारण गीतेत कृष्णाला नुसतें विभूतिमन्वच दिले. पण भागवताने तर त्यावर ताण करून विष्णुकृष्ण यांच्या कान्धनिक अकृतीचे ध्यान करण्यास सांगितले. आणि अशा रीतीनें मूर्तिपूजा आवश्यकच केली. आतां भागवतांतील काहीं उपदेशांत (भा. ११।१४) आकारापासून निराकारापर्यंत अशी कल्पनेची सूक्ष्मता आहे; पण त्या निराकाराच्या कल्पनेत अखेर जर उपास्य-उपासकाचे द्वैत रहात नसेल, तर त्या भक्तीत प्रेमादर तो वसा राहणार ! तात्पर्य, भक्तीचा परिपोष व्हावा, म्हणून पुराणकारांनीं कितीही कान्धनिक कथा रचल्या, तरी परिणामी ते वेदांती मायावाद्यांपुढे एक तसभरही गेले नाहीत, हे उघड आहे. दुर्दैवाची गोष्ट आहे की, बंगाली लोकांची भाविक आणि स्त्रैण मने जितकी ह्या वैष्णवधर्मानें भारलेली आहेत, तितकी दुसरी कोणाचीही या मधुरभावांत गुंतली नसतील. रामानुज, माध्व इत्यादि वैष्णव आचार्यांसही खरी तत्त्वदृष्टि दिसत नाहीं आणि चैतन्यांस तर काय म्हणावे, तेच कळत नाहीं !

शेवटीं ह्या वैष्णवधर्माच्या समालोचनांतून पंडितजी तात्पर्य इतकेच काढतात की, (१) काव्याने सत्यधर्माची पूर्तता होत नाहीं. (२) अतिशय थोर व दिव्य दृष्टीचे गौतमबुद्ध यास प्रतियोगी म्हणून वैष्णवानें कान्धनिक कृष्णदेव उभा केला. (३) ते कल्पनाचित्रही ठीक असते तर त्यांनीं [जीज्ञसप्रमणे] कांहीं हित साधले असते. परंतु हे चित्र ज्यांनीं काढले ते खरे पुण्यात्मे नसून नुसतेच कवि होते. त्यांच्या नीतीच्या कल्पना चुकीच्या होत्या. (४) काव्य धां होईना पण त्यास सत्याचा आधार. आत्मप्रतीतीची जोड व तत्त्वज्ञानाचा दुजोरा असला पाहिजे. (५) भक्ति अद्वैत वेदान्तावर उभारणे केव्हांही अशक्य आहे. (६) आजचा वैष्णवधर्म तर केवळ द्वैतीच आहे. (७) सौंदर्य व मधुरभाव यांवर चित्तैकाम्य करणें म्हणजे रूपाची उपासना व विषयकामनेची उत्कंठा होय. (८) धर्मसाधनाच्या प्रारंभ

किंवा अखेरीस केव्हाही नीति सोडतांच येत नाही. धर्मानें नीति सोडली तर तो धर्मच नव्हे. यासाठी व्यक्ति, कुटुंब, समाज, धर्म आणि राजकारण ह्या सर्व बाबतींत एकंदर जीवनाचा नैतिक हेतु व पूर्ण सदाचाराकडे आणि सर्वांगांनी पूर्णत्वप्राप्तीकडे प्रवृत्ति, अशीच खऱ्या भक्ताची अदळ दृष्टि पाहिजे.

दह्यादुधाची चोरी करणाऱ्या कृष्णाला माझ्या घरच्या चपराशाचीही योग्यता नव्हती ! असे राजा राममोहन हे एका पाद्याजवळ बोलले होते. त्या प्रभूच्या अमंगल गीताची समस्या आजच्या साधारण-ब्राह्मांच्या अध्यक्षांनी बरीलप्रमाणे केली आहे. भावनाप्रधान बंगाली लोकांचा अतिरेक हा स्वभावच आहे. तो स्वभाव श्रीकृष्णनिंदेत दिसून आल्यास नवल नाही ! प्रत्यक्ष श्रीकृष्णवताराच्या वेळीं जर शिशुपाल होते, तर आजच्या कलिकालांत त्याची वाण काय ? शिशुपालासारख्या श्रीकृष्णाच्या कट्ट्या द्वेष्ट्यांनही त्याच्या बालपणच्या जारकमाचा (?) उल्लेख केला नाही. यावरून असें उघड होते की, ते जारकर्म मानण्याइतका शिशुपाल अप्रबुद्ध नव्हता. उलट कृष्णाच्या बालक्रीडाचा उल्लेख दरबारी भाषणांत शिशुपालासारख्या मानी राजानें करणे मूर्ख व पोरकटपणाचें दिसत, असेच त्याने मानलें असलें पाहिजे. पण इतकाही विवेक श्रीकृष्णाशीं निष्कारण वैर करणाऱ्या आजकालच्या पंडितब्रुवांत नाही ही अत्यंत उद्वेगजनक स्थिति आहे ! श्रीकृष्णचरित्र-वर्णनांत कर्वांनी कोठे कोठे अतिशयोक्ति व कोठे रूपकात्मक वर्णन केलें आहे ह उघड आहे; परंतु ती अतिशयोक्ति, अभाविक व अहंमन्य अशा बुद्धिवानाशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याही परमार्थास बाधक होणारी नाही, इंग्रजांच्या संसर्गाने ज कित्येक घाणेरडे व अनीतिजन्य रोग इकडे आले आहेत. त्याचप्रमाणे संशोधन आणि चिकित्सा हे पंडुरोगासारखे दोन रोगच आमच्या सुशिक्षिताच्या मार्गे लागले आहेत, असें जे जुने लोक म्हणतात, त्यांत कांहीं सत्यांश आहे, यांत शंका नाही संशोधनाची भूक इतकी नाही आणि फाजील चिकित्सेमुळे कांहींच पचत नाही, असे कित्येक आधुनिक विद्वानांचें झालें आहे !

अशा ह्या पाखंडी मतांतरांना ईश्वर करील, तर आम्हास सविस्तर व मुद्देसुद उत्तरें द्यावयाची आहेत; पण त्यांस येथें स्थलावकाश नाही. त्यासाठी शेवटला तुलनात्मक खंड स्वतंत्रच लिहावयाचा आहे. ईश्वरानें तो पुरा करून घ्यावा; तरच आरंभलेल्या ग्रंथाची सार्थकता आहे. असो.

आमच्या वाचकांपैकी जे वरील विचारांनीं संशयग्रस्त होतील, त्यांस तूर्त आमची इतकीच विनंति आहे कीं, वरील लेखांनीं कोणीही आपला बुद्धिभेद करून घेऊं नये. बुद्धि डोळस ठेवावी हें खरें; पण जेथील दुधावर आम्ही वाढलों तें पवित्र स्थळ पाहण्यासाठीं आईच्या अंगावरचा पदर दूर करावयाचा नाही. बालभाव असेल तोपर्यंतच ते दिसेल. ह्या अलमदुनियेच्या बकाल बाजारांत देवास परोक्षताच प्रिय आहे. यामुळेच ब्राह्मांच्या शंभर वर्षांच्या उपासनांनंतरही अपरोक्षानुभूति अद्याप दूर आहे. हरीच्या सगुण चरित्रांनीं सज्जनवृंद आजपर्यंत डोलतच आलेले आहेत. भागवतामृतही कोणास कडू लागत असेल, त्यास आंगलविद्येचा ज्वर आला आहे, असें खुशाल समजावें. जी कृष्णकथा गाऊन श्रीमद्यास पावन झाले, जी श्रीशुकाचार्यांच्या तोडून निघाली, तत्त्वविवेकांत ब्राह्मपंडितांचीही ही रंग जिरविणारे मधुसूदन-सरस्वति ह्यांना जिची चटक लागली, ब्राह्मांच्या विश्वासांतले धर्मसुधारक कबीर यांनीं “ एक एक गोपीके प्रेममे हो गये कोटि कबीर ! ” असें ज्या शुद्ध प्रेमाचें महात्म्य वर्णन केले, मतसाम्यांत ब्राह्मांच्या अगदींच जवळचे निंबार्क ह्यांनीं ज्या राधाकृष्णभक्तीची ध्वजा अकराव्या बाराव्या शतकांत पुन्हा कायम केली, ब्रह्मानंद केशवचंद्रांचे दुसरे जीवस श्रीचैतन्य प्रभु हे ज्यांत रंगून गेले, महाराष्ट्रीय ब्राह्मांचे आवडते श्रीनिवृत्ति, ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम हे जगद्वंद्य संत ज्या कृष्णलीला गाण्यास कधींच कंटाळले नाहीत, ह्या श्रीकृष्णचरित्राची सूर्यप्रकाशाप्रमाणें दिव्य प्रभा जर कोणास दिसत नसेल, तर त्यांना कांहीं दृष्टीचा विकार आहे, असेंच समजलेलें बरें ! कां अलीकडे दोन पिढ्यांत आम्हांला एकाएकीं जास्त कळूं लागलें असें म्हणायचें ? परंतु असा हा आंगलाईचा कालमहिमा म्हणावा, तर श्रीरामकृष्ण परमहंस आणि श्रीमत् स्वामी विवेकानंद, श्रीरामकृष्णानंद, श्रीरामतीर्थ, श्रीगुलाबराव व श्रीबाबा-भारती, अशा कित्येक आधुनिक संपुरुषांनीं श्रीकृष्णभक्तीचा साक्षात् अनुभव मागच्याच पिढीत घेतला नाही काय ? ईश्वरानें राधाकृष्णरूपानें ज्यांस साक्षात् दर्शन दिलें, असे भाग्यवंत यानवयुगांतही कित्येक आढळतात. मग त्यांच्या दिव्य अनुभवापुढें ह्या ब्राह्ममताची मातब्बरी ती काय ? थिऑसफिस्टांनीं आम्हांस श्रीकृष्णचरित्ररहस्य सांगावें व हिंदु आईबापांच्या पोटीं येऊन

आम्ही श्रीकृष्णनिंदा करायी, हा दैवदुर्विलास नाही काय ? ज्यांची संघटना व निष्ठा पाहून न्यायमूर्ति रानड्यांचा ब्राह्मसांप्रदायाचा अभिमान गलित झाला त्या, प्रेमाने गोपीगीतें व खेळीया गात नेमाने पंढरीस जाणाऱ्या, वारकऱ्यांची नीतिमत्ता व ईशप्रेम याचा कितवा अंश, “ सारीं इंद्रियें मोकळीं टाकून विषय भोगा ” म्हणून सांगणाऱ्या ब्राह्मांत सांपडेल, याची त्यांनीं बारकाईनें तुलना केली आहे काय ? कोण ब्राह्मांच्या नीतीची ही अपूर्वाई ! कोण चिकित्सक बुद्धीचा दुरभिमान ! आणि कोण ही विलक्षण तर्कपद्धति ? थोरांबद्दल अधिक काय लिहावें, पण पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषणांसारख्या पुरुषाने इतके बेजबाबदारपणे कांहींतरी लिहावें, याचे आम्हांस फारच आश्चर्य वाटतें ! बरील लेखांत त्यांनीं कालगणना, धर्मरहस्य व भक्तानुभव यांबद्दल आपलें इतकें अज्ञान प्रगट केले आहे कीं, त्यांतील फोलपणा थोडा विचार केला असतां कोणासही सहज कळून येईल.

कालनिर्णयाच्या दृष्टीने श्रीकृष्णाचा काल इ. सनापूर्वी १४०० वर्षे हा आतां अनेक प्रमाणांनीं निश्चित झाला आहे. भागवत पुराणही पंडितजी म्हणतात तितकें अर्वाचीन नाही. याबद्दलही विकृत बुद्धीच्या पाश्चात्य संशोधकांशिवाय व त्यांचें अधानुकरण करणाऱ्या देशी पंडितांशिवाय आतां कोणास शंका राहिली नाही. ब्रह्मपुराणांत व विष्णुपुराणांत रासक्रीडावर्णन आहे. श्रीकृष्णचरित्रांचें रहस्य भगवताच्याच क्रीडारूढ लक्षांत घ्यावे ते बरे.† त्यागानेच अमृतत्वाची प्राप्ती होते, असा उपनिषदांचा अखेरचा सिद्धान्त आहे. कुलदधू स्त्रियांस, गुणांत विनय आणि लज्जा व माणसांत पति ह्या प्राणपेक्षांही प्रिय-वस्तु असतात. त्यांचाही त्याग करण्यास श्रीकृष्णाने सांगितलें, व गोपीनी तें

† (१) ये यथा मां प्रपद्यन्तेतांस्तथैव भजायहम् ॥

अर्थः—जे मला ज्या प्रकारें भजतात, त्यांना मी त्याप्रमाणेच फल देतों.

(२) सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अर्थः—सर्व धर्म सोडून तूं मला एकट्यालाच शरण ये.

(३) अपिचेत्सुदुराचारी भजते मामन्यभाक् साधुरेव स मंतव्यः ।

अर्थः—मोठा दुराचारी कां असेना; मला जर तो अनन्यभावानें भजत आहे, तर तो साधुच समजला पाहिजे.

मानलें, त्या वेळचें तें गोपीचें आत्यंतिक प्रेम पाहून मोठ्या मोठ्या तपोव्रत ऋषींनीं व कवीरासारख्या अर्वाचीन संतांनीं लज्जेनें माना खालीं घातल्या. अश्या त्या दिव्य लोकोत्तर प्रेमाची कल्पना, पाश्चात्य युवयुवतींचे नाचरंग व वशीकरणपद्धति यांसाठीं हपापलेल्या अभागी आधुनिक सुधारकांस कोटून येईल !

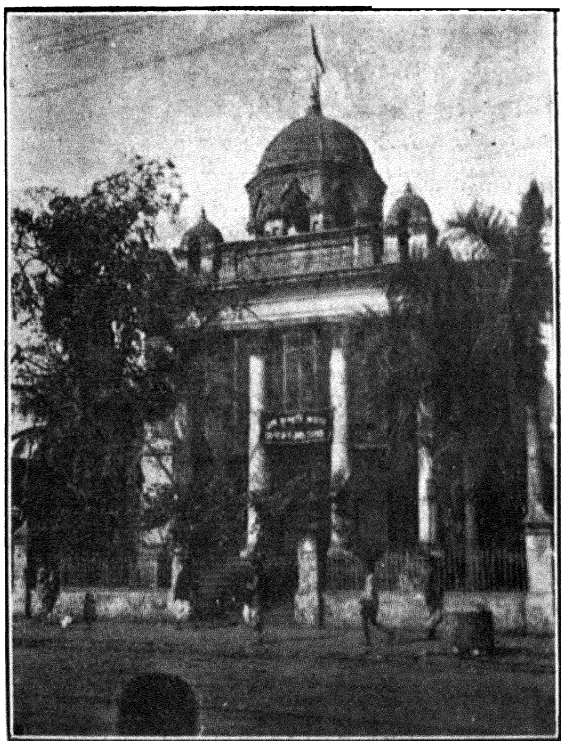
अकराव्या शतकांतील निंबार्क. यांची इष्टदेवता राधा होती, श्रीशुकाचार्य यांचीही इष्टदेवता राधाच होती, म्हणून भागवतांत तिचें नांव त्यांनीं उघड केले नाहीं, अशी वैष्णव संप्रदायांत समजूत आहे. त्यांत बरेच तथ्य दिसतें. श्रीरामकृष्ण परमहंसांनीं एकदां अत्यंत प्रसन्न असतांना श्रीस्वामी विवेकानंद यांस श्रीराधेचें प्रत्यक्ष दर्शन (आपल्याच शरीराचे दिव्य रूपांतर करून) दिल्याचें त्यांच्या चरित्रांत प्रसिद्ध आहे. तसेंच वृंदावन क्षेत्रांतील एका माकडाने स्वामी एकदां यमुनेवर स्नान करीत असतां त्यांची छाटी पळविली, तेव्हां ते तेथील क्षेत्रदेवता जी राधा तिच्यावर दृष्ट झाले, असे पाहून त्या माकडाने ती मुकाट्याने परत आणून दिली. अशी एक विलक्षण कथा, भोळ्याभाबड्या लोकांनीं नव्हे-तर चिकित्सक लेखकांनीं प्रसिद्ध केली आहे. तात्पर्य, श्रीराधादेवी ही भक्तीची परमसीमा होय. ती परपुरुषाशीं (मौजी-बंधनही न झालेल्या बाळकृष्णाशीं) रत झाली, याचा कोणी कांहीं अर्थ करोत; परंतु ज्यांचा देहभाव समूळ नष्ट झाला होता, अशांच्या कथा, विषय-व्यवहारांत वागणाऱ्या आपल्या विकारी मनांस श्रद्धेवांचून पटणे फार कठीण आहे. याची पूर्ण जाणीव ठेवून, अशा कथांस खोट्या अगर निंघ ठरविण्याचें घाडस शहाण्यांनीं तरी करूं नये, हेच योग्य होय.

असो. श्रीकृष्णचरित्राबद्दल ज्यांचे असे हे विचार ते रावण-कुंभकर्ण व नल-नील-जांबुवंतांच्या कथा ज्यांत आहेत त्या रामायणास इसाबनीतीइतकेंही महत्त्व देत नसतील, हें उघड आहे. शितावरून भाताची परीक्षा ह्या न्यायानें पुराणांसंबंधीं साधारणब्राह्मांची प्रामाण्यबुद्धि कशी नष्ट झाली आहे, हें वरील विवेचनावरून कळून येईल.

आतां सदाचार हें एकच प्रामाण्य उरलें. सदाचार म्हणजे प्राचीन कालापासून चालत आलेला देशरिवाज इतकाच अर्थ घेतला, तर तो सदाचार न पाळण्यांतच ब्राह्मांनीं आजपर्यंत भूषण मानलें आहे. परंतु ही आपली मोठीच घोडचूक झाली असें, पाश्चात्यांनीं कान टोंकल्यामुळे, आतां त्यांना

हलुहळू कळून येत आहे. आणि आम्ही पूर्वपरंपरेचा आजपर्यंत धिक्कार केला, यांतच आमचें अपयशाचें बीज आहे, असें ब्राह्मांस आतां कोठें वाटूं लागलें आहे.

असे आहे तरी सदाचार याचा अर्थ असा संकुचित करण्यास ब्राह्म अजूनही तयार असतील असें नाही. सदाचार म्हणजे शहाण्या लोकांचा- अर्थात् साहेब लोकांचा-आचार असाच अर्थ आजपर्यंत त्यांनीं केलेला दिसतो. त्यांचे महाजन म्हणजे साहेब. आणि विलायत हाच त्यांचा पंथ. ह्या साहेब लोकांच्या आचारांचें शुद्धस्वरूप पाहण्याकरितां राजा राममोहन, केशव-चंद्र, शिवनाथशास्त्री असे बहुतेक सर्व ब्राह्म पुढारी विलायतची यात्रा करून आले. कित्येकांनीं आपलीं मुले शिक्षणाच्या निमित्ताने विलायतेसच वाढविली. व कित्येकांनीं त्यांचीं लग्नेही तेथेच केलीं. साहेबांचे रिवाज समजावे व लाजाळूपणा भोडावा, म्हणून कित्येकांनीं आपल्या पडद्यांतल्या बायका बाहेर काढून साहेबांच्या घरीं हिंडवल्या. ह्याप्रकारे त्यांच्या दृष्टीनें त्यांनीं ज्या सदाचारांचें अनुकरण केले त्याचें विस्तृत वर्णन 'सामाजिक सुधारणा' या सदारालाळीं पुढील प्रकरणांतून आम्ही देणार आहोंत. म्हणून हा साधारण-ब्राह्मांचा प्रामाण्यवाद येथेंच खुंटवूं.

साधारण-ब्राह्मसमाज मंदिर-कलकत्ता.

प्रकरण दहावे ब्राह्ममतदर्शन

एकमेवाद्वितीयं व सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, या साधारण-ब्राह्मांच्या दोन आदर्श-वाक्यांचा विचार पूर्वी झाला. आतां त्यांच्या राहिलेल्या दुसऱ्या चार आदर्श-वाक्यावरून असें दिसतें कीं, (ब्रह्मकृपा हि केवलं) ब्रह्मकृपा हेंच त्यांचें साधन आहे. (सत्यमेव जयते) सत्य हें त्यांचें ब्रीद आहे; (धर्मं चर, धर्मात्परं नास्ति) धर्माचरण हेच त्यांचे अनुशासन आहे, आणि (यतो धर्मस्ततो जयः) जेथे धर्म तेथे जय अशी त्यांची फलश्रुति आहे.

एकमेवाद्वितीयं या वचनाप्रमाणें 'ब्रह्मकृपा हि केवलं' यातही सांगणारांनीं जें अनन्यत्व निश्चून सांगितलें आहे, तें जबरदस्त पुरुषार्थवादी अशा ब्राह्मांच्या ठिकाणीं अन्वर्थक आहे, असें वाटत नाही. केशवचंद्रांस कदाचित् कांहीं अंशीं दैववादी म्हणतां येईल पण तितपतही दैववादी साधारण-ब्राह्मांस म्हणतां येणार नाही. माझे हातून पातक घडलें तरी त्याचाही जाब तुम्ही ईश्वरासच विचारा, अशी केशवचंद्रांची निष्ठा असल्याचें ते बोलून दाखवीत. उलट पक्षीं साधारण-ब्राह्म हे आपल्या कर्माचें कर्तृत्व ईश्वराकडे न देतां कर्माचा अधिकार व जबाबदारी आपली आहे असें स्पष्ट मानतात. दुसरें वाक्य 'सत्यमेव जयते' या वचनांतील सत्य या पदाचा अर्थ, उच्चार, विचार, आचार आणि अनुभव यांत मेळ इतका तरी मानला-व पाहिजे. परंतु हा मेळ इतर ब्राह्मांच्या ठिकाणीं राहो, पण अनुष्ठानिक जे ब्राह्म उपदेशक यांच्या ठिकाणींही असावा तसा नसतो, ही गोष्ट त्यांसही नाकबूल नाही. तिसरें वचन 'धर्मं चर, धर्मात्परं नास्ति' यांतही जी धर्माचरणाच्या भेष्टतेची सापेक्षता दर्शविली आहे, ती प्रपंचपरमार्थ एकरूप मानणाऱ्या साधारण-ब्राह्मांच्या ठिकाणीं कांहीं अंशीं निरर्थकच ठरते. इतकें सांगितल्यावर 'यतो धर्मस्ततो जयः' या फलश्रुतीचा अनुभव साधारण-ब्राह्मांच्या ह्या अयशस्वी संस्थेस अद्याप तरी आला नाही, हें सांगावयास नकोच. शिवाय मरणोत्तर स्थितीबद्दल ज्यांची कोणतीच निश्चित भावना नाही, त्यांना

ही फलश्रुति म्हणजे सिद्ध ताइताप्रमाणें एक शब्दालंकारच होय. कारण 'तुरत-दान-महापुण्य' अशी तात्कालिक फलश्रुतीची घर्मेवेडी समजूत साधारण-ब्राह्मांचे ठिकाणीं असेल, असें वाटत नाही. या आमच्या टोटक टीकेस दुसरी बाजू असणें शक्य आहे. आणि त्याचेंच सविस्तर वर्णन आम्ही ब्राह्मलेखकांच्या आधारें यापुढें करणार आहोंत. तें वाचल्यावर आमच्या टीका कितपत समर्पक आहेत, याचा विचार वाचकांनींच करावा. ब्राह्मांचीं हीं आदर्श-वाक्यें साऱ्या जगास आदर्शवत् आहेत यांत शंका नाही. तसेच तीं आम-सात् करून स्वानुभवाच्या पायरीवर नेणे, ही गोष्ट कोणासही अत्यंत दुरापास्तच आहे अर्थान् ब्राह्मांची सर्वसाधारण उन्नति अद्याप त्या आदर्शापर्यंत गेली नसली तरी तेवढ्याने ते निंद्य ठरतात, असा आमच्या लिहिण्यांतला भावार्थ नाही. वेदान्तशास्त्रांतील चार महावाक्यें ज्यांनीं आपल्या अनुभवांत उतरविल्लीं आहेत असे कोट्यवधि वेदान्तानुयायी लोकांत किती थोडे सांपडतील, ह्याची आम्हांस जाणीव आहे. परंतु मतामतांच्या गलबल्यांत हिंदूंना कोंपर-खळ्या मारून जे प्रमुख विद्वान् लोक स्वजनसंमर्दातून बाहेर आले, त्यांची खरी ओळख करून देणें जरूरच आहे. नांवावरून लक्षण कळतेच असें नाही. जाहिरातीवरून औषधीचे गुण ठरत नाहीत. त्याचप्रमाणे आदर्श-वाक्यें सर्वोत्कृष्ट असलीं, तरी संस्था आदर्शवत् झाली आहे काय, हा चिकित्सेचा प्रश्न शिथळ राहतो. व त्याचाच आम्हांस विचार कर्तव्य आहे.

वरील आदर्शवाक्यांचा साधारण-ब्राह्म जो अर्थ करतात, त्यास अनुसरूनच त्यांनीं आपली सांप्रदायिक मतपत्रिका बनविली आहे, ती अशी:—

१ जगाचा कर्ता, भर्ता आणि उद्धरता असा एकच देव आहे. तो अंतर्धामिन् आहे, तो सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, अत्यंत प्रेमळ, न्यायी व पवित्र आहे. तो विभु, शाश्वत आणि आनंदमय आहे.

२ जीवात्मा अमर व अनंत उन्नत होणारा आहे. तो ईश्वरास आपल्या कर्माबद्दल जबाबदार आहे.

३ ईश्वराची सत्य रूपानें मानसिक उपासना करावी. खरें सौख्य व तारण यांच्या प्राप्तीसाठीं ईश्वरोपासना करणें जरूर आहे.

४ ईश्वरावर प्रेम करणें व आयुष्यांतील सर्व व्यवहारांत त्याच्या इच्छे-नुरूप वागणें, हीच खरी उपासना होय.

५ प्रार्थनापूर्वक ईश्वरावर भार टाकणे आणि त्याच्या सान्निध्याची सतत जाणीव बाळगणे, हीच अध्यात्मप्रगतीची साधने आहेत.

६ कोणत्याही कृत्रिम पदार्थाची ईश्वर म्हणून उपासना करू नये. त्याच-प्रमाणे कोणतीही व्यक्ति किंवा ग्रंथ प्रमादरहित व तारणाचे अनन्य साधन मानू नये. परंतु पंथभेद किंवा देशभेद न मानतां सर्व धर्मशास्त्रांच्या व लोकांच्या शिकवणीतील सत्याचा आदरपूर्वक स्वीकार करावा.

७ ईश्वराचे पितृत्व, मानवाचे बंधुत्व आणि प्राणिमात्रांवर दया, हेच सत्यधर्माचे रहस्य आहे.

८ ईश्वर पुण्याचे बक्षीस देतो व पापाबद्दल शासन करतो. ते शासन उपायरूप असून कायमचे नसते.

९ पापापासून स्वतःचा पश्चात्तापपूर्वक निवृत्ति हे एकच पापाचे प्रायश्चित्त आहे. ज्ञान, सत्त्व आणि पावित्र्य या गुणांत ईश्वराशी ऐक्य पावणे हेच खरे तारण होय.

वास्तविक मतस्वातंत्र्य हाच साधारण-ब्राह्मसंस्थेचा विशेष आहे. परंतु धर्मसंप्रदाय म्हटला म्हणजे या स्वातंत्र्यास कांही तरी मर्यादा असावीच लागते. म्हणून साधारण-ब्राह्मसमाजांत दाखल होताना नवीन सांप्रदायिकांस जे लिहून द्यावे लागते ते असे:—

ईश्वराचे अस्तित्व, मानवी जीवात्म्याची अनंत उन्नति व अमरत्व आणि उपासनेची आवश्यकता या गोष्टींवर माझा भरंदासा आहे, आणि उलट पक्षी कोणत्याही सृष्ट वस्तूस अगर व्यक्तीस मी ईश्वर मानीत नाही, किंवा मानवांच्या तारणार्थ जीवेश्वरांमधील मध्यस्थ असा कोणी असू शकेल, असा माझा विश्वास नाही.

एका सत्यदेवाची, प्रेम आणि सेवा यांचे द्वारे, उपासना करणे, ब्राह्म-धर्म-तत्त्वांचा प्रसार करणे, श्रेय आणि प्रेय संपादण्यांत ब्राह्मबंधूस व इतरांस मदत करणे आणि ब्राह्म संस्थेची व्यवस्था सनदशीर पद्धतीने चालविणे, हा जो साधारण-ब्राह्मसमाजाचा उद्देश; त्याच्याशी माझी सहानुभूति आहे; व त्या उद्देशाच्या सिद्धयर्थ माझ्याच्याने होईल ती मदत करण्यास मी तयार आहे.

माझी वर्तणूक सुधारावी व मी नेमाने ईश्वरोपासना करावी असा मी मनःपूर्वक प्रयत्न करीत आहे.

माझे कौटुंबिक व इतर सर्व धार्मिक विधि, मूर्तिपूजा व जातिभेद न करतां, मी ब्राह्म-तत्त्वाप्रमाणें करण्यास तयार आहे.

माझें अठरावें वर्ष पुरें होऊन गेलें आहे.

साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठीं मी खालीलप्रमाणें मासिक अगर वार्षिक वर्गणी देतो.

वरील मजकुराच्या अर्जाच्या खालीं सांप्रदायिकांपैकीं सूचक व अनुमोदकांच्या सहा असतात. आणि नंतर त्या अर्जाचा संस्थेकडून रीतसर विचार होतो.

येथपर्यंतच्या मजकुरावरून साधारण-ब्राह्मांच्या मतांची कल्पना स्थूल-मानानें वाचकांस आलीच असेल. तरी हा ग्रंथ सांप्रदायिक नसून विवेचक पद्धतीनें लिहिण्यास घेतला असल्यामुळे ह्या ब्रह्म-मतांचा विस्तारपूर्वक विचार करणें जरूर आहे. ह्या प्रकरणांत आम्ही ब्रह्म व जीव यांसंबंधींच ब्राह्मांचा सांप्रदायिक विचार सांगणार आहोंत. बाकीच्या मतांचा विचार पुढें क्रमशः येईल.

ब्राह्मांपैकीं कांहीं पंडितांच्या तात्त्विक विचारसरणीचा स्थूलमानाने पूर्वी विचार झाला आहे. आतां धर्माच्या मूलभूत सिद्धान्ताबद्दल त्यांचें सामाजिक म्हणणें काय आहे, त्याचा विचार विशेषेकरून हेमचंद्र सरकार यांच्या पुस्तकां-वरून पाहूं. प्रथम ईश्वराचें स्वरूपलक्षण ठरविताना तो श्रेय आहे कीं अश्रेय आहे, तो सगुण आहे कीं निर्गुण आहे, तसेच तो सृष्टीच्या पर आहे कीं सृष्टींत ओतप्रोत भरलेला आहे, असे तीन प्रश्न त्यांच्यापुढें आले. पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीं असें ठरविलें कीं, ज्याप्रमाणें आकाशाची अंतिम सीमा

* नाहं मन्ये मुवेदेति नो न वेदेति वेद च,
योनस्तद्वेव तद्वेद नो न वेदेति वेद च ।

भावार्थः—मला तें (ब्रह्म) नीट समजलें आहे असें नाहीं. मला तें समजलें नाहीं असेंही नाहीं. मला तें समजलें असूनही समजलें नाहीं, या सिद्धान्तवत् वाक्याचा अर्थ ज्याला समजला, त्यालाच तें समजलें. हेमचंद्र सरकार यांस हें पटलें असलें, तरी पंडित सीतानाथ यांचा तत्त्वविचार यादून भिन्न आहे, हें सुश वाचकांस सांगावयास नकोच.

आपल्याला न कळली तरी आपल्याला आकाश म्हणजे काय तें कळतें, त्याचप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपाचें पूर्णपणे आकलन होणे मानवी बुद्धीस अशक्य असले, तरी ते शून्यवत् वाटत नाहीं. अर्थात् ते अज्ञेय नाहीं. तसें ते पूर्णपणें ज्ञेयही नाहीं.

ब्रह्म सगुण आहे कीं निर्गुण आहे, ह्याचाही विचार ब्राह्म वरीलप्रमाणें सापेक्षतेनच करतात. ते म्हणतात कीं, प्रेम, क्षमा, दया इत्यादि कल्याणगुण आपणांस श्रेष्ठ वाटतात, त्यावरूनच ते गुण दैवि आहेत. ईश्वराचे पूर्ण स्वरूप जरी आपल्याला न कळले, तरी जे गुण मनुष्यांत आपल्याला स्पृहणीय वाटतात ते प्रेम, क्षमा, दया इत्यादि गुण ईश्वराच्या ठिकाणी असलेच पाहिजेत, अशी आपली खातरी होते. अशा रीतीने ईश्वर हा सगुण ठरतो; परंतु तो अशा रीतीने सकलकल्याणगुणसमन्वित असला तरी तो त्या गुणांनीं मर्यादित झालेला नाहीं. तो गुणातीत आहे. म्हणून ह्याअर्थी त्यास निर्गुणही म्हणतां येईल. सत्, चित्, आनन्द हे त्याचे तीन गुण ठळक, सार्थ व खरे आहेत. त्या केवळ कल्पना नव्हत. तसेच दुसऱ्या अर्थी त्या गुणांची व्याप्ति किंबहुना त्या गुणांचे पूर्ण स्वरूप कल्पनातीत आहे. (ब्रह्म निर्गुण आणि ईश्वर सगुण असा भेद ब्राह्म मानीत नाहींत यामुळे त्यांच्या दृष्टीने केवळ, ब्रह्म, ईश्वर, परमपुरुष देव, परमात्मा हे शब्द सन्मानार्थीच आहेत.)

ईश्वर सृष्टींत सर्वत्र अनुस्यूत आहे कीं सृष्टीच्या पर आहे. याचाही निर्णय त्यांनीं वरील धोरणाने केला आहे. सृष्टीच्या पलीकडे राहून सृष्टि निर्माण करणारा, असे ईश्वराचे स्वरूप त्यांस मान्य नाहीं. ईश्वर सृष्टींत ओतप्रोत भरलेलाच आहे. परंतु तो सृष्टीने मर्यादित झालेला नाहीं, त्याअर्थी तो सृष्टीच्या पलीकडेही आहेच. अशा रीतीने जो अज्ञेय असून ज्ञेय आहे, गुणातीत असून सगुण आहे, आणि सृष्टीच्या पर असून सृष्टींतही आहे, अशा त्या परमात्म्याची व्याख्या करतां येणें शक्य नाहीं. त्याचें स्वरूप कवळ कार्यानुमेय आहे. त्याची व्याख्याच करावयाची तर फार तर इतकेच म्हणतां येईल कीं:—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति

यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत् ब्रह्म ।

भावार्थः— ज्याच्यांतून ह्या वस्तु निर्माण होतात, ज्याच्यांत त्या राहतात, आणि येथून गेल्यावर ज्याच्यांत त्या विराम पावतात, तोच ईश्वर होय. अशा

त्या विश्वाला अधिष्ठानरूप असलेल्या ब्रह्माचे साकल्याने आपल्याला ज्ञान होणे अशक्य आहे. तरी मानवी आकांक्षा तृप्त होण्यापुरतें आपल्याला त्याचें स्वरूप कळतें. जसें ब्रह्माचें सद्रूप तसेच त्याचे चिद्रूपही कळते. हें ब्रह्माधिष्ठान जड नाही. कारण तृणांकुरापासून तो खगोलापर्यंत आणि क्षणभंगुर कीटकापासून मानवी इतिहासाच्या दीर्घ नाटकापर्यंत सर्व दृश्य, चैतन्यानें भरले आहे. तसेच सत्य, न्याय, पावित्र्य इत्यादि कल्याणगुणांचें संवर्धन व्हावें, अशी ज्याअर्थी सृष्टिकर्त्याची योजना दिसते, त्याअर्थी ईश्वराचा प्रेम किंवा आनंद हा तिसरा गुणही अनुभवास येतो.* ह्याप्रमाणें ईश्वरासंबंधी जीवाचे बौद्धिक, भावनात्मक, आणि नैतिक अनुभव आहेत. विश्वात्मा, जीवात्मा, व मानवी जगाचा कर्ताकरविता तोच आहे.† (१) तो एक सद्रूप आहे. विश्व हे छायांरूप आहे, तो निर्विकार आहे, बाकीचे सर्व क्षणभंगुर आहे. (२) तो ज्ञाननिधि आहे. त्याचेच ज्ञान सर्वत्र व्यक्त झाले आहे. (३) तो एकच अनंत आहे. बाकी सर्व सांत आहे. (४) तो आनंदरूप आहे. त्याच्या आराधनेनें दिव्य आनंद प्राप्त होतो. (५) तो क्षमाशील आहे. त्याच्या क्षमेचाच आपल्या पापी जीवनास आधार आहे. (६) तो एकच आहे. सर्व पदार्थ त्याचे एकत्वच दर्शवितात. (७) तो पवित्र आहे. जो सद्भावनेनें त्याच्या पवित्र नामाचें स्मरण करतो, तो पवित्र होतो. असा हा सतगुणात्मक ईश्वर म्हणजे ब्राह्मपंथाने आपला म्हणून मानलेला एक ईश्वर असे नव्हे, हें ईश्वराचे स्वरूपलक्षण×अपूर्ण आहे खरे; पण ते तसे असणे हे अपरिहार्य आहे. ह्या लक्षणांतील अनंतत्व आणि अद्वितीयत्वही सहजसिद्ध आहे.

* आनंदादयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

† नित्यो नित्यानाम् चेतनश्चेतनानामेको बहुनाम योनिदधाति कामान् तमात्मस्थं,

× सत्यं ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म आनंदरूपममृतं यद्विभाति शान्तं शिवमद्वैतम् शुद्धम् अपापविद्धम् ।

Brahmoism, Philosophy of Brahmoism, The Fundamental Principle of Brahmoism, The Religion of the Brahma Samaj, अशा ब्राह्मांच्या अनेक पुस्तकांतील वर्णनांत सूक्ष्मविरोध आहे. तो आम्हांसही टाळणें शक्य नाही.

आत्मस्फूर्ति ही सर्व ज्ञानाच्या मूलभूत आहे, ती व्यापक आहे. आखिल वदार्थ दृश्य म्हणूनच जाणले जातात. दृश्य आणि द्रष्टा हे सापेक्ष आहेत. अर्थात् दृश्यदर्शनांत दृश्याबरोबर दृष्टा हा आपणांसही पाहत असतो. सर्व दृश्य अथवा ज्ञेय पदार्थ दिवकालाधीन म्हणजे त्यांच्या पोटांतच आहेत. आणि अशा दिवकालांसही दृश्यरूपाने आपणांसहित पाहणारा तो एकच ज्ञाता असल्यामुळे तो परमपुरुष दिवकालातीत म्हणजे अनंत, सर्वज्ञ व अद्वितीय आहे. हे ब्रह्मस्वरूपासंबंधी तात्त्विक विवेचन पूर्वी आलेच आहे. अर्थात् त्यावरून ब्राह्मास ईश्वराचे अवतार व मूर्ति अमान्य आहेत, हे वेगळें सांगावयास नको.

ह्याप्रमाणे ईश्वराचा विचार झाल्यावर आतां जीवासंबंधी ब्राह्माचा विचार पाहूं. * हा विचार करित असताही त्यांस दक्षिणोत्तर ध्रुवांप्रमाणे दोन बाजूंस दोन विरोधी मते आढळलीं. पाश्चिमात्य जडवाद्यांनीं जीवचैतन्यास जणुं यंत्रां-तील गतीप्रमाणे जडोद्भव मानले. आणि वेदान्त्यांनीं तर जीवास केवळ भ्रमरूप मानले. परंतु ब्राह्मांनीं हीं दोन्ही टोके सोडून अहंप्रत्ययवान् जीवास सत्य मानलें. तसेच जीवास जन्म म्हणजे आरंभ असूनही त्यास अंत नाही, असे जीवाचे अमृतत्व त्यांनीं मानले आहे. मृत्यु हा शरीरास आहे. पण त्यानंतरही आपण कोठे तरी असूच अशी सार्वत्रिक दृढ श्रद्धा असतेच. ज्यास आरंभ झाला, त्याचा अंत होतो, असा जड सृष्टीचा वास्तविक नियम नाही. नियम उलट आहे. एकदां उत्पन्न झालेली गति प्रतिबंध नसल्यास अनंत काल तशीच रहावी, हाच निसर्गाचा नियम आहे. जड पदार्थांच्या ठिकाणीं गुरुत्वाकर्षणाचा धर्म कधीं तरी उत्पन्न झाला असेल, परंतु त्यामुळे त्या धर्माचा शेवटही होईल, ही कल्पना मात्र संभवत नाही. जड सृष्टीचाही अत्यंत विनाश संभवत नाही. मग अध्यात्मसृष्टीचा कसा संभवे ? जडसृष्टीतील क्षय पावणारी परिमाण-मर्यादा अध्यात्मसृष्टीत नाही. तसेच वापरांमुळे झीज हा जडसृष्टीचा नियम अध्यात्मसृष्टीस लागू नसून, त्यागांत वाढ किंवा समृद्धि, असा उलट नियम आहे तसेच मानवी बुद्धीची पोहोच, त्याच्या अंतःकरणाची खोली आणि त्याच्या इच्छाशक्तीचें ऐश्वर्य, हे सारे उदात्त गुणधर्म मनुष्याच्या इहलोकींच्या

* यांतही मधून मधून थोडा विरोधाभास आहे.

आयुष्याच्या लघुतेशी अत्यंत विसंगत दिसतात. जगांत उघड उघड वडणाऱ्या पापाची व अन्यायाची निष्कृति आपणांस ज्याअर्थी येथेच पाहण्यास मिळत नाही, त्याअर्थी, ती पुढें केव्हां तरी झाली पाहिजे. अखेर सत्यास जय व असत्यास पारिपत्य हा येथें मृत्युलोकीं कधीं कधीं अनुभवास न येणारा सिद्धान्त निरपवाद आहे, असे अज्ञात भविष्य काळाकडे दृष्टि ठेवून आपण निश्चयानें सांगू शकतो. पुण्यात्मे व पापात्मे ह्यांस मृत्यु ही एकच अखेरची गति असेल, तर सदसद्विवेकबुद्धि हें एक थोतांडच ठरेल. तात्पर्य, आपल्या ह्या जन्मीच्या बौद्धिक, नैतिक व आध्यात्मिक जीवनाची सार्थकता व फल-श्रुति जेथे होईल, असें कोणत्या तरी अज्ञातस्वरूपांत आपले जीवन मृत्यु-नंतरही असलेच पाहिजे. शाश्वत आणि अनंत असा जो परमात्मा तोच तत्त्वतः एकरूप अशा जीवात्म्याच्या अमृतत्वाचा सर्वांत सबळ पुरावा होय. जीवात्मा मूळच्या अपूर्ण स्थितीतून ब्रह्माच्या पूर्णस्थितीकडे सतत उन्नत होत जात असतो, असें ब्राह्मांचे मत आहे. अर्थात् तसे होण्यास तो अमरत्व मानला पाहिजे. असा उन्नत होणारा जीव, अखेर आपणांस जन्म देणाऱ्या परमदयाळु जगत्पित्याच्या अगदीं सन्निध गेला असता, त्या साधक जीवाच्या अहंप्रत्ययाचें नरडें दावून त्या परमेश्वराने त्या जीवाचा घात करणें, म्हणजे त्यास पार नाहीसा करणें, (ब्रह्मांत जीवात्मा लीन होणें) ही गोष्ट कल्पनेस असंयद्ध व असत्य वाटते. अपूर्णातून पूर्णदशेकडे जीवाने अनंतकाल जात रहावे, परंतु त्यानें पूर्ण कधींच होऊं नये, (कारण पूर्ण वस्तु एकच असणार) हेच जीवाचें अमृतत्व आहे जीव जर ब्रह्मांत लीन म्हणजे समरस होत असेल, तर तें अमृतत्व जीवाचें कसचें ! तें ब्रह्माचेंच अमृतत्व होईल. त्याबद्दल कोणासच शंका नसून तें सिद्ध करीत बसण्याचें प्रयोजनही नाही, असें ब्राह्मांचें मत आहे.

ह्याप्रमाणें जीवाचें अमृतत्व ठरलें, तरी मृत्यूनंतर जीव कोठें, कोणत्या स्थितीत रहातो ह्याबद्दल ब्राह्मांची कांहींच निश्चित भावना नाही. देवेंद्रनाथ प्रभृति कित्येक ब्राह्म, जीवात्मा मृत्यूनंतर अशरीर स्थितीत अनंत उन्नत-दशेस जात असतो, असें म्हणतात; व आजही बहुतेक ब्राह्म तसेच मानतात. पंडित सीतानाथ प्रभृति कांहीं थोडे ब्राह्म जीव, स मरणोत्तर सूक्ष्म शरीर असणें शक्य आहे, असें मानतात, व बाबू प्रतापचंद्रादि फारच थोड्या

ब्राह्मांचा कल जीवास ह्या मृत्युलोकीं पूर्वजन्म व पुनर्जन्म मानण्याकडे दिसतो. आत्म्याची नैतिक उन्नति अणि नैतिक उन्नतीसाठी सामाजिक जीवनाची आवश्यकता, ह्या दोन मुद्द्यावर साधारण-ब्राह्मांचा इतका जोर आहे की, त्या मुद्द्यांचे पूर्ततेसाठी जीवास मरणोत्तर हल्लींसारखे स्थूल शरीर प्राप्त न झालें, तरी जीव हा मरणोत्तरही एक सामाजिक घटक या रूपांतच असला पाहिजे, आणि त्यासाठी त्यास असाच एखादा स्थूल देह नसला, तरी अशाच साधनांचा सूक्ष्म देह तरी असलाच पाहिजे, असे कित्येक मानतात. निदान मनुष्याला मरणोत्तर मनुष्याहून हीन कोटींतील जन्म येणे हे त्याच्या अनंत उन्नतीच्या दृष्टीने अशक्य आहे, असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे.

अशा रीतीने जीवात्म्याचे आयुष्य अनंत मानण्यास जे तयार आहेत, तेच ते आयुष्य अनादि म्हणण्यास मात्र तयार नाहीत. इतकेच काय पण ह्या जन्माच्या अगोदरच्या जन्माबद्दलही साधारण-ब्राह्मांची वृत्ति पारच साशंक आहे. पूर्वजन्म न मानल्यास कांहीं जीव जन्मतःच सद्द, सतेज व सुंदर असावेत, व कांहीं पंगु, पतित व पोरके व्हावेत, यात ईश्वराकडे वैषम्य व नैर्घृण्य हे दोष येतात, ह्या मुद्द्यास ते असे उत्तर देतात की, हे वैषम्य एक पूर्वजन्म मानल्यानेच दूर होत नाही. कारण पूर्वजन्मातील वैषम्याचा खुलासा लावण्याकरिता त्याच्या पूर्वी जन्म मानावा लागेल आणि असे करता करतां मूल वैषम्य कसे व केव्हां उत्पन्न झाले, हा प्रश्न तसाच शिष्टक राहील. शिवाय ईश्वराच्या न्यायीपणास्तव पूर्वजन्म मानून इहजन्मीच्या वैषम्याचा परिहार करावा, तर पूर्वजन्मींच्या अपराधांची जीवास आठवणही न देता त्याबद्दल त्यास शिक्षा देणाऱ्या देवाच्या पदरीं अन्याय व अप्रयोज्यपणा इत्यादि अनेक दोष येतील. यासाठी पूर्वजन्माबद्दल नसत्या कल्पना करित न बसतां या जन्मीं आरंभ झालेल्या जीवनाचा पुढील काय तो विचार पहावा व संच सामान्यतः त्यांचें धोरण दिसतें. तथापि पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांच्या मनाचा कल पूर्वजन्म मानण्याकडेच आहे. त्यांचें म्हणणें असें आहे की, पूर्व पापांचें स्मरण व्यष्टिमनास नसलें तरी तें समष्टिमनास असतें व तीं दोन्ही मनें तत्त्वतः एकच असल्यामुळें बरील दोष रहात नाही. तात्पर्य, जीवात्म्याची सतत उन्नतिच होत जाणार ह्या एका सिद्धान्ताबद्दल मात्र सर्वसाधारण-ब्राह्मांची एकवाक्यता आहे. बाकी मुद्द्यांसंबंधी वाटेल त्यानें पटेल तें मानावें, अशीच

त्यांच्या विचारांची अनिश्चित स्थिति आहे. त्यांचे विश्वासांतले पाश्चात्य भौतिक शास्त्रज्ञ अलीकडे परलोकविद्येबद्दल शास्त्रीय संशोधन करू लागले आहेत. त्यांच्या प्रकाशानें ह्या जन्मपरंपरेच्या वादावर काय प्रकाश पडतो, इकडे कित्येक ब्राह्मांचें लक्ष लागलें आहे. तथापि तो परलोकवाद त्यांस पटणें तूर्त तरी दुरापास्तच आहे. परलोकविद्येसारख्या कांहीशा अतींद्रिय व अद्भुत वादावर (पाहिजे तर भूतवादावर म्हणा) साधारण-ब्राह्मांसारख्या बौद्धिक व व्यावहारिक दृष्टीच्या समाजाची निष्ठा बसणें कठीण आहे. ते मुख्यतः ह्या जन्मापुरताच विचार करतात आणि असें निश्चित ठरवितात कीं, (१) जीवात्मा व परमात्मा तत्त्वतः एक असले तरी स्वरूपतः भिन्न आहेत; (२) तसेच जीवात्म्याचे जीवन परमात्म्याचे कृपेवर अवलंबून असले तरी कार्याकार्य ठरविणे व करणे याबाबद त्यास स्वातंत्र्य आहे; (३) जीवात्मा कांहीं करो त्याची सतत उन्नतिच होत जाणार हा सिद्धान्त निरपवाद आहे. पण जीवात्म्याची उन्नति कितीही झाली तरी तो परमात्मरूप होणें मात्र कधीच शक्य नाहीं. असे म्हणणे विरोधपूर्ण आहे खरे, पण असा हा विरोध हेच ब्राह्ममताचे वैशिष्ट्य आहे. तो विरोध त्यांना विचारांत किंवा व्यवहारांत कोठेच जाणवत नाहीं. प्रपंच-परमार्थांतील विरोधाचा समन्वय ते प्रपंचांत राहून कसा करतात ह्याचें विवेचन पुढील प्रकरणांत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रकरण अकरावें ब्राह्ममतदर्शन

जगीक-प्रपंच-कैवल्य

जीव आणि ईश्वर याचा विचार वरीलप्रमाणे झाल्यावर ब्राह्मांचा जगासंबंधी विचार पहावयाचा राहिला. ब्राह्मांचे ब्रह्म जगाहून वेगळे राहून जग निर्माण करते असे नाही. त्यांचे ब्रह्म पूर्ण आणि अनंत आहे. ते सर्वत्र ओतप्रोत भरले आहे. पण जग आणि जगदीश्वर ही मात्र एक नव्हत. अर्थात् केवळ ब्रह्माधिष्ठानास सोडून, जे नामरूपात्मक अब्रह्म असे जग राहिलेसे भासते—कारण पूर्ण ब्राह्मात दुसरे कांहीं राहिल तर ते ब्रह्म त्या मानाने अपूर्ण होईल—ते तत्त्वशून्यच ठरते. परंतु हे त्यांस कबूल नाही. तात्पर्य, (Deism) केवलेश्वरवाद, (Pantheism) सर्वदेवमयत्ववाद आणि (Subjective Idealism) विषय-विज्ञानवाद, त्याचप्रमाणे क्षणिक विज्ञानवाद व जडाद्वैत हे सर्व वाद नाकबूल करून, (Neo Hegelian Meliorism) केवळ कल्पनावाद्यांचा गोडसा क्रमोत्कर्षवाद स्वीकारून त्यांनी आपल्या इष्ट देवाकरिता किंबहुना आत्मदेवाकरितांच जे प्रपंच-मंदिर उभारले आहे, ते फारच मोहक व मनोहर आहे, यांत शंका नाही. परंतु वैराग्याची ठिणगी षडली नाही, तोंवरच ह्या लाक्षागृहाची शोभा आहे, आणि त्यांत पंचप्राणांची निशा आहे; तथापि हे कळण्यास स्थितप्रज्ञ विदूर जवळ केले पाहिजेत. मग ज्यांस पुरा विवेक नाही, वैराग्य नाही, शमादि संपत्ति नाही, मुमुक्षा नाही, सद्गुरूंची परवा नाही, त्या शब्दपंडितांनी ह्या प्रपंचाचें केलेले वर्णन कसे असेल, हें काय सांगावयास पाहिजे ! एका त्यागानेंच मात्र अमृतत्वाची प्राप्ति होते, असें जाणणाऱ्या वैदिकधर्मी नैराश्यवाद्यांस मात्र तें रुचणार नाही. असो.

सृष्ट्युत्तिकयनाबद्दल औपनिषदिक ऋषि व साधारण-ब्राह्म हे दोघेही सारखेच उदासीन दिसतात. ह्या शंकांमय मायाकार्याची संगति लाबीत बसणे, म्हणजे रज्जूसर्पावरील लहरी मोजून त्याच्या विषाचें अनुमान करण्यासारखेच

ऋर्षीस व्यर्थ वाटलें. आणि आंग्लविद्याविशारदांच्या आवडीच्या बायबलां-
तील सृष्ट्युत्पत्तिकथा उत्क्रान्तिवादानें दुर्ज्ञेय केल्यामुळें तेही त्या भानगडींत
पडले नाहीत. शिवाय ज्यांस पूर्वजन्माबद्दलही आस्था नाही, ते संसारी पंडित
सृष्टीच्या जन्मकथनाच्या उठाठेवींत कां पडतील ! त्यांना जी सृष्टि दिसली त्यांतील
योजना व उत्क्रान्ति पाहून त्यांनीं सृष्टिकर्त्या ईश्वराचे विकास, अस्तित्व व
गुण अनुमित केले. आणि त्या निराकार जगदीश्वराची विश्वमंदिरांत
प्रतिष्ठा केली. इतकी तयारी झाल्यावर त्यांना तीर्थक्षेत्र आणि पर्वण्या यांचें
स्थानमाहात्म्य व कालमाहात्म्य कांहींच वाटेनासें झालें. आरामखुर्चीवर बसलेल्या
ब्राह्माच्या हृदयस्थ जर सदोदित हरि असेल, तर त्याने आराम सोडून कष्ट कां
सोसावे ? आणि शिवाय आपल्या अज्ञानाबद्दल हंसें तरी कां करून घ्यावे ?
त्यांच्या अमर्याद ब्रह्मगोलाचा केद्र ते जेथें बसतील तेथेच जर आहे, तर
ह्या क्षुद्र पामर जीवाला आणखी ते काय पाहिजे ? अशा ह्या स्वयंमन्य केद्रां-
तून ते प्रपंचाचे जे वर्णन करतात, त्याचे दोन नमुने खाली दिले आहेत.

“ आतां आमच्या आध्यात्मिक व प्रापंचिक जीवनांतील भेद नाहीसा झाला.
बोट करावें तिकडे केवळ ब्रह्म संचरल्यामुळे आतां निराशेला जागाच राहिली
नाहीं. मानवी जीवन व संस्था यांस आतां मोठे गंभीर पावित्र्य प्राप्त झालें
आहे. जग ही कांहीं माया नव्हे आणि जीव हे कांहीं आभास नव्हत. मानवी
जन्म ही कांहीं आपत्ति नव्हे; कुटुंब, समाज आणि त्यांतील प्रेमाची व कर्तव्याचीं
प्रिय बंधनें हीं तोडून मोकळे होणें, हे जीवास मुळींच श्रेयस्कर नाहीं. आपण अशा
कांहीं जाळ्यांत अडकलेलों नाहीं, कीं त्यांतून सुटणें यांतच आपला उद्धार
असावा. तसे असेल तर ज्यानें आपल्याला या जाळ्यांत टाकले, तो एक
सैतानच असला पाहिजे. पण पूर्ण परब्रह्माच्या सत्तेत अशा सैतानाला वाबच
नाहीं ! आणि तो दयाळु परमेश्वर आपल्याला कधींच गोत्यांत टाकणार नाहीं.
यासाठीं यापुढें दुःखवादाला कायमची तिलांजलि दिली पाहिजे. आपल्या
पायाखालची भूमि पवित्र आहे. शुद्ध आत्मा हाच ईश्वराचा स्वर्ग आहे. आणि
मानवी गृहस्थाश्रम हीच अत्यंत पवित्र पुण्यभूमि आहे. आपल्या पावित्र्याची
व प्रेमाची वाढ व्हावी, म्हणून पवित्र व प्रेमी ईश्वरानें आपणांस येथें धाडले आहे.
ब्रह्मसाधन करणारानें असें हें जग व समाज सोडून पळून जाण्याचें मुळींच कारण
नाहीं. जेथें जीवाचे आटोकाट प्रयत्न सुरू असून त्याची पारख होत आहे,

जेथे प्रापंचिक संकटें व बंधनें आहेत, आणि सामाजिक कर्तव्यें आणि अडचणी येत आहेत, तें स्थळ म्हणजे या जीवाचें अत्यंत पवित्र असें ब्रह्ममंदिर होय. जेथें आईबाप आणि मुले, पति आणि पत्नी, स्नेही आणि सोदती यांच्या प्रेमाचा अत्यंत सुवासिक धूप रात्रंदिवस जळत आहे, जेथे दुसऱ्याचे दुःख व क्लेश पाहून दया-औदार्यादि उदात्त धर्म जागृत होत आहेत, जेथे सत्-संगतीमुळे पवित्राचरणास मदत होत आहे, त्या गृहस्थाश्रमीच्या कर्तव्यवेदी-पेक्षां कोणती पर्वतावरील गुहा ईश्वराचा साक्षात्कार अधिक स्पष्ट करून देणार आहे ? ”

दुसरे एक विद्वान् ब्राह्म प्रपंचाबद्दल असे म्हणतात कीं, “ संसारी जीव आणि साधु हे दोन वर्ग पूर्वीपासून पृथक् मानण्यांत मोठीच चूक झाली आहे. ह्या साधुवर्गांत कित्येक विषयाच्या अतिसेवनाने विटलेले, कित्येक विषयाच्या उत्कट कामनेचा भंग झाल्यामुळे वैतागलेले व कित्येक वेदान्ताच्या मायावादाला बळी पडून उदासीन झालेले, असे असतात. प्रपंचाच्या क्षेत्रांतून धर्म-क्षेत्रांत जाण्याचे असे हे मार्ग असल्यामुळे, बहुतेक सर्व धर्मसंस्थापकांच्या ह्या विरक्तीचे संस्कार त्यांच्या अनुयायांत पसरून विरागी, संन्यासी, ब्रह्मचारी, पुरोहित आणि धर्मगुरु, ह्यांचा, अडाणी जगाने सन्माननीय म्हणून मानलेला एक मोठा वर्ग निर्माण झालेला आहे. आम्ही म्हणतो की, हे लोक बाह्यतः संसारसुखासंबंधी उदासीन दिसतात खरे; पण कांहीं तुरळक अपवाद सोडून दिल्यास ते प्रपंचासक्त लोकांपेक्षांही अधिक भांडखोर, लोभी, दुष्ट, मूर्ख, व्यसनी आणि विलासी असतात. सांप्रदायिक गुरु, पुरोहित, महंत आणि पंड्ये हीं अशाच लोकांचीं उदाहरणे होत. हिंदुस्थानांत देवळे व मठ यांचा सुकाळ झाला आहे; तसेच येथे धर्मगुरु, साधु आणि संन्यासी हेही असंख्य झाले आहेत, ही गोष्ट आपल्या देशाला भूषणावह नसून, ही भिकेचीं लक्षणें, अधर्माचीं चिन्हे व दुराचाराचीं पेंवे आहेत, यास्तव ह्यांचा जितका लवकर नायनाट होईल तितका ब्राह्मांस इष्ट आहे.”

“ एके बाजूस हे संन्याशांचे संसार आणि दुसऱ्या बाजूस धर्मभोळ्या गृहस्थांकडून भयनिष्ठासि व सुखप्राप्तीकरितां देवांस दिले जाणारे बळी व निरनिराळे भोग, हे पाहिले म्हणजे धर्म व प्रपंच ह्यांची लोकांनीं केलेली फारकत देवास रुजू नाही, संसारी जीवांस धर्माकडे व धर्मक्षेत्रांतिल लोकांस

संसारकाडे जाण्यास तोच भाग पाडीत असतो असे सिद्ध होते. आणि खरोखर सर्व उत्तम धर्मांचें हेंच रहस्य आहे. प्रपंच सोडून परमार्थामागें लागण्याची प्रवृत्ति सत्यधर्मास अत्यंत विरोधीच आहे. आम्हांस मोठी आनंदाची गोष्ट वाटते की, आधुनिक काळांत धार्मिक कर्तव्य व अध्यात्मसंस्कृति यांसंबंधी सुशिक्षित समाजाचा दृष्टिकोन बदलत आहे. धर्म व नीति हीं वास्तविक परस्पर भिन्न नव्हत. तसेच व्यवहार हीच उपासना हा आधुनिक काळचा महामंत्र आहे. आपली प्राचीन परंपराही प्रापंचिक कर्तव्यांस धरूनच आहे. प्रत्येक मानवी प्राण्याला तीन ऋणें मानलीं आहेत. पहिले पितृऋण; हे कुटुंबाची सेवा व सुधारणा करण्याने फिटते. ऋणांचे ऋण हें अध्ययन, अध्यापन व सामाजिक सुधारणा यांनी फिटते. आणि तिसरे देवऋण हे आरोग्यसंरक्षक नियमांच्या पालनाने व इंद्रियांचा निग्रह न करतां सर्व सृष्ट पदार्थांच्या व विषयांच्या विवेकपूर्वक भोगाने फिटलें जाते. कारण एक कवि म्हणतो की, God is paid when man receives, to enjoy is to obey. मनुष्याने घेणे म्हणजेच ईश्वरास दिल्याप्रमाणे आहे. कारण भोग भांगणे यांतच त्याचे आज्ञापालन आहे. सर्व चराचर जग ईश्वराने व्याप्त करावे, आणि दुसऱ्याच्या जिनगीचा लोभ न धरतां ईश्वराने दिलेले आयुष्य ह्या दृष्टीनें सृष्टिसुखात खुशाल भोगावे. असेच ईशोपनिषद् सांगते.”

हे ब्रह्मलेखक पुढें असें वर्णन करतात कीः—“ आपल्या अंतःकरणांत धार्मिक आणि स्वाभाविक असे दोन भेद वाटतात. आपण कसे आहो व कसें असावयास पाहिजे. ह्या दोन भिन्न भावना आपल्या ठिकाणीं दिसतात. आपलें व्यक्तिगत जीवन व सामाजिक जीवन यांत बेगळेपणा वाटतो. निसर्गाचा आपल्याशीं सापत्नभाव जाणवतो; परंतु अध्यात्मदृष्टीने हे सर्व भेद मावळतात. व सर्व सुसंगत असून सारे आपल्या कल्याणाकरतांच आहे, हें कळून येते. सर्व सृष्टीची धडपड जीवोत्पत्तीकरितांच आहे. निसर्गाशीं झगडून जीवांकुर ईश्वरी इच्छेनें वर येतच आहे. ईश्वराचे अध्यात्म तेज मानवी इच्छेंत व उत्साहांत प्रगट होत आहे. मनुष्य हा शक्तीचा पुतळा, उत्साहाची मूर्ति, कर्तृत्वाचा आगर व इच्छाशक्तीचा सांठा आहे. अर्थात् आळस, निरुत्साह, जुन्या चालीरीतींची आवड, शास्त्र व सबयी यांची गुलामगिरी, आचार, प्रचार व लोकमत यांचें बंधन, चिंता, भय,

निराशा व दुःख, हीं सारीं अध्यात्मजीवनास कुपथ्ये आहेत. शक्ति, आनंद आणि प्रकाश (पांडित्य) हींच अध्यात्मजीवनाचीं लक्षणें होत. अशा प्रकारच्या ऐहिक जीवनांत प्रिय पत्नी व मित्र यांच्या आलिंगनांत आणि लाडक्या बालकांच्या चुंबनांत, ईशप्रेमाची साक्ष पटते. सर्व संसारनाटक अमोघ अशा ईश्वरी कृपेनें संपृक्त होते. मग जीव हा आभास नव्हे व जीवन हे स्वप्न नव्हे, असे पटते; सामाजिक रचनेची व नियमांची शोभा वाटते. आणि जगाच्या जाणिवेशीं स्वतांच्या जाणिवेचा मेळ पटतो. भौतिक-शास्त्रेही ईशप्रणित आहेत असें कळते. कला म्हणजे सांतांत अनंताची उतर-लेली छबी दिसते, आणि नीति म्हणजे सक्रिय ब्रह्माचा साक्षात्कार वाटतो. धार्मिक होणे म्हणजे ईश्वराप्रमाणेच पूर्ण होणे होय. ईश्वराचे जगांत प्रत्ययास येणारे सौंदर्य आणि प्रेम स्वर्गीय सुखाचा आनंद देते. मग साधक जीव आपल्या प्रियकर आत्मदेवास म्हणतो कीं:-हे प्रियकरा, मी जर तुजवर योग्य प्रेम केले तर मला दुःखी होण्याचे कारण काय ? तुझा वियोग मला कां वाटावा ? माझ्या सर्व कामनांचा विषय असा तूं नेहमी माझ्या जवळच नाहीस काय ? इंद्रियसेवनांत मला तुझाच अनुभव येत नाही काय ? मधुर पदार्थांच्या सेवनांत तुझ्याच चुंबनाचा लाभ नाही काय ? हे माझ्या प्रिय-तमा, तुझे हे अदृश्य रूप किती मनोहर आहे ! तुझे स्पर्शहीन आलिंगन किती गोड आहे ! तुझे अश्रवणीय आणि अश्रुतगीत किती मधुर आहे ! तूं किती सुंदर आहेस ! तुझे घर किती सुबक आहे. तुझे हे जग किती मनोवेधक आहे ! आणि मला त्वां दिलेले जीवन किती मनोरम आहे ! तुझें स्मित मधुर आहे, तुझे आलिंगन मधुर आहे, तुझे चंद्रसूर्यतारे मधुर (sweet) आहेत ! तुझे प्रेम मधुर आहे. खाली आणि वर सर्व कांहीं मधुर आहे. तूं माधुर्याचा अनंत व अमर्याद सागर आहेस ! ”

हें प्रकरण येथेच तोडून विराम करावा, किंवा हे अवतरण असेंच आणखीही लांबवावें, असा कोणास मोह झाल्यास नवल नाही. परंतु अति गोडाचाही बीट येतो आणि गोड झालें तरी त्यांत असत्याची माशी खपत नाही. त्या-प्रमाणें मूळ लेखकाच्या मधुर भावाचा आम्हांस बीट आला. ज्या ग्रंथांतून बरील विचार घेतले आहेत, त्या ग्रंथांत प्रोफेसरसाहेबांनीं भाषेचा नुसता पाऊस पाडला आहे. आमच्या उत्कंठित लेखणीच्या चोंचींत त्यांपैकीं जे

चार थेंब आले, ते आम्हीं वर दिले आहेत. सदर लेखांत वर्णन केलेल्या प्रेमानंदाचा एकशतांशही अनुभव ज्यांस खरोखर प्रपंचांत येत असेल, ते जिवार धन्य होत ! ज्या संसारास यादवांच्या रामराज्यांत श्रीशानेश्वरांनी इंगळाची शेज म्हटले, तीच या इंग्रजांच्या विसाव्या शतकांत पुष्पशय्या झाली काय ? 'ह्या संसारासारखे दुःख आणीक नाही' असे म्हणणाऱ्या शिःछत्र-पतींच्या राजगुरु समर्थपेशांही आम्ही अधिक समर्थ झालो नव्हे ? आसन्न-मरणस्थितींत आलेल्या या मायभूमीच्या पुत्रात वरील दर्पनात आपले आत्मचरित्र पहाणारे असे हरीचे लाल किती सापडतील ? दुःख, दारिद्र्य, दावे, दैन्य आणि दास्य यांनी 'निरयगति बरी' असे म्हणावयास लावले असता, प्रपंचकैवल्याचे गीत गाणाऱ्याची ही धुंद तरी कोणती ? ह्या ब्राह्मांच्या गोड देवाने बहुत दिले; पण त्यात हे एक टीचभर पोट दिले नसते तर भरे होते ! असे प्रायः घरोघर म्हणण्याची वेळ आली असता, ह्या विद्याविनोदाचे आज प्रयोजन काय ? प्रोफेसरसाहेबांचे जर हे खरोखरच आत्मप्रतीतीचे बोल असतील, तर त्यांच्या या असामान्य कोर्टीतील अनुभवाचा इतरेजनांस काहींच आधार मिळणार नाही, हे तरी त्यांनी समजावयास पाहिजे होते.

‘अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक ।’
अथवा ‘प्रपंच साधुनि परमार्थाचा, जेणें लाहो केला । तो नर भला भला ॥’
अशा उक्तींतील संतांचा खरा आशय तेच जाणोत. पण ह्याच संतांनी स्वतः संसाराची आस्था काडीचीही दाखविली नाही, इतकेच नव्हे तर संसारांत सुख मानणाऱ्यास मूर्खीतला शिरोमणि म्हणण्यासही कमी केले नाही. ही गोष्ट विसरता येत नाही ! ईशसृष्टि हे एक मोठें जगन्नाटक सुरूच आहे. पण त्या नाटकांतही असे हे भाट आणि कवि जे संसाराचे एक उपनाटक रंगवितात त्यांनी जागृतीच्याऐवजी गाफीलपणा येण्याचा मात्र फार संभव आहे ! असा जगांत एकही धर्म नाही, की ज्याने विषयसुखाचा त्याग सांगितला नाही. संसार सुखमय नाही. सुख वाटत असेल तर तो सुखाचा भास आहे. हा अनुभव काहीं आजच्या हिंदुस्थानचा नव्हे. तो सिद्धान्त दिक्कालातीत आहे. आणि त्यांतही हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितीत, अशा गोडीगुलाबीच्या मोहक थापा मारून अननुभवी तरुणांस संसारांत ओढण्याऐवजी शक्य तर ते संसारांत न पडतील असाच जबाबदार

लेखकांनीं उपदेश केला पाहिजे. काल्पनिक प्रेमाच्या आणि सौंदर्याच्या गोष्टी सांगून तरुणांचीं अंतःकरणे अफूबाजाप्रमाणे भ्रांत आणि दुबळीं न करतां तीं विरक्त आणि निस्पृह केलीं पाहिजेत. हळुवार मनाचीं व आर्लिंगन-सुखास लाचावलेलीं अशीं कादंबरीतील पात्रे आतां नको आहेत. मनाचीं कठोर व वज्रप्राय अशीं माणसे पाहिजे आहेत. प्रवृत्तीच्या भाषेत बोलावयाचें तर असंतोषांत उत्कर्षाचे बीज आहे. मग तो उत्कर्ष ऐहिक असो अगर पारमार्थिक असो. निवृत्तीचे रहस्य पहावयाचे तर 'नैराश्यं परमसुखं' हेंच खरें आहे. विषयानंदास ब्रह्मानंद लेखणे म्हणजे सुपुमीस जीवन्मुक्ति म्हणण्याप्रमाणेंच वेडेपणाचे आहे. प्रत्येक वाक्यागणिक अध्यात्मदृष्टि, अध्यात्मदृष्टि (spiritual) असे म्हटल्याने ती दृष्टि येत नाही. वैराग्याच्या दिव्यांतून गेल्यावांचून ती दिव्य दृष्टि कोणासच प्राप्त झालेली नाही. आमचे हे ब्राह्मलेखक शब्दसंपत्तीचे कुबेर आहेत. परंतु सरकारी शिक्क्याचीच नोट बँकेत पडते. त्याची नकल सोनेरी छापली तरी अजाण मुलाशिवाय तिला कोणी विचारणार नाही, हे त्यांनीं लक्षात ठेवावं. खऱ्या चित्रकाराचे कौशल्य भडक रंगात नाही, किंवा अलंकाराच्या अतिशयांत नाही, तर यथातथ्य दर्शनांत आहे. संसारचित्राचे मर्म निराशा व दुःख ह्यांतच आहे. आणि ह्याचाच उठाव देशोदेशींच्या अनुभवी व निस्पृह अशा साधुसंतांनीं आपल्या ग्रंथातून केलेला आहे. पण असाधारण साधुसंतांचे महत्त्व साधारण-ब्राह्मांस काय होय ! साधुसंत, धर्मगुरु, पुरोहित आणि विरागी सन्यासी यांची सरसहा निंदा करण्याचें बाळकडूच कित्येक आधुनिक सुशिक्षितांस आंग्लार्झने दिलेले असते. अशी बेजबाबदार-पणाची निंदा ऐकून "××× तूं तो राम सुमर जग लढवा दे" असे म्हणून बेदरकार राहण्याइतकी त्यांची सत्त्वसंपत्ति थोर असते, हे अशा लेखकास कळत नाही; हा केवळ विद्येचा मद होय, असो. ही बरीच वाढलेली टीका तूर्त पुरे.

ह्याप्रमाणे संसार म्हणजे पापाची खाण नसून ती फार मोठी पुण्यभूमि आहे, आणि तीर्थक्षेत्रें आणि साधुसंत यांचा सहवास पुण्यप्रद होण्याऐवजीं अनर्थावह होण्याचा बराच संभव आहे, या ब्राह्मांच्या मतांचे आपण निरीक्षण केलें. आतां सामान्यत्वेन पाप आणि पुण्य यांबद्दल ब्राह्मांचे विचार काय आहेत, तें थोडक्यांत पाहूं. ईश्वरी नियमांचें जाणून बुजून उल्लंघन ह्यास ते

पाप समजतात. ईश्वरानें दयाळुत्वानें जीवाला कांहीं मर्यादेपर्यंत कार्याकार्य निबडण्याची बुद्धि दिली आहे. जसें तांबड कोणतें व काळें कोणतें हा फरक जीवास कळतो, त्याचप्रमाणें बरेंवाईट, बरोबर आणि चुकीचें, शुभ आणि अशुभ कर्म कोणतें, याची निबड करण्याचें सामर्थ्यही जीवास दिलेलें आहे. त्या सामर्थ्याबरोबर त्याचेवर योग्य वर्तनाची जबाबदारीही येते. त्यांत तो चुकल्यास त्याची अध्यात्मदृष्टि मंदावते आणि ईश्वर त्यास दूरावतो. पापाचें फल दुःख हें तर आहेच; पण त्याहीपेक्षा पापी मनुष्याचें मनच त्यास खातें; आणि ईश्वरी कृपेस आपण दुरावलो, यामुळें त्याच्या मनास जे क्लेश होतात, तेंच पापाचें खरे फल होय. ईश्वरावीण आपण पोरके व एकाकी राहण्यापेक्षां मरण बरे असे पाण्यांस वाटूं लागते. (?) ही पापाची उद-बोधक कल्पना पूर्वी आपल्या येथें प्रचलित नव्हती, ती ख्रिस्तीधर्मशास्त्रांतून ब्राह्मांनीं घेऊन तिचा साऱ्या देशभर फैलाव केला, हे ब्राह्मसमाजानें फारच मोठें देशकार्य केले, असें त्यांस वाटते. पण याचबरोबर त्यांनीं ख्रिस्ती-धर्मातील अक्षय्य नरकाची कल्पना मात्र घेतली नाही. ब्राह्मांचे म्हणणे असे आहे कीं, ईश्वराच्या अमर्याद प्रेमापुढें जीवाचें पाप तें कितीसे टिकणार ! एकाही जीवाचा उद्धार केल्यावांचून ठेवावयाचा नाही, असे ईश्वराचें ब्रीद आहे. पापी पुरुष ईश्वराकडे न वळला तर ईश्वर त्याचे मागे जाऊन त्यास पापापासून मागे ओढील. कारण पापी लोकांबद्दल ईश्वराला राग येत नसून कीव येते. परंतु तसे असले तरी जीवास कर्माची फळे भोगल्यावांचून गत्यंतरच नाही. अपराधाबद्दल क्षमा करून पाण्यांस तसेच सोडून देणें हें ईश्वराच्याही हार्तीं नाही. पापाबद्दल जीवास खरा पश्चात्ताप न झाला, तर कोणत्याही तीर्थांनं, नवससायासाने अगर तोडग्यानें ते पाप दूर होणार नाही. आणि त्यास खरा पश्चात्ताप होतांच ईश्वराच्या अमोघ कृपेस आडवें येण्याचें कोणांतच सामर्थ्य नाही. मृत्युलोकींचा जन्म ही एक ईश्वराची देणगी आहे, असें ब्राह्म मानीत असल्यामुळे, या जन्म-मरणपरंपरेतून सुटणें ही त्यांची उद्धाराची कल्पना नाही. शिवाय जन्ममरण परंपरा ते मानीतही नाहीत. सतत अभ्यासानें ईश्वराच्या इच्छेशीं आपली इच्छा मिळती घेणें हेंच आध्यात्मिक जीवनाचें अखेरचें ध्येय आहे. जीवाचें तारण तें हेंच. आपल्या आवडी-नावडी ईशेच्छेशीं मिळत्या येऊं लागल्या

कीं आपोआपच आपल्या मनांत पापवासना उद्भवणेंच बंद होतें. कार्या-कार्योत्तील झगडा बंद पडतो, मनाचे कल कर्तव्यास धरूनच होतात व श्रेय आणि प्रेय एकरूप होतें. अनन्यगतिकत्वाचा आनंद जीव भोगूं लागतो आणि याच प्रपंचकैवल्यास अनुलक्षून मी आणि माझा पिता एकरूप आहोंत, असें जीवस झणाला, आणि वेदान्तानें तत्त्वमसि असें म्हटलें.

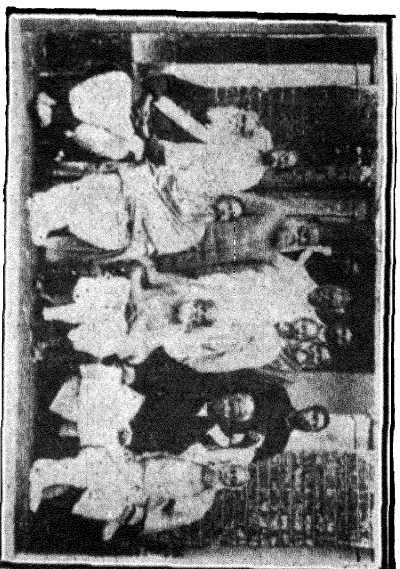
ह्याप्रमाणें तत्त्वमसि या महावाक्यावर, *Thy will be done*, “तुझी इच्छा प्रमाण” अशा अर्थाची कारिका ब्राह्मणांनीं रचली. आतां त्यावरील भाष्य पहावयाचें तर सामाजिक सुधारणांवरील ब्राह्म पंडितांचें लाघवी विवेचन हेच काय तें मुख्य भाष्य होय. त्याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

प्रकरण बारावें नवयुग आणि धर्म

एखाद्या आंब्याच्या झाडाच्या पोकळीत दूरच्या वडाच्या झाडावरून आलेल्या कावळ्यांनी प्रसाद करावा, आणि त्या बीजारोपणांतून झालेल्या वटवृक्षाने थोड्याच दिवसांत आपलेंच प्रस्थ माजवून मूळच्या झाडास गुरफटून व खुरटून टाकावें, तशीच ह्या ब्राह्म-समाजाची कांहींशी गोष्ट आहे. राजा राममोहन ह्यांनी ब्राह्मधर्माचें कलम लावलें खरे; पण लवकरच त्यावर डफ, डेराक्षिओ, डेव्हिड ह्या एकाक्ष (एकदेशी) डकारांनी जो कृपाप्रसाद केला, त्यांतून निर्माण झालेला सामाजिक सुधारणेचा वृक्ष लवकरच इतका माजला की, त्याचा भारसंभाळणे व जांच सोसणे मूळच्या कलमास उत्तरोत्तर कठीणच होत गेलें. आणि आज त्या कलमाची एखाददुसरी खुरटलेली खांदी कोठें जीव धरून आहे इतकेच. म्हणूनच “द्वा सुपर्णा” पैकीं शिवरूप जातीच्या पक्ष्यांची तर त्यावर वानवाच दिसत आहे. पण दुसऱ्या जातीच्या पक्ष्यांपैकीं ध्यान करणारे बगळे, नेकटायवाले बोलके पोपट, चिकित्सक बुद्धीचे डोळस पिसारे मिरविणारे मोर, मधुर वाणीचे कोकिळ, कधीं वियुक्त नसणारे चक्र-बाक्, वर्णसंकर करणाऱ्या मंजुळवाणीच्या सालुंका, शिकारी साहेबांच्या अचूक भक्षस्थानीं पडणारे पारवे, त्याचप्रमाणें आपल्याच आरवण्यानें उजाडलें ह्या तोऱ्यांत उकिरडा उकरणारे कुकट, ‘मनस्येकं वचस्येकं’ असले आधलेमधलेच वाघूळ, मेलेल्याचीं आंतडीं काढणारे गृध्र आणि ब्राह्मण्याच्या काफबलीवरच आजपर्यंत जिवंत राहून व्यर्थ कोलाहल करणारे दुसरे कित्येक पक्षी, ह्यांनींच हा वटवृक्ष भारभूत झाला आहे !

उपरिनिर्दिष्ट डफ, डेराक्षिओ आणि डेव्हिड ह्यांनीं आणि ह्यांच्या जात-भाईंनीं बंगाल्यांत बुद्धिवादाचा व बुद्धिभेदाचा जो उपव्याप केला व ज्यामुळें सुशिक्षिताची बुद्धि अष्ट होऊन अनाचार व अविचार यांचा जो फळस झाला, त्याची ज्यांस पुरी माहिती आहे, त्यांस बरील रूपक अन्वर्थकच वाटे. बरील पणस्थ बुद्धिमान्, उद्योगी, आणि प्रामाणिकही असतील. हिंदी लोकांच्याबद्दल त्यांच्या ठिकाणीं हितबुद्धीही असेल, परंतु त्यांच्या शुषित वाग्विनीं धर्मवृक्षास

पुढें बसलेले:—वरदप्रसन्न राय, मुहदास चकवर्ती, पं. शिवनाथशास्त्री, काशीचंद्र घोसाळ, गोविंदचंद्र दत्त.
 मधवली रांग:—कालीनारायण राय, कृष्णकुमार मित्र, प्राणकृष्ण आचार्य, श्रीशचंद्र राय, मधुसूदन सेन, ललितमोहन दास.
 मागे उभे:—सुब्बा कृष्णय्या, सुरेंद्र शशीमुक्त.

किती व कसे प्राप्तलें व नाडलें, इतकेंच आम्हांस ह्या ठिकाणीं पहावयाचें आहे. तसेंच आमच्या बुद्धिवादी सुधारक बंधूस आम्हांस असें सुचवावयाचें आहे कीं, सुधारणारूप स्वतंत्र बटवृक्षाच्या गुणावगुणाबद्दल आम्हांस येथें विशेष ऊहापोह कर्तव्य नसून ह्या सुधारणांनीं घर्मावर जी कुरघुडी केली आहे, तितक्याचधुरता आम्हांस विचार करणें आहे. वस्तुतः ब्राह्म-मतांचें खंडन-मंडन अखेरच्या खंडांतच इतर मतांबरोबर व्हावयाचें आहे; परंतु त्यास किती कालावधि लागेल, किंबहुना ते काम आमच्या हातूनच होईल कीं नाहीं, हें आज सांगतां येत नाहीं. यामुळें यापुढें सुधारणांसंबंधीं जें ब्राह्मांचे विचार आम्हांस सांगावयाचे आहेत, त्यासंबंधीं आमची नापसंती दर्शविणें जरूरच आहे. सामाजिक सुधारणा ह्या व्यापक प्रभांत कांहीं सत्यांश आहे, हें कोणीही कबूल करील. किंबहुना एखादें योतांड अगर पाखंडही त्यांत कांहीं सत्यांश असल्यावांचून नांदूंच शकत नाहीं. पण आमचे म्हणणें इतकेंच कीं, परप्रत्ययनेय बुद्धि, स्वाभिमानशून्यता, आध्यात्मिक अनुभवाबद्दल अज्ञान, उतावळी, अतिरेक, अविवेक, विषयलालसा, इत्यादि दोषांनीं कित्येक सुधारकांचे प्रयत्न दूषित असल्यामुळे, घर्माचें पवित्रक्षेत्र त्यांच्या दुष्ट संस्कारांपासून सुरक्षित राहिल, अशी आस्था प्रत्येक धार्मिकांनें बाळगली पाहिजे.

आजचें नवयुग प्रागतिक विचारांनीं इतकें भारले आहे कीं, पूर्ण व सिद्धान्त-वत् गोष्टींसही प्रगति असली पाहिजे, अशी विद्वानांसही भ्रांति झाली आहे. शिवाय सर्व सुधारणांची गुरुकिल्ली स्वातंत्र्यांत आहे, अशी दृढ भावना झाल्यामुळें व्यक्तीच्या व देशाच्या स्वातंत्र्याच्या आड जी जी गोष्ट येते, असें आपल्या स्वतांच्या अगर दुसऱ्याच्या बुद्धीनें वाटतें, त्या गोष्टीचा धिक्कार करण्याची फारच उतावळी होत आहे. संक्रांतीचें वाहन व दृष्टि यांप्रमाणें आजच्या अवयवक्षेपें वाहन राजकारण आहे आणि दृष्टि पश्चिमेकडे आहे. अर्थात् त्या धोरणानेंच जे बोलतात व लिहितात त्यांचें तें करणें लोकांस सहज रुचतें. आजच्या प्रागतिक वातावरणांतील विचारांच्या प्रवाहाविरुद्ध ब्र काढणें म्हणजे स्वतांचे तोंडावर शितोडे उडवून घेण्याप्रमाणें हास्यास्पद झालें आहे. ही सर्व जाणीव लक्षांत ठेवून, सुधारणांसंबंधीं बुद्धिवादी साधारण-ब्राह्मांचे कोणते अस्वाधारण विचार आहेत, ते आम्ही वाचकांस सादर करीत आहोंत. त्यांचा वाचकांनीं गंभीरपणें विचार करावा.

साधारण-ब्राह्मांस जर कोणती गोष्ट विशेष जिवाळ्याची वाटत असेल, तर ती गोष्ट म्हणजे सामाजिक सुधारणा ही होय. ह्या सुधारणांपुढे त्यांस केवळ धर्माची आस्था फारशी राहिलीच नाही असे म्हटलें तरी चालेल. एखाद्या माणुकाच्या मागे लागलेला तरुण ज्याप्रमाणें आतेष्टांसही सोडून जातो, त्याप्रमाणें आदिब्राह्मणसमाज, व भारतीय ब्राह्मणसमाज ह्या आत-संस्थांस सोडून साधारण-ब्राह्मण जे बाहेर पडले, ते बहुतांशी ह्या सुधारणा-बाईच्याच पायी ! ते सारे इंग्रजी शिकलेले पदवीधर तरुण, त्यांनीं भौतिक शास्त्रांच्या चष्म्यांतून जेव्हां धर्माकडे पाहिलें, तेव्हां त्यांस असें आदळलें कीं, (१) धर्मशास्त्रांतील उपपत्ति, व देवतांच्या कथा हीं सारीं खुळें आहेत. (२) पुरोहितवर्गाचा नैतिक अधःपात झाला असून त्यांनीं स्वतांची तुंबडी भरून आपली गादी कायमची राहण्याकरितां चोहोंकडे वैषम्य आणि जाति-भेद ह्यांचीं तत्वे दडमूल केलीं आहेत. (३) निरनिराळ्या धर्मपंथांत संकुचित-पणा व द्वेष माजला आहे. (४) एकाच सांख्यांतील अनुष्ठाने व धर्मविधि पाळले जात आहेत. (५) अनुष्ठानांच्या बाह्य प्रक्रिया बेसुमार लांबवून धार्मिक जीवनांत अंतरंग साधनास अवसरच ठेवलेला नाही. (६) धर्मवीरांचा छळ व जाळपोळ (The impious persecution and burning of martyrs) सुरू आहे. (७) ललितकला व जीवाची साधी चैन यांसही सोडचिठी (Puritan divorce) दिली आहे, (८) समाजहितविरोधी निवृत्तीच्या भावना वाढून त्यांनीं मनुष्यप्रपंच व जग यांस विन्मुख झाला आहे, किंवा स्वर्गीय सुखाच्या अथवा व्यक्तिगत स्वार्थाच्या मोहास बळी पडला आहे. (९) ब्रह्मचर्य आणि म्हंती यांच्या साहचर्यांत बहुधा आदळणाऱ्या पापी व बदमास आयुष्यांचे दुष्परिणाम दिसत आहेत. (१०) दैववादास मिळालेल्या प्राधान्यामुळें आणि निवृत्तिवाद्यांच्या निष्क्रियतेमुळें सामाजिक प्रगति खुंटली आहे. असा हा धर्माचा ऱ्हास झाल्यामुळें सुशिक्षित जगास धर्माचा वीट आला. व आतां आम्हांस धर्म नको, नीति पाहिजे अशी चोहोंकडे हकाटी झाली.”*

* ब्राह्मलेखकाचा हा उतारा कोणत्या तरी पाश्चात्यलेखकाच्या आधारें मूळ लिहिला असावा हें उघड दिसतें. वाचकांनीं सूक्ष्मावलोकन ठेवल्यास त्यांची अशी ही परप्रत्ययनेय बुद्धि पदोपदीं दिसून येईल.

वरील ब्राह्मलेखक पुढें असा सिद्धान्त सांगतात कीं, ज्या वस्तूच्या दुरुप-योगानें अत्यंत हानि होते, ती वस्तु फारच मोलाची असते. ह्याप्रमाणें वरील दुष्परिणामांचे मापानें धर्माचें महत्त्व सिद्ध होऊन तो इतक्या वाईट स्थितीतही जिवंत राहूं शकला. धर्मजीवनाची अशी मीमांसा केल्यानंतर जीवनधर्माचा ते असा खुलासा करितात कीं, जीवाची धर्मप्रवृत्ति ही द्वैतात्मक आहे. आणि अज्ञान, क्लेश, ममत्व, माया, जडशरीर आणि ही सृष्टि यांच्या बंधांतून जीवास मुक्त करणारा धर्म असला तरी समाज हेच त्याचे साधन आहे. मानवकोटींतील जीवाच्या सक्रिय सहानुभूतीवांचून माणसांस जसे अन्नवस्त्र मिळणें अशक्य आहे. त्याचप्रमाणे त्यास व्यक्तिशः मुक्ति मिळणेही अशक्य आहे. समाज आणि व्यक्ति यांचें हित धर्माने एकरूप केले आहे. भौतिकशास्त्रज्ञांस धर्मिष्ठाची एकाग्रता लागते, तसेच समाजसुधारकाची लोकसंग्राहक बुद्धि, नीतिपालन, शास्त्ररूढि व परंपरा यासंबंधी बेपर्वाई, स्वार्थत्याग इत्यादींस धर्मनिष्ठेची मदत होते. आतां या नवयुगांत धर्माने आपले महत्त्व राखावयाचें तर त्यांनी देवळांतून आणि मठांतून बाहेर पडले पाहिजे, आणि संसारी जीवांच्या रोजच्या व्यवहाराशी एकरूप झाले पाहिजे. * आयुष्याची ज्योत आत्मविवेकरूप शुद्ध प्राणवायूंत (oxygen) लवकर जळून खाक होईल, यासाठीं समाजरूप नत्रवायु त्यांत पुष्कळच मिळविला पाहिजे. आपली आत्मीय भावना वाढवीत वाढवीत ती समाज व राष्ट्र ह्या ध्येयांतून अखिल मानवकोटीशीं एकरूप करणे, हेच जीवाचें ध्येय आहे. स्वाध्याय आणि उपासना ह्याप्रमाणेंच दूरदूरच्या समाजांचे हितसंबंध एकत्र गुंफणारीं वर्तमानपत्रें रोज वाचणें हें एक रोजचे पवित्र कर्तव्यच आहे. ह्या प्रकारे सुधारकांचे संघ, संशोधकांच्या प्रयोगशाळा, मजुरांचे कारखाने, राजकीयसभा हीं सर्व धर्माचीं क्षेत्रे आहेत, ह्या एकाच भावनेनें प्रत्येक मनुष्यास सद्धर्माचा खरा प्रत्यय येईल. आणि अखेर सर्व राष्ट्रांचा एक संघ होऊन ईश्वराच्या नियतीची पूर्तता होईल.”

* अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एका तरुणाने मातृदेवोभव असे कोठें ऐकलें. लगेच त्यांनीं घरीं येतांच आईस ताकीद दिली कीं “ उद्यांपासून मी निजून उठण्याच्या अगोदर तूं अंधरुणाशीं उभें असलें पाहिजे. तरच मी तुला नमस्कार करीन ! ” ह्या सत्पुत्रांच्या तंबीप्रमाणेच ही भाषा दिसते.

सुशिक्षितांनीं तिरस्कृत केलेल्या धर्माचें कार्यक्षेत्र वास्तविक किती मोठें आहे, याबद्दल ब्राह्म विद्वानांची कल्पना स्थूलमानानें बरीलप्रमाणें दिल्यावर आधुनिक सुधारणा, शास्त्रीय संशोधन, आणि स्वदेशाभिमान, ह्या त्रिवेणीचा संगम धर्मक्षेत्रांत कसा होऊं शकेल, याबद्दल त्यांच्या विचारांचें थोडें अधिक दिग्दर्शन केलेलें बरें.

“हल्लींच्या सुधारणा युगास कलियुग मानून ह्या काळांतील जडवाद, नास्तिकवाद, कर्मभ्रष्टता, जीवनार्थ कलह, गुलामगिरी, आसुरी संपत्ति, साम्राज्यासाठीं भयंकर लढे, प्रेग, दुष्काळ व दारिद्र्य इत्यादि सर्व आपत्ति ह्या सुधारणेपायीं भोगाव्या लागत आहेत, असे कट्टे धर्माभिमानी मानतात, आणि धर्माच्याच पोटीं जन्मास आलेल्या या सुधारणेनें धर्माचा घात केला, असें पाहून ह्या पितृघ्न सुधारणेचा मनापासून द्वेष करतात. जुने तें सारेच चांगलें, अशी त्यांची ठाम समजूत असते. त्यांच्या उलट सुधारणावादी लोकांनीं शास्त्रीय शोधांच्या जोरावर निसर्गावर जय मिळवला आहे. अग्निरथ आणि विमाने, विनतारी संदेश आणि बोलकीं यंत्रें, इत्यादि अनेक अद्भुत चमत्कार दखवून, ते आपल्या बुद्धिवैभवानें येथील भूदेवच बनले आहेत. त्यांनीं देव आणि देवता यांस कधींच हद्दपार केलें आहे. आणि मनुष्याची धार्मिक भावना हा एक ज्ञानतंतूचा विकार आहे, असें ठरवून तो अजिबात नाहींसा कसा करावा, याचें संशोधन त्यांनीं चालविलें आहे. त्यांचे म्हणणे असें आहे कीं, राष्ट्रीय संघटनेकरितां एखादा खोटानाटा देव वाटल्यास मानावा, पण वास्तविक नीतिशास्त्रापुढे धर्माची काडीचीही किंमत नाहीं.”

“ह्याप्रमाणें धर्म आणि व्यवहार, द्रव्य आणि देव, भौतिक शास्त्र आणि श्रद्धा, बुद्धि आणि आदेश यांमधील लढ्यांत कोणाला मानावें, हें ठरविणें मनुष्यास फार कठीण झालें आहे. हें द्वैत मोडणें अशक्यच आहे अशी सामान्य माणसांची समजूत असल्यामुळें गंगेंत गेले गंगादास, मथुरेंत गेले मथुरादास, असेंच दुटप्पी वर्तन चोहोंकडे आढळतें. देवळांत गेल्यावर डोळे मिटावे व बाहेर आल्यावर सौंदर्य लुटावें, भौतिकशास्त्राच्या प्रत्यक्ष ज्ञानावर वाढती निष्ठा ठेवावी व अप्रत्यक्ष देवास भिऊन वागावें, असा हा खेळखंडोबा किंत्थेक मध्यवर्ती अनिश्रित बुद्धीच्या लोकांनीं चालविला आहे.”

“धर्माभिमानी आणि सुधारणावादी एकमेकांचे दोष दाखवितात व त्यांत

सत्यांश असतो, यांत शंका नाही. पण त्याबरोबरच ते एकमेकांचे गुण जाणत नाहीत, हाच मोठा दोष आहे. सुधारणा म्हटली म्हणजे ती नुसती भौतिक कशी होईल ? सुधारणा या शब्दांतच मानवी उत्कर्षाचा बीजभूत असलेला आत्मप्रकाश हा आलाच. उलट निरालंब स्थितीत आत्मविकास तरी काय होणार ? जगिक व्यवहार सांडले तर आत्मविकास ही केवळ कल्पना मात्र राहते. तात्पर्य, धर्माने यापुढे जगिक व्यवहाराशी फारखत करून जिवंत राहणें शक्य नाही. धर्मातील जुनीं मंत्रतंत्रे आणि विधिविधाने यांच्या मृत-प्राय अवशेषांना संशोधकाच्या संग्रहालयाशिवाय दुसरे कोठेच महत्त्व राहिलें नाही. (१) मानवी प्रगतीबरोबर धर्मही प्रागतिक झाला नाही; (२) धर्माने धर्मगुरूंचा एक पोशावर्ग तयार केला. त्यांनीं शास्त्रावलोकन व आचारशुद्धी-कडे मुळींच लक्ष न देतां स्वतांच्या हिताकरितां भोळ्या लोकांत जातिभेद वाढवून जातिपरत्वे निरनिराळीं प्रत्यूक्त्ये सांगून सामाजिक जीवनाचा घात केला; (३) निरनिराळे पंथभेद व जातिद्वेष निर्माण केले; (४) सामाजिक व कौटुंबिक सुखांत माती कालवून भ्रष्टता व अनाचार वाढविला आणि (५) व्यक्तीच्या मुक्तीचे थोडां माजवून व्यक्ति स्वार्थबुद्धि वाढविली व दैव-वादानं लोकांस आळशी केले. या अनेक कारणांमुळेच अलीकडे जडवाद, अशेषवाद आणि नास्तिकवाद हे उत्पन्न झाले आहेत.”

“कोणास विलक्षण वाटेल, पण ब्राह्म म्हणतात, वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, आजकालचे कष्टे नास्तिकशास्त्रज्ञ, कलाभिश किंवा राजकारणी पुरुष यांच्या ठिकाणीं जे खरें धर्मशील दिसते, तें खास धर्मप्रचारक, धर्मोपदेशक, आणि आचार्य यांच्या ठिकाणींही दिसत नाही. भौतिकशास्त्रज्ञांस, चित्तैकाग्र्य, धारणा, सूक्ष्म बुद्धि, तीक्ष्ण जिज्ञासा व तीव्र उत्कंठा, आजन्म विषयसुखनिरपेक्ष शास्त्रीय व्यवसाय, शुद्ध व पवित्र बुद्धि आणि समष्टीशीं तादात्म्य इतके गुण जर अवश्य लागतातच तर मग धर्मशील तें याहून कोणतें ? तात्पर्य, आजचा आधुनिक सुधारणेचा, शास्त्रकलांच्या प्रगतीचा व सुराज्याचा हा काळ हाच खऱ्या धर्मविकासास योग्य आहे.”

“ह्या सुधारणायुगानेंच (१) आपल्याला धर्मातील शाश्वत व मुख्य भाग कोणता व गौण भाग कोणता तें शिकवलें. पंथविशिष्ट कर्म, सांप्रदायिक विधि, यज्ञयाग, होमहवनें, स्वर्गपाताळ, देवदेवता, जपजाप्य, महालय आणि

ब्राह्मण-भोजन, दानधर्म आणि देवदर्शन, इत्यादि हीं खऱ्या धर्मशास्त्राचीं अंगें नव्हत हेंही आपल्याला ह्या नवयुगानेंच शिकविलें. (२) तसेंच धर्मशीलाचे महत्त्व जीवास पशुवृत्तींतून पूर्णत्वाकडे नेण्याचें कसें आहे, ते आधुनिक जीवनशास्त्र आणि विकासवाद ह्यांनींच दाखविले; आणि धर्मास भौतिकशास्त्रांकडून भय नाहीं हेंही त्यांनींच सिद्ध केले. (३) बौद्धधर्मी, बुद्धिवादी व कल्पनावादी लोकांस, ईश्वराचें अस्तित्व न मानतांही सामाजिक बंधनें उत्कृष्ट पाळतां येतात यावरून नीतिशास्त्र हे ईश्वरवादापेक्षां श्रेष्ठ व स्वयंपूर्ण आहे, ही समजूतही ह्या नवयुगधारी (ब्राह्म) पंडितांनीच दूर करून ईश्वरबुद्धीवांचून आपला तरणोपाय नाहीं, हें सिद्ध केलें, व अशा रीतीने धर्माचें स्वरूप उज्ज्वल केले. (४) त्याचप्रमाणें शास्त्रीय प्रगतीने अबाधित राहणारीं अशीं धर्मश्रद्धेचीं अढळ तत्त्वे कोणती, हेही नवयुगानेंच आपल्याला शिकविले. ह्या नवयुगानें आणखी हेही दाखविले कीं, (१) ह्या विश्वदर्शनामागें एक सर्वज्ञ, नैतिक, न्यायी, पवित्र व प्रेमी अशा परमपुरुषाची सत्ता आहे. (२) ह्या सृष्टीच्याबाहेर एक स्वर्गीयसृष्टि आहे आणि तेथूनच महात्म्यांना सत्य, सौंदर्य आणि मांगल्य यांच्या स्फूर्ति मिळतात. (३) प्रार्थना आणि धारणा यांच्या योगानें जीवास आत्म्याच्या द्वारे परमात्म्याशीं एकरूप होतां येतें. ह्या एकरूपतेच्या मानाने जीवास स्वर्गीय कल्पना व स्वर्गीय शक्ति यांचा लाभ करून घेतां येतो आणि मनुष्याचे शरीर हा जसा एक अंतर्धामिज्ञाचा अवतार, तसाच परमात्म्याशीं एकरूप झालेला जीवात्माही दैवी अवतारच मानावा. अशा रीतीने ईश्वरी आदेश, अवतार, प्रेरणा, चमत्कार आणि अमृतत्व, इत्यादि गोष्टींवर भौतिकशास्त्रांनीं नवीनच प्रकाश पाडला आहे. आणि तरीही हे नवयुगधर्मप्रवर्तक पंडित आपले सिद्धांत अखेरचे व शाश्वत असे न मानतां, ते प्रगमनशील आहेत असेंच मानतात. (५) शेवटीं नवयुगानें हेंही सिद्ध केले कीं, नीति, कला, शास्त्र, तत्त्वज्ञान, यांच्या प्रगतीची साथ ज्यास ठेवतां येईल तोच धर्म शाश्वत होईल. धर्म साधा, सार्वत्रिक, सार्वजनिक आणि आध्यात्मिक असाच असेल तो टिकेल. बाहार्ड व ब्राह्म यांचीच धार्मिक चळवळ भविष्यकालीं टिकणारी आहे. कारण त्यांत सर्व धर्मांचीं उच्च तत्त्वे समाविष्ट झालेलीं आहेत.”

“ शेती आणि संपत्ति, उद्योग आणि व्यापार, सैन्य आणि आरमार, शिक्षण

आणि संशोधन हीच राष्ट्रीय उन्नतीची आजकालची लक्षणे असल्यामुळे धर्मास राष्ट्रीय जीवनांत कोठेंच जागा नाही असे प्रथमदर्शनी वाटेल; परंतु मनुष्याप्रमाणे राष्ट्रासही आत्मा असतो. एखाद्या जोडे विकणान्यास पृथ्वीचे अर्धे राज्य दिले, तरी राहिलेल्या अर्ध्या राज्याचाही तो अभिलाष करीतच असतो. जीवाचा खरा संतोष बाह्य अभिवृद्धीवर अवलंबून नसून तो जसा आत्मप्रसादावर अवलंबून आहे; त्याचप्रमाणे राष्ट्राचा आत्मा जो धर्म तेंच राष्ट्राचें अखेरचे सत्यस्वरूप आहे. हिंदुस्थानांतील पूर्वीच्या सर्व घडामोडींचा केंद्र धर्मच होता. हिंदूंच्या सर्व उदात्त गुणांच्या बुडाशी त्यांचे धर्मशीलत्व आहे. हिंदुधर्मातील कर्मविपाकशास्त्रानेंच नीतिशास्त्रास बळकट केले आहे. हिंदूंचे दशावतारच काय, पण सर्व महान् भक्त व साधु यास ईश्वरी अवतार मानल्यामुळे हिंदी राष्ट्रापुढें समान ध्येये राहून राष्ट्र व राष्ट्रीय संस्था यांचें संजीवन झाले आहे. यज्ञयाग, देवळें व देवतार्चन इत्यादि धार्मिक महोत्सवांमुळे ललितकलांस उत्तेजन मिळाले आहे. अलेक्झांडर, नेपोलियन, नेल्सन, वेलिंग्टन, यांप्रमाणे हिंदूंचे वीरपुरुष केवळ परदेशांचे अपहार करणारे नसून जनक, रामचंद्र, हरिश्चंद्र, कर्ण, युधिष्ठिर आणि कृष्ण हे महान् धर्मवीर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. महाभारत आणि रामायण ही महाकाव्ये नीति आणि धर्मतत्त्वे यांच्या उपदेशांनीं भरलेली आहेत. त्याचप्रमाणे बौद्ध व ख्रिस्ती राष्ट्रांच्या इतिहासावर त्या त्या धर्माचा विशेष परिणाम झालेला आहे.”

“जीवसला न मानल्यामुळे ज्यू लोकांचा अधःपात झाला. त्याचप्रमाणे हिंदूंच्या अधःपाताचें कारणही त्यांनीं राजा राममोहन, महर्षि देवेन्द्रनाथ, व ब्रह्मानंद केशवचंद्र अशा धर्मात्म्यांस अद्याप आपले धार्मिक पुढारी असें एकमतानें मानले नाही हेंच होय. राष्ट्रीय प्रगतीचा धार्मिक जीवनाशी निकट संबंध आहे. राष्ट्रीय गुणांच्या संवर्धनास धर्मशील हे अत्यंत उपकारक आहे. अशा रीतीनें भौतिक शास्त्रांची प्रगति, आधिभौतिक सुधारणा आणि राष्ट्रीय भावना, त्या सर्वांचे प्रवाह धर्मसिंधूस उपकारक असून धर्मसिंधूतील सूक्ष्मसंस्कारांचे मेघच स्वर्गांतून वर्षाव करून वरील प्रवाहांस गति देतात, असा त्यांचा अन्योन्यसंबंध आहे.”

वरील आशयाचे कित्येक ब्राह्मांचे विचार दिसतात. ते मोठे गोड व गोळ आहेत. तसेच ते फोलही आहेत असें सूक्ष्म तात्त्विक दृष्टीनें पाहतां दिसून येईल.

तत्त्वज्ञ ब्राह्म असो किंवा वेदान्ती असो त्याची दृष्टि वेगळीच असते. आणि त्याची भाषाही अशी लाघवी व औपचारिक नसून सडेतोड असते. हें पुढील प्रकरणांतील पंडित सीतानाथ यांच्या स्पष्टोक्तीवरून दिसून येईल. ब्राह्मांची सर्वांचा समन्वय करण्याची बुद्धि चांगली खरी परंतु सर्व वस्तु जशाच्या तशाच एकत्र करूं पाहणे व्यर्थ आहे. तेथें वेदांत्यांची भागत्याग-लक्षणाच उपयोगी पडते. खडे, पाकड आणि चहाड मुगांत घातले, तर मूग खाणाऱ्या मनुष्याचे दांतच पडतील. बहिर्मुख इंद्रियांचे विषय अंतर्मुख ज्ञालेल्या मनाच्या ध्येयाशीं एकरूप कसे होतील ? एकमेकांशीं तोडे फिरलेल्या परा आणि अपरा विद्या यांचे निधान एक कसें असेल ? भ्रेय आणि प्रेय ही एकरूप होतात, ही एक रोचक भाषापद्धति आहे इतकेंच. एकंदरीत हा आधुनिकांचा धर्म-शास्त्र-वाद मोठा व्यवहारोपयोगी वाटतो खरा; पण तो परमार्थदृष्टीने भ्रामक आहे. कवींची सुभाषितें ऐकायला विलासी राजा भोजक तयार होईल. पण ज्याला तीव्र ब्रह्मजिज्ञासा उत्पन्न झालेली आहे त्या मुमुक्षूला ते काव्यालंकार काय कामाचे ! भौतिकशास्त्रज्ञांची एकाकारवृत्ति म्हणजेच धर्म असे म्हणणें म्हणजे जारिणीलाच पतिव्रता म्हणण्यासारखें आहे. नुसती उपमा असेल तर ठीक आहे. पण दोन्ही वृत्ति एकरूप म्हणणे गैर दिसते. शास्त्रज्ञांस ईश्वर हा नित्य अज्ञेयच राहणार, धार्मिकास तो ज्ञेय होतो. असो. हें अखेरच्या तुलनात्मक खंडांतील विवेचन आम्ही आतांच वाढवीत नाहीं. आतां ब्राह्मांस अत्यंत प्रिय अशा ज्या सुधारणा, त्यांच्या तपशिलाचा विचार पुढील प्रकरणांत पाहूं.

प्रकरण तेरावं धर्म आणि सुधारणा

हिंदुधर्म आणि ब्राह्मधर्म यांची वजाबाकी केल्यास स्थूलमानानें बाकी ब्राह्म-सुधारणा राहते असें पंडित सीतानाथ यांचे म्हणणें दिसतें. बाकीचे ब्राह्म कबूल न करोत पण ब्राह्मधर्म म्हणजे हिंदुधर्माची सुधारलेली आवृत्ति असेच पंडित सीतानाथ समजतात. हिंदूंचा ईश्वरवाद त्यांस कबूल आहे. इतकेच काय, पण परमेश्वर एकच आहे इतके हिंदूंनी मानल्यावर हिंदूंच्या इंद्रवरुणादि स्वर्गीय देवता मानण्यासही पंडितांची हरकत नाही. याप्रमाणें तत्त्वतः हिंदूंच्या ईश्वरवादाशी मिळते घ्यायला जरी ते तयार आहेत, तरी हिंदूंच्या आजच्या आचारधर्माशी मात्र त्यांचा कसून विरोध आहे. तेथें त्यांची भाषा तडजोडीची नसून स्पष्ट व सडेतोड आहे.

हिंदूंच्या स्वर्गीय देवता ब्राह्मांस कबूल आहेत; पण त्या देवतांची पूजाअर्चा व त्यांस होणारें बलिदान व नैवेद्यसमर्पण हे प्रकार मात्र ब्राह्मांस अगदींच अमान्य व तिरस्करणीय वाटतात. ब्राह्मांचा आचारधर्म हा सर्वस्वी ख्रिस्ती व इस्लामी वळणावर आहे हें त्यांस नाकबूल नाही. हिंदूंच्या विधायक ईश्वरवाद्याला ब्राह्मांनीं अनेक निषेधांची ही अपूर्व जोड दिली ही त्यांस मोठी अभिमानास्पद गोष्ट वाटते. ह्या निषेधास मूर्तिपूजेपासून सुरुवात झाली. द्वारकानाथ ठाकूर यांच्याकडे दुर्गापूजेच्या महोत्सवाला बोलावण्याकरितां देवेंद्रनाथ राजा राममोहनांकडे गेले असतां, “ मला, आणि दुर्गापूजेला बोलावतोस !!! ” हे राममोहनांचे अत्यंत तुच्छतेचे उद्गार म्हणजे अरुणीनें श्वेतकेतूला सांगितलेल्या महावाक्याप्रमाणेंच ब्राह्मांच्या अंतःकरणांवर—इतकेच काय पण ब्राह्म-मंदिराच्या स्थिरचर काष्ठपाषाणांवर कायमचे, उमटून राहिले आहेत ! त्यांच्या आणि वैष्णवांच्या तत्समुद्रांप्रमाणें तेंच ब्राह्मांचें मुख्य लक्षण आहे. पण ह्या मूर्तिभंजकांचा शिक्षा मारून घेण्यास हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित समाजही अव्याप तयार नाही, हेंच ब्राह्मांच्या अपयशाचें एक द्योतक आहे.

पंडितजी म्हणतात, काय करावें, हिंदुलोकांत व्यक्तिस्वातंत्र्यच नाही.

हिंदु आपल्या आईबापांसच भितात असें नव्हे; तर सारे आतइष्ट, सोयरे-चायरे, शेजारीपाजारी, आपल्याला काय म्हणतील या चिंतेंतच ते बेजार असतात. 'यद्यपिशुद्धं लोकविरुद्धं' हा त्यांस मोठा धाक ! 'शास्त्रात् रुढिर्वैलीयसी' हें त्यांचें विचारस्वातंत्र्य ! पंडितजींचे एक वृद्ध धर्मपरायण चुलते त्यांस नेहमीं म्हणत कीं, बाबांरे,

‘यदि योगि त्रिकालज्ञः समुद्रलंघनक्षमः ।

तथापि लौकिकाचारम् मनसापि न लंघयेत् ॥’

पंडितजी खेदानें म्हणतात कीं, “ अशी ही आमची लहानपणापासूनची दुबळी शिकवण ! सर्व रुढींची प्रेरणा जेथून होते, व जे सर्व लौकिकाचाराच्या अतीत आहे, अशा आत्मतत्त्वाची ओळख हिंदुमुलांस कधींच कोणी करून देत नाहीं. ख्रिस्ती समाजांत आणि ख्रिस्ती वाङ्मयांत जो आधिदैवतवाद पदोपदीं आढळतो, त्याचा गंधही आम्हांस नसतो. आतां इंग्रजी शिक्षणानें मतस्वातंत्र्याची किंमत अलीकडील विद्यार्थ्यांस चांगलीच कळूं लागली आहे ही गोष्ट वेगळी; परंतु आतांही लहानांस आणि थोरांस मतस्वातंत्र्याची महती जरी कळत असली, तरी ती निबंधलेखनापुरतीच किंवा एखाद्या व्याख्यानापुरतीच. त्यांनीं व्याख्यानांत मतस्वातंत्र्याच्या ख्रिस्ती संस्थांचे कितीही गोडवे गाडले, तरी ते घरच्या वातावरणांत गेले, कीं तेथें म्हाताऱ्या आत्याबाईंचे नाहींतर बुद्ध्या उपाध्यायाचे जसे बंदे गुलाम होतात ! हिंदूंची कुटुंबसंस्थाच अशी जाचक व घातक आहे कीं त्यांत धर्माच्या बाबतीतच काय, पण इतर व्यवहारांतही व्यक्तिस्वातंत्र्य बुद्धिपुरःसर समूळ नष्टच केलेलें असतें. युनिव्हर्सिटीच्या एखाद्या पदवीधरासही विचारलें कीं, कॉलेज सुटल्यावर पुढें तुम्ही काय करणार ? तर “ वडील सांगतील तें करूं ” असें हें त्यांचें बाबळटपणाचें उत्तर ठरलेलेंच असतें ! तात्पर्य, हृदयस्थ परमेश्वरास न विचारतां, लोक काय बोलतात, तेंच हिंदु ऐकत असतात. मूर्ति, रुढि, आणि जनापवाद यांचे हे देव्हारे ब्राह्मधर्मास साफ मोडावयाचे आहेत. पंडित म्हणतात कीं, आमच्या अनुष्ठानिक ब्राह्मणांनीं हा विजय बहुतेक मिळविलाच आहे आणि आमच्या समाजसुधारकांनीं आपल्या जीवनांत देवाचें राज्य प्रस्थापित केलें आहे. उलटपक्षीं जे आपल्या मनोदौर्बल्यामुळें खुन्यांसच चिकटून राहिले, त्यांची मनाची बाँचणीच इल्लुइल्लू कमी होऊन,

त्यांस वाईट तेच दृढाभ्यासानें चांगलें वाढूं लागलें व मग ते आपल्याच मताचें कसें तरी समर्थन करूं लागले. पण यांत त्यांचें मनोदौर्बल्यच उघड झालें आहे.”

“अशा अर्धवट लोकांपैकींच कित्येकांचा हा ठराविक मुद्दा असतो कीं, सामाजिक सुधारणा समाजांत राहूनच घडवून आणल्या पाहिजेत, आणि जोंपर्यंत समाजांत रहावयाचें तोंपर्यंत समाजाच्या समजुतीकरितां मूर्तिपूजादि आचारही पाळले पाहिजेत. परंतु हें त्यांस कळत नाहीं, कीं मूर्तिपूजेवर ज्यांची प्रामाणिक निष्ठा आहे, त्यांस मूर्तिपूजा जरी क्षम्य असली, तरी ज्या एके-श्वरवाद्याची तशी निष्ठा नाहीं, त्यांनींही जनरीतीस्तव मूर्तिपूजा करणे हें निंद्य पाप आहे. त्यांनीं हे मूर्तिपूजेचे ढोंग कांही काळ करणें जर क्षम्य असेल तर त्यांनीं ते निरंतर करण्यांत तरी हर्षान कोणती ? वास्तविक अशा अप्रामाणिक गृहस्थाचे वजन मूर्तिपूजकांवर मुळींच पडणार नाहीं. सामाजिक सुधारणांचें यश अशा दुटप्पी वर्तनाच्या पुढाऱ्यांवर अवलंबून नसतें. जे निधड्या छातीचे सुधारक वीर, विरोध आणि छळ सहन करून दुसऱ्याचा स्वमताग्रह आणि असहिष्णुता, यांची हड्डी नरम करतात, आणि आपल्या उदाहरणांनीं कच्च्या दिलाच्या आपल्या सुधारकबंधूंस मार्ग मोकळा करतात, तेच यशाचे खरे धनी होत.”

“जर एखाद्या समाजाचीं मूलग्राही तत्वे बरोबर असून, त्यांत मतस्वातंत्र्यास व प्रगतीस पूर्ण अवसर असेल, तर दुसऱ्या गौण मतभेदांस्तव तो समाज न सोडतां, त्या समाजांतच राहून सुधारणा घडवून आणणें हेंच शहाणपणाचें होईल. पण हिंदुसमाजांतील मूर्तिपूजा व जातिबंधन यांतून व्यक्तीला स्वातंत्र्यच नाहीं. सर्व संस्कारांच्या वेळीं त्यांस तीं बंधनें पाळणें भागच असते. यास्तव जे भ्याड किंवा ढोंगी असतील त्यांशिवाय इतर कोणासही हिंदुसमाजांत राहतां येणें शक्य नाहीं. अशा समाजस्थितींत वरवर सुधारणा करून भागत नाहीं. तर आमूलाग्र क्रांतीच घडवून आणणें भाग पडतें. तात्पर्य, मूर्तिपूजा, बलिदान आणि चातुर्वर्ण्य हाच ज्या हिंदुसमाजाचा पाया आहे, तो पाया एक उखडून तरी काढला पाहिजे, किंवा त्या समाजांतून आपण तरी बाहेर पडलें पाहिजे, यावांचून तिसरा मार्ग ब्राह्मांस राहिला नाहीं. म्हणून ब्राह्म हिंदूंच्या गोटांतून बाहेर पडले.”

पंडित पुढें म्हणतात की, “ मूर्तिपूजेच्या तर्फेनें कच्च्या दिलाच्या ईश्वरवाद्यां-कडून असें सांगण्यांत येतें की, मूर्तिपूजा ही एक प्रतीकोपासना आहे, यासाठी तिचा उच्छेद न करतां, शक्य तितका उपयोग करून घ्यावा. परंतु वास्तविक हिंदूंच्या देवांच्या सर्व मूर्ति कांहीं ईश्वराचीं गुणप्रतीके नाहींत. रामकृष्ण, सीता, सावित्री, अशा कित्येक तर पुराणांतील काल्पनिक मूर्तिच आहेत. परमेश्वराच्या सर्वशक्तिमत्त्वाबद्दल खातरी पटल्यावर, गदाधराची मूर्ति आणखी काय करणार ? विद्येची प्रत्यक्ष किंमत कळल्यावर सरस्वतीचे प्रतिमापूजन व्यर्थच नाहीं काय ? इतक्याही उपर अशा प्रतिमांचा कांहीं उपयोग होतो असें मानलेंच तर त्यांचा जास्तीत जास्ती उपयोग दिवाणखान्यांतील सरंजाम किंवा उपकरण (Furniture) याप्रमाणें वाटल्यास करावा. प्रतिमांची देवळे करून पूजाअर्चा कशाला ? ” प्रतीकोपासना आणि प्रतिमोपासना ह्या अगदीं भिन्न मानून प्रतीकोपासनांचें महत्त्व पंडितनी मान्य करतात. पण ते म्हणतात की, “ हिंदूंचीं प्रतीके प्राचीन काळच्या रानटी लोकांस योग्य असलीं तरी तीं नवयुगांतील सुशिक्षित ब्राह्मास अगदींच अयोग्य आहेत, आपल्या अशिक्षित व रानटी कुंभार व रंगारी मूर्तिकारांपेक्षां आधुनिक ख्रिस्ती कलाभिज्ञांचीं प्रतीके सुशिक्षितांस शतपटीनें अधिक योग्य आहेत. काली, हनुमान आणि गणपति अशा विचित्र मूर्तींची उपासना करण्यांत कोणा ईश्वरवाद्याला आपले हित होईल असे वाटत असेल तर त्यांनीं ती करावी; पण उपाध्यायांच्या लुच्चेगिरीस व अतिलोभास बळी पडलेल्या अडाणी व अविचारी लोकांबरोबर प्रतिमोपासनेत सामील होणे, म्हणजे शतमूर्खपणा किंवा अत्यंत निंद्य व गर्ह्य असे ढोंग आहे. ” असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. ख्रिस्ती व इस्लामी लोकांस प्रतिमेवांचून उपासना करतां येते, इतकेंच काय; पण पंडित म्हणतात की, “ ब्राह्मांचीं अगदीं लहान मुलेही निराकार परमेश्वराची मानसिक उपासना करूं शकतात. तेव्हां मूर्तिपूजा ही मानसिक उपासनेची एक पायरी आहे, असें जे म्हणतात, त्यांतही कांहींच अर्थ नाहीं. यास्तव लहान मुलांपासून सर्वांस प्रतिमा फोडून परमेश्वराची सत्यरूपानें मानसिक उपासना करण्यासच शिकविलें पाहिजे. हिंदूंच्या इहर्तीच्या मूर्तिपूजेत गौण उपासनेंतून श्रेष्ठ उपासनेंत प्रगति व्हावी, अशी मुळांच योजना नाहीं. यावरून मूर्तिपूजा ही मंद अधिकाऱ्याकरितां योजलेली उपासनेची एक मधली पायरी नसून, आपल्या स्वार्थाकरितां सर्व लोकांस अज्ञानांत ठेवून आपला

फायदा करून घेण्यासाठी ही लबाड धर्माचार्यांनी केलेली ठकवाजी होय ! यास्तव आपल्या राष्ट्राची खरी धर्मोन्नति व्हावयास पाहिजे असेल, तर पंडित म्हणतात की, साऱ्या देवळांतून प्रतिमोपासनेचा नायनाट केला पाहिजे. आणि हिंदूंच्या धर्माचार्यांचे मतलबी व जुलमी वर्चस्व कायमचें छुगारून दिलें पाहिजे.”

“आतां कित्येक असें प्रतिपादन करतात कीं, हिंदुसमाज अलीकडे पूर्वी इतका सुधारणाविरोधि राहिला नाहीं. सुधारकांचा पूर्वीसारखा आतां कोणी छळ करित नाहींत. यासाठीं ब्राह्मांनीं समाजास चिकटून राहूनच योग्य कालाची वाट पहावी; म्हणजे त्यांस असे आढळून येईल कीं, ज्या सुधारणा त्यांस घडवून आणावयाच्या आहेत, त्या लोक आपण होऊनच स्वीकारतील व मग ब्राह्मसमाजासारख्या संस्थेची गरजच राहणार नाही.” ह्या प्रतिपादनास पंडित असे उत्तर देतात कीं, “एकतर ही हिंदुसमाजाची सुधारणांसंबंधी कांहींशी सहिष्णुता फक्त शहरांतून दिसते, इतर ठिकाणी दिसत नाही. दुसरे असें कीं, ही सहिष्णुता कोणाही नीतिमान् आणि धार्मिक मनुष्यास आनंददायक वाटणार नाहीं का ण, ज्या चालीरीति धर्मबाह्य म्हणून हिंदुसमाज स्वीकारण्यास तयार नाहीं, त्याच्याबद्दलही त्या समाजाने सहिष्णुता दाखविणे म्हणजे त्या समाजाचा हा नैतिक अधःपात व दौर्बल्यच होय ! ज्यास सत्याची किंचित् चाड आहे, असा कोणीही मनुष्य ही हिंदूंची दुबळी सहिष्णुता पाहून त्यांचा धिक्कार आणि तिरस्कारच करील ! तिसरे असें कीं, हिंदुसमाजाने आम्ही आपण होऊनच हलुहळू सुधारत चाललो आहो, आम्हांस ब्राह्म सुधारकांची गरज काय, असें म्हणणे व ब्राह्मांच्या क्रांतिकारक चळवळीस त्यांनीं खरें महत्त्व न देणें म्हणजे, सूर्य प्रकाशतो तेव्हां मुळीं दिवसच असतो, आणि चंद्र मात्र रात्री प्रकाश देतो, म्हणून सूर्यास चंद्राइतकही महत्त्व न देण्या-प्रमाणें मूर्खपणाचें आहे. तसेंच समाजांत राहून समाजसुधारणा करूं पाहणें, म्हणजे निखार पाण्यांत बाहेर पाग लावून होडी ओढावयाची असतां, होडींत बसूनच पाग ओढण्यासारखें निष्फळ आहे.”

पंडित सीतानाथ मतस्वातंत्र्याचे फार मोठे चहाते दिसतात. ज्यांचें आपण अवश्य ऐकावें असे कोणी तरी आपल्याहून ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध असावेत आणि त्यांचें आपण जरूर ऐकावें, ही परिस्थिति इष्ट कीं अनिष्ट

असा यांत प्रश्न उत्पन्न झाला असतां ही गोष्ट सर्वथैव अनिष्ट असेंच त्याचें उत्तर पंडितजी देतील.

मूर्तिपूजेसंबंधीही ते हिंदूंची मुळीच गय करण्यास तयार नाहींत. ब्राह्मांच्या इंडियन मेसेंजरमध्ये मूर्तिपूजेवर एक बाहेरचा लेख विचारणीय म्हणून छापला होता. त्यांत त्या लेखकाचा मुद्दा असा होता कीं, मूर्तिपूजेत उपासनेला मूर्ति घेण्यांत वस्तुतः दोष नसून त्या मूर्तीच्या ठिकाणीं उपास्याबद्दल मर्यादित भावना ठेवण्यांत दोष आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें पूर्ण व अनंत अशा परमेश्वराची भावना जर स्पष्ट आहे, तर उपासनेसाठीं चतुर्भुजधारी गदाधर घेतला काय किंवा शाळिग्राम घेतला काय त्यांत विशेष आशेष घेण्यासारखें कांहीं नाहीं. परमात्मा म्हणून विष्णूची पूजा करावी, पण धन देणारी या संकुचित भावनेनें लक्ष्मीची पूजा करणें गैर आहे. श्रीराम हेंच कोणास परब्रह्मरूप आवडेल, तर ठीक आहे; पण बलवर्धन करणारा म्हणून मारुतीची पूजा करणें बरें नाहीं. तात्पर्य, उपास्याबद्दलची भावना व्यापक आहे कीं संकुचित आहे, सामान्य आहे कीं विशेष आहे, यावरच मूर्तिपूजेचा गुणदोष ठरवावा असें त्यांचें मत दिसतें. पण ही तडजोडीची भाषा पंडित सीतानाथ यांस मान्य होण्यासारखी नाहीं. सर्व चराचर जर परमात्म्यानेच संचरले आहे तर प्रतिमा मात्र देव कसा नाहीं? असा तुकोबादि संतांचा सवाल आहे. त्यास पंडित असे उत्तर देतात कीं, ईश्वर साऱ्या सृष्टींत संचरला असला, तरी तो साऱ्या पदार्थांत सारखाच व्यक्त झालेला नाहीं. पाषाण ही खनिज कोटि सर्वांत कनिष्ठ आहे. त्यापेक्षां कृमिकीटकांची योग्यताही अधिक आहे. आणि जीवाच्या आत्म्याची योग्यता तर सर्वांत अधिक आहे. यास्तव ज्यांत ईश्वराचें स्वरूप बहुतांशीं अव्यक्तच आहे अशा पाषाणाची देव म्हणून पूजा करणें, हें अत्यंत अवनतीचे व अज्ञानाचे द्योतक आहे.”

ब्राह्मांनीं अंगिकारलेल्या अभाविकांच्या ह्या मुद्द्यास अनुलक्षून तुकोबा म्हणतात—पाषाणच देव पाषाण पायरी । पूजा एकावरी पाय ठेवी ॥ १ ॥
 × × × तुका म्हणे हें भाविकांचें वर्म । येरीं धर्माधर्म विचारावे ॥ २ ॥
 श्रीरामकृष्ण परमहंस असेंच म्हणतात कीं, ‘यजमानाची सत्ता साऱ्या घरांत सारखीच असते पण त्याच्या भेटीचें ठिकाण दिवाणखाना’ हें ठरलेलें असतें. त्याचप्रमाणें देवभेटीच्या योगाचें स्थान म्हणजे श्रीविठ्ठलाचे बाय

आहेत, हें अनुभवी भाविकांनींच जाणावें. लोहचुंभकाच्या जड खनिज तुकड्यांत जें आकर्षण असतें, तें जिवंत माणसांतही नसतें. तेव्हां कोट्यवधि लोकांच्या सद्भावनेनें अथवा ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीनें, पंदरीचा विठोबा, काशीचा विश्वेश्वर, गयेचें विष्णुपद किंवा यमुनेच्या डोहावरील बाळू यांत काय जादू आहे हें सद्भावपूर्वक अनुभव घेतल्यावांचून केवळ बुद्धिवाद्यांस कसें कळेल !

ब्राह्मांची एकदां ईश्वरोपासना सुरू झाली कीं त्यांच्या वर्णनांत अनाम देवास नाम प्राप्त होते, अरुपाचें रूप सुंदर दिसूं लागतें, निराकारास चेहेरा, डोळे, हात, पाय इत्यादि सर्व प्रत्यक्ष कार्यक्षम इंद्रिये प्राप्त होतात; इच्छा, बुद्धि, इत्यादि वृत्ति असणारे मनही त्यास असतें. ब्राह्मांचा देव बोलतो, हातांनीं स्पर्श करतो, आपल्या पायीं घरीं चालत येतो, हें सर्व त्यांस पटतें. ब्राह्मांच्या घरांच्या अनावरणमहोत्सवांत राममोहन, देवेद्र, केशवचंद्र यांच्या तसथिरी अवश्य लावाव्या असे पंडित आपल्या ब्राह्मविधानांत फर्मावितात. मृतांच्या राखेवर स्मारकें होऊन तीं ब्राह्मांस दर्शनीय ठरतात. देवेद्रनाथांचा सप्तपर्णी वृक्ष यात्रेचे ठिकाण होतें. ब्राह्ममतांप्रमाणें हीं सारीं देशाच्या अभ्युदयानींच साधने आहेत, समाजमंदिरांत (किंवा पुण्याच्या हरिमंदिरांत) रोज नेमानें जाणे हें ब्राह्म आपले पवित्र कर्तव्य समजतात पण देवळांत देवदर्शनास जाणें यांत मात्र ब्राह्ममताप्रमाणें देशाचा अधःपात होतो ! असो. तूर्त इतकेंच पुरे.

मूर्तिपूजेचा याप्रमाणें विचार झाल्यानंतर पंडितजी हिंदूंच्या चातुर्वर्ण्याकडे वळून म्हणतात कीं, “ब्राह्मांनीं ह्यावरही विजय मिळविला आहे. ब्राह्मसमाजांत अद्याप सोयरीकीच्या बाबतींत जातिनिर्बंध कोणी कोणी उघड न बोलतां चोरून पाळीत असले, तरी तेवढ्यावरून ब्राह्मसमाज चातुर्वर्ण्यावर उभारला आहे, असें कोणीही म्हणणार नाही. त्याचप्रमाणें समाजाच्या धर्मोपदेशक वर्गांत ब्राह्मणेत्रांचें प्रमाण अजून कमी असले तरी त्याचें कारण जातिभेद नसून ब्राह्मणेत्रांची अद्याप व्हावी तशी प्रगति झाली नाही हेंच होय.”

पंडित म्हणतात कीं, “जातिभेद हा वैदिक व पौराणिक काळीही नव्हता. बेटीव्यवहार आणि रोटीव्यवहारास जातीचा प्रतिबंध पूर्वी नसे. या बाबतींत ख्रिस्ती व ब्राह्म उपदेशकांच्या मानवी बंधुभावाचा उपदेश हिंदूंवर फारसा

परिणामकारक झाला नसला तरी, इंग्रजसरकारच्या प्रतिगामी राज्यपद्धतीमुळे राष्ट्रीयभावना जागृत होऊन जातिभेदाची तीव्रता उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे. पण अशाही रीतीने जातिभेद मोडत असले तरी मूळच्या चातुर्वर्ण्यसंस्थेची तरफदारी करणारे जे कित्येक आहेत, त्यांस पंडितजींचे म्हणणे असे आहे की, चातुर्वर्ण्याची मूळची योजना कशीही असो, पण ह्या चातुर्वर्ण्याचे व्यावर्तक असे दुर्भेद्य सांचे कां असावेत ? ह्या भिन्न वर्णांत रोटीबेटीव्यवहार होण्यास, तसेंच त्यांनी आपल्या जन्मसिद्ध पेशाची अदलाबदल करण्यास काय म्हणून हरकत असावी ? आनुवंशिक संस्कारांमुळे वर्ण हे जन्मावरच ठरविणें भाग आहे, ह्या जातिवंतांच्या मुद्द्यास पंडित मुळींच महत्त्व देत नाहीत. ते म्हणतात. वैष्णव-धर्मातील कित्येक धर्मोपदेशक जातीने वैद्य व कायस्थही होते. केशवचंद्र जातीने वैद्य तर विवेकानंद कायस्थ होते. आणि ख्रिस्ती धर्माचा थोर संस्थापक जीझस हा तर सुतार होता. युरोप व अमेरिका खंडांत अगदीं खालच्या वर्गांतून मोठमोठाले धर्मोपदेशक, तत्त्वज्ञानी, मुत्सद्दी व व्यापारी निर्माण होत आहेत. आतां तिकडे जाति नसल्या तरी भिन्न वर्ग आहेत खरे, पण ते असले तरी असे व्यावर्तक नाहीत, लवचिक आहेत.”

तात्पर्य, जन्मावरून अगर गुणकर्मावरून कशानेही वर्णव्यवस्थेचें समर्थन होऊं शकत नाही. कारण गुणकर्मावरून तरी माणसांची निरनिराळ्या वर्णांत विभागणी केव्हां आणि कोणीं करावयाची ? तेव्हां तें अशक्यच आहे; पण सुदैवाची गोष्ट आहे की, आपले सरकार जरी काळागोरा हा वर्णभेद मानीत असलें, तरी रयतेला सर्वांना सारख्या निःपक्षपातबुद्धीनें वागविते, यामुळें जातिमाहात्म्य आतां मोडत चालले आहे. तसेच ह्या पोटजाति मोडून सर्व हिंदुसमाज चार मुख्य वर्णांत विभागून देण्याची सत्ता केणांतच राहिली नाही वं त्यास सरकारचाही पाठिंबा मिळणार नाही. आतां जातिबहिष्कृत मनुष्यासही सरकारांत बढती मिळण्यास मुळींच अडचण राहिली नाही. मग ह्या जातिनिषेधास विचारतो कोण ! कित्येकांचें असें म्हणणें आहे की, कसेंही असो; हा वर्णभेद फार वर्षांचा असल्यामुळें विशेषकरून ब्राह्मणवर्णातील लोकांची बुद्धिमत्तादि गुण जसे श्रेष्ठ प्रकारचे आढळतात तसे इतर वर्णांत आढळत नाहीत. यासाठीं वर्णशुद्धि राहावी म्हणून त्यांचा भिन्नवर्णांत बेटीव्यवहार न होणें बरें. ह्या आक्षेपास पंडित मुळींच महत्त्व

देत नाहीत. ते म्हणतात की, एका वर्णात काय, पण एका कुटुंबातही भिन्न योग्यतेची माणसे आढळतात. शिवाय ब्राह्मण-वर्णात कांहीं श्रेष्ठ गुण आहेत, असे मानले तरी तितकेच जबरदस्त दोष ब्राह्मणांत आहेत ते इतर वर्णात नाहीत. उदाहरणार्थ, अहंमन्यता, गर्विष्ठपणा, भिक्षावृत्ति, निर-भिमानता असे हे दुर्गुण ब्राह्मणजातींत भरपूर असतात. आणि उलटपक्षी खालच्या म्हणून गणलेल्या वर्गांत नम्रपणा, ईश्वरपरायणता, परोपकार इत्यादि जे श्रेष्ठ प्रकारचे गुण असतात, ते श्रेष्ठ जन्माचा तोरा मिरवणाऱ्या ब्राह्मण-जातीतही नसतात. तात्पर्य, अनुवशिक संस्कार ह्या खुळांत कांहींच अर्थ नसून प्रत्येक जीव हा ईश्वराचा स्वतंत्र अवतार आहे. जाति-जातींत श्रेष्ठकनिष्ठभाव जन्मसिद्धच मानले तर हे भेद कधीच दूर होणार नाहीत, आणि मग भिन्न जातींत बेटीव्यवहार होणे पुढे केव्हांही अशक्य होईल. परंतु हे खरे आहे की, हा श्रेष्ठकनिष्ठभाव वास्तविक मुळांतच नाही. इतक्याउपपर उगाच श्रेष्ठ म्हणाविणाऱ्या जातींना खालच्या म्हणून गणले-ल्या जातीशी बेटीव्यवहार करण्यांत जरी काहीं तोटा वाटत असला तरी तसे करण्यांत फायदाही अमर्याद आहे. तेव्हां पंडित म्हणतात हे लक्षांत ठेवावे की, हिंदूंच्या सर्व सामाजिक दुःखांचे मूळ अशी जी जातिसंस्था तिचे पूर्णपणे निर्मूलन झाल्याशिवाय देशाचा उद्धार होणे शक्यच नाही.”

प्रकरण चौदावें

सुधारणा

अवलोकन

ब्राह्म म्हणतात कीं, आमची चळवळ विघातक आणि विधायक अशा दोन्ही स्वरूपाची आहे. विधायक असें ब्राह्मांना अजून फारसे करतां आले नाहीं. पण नगररचनेपूर्वीं माजलेल्या रानाची तोड हें काम कांहीं कमी महत्त्वाचे नाही. तें काम आपण बरेंच केले याबद्दल ब्राह्मांना फार अभिमान वाटतो. नवीन वसाहतीपूर्वीं रेड इंडियन्सचा निःपात करणाऱ्या पाश्चात्यांच्या शिष्यवरांनाच ही विचारसरणी शोभते. आतां ब्राह्मधर्माची अमेरिका कधीं वसते तेच पहाणें आहे. ब्राह्म कांहीं समजोत; पण त्यांच्या विघातक कामगिरीचे कोणी फारसें कौतुक करतील असे वाटत नाही. चौसोपी वाडा पेटवून देण्याचें काम एखादें टागें पोरही करील; पण तो पुन्हा बांधण्यास लक्षाधीशाचे भांडवल एंजिनीअराची अक्कल व कारागिरांचे कौशल्य इतकी जुळवाजुळव लागते. पूर्वीं वसईप्रांतांत पोर्चुगीजांनीं विहिरींतून निषिद्ध पदार्थ टाकून गांवचे गाव बाटवले, त्याप्रमाणेच भोळ्या लोकांचा व अर्धवट शिकलेल्यांचा बुद्धिकृपांत कुतर्क टाकून साराच ब्रह्मघोंटाळा करण्याचें काम सोपे व तितकेंच भूषणावह आहे ! ब्राह्मणधर्माच्या अजिंक्य किल्ल्यावर पाद्यांनीं तोफा डागल्या असतां, * त्यांच्यामागे उभें राहून त्यांस रंजुका आणि दारूगोळा पुरवणऱ्या ह्या ब्राह्म

“When the walls of the mighty fortress of Brahmanism are encircled, undermined and finally stormed by the soldiers of the cross, the victory of Christianity must be signal and complete.”

—Sir A. Lyall quoted by Lellingston at pp. 118-119.

भावार्थः—“ एकदां ब्राह्मणधर्माच्या तटांना वेढा देऊन ते उडवले आणि त्यांवर ख्रिस्ती धर्मवीरांनीं हल्ला चढविला, म्हणजे ख्रिस्तीधर्माचा विजय पुरा व कायमचा होईल.”

बारगिरांची मर्दुमकी पाहिली, म्हणजे इंग्रज सेनानीच्या हडेरहप्रमाणें आपल्याच देशबंधूंचेर संगिनी रोंखणाऱ्या दुर्दैवी काळ्या पलटणी डोळ्यांसमोर येतात ! त्यांनीं स्वराज्य घालविले, ह्यांनीं स्वधर्मास मूठमाती देण्याकरितां कंबर कसली आहे. आतां ह्यांनीं खणलेल्या खाड्यांत कोणाची समाधि होते, तें भविष्यकालच पाहिल ! असो.

ब्राह्मांच्या ह्या विघातक कामगिरीसच विधायक म्हणावयाचे तर असें म्हणतां येईल कीं, त्यांनीं ब्रूट स्टॉकिंग व चष्मे, तसेच स्वातंत्र्य आणि शिक्षण इत्यादि उपकरणांनीं बायकांचे पुरुष केले. आणि डोक्याचें शिरस्त्राण टाकून, चेहऱ्याचें रूप बदलून, मी पापी, मी पापी, म्हणून धाय मोकळून रडणाऱ्या, आणि खेडवळ स्त्रियांप्रमाणें शेजाऱ्यांशीं झुळक गोष्टींवरून कचाकच भांडणाऱ्या व बोटें मोडणाऱ्या पुरुषांस बायका बनवले ! सिंहासनावरील देवांच्या मूर्तींस खाली ओढून त्या ठिकाणीं बायकांस बसवून त्यांचे भलतेच देव्हारे माजविले ! मूर्तींस जे खातां येणार नाहीं असे नैवेद्य दाखविणाऱ्या मूर्तीपूजकांप्रमाणे, नारीपूजकांनीं आपल्या देवतांस पचणार नाहीं, असे स्वातंत्र्यशिक्षणाचे ताट त्यांच्यापुढे ठेवले, आणि “ देवतांनो, हा तुमचा नैवेद्य दाखविण्यास-नव्हे तुम्हांस जुलमानें खाऊ घालण्यास-आम्हीं उशीर केला ” म्हणून गर्हिले वून ह्या उपासकांनीं लजेने माना खाली घातल्या !

Down with the Brahmins, ह्या ब्राह्मणांना खाली ओढा ! त्यांना नामशेष करा ! असे हे लढाईचे शिंग फुंकूनच ब्राह्म थांबले नाहीत, तर कडव्या लढवण्यांचे पुरे अनुकरण करून त्यांनीं हिंदूंच्या मूर्तीही खाली ओढल्या, आणि पुढे हिंदूंच्या जनानखान्यावर चाल करून विनय, शील, मर्यादा, पावित्र्य, निरहंकार, स्वार्थत्याग, तितिक्षा, निष्ठा, भाव, संतोष, इत्यादि त्यांच्या पूर्वपरंपरेतील बहुमोलाच्या दागिन्याची लुटालूट व जाळपोळ केली !

भोळ्या भाविकांचा 'भाव तसा देव' असतो पण ह्या सुजाणांच्या देवता तशा नाहीत. देवाला भक्तांचें बंधन आहे पण ह्या देवता स्वतंत्र आहेत. मंदिरांतील प्रातिमा स्थिर असतात, पण ह्या गृहलक्ष्मी चर आहेत. न जाणों ह्यापुढें ह्यांचे हे बायले उपासक ध्यानमग्न असतां ह्या देवतांचें स्वातंत्र्य त्यांस संचारार्थ केव्हां बाहेर नेईल ! व ह्या सुखलोलुप व भ्रांत प्रापंचिकांचीं घरे केव्हां स्मशानवत् भयाण होतील, याचा कांहींच नियम नाही. ईश्वर करो आणि

असे प्रसंग कधी न येवोत. ह्या आमच्या टीकेवरून आम्ही ब्राह्मस्त्रियांचा उपमर्द करीत आहोंत असा कोणीही आपला गैरसमज करून घेऊं नये. आमच्या मायबहिणींप्रमाणेच बंगालच्या स्त्रियांवद्दल आम्हांस पूर्ण आदर आहे. जें आम्हांस अनिष्ट वाटत आहे, त्याची जबाबदारी स्त्रीवर्गावर नसून, परप्रत्ययनेयबुद्धीच्या गैरधोरणी पुरुषांवरच आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे.

स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, आणि विधवाविवाह इत्यादि अबलोनतीच्या प्रकारांवद्दल आज सर्व सुशिक्षितांचे प्रायः एकमतच असेल. आणि ह्या सुधारणांविरुद्ध बोलूं पाहणे म्हणजे शंभर वर्षे मागे जाण्याप्रमाणेच उपहासास्पद होईल हें आम्ही जाणतो. प्रागतिक विचारांचा जोराचा प्रवाह असा वहात असतां त्याच्या उलट पोहून जाण्याकरितां दोन हात टाकणें म्हणजे लोकापवादाच्या भोवऱ्यांत ग्रंथकाराचे मरणच आहे; परंतु बुडतां बुडतांही आसनाचे ठाण मांडणाऱ्या श्रीस्वामी रामतीर्थांचे धैर्य डोळ्यांपुढें ठेवून टीकेच्या पाणलोट्याची परवा न ठेवतां आम्ही आमच्या वाडवाडिलांच्या विचारांची बैठक अढळ ठेवण्याचा प्रयत्न करणार आहोंत. कितपत साधेल तें खरें.

ब्राह्मसमाजांतील अबलोनतीचा आरंभ स्त्रियांचा पडदा दूर करण्यापासून झाला. ब्राह्म तरुणांच्या स्त्रिया प्रथम ब्राह्म-मंदिरांतून वेगळ्या जागेत बसूं लागल्या, नंतर त्याची प्रगति पुरुषांजवळ बसण्यापर्यंत झाली. पुढे त्यांचा देशी-विदेशी स्नेहीसोबती यांच्या घरीं संचार सुरू झाला. असे हे स्त्रीस्वातंत्र्याचें कुतूहल फार काळ निरुपद्रवी राहूं शकले नाहीं. अनंगमहाराजांस हें स्वातंत्र्य खपलें नाहीं. ह्या स्वैराचारी प्रणयी जनांस चतुर्भुज करण्याचे त्यांचे एकदम हुकूम सुटले. प्रेम अगोदरच अंध आणि त्यांत ते स्वतंत्र झालेले, मग खाड्यांत पडण्यास काय उशीर ! प्रेमावेशांत जातीचा निर्बंध राहिला नाहीं. आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ ! स्त्रीस्वातंत्र्याच्या पुढारलेल्या निशाणास मागें खेंचणे, म्हणजे नामुष्कीच. तेव्हां पडलो तरी तोंड वरतीच असें अपयशाचें रूप पालटले ! आणि वर्णसंकर हेच मुळीं आमचें ध्येय आहे, असें ब्राह्म म्हणूं लागले. मग मिश्रविवाहाचे प्रायश्चित्तादाखल देखावे झाले. त्या वर्णसंकराची प्रजाही निर्माण झाली. पण ती गैरकायदेशीर व बेवारशी असें जेव्हां समजलें, तेव्हां विषयलोलुप ब्राह्मांचे डोळे उघडले ! मग सरकारी अम्मलदारांजवळ असलेलें

आपलें सर्व वजन खर्च करून केशवचंद्रांनीं ह्या गैरकायदा वर्तनाची निष्कृति नवीन धर्मविरोधी कायद्यानें करून घेतली; पण त्यांस हिंदुसमाजांनं विरोध केला. तेव्हां आतां शेंडी तुटो नाहीतर पारंबी तुटो, असा ब्राह्मणांनीं निर्धार करून आपली हिंदुत्वाची शेंडी छाटून टाकली आणि आपण ब्राह्म झाले! म्हणजे कोणत्याही जातिधर्माच्या कुमारिकेकडे अथवा विधवेकडे अगोदर कामुक दृष्टीनें पाहण्यास आणि मग जरूर तर तिच्याशीं लग्न करण्यास त्यांनीं कुलपरवाना मिळविला !

प्रौढविवाह म्हटला म्हणजे तो कुमारिकेशीं असो अथवा विधवेशीं असो, विवाहापूर्वी प्रियाराधन, वल्लभोपासना अथवा वशीकरण इत्यादि विदेशी शिष्टाचार हलुहलू आलेच. बॅरिस्टर मुर्जी नामक एका विद्वानानें (Decline and fall of the Hindus) हिन्दु जनाचा व्हास आणि अधःपात या नांवाचे एक पुस्तक अलीकडे लिहिलें आहे. ते बंगाल्यांत लोकप्रिय झाले असून त्यास जोडलेल्या डॉ० सर पी. सी. रॉय यांच्या प्रस्तावनेंत 'भरतखंडाच्या पुनरुज्जीवनाचा खास संदेश' अशी सदर निबंधाची सूत्रबद्ध स्तुति केली आहे. या पुस्तकाचे विषय म्हणजे हिंदुसंस्कृतीचा भयंकर विपर्यास, वेद, पुराणे आणि ब्राह्मण यांची परमावधीची टवाळी आणि सुधारणेचा विलक्षण हव्यास हेच होत. प्रकृत विषयाला लागू असे त्या निबंधातील कांहीं उतारे श्री० ठाकरे यांच्या भाषांतरावरून आम्ही खालीं देतोः—

“तुमच्या समाजांतील तरुण व तरुणी कधींच एकत्र येत नाहीत. विचार व विकारविनिमयासाठीं एकत्र मिसळण्याची त्यांना कधीं संधीच मिळत नाही. यद्यथावत वस्तुमात्राला स्पर्शमात्रानेच रोमांचित करणाऱ्या ईश्वरदत्त प्रेमाच्या जादूची भावना त्यांच्या हृदयांत कधींच स्फुरण पावत नाही.”

“बोलूनचालून जातीचा तो पुरुष, शिकारी वृत्तीचा. आयुष्यांत थोडा वेळ तरी त्याला शिकार करण्याची मोकळीक द्याल कीं नाही ? एकोणीस वीस वर्षांच्या आंत त्याचे आईबाप त्याचे लग्न करोत वा न करोत, तरुण स्त्रीची प्रेमयाचना करण्याची त्याची निसर्गजात भावना चुरडली जाणें शक्य नाही. तरुण कुमारीच्या प्रेमयाचनेंत काय लज्जत असते, याचा एकदां तरी अनुभव घेतल्याशिवाय त्याची लालसा तृप्त व्हावयाची नाही. जशा लहानपणीं गोंवर कांजण्या एकदां येऊन जायच्याच, त्यांतलाच हा निसर्ग-

जात प्रकार आहे. योग्य दर्जाच्या कुमारिकांशी बोलण्याचालण्याची त्याला मोकळीक द्या; आणि एकदां तरी १७ ते २१ वर्षांच्या वयाच्या दरम्यान त्याला निष्पापपणे जबरदस्त अशा प्रेमपाशांत खुशाल सांपडूं द्या. झालें तर यांत अंती त्याचें हितच होईल.”

“प्रेमयाचनेच्या सगळ्या घडपडी यशस्वी होतांक्षणांचि तारुण्याने मुसमुसणाऱ्या त्या तरुणाला भावी जीवनग्रंथीचा इषारा म्हणून मिळणारे प्रेमाचे बक्षिस—त्या निष्पाप कुमारिकेचे खास पहिले गोडसे चुंबन ! बस्स, त्यापुढे कोणत्या मोलवान् बक्षिसाची आठवण त्याला सर्व आयुष्यभर विशेष सुखदायक होईल ? या बक्षिसाची किंमत कोण करणार ? आणि याची आठवण कशाने बुजणार ? माझी खात्री आहे कीं, तुमच्या त्या प्रेमचंद रायचंद स्कॉलरशिपा किंवा तीं टागोर-लॉ-मेडले, यांपेक्षां त्याला त्या प्रथम चुंबनाची किंमत खात्रीने जास्त वाटे. XXX त्याची गोड आठवण, त्या प्रसंगाचा विचार, पुढील आयुष्यांत कर्तव्याचे निरनिराळे झगडे लढतांना त्याला स्फुरण देतील.”

“हल्लीं त्याच्या (हिंदु तरुणाच्या) मनांत एका बाजूला अभिजात शुद्ध निसर्गबुद्धि आणि दुसऱ्या बाजूला त्याच्या डोक्यांत लौकिकी कल्पनांनीं ‘मजाव’ ‘मजाव’ म्हणून उत्पन्न केलेली तिरस्कारबुद्धि यांचा सारखा झगडा चाललेला असतो. पण किती झाले तरी तो स्त्रीच्याच उदरांतून जन्माला आलेला ! कितीही शिकवण दिली तरी त्याची स्त्रीविषयक निसर्गबुद्धि वर उसळी मारल्याशिवाय कशी राहणार ? ”

“स्त्री व पुरुष दोघांनाही हिंदुस्थानात तारुण्याचा उमलता बहार काय असतो याची जाणीवच कधीं अनुभवण्यास मिळत नाही ”

“एवढ्या मोठ्या अफाट हिंदुस्थानांत तरुण स्त्री-पुरुष कधींच एकमेकांच्या प्रेमपाशांत सांपडत नाहीत; आणि जर यदाकदाचित् प्रेमभावना उदित झालीच तर तिचें पर्यवसान अकालीं अनिष्ट पितृपद किंवा मातृपद यांतच व्हायचें ! या विस्तीर्ण देशांत तरुण पुरुषाला आपल्या आयुष्यांत पहिल्या कुमारीचुंबनाची गोडी अनुभविण्याची कधींच संधि मिळत नाही. त्यामुळे नसानसांतून ज्याची स्मृति सळसळत जाईल आणि जो त्याला उमदा माणूस बनवील, अशा त्या अनुपम अनुभवाला तो कायमचा मुक्तो. ही गोष्ट अनर्थक अप्रयोजक आणि निसर्गाविरुद्ध आहे.”

बॅरिस्टर मुकजीसारख्या जाण्या बुद्धिवाद्यांनी हिंदूंचा अधःपात ह्या-
सारख्या अत्यंत गंभीर विषयाचें विवेचन करतांना वरील विचार व्यक्त केले
आहेत आणि हें पुस्तक भारतीय बौद्धिक मंडळानें प्रसिद्ध केलें आहे. शिवाय
“माझ्या सर्व देशवांधवांनीं प्रस्तुत प्रबंध अवश्य विचारांत घ्यावा ”अशी “ भारत
महर्षि ” डॉ० सर पी. सी. रॉय ह्यांची या निबंधास जोराची शिफारस आहे.
शुकाचार्यांनीं रासलीलांचे वर्णन करावे त्याप्रमाणे हें एक गूढच आहे. तरुणतरुणीं-
च्या चुबनापर्यंत गेलेल्या उत्कट प्रेमास निष्पाप हें विशेषण लावल्यानें, विवाहा-
पूर्वींचा हा सर्व आचार जर पवित्र व शिष्टसमतत्त्व होत असेल, आणि चातु-
र्वर्ण्यांचा निःपात व स्त्रियांचा स्वैराचार ह्यांवरच जर हिंदूंचा उत्कर्ष खोळंबून
असेल, तर हिंदूंनीं आपल्या वृद्ध मातृतुल्य संस्कृतीस लवकरच डोळे मिटा-
चयास सांगावें हे बरे !

प्रौढविवाहांत आम्हांस जो अनिष्ट प्रकार वाटतो तो हाच. ह्या वशीकरण-
प्रयत्नाची कायदेशीर लग्नात पूर्तता होईपर्यंत उभयतांचीं मने अगदीं शुद्ध व
निष्पाप राहतात असे मानणें म्हणजे डोळ्यावर बळेच कातडें ओढण्या-
प्रमाणेंच आहे. शक्य काय आणि अशक्य काय हें येथें पहावयावें नसून
तरुणपणच्या साहजिक मनुष्यस्वभावाप्रमाणे मन व शरीर भ्रष्ट होण्याचा
संभव ह्या पद्धतीत कितीतरी जास्त आहे, इतकेच आम्हांस म्हणावयाचें
आहे. आणि ब्राह्मदृष्टीनें नीतिशास्त्रांत गैरवाक्य असलेल्या हिंदुसमाजास
नीतिशास्त्राने धडे शिकविणाऱ्या ब्राह्मानीं या पद्धतीचा इतका जोरांनें
पुरस्कार करावा, हे मोठेच आश्चर्य होय. तसेच मिश्रविवाहपद्धतीत
ह्या वशीकरणरूप खेळखंडोब्याचे क्षेत्र अमर्याद वाढवून ब्राह्मानीं स्त्रियांचे
(रुचिवैचित्र्य हेंच विषयलोलुप जीवांचे हित नसेल तर) कोणते हित साधलें तें
कळणें कठीणच आहे. आम्हांला आवडेल त्या परजातीतील व धर्मातील पुरुषा-
शीं आम्ही विवाह करणार, अशी ब्राह्म स्त्रियांनीं कधीं मगणी केल्याचें आमच्या
ऐक्यांत नाहीं. हिंदुस्थानांतील कुलस्त्रिया आज कोणच्याही पंथांत असोत,
त्यांचा मूळचा (ब्राह्मनिंदित) स्त्रीधर्म अजिबात जाण्यास अद्याप कित्येक
पिव्या जाण्या लागतील यांत शंका नाहीं. तूर्त स्त्रियांना स्वातंत्र्य देण्याच्या
मिशननें ब्राह्मानीं आपल्या विषयवासना मोकाट सोडल्या आहेत, इतकेंच
बरे. यामुळेच सुधारणा हा शब्द कितीही गोड असला तरी तो पापमूलक

आहे असें कित्येक वेळां आढळून येतें. अगोदर पाप घडावें आणि मग त्या-
वर अंतरपाट टाकून शुभमंगल म्हणावें. चोरी होऊन गेल्यावर सावधान
म्हणावें, असाच बहुतेक सुधारणांचा जन्म असतो. हें बारकाईनें पाहिल्यास
दिसून येईल. सुधारणांत जो इष्ट भाग असतो तो औपचारिक राहतो.
अनिष्ट भाग मात्र बेसुमार बळावतो. देशकालमानानें प्रौढविवाह हा आपद्धर्म
म्हणून कां होईना आज क्रमप्राप्तच झाला आहे. अर्थात् लग्नाच्या वयाची
मर्यादा थोडी वाढविणें यांत कांहीं गैर नाहीं. परंतु ठाकूर आणि सेन या
ब्राह्म पुढाऱ्यांच्या घराण्यांतही बालविवाह जर अपरिहार्य होतात, तर मग
प्रौढविवाहाची ही रिकामी इंग्रजी कायद्याची सक्ति कशाला ! आणि सक्ति-
चीच जरूर असेल तर मग बालविवाहाला साखरपुडा म्हणून पळवाट काढण्यांत
तरी मुद्दाम कायदा घडविणाऱ्या केशवचंद्र ह्या पुढाऱ्यांची काय निष्ठा
राहिली ? तसेंच जर बालविवाहनिषेधक सक्तीचा कायदाच पाहिजे, तर
मद्यपाननिषेधक कायदा मागण्याची सूचना ब्राह्मसमाजांत पुढे आली तेव्हां
ब्राह्मानीं कां मागार घेतली ? काय बालविवाहपेशां दारुडे होणे, कमी निद्र
आहे काय ? तात्पर्य, ब्राह्मणांच्या ह्या सुधारणेच्या अट्टाहासांत निष्कारण परंपरा-
द्वेष, ब्रह्मद्वेष, शास्त्रीयकर्मद्वेष व सुखलालसेची लाचारी याहून अधिक तथ्य
कांहींच दिसत नाहीं.

ब्राह्मसाधनांचा विचार करतांना पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांनी
‘स्त्रियांशीं संबंध’ या विषयावरही आपले विचार प्रदर्शित केले आहेत. ते
त्या ठिकाणीं जरी अप्रस्तुत नसले तरी त्यांचा समावेश आम्ही याच प्रकरणांत
करीत आहोंत. पंडित सीतानाथ यांच्या म्हणण्यांतील भावार्थ असाः—

कित्येक सुप्रसिद्ध धर्मपंथाच्या अपयशाचें बीज, त्यांनीं स्त्रियांसंबंधी प्रश्न
योग्य रीतीनें सोडविले नाहींत, यांतच आहे. स्त्रियांसंबंधी भिन्न विचार
करणाऱ्या पुरुषांचे दोन वर्ग दिसतात. एक,

स्त्रियांचा तो संग नका नारायणा । काष्ठ या पाषाणा मृत्तिकेच्या ॥१॥

नाठवे हा देव न घडे भजन ! लांचावलें मन आवरेना ॥२॥

दृष्टिमुखें मरण इंद्रियांच्या द्वारे । लावण्य तें खरें दुःखमूळ ॥३॥

तुका भूणे जरी अग्नि झाला साधु । परी पावे बाधु संघट्टणें ॥४॥

असें म्हणणारे विरक्त गृहस्थ, ब्रह्मचारी किंवा संन्याशी यांचा वर्ग, आणि

नुसरा स्त्रियांस केवळ उपभोग्य वस्तु किंवा प्रापंचिक स्वास्थ्याचें एक साधन असें मानणारा, असे दोन वर्ग आहेत पण ह्या दोन्हीही दृष्टि चुकीच्या असून, सत्य ह्या दोन टोकांमध्ये आहे.

पंडित म्हणतात की, “ स्त्रियांसंबंधी अशुद्ध चित्त व विकारी नजर हें पाप मनुष्यास अत्यंत दुस्तर आहे. ईश्वरचित्ताने अंतःकरण सदा व्याप्त असल्या-शिवाय या पापापासून सुटका नाही. इतकेच नव्हे तर “ नरनारी साधारण समान अधिकार ” हें तत्त्व आपल्या मनांत पूर्णपणें बिंबल्यावांचून अंतःशुद्धीचा प्रयत्न म्हणजे नुसता द्राविडी प्राणायाम आहे. आपली समाजरचना या बाबतीत अत्यंत सदोष आहे. त्यांत आपण क्रांति घडवून आणली पाहिजे. पुरुष हा स्वामी असून स्त्रियांनी त्याच्या आधीन राहिले पाहिजे, ही भावना नष्ट झाली पाहिजे. स्त्रियांस आपलें सहभागीदार व सहकारी आपण मानले पाहिजे. त्यांस आपण आपल्या मायबहिणीप्रमाणे लेखले पाहिजे. वडील माणसांनी आपल्या घरच्या मुलांमुलींस सारखेंच वागाविले पाहिजे. स्त्रियांचा उपयोग त्यांनी घरात काबाडकष्ट करावे व पुरुषांच्या विषयकामना पुरवल्या इतकाच जुने लोक करीत आले. आणि आतां नवीन प्रतिष्ठित सुधारकांच्या कुटुंबांतील स्त्रियांसही चांगल्या नटवून थटवून खाणें, गाणेबजावणे, खेळ, नाच यांच्या मजलसीत मनोहर बाहुल्या म्हणून मिरवण्यांत येतात. पुरुषांच्या वाढत्यात्मक किंवा लोकोपकारी कोणत्याही व्यवसायांत त्यांचे अंग नसतेच. त्यांच्यापुढे बौद्धिक अगर आध्यात्मिक संस्कृतीचे ध्येयच नसते. मुलींच्या लग्नांत जे नायकिणींचे नाचरंग व दुसरे सोहाळे होतात, त्यांवरून त्यांचा जन्म केवळ कामपूर्ती-करतांच आहे असे त्यांस प्रथमपासूनच शिक्षण दिले जाते ! अशा परिस्थितीत स्त्री पाहतांच पुरुषाची नजर कामुक व्हावी यांत कांहीच नवल नाही.” येथ-पर्यंत पंडित सातानाथ यांच्या विचारांत पुढील घेण्यासारखें आहे, यांत शंका नाही. परंतु हा उपदेश त्यांनी त्यांच्या ब्राह्मबंधूसच करावयास पाहिजे. हिंदुसमाजाची स्त्रीविषयक कल्पना ते म्हणतात तशी निघ नसून ब्राह्मा-पक्षांनी अनंतपटींनी श्रेष्ठ आहे. ‘पराविद्या नारी रखुमाईसमान । हें गेलें नेमून ठायींचेंचि’ ॥ हें शृंगारलेल्या कुलवधूसच उद्देशून नव्हे तर एका पण्यांगनेस उद्देशून तुकोबांनीं म्हटलें आहे. श्रीरामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांचीही सक्रिय शिक्षण अशीच आहे. तात्पर्य, स्त्रियांचें महत्त्व स्वतंत्रच

आहे, त्यांचें महत्त्व वाढविण्यासाठीं पुरुषांचें बायकांशीं साम्य जोडण्याचें कारण नाही. शुद्रांचें शुद्रत्व घालविण्याकरितां ब्राह्मणांनीं त्यांच्याशीं रोटी-बेटीव्यवहार करावा, असें सांगण्याप्रमाणेंच हा उलटा विचार आहे.

असो. आतां हा नरनारींतील वैषम्यभाव घालविण्याकरितां पंडित जे इलाज सुचवितात, तेही जुन्या शिस्तीच्या वाचकांस कांहींसे विलक्षण वाटतील. पंडित म्हणतात कीं, “ अविवाहित तरुणांचें पहिलें कर्तव्य हें आहे कीं, ह्या वैषम्यभावास मदत होईल असें त्यांनीं कांहींच करतां कामा नये. त्यांनीं आपल्या लग्नाचे बाबतींत स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व पूर्णपणें अमलांत आणावें. वडीलधारी माणसें कितीही योग्यतेचीं व मायाळू असलीं तरी त्यांच्या मार्फतीनें वधूची निवड करूंच नये, आणि वधूही त्याप्रमाणेच वर पसंत करतांना स्वतांच्या स्वतंत्र विचाराने वागत आहे असें पहावें. वडील माणसांनीं वयांत न आलेल्या वधूवरांचीं जमविलेलीं लग्ने पुढें क्वचित् कोठें सुखावह होत असल्यास तो अपवाद किंवा काकतालीय न्यायच मानावा. परंतु कांहीं झालें तरी वधूवरांच्या स्वतःच्या पसंतीने जमलेल्या लग्नांत जो स्नेहभाव वाढतो, तो अशा दुसऱ्यांनीं जोडलेल्या जोडण्यांत दिसून येणे शक्यच नाही. शिवाय तरुण वधूवरांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, लग्न हें कांहीं केवळ गृहस्थाश्रमींच्या प्रपंचकार्याकरितां नाही, तर ज्ञानार्जन, शीलसंवर्धन, ईश्वरप्रणिधानाचा आनंदभोग आणि लोकसेवा यांत सहकारित्व असावे, हा लग्नांतील हेतु आहे. याहून कमी भावना ठेवून जे लग्न करतात, ते जुन्या चालीचे अगर नव्या चालीचे असोत; ते आपल्या बायकांना एक भारवाही प्राणी किंवा इंद्रियांचें खाद्य असेंच मानूं लागतात व त्यामुळें इतर स्त्रियांबद्दलही त्यांची तीच भावना होते; यापेक्षां आपणांस व्यवहारी व शहाण्या म्हणविणाऱ्या शिष्ट लोकांचे न ऐकतां तरुणांनीं अविवाहित राहिलेले बरें.” स्त्री-पुरुषांनीं अविवाहित राहण्यासंबंधी पंडित सीतानाथ यांचे विचार जसे स्पष्ट आहेत, त्याप्रमाणें जरूर तर स्त्री-पुरुषांनीं घटस्फोट करावे, पुनर्विवाह करावे, असें प्रतिपादन त्यांच्या लेखांत आम्हांस कोठें आढळलें नाहीं, ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी वाटते.

आतां जे विवाहित झालेलेच आहेत त्यांना पंडित असें बजावितात कीं, “ त्यांनीं आपल्या स्त्रीला आपणापेक्षां कमी कधीही मानूं नये. तर तिला आपले

एक स्नेही असें मानावें. सुशिक्षित समाजांतील स्त्रिया अडाणी, हेकट किंवा अगदींच माणसांतून उठल्यासारख्या अशा कधी नसतात. यामुळे शेजार-संबंध, मुलांचें शिक्षण आणि बौद्धिक व आध्यात्मिक व्यवसाय यांत त्यांची उत्कृष्ट जोड मिळते. अशी जोड ज्या स्त्रीची पुरुषास मिळत नसेल, त्या स्त्रीशी पुरुषाने शारीरिक संबंध ठेवणें हा एक गुन्हाच होय. मानवी व्यक्तीचा केवळ उपभोग्य विषय म्हणून उपयोग करणें हे पाप आहे. वस्तुतः प्रत्येक मनुष्याने आपल्या आत्मशुद्धीकरितां हा बहुमोल नियम लक्षांत ठेवावा कीं, अगदींच जरूर किंवा अपरिहार्य नसेल तर स्वस्त्रीबद्दलही पुरुषानें विषयवासना सामान्यत्वे ठेवूंच नये. डॉ० जेम्स असें म्हणतात कीं, प्राथमिक देहधर्माचे चोचले पुरविण्याचे बेतवात व योजना यांत गर्क होण्याचे मनुष्य सोडून देईल तर त्या देहधर्मास अनीतिमय मनोविकाराचे स्वरूप येणार नाही. तहान आणि भूक भागविणें यांत नियम कांहींच नाही, परंतु परोपरीचीं खाद्यपेयें सेवन करणारा व त्यांचे सदा चिंतन करीत बसणारा खादाड व दारुडा हे मात्र तिरस्करणीय होतात. वेळीं अवेळीं विषयकामनेचे चिंतन न करतां तिच्याकडे शक्य तों दुर्लक्ष्य करणें हेच चित्तशुद्धीचें साधन आहे.”

ह्याप्रमाणे स्वस्त्रीसंबंधी विचार सांगितल्यावर मुलांमुलींच्या संगोपना-बद्दल पंडित सांगतात कीं, “मुलीस मुलांप्रमाणेंच वागवावें. जें शिक्षण मुलांस तेंच सर्व मुलींस द्यावें. मुलगा काय व मुलगी काय दोन्हीही माणसेच. यासाठीं मुलांचें मन सुसंस्कृत होण्यासाठीं शास्त्र आणि तत्त्वज्ञान, काव्य आणि कला, इतिहास आणि राजकारण, हे जसे विषय आपण मुलांस शिकवतो, तसेच ते मुलींसही शिकविलेच पाहिजेत. मुलांस ज्याप्रमाणें धंदे-रोजगाराचें शिक्षण द्यावयाचें त्याचप्रमाणें मुलींसही दिलें पाहिजे. तिचा नवरा तिचें पोट भरील किंवा तिच्या सासरच्या दुसऱ्या माणसांवर अवलंबून राहिल्यास तीही तिला पोसतील हे विचार मूर्खपणाचे व तिटकारा आणणारे आहेत. स्त्रियांना गृहव्यवस्था व बालसंगोपन हेही काळजीपूर्वक शिकवावें, पण हेंच त्यांचें काम असें मात्र समजूं नये. उलट पुरुषाचेंही हें काम आहे हें लक्षांत ठेवावें.”

“आईबापांनीं आपल्या मुलांस दूर करूं नये. त्यांच्याशीं निकटसंबंध ठेवावा. कुलाचें शील व चालरीत मुलें पाळतील अशी काळजी घ्यावी. आपल्या स्वभावा-

शीं न जमणाऱ्या कुटुंबाशीं आपल्या मुलांचा संबंध येऊं देऊं नये. तरुणपणच्या देहधर्माची त्यांस कल्पनाही न शिवेल अशी काळजी घ्यावी. मुलींच्या लग्नाची फाजील काळजी वाहूं नये. पुरुषाशी संबंधित असल्यावांचून मुलीचें अविवाहित जीवित व्यर्थ होय, अशा घातक कल्पनेस आपण अवसर देऊं नये. आपणांस अनुरूप अशा कुळाशीं सोयरीक जोडावी. सोयरेसंबंध जोडतांना आपली साधी राहणी, शुचिभूतपणा, धर्मपरायणता इत्यादींचें रक्षण, जातिनिष्ठ हिंदूच्या इतकेंच डोळ्यांत तेल घालून करावे. उदाहरणार्थ, ज्या घराण्यांत चाली-रीतींचा डौल, भपका, चैनबाजी, ग्राम्य विषयांची चर्चा, धर्मासंबंधी औदासीन्य असे प्रकार आढळतील, ते नातेवाईक असले तरी त्यांच्याशीं कसल्याच संबंध ठेवूं नये. खोऱ्या उदार सुधारणामतांच्या नादीं लागून, असल्या कुटुंबांचा व लोकांचा आपल्या मुलांमुलींना यत्किचितही संपर्क होऊं देऊं नये. पण वधूवरांची निवड करण्यांत मुलांमुलींस पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे. असें करण्यांत त्यांचें नुकसान झालें तरी ते नुकसान त्यांनीं आपल्या अलौकिक आणि उदात्त विचारांनीं भरून काढावे. विवाहेच्छूंनीं असा स्वार्थत्याग सोसल्यावांचून कोणतीही धार्मिक अगर सामाजिक सुधारणा चिरस्थायी होणार नाही.”

ब्राह्मपंडितांचे हे विचार आम्हांस विसंगत वाटतात. कारण असे पहा कीं, गुणकर्मस्वभाव यांची विभागणी ज्यांत सहजसिद्ध होते ती वर्णव्यवस्था मोडा आणि विवाह करतांना पुन्हा गुणकर्मस्वभावाचे साम्य डोळ्यांत तेल घालून पारखून घ्या, हा द्राविडी प्राणायामच नव्हे काय ? शिवाय, हाडारक्तांत अदृश्य असणारे पिढीजात जन्मसिद्ध संस्कार डोळ्यांत तेल घालून दिसतील काय ? आणि तेही डोळे कोणाचे तर वांकड्या नजरेनें पहाणाऱ्या देहधर्मवश व कामांध तरुणतरुणींचे. हे आम्हांस सारें विपरीतच दिसतें. वराने आपली वधू पसंत करणें हा आतां शिष्टाचारच झाला आहे. पण वरही पसंत करण्याची जबाबदारी वधूवरच टाकण्याची पद्धत अद्याप तितकी रूढ झाली नाही. स्त्रियांचें स्वातंत्र्यशिक्षण व त्यांची वरपरीक्षा किंवा वल्लभोपासना यांसंबंधी ब्राह्मांचे विचार बरेच वादग्रस्त होण्यासारखे आहेत. तूर्त आम्ही त्यासंबंधी कांहींच जास्त लिहीत नाही. पण आम्हांस असा भरंवसा आहे कीं, हे विचार त्यांस लवकरच बदलावे लागतील.

प्रकरण पंधरावे सदाचार

सामान्यविचार

सद्विचार आणि सदाचार असे जर धर्माचे दोन भाग केले, तर साधारण ब्राह्मांच्या सद्विचारांबद्दल ऊहापोह पूर्वी झाला आहे, व पुढेही होईल. ह्या-पुढील प्रकरणांत त्यांच्या सदाचारांबद्दल विचार करावयाचा आहे. सकाळी उठल्यापासून निजेपर्यंत किंबहुना जन्मल्यापासून मरेपर्यंत माणसांनी आपली आचारशुद्धि कशी राखावी, याबद्दल ब्राह्मांची मांडणी काय आहे तें पहावयाचें आहे. ब्राह्मांचा धर्म बाह्यप्रमाणनिरपेक्ष असल्यामुळें स्मृत्यादि शास्त्रांचा विचार करावयासच नको. आतां त्यांचा युक्तिवाद आणि उपयुक्ततावाद पाहिला तरी त्याचीही मोडणी पूर्वपरपरेस धरून केलेली दिसत नाही. सदाचारांत, माणसांचे देवासंबंधी व्यवहार (पराविद्या) किंवा माणसांचे माणसांसंबंधी व्यवहार (अपराविद्या) असे त्यांचे भिन्न वर्गीकरण नाही. व्यक्तीचे व कर्माचे सत्त्व, रज, तम अशा त्रिगुणांच्या निरनिराळ्या मिश्रणावर भेद कल्पून त्यांवर त्याची सदाचाराची मोड नाही. संवित, प्रारब्ध, क्रियमाण इत्यादि कर्मविपाकशास्त्राची उपपत्तिही त्यांनी सदाचार ठरवितांना पाहिली नाही. वासनाक्षयाने जन्ममरणपरंपरेतून सुटावें असेही त्यांच्या सदाचाराचें धोरण नाही. निष्काम कर्मयोग हाही त्यांच्या सदाचाराचा स्पष्ट दंडक नाही. सदाचारांचें वर्गीकरण करणारे चार वर्ण त्यांस मान्य नाहीत, चार आश्रमही कबूल नाहीत. स्त्री-पुरुष, बालवृद्ध अशाही स्वतंत्र भेदपरत्वे आचारांचें वर्गीकरण त्यांनी केले नाही. आर्यांचा इतिहास, त्यांचे महोत्सव पर्वण्या, देशाचार, कुलाचार यांचा त्यांच्या सदाचाराला अगदीं विटाळ नाही, असें म्हटलें तरी चालेल तेव्हा ब्राह्मांच्या सदाचारासंबंधी विचार करतां नीति, कांहीं अनुष्ठानें, सुधारणा आणि प्रार्थना ह्या विषयांचा विशेषकरून विदेशी ग्रंथांच्या आधारें त्यांनी बराच विचार केला आहे असें जें ते म्हणतात. त्यासच आम्ही त्यांचें सदाचार शास्त्र म्हणतो.

नीति आणि धर्म हे भिन्न आहेत, असें कित्येकजण मानतात आणि नीति

म्हणजेच सदाचार असें मानून त्याव्यतिरिक्त जो धार्मिक आचार त्यास ते थोतांड समजतात. कोणी धर्मासच सर्वस्व मानून नीतीस स्वतंत्र महत्त्व देत नाहीत. धर्मापलीकडे नीति म्हणून कांहीं एक वेगळें शास्त्र आहे असें ते मानितच नाहीत. ब्राह्म नीति व धर्म ह्या दोहोंसही मानतात; पण व्यवहारतः धार्मिक आचार किंवा शास्त्रीय कर्में यांवर त्यांचा विशेष भर नसून नैतिक आचरणासच ते प्रायः धर्म समजतात. ख्रिस्ती लेखकांनी नीतीस जें महत्त्व दिलें आहे तें हिंदु वेदान्त्यांना कळलेच नाही, असा ब्राह्म विद्वानांचा सामान्यतः समज आहे. यासंबंधी पंडित सीतानाथांची कल्पना अशी आहे की, उपनिषदांतून नीतिनियमांचा विस्तार नाही, याचें कारण वेदान्ताने लौकिक-व्यवहार तुच्छ मानले आहेत, हें एक आणि शिवाय वेदान्तशास्त्राचा अधिकारी साधनचतुष्टयसंपन्न असला पाहिजे, असा निर्वध असल्यामुळें साधकानें नीतिमात्र कसें व्हावे तें सांगण्याचे उपनिषदांस कारणच पडलें नसावें असें ब्राह्म पंडितांचें मत आहे. तरी पण विशेषेकरून श्वेताश्वतरासारख्या उपनिषदांतून जें परमेश्वराचें वर्णन आलें आहे त्यावरून प्रमुख नीतिनियमांचा उपनिषदांतही अप्रत्यक्ष उल्लेख असल्याचे दिसून येते. असे ते म्हणतात,

एको देवः सर्व भूतेषु शूढः सर्वव्यापी सर्व भूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्व भूताधिवासः साक्षी चेतो केवलो निर्गुणश्च ॥

अर्थः—एक देव सर्व भूतांमध्ये शूढरूपानें सर्व व्यापणारा, सर्व भूतांचा अंतरात्मा, कर्मांचा अध्यक्ष, सर्व भूतांचे ठिकाणीं अधिष्ठान असलेला साक्षी, शाता, केवल आणि गुणरहित आहे.

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीही ॥

अर्थः—हे रुद्रा, तुझी जी तनु कल्याणकारक, भयंकर नसलेली आणि पापाचा नाश करणारी आहे, त्या शांत तनूनें, हे गिरिनिवासा, आम्हांला दर्शन दे.

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवासि विश्वतोमुखः ॥

नीलः पतंगो हरितो लोहिताक्षस्तडिर्धर्म ऋतवः समुद्राः ।

अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतोजातानि भुवनानि विश्वा ॥ श्वे. ६।३-४

अर्थः—तूंच स्त्री, तूंच पुरुष, तूंच कुमार, तूंच कुमारी, तूं म्हातारा काठीनें चालतोस. तूं जन्मल्याबरोबर विश्वतोमुख होतोस. निळ्या, हिरव्या, तांबड्या डोळ्यांचा पक्षी तूं आहेस. मेघ तूं, ऋतु तूं, समुद्र तूं, आदिरहित व व्याच्या-पासून सर्व भुवने निर्माण झालीं असा तूं सर्व व्यापून रहातोस.

अशा ठिकठिकाणच्या वर्णनांवरून ब्राह्म म्हणतात, परमेश्वराचें वर्णन तात्त्विक व नैतिक दोन्ही दृष्टींनीं पूर्वीच्या ऋषींनीं केले आहे. पण उत्तर वेदान्तांत त्यांचा तात्त्विक स्वरूपावर जास्त भर आहे. आणि ब्राह्मांस ईश्वराचें नैतिक स्वरूपच जास्त चिंतनीय वाटते, असा फरक आहे.

ब्राह्मपंडित म्हणतात कीं, “भेदांत अभेद पहाणें हेंच नैतिक जीवनाचें बीज आहे. आत्मप्रतीतिंत जो जीवशिवभाव व्यक्त होतो तेच नीतीचे स्वरूप होय. ज्यांत खरी आत्मौपम्यबुद्धि आहे तीच नीति होय. ज्यांत आत्मरूपाबद्दल जीव भ्रांत दिसतो तीच अननीति. परमेश्वराची जी अंतःकरणांत स्फूर्ति होते, ज्यांस ब्राह्मविवेकवाणी म्हणतात तीच नीति. स्थूलमानाने पाहतां नीति किंवा सदाचार म्हणजे ज्ञानार्जनाच्या हव्यासाने बुद्धि प्रगल्भ करावी, लोकसेवेचा व्याप वाढवून मानवीबधुत्वाची भावना जागृत करावी आणि जीव व सृष्टि यांच्या रचनेत व्यक्त होणारे परमात्म्याचे अलौकिक सौंदर्य, प्रेम आणि चातुर्य पाहून नम्र आणि आनंदित व्हावे हेच होय. किंवा असेही म्हणतां येईल कीं, नैतिक जीवनाचा विकास दोन तऱ्हेने होतो. एक जीवाचे स्वार्थाचें वर्तुळ वाढत वाढत कुटुंब, जात, देश व अखेर अखिल भूगोल यास व्यापून मानवबंधुत्वांत पूर्ण विकास पावतें. त्याचप्रमाणे इंद्रियधर्म, बुद्धि, भावना, आणि आध्यात्मिक अनुभव याप्रमाणें अपूर्णातून पूर्णाकडे जीवात्म्याची अनंत उन्नति होत जाते. जीवशिवाची सापेक्षता हाच नैतिक जीवनांतील हेतु आहे. नीतीची परिणति अध्यात्मांत होते. ब्राह्मी स्थिति हाच नीतीचा शेवट होय.

पुण्याचे फल आत्मप्रसाद व पापाचें फल पश्चात्ताप असें कित्येक ब्राह्म मानीत आले; पण पंडित सीतानाथ म्हणतात कीं, “जीवाच्या व्यवहारावरून देवाचा व्यवहार अनुमित करणारांची ही भूल आहे. ते म्हणतात कीं, पुण्य-कर्माहून थोर असें हेतुभूत फल तें कोणतें, आणि पापाहून भयंकर असें वेगळें फल ते काय असणार ? तात्पर्य, आत्मप्रसाद हा फलरूप नसून पुण्यकर्माचेच तें एक अंग आहे. तसेंच पश्चात्ताप हा पापाच्याच अंगभूत आहे. पश्चात्तापास

फार तर उपाय म्हणतां येईल. तो फलरूप नाहीच. यास्तव पुण्यफलाचा लोभ आणि पापांच्या परिणामाची भीति हे सदाचाराचे शुद्ध हेतु नसून आत्म्या-करितांच आत्मप्रेम असा निहैतुक भाव पाहिजे. पंडितजींचे जरी असे हे स्फुट विचार असले तरी सामान्यत्वे पाहतां ब्राह्मांची सदाचाराची कल्पना शुद्ध सात्त्विक नसून सत्त्वराजसिक आहे. त्याचप्रमाणे श्रेय आणि प्रेय ही उपनिषदां-तील परिभाषा जरी ते वापरतात, तरी श्रेय हे केवळ आत्मगत किंवा कर्तृवाच्य आहे, बाह्यार्थवाच्य नाही असे ते मानीत नाहीत. म्हणजे मनुष्याने मनुष्याशी वागण्याच्या पद्धतीचाही ते श्रेयांतच समावेश करतात. वस्तुतः वेदान्तमताप्रमाणे श्रेय हे केवळ सात्त्विक आणि प्रेय हे राजसिक व तामसिक असेंच मानले पाहिजे. किंबहुना निस्त्रैगुण्य हेच श्रेय असावे. पण ब्राह्मांची व्यावहारिक दृष्टि सत्त्वरजापलीकडे प्रायः जातच नाही.

ह्या श्रेयप्रियवादाचा समन्वय करण्याच्या मोहांत आधुनिक विद्वानांनी जो गोंधळ केला आहे, त्यासंबंधी एका विद्वान् ब्राह्म-लेखकाचेच विचार आम्ही खाली देत आहोत.

“ आपल्या आयुष्यांत असा एक काळ येतो की, त्या वेळीं श्रेय काय व प्रेय काय यांतील भेद आपल्याला स्पष्ट कळत नाही. एक मार्ग आत्मसंयमनाचा आहे तर दुसरा स्वार्थपरायणतेचा आहे. साधकाने प्रथमच आपण कोणत्या मार्गाने जाणार, मृत्युपथास लागणार, कीं अमृतत्व प्राप्त करून घेणार हें नक्की ठरविले पाहिजे. ब्राह्मसमाजाने आपले एक नवीन ध्येय निर्माण करून हा प्रश्न अधिकच गुंतागुंतीचा केला आहे. प्राचीन आचार्य असे सांगत आले कीं, ज्यास ईश्वर पाहिजे असेल त्याने जगाचा मोह सोडला पाहिजे. परंतु ब्राह्मधर्माची शिकवण अशी नाही. ब्राह्मधर्माची शिकवण अशी आहे कीं, ब्राह्मने संसाराचा त्याग करतां कामा नये. त्याने प्रापंचिकाचीं व नागरिकाचीं सर्व कर्तव्ये केलीं पाहिजेत. मुलेबाळे व बायको यांच्या प्रेमांत त्यांनीं ईश्वराचा स्नाक्षात्कार पहावा, आणि प्रवाहप्रतित प्रपंचांतील रोजचीं सर्व कामें करण्यांतच ईश्वराची सेवा व उपासना मानावी. साधकाच्या वासना आणि भावना ह्या ईश्वराच्याच देणग्या आहेत, त्याअर्थी त्यांस साधकाच्या मार्गांतील प्रतिबंध असें मानतां येत नाही. निरनिराळ्या प्रकारचे भोग आणि करमणुकी ह्या बापमूलक किंवा मनास अन्न करणाऱ्या आहेत असें मानूं नये. आपल्या गरजा

उत्तरोत्तर वाढत आहेत आणि आपल्या वाढत्या संस्कृतीच्या विकासासाठी त्यांची फार जरूरी आहे.”

“ ह्याप्रमाणे ज्या निरनिराळ्या प्रकारच्या सुखोपभोगांचा पूर्वी साधकाला त्याग सांगितला होता, तेच भोग आतां निराळ्या दृष्टीने ग्राह्य ठरले आहेत. त्यांतही अलीकडील शास्त्रीय दृष्टीने पाप आणि गुन्हेगारी यासंदर्धी भावना अगदींच बदलून, रोगी मनुष्याप्रमाणे पापी व गुन्हेगार मनुष्याबद्दल कीव करावी, द्वेष करूं नये असें जें नवीन मत बनत आहे, तेंही फार धोक्याचें झालें आहे. पूर्वीचे धर्मिष्ठ लोक आत्मनिग्रह आणि प्रेम इत्यादि गुणांनीं आपला प्रपंच पावन करीत असत; परंतु आतां पाप आणि नरक इत्यादि कल्पना इष्ट आहेत असेच मानण्याकडे प्रवृत्ति होत आहे. मनुष्यांतील पशुवृत्तीचा निग्रह करण्याचे ऐवजी, तिला पूर्णपणे स्वैर सोडावे आणि मनुष्यांतील अत्यंत घातुक भावना आणि विकार यांचे कोडकौतुक करून त्यांस उत्तेजन मिळावे असे वाझाय हल्लीं प्रसिद्ध होत आहे. आधुनिक शिक्षण आणि सुधारणा यांचा हा भयंकर परिणाम आहे. जें पूर्वी द्वेष किंवा त्याज्य म्हणून गणले गेले होतें, ते सोहदश जीवास प्रिय असल्यामुळे ते श्रेय असें मानून लोक त्याच्यामागे लागले आहेत.”

“ ब्राह्मांपुढे हा अत्यंत कठिण प्रश्न येऊन पडला आहे. त्यांनी जे धर्माचें नवीन ध्येय बनविलें आहे तें प्रपंचांत राहूनच साधावें असें त्यांचे म्हणणें आहे. परंतु आधुनिक संस्कृति आणि शास्त्रीय संशोधन ह्या बड्या नांवां-खालीं होणाऱ्या क्रान्तीनें ब्राह्मांच्या अत्युच्च ध्येयाचा आज व्यवहारतः अधःपात होत आहे. आजकालचे नामधारी धर्मांमे भलभलत्या मतांचा व विचारांचा फैलाव करीत आहेत. यासाठीं प्रत्येक ब्राह्माने हे अवश्य लक्षांत ठेवावें कीं; सत्य आणि असत्य, श्रेय आणि प्रेय यांत कोणतीही तडजोड आणि समन्वय होणे शक्य नाहीं. यास्तव त्यांनीं वाटेल तो स्वार्थत्याग करून प्रेयाचा मोह निःशेष सोडावा आणि श्रेयसंपादनार्थच झटावें. ही निवड साधकानें प्रारंभीच करावी; आणि अशा रीतीनें ज्या साधकाचे प्रारंभीचे प्रयत्न श्रेयरूप ईश्वराची प्राप्ति व्हावी असेच असतात, त्यास अखेर असा अनुभव येतो कीं, ईश्वराची प्राप्ति करून घेण्याच्या एकनिष्ठ प्रयत्नांचें पर्यवसान ईश्वरानेच उलट आपली प्राप्ति करून घेतली; आपणच ईश्वराच्या सर्वस्वी आधीन झालों

ह्या कैवल्यांत होतें. आणि मग वेदान्त्यांचा अद्वैतवाद आणि अवतारवाद यांतील रहस्य पुरें पटतें.” संप्रदायाचा अभिमान सोडून ब्राह्मलेखक लिहूं लागले म्हणजे वेदान्ताचीच भाषा कशी बोलतात, याचा हा उत्कृष्ट नमुना म्हणून वाचकांस थोड्या विस्तारानें सादर केला आहे. मात्र त्यावरून सर्व साधारण-ब्राह्मांचे असेच विचार आहेत, असें मात्र कोणी समजू नये. पिंडांतला इंद्रियगण व ब्रह्मांडांतील मानवगण या दोघांचा संतोष हेंच ब्राह्मांचे सर्वसाधारण ध्येय, हाच त्यांचा सदाचार आणि हेच त्यांच्या ईश्वरोपासनेचें व्यावहारिक रूप आहे.

ब्राह्मांचा स्थितप्रज्ञच काय पण सर्वभूतांतरात्मा परमेश्वरही ‘सर्वभूत-हिते रतः’ ह्या विशिष्ट लक्षणानें नित्य युक्त आहे. अर्थात् त्यांच्या सदाचाराचे शाब्दिक ध्येय साम्यबुद्धीपेक्षां सर्वभूतहित हेंच जास्त दिसते. आधिभौतिक, आधि-दैविक व आध्यात्मिक या तीन पंथांपैकी ब्राह्मांतून कांहीं जरी आध्यात्मिक पंथाकडे थोडे झुकले असले, तरी सामान्यत्वे त्यांचा कल आधिदैवतपक्षाकडे-च दिसतो. स्थितप्रज्ञ हे विधिनिषेधातीत असतात आणि त्यांच्या वर्तनानें सिद्ध होणारे नीतीचे नियम हेच मनुष्यास कित्याप्रमाणें प्रमाण होतात, हे सिद्धान्त ब्राह्मांस मान्य नाहींत. त्यांचे विधिनिषेध कधीच सरत नाहींत आणि त्यांचा आधिदैवतपक्षच लंगडा असल्यामुळे त्यांस प्रमादरहित असे कोणीच दिसत नाहीं. तात्पर्य, ‘मनःपूतं समाचरेत्’ हें त्यांचे सदाचाराचे पृथक्करण आणि स्वतंत्र शास्त्र आहे. कार्याकार्य ठरविण्यास कोणतेही शास्त्र ते मानीतच नाहींत. असें आहे तरी संप्रदायाच्या दृष्टीने लौकिक व्यवहार व धार्मिक आचार असे सदाचाराचे भेद त्यांना करणे भागच पडले. शाश्वत धर्म म्हणून कांहीं सार्वत्रिक तत्त्वे जरी त्यांस मान्य असलीं, तरी त्यांनीं आपल्या सांप्रदायिक धर्माचें सतत वैशिष्ट्य राखण्याचा आस्थापूर्वक प्रयत्न केला आहे. धार्मिक आचार व संस्कार हेंच धर्माचें मुख्य अंग आहे. त्याचप्रमाणे साधारण-ब्राह्मांनीं आपल्या धार्मिक आचारांस व्यवस्थित रूप देण्याचा अलीकडे विशेष प्रयत्न केला आहे. आणि ‘ब्राह्मांची अनुष्ठानें व प्रार्थना’ या नांवाचें एक लहानसें पुस्तक त्यांचे अध्यक्ष पं० सीतानाथ तत्त्वभूषण यांनीं लिहिलें आहे. त्याची थोडक्यांत रूपरेषा आम्ही यापुढें देत आहोंत.

प्रकरण सोळावें सदाचार (पुढें चालू)

नित्यकर्म किंवा प्रार्थना

१ प्रातःस्मरण—ह्यांत आत्म्याचाही जो आत्मा त्याचें मातृपितृभावानें स्मरण करून त्याने आपले निद्रेंत रक्षण केले, जागृत करून पूर्वस्मृति दिली, पदोपदी पुढील मार्ग दाखविला, याबद्दल आभार मानतात. व पुढें “माझ्या हातांत हात घालून तूं माझा नित्य सांगाती हो. तुझी पवित्र दृष्टि माझ्या कायिक, वाचिक, मानसिक अपराधांकडे असूं दे. मजकडून चूक होईल त्या वेळीं सावध कर व औदासीन्य येईल त्या वेळीं उत्तेजन दे. आजच्या सुखदुःखांच्या अनुभवाने तूं मला पूर्वीपेक्षा अधिक जवळ कर, आणि तुझ्या व माझ्या ऐक्याचा सोन्याचा दिवस लवकर येऊ दे” अशा अर्थाची प्रार्थना असते.

२ पूर्णांग उपासना (सार्वजनिक)—ह्या उपासनेच्या आरंभीं एक पद्य म्हणतात. नंतर आचार्यांकडून उद्बोधन होते. त्यांत प्रार्थनेचे पूर्वी मग ईश्वराभिमुख असावे, मनांत उत्कटता असावी, म्हणजे ईश्वरही आपल्या भावाचा भुकेला आहे, असे आढळेल. ती प्रार्थनेची घडी त्यानेच जमवून आणली अशी भावना ठेवावी, आणि त्यानेच उत्पन्न केलेल्या सद्भावनेनें उपासकांचीं अंतःकरणें उल्हासित, उदात्त आणि पवित्र होवोत, अशी आस्था बाळगावी, वगैरे गोष्टी सांगण्यांत येतात. नंतर पुन्हा एक पद्य होऊन, आचार्य व सर्व उपासक मोठ्याने खड्या व स्पष्ट स्वरांत—

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति !

शान्तं शिवमद्वैतम् । शुद्धमपापविद्धम् ।

हा मंत्र म्हणतात. आणि माघून आचार्यांची आराधना सुरू होते. आराधनेंत बरील मंत्रांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ विस्तारपूर्वक करण्यांत येतो. उदाहरणार्थः—“तूं आत्म्याचा आत्मा, जीवाचें जीवन, विचारशक्तीचा उगम, असा अंतर्गामी आहेस. तुझ्या सत्तेतच आम्ही जगतों व वागतों, सर्वत्र

तुझीच सत्ता संचरली आहे. तुला सोडून आम्ही कोठे जाणार ? तुझी सर्वश्रद्धा आम्हांवर आहे. आमचा स्वभाव तुझ्यापासून छपवितां येत नाही. तुझ्या-इतका जवळचा मार्गदर्शक इहलोकीं दुसरा कोण असणार ? तूच सर्व जगाचा नियंता आहेस. आमच्या उत्तरोत्तर विकास पावणाऱ्या मनास तुझें उदयोन्मुख तूं पटवीत असतोस. तूं अणूंत जसा पूर्ण आहेस, तसाच विश्वांतही पूर्ण आहेस. तूं दिक्कालानवच्छिन्न आहेस. आम्ही अत्यंत क्षुद्र जीवही तुझ्याच अमर्याद शक्तीच्या आधारावर आहोत. याप्रमाणे चोहोंकडून तूच आम्हांस व्यापलें आहेस, असें पाहून आम्ही निश्चित व शांत होतो. तुझ्या आनंदरूपानें सर्व विश्व व्याप्त आहे. पण ज्यांस तुझे सप्रचित ऐक्य घडतें त्यांस अद्वितीय अशा परमानंदाचा लाभ घडतो. आम्ही अगदीं क्षुद्र व्यवसायांत असतांही आमचें जीवन तुझ्याच-साठीं आहे, असें आम्हांस वाटतें. तुझ्या ज्ञानानें आमचीं मनें संतुष्ट होतात, तुझ्या प्रेमानें चित्त समाधान पावते, तुझ्या सेवेनें इच्छापूर्ति होते, आणि तुझ्याशीं पूर्ण ऐक्य झाल्यानें पूर्णानंदाची प्राप्ति होते. अशा अभेदानंदांत असतांना तुझ्या अमर्याद प्रेमाचा आम्हांला अनुभव घडतो. तसें प्रेम दुसऱ्या कोणाचें असणार ? ह्या अखिल विश्वांतील नानाविध रूपांत आणि योजनेंत आमच्यावरील तुझें प्रेम व्यक्त होत आहे. आणि अशा रीतीनें दिवसानुदिवस तुझें आणि आमचें ऐक्य दृढतर व शाश्वत होत आहे. तूं एक आणि अद्वितीय आहेस. निरनिराळ्या व्यवसायव्यापृत्वांत आणि व्यवधानांत एक ध्येयरूप असा तूच आमचा स्वामी आहेस. सर्व विश्वाचा केंद्र तूं आहेस. आणि आम्हांस कळो वा न कळो तूं आम्हांस आपल्याशींच नेत आहेस. त्याच-प्रमाणे तूं पवित्र आहेस. आमचे हातून पाप घडलें तरी तूं आम्हांस टाकून न देतां अनुतापजलाने आम्हांस शुद्ध करतोस. ज्या दिवशीं आमच्या इच्छा तुझ्याशीं एकरूप होतील, आमची ही वणवण थांबेल आणि आम्ही सर्वस्वीं तुझे होऊं, तो दिवस धन्य होय. आमच्या आत्माचा तुझ्याशीं ज्या क्षणीं समागम होतो, त्या वेळीं त्या सोन्याच्या दिवसाची अंधुक कल्पना येते ! तुला आम्ही आमचें आत्मार्पण करतो व पुनःपुन्हा प्रणाम करतो.”

ह्यानंतर कांहीं क्षण शांत चित्तानें सर्वजण ईश्वराचें ध्यान करतात. नंतर आचार्य व उपासक मिळून खालील महानिर्वाणतंत्रांतील थोडा फेरफार केलेले श्लोक म्हणतात :

ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय । नमस्ते चित्ते सर्वलोकाश्रयाय ।
नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय । नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ।
त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं । त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशम् ॥
त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृप्रहर्तृ । त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥
भयानां भयं भीषणं भीषणानां । गति प्राणिनां पावनं पावनानाम् ॥
महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं । परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥
वयन्त्वां स्मरामो वयन्त्वां भजामो । वयन्त्वां जगत्साक्षिरूप नमामः ॥
सदेकनिधानं निरालम्बमीशं । भवांभोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥

त्यानंतर पुन्हा सर्वजण उपनिषदांतील व ऋग्वेदांतील खालील प्रार्थना किंवा त्याचा गद्यार्थ म्हणतात.

“ असतोमा सद्रमय, तमसोमा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमय,
आविरावीर्मण्यधि, रुद्र यत्ते दक्षिणं मुख तेन मा पतिहि नित्यम्. [अर्थः—
असतापासून सताकडे ने, अंधकारातून प्रकाशाकडे ने, हे स्वयंप्रकाश,
आम्हांला दर्शन दे, हे रुद्र, आपल्या दक्षिणमुखाने तू आमचें नित्यरक्षण कर.]

ह्यानंतर पुन्हा एक पद्य गातात. नंतर आचार्य जगत्कल्याणासाठी प्रार्थना करतात. आणि मग एखाद्या शास्त्रवचनावर आचार्यांचे प्रवचन होते. प्रवचनाचे अखेर त्यांत वर्णिलेल्या गुणांचा विकास व्हावा, म्हणून देवाजवळ आचार्य करुणा भाकतात आणि नंतर सर्वजण खालील मंत्र म्हणतात.
“ ॐ एकमेवाद्वितीयम्, सत्यमेवजयते, ब्रह्मकृपाहिकेवलम् शांतिः शांतिः शांतिः.” अखेर पंडित शिवनाथशास्त्र्याचे खालील श्लोक किंवा दुसरे एखादे पद्य म्हणून उपासना संपते.

नमो नमस्ते भगवन् दीनानां शरण प्रभो । नमस्ते करुणासिन्धो नमस्ते
मोक्षदायक । पितामातापरित्राता त्वमेकं शरणं सुहृत् । गतिर्मुक्तिः परा सम्पत्
त्वमेव जगतां पतिः । पापग्राह समाकीर्ण मोहनीहार संवृते । भवाब्धौ दुस्तरे
नाथ नौरेका भवतः कृपा । त्वत्कृपातरणिं देहि देहि नाथ वराभयं । मृत्युमाया-
मये धोरे संसारे देहि मेऽमृतम् । क्षिप्रं भवतु शान्तात्मा भक्तस्ते भक्तवत्सल ।
निर्वाण यातु पापामित्वत् प्रसादात् परमेश्वर । [स्तोत्र सुबोध आहे. विस्तार-
भयास्तव अर्थ दिला नाही.]

(३) कौटुंबिक प्रार्थना:—रोज अगर साप्ताहिक कौटुंबिक प्रार्थनाही बरीलप्रमाणेंच करितात. किंवा त्यांत बराच संक्षेपही करतात. आदिअंती षष्ठ, प्रथम कौटुंबिक स्थितीस अनुलक्षून आराधना, नंतर कांहीं क्षण ध्यान करतात. अखेर “ कौटुंबिक सुस्थिति असावी, सर्वोनीं एकमेकांशीं व्यवस्थित वागावें, कोणीं कर्तव्यास चुकूं नये, कामक्रोधादि मनोविकारांपासून रक्षण व्हावें, एकमेकांचे दोष एकमेकांनीं सभाळून घ्यावे आणि एकंदरीत प्रपंच-कैवल्याचा लाभ घडावा ”, अशी प्रार्थना असते.

(४) स्नानकालीं प्रार्थना:—“ हे शुद्ध करणारे उदक तुझ्या प्रेमाचे विशेष व्यक्तरूप आहे. या उदकाने माझे शरीर जसे रोज शुद्ध होते त्याच प्रमाणें तुझ्या समागमाने माझी आत्मशुद्धि होत जावो.”

(५) भोजनकालचा अनुग्रह (Grace) “ मला अन्न देऊन माझे शरीर रक्षण करणाऱ्या हे प्रिय माते, मला आरोग्य व बल देण्यासाठी, तूं आपल्या हातांत अन्नोदक घेऊन येथे हजर आहेस. तुझ्या कृपेने हे सारे संपृक्त झाले आहे. ह्या अन्नाने जसे माझे प्राणधारण होते त्याप्रमाणे तुझ्या अनुग्रहाने माझ्या आत्म्यास आरोग्य व बळ ह्यांचा लाभ घडो.”

(६) रोजच्या उद्योगाचे आरंभी प्रार्थना:—“ हे स्वामिन् ! तूं सबाह्यां-तर व्याप्त आहेस. येथील माझ्या धन्याचे रूपांत तूंच मजकडून सेवा मागत आहेस, ती निर्लोभ व निरालस वृत्तीनें मजकडून करून घे. माझे हे उद्योग तुझ्या व माझ्यामध्ये अंतरायभूत होऊं देऊं नकोस. उलट ह्या उद्योगांचे द्वारेच तूं मला जवळ कर.”

(७) सायंप्रार्थना:—“ हे माझ्या सहचारी मित्रा ! तूंच या दिवसाचा शेवट आणून जिकडे तिकडे शांतता केली आहेस. सारा दिवस तुझेच काम करीत असतां मी किती वेळां तरी तुला विसरलो. एखाद्या अजाण अर्भकास त्याच्या मातेनें सारा दिवस अंगावर वागवावें, त्याप्रमाणे मला न कळतांही तूं मला सारा दिवस संभाळून मार्गास लावलेस; माझेकडून किती तरी वेळां कायिक-वाचिक-मानसिक दोष घडले असतील, यामुळे मी खिन्न होऊन तुझ्या समागमास अंतरलों आहे. तरी हे परमेश्वरा, तुझे स्वरूप अधिक स्पष्ट कळूं दे आणि तुझे पवित्र सत्त्व माझ्या अंतरांत उतरूं दे.”

(८) शोपीं जाण्यापूर्वी प्रार्थना:—“ हे माझ्या प्रेमळ माते, साऱ्या

दिवसाचे कष्ट झाल्यावर तूं आपल्याजवळ निजण्यासाठीं मला बोलावीत आहेस. मी केवळ तुझ्या प्रेमाधीन आहे असे वाटतें. सर्व अवस्थेत तुझी पवित्र इच्छाच प्रेरक असून मला माझ्या ध्येयाकडे नेत आहे. आतां ही सुखाची शोष घेतल्यानंतर जेव्हां मी जागा होईन, तेव्हां अंतर्बाह्य तुझ्या सान्निध्याचें भान मला राहील, अशी कृपा असूं दे.”

पूर्वींचें नित्यकर्म बदलून ब्राह्मणांनीं यांत काय सुधारणा केली ते समजणें कठीणच आहे. ब्राह्मणांच्या प्रातःस्मरणापेक्षां पूर्वींच्या नैष्ठिकी घराण्यांतून स्त्री-पुरुषांच्या तोडून जे प्रातःस्मरणाचे श्लोक, भूषाळ्या, पदें, स्तोत्रे ऐकूं येतात, ती किती तरी प्रासादिक व अर्थगंभीर असतात. पण सारेच बदलण्याच्या अट्टहासात ब्राह्मणांनीं आपले नित्यकर्म अगदींच रूक्ष व कृत्रिम करून ठेविलें आहे. संध्योपासनेच्या ऐवजी त्यांची पूर्णांग उपासना हे एक भलतेच अवडंबर झालें आहे. पांच सात मिनिटें संध्येला फुरसूद नाही व आस्था नाही अशा काळांत ही कौटुंबिक उपासना किती ब्राह्म करीत असतील याची वानवाच आहे ! यापेक्षां राजा राममोहन व देवेद्रनाथ ह्या ब्राह्मगुरूंनीं स्वानुभवानें वाखाणलेली निदान गायत्रीची उपासना ब्राह्मणांनीं कां सोडली ते कळत नाही. गायत्री मंत्राच्या उच्चारान्त काय अजब जादू आहे, ह्याचा अनुभव केवळ हिंदूंनींच नव्हे तर ब्राह्मणांनींही घेतला आहे. आणि थिऑसफिस्टांनीं तर आता त्या मंत्राचे माहात्म्य सप्रयोग सिद्ध केले आहे. यात्रीच्या मूर्ति राहोत; पण सूर्य आणि अग्नि हीं तेजे प्रत्यक्ष असतांना व त्यांच्या उपासना ब्राह्मणांच्या पूर्वाचार्यांनींच रूढ केल्या असतां, त्याही ह्या रूक्ष बुद्धिवाद्यास पटल्या नाहीत असे दिसते. पंडित शिवनाथशास्त्री हे कांहीं होम करीत असत. कोणी ब्राह्म पंचदीपांचे प्रतीक वापरित असत, असेंही समजतें. परंतु सामान्यतः ब्राह्मणांनीं जानव्याबरोबर संध्योपासनाही सोडली, अग्नीची उपासना सोडली, ब्रह्मयज्ञादि यज्ञही सोडले आणि ख्रिस्ती कवीचीं (Hymns) प्रार्थनास्तोत्रे तेवढीं नवीन जोडलीं.

प्रकरण सतरावे सदाचार (पुढें चालू)

संस्कार

(९) जातकर्म:—मुलाच्या जन्मानंतर एक महिन्याच्या आंत जातकर्मविधि करतात. ठरलेल्या वेळीं सर्व आमंत्रित मंडळी घरी एकत्र झाल्यावर मुलाची आई नाही तर बाप त्याला घेऊन तेथें येतात, व आपल्या संप्रदायांत ईश्वरानें पाठविलेल्या त्या नवीन जीवास सर्वोर्नी आशीर्वाद द्यावेत व त्याच्या कल्याणकरितां ईश्वराची प्रार्थना करावी असे प्रास्ताविक भाषण होते. नंतर एक पत्र झाल्यानंतर आचार्य उद्बोधन आणि आराधना करतात. मग नेहमीची (असतो मा सद्गमय) प्रार्थना झाल्यावर मुलाची आई किंवा बाप नवसंहितेंतील प्रार्थना करतात. त्यांत मुलाचे गर्भाशयांत रक्षण करून त्यास जन्म दिल्याबद्दल देवाचे आभार मानून देवानेच त्याचा संभाळ करावा व त्याचा संभाळ करण्यास शक्ति द्यावी. तो बालक कुटुंबास शुभदायक होईल असे करावें, अशाबद्दल प्रार्थना असते. नंतर आचार्य आशीर्वाद देतात. नंतर एकमेवाद्वितीय वगैरे मंत्र म्हणून विधि पुरा होतो. लगेच मुलाची जन्मपत्रिका छापील फार्मावर लिहिण्यांत येते. त्यांत वरतीं 'ब्रह्मकृपाहिकेवलं, एकमेवाद्वितीयं, सत्यमेवजयते', ह्या तीन वाक्यांचें मंगल असतें. खालीं मुलाचे मांव (हें माणून लिहितात) जन्मवेळ व स्थळ दिलेलीं असून बाप, आज्ञा, आज्ञा, पणजा, पणजी व त्याचप्रमाणे आईकडीलही वंशावळ लिहिलेली असते. त्याखालीं साक्षीदारांच्या सख्या व पत्ते असतात. पत्रिका केल्याची तारीख असते. आपल्या पत्रिकेप्रमाणें पंचांगांतील कोणत्याही वस्तुस्थितीचें टांचण नसतें. ह्या जातकर्मच्या विधीनंतर सांगतेबद्दल समाजास कांहीं देणगी द्यावी लागते.

(१०) नामकरण आणि अन्नप्राशन:—हा विधि मूल एक वर्षाचें झालें म्हणजे करतात. सर्व पाहुणेमंडळी जमल्यावर त्या मुलाचे आईबाप त्यास

वेऊन येतात व प्रास्तविक भाषण करतात. पुढे एक पद्य शाल्यावर आचार्यांचे उद्बोधन होतें व मुलास उद्देशून आराधना होते. नंतर नेहमीची प्रार्थना व पद्य म्हणून शाल्यावर मुलाची आई किंवा बाप प्रार्थना करितात. त्यांत देवाचे आभार मानून पुढे प्रार्थनेत, त्या नूतन मुलाचे संगोपन ही ईश्वराचीच सेवा होय, आणि त्या सेवेने आईबापांचा उद्धार होईल, व देवार्शी ऐक्य जोडेल, अशा भावनेची याचना असते. नंतर आचार्य त्या नवबालकास आपल्या-जवळ घेऊन “ मी ईश्वरसाक्ष श्रीयुत ×× व श्रीमती ×× ह्यांच्या या मुलास श्रीमत् × × असें नांव ठेवतों ” असें म्हणतात. आणि त्यास आशीर्वाद देऊन ईश्वराजवळ त्याचे अभिष्ट चिंतितात. नंतर प्रसंगोचित एक पद्य म्हणण्यात येते. शेवटी त्यास माजघरांत नेऊन आचार्य किंवा एखादा जवळचा नातेवाईक त्या मुलाच्या तोंडांत अन्न घालतो आणि ते अन्न ईश्वरानें आपल्या आशीर्वादाने पावन करून त्याच्या शरीराच्या व आत्म्याच्या वाढीस ते उपकारक करावें, अशी ईश्वराची प्रार्थना करतात. त्यानंतर तेथे जमलेले दुसरेही नातेवाईक त्यास अन्नप्राशन करवितात. शेवटी समाजास देणगी देऊन समारंभ पुरा होतो.

(११) विद्यारंभः—हा समारंभ पांचव्या वर्षी होतो. वरीलप्रमाणे सर्व मंडळी जमल्यावर मुलाला (अगर मुलीला) चांगले कपडे घालून तेथें आणतात. मुलाने आचार्यांस व इतर सर्व मंडळींस नमस्कार केल्यावर आई किंवा बाप यांचें प्रास्ताविक भाषण होऊन मुलास देण्याकरितां पाटी, पेन्सिल व पाहिलें पुस्तक असें आचार्यांजवळ देतात. नंतर पद्य, उद्बोधन, आराधना, सामान्य प्रार्थना वगैरे शाल्यावर आचार्य मुलास उद्देशून भाषण करतात; त्याचा भावार्थ असाः—“ बाळा, आजपर्यंत तुला तोंडींच शिकविले. आता आजपासून तुला लिहिण्यावाचण्यास शिकवावयाचे आहे. तुला वाचतां येऊं लागले, म्हणजे पुष्कळ मौजेच्या व उपयुक्त गोष्टी तुला समजतील. आणि तुला लिहितां येऊं लागलें म्हणजे तुला आनंद वाढून पुष्कळ लोकांचे भलें करतां येईल. तूं जर हुशारीनें अभ्यास केलास, तर ईश्वर आणि येथील आत-इष्ट संतुष्ट होतील. मोठेपणीं तूं एक विद्वान् व सन्माननीय पुरुष (किंवा स्त्री) होशील. यासाठीं शिक्षकांस वडिलांप्रमाणें व सोबत्यास बंधू (भगिनी) प्रमाणें मानून अभ्यास करित जा. अभ्यासास बसण्याच्या पूर्वी व नंतर

देवास वंदन करित जा.” नंतर आचार्य त्या मुलाला पाटी, पेन्सिल व पहिले पुस्तक देतात आणि अक्षरओळख करून देण्याचा संस्कार होतो. नंतर पाटीवर मुलगा अक्षर गिरवतो व मग सर्वास नमस्कार करतो. आईबापांची प्रार्थना होते. आचार्यांचे आशीर्वाद मिळतात. अखेर मुलाने पुन्हा वंदन केल्यावर समाजास देणगी देऊन सांगता झाल्यावर विधि पुरा होतो.

(१२) दीक्षाविधि:—सतरावे वर्षी कोणा तज्ज्ञांकडून प्राथमिक धार्मिक शिक्षण झाल्यावर अठरावे वर्षी तो प्राथमिक शिक्षक आपल्या शिष्यास दीक्षा देण्यासाठी आचार्यांजवळ आणतो. शिफारसीवजा त्यांचे प्रास्ताविक भाषण झाल्यावर ब्राह्मनिष्ठेबद्दल आचार्य उमेदवारास ठराविक प्रश्न विचारतात व त्यांस ठराविक उत्तरे मिळतात. त्याचें तात्पर्य असें:—

आचार्य:—ईश्वरसाक्ष दीक्षा घेण्याचा तुमचा निश्चय आहे काय ?

उमेदवार:—होय.

आचार्य:—तुम्हांस ब्राह्मधर्माची तत्त्वे ठाऊक असून त्यावर विश्वास आहे काय ?

उमेदवार:—होय.

आचार्य:—तुमचें उपास्य काय ?

उमेदवार:—सत्य, शुभ आणि सुंदर अशा एकेश्वराचा मी उपासक आहे. तो आत्मा आहे. त्याची शक्ति, ज्ञान, प्रेम, न्यायीपणा आणि पावित्र्य हीं अमर्याद आहेत. तो विभु, शाश्वत आणि आनंदरूप आहे. कोणत्याही प्रतिमेची किंवा सृष्ट पदार्थाची अथवा प्राण्याची, परमेश्वर, परमेश्वराचा अवतार किंवा मध्यस्थ म्हणून उपासना करावयाची नाही.

आचार्य:—तुम्ही त्याची उपासना कशी करणार ?

उमेदवार:—त्याची सत्य व आत्मरूपानें उपासना करावयाची. त्याची उपासना अपरोक्ष व मानसिक होते. सर्वभावेंकरून ईश्वरावर प्रेम करणे आणि ईशप्रेमाने त्याच्या इच्छेची स्फूर्ति मिळेल त्याप्रमाणे वागणे हीच खरी उपासना होय. परमेश्वराच्या उपासनेला पूजाद्रव्यें किंवा बली द्यावे लागत नाहीत.

आचार्य:—जीवात्म्याबद्दल तुमची कल्पना काय आहे ?

उमेदवारः—जीवात्मा अमर व अनंत उन्नतशील असून तो आपल्या कर्माबद्दल ईश्वरास जबाबदार आहे.

आचार्यः—शास्त्र आणि ईशप्रणीतधर्म याबद्दल तुम्हांस काय वाटते ?

उमेदवारः—मनुष्याच्या अतःकरणांतील ईश्वराचा शब्द (Voice of God) हेंच खरें धर्मशास्त्र होय. कोणतेही पुस्तक किंवा कोणाचीही शिकवण प्रमादरहित किंवा तारणाचें अनन्यसाधारण असे साधन मानावयाचे नाही; तर सर्व धर्मशास्त्रांतून सत्याचा आदरपूर्वक स्वीकार करावयाचा आहे. शिवाय ह्या सृष्टीच्या विशाल ग्रंथाचा व त्याचप्रमाणें इतर शास्त्रीय, तात्त्विक वाङ्मयात्मक व ऐतिहासिक ग्रंथांचा आदरपूर्वक अभ्यास करून आपल्या पारमार्थिक कल्याणाकरितां त्या सर्वांपासून ज्ञान संपादन करावयाचे आहे.

आचार्यः—तुम्ही आपला पारमार्थिक गुरु कोणास मानतां ?

उमेदवारः—अतःकरणांत बोलणारा (speak) ईश्वर हाच माझा गुरु व अचुक मार्गदर्शक होय. मानवी प्रगतीसाठी ज्यांनी कोणतेही रीतीने प्रयत्न केले आहेत, असे सर्व कालांतील व सर्वदेशांतील साधु व ऋषि हे माझे शिक्षक आहेत; परंतु अचुक मार्गदर्शक असे कोणासही मानावयाचें नाही.

आचार्यः—इतर मानवप्राण्यांशीं तुमचे काय नाते लागतें ?

उमेदवारः—ईश्वर हा पिता असून सर्व नरनारी बंधु-भगिनी आहेत.

आचार्यः—स्वर्ग आणि नरक यांबद्दल तुमची काय कल्पना आहे ?

उमेदवारः—स्वर्ग व नरक हे स्वतंत्र प्रांत असल्याचे मला कबूल नाही. स्वर्ग व नरक ह्या शब्दांनीं जीवात्म्याचा आध्यात्मिक दर्जा दर्शविला जातो. जेव्हां अंतर्गर्भाचे ठिकाणीं परमेश्वर व्यक्त होतो आणि दैवी आनंदाचा जीवाला प्रत्यय येतो, त्यालाच मी स्वर्ग म्हणतो. जेव्हां अंतःकरण दुष्ट वासनानीं दूषित झालेलें असते तेव्हां त्यासच मी नरक म्हणतो. ईश्वर सद्गुणांस बक्षीस देतो, आणि पापाबद्दल शासन करतो; परंतु त्याचें शासन उपायादाखल असतें, कायमचें नसते. (या बाबतींत समाजाचें एकमत दिसत नाही.)

आचार्यः—पापमोचनाबद्दल (Atonement) तुमची काय कल्पना आहे ?

उमेदवारः—पश्चात्तापपूर्वक पापापासून परावृत्ति म्हणजे पापनिष्कृति होय. प्रायश्चित्त म्हणजे कांहीं बाह्यविधि नसून अंतःकरणवृत्तीचा पालट होय.

आचार्यः—तारण (Salvation) म्हणजे काय ?

उमेदवारः—कायिक, वाचिक व मानसिक पापापासून सुटका, व शान प्रेम आणि पावित्र्य या गुणांत ईश्वराशी ऐक्य याचें नांव तारण. शान, प्रेम व पावित्र्य हे ईश्वरी गुण मनुष्य एकसारखे संपादित राहिल, परंतु त्याचा आत्मा परमात्म्यांत कधीही लीन होणार नाही.

आचार्यः—ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेण्याबद्दल ईश्वराचा आदेश तुला झाला आहे काय ?

उमेदवारः—होय. ब्राह्मदीक्षा घेण्याबद्दल माझ्या अंतराच्या अगदीं आंत खोल (inmost recesses of my heart) देववाणी झालेली मी ऐकली आहे.

आचार्यः—तर मग ब्राह्मधर्माच्या तत्त्वावर श्रद्धा असल्याबद्दल प्रतिज्ञा कर.

उमेदवारः—माझा असा विश्वास आहे की, ईश्वर हा एकच सृष्टीचा कर्ता व भर्ता आहे. त्याचे सामर्थ्य, शहाणपणा, प्रेम आणि पावित्र्य हीं अमर्याद आहेत. (२) जीवात्मा अमर व अनंत उन्नतशील आहे. (३) ईश्वर जीवास प्रत्यक्ष होतो. त्यांचेमध्ये शास्त्रगुरु हे मध्यस्थ नाहीत. (४) ह्याप्रमाणे परमात्म्याच्या साक्षात् प्रचितीशी शास्त्रगुरु सुसंगत असतील तितकेच ते माननीय आहेत. (५) रोज ईश्वरोपासना करून पवित्राचरण ठेवण्याचा मी निश्चय करतो. (६) जात आणि मूर्तिपूजा यांचा मी धिक्कार करतो, व कौटुंबिक सर्व विधि ब्राह्मसमाजधर्माप्रमाणे करण्याचा मी निश्चय करतो. ह्या शपथेप्रमाणे वागण्यास ईश्वराने मला साहाय्य करावे.

ही शपथ झाल्यावर उमेदवाराची लहानशी प्रार्थना होते. नंतर आचार्यांचा दीक्षेबद्दल उपदेश होतो. त्यांत ब्राह्मधर्माचा थोडक्यांत इतिहास असून ब्राह्मसमाजाकरितां कायावाचामनानें झटण्याबद्दल आशा असते. सदर उराविक भाषणांत खालील उद्गारही आढळतात.

“ ईश्वरवाद हें भारतवर्षांत एक नवीन मत निघालेलें नाहीं. प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील ऋषि व साधु या एकेश्वरी तत्त्वाचें परम उदात्त स्वरूप जाणत होते. परंतु देशांतील लौकिक विधिविधानें व प्रतिमापूजा यांपासून त्यांना ते तत्त्व अलिप्त ठेवतां आलें नाहीं.”

“ वर्णव्यवस्था आणि प्रतिमापूजा या बाबतींत यत्किंचितही जुळतें घेण्याचा

मोह तुम्हाला कधीही होऊं देऊं नका. त्यायोगाने धर्ममांद्य, इतकेंच काय पण व्यवहारतः आपल्या धर्माचा नाश केल्यासारखें होईल. त्याचप्रमाणे सामाजिक सुधारणा ह्या ब्राह्मसमाजाच्या कार्यक्रमांतीलच एक भाग असला तरी सामाजिक सुधारणांबद्दल स्तुत्य अशा उत्साहभरात हे विसरूं नका कीं, सुधारणा हें ब्राह्मधर्माचें केवळ बाह्यांग आहे. परमात्म्याशी सप्रचीत समागम हेंच ब्राह्मधर्माचें रहस्य आणि जीवन आहे.”

“ तुमच्या आयुष्यातील हरएक बाबींत तुम्ही ईश्वराचा सह्या घेत जा.”

(१३) विवाहः— इ. सन १८७२च्या ३ व्या अंकाप्रमाणे लग्नाच्या दिवसापूर्वी १४ दिवस अगोदर वधूवरांपैकीं एकाने आपल्या सहीने जाहीर खबर द्यावी लागते. याप्रमाणे नोटीस करण्याच्या आदल्या दिवशी वाग-दानाचा विधि होतो. त्यांत आदिभंती एक स्तोत्र म्हणावयाचे असून मध्यंतरी लहानशी प्रार्थना करावयाची असते. लग्नदिवशी सकाळी वधूवरांचे घरी त्यांचीं मने लग्नविधीसाठीं तयार व्हावीं म्हणून कौटुंबिक उपासना होतात. त्या वेळी पूर्वजांचे स्मरण करून त्यांचे आशीर्वाद मागण्यांत येतात. लग्नविधीच्या पूर्वी सरकारी रजिस्ट्रार, तीन साक्षीदार, वधूवरांचे (वयांत आलेले नसल्यास) पालक, आणि वधूवर यांचे समक्ष कायद्याप्रमाणे लग्नाची नोंद केली जाते; नंतर आचार्यांच्या वेदीसमोर वधूवरे एकमेकांसन्मुख बसतात. जवळच रजिस्ट्रार व साक्षीदार असतात. प्राथमिक स्तोत्र म्हणून झाल्या-नंतर मुलीचा पालक उभा राहून जमलेल्या मंडळीस सांगतो कीं, श्रीमन् × × × ह्यांनीं माझी कन्या श्रीमती × × × यांच्याशी लग्न करण्याची इच्छा दर्शविली, त्यास मुलीची संमति आहे, असे जाणून मी तिला आपल्यापुढे आणली आहे. आपण लग्नविधीस मदत करून ‘स्वस्ति’ असे म्हणावें हीच सविनय प्रार्थना आहे. त्यावर सर्व मंडळी “ स्वस्ति ” असे म्हणतात. याचप्रमाणे वराचा बाप अगर पालक उभा राहून त्याचेही भाषण होतें. नंतर आचार्य वरास विचारतात कीं, वधूस कायदेशीर बायको करून एकनिष्ठ पतीच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये पत्करण्याचा तुम्हीं निश्चय केला आहे काय? वधूसही याप्रमाणेच विचारतात. दोघांनींही होय म्हटल्यावर पुन्हा दुसरें स्तोत्र म्हणून उद्बोधन व प्रसंगोचित आराधना होते. नंतर आचार्य वधूवरांचे सव्य कर एकत्र करून त्यावर फुलांची माळ गुंडाळतात.

मग तशाच स्थितींत तिथिवारांचा प्रथम उल्लेख करून, वधूस उद्देशून वर प्रतिष्ठा करतो कीं, “ ईश्वर व सांप्रदायिक बंधु यांच्यासमक्ष मी आपखुशीने व निःशंक मनाने, तुझी लग्नास संमति आहे असें जाणून तुला कायदेशीर पत्नी करून घेत आहे. मी जीवमान आहे तोंपर्यंत कोणत्याही स्थितींत तुझ्या कल्याणाची चिंता वाहीन. गुण, संपत्ति आणि सुख यांत तुला वांटे-करी करण्याचा प्रयत्न करीन. माझे मन तुझे स्वाधीन व तुझे माझे स्वाधीन होवो ! आणि आपली उभयतांची संयुक्त अंतःकरणे ईश्वराशी ऐक्य पावोत ! तूं माझी सखी व्हावेंस व मी तुझा सखा (Friend) असावे आणि आपले हें सख्य नित्य अभंग रहावें.”

याचप्रमाणें वधूही म्हणते. नंतर उभयतां, “ हे प्रभो, हा लग्नकरार राखण्यास आम्हांस मदत कर ” अशी प्रार्थना करतात व एकमेकांचे हार व आंगठ्या यांची अदलाबदल करतात. मग आचार्यांचा धर्मोपदेश होतो. त्यांत खालील उद्गार आढळतात :—

“ लग्न ही एका दिवशीं एका तासांत घडलेली गोष्ट नव्हे. आजन्म प्रयत्नाने गांठण्याचे तें एक परमसख्यात्मक ध्येय आहे. वैवाहिक जीवनांत त्याचा प्रत्यय प्रथम पुरेसा येत नाही. इतकेच काय, पण त्या ध्येयाचा पूर्ण प्रत्यय येण्यास सारी हयातही पुरत नाही. अर्थात् ते ध्येय मरणोत्तर साधते. असे असले तरी या आयुष्यांतील सख्याचा प्रत्यय अगदीच ध्येयरूप नसतो असें नव्हे. हे ध्येय ब्राह्मांस उत्तरोत्तर अधिक जवळ येत चालले आहे. ही गोष्ट पूर्वपद्धतीच्या लग्नांशीं ब्राह्म-लग्नांची तुलना केल्यास दिसून येईल. इतकेच काय, पण पन्नास वर्षांपूर्वी ब्राह्म दंपतींस जे ध्येय दूर होते, ते आतां तितकें राहिलें नाहीं. हे ध्येय साध्य होण्यास अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पतिपत्नींचा परस्परांसंबंधी सारखाच आदर हे होय. कोणत्याही गुणांत उभयतांत कमजास्तपणा असला, तरी तो साफ विसरून उभयतांचे गुण समाईकच आहेत, असें मानून आपसांत पूर्ण साम्यभाव ठेवणे, हेंच लग्नाचे अत्युच्च ध्येय गांठण्याचें खरे साधन आहे. श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्वामि-सेवक असा कोणत्याही प्रकारचा वैषम्यभाव राहतां कामा नये. सुख-दुःख भोगणे हीच वैवाहिकांची इतिकर्तव्यता नसून, पूर्ण आत्मोन्नति करणें हाच विवाहहेतु आहे. यासाठीं कुटुंबावर कोणतीही आपत्ति आली तरी

विवाहाचा हेतु निष्कळ झाला, असें मानण्याचे कारण नाही. ब्राह्म-वैवाहिकांचें घर म्हणजे ईश्वराचें एक पीठ (Altar) आणि ब्राह्मसमाजाची एक संस्था होय. यापुढें तुम्ही स्नेही आणि पाहुणे यांचें आदरानें आतिथ्य करणे, दीन दुबळ्यांस मदत करणे, ब्राह्मसमाजाची, देशाची आणि प्रत्येक चांगल्या कार्याची एकमतानें आणि एकहातानें सेवा करणे, इत्यादि गोष्टी करण्यास आनंदाने सदा तत्पर असले पाहिजे.”

अशा रीतीनें उपदेश झाल्यावर आचार्य ईश्वराची प्रार्थना करतात कीं, “ह्या वधूवर मुलांस विवाहानें अंतिम ध्येय ईश्वरच प्रगट करो, हा विवाह वधूवरांस, ब्राह्मसमाजास, देशास इतकेंच काय पण साऱ्या जगास कल्याण-प्रद होवो, आणि ईश्वरानें बांधलेलें हे नवीन घर एक ईश्वराचें पीठ आणि सर्व सत्कार्यांस आसरा असें नांदो.” अखेर स्तोत्रपाठ होतो, वधूवरे सर्व मंडळींस नमस्कार करून त्यांचे आशीर्वाद घेतात, मग कायदेशीर रजिस्ट्रेशन-चा उत्तरभाग पुरा होऊन समाजास देणगी देऊन विवाहविधि पुरा होतो.

(१४) वधूवरण:—वधू ज्या दिवशीं प्रथम सासरीं येते, त्या दिवशीं लतापुष्पांनीं ते घर शृंगारतात. तिचा गृहप्रवेश होतांच घरांतल्या सर्व माणसांची व तिची ओळख करविण्यांत येते. वडील माणसांस ती नमस्कार करून आशीर्वाद घेते. लहान मुले तिला नमस्कार करून तिचा आशीर्वाद घेतात किंवा विदेशी पद्धतीचे हस्तांदोलनादि सत्कारविधि होतात. नंतर नेहमीप्रमाणें थोडक्यांत उपासना होऊन आचार्यांचा ठरीव धर्मोपदेश होतो. त्यांतील भावार्थाची वाचकांस कल्पना होईलच. विशेष नमूद करण्यासारखा एकच मुद्दा त्यांत असतो. आचार्य म्हणतात:—“ह्या देशांत एकत्र कुटुंबाच्या पद्धतीमुळे घरधनिणीचें काम इतर देशांपेक्षां फार जिकिरीचे व त्रासाचें असतें. या पद्धतीत जसे फायदे आहेत तसे दोषही आहेत. परंतु हल्लींच्या काल-मानास ही पद्धत जुळती नसल्यामुळे ती हळुहळू नाहीशी होत आहे; तथापि ती पद्धत आहे तोपावेतो नवविवाहित मुलीस कुटुंबांत वडील माणसे असल्या-पासून पुष्कळ उपयोग होतो, आणि प्रौढ गृहचारिणीसही दहा माणसांचें कुटुंब प्रेमानें व आनंदाने चालवावयाचें हें एक भूषणच असते. ह्या वधू-प्रवेशाचे वेळींही समाजास दक्षणा द्यावी लागतेच.

(१५) अंत्येष्टि:—प्रेतावर स्वच्छ वस्त्र, फुलें, गुलाबपाणी वगैरे घालून तयारी

झाल्यावर आचार्य किंवा एकादा नातेवाईक लहानशी प्रार्थना करतो. त्यांब पुढील उद्गार असतात:—“ हे अमर आत्मनिवासा, तुझ्या अतर्क्य योजनेने तूं आमच्या प्रिय माणसास नेलेस, त्याचें जड शरीर थंड पार्थिवरूप होऊन येथें राहिलें, परंतु त्याचा अमर आत्मा नेहमीप्रमाणेंच आतां तुजमध्यें आहे. ह्या लोकीं असतांना जसा तो जीव तुझ्या प्रेमबाहुंनीं बद्ध होता, तसाच तो आतां परलोकींही आहे. वरच्या वरच्या लोकांत तूं त्याला ने. तुझा समागम उत्तरोत्तर दृढतर होऊं दे. तसेंच दुःखाकुल झालेल्या मंडळीस तुझा प्रेमळ चेहरा दिसूं दे, तुझ्या प्रेमळ करांचा त्यांना स्पर्श होऊं दे, आणि तुजमध्येंच त्यांस शांति व समाधान यांचा लाभ मिळूं दे, इ०.” नंतर तें मृत शरीर दहन करण्याकरितां किंवा पुरण्याकरिता नेतात. जातांना “ ब्रह्मकृपाहि केवलं, जय जय सच्चिदानंद हरि ” असा घोष करीत आणि शक्य तर वाद्यांच्या सार्थीत भजन करीत जातात. मृत शरीर पुरल्यावर किंवा जाळल्यावर गेलेल्या आत्म्याचा स्वर्गाकडील प्रवास सुखावह होवो आणि त्याची पुण्यस्मृति येथे आमच्यांत राहून आमच्याबरोबर ती परलोकीं येवो, अशी प्रार्थना करतात. मृत शरीर जाळलें, तरी त्याची रक्षा एकाद्या पात्रांत घालून ती योग्य ठिकाणीं पुरतात आणि त्यावर एकादे स्मारक उभारतात. मृताशीच दुःखावेगाप्रमाणे किंवा कुलरीतीप्रमाणें एक आठवड्यापासून महिन्यापर्यंत पाळतात व श्राद्ध होईपर्यंत मृतास उद्देशून रोज सकाळीं कौटुंबिक प्रार्थना होते.

(१६) श्राद्ध:—श्राद्धास आरंभ सुप्रभात संकीर्तनापासून होतो. नंतर आचार्यांची रीतसर उपासना होते. नंतर धर्मशास्त्रांतील एकाद्या भागावर आचार्यांचें किंवा दुसऱ्या एकाद्या विद्वानाचे प्रवचन होतें. कठोपनिषद्, भगवद्गीता, महाभारतांतील शांतिपर्व यांतील एकादा भाग बहुधा घेतात, किंवा महर्षि देवेंद्रनाथ यांच्या अनुष्ठानपद्धतींतील खालील वचनें घेतात.

मातरं पितरञ्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् ।

मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥

भावार्थ:—आईबापांस प्रत्यक्ष देवता मानून त्यांची आस्थापूर्वक सेवा करावी.

श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत् ।

पित्रोराज्ञानुसारी स्यात् सत्पुत्रः कुलपावनः ॥

भावार्थः—कुलपावन अशा सत्पुत्राने आईबापांशी गोड बोलावे, त्यांची आशा पाळावी व त्यांचें प्रिय करावें.

गुरूणाञ्चैव सर्वेषां माता परमको गुरुः ।

माता गुरुतरा भूमेः खातृ पितोच्चतरस्तथा ॥

भावार्थः—सर्व गुरुजनांत माता परम श्रेष्ठ आहे. पृथ्वीपेक्षां तिचे महत्त्व अधिक आहे आणि पित्याची योग्यता आकाशाहूनही मोठी आहे.

धर्मं शनैसंचिनुयात् बल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

भावार्थः—मुंग्या ज्याप्रमाणे वारूळ रचतात त्याप्रमाणे दुसऱ्यास पीडा न देतां परलोकीं सहाय मिळावे म्हणून प्राण्याने पुण्यसंचय करावा.

एकः प्रजायते जन्तुरेकएकप्रलीयते ॥

एकोऽनुभुङ्क्ते मुकृतमेकएव तु दुष्कृतम् ॥

भावार्थः—जीव एकटाच जन्मास येतो व एकटाच जातो. तसेंच तो पापपुण्याचें फलही एकटाच भोगतो.

ह्याप्रमाणे धर्मप्रवचन झाल्यावर मृताचा कोणी सगासोबती त्याचे चरित्र सांगतो व प्रार्थना करतो. त्यानंतर आचार्य नवसंहितेतील प्रार्थना करतात. त्यांत शेवटीं असे मागतात कीं, “तुझ्या अमर्याद कृपेने ह्या भूलोकींचाच स्वर्ग होवो; आणि तुझ्या संत व चिरजीव यांच्या चरित्रांत अगर लोकांत तुजमध्ये राहण्याची रुचि आम्हांला येथेच प्राप्त होवो.”

अखेर श्राद्धानिमित्त दाने व देणग्या कोणाला दिल्या, ते आचार्य सांगतात आणि स्तोत्रपाठ व सकीर्तन होऊन समाजास देणगी देऊन श्राद्ध-विधि पुरा होतो.

प्रकरण अठरावें सदाचार (पुढें चालू)

ब्राह्मांचे कांहीं महत्त्वाचे विधि

(१७) धर्मप्रचारकाची दीक्षा:—धर्मप्रचारक उमेदवाराचे शिक्षण पुरें झाल्यावर समाजाचे चिटणीस त्यास समाजांत आणून प्राथमिक स्तोत्र वगैरे झाल्यावर त्याची ओळख होण्याकरितां प्रास्ताविक भाषण करतात. नंतर खालील ठरीव संवाद होतो.

आचार्य:—सन्माननीय बंधू, धर्मप्रचारकाचे जीवन पसंत करण्यास तुम्हांस कोणी प्रेरणा केली ?

उमेदवार:—अंतर्यामिन् जो परमात्मा त्यानेच मला तशी प्रेरणा केली. अशाच रीतीने मी त्याची सेवा करावी अशी ईश्वराची इच्छा दिसते.

आचार्य:—तर मग परमेश्वरानेंच तुम्हांस अधिकृत केले आहे. मी उगाच निमित्तमात्र आहे. ह्या गंभीर विधीस त्याच्या कृपेचें बल असावे म्हणून हे बंधुभगिनीनो, आपण सर्व मिलून प्रभूच्या पायाशीं जाऊं या. (Let as all approach the Lord's feet) नंतर स्तोत्रपाठ, उपासना, पुन्हा तिसरे स्तोत्र होऊन खालील ठरीव प्रश्नोत्तरे होतात.

आचार्य:—सन्मान्यबंधु, धर्मप्रचारक होऊन आपण लोकांस काय शिकवणार तें सांगा बरे.

उमेदवार:—मी हें शिकवीन की:—(१) ध्यान, आराधना व प्रार्थना अशी अनंताची मानसपूजा करावी. (२) मनुष्यांच्या शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक, आणि आध्यात्मिक कल्याणासाठीं झटून तद्द्वारा ईश्वराची सेवा करावी. (३) सर्व कुटुंबांतून व समाजांतून ईश्वराची मानसिक पूजा करावी आणि प्रेम शांति आणि पावित्र्य यांचे साम्राज्य भोगावें. (४) सर्व धर्मोपदेशकांबद्दल व शास्त्रांबद्दल योग्य तो मान द्यावा आणि भिन्न धर्मानुयायी लोकांच्या दरम्यान आदर राखावा. (५) खरी ईश्वरपरायणता म्हणजे मनुष्याचें शरीर, मन, अंतःकरण आणि आत्मा यांच्या ईश्वरदत्त शक्तीची सुसंगत वाढ होय.

आचार्यः—सामाजिक आणि आध्यात्मिक अशा कोणत्या चुका व दोष नाहीसे करण्याकरितां तुम्ही विशेष झगडणार आहांत ?

उमेदवारः—(१) प्रतिमापूजा, (२) अवतारवाद, (३) सर्वदेवमयत्व-भाव, म्हणजे सृष्टिकर्ता व सृष्टि, अनंत व सांत हे अभिन्न मानणे, (४) मध्यस्थ-गिरी म्हणजे जीवात्म्यास परमात्मा स्वतःच (साहाय्यनिरपेक्ष) अपरोक्ष होतो असे न मानतां, विवाक्षित व्यक्ति अगर धर्मशास्त्र हे तरणोपाय आहेत, असे मानणे, (५) जाति किंवा वर्णभेद, (६) उपाध्येगिरी—म्हणजे अधिकृत पुरोहिताकडून होणाऱ्या शास्त्रीय कर्मास (गुणनिरपेक्ष) महत्त्व व पावित्र्य मानणे, (७) स्त्रीपराधीनता, म्हणजे ईश्वरदत्त शक्तीची वाढ करून स्त्रीजातीची सेवा करण्याच्या न्त्रियांच्या हक्कांस यत्किंचितही प्रत्यवाय आला असतां ह्या गोष्टींचा प्रतिकार करण्याकरितां शिकस्त प्रयत्न करणे.

आचार्यः—बरे. तुमच्या स्वीकृत धर्मपंथाबद्दल तुमचे विचार काय आहेत ?

उमेदवारः—माझा असा विश्वास आहे कीं, ब्राह्मसमाज-आणि त्यांत-ही ज्या समाजाचा मी अनुयायी आहे, तो समाज—ही एक दैवी संस्था आहे. धर्मांमधील परम सत्यधर्माचा व तारणाच्या सर्वोत्कृष्ट मार्गाचा, आचार व प्रचार व्हावा यासाठी ईश्वरानेच हा पंथ नेमला आहे, इ०.

ह्यानंतर आचार्यांचा धर्मापदेशकास उपदेश होतो. त्यात खालील विचार असतातः—

“ तुम्हांला हे माहित असू या कीं, ब्राह्मसमाजाचे कार्य विधायक आणि विघातक अशा दोन्ही स्वरूपाचे आहे. तुम्हीं कितीही थोडे विधायक काम केलेत तरी तुमचे श्रम फुकट गेले असे होणार नाही. परंतु उत्साही तरुण सुधारकांस विघातक कार्यात बहुधा मोठा आनंद वाटतो, तरी केवळ विध्वंसन हे धर्मप्रचारकाचे काम नव्हे तथापि नवे रचतांना वर्षानुवर्षे लोकांच्या प्रेमादरास पात्र झालेल्या जुन्या गोष्टी मोडणेही भाग पडते. ह्या-योगाने पुष्कळ छळ व अपकीर्ति सोसावी लागते. परंतु सत्यप्रतिष्ठेकरितां हा सर्व स्वार्थत्याग जरूरच असतो. ह्या देशांतील धर्माच्या इतिहासाकडे पाहिलें कीं, असे दिसतें कीं, स्वार्थमूलक धार्मिक आचार व सामाजिक रीति यांतील दोषांची भलतीच गय केल्यामुळे सत्यधर्मास फार धोका आला आहे.”

“ एकेश्वरी धर्म हा ह्या मानवी जगांतील प्रथमोपासकाइतका प्राचीन आहे व तो आपल्या आजच्या विचारांइतका नवीन आहे, तो प्रागतिक आहे, हें विसरतां कामा नये. तुम्हांस अत्यंत आदरणीय पुरुषांचीं ब्राह्ममतें म्हणजे कांहीं ब्राह्मधर्माचें अखेरचें सत्य स्वरूप नव्हे. धर्माचें जें स्वरूप आज उपलब्ध आहे, तेंच ध्येयरूप मानून ईश्वराच्या यापुढें होणाऱ्या प्रेरणांकडे डोळेझांक करणें आणि समाजांत आणि देशांत यापुढेंही जरूर असलेल्या सुधारणांबद्दल आळसाने उदासीन राहणे हे ब्राह्मप्रचारकास लजास्पद आहे ! ”

“ तसेंच तुम्हीं हें लक्षांत ठेवावे कीं, ब्रह्म आणि माया असा एक निराधार भेद मानून जो निवृत्तिवाद वेदान्ताने रूढ केला, त्यास आपण तोड दिले पाहिजे. आत्मा आणि शरीर हीं दोन्ही देवानेंच दिलेलीं आहेत. यासाठीं देह आणि आत्मा दोघांच्याही गरजा आपण पुरविल्याच पाहिजेत. आतां ही गोष्ट पण आपण विसरतां कामा नये कीं, शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक अशा हिताहिताच्या पायऱ्या आहेत आणि वरच्या पायरीच्या हिताकरितां खालच्या पायरीचें हित सोडण्यास तयार असलें पाहिजे. धर्माकरितां जो त्याग होईल त्या त्यागाच्या प्रमाणांतच धर्माचें महत्त्व वाढेल. यासाठीं धर्म-प्रचारकांनी लोकेषणा, विस्तेषणा, ह्या सोडल्या पाहिजेत व गरिबीच पत्करली पाहिजे.

अशा रीतीनें उपदेश झाल्यानंतर आचार्यांस आणि दुसऱ्या वयोवृद्धास प्रचारकांनीं बंदन केल्यावर दीक्षाविधि पुरा होतो.

ह्याशिवाय (१८) ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक उत्सवाचे वेळी समाजाच्या उत्कर्षाकरितां कौटुंबिक प्रार्थना, (१९) नवीन ब्राह्ममंदिराचा अनावरण समारंभ, (२०) नूतनगृहप्रवेश आणि (२१) रोगमुक्तीनंतर देवाचे आभार-प्रदर्शन, अशीं हीं कांहीं नैमित्तिक अनुष्ठाने ब्राह्मणांनीं ठरविली आहेत. त्यांची माहिती विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहीं.

ह्या अनुष्ठानपद्धतींत हिंदूंचे सारे सण महोत्सव, पुण्यतिथ्या, जयंत्या, पर्वण्या, ह्या सर्व गोष्टी ब्राह्मणांनीं बुद्धिपुरःसर गाळल्या आहेत. तथापि नाताळ, गुड फ्रायडे, मुक्तीफौजेचे जनरल बूथ यांचा स्मृतिदिन, तसेंच ब्राह्मपैकीं थोरांपासून सानांपर्यंत कित्येकांचे स्मृतिदिन पाळण्यांत येतात. त्याचप्रमाणें माघोत्सवासारखे कांहीं सामाजिक समारंभही दरसाल

करण्यांत येतात. तसेंच हिंदूंत रूढ असलेल्या प्रमुख संस्कारांपैकी गर्भाधान हा संस्कारही गाळला आहे. वास्तविक बालपणीं वाग्निश्रय किंवा साखर-पुडा करून माणसांची नजर कामुक होण्याच्या पूर्वीच तिला नियंत्रण घालणें, व प्रौढपणीं विवाह आणि गर्भाधान या धार्मिक संस्कारांसच संमतिवयाच्या कायद्याप्रमाणें मानणें ह्या लग्नाच्या तडजोडीस ईश्वरचंद्र, केशवचंद्र व प्रतापचंद्र इतकें त्रिविध चंद्रबळ मिळेल असें वाटतें. पण साधारण ब्राह्मांस हें पटत नाही असे दिसते. गर्भाधान संस्कार हा तर त्यांस असभ्य वाटला असावा हे उघडच दिसते. शिवाय त्याच्या अतिप्रौढविवाहपद्धतीत हा संस्कार अयुक्तिकच ठरण्याचा संभव अधिक. असो. एकंदरीत संस्कारापेक्षां समारंभ आणि नित्यकर्मापेक्षां उदार (?) मते यांच्यावरच त्यांची जास्त मदद दिसते.

प्रकरण एकोणिसावें सदाचार (पुढें चालू)

अनुष्ठानविचार

वास्तविक आचारधर्माचे नीति व संस्कार हे दोन पंख आहेत. ह्या दोन्ही पंखांवांचून आचारधर्माची गति नाही. प्रत्येक पंखास आपआपल्यापरी महत्त्व आहे. नीतीवांचून आचारधर्म तो काय ? उलट ज्यास कायदा म्हणतात त्यांत संस्कारधर्मासच सारे महत्त्व असते. कायदा नीतीचा विचार करीत नाही. संस्कारहीन अन्न खाल्ल्यास जातीकडून बहिष्कार होतो; पण चोरी केल्यास होत नाही. जरठ-बालाविवाह सप्तपदीने कायदेशीर ठरतो; पण असंस्कृत प्रीतिविवाह स्वेच्छेने एकत्र विलास करूनही कायदेशीर ठरत नाही. या वैषम्यांतील रहस्य हेच आहे. त्यासाठीच ब्राह्मांनी आपला लग्नाचा कायदा मुद्दाम करवून घेतला. त्या योगाने भिन्न जातींतील व धर्मांतील विवाह नुसत्या नोदण्याने कायदेशीर झाले. घटस्फोटाची सवड ब्राह्म दांपत्यास मिळाली. नुसत्या ब्राह्मसमाजी विवाहाने एकत्र कुटुंबांतील नवरा विभक्त केला. त्याच्या बापाने दुसरा मुलगा दत्तक घेणे कायदेशीर केले. असे जे फरक केले ते येथें ग्रंथविस्तारास्तव देतां येत नाहीत. शिवाय सदरहु कायदा दुरुस्त करून घेण्याबद्दल साधारण-ब्राह्मांचा आटोकट प्रयत्न हल्लीं सुरू आहे. यास्तव अशा अनिश्चित स्थितींत त्याचे आजचे स्वरूप सांगणे किंवा त्याज-वर टीका करणे व्यर्थ आहे.

साधारण-ब्राह्मसमाजाचे सुप्रसिद्ध विद्वान प्रचारक हेमचंद्र सरकार यांनी तयार केलेल्या प्रार्थनेच्या पुस्तकांत दिलेल्या प्रार्थना आणि संस्कारविधि यांत थोडाफार फरक आहे. परंतु पंडित सीतानाथ यांचें पुस्तक अलीकडे मुद्दाम सर्व सांप्रदायिकांकरितां केलें असल्यामुळें आम्हीं त्याच पुस्तकाचा येथें उपयोग केला आहे. हेमचंद्र सरकार यांच्या प्रार्थनांत काव्य जास्त आहे. त्याचप्रमाणें खिस्ती धर्मपुस्तकांतील व संस्कृत वाङ्मयांतील उतारेही जास्त आहेत. एकंदरीत दोन्ही पुस्तकांचा विचार करतां या प्रार्थनांत बराच

कृत्रिमपणा, अतिशयोक्ति व प्रपंचाचा मोह दिसतो. नवीन जन्मलेल्या मुलास परमेश्वराच्या अतर्क्य महिम्याचें दिव्य पीठ व साधक बापाच्या तारणाचें साधन असें म्हणणें, तरुण युवयुवतींच्या प्रेमाक्यास तीर्थाप्रमाणें पावित्र्य देणें, आई-बापांना सोडावें पण बायकोला जोडावें हा स्त्रीदाक्षिण्याचा कळस करणें, घरास स्वर्ग म्हणणें, खार्णांत काम करणाऱ्या मजुरास देवदास ठरविणें, प्रपंच हीच तपश्चर्या असें सांगणें; तसेंच ईश्वर सदा प्रत्यक्ष आहे म्हणणे व पुन्हा अदृश्य आहे म्हणून शोक करणें, प्रत्येक पाऊल त्याच्या सांगण्याप्रमाणें पडत आहे असा आत्मानुभव सांगणें व ईश्वराचा आदेश आणि त्याची इच्छा काय आहे ते आम्हांला कळत नाही, म्हणून रडणे, हे सारे भ्रात जीवांचे मोहवश प्रकार, भाविकांचे अनियंत्रित कल्पनातरंग किंवा जाणत्यां कडून न कळत होत असलेले ढोंग, यांपैकी कांहीं तरी किंवा या सर्वांचे मिश्रण असवे, असे वाटते.

वस्तुतः कोणत्याही धर्मातील संस्कार हे मूळ त्या धर्मातील फारच थोड्या महात्म्यांनीं अनुभविलेले गूढ रहस्य असते. कित्येकांस संस्कारांची उपपत्ति सांगतां येईल, कित्येकांस ती सांगतां येणार नाही; पण तो विषय सामान्य बुद्धिवादाच्या पलीकडील असतो. जीवाचे पंचकोश व त्याची सूक्ष्म आंदोलने आणि बाह्य विश्वप्रकृतीचे निरनिराळे लोक त्या लोकांच्या द्रव्यांची निरनिराळी आंदोलने व त्यांचे परस्परांवर होणारे अनुकूल प्रतिकूल परिणाम, इत्यादि अत्यंत गहन विचार संस्कार ठरविणारांनीं केलेले असतात. पण हिंदूंचे संस्कार ठरविणारे ऋषि आणि शास्त्री हे लबाड, ढोंगी, आपमतलबी होते; त्यांनीं आपलें स्वतांचें प्रस्थ माजवून इतरांस कायमचें आपल्या कथांत ठेवण्याकरितां आणि आपल्या चरितार्थाची सोय लावून घेण्याकरितां सारे यज्ञयाग, अनुष्ठाने, विधिविधाने, व्रतवैकल्ये यांचें पोकळ अवडंबर रचलें आहे, अशी ब्राह्मणांनीं आपली समजूत, खोल विचार व शोध न करतांच, करून घेतली आहे; हें पाश्चात्य संशोधकांच्या व येथील थिऑसफिस्टांच्या प्रयोगांवरून त्यांस लवकरच कळून येईल अशी आशा आहे. उदाहरणार्थ, मंत्रोच्चारार्थें महत्त्व किती मोठें आहे हें आतां विलायती सोनार कान टोंच-तील तेव्हांच ब्राह्मांस समजणार व ते अर्घ्यांचे झाले तर हिंदु होणार !

पंडित सीतानाथ म्हणतात कीं, मला जुन्या अनुष्ठानपद्धतीत आजच्या

नवयुगांत साजेसं काहींच आढळलं नाही. पांच हजार वर्षांच्या पूर्वीचंच अन्नपाणी आजही आमचें शरीर धारण करतें. मग आमचा आत्मोद्धार करण्यास समर्थ असलेले त्या वेळचे गूढसंस्कार आज निकामी कसे झाले त्याचा ब्राह्मणांनी काडीचाही विचार केलेला दिसत नाही. किंबहुना तो त्यांचा विषयच नव्हे. बुद्धिवादाच्या कूपांतल्या मंडुकांस बाहेर अपरंपार पसरलेल्या अदृश्य सृष्टीतील नियम कसे कळावे ? नारळांतील खोबरे जसे पोपटाच्या चोंचीच्या आटोक्याबाहेरचें असतें त्याचप्रमाणें आचारधर्मावर प्रहार करणारे शाब्दपंडित धर्मरहस्य जाणू शकत नाहीत. बीजाचें रक्षण व्हावें म्हणून ते ईश्वरानें टणक फोलकटांत जम लपविलेले असतें, त्याचप्रमाणे धर्मबीज हें बाह्यतः तुच्छ दिसणाऱ्या आचार, विधी व रूढि यांनीं आच्छादिलेलें असते. ते केवळ बुद्धीच्या व पांडित्याच्या जोरावर कळत नाही. निष्ठापूर्वक आचरणानें त्याचा अनुभवच घेतला पाहिजे.

नामाचा महिमा । तुज न कळे पुरुषोत्तमा ॥

ही साधी पण अर्थगभीर संतोक्ति अहंमन्य विद्वानांनीं अवश्य लक्षांत ठेवावी असं वाटतें. असो.

पंडित म्हणतात कीं, माझ्या संस्कारकौस्तुभाचा स्त्री-स्वातंत्र्याचा पैलू चांगलाच दर्शनीय झाला आहे. पण ऋग्वेदांतील “गृहान् गच्छगृह पत्नी यथा सो वशिनी त्वं विदथमा वदासित” — ऋग्वेद १०।८५।२६।२७. (गृहपत्नी म्हणून घरी जा, आणि स्वामिनी म्हणून घरच्या मंडळीशीं बोल) इत्यादि सूक्तें किंवा ब्राह्मणांची वेंचलेलीं वर दिलेलीं आणि इतर अनेक मनुस्मृतींतील रत्नें, स्त्रियांचें महत्त्व काय कमी दर्शवितात ? आर्हचें महत्त्व हिंदुधर्मानें जाणलें तसें कोणत्या धर्मानें जाणलें आहे ? सामान्य (Ladies and Gentlemen) हा लौकिक व्यवहार राहो; पण ईश्वराच्या नामस्मरणांतही देवाच्या अगोदर देवीचें स्मरण, पित्याच्या अगोदर मातेचें स्मरण ही पूर्वापार पद्धति ज्यांच्या हाडींमासीं खिळली आहे, गार्गी वाचकनवी, सीता, सावित्री, अशा स्त्रीचारित्र्यांच्या दिव्य ध्येयांनीं ज्यांची संस्कृति शुद्ध झाली आहे, त्या हिंदूस अलीकडील अर्धखिस्ती ब्राह्मणांनीं “आमचे वैवाहिक संबंध आध्यात्मिक दृष्टीनें हिंदूंच्यापेक्षां किती उदात्त होत चालले आहेत तें पहा” असें सांगणें म्हणजे धारिष्ट्याची कमालच झाली असं वाटतें.

आणखी एका लहानशा गोष्टीचा उल्लेख करून हें वाढलेलें प्रकरण संपवूं. ती गोष्ट अशी कीं, पूर्वीच्या पुरोहितवर्गावर बेजबाबदारपणे तोंडसुख घेणाऱ्या ह्या ब्राह्मांचे कोणतेच विधि जर समाजास दक्षणा दिल्यावांचून पुरे होत नाहीत, किंबहुना या नैमित्तिक देणगीशिवाय नित्याची वर्गणीही जर ह्या धर्मसंस्थेस द्यावी लागतेच, तर मग पूर्वीच्या पुरोहितसंस्थेने असे कोणतें पाप केले होते, की त्यांनीं दशांतील धर्मसंस्थेचा पत्कर घेऊन चरितार्थाकरितां दुसरा कांही एक व्यवसाय न करतां नुसते हवा खाऊन रहावे ! ब्राह्मांच्या ह्या धर्मोपदेशकांच्या धर्मशीलापेक्षां पूर्वीच्या दशग्रंथी पुरोहितांचे धर्मशास्त्राध्ययन किंवा धर्मशील निकृष्ट होतें, असें आम्हांस बिलकुल वाटत नाही. उलट तें कितीतरी पटीनें उच्च दर्जाचें होतें याबद्दल आम्हाला तरी तिलप्राय शंका नाही. आणि साधारण-ब्राह्मांच्या कलकत्याच्या एका मुख्य प्रार्थना-मंदिराकरतां एक लायक आचार्य मिळण्याची जेथे वर्षोनवर्ष पचाईत पडते, तेथें ह्या नवशिक्षितांनीं आचारधर्माचे बाबतींत प्राचीन पुरोहितवर्गास तुच्छ लेखून प्रौढी मिरविणें व्यर्थ आहे. दानासंबंधीही आमची अशी समजूत आहे कीं, संस्थांच्या वर्गणीपटावर आंकडे भरण्यापेक्षां प्रत्यक्ष अल्पदानानेही घेणाऱ्याच्या व देणाऱ्याच्या दोघांच्याही मनावर फार अमोलिक संस्कार घडत असतात. साधारण-ब्राह्मांचे पाहिले अध्यक्ष आनंदमोहन यांनीं वाटच्या एका भिकारी बाईला एक रुपया दिला. तो पाहतांच तिला जो आनंद झाला, व तिचा तो आनंद पाहून तिच्याहीपेक्षां जास्त जो आनंद आनंदमोहन यांस झाला, तो हजारो रुपयांची ब्राह्म-समाजाला मदत करूनही झाला नसता असे आम्हांस वाटतें. तात्पर्य, पूर्वसंस्कार हे हिंदूंच्या आचारधर्माचें जे अंतरंग तें नीट न पारखतां ब्राह्मांनीं झिटकारण्यांत व नवीन संस्काररचण्यांत चिंतामणीच्या ऐवजी ब्राह्मांनीं आपल्या हातीं गाराही घेतल्या असण्याचा संभव दिसत आहे. त्यांचें अधिक विवेचन आर्यसमाज व थिऑसफीच्या द्वितीय खंडांत परभारेंच येणार आहे, यास्तव येथे जास्त विस्तार नको.

प्रकरण विसावें ब्राह्मोपासनांची प्रगति

ब्राह्मांचा ज्ञानयोग म्हणजे द्वैत किंवा द्वैताद्वैत, त्यांचा कर्मयोग म्हणजे सामाजिक सुधारणा, आणि त्यांचा भक्तियोग म्हणजे उपासना होय. त्यांच्या सर्व संस्कारांतही उपासना हेच मुख्यांग आहे. हें अंग आतां मूळच्या स्वरूपांत राहिलें नसून उत्तरोत्तर फार शुद्ध होत आलें आहे असे म्हणतात. साधारण-ब्राह्मांचें हें उपासनाशास्त्र पाश्चात्यांच्या अत्यंत खोल (?) अशा तत्त्वज्ञानार्थी मिळतें आहे; तसेच त्यांत हिंदूंची अत्यंत श्रेष्ठ साधनांचीच परंपरा जरी ठेवली आहे, तरी त्यांतील दोष काढून टाकून ती आधुनिक कालास व विचारास साजेसी करून घेतली आहे, असें ब्राह्म म्हणतात. तरी उपासना हेच ब्राह्मधर्माचे मुख्य लक्षण असल्यामुळे त्याचा येथें खुलासेवार विचार करूं.

राजा राममोहन यांच्या उपासनेंत, स्तोत्रपाठ (Hymn) असून शिवाय ‘ॐ तत्सत्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म; यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ॥ येन जातानि जीवन्ति ॥ यत्प्रयत्नाभिसंविशन्ति ॥ तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ॥’ या मंत्रांचा उच्चार करून त्यांच्या अर्थाचें चिंतन करण्यांत येत असे. त्यानंतर महानिर्वाणतंत्रांतील “ ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय ” इ० हे स्तोत्र म्हणण्यांत येऊं लागलें. ब्राह्मसमाजाच्या प्रारंभीच्या उपासनापद्धतीवर शांकर मताची छाप असल्यामुळे त्या उपासनेंत प्रेमपावित्र्यादि कोमल वृत्तींस अवकाश नसे. वैष्णवधर्मास राधाकृष्णउपासनेचे जे स्वरूप प्राप्त झाले होते तें ब्राह्मांस मुळींच पसंत नसल्यामुळे वैष्णव-वेदान्ताकडे प्रारंभी कोणी दुकूनही पाहिलें नाहीं. राजा राममोहन यांची बरील वेदान्तवचनांवर जशी निष्ठा होती, त्याचप्रमाणें वेदससाहेब यांची स्तोत्रें त्यांस अत्यंत प्रिय झालीं होती.

त्यानंतरच्या महर्षि देवेंद्रनाथांच्या काळांत फेनेलो यांच्या प्रार्थना ब्राह्मांना आदर्शभूत झाल्या; परंतु स्वाभिमान अगदींच नाहींसा झाला नव्हता. यामुळे उपासनेची कांहीं परिभाषा मात्र संस्कृत होती. महर्षींच्या उपासनेचें वर्गीकरण बरेंच लांबलचक होतें तें असें:—

१ अर्चना:—ॐ पितोऽसि इ० —यजुर्वेद.

२ प्रणाम:—यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश इ०
—श्वेताश्वतर, २।१७

३ समाधान:—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
ॐ सपर्यागात् इ० —तैत्तिरीय०

४ ध्यान:—गायत्रीमंत्र.

५ स्तोत्र:—महानिर्वाणतंत्र (ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय ।)

[ह्या स्तोत्रांतील 'विश्वरूपात्मकाय', 'सर्वरूप' इत्यादि शब्द सर्वदेव-मयत्वभाव दर्शवितात म्हणून देवेंद्रनाथ यांनी ह्या स्तोत्रांतील कांहीं शब्द-प्रयोग बदलले होते. अशा रीतीने परंपरागत चालत आलेले स्तोत्रपाठ बदलणे हे पंडित सीतानाथ यांस अत्यंत गैरशिस्त वाटते. ते म्हणतात की, पूर्वजांचे विचार आपल्याहून फार भिन्न होते, यास्तव पूर्वजांच्या शब्दांत आपण प्रार्थना न करणेच चांगले.]

६ प्रार्थना:—असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमय, आविरावीर्महाधि, रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं ॥

७ स्वाध्याय:—उपनिषदांचा पाठ.

८ उपसंहार:—श्वेताश्वतरोपनिषद् प्रार्थना.

ह्या अनुक्रमांतही वैष्णव-वाङ्मय व त्याबरोबर प्रेमलक्षणाभक्ति वगळली गेली; परंतु राजा राममोहन व सत्येंद्रनाथ ठाकूर यांच्या प्रासादिक पद्यांनी व महर्षींच्या ओजस्वी व्याख्यानांनी उपासनांस बराच रंग आणला. परंतु प्रागतिक ब्राह्मांचे तेवढ्याने समाधान झाले नाही. त्यांच्या संगतसभांतून वारंवार चर्चा होऊन उपासनेच्या तपशिलांत केशवचंद्रांनी मिस कॉब यांच्या 'धार्मिक कर्तव्य' ह्या पुस्तकाचे आधारें बराच फरक घडवून आणला, आणि उपासनेचा नवीन अनुक्रम १ आराधना, २ कृतशता, ३ ध्यान, ४ अनुताप, ५ प्रार्थना आणि ६ आत्मसमर्पण असा झाला. यांत मिस कॉब यांची 'श्रद्धा' गळली व 'ध्यान' नवीन आले इतकेंच. घुटें याही लांबट वर्गी-करणाचा संक्षेप होऊन १ आराधना (कृतशतेसह), २ ध्यान आणि ३ प्रार्थना (अनुताप व आत्मसमर्पण यांसह) असे तीनच प्रकार उरले. पैकीं

आराधना म्हणजे स्तुति, ध्यान म्हणजे योगांतील धारणा आणि समाधि व प्रार्थना म्हणजे ईश्वर प्रत्यक्ष झाला असतां आर्त उपासकानें उत्कटतेनें केलेल्या मागण्या. तात्पर्य, विश्वास, प्रेमैक्य आणि पवित्र वासना असें हें उपासनेचें वर्गीकरण बनलें.

परंतु ह्याप्रमाणें होणारी उपासना रोज ठरीव शब्दांत व्हावी किंवा प्रत्येक वेळीं उपासकानें अथवा आचार्यानें प्रसंगीं सुचेल त्याप्रमाणें नवीन बोलवें, हा वाद उपस्थित झाला. व त्यांतील दुसराच प्रकार जरी ब्राह्मांस तत्त्वतः श्रेष्ठ वाटला, तरी तो तितकाच व्यवहार्य व परिणामकारक होण्यास उपासकांची योग्यता असामान्यच असावयास पाहिजे, ही अडचण लक्षांत येऊन प्रागतिक ब्राह्मांनीं उद्धोधन (जागृति), आराधना, ध्यान, सामान्य ठरीव प्रार्थना (असतो मासद्रुमय), प्रवचन, आणि अखेर प्रवचनांत वर्णिलेल्या गुणांचे संवर्धनार्थ विशेष प्रार्थना, असा अनुक्रम ठरविला. सत्यज्ञानमनंत (तैत्तिरीय०), आनंदरूपं अमृतं (मुंडक), शांतं शिवंमद्वैतम् (मांडुक्य), शुद्धं अपापविद्धम् (ईश), असे आराधनेंतील वर्ण्य मंत्र ठरवून टाकले. ह्याचा परिणाम सार्वजनिक व खाजगी उपासनांवर चांगला झाला, असे कोणी म्हणतात. उपासकांनीं काय बोलावयाचें त्याचे मुद्दे व अनुक्रम ठरले गेले. याप्रमाणें ही योजना उपासकांस सोयीची व मार्गदर्शक झाली. यांतील प्रार्थना या भागास ब्राह्म विशेष महत्त्व देतात. ज्यास आराधना व ध्यान हीं साधून मनाला उत्कटता प्राप्त झाली नाही, ते प्रार्थना करण्यास खरे पात्रच नसल्यामुळे त्यांनीं आपली वरील-प्रमाणें तयारी होईपर्यंत प्रार्थना करूंच नये असे ब्राह्म-पंडितांचें मत आहे.

महर्षींच्या व्याख्यानांस जशी सत्येंद्रनाथांच्या पद्यांची फार महत्त्वाची जोड मिळते, त्याप्रमाणें केशवचंद्र यांच्या प्रार्थनांस त्रैलोक्यनाथ सन्याळ ऊर्फ चिरंजीव शर्मा या प्रासादिक शीघ्र कवींच्या पद्यांची अनुपम जोड मिळते. त्यानंतर रवींद्रनाथांचीं गीते हीं लोकप्रिय झालीं पण त्या गीतांत सांप्रदायिक संगति व स्फूर्ति नसल्यामुळे त्यांचा ब्राह्मांस म्हणण्यासारखा उपयोग झाला नाही ! परंतु पंडित विजयकृष्ण गोस्वामी यांनीं वाद्यांच्या सार्थांत वैष्णव-संकीर्तनाची जी जोड पुढें करून दिली ती ब्राह्मेतर जनसमुदायास फारच चित्ताकर्षक वाटली. ही संगीताची उर्णाव साधारण ब्राह्मांस फार जाणवत आहे.

ह्या उपासनांस आत्मचिंता, आत्मपरीक्षा, नामजप, नामसाधन (नामानें

लक्षित असलेल्या सगुण ईश्वराचें ध्यान), स्वाध्याय अथवा शास्त्रपाठ (कोणत्याही धर्मशास्त्राचें पठण) इत्यादि प्रकार पूर्वीच्या ब्राह्मांच्या साधनांत येत असत. त्यांचें सविस्तर वर्णन ब्राह्मांच्या अनुष्ठानपद्धतीवरील (देवेंद्र-नाथ, केशवचंद्र सेन, उमेशचंद्र दत्त, सीतानाथ तत्त्वभूषण, आदित्यकुमार चतर्जी, ललितमोहन दास आणि पंडित शिवनाथशास्त्री) अनेक ग्रंथकारांच्या बंगाली पुस्तकांतून आढळेल.

ह्या उपासनापद्धतीला केशवचंद्रांनी जें योगाचे परिणत स्वरूप दिले, तें बरेच महत्त्वाचे होते. योगाचे त्यांनीं तीन भेद केले. १ वैदिकयोग म्हणजे बाह्यार्थ योग, २ वेदांतिक योग म्हणजे आत्मगत योग किंवा नैज योग व ३ पौराणिक किंवा भक्तियोग असे ते होते. वैदिक योगांत सृष्टीच्या मार्गे असलेल्या शक्तीची उपासना असे. यांत द्वैताद्वैत नसून स्पष्ट द्वैत (Scotch Dualism) असे. अर्थात् हा योग साधारण-ब्राह्मपंडितांपैकीं कित्येकांस मान्य नाही. कारण त्यांच्या मताने सृष्टिकर्ता सृष्टीच्या मार्गे भिन्न त्यानें नसून सृष्टि हे त्याचेच व्यक्त स्वरूप आहे. केशवचंद्रांच्या वेदान्ती योगाचीही साधारण-ब्राह्मांनीं ओढाताण चालविली आहे. कारण आत्म्याचे ठिकाणींच परमात्मा पाहण्यांत आत्मा आत्मरूपाने रहात नाही. तो परमात्मस्वरूपांत लीन होतो असे जे केशवचंद्रांचे म्हणणे ते साधारण-ब्राह्मांस मुळींच मान्य नाही. पंडित सीतानाथ असे म्हणतात की, केशवचंद्रांचे योगांतील ब्रह्मात्मैक्य केवळ जाणिवेपुरतेच असेल, आणि त्यांचे आत्मानात्मद्वैत, अद्वैत आणि सर्वदेवमयत्व भाव टाळण्यापुरतेच असेल. पण ही शंका बरोबर आहे असे केशवचंद्रांचे सारे अनुयायीही आज म्हणत असतील असें वाटत नाही. उलटपक्षीं केशवचंद्रांच्या या योगपद्धतीनंतर त्यांच्या अनुयायांनीं लवकरच वेदान्तमताचा स्वीकार केला असं दिसतें.

केशवचंद्रांच्या तिसऱ्या भक्तियोगाचा विचार त्यांच्या हयातींत पुरा झाला नाही. ह्या पौराणिक योगावर त्यांचे मनांत स्वतंत्र ग्रंथ लिहावयाचा होता. पण तें काम त्यांच्या हातून होण्याच्या अगोदरच त्यांचें देहावसान झालें, हा तिसरा योग वैयक्तिक व सामाजिक स्वरूपाचा असावा असें वाटतें. प्रत्येक जवाचें आयुष्य हा एक जीवनवेदच आहे. अर्थात् धर्मसंस्थापक व इतर थोर पुरुष यांचें जीवन म्हणजे लोकोद्धारार्थ झालेल्या ईश्वराच्या अत्यंत

महत्त्वाच्या अशा आदेशाचा विशेषयोग होय. यासाठी अशा चरित्रांचा अत्यंत आस्थापूर्वक अभ्यास करणे म्हणजे साधुसमागम किंवा सत्समागम होय.

या योगाची माहिती देतांना पंडित सीतानाथ असा इषारा देतात की, केशवचंद्रांच्या या थोरांच्या समागमांत जीक्षस आणि मोक्षेस हे ऐतिहासिक पुरुष येतील; पण पौराणिक अवतार मात्र येणार नाहीत. आम्हीही केशवचंद्र मयत झाले, तेव्हां ते रामभक्त किंवा कृष्णभक्त होते असे म्हणावयास तयार नाही; पण केशवचंद्रांच्या विचारांस, श्रीरामकृष्णांनी म्हणा अथवा त्यांच्या पिढीजात संस्कारांनी म्हणा जो अखेर पालट पाडला होता तो लक्षांत घेता त्यांनी पुढे कालीभक्त किंवा कृष्णभक्त होणे, हा केवळ कालावधीचा प्रश्न होता. तत्त्वाचा प्रश्न फारसा राहिला नव्हता, असे आम्हांस तरी खातरीने वाटते.

शेवटी साधारण-ब्राह्म असे सांगतात, “ की आम्ही आमच्या सांप्रदायिक वाडवडिलांच्या विचारसंपत्तीवर नुसते ऐदी होऊन बसलो नाही. तर आम्ही केशवचंद्रांच्या योगालाही चांगलाच उजळा दिला आहे. केशवचंद्रांच्या वैदिक योगांतील द्वैत आम्ही मानीत नाही. त्यांच्या वेदांती योगांतील परमात्म्याशी (ज्ञानपक्षी) ऐक्य आम्ही केशवचंद्रांपेक्षाही ठासून सांगतो. यामुळे साधारण-ब्राह्मांच्या योगाने प्राचीन अर्वाचीन मतांतील सांधा अधिक जोडला गेला आहे. आम्हांला सर्वदेवमयत्वभावाची केशवचंद्रांप्रमाणे भीति राहिली नाही. द्वैताचा अद्वैताशी मेळ कसा घालावयाचा ती गुरुकिल्ली आम्हांला सांपडली आहे. आमचे भक्तीचे अनुभव पूर्वीच्या लोकांपेक्षा फार खोलवर गेले आहेत. त्यांचे दृश्यफल आम्हांला शिरगणतीने जरी दाखवितां न आले तरी केव्हांही कोठेही काय अशी अनुभवाची थोर माणसे थोडोच असतात. पण यामुळे त्यांच्या अनुभवाची मार्गदर्शक म्हणून योग्यता कमी लेखतां येणार नाही, अशी ब्राह्मांची विचारसरणी आहे. या बाबतीत पंडित सीतानाथ यांनी नुकतेंच असे प्रसिद्ध केले आहे की, “ आमची आराधना म्हणजे इतःपर केवळ परंपरा किंवा अनुमान या स्वरूपांत राहिली नाही. आमच्या आराधनेला समाधीचा-साक्षात् ईशदर्शनाचा-आधार असतो. ××× आमची आराधना म्हणजे एखाद्या अतज्ज्ञाने केलेले ईश्वराचे शाब्दिक गुणवर्णन नव्हे. तर तो प्रत्यक्ष अनुभव आहे. आमच्या आराधनेचा आरंभ म्हणजेच ध्यानाचा आरंभ आणि आमच्या प्रार्थना म्हणजे कांही आत्मगत

भाषणें किंवा आकाशार्शी पोकळ संवाद नव्हे. आमच्या प्रार्थनांची अशी निकृष्ट स्थिति आम्ही कधीच होऊं देत नाही. तर आमच्या प्रार्थना ध्यान-योगांत घडलेल्या प्रत्यक्ष ईशसमागमांतीलच असतात. अशी आम्ही भक्ति मार्गांत अल्पशी भर टाकली आहे. हा अनुभवप्रकाश अथवा मार्ग असा आहे की, ज्या योगानें जगांतील सर्व योगीजनांशीं आमचा संबंध जडला आहे. आणि ज्या काळीं शास्त्रीय प्रगतीनें विचारास स्वातंत्र्य आलें नव्हतें आणि श्रद्धा ही परंपरेच्या कचाट्यांतून सुटली नव्हती, अशा प्राचीन कालापासून हजारों वर्षे चालत आलेल्या चुकांतून याच अनुभूतिप्रकाशानें आम्हांस सोडविले आहे.”

पंडित म्हणतात की, “पूर्वींच्या भक्तियोगांतही आम्ही साधारण-ब्राह्मांनीं अल्पशी भर टाकली आहे”. पंडितांचा हा विनय म्हणावा कीं भ्रम म्हणावा, हें आम्हांस समजत नाही. कारण वैदिक उपासनापद्धतीचे भारी जिकीरीचें अवडंबर आमच्या डोळ्यांसमोर येतें. आमच्या उपासनेस प्रायः बाण-शाळि-ग्रामासारखें प्रतिक, श्रीरामकृष्णासारख्या प्रतिमा किंवा वरतीं श्रीसूर्य-नारायण अथवा येथें अग्निनारायण किंवा श्रीसद्गुरु यांसारखी दिव्य ज्योति अगूर मूर्ति पुढें लागते. आमची बहिरंगोपासना झाल्यावर अंतरंगो-पासना सुरू होते. आणि तीही प्रायः पूजामयच असते. आमच्या परमार्थाचा आरंभच वैराग्यापासून व त्यागापासून होतो. मग ते साधन तप असो अथवा उपासना असो. पंचोपचारी पूजेंतही पंचेद्रियांचे विषयच देवाला अर्पण करण्याच्या प्रारंभीं अभ्यास असतो. असे जेव्हां आपलें सर्वस्व देवाला अर्पण करावें, परंपरापूजित जपजाप्य करावें, तेव्हां प्रथम अन्वयाच्या नव्हे तर व्यतिरेकाच्या मार्गानें ध्यानयोगांत देवाच्या भेटीचा क्वचित् साधकाला योग आला तर महद्भाग्य ! नवविधाभक्तीच्या मार्गानें गेले तरी श्रवणापासून आत्मनिवेदनापर्यंत जातांना नवमास पोटाशी संभाळणाऱ्या आईप्रमाणेंच सद्गुरुमाउलीनें साधकास संभाळलें तरच योग्यकालीं खरें द्विजत्व लाभतें. पण साधारण-ब्राह्मांचें पहावें तर त्यांस ही यातायात कांहींच नाही. जी उपासना भगवंतास अत्यंत क्लेशदायक वाटली. जवळ जवळ त्यासारखीच (निराकाराची) उपासना साधारण-ब्राह्मांचीं अगदीं लहान लहान मुलेंही करतात. तसेंच साधारण-ब्राह्मांची प्रार्थना म्हणजे श्रीरामकृष्णपरमहंस किंवा

श्रीतुकोबा ह्यांची पाषाणमूर्तीपुढील दर्शनासाठीं व्यर्थ डोकेफोड नव्हे, तर त्यांच्या उद्बोधनाचा दरवाजा उघडतांच लगेच आराधनेंतच यजमानांची भेट, ध्यानांत आर्लिगन, आणि प्रार्थनेंत सारा कुशलसमाचार होऊन जातो, हें आश्चर्य होय. तथापि दामाजीपंतांच्या पूर्वीच बेदरच्या बादशहाला भेट देणारा देव आम्हां परंपरागत भोळ्या हिंदु भाविकांस केव्हां फसवील त्याचा काय नेम सांगावा ? पण विठु महार म्हणजे देव नव्हे. तो देवानें एकक्षणिक घेतलेला लीलावेष होय. हे साधारण-ब्राह्मांसारख्या चिकित्सक बुद्धीच्या ढोळसांस हिंदु भोळसटांनीं काय सांगावे ! त्यांचे अनुभव त्यांसच ठाऊक.

प्रकरण एकविसावे

ब्रह्मसाधन

साधारण-ब्राह्मांच्या निरनिराळ्या विचारांचा ज्यांत परिपाक झाला आहे, असें षड्रसान्नाचें ताट आम्ही वाचकांपुढे ठेविले. आतां त्यावर ब्रह्मसाधनाविषयीच्या त्यांच्या मतांची अन्नशुद्धि करून आम्ही आपले वाढप्याचे काम पुरें करणार आहोंत. पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांनीं जे ब्राह्म-वाङ्मय तयार केलें त्यांपैकीं हा शेवटला ब्रह्मानुभवाचा गोड घांस आहे.

ब्राह्मांच्या साधन-मंदिराच्या पायास हेगेलच्या कल्पनावादाच्या इंग्रज अनुयायांनीं घडविलेल्या तोडी उपनिषदांतील द्वैताद्वैतवादाच्या चुन्यांत बसविल्या आहेत. केशवचंद्रप्रणित प्रेमलक्षणाभक्तीचा वरती इमला आहे, आणि खिस्तप्रणित कर्माच्या महाद्वारास भगवद्गीतानुशासन व पाश्चात्य कल्पनावद्यांचा आत्मानुभव ह्या दोन कमानी आहेत. अशा ह्या साधनाश्रमाच्या विस्ताराची कल्पना स्थूलमानाने प्रथम त्यांच्याच शब्दांत पाहूं.

साधनांचें क्षेत्र:—“ ईश्वराला जाणणे, त्याच्यावर प्रेम करणे आणि त्याला प्रिय होईल अशी वर्तणूक ठेवणे याचेंच नांव देव जोडणें होय. ईश्वराला जाणणें म्हणजे कोणी तरी एक सृष्टिकर्ता असला पाहिजे, अशी अस्पष्ट भावना असून भागत नाहीं; तर परमात्म्यांतच आपला प्रत्यक्ष वास आहे ही जाणीव अखंड जागृत राहून त्या जाणिवेच्या प्रकाशांतच आपली सारी जीवनचर्या चालली पाहिजे. त्याचप्रमाणें नित्यनैमित्तिक पूजाअर्चा व प्रार्थना करून सद्गदित अंतःकरणानें अश्रु ढाळणें यांतच ईशप्रेमाची पूर्तता होत नसून आपले सर्व मनोविकार ईशप्रेमानें सदा संपृक्त असले पाहिजेत. तसेच केवळ निरुपद्रवी अशा नीतीच्या वर्तनानें कर्मयोग संपत नसून आपले जीवित दुसऱ्यास स्फूर्तिदायक होऊन आपल्या अंतरांतील ईशपुत्रानें मी व माझा पिता एकच आहोंत अशी एकसूत्रीपणाची सदैव ग्वाही दिली पाहिजे.”

“अशा उच्च प्रतीच्या आध्यात्मिक जीवनाचा पंथ कोणता, त्याच्या पायच्या कोणत्या, त्यांत प्रतिबंध कोणते व ते निवारण्यास उपाय कोणते हे

सर्व साधनशास्त्राचे विषय होत; परंतु त्याचें आस्थापूर्वक अध्ययन कोणीच करीत नाहीत. लोकांची अशी समजूत दिसते की, धार्मिक जीवनास धर्मशास्त्रावर विश्वास असला म्हणजे पुरे. ज्यांचा तसा विश्वास बसत नाही, त्यांसही ईश्वरासंबंधी मनुष्याच्या मनांत असलेला स्वाभाविक भाव व्यावहारिक धर्मास पुरेसा वाटतो. धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या उठाठेवीची त्यांस गरज वाटत नाही. कित्येक तर ईश्वराचे स्वरूप अर्चित्य आहे असा पोक्त विचार करून त्या नादींच लागत नाहीत, आणि दुसऱ्या कोणा तार्किकांचा असा ग्रह झालेला असतो की, प्रेम ही एक स्वाभाविक वृत्ति आहे, ती शिक्षणाने किंवा प्रयत्नानें उत्पन्न होणारी नसल्यामुळें, तीसंबंधी विचार करण्याचें कारण नाही. त्याचप्रमाणे पावित्र्य ही एकदम साध्य होणारी एकादी गोष्ट नसून हळुहळू पूर्णत्वास पोचविणारी अनंत उन्नतीची ती एक चढती अवस्था आहे. त्यासाठी प्रयत्न तो काय करायचा ! अशा विचारसरणीमुळे अध्यात्मशास्त्रासंबंधी चोहोंकडे अनास्था व औदासीन्य दिसत आहे. परंतु ब्राह्म म्हणतात की, ही सारी भूल आहे. प्रेम ही स्वाभाविक वृत्ति असली तरी त्वां प्रेम केले पाहिजे (Thou Shalt love) ही धर्माज्ञा कांहीं निरर्थक नव्हे. प्रेम आणि पावित्र्य ह्यांची वाढ आपल्या हातीं आहे. आपल्या अंतःकरणाचे आणि वासनेचे ईश्वराशी पूर्ण तादात्म्य होणे हेच बुद्धोपदिष्ट निर्वाण, जीह्मसचे पूर्णत्व व गीतेने गायलेली ब्राह्मी स्थिति होय. तात्पर्य, स्वर्गीय पित्याप्रमाणे पूर्ण होणे किंवा याच जन्मीं जीवन्मुक्तीचा सोहळा भोगणे हे जर शक्य आहे तर त्याचे साधनाचें शास्त्रही असलें पाहिजे व तें अभ्यासिलें पाहिजे, हें उघड आहे. त्यास विवेक बुद्धीचीच आवश्यकता आहे. धर्मशास्त्रास ईशप्रणीत मानून त्यावर अंधश्रद्धा ठेवणे ही धर्मजीवनाची बाल्यावस्था होय. ज्यास सर्वश ईश्वराची ओळख नाही, त्याने धर्मशास्त्रास ईशप्रणीत मानण्यांत कांहींच अर्थ नाही. आणि ईश्वराची अगोदरच पूर्ण कल्पना आल्यावर शास्त्रास ईशप्रणीत कल्पून अधिक कांहींच मिळवावयाचे रहात नाही. यासाठी बाह्यप्रमाणांचा उपयोग तात्पुरता मार्गदर्शक म्हणून करावा. शास्त्रावर विश्वास ठेवून एखाद्या साधनाचाही अभ्यास करावा; परंतु धर्मश्रद्धा ही वास्तविक बाह्यप्रमाणाबलंबी अशा विश्वासाची गोष्ट नसून ती दृढ आत्मप्रचीतीच्या ज्ञानानेंच उत्पन्न होत असते. अशा प्रकारच्या ज्ञानास तात्त्विक विचारांची जरूरी आहे.

म्हणून केवळ आत्मवाक्यादि बाह्यप्रमाणांवर न विसंबतां केवळ बुद्धिवादावर झालेलें धार्मिक तत्त्वज्ञान आज ब्राह्मणांनीं तयार करून जगापुढें मांडलेले आहे.”

“हें धार्मिक तत्त्वज्ञान म्हणजे सोपानपरंपरेची पहिलीच पायरी होय. त्यापुढें ध्यानधारणा व समाधि ही सर्व साधनपरंपरा आहे. ह्या साधनांनीं ईश्वराचे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्यापुढे कर्ममार्ग आणि भक्तीच्या वाटा लागतात. अगोदर ज्ञान, नंतर भावना आणि शेवटीं इच्छा असा हा क्रम आहे. प्रेमास्पद अशा ईश्वराचें ज्ञान, नंतर त्याजविषयीं भक्ति आणि त्यापुढे ईश्वरप्राप्तीचे प्रयत्न किंवा दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे तर ब्रह्मप्रतीतीतून ब्रह्मप्रीति, ब्रह्मप्रीतिस्तव ब्रह्मभक्ति, ब्रह्मभक्तांमुळे ब्रह्मरति, ब्रह्मरतीची ब्रह्मक्रीडा आणि शेवटीं ब्रह्मक्रीडेची परिणति म्हणजे ब्रह्मक्रिया अशी ब्राह्मणांची प्रणालिका आहे. सर्वांच्या अगोदर ज्ञान पाहिजे. ज्ञानावांचून भक्ति, (श्रवणापासून समाधीपर्यंत ज्ञानानुष्ठान संपादित्यावाचून केलेली भक्ति,) म्हणजे पोकळ भावनोद्रेक होय, किंवा त्याहूनही दुष्ट अशी मूर्तिपूजा होय. तसेंच ज्ञान व भक्ति यांवांचून केलेले कर्म म्हणजे व्यर्थ शीण आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानभक्तीही कर्मावांचून अशक्य आहे. अशी ही प्रथम कल्पिलेल्या साधनाश्रमाची मर्यादा आहे.”

उपासनांचे स्थूल स्वरूपः— “ऐहिक सुखसाधनांकरितां ईश्वराची प्रार्थना करावी ही उपासनेची पहिली पायरी होय. ह्या पायरीवर साधक असताना अन्नाच्छादनादि सुखसोयीच्या गोष्टींचे त्यास महत्त्व वाटते व ईश्वरासही तशा गोष्टींचे महत्त्व वाटत असावे अशा बुद्धीने तो देवासही अन्नवस्त्रादि पदार्थ अर्पण करून त्यास संतुष्ट करूं पहातो. ह्यानंतरची पायरी म्हणजे श्रद्धा, प्रेम, नम्रता, पावित्र्य, नैतिक धैर्य इत्यादि गुणांची याचना करणे किंवा ते दिल्याबद्दल आभार मानणे ही होय. यज्ञयाग, बलिदान व मूर्तिपूजा यांचा अव्हेर करून ब्राह्मणांनीं पहिली पायरी सुरुवातीसच सोडली व ते दुसऱ्या पायरीवर आले. ह्या पायरीवरील खिस्ती उपासनापद्धति त्यांना सर्वोत्कृष्ट वाटली म्हणून त्यांनीं देवेंद्रनाथांपासून त्याच पद्धतीचे अनुकरण केले; पण खिस्ती लोकांनीं आपल्या उपासनेची प्रगति यापुढे न केल्यामुळे ती वाढत्या मानवबुद्धीस अपुरी पडून निरुपयोगी ठरली. कारण उपास्याच्या आणि उपासकाच्या मनावर प्रार्थनेचा कांहीं तरी कार्यक्षम परिणाम होईल तरच तिची सार्थकता. परंतु निसर्गाचे अनुल्लंघनीय नियम व कायदे जसजसे लोकांस

कळूं लागले त्याप्रमाणें त्यांस हें कळून चुकलें कीं, ईश्वराजवळ ऐहिक वस्तूंची याचना करणें व्यर्थ आहे. तसेंच दुसऱ्या पायरीवरील साधक जी सत्त्वसंपत्ति मागणार तीही मिळणें न मिळणें हें अध्यत्मशास्त्राच्या नियमांवर निरपवाद अवलंबून आहे असें जेव्हा समजतें, तेव्हां त्याही देणग्या मागितल्या म्हणजे मिळतीलच ही समजूत दूर होते. व त्या दृष्टीनें मात्र प्रार्थनेचें महत्त्व रहात नाहीं. परंतु प्रार्थनेचा उपासकाच्या मनावर जो परिणाम होतो त्या दृष्टीनें मात्र प्रार्थनेचें महत्त्व फार आहे. साधकानें मनोभावेंकरून सदगुणसमृद्धिच मागावी—श्रेयच मागावे. प्रेय माणूं नये—अशीच ईश्वराची इच्छा असणार. अर्थात् साधक जेव्हा अनन्यगतिक होऊन तेच माणूं लागतो, तेव्हा ईश्वराच्या आड येणारी विषयवासना दूर होऊन तो ईशेच्छेशींच एकरूप होतो. असें होत असतां त्याच्या ठिकाणीं ईश्वराविषयीं सद्भावना आणि प्रेम उत्पन्न होतें. मग ह्या वृत्तींत उपासक तिसऱ्या पायरीवर जातो. व तो ईश्वराचें स्तवन करूं लागतो. त्या स्तवनाचे भरांत तो आपणांस विसरतो अर्थात् तो देवाजवळ आपल्यासाठीं काहींच मागत नाहीं. त्याच्या उपासनेतील स्वार्थ-बुद्धि सुटते व त्याचें भजन निष्काम होते. असा हा भजनाचा स्तोत्रसंग्रह विष्णु, भागवत, व मार्कंडेय या पुराणांतून आहे. परंतु अर्वाचीन स्तोत्रांतून अवतारांचेंच महात्म्य गाडिलेले असल्यामुळे आजच्या सुसंस्कृत साधकास तीं अगदींच निरुपयोगी होतात. असो. ह्या आराधना नामक तिसऱ्या पायरीवर उपासकाचा स्वार्थ नाहींसा होऊन उपास्याचे ऐश्वर्यवर्णनांत उपासकाचा परमार्थ साधत असतो. आतां उपासक हे जें ईश्वराच्या ऐश्वर्याचे वर्णन करतो तें त्यानें स्वतः पाहिलेलें असतें असें नाहीं, तर परंपरेने चालत आलेल्या पद्धतिवरून आनुमानिकही असतें; परंतु अशा परंपरागत ज्ञानावर अवलंबून उपासक जेव्हां ईश्वराच्या अनंत कल्याणगुणांचें ध्यान करूं लागतो, तेव्हां तो ध्यान किंवा योग ह्या उपासनेच्या चवथ्या पायरीवर जातो. ह्या पायरीवर हिंदु पुराणकार काचित्तच गेलेले दिसतात. अवतारमाहात्म्यांचा प्रतिबंध यांस आडवा येतो. असें ब्राह्म समजतात. परंतु उपनिषदें, भगवद्गीता आणि शंकराचार्यांचीं कांहीं स्तोत्रें यांत मात्र शुद्ध ध्यानयोग दिसून येतो. प्रश्नोपनिषदांतील प्राणस्तोत्र, श्वेताश्वतरांतील पहिल्याच चार श्रुति, छांदोग्याचे सातव्या प्रपाठकांतील पंचविसावा खंड त्याचप्रमाणें गीतेंतील अकराव्या अध्यायांतील

अर्जुनाची प्रार्थना ही अशी उदाहरणें आहेत. परंतु पुढें उत्तरवेदान्तांत अद्वैतावर फाजील जोर दिल्यामुळें व वैष्णवधर्मानें अवतार-कथांचें व पूजा-विधानांचें बंड वाढवून अद्वैत सर्वस्वीच सोडल्यामुळें उपासकाचीही चवथी भूमिका सुटली; परंतु भक्ति आणि योग ह्यांचा सुंदर मिलाफ करण्याचें श्रेय केशवचंद्रांनीं घेतलें व तेंच आज साधारण-ब्राह्मांचें विशिष्ट ध्येय आहे. केवळ आराधनेंतही त्यांस खरें समाधान प्राप्त होत नाहीं. म्हणून ध्यानयोगांत खोल शिरण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे.”

“ह्याप्रमाणें ज्ञान, भक्ति, आणि कर्म ह्या ज्या साधकाच्या मानसोन्नतीच्या वास्तविक पायऱ्या त्याच ध्यान, आराधना आणि प्रार्थना या रूपांत ब्राह्म उपासकांच्या आचरणांत आढळून आल्या पाहिजेत असें ब्राह्म म्हणतात खरें; पण खुद्द ब्राह्मांचा अनुभव मात्र याच्या अगदीं उलट असून त्या अनुभवा-प्रमाणेंच पाहतां प्रार्थना, आराधना आणि ध्यान, म्हणजे कर्म, भक्ति आणि ज्ञान असाच अनुक्रम लागतो. ह्यांपैकीं कर्म आणि प्रार्थना ह्या साधनांपूर्वीं ज्ञान असतें, असा जगाचा अनुभव नाहीं. ज्ञान असतें असेच म्हणावयाचें तर ते परोक्ष व अनुमानिक असतें, प्रत्यक्ष नसतें. पुढे पंडित सीतानाथ म्हणतात कीं, “आम्हां ब्राह्मांवर प्रथम संस्कार खिस्ती धर्माचे झाले हे आमचें मोठेंच भाग्य होय, कारण कीं, त्यामुळें प्रार्थना व सामाजिक सुधारणा यांचें खरें महत्त्व आमच्या लक्षांत आलें. नंतर वैष्णवधर्माच्या संस्कारांनीं आमच्यांत भक्तीची स्फूर्ति उत्पन्न केली आणि नंतर औपनिषदिक ज्ञान व पाश्चात्यांचें तत्त्वशास्त्र यांनीं आमची विचाराची दिशा वाढून आम्ही ध्यानयोगाच्या मार्गास लागलों.” ब्राह्म म्हणतात कीं, “आमच्या या अनुभवाचा फायदा घेऊन साधकांना आपला क्रम आंखावा. तो असा कीं, प्रथम मनःपूर्वक प्रार्थना आणि दृढ कर्तव्यनिष्ठा नंतर उत्कट आराधना आणि सौंदर्य-आनंदादि गुणांची प्रीति आणि अखेर साक्षात् ईशदर्शन व पुढे अशा ब्राह्मी स्थितींतील उच्च प्रकारचें जीवन. हाच तो साधकाचा ध्येयमार्ग होय.”

पंडित सीतानाथ ह्यांच्या वरील विचारसरणीचा पूर्ण ऊहापोह करण्याचें हें स्थल नव्हे, तथापि एकदोन गोष्टींचा खुलासा जातां जातां केलेला बरा. मुंडकोपनिषदांतील ‘आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेषेब्रह्मविदां वरिष्ठः।’ ३।१.४, यांतील क्रियावान् या शब्दाचा अर्थ समाजसुधारक असा करण्याचा

ब्राह्मांचा अभिप्राय दिसतो; परंतु मागच्या संदर्भावरून ब्रह्मविद् म्हणजे ब्राह्म-
सुधारक असा अर्थ निघणें कठीण दिसतें. तसेंच हिंदूंच्या पूजनविधानाचें जें
रहस्य पंडितांनी दिलें आहे तेंही चुकीचें आहे. ईश्वराला उपचार हवे अस-
तात म्हणजे त्यास भूक लागते, तहान लागते, हें त्यांतील रहस्य नसून जीवांनीं
आपल्या इंद्रियांचे विषय देवास अर्पण करावे किंवा आपल्या सर्व इंद्रियांचा
विषय देव हाच करावा, किंवा आपल्या घरच्या सर्व सुखसाधनांचा तोच
धनी आहे अशी भावना व्हावी, असा त्यांतील बोध आहे. तो सगुण-
साकार उपासनेंत साधणे तारतम्यानें सोपे होतें. ध्यानसिद्धि अगोदर कीं
प्रार्थना अगोदर ? यासंबंधीही साधारण-ब्राह्मांचे विचार विसंगत व निराधार
दिसतात. तरी आराधनेपासून त्यांच्या उपासनापद्धतीचा तपशीलवार विचार
घुन्हा त्यांच्याच शब्दांनीं पाहूं.

आराधना: — आराधनेंत गंभीर व निर्दोष विचार, उत्कृष्ट भाषणशैली,
व उत्कट भाव असे हे गुण साधणें म्हणजे ईश्वरी प्रसादच होय. ब्राह्मांचे
उपदेशक शनिवारी रात्री कोणती तरी इंग्रजी प्रार्थनापुस्तकें धुंडाळून रविवार-
च्या प्रार्थनेचे मसुदे तयार करण्यांत आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करितात, पण
त्यांच्या प्रार्थना परिणामकारक होत नाहींत. यासाठी त्यांनीं ह्या अशा
खटपटींत वेळ न घालवितां आपले आचार व मन ह्यांच्या शुद्धीकडेच जास्त
लक्ष दिलें पाहिजे असें आतां ब्राह्म म्हणूं लागले आहेत. तथापि उपासनेच्या
अभ्यासाची एक दिशा ह्या दृष्टीनें त्यांनीं आराधनेत ऐश्वर्यमूल भक्ति व
माधुर्यमूल भक्ति असे दोन भाग पाडले आहेत. सत्यं, ज्ञानं, अनंतं, शांतं
आणि अद्वैतं अशा स्वरूपलक्षणांनीं ईश्वराची आराधना ऐश्वर्यमूलक असून,
आनंदरूपं, अमृतं, शिवं, शुद्धं आणि अपापविद्धं ह्या तटस्थ लक्षणांनीं केलेली
स्तुति ही माधुर्यमूल आहे. हीं दोन्ही अंगें आराधनेत अवश्य पाहिजेत.
वरील लक्षणें उपनिषदांतून मंथन करून त्यांनीं शोधून काढलीं. परंतु नव-
युगधर्मातील लोकसंग्रह हें जें मुख्यांग तद्दर्शक वरील लक्षणांत विशेषण नाहीं.
यास्तव निरालसम्, सक्रिय किंवा धर्मावहं, पापनुदं, भगेश, अशीं विशेषणें
आराधनेंत घालण्याबद्दल साधारण-ब्राह्मांच्या सभेंत दोनदां वाटाघाट झाली.
पण शेवटीं शिवं, शुद्धं, अपापविद्धं ह्या ब्राह्मपरंपरापुनीत शब्दांवर भागबाबें
असेंच बहुमत ठरलें.

आराधनेच्या ह्या बाह्यांगाप्रमाणें, परोक्ष आणि प्रत्यक्ष असे दोन अंतरंग-भेद कोणी ब्राह्म मानतात. पंडित म्हणतात की, “ त्यांपैकी पहिली गौण असून दुसरीच इष्ट आहे आराधनेतील प्रत्यक्षतेसंबंधी, ईश्वराविषयी तृतीय पुरुषाऐवजी द्वितीय पुरुषी प्रयोग व बुद्धिवादापेक्षां भावनेवर अधिक जोर, अशी बाह्य लक्षणें जरी अनेक सांगतां आलीं, तरी तिचें मुख्य लक्षण म्हणजे उपासकाची निःसंदेह वृत्ति हेच होय. परंपरागत चालत आलेल्या श्रद्धेने केलेली आराधना वक्त्याच्या कौशल्याने क्वचित् परिणामकारक झाली, तरी ह्या नवयुगातील आध्यात्मिक जीवनास ती पुरेशी होत नाही. यास्तव तात्त्विक व शास्त्रीय विचारांनीं ईश्वरासंबंधी आपली भावना तीव्र व निःशंक केली पाहिजे. ईश्वराचें सृष्टीतील रचनाचातुर्य; चराचर सृष्टीच्या सर्व अंतर्बाह्य व्यवहारांत ईश्वराचें प्रेरकत्व; जीव, जग, जगदीश यांचे तात्त्विक-ऐक्य इत्यादि गोष्टीबद्दल उपासकाची वृत्ति पूर्णपणें निःसंदेह झालेली असली, म्हणजे आराधनेच्या वेळीं त्याची भावना अप्रयत्नानें सिद्ध होते. मात्र अशा ह्या भावनेच्या उत्कटतेत अद्वैत्यांचा अभेदभाव उत्पन्न होऊन आराधनाच बंद पडण्याचा संभव असतो. यासाठी ह्या मधल्या अभेदवृत्तीच्या टप्प्यास जपावें. फार वेळ काळोखांत राहून मग एकदम उजेडांत आले असतां प्रथमदर्शनीं नुसताच स्वच्छ प्रकाश दिसतो. पण पुढे थोड्या संवयीने त्या प्रकाशांतील निरनिराळे रंग व छाया कळूं लागतात, त्याप्रमाणे प्राथमिक अभेदवृत्तीच्या नंतर सतताभ्यासाने अभेदांतील भेद प्रतीत होतात आणि आराधनेतील पुढील दिव्य अनुभव शक्य होतात. उपासक अज्ञानदशेतून ज्ञानदशेत जातो, हाच भेदाचा सवळ पुरावा आहे. अशा आराधनेत ईश्वराचे सुंदर सगुणरूप अंतर्बाह्य संचरलेले उपासकाच्या प्रत्ययास येते आणि स्वर्गीय आनंदाची लजत कळूं लागते. अशी ही प्रत्यक्ष आराधना म्हणजे ध्यानच होय. तथापि त्यांत सूक्ष्म भेद आहे. आराधनेत विचारांचें पृथक्करण होते. ध्यानांत एकीकरण होतें. आराधना हा भ्रमराचा गुंजारव आहे आणि ध्यान ही त्याच्या मधुपानांतील तंद्रा आहे. आराधनेत ईश्वराच्या एका लक्षणावरून दुसऱ्या लक्षणावर मनाचा संचार होतो, तां ध्यानांत थांबून उपासकांचें चित्तैकाग्र्य होतें.”

ब्राह्मांच्या या विवेचनांत एक मुद्दा फार महत्त्वाचा आहे; तो असा की, अद्वैती वेदान्त्यांचा अनुभूतप्रकाश हें एक आंतीचें स्थान आहे असें सारे

ब्राह्म निश्चयकरून सांगतात. तो दिव्य निर्विकल्प अनुभव म्हणजे ब्रह्मानुभव खास नव्हे असें त्यांचें निश्चून सांगणें आहे. त्या आत्मप्रकाशांत माणून दिसून येणारें जे नानात्व तें सोडावयाचें नसून तें सारें ब्रह्मस्वरूपच आहे असें ते मानतात. त्याची ब्राह्मीस्थिति लोकसंग्रहात्मक आहे. सिद्धाच्या सहजावस्थेंतील व्यवहार ज्या उदासीन वृत्तीनें होत असतील ती उदासीन वृत्तिही ब्राह्मांस प्रिय नाही. त्यांच्या क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठाची जात अगदींच वेगळी दिसते. 'आत्मरतिः क्रियावान्' आत्मरति हीच ज्याची क्रिया, अथवा ज्ञान, ध्यान, धारणा, हीच ज्याची क्रिया, हा अर्थ ब्राह्मांस फार संकुचित व अनुदात्त वाटतो. असो.

आतां त्यांच्या ध्यानाचा सविस्तर विचार करूं. ध्यान ह्या शब्दाचा उपयोग ब्राह्मवाङ्मयांत किंबहुना आधुनिक वाङ्मयांत बराच सढळपणाने केला जातो. गीतेंतील ध्यान या शब्दाचा अर्थ ईश्वराच्या ठिकाणीं चित्तैकाग्र्य असा आहे. आणि ह्याच अर्थानें महर्षि देवेद्रनाथ आदिकरून ब्राह्मश्रेष्ठांनीं त्याचा उपयोग केला आहे. बृहदारण्यकांत ईश्वरी साक्षात्काराचा साधनमार्ग जो सांगितला आहे तो असा:

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन < सर्वं निदितम् ॥ २।४।५

अर्थ: — आपण म्हणजे जो आत्मा तो पाहिला पाहिजे, त्याचे श्रवण केलें पाहिजे, त्याचे मनन व विदिध्यासन केलें पाहिजे. हे मैत्रेयि, आत्म्याचें दर्शन, श्रवण, मनन आणि ज्ञान हीं झालीं असतां या सर्वांचें ज्ञान होतें. ह्यावर शंकराचार्य असे भाष्य करतात कीं, 'ह्या चार पदांतील पाहिलें दर्शन हें साधन नसून साध्य आहे. श्रवणाने प्रमाणांचा विचार व मनन निदिध्यासनानें श्रवणांत येणाऱ्या प्रतिबंधाचा परिहार, याप्रमाणे हीं तिन्ही साधनें अनुष्ठिलीं पाहिजेत. त्यास षडसंपत्तीची पूर्ण तयारी पाहिजे. हे साधना-नुष्ठान ज्याचे पुरें झालें तो पापकर्मापासून अलसित असतो. तो गान्त, दान्त, उपरत, तितिक्षु, समाधानयुक्त होत्साता आपल्यामध्येच आत्म्याचें स्वरूप पहातो. सर्व आत्मा आहे असे पहातो. याला कोणतेंही पाप ताप देत नाही. पापरहित इच्छारहित व संशयरहित असा हा ब्रह्मज्ञ होतो. ब्रह्म-लोक तो हाच'. असें बृहदारण्यकांत वर्णन आहे, त्याचा पंडित सीतानाथ अनुवाद करतात.

“ १ यम (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह); २ नियम (शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान); ३ आसन (स्थिर सुखासन); ४ प्राणायाम (श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेद) व ५ प्रत्याहार (विषयांच्या असं-सर्गाने आत्माभिमुख झालेल्या चित्ताप्रमाणे इंद्रिये होणे), ह्याप्रमाणे पातंजल-योगांत बहिरंग साधने सांगितली आहेत.”

“ १ धारणा (चित्ताचे एके ठिकाणी स्थैर्य); २ ध्यान (वृत्तींची एक-तानता) व ३ समाधि (ध्येयाकार वृत्तिप्रवाहरूप ध्यान). ह्याप्रमाणे अंतरंग साधने सांगितली आहेत. ही साधने सामान्यत्वे चित्तैकाग्रयासाठी सांगितली आहेत. वस्तुतः ती ब्रह्मसाधने नव्हत. तथापि आचार्यांनी अपरोक्षानुभूतीत त्याच साधनांचा स्वीकार करून त्याचा अर्थ मात्र वेगळा दिला आहे. त्यांची धारणा म्हणजे—

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।

मनसो धारणं चैव धारणा सा परामता

जेथे जेथे मन जाईल त्या प्रत्येक वस्तूच्या ठिकाणी ईशत्व पाहून तत्स्वरूपी चित्तैकाग्र्य करणे यास ते धारणा म्हणतात. यांत दोन गोष्टी मुद्दयाच्या आहेत, (१) सद्वस्तूबद्दल निःसंदेहवृत्ति व (२) प्रतिबंधांस न जुमानतां त्या ठिकाणी चित्तदार्ढ्य. ह्या मुद्दयाच्या गोष्टी साधल्या म्हणजे मनाची चंचलवृत्ति स्थिर होऊन नामरूपात्मक पदार्थांत अनुस्यूत असलेल्या सद्वस्तूवर मन जडेल. ती सद्वस्तु आत्मरूप असल्यामुळे, ‘सर्वे खल्विदं ब्रह्म’ या धारणेच्या पायरीवरून ‘अहं ब्रह्मास्मि’ या ध्यानाच्या पायरीवर जातां येत. आचार्य म्हणतातः—

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालंबतया स्थितिः ।

ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥

म्हणजे मी ब्रह्म आहे या भावनेत सद्वृत्तिपूर्वक निरालंब स्थितीत राहणे याचें नांव ध्यान. त्याने परमानंदाची प्राप्ति होते. या आचार्यांच्या व्याख्येत निरालंब म्हणजे विषयविचाररहित अथवा निर्विषय असा भावार्थ आहे. परंतु तो पंडितजींस मान्य नाही. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, अहं ‘ब्रह्मास्मि’ ह्या वृत्तीतही उपास्य-उपासकांमधील भेदाचा पूर्ण निरास होणे अशक्य आहे. ऐक्यभावावर विशेष लक्ष ठेवावें इतकेंच पंडितजींच्या मतानें म्हणतां येईल.

यामुळें समाधीची व्याख्या आचार्यांनीं केली आहे तीही त्यांस मान्य नाही. आचार्य म्हणतात:—

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।

वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥

म्हणजे वृत्तीस निर्विकार व पुन्हा ब्रह्माकार करून मनोवृत्तीचें पूर्ण विस्मरण होणें, हीच ज्ञानसंज्ञक समाधि होय. ही व्याख्या ब्राह्मांस संमत नाही. “ब्राह्माचें म्हणणें असें कीं, विस्मरण हें समाधीचें मुख्य अंग नव्हे आचार्यांची ‘नेति नेति’ ही व्यतिरेकी प्रणाली गीतेच्या सहाव्या अध्यायांतील आहे; परंतु त्याहून ब्राह्मांची पद्धत जास्त श्रेष्ठ आहे. ती गीतेतील १० व ११ अध्यायांतील अन्वयप्रणाली होय. ती आचार्यपंथी वेदान्त्यांस माहीत नाही असें नाही; पण त्या पद्धतीस ते थोडे कचरतात ! ऐक्याचा दृढबोध होण्यासाठीं प्रथम व्यतिरेकपद्धतीचा अवलंब करावा आणि मग ज्यांचा व्यतिरेक केला त्या सर्व पदार्थांचा ऐक्यांत समन्वय करावा, म्हणजे दिक्कालांनीं व्याप्त असें हें सर्व ईश्वराचें विश्वरूप आहे असे पाहावें. हीच ब्रह्मभावना वाढीस लागेल तरच धर्माचा व्यावहारिक महत्त्व येईल. कौटुंबिकमंडळ, रस्त्यांतील दाट रहदारी, बाजारचा गोंगाट, शाळा व कचेऱ्यांतील उद्योग, इतकेंच काय पण अपरिहार्य असेल तेव्हां रणांगणावरील रक्तपात, ह्याप्रमाणें संसारांतील सर्व लहानमोठे प्रकार हें ब्रह्माचेंच व्यक्त स्वरूप आहे असें दिसू लागेल. ह्या अन्वयसमाधीनें आपल्याला आपल्या जीवनाच्या ध्येयाची कल्पना येते. रोज ह्या समाधीचा अभ्यास करित गेलें, म्हणजे समाधिभावांत असतां आनंद-पावित्र्यादि जे दिव्य अनुभव येतात, ते एरवीं प्रपंचांत येत नाहीत, यामुळें जें असमाधान वाटतें त्याची कल्पना सामान्य प्रापंचिकांस अथवा धार्मिक वृत्तीच्या माणसांस येणें शक्य नाही. हें असमाधानच साधकास सहज योगाकडे प्रवृत्त करतें आणि अखेर त्यास सिद्धावस्था प्राप्त होते.”

पंडित सीतानाथ म्हणतात कीं, “आचार्यपंथी अद्वैतवाद्यांवरील सांख्य द्वैताचा संस्कार गेला नाही. दिक्कालांनीं परिच्छिन्न असे पदार्थरूप जे (व्यापक) मनाचे मनोविकार ते त्यांस अनात्म व मायाकार्य वाटतात, ब्रह्मरूप वाटत नाहीत. यामुळें त्यांस शून्यरूप मानून त्यांचा विसर पाडण्याचा ते प्रयत्न

करितात. परंतु समाधिविवर्जित कालांत सृष्टीची प्रतीति सर्वांस सारखीच असते. म्हणून प्रपंचाचा बळेंच त्याग करून कैवल्याचा अनुभव घेण्यासाठी ते एकांताचें सेवन करतात. स्थूलसूक्ष्म सर्व भेदांचा निरास करणें त्यांस जरूर वाटतें. सविकल्प आणि निर्विकल्प असे ते समाधीचे दोन प्रकार मानतात. सविकल्पांत ज्ञाता व ज्ञान एवढाच भेद राहतो, तोही निर्विकल्प समाधीत रहात नाही. म्हणजे निर्विकल्प समाधीत ज्ञाताज्ञेय एकरूप होतात.” परंतु, पंडित म्हणतात की, “ ही भूल आहे. सुषुप्तीहून निर्विकल्प समाधीची भिन्नता दर्शविणारी वृत्ति निर्विकल्प समाधीतही असते, हें सदानंदयोगी कबूल करितात. परंतु ती वृत्ति जाणवत नाही असें ते जें म्हणतात तें बरोबर नाही. कारण वृत्ति आणि ती जाणवत नाही हे म्हणणें परस्परविरुद्ध आहे. त्या वृत्तीकडे लक्ष दिल्यास ब्रह्मैक्यबोधाचा भंग होतो असें जें वेदान्त्यांस वाटतें, तें त्यांचें केवळ अज्ञान आहे. ही भेदक वृत्ति उपेक्षणीय नसून उलट तीच उपासनेचा व त्यानंतरच्या दिव्य अनुभवांचा आधार आहे. तात्पर्य, भेदाचा निरास करण्याचा निष्फळ प्रयत्न करून मायावादी ब्रह्मानंदाच्या तीरापर्यंत फार तर जातात; पण त्यापुढील प्रेमानंदाच्या अनुभवास ते सर्वस्वी मुक्तात ! उलटपक्षी ब्राह्मसाधकांस असा अनुभव येतो की, जो भेद मायावाद्यांस मान्य नाही, तो भेद तत्त्वतः मुळांतच आहे, इतकेंच नव्हे तर जीवेश्वर ह्या दोन व्यक्तींतील नैतिक व भावनात्मक संबंध त्या भेदावरच अवलंबून आहे. हा भेदसंबंध अनिर्वचनीय आहे. वात्सल्यप्रेमाहून तो जवळचा आहे व पातिपत्नीप्रेमाहून तो मधुर आहे. तो केवळ अनुभवगम्यच आहे. ह्या अनुभवानंतर उपासकाची सद्रूपाची आराधना शिव आणि सुंदर रूपांत परिणत होते.”

“ ईश्वराचें (Good) शिवरूप जाणावयाचें, म्हणजे जीव-ईश्वरभेदाचें तात्त्विक स्वरूप लक्षांत घेतलें पाहिजे.

“ नानवाप्तम् अवाप्तव्यं वर्त एवच कर्मणि ”

याप्रमाणें ईश्वराच्या निरालस व अखंड सक्रियतेत त्याच्या ठिकाणी व्यक्ताव्यक्त असलेले जे जीव त्यांचें भलें व्हावें, हीच परमेश्वराची एक इच्छा असते, ही भावनाही जागृत पाहिजे. मनुष्य बरेंवाईट कांहींही करित असो, तें तो बऱ्या-करितांच करित असतो. बरें काय याबद्दलची चामर व सिद्ध यांची कल्पना

अत्यंत मिला असली, तरी दोघांची वृत्ति तत्त्वतः सुखाभिमुखच असते. ही वृत्ति हें ज्याअर्थी व्यापक मनाचें व्यक्तस्वरूप आहे त्याअर्थी त्या समष्टि मनाची ही अशीच प्रवृत्ति असली पाहिजे हें उघड झालें. फरक इतकाच कीं, ईश्वराची शुभेच्छा जीवाप्रमाणें प्रमादशील व संकुचित नसून ती बिनचूक व परम उदात्त असते. तसेंच त्या परम समर्थाची इच्छा व इच्छेची पूर्तता ह्या एकरूप असतात. ह्या दोन टोकांच्या दरम्यान जीवानें आपले शिवरूप ध्येय अधिकाधिक उदात्त व व्यापक करावयाचें आहे. असे होतां होतां आपल्या ध्येयाची विश्वप्रपंचाशीं समव्याप्ति होते. आपले सर्व व्यवहार ईश्वराच्या इच्छेनुरूप होत आहेत, अशी दृढभावना उत्पन्न होते आणि एकाव्यक्तीच्या सुखापासून सर्व भूतमात्रांच्या सुखापर्यंत मजल जाऊन अखेर परमेश्वराची प्रसन्नता हा एकच हेतु लहानमोठ्या सर्व क्रियेत दिसू लागतो.”

“हें परमेश्वराचें प्रेम केवळ कार्यानुमेय नसून प्रत्यक्ष आहे, ही भावना मग जागृत होते. आत्मप्रीति हें त्याच्याच प्रीतीचे व्यक्त स्वरूप आहे, कौटुंबिकांचें प्रेम हेंही भगवंताच्याच प्रेमाचे दृश्य आहे. इतकेच नव्हे, तर अत्यंत प्रेमळ आई मुलाला क्षणभर विसंबेल, पतीची सेवा करणारी स्त्री शोपीं जाईल; पण परमेश्वराच्या प्रेमास खंड नाही, प्रत्यवाय नाही व त्याच्या प्रेमास कसल्या मोबदल्याची अपेक्षाही नाही. जीवेश्वराच्या प्रेमाचा व्यापार प्रत्यक्ष आहे. ईश्वर हृदयस्थ असून स्मृति आणि ज्ञान यांचा प्रेरक आहे. प्रत्येक क्रिया तोच करीत आहे. पाण्याचा घोट आणि अन्नाचा घांस तोच आपल्या हातांनीं जीवाच्या तोंडांत घालीत आहे. अन्नाचे पचनही तोच करीत आहे. आपल्या प्रिय माणसांतील मधुर शब्द, गीत, रिमंत, इत्यादि मौजा ह्या सर्व ईश्वराच्या प्रेमसागरावरील लहरी आहेत. अशी ही शुभभावना वाढवीत वाढवीत, दुःख, जरा, रोग, मृत्यु इत्यादि भयंकर आपत्कालींही ईश्वराचा अभय कर आपल्यावर आहे. म्हणूनच त्यांतूनही तरणोपाय आहे, अशीही निष्ठा वाढवावी. अशी वृत्ति झाली कीं जगिक व्यवहाराच्या कल्होळांतही अंतरांतील विवेकबाणाचा शब्द स्पष्ट कळू लागतो. मग कर्तव्य तीच इच्छा व श्रेय तेंच प्रेय असें होतें. यासाठीं आत्मा आणि परमात्मा, मन आणि सृष्टि हीं तत्त्वतः एक आहेत, ही भावना मानसिक विचारांत अथवा बाह्य सृष्टीच्या अवलोकनांत नित्य जागृत ठेवावी. प्रतिक्षण ईश्वराच्या साक्षिण्याची सत्क अर्थ

द्याची. ईश्वर सृष्टीमागे दडला नसून उलट तो विश्वरूपानें व्यक्त झाला आहे. ईश्वराचें विश्वप्रेम ही अत्यंत अद्भुत कादंबरीपेक्षांही दिव्य व अद्भुत कादंबरी आहे, आणि ईश्वराचें सौंदर्य अल्पांशानेंही प्रातिबिंबित करणारें महाकाव्य अद्याप निर्माण व्हावयाचें आहे.”

शिवरूप विश्वरूपांत कसें पहावें ह्याबद्दल पंडितजींचे विचार वरीलप्रकारचे आहेत. आतां प्रत्यक्ष व्यवहारांत आपण आपलें कल्याण साधण्यासाठी ते प्रार्थना हें साधन सांगतात. ते आणखी असे सांगतात की, “ आपल्या स्वऱ्या कल्याणाची आपली समजूत इतकी कोती असते की, त्यासाठी ईश्वराची प्रार्थना करण्याची आपल्याला आवश्यकताच वाटत नाहीं; पण पश्चात्ताप आणि प्रार्थना ह्यांतच ब्राह्मधर्माचा आरंभ आहे. केशवचंद्रांच्या अव्वल कारकिर्दीतच पश्चात्तापाच्या दुःखाने एकसारखे रडत बसणें व मोठमोठ्यांनीं हुंदके देत देवाची करुणा भाकणें असे प्रकार ब्राह्मांच्या सामाजिक प्रार्थनेंत वरचेवर होत असत. कांहीं खिस्ती व वैष्णवपंथाचेही प्रारंभीचे अनुभव असेच सांपडतात. वरील पंथांच्या आज्ञा संस्थापकांची ही जी विशेष कळवळ्याची वृत्ति दिसते, ती त्यांच्या स्वतांच्या कल्याणासाठी नसून इतर लोकांची पापप्रवृत्ति पाहूनच त्यांच्या अंतःकरणाची कालबाकालव होत असावी हें उघड आहे. ते सर्वांच्या कल्याणाकरितां वरीलप्रमाणें सद्गदित अंतःकरणानें ईश्वराची वरचेवर करुणा भाकीत. अशा रीतीने खिस्त-चैतन्यासारख्या शुद्धात्म्यांस अपरंपार दुःख होई खरे; पण त्या योगानें ईश्वरास लवकर करुणा येऊन जगांतील पापांचे परिणाम कांही कमी होत असत, अशी समजूत आहे. ह्याप्रमाणे पाप्यांकरितां मध्यस्थी ही गोष्ट जरी सर्व ब्राह्मांस मान्य नसली, तरी त्यावरून प्रकृत विषयापुरता एक मुद्दा विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे, तो हा की, जीझस खाइस्ट किंवा चैतन्य यांसारख्या साधुपुरुषांस माणसांतील वैगुण्ये व दोष अधिक स्पष्ट जाणवल्यामुळे त्यांच्या प्रार्थनेस तितकी तीव्रता आली. यास्तव आपल्या ठिकाणीं किती गोष्टींची कमतरता आहे याचें नेहमीं आत्मनिरीक्षण करून आपली मनोभूमिका प्रार्थनेस योग्य केली पाहिजे. ईश्वराच्या घरचे कायदे अनुलंघनीय असले तरी प्रार्थना हा त्यांपैकींच एक कायदा आहे. कांहीं फलें प्रार्थनेनेंच मिळतात. हा एक कायदा पाळल्यानें दुसऱ्या कायद्यांचे बंधही दूर होतात. आपल्या अपूर्णतेची तळमळ व त्या-

साठी ईश्वराच्या पायाशी शरणागति अशी मनोवृत्ति प्रार्थनेच्या वेळी पाहिजे. आराधना आणि ध्यान यांनी उपासकाचें मन कितीही सुसंस्कृत झालें, तरी बरील प्रकारच्या खऱ्या प्रार्थनेशिवाय अहंकाराची ग्रंथि सुटणें अशक्य आहे. आणि एकदां ही अहंकाराची गांठ सुटली, म्हणजे प्रार्थनेतील उत्सुकता व त्यास लगेच ईश्वराकडून मिळणारी उलट स्फूर्ति किंवा प्रेरणा अशी श्वासोच्छ्वास-प्रमाणें (Aspiration and inspiration) क्रिया व प्रतिक्रिया यांची संतत धारा सुरू होते. ह्या बाबतींत पंडितजी आणखी असें म्हणतात कीं, “ब्राह्मांचा ईश्वरवाद ज्यांस समजला त्यांस ईशप्रेरणेच्या अनुभवाबद्दल शंका येणे अशक्यच आहे. अशा प्रकारच्या ईशप्रेरणेची जी दुर्मिळता वाटते याचे कारण खऱ्या प्रार्थनेचा अभाव हेंच होय. यास्तव खिस्ती धर्मशास्त्र सांगतें त्याप्रमाणें अखंड प्रार्थना हेच जीवाच्या तारणाचें साधन, किंबहुना हेच जीवाचें तारण होय, असें निश्चयेंकरून समजावें.”

प्रकरण एकविसावे ईश्वरपरायणता

ब्राह्मसाधनांपैकी उपासना हा एक अभ्यास आहे. उपासनेनें अदृष्ट तयार होतें, अशी ब्राह्मांची भावना नाही. त्यांचें भ्णणें असें आहे कीं, उपासनेच्या अभ्यासाचें प्रत्यंतर लौकिक आचारांतही दिसून आले पाहिजे. लौकिक कर्मा-शिवाय वेगळें असें शास्त्रीय कर्म ते फारसे मानीतच नाहीत. व्यवहार हीच त्यांची धार्मिक वृत्ति, लोकसेवा हीच त्यांची ईश्वरपरायणता होय. यासंबंधी पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांचे विचार आम्ही पुढें देत आहोंत.

“मानवी विचाराची प्रगति पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष आणि समन्वय; विषय, विषयि आणि केवळ; अभेद, भेद आणि भेदाभेद अशा तीन टप्प्यांनीं होत असते. प्रथम एकच पदार्थ पहावा, पुढे दुसरा पहातांच त्यांत भेद मानावा; आणि नंतर विचाराअंतीं दोन्ही तत्त्वतः एकरूप मानावे, असें करतां करतां सर्वांचा अखेर केवलांत समन्वय करावा, अशी ही विचाराची गति आहे. मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे प्रार्थना हा कोणत्याही धर्माचा आरंभच असणार. जीवाच्या प्राथमिक अवस्थेत त्याच्या प्रार्थना ऋग्वेदांतील प्रार्थनांप्रमाणें शारीरिक सुखसोयीसाठींच असणार हें सहज आहे.”

रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ।

विदेहि द्विषतां नाशं विदेहि बलमुच्चकैः ॥

भार्यो मनोरमां देहि मनोवृत्त्यानुसारिणीम् ।

विद्यावन्तं यशस्वन्तं लक्ष्मीवन्तञ्च मां कुरु ॥

“ही मार्कंडेय पुराणांतील देवीची प्रार्थना ह्याच नमुन्याची आहे. तःत्पर्यंत ऋग्वेदकाल जाऊन जरी पुष्कळ वर्षे लोटलीं, व आजचा काल सुधारणेचा म्हणून लोक प्रौढी मिरवूं लागले, तरी ह्याही कालांत वरील प्रकारच्या प्रार्थना करण्याची प्रवृत्ति गेली आहे असें नाही. परंतु इंद्रियसुखांबद्दल लालसा ही जरी कालांतरानें पूर्ण नष्ट न झाली तरी विचाराच्या प्रगतीबरोबर इंद्रियसौख्यापेक्षां अधिक योग्यतेचे विषय मनुष्यास दिसूं लागतात. आणि

मग ऐहिक आणि पारलौकिक, जडात्मक आणि आध्यात्मिक, प्रापंचिक आणि धार्मिक असे विषयांचे भेद पडून त्या विषयांच्या साधकांचे देव आणि असुर असे दोन विरोधि वर्ग बनतात. आणि जे ईश्वराच्या शोधास लागले त्या साधकांस, साऱ्या ऐहिक गोष्टी, इंद्रियें व विषय, घरदार, बायका-मुलें, सगेसोयरे, हे सारे पदार्थ परमार्थप्राप्तीस प्रतिबंधक असे वाटतात. पूर्वी जे ऐहिक विषयवैचित्र्यांत वासनेचें तारतम्य असे, तें आतां ऐहिक आणि पारमार्थिक या दोन विषयांत सुरू होते. इंद्रियसौख्यापेक्षां आत्म-प्रसादाची गोडी वाढते. प्रेय आणि सौंदर्य यांची आवड निरपेक्ष होते. श्रेय आणि प्रेय यांचा झगडा सुरू होतो. प्रेय नकोसे वाटते आणि मनुष्याच्या गौण इंद्रियवृत्ति पशुतुल्य वाटून त्या जगांतून नाहींशा करण्याकरितां मनुष्य झटूं लागतो. असे हें द्वैत मनुष्याच्या जीवनक्रमांत अपरिहार्य आहे आणि इष्टही आहे. पण या द्वैताचा नाश म्हणजे प्रकृतीचा लय, जडाचें मिथ्यात्व मानून, इंद्रियांचें दमन, साधून, साधनविषयांचा त्याग करून, - सारांश, - मानवी जीवितांतील पशुवृत्तीच्या बळी घेऊन, करावयाचा नाहीं. कारण ह्या द्वैताला आधार एकाच परमात्म्याचा आहे. दोहोंचें कारण तोच आहे. आणि त्या द्वैतांतच त्याची पूर्णता आहे.”

“आपल्या इंद्रियांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीस पशुवृत्ति म्हणून मारण्याचें कारण नाहीं. मनोविकार कांहीं कोणाचे शत्रु नव्हत. इतकंच नव्हे तर योग्य व्यापक दृष्टीनें पहातां असें दिसते कीं, पारमार्थिक जीवनांतीलही ते अवश्य भाग आहेत. जर इंद्रियवासना नसतील तर यमनियमांचें महत्त्व काय? नीति-मर्यादा कशाला? आणि सामाजिक बंधनांचीही थोरवी कोणती? खरोखर साधुसंतांच्या उद्धारांत वासनांवर जे कोरडे ओढलेले आढळतात ते अगदींच निरर्थक आहेत. वासनांवर विवेकाचें नियमन असावें इतकाच त्याचा अर्थ घेतां येईल. विषयासक्ति आणि विषयविरक्ति हीं दोन विरुद्ध टोंकें आहेत. त्यांचा अन्वय भक्तीत होतो. विरक्तीनें शुद्ध केलेली जी आसक्ति तीच भक्ति होय. भक्ति म्हणजे प्रसंगोपात्त ईश्वरासंबंधी प्रेमाचा पान्हा फुटणें असेंच केवळ नव्हे, तर सर्व विषयजात, सारे पदार्थ, हे ईशतत्त्वांतील असून ते त्याचेच आहेत. खार्णोषिणें, घरदार, बायकापोरें, गांव आणि देश इत्यादींवीरिल आपलें प्रेम म्हणजे ईश्वराच्याच व्यक्त रूपांवरील प्रेम होय.

अशा रीतीने मनुष्याच्या साऱ्या ऐहिक जीवनास प्रकाशित करून तजेल्या आणणारी तीच खरी भक्ति होय. तीच साध्य करण्याकरितां साधकाची जन्म-भर धडपड असावी. या आयुष्यांत आपली एखाद्या विषयावर ही व्यापक दृष्टि सुटून संकुचित दृष्टीनें आसक्ति बसेल. मग आपण त्या विषयाच्या पाशांत अडकलों असें आढळून येताच आपण त्या विषयबंधाचा द्वेष करूं लागूं, पण पुढे विचारांतर्ती त्या प्रथम प्रिय व नंतर द्वेष्य झालेल्या पदार्थांत जेव्हां आत्मरूप आपण पाहूं, तेव्हां आपल्याला कळून येईल कीं, पहिली आसक्ति अनाढ्याची नव्हती. पण ती अंध व झुकलेली होती इतकेच. अर्थात् मागून जेव्हां त्याच विषयावर आपण प्रेम करूं, तेव्हां तो देवाचा विषय म्हणूनच प्रेम करूं. अशा ह्या अभ्यासांत आपल्याला मिळणारे यश सापेक्षच असणार. पूर्ण हे जर आपले ध्येय आहे; तर आपलें यश पूर्ण कसें असेल ? पण आपले यश सापेक्ष असले, तरी आपणाला जो लाभ होतो, तो पूर्णाचाच आहे, तो सापेक्ष नाही.”

“ ईश्वराशीं ऐक्य जोडावें यांतच खरे आत्मकल्याण आहे. आणि मनुष्याच्या आयुष्यांतील निरनिराळीं कर्तव्ये आणि व्याप हीं सर्व ते ध्येय गांठण्याचीच तयारी आहे. बरे आणि वाईट, पाप आणि पुण्य हा भेद ओळखून चागल्याचा पुरस्कार करावा हे नीतिमत्तेचे काम आहे. परंतु ईश्वरासंबंधीं प्रेमात सर्व चागल्या गोष्टींचा समावेश होतो, असे मानून त्याच ध्येयाकडे सदैव प्रवृत्ति असणे हीच व्यवहारातील खरी धर्मपरायणता होय. बर दिलेल्या मानवी विचारप्रगतीच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या टप्प्यावर जे आहेत, त्यांस दुसऱ्या अनेक कर्तव्यांपैकीं ईश्वरभक्ति हे एक कर्तव्य वाटते. ईश्वरी स्फूर्तिपेक्षां पुरस्कारावर त्यांची जास्त भिस्त असते. परंतु जो अन्वयबुद्धीनें मानवी जीवनाचा विचार करतो, त्यांस सर्व पापांचें व दुःखांचे मूळ ईश-सानिध्याची विस्मृति हे एकच आहे, असे वाटतें. ज्याच्याकडे देवाने पाठ केली त्याच्या पाठीशीं सर्व संकटे व आपत्ति असतात, असें तो मानतो. आपला नेहमींचा सांगाती जो ईश्वर त्याजकडे नुसते पाहताक्षणीच संकटास तोंड देण्याच्या अगोदर संकटच आपलें तोंड काळें करतें, असा त्याचा अनुभव असतो. ईश्वरपरायणता हे त्याचे रोजचें केवळ दिवाक्षित वेळांचें आन्हिक नसतें; तर अखंड ईश्वरपरायण वृत्तीनें त्याची सारी दिनचर्या पावन झालेली असते.

रोजचा अगदी क्षुल्लक व्यवहार पाहिला तरी ती त्याची उपासनाच असते. तथापि त्यांतही ईश्वरपरायण पुरुषाची दिनचर्या स्थूल मानानें पहावयाची, तर तो प्रातःकाळीं ब्राह्म मुहूर्तावर उठतो. पुढील दिवसभर करावयाच्या कामाचा कितीही बोजा त्याच्या मनावर असला तरी कुचराई व दिरंगाई न करतां तो ईश्वराचें प्रातःस्मरण करतो. ज्या दिवसाच्या आरंभीची अमृत वेळ अशी साधली त्याच्या त्या दिवसाप्रमाणे आयुष्यही सत्कार्यांत व्यतीत होते. केवळ उपासनेच्या आनंदांत दंग होऊन तो आपल्या व्यवहारांस चुकत नाही. व्यवहारांत ज्यांच्याशी त्याचा संबंध येतो, तीं सर्व ईश्वराच्या घरची माणसें आहेत, असेंच तो समजतो. तो कोणाचेंही मन दुखवीत नाही. कसलेंही पाप करीत नाही. त्याच्या हातून कांहीं अपराध अगर चूक झाली तर त्यानंतर शक्य तितके लवकर निदान रात्री निजतांना तो पश्चात्तापपूर्वक देवाची क्षमा मागतो. व दिवसांत काया-वाचा-मनाने जे दोष घडले असतील त्या सर्व दोषांची ईश्वरापुढील पश्चात्तापाच्या कुंडांत तो रोज आहुति देतो. ज्याचा अपराध झाला असेल त्याचीही क्षमा मागण्यास त्याला कमीपणा वाटत नाही.”

“ज्यांच्या हातून मोठे अपराध होण्यासारखे नसतात त्यांच्याकडूनही स्त्रियांच्यासंबंधी पापवासना आणि दुसऱ्याची अनादरपूर्वक निंदा किंवा टीका असे अपराध होण्याचा संभव असतो. परंतु यासाठीं सायंकाळची तरुण व हौशी स्त्री-पुरुषांचीं संमेलनें व वादविवादविषयक सभा, सुंदर व सुशोभित असे स्त्रियांचे समाज, असे व्यवहारांत येणारे कसोशीचे प्रसंग साधकाने टाळू नयेत; उलट मुद्दाम जोडावे. आणि त्यांतून निर्विकार मनानें पार पडण्याचा प्रयत्न करावा. सुंदर स्त्रियांच्या संगतींत राहून ज्यांच्या नजरेस किंवा मनास पाप शिवत नाही, तींच माणसे कसोटीस उतरल्यामुळे, असे प्रसंग टाळणाऱ्या लोकांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ ठरतात. त्यासाठीं ईश्वरपरायणतेचा दृढाभ्यास पाहिजे, त्यावांचून परस्त्रियांबद्दल मायबाहिणींची बुद्धि उत्पन्न होणार नाही. उत्तरोत्तर काल असा येत आहे की, दिनचर्येतील स्वास्थ्य कमी होऊन चरितार्थाकरितां कष्टच फार करावे लागतात; परंतु त्यांतही सकाळीं, संध्याकाळीं, भोजनाचे वेळीं व कार्यारंभीं ईश्वराचें मनःपूर्वक चिंतन करण्यास कसा तरी वेळ काढावाच. ज्यास इतकाही वेळ मिळत नाही असें वाटेल,

तो अभागी होय. अशा ईश्वरपरायणतेत सर्व दिवस गेल्यावर आळस, थकवा, औदासीन्य अशा वृत्तीत झोंपीं न जातां, त्या शाश्वत सुखकंदाच्या आलिंगनांत झोंपीं जावें.”

वरील विवेचनावरून हें दिसून येते कीं, ब्राह्मांच्या ब्राह्मी स्थितीची कसोटी निजबोधान्त नसून बाह्य वृत्तीत आहे. ते असे म्हणतात कीं, “ईश-प्रेमाचे रूपांतर जर मानवी प्रेमांत होणार नाही, तर ते खरे ईशप्रेमच नव्हे. जो आपल्या प्रत्यक्ष बंधूवर प्रेम करीत नाही, तो परोक्ष ईश्वरावर कसे प्रेम करील ? ज्यास मनुष्यांत बंधुत्व दिसत नाही, त्याचा देव-केवळ काल्पनिक होय. तो सर्वभूतांतरात्मा नव्हे.

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्व भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ —ईश, ६.

अर्थः—जो आत्मरूपांत सर्व वस्तु पहातो आणि सर्व वस्तूंत आत्मरूप पहातो, तो कोणाचाही द्वेष करीत नाही.

आत्मौपम्यन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

—गीता, ६।३२.

अर्थः—दुसऱ्याचे जे सुखदुःख ते ज्यास आपलेच वाटते तोच परम योगी होय.

आत्मवत् सर्वभूतेषु हेंच खऱ्या माणुसकीचें ध्येय आहे. ज्याचें आप्तदृष्ट, सुहृद, सोबती, देशबंधु यांच्यावर प्रेम नाही तो भ्रांतचित्तच जाणावा. मानवी प्रेमाची वाढ ध्यानधारणा आणि व्यवहार ह्या दोन्ही तऱ्हेनें झाली पाहिजे. परहितदक्षतेला आरंभ घरींच होतो, हें खरें; पण त्याची व्याप्ति घरांतच संपतां कामा नये. ज्यास परहिताकडे लक्ष देण्यास सवड होत नाही, तो लहरी प्राणि स्वतांच्या कुटुंबाकडेही दुर्लक्षच करणार ! याप्रमाणें कुटुंब, समाज, देश व मानवकोटि ह्यांचे सापेक्ष संबंध आहेत. या संबंधांकडे लक्ष न देतां जो स्वार्थांतच गर्क राहतो, तो नारस्तिकच होय.

आतां कोणी म्हणतील कीं, मनुष्याचे ज्या मानानें सामर्थ्य असेल त्या मानानेंच त्याचें प्रेमाचें क्षेत्र कमीअधिक असणार. तर हें म्हणणें बरोबर नाही. आपल्या मनाचा मोठेपणा आपल्या सामर्थ्याच्या संकोचानें संकुचित

होण्याचें कारण नाहीं. शेजारधर्म, अतीत-अभ्यागत, पाहुणचार, दीन-दुबळ्यांचा समाचार, निरनिराळ्या स्थानिक संस्थांचीं कामें, हीं कर्तव्यें सर्वांच्या आटोक्यांतीलच असतात. याप्रमाणें सामाजिक कर्तव्यें बजावीत असतां आपल्या आयुष्यांतील विशेष कार्य कोणतें ह्याचा प्रत्येकानें शक्य तितका लवकर निश्चय करावा. जो कोणी ईषणा सोडून स्वच्छेने ईश्वराची प्रार्थना करून सत्कार्यास तयार होतो, त्यास त्याच्या आयुष्यांतील मुख्य कार्य कोणते तें ईश्वराकडून हटकून समजतें. तो त्याच्या आयुष्यास खरें वळण लागण्याचा समय असतो. एकदां तें ध्येय समजलें, म्हणजे त्यासाठीं वाटेल त्या हाल-अपेष्टा व लोकापवाद सोसण्यास मनुष्याने तयार असले पाहिजे, योगक्षेमाची चिंता सोडली पाहिजे. कारण जो प्रपंचाची व सत्कार्याची अशा दोन्ही चिंता वाहतो, त्याच्या हातून कांहींच होत नाहीं. पुष्कळ वेळां आपल्या ध्येयाच्या साधनांतच ईश्वर आपल्या चरितार्थाचीही सोय लावतो. आणि केव्हां केव्हां ती स्वतंत्रही पहावी लागते. केवळ चरितार्थाकरितां वाटेल तो हलका व्यवसायही करावा पण आपल्या आयुष्याचें ध्येय साधण्यांतच आपण आपली पराकाष्ठा करावी. चरितार्थसाधनाकडे जास्त लक्ष ठेवूं नये आणि अशा रीतीनें आपला इष्ट व्यवसाय व चरितार्थसाधन हीं जरी भिन्न असलीं, तरी दोहों मिळून ईश्वरसेवा हें आपलें एकच ध्येय होतें अशी निष्ठा बाळगावी.”

“संतसमागमः—स्वतंत्र धर्मविचारांत फायद्याप्रमाणे तोटेही असतात. जुन्या धर्मनिष्ठांची उत्कटता आणि धर्माची अंतर्दृष्टि धर्मसुधारक व्यूथर व दुसरे एकेश्वरीपंथी यांच्यांत राहिली नाहीं. त्याचप्रमाणें ब्राह्मसमाजाच्या पहिल्या अमदानींत जो उत्साह आणि भक्तीचा पूर लोटला होता तो दिवसानुदिवस कमी होत जाऊन पुढें पुढें ब्राह्मांचे जीवन अगदींच शुष्क व फोल दिसूं लागले. स्वतंत्र विचाराच्या माणसानें योग्य खबरदारी न ठेवल्यास त्याची अंतर्भावना नष्ट होऊन सामान्य नीति आणि व्यवहार यांपलीकडे त्याचा धर्मभाव रहाणार नाहीं. गुरु-शास्त्रांवरील प्रामाण्यबुद्धि नाकबूल करून आत्मप्रतीति हीच शानाची गुरुकिल्ली ठरवली, दैवी अवतार खोटे मानून प्रत्येक जीवानें साक्षात् ईश्वराशीं संबंध ठेवावा, असें एकदां मत झाले, म्हणजे सत्संगति व ग्रंथावलोकन यांची मुळींच आवश्यकता नाहीं असें वाटूं लागलें. सर्वच शास्त्रें आणि भर्मात्मे प्रमादशील ठरले, त्यांच्या सर्वांच्याच

शिक्षवर्णांत सत्यासत्याची भेसळ आहे असें एकदां मानलें, म्हणजे सामान्य-त्वे सर्वच धर्म आपले व विशेषकरून कोणताच धर्म आपला नाही, असें होऊन सर्व धर्मांचा अभ्यास होणें तर दूरच राहतें; पण कोणत्याही विशिष्ट धर्माचा अगर पंथाचा अभिमान सोडल्यामुळे शेवटी कोणत्याच धर्माचा अगर पंथाचा अभ्यास होत नाही. सर्व धर्मांचा अभ्यास करणारे राममोहन क्वचितच निर्माण होतात. इतकी बुद्धिमत्ता सामान्य जनांस नसतेच. सामान्य लोक व्यक्तिमाहात्म्यामुळे किंवा संप्रदायनिष्ठेमुळेच एकल होतात; पण अशा संप्रदायाच्या आजच्या उदारमतवादी पुढाऱ्यांची कोणत्याच प्रकारच्या धर्म-मतांवर विशेष प्रकारची निष्ठा नसल्यामुळे ते जो सार्वत्रिक धर्म आणि बुद्धि-वाद सांगतात, तो केवळ कल्पनामय व रूक्ष असून त्यांत कांहींच रंग येत नाही आणि मग ज्यांस कांहींच करावयास नको त्या आळशी आणि उथळ मनाच्या लोकांस ही चांगलीच सवय मिळते.”

“ बाह्यप्रामाण्यापेक्षां अंतःप्रामाण्य श्रेष्ठ खरें; पण असे नुसते तोंडाने वरवर म्हणणाऱ्या आंतांस हे कळत नाही, कीं आपल्या आराधना, प्रार्थना आणि योग त्याचप्रमाणें देवधर्मासंबंधी आपले विचार यांत स्वतंत्र स्फूर्ति आणि अपरोक्षता असावी तशी क्वचितच असते. बाह्यप्रामाण्याची व बहिरंगसाधनाची जोड घेतल्यावांचून उपासकास स्वतंत्र रीतीनें अंतरंगसाधनाची दृढता संपादित येत नाही हें ह्या चुकलेल्या साधकांस कळत नाही. आपले आजचे जे विचार आहेत, ते आपले जन्मसंस्कार व शिक्षण यांचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम आहेत. अर्थात् त्याच विचारांची क्रान्ति अगर विकास व्हावयाचा तोही जुन्यानव्या विचारांच्या संसर्गानेंच होणार. उपासना हें जरी आध्यात्मिक उन्नतीचे साधन असलें, तरी तें एकच साधन ईश्वरानें नेमिले आहे, असें नाही. सच्छास्त्र आणि सत्पुरुष यांचा समागम हेही एक महत्वाचें साधन आहे. मात्र जो जो कोणी साधु भेटेल अथवा जीं जीं पुस्तके हातीं लागतील त्यांचा समागम करणें योग्य नाही. प्रत्येक जीवासाठीं—त्याला कळो अगर न कळो, पण धार्मिक शास्त्रांची एक पूर्वपरंपरा ठरलेलीच असते. आपल्या राज्यकर्त्यांनीं ह्या देशांत जो नवीन सुशिक्षितांचा वर्ग निर्माण केला आहे त्या वर्गांत ह्या परंपरेसंबंधी आज मोठीच क्रान्ति झाली आहे. आतां जुनी परंपरा सुटून नवीन निर्माण झाली आहे. जुन्या बाह्यांतील शाश्वत व

उपयुक्त तत्त्वांचा संग्रह करणाऱ्या आणि नवीन शास्त्रीय संशोधन, तात्त्विक उपपत्ति आणि लोकोपकारी उद्योग ह्यांतील सारसंपत्तीचा उपयोग करणाऱ्या अशा उत्साही विद्वद्गर्गाची नवीन मालिका आपल्याला लाघली आहे. ह्यासाठी ज्यांस डोळे आहेत त्यांनीं पहावें आणि आत्मकल्याण साधावें. धर्म म्हणजे एकट्या जीवाचा एक्या परमेश्वराशी योग हे स्वरें; पण ह्या योगाचें एक सामाजिकही अंग आहे. ईश्वर हा एक कुटुंबाचा कर्ता किंवा अध्यात्म-मंडळाचा केद्र आहे, यास्तव एकत्र आणि सामुदायिक उपासनेनेच त्याचा लाभ होणें शक्य आहे. सामुदायिक उपासनांच्या वरचेवर होणाऱ्या संस्कारांची गोळाबेरीज फार परिणामकारी होते. त्या अनंत व पूर्ण अशा परब्रह्माचे सारे स्वरूप एकट्या जीवाला कसे आकलन होणार ? यासाठीं अनेक उपासकांचा मेळा पाहिजे, म्हणजे विचारविनिमय होतो. कित्येक गंभीर, कित्येक प्रेमळ अशा उपासकांच्या चेहऱ्यांवरून दिसून येणाऱ्या वृत्ति इतरांचे उद्बोधन करतात, यामुळे एकांतिक उपासनेप्रमाणे सामाजिक उपासनेचे महत्त्वही फार आहे.”

या बाबतींत सर्वच ब्राह्मांचें एकमत आहे असें निदान त्यांच्या आचरणावरून दिसत नाही. उपनिषत्सागरांतील यदृच्छेनें जी हातीं लागली ती ईश्वराचीं लक्षणें गोळा करून त्यांच्यावर आराधनेंत कल्पनांचे मन-सोक्त मनोरे रचावयाचे ही एक कल्पनावाद्यांची मूर्तिपूजाच होय असें ते मानतात ! आणि ध्यान ही क्रिया तर सामाजिक उपासनेत त्यांस अत्यंत अप्रयोजक वाटते ! ब्राह्मांच्या उपासनेत ब्राह्मेतर राहोत; पण त्यांचे सांप्रदायिक स्त्री-पुरुषही उत्तरोत्तर इतके थोडे हजर राहूं लागले आहेत कीं, कोठें तरी चुकतें आहे, आपल्यामध्ये बरीचशी कमतरता आहे, असें प्रांजल बुद्धीच्या ब्राह्मांस आतां वाटूं लागलें आहे. असो.

“ ब्राह्मांच्या ह्या तोडच्या उपदेशाप्रमाणें त्यांच्या सांप्रदायिक वाङ्मयाचें महत्त्वही त्यांस फार आहे. ज्यांना दूरवर पहाण्याची संवय लागलेली असते, त्यांच्याकडून आपल्याच धर्मग्रंथांची ‘अतिपरिचयादवज्ञा’ ह्या न्यायाने अत्यंत उपेक्षा होते. स्वतांच्या संप्रदायाचेच ग्रंथ व सांप्रदायिक पुरुष यांमदल त्यांचें अज्ञान कधीं कधीं लज्जास्पद असतें. वस्तुतः आपल्या आकांक्षा,

गरजा, संवयी व लायकी यांबद्दल स्वकीय ग्रंथकारांस जी माहिती असते, ती परकीय ग्रंथकारांस असणें अशक्य असतें. यामुळें आपलेच सांप्रदायिक ग्रंथ आपणांस उपकारक होतात तसे इतरांचे होणार नाहींत. यास्तव त्यांचाच अगोदर पूर्ण अभ्यास करावा व ते पुरे पचनीं पडल्यावर जरूर तर दुसरे धर्मग्रंथ पहावे ” असें आतां ब्राह्मपंडितच म्हणूं लागले आहेत हाही एक कालमहिमाच होय !

ह्याप्रमाणें ब्राह्मसमाजाचे सांप्रदायिक मार्गदर्शक म्हणून राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र यांचा प्रमुखत्वानें उल्लेख होऊन त्यांच्या अनुषंगानें प्रतापचंद्र, अघोरनाथ गुप्त, गिरीशचंद्र सेन आणि गौरगोविंदराय यांचा अनुक्रमे ख्रिस्ती, बौद्ध, इस्लामी व हिंदुधर्मावरील व्यासंगाबद्दल उल्लेख ब्राह्मांकडून वरचेवर करण्यांत येतो. तसेच रवींद्रनाथ व त्रैलोक्यनाथ यांनीं चैतन्यांचे वैष्णवधर्मांतून घेतलेले संस्कार आणि साधारण-ब्राह्मांनीं औपनिषदिक ऋषि व इग्रज आणि जर्मन कल्पनावादी आणि थिओडोर पार्करसारखे एकेश्वरी यांचेकडून उचललेलें तत्त्वज्ञान यांचाही ब्राह्ममार्गदर्शक म्हणून गौरव करण्यांत येतो.

पंडित सीतानाथ म्हणतात कीं, “ वरील वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना (Christ, atonement, Regeneration, Crucifixion and resurrection) या परिभाषेचा खरा गूढार्थ आपण लक्षांत घेतला पाहिजे. त्याचप्रमाणें ‘अयमात्मा ब्रह्म, (म्हणजे अद्वैत नव्हे) सर्वे खल्विदं ब्रह्म’ (म्हणजे सर्वदेवमयत्वभाव नव्हे) या ऋषींच्या वचनांची (द्वैताद्वैतात्मक) प्रतीति आपल्या रोजच्या विचारांत व अनुभवांत आपण घेतली पाहिजेत. त्याचप्रमाणें पाश्चात्य कल्पनावादाबद्दल आपली वृत्ति व अनुभव निःसंदेह पाहिजेत. आणि मूळच्या अभेदापासून भेदद्वारा ऐक्यापर्यंत जाणारी विरोधपरिहाराची आपली वृत्ति म्हणजे केवळ एक काल्पनिक उपपत्ति आहे असें न मानतां आपल्या आयुष्यांतील भाविक, नैतिक आणि सामाजिक आचारपद्धतिच तद्रूप झाली पाहिजे.”

पंडित म्हणतात कीं, “ ह्याचेंच नांव सत्समागम. ह्यानेंच शुष्क बुद्धिवादाचे दुष्परिणाम दूर होऊन सर्व देशांतील व काळांतील विचारी सज्जनांशीं कायमचें

तादात्म्यलामेल. अशा रीतीनें अखिल जगांतील सर्व साधुसंतांचा एक अमर्याद असा संघ जरी आपल्यापुढें आला, आणि आपल्या दृष्टीनें निरनिराळ्या धर्मांतील व पंथांतील द्वेष आणि विरोधाचे तट जरी नामशेष झाले तरी त्यांत सांप्रदायिक उपसंघांस घुरेसा वांव असतो, आणि तो ठेवावा लागतो हें लक्षांत ठेवावें. एका वाड्यांत ज्याप्रमाणें अनेक दालनें असतात, प्रवासी मंडळींत ज्याप्रमाणें निरनिराळे मेळे होतात, त्याप्रमाणें सार्वत्रिक धर्मांत निरनिराळे संप्रदाय अविरोधानें नांदूं शकतात. आणि ज्यांनीं त्यांनीं आप- आपल्या संप्रदायांतील मार्गदर्शक महात्म्यांच्या तंत्रानें राहणें हे सोयीचे व श्रेयस्कर असतें. यांत कोणत्याही रीतीनें संकुचितपणा आहे, असें मानण्याचें कारण नाहीं. उलटपक्षीं अध्यात्मक्षेत्रांत स्वेच्छेनें आणि स्वातंत्र्याने भटकणाऱ्या साधकास संप्रदाय हा एक निवाऱ्याचा व सुखाचा आसरा मिळतो. आणि तेथें साधकाच्या उन्नतीची विशेष काळजी घेतली जाते. पांथस्थ साधक मार्गारूढ असतांना त्यास भेटणारे हे सांप्रदायिक वाटाडे अखेर चार दिवसांचेच सोबती ठरले, तरी त्यांच्यापासून काहींच हानि होत नाहीं. उलट स्वर्गद्वारापर्यंत सांगातीच येणारे ते पुढारी ठरले तर मात्र त्यांस मध्येंच सोडण्यांत त्यांच्याशीं आपण अप्रामाणिक होऊन आपण आपलाच घात करून घेतल्यासारखें होण्याचा संभव असतो. तात्पर्य, संतसमागम, सांप्रदायिक वडील बंधूंबद्दल आदर, बरोबरीच्याशीं सोबती, आणि आपल्यावर अवलंबून राहणारासंबंधी आस्थापूर्वक काळजी, हीच सांप्रदायिकाच्या आध्यात्मिक उन्नतीचीं अभिन्न रूपें आहेत. परमेश्वर एकाकी नाहीं. तो देवतांनीं परिवेष्टित आहे. ह्यास्तव आपलें धर्मासंबंधीं अत्युच्च ध्येयही एकांतिक नसून कौटुंबिक व सामाजिक ह्याच स्वरूपाचें असावें. आणि आपल्या ठिकाणच्या ईशप्रेमाच्या अखंड ज्योतीचा बाह्य विस्तार असंख्य व्यक्तिप्रेमांत व्हावा, हेंच ब्राह्म- साधनाचें अखेरचें साध्य आहे.”

ह्या देशांतील आधुनिक विद्वानांपैकी इतर बुद्धिवादी व ब्राह्म यांच्या विचारांपेक्षां पंडित सीतानाथ यांचे बरील विचार पुष्कळ गंभीर व चिंतनीय आहेत यांत शंका नाहीं. ते प्रबळ आशावादी आहेत, क्रमोत्कर्षवादी आहेत, प्रवृत्तीचे भोक्ते आहेत, कष्टे सुधारक आहेत आणि अंशतः द्वैतीच आहेत, यामुळें त्यांचा दृष्टिकोन वेदांत्यांहून आज बराच भिन्न दिसतो खरा; पण कांहीं

विघातक सुधारणांचा तीव्र मोह त्यांनीं सोडून दिला तर ते हिंदूंनीं समरस होण्यास फारसं कठीण पडणार नाहीं असं आम्हांस वाटतें. मनुष्य एकदां संप्रदायांत पडला म्हणजे अनियंत्रित उदार मतांचा मोह त्यांस कसा आवा-
रावा लागतो, हें ह्या प्रखर बुद्धिवाद्यांच्याच लेखांतून आज वाचावयास मिळत आहे, ही गोष्ट फार चिंतनीय आहे.

संप्रदायाचा योग्य तो अभिमान अवश्य असावा. पण डॉ० बेझंटबाई व मि० नरीमन हें हिंदुमहासभेचे सभासद असल्याबद्दल कौतुक करणाऱ्या ब्राह्मांनीं आपले सांप्रदायिक वैशिष्ट्य कायम राखण्याकरितां हिंदुसमाजांतून स्वयंबुद्धिभूत राहणें हे आम्हांस फारच उद्वेगजनक वाटते. ब्राह्मांच्या दृष्टीनें हिंदूंची मूर्तिपूजा आणि चातुर्वर्ण्य हेच काय ते त्यांचे मोठे अपराध. परंतु या दोन्ही विषयांतील खरे रहस्य ब्राह्मांस समजू नये इतके ते स्वचित्तच गूढ नाहीं. मग सांप्रदायिक अभिमानास ते बळी पडत असतील तर ते देशाचें दुर्दैव होय. त्यांच्या ब्राह्मोपासनेस ब्राह्मेतर काय, पण आस्थेवाईक ब्राह्मही येत नाहींसे झाले. त्यांच्या उपासनेंतील तेज वाढलें नसून कमी झालें, याचें कारण त्यांनीं शोधले पाहिजे. राजा राममोहन आणि देवेंद्रनाथ यांनीं प्रणव आणि गायत्री यांच्या जपाची पुरश्चरणें केलीं. केशवचंद्रांनीं नामाचा जप चालविला, यामुळे त्यांच्या उपासनेस तेज चढले. आज साधारण-ब्राह्मच असं म्हणतांना आढळतात कीं, हल्लींची उपासनेची ही औपचारिक पद्धत व्यवहारतः फुकट आहे. 'बोधयंतः परस्परं' इत्यादि गीतावचनांनीं हल्लींच्या उपासनापद्धतीचें समर्थन होत नाहीं. कारण तसा एकांतिक विचारविनि-
मयाचा व्यवहार सामाजिक उपासनेंत घडत नाहीं. शिवाय हरिकीर्तन, पुराण, यज्ञयाग, अनुष्ठानें, देवतार्चनें, भजनें इत्यादि हिंदूंच्या पूर्वपरंपरेतील सार्व-
जनिक उपासनांत वैचित्र्य व कर्माचें तेज जें प्रत्ययास येतें तें या ठरीव व कृत्रिम उपासनेंत आढळत नाहीं. नुसता शब्दपाळाळ होतो, असं आतां ब्राह्मांसही वाटूं लागलें आहे. तात्पर्य, ख्रिस्ती वळणावरचें आपलें पाऊल घसरलें असाच पदोपदीं अनुताप करण्याची वेळ त्यांना येत आहे.

राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र, प्रतापचंद्र, विजयकृष्ण, शिवनाथ-
शास्त्री आणि आजचे साधारण-ब्राह्मांचे अध्यक्ष षंडित सीतानाथ, ह्या व

अशा धिचारी ब्राह्मांच्या चरित्रांचें बारकाईनें अवलोकन केल्यास असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, ब्राह्म म्हणून आरंभिलेल्या यांच्या चरित्राचा आरंभ आणि अखेर हीं होकायंत्रातील दक्षिणोत्तर दाखविणाऱ्या टोंकांप्रमाणें पूर्वपश्चिम दाखविणारीं टोंकें आहेत. आरंभाची दिशा पश्चिम असून अखेरीचा रोंख प्राच्य वेदान्ताकडेच स्पष्ट धाई. ब्राह्मनौका यापुढें चालविणाऱ्या कर्ण-घारांचें लक्ष या ऐतिहासिक होकायंत्राकडे राहिल तर अधिक मौजा आणि गमती न खातां ते आपलें दृष्ट निधान लवकर गांठतील.

महामाननीय पूजनीय श्रीदेवगुरु भगवान्
पंडित शिवनारायण अग्निहोत्री
जन्म-इ. सन १८५०.

प्रकरण बाविसावें देवसमाज

ब्राह्मसमाज व ब्राह्मसमाजाच्या विचारांची रूपरेषा ह्यांची कल्पना येथपर्यंत वाचकांस दिली. तेव्हां हा खंड वस्तुतः येथेच समाप्त व्हावयाचा; परंतु याच खंडांत आणखी देवसमाजाची माहिती देण्याचें योजिलें आहे. पृथक्करणाच्या दृष्टीनें देवसमाज आणि साधारण-ब्राह्मसमाज बहुतेक एकच आहेत. दोघांचीं कारणें एकच, हेतु एकच, कर्ताही एकच; पण कार्य मात्र काहींस भिन्न आहे. त्रिगुणांचा तोच मसाला; पण वेगळ्या प्रमाणांत पडल्यामुळें कार्यांत केवढा फरक होतो ! शरीररचना मनुष्याचीच; पण सिद्धी आणि सिंधी यांत केवढा फरक ! बौद्ध, ख्रिस्ती, शीख, इस्लामी व हिंदु या धर्मांचे संस्कार घेऊन ब्राह्मधर्म झाला आणि त्याच संस्कारांतून देवसमाजाचा देवधर्म निघाला. एकानें घर्मांला ब्राह्म म्हटले, दुसऱ्यानें देव म्हटले. दोन्हीही विशेषणें विशेष्यापेक्षांही दांडगीं. दोन्हीही अखिल मानवजातीच्या कल्याणा-साठीं नेमलेलेच विहित धर्म, सामाजिक सुधारणा हेंच दोन्ही संस्थांचे मुख्य ध्येय आणि सामाजिक सुधारणांच्या बाबी आणि कल्पनाही दोघांच्या सारख्याच. आणि यांत कांहीं नवलही नाहीं. कारण साधारण-ब्राह्मसमाजाच्या पहिल्या चार धर्मप्रचारकांपैकीं एक प्रमुख धर्मप्रचारक व लाहोर-ब्राह्मसमाजाचे आचार्य शिवनारायण अग्निहोत्री हेच ह्या देवसमाजाचे संस्थापक होत.

अगोदर अनुभव आणि मग उपपत्ति असाच सर्व शास्त्रांचा व्युत्क्रम आहे. अगोदर किमया आणि मग रसायनशास्त्र, अगोदर फलज्योतिष आणि मग ज्योतिःशास्त्र, अगोदर वनस्पतींचा अनुभव मग वैद्यशास्त्र, अगोदर तत्त्वज्ञान मग मानसशास्त्र, त्याचप्रमाणें अगोदर काल्पनिक धर्म आणि मग विज्ञानमूलक धर्म, असा हा दीर्घ कालाचा उत्क्रान्तीचा मार्ग असल्यामुळें आजपर्यंत देशोदेशीं अनेक काल्पनिक धर्म निर्माण झाले, त्यांचें व भौतिक शास्त्रांचें मंथन करून जो अत्यंत उत्क्रांत धर्म उरला तोच हा शास्त्रशुद्ध विज्ञानमूलक देवधर्म होय, असें त्या धर्माच्या संस्थापकांचें म्हणणें आहे.

आतां इतरांस काल्पनिक म्हणून याच धर्मास विज्ञानमूलक म्हटलें, याचें कारण, दोन्ही प्रकारच्या धर्मांत तसेच ठळक भेद आहेत. निसर्गाचें सूक्ष्म अवलोकन करून भौतिकशास्त्राचे साक्षात् अनुभवजन्य सिद्धान्त कायम झाले नव्हते, तोंपर्यंत मनुष्याचा तर्क हाच धर्मप्रवर्तक होता. परंतु पुढें भौतिकशास्त्रांचा प्रत्यक्ष पुरावा जसजसा पुढे येऊं लागला, तसतसा आस्तिकांचा ईश्वरवाद डळमळूं लागला.

निसर्गाचें जें प्रत्यक्ष स्वरूप तेच सत्य असे भौतिकशास्त्र सांगतें, आणि धर्मग्रंथांत असेल तें प्रत्यक्षाशीं असंबद्ध असले तरी ते खरे असे अज्ञानमूलक धर्मशास्त्र सांगतें. सृष्टींतील प्रत्येक गोष्ट निसर्गाच्या निरपवाद नियमाप्रमाणेंच होते, असें भौतिकशास्त्र सांगतें. ते आणि इतर अज्ञानमूलक धर्मशास्त्र ईशपुत्र, योगी, सिद्ध, भक्त यांचे अद्भुत चमत्कार खरे मानतें. सृष्टि ही एक आणि अखंड आहे, आणि सर्व चराचरांवर त्या एका अखंड सृष्टीच्या नियमांचेंच नियंत्रण आहे असें भौतिकशास्त्र सांगतें, पण अज्ञानमूलक धर्मशास्त्र ह्या सृष्टीच्या पलीकडे सृष्टिनियमांना अतीत असा एक काल्पनिक ईश्वर मानतें. तसेंच जे सृष्टिपदार्थ प्रत्यक्ष गोचर होतील तेच भौतिकशास्त्र मानतें, पण अज्ञानमूलक धर्मशास्त्र ज्यांचे अस्तित्वाचा कांहींच प्रत्यक्ष पुरावा नाही असे अनेक अदृश्य देव व देवता मानतें. ह्याप्रमाणें भौतिकशास्त्रविरोधि जी धर्मशास्त्रें तीं भ्रामक व काल्पनिक होत. त्यांचा प्रत्यक्ष पुरावा कांहींच मिळत नाही. परंतु विज्ञानमूलक धर्म हा तसा नाही. तो शास्त्रीय प्रयोगाप्रमाणें प्रत्ययास येणारा व म्हणून असंदिग्ध व विश्वसनीय आहे.

अशा ह्या अपूर्व धर्माचे संस्थापक श्रीपंडित शिवनारायण ऊर्फ सत्यानंद अग्निहोत्री ऊर्फ श्रीदेव गुरुभगवान् हे कान्यकुब्ज ब्राह्मण होत. यांचे पणजे श्रीपंडित गंगाप्रसाद अग्निहोत्री हे एका संस्थानचे दिवाण होते. त्यांस पंचवीस गांवांची जहागिरी होती. त्यांचे चिरंजीव म्हणजे गुरुभगवानांचे आज्ञे हे लक्ष्मीपुत्र असूनही परमवैराग्यशील होते. त्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य धार्मिक अनुष्ठानांत व तीर्थयात्रा यांतच घालविलें. त्यांस पुजारीबाबा असें म्हणत. गुरुभगवान् यांचे वडील हेही मोठे कर्तृत्वशील, कडक शाकाहारी, मोठे उद्योगी, श्रीमान् व रुबाबदार गृहस्थ होते. भगवानांची मातोश्री ही ब्रिटिश रिसाल्यांतील एका सुभेदार मेजरची पुतणी होय. ती बाई अत्यंत

धर्मिष्ठ व करारी होती. तिची तितिक्षा फारच जबर असे. भगवानांच्या आई-बापांनी पुत्रप्राप्तीकरितां पुष्कळ नवससायास व दानधर्म केले होते. तेव्हां तारीख २० डिसेंबर १८५० रोजी सुप्रभाती अकबरपूर येथें गुरुभगवान् यांचा जन्म झाला.

गुरुभगवान् हे मोठे कुशाग्र बुद्धीचे होते. प्रौढपणीं त्यांचा शिक्षणक्रम सिव्हिल इंजिनीअरिंग कॉलेजांत पुरा झाल्यावर ते सन १८६८ सालीं सरकारी नोकरींत शिरले. कॉलेजांत असतांना शंकराचार्यांच्या वेदांतमताची त्यांच्या मनावर चांगलीच छाप बसली होती. सन १८७१ सालीं त्यांनीं त्या कॉलेजचे कोणी धार्मिक वृत्तीचे क्युरेटर होते, त्यांच्याजवळ सहकुटुंब गुरुदीक्षा घेतली. तेव्हांपासून त्यांच्या मनांत धर्मसुधारणा व सामाजिक सुधारणांचे विचार बरेचवेर येऊं लागले. तेव्हां त्यांनीं निरनिराळ्या शास्त्रांचा व धर्मांचा अभ्यासही चालविला. सन १८७३ सालीं ते लाहोर येथें सरकारी शाळेंत ड्रॉइंगमास्तर झाले. आणि तेथेंच त्यांचे पुढील सर्व आयुष्य गेले. पुढे त्यांचा संबंध लाहोरच्या ब्राह्म-समाजाशीं आला, तेव्हां ते आपल्या कर्तबगार पत्नी-सह ब्राह्मसमाजांत दाखल झाले. ते इ. सन १८७५ सालीं लाहोरच्या समाजाचे सन्माननीय आचार्य होते. त्यांच्या सद्गर्तनाने व वक्तृत्वाने त्यांची लवकरच चोहोंकडे कीर्ति झाली. त्यावेळी सन १८७७ सालीं आर्य-समाजाची एक शाखा लाहोर येथें स्थापन झाली होती; आर्य समाजाचेंही वजन तेथे पडूं लागलें होतें. तेव्हां आर्यांनीं वाढवलेल्या वेद-माहात्म्यावर अभिहोत्र्यांनीं खूब झोड उठवली. पुढे ते साधारण-ब्राह्मसमाजाचे पहिलेच प्रचारक झाले. त्यांनीं लवकरच सरकारी नोकरी सोडली. आणि सन १८८२ पर्यंत ब्राह्मसमाजाचें काम फार मेहनत घेऊन केलें. मुक्तिफौजेच्या वळणावर त्यांनीं एक ब्राह्मसेनाही उभारली होती. एकंदर लाहोरच्या सर्व समाजावर त्यांचें चांगलेच वजन बसलें होतें.

लहानपणापासूनच त्यांची जिज्ञासा फार तीव्र असे. त्यांनीं शास्त्रावलोकना-बरोबर निरनिराळीं साधनेंही करून पाहिलीं. परोपकाराचीं अनेक कृत्यें केलीं व सर्व प्रकारें स्वार्थत्यागही सोसला. असें होतां होतां त्यांच्या ठिकाणीं देव-शक्ति हळुहळू विकास पावल्या, सद्गुणांच्या सर्व प्रकारांबद्दल प्रबल प्रेम, दुर्गुणांच्या सर्व तन्हांबद्दल प्रखर द्वेष, सत्याच्या सर्व बाजूंबद्दल निरतिशय

प्रेम, असत्याच्या सर्व प्रकारांबद्दल जाज्वल्य द्वेष. या मनोवृत्तीचा त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण विकास होऊन ते “देव-आत्मा” झाले. त्यांच्या ठिकाणी अद्वितीय मानसिक प्रकाशाची “देवज्योति” प्रगट झाली आणि दुसऱ्याचें अंतःकरण हलवून सोडणारें “देवतेज” ही उत्पन्न झालें.

ह्याप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणी देवशक्ति प्रादुर्भूत झाल्यावर त्यांना मनास पटे तें ते निर्भिडपणें ओलून दाखवीत व त्याचप्रमाणें त्यांची कृतिही असे. असा विकास होतां होतां तारीख २० डिसेंबर १८८२ रोजी त्यांच्या जन्मदिवशी त्यांनीं लाहोरास एक मोठी सभा भरवून, खालील दिव्य प्रतिज्ञा केली.

सत्य शिव मुन्दर हि मेरा परम लक्ष होवे

जग के उपकार हि में जीवन यह जावे ।

याप्रमाणें लोकांच्या अंतःकरणांत आपल्या देवशक्तीने शक्य ती श्रेष्ठता आणून व त्या योगानें मानवी व्यवहारांतील असत्य व दोष काढून टाकून पृथ्वीवर देवराज्य स्थापन करण्याचा त्यांनी श्रेष्ठ संकल्प केला. त्यांचा आत्म-विश्वास दांडगा होता. आपले आयुष्यांतील कार्य अद्वितीय आहे. आपण पापापासून मुक्त आहों, भवसागरांतून लोकांस तरून नेणारें आपण एक जहाज आहों, राष्ट्रोद्धार करण्याचे सामर्थ्य आपणांमध्ये आहे, असा त्यांस भरंवसा होता. मी लोकांवर हुकमत चालविण्यासाठींच जन्मास आलो आहे. दुसऱ्यांच्या आज्ञा पाळण्यासाठी जन्मलो नाहीं, असें ते म्हणतात. त्यांच्या ठिकाणचा हा महंतीचा दर्प ब्राह्मसमाजांत खपण्यासारखा नव्हता. यामुळें लवकरच त्यांना ब्राह्मसमाज सोडावा लागला. नंतर व्हिक्टोरिया राणीचे जुबिलीच्या दिवशी (ता. १६ फेब्रुवारी सन १८८७) त्यांनीं देवसमाज नामक एक स्वतंत्र संस्था काढली. प्रथम ब्राह्मांच्याच मतांचा त्यांनीं प्रसार चालविला. पण पुढें सन १८९३ सालीं या संस्थेवर एक मोठें गंडांतरच आलें. गुरुभगवान् यांच्यावर एका बेअब्रूच्या खटल्याचें कड्याळ आलें. तो खटला पांच वर्षे सुरू होता. या मुदतींत गुरुभगवनांच्या मनांत व विचारांत बराच पालट झाला. आणि पुढें सन १८९८ सालापासून देवसमाज ह्या संस्थेस एक नास्तिकाची संस्था असें स्वरूप प्राप्त झालें.

ह्या संस्थेनें समाजाच्या शिक्षण आणि नीतीच्या उन्नतीकरितां बरेच प्रयत्न चालविले. या नास्तिक संस्थेचे गुरुभगवान् हेच प्रतिईश्वर बनले.

त्यांस त्यांचे सांप्रदायिक सत्यदेव असेंच म्हणूं लागले. मग संस्थेचा सन १८९८ पूर्वीचा सर्व वाङ्मयाचा प्रसार करण्याचें श्री गुरुभगवान् यांनीं एकदम बंद केलें. एक नवीनच पंथमत त्यांनीं बनविलें. त्याला देवधर्म असें म्हणतात. व त्या धर्माच्या मुख्य ग्रंथास देवशास्त्र असें म्हणतात. ह्या सर्व सामासिक शब्दांत देव ह्या पदाचा अर्थ अलौकिक इतकाच असावा असें दिसतें. देवभगवान् यांनीं प्रथम जेव्हां लोकसेवेची प्रतिज्ञा केली त्या वेळीं व त्यानंतर बारा वर्षे त्यांचा ईश्वराबद्दल पूर्ण आस्तिक्यभाव होता. परंतु त्याच्या अंतःकरणांत ज्ञानाचा प्रकाश जसजसा वाढत चालला तसतसा तो भाव नाहीसा होऊन सन १८९४ सालीं ईश्वराबद्दल आपला आस्तिक्य-भाव अगदींच निराधार आहे अशी त्यांची खात्री झाली. मग लोकक्षोभाची परवा न करितां त्यांनीं आपलें नास्तिक मत प्रगट केलें.

त्यानंतर त्यांचा अतिशय छळ झाला. त्यांना लोकांनीं बहिष्कार घातला. व्याख्यानाचे वेळीं धोडे वगैरे फेंकून त्यांना दुखापत करण्याचा लोकांनीं उपद्राव केला. त्यांच्यावर पिस्तुलाच्या गोळ्याही झाडल्या. अशा रीतीने त्यांचा फार छळ होत असतां, त्यांच्या कोमल अंतःकरणास लोकांच्या दुर्वर्तनाकडे पाहून अत्यंत क्लेश होत, ते वेगळेच. अशा रीतीने शारीरिक आणि मानसिक पीडेची परमावधि होऊन अनेक वेळां मृत्यूच्या द्वारीं जाण्याची त्यांस पाळी आली. परंतु त्यांतून ते बचले. त्यांनीं सारा छळ घैर्यानें सहन केला. आरंभी कोणाचें साहाय्य नसतां एकट्यानें सर्व विरोधांस तोंड देऊन अखेर त्यांनीं विजय संपादन केला. अनेक एकनिष्ठ अनुयायी मिळविले व लोकोपयोगी संस्थाही कित्येक काढल्या. त्यांची त्रोटक माहिती पुढील प्रकरणांत देऊं.

प्रकरण तेविसावें विज्ञानमूलक धर्म

ब्राह्मसमाजाचा जो केवळ परमात्मा तोच जवळ जवळ देवसमाजाचा निसर्ग (Nature) होय. निसर्ग हाच देवधर्माचा पाया आहे. (१) निसर्ग किंवा विश्व म्हणजे सर्व चराचर वस्तूंचा व जीवित आणि अजीवित गतींचा व शक्तींचा समुदाय होय. द्रव्य आणि गति ही एकंदरीत नित्य, अविनाशी आणि अविभक्त आहेत. त्यांस कोणी निर्माण केले नाही. तीं कोणत्या तरी रूपांत नेहमी एकत्र असतात. ह्याप्रमाणे सृष्टि ही सनातन, स्वयंभू आणि एकच सद्द्रस्तु आहे. प्रत्येक सद्द्रव्य निसर्गाचा भाग आहे. निसर्गाचे बाहेर कांहीं नाही. (२) निसर्गाच्या शक्तीने सर्व पदार्थांत बदल होत आहे व त्याच शक्तीने निर-निराळे सृष्ट पदार्थ निर्माण होतात व नाश पावतात. निसर्गाचे नियम ठरीब व अनुलंघनीय आहेत. निरींद्रिय वनस्पति, प्राणि आणि मनुष्य अशा विश्वाच्या चार कोटी आहेत आणि मूळ निरींद्रिय कोटीतून बाकीच्या जीवित सेंद्रिय कोटीचा विकास झाला आहे. जीवात्मा हाही एक सेंद्रिय सृष्टीचाच भाग असल्यामुळे तोही त्याच नियमांनी बांधला आहे. यामुळे सत्यधर्माचा सृष्टिनियम सांगणाऱ्या भौतिकशास्त्रांचा आधार आहे. तो आधार ज्यांस नाही. अशा इतर सर्व धर्मनिष्ठा नकली व खोट्या आहेत, असे देवसमाजाचे मत आहे.

ह्या देवधर्मात जीवात्म्याच्या शक्ति, त्याची वाढ आणि नाश हे शास्त्र सांगितले आहे.

(१) मनुष्याच्या जीवितशरीराची रचना, चलनचलन, पोषण आणि विकसन करणारी जी 'जीवनी शक्ति' त्यालाच आत्मा म्हणतात. त्यास बुद्धि, वासना, मनोविकार, भावना इत्यादि शक्ति असल्यामुळे त्यास सेंद्रिय मानतात. मनुष्याचा आत्मा उत्क्रांत झालेला असतो. यामुळे त्यास बुद्धि व भावना ह्या शक्ति असून तत्संबंधी इंद्रिये असतात.

(२) हा आत्मा निसर्गाच्या नियमांच्या आधीन असतो.

(३) आत्मा व शरीर ह्यांचा नित्य अन्योन्यसंबंध आहे. आत्म्यास व्यक्ति-

गत असलेल्या विचार, भावना आणि जाणीव ह्या शक्ति त्यास एखादे शरीर व विकास पावलेला मेंदु असल्यावांचून असणें शक्य नाहींत.

(४) ज्याप्रमाणें आत्म्याची 'जीवनी शक्ति' मातेच्या रक्तपेशींतून जीवित शरीराची रचना करते, त्याचप्रमाणें ती शक्ति शरीरपातानंतर अनुकूल परिस्थिति मिळाल्यास मृत शरीरांतून बाहेर पडणाऱ्या सूक्ष्म जीवनपेशी एकत्र करून त्यांचें सूक्ष्म मानवी शरीर तयार करते.

(५) जीवात्म्याची ही शरीररचनाशक्ति फार महत्त्वाची आहे. ती शक्ति घुरेशी नसेल तर त्यास शरीर बनवितां येणार नाहीं. आणि शरीराच्या अभावीं आत्म्याचें आत्मरूपाने अस्तित्व अशक्य असल्यामुळें आत्मनाशच होईल.

(६) गतीनें वस्तूंत बदल करावा असा निसर्गाचा नियम असल्यामुळें वासना, विचार, भाषण, लेखन इत्यादि क्रियांनीं आत्म्याच्या स्वरूपांत व त्याच्या रचनासामर्थ्यांत बरावाईट बदल होतो. अर्थात् आत्मा अचल किंवा निर्लेप नाहीं.

(७) शरीराचे अवयव एकमेकांस केवळ निरुपद्रवी राहून भागत नाहीं. तर ते एकमेकांस उपकारक असावे लागतात. त्याचप्रमाणें मनुष्य हा विश्वाचा एक अंश असून त्यानें एकंदर विश्वाच्या उत्क्रांतीस साहाय्यभूत होणें भाग असतें. यामुळें जगाच्या उत्क्रांतीस उपकारक असा जो मनुष्याच्या ज्ञानांत व भावनांत बदल होत जाणें ती त्याची प्रगति व याच्या उलट होईल तर तीच त्याची अधोगति होय.

(८) अशा श्रेष्ठ भावना निर्माण होऊन आत्म्याच्या ठिकाणीं सत्यप्रकाशाबद्दल किंवा कोणत्याही चांगल्या गोष्टीबद्दल उच्च दर्जाची प्रीति (अनुराग-शक्ति) उत्पन्न झाली आणि असत्याबद्दल त्याचप्रमाणे सात्त्विक द्वेष (विराग-शक्ति) उत्पन्न झाली म्हणजेच त्यास धार्मिक जीवन म्हणतात.

(९) परंतु ही प्रीति श्रेयाकरितां नसून प्रेयाकरितां असेल किंवा हा द्वेष असत्यामुळें नसून अभिमान किंवा मत्सर यांनीं प्रेरित असेल तर त्यायोगें आत्म्याचें अधःपतन होईल.

(१०) ह्या अधःपतनाचा परिणाम; (अ) अंतःकरणशून्यता व भ्रष्टबुद्धि; (ब) हृद्रोग, आपत्ति, पापें, गुन्हे, स्वातंत्र्यनाश, धननाश आणि अकालीं देहनाश; (क) बद्धता, हीन स्थितींतून वर येण्याची असमर्थता; (ड) शरीर-

रचनासामर्थ्याचा नाश म्हणजेच परंपरेनें आत्मनाश. हे जे अधर्माचे दुष्परिणाम सांगितले, ते ईश्वरावर विश्वास ठेवून किंवा इतर धर्मांचें पालन करून दूर होणार नाहीत.

(११) उलटपर्शी ज्या मानानें मनुष्य तामसी प्रेम, तामसी द्वेष यांपासून व तज्जन्य तामसी विचार व क्रिया यांपासून मुक्त होईल आणि श्रेष्ठ प्रकारच्या विधायक भावनांची तो जोड करून घेऊन त्या मानानें तो आपल्या आत्म्यासंबंधी सुप्रबुद्ध, श्रेष्ठ जीवनशक्तियुक्त, सन्मार्गी, परोपकारी, सात्विक आनंद उत्पन्न करणारा आणि आपले इतरांशी येणारे संबंध व्यवस्थित जोडणारा असा होईल; त्याचप्रमाणे त्याची शरीररचनाशक्ति वाढून तो मरणोत्तर आपली मानसोज्ज्वलता करून दिव्य लोकांत दीर्घकाल जीवमान राहील. विश्वाच्या उत्क्रान्तगतीशी एकत्व पावून पूर्ण होणें हें जीवाचे परम ध्येय होय.

(१२) मनुष्याचा अधःपात न व्हावा आणि सात्विक विरागशक्ति व अनुरागशक्ति यांचा त्याच्या ठिकाणीं परिपोष व्हावा, म्हणून त्यांनीं वरील गुणदोष समजून घेण्यासाठीं देवज्योति प्राप्त करून घ्यावी व देवतेजही प्राप्त करून घ्यावें. अर्थात् असे देवतेज व देवज्योति दुसऱ्यास प्राप्त करून देण्याचें ज्या अद्वितीय व लोकोत्तर पुरुषाचे सामर्थ्य आहे, तोच खरा पूजनीय महापुरुष होय. अर्थात् तोच देवगुरु भगवान् जाणावा. आत्म्याचे अत्यंत परिणतरूप त्याचे ठायीं असतें. निरींद्रिय सृष्ट पदार्थांत ज्याप्रमाणे उत्क्रान्ति होते त्याप्रमाणें सेंद्रिय व्यक्तींतही उत्क्रान्ति होते असते. ह्याप्रमाणें मनुष्यप्राणी हा इतर प्राण्यांपेक्षां जास्त उत्क्रान्त आहे. परंतु सामान्य माणसांतही देवज्योति व देवतेज हे श्रेष्ठ गुण नसतात. ते भगवान् गुरुदेवांनीं प्राप्त करून घेतल्यामुळें त्यांस देवात्मा किंवा सत्यदेव म्हणतात. तेच जगांतील पाहिले सत्यद्रष्टे व सत्यगुरु होत. तेच योग्य अधिकारी जीवांचा उद्धार करणारे होत. बाकीचे अल्ला, ईश्वर, ब्राह्म, बुद्ध हीं सारीं थोताडे होत.

देवसमाजाचा हेतु पृथ्वीवर देवराज्य निर्माण करावे हा असल्यामुळें त्या समाजाचे अनुयायी होणारांस कडक शिस्ती पाळाव्या लागतात त्या अशाः—

(१) विज्ञानमूलक धर्मतत्त्वांवर विश्वास, (२) सभासदत्वाची ठरीव वर्गणी देणें, (३) संस्थापकाच्या जन्मोत्सवाच्या समारंभास हजर राहण्याचें वचन,

(४) दहा पापांपासून निवृत्ति. ही शेवटली शिस्त दुसऱ्या कोणत्याही धर्म-पंथांत नसते. हा ह्या पंथाचा विशेष आहे. श्रेष्ठ अधिकाऱ्यांस ब्रह्मचर्यादि शिस्तीचीं बंधनं याहूनही अधिक असतात.

प्रत्येक सभासदाला सभासद होण्यापूर्वी

“ देवात्मा हि उपासनीयः स सत्यदेवः, सद्धर्मशिक्षकः स एव एकः, परमोक्षदाता, सकलोच्चभावस्य विकासकर्ता । ” ह्या मतावर आपला विश्वास आहे अशी प्रतिज्ञा करावी लागते.

देवसमाजाच्या दहा प्रतिज्ञाः—

(१) लांच घेणे, खोटे माप देणे, ठकबाजी करणे, मजुरी किंवा किंमत उगावाबाहेर घेणे हीं चार पापे मी करणार नाहीं.

(२) चोरी करणार नाहीं.

(३) उसनवार घेतलेले पैसे अगर वस्तु मी ठेवणार नाहीं.

(४) दुसऱ्याच्या स्थावरजंगम मिळकतीचा अपहार करणार नाहीं.

(५) जुगार खेळणार नाहीं.

(६) बेकार रहाणार नाहीं.

(७) व्यभिचार, अनेकपत्नीकत्व किंवा सृष्टिनियमांविरुद्ध गुन्हा करणार नाहीं.

(८) मादक पदार्थ केवळ औषधाशिवाय विकणार नाहीं किंवा सदर मादक पदार्थांच्यासंबंधीं कोणत्याच व्यवहारास मदत करणार नाहीं.

(९) मांस व अंडी भक्षण करणार नाहीं व दुसऱ्यास खाण्यास सांगणार नाहीं.

(१०) योग्य प्रसंगाशिवाय मी जीवहत्या करणार नाहीं.

याप्रमाणें नवीन होणाऱ्या सांप्रदायिकास प्रतिज्ञा कराव्या लागतात.

नवीन सभासदास ह्या समाजाचे सभासद होण्यासाठीं भगवान् गुरूंस एक पत्र पाठवून त्यांत आपण केलेल्या सर्व पापांचा उल्लेख करावा लागतो. व त्यानंतर पुढेही अशीच पत्रे गुरूजींस धाडावी लागतात. तीं पत्रे गुरूजी आपल्याजवळ जपून ठेवतात.

समाजाच्या प्रार्थनांचे वेळीं भगवान् गुरु क्वचितच हजर असतात. ते हजर नसतील तर त्यांची तसबीर ठेवून त्यांस फुलांचे हार वगैरे घालतात व त्यांच्या

पुढेंच प्रार्थना, स्तोत्रपाठ व गुरुंच्या महिम्याचें वर्णन व उपदेश असे निर-
निराळे कार्यक्रम असतात.

गुरु भगवान् यांच्या सामर्थ्यानें अनेक भ्रष्ट लोकांच्या चित्ताची शुद्धि
झाली आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनीं आंखून दिलेल्या अभ्यासक्रमानें सांप्र-
दायिकांच्या ठिकाणीं निरनिराळ्या सद्गुणांचा विकास झाला आहे असें
म्हणतात. देवसमाजी पुरुषार्थवादी आहेत.

ह्या पंथाचा साधनविधि विलक्षण आहे. साधकाचे परिस्थितीत सामान्यतः
जितके संबंध येतात त्या सर्वांची शुद्धि होण्याकरितां वर्षाचे सोळा विभाग
करून प्रत्येक विभागांत संबंधीवर्गापैकीं एकेक वर्गाशीं साधकाचा संबंध
कसा आहे याचे परीक्षण करून त्यांत दुरुस्ती व सुधारणा करण्यांत येते.
त्यांस सोळा यज्ञ म्हणतात. त्यांचीं नांवेः—(१) मातापिता संतानयज्ञ,
(२) भाईभगिनीयज्ञ, (३) पतिपत्नीयज्ञ, (४) भुक्तास्वामीयज्ञ, (५) देवसमाज-
यज्ञ, (६) सेवकयज्ञ, (७) स्वजातियज्ञ, (८) स्वदेशयज्ञ, (९) मनुष्य-
मात्रयज्ञ, (१०) स्वास्तित्वयज्ञ, (११) परलोकयज्ञ, (१२) पशुयज्ञ, (१३)
उद्भिज्जयज्ञ, (१४) भौतिकयज्ञ, (१५) देवशास्त्रयज्ञ. (१६) देवगुरुयज्ञ. या
प्रत्येक यज्ञाच्या शेवटल्या दिवसाला व्रत म्हणतात. ह्या दिवशीं पुण्या
झालेल्या यज्ञसाधनाचा काय परिणाम झाला त्याचें सूक्ष्म समालोचन करण्यांत
येतें, आणि त्यासंबंधीं अवनतीचे घोर परिणाम व उन्नतीचे सुपरिणाम यांचें
चित्र फार ठळक रीतीनें साधकापुढें मांडण्यांत येऊन त्यास सुधारण्याचा
प्रयत्न करण्यांत येतो.

देवसमाजाच्या कार्यकारी मंडळाचे आठ सभासद असतात. त्यांशिवाय
एक ३२ सभासदांची प्रतिनिधि-सभा असते. समाजाच्या कार्याची चार
खाती आहेत. (१) हृदयभेदी (Heart changing) खातें, (२) देवधर्म
ज्ञानप्रसारखातें, (३) सामान्यसेवाखातें, (४) जमाखर्चीखातें.

पंजाब, वायव्यसरहद्द, दिल्ली, सिंध, बलुचिस्तान हीं समाजाचीं मुख्य
कार्यक्षेत्रें आहेत. या प्रत्येक ठिकाणीं समाजाचीं साधनमंदिरे आहेत.

(१) पहिल्या (Heart changing) हृदयभेदी किंवा मनोविकासी
समाजाची मुख्य संस्था म्हणजे देवसमाज-धर्मविकासालय ही होय. त्या
खात्यांत काम करणाऱ्या सांप्रदायिकांचे विकासार्थी, सत्संगी, सेवक आणि

अद्यावू असे स्थूलमानानें चार वर्ग असून त्यांचे चळवळीचे मार्गः—
 (१) स्थानिक प्रार्थनासभा, (२) धर्मोपदेशक मंडळाचे गांवोगांव संचार,
 (३) समक्ष भेटी व कामावर समक्ष देखरेख, (४) सामाजिक वाङ्मयप्रसार
 व योग्य माणसांशी पत्रव्यवहार असे आहेत. ह्या खात्यांची कामगिरी चांगली
 चालली आहे, असें समाजाचें म्हणणें आहे.

(२) देवधर्मज्ञानप्रचार साधनेः—

(अ) रोजचे शिक्षणवर्ग.

(ब) मुख्य ठिकाणीं साप्ताहिक व इतर सभा.

(क) जाहीर व्याख्यानें आणि संवाद.

(ड) नियतकालिकें व हस्तपत्रकें (उदा०—सेवक, जीवनत्व, Science
grounded religion हिंदी व इंग्लिश).

(३) सामान्य सेवा—याच्या कांहीं बाबी अशाः-

(१) स्त्रीसभासदांस शिक्षण.

(२) प्रौढ पुरुषवर्गास साक्षर करणें.

(३) हिंदी भाषेचा प्रसार.

(४) मुलांमुलींकरितां प्राथमिक शाळा.

ह्याशिवाय समाजाचीं मोगा आणि लाहोर येथें दोन हायस्कुलें आहेत व
 फेरोजपूर येथे एक मुलींची नमुनेदार शाळा आहे. या सर्व शाळांतून नैतिक
 शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिलें जाते. यांशिवाय बहिष्कृत वर्गांकरितां समाजानें
 तीन शाळा चालविल्या आहेत.

(४) सामाजिक सेवेचे प्रकार—समाजाचे सभासद व विद्यार्थी यांचे-
 असे आहेतः—

(१) रोग्यांस फुकट औषधे वाटणें.

(२) रोग्यांस हस्पितळात उपचारांकरितां नेणें.

(३) घरोघर रोग्यांची शुश्रूषा करणें.

(४) अस्पृश्यांची सेवा करणें.

(५) आंधळ्या व अडलेल्या लोकांस मदत करणें. त्यांचा मार्ग

दखलविणें.

(४)...१५

- (६) रस्त्यावर पडलेल्या कांचा, कांटे, केळीं, आंबे यांच्या साली वगैरे उचलून टाकणें.
- (७) बिनवारशी सांपडलेल्या वस्तु तपास करून मालकांकडे किंवा समाजाच्या वसतिगृहाच्या मुख्य अधिकाऱ्यांकडे पोचविणें.
- (८) आग लागलेली विझविणें.
- (९) चुकलेल्या मुलांस मालकांकडे पोचविणें.
- (१०) अपघातापासून लोकांचा बचाव करणे.
- (११) बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांस मदत करणे व त्यांस वाईट संगती व संवयी यांपासून सोडविणें.
- (१२) गरीब-विद्यार्थी-सहाय्यक-निधि गोळा करणें.
- (१३) जीव आणि वनस्पति यांची सेवा करणे.

समाजाचे हे सारे प्रयत्न प्रशंसनीय आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांच्या मादक निवारणी सभा व मांस निवारणी सभा याचेही काम ठीक चालले आहे असें म्हणतात.

याशिवाय दुर्वर्तनी, व्यसनी किंवा निरुपयोगी माणसें सुधारून त्यांस उपयोगांत आणणें, स्वदेशीस उत्तेजन देणे, सभासदाची सांपत्तिक स्थिति सुधारणें, भांडणें मिटवून सार्वत्रिक शांतता राखणें, सार्वजनिक आरोग्य राखणें वगैरे कामेही समाज करतो. तसेंच स्त्री-शिक्षण, बालविवाहनिषेध, विधवासाहाय्य, विधवाविवाह, मिश्रविवाह, अस्पृश्यतानिवारण व दुसऱ्या अनेक वाईट चालींचा बर्हिमोड वगैरे सामाजिक सुधारणांकडे समाजाचें लक्ष आहे. त्याचप्रमाणें देशांतील सुराज्यास मदत करावी, हेही त्याचें विशेष धोरण आहे. त्यांना इहर्लीच्या सुराज्याचें महत्त्व फार वाटतें; आणि म्हणून ते राजकर्त्याबद्दल अत्यंत कृतज्ञ व राजनिष्ठ आहेत. त्यांच्या समाजांत गुन्हेगार कोणी नाहींत. त्यांत विशेषेकरून इंग्रजांचा ज्यांनीं अपराध केला, असा सर एकही इसम सांपडणार नाहीं, असा त्यांस अभिमान आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांनीं उत्तरेकडील कांहीं गुन्हेगार जाती सुधारण्याकडितां सरकारकडून आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांच्यांतही बरीच सुधारणा घडवून आणली आहे असें म्हणतात.

अशा नैतिक शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि सामाजिक सेवा,

इत्यादि लोकहिताच्या कार्यांमुळे सरकारी अमलदार व देशांतील कित्येक पुढारी यांच्याकडून देवसमाजानें आजपर्यंत अनेक वेळां धन्यवाद मिळविले आहेत.

भगवान् देवगुरु यांचे बऱ्याच वर्षांचे सांप्रदायिक सहकारी देवरतन या नांवाचे एक लायक गृहस्थ असतां, सदर गुरुदेवांनीं आपल्या मार्गे आपल्या गादीचे मालक आपले द्वितीय चिरंजीव देवानंद यांस केल्यामुळे समाजांत फूट पडून देवरतन ह्यांनीं स्वतंत्र समाज काढला. तेव्हां देवरतन ह्यांची नालायकी दाखविण्याकरितां आपल्या हातून घडलेल्या दोषांचे कबूल जबाब जे देवरतन ह्यांनीं गुरुभगवान् यांचेजवळ सांप्रदायिक पद्धतीप्रमाणें दिले होते, ते गुरुभगवान् ह्यांनीं प्रसिद्ध केले, असें म्हणतात. भगवान् गुरुदेवांसारखा पुरुष पूर्वी कधीं झाला नाहीं व पुढेही कधीं होणार नाहीं, असा त्यांच्या विज्ञानमूलक तत्त्वशिक्षा या ग्रंथांत ठाम सिद्धान्त आहे.

ह्याप्रमाणें देवसमाज व त्याचा विज्ञानमूलक धर्म यांची थोडक्यांत रूपरेषा आहे. वस्तुतः धर्म ह्या शब्दांत माणसांचा माणसांशीं संबंध यापेक्षां माणसांचा देवाशीं संबंध याचाच प्रमुखत्वाने अंतर्भाव होतो. आणि अशा दृष्टीनें विचार करतां या देवसमाजाच्या देवशास्त्रास धर्म म्हणणेही कठीण आहे. आणि म्हणूनच आम्ही या पंथाची अधिक माहिती ह्या ग्रंथांत दिली नाहीं.

बरील शिवनारायण अग्निहोत्रि यांच्याप्रमाणे, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, विजयकृष्ण गोस्वामी, शशीपद बानर्जी त्या ब्राह्मणांनींही आपआपल्या वेगळ्या धर्म संस्था काढल्या. आणि याच महत्त्वाकांक्षी मंडळींच्या वर्गीत प्रतापचंद्र मुकुमदार, रवींद्रनाथ ठाकूर, पंडित शिवनाथशास्त्री इत्यादि दुसऱ्याही कित्येक ब्राह्मणांचा समावेश करितां येईल. ह्याप्रमाणें हिंदूंचें देवत्रय अगर देवत्रयच कशाला तेहतीस कोटि देव, ईश्वराचे अनेक अवतार, पारमार्थिक सद्गुरु, कर्मठ शास्त्री आणि पुरोहित या सर्वांचें व्यक्तिमहात्म्य हिरावून घेऊन आणि प्राचीन परंपरेंत मिळालेल्या श्रेष्ठ स्थानांवरून त्यांना पदच्युत करून ब्राह्मणांनीं व्यक्तिशः पुन्हा त्याच श्रेष्ठपदाची महत्त्वाकांक्षा धरली, आणि केशवचंद्र सेनच काय पण त्यांच्याविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या साधारण-ब्राह्मांतही शिवनारायण आणि शिवनाथशास्त्री यांच्यासारखे कित्येक स्वतांचे देखरे होऊं देणारे थोर पुरुषही निर्माण झाले। याप्रमाणें भर्महस्ता-

बरील 'दैवी' अवताराचा शेंडा तोडला खरा; पण त्याचा परिणाम दुसरे अनेक किरकोळ शेंडे उत्पन्न होण्यांतच झाला. ह्याप्रमाणे साऱ्या आचारधर्मांचे ध्येयरूप दूषित झाले. हीच गोष्ट धार्मिक अनास्थेस कारण झाली. निरनिराळ्या अधिकारांपर्यावे निरनिराळीं श्रेष्ठ कनिष्ठ ध्येये समाजास लागत असतात. जे झालेंचि नाही। त्याची वार्ता पुसशी काई ॥ असा जगाचा त्रिकालीं निरास पहाणारे श्रीसमर्थ, अथवा, परी शंकरा शेवटीं कोण जाळी ॥ येथपर्यंत अद्वैत तत्त्वविचाराची उघड भाषा बोलणारे तेच समर्थ श्रीरामभक्तीची परंपरा रहावी म्हणून आपल्या निर्याणापूर्वी रामपंचायतनाची स्थापना करतात, अनेक चुन्यामातीचे मारुति स्थापतात आणि जाखाई जोस्वाईसुद्धां सर्व दैवते राखावी असें बजावून सांगतात, यातील रहस्य हेच आहे. वैष्णव संप्रदायांत कितीही योग्यतेचे व महत्त्वाकांक्षी पुरुष झाले तरी त्यांचे श्रेष्ठ उपास्य मानवी जीवाच्या स्पर्धेच्या फारच पलीकडे राहिले. त्यामुळे वैष्णवपंथांचा पसार समुद्राप्रमाणे वाढला. त्याचप्रमाणे शैव किंवा शाक्त पंथांचीही गोष्ट आहे.

केला मातीचा पशुपति । परी मातीसी काय म्हणती ॥

शिवपूजा शिवास पावे । माती मातीमाजी सामावे ॥

हे बहुतेक सर्व मूर्तिपूजक हिंदूंना ठाऊक असते. भजणारा परमेश्वरालाच भजत असतो. परंतु परंपरेनें बांधलेली सामान्य जनतेची ही देवपूजा मोडून हे देवभंजक जेव्हां आपलेच व्यक्तिमहात्म्य वाढवू पहातात, तेव्हां त्यांच्या हातून कोणत्याच तत्त्वनिष्ठेचा परिपोष न होतां समाजांत ईर्ष्या, बेदिली व नास्तिकपणा मात्र जास्त फैलावतो.

ब्राह्मांचा अनंत उन्नतिवाद शिखिनारायण ह्यांनीं आपल्याच व्यक्तिकत्वांत खुंटवला. तो कांहीं लोकांस पटला. कारण, ब्राह्मांच्या अनिश्चित ध्येयवादापेक्षां त्यांत त्यांस प्रत्यक्षता दिसूं लागली. जीव आणि सृष्टि हीं सत्य मानल्यावर ब्राह्मांचा केवल परमात्मा हा कित्येकांस केवळ कल्पनामय वाटून देवसमाजांनीं तो सोडून दिला, व ब्राह्मांची समाजनीति तेवढी त्यांनीं घेतली. किंबहुना ब्राह्मसमाजावर थोडीशी सरशी करण्याच्या अहमहमिकेनें मद्यमांस निषेधासारख्या आणखीही कांहीं सामाजिक सुधारणा त्यांनीं हातीं घेतल्या. तसेंच एकदम नास्तिक मताने फैलाव करणाऱ्या लोकश्रोत्र होणार हे जाणून त्यांनीं सरकारची मर्जी संपादून त्यांचे

पाठबळ मिळविण्यांत ब्राह्म सुधारकांपेक्षांही अधिक दक्षता दाखविली. ह्याच घोरणानें विचार करितां या व्यावहारिक पंथाची पुढली पायरी म्हणजे देव-गुरुभगवाद् हेंही अलौकिक ध्येय किंवा उपास्य नाकबूल करून शेंड्यावांचून नुसताच सामाजिक संघाचा बुडखा राखणें हीच होय. आणि वरील देव-समाजी देवरतन ह्यानीं तसाच उपक्रम करून शीलसंवर्धक समाज ह्या अर्थाच्या नांवाचा एक नवीन संघ काढला आहे. या संघास देव मान्य नाहीं, त्याचप्रमाणें येथील कोणी देवगुरुही मान्य नाहींत. तात्पर्य, भौक्तिक आणि अध्यात्म यांच्या समन्वयाच्या प्रयत्नांत अखेर भौतिक हेंच धर्माचें अधिष्ठान बनलें. तेव्हां सहजच वर्णाश्रमधर्माची व्यवस्थिति आणि धर्मसाधनांची परंपरा अजिबात सुटून धर्माचें अवतरण केवळ उपयुक्ततेत आणि त्यापुढें अनास्थेंत व पुढें अधोगतींत असा हा आधुनिक विचारक्रांतीचा क्रम दिसतो.*

* The fancied harmony in the system between the Absolute on the one hand and science and evolution on the other, commended this (Hegelianism) system to many, and the westernised Hindus are still chewing the cud of Hegelian philosophy. A very poor absolute indeed. I can very well understand why the pragmatists of to-day laugh at Hegel's absolute and calls it a zero. The abolition of such an absolute does not make the least difference in our life. For the true Absolute we must come to the Vedant philosophy of Hindustan.

—*Pessimism and life, ideal p. 12.*

प्रकरण पंचविसावे समन्वय

गेल्या शतकांत हिंदुस्थानांत झालेल्या धार्मिक चळवळीपैकी ब्राह्मणसमाज व देवसमाज ह्या दोन संस्थांच्या इतिहासाचे संक्षिप्त विवेचन आतांपर्यंत केले.

आज हिंदुस्थान देश जसा परतंत्र आहे, तसाच तो ह्या विषयमहात्म्य चळवळीच्या प्रारंभीही होता. आजच्या सामाजिक व औद्योगिक चळवळीचें महत्त्व आपणांस वाटत आहे, त्यांचें महत्त्व त्या वेळींही होतें. असे असल्यामुळे त्या काळीं धार्मिक चळवळीस सुशिक्षित लोकांकडून जें प्राधान्य देण्यांत आले, ते वास्तविक आजही व्यावसाय पाहिजे आहे. कारण धर्माचरणानें आपलें कोणतें कल्याण होणार आहे, हें आजच्या तार्किक युगांत पटणें जरी कठीण असलें, तरी आज आपल्या देशांत व देशाच्या बाहेर पसरलेल्या तुहीस आणि अशांतीस कारण कांहीं अंशीं धर्मभेद आहे, हे पटणे कांहीं कठीण नाहीं. हिंदुस्थानदेश परतंत्र म्हणतात; पण देश परतंत्र कसचा आणि गरीब तरी कसचा, उद्यां येथें जर जिकडे तिकडे इंग्रजांनीं बसावत केली, तर याच देशाची अमेरिका होण्यास पांचपंचवीस वर्षेही लागणार नाहींत. इंग्रजांचे पिढीजात शत्रु जे जर्मन व रशियन लोक त्यांच्याइतकाही मान व प्रेम इंग्रज आमच्यासंबंधी दाखवीत नाहींत, याचें कारण आमचा धर्मभेद हेंच होय. तसेंच आज कित्येक पिढ्या एकाच अन्नोदकाचे ऋणानुबंधी किंबहुना थोड्याच पिढ्यांपूर्वी एकाच रक्ताचे असलेले आमचे मुसलमान देशबंधु जे आम्हांस इंग्रजांपेक्षांही परके आणि पारखे होत चालले आहेत, त्याचें कारणही धर्मभेदच होय. अशा स्थितींत आपल्या धर्माची इतर धर्मांचर छाव बसेल अशा प्रकारें त्याचे पुनरुज्जीवन तरी केलें पाहिजे, किंवा आपल्या धर्मांनं आज विद्यमान असलेल्या परधर्मांत अगर पुढें होऊं घातलेल्या सार्वत्रिक धर्मांत समरस तरी झालें पाहिजे.* त्यावांचून हा धर्मभेदाचा आप कमी होण्यास मिथान आजच्या परतंत्रतेत तरी दुसरें साधन दिसत नाहीं.

* Whatever changes may take place in the religion and social

हा धर्मभेदच राजा राममोहन यांस अत्यंत अनिष्ट वाटूं लागला. जगाचें चारण करणें हें जें धर्माचें वास्तविक लक्षण तें त्यास कोणत्या उपायानें प्राप्त होईल, हा फार व्यापक प्रश्न राजा राममोहन यांनीं प्रथमच उपस्थित केला, आणि तो प्रश्न सोडविण्यास आरंभ म्हणून सार्वत्रिक धर्माची बीजभूत कल्पनाही त्यांनीं आपल्या मनाशीं तयार केली. बाह्यसमाज काय आणि देव-समाज काय, दोघांचें ध्येय साऱ्या जगास व्यापण्याचें आहे.† पुढेंमागे साऱ्या

मानवकोटीचा कोणता तरी एकच धर्म व्हावयाचा असेल सार्वत्रिक ध्येय तर तो आमचाच धर्म, असें उभय सांप्रदायी म्हणत आले आहेत; आणि तो त्यांचा विश्वास अद्यापिही कायम आहे. हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानच्या बाहेर धर्ममतांत अलीकडे ज्या उदार सुधारणा घडत आहेत, त्यांस प्रेरणा आमच्या समाजाकडून घडली आहे असे ब्राह्म मानीत असतात. देशांतील सामाजिक सुधारणा, शुद्धिसंघटन, अस्पृश्यता-निवारण इत्यादि चळवळींचें श्रेय ब्राह्मसमाजाकडे आहे असे सांगण्यांत येतें. किंबहुना ब्राह्म असेच म्हणतात कीं, आजचें हिंदुस्थानांतील वातावरण ज्या उदार मतानें भारलेले आहे, तीं उदार मते ब्राह्मांनींच प्रसृत केलेली आहेत.‡

mechanism of Hindu society it is certain that Hindus will not adapt wholesale the religion and the manners and Customs of Europe, but will carve out a civilization of their own, and cling to the primitive religion of their country with modifications and improvements made by themselves. And while India advances in the path of true religion will not other nations advance also? They are also expected to apply reason to their respective faiths, and evolve theism from the same. Thus realising the hope of the illustrious Ram-mohan Ray—that all nations would worship together the common father of mankind in spirit and in truth.”
—Leonard pp. 178-179.

† The mission of the Brahmo Samaj is to lift the burden of despondency weighing on the bosom of humanity.

—Hirambachandra Mastra, I. M. 26-6-27.

§ (a) They betray their own obscurantism who talk lightly of the movement; which is carrying on an all round propaganda influencing and liberalising, at the same time, Christianity, Islam and Hinduism.

—Indian Messenger, dated 16-1-1927.

(b) It was Brahmoism alone that could claim to be a universal religion.

—Rajnikant Guha, I. M. 3-2-28.

एखाद्या खोलींत एका कोपऱ्यांत एक म्हेंसुरी उदबत्ती पेटती असावी आणि तिच्या वासानें सर्व खोली भरून जावी; व्याप्रमाणें ब्राह्म-समाज ही संस्था लहान असली तरी तिनें केलेलें कार्य फार व्यापक प्रागतिक स्वरूपाचें आहे असें ब्राह्म म्हणतात. हें त्यांचें म्हणणें विचारसंचार एका अर्थी खरें आहे असे म्हणतां येईल. चांगल्या गोष्टी-पेक्षां वाईट गोष्टींचा प्रसार फार लवकर होतो. औषधी-पेक्षां विषाचा संचार फार जलद होतो. इंडाभर दुधांत साखरेचा खडा टाकला तरी त्याची माधुरी दुधांत जाणवणारही नाहीं, पण तोच खडा मिठाचा असला तर सान्या दुधाचें रूपांतर करील. प्रेगदूषित उंदरावरील पिसवा त्या काय पण त्यांनीं टोचलेलें विष मनुष्याचें सारे शरीर व्यापतें. मनुष्याची बुद्धि सुसंस्कृत होण्यास हाडाची काडें करावीं लागतात; पण बुद्धि अष्ट करण्यास वेळ लागत नाहीं. तात्पर्य ब्राह्मांच्या विचारांची छाया ही परप्रकाशित चंद्राची चंद्रिका असो किंवा शानसूर्याचें ग्रहण असो, उदबत्तीचा धूर असो किंवा गंधकाची धुरी असो, पण जपाकुसुमांप्रमाणें आरक्त असणाऱ्या वैदिकधर्मनिष्ठेच्या सूर्योपासक सुमनांनींही आपला रंग पालटला आहे, ही गोष्ट खरी. उदाहरणार्थः—(१) बगालच्या मुखोपाध्यायांच्या श्रेष्ठ ब्राह्मण कुळांतील बॅरिस्टर मुकजी झांचा ‘हिंदूंचा न्हास’;

(c) In the birth of the future Church of India and the whole world, the Brahma Samaj has made and is making a contribution which is clear to all who have eyes to see. —Pt. Sita Nath, I. M. 28-1-27.

• “तुमची ती काशी आणि इतर यात्रा करण्याची क्षेत्रें नीट पहा. अनन्वित पापाचरणांची घाणेरडीं गटारें, मोठ्या, नरककुंडें होऊन बसली आहेत ! असल्या या भिकार स्थलांच्या महात्म्याची कुंटणगिरी बॅरिस्टर मुकजी व करणें, हेंच का तुम्हां हिंदुजनांचें आजचें ध्येय ? ” सर डॉ० पी. “काली देवीनें लायाहून लोळविलेला तो भिक्षुक-सी. राय शाहीचा दांभिक व लुच्चा भट आहे. ×× काली देवीला या भटाला चिरडून जमीनदोस्त करणेंच प्राप्त आहे. ×× लबाड भिक्षुकशाहीच्या घाणेरक्या भिकार शिकवणीच्या पचनी पडल्यामुळें; तुमचा एकजात स्त्रीवर्ग भटाभिक्षुकांचा गुलाम बनला. यामुळेंच त्रंभं, हिंदुजनांचा सत्यानाश झाला. ×× विवाहविधीच्या गोंडस

(२) ब्राह्मणशास्त्रींतील महाराष्ट्रीय काश्मिरी दिवेकरशास्त्र्यांचा “ हिंदुधर्म समर्थ कशानें होईल ? ” * आणि (३) श्रीरामाच्या पंचवटीतील धर्मविद्यालयाचे मुख्य

नांवाखाली माणुसकीला लाज आणणारे असले अत्याचार करण्यापेक्षा, तुम्ही विवाहाचा पोकळ प्रतिष्ठितपणा कायमचा बंद पाडाल तर फार बरें होईल ! या तुमच्या भ्रष्ट विवाह पद्धतीनें, अर्ध्याकित्या कमकुवत पोरवाळांची पैदास करून, तुम्ही आपल्या हिंदु जातीची आत्महत्या मात्र करीत आहांत.”

“ सारांश, भिक्षुकशाही म्हणजे आमच्या वर्तमान दुर्दैवी अधःपाताची खाणच म्हटली पाहिजे.”

—सर डॉ० पी. सी. रॉय.

बॅरिस्टर मुकर्जी यांच्या (The Decline and Fall of the Hindus) या पुस्तकाचा ठाकरेकृत अनुवाद, पान १६९ ते १७४.

* “ (१) पूर्वपरंपरा व सद्यःस्थिति यांचा समन्वय करण्याची योजना केली पाहिजे. (२) कर्मठ भटांचीं भिक्षुकी संतांनीं घालविली असेल पण संतांच्या मध्यस्थीचें बंड तेव्हांपासून बोकळलें. (३) जिज्ञासा-
वे. शा. सं. मारक वेदान्ताला नमस्कार करून हिमालयांत पाठविलें
महादेव शास्त्री पाहिजे. (४) हिंदुस्थानांत एक लक्ष निरुद्योगी साधू
दिवेकर आहेत म्हणे !! हे लक्ष साधू पोसणें म्हणजे हिंदुसमाजा-
नें लवकर मरण्याच्या मार्गाला लागणें आहे. (५)

या साधूंचा धर्म बुडला या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच कीं, पूर्वीसारखी यांना इहर्ती चंदी मिळत नाहीं. (६) ह्या साधूंची सैन्यांत भरती करावी. (७) दुबळ्या वेदान्त्यांना मारण्याचा किंवा मरण्याचा वेदान्त शिक-
वावा. (८) हिंदुस्थानचा नागरिक, हिंदुसमाजाचा अभिमानी, गृहस्थाश्रमी आणि भौतिकशास्त्रांतील एक दोन शाखांत तज्ज्ञ असा साठ वर्षांवरचा मनुष्य हिंदुसमाजानें यापुढे वेदान्ताचा अधिकारी समजला पाहिजे. (९) जगन्मिथ्यात्वाचा वेदान्त आतां हिंदुस्थानांत पुरे झाला. (१०) “ सर्व ज्ञा-
दिदं ब्रह्म ” हें तत्त्व शिकविलें पाहिजे. (११) मनुष्याला अवतार मानणें हें गुलामगिरीचें द्योतक आहे. (१२) जयंत्या आणि अवतार यांचें बंड कमी केलें पाहिजे. (१३) शेवटचा अवतार श्री शिवाजीमहाराज असें समजावें. आणि आतां यापुढें अवतार संपले. अशा समजुतीनें लोकांनीं आपआपल्या उद्योगास

अध्यापकांचा “धर्मरहस्य” हे व असे ग्रंथ बाबले; तसेंच धर्मांतरानें शुद्धि,

लागावें. (१४) यत्नदेवाची उपासना यापुढें हिंदुसमाजानें केली पाहिजे. (१५) समष्टिधर्माचें यथायोग्य अनुष्ठान होण्याकरितां अस्पृश्यतानिवारण, चढाईचें शुद्धिकार्य, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर-वादाचें निर्मूलन, वैवाहिक सुधारणा, आणि स्त्रियांची उन्नति हीं झालीं पाहिजेत. (१६) जन्मतः कोणतीही व्यक्ति अगर जाति उच्च नाही आणि नीच नाही. (१७) आतां देवळें बांधणें हें पापकर्म आहे. (१८) पापपुण्याच्या कल्पना बदलल्या पाहिजेत. (१९) तत्त्वज्ञान चढाईचें आणि आक्रमशील असें पाहिजे इत्यादि.

● “जुन्या मतांप्रमाणें ‘वेदांत कोणासच फरक करतां येत नाही’ हें खरें नाही आणि नवीन मतांप्रमाणें कोणासही बदल करतां येईल हेंही खरें नाही.

फक्त ह्या काळच्या सर्व लोकांस मान्य असलेल्या पुरुष-नाशिकच्या धर्म-श्रेष्ठांच्या परिषदेसच असें करतां येईल. जुन्या मतांप्रमाणें महाविद्यालयाचे सांप्रतचाच आचार अनंत काळपर्यंत चालू रहावा हें सत्य नाही. तसेंच प्रत्येकांनें मनःपूत आचरण करावें हेंही सत्य नाही. तर सांप्रतच्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषांच्या परिषदेच्या मतांप्रमाणें सर्वांनीं चालावें हेच खरें आहे. केवळ निवृत्ति

किंवा प्रवृत्ति धर्म नसून, प्रवृत्तिनिवृत्ति संयोग हाच धर्म होय. वर्ण हे केवळ जन्मसिद्ध किंवा केवळ गुणकर्मसिद्ध नसून अंशतः जन्मसिद्ध व अंशतः गुणकर्मसिद्ध आहेत. सारांश, सत्याची रेषा याचप्रमाणें जुन्या नव्या मतांच्या मधून गेलेली आहे.—एकंदरीत अतिशय उच्चतर सुख म्हणजे निःश्रेयस प्राप्त करून देणारें कर्म किंवा अकर्म, धर्म होय.—आत्मसुख ज्ञानकर्म संयोगानेंच प्राप्त होतें.—(१) ब्राह्मण-वैश्यांनीं प्रसर्गां हातीं शस्त्र धरणें सोडलें. (२) ब्राह्मणांसच धर्म बरोबर न समजल्यामुळें सर्वांचीच दिशाभूल झाली. (४) आरंभी जे सर्व वर्णांमध्यें अन्नव्यवहार आणि विवाह होत असत, ते बंद करण्यांत आले. (५) वर्णांतराची व्यवस्था नाहीशी झाली. इत्यादि वर्ण-व्यवस्थापालनांत आजपर्यंत चुका झाल्या.”—पृष्ठे ७।८९।२५६।२५७।२७६.

[ह्या ग्रंथकाराच्या विचारांचें खंडण धर्मोज्जीवनी सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या अंशान्त म्हणण्यास मिळेल.]

भेदनिषेधांनीं संघटन आणि मांसाशनानें सामर्थ्य, संपादाचें, असें हिंदूसमोच्या पुढाऱ्यांचें अलीकडील घोरण पाहिलें म्हणजे आपल्या देशांत धार्मिक विचारांचा बारा कसा फिरत चालला आहे, हें दिसून येतें.[§] जिकडे तिकडे शिष्ट लोकांत समन्वय अथवा सुवर्णमध्याची भाषा सुरू आहे. तत्त्वज्ञान आणि धर्मसिद्धान्त यांत अशी तडजोडीची भाषा बोलण्यास अवसर आहे, असें मानले, तरी हा सुवर्णमध्य* एका हिंदुधर्मापुरता पाहणें निदान ब्राह्मांच्या दृष्टीनें व्यर्थ आहे. तो धर्मोज्जीवनी सभेंत जसा ब्राह्मांस दिसणार नाही, तसाच तो ब्राह्मसमाजांतही इतरांस आदळणार नाही. त्यासाठीं प्रथम साऱ्या हिंदुस्थानांत जन्मलेल्या निरनिराळ्या पंथांच्या व संप्रदायांच्या धर्मविचारांची तुलना करून त्यांत कांहीं मेळा घालतां आल्यास पाहिला पाहिजे. आणि तसा कांहीं मेळ पडल्यास नंतर हिंदुधर्म आणि इतर धर्म यांचा तुलनात्मक विचार झाला पाहिजे. ह्या सर्व कालावधीच्याच गोष्टी आहेत. पण त्या सर्व घडून येईपर्यंत सार्वत्रिक धर्म ह्या सामासिक शब्दाला कोणताही सामाजिक अर्थ प्राप्त होणार नाही.

ह्याप्रमाणें सार्वत्रिकधर्माची संघटना व त्या योगानें जगास प्राप्त होणारी शांति ह्या गोष्टी जरी आकाशीच्या चंद्राप्रमाणें फार दूरच्या असल्या तरी, धर्मसंस्थेचें महत्त्व दुसऱ्या एका दृष्टीनें अधिक जवळचें व निकडीचे आहे असें आम्हांस वाटतें. आजकालच्या साऱ्या जगिक व्यवहाराची उलाढाल राजकारण ह्या चलनी नाण्यावर होऊं लागली आहे.[†] ह्या नाण्यांत जर धर्माची किंमत होईल तरच त्याचा खप आहे. नाहीतर त्यास कोणीच पुसेनाचें झालें आहे. धर्म ही एक किमया आहे, ही गोष्ट लोक विसरले आहेत.[‡] आज

§ That we have sunk so low in the scale of nations appears now to most of us to be due to our philosophy and religion. -- *Pessimism* p. 1.

* मार्गें पान १८८-३४४ पहा.

† To be sincere, the Modern man's religion is patriotism and love of humanity ; especially in a dependant and oppressed country like ours the religion of the majority of the educated people is struggle for ridding us from the yoke of the foreigner.

— *Braj Sundar Ray, I M. 3-7-87.*

‡ कण प्राचीन भारवर्षांनीं या स्वातंत्र्याचीही उपेक्षा करून असा सवाल

जें राजकारणास महत्त्व प्राप्त झालें आहे, तें योग्यच आहे असें जरी मानलें, स्वराज्य प्राप्ति आणि स्वातंत्र्य हीं केशानें मिळतील तें बोला हा सर्वापुढें एकच प्रश्न आहे असें गृहित धरलें, आतां धर्मानुष्ठान हिंदूंनीं यापुढें जगणें अगर नामशेष होणें, हें एका स्वातंत्र्यप्राप्तीवर अवलंबून आहे, हें जरी खरें असलें, तरी आज शेदीदशें वर्षांचा जडलेला हा पारतंत्र्याचा राजयक्ष्मा दूर होण्यास सद्धर्मानुष्ठान ह्यावांचून दुसरा इलाज नाही, उपासनेच्या बळावांचून दुसरें बळ नाही, ईश्वरी कृपा संपादन करण्यापलीकडे दुसरा तरणोपाय नाही. असे आम्हाला तरी स्पष्ट वाटत आहे. आंग्लविद्याभ्याशीचें दूध प्यालेल्या कित्येक प्रागतिक चळवळ्या वाघांनीं बारा हात उडी मारण्याच्या अवसानानें आपल्या आंगचें शैथिल्य मोडून शेषटया झाडाव्या; परंतु पुढें प्रागतिकांचे चारी बाजूंनीं मारलेले पारतंत्र्याचे उंच उंच पोलादी गज प्रयत्न आणि पाहून त्यांवर गुरगुरत आपलीं नाकें घासून उडीची रंग तशीच ईशकृपा जिरवावी, अशा प्रकारच्याच आजच्या साऱ्या राजकीय चळवळी परिणामी दिसत आहेत ! जीव स्वस्थ बसूं देत नाही, उघडया डोळ्यांनीं प्राण जात नाही, म्हणून कांहींतरी धडपड करावयाची आहे इतकेच ! असले हे निराशेचे उद्गार सांगण्यास एवढी ही ग्रंथप्रवृत्ति नको होती, असें कोणी म्हणतील, त्यास आम्हांस एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, आम्ही निराशावादी नाही; प्रबल आशावादीच आहोंत. पण ईश्वर करील तें खरें, अशी ही आमची बळकट आशा आहे. त्या ईश्वरीकृपेस पात्र होण्यासाठीच धर्मानुष्ठानाची आम्हांस जरूर वाटत आहे.*

पुढें टाकला आहे कीं, “ ततः किम् ” पुढे काय ? इच्छेवर प्रभुत्व मिळणें ह्या स्वातंत्र्याचीच भारत वर्षानें अपेक्षा केली आहे.

—रवींद्रनाथ-शान्तिनिकेतनमाला-मराठी भाग पांचवा, पान १४८.

* The attempts of the modern man who has forgotten to cultivate and attain internal and external restraints are less fruitful than they would have been had he cared to attain the spiritual treasures, (पद संपत्ति) had placed himself in close communion with the saints and prophets of old as well as those who are alive, and also had studied the spiritual literature that is best heritage left to him.

Prof. Braja Sundar Ray, M. A. B. L., I. M. 3-7-1927.

आणि त्यासाठीच आजकालच्या आपल्या देशांतील सर्व धार्मिक चळवळींचा तुलनात्मक विचार करण्याचें आम्हीं योजलें आहे.

हा तुलनात्मक विचार शेवटल्या खंडांत होईल. तथापि ह्या तुलनेच्या दृष्टीनें नसलें तरी समारोपाच्या दृष्टीनें ब्राह्मविचारांची चिकित्सा आम्ही येथें करणार आहोंत. आणि ती करीत असतां पूर्वीची पद्धत बदलून ब्राह्मांच्याच लेखांतून भरपूर टीपाही देणार आहोंत. त्या अशासाठी कीं, थोरामोठ्यांच्या कृतीवर आणि विचारांवर आम्ही जी आतांपर्यंत टीका केली ती निराधार नाही, याबद्दल शक्ति वाचकांची ह्या एका प्रकरणावरून तरी खातरी व्हावी.

दुसऱ्या एका शंकेचे येथे निराकरण केलेलें बरें. लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्या चहात्या मंडळींत प्रांतभेदाचा विकल्प उत्पन्न झाल्याचे

आरोप क्वचित् ऐकण्यांत येतात, त्याप्रमाणे ज्या थोर

प्रांतविशिष्ट पुरुषांच्या आचारविचारांवर आम्हीं टीका केली आहे, ते

अभिमान महाराष्ट्रीय नसून बंगाली आहेत, या द्वैतभावानें ती मुळींच केलेली नाही. बंगाली लोकांपेक्षा महाराष्ट्रीयान्बद्दल

अभिमान आम्हांला खातरीनेंच अधिक आहे, ही गोष्ट आम्ही मुळींच लपवूं इच्छित नाही. खद्द बंगाली लोकच जे आपले वर्णन करीत असतात ते सामान्यतः

+ (a) The emotional and imaginative Bengali is less creed and cult bound than his neighbour in other provinces. He is never afraid of innovation and change, when the imported Hinduism of the Sen Rajas became oppressive and improgressive, the Buddhist Bengali brought in the Pathans to effect a revolution with characteristic results in the life and thought of Bengal... Independent Pathan Kings sought domestic alliances with powerful Brahmin Barons such as Ektaki Bhaduris. When Bengal life showed signs of exhaustion and decay under the latter day of Monghul viceroys, the Bengali, mostly the Hindu Bengali, again called in the virile race of British traders to help in the internal revolution of the province. He did not intrigue with the Hindu Mahrathas who were knocking at his door. And he was not mistaken in his choice The Bengali became the instrument of opening the flood gates of a civilization, quite new and unlike. The Bengali called in the Britisher, helped him to rule and administer province as it came under the British flag. The Bengali took to English education and western culture with an enthusiasm hardly to be seen in

कोणाही महाराष्ट्रीयस भूषणाबद्द वाटणार नाही. ब्राह्मसमाजाचें मुख्यत्र 'इंडियन मेसेंजर' यांतील अग्र व स्फुट लेखांत धर्मभेदांतील वैषम्य घालविण्यासाठीं जे मिश्र विवाहाचें ऐन अकबरी इलाज सुचविले आहेत ते पटण्यासारखे अभिमानशून्य मानसिंग महाराष्ट्रांत आजतरी क्वचितच सांपडतील असें वाटतें.* बंगाल आणि महाराष्ट्र यांच्या वृत्तीमध्ये जरी असा फरक असला तरी ह्या कारणास्तव साऱ्याच बंगाली पुढाऱ्यांबद्दल अनादर दाखवणें, हें योग्य होणार नाही.

उलटपक्षां आमचें तर असें म्हणणें आहे कीं, मुत्सद्दीपणांत महाराष्ट्रीय ब्राह्म-पुढारी न्या० रानडे आणि राजा राममोहन ह्यांत श्रेष्ठ कोणास म्हणावे हें जरी सांगणे कठीण असले, तरी धार्मिक बाब्र्याच्या अभ्यासा-ब्राह्मांची तुलना च्या दृष्टीनें राजा राममोहन हेच श्रेष्ठ होते, हें कबूल करणें भाग आहे. ठाकूर आणि भांडारकर हीं घराणीं संतति, संपत्ति व सरस्वति यांचीं माहेरघरेच खरीं, संस्कृत विद्येत डॉ० भांडारकरांची योग्यता म० देवेंद्रनाथांपेक्षां किती तरी जास्त, हेंही खरें, पण औदार्याची कृति आणि योगाचा अभ्यास अशा कांहीं असामान्य गुणांनीं महर्षींनीं आपली योग्यता फारच वाढविली होती, हे डॉक्टरसाहेबांनींही कबूल केलें असतें. मुंबईचे भिकोबा चव्हाण हे एक अविद्वान् गृहस्थ जातीने शूद्र असून

other races... Bengali ! know thyself and the high destiny that beacons thee, stand manfully against all outside pressure. Unto thee is given to lead and not to be led by those who have not yet risen to the height of the vision.

— *Leader of In. M* 9-5-96.

(b) In fact the position occupied by Brahmo-Samaj affords the only possible solution of the Hindu—Moslem problem. (Spiritual wants.)

† We congratulate the non-Brahmin leader on his bold advocacy of Akabars cure(inter-marriage) for communal strife.

— *Indian Messenger* 25 4-1926.

* हें लिहून शाह्यावर सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय ब्राह्म डॉ० भांडारकर यांच्या एका पदवीधर नातीनें दुसऱ्या एका पदवीधर मुसलमानाशीं प्रीतिविवाह केला. त्या निमित्तानें जें लोकमत प्रगट झालें त्यावरून महाराष्ट्रीय सुधारकवर्ग बरीक लक्षिण्यास अपवादभूत होईल असें दुर्दैवानें म्हणावें लागत आहे !

प्रार्थनासमाजाची आयुधाचार्य ही पदवी पावले. तशीच त्यांची योग्यता असेल. पण राजनारायण बोस यांना शुद्ध म्हणण्यास ब्राह्मेतर ब्राह्मणांसही लाज वाटू लागली. पंडे लोकांनी तर त्यांस विद्यापति (देवमूर्ति) म्हटलें. तेव्हां त्यांची विद्वत्ता आणि योग्यता अधिक कशी न म्हणावी ? न्या० चंदावरकर यांचें वक्तृत्व, ख्रिस्तीवाङ्मयप्रीति, सुधारणांची आवड आणि भावनाप्रधान स्वभाव अशा सर्व सादृश्याच्या गोष्टी एकत्र केल्या तरी त्यांस केशवचंद्रांचें महत्त्व कोणीही देणार नाही. चिकागोच्या धर्मपरिषदेला बाबू प्रतापचंद्र गेले, तसे प्रार्थनासमाजाचे नगरकरही गेले होते; पण एकाची योग्यता दुसऱ्याला मानतां येणार नाही. डॉ० आत्मारामदादा प्रार्थनासमाजाचे कायमचे लोकप्रिय अध्यक्ष खरे; पण साधारण-ब्राह्मांचे अध्यक्ष आनंदमोहन यांच्या योग्यतेला ते कसे चढतील ? नेटिव ओपीनिअन व सुबोधपत्रिका यांचे संपादक मामा परमानंद सन्माननीय असतील; पण तत्त्वबोधिनी पत्रिकेचे संपादकमंडळ म्हणजे फारच जड पारडे होते. महाराष्ट्रीय ब्राह्म माडगांवकर हे कवि खरे; पण सत्येन्द्रनाथ आणि त्रैलोक्यनाथ असत्या प्रासादिक कवींच्या तोडीस ते कसे बसतील ? अडली वेळ भागवून नेणारे सदाशिवराव केळकर आणि विजयकृष्ण गोस्वामी, साधु अधोरनाथ, पंडित शिवनाथशास्त्री या धर्मप्रचारकांची तुलना कशी करतां येईल ? प्रार्थनासमाजाचे पंडित पंडित खरे; पण डॉ० राजेद्रलाल ही असामी भारीच नाही काय ? लालशंकर उभियाशंकर हे थोरच होते, पण शशिषाद बानर्जी यांची सेवा आणि छळ हीं दोन्हीही अधिकच झालीं यात शंका नाही. वासुदेवराव नवरंगे यांनीं मुंबई प्रांतांत पुनर्विवाहांत आघाडी मारली असली, तरी ईश्वरचंद्र विद्यासागरासारखा पुनर्विवाहाचा पुरस्कर्ता दुसरा क्वचितच सापडेल. दामोदरशेटर्जींचें औदार्य राजा द्वारकानाथ यांच्यापुढे किती ? रामचंद्र विद्यावागीश यांची समाजसेवा वामनराव मोडकांपेक्षा अधिक कसोटीस उतरली असें माहितगारांस म्हणावेंच लागेल. ह्या परलोकावासी झालेल्यांचीं नांवें सोडून दिलीं तर आजचे पं० सतिनाथ तत्त्वभूषण, बाबु नागेंद्रनाथ चतर्जी, डॉ० हिरालाल हलधर, प्रो० धीरेन्द्रनाथ बेदांतवागीश, सर डॉ० जे. सी. बोस, सर डॉ० पी. सी. रॉय, डॉ० पी. के. रॉय, लॉर्ड सिंग, बाबू हेमचंद्र सरकार इत्यादि बंगालच्या ब्रह्मांच्या तोडीस महत्त्वाच्या कोण आहेत ? आज प्रार्थनासमाजांत

कोणीच लायक, विद्वान् व उद्योगी पुरुष नाहीत असें आमचें म्हणणें नाही; पण वर दिलेल्या माणसांच्या योग्यतेचे पाहूं गेल्यास क्वचित्च कोणी सांपडतील; व त्यांतल्यात्यांत जे असतील ते ब्राह्मसमाजाचेच अनुयायी* असतील अशी आमची समजूत आहे.

बंगालच्या ब्राह्मांपैकीं आम्हीं वरती फारच थोड्या गृहस्थांचा नामनिर्देश केला आहे. वास्तविक प्रकार असा दिसतो की, गेल्या शंभर वर्षांतील

बंगालच्या श्रेष्ठ पुढाऱ्यांपैकीं निम्मेहून अधिक ब्राह्मकाय केले ? समाजीच असावेत. अशा बड्या पुढारी मंडळींनीं ही

संस्था चालवून हिंदुस्थानचे कोणतें कल्याण केले व कोणतें अकल्याण केले, याचा जर बारकाईने विचार केला तर ह्या सर्वांची दिशाभूल होऊन यांनीं आपलें आयुष्य अंशतः फुकटच घालविलें, आणि हिंदु लोकांचें धार्मिकदृष्ट्या हित करण्याच्या ऐवजी त्यांच्यांत पंथभेद वाढवून व त्यांचा बुद्धिभेद करून अपरिमित नुकसानच केलें. निदान योग्य मार्गारूढ ते राहिले असते तर जें देशाचें कल्याण ते सहज करूं शकते, तें त्यांनीं केलें नाही, असे म्हणणें भाग पडतें व त्यांचेचबद्दल राहून राहून फार सखेदाश्चर्य वाटतें.

* " You (members of the Prarthana Samaj) have naturally followed the paths opened by your own modern prophets, Ram Mohan Ray, Devendra Nath Tagore, Keshub Chandra Sen, and their successors." — *Freedom, Religion and Reality*, p. 3.

॥ या भिन्न भिन्न संप्रदायांच्या व मतवाद्यांच्या आघातानें जगांत द्वेष, कलह व अशांति यांचे जे अनर्थ घडत आहेत ते अमर्याद आहेत. असें कां व्हावें ? याचें एकच एक कारण आहे व ते हें की, आम्हीं धर्मानुगत नहोतां प्रत्येकामें आपआपल्या अभिरुचीप्रमाणें धर्माला स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. धर्माची आम्हांला अत्यंत आवश्यकता आहे यांत संशय नाही. पण त्याला स्वतःला अनुरूप बनविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळेच त्याच्या आवश्यकतेला ही विलक्षण कमीपणा आला आहे. धर्म हा देशकालातीत, भेदशून्य, विकारविहीन व निरजन असल्यामुळेच आम्हांला सर्वकारी त्याची गरज अपरिहार्य आहे व तो अतिंत आहे, म्हणूनच, धुवासारखा मिश्रल आहे.

— रवींद्रनाथ; शान्तिनिकेतनमाला, भाग ५ का; पृष्ठ १३५.

कोट्यवधि हिंदुलोकांपैकी सरासरी शेंकडा पांच लोक राजकीय, सामाजिक बागैरे चळवळीत असतात. आणि याच शेंकडा पांचांपैकी कांहीं गृहस्थांनीं ही धार्मिक चळवळ हातीं घेतली.† सर्व धर्मांत श्रेष्ठ क्रांतिकारक आणि सर्व धर्मांत जुना अशा हिंदुधर्माच्या परंपरेंत देश-ब्राह्मांचा कालमानाने काहीं फरक घडवून आणणे कधीकधी अधिकार जरूर होईल हे खरें; पण धर्माच्या बाबतीत घडून येणाऱ्या स्थित्यंतराचे प्रमाण फारच सूक्ष्म व ते घडवून आणणाऱ्यांची योग्यता व अधिकार फारच मोठा असला पाहिजे, हे कोणीही कबूल करील. धार्मिक सत्ये प्रायः त्रिकालाबाधितच असतात.* देशकालमानानें व्हावयाचा फरक बहुधा परंपराच हळुहळू घडवून आणीत असते. असें असल्यामुळें धर्मांत बळेच क्रांति घडवून आणणाऱ्या पुरुषांचे धर्मविषयक ज्ञान फारच सूक्ष्म व व्यापक स्वरूपाचे, तसेच तें अनुभवसिद्ध व निःसंदेह प्रकारचेच असले पाहिजे, हें उघड आहे. परंतु ब्राह्मांचा प्रकार अगदींच विपरीत दिसतो.

राजा राममोहन यांनीं आपला पहिला धार्मिक निबंध (तहफतुल मुवाहिदीन); प्रसिद्ध केला त्या वेळीं ते चवदापंधरा वर्षांचे असतील. त्या वेळीं त्यांना संस्कृताचा गंधही नव्हता. त्यांनीं प्रथम इस्लामी व नंतर बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला. तसेच अरिस्टॉटल, युक्लिड अशा पाश्चात्यांचेही ग्रंथ त्यांनीं पाहिले. आणि त्यांचे पूर्वग्रह बनत चालल्यावर त्यांनीं संस्कृत विद्येचा अभ्यास केला.‡ महर्षि देवेंद्रनाथ यांची स्थिति याहूनही थोडी चमत्कारिक

† The intellectual and therefore the political lead was yet confined to, and monopolised by the remaining 5 p. c. of Indians. Brahmo Samaj was a talk of these 5 p. c.—a talk between themselves and to themselves. As such it is an academic and aristocratic movement of the intellect in the main and therefore no wonder that it has not yet reached the masses. No religion has ever yet been a mere class movement, such as this.

Brahmoism which is rightly claimed to be universal message, yet remained for all practical purposes a Bengali movement.

—V. R. Shinde, I. M. 2, 3-24.

* मार्गे पान १९२।१९३ पहा.

‡(a) It points conclusively to the fact that Rammohan's awakened

(४)...१६

होती*. ते ब्राह्मसमाजाचे कर्णधार झाले तेव्हां वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास त्यांनी

life was one of continuous transition. From the time when he left his father's house in revolt against conventional Hinduism to the last days in Staffleton Grove, his mind was moving on The youthful reformer was for showing up the mistakes of all the religions The primal religious impulse of Rammohan's nature was at last disentangling itself from the intellectualism under which it had long been working, at first joyously, but latterly with painful sense of oppression. The theological transition which lasted all his life, was at his death left incomplete. We may not guess at its completion.

--*Life of Rammohan by H. C. Sarkar, pp. 235-238.*

(b) They have studied the Raga in vain who think that he either believed on the veda or the Koran or the Bible --*Leader I. M. 16-5-26.*

(c) On questions of religious faith Rammohan Ray was in general too pliant ... A lady once observed to me that she was rejoiced to find that he was a sincere Trinitarian, and that he had merely gone to unitarian places of worship from curiosity, as he had attended quakers meetings, the Jewish Synagogue

--*Mr James Sutherland who was warmly attached to the Raja.*

(d) Raja Rammohan never truly understood Advaitavada nor could he enter into the spirit of the other schools of Hinduism, through the want of vairagya in his life ... The Raja passed through the phase of French Illumination and Deism and at last accepted Unitarianism as final. The monotheism of Islam also appealed to him.

--*Kamakhya Nath Mitra, M. A. Principal, Rajendra College.*

(e) मार्गे पृष्ठ ३३-१२९ पहा.

* " as to the Maharshi we know the time when he had no acquaintance with these (Hindu) scriptures, the time when he had studied them only superficially and was carried away by what seemed to him their excellences .. The Samaj itself changed with his personal changes ... It is evident from the Maharshi's autobiography that his belief in theism preceded his study of the Hindu scriptures, and his acquaintance with the Raja's works The English education that he had received must have had its due influence... For any regular system of spiritual culture, however, we seek in vain in Maharshi's writing and discourses Thus the Maharshi gives the term *atmapratyaya* a meaning entirely his own and deprives it of the significance it possesses in the Upanishads and in the vedantic literature.

--*Philosophy of Brahmoism by Pt. Sita Nath Tatvabhusan Lecture I & III.*

मुळींच केलेला नव्हता.[§] ईशावास्य उपनिषदाच्या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ समजण्याइतकेंही त्यांस संस्कृत येत नव्हते. 'संन्याशाच्या लग्नास शेंडीपासून तयारी', याप्रमाणे वेदाचा अभ्यास करण्यास चार विद्यार्थी त्यांनी काशीस पाठविले होते. ते वेदविद्यापारंगत होऊन आल्यावर त्यांस वैदिक धर्माचें रहस्य सागणार होते. पण दुर्दैवाने पैशाच्या अभावी त्यांस लवकरच परत बोलवावें लागले. अर्थात् वेदाभ्यासाचा ग्रंथ तेथेच आटोपला ! तिसरे, केशव-चंद्र सेन यांना धर्म आणि तत्त्वज्ञान म्हणजे काय याची कल्पना बरेच दिवस नव्हती. पुढे ते आचार्य ब्रह्मानंद म्हणून मिरवूं लागले तेव्हां ते कदाचित् ख्रिस्तीधर्मपारंगत असले तरी त्यास स्वधर्माच्या घाड्याचा गंधही नव्हता.[†] मूर्तिपूजा टाकून केशवचंद्र ब्राह्मसमाजात जाऊ लागले तेव्हां ते १७।१८ वर्षांचे असतील. बाविसावे वर्षी त्यांनी उघड रीतीने जानवें तोडून ब्राह्मदीक्षा घेतली. त्याच्या व्यवसायव्यापृत्वामुळे वेदाभ्यासाचें काम त्यांनी उपाध्यायद्वाराच उरकून घेतले. चवथे, शिवनाथबाबू याच्या सामाजिक चारित्र्याला आरंभ कालेजातच झाला. आणि तो आरंभ म्हणजे ईश्वरचंद्राच्या संगतीने विधवाविवाहाच्या चळवळीपासूनच होय.[§] ईश्वरचंद्र हे पंडित असले तरी ते जवळजवळ नास्तिक होते, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. शिवनाथबाबूंचे पूर्ववय सारे बंडखोरीतच गेले, हे त्याच्या चरित्रा-

§ He began to study Sanskrit . . . This was in 1838.

--S. N. Shastri's *History of Br. Samaj* p. 85.

† The philosophy taught in these writings (Theological and Ethical essays) of Keshav is not of a profound nature. They show some acquaintance with the current philosophy of Great Britain and France in those days, specially that of the intuition school, but nothing like a clear grasp of the general trend of either eastern or western thought on the metaphysical subjects... Of Hindu philosophy Keshav knew nothing in those days. At any rate we find him silent about it in his writings and addresses till the very last days of his life.

--*Keshub's life by Natesan*, pp. 11 & 12, see pp. 201, 517. *Supra*.

§ Sastri was, even from his young days a great admirer of Pandit Isvarachandra Vidyasagar and an advocate of his widow remarriage propaganda.....When he seems to have just matriculated he actively promoted the widow remarriages.

--*Life of Swa Nath by Tattvabhushan* p. 12.

वरूनच दिसून येतें. आनंदमोहन यांचा आवडता ग्रंथ म्हणजे बायबल होय. रवींद्रनाथ हे हिंदुधर्मज्ञ नव्हत, ब्राह्मतत्त्वज्ञ नव्हत, तर केवळ भावनाप्रधान बंगाली कवि होत.† आतां अगदी निवडक मंडळीपैकीं राहतां राहिले पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण. त्यांनीं आपलीं मते चवदाव्या वर्गापासूनच ठाम करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या आयुष्याचा निदान पूर्वार्ध तरी ख्रिस्तीधर्म-

शास्त्र व ख्रिस्ती तत्त्वज्ञान यांच्याच अभ्यासांत गेला.

ख्रिस्तीधर्मप्रेम त्यांनी स्वधर्माच्या वाढत्याकडे प्रथम दुकूनही पाहिलें नाहीं.* केशवचंद्र सेन व त्यांचे निकटचे अनुयायी

यांची सर्व भिस्त ख्रिस्ती धर्मशास्त्रावरच होती. केशवचंद्र व त्यांचे कांहीं अनुयायी यांस श्रीरामकृष्णांच्या सगतीने वेदान्ताची गोडी अगदी अखेरीस उत्पन्न झाली, आणि म्हणून बहुतांशाने ख्रिस्तजमा झालेल्या प्रतापचंद्रास केशवचंद्रांच्या अनुयायांनीं आपला पुढारी मानण्याचे नाकारले. हे ख्रिस्तीधर्माचें माहात्म्य ब्राह्मसमाजांतून अद्यापिही अगदींच कमी झालेलें नाहीं.‡ अद्यापिही ख्रिस्त्यांचे सण पाळणें व बायबलचे वर्म समाजात शिकवणे वगैरे प्रकार सुरूच आहे. ख्रिस्तधर्मासंबंधीं तुमची बुद्धि अनुदारपणाची आहे असे जर कोणी बोलले तर ते ब्राह्मपुढाऱ्यास खपत नाहीं. ब्राह्माचे मुखपत्र (Indian Messenger) काळजीपूर्वक पाहणाऱ्यास असे दिसून येईल कीं, आज ब्राह्ममतात परिवर्तन घडवून आणण्याचे कोणास सामर्थ्य असेल तर तें

† Rabindra Nath's voice is not the voice of India and he is not at all our representative poet. The man who will interpret India must enter into the spirit of her cultural continuity and cultural history from vedic times to the present age—the age of Ramkrishna.

—Kamakhya Nath Mitra, M. A. *Pessimism* 45.

*(a) "I took a firm stand against caste and idolatry when I was only fourteen." —Sita Nath, I. M. 24-24.

(b) "The Vedant philosophy did not much attract me. The Brahmo leaders had cried it down and I was repelled by it. I made as deep study of the European philosophy and Natural theology as I could and formed my own opinion of the foundation of Brahmoism" —Ibid.

§ We yield to none in our admiration of the Christian service to India. —I. M. 8-1925 see also I. M. 1-6-27.

खिस्ती लेखकांसच आहे. तिकडील लोकांचे नवीन अनुभव व नवीन विचार त्यांच्या नियतकालिकांतून किंवा ग्रंथांतून प्रसिद्ध झाले, म्हणजे त्या ओघाप्रमाणे ब्राह्म-नावेच्या शिडास थोडीतरी माचण घ्यावी लागतेच असे वरचेवर दिसून येते. तात्पर्य, हिंदूंची वेदवेदांगे, स्मृति आणि पुराणे, टीका व भाष्यग्रंथ, योगादिशास्त्रे आणि तांत्रिक आणि मांत्रिक अनुष्ठानिक ग्रंथ इत्यादींचा सांगोपांग अभ्यास तर राहोच; पण नुसत्या प्रस्थानत्रयीचा ज्यांनी आस्थापूर्वक अभ्यास केला आहे असे साऱ्या ब्राह्मात योदानो मोजण्याइतकेही सांपडणार नाहीत !†

ब्राह्म-पुढाऱ्यांची अशी ही अर्धवट स्थिति असता त्यांची ज्यांच्याशी गांड पडली ते खिस्ती धर्मप्रचारक, प्राच्यविद्यासंशोधक आणि खिस्ती राज्यकर्ते हे आपल्या स्वार्थाला पुरे जागे* असून खिस्ती धर्म, सस्कृति व सत्ता यांचे वर्चस्व स्थापित करण्याकरितां डोळ्यात तेल घालून झटत होते. हिंदुस्थानांतील वर्णाश्रमाचे तट त्यांस फोडावयाचे होते. बुद्धिभेद हे एकच त्यांना साधन होते. ब्राह्मणतरांस ब्राह्मणांविरुद्ध उठवणे ही खिस्ती जागृति योजना त्यांचीच दिसते. ब्राह्मण्याचा किल्ला अभेद्य आहे.† हिंदु समाजावर त्याची विलक्षण छाप आहे, हें त्यांस कळून चुकले होते. यास्तव हिंदुस्थानांतील सर्व खऱ्या व काल्पनिक

† The neglect of these scriptures (प्रस्थानत्रय) seems to be the chief cause of the spiritual nomadism. We see around us, a nomadism which ... does not appreciate the blessings of a fixed home and mother country rich with the treasured spiritual experience of innumerable saints and sages who have communed with God and laboured for their people for thousands of years... Hindu theism is the oldest. Theism in the world, and its depth is so great that in a century of Brahma devotional and practical endeavour we are yet far from learning all the lessons it has to teach us.

--Pandit Sita Nath Tattvabhushan's Presidential address in the S. B. Samaj at the end of 1926.

° " The rise of this new sect (Brahma Samaj), the zeal and subtlety displayed by its founder, with its obvious tendency to undermine the fabric of Hindu superstition are objects of serious attention to the christian mind "

—Church of England Missionary Register, 1816.

†...and when the walls of the mighty fortress of

दोषांचें व आपत्तिंचें पाप ब्राह्मणांच्या मार्था आहे असा एक खोडसाळ वाद त्यांनीं उपस्थित केला* व आमच्याकडल्या शहाण्यांनीं व विद्वानांनीं मागचा

Brahmanism are encircled, undermined and finally stormed by the soldiers of the cross the victory of Christianity must be signal and complete.

—Sir A. Lyall quoted by Lellington on Br. Samaj and Arya Samaj pp. 118-119.

* “ Brahmanism with its rigid caste system in the social fabric has been the curse of India. More than anything else it has stood in the path of our progress, retarded the growth of nationality, and has been, in a word, the prolific parent of our present day misfortune.”

—Sir P. C. Ray, D. Sc. foreword to the Decline and fall of the Hindoos.

ह्या ग्रंथाच्या आरंभी ब्राह्मभारताचार्य सर पी. सी. राय, अशी शिफारस करतात की, लेखक बॅरिस्टर मुकर्जी हे श्रेष्ठ ब्राह्मणब्रुव आहेत. त्यांनी देशाभिमानानें प्रेरित होऊन जो हा प्रबंध मोठ्या कळकळीने लिहिला आहे, त्याचा देशबांधवांनीं खोल विचार करावा.

“ To the priestly Brahmins must be ascribed the downfall and decay of the Hindus as a Nation ” (p.26) the Hindu world, depleted as it is, must for the sake of its own future life dethrone the Brahmin priest from the Guruship of the Race and break down the rigid walls of the caste system and reframe its marriage code and code social in the light of the civilisation of the day.” —Ibid p. 30.

“ For their (Brahmins) own aggrandisement, they exploited the ignorant masses who were left a pray to their villainy. It became quite the recognised custom, that after attaining puberty a bride's first night should be devoted to the Brahmin priest. He thus became the licensed lecher of society which at last revolted, resulting in the birth and rise of Buddhism in India ” —Decline and fall of Hindus of p. 51.

पुढचा कांहींएक विचार न करतां ब्राह्मणांना शिव्या देण्यांत व वर्णाश्रम-धर्मावर मनसोक्त कोरडे ओढण्यांत आपल्या पाश्चात्य गुरुंवरही ताण केली.† ह्या आधुनिक पुढाऱ्यांचे पाश्चात्य गुरु फार धूर्त व हुशार होते.* भौतिक शास्त्रांत ते निष्णात होते व ते सत्ताधीश असून ऐश्वर्यावान् होते. यामुळे आधुनिकांस ते स्वर्गीय देवदूतांप्रमाणे मार्गदर्शक वाटले.

वस्तुतः वरील गुणांत ते मार्गदर्शक व्हावे हे स्वाभाविकच होतें. परंतु ज्या धर्माच्या भांडवलाचे पश्चिमखंडांत दिवाळें वाजलें होतें,† त्या बाबतींतही

†(a) "It is the Brahmanic system that betrayed the Hindus, and if that system were analysed it cannot but be evident that it will ever continue to do so."

— *Decline and fall of Hindus*, p. 54.

(b) "The Brahmin, through his Varnashrama Dharma, forged fetters for the great bulk of the Indian people and reduced them to the status of the Shudra." — *I. M.* 7-3-27.

“ The effect of this (English) education is prodigious. No Hindu who has received an English education ever remains sincerely attached to his religion. Some continue to profess it as a matter of Policy. But many profess themselves pure Deist and some embrace christianity. It is my firm belief that if our plans of education are followed up, there will not be a single idolator among the respectable classes of Bengal thirty years hence. And this will be effected without any effort to proselytise ; without the smallest interference with religious liberty ; merely by the natural operation of knowledge and reflection. I heartily rejoice in the prospect.”

— *Macaulay's letter dated 12th October 1836*.

†(a) " Unless every word and every syllable from Genesis to revelation, is true, we have no Bible and we may as well gather together what we have been calling our Bibles and make a bonfire of them, and build a monument heaven-high to Voltaire and Pain." — *Moody*.

(b) I call Christianity the one great curse, the one enormous and innermost perversion, the one great instinct of revenge, for which no means are too venomous, too under hand too under ground, and too petty—I call it the one immortal blemish of mankind. — *Neitzsche*.

आमच्या विद्वान् धर्मसुधारकांनीं त्यांच्याच तोंडाकडे पहावें हें मात्र आमचें दुदैव होय. भौतिकशास्त्रीय सिद्धांतांनीं ख्रितीधर्माला अंधानुकरण जो धक्का दिला होता, तो त्याला फारच मर्मी लागला होता.* परंतु ख्रिस्ती राष्ट्रे त्या वेळीं विजयशाली असल्यामुळे धर्माची पुन्हा मांडणी करण्याची वल्लिखित काढून त्यांनीं कशीबशी सावरासावर केली होती. याच धर्मक्रांतीच्या वेळीं पाश्चात्य देशांत धर्म-सुधारकांची जी घोषणा सुरू झाली त्याचा प्रतिध्वनि हुगळींच्या तटाकां कलकत्यास उत्पन्न झाला, आणि बंगालच्या ह्या धार्मिक पुढाऱ्यांनीं स्वधर्माबद्दल कांहीं एक अभ्यास न करतां ख्रिस्तीलोकांचे सारे विचार जसंच्या तसे ढोळे मिटून अंगिकारले. त्यांस ज्या जुन्या लोकांनी विरोध केला त्यांस खुशाल अंधश्रद्धा उरवून ह्यांनी आपल्या ख्रिस्ती उपनेत्रांचे मात्र इंसें करून घेतले.†

* A questionnaire on the position of christianity now among the enlightened readers in America shows. —

52 p. c. do not believe in immortality.

60 p. c. do not believe in a personal God.

70 p. c. deny divinity of Christ.

71 p. c. deny to the Bible any special inspiration.

48 p c do not believe in christianity in any form.

There are 20,000 Budhists in Paris alone.

quoted in—*J. M. 12-12-26.*

† Another miserable fallacy remains There are three classes of people whose opinions are quoted by missionaries in evidence of the sins and weaknesses of Hinduism. They are (1) Native reformers, (2) christian converts and (3) any exuberant fool who has been discovered. We all know how much the first kind of evidence is worth..... It is evident that the anxious reformer uses language amongst its equals that he would be very sorry to hear taken *an pied de la lettre* by the would be interpreters of his country's customs..... Much more is this true of the utterances of the reformer who has lived for years behind by the ink of his own gall. We know how in such cases there can be a growth of bitterness and perversity. Which isolates the thinker and makes his conclusion on social problems absolutely worthless

—*Sister Nivedita. On Missionaries in India.*

ह्या नवयुगाच्या आरंभकाळीं हिंदुधर्माचा अधःपात झाला होता, धर्माची सत्ता नामशेष होऊन कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं अशी धर्मसंबंधी सारी बेबंदशाही व विस्कळित परिस्थिति झाली होती वगैरे जीं वर्णन कित्येक खिस्ती लेखक करतात त्यांत मिथ्यारोप व अतिशयोक्ति फार असते हे न जाणतां ब्राह्म लेखकांनीं खिस्ती लेखकांवरही ताण केली आहे !† व असंच त्यांचें सारे अधानुकरण झालें आहे.‡

ह्याच लेखात भगिनी निवेदिताबाई हिंदु स्त्रियांच्याबद्दल एका व्याख्यात्याने निरनिराळे तेरा आरोप कसे खोडसाळणें केले त्याचे वर्णन करतात ते विस्तारभयास्तव येथे देतां येत नाहीं.

‡ (a) Every competent observer was deeply impressed with the extra-ordinary hold Hinduism had upon the people. Every element of life was controlled by it — *Dubois*.

(b) An in these directions the bustee-population of an Indian City is so far ahead of the slum-population of London, Paris, or New York that an impartial critic could not fail to assign the order of age of their social systems correctly without a prior information. — *Sister Nivedita*.

(c) The east bowed low before the blast

In patient deep disdain ;

She let the legion thunder past.

Then plunged in thought again.

(d) As yet there is no sign that the British are accomplishing more than the Romans accomplished in Britain, that they will spread any permanently successful ideas, or that they will found anything whatever. It is still true, that if they departed or were driven out they would leave behind them, as the Romans did in Britain, splendid roads, many useless buildings, an increased weakness in the subject people, and a memory which in a century of new events would be extinct, — *Meredith Townshend quoted in Farquhar p. 13*.

§ One of the saddest results that has followed in the wake of modern Indian education is to find that the out

ख्रिस्तीधर्म प्रमादशील आहे असें म्हणणें ख्रिस्ती लोकांस भाग झालें होतें; पण त्यांचें पाहून वैदिकधर्मही प्रमादशील आहे असें म्हणण्याचा कोणताच प्रसंग हिंदूवर नव्हता, पण ख्रिस्त्यांचें पाहून यांनीं वेदान्तशास्त्रही मोठ्या शोकांत प्रमादशीलच ठरविले. त्यांनीं स्वधर्मातील दोष झाकण्याकरितां धर्माल्ल प्रागतिक ठरविलें. ह्यांनींही आपले हिंदी तत्त्वज्ञानास काहीं विचार न करतां तोच नियम लावला. भौतिक संशोधनावरोबर ईश्वरविषयक ज्ञान वाढीस लागणार अशी त्यांनीं धर्मावर हल्ला चढविणाऱ्या भौतिक शास्त्राशी तड-जोड केली, ह्यांनींही त्याचीच री ओढली. जीवाची अनंत उन्नति त्यांनीं मानली, ह्यांनींही माना डोलवल्या. तिकडील धर्मसुधारकांनीं जीझस खाईस्ट यांस मध्यस्थपदावरून काढले, इकडे अखिल हिंदुलोकांचे तारण करणारा ईशपुत्र हिंदुधर्मांत वस्तुतः कोणीच मानलेला नसतांना, हे ब्रह्म केवळ सदर भरण्याकरितां ब्राह्मण पुरोहिताच्या बोकांडीस बसले आणि गुरुवाद आम्हांस मान्य नाही, असे अर्थहीन कांहींतरी बरळूं लागले. तसंच ख्रिस्तीदेववादाचा (Deism) वारा लागून सर्वदेवमयत्वभावावर म्हणजे ब्रह्म हेच जगाचें उपादान कारण आहे असें म्हणणारांवर ब्राह्म तुटून पडले. त्यांच्यांत पूर्वजन्म व पुनर्जन्म मानीत नव्हते, तेव्हा यांनींही कर्मविपाकशास्त्र लाथाडलें. ते पुरे द्वैती, मग यांनींही अद्वैत मत हें भ्याडांचें म्हणून झडकारले ! त्यांच्यांत जन्म-सिद्ध जाति नाहीत त्याबरोबर इकडे एकंकार पुकारला. तिकडे आश्रमधर्म नाहीत त्याबरोबर इकडे बंगाली विद्यार्थ्यांनीं सुद्धा वागण्याचा ताळ सोडला, आणि प्रौढ विद्वानांनीं, वानप्रस्थ व संन्याशी यांस देशबुडवे म्हणून यथा-स्थित गालिप्रदान चालविलें. तिकडे देवळांतून मूर्ति नाहीत. मग यांनींही

worn Shibboleths of the West are most readily and quietly absorbed, while its deeper and more spiritual ideals remain almost unnoticed. —C. F. Andrews *Young India* 1924 p. 322.

‡ Numerous proofs can be adduced that its (European Education) first introduction greatly tended to create among members of the intelligent and educated classes of the people a lamentable atheism and indifference to religion in general. This was the natural result to be expected from the English education afforded in Government Schools, which whilst

मूर्ति फोडा असा अत्याचार पुकारला. त्यांच्या देवळांसारखीं इकडे प्रार्थना-मंदिरे बांधली. त्यांच्याच प्रार्थनेच्या दिवशीं हुबेहूब त्यांच्याचसारख्या प्रार्थना सुरू केल्या. नामधारी मिशनरीही तयार झाले. त्यांचे आचार, विचार आणि पोषाख यांसच सामाजिक सुधारणा समजूत त्यांचे अगदीं जसेचे तसे अनुकरण केले. § तिकडे थोरामोठ्यांच्या मुलीही परपुरुषांच्या हातांत हात

sapping the foundation of the Hindu religion substituted nothing in its place — *Leonard's History of Brahma Samaj*, p. 3.

§ (a) I venture to predict that it (the British Government) will attempt in vain to effect any very considerable changes in the social condition of the people of India, whose character, principles, customs and irradicable conservatism will always present insurmountable obstacles.

— *Dubois quoted by Farquhar at p. 13.*

ह्याप्रमाणे एका विद्वान् व अनुभवी फ्रेंच प्रवाशाचे भाकित खोटे पाडण्याचे श्रेय इंग्रजांस द्यावयाचे कीं ते सारे आतिथ्यशील ब्राह्मांस द्यावयाचें हा एक प्रश्नच आहे. फर्कुहारसाहेब म्हणतात कीं:—

(b) The most characteristic and vital of all Hindu doctrines is transmigration and Karma. So powerful and pervasive is the doctrine that there is scarcely a part of the religion that has not been modified by it. How potent then has christianity been in controlling the religious thought of the past century. The doctrine has been expelled completely from the teachings of the Brahma and Prarthana Samajas. Every aspect of the social reform movement is a direct attack upon it. ...A peculiarly arresting proof that christianity has ruled the whole religious development of the last century, is to be found in the social reform movement. From beginning to end the ideas that have led to reform have been purely christian....The dominance of christianity in the religious developement of the last hundred years may be clearly seen in this that almost without exception the methods of work in use in the movements have been borrowed from missions. This is the more noticeable since India,

चालून नाचतात, तशाच इकडे थोर घराण्यांतील ब्राह्मणांच्या मुली साहेबांच्या गळां पडून विनदिकृत नाचूं लागल्या ! त्यांच्या मडमांप्रमाणें यांच्या स्त्रिया इंग्रजी बोलूं लागल्या. चाहेल त्या समाजांत आपला नवरा शोधूं लागल्या आणि न पटल्यास घटस्फोटही करूं लागल्या.† थंड प्रदेशांतील प्लेटिनचा, फ्रॉक, पॅन्ट, खमिस, जॅकेट, कोट आणि त्यावरील चोगा हे सारे पोशाख उष्ण प्रदेशांतही चढाओढीने वापरूं लागले. त्यांचीं थंड प्रदेशांतील पेये इकडे आणली. खास युरोपची दारू सुशिक्षित बंगाली आपल्या पोगवाळांना घेऊन पिऊ लागले. मुलाने दारू न पिणे हे बापास लांछनास्पद वाटूं लागले. साहेब गोमांसाचे शोकी, मग बंगाल्यांनी आपल्या गोमातेच्या नरड्यास हात घालण्यास मागे पाहिले नाहीं. गोमांस आणि डुकराचें मांस खात आणि तुडवीत, बीर दारूचे प्याले झोकीत बंगाली तरुणांची धर्म-प्रगतीवर भाषणे सुरू झाली.‡ इंग्रजीशिवाय बात नाहीं. इंग्रजीशिवाय विचार

in the past had the genius to produce a series of methods of religious propaganda unmatched in the history of the world. In all the movements we trace a strong desire that their leaders should be like missionaries....The great majority of sadhus, priests, and gurus are recognized as being worse than useless.

—*Furquhar p. 441.*

† Shall we not remember that there is a lot of foreign clothing by which we have drapped our inner selves that is to undergo burning—that is to be destroyed; and that we must lead a campagin for the destruction of such, and let our hearts be clothed in nothing but the gifts of our Divine mother? Life is short and the programme has to be quick.

—*Miss Sunity Gosh, W. N. D. 15-2-23.*

§ (a) Unfortunately the fruit of the tree of knowledge brought death into Bengal. Have not our best and most Promising men died of drunkenness? Are not many of our educated men who boast of their knowledge shabby drunkards.

—*P. C. Muzoomdar, Lectures in Bombay.*

(b) One of news papers of the time characterised

नाहीं. अंतर्बाह्य सारे काळे इंग्रज झाले. बायबल हेंच बऱ्याच सुशिक्षितांचें धर्मपुस्तक झालें. आणि पॉल आणि हाफीज हेच स्मृतिकार वाटूं लागले. “बरस, जानवी तोडा, जात मोडा, पडदा फाडा, ब्राह्मण ओढा, आणि झोडा” हा एकच गिह्या सुरू झाला ! बंगाली तरुण हातांत गाईचीं हाडे व गोमांस घेऊन भररस्त्यानें मिरवूं लागले ! आणि सच्छील ब्राह्मणांच्या घरांत तीं फेकून सुधारणेचा जयजयकार करूं लागले !

नुकतेच दिवंगत झालेले ब्राह्मांचे एक आवडते पुढारी बाबू भुवनमोहन ह्यांनीं हिंदु तरुणानें आपल्या खास लग्नाच्या दिवशीं मुसलमानाला पंतीस घेऊन जेवलेच पाहिजे असा एक नवीन दंडक सुरू केला. व आज तर विधर्मीयांच्या घरी हिंदूंनीं आपल्या मुली द्याव्या असा उघड उघड विचार सुरू आहे. नव्हे, आचारासही सुरुवात झाली आहे ! हिंदुत्वाचाही अभिमान सुटला आहे, नव्हे तिट्कारा उत्पन्न झाला आहे. आणि ब्राह्म ही एक नवीन जात पैदा झाली आहे.†

विस्तारभयास्तव आम्हांस जास्त अवतरणें येथे घेतां येत नाहींत. शिवाय कोळसा उगाळावा तितका काळाच. तथापि वाचकांनीं हे अवश्य लक्षांत ठेवावे कीं, या प्रकरणांत आम्हीं दिलेलीं सर्व अवतरणे ब्राह्मलेखक किंवा तत्पक्षीय खिस्ती व इतर उदारमतवादी लेखकांचींच आहेत यामुळें त्यांत

Dr. Duff's pupils, as well as other free and easy young men of the time as cutting their way through ham and beef, and wading their way to liberalism through tumblers of beer.

— *Jesudasunudas, W. N. D. 27-12-23.*

§ (a) That the caste system is an anachronism in the modern society is evidenced from the fact that marriages not only between one caste and another but also between members of different communities are taking place.

(b) But one thing is certain, that unless inter-caste and inter-communal marriages became more general in our midst than they are, we shall cease to exist as a community. We are the heralds of a new religion and therefore of a new civilisation and culture broad based upon a universal brotherhood and therefore it is incumbent upon us to form a community in which these will be concretely realised.

— *Dr. G. Y. Chinnai S. P. 9.6.27*

अतिशयोक्ति, मिथ्या प्रवाद, किंवा दुसरा खोडसाळपणा असण्याची वाचकांस शंकाच नको. असें असल्यामुळें आम्ही विचारतो कीं, वर ज्या परिस्थितीचें वर्णन आहे तोच ब्राह्मांच्या सार्वत्रिक धर्माचा अरुणोदय काय ?† आणि विधर्मीयाशीं हिंदी सुशिक्षिताचा समन्वय म्हणतात तो हाच काय ?§

† Are ye Brahmos.? yes, ye profess to be my people. Ye have put on the mask of theists and assumed the attitude of devotees. Ye have among your body priests, missionaries, sanits, preachers. Ye close your eyes in prayer as my true worshippers do, and like them ye sing my glory and praise. But ye believe not in me. Ye have not seen me, and ye ridicule those who have. When I stand before you, during your prayers, ye say unto me indignantly—we know thee not, your words like husk and chaff are scattered by the winds, and never reach me. Your formal daily prayers, which hardly exceed ten or fifteen minutes, are disgusting, for they clearly show how impatient you feel in my company and how ardently you wish to get away from my presence every day..... Ye hypocrites, your character is as questionable as your faith. Ye drink privately and indulge in bestial revelry. Ye are sold to wine and women. Ye are in my temple for prayer, and prayer over, ye are in the brothel and the beer shop for debauchery....some of you, who have not yet gone to the extreme of bestiality, are beginning to be sensual and voluptuous and seeking woman's company with lustful hearts. Ye are spoilt, and ye are secretly spoiling many in my church... There are other immoralities also among you, lying, dishonesty, lovelessness, vengeance, malice, backbiting and other things, for which there is no compunction in your hardened hearts. [God as Judge. Prayer; of Keshav, Chandra Sen, 21 September 1879.]

(b) We need him (Keshab) to again raise his powerful voice against all the impurities, secret and open, which have been eating into the vitals of our community life.

—Beni Madhav Das, W. N. D. 28-12-5-25.

§(e) I found that the teachings of early Brahmo leaders

आतां आपण याच्याहून थोडें खोलांत जाऊन या समन्वयाच्या मुद्द्याचा विचार करूं या. अखिल विश्वांत जे जे भेद दिसतील त्यांचा समन्वय

had made a revival of philosophical and even of general religious studies well nigh impossible. It had been taught, at any rate people had so understood their teachings—that the close study of any particular scripture was not necessary and that even any general deep study was not necessary for the purpose of religion, there being a short and easy road to it namely commonsense....In the generations that followed both this respect (for the ethnic scripture) and studiousness became very rare and in the third generation it practically disappeared. This is one of the main causes of the in difference and spiritual death which we see around us.

(b) I have tapped many an old Brahmo not to speak of the young, in whom there has been nothing like a thorough reconstruction of faith in the light of reason. A more or less blind, though unconscious, reliance on the Brahmo leaders lies at the basis of their faith.

(c) The unity of, aims, ideals, and methods which characterised the old leaders and made them respected by their brethren is gone. The present leaders have little reverence for the teachers of either the remote or the near past, and they themselves attract little reverence. They are not members of a living spiritual brotherhood. Hence their teachings fall mostly on careless and unwilling ears and often prove fruitless.

(d) The fact is that reverence for religious teachers and their utterances and intellegent reliance on them are essential factors of the religious life. —*Sitanath, I.M. 24-2-24.*

करण्याची ब्राह्मांची महत्वाकांक्षा आहे. अखिल सृष्टीतील जी मानवकोटि त्यांत ब्राह्मधर्म हा सार्वत्रिक होईल अशी ब्राह्मांस समन्वय खातरी वाटत आहे. § पण सर्व लोकांस मान्य होणारा असा तो ब्राह्मधर्म कोणता म्हणून विचारल्यास त्याचें उत्तर मात्र ब्राह्मांस निश्चित असें कांहींच देतां येत नाही.† कारण आदि-ब्राह्म एक सांगणार, नवविधान दुसरेच सांगणार आणि साधारण ब्राह्म तिसरेच ठरविणार. एवढ्यानेच ब्राह्मांचा आपसांतील भेद संपतो असें नाही. आदि-ब्राह्मांपैकी रवींद्रनाथ सांगतील ते इतरास मान्य होईलच असें नाही. नवविधानांतही चार पंथ. त्यांत पुन्हा सेन आणि वेणीमाधव, प्रमथलाल, आणि वस्वानी, यामिनीकांत आणि तालुकदार हे सारे एकाच मेळाचे आहेत असेही नाही. साधारणब्राह्म पाहिले तरी हेमचंद्र आणि हलधर, सीतानाथ आणि ललितमोहन, धीरेन्द्रनाथ आणि त्रिपिनचंद्र यांचीं मते एक आहेत असें मुळींच नाही.¶ तेव्हां हाताच्या बोटांनीं मोजण्याइतक्या ब्राह्म-

§and thus alone can be fulfilled the high destiny assigned by God to the Brahmo Samaj as the future Church of India and of the whole world.

—Pt. Sita Nath's Presidential address December 1926.

† I went through the whole range of Brahmo literature then existing but it gave me no satisfaction I heard much from the Samaj pulpit of the nearness and active love of God, of such high ideals of spiritual life, as Yoga, Bhakti, Seva and Vairagya but the whole of this impossible structure seemed to me as built upon a sandy ground work.

¶ I found the leaders of the S. B. Samaj as dogmatic as those of the Brahma Samaj of India in spite of their democratic views as regards the constitution of the Samaj.

I found that my reconstructed philosophical Brahmaism differs a good deal from the common sense Brahmaism in the midst of which I had lived for years. While the latter separated matter from mind and the finite from the infinite my revised Brahmaism was founded on unity in difference.

—Pt. Sita Nath's Presidential address 1926.

पुढाऱ्यांत जर अद्याप एक विचार नाही§ तर त्यांनीं साऱ्या हिंदुस्थानास नव्हे साऱ्या जगास सार्वत्रिक धर्म सांगूं पहाणें‡ म्हणजे थोड्या माणसानें आकाशाला गवसणी घालूं पाहण्यासारखे हास्यास्पदच नाही काय !*

आतां ह्या ब्राह्मांच्या भिन्न पंथांच्या मूलभूत तत्त्वातच कसा भेद आहे तो पाहूं.

§ (1) No coherence among workers.

(2) Ministers' Meeting had to be discontinued for want of good attendance.

(3) The conversation in the present monthly meetings scarcely rises above the common place and the superficial.

(4) Want of mutual love and confidence.

(5) We have little to say to one another about the inner-life.

(6) General spiritual apathy, want of attendance and co-hesion.

—Summary of Pt. Sita Nath Spiritual Wants pp 8-9.

‡ धर्माचें पूर्णपणें ज्ञान करून न घेतां जे त्याच्या प्रचाराचा व्यर्थ खटाटोप करितात ते ओषानेंच धर्मजीवनापासून च्युत होतात. धर्माला संकुचितता व दिक्काल-मर्यादितता ही यांच्याच गडबड्या व उथळ स्वभावासुद्धें येतात.

—खींदनाथ, शान्ति. भाग ५, पान ७३.

* We feel strengthened by the conviction that the faith of the Brahmo Samaj, though now held by a small band of worshippers not exceeding seven or eight thousands in India will one day be the faith of the whole humanity. But when we recollect the mighty little that we have been able to achieve — our hearts sink with despair—I.M. 21-1-25.

(४)...१७

प्रकरण सव्विसेवें ब्राह्ममतसमीक्षा

आदिब्राह्मांची-तत्त्वे

१ ईश्वर हा एक पुरुष आहे. आणि त्याचे उदात्त आणि नैतिक गुणधर्म आहेत.

२ ईश्वरानें कधीही अवतार घेतला नाही.

३ ईश्वर प्रार्थना ऐकतो आणि तिचें उत्तर देतो.

साधारण-ब्राह्मांची तत्त्वे

१ जगाचा कर्ता, भर्ता आणि उद्धर्ता असा एकच देव आहे. तो अंतर्गामी आहे. तो सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वगत प्रेमळ, न्यायी, व पवित्र आहे. तो विभु, शाश्वत आणि आनंदमय आहे.

२ जीवात्मा अमर व अनंत उन्नत होणारा आहे. तो ईश्वरास आपल्या कर्माबद्दल जबाबदार आहे.

३ ईश्वराची सत्य रूपानें मानसिक उपासना करावी. खरे सौख्य व तारण यांच्या प्राप्तीसाठी ईश्वरोपासना करणें जरूर आहे.

नवविधान-ब्राह्मांची तत्त्वे

१ ईश्वर—माझा विश्वास आहे की, ईश्वर हा एक आहे. तो अनंत, पूर्ण, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वगत दया करणारा, सर्वपवित्र, सर्वगानें शुभ, शाश्वत, विभु, आपला कर्ता, पिता, माता, सखा, मार्गदर्शक, न्याय-दाता आणि तारण-कर्ता आहे.

२ आत्मा—माझा विश्वास आहे की, आत्मा हा अमर आणि अनंत उन्नतशील आहे.

३ अर्थात्मशास्त्र—सामान्य आणि विशेष रीतीने होणाऱ्या सहजस्फूर्तीवर माझा विश्वास आहे. सामान्य आणि विशेष ईशानियतीवर माझा विश्वास आहे.

४ ईश्वराची फक्त मानसिक पद्धतीनेच उपासना करावी. हिंदू-बौद्ध-ते, देवळें आणि ठरीव पूजाविधानें हीं अनवश्यक आहेत. सर्व जाती आणि बंधांच्या भाणसांनीं ईश्वराची आवडेल तशी उपासना करावी.

५ पश्चात्ताप आणि पापनिवृत्ति हा तारणाचा व अपराधक्षमापनाचा एकच मार्ग आहे.

६ सृष्टि आणि स्फूर्ति हे ईश्वरीज्ञानाचे मार्ग आहेत. कोणताही ग्रंथ प्रमाण नाही.

४ ईश्वरावर प्रेम करणें व आयुष्यातील सर्व व्यवहारांत त्याच्या इच्छेनुसार वागणें, हीच खरी उपासना होय.

५ प्रार्थनापूर्वक ईश्वरावर मार टाकणें आणि त्याच्या सान्निध्याची सतत जाणीव बाळगणें, हीच अश्यात्मप्रगतीची साधने आहेत.

६ कोणत्याही कृत्रिम पदार्थाची ईश्वर म्हणून उपासना करूं नये. त्याचप्रमाणें कोणतीही व्यक्ति किंवा ग्रंथ प्रमादरहित व तारणाचें अनन्य

४ नैतिकशास्त्र—सर्व गोष्टींत पूर्ण सदाचारास प्रवृत्त करणाऱ्या सदसद्विवेकबुद्धीच्या आशेचेद्वारे प्रगट होणारे ईश्वराचे नीतिनियम मी मानतो. माझा असा विश्वास आहे की, मी माझीं विविध कर्तव्यें व जावण्यासंबंधी ईश्वरास जबाबदार आहे. आणि माझ्या गुणदोषांप्रमाणे माझा त्याच होऊन इहपरलोकीं मला त्याचे फल अगर शासन मिळेल.

५ धर्मशास्त्र—ज्यांत राष्ट्रोद्धाराच्या विशिष्ट ईशानियतीचें वृत्तांत आहेत आणि ज्यांत ईशप्रेषित विभूतींची धर्मपरायणता, भक्ति आणि ज्ञान यांचे वर्णन आहे ते धर्मशास्त्राचे भाग मी आदरणीय मानतो. मात्र त्यांतील फक्त तत्त्व ईश्वरप्रणीत असून त्यांतील भाषा मनुष्याचीच असते असें मी मानतो.

६ धर्मात्मे—(Prophets) जगांतील संत व धर्मात्मे यांच्या ठिकाणीं जोवर दैवी चारित्र्याची निरनिराळीं तत्वे प्रतिबिम्बित होत आहेत, आणि जोपर्यंत ते लोकशिक्षण व लोकशुद्धि यांस आदर्शभूत होत आहेत, तोपर्यंत ते आम्हांस

साधन मानू नये. परंतु पंथभेद किंवा देशभेद न मानतां सर्व धर्मशास्त्रांच्या व लोकांच्या शिकवणीतील सत्याचा आदरपूर्वक स्वीकार करावा.

७ ईश्वराचें पितृत्व, मानवांचें बंधुत्व, आणि प्राणिमात्रावर दया, हेच सत्यधर्माचें रहस्य आहे.

आदरणीय व मान्य आहेत. त्यांचे ठिकाणीं जो दैवी अंश असेल त्यावर मी आदरपूर्वक प्रेम करून त्यांचे अनुकरण केलेंच पाहिजे. याप्रमाणें त्यांचे व ईश्वराचे गुण मी आत्म-सात् केले पाहिजेत.

७ पंथ—(Chparch) सार्वत्रिक पंथावर माझा विश्वास आहे. त्या पंथांत प्राचीन शहाणपण आणि अर्वाचीनशास्त्र यांचा संग्रह आहे. तो पंथ सर्व संतमाहात्म्यांत सलोखा मानतो. साऱ्या धर्मशास्त्रांत ऐक्य जाणतो. सर्व ईशेप्रेषित-विहित धर्मांत अनुक्रम लावतो. भिन्नभाव आणि भेद यांचा तो धिक्कार करतो. ऐक्य आणि शांति यांचें माहात्म्य वाढवितो. बुद्धि आणि श्रद्धा, योग आणि भक्ति, तप आणि सामाजिक कर्तव्य ह्यांच्या श्रेष्ठ स्वरूपांत तो समन्वय पहातो. आणि योग्य कालाचा परिपाक झाला असतां तो पंथ सर्व राष्ट्रे आणि संप्रदाय यांचे एक राज्य-एक कुटुंब-बनवितो.

सारांश, सर्वास सुबुद्ध करणारें ईशानुशासन हेच माझे धर्ममत. सर्वांचें रक्षण करणारें ईशेप्रेम हेच माझे धर्म-शास्त्र. सर्वास साध्य अशा बहुभर्मावर्त रहणें हाच माझा

स्वर्ग. ज्यांत सर्व सत्य, सर्वप्रेम आणि सर्व पावित्र्य आहे अशी जी अदृश्य ईशसत्ता तेंच माझे धर्ममंदिर होय.

८ ईश्वर पुण्याचें बक्षिस देतो व पापाबद्दल शासन करतो. ते शासन उपायरूप असून कायमचें नसतें.

९ पापापासून खऱ्या पश्चात्ताप-पूर्वक निवृत्ति हे एकच पापाचे प्रायश्चित्त आहे. ज्ञान, सत्त्व आणि पावित्र्य या गुणांत ईश्वराशी ऐक्य पावणें हेंच खरें तारण होय.

ब्राह्मांच्या मुख्य तीन शाखांत मूलतत्त्वासंबंधीही कसा भेद आहे हे वरील पत्रकावरून दिसून येईल. आदि-ब्राह्मांच्या तत्त्वांत जो खिस्तीधर्माचा अंश आहे त्यापेक्षा साधारण-ब्राह्मांच्या तत्त्वांत तो अधिक आहे आणि नव-विधानांत तर तो सर्वांहून अधिक आहे.

ब्राह्मांचा जो धर्म तो ब्राह्मधर्म, अशी जरी एक सामान्य व्याख्या केली तरी धर्मासंबंधी ब्राह्म पुढाऱ्यांच्या कल्पना अगदीं भिन्न आहेत. कोणी तत्त्वज्ञान किंवा मतविश्वास ह्यापलीकडे व्यवहारतः धर्माचें रूप जाणत नाहींत. ह्या उलट कोणाचें सामाजिक सुधारणांपलीकडे धर्मक्षेत्रच रहात नाहीं. कोणाचा धर्म साप्ताहिक सार्वजनिक उपासनेंतच संपुष्टांत येतो,

धर्मकल्पना क्वचित् कोणी एकांतिक ध्यानधारणेत धर्मानुभव पाहतात.

कोणाला धर्म हा स्थिर, शांत व शाश्वत वाटतो. कोणास तो चढाईचा व आक्रमशील असावा असा वाटतो. कोणी धर्मास लिकालाबाधित मानतात, तर कोणी असे म्हणतात कीं, आमच्या प्रपंचाच्या स्थित्यंतरेप्रमाणें धर्मानें आपले रंग पालटत गेले पाहिजे. दुसरे कोणी म्हणतात कीं, धर्मानें जिवंत रहावयाचें असेल तर आधिभौतिक शास्त्रज्ञांच्या सल्ल्याप्रमाणें आपली प्रकृति ठेवून तनदुरुस्तीबद्दल त्यांचा वेळोवेळीं दाखला मिळविला पाहिजे. शेवटीं रवींद्रनाथ असे म्हणतात कीं,

“पण दुर्दैवाची गोष्ट आहे कीं, आम्हीं धर्माला निष्कारण अत्यंत कठिण व अवजड बनविलें आहे. अपुऱ्या मंत्रतंत्रांनीं, कृत्रिम विधिकर्मांनीं, गहन मतवादांनीं व विचित्र कल्पनांनीं धर्माचें स्वरूप इतके भयंकर करून टाकलें आहे कीं, आपणच निर्माण केलेल्या या गहन व गूढ अंधारांत एकेक अध्यवसायी एकेक नवीन पंथ काढून नव्या संप्रदायाची प्राणप्रतिष्ठा करीत आहे. या भिन्न भिन्न संप्रदायांच्या व मतवाद्यांच्या आघाताने जगांत द्वेष, कलह व अशांति यांचे जे अनर्थ घडत आहेत ते अमर्याद आहेत.”

“असें कां व्हावें ? याचे एकच एक कारण आहे व ते हे कीं, आम्हीं धर्मानुगत न होतां प्रत्येकानें आपआपल्या अभिरुचीप्रमाणे धर्माला स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. धर्माची आम्हांला अत्यंत आवश्यकता आहे यांत संशय नाहीं; पण त्याला स्वतःला अनुरूप बनविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळेच त्याच्या आवश्यकतेलाही विलक्षण कमीपणा आला आहे. धर्म हा देशकालातीत, भेदशून्य, विकारविहीन व निरंजन असल्यामुळेच आम्हांला सर्वकार्त्त त्याची गरज अपरिहार्य आहे व तो अतीत आहे म्हणूनच धुवासारखा निश्चल आहे.”†

द्रिनाथांचे हे विचार इतर ब्राह्मांस मान्य असणें संभवनीय नाही. किंबहुना रवींद्रनाथांनीही हे विचार उपनिषदांचे अर्थ लावतांना मानलेले नाहीत. सर्व ऐतिहासिक धर्मांचा समन्वय होईल, असा देशकालानुसार धर्मशास्त्रांचा अर्थ लावावा असे ब्राह्मांचें साधारण धोरण दिसते. § परंतु हे धोरण रवींद्रनाथांच्या वरील विचारसरणीस मुळींच जुळणारे नाही असें वाटतें. एकंदरीत हिंदूंच्या (किंवा दुसऱ्या कोणत्याही एका धर्माच्या) धार्मिक वाङ्मयाची संगति लावण्याची ब्राह्मांनी काडीची आस्था दाखविली नाही. आपल्या स्वैर वृत्तीस अनुकूल वाटेल तेव्हां श्रुति, स्मृति, पुराणें, तंत्रे यांतील कोणत्याही वचनाचा आधार घ्यावा. आणि त्याच ग्रंथांतील बाकीच्या विरोधी भागाचा विचार न करतांच अन्वये करावा. अशा ह्या आरामखुर्चीवाल्यांच्या धर्मकल्पना आहेत. समन्वय शब्द घडोघडी उच्चारणें सोपे आहे; परंतु धर्मग्रंथांची संगति लावणें हे काम एक श्रीशंकराचार्यांनीच केलें.

ब्राह्मांचें तत्त्वज्ञान प्रेम आणि सेवा ह्या दोन स्वाभाविक मनोवृत्तींवर आधारलेले आहे. सर्व विश्वघटना, व्यवहार आणि धर्म यांच्या बुडाशी ह्याच दोन शाश्वतवृत्ति आहेत असें त्यांस वाटतें. आणि त्यामुळें त्या वृत्तीनें जोडलेले द्वैतही त्यास सत्य, नित्य व स्तुत्य दिसतें. प्रेम आणि सेवा यांचा आरंभ जरी द्वैतांत असला तरी त्याची अखेर ज्या आत्मसमर्पणपूर्वक अद्वैतांत होते ते अद्वैतमात्र ब्राह्मांस मान्य नाही. बरे, व्यवहारतः विचार केला तरी “ प्रेम आणि सेवा ” हा ब्राह्मांचा केवळ वाग्विलासमाप्त आहे.* हें

पण धर्माला धारणा करता येणार नाही. धर्मराज ईश्वर हा धारणातीत आहे. जो धारण करतो तो धर्म नसून संसार आहे. —शान्ति. भाग ५, शान ३६.

§ What is needed is fulfilment and progressive evolution of historical religions into a stage where they may be all one though variously called and severally known of men.

—I. M. 9-1-27.

¶ As for the theology of the Brahmo Samaj, every body knows that it is optimistic mono-theism with the Unitarian, the protestant and the eclectic elements in it propped up by convenient texts from the Upanishads.

—Pessimism p. 43.

* Raja Ram Mohan never truly understood Advaita vada nor

“विश्वचि माझे घर” किंवा “उरलों उपकारापुरता” ह्या संतांच्या वृत्तीत जी निरहंकारता व स्वार्थनिरपेक्षता दिसते त्यांचा ब्राह्मांच्या ठिकाणी सामान्यतः दुष्काळच आहे. ही आम्ही ब्राह्मांची निंदा करित नसून त्यांनी अवमानिलेल्या बैराग्याची महतीच दाखवीत आहोत. तथापि ब्राह्मांच्या आचाराचा हा प्रश्न तसाच सोडून त्यांच्या तत्त्वज्ञानापुरताच विचार केला तर असें दिसतें की, ब्राह्मांचें तत्त्वज्ञान प्रागतिक असल्यामुळें त्यास त्रिकालाबाधित सत्यत्व कधींच यावयाचें नाहीं. यामुळें ते कित्येकांस तुच्छ वाटेल. कितीही योग्यतेच्या कोणत्याही पुरुषाचें कोणतेंही मत म्हणजे अखरचें सत्य तत्त्वज्ञान असे मानतां येत नाहीं, असा ब्राह्मांचा अढळ सिद्धांत आहे. भौतिक शास्त्राच्या प्रत्येक नवीन शोधाने ईश्वराचें स्वरूप त्यांस अधिकाधिक उपलब्ध झाल्यासारखे वाटतें.* आणि ब्रहिदृष्टीचे हे शास्त्रीय शोध कधींच संपणारे नसल्यामुळे ईश्वराचें पुरे ज्ञान जीवास कधींच होणार नाहीं, असा ब्राह्मांचा समज आहे. म्हणजे ‘शितावरून भाताची परीक्षा’ या न्यायाने आत्मज्ञानाने सर्व जाणल्याप्रमाणे होते, या वेदांताच्या सिद्धांताशी ब्राह्ममत विसंगत दिसतें. अगोदर हत्तीचें शोपूट पाहिले, मग कोणी पाय पाहिला, मग कोणाला सोड दिसली, ह्याप्रमाणे त्यांस ईश्वराचे ज्ञान हळुहळू व्यक्त होत जाणार आहे; अर्थात् हत्ती पाहिला असा पूर्ण अनुभव ह्या डोळस ब्राह्मांस कधींच यावयाचा नाहीं असे दिसते. ब्राह्म ईश्वर आणि ब्रह्म यांतील भेद मानीत नाहींत, त्यामुळेच त्यांचे विचार वेदान्तदृष्टीने कोते दिसतात. तसेंच ते विसंगतही दिसतात.†

could he enter into the spirit of the other Schools of Hinduism through the want of Vairagya in his life. —Pessi, 36.

“Brahmoism is not static in as much as the conception of Brahmoism that Maharshi had will not satisfy men coming two or three generations after him. Brahmoism is a living religion based upon the living personal experience of every individual, and as such it can no more be finally and absolutely defined by Maharshi than by the sages and seers of the Upanishads. —Dr. G. S. Obitis, S. P. 26-6-27.

मागें पान ४०२।४१४।४१६.

§ (a) The merging of different personalities in an engulfing

पूर्वीच्या चार अंथांच्या गोष्टीप्रमाणें प्रत्येक ब्राह्म जें ब्रह्माचें वर्णन सांगतो, त्यांत हत्तीची सोड आणि शेंपूट याहून अधिक साम्य दिसत नाहीं.

राजा राममोहन यांचें ब्रह्म निर्गुण निराकार व खरोखरीचें ईश्वराचें रूप अद्वितीय आहे. त्रयीवादाचा त्यांनीं पूर्ण उपहास केला आहे. उत्तर ब्राह्म मतांत जीव, ईश्वर, जगत् किंवा पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा असा कोठें त्रिविध व जीव आणि ईश्वर असा द्विविध भेद मानला आहे. कोणी ब्रह्मास अनेक व्यक्ति आपल्या पोटांत सामावणारा असा विराट् पुरुष मानून त्यांसच एकमेवाद्वितीयम् असें म्हटले आहे. त्यांचे मतें ब्रह्म ही एक सगुण व्यक्ति आहे. तसेंच कोणी ईश्वराचे शुभ कल्याणगुणच मानले तर रवीद्रांनीं ईश्वराच्या तमोगुणाचेंही

impersonal substance the pantheist idea is an abstract conception which explains nothing. The return of the contents of our consciousness exactly as they were before sleep, with their limits and distinctions unimpaired, proves, their retention in tact in the divine consciousness, a consciousness which as it contains persons must itself be personal, though infinitely larger than ours

—*The Romance of daily life by Pt. Sita Nath, I. M. 26-12 26.*

(b) The following expressions of the Brahmas show tendency towards advaita --

- (1) We are one with God.
- (2) A complete effacement of self—the abandonment of the individual will is the precondition of this union.
- (3) 'I' dies unto him to gain its full stature.
- (4) The objective becomes subjective.
- (5) As god consciousness is self consciousness consciousness of self in its highest form, it is too direct and immediate. This is final and ultimate and explains itself. This is mysticism.

(c) आतां रवींद्रनाथ मुद्दाम लक्षांत ठेवण्यास सांगतात कीं:—“पूर्ण-तेच्या विपरीत ती शून्यता होय. पण अपूर्णता ही मात्र पूर्णतेच्या विरुद्ध नव्हे; ती पूर्णतेचाच परम विकास होय.” —शान्ति०, भा. ५, धर्म, प्रा. १११

माहात्म्य वर्णन केलें आहे. केशवचंद्रांनी अशा ईश्वराची अष्टोत्तरशत नामावळी तयार केली आणि साऱ्या ब्राह्मांनी परोपरीने ईश्वराच्या रूपाचें ही वर्णन केलें. रवींद्रनाथांस तर त्याची चाहूल रोज ऐकू आली. हातांत राखडी (रक्षाबंधन) बांधण्याकरितां ईश्वरानें त्यांच्यापुढें आपला हात केला. केशवचंद्रांजवळ ईश्वरानें बोलणें चालणें वगैरे सर्व व्यवहार माणसांप्रमाणें केले. कोणी ब्राह्म ईश्वराच्या मांडीवर निजले, कोणी ईश्वराच्या कडेवर बालभावाने बसले, कोणी त्याच्या पायां पडले, कोणी चालतांना त्याचा हात धरला, कोणी त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून आनंदित झाले, तर कोणास त्याचा चेहरा दिसला नाही म्हणून व्याकुळता आली! अशा रीतीनें नापरूपां-शिवाय ईश्वराचें चिंतन व निजध्यास ब्राह्मांसही शक्य झाला नाही. मग ईश्वराच्या साकार मूर्तीची उपासना करणारे हिंदु हे ब्राह्मांस सात जन्मांच्या वैय्यांप्रमाणे द्रेष्ट्य कां वाटले ते नकळे! थिओडर पार्कर यांची पार्थिव पूजा† सुप्रसिद्ध इमरसनसाहेब व एकेश्वरी चॅनिंग प्रतिमोपासना साहेब यांचे पुतळे,‡ राममोहननाचा मंच, त्यांचीच समाधि, देवेंद्रनाथांचा सतर्पण वृक्ष आणि वेदी, केशवचंद्रांची समाधि, नवविधानाचे निशाण, केशवचंद्रः आणि शिवनाथबाबूः

† I gathered some wild geraniums and blue eyed grass—then my favorite flowers and ever since invested with a strange sense of religious Romance—and with solemn prayers laid them before the Lord, on a great rock sheltered by a tree, as a sign of my devotion and gratitude and self consecration.

—Revealing letter from Theoder Parker published in I M. 18-5-1924.

‡ I know of a learned professor of that section (S. B. Samaj) bending his head before the statue of Emerson in England and touching the feet too. —Gouri Prasad Moozumdar.

§ K.C. Sen in his great antidrink movement typified the burning of the demon of wine by burning the effigy of drink. In the annivarsary days of the Brahmo Samaj, the burning of five lights typifing five distinct focuses of spiritual vision, love, faith, purity, asceticism and conscience, was so typical of the Arti of the olden aryan Rishis. —Ibid p. 219.

°...The anti-symbolic party (S. B. Samaj) with all hu-

यांची अग्नीची उपासना, शिखांचा ग्रंथसाहेब आणि गुरुगौरव इत्यादि अनंत प्रकार एकेश्वर्यांसही साकाराची उपासना अपरिहार्य होते असेंच सिद्ध करीत आहेत. §

आतां मायावादाचा विचार पाहूं. राममोहन हे मायावादी होते हें स्पष्टच आहे. केशवचंद्रांच्या योगांत जग मिथ्याभूतच ठरते. साधारण-ब्राह्मही इंद्रियविज्ञानास भ्रामकच म्हणतात. “अघटितघटना मायावाद पटीयसी” अशी ईश्वराची शक्ति त्यांस मान्य आहे. त्याच-प्रमाणे जीवांचे अज्ञान हेही त्यांस अनुभवसिद्धच आहे. पण हें अज्ञान आले कोठून हे त्यांस सांगतां येत नाहीं. विश्व हे ईश्वराचें एक लीलानैवल्य आहे असे म्हणणे त्यांस मूर्खपणाचे वाटते. पण अपूर्णातून

mours of performing a symbolic ceremony in their quarters in the form of an oblation, made up a large pile of fire blazed with burning incense in the name of a regular यज्ञ under the leadings and the guidance of Pandit Shivnath Shastri what so doubly enhanced the beauty of the thing, that the organisers came to join in a body and went on circling the fire with all traditions of reverence to a god or diety.

—Gouri Prasad Muzoomdar's K. C. Sen. p. 226.

§ From forms to spirit is the message of the New Dispensation A stone can be transformed into a book of surmons if taken in a proper spirit. Is not the word God a translation of the thing which once meant “An Idol”. Are not the names as Durga, Siva, Jagannath, Bishvanath and the like replete with the spirits higher and deeper. They are all significant of things spiritual which one in the depth of devotion, can conceive of... Keshub saw thirtythree crores in One and One in thirty three crores... Flowers are flowers but the essence thereof is no flower at all. That Royal road to spirits—the wonderful translation of forms into spirits, Keshub Chandra Sen saw in the New Dispensation of God.

—Gouri Prasad Muzoomdar. W. N. D 14-5-25.

ह्या कट्ट्या ब्राह्म लेखकांहून मूर्तिपूजक तरी वेगळे काय म्हणतात ?

मार्गे पान १९२।३८७।३८८।३९४।५७५।५७६ पहा.

पूर्णकडे, हा तरी त्यांचा सिद्धान्त काय ? अपूर्ण आले कोठून आणि मूळचेंच जर पूर्ण नसेल तर नवीन पूर्ण तरी येणार कुठून ? रवींद्रनाथ तर म्हणतात की, अपूर्ण हा पूर्णाचा परमविकास होय. ह्या कर्वाच्या काव्याचा अन्वयार्थ लावणें म्हणजे मायाच कबूल करणें आहे. दुसरें काय ? प्रागतिक ब्राह्म एक निर्गुण निर्विकार असें पूर्णब्रह्म ईश्वराहून भिन्न न मानतां गाणे आणि गाणारा; कल्पना आणि कल्पक इतपतच जगाचें व ब्रह्माचें अस्तित्व मानतात. गाण्यामुळेच गाणारा म्हटला जातो हें जरी खरें आहे, तरी नित्य गात असणें अशीच कांहीं गाणाराची व्याख्या करावयास नको. गाणे किंवा कल्पना ह्यांचें अधिष्ठान ह्या दोन्ही क्रियांहून अतीत असेही तत्त्व असूं शकेल, हें ब्राह्मांस पटत नाहीं. त्यांच्यावरील मायेचा मोह अनावर आहे. गाण्याचा आनंद आणि कल्पनेचें सौंदर्य तें किती ? पण देवळाच्या कळसाकडे पाहूनच ते थांबतात. कारण “ बडवे मज मारिती ” अशा प्रकारची तितिक्षा धारण करणें, त्यांस नकोसे वाटतें. ब्राह्ममताप्रमाणें विज्ञानाचें सारे गांठोडें परमात्म्याच्या स्वाधीन करून सुपुर्तीत प्राज्ञ जो आनंद भोगतो त्यास त्या-वेळीं एका अज्ञानाशिवाय कोणती उपाधि असते ? प्रेम आणि सेवा ह्या ब्राह्मांच्या दोन दिव्य तत्त्वांस तरी तेथे वाव असतो काय ? तात्पर्य, प्रापंचिकांस ह्या काल्पनिक जगाचें कितीही महत्त्व असले तरी ह्या साऱ्या मायेच्या बाजारांतीलच वस्तु आहेत ही गोष्ट खऱ्या विवेकवैराग्यावांचून कळणें कठिण. बुद्धिवादाच्या चौकटींत भडक रंगांत रंगविलेला ‘जगदिदं ब्रह्म’ हा आधुनिक विद्वानांचा आदर्श, विषयासक्तीच्या खिडकीच्या चौकटींतून दिसणाऱ्या पण्यांगनेच्या मुखमंडनाप्रमाणें पाथःस्थास व्यामोह उत्पन्न करील यांत शंका नाहीं. मायेची संभावना विरक्त सत्पुरुषांनीं अशा कठोर शब्दांनींच केली आहे. दारेषणा काय व लोकेषणा काय, दोन्हीही मुमुक्षूस बाधकच आहेत. जगावरील प्रीति सुटेल तेव्हांच ती ईश्वरावर जडेल. देशोद्धाराचा व लोकसेवेचा अभिनिवेश हा ईशप्रेमावांचून स्वतंत्र दृष्टीनें बाधकच आहे. ईश्वर जोडल्यावर मग जग जोडल्यास घोर नाहीं; पण तत्पूर्वीं जग हा एक प्रतिबंध आहे. ही विचारसरणी ब्राह्मांस बिलकुल मान्य नाहीं. त्यांचा सहज-योग म्हणजे एक प्ररोक्षवाद आहे. त्यांत नामरूपादि उपार्धांच्या व विषय-विषयी भावाचा बाध होत नाहीं.

जीवात्म्याबद्दल राममोहन यांची कल्पना शंकरमतानुयायींच होती, देवेंद्रनाथ पूर्ण द्वैती होते. केशवचंद्र, रवींद्रनाथ हेही जीव-ब्रह्मैक्यास सरित्सागराची जी उपमा देतात ती अद्वैतपरच मानणें सयुक्तिक दिसतें. इतरही कांहीं ब्राह्मांचे अद्वैतपर उद्गार ठिकठिकाणीं आढळतात. ज्यांत

द्वैत शेष राहात नाहीं अशी निर्विकल्पस्थिति साधारण-
जीवात्मा ब्राह्मांस सर्वासच नाकबूल आहे असे नाहीं. पण अशा

अनुभवानंतरची ज्ञानोत्तर जी द्वैतांत अद्वैत पाहण्याची स्थिति तिचें ते विशेष माहात्म्य वर्णन करतात. आम्हांस मात्र हें त्यांचें केवळ शब्द-पांडित्यच दिसतें. अद्वैत अनुभवणें, पाहणें आणि अद्वैत मानणे यांत महदंतर आहे. अर्जुनाला भगवतांनीं दर्शन दिल्यानंतरचें-बुद्धियोग दिल्यानंतरचें-युद्ध वेगळे व तत्पूर्वींचे दृष्टिभेदामुळे वेगळे. एकमेवाद्वितीयम् असे ब्रह्म जाणलें नाहीं, नव्हे अनुभवलें नाहीं; तोपर्यंत हे द्वैतांत अद्वैत काय पाहणार ? ज्यांचें तत्त्व-ज्ञान प्रागतिक आहे त्यांची ब्रह्मनिष्ठा काय दर्जाची असणार ? शिवाय योग-वासिष्ठांतील चुडालाख्यानांत, दत्तभार्गवसंवादांत, अष्टावक्रगीतेंत अथवा भगवद्गीतेतही जीवमुक्तांच्या सहजावस्थेचे जे वर्णन आहे, त्यापुढें ब्राह्मांचा प्रपंचपरमार्थ ह्या द्वैताच्या समन्वयाचा खेळ म्हणजे बाहुलाबाहुलींच्या लग्ना-प्रमाणें फोलच वाटतो. एक सहजयोग अपरोक्षानुभूतीनंतरचा आहे व दुसरा परोक्ष ज्ञानानें मानलेला आहे. जीवात्म्याच्या जन्मपरंपरेबद्दल तर ब्राह्ममतांत साराच अनिश्रित प्रकार आहे.†

आता गुरुवादाबद्दल थोडा विचार करूं वास्तविक विचार करतां आधुनिक ख्रिस्ती जगांतील जीजस खाइस्टची पदच्युति हीच ब्राह्मदृष्टीनें हिंदुधर्मातील सद्गुरूंच्या बडतर्फाला कारण झाली गुरुवाद असें दिसते. ख्रिस्ती लोकांची मध्यस्थाची कल्पना आणि हिंदूंचा गुरुवाद यांत महदंतर आहे. मोक्ष हा ज्ञानानेंच होतो, असा वेदांतसिद्धान्त आहे; परंतु तें ज्ञान ब्राह्म समजतात त्याप्रमाणें सर्वास सहजसाध्य असें सामान्य व्यावहारिक ज्ञान नव्हे. तें ज्ञान अत्यंत कष्टसाध्य आहे. किंबहुना सद्गुरूंचाच तें बहुतेक असाध्यच आहे, असा हिंदु साधकांचा अनुभव असून शास्त्र-

विचारही तसाच आहे. सद्गुरु हे देहधारी दिसले तरी त्यांचें स्तवन 'द्वंद्वा-
सीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादि लक्ष्यं । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधी साक्षि-
भूतम् । भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि।' याप्रमाणें त्यांच्या
देहास अनुलक्षून कधीच नसतें. त्यांच्या मुखानें ईश्वरच ज्ञानदाता होतो.
ही ज्ञानदानाची अद्वितीय शक्ति श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ गुरूंच्या ठिकाणीं असूं
शकते, हें ब्राह्मांसही नाकबूल करतां येण्यासारखे नाही.† तसेंच विभूति-

†(a) We do not believe in the mediatorship of the Guru but we do believe that if a man be truly inspired with love for us and for our welfare he cannot fail to help us spiritually. It is only by identifying our own faith with the larger life that we obtain any real power over others. There are people who habitually shape the opinions and inspire the conduct of their associates. It is because they incarnate the general consciousness of the company to which they belong.

—*Braja Sundar Ray, I. M. 31-10-1926.*

(b) We often hear men praise somebody whom they love as if he were a god. There is something in this godlike person which fully conquers the mind of his admirer. This kind of faith in man is ridiculed by some people who ridicule it as a mere "sentiment;" but it has more meaning and importance than this ridicule implies.

If we cannot realise God as a formless all pervading Divine spirit, we can at least see Him manifested in the noble hearts and deeds of men. We say that God resides in the heart of man, but how many have realised Him in their own hearts or in those whom they love and admire? If it is true that God loves the noble-hearted, we must love what God loves. It is the only way of loving and realising God.

When there is liking for something or somebody, admiration gradually takes its place. Out of admiration grows love and out of love self-sacrifice, which is the noblest and the best virtue man ever possesses. With it man rises highest in the spiritual atmosphere of eternal bliss and quite forgets

पूजा (Hero worship) ब्राह्म तोंडानें मानीत नसले, तरी त्यांच्या आचरणांत ती पदोपदीं दिसून येते. आदि-ब्राह्मांचे रवींद्रनाथ हे तर शांतिनिकेतन आश्रमांचे प्रसिद्ध गुरुदेव आहेत. सर्व आश्रमवासी लोक गुरुप्रमाणें त्यांच्या पायांवर डोकें ठेवून त्यांस वंदन करतात. त्यांस गुरुदेवच म्हणतात. केशवचंद्रांचे अनुयायांनीं त्यांचे पाय धुणे व बायकोच्या केशांनीं ते पुसणें येथपर्यंत त्यांची “ गुरुपूजा ” नेली होती. सर्व ब्राह्मसाधक त्यांस जीज्ञसप्रमाणे मध्यस्थही मानीत. केशवचंद्रांनीं स्वताची पूजा करून घेतली. त्याप्रमाणें त्यांनीं श्रीरामकृष्ण परमहंसांचीही सत्पुरुष म्हणून आपण स्वहस्ते पूजा केली. केशवचंद्रांच्या मुली व नातींनीं नवविधानातर्फे महात्मा गांधींची गंधपुष्पांनीं जाहीर पूजा नुकतीच केल्याचें त्यांच्याच वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे. साधारण ब्राह्म शिवनाथ बाबू यांच्याही त्यांचे सांप्रदायिक बंधु पायां पडत. इतकेच नव्हे तर पाश्चात्य एकेश्वरी पाहुण्यांची साधारण-ब्राह्म गंधपुष्पांनीं पूजाही करीत ! असे ब्राह्मग्रंथांतूनच लिहिलें आहे. तेव्हां मूर्तिपूजा आणि गुरुपूजा यांबद्दल ब्राह्मांचे आकांडतांडव व्यर्थ आहे असे म्हणणें भाग पडते.*

his lower self. This condition of the mind is the proper ground to sow the seeds of the spirit in, where the lower thoughts are sublimated and higher ones realised. It is thus and thus alone that God reveals His sublime and loving self to us.

° (a) One man went so far as to wash the feet of Mr. Sen with his own hands and to wipe them with the long hairs of his wife. —*History of the Br. Samaj* p. 230.

(b) It is said on the authority of Vijaya Krishna that Keshav took the Master (Shri Ramkrishna) to his meditation room and there worshipped his feet with flowers.

—*Life of Shri Ramkrishna* p. 364.

(c) I have seen antisymbolists.....wear Gairic.....and place vaseful of flowers in their place of worship.

(d) I know of Pandit Shiv Nath Shastri also, who while

आतां ब्राह्मांच्या उपासनेबद्दल थोडा खुलासा करूं. ब्राह्मांची इल्लींची उपासनापद्धति सर्व ब्राह्मांस मान्य नाही ! आमची लहान मुले निराकाराची उपासना सहज करतात असें पंडित सीतानाथ उपासना म्हणोत; पण इतर ब्राह्मांचा अनुभव तसा नाही.* इतकेंच काय, पण पंडितांच्या म्हणण्यांतही मेल नाही.† ब्राह्मांची आराधना योग्य रीतीनें करण्यास लायक असे एकटे दुकटे आचार्यही

visiting the homes of the Brahmo families, the Brahmo ladies and gentlemen many times came to fall at his feet and give him every respect he deserved.

(e) Rev. Flecher William of the Unitarian association, London (was garlanded at Bankipur, Brahma Samaj) and when receiving on his forehead the customary sandalwood paste (from a Brahmica girl) the venerable father bent his head and honoured that synallagmatic reception of.....the entire sisterly gathering. —Gouriprasad Mozumdar.

(f) Ah ! to that party (Kurta-Bhaja meaning hero worship) men like Pandit Shivrath Shastri, Mr Umesh Chandra Dutta, Mr.Kali Nath Dutta came to join under the leadership of the late Nabin Chandra Munshi. —Ibid 178-179.

(g) They (the followers) professed uncommon reverence for him (Sen). They prostrated and abased themselves before him most utterly ; they began to talk of him in extravagant phraseology such as lord, master and saviour.

—P. C. Muzoomdar.

* What I mean to point out is that services in our Mandirs, as conducted at present, are useless, if not injurious, to those who have not had a preliminary spiritual training ...They (the boys and girls) get used to words and phrases without realising the things signified by them and they come to regard them afterwards as of no significance at all. They thus became indifferent and apathetic and avoid places of worship (At Dacca). There was a general consensus of opinion that our present services were not suitable for the general public, and they should be adapted to the age, experience and culture of the audience. —Dr. P. K. Ray, *Spiritual Education* p. 10.

† In many cases the current Brahma form of worship as it finds expression in our congregational and other more

त्यांना मिळत नाहीत.* आणि इतक्या तात्त्विक उपासनेत रंगण्यासारखे श्रोतेही त्यांच्या उपासनेस येत नाहीत. यामुळे ब्राह्मांच्या जाड्या तात्त्विक शब्दांचा श्रोत्यावक्त्यांकडून केवळ दुरुपयोग व अवशा मात्र होते, असा ब्राह्मांचाच अनुभव आहे. सामाजिक उपासनानाट्यांतील ध्यानाचा प्रवेश तर कित्येक ब्राह्मांस अत्यंत अप्रयोजकच वाटतो. तसाच काहींसा प्रकार त्यांच्या आराधनेचा असतो.‡ पंडित सतिनानाथ म्हणतात की, 'आमची आराधना-म्हणजे केवळ परंपरा नव्हे, तो साक्षात् समाधीचा अनुभव आहे'.§ पंडितजींचा अनुभव म्हणजे काय तें तेच जाणोत. पण सामुदायिक आराधना म्हणजे समाधि हा आम्हांस मिथ्यार्थवादच वाटतो. ब्राह्मांच्या उपासनेस त्यांचे सांप्रदायी फारसे कोणी हजरही रहात नाहीत, हें पूर्वी सांगितलेच आहे.

मागे पान २३३, ३८७, ३८८, ६२२, ६२३, ६२४ पहा.

or less public services is a series of thoughts and expressions of thoughts characterised by no effort to directly realise the object of worship and often without any emotional fervour. Even the thought the notion of God and his relation to us and the world which runs through these exercises is often found to be most shallow and defective, showing no great intellectual activity in the worshipper. Such worship cannot be called Yoga. —*Pt. Sita Nath I. M. 7-8-26.*

* The Calcutta congregation has ceased to be an example to other congregations in the metropolis and elsewhere.....It is simply because we cannot get a suitable person to hold this most important office (minister) that we have had practically to abolish it, and get back to the old deplorable state of things.....I have visited many Brahma Samajas in the mofusil. The state of things in them is worse.

—*Dr. P. K. Ray, President Brahma Samaj Spiritual Education p. 6.*

§ There is an idea prevailing among some people who come to join our congregational worship that the aradhana portion of the service is unsuitable to the promiscuous audience and therefore it should be very short if it cannot be altogether dispensed with. —*I. M.*

§ Our aradhana is no more parampara inferential but based on samadhi the vision of God. —*Pt. Sita Nath I. N. 15-5-27.*

ब्राह्म हे प्रपंचाचेच उपासक खरे. त्यांचा देवधर्म त्यांच्या प्रापंचिक सोयीप्रमाणे ठरावयाचा असतो. त्यांच्या प्रापंचिक विलासांतील देवधर्म हा फार तर एक अलंकार आहे. ती एक विलायती धर्तीची शिष्टाचार पद्धत आहे. सुख आणि तेंही प्रापंचिक सुख हाच त्यांचा देव, आणि सौंदर्य हीच त्यांची देवता, आणि ह्या दोन्ही देवतांची आराधना हेंच त्यांचें निःश्रेयस होय.*

अवतारवादाबद्दलही ब्राह्मांचे निश्चित असे कांहींच एकमत नाही. नव-विधान पंथ तर अवतारवाद कबूलच करतो. केशवचंद्र अवतारवाद हेच त्यांचे अवतारीपुरुष होत[§] आणि साधारण-ब्राह्मांचे-ही या बाबतीत असावे तसे स्पष्ट एकमत नाही. त्याच-प्रमाणे श्रीरामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणोक्त चरित्रांबद्दल नवविधान,

* We have been often asked what is the nature of the Deity that we worship and for some reason or other we have not been able to give a satisfactory answer.

The charge of worldliness is brought against the Prarthana and Brahma Samajes and we cannot say that it is wholly unjust.....Now we are simply hiding our own worldliness under the cloak of a positive view of life. It means that we are making our religion conform to our standard of what our life is, instead of what it should be, and are no better than idol worshippers. That is why we find it so extraordinarily difficult to answer the question what we worship.

—Dr. G. Y. Chitnis, S. P. 27-3-1927.

मागे पान ४१५।४१५ पाहा.

§ (a) Keshav once told him (Bijay Krishna) that he was himself a partial incarnation of Christ and Gouranga and advised Bijay Krishna to declare himself as Advaita.

—Gospel of Ramkrishna Vol. II p 244.

(b) They call the anniversary of his death (Keshub's) the day of the "Master's Ascension." A recent book calls him "God man Keshub" and "Lord" and "Master." And the room in which he died, is kept precisely as it was then, is entered reverentially, as if it were a shrine.

—Farquhar, p. 69.

आदि-ब्राह्म आणि साधारण-ब्राह्म यांचें म्हणणें भिन्न असून त्यांत कांहीं कट्टे स्तावक, कांहीं कट्टे निंदक तर कांहीं उदासीन दिसतात.*

(c) *Keshub's Greatmens' Theory* :—God of love takes possession of the immaculate spirits in different ages and societies to make some aspect or other, of his complex personality manifest in human character with all its creative energy to lift up humanity and to create a higher order of things.

—*I. M. 3-1-26.*

“(a) Practical solutions of life problems have been offered in the pages of these voluminous records. No scriptures, no message or messenger can hope to make an enduring impression on the life of a people till these have woven themselves into the consciousness of the masses and the women-folk into the very matrix of our domestic and social life. And that is what the Ramayan and the Mahabharat have done in Hindusthan. Rama, Sita, Lakshman, Hanuman, Krishna, Arjun, Bhishma, Sati Savitri and other characters have become the property of the people. They have become the bones and flesh as it were of all India, so that even upto the present time the festivals of Hinduism and all the round of rituals from birth to death commemorate the spirits of these heroes of Hindusthan...Figures of ideal kings, queens, citizens, warriors, masters, fathers, mothers, sons, brothers, sisters, friends, followers, servants all live and relive in our modern world through the grace of these masterpieces—these epics of ancient India. They form the nexus of relationship linking up the past with the present.”

—*W. N. D. 12-2-25.*

(b) The incarnation of the spirit is therefore the very first truth of all practical religions.

—*W. N. D.*

(c) To me the story of Shri Ram is one of the most thrilling documents in human history.

—*T. L. Waswan W. N. D. 16-4-25.*

(d) It (Mahabharat) is full of astounding things told about nature

प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांवर बोलतांना आजचे ब्राह्म प्रवृत्तिपरच अधळ-
पधळ बोलतात. ते एकांतवासाचे विरोधी आहेत. त्यांतही ते साधकांची
व्यर्थ दिशाभूल करीत आहेत.† राजा राममोहन हे
प्रवृत्ति आणि एकांतवासाचे फार भोक्ते होते. देवेद्रनाथ आणि रवींद्र-
निवृत्ति नाथ‡ हे तर एकांतप्रियच पुरुष होत. केशवचंद्रांचे
साधनकानन एकांतवासाचेंच महत्त्व दाखविते.§ ब्राह्मांचे
पाश्चात्य गुरु थिओडोर पार्कर हेही एकांताचें महत्त्व फार आहे हें कबूल
करतात.† तात्पर्य, साधकाच्या प्राथमिक स्थितींत त्याला एकांताचे महत्त्व
फार असतें ही गोष्ट स्वानुभवानें सिद्ध असतां कित्येक ब्राह्मलेखक भाजी-
मार्किटांत आणि कचेरींत, गळोगल्लीं आणि घरोघरी ईश्वराचे सान्निध्य

and man, that those whom even a modicum of liberal education has given an idea of the reign of law in the physical and moral world and of the nature of real history, can at once see that it is little better than a book of fables intended for the entertainment and instructions (not always of a healthy nature) of the ignorant masses.

— *Pt. Sitanath's Krishna and Puranas* p. 19,

(c) Does it not strike you with reference to those Pujas of Durga, that the whole of the Ramayan had been edited by a Shakta worshipper to advertise, for the sake of his own propagandist work, his particular form of worship ?

— *The decline and fall of the Hindus* p. 24.

‡ The men of the present age are burying themselves in this busy world with the cry of work is worship, little knowing what silence meant for the soul. — *I. M.* 2-3-27.

† (a) मार्गे पान ३०४ पहा.

(b) प्रवृत्तीचें फाजील स्तोम माजवून प्रवृत्ति हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता असें मानावयास भारत तयार नार्ही.

— रवींद्रनाथ.

§ मार्गे पान ३८० पहा.

† I had always my favorite places for prayer where alone I might commune with my own heart and be still..... when I went to a new place I stole aside from the rest to find an unseen place wherein to orient myself before my God.

— *Letter of Theodore Parker, I. M.* 25-5-24.

प्रत्ययाला येतें असे पाह्हाळिक वर्णन करतात.† तें अत्यंत दिशाभूल करणारें असतें असें आम्हांस वाटतें.§ बायकोच्या आलिंगनांत व मुलाच्या चुंबनांत ईश्वर भेटतो म्हणणें म्हणजे सामान्य बुद्धीचाही उपमर्द करण्यासारखें आहे.* ब्राह्मांच्या लेखांत असे अर्थवाद आणि अर्थशून्य पाह्हाळ, अतिशयोक्ति आणि

† Viewed rightly not only the joyous festivals of human society, but all things in the world and all experiences of life are co-operating in making men religious. Nature is waiting at the door like a fair maiden to tempt man into the temple of the Beautiful.....For one who realises the meaning of life and the vision of the Supreme, the act of seeing, hearing, tasting, and touching physical objects in our daily life are not mere sensations but spiritual experiences—so that for him living coincides with worshipping, enjoyment is identical with prayer, and the whole life is permeated by Divine Grace. —*Religion and Modern India*. pp. 227, 229,

§ (a) आम्हीं विशेषस्थानीं विशिष्ट भाषाविन्यासाने ज्या मादक भाषावेगाचा अनुभव घेतो तेंच अध्यात्मिक साफल्य असें चुकीनें समजतों पण तें एक प्रकारें संमोहन आहे असें समजावें. —स्वीदनाथ, शान्ति०, भाग ९, धर्म.

(b) We have our missions and our missioneries, we arrange public lectures, we celebrate anniversaries of our great men; we have our periodicals and pamphlets, yet after all we seem to be where we are; progress is hardly visible. The one thing needful has been neglected, the practice of the presence of God.

—*W. N. D.* 4-10-23. See also *W. N. D.* 28-5-25.

* He experiences the loving touch of the Divine Spirit in the tender and affectionate embrace of his dear wife and friends, and in the sweet kisses of his beloved children.

—*Religion and Modern India* p 163

क्लिष्टता, विसंगतिः^१ ढोंग आणि धंदेवाईकपणा^२ यांचे मासले ठिकठिकाणीं पहा-

(a) “अशा प्रकारें संसार, संसारसौख्य, कर्म व जीवन ह्यांना ब्रह्मप्राप्तीशीं संलग्न करणें हेच समाजरचनेचें व जीवननिर्वाहाचे आद्य रहस्य आहे. भारतवर्षानें समाजाला अशाप्रकारें बद्ध करूनच मानवी आत्म्याच्या मुक्ततेचा प्रयत्न केला आहे. त्यानें शरीराला अपवित्र समजून त्याचे कधीही खंडन केलें नाहीं, समाजाला निंद्य समजून त्याने त्याचा कधीं उपमर्द केला नाहीं, जीवन हे अनित्य समजून त्याने त्याची कधीं अवज्ञा केली नाहीं, तर सर्वांलाच त्यानें ब्रह्ममय लेखलें आहे.”

(b) “विषयांत निमग्न राहूनही ज्ञानद्वारा ज्याप्रमाणें संयमन करतां येतें, तसें विषयसेवनाचे अभावीं होणार नाहीं. विषयनियुक्त असल्यावांचून ज्ञानालाही पूर्णता नाहीं; आणि ज्ञानाने जो संयम होत नाहीं, तो पूर्ण संयमही पण नव्हे. तें निव्वळ ढोंग व पोळळ अभ्यास आहे.”

(c) शंकर ही त्यागाची व अन्नपूर्णा ही भोगाची मूर्ति आहे. उभयतांची एकतानता होईल तेव्हांच संपूर्णतेचा आनंद प्रगट होईल.

(d) “जे केवळ ब्रह्मविद्येतच गद्दून गेले आहेत, ते त्या अविवेक्या (अंधतमा)पेक्षांही मोठ्या अंधकारांत प्रवेश करतात.”

हेच रवींद्रनाथ पुन्हा असेही म्हणतातः—

(e) “यासाठींच त्याग, दान, तपस्या आणि दुःख या साधनांनींच आम्ही गंभीरपणें आत्मलाभ करूं शकतो. सुख, आराम आणि विलास यांचा त्यासंबंधीं कांहीं उपयोग होत नाहीं. दुःखाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें आत्मशक्तीचा आपल्यास परिचय होऊं शकत नाहीं.”

(f) “सारांश, मातृस्नेहाचें मूल्य दुःखांत, पातिव्रत्याचे मूल्य दुःखांत, वीर्याचें मूल्य दुःखांत, इतकेंच नव्हे तर पुण्याचें मूल्यही दुःखांतच आहे.”

(g) “दुःख, विपत्ति, मृत्यु आणि भीति हीं तुझ्यापासून दूर ठेवून तुला जाणतां येईल काय ? नाहीं ! तसें घडणें शक्य नाहीं. — तुझा मार्ग हा निःसंशय आरामाचा नसून दुःखाचा आहे.”

§ Omniscient God, known to Thee are the peculiar disadvantages and trials to which preachers are subject. They must always preach high truths, they are bound to do so. Even if they feel not what they

वयास मिळतात. रवींद्रनाथ बोल्डनचालून कविच, * केशवचंद्रांसाठी रूपक, अतिशयोक्ति इत्यादि अलंकारांची भारी हौस असल्याचें तेच कबूल करतात.† धर्माधारख्या गंभीर विषयावर लिहितांना ब्राह्म पुढाऱ्यांनी शब्दांचा उपयोग याहून अधिक कसोशीनेच व विचारपूर्वक केलेला बरा, असें आम्हांस तरी वाटतें. कारण यांचे उद्गार हेंच पुढें त्याच्या अनुयायांचें धर्मशास्त्र बनतें.

असो. ह्याप्रमाणें धर्मासंबंधी विचार झाला. आतां सामाजिक सुधारणां-संबंधी ब्राह्मांची कितपत एकवाक्यता आहे तें पाहूं.† वर्णाश्रमधर्मासंबंधी

say, they must still go about preaching. In whatever mood of mind they may be, whether favourable or unfavourable, they must fulfil their profession. If they are dejected and dispirited they must talk of faith and hope. If they have become impure, they must preach unto others purity, if there is disunion among themselves they must advise others to cultivate love and fellowship. Thus O Lord, their lips may become false and their hearts hypocritical.

—Prayer of Keshav Chandra Sen. 17 December, 1878.

* (a) “आमच्या दुःख-जीवनांत तूं आपल्या ग्रहसूर्यनक्षत्रस्वचित महा-सिंहासनापासून आपली लीला पूर्ण करीत आहेस ! हे राजा, तूं आमच्या दुःखांचा राजा आहेस.”

(b) “अपूर्णतेचा गौरव म्हणजेच दुःख, हीच अपूर्णतेची संपद व दुःख हेंच त्याचें भांडार होय. ++ ह्या दुःखाच्या ऐश्वर्यांत अपूर्ण जीव पूर्ण स्वरूपाशीं आपल्या अहंकाराचा संबंध स्थापन करतो व त्याबद्दल त्याला कांहींही वाटत नाही.”

(c) “या कृत्रिम व कोलाहलमय अवडंबरांतून तूं आम्हांला त्या पवित्र दृश्याकडे घेऊन जा बरे ! कोठे तर ज्या धूलिशय्येत नम्र देहानें तुझे साधक वसले आहेत, जेथें तुझे सर्वत्यागी सेवक निष्ठुर कर्तव्याच्या खडतर मार्गा-कडे धांवत सुटले आहेत व ज्या ठिकाणीं तुझे वर-पुत्र-गण दारिद्र्यानें निष्पिष्ट व विषयाकडून परित्यक्त झाले आहेत. हाय, हाय ! देवा ! त्या ठिकाणीं कोठली दीपच्छटा... व कोठलें मणिमाल्य; पण त्या ठिकाणींच तेज व त्याच ठिकाणीं तूं आहेस.” —रवींद्रनाथ, शान्तिनिकेतनमाला, मराठी भाग ५.

‡ मागें पान ४०८ पहा.

† मागें पान २७७।२८०।२८१।३७९।४२६।४७६ पहा.

विचार करतां राजा राममोहन यांनीं आपली ब्राह्मण जात संभाळण्याकरितां शेवटपर्यंत काळजी घेतली. त्यांच्या राजवटींत ब्राह्म-
सामाजिक समाजांत वेदाध्ययनाचा व आचार्यपदाचा अधिकार फक्त
सुधारणा ब्राह्मणांसच असे. ते विलायतेस गेले तेव्हां त्यांच्याबरोबर
ब्राह्मण स्वयंपाकी वगैरे होते. जातिदर्शक यज्ञोपवीत त्यांच्या
ज्यांत अखेरपर्यंत होतेच. आणि त्यांचें और्ध्वदेहिकही परदेशीं शक्य तितकें
स्त्रोक्तच झालें. देवेद्रनाथ * व केशवचंद्र हे दोघेही जातीने कुलीन
हणांपैकीं नव्हते. तरी चातुर्वर्ण्य मोडावें, असें दोघांचेही मत नव्हते.
वीद्रनाथांसही वर्णाश्रमधर्माचें † महत्त्व मान्य आहे.

आजच्या अनंत पोट जाति ह्या दशोन्नतीस विघातक आहेत इतकेंच
त्यांचे म्हणणें आहे. साधारण-ब्राह्म मात्र वर्णाश्रमधर्माचे पूर्ण विरोधि
आहेत. पण त्यांचें आचरण त्यांच्या विचारांशीं बरेच विसंगत दिसतें.
केशवचंद्रांनीं अब्राह्मांशीं सोयरीक जोडली याबद्दल साधारण-ब्राह्मांनीं
त्यांच्याविषुद्ध मोठाच गिह्या केला. साधारण ब्राह्मांच्या अनुष्ठानपद्धतींत
“ आमची मंडळी ” (Community) “ आमची मंडळी ” असा
पदोपदीं ब्राह्मजातीचा अभिमानपुरःसर उल्लेख आढळतो. सोयरेसंबंध व
घरोघरा जोडतांना कुलशीलाची जी चिकित्सा करण्याबद्दल पंडितांनीं सांगितलें
आहे त्यांतही हीच भेद-बुद्धि दिसून येते. इतकेंच काय, पण त्यांच्यांत स्वतांच्या
अभिमानाबरोबर इतरांबद्दल द्वेष आणि तुच्छताही दिसते. तात्पर्य, समान-

* Debendra Nath believed that however evil caste might be, members of the Samaj ought not to be compelled in the circumstances of these days, to give it up. He was opposed to marriages between people of different castes ; and he could not endure the thought of widow re-marriage.

† दिवसाची ज्याप्रमाणें पूर्वाह्न, मध्याह्न, अपराह्न व सायान्ह अशी
चार प्रकारें स्वाभाविक वांटणी झाली आहे, त्याचप्रमाणें भारतवर्षांनें मानवी
जीवनाची चार आश्रमांत विभागणी केली आहे. ती स्वभावानुसारच केली
आहे. + प्रथम शिक्षण, नंतर संसार, पुढे संसारमुक्ततेची साधना व अखेर
मुक्ति.

— शान्तिनिकेतनमाला, भाग ५, पृष्ठ १५६.

धर्मी माणसांनींच परस्परांशीं रोटीबेटीव्यवहार ठेवावा हें तत्त्व साधारण-ब्राह्मांसही जर मान्य आहे, नव्हे आवश्यक वाटतें, तर हे समान धर्म जन्मस्थ जातीवरूनच ठरविणें सोयीचें व सुरक्षित आहे, हे आम्हांस तरी अगदीं उघड दिसतें.

जाति गुणकर्मावर ठरवाव्या असे कित्येक म्हणतात. रवींद्रनाथांसही जातिबंधन लवचिक असावें असें वाटतें. वर्णांतराची व्यवस्था पूर्वीच्या स्मृति-कारांनींही लाविली असेल. पण आजच्या स्थितीत ती गोष्ट अशक्यप्रायच आहे. विश्वामित्राचे उदाहरण वर्णांतराचा पुरस्कार करणारे नसून विरोधीच आहे. वर्णांतरप्राप्तीसाठीं त्यास केवढे दिव्य तप करावें

जातिभेद

लागले व त्यासाठीं समाजांत केवढी अशांति उत्पन्न झाली, हे लक्षांत घेतले म्हणजे गुणकर्मावरून जाति ठरविणें नुसते कठीणच नव्हे, तर अत्यंत बखेडे व भांडणे माजविणारें होईल व त्यामुळे समाजाचे स्थैर्य विघट्टन कायद्याचे व व्यवहाराचे निरनिराळे असख्य गुंतागुंतीचे प्रश्न उत्पन्न होतील हे उघड दिसत. साधारण-ब्राह्मांसही गुणकर्मावरून जाति ठरविणें शक्य वाटत नाही; तरी ब्राह्म व अब्राह्म अशा दोन तरी जाति ठेवाव्या असा त्यांचा विचार दिसतो. आम्ही प्रारंभी महाराष्ट्र ब्राह्म व बंगाली ब्राह्म यांची जी तुलना केली आहे, ती महाराष्ट्र ब्राह्मांस कदाचित् रुचणार नाही, असे आम्हांस त्या वेळींच वाटलें. ते म्हणतील की, देवेद्रनाथ कितीही थोर असोत, पण डॉ० भांडारकर हे आम्हांस त्यांच्याहूनही थोर आहेत. आम्हांस हें महाराष्ट्रीयानांचे म्हणणे एका दृष्टीनें कबूल आहे. ती दृष्टि म्हणजे हीच की, महाराष्ट्रीय ब्राह्म व बंगाली ब्राह्म यांचे स्वभाव आणि मनोरचना इतकी भिन्न आहे की, त्यांच्यांत तुलना करणेच कदाचित् चुकीचें ठरेल. हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दांनीं सांगावयाची तर बंगाली ब्राह्म व महाराष्ट्रीय ब्राह्म यांची परस्पर जातच वेगळी असेंच म्हणणें ओघास येतें. तात्पर्य, ब्राह्मही जर समानधर्मी असू शकत नाहीत, तर साऱ्या हिंदुस्थानांत बळेंच एकंकार करून अखिल हिंदुसमाजाची एक जात करूं पहाणें हें व्यर्थ आहे. हिंदुसमाजच काय पण अखिल मानवकोटीचीही एक जात झालेली पाहण्याचा दिवस पुढें कधींच उगवणार नाही असें कोणी सांगावें. पण तसें कधीं व्हावयाचेंच असेल तर त्यास अतिदीर्घ काल लागेल व त्यासाठीं आरंभ पोटजार्तीच्या एकीकरणापासूनच

झाला पाहिजे. तसें न करतां चारी वर्ण आणि सारे धर्म यांचा एककार करण्याच्या घिसाडघाईत भेद कमी न होतां ते वाढून सर्वत्र अनास्था व बजबजपुरी माजेल यांत बिलकूल शंका नाही.

जातीजातींतील भेद मोडण्याप्रमाणें स्त्री-पुरुष यांतील भेद शक्य तितका कमी करावा असा ब्राह्मांचा प्रयत्न आहे.* स्त्रियांना सर्व प्रकारें पुरुषांप्रमाणेंच शिक्षण देऊन व स्वातंत्र्य देऊन पुरुषांच्या पारतंत्र्यांतून त्या मोकळ्या कराव्या, याचेंच नांव अबलोल्लती असें ब्राह्म समजतात. प्रौढांचे प्रीतिविवाह, मिश्रविवाह, विधवाविवाह, घटस्फोट किंवा अविवाहित जीवन हे सारे स्त्री-स्वातंत्र्याचे प्रकार होत. साधारण-ब्राह्मांचा हा फारच आवडता विषय खरा; पण या बाबतीतही ब्राह्म पुढाऱ्यांचें एकमत नाही.

राजा राममोहन यांनीं सतीची चाल बंद करावी व स्त्रियांचे वारशाचे हक्क वाढवावे एवढीच अबलोल्लतीसाठीं चळवळ केली. देवेद्रनाथ यांचे मत मिश्र-विवाह व पुनर्विवाह यांस बिलकूल अनुकूल नव्हते.† व अबलोल्लति केशवचंद्रांचेही मत या सुधारणांस अनुकूल होते असे नाही;‡ उलट पुरुषांनींही पुनर्विवाह करूं नये ह्या विचाराचे ते होते. साधारण ब्राह्मांचे आजचे अध्यक्ष पंडित सीतानाथ यांचेंही मत असेंच असावें असे वाटते. पुनर्विवाहास अनुकूल असे त्यांचे विचार निदान आमच्या वाचनांत नाहीत. स्त्री-शिक्षणाने पुरुषी बायका निर्माण केल्या व त्यांचा कुटुंबास व जनतेस कांहींच उपयोग नाहीसा झाला. मातृपद त्यांना नकोसें झाले. बालशुश्रूषा वगैरे स्त्रीधर्मास त्या पारख्या झाल्या. अशी रवींद्रनाथांचीही तक्रार आहे. नटूनथटून सायंकाळच्या मजलसी, मेजवान्या, नाच, सभा यांत मिरवावे व लोकांचे लक्ष आपल्याकडे ओढून घ्यावे अशा

* If such (inter) marriages took place oftener the two fighting Communities (Hindu-Muslim) would be knit together in loving relationship in no time. In fact, for the fusion of innumerable communities, and castes in India this is the only sure way, and India can become a nation in the true sense of the term through such fusion.

—I. M., 26-6-27.

† मागें पृष्ठ २२७।२४४ पहा.

‡ मागें पृष्ठ ३७९ पहा.

भलत्याच महत्वाकांक्षा स्त्रियांत उत्पन्न झाल्या.[¶] स्त्री-धर्माचा विनय, मर्यादा व धर्मशील हीं सुटलीं. हिंदी वाटलेल्या बाया किंवा इंग्रजी नित्य कुमारिका यांच्या हॉस्टेलांतून इंग्रजी पद्धतीने त्या राहू लागल्या व शिकू लागल्या.[§] प्रीतिविवाहासाठीं वशीकरणाचे धडे त्यांस शिकावे लागले. अशा रीतीने ब्राह्मांनी आपले स्त्री-स्वातंत्र्याच्या युगास प्रारंभ करून आज तीन पिढ्या झाल्या. आतां पदवीधर ब्राह्म-स्त्रियांची ब्राह्म-समाजास स्वतंत्र जोड मिळाली आहे.

हें सर्व ठीक झाले. यास वाईट म्हणण्याची सुशिक्षित समाजांत आज सोयच नाही. पण तूर्त ब्राह्मांपुरताच विचार करतां आमचा ब्राह्मांस असा सवाल आहे की, स्त्रियांस स्वातंत्र्य व शिक्षण दिल्यावांचून देशोद्धार होणे केवळ अशक्य आहे, पुढील पिढीच्या ज्या माता होणार त्यांस इतिहास,

भूगोल, गणित वगैरे विषयांचे शिक्षण दिले तरच त्या सुप्रसू फलनिष्पत्ति होतील, नाहीपेक्षां पडद्यांत डांबलेल्या व गुलामाप्रमाणे घरांत राबणाऱ्या स्त्रियांच्या पोटीं सुप्रजा निर्माण होणे अशक्य होऊन आमच्या ह्या देशाचा घोर अधःपात होईल, अशा फार गंभीर धोरणाने ब्राह्मांनी स्त्रियांची झपाट्याने उन्नति केली, तर आतां गेल्या शंभर वर्षांत ब्राह्म पुढाऱ्यांच्यातोडीचे सुपुत्र, पदवीधर स्त्रियांच्या घरोघर किती किती निर्माण झाले, ह्याची माहिती त्यांनी येत्या शतसांवत्सरिक उत्सवांत व पुढे वेळोवेळीं अवश्य प्रसिद्ध करावी. मात्र ती गेल्या जर्मन युद्धांतील बातम्यांप्रमाणे शिष्टाचाराने मंजूर केलेल्या असत्यांनीं भरलेली नसावी !

तसेंच राजा राममोहन ह्यांची आई, देवेंद्रनाथांची आजी, केशवचंद्रांची आई, आनंदमोहन यांची आई इत्यादि अनेक अशिक्षित ब्राह्ममातांचें धर्मशील ह्या पदवीधर बायांपैकी किती बायांत उतरले ? तसेंच या बालविवाहित ब्राह्ममातांस दीर्घायु व सुप्रजा यांचा जो लाभ झाला तो अतिप्रौढ वयांत

¶ “ The wives in the family are, as in refined families, attractive figures to be presented in social parties and entertainments of men by music, playing and dancing ”
— *Brahma Sadhan* p. 27.

§ *Banga Mahila Vidyalaya*—With its scheme for the high education of grown up women and its boarding arrangements conceived according to reformed tastes, without any recognition of caste rules and necessarily some what anglicised in form. — *Philosophy of Brahmoism*.

प्रीतिविवाह केलेल्या किती पदवीधर स्त्रियांस मिळाला ?* केशवचंद्र, प्रताप-चंद्र, शिवनाथशास्त्री, शशिपाद बानर्जी इत्यादि कष्टर नव्या-जुन्या स्त्रिया ब्राह्म-पुढाऱ्यांच्या बालविवाहित व जुन्या चालीच्या, अशिक्षित स्त्रियांनीं केवळ पतिव्रताधर्मास जागून पतींचें सहकार्य (त्यांच्या पूर्वसंस्काराविरुद्ध व सभोंवारच्या परिस्थितीविरुद्ध) ज्या निष्ठेनें व निरहंकार बुद्धीनें केलें त्या मानानें प्रौढविवाहित पदवीधर स्त्रियांचें वरील प्रकारच्या एकनिष्ठ सहकारितेचें प्रमाण किती वाढलें आहे ? विदेशी ग्रंथांच्या आधारे अमृतत्वावर पंचवीस रकाने लेख लिहून आपल्या परप्रत्ययनेयबुद्धीचें प्रदर्शन करणाऱ्या ब्राह्मविदूषींची संख्या वाढली असेल, पण “ माझी थोरली सवत पतिसन्निध गेली, मलाही त्यांचेजवळ गेलेंच पाहिजे, हा आमचा पतिव्रतांचा धर्म आहे यांत तुम्ही ढवळाढवळ करूं नये ! ” असें राममोहन यांस निश्चून सांगून भडकलेल्या चितेत जळणाऱ्या दोन प्रेतांवर जाऊन शांतपणानें निजणाऱ्या त्या तरुण स्त्रीची अमृतत्वावरील निष्ठा किती पदवीधर स्त्रियांत आहे ?

पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण म्हणतात कीं, प्रौढपर्णी प्रीतिविवाह झालेल्या सुशिक्षित दंपत्यांत जो उत्कृष्ट सलोखा रहातो, तसा बालपर्णी लग्न झालेल्या जोडप्यांत रहाणें अशक्य आहे. बालविवाहित जोडपें कोठें यशस्वी विवाह सुखानें नांदत असेल तर तो अपवाद होय. पंडितजी कोठून परमुखांतून हिंदुस्थानांत नवीनच आले असते, तर हें म्हणणें कदाचित् त्यांस शोभतें ! कारण त्यांस गुरु शोभणारे बाबू प्रतापचंद्र मुजुमदार यांचे विचार याच्या अगदीं उलट आहेत.† आणि जगाचा अनुभवही तसाच आहे. पण हें जाणूनच कीं काय, आतां कोणी ब्राह्म असेंही प्रतिपादन करूं लागले आहेत कीं, पतीपत्नींत सलोखा राहणें यांतच कांहीं लग्नाचे खरें यश नाही. पूर्वीच्या पद्धतीच्या दंपतींत सलोखा राहात असला तरी तो बायकांच्या मेकड अडानीपणामुळें असेल. आणि नवीन शिकलेल्या जोडप्यांत मतभेदाचा विजोड रोज होत राहिला तरी तो वैयक्तिक अभिमानामुळें असेल. त्यामुळें पहिलें लग्न सुखाचें व दुसरें अयशस्वी असें म्हणण्याचें

* मार्गे पान २२२ पहा.

† मार्गे पृष्ठ ४७६ पहा.

मुळींच कारण नाहीं.* तात्पर्य, आमच्या स्त्रिया आमच्याशीं सलोख्यानें न राहिल्या म्हणून काय झालें ? त्या भाविक नसल्या म्हणून काय बिघडलें ? त्या पुरुषी बनल्या म्हणून त्यांत गैर काय आहे ? त्यांच्या ठिकाणीं तेजस्वी पुरुषांस जन्म देण्याचें सामर्थ्य नसले म्हणून काय अडले ?—ते कांहीं असलें तरी आम्ही आमच्या स्त्रियांस पुरुषांप्रमाणें पंडिता आणि वारा खाल्लेल्या पाडसांप्रमाणे स्वतंत्र करणारच करणार असे म्हणणे हा दुराग्रह आहे. ही आत्मवंचना आहे.

स्त्री-शिक्षणासंबंधीही केशवचंद्रसेन, रवींद्रनाथ व पंडित सीतानाथ यांचे विचार अगदीं भिन्न दिसतात. मुलांप्रमाणेच सर्व प्रकारचे शिक्षण मुलीस द्यावे हे साधारण-ब्राह्मांचे मत मूळ ब्राह्म-संस्थापकांच्या स्त्री-शिक्षण विचारे फारच चमत्कारिक दिसते. व त्याचे दुष्परिणाम आजही दिसत आहेत. पुरुषांप्रमाणे विद्याव्यासंग आणि स्वातंत्र्य यांची एकदां कुमारिकांस संवय लागली म्हणजे विवाह व मातृपद ही बंधने त्यांस अनिष्ट वाटून हिंदुपद्धतीप्रमाणे गृहिणीच्या कामास त्या कुमारिका बहुधा नालायकच ठरतात.† असा ब्राह्मांचाही अनुभव आहे. संसारांतील टापटीप, काटकसर, पाकसिद्धि, शुश्रूषा, बालसंगोपन, काटकपणा, स्वार्थत्याग, निरपेक्ष प्रेम, गृहकृत्यांसंबंधीं कर्तव्यबुद्धि, मर्यादा, आत्मसंयमन, संतोष, आशाधारकपणा, परोपकारबुद्धि, निष्पाप मन, निष्ठा व धर्मशील इत्यादि स्त्रियांच्या ठिकाणीं जरूर असणारे सारे गुण पदवीधर स्त्रियांपेक्षा इतर स्त्रियांत कमी प्रमाणांत आढळतील असे आम्हांस तरी वाटत नाहीं.‡

* On the other hand those (husband and wife) who fight and quarrel may do it from a more highly developed sense of their personalities and so far as the one has not sacrificed his or her personality to the selfishness of the other, that marriage is a success whatever neighbours may say about disturbing nightly scenes. This we have to bear in mind when we compare the old marriages with the new ones.

—Dr. G. Y. Chitambar S. P. 19-6-27.

† मार्गे पृष्ठ ५०९ पहा.

§ It is not true that women are deliberately kept (illiterate in India); but if they were, is their knowledge of house-keeping and cooking of no value ? Is their trained common sense worthless ? Can a woman even be called illite-

इतकेंच नव्हे, तर अशिक्षित स्त्रिया बरील गुणांत कदाचित् सरशीच करतील असा संभव दिसतो त्याचप्रमाणे प्रसंग पडल्यास सामान्य प्रापंचिक कर्तव्यांपेक्षां फार व्यापक व कर्तबगारीचीं कायें आधुनिकांनीं अशिक्षित गणलेल्या जुन्या चालीच्या स्त्रीवर्गापैकीं पतिसहचारिणी स्त्रियांनींच काय, पण हिंदु विधवा स्त्रियांनींही बिनबोभाट चालविल्याचीं उदाहरणें प्रांतोप्रांतीं गेल्या शतकांतही अनेक आढळतील.† इतकेंच काय, पण गेल्या शतकांतील खास ब्राह्मांच्याच घराण्यांतील विशेष कर्तबगार स्त्रियांची टीप घेतली, तर त्यांत शाळा कॉलेजांतून इंग्रजी परीक्षा पास न झालेल्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी पडेल असें आम्हांस वाटत नाही. यामुळे ब्राह्मांच्या पुरुषी स्त्री-शिक्षण व स्त्री-स्वातंत्र्य यांच्यांत कांहीं गुणलेश असला, तरी त्या मानानें आवश्यकता नाही, उलट धोका मात्र जास्त आहे. म्हणून स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच लेखणें हा ब्राह्माचा समदर्शांपिणाचा अतिरेकच आहे असेच आम्हास वाटतें.

हें तारतम्य अधिक चांगले लक्षांत येण्यासाठीं मराठी वाचकांच्या दृढ-परिचित अशा दोन ब्राह्मस्त्रियांचे उदाहरण आम्ही घेतो. दोघीही दाक्षिणात्य जुन्या चालीच्या ब्रह्मकुलोत्पन्न असून दोघीही नव्या दोन रमाबाई चालीच्या कायदेपंडित ब्राह्मांच्या स्त्रिया झाल्या. दोघींनींही स्त्रीसेवा हेच मोठें कार्य हातीं घेतलें. व त्यांत पति-पश्चातही एकप्रकारें लौकिक संपादन केला. दोघीही नांवानें रमाबाईच खऱ्या, पण श्रीमती रमाबाई रानडे वेगळ्या आणि पंडिता रमाबाई ह्या अगदींच वेगळ्या. ह्या दोन रमाबाईंच्या घर्मशीलांत तारतम्यानें असे अंतर पडण्याची दुसरीही कारणे असतील; पण आम्हांस ह्या भेदाचे कारण पुरुषी पांडित्य व स्वातंत्र्य यांची अमर्याद चटक हेंच होय, असे वाटतें. पुरुषांचीं सारीं व्यावहारिक साधनरूप गौण ध्येयें स्त्रियांनीं अंगिकारणें हा निसर्गद्रोह आहे. तो भोंबल्यावांचून कधींच रहाणार नाही.

rate when it is merely true that she cannot read and write. though at the same time she is saturated with the literary culture of the great epics and puranas? —*Sister Nivedita*

† It is interesting to note that the best managed estates in Bengal are in the hands of widows. Lawyers invariably respect their opinions. —*Sister Nivedita*

ह्या अविवेकी ब्राह्मणींनी स्त्रियांच्या उत्कृष्ट गुणांची माती केली असें आम्ही म्हणतो तें याचमुळे. जी वस्तु मूळची उत्कृष्ट असते ती दुरुपयोगाने अत्यंत घातक होते, असें समजावें. मर्यादशीलपणा हाच ज्यांचा स्वभाव, परपुरुषांच्या दृष्टीसही न पडणें हेंच ज्यांचें व्रत, त्याच स्वभावतः पुण्यशील स्त्रीजातींत स्वैरवृत्ति व साहस यांचा अतिरेक झाला असतां, कित्येक स्त्रिया अनाचारांत पुरुषांसही लाजवितात. हे स्त्री-चारित्र्याचें दुसरे टोक स्त्री-स्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्त्यांनीं पक्के लक्षांत ठेवावे.

स्त्रियांस योग्य ते शिक्षण द्यावे, त्यांस उपभोग्य वस्तु किंवा काबाडकष्ट करणारे प्राणी असे लेखूं नये, त्यांस बरोबरीच्या नात्याने व प्रेमाने वागवावे, या सर्व गोष्टी कोणासही नाकबूल नार्हीत. आपली बायको घरांतील निरनिराळीं कामे करीत असतांना तिला निरनिराळ्या नात्याने वागवावें अशीच हिंदूंची शिकवण आहे. ती जेवण करून बाढीत असतां तिला अन्नदात्या आईप्रमाणें मानावे. प्रापंचिक व्यवहारांत बरोबरीच्या मित्राप्रमाणे तिचा सल्ला घेत असावें. त्रिविध पुरुषार्थांत तिला बरोबरीची भागीदार मानावे. तिला वस्त्राभरणानें सतुष्ट ठेवावे, ह्या सर्व रीतीच्या गोष्टी आहेत. परंतु पाश्चात्यांचे केवळ अधानुकरण करून त्यांच्याकडे होत असलेल्या अनर्थांनीं जागे न होतां, ब्राह्माकडून अबलोनतीचे जे प्रयत्न होत आहेत, ते अगदींच अविचाराचे व आत्मघातकी आहेत असें आमचे स्पष्ट मत आहे. § याचा जास्त ऊहापोह अखेरच्या तुलनात्मक खंडांत होईलच.

§ To justify our conduct, we are setting up exaggerated claims on behalf of the individual will and are strongly protesting against discipline. We are confusing self-expression and self-development with a life of instincts and passions.—We tend to look upon ourselves as healthy animals and not spiritual beings. We have had sin with us from the beginning of our history, but we have recently begun to worship it. Disguised feeling is masquerading as advanced thought. The woman who gives up her husband for another is idealised as a heroine, who has had the courage to give up the hypocritical moral codes and false sentiments, while she who clings to her husband through good report and bad is a cowardly victim of conventions. Sex irregularities are becoming less shocking and more popular.

—Hindu view of life by Prof. Ratha Krishnan.

हिंदुस्थान आसन्नमरण आहे असे पाहून ब्राह्म वेद्यांनी धर्मभेद, जाति-भेद आणि स्त्री-पुरुष भेद या त्रिदोषांची चिकित्सा करून त्यांवर योजना गोण्या डॉक्टरांच्या सल्ल्याने ठरवून घेतली. त्यांत रोचक धर्मशिक्षण व निस्तत्त्व ब्राह्मधर्माचे “टेस्टलेस किनार्इन,” क्षणैक प्रेमोद्रेकानंतर निःसत्त्व रहाणारे मिश्रविवाहाचे ‘विक मी अप’, ‘स्वैराचार उन्मादाची ‘ब्रॅडी’, मोह पाडणाऱ्या सुधारणांचा ‘क्लेरोफोर्म’ आणि शेवटी नास्तिकवादाचा दर्प असलेल्या शिक्षणाचे “अँका-कॅम्पर” असे ते कांहीं तरी मिश्रण होते. व त्यास थेट विलायती रहाणीचे कडक पथ्य संभाळण्यास सांगितले होते † ब्राह्मांची महत्त्वाकांक्षा अशी होती की, ब्राह्मपंथारूढ तृष्ठा जिज्ञासूसार्थी धर्मजीवनाच्या पाणपोया म्हणजे त्यांची प्रार्थना-मंदिरें व शिक्षणसंस्था होत. ब्रह्मद्वेषांत प्रतिविश्रामित्र अशांच्या पाणपोयांवर आपली तृष्ठा न भागविणारे रोहिदास अद्याप हिंदुस्थानांत बहुत आहेत हें देशाचे भाग्य होय ! पूर्वाचे विद्यागुरु जे ब्राह्मण ते महा लबाड ! त्यांनीं सद्धर्माचे उदात्त शिक्षण ‘इतरे जनां’पामून चोरून ठेवले. ही त्यांचीं ठकबाजी धूर्त ब्राह्म विद्वानांच्या लक्षांत येऊन आज उणेपुणे एक शतक लोटलें. तेव्हां गेल्या तीन पिढ्यांत धर्मशिक्षणाची चोहोंकडे मेघवृष्टि होऊन ही पृथ्वी—निदान हा भारतवर्ष तरी—दिव्य फलभारांनीं ओथंबलेल्या धर्मवृक्षाच्या पारंब्यांनीं व्याप्त व्हावयास पाहिजे होता. परंतु त्याच्यावर अजून धार्मिक-भावांची हिरवाळही कोठें अंकुरित झालेली दिसत नाही.* तेव्हां आतां युरोप

† “The consequences of my long and uninterrupted researches in religious truth has been that I have found the doctrines of Christ more conducive to moral principles, and better adapted for the use of the rational, than any others which have come to my knowledge ; and have also found Hindoos in general more superstitious and miserable both in the performance of their religious rites, and in their domestic concerns, than the rest of the known nations on the Earth.”

—Raja's letter to Digby.

“For a long time, indeed, have we neglected the most serious duty of studying the moral and religious education

व अमेरिकाखंडासारख्या दूरदूरच्या देशांतून 'उदार विचारां'ची नवीन नवीन खतें मागवून भरतभूमि चांगलीच खतावण्याचा ब्राह्मांचा विचार सुरू आहे.† उत्तम पिकाचें बियाणें कोळशाच्या खाणीच्या मुलखावांचून ब्राह्मांस दुसरें कोठे मिळणार ? साऱ्या भूगोलाचा अभ्यास करून विद्वानांनीं जी विद्वत्ता संपादन केली त्यांचे एरव्ही ते चीज काय ? सुंठ-बिब्यापासून तो हेमगर्भापर्यंत घरचीच औषधें उपयोगांत आणलीं, मग तो डॉक्टर तो कसचा ! श्री-शंकराचार्य आणि श्रीरामानुजाचार्य यांच्याही तत्त्वज्ञानाला आधार ख्रिस्तीधर्म, वैष्णवांच्या भागवतधर्माला आधार ख्रिस्तीधर्म व इस्लामी धर्म, असे ज्यांनीं अपूर्व शोध लावले* त्यांच्या दूरदृष्टीला पायाखालचे कोटून दिसेल ? दुसरे असे की, अमेरिका व युरोप ह्या वरपक्षांशी सोयरीक जोडून खाद्याला खांदे न भिडवले तर मग समन्वयाच्या शुभलगाचा सोहळा तो काय?‡

of our people ; and Providence has most justly punished us by arresting our spiritual growth as well as by producing a diversity of opinion and causing divisions and sub-divisions among us.

— Dr. P. K. Ray, *Spiritual education* p.26.

(b) The Brahma Samaj has not yet made any organised attempt to impart systematic religious education to boys and girls and the result is the present deplorable state.

— Dr. P. K. Ray, *Spiritual education* preface.

‡ The Teachers of the Brahma Samaj should co-operate with the teachers of the Free Christianity and liberal religion in the West in order to unfold the secrets of man's spiritual nature, to discover the laws of the spiritual world, and to found upon them a sound system of spiritual education, which will in my opinion be the basis of the future.

— Dr. P. K. Ray, *Spiritual education* preface.

* Shankar and Ramanuja were influenced by Christian element which was powerful in southern India. Chaitanya was influenced by Mahomedan Religion. *Laxmi* and *papa purusha* of Vaishnavas are Christian ideals.

— I. M. 9-1-27.

§ But having come long after them (Hegel, Ramanuja and others) and being abreast of the most recent advances in metaphysical speculation, they (modern reformers) have perhaps succeeded in

विलायती झाडांपुढे देशांतील कल्पवृक्षही तुच्छ होय ? याचें कारण एकच आहे तें हें कीं, एक सुलभ असून दुसरें कष्टसाध्य आहे. हा विलायती झाडांचा बगीचा केवळ कातडीच्याच दोषांमुळें सबाह्यांतर साहेब न झालेल्या कित्येक ब्राह्मांच्या भावनांस कांहीं काळ रिश्ताल; पण त्यांत फलनिष्पत्ति कांहींच होणें शक्य नाहीं; निदान संभव कमी आहे. हें अजून तरी ब्राह्मांनीं उमगावें आणि त्या विदेशी आणि विधर्मी संस्कृतीवरील मोह सोडावा.*

हिंदूंचे वेद, शास्त्रें, पुराणे आणि रूढि या सर्वांचा धिक्कार करून किंबहुना हिंदुधर्म आणि समाज यांस लाथाडून ब्राह्म जे अलग पडले व ज्यांचा आतां शतसांवत्सरिक समारंभ लवकरच मोठया थाटाने व्हावयाचा आहे, त्यांनीं गेल्या शतकांत आपल्या समाजाची व देशाची कितपत प्रगति केली, याचा आढावा काढल्यास तो अत्यंत निराशाजनकच दिसेल.* जुन्या चालीच्या बाल-विवाहित दंपत्यांनीं ज्या ब्राह्मपुढाऱ्यांस जन्म दिला, त्यांच्या तोडीचे, निदान त्यांस अनुयायी शोभतील असेही पुरुष मिश्रविवाह, प्रौढविवाह, प्रीति-विवाह, विधवाविवाह, पदवीधर अधूवरांचा विवाह इत्यादि सर्व प्रयोग करूनही कोणी निर्माण केले नाहींत. मग सुप्रजा निर्माण करणे हा मुळीं विवाहाचा हेतुच नसेल तर गोष्ट वेगळी. पण तसे असलें तरी हिंदूंचा निर्वशव्हावा असें ज्याअर्थी कोणीच इच्छिणार नाहीं, त्याअर्थी सुप्रजा निर्माण होणे हें स्त्री-शिक्षण व स्त्री-स्वातंत्र्य यांहूनही अधिक महत्त्वाचे आहे हें उघड आहे. आणि त्या बाबतींत आणि धर्मनिष्ठेच्या बाबतींतही ब्राह्म स्त्री-पुरुषांनीं

giving deeper theory of spiritual culture than those philosophies and in helping to bring about a fusion of all that is most valuable in Vedantism.

—Pt. Sitā Nath I. M. 23-1-27.

* The Brahma samaj established by keshub which declared the whole world to be its field, is thus conducted without any plan or chart. The condition of the S. B. Samaj is not any better. The places where Brahma Samaj exercised great influence in social welfare work are now almost deserted. The big congregation of Calcutta is without a shepherd. It mainly depends upon the uncertain factor of lay service. The ministers are hardly in touch with the congregation and they are vested with no real responsibility.....This being the state of affairs, to say that we have an organisation is to beg a big question.

—I. M. 6-9-25.

आपली गैरलायकी सिद्ध केली असल्यामुळे ब्राह्मांच्या चालीरीतीस “ फॅशने-बल ” हें जरी मोहक नांव शोभलें, तरी “ जें सारें दिसतें चकाकित असे तें सर्व सोनें नसे ! ” हे आंग्लविद्याविशारदांना आम्हीं सांगावें असें नाहीं.

समन्वयाचे प्रणेतें जे ब्राह्म त्यांच्यांत यत्किंचितही एकोपा नाहीं, मूर्ति-पूजकांस जे ढोंगी, अडाणी व पाषी मानतात, त्या ब्राह्मांच्या ठिकाणीं काडीचीही ब्रह्मनिष्ठा नाहीं.[†] “ आम्ही हिंदु नाहीं, तर आम्ही ख्रिस्ती, इस्लामी, यहूदी, पार्शी, बौद्ध, जैन, चिनी, सर्व धर्मांचेच आहोंत ” असें म्हणणाऱ्या ब्राह्मांस एकाही धर्माचे पुरें ज्ञान नाहीं, सार्वत्रिक धर्मनिष्ठा राहो, पण केवळ ब्राह्म-समाज-निष्ठाही पण त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं.[§] Spiritual या शब्दाशिवाय अवडाही न मिळणाऱ्या ब्राह्मांस प्रपंचलालसेशिवाय प्रायः कांहींच दिसत नाहीं. सर्व जाति मोडून एकंकार करूं पाहणाऱ्या ब्राह्मांत आपसांत अनेक पंथ, द्वेष व भांडणे यांचा बुजबुजाट आहे. आम्हां हिंदूंत व्यक्तित्व नाहीं, म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठीं टाहो फोडणाऱ्या ह्या सुशिक्षितात व्यक्तिस्वातंत्र्य आतां इतके विकोपास जात चाललें आहे कीं, बुद्धिवानांच्या डोक्यांतलें हे व्यक्तित्व त्यांच्या हातापायांत उतरून, उजवे व डावे हातपाय ह्यांच्यांतही व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे आतां बखेडे माजण्याचे तेवढे राहिले आहेत ! तात्पर्य, गुण, संख्या व कार्यनिष्पत्ति ह्या कोणत्याही दृष्टीने ब्राह्मसमाजानें प्रगति केली नसून त्याची अधोगतिच होत आहे.[‡]

r (a) The devotional interest is waning is partly due to the want of able teachers. —I. M. 18-1-27.

(b) The starvation is due to want of spiritual ferment than lack of organisation.

(c) Shiv Nath used to say “we Bengali are shallow and effervescent.” I. M. 16-3-25.

§ Is it not a fact that the majority of us do not really feel for our Church ? Why is there such a dearth of workers, missionaries, lay ministers, helpers choral singers, secretaries office bearers and other workers in the Brahma Samaj ? It is really due to the fact that we do not love Brahma Samaj with that warmth and sincerity which will make us feel for it. I. M. 14-2-26.

‡ Since nearly half a century the Brahma Samaj is continually languishing and the sectarian and denomina-

ह्यावर ब्राह्मांचें असें म्हणणें आहे कीं, केव्हांही शहाणीं माणसें हीं जगांत थोडींच असतात. यास्तव शिरगणतीवर ब्राह्मसमाजाची प्रगति कोणी मानूं नये. तर हिंदूंच्या समष्टि मनावर ब्राह्मांनीं जी उदार मतांची छाप टाकली आहे, त्याचे महत्त्व लक्षांत घ्यावें.* आम्हीही ही गोष्ट मान्य केली असती; पण ज्यांस नवयुगांतील ऋषि असे ब्राह्म मानतात, त्या राजा राममोहन, देवेंद्रनाथ व केशवचंद्र सेन यांच्या तोडीच्या व्यक्ति तरी आज ब्राह्मसमाजांत कोठें आहेत ? तात्पर्य, व्यक्तिमाहात्म्य नाही व संख्याबलही नाही, या-मुळें समव्यसनी अगर व्यासंगी भंडळींचे “ क्लृब ” असावेत याहून ब्राह्मसमाजाचें महत्त्व फारसे जास्त नाही. लॉर्ड सिंह हे एक बडे ब्राह्म असें म्हणतात कीं. शॅफ्ट्सबरीसाहेबांचें “ प्रेम आणि सेवा ” हें व्रत आम्ही पसंत केले आहे. चांगल्या गोष्टी सर्वानाच पसंत असतात. त्यास शॅफ्ट्सबरीसाहेबाचा वशिला नको. पण पसंत असणे आणि आचरणांत आणणें यांत महदंतर आहे. ज्या खास ब्राह्मसमाजांत दोन भय्ये आणि तीन चुली असला प्रकार आहे.† त्यांनीं दुसऱ्यांस प्रेमाचे धडे शिकवून काय कामाचे ? तसेंच मानवबंधुभाव आणि लोकसेवा तीच ईश्वरी सेवा, ह्या गोष्टी अघळपघळ बोलण्यांतही काय राम आहे ? राष्ट्राकरितां किती ब्राह्म आजपर्यंत तुरुंगात गेले असतील ? किती ब्राह्मांनीं देशाकरितां फकिरी पत्करली ? रामकृष्णमिशन, देवसमाज, आर्यसमाज यांच्याइतके तरी ह्या सर्वांत जुन्या संस्थेनें जनसेवेचें काम केले आहे काय ?‡ आतां राहतां राहिलीं ह्यांची उदार मते.

tional religions in India are making headways in rapid strides.

The Brahmo Samaj after the ascension of Keshub has been guilty of culpable neglect of duty and has spent much of its energies, power and time in internal quarrels and useless wranglings, and the result has been that it is now a disunited body. —*Taluquadar in Nava Vidhan I. M. 29-5-27.*

* मार्गें पान ३९६, ४२६ पहा.

† मार्गें पान ४०१, ४०२ पहा.

§ As organisation Brahma Samaj is a poor affair.

उदार म्हणजे सुफलदायी असाच अर्थ करावयाचा असेल, तर ब्राह्मांची उदार मते आम्हांस अगदीच अनुदार वाटतात. नवयुगधारी विद्वान् जवळचें व लांबचें पहाण्याचे दोन चष्मे वापरीत असतात. प्राचीन ऋषींच्या एका अंतर्दृष्टीच्या चष्म्याने त्यांस जवळचे व दूरचे दोन्हीही दिसत असे; पण ब्राह्मांचे वरील दोन्ही चष्मे चुकलेले दिसतात. त्यांस पायाखालचेंही दिसत नाही व दूरचेही समजत नाही असे म्हणावे लागते. त्यांस जवळचें दिसत असतं तर अल्पसंख्याक ब्राह्मांचा समाज तरी नमुनेदार व सुसंघटित असा त्यांनी केला असता. त्यांना पुढले दिसत असते तर त्यांनी हिंदूंची पूर्वपरंपरा तोडून पाश्चात्यांच्या सुधारणांच्या खाईत अविवेकांनी उडी घेतली नसती ! तात्पर्य, मोक्ष हे वैयक्तिक ध्येय किंवा लोकसंग्रह हे सामाजिक ध्येय यांपैकी कोणतेच ध्येय ब्राह्मांनी साध्य करून घेतले नाही. बालोन्मत्त पिशाच-वत् वृत्तीच्या सिद्ध पुरुषापेक्षां प्रेम आणि सेवा ह्या वृत्तीचे सत्पुरुष धन्य होत असे कोणासही वाटेले. पण ह्या वृत्ति ज्यांच्या कृतीत उतरत नाहीत अशांच्या शाब्दिक सहानुभूतीपेक्षां इच्छामात्रेकरून कल्याण करण्याचे ज्यांचें सामर्थ्य आहे त्या तपोनिष्ठांच्या तोडच्या शिष्या किंवा हातचा मारही परवडला असेही अनेक म्हणतील. सुखवस्तु ब्राह्मांनीं दरिद्रांस नारायण म्हणावे, मागसलेल्यांच्या वतीने ब्राह्मणवर्गावर ताशेरा झाडावा, आपद्ग्रस्त लोकांस म्हणावे कीं, “तुम्ही कष्ट भोगतां व आम्ही सुखांत आहों खरे; पण ईश्वर आम्हांस तुमच्याच मागे उभा दिसत आहे तो आमच्या हवेल्यांत नाही किंवा देवळांतही नाही.” हा सारा मानभावीपणा आहे. हा लोकसंग्रह नव्हे. ‘आमच्याकडे सारे यादव असले तरी भगवान् तुमच्याकडे आहे’

The rancour has not yet died out. There is no harm in confessing our failure.....The Brahma Samaj professes the most enlightened religion and its social ideals are considered to be very noble and high. But in social service it cannot approach the R. K. Mission or the Salvation army. In spiritual culture it has lost the depth of the Maharshi or the Brahmanda..... The desideratum to-day is spirit of sacrifice which urges all the members to bring their best to the service of the Samaj. —Pro. U. N. Ball, I. M. 26-7-25.

याप्रमाणें पांडवांसंबंधी धृतराष्ट्राच्या घन्योद्वारांची किंमत ती काय ? तसेंच वैराग्याच्या निखान्यांवरून साधनांचें दिव्य करतां येत नाही म्हणून आंबराई-च्या शीतल छायेत बसून हाच तो ब्रह्मलोक मानणें हें अज्ञान आहे. हा सहज-योग नव्हे. द्राक्षें आंबट म्हणून परतलेल्या कोळ्याला द्राक्षांची ती चव काय ? व त्याचा प्रामाणिकपणा तो किती ? ब्राह्म पुढाऱ्यांची बुद्धि वरील उदाहरणांप्रमाणें जरी बुद्धिपुरःसर अप्रामाणिक नसली तरी परिणामी सर्वत्र बुद्धि-भेद, अनास्था व एकंकार असा ब्रह्मघोंटाळा मात्र ह्या ब्राह्मांनीं उत्पन्न केला आहे, आणि हाच त्यांचा समदर्शनाचा प्रयत्न होय !

आतां पुढल्याच वर्षी ब्राह्मांचा शतसांवत्सरिक समारंभ आहे. त्यासाठीं युरोप व अमेरिकाखंडांतून बडे धर्मज्ञ व तत्त्वज्ञ यावयाचे आहेत, असा पुकारा झाला आहे. ब्राह्मांची ही उत्सवमाया उत्साह, प्रेम, सहानुभूति, आनंद यांचा नुसता पाऊस पाडून कांहीं काल जबरदस्त आशावाद कदाचित् उत्पन्न करील. कोलंबसास अमेरिका हेंच हिंदुस्थान वाटले त्याप्रमाणे ड्रमंड-साहेबांसऽ कांहीं काल हिंदुस्थानच अमेरिकेप्रमाणें आपलें असें वाटेल. पूर्व-पश्चिमेचा सांधा कायम जडला असा किप्रिंग यांस प्रेंचिटर शक्यतर संदेश पाठवावा लागेल ! फार काय, पृथ्वीवर स्वर्ग आला असाही ब्राह्मांस भास होईल, पण उत्सवाचा उत्साह ओसरल्यावर यांपैकी कोणते अनुभव शिल्पक राहतील तेंच पाहणे महत्त्वाचें आहे.

भूतकालाकडे नजर देऊन आत्मनिरीक्षण व भविष्यकालची दृष्टि ठेवून सुधारणांच्या योजना व सूचना यांसंबंधी ब्राह्म पुढाऱ्यांचे विचार थोडेफार सुरूच आहेत. कोणी कांहीं कोणी कांहीं आपआपल्यापरी उपाय सुचवीत आहेत. त्यांच्यांतील दोषांची त्यांस जाणीव आहे, हें त्यांच्याच उद्गारांवरून उघड दिसत आहे. आणि त्यामुळेच त्यांच्या आचारविचारांत पुढेमागें इष्ट

§ Dr. Drumond said:—

But above all Indians, Englishmen and Americans all must feel that they all belonged to one family of man tied together by the great bond of love. With this belief in their hearts they must set their feet to the music of divine love and march to the goal.” वचनेकिमृदरिद्रता !

—I. M. 17-2-1924.

पालट पडेल अशीही आशा करण्यास जागा आहे. यास्तव आमचा हा विवेचक ग्रंथ भाषाभेदाचा विघ्याद्रि उलटून ब्राह्मांच्या हातीं जाईल अगर न जाईल व क्वचित् गेल्यास ते त्यास कितपत महत्त्व देतील याबद्दल अनुमानें आणि कल्पना करीत न बसतां पुढील प्रकरणात स्थूलमानाच्या कांहीं सूचना करून आम्ही हा प्रथम खंड समाप्त करणार आहोंत. वाचकांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, आम्ही येथें तुलनात्मक विचार करीत नसून प्रायः त्यांच्याच उद्गारांच्या आधारावर आम्ही त्यांस कांहीं सूचना करीत आहोंत.

प्रकरण सत्ताविसावे

सूचना

ब्राह्मांचा द्वैतात्मक ब्रह्मानुभव व मानवबंधुभाव, देवसमाजाचा देवात्मा व गुरू-पास्ति, आर्यांचा वेदार्थयत्न व शुद्धीकरण, श्रिआसफिस्टाचा महात्मा-समागम व जगद्गुरूंचे पार्श्वत्व, रामकृष्णसंघाची सेवारूप शिवपूजा व संन्यास, इत्यादि ध्येयें हीं सारीं स्तुत्यच आहेत. सुख, ऐश्वर्य, स्वातंत्र्य, लोकसंग्रह, स्वर्ग, निर्वाण, मोक्ष, हीं सारींच ध्येये मोठीं आहेत. मग तीं कोणास साध्य वाटोत अगर कोणाचीं ध्येयें याहूनही भिन्न असोत. ह्या ध्येयवादांत तूर्त आम्ही पडत नाहीं. परंतु त्या ध्येयांकरितां मानलेलीं जीं साधनरूप गौणध्येये तीं जर निर्दोष नसतील, चुकीचीं असतील, तर त्या योगानेच अतिशय बखेडा माजून अनास्था होण्याचा प्रसंग असतो. चिलीमबाज, स्वयंपाकी, एखादा शीतग्रस्त व याशिक हे जे अग्नि सिद्ध करतात, त्यांत त्यांचीं ध्येये अगदीं भिन्न असतात. पण त्यामुळें कोणाचीच हानि नसते, पण चिलीमबाज जर चिलमीसाठीं पडवीचे काथ्याचे बंद तोडूं लागला, स्वयंपाक्याने चहासाठीं जर पुस्तकें चुलींत घातलीं, थंडीने कांकडला म्हणून जर कोणीं गवताची गंजी पेटविली, आणि हवनांचें अजीर्ण झालेल्या अग्नीस प्रज्वलित करण्यासाठीं कोणीं तुपा-ऐवजीं पेट्रोलची धार धरली तर त्यांत घात आणि बखेडा ठेवलेलाच असणार हें उघड आहे. ब्राह्मांची उपाययोजना ही अशीच सदोष आहे हें विचारांतीं, नाहीं तर अखेर अनुभवांतीं तरी आढळून येईल, असें आम्हांस वाटतें, म्हणून त्यांस आम्ही पुढील सूचना करीत आहोंत.

हिंदुधर्म—

पहिली गोष्ट हिंदूंतून फुटून वेगळे राहण्याची जी दुर्बुद्धि ब्राह्मांस* सुचली आहे§ ती त्यांनीं लवकरच सोडावी. ज्यांना हिंदुधर्मांत समन्वय वाटत नाही, त्यांस तो दुसरा कोठें दिसेल ?

* मार्गे पान २४१, २४२ आणि २५१ पहा.

§ We do not share the view that the Brahma Samaj is a

परंपरा—

दुसरी गोष्ट हिंदु समाजाच्या मागे असलेला संस्कृतीचा अत्यंत उज्ज्वल इतिहास विसरू नये.† ही मुरलेली संस्कृति विसरून जे कॅन्ट आणि हेगेल अशांच्या आधारावर उपदेश करूं पाहतात ते फाजित पावतात. यास्तव त्यांनी आपली हिंदूची परंपरा तोडूं नये. परंपरेत “महाजनांचे” अनेक वर्षांचे अनुभव बीजरूपाने असतात. यास्तव त्याचा पूर्ण विचार करून, दुसऱ्यांच्या केवळ अनुकरणाने नव्हे, तर स्वधर्म व स्वकीय संस्कृति यांचा ज्यांनी पूर्ण अभ्यास केला आहे असे निस्पृह तपोधन जे असतील त्यांच्या वर्तमानकालच्या अनुभवाने, जे बदल करणे अपरिहार्य ठरेल तेवढेच बदल परंपरेत करावे. जास्त ढवळाढवळ करूं नये. परंपरेतच समाजाचे स्थैर्य आहे व त्यांत साठवलेले ज्ञान केवळ पुस्तकी ज्ञानाशी किंवा परकीयांच्या अनुभवांशी जुळते नसले, तरी ते स्वकीयांच्या फारा वर्षांच्या अनुभवांनी बनलेले असते. यासाठी दुसऱ्याची आई व आपली आई यांत जो फरक तो फरक त्यांत मानावा. परंपरा म्हणजेच तार्किक बुद्धि आणि अनुभव यांचा खरा समन्वय होय. परंतु ही गोष्ट इतर ब्राह्मांस अद्याप पटत नाही.‡ त्यांनी नवीन

Hindu Expansion movement, and that we stand for the whole Hindu people. &c. The present form of S. B. Samaj, we emphatically maintain is not fulfilling the law and the prophets in Hinduism.

--*Shashi Bhushan Datta, Krishna Kumar Mitra, Hirambehandra*

Mantra, Prankrishna Acharya.

‡ Experience, however shows that in spite of its excellence our message is not proving as effective as it ought to be we have approached the individuals as purely individuals not as members of a society responsible for the continuance of the social order based on liberal principles ... the hold that patriotism and love and reverence for the past of the country has on them is not sufficiently clear to us. We often preach abstract principles and discant on vague generalities.

—I. M.

§ Even Brahmas do not always see aright the lessons

ओतलेल्या पंचरसी ब्राह्मधर्ममूर्तीचा त्यांना इतका कडवा अभिमान आहे, की त्यापुढे त्यांना पूर्वपरंपरेचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचे महत्त्व सहन होत नाही. § सुशिक्षितांचे हें धर्मवेड अजाणांच्या धर्मवेडापेक्षा अधिक लजास्पद व घातक आहे असे आम्हांस वाटते.

मूर्तिपूजा—

हिंदुधर्माने मूर्तिपूजा साधकास आवश्यक मानलेली नाही. तथापि आचार-धर्म आणि व्यवहार हा सुसंगत असावा व आपल्याहून कमी अधिकाराच्या माणसांपुढे साधनश्रेणि रहावी म्हणून कुलाचाराप्रमाणे तांदुळाच्या पुंजीवरील सुपारीचीही प्रणवरूप गणपति, विघ्नहर्ता परमेश किंवा सर्वाधिष्ठान ब्रह्म म्हणून पूजा करण्यास जाड्या ब्राह्मपांडितांस लजा वाटण्याचे कारण नाही. 'भाव तसा देव भाव तसा देव । ये अर्थी संदेह धरूं नका ।' असे तुकोबा सांगतात. सुपारीच्या गणपतीला भूक लागते म्हणून त्याला कोणीच नैवेद्य दाखवीत नाहीत. आपल्या इंद्रियांचे भोग्य विषय देवास अर्पण करण्याची ती एक निश्चिंत्तिपर प्रक्रिया आहे. केशवचंद्रांच्या विधानाचे ब्रॅकेट सर्व ब्राह्मानीं आपला पैसा जमा करावयाचा आणि मग तोच पैसा देवाचा म्हणून पुन्हा चरितार्थाकरिता घ्यावयाचा ही पण कल्पना देवपूजेत आहे. ह्या बाबतीत अजाण व

it teaches and some times look back with a half longing eye on forms which have been weighed in the balance and found wanting. Have not the Vedic and Puranic Gods betrayed the nation at every step? Why then revive their names and associations under the guise of spiritual interpretations and lay a trap for the simple and unwary? Have we not lost some of our best men as the result of such attempt.

§ Why extol practical work and social reform at the expense of deep contemplation and fervent devotion? why extol mayavadi Vedantism.....Is it not finally proved that it leads to atheism? Why go so much after Chaitanya and his followers? Can an unethical sensuous God save any man or society? Our reconstructed bhakti—reconstructed by the study of our national history and by the influence of Islam and Christianity on us &c. —Sita Nath, I.M. 6-9-25.

स्वभावानें दुष्ट अशा परधर्मीयाच्या कोलाहलांत ब्राह्मांनींही व्यर्थ सामील होऊं नये. मूर्तिपूजेतील रहस्य अजाणही जाणतात. तितकेही ब्राह्मांस समजूं नये हें आश्चर्य होय ! समन्वयाच्या भोक्त्या ब्राह्मांनीं इतकेच जाणावे कीं, 'अजि म्यां ब्रह्म पाहिलें। समचरण विटेवरि ऊभें राहिले'।! किंवा 'सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे', हाच खरा समन्वय होय.*

आमर्चीं मुलेही निराकाराची मानसोपासना करतात हे ब्राह्मांचे म्हणणें व्यर्थ आहे. जेथे थोर धर्मोपदेशकांना ईश्वराचा पत्ता नाही, तेथे भलतेच सांगण्यांत अर्थ काय ? उलटपक्षीं ब्राह्मांनीं आपल्या स्त्रियांपुढील व मुलांपुढील श्रीराम, व श्रीकृष्ण अशी उपास्ये हिरावून घेऊन त्यांचें अपरमित नुकसान केलें आहे ! श्रीचैतन्य व महाराष्ट्रीय संत हे ब्राह्मांस मान्य आहेत. त्या संतांनीं आमरणांत मूर्तिपूजा सोडली नाही व ती त्यांच्या दिव्य अमृतानुभवास नडलीही नाही. ह्या गोष्टीचा ब्राह्मांनीं अवश्य विचार करावा. निदानपक्षीं ब्राह्म पूर्वाचार्यांनीं आरंभिलेली सूर्योपासना व अग्नीची उपासना ही तरी ब्राह्मांनीं निष्ठेने चालवावी.

अवतारचरित्रे—

ईश्वराच्या ठिकाणीं व्यक्तिकत्व व नीतिमयता मानणे हाच जर ब्राह्म-धर्माचा विशेष असेल, तर ऐतिहासिक अवतारी पुरुषांच्या चारित्र्याचें श्रवण आणि चिंतन हीं धर्मनीतिसंवर्धनास अत्यंत आवश्यक आहेत, इही ब्राह्मांस पटले पाहिजे. पंडित सीतानाथ कांहीं म्हणाले, आणि ब्राह्मांचे ब्रह्म व्यक्तिक असलें तरी त्याचे आकलन होणें विद्वानांसही फार दुष्कर आहे. मग सामान्य मंडाधिकाऱ्यांची गोष्ट कशाला ? यास्तव अशा त्या निराकर ब्रह्मावर प्रेम बसण्यापूर्वी किंवा पापी मनास त्याचा धाक वाटूं लागण्यापूर्वी, श्रीराम-कृष्णादि ईशावतार त्यांच्यापुढें इष्टदेव म्हणून उभे करणें हेच योग्य आहे. ब्राह्मांची श्रीरामावर भक्ति नसून राममोहनवर असेल, श्रीकृष्णावर प्रेम नसून केशवावर असेल, तर निदान ब्राह्म मंडाधिकाऱ्यांनीं अशी ईश्वराची प्रार्थना

● अवघें ब्रह्मरूप रिता नाही ठाव । प्रतिमा तो देव कैसा नहे ॥१॥

नाहीं भाव त्या सांगावें तें किती ! ॥ आपुलाल्या मति पाखंडिया ॥२॥

जया भावें संत बोलिले वचन ॥ नाही अनुमोदन शाब्दिकांसी ॥३॥

तुफा म्हणे संतीं भाव केला बळी ॥ न कळतां खळीं दूषिला देव ॥४॥

करण्यास काय हरकत आहे कीं, हे देवा, राममोहन आणि केशव, तुझेच अंश होते, तुझ्या निराकार स्वरूपाचें आम्हां अज्ञ जीवांस दर्शन होणें दुर्घट आहे. यासाठीं तुझ्या ह्या अज्ञान लेकरांच्या संतोषासाठीं व कल्याणासाठीं सृष्टीतील नानात्वानें नटलेला जो सर्वसमर्थ तूं त्या त्वां आम्हां दीनांस श्रीचैतन्य, राममोहन, केशव, देवेंद्र अशा मानवी रूपांनीं येऊन दर्शन द्यावें व आम्हांस कृतार्थ करावे. ब्राह्मांच्या उत्सवांत ब्रिटिशांच्या साम्राज्यसत्तेचे प्रतिनिधि अथवा अमेरिकेचे एकेश्वरी समाजाचे प्रतिनिधि येऊन जर त्या त्या सत्ताच मूर्तिमंत आल्याचें श्रेय ब्राह्मांस मिळूं शकतं, तर त्या परकीय सत्तां-हून अधिक जवळची, अधिक हितचिंतक, अधिक समर्थ अशी जी ईशसत्ता ती आपला प्रतिनिधि भाविक भक्ताच्या भावानुकूल पाठविण्यास असमर्थ आहे काय ? हिंदू भक्तांस देव आकार घेऊन भेटतो, थिऑसॉफिस्टांस मैत्रेयादि महात्मे भेटतात, मग ब्राह्मांनीं आपला दुराग्रह सोडून ईश्वराची प्रार्थना केल्यास त्यांसही मार्गदर्शक दिसेल. यास्तव भूत अगर वर्तमान-कालच्या महात्म्यांस ईश्वराचे प्रतिनिधि मानून शरण जावें. व त्यांच्या चरित्राचें श्रवण, कीर्तन व मनन करावें यांतच निदान मंदाधिकाऱ्यांचें धर्म-शील व नीति यांचे संवर्धन होऊन त्यांस तरणोपाय आहे.

सण व उत्सव—

ब्राह्मांची व वेदान्त्यांची अवतारवादाची कल्पना* यांत पूर्णावतार व अंशावतार, मानवी देव व दैवी मनुष्य, अप्रमादशील व प्रमादशील, असे कांहीं भेद असले, तरी बरेच ब्राह्म श्रीराम-कृष्णादि विभूतींस ऐतिहासिक थोर पुरुष इतके तरी मानण्यास तयार होतील असे वाटतें. तेव्हां देवाचे अवतार म्हणून नसले तरी थोर पुरुष म्हणून त्यांच्या जयंतीचे उत्सव ब्राह्मांनीं ब्राह्म समाजांत सुरू करावे व जेथे मुक्तिफौजेच्या जनरल बूथचा स्मृतिदिन पाळतात तेथें व्यासपौर्णिमा, भीष्माष्टमी, शंकराचार्यजयंती, रामानुजजयंती, श्रीचैतन्यजयंती असेही दिवस पाळण्यास हरकत कोणती ? तसेंच ध्वजारोपण, वटपौर्णिमा (सौभाग्यचिंतन), रक्षाबंधन, अनंतपूजा, पितृपक्ष, बिजयादशमी, भाऊबीज, गीताजयंती, मकरसंक्रमण, असे अनेक आयोत्सवही पाळावे. कांहीं

विद्वान् ब्राह्मांस ह्या उत्सवांचें महत्त्व वाटत नसलें तरी ब्राह्म-ब्राह्मेतरांचें संमेलन होण्यास व एकमेकांबद्दल सहानुभूति वाढविण्यास ते कारण होतील. तसेच गौरीची पूजा करणें त्यांस पसंत नसलें तरी वसंतोत्सव या नांवाने स्त्रियांचे महाराष्ट्रांतील हळदकुंकवासारखे समारंभ त्यांनीं अवश्य करावेत. तात्पर्य, बॉल, डान्स, गार्डनपार्टीज्, ख्रिस्टमस-डेज् इत्यादि विदेशी आचार बंद करून स्त्रियांचे व पुरुषांचे संमेलनाचे देशी आचार व उत्सव सुरू करावे.

व्रत-कैवल्ये—

उपासनासमाजाचे यज्ञ व केशवचंद्रांचीं नाना विधाने आणि व्रतवैकल्यें पूर्वपरंपरेस धरूनही करतां येतील. तसेच करणे श्रेयस्कर आहे. त्यासच हिंदु-समाजाची सहानुभूति मिळेल. केवळ तत्त्वज्ञ किंवा शाब्दिक पंडित थोडे असतात. सामान्य जनास व्रतवैकल्ये, विधिविधाने, याच्या द्वारेच तत्त्वज्ञान शिकवणे शक्य असते. परंतु ज्यांस आपल्या वेदशास्त्रे-पुराणे-देशाचार-कुलाचार इत्यादींचा अभिमान नाही त्यांनीं मायभूमीकरिता धाय मोकलून रडणें, किंवा “ वंदे मातरम् ” अशी गर्जना करणे, हे आईचा प्राण घेऊन मग तिच्या शवाला बिलगण्यासारखे ढोंगी आणि मूर्खपणाचे आहे, असे आम्हांस वाटते.

स्वाध्याय—

‘स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः’ या भगवदुक्तीचा ब्राह्मानी खोलवर विचार करावा. सारेच रंग एकत्र करण्यात कोणत्याच रंगाची शोभा न राहतां ज्याप्रमाणे एक शेणखळा तयार होतो, त्याचप्रमाणे ब्राह्मांची सर्व धर्मांच्या समन्वयाची सारसंग्राहक कल्पना अगदीच टाकाऊ आहे. यासाठीं हिंदुस्थानांत जन्मास आलेल्या ब्राह्मांनीं तरी असा नियम करावा कीं, हिंदुधर्माची प्रस्थानत्रयी व भारत, रामायण आणि भागवत, ही पुराणत्रयी, त्याचप्रमाणें मनु, पाराशर व बशिष्ठ ही स्मृतित्रयी याचा व धर्मशास्त्राचा अभ्यास झाल्यावांचून परधर्मीय ग्रंथ वाचावयाचाच नाही. वरील ग्रंथांच्या निवडीत वाटल्यास बदल करावा पण हिंदुधर्माचा आस्थापूर्वक अभ्यास केल्यावांचून परधर्मीय पुस्तक वाचूं नये, इतकेंच आमचें म्हणणें आहे. धर्मशिक्षणाच्या अभ्यासास स्वाध्यायापासूनच आरंभ करावा तें बरें. आणि हे न केल्या-मुळेंच ब्राह्मसमाजास आज हें विपरीत स्वरूप प्राप्त झालें आहे. केशवचंद्रां-

संबंधी बोलतांना पंडित सीतानाथच एके ठिकाणीं असें म्हणतात कीं, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' यांतील पहिल्या पदांत अध्याहृत असलेल्या धर्म-जिज्ञासेचा केशवचंद्रांनीं अगोदर विचार केला असता, तर ब्राह्मसमाजास आज जे रूप प्राप्त झाले आहे तें झालें नसतें, हें अगदीं खरें आहे.

अभ्यास—

ब्राह्म-समाजांत उपसंस्था भाराभर आहेत. त्यांतील कांहीं निरर्थक व निरुपयोगीही आहेत. पण त्यांच्यांत संशोधनाची अशी एकही संस्था नाही. आर्यांनीं वेदार्थयत्न चालविला, थिऑसफिस्टांनीं पूर्वींच्या महात्म्यांचें, गूढ विद्येचे व हल्लीं शास्त्रीय कर्मांचें व संस्कारांचे संशोधन चालविले, जस्टिस बुड्राफसारख्या विधर्मीयांनीं तांत्रिक विद्येचें महत्त्व प्रगट केले; पण ब्राह्मणांनीं हेगेल आणि कॅन्ट, जेम्स आणि मार्टिनो अशा कोणाची तरी री ओढण्या-पलीकडे धर्माचे बाबतींत खरोखर काहींच केले नाही. हे त्यांच्या जाड्या विद्वत्तेस व बुद्धिवादासही न शोभणारेच आहे. यास्तव मीमांसकांची व तांत्रिकांची शास्त्रीय कमें, हटयोग, राजयोग, भक्तियोग, जपतपादि अनुष्ठाने आणि व्रते याचा दृढाभ्यास करून अनुभव घेण्याकरितां साधनाश्रमांत नैष्ठिकी ब्रह्मचाऱ्यांचे संघ तयार झाले पाहिजेत. असे निष्ठावंत तरुण ब्रह्मचारी जेव्हां कडक वैराग्यवृत्तीने संशोधन व साधनानुष्ठान करतील, तेव्हां ब्राह्मसमाजाचें तेज कोणत्याही कृत्रिम अवडंबरावांचूनच वाढूं लागेल. तोंपर्यंत नवयुगांत झालें तरी नुसत्या शब्दपंडितांस फारसा कोणी मान देईल असे वाटत नाही. उज्ज्वल निष्ठेवांचून धर्मसंप्रदाय म्हणजे तुकोबांच्या उक्तीप्रमाणें " रांडवेनें जेंवी शृंगार केला " त्यांपैकीच मोहक प्रकार होय ! प्रीतिविवाह, आलिंगनें आणि चुंबनें ह्या गोष्टींवर भर नाटक्यांस शोभतो. धर्म-प्रचारकांच्या ठिकाणीं कडकडीत वैराग्य, ब्रह्मचर्य आणि तपःसामर्थ्य पाहिजे. तसेच प्रचारकाच्या धर्मसाधनांच्या चोख अनुभविीक ज्ञानास व्यावहारिक ज्ञानाचीही जोड पाहिजे.

महाजन—

आजकाल देशांतील पारतंत्र्याच्या दुःस्वामुळें राजकारणी पुरुषास आपल्या देशांत फार महत्त्व आलें आहे. व जवळ जवळ ह्याच कारणास्त व ड्रुमांड आदिकरून पंडित हे स्वतंत्र देशांतील म्हणून त्यांचेही माहात्म्य वाढलें आहे. पण

ह्या दोन्ही जातींच्या पुरुषांशीं स्वधर्माचे बाबतींत विचारविनिमय करणें किंवा त्यांच्या ध्येयाशीं आपल्या ध्येयाचा समन्वय करूं पहाणे, हे अगदीं चुकीचें आहे. राजकारणी पुरुष आपला देशबांधव असला तरी त्यास धर्मासंबंधीं निर्णायक मत देण्याचा अधिकार असतो असें नाहीं. तसेंच परदेशचे पंडित जरी मोठे धर्मात्मे असले तरी ते परकीय असल्यामुळें त्यांचीं मते व विचार आपणांस निरुपयोगी आहेत, असेंच समजलेलें बरें. ब्राह्मांस टोपीवाह्या पाहुण्यांचे अगत्य फार. त्यास आपलेकडे हिंदु साधुसंत, संन्यासी, योगी, शंकराचार्य, महामहोपाध्याय कोणी यावेत व त्यांच्याशीं विचारविनिमय करावा असें वाटत नाहीं.* ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे. 'महाजनो येन गतः स पंथा' असें म्हटले ते महाजन म्हणजे स्वकीय होत. त्यांचाच पंथ आपल्याला उपलब्ध होईल व उपयोगी पडेल. परकीयांचे पंथ आपणांस काय कामाचे ! यास्तव धर्मेज्जीवनीसभा, हिंदुधर्म महामंडळ इत्यादि संस्थांशीं सहकार्य ठेवून उपोद्धातात दर्शविल्याप्रमाणे हिंदुधर्मातीलच अनेक नव्याजुन्या विचारांच्या थोर पुरुषांनीं कायदे-कौन्सिलांसारखीं सतत संमेलने भरवावीं व त्या नवयुगधर्म महामंडळाने स्वधर्माचे संशोधन करून जरूर त्या सुधारणा घडवून आणाव्या हा एकच शिष्टसम्मत मार्ग आहे. समन्वयाचा खरा हितकारी प्रयत्न तो हाच.

गुरुवाद—

देवसमाजाचा गुरुवाद आणि ब्राह्मसमाजाचा गुरुविरोध हीं दोन टोके आहेत. वास्तविक गुरुवाद आणि ईश्वरवाद दोन्ही खरे आहेत. आणि ते मानल्यानें ह्या उभय समाजाचे वैशिष्ट्य व दर्जा कमी होण्याचें काहींच कारण नाहीं. सद्गुरूंचा आश्रय करणें हा कांहीं एक अमुक वेळीं व्हावयाचाच असा धर्मसंस्कार नाहीं. शिवाय तो प्रश्न केवळ वैयक्तिक असल्यामुळें समाजानें गुरु मानणे अगर न मानणें असा प्रश्न उत्पन्न होतच नाहीं. आतां ब्राह्मव्यक्तींनींही मतस्वातंत्र्याची जास्त ऐट न मिरविता शक्य तर श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ अशा सत्पुरुषांस शरण जाऊन ते जी शिस्त घालून देतील त्याच शिस्तीनें ब्रह्मसाधन करावें हेच योग्य आहे. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. ती अनुभव घेऊनच जाणली पाहिजे. उगाच हे "गुरु बहुधा लवाड लोक असतात"

असें बेजबाबदारपणानें कांहीं तरी मत बनवूं नये व बोल्छंही नये. साधकानें आपल्या बुद्धीनें किंवा विधर्मी चष्म्यानें धर्मचिकित्सा करीत बसण्यापेक्षां देवेंद्रनाथ व द्विजेंद्रनाथ अशा अनुभवी ब्राह्मांच्या शिस्तींत साधन केलें तर त्या साधकाची प्रगति अधिक होईल हें ब्राह्मही कबूल करतील. उपासनासमाजाचा देवात्मासमागम व केशवचंद्रांचा सत्समागम यांवरून गुरुवादाचेच समर्थन होतें. पण हिंदुस्थानांत आतां शाते व अनुभवी संत कोणीच राहिले नाहीत. काय जे विद्वत्तेचें पेव फुटलें आहे ते विलायतेस, अशी ब्राह्म विद्वानांनीं आपली निष्कारण समजूत करून घेतली आहे केशवचंद्रांनीं ज्याप्रमाणे अनेक विद्यमान हिंदी सतांचा समागम केला, तसा यापुढेही ब्राह्मानीं आस्थापूर्वक प्रयत्न केल्यास आजही कोणी “श्रीरामकृष्ण” आणि “पवहारीबाबा” त्यांस भेटतील, आणि त्यांच्या वृत्तेने ब्राह्मसमाजास अधिक तेज चढेल यासाठीं पुढील वेळोवेळीं होणाऱ्या उत्सवांत विलायतेतील गोरे टोपीवाले यांस टोपी घालण्याकरितां कोण कोण येतात, इकडे डोळे लावून बसलेल्या ब्राह्मानीं आपल्याच देशांत ठिकठिकाणीं एकांतांत आत्मचिंतन व लोकांचे हितचिंतन करीत बसलेल्या महात्म्यांस महत्प्रयासानेही बोलावून आणून त्यांच्यांत “देवतेज” काय असते ह्याचा अवश्य अनुभव पहावा. म्हणजे मतस्वातंत्र्याचा त्यांचा अहंकार गलित होऊन पुष्कळ गैरसमज दूर होतील.*

आराधना—

ब्राह्मांच्या आराधनेतील खिस्ती वळण व कृत्रिमपणा त्यांनीं अवश्य कमी करावा. देवाची विशेषणे बहुमतानीं ठरविण्याचे प्रकार म्हणजे चार आंधळ्यांनीं केलेल्या हत्तीच्या वर्णनाप्रमाणे बहुधा हास्यास्पदच होतात. ब्राह्मांच्या सामुदायिक उपासनेतील ध्यान हें तर अगदींच अनाढ्यां आहे. ते त्यांनीं गाळावें. तसेंच प्रार्थनामंदिरात थोर पुरुषांचे पुतळे किंवा तसबिरा न ठेवण्यांत आम्हाला कांहींच स्वारस्य दिसत नाही. ज्या प्रार्थनामंदिरात परिणामकारी असें धर्मप्रवचन करणारे अधिकारी धर्मोपदेशक मिळत नाहीत, त्या मंदिरांत जाणाऱ्या भाविक सांप्रदायिकांस थोर पुरुषांच्या चित्रांच्या दर्शनानें तरी चित्तास स्फूर्ति व प्रसन्नता वाढून “यांच्या रूपानें ईश्वर आमचा

पाठीराखा आहे” असाही धीर कोणी न सांगतां प्राप्त होण्याचा संभव आहे. शिवाय अद्या मूर्ति व तसबिरा यांच्या साहचर्यानें प्रार्थनामंदिरास किती तरी अधिक गांभीर्य व पावित्र्य प्राप्त होईल. आपल्या मूर्तिपूजाविरोधास प्राधान्य देण्याच्या हेतूनें राजा राममोहन यांनीं आपल्या ट्रस्टडीडमध्ये कांहीं लिहून ठेवलें असलें तरी ते अक्षरशः पाळण्याचा आग्रह न धरितां त्यांतील रहस्य लक्षांत ठेवावें व लोकांस शिकवावें म्हणजे झाले. ब्राह्म झाले तरी त्यांस मनुष्यस्वभाव कांहीं सुटला नाहीं. उलट सौंदर्योपासना हें एक ब्राह्मांच्या उपासनेचें महत्त्वाचें नवीन अंग आहे. त्यांतून थोर विद्वानांस जरी या गोष्टीचें महत्त्व न वाटलें, तरी मंदाधिकारी अशा मुलांस व स्त्रियांस महात्म्यांची उत्कृष्ट दर्शनें, त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक प्रसंगांचे व पुण्यक्षेत्रांचे किंवा अद्भुत सृष्टिसौंदर्याचे चित्ररूपाने देखावे, हे उद्बोधक होतील यांत शंका नाहीं. तात्पर्य, त्यक्तालंकार वैधव्याप्रमाणें दिसणारे प्रार्थनामंदिर ब्राह्मांच्या प्रापंचिक शीलास व सौंदर्यप्रीतीस साजेसें नाहीं, तें त्यांनीं अवश्य सुधारावें.

एकंकार—

सर्व माणसें देवाचीं लेकरें आहेत हें सांगण्यास ब्राह्मच काय पण जीज्ञस खाइस्टही नको. हिंदुस्थानांत असा एकही मनुष्य नसेल, कीं ज्यास ही साधी गोष्ट कळत नाहीं. उलटपक्षी, थोडा अतिशयोक्तीचा संभव पत्करून, आम्ही असें म्हणतो कीं, खिस्ती जगांत असा एकही मनुष्य नाहीं की, ज्यानें हें तत्त्व पुरें आचरणांत आणलें आहे. तात्पर्य, मानवी बंधुत्व हे तत्त्वतः जितकें खरे आहे, तितकेच तें व्यवहारतः दूर आहे. ते जवळ आणावयाचें असल्यास काश्मीरच्या मुली अबिसिनिआंत, भैसूरच्या मुली सैबीरिआंत, चिनी मुली चिकागांत किंवा बगालच्या मुली इस्तंबुलांत देऊन मानवी बंधुत्व साधावयाचें नाहीं. हें युरोपच्या गेल्या महायुद्धानें सिद्ध केलें आहे. तसेच बंगाली ब्राह्मण आज पाण्यांतली भाजी खातात, ती उद्यां चतुष्पादांची करून मुसलमानांच्या थाळ्यांत जेवल्यानेंही तें साधावयाचें नाहीं. हें पण मांसाहारी जगाच्या अनुभवावरून जाणवें. एकंकार करूनही ज्यांना आपल्या स्वतांच्या बारिकशा संप्रदायांत सलोखा जोडतां येत नाहीं, त्यांनीं हा वर्णसंकर आणि वंशसंकर करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार न करणेंच बरें. §

§ How inconsistent we are ! How our action contradicts

(४)...२०

जातिभेद—

भेद हे कधीच नडत नाहीत. भेदांत अभेद पहाणें हीच ज्यांची समन्वयाची दृष्टि त्यांना हे जातिभेद आणि धर्मभेद कां नडतात तें समजत नाही. भेद नडत नाहीत, द्वेष नडतो. आणि तो द्वेष ब्राह्मांनाही सुटला नाही. थोडासा व्यवहार्य व उपकारकच वाटतो आहे. तेव्हां त्यांनीं चातुर्वर्ण्यावर तोंड सोडून बलेढा घालण्याचें बंद करावें. ऐक्य जोडावयाचें ते खालपासून वर जोडीत गेलें तरच तें बिनबोभाट व सुकर होतें. मनुष्यजातीचे अत्यंत लहान लहान घटक म्हणजे कुटुंबें, पोटजाति, जाति, वर्ण, वंश आणि कोटि, हे खालपासून संघटित करीत जाणें हाच सुधारणेचा योग्य उपाय आहे. अविचाराने वरपासून संकर करून बेदिली व गोंधळ माजवणे ही समाजरचना नव्हे, हे राक्षसी किंवा पिशाचवृत्तीचें विध्वंसन कार्य आहे. यासंबंधी तूर्त आम्ही जास्त कांहींच लिहीत नाही. पण इतकेंच स्पष्ट सांगतां कीं, हिंदूंची एकत्र कुटुंबें व त्यांचे वर्णाश्रम म्हणजे समाजातील निरनिराळीं कर्तव्ये अधिकारभेद व श्रमविभाग यांची अत्युत्कृष्ट व्यवस्थिति होय. ब्राह्मास एकत्र कुटुंबें नको आहेत पण मानवबंधुभाव पाहिजे ! संत सांगतात कीं, भेद हा देवच करून बसला आहे, तो कोणाच्या बापाच्यानेही दूर होणार नाही. यास्तव एकंकार हा समन्वय नव्हे, किंवा समदर्शनही नव्हे. समदर्शनाला सहभोजने किंवा वर्णसंकर यांची आवश्यकता नाही आणि उपयुक्तताही नाही. रचनावादी ब्राह्मांनीं वर्णाश्रमधर्माची रचना मोडून नये उलट निर्दोष आणि मजबूत करावी, हेच त्यांच्या विद्वत्तेस व सौजन्यास योग्य होईल. त्याचप्रमाणें हिंदूंचीं आदर्शभूत अशीं गांवो-गांवचीं मोठमोठीं अविभक्त घराणीं आज चरितार्थासाठीं देशोधडीस लागत आहेत त्यास आळा पडेल असा त्यांनीं दीर्घोद्योग करावा. यांत हिंदू-समाजाचें व हिंदूंच्या धर्माचें खरें रक्षण आहे. पण ह्या खऱ्या जिवाळ्याच्या व मूलग्राही गोष्टी सोडून ब्राह्मांचें लक्ष भलतीचकडे वेचलें आहे.

our open professions and intentions ! Does not the omniscient and absolutely just God see all this ? Does not the decline of the Brahmo Samaj show that it is suffering from internal disorder and disease, and that it is being justly punished for its manifest inconsistencies.

—Dr. P. K. Ray, *Spiritual Education* p. 17.

स्त्री-स्वातंत्र्य—

स्त्री-स्वातंत्र्य म्हणजे भस्मासुराचा वरच होय. आणि आजचें स्त्री-शिक्षण म्हणजे सुप्रजा, प्रपंच आणि धर्मशील यांची हानि होय. यासाठी स्वातंत्र्य आणि शिक्षण ह्या दोन्ही गोष्टी चांगल्या असल्या तरी त्यांचे उपयोगांत तारतम्य राखावें. गाईचें अंबोण वाईट म्हणून घोड्याचा तोबरा गाईला देणें आणि गोठ्यांत डांबलेली गाय सोडून तिला टांग्याला जुंपणें हें समदर्शन नव्हे, हा अप्रयोजकपणा आहे. मातृदेवो भव, पितृदेवो भव हे स्त्री-पुरुषांतील समदर्शन होय.

प्रपंच—परमार्थ—

भोग आणि त्याग, प्रपंच आणि परमार्थ, प्रवृत्ति आणि निवृत्ति, ह्या द्वंद्वांचा समन्वय करूं पाहणें व्यर्थ आहे. जीवास भोग, प्रपंच किंवा प्रवृत्ति ही सामान्यतः अपरिहार्य आहेत, ही गोष्ट खरी. तथापि त्यांची प्राप्ति झाली असतांही नजर त्याग, निवृत्ति किंवा परमार्थ इकडेच असावयास पाहिजे. हेंही उघड आहे. ईश्वरानें इंद्रियें व त्यांचे विषय दिले आहेत ते भोगासाठीच दिले आहेत, हा युक्तिवाद खोडसाळ आहे. विरागशक्ति व अनुरागशक्ति यांसंबंधी देवसमाजातील प्रक्रिया चिंतनीय आहे. स्त्रियांच्या आलिंगनांत किंवा बालकाचे मुके घेण्यांत ईश्वरी साक्षात्कार आहे ही भाषा ब्राह्मणांनी धार्मिक विचारांत वापरूं नये हें बरें. विषयानंदांत चित्तवृत्ति शांत झाली असता क्षणैक जी आनंदाची उपलब्धि होते, तो ब्रह्मानंदाचा अत्यल्प अंश होय, असें असल्यामुळे इतक्या अत्यल्पांशाकरितां जीवानें आयुष्य खर्च न करतां पूर्ण ब्रह्मानंदाकरितां झटावें, असा सांगण्यातील हेतु असतो. तरुणांस लग्न करून गृहस्थ हो म्हणून सांगणें म्हणजे खुशाल विषयोपभोग घे असें सांगावयाचें नसून, आतां इतर स्त्रिया रुखमाईसमान मान, हाच शास्त्राचा हेतु असतो. प्रपंचाची सरसहा निंदा करणें ब्राह्मणांस पसंत नसेल तर ते ठीक आहे. पण त्यांनीं प्रपंचाचा फाजील गौरव करणेंही साधकास घातक आहे, हें लक्षांत ठेवावें. खरें महत्त्व त्यागांत आहे, भोगांत नाही. दाई मुलाला संभाळते त्या कर्तव्यबुद्धीनें व अनासक्तीनें प्रपंच करावा असें शास्त्र-रहस्य दिसतें. त्यांत बालसंगोपन हें एक सामान्य प्रवाहपतित अपरिहार्य कर्म असून

अनासक्ति ह्यांतच सर्व प्राधान्य आहे. दोन्ही गोष्टी सारख्या दर्जाच्या अगर धर्माच्या नाहींत. यासाठी येथे ब्राह्मांनी आपला समन्वयाचा हव्यास सोडावा.

धर्म-निष्ठा—

वर सांगितल्याप्रमाणेच राजकारण, समाजकारण आणि धर्मकारण ही एकमेकांस पूरक व उपकारक असली तरी ह्यांच्याही समन्वयाचा आग्रह ब्राह्मांनी सोडावा. राजकारणांत असत्याचा आश्रय करावा लागेल, धर्मोक्त तो चालणार नाही. धर्मांत वाचिक आणि मानसिक हिंसाही बाधक आहे. राजकारणांत ती अपरिहार्य आहे, राजकारणांत स्पृश्यास्पृश्य दोष, नित्य-नैमित्तिक कर्मलोप, अभक्षभक्षण, अपेय पान इत्यादि कित्येक गोष्टी क्षम्य किंबहुना अपरिहार्यही होतील; पण धर्मांत त्या चालणारच नाहीत. यास्तव राजकारण आणि समाजकारण यांतील उदार मते धर्मांतही आणणें हे धर्माचें अतिक्रमण आहे.* धर्माचें ध्येय व त्याची साधने यांची शुद्धि अत्यंत कडक रीतीने पाळली पाहिजे. 'ज्यानें विट्ठल मात्रा घ्यावी ॥ त्याने पथ्यें संभाळावी' ॥ धर्मांत राजकारण आणणें हें वाईटच आहे; पण राजकारणाकरितां गौणत्वानें धर्मभावनांचा उपयोग करणें हें तर त्याहून निंद्य आहे. धर्माकरितांच धर्म असावा हेच उत्तम.

अधिकारवाद—

शेवटीं ब्राह्मांना एवढीच विनंती करावयाची कीं, सर्व धर्मांत ऐक्य करणें

° (a) We admit no division into sacred and profane among life's activities. Viewed in this light social reform, social service, political agitation, all come under religion and are religious activities. While freely acknowledging it, we cannot shut our eyes to the fact that religion is in danger of being exploited in the interest of social reform, communal solidarity and national efficiency. Religion like honesty degenerates the moment it is practiced as the best policy. Religion demands our allegiance for its own sake.

—I. M. leader 2-3-24.

(b) Hinduism and Islam will gain immeasurably in strength and purity if they are not mixed up with secular politics. —Congress President quoted with approval I. M. 9-1-27.

किंवा सर्व जगाचा एक सार्वत्रिक धर्म करणे, ह्या गोष्टी जरी अशक्यप्राय असल्या, तरी सर्व धर्मांत आणि पंथांत सलोखा नांदावा म्हणून साऱ्या धर्मांची मुल्ले एकत्र करून प्रार्थना करण्याचा उपलक्षणात्मक विधायक उपक्रम राजा राममोहन ह्यांनी सुरू केला, तो ब्राह्मणांनी यापुढेही वाटल्यास अवश्य चालवावा. मात्र शंभर वर्षांच्या दीर्घ कालांत ब्राह्मण्याचे सांप्रदायी हिंदूशिवाय इतर बोटान्वर मोजण्याइतकेही झाले नाहीत, यावरून त्यांनी जो बोध घ्यावयाचा तो आतां तरी घ्यावा. तसेंच ब्राह्ममंदिरांत येणाऱ्या निरनिराळ्या वृत्तींच्या व अधिकारांच्या माणसांपुढे होणारी उपासना अशी क्लिष्ट, रूक्ष व कृत्रिम न करितां ती आजचा व्यवहार व पूर्वीचा इतिहास यांस धरून असावी व ती खऱ्या आत्मौपम्य बुद्धीचा व भक्तीचा परिपोष होईल अशी करावी. कविकल्पना आणि शब्दलाघव यांनी क्षणमात्र लोकांस चकित केले, तसेंच 'एकमेवाद्वितीयं' अथवा 'शिवं शांतं अद्वैतं' अशा सूत्रांवर उलट्यामुलट्या तार्किक उड्या मारून उपासकांच्या दृष्टीला थोडा ताण दिला, तरी त्यांचे नीतिव्यवहार आणि धार्मिक आचार यांवर त्याचा कांहींच परिणाम होत नाही. "अधिकार तैसा करूं उपदेश" हा तुकोबांचा दंडक ह्या पुस्तकीविद्येच्या काळांत पाळला न गेल्यामुळेच वेदान्तशास्त्र आज बेजबाबदार टीकाकारांच्या उपहासास पात्र झाले आहे. चिकित्सक उपदेष्ट्यांचा दृष्टिदोष व श्रोत्यांची अनधिकार बधिरता यांमुळे साराच सावळागोंधळ झाला आहे. दुसरा गोंधळ वेद, पुराणे व संतांचे ग्रंथ ह्यांच्या दुरुपयोगाने झाला आहे. त्यांच्या ठिकाणी ब्राह्मणांची खरी प्रामाण्यबुद्धि असेल तर ठीकच आहे. पण जे सरसहा त्यांचा उपहासच करतात, त्यांनी आपल्या मनसोक्त आचारविचारांस त्यांतील संदर्भरहित तुटक वचनांचा आधार दाखविणे ह्यांत ग्रंथद्रोह व ठकबाजी हे दोन गुन्हे होतात.

प्रामाण्यविचार—

ब्राह्म म्हणतात, आम्ही वेदविद्येचा उद्धार केला. आणि याला अगदीं अलीकडील ठळक आधार म्हणून गेल्या वेदसंमेलनांतील एका फारच जाळ्या विदाब्ध्यक्षाच्या भाषणाचा आधार देतात. मशारनिल्ले पंडितांनी आपल्या भाषणांत वेदांचे अत्यंत महत्त्वाचे असे सात संदेश सांगितले: (१) आर्यसंस्कृति स्थानिक आहे; (२) वेदकाळी जातिभेद नव्हता; (३) वेद-

काळीं स्त्रियांना बरोबरीच्या नात्याने वागवीत होते; (४) वेदकाळीं लोक-शाही होती; (५) आपल्याला हिंदी साम्राज्याचा विस्तार करितां येणें शक्य आहे; (६) आपण निर्धारानें शेती करायला लागलें पाहिजे आणि (७) आपण आपल्याला जाणलें पाहिजे. धर्मवेड सोडलें पाहिजे. तसेंच जाति, बंध, वर्ण आणि पंथ यांचा भेद यांचेही बंधन तोडलें पाहिजे. आतां ह्या पैकीं पहिल्या सहा गोष्टी देशकालास धरून असल्यामुळें वेद प्रामाण्य म्हणून त्यांचें आज कांहींच विशेष महत्त्व राहिलें नाहीं, आणि सातवें काढलेलें रहस्यही वादग्रस्त आणि अत्यंत भ्रामक आहे. तेव्हां साऱ्या वेदांचें आलो-डन करून आपल्या पांडित्याचें व्यर्थ प्रदर्शन करणाऱ्या ह्या आधुनिक चिकित्सक डॉक्टरांपेक्षां—

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधला ॥

विठोबासी शरण जावें । निजनिष्ठे नाम गावें ॥

हा तुकोबांनीं आम्हांस सांगितलेला वेदपुरुषाचा निरोप अधिक चोख, स्पष्ट आणि व्यवहार्य आहे असे आम्हांस वाटतें. अंतरीं धर्माचा जिव्हाळा नसल्या-मुळें बहुतेक आधुनिक पंडितांची दृष्टि धर्मग्रंथांचा कालानुक्रम आणि प्रक्षिप्त-प्रक्षिप्त भाग ठरविण्यांतच गोंघळली आहे. श्रीरामकृष्ण परमहंस म्हणतात कीं, आंबराईत जाऊन कोणी आंबराईच्या धन्याची भेट घेण्याची आस्था ठेवीत नाहींत किंवा चार इरसाल आंवे खाऊन कृतार्थही होत नाहींत. तर आंब्याच्या जाति आणि पानांची संख्या मोजण्यांतच हे पारखी दंग झाले आहेत. दृष्टिदोषाचा पहिला गोंघळ हा असा आहे. आणि दुसऱ्या गोघळा-चीं गीतें थोडक्यांत उदाहरणार्थ सांगावयाचीं तर—

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभू त्या ५ रताः ॥

इत्यादि श्रुति—

अह मुच्चावच्चेर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नया न वे ।

नैव तुष्येऽर्चितोर्च्चायां भूतग्रामाव मानिनः ॥

अशा पुराणोक्ति किंवा—

निर्जिवा दगडाची काय करिसी सेवा ।

तो तुज निर्देवा देईल काय ! ॥

इत्यादि संतोक्ति होत. ब्राह्मांनीं ह्यांचा स्वमतास आधार घेण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केलेला दाखवितां येईल. तात्पर्य, सारसंग्रह या मोठ्या नांवाखाली ब्राह्म उपदेशक व लेखक जो मिथ्याचार करतात तो त्यांनीं बंद करावा. ॥ ह्या-प्रमाणें ब्राह्मांच्या विधायक कार्यक्रमाचा विचार झाला. आतां अखेर ब्राह्मांच्या विघातक कामगिरीबद्दल पुन्हां त्यांस स्पष्ट इशारा देऊन हें लांबलेलें प्रकरण घुरें करूं.

धर्माचे अवशेष—

हिंदुधर्म आज कितीही अवनत दशेला पोचलेला असो. जो धर्मभाव आज अस्तित्वांत आहे, तो तारतम्य बुद्धीनें पाहतां (अ) देवळें, (ब) सांप्रदायिक आश्रम किंवा मठ, (क) ब्राह्मणवर्ग व (ड) स्त्रिया यांच्या जवळच विशेषेकरून आहे असें म्हणतां येईल. गांवोगांव देवळें आहेत म्हणूनच समाजांत धर्माची जागृति आहे. सुशिक्षित म्हणविणारे लोक देवदर्शनास रोज जात नसले तरी बहुजनसमाजाचा भाव त्या ठिकाणीं असतो. आणि कथापुराणे व उत्सव या निमित्ताने सुशिक्षित लोकही तेथे धर्मभावनेनें कधीं कधीं एकत्र होत असतात. § तसेंच गुरुधर्मप्रदायाची कोणी कितीही टवाळी केली तरी ती बेजबाबदारपणाचीच असते. ज्यांना सत्समागम घडला आहे, तेच संतकृपेचे महत्त्व जाणतील. आम्ही तिसऱ्या खंडांत ह्या शतकांतील संतांची माहिती देणार आहोत, त्या वेळीं याचा विशेष खुलासा होईल. गुरु चित्तापहारक असोत अगर निदकाचे दृष्टीनें चित्तापहारक असोत, ते अगदीं पामर जीवनांही ईश्वरपरायण करतात ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे.† धर्माने देवळांतून आणि मठांतून आतां बाहेर पडलें पाहिजे, असें जेव्हां ब्राह्मपंडित ठांसून सांगतात, तेव्हां जीर्ण झालेला कां होईना पण आज धर्म कोठे आहे याचा निर्देश तेच करीत

¶ But the vaunted mono-theism with its colossal pretensions to superiority has no such merits to speak of.....Eclecticism is contemptible syncretism is colourless. That is why the Brahmo Samaj to-day is a moribund institution. —Pessi. p. 38.

§ But the value of an Image worshipping, temple building faith, in a land where the cause of religion is one with that of refinements, must be incalculable.

† I would choose not no God no Pope, but Pope--yes even Pope—and God. (Dr. Martineau quoted I. M. 27-2-27.)

असतात. तीच गोष्ट ब्राह्मणांची मनसोक्त निंदा करण्यांत ते सिद्ध करीत असतात. आज हिंदूंचें धार्मिक बाळग्र्य कोणाच्या मुखोद्वत असेल तर तें ब्राह्मणांच्याच आहे. त्रैवर्णिकांपैकी क्षत्रिय व वैश्य हे वर्ग संस्कारशुद्ध क्वचित् कोठें असतील. धर्माचरणांतील कर्मठपणा व शुचिभूतपणा आज आधिक्यानें कोठें असेल तर तो ब्राह्मणांतच आहे, हें ब्राह्मणांचे शत्रूही कबूल करतील. स्त्रियांचें धर्मवेड तर प्रसिद्धच आहे. नव्या मताच्या काय पण जुन्या मताच्या हिंदूंच्या घराण्यांतूनही पावित्र्य व धर्मशील यांचें रक्षण स्त्रियांनींच केलें आहे.

ब्राह्मांचें विध्वंसक ध्येय—

पृथ्वी वाटोळी आहे कीं चौकोनी आहे, हें संतांना कदाचित् सांगतां येणार नाही, याशिकीच्या संकल्पांतील जंबुद्वीपाचा नकाशा ब्राह्मणांना काढून दाखवितां येणार नाही, सती सावित्रीची कथा सूत्रपूर्वकालची कीं त्यानंतरची हें स्त्रियांस कळणार नाही. पाऊस कसा पडतो, विजा कां चमकतात, ग्रहण कसें लागतें, हेंही त्यांस ठाऊक नसेल; पण अशा साऱ्या भौतिक शास्त्रांच्या अशानामुळें त्यांच्या धर्मपरायणतेत यत्किंचितही कमीपणा येणार नाही. § आपत्कालाच्या ओघाबरोबर बरील धर्मस्थानें आज निस्तेज व सदोषही झालीं असतील, पण धर्माची ठिणगी कां होईना आज तेथें आहे, आणि अनुकूलता मिळाल्यास धर्मतेज आपल्या पूर्ण ऐश्वर्यानें तेथें प्रगट होण्याचा अजूनही संभव आहे. ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, नेमकीं हीच धर्मस्थानें भ्रष्ट करणें, निस्तेज करणे किंवा धर्मदृष्टीनें नामशेष करणें हें ब्राह्मांचें अनन्यसाधारण ध्येय आहे ! आंग्लारूप इंद्रसत्तेला जो आम्हीं आरंभी उद्देगानेंच नमस्कार केला तो याचमुळें. तपोधन ब्राह्मणांचा द्वेष कोणी केला, सती अहल्येचा बुद्धिभेद कोणी केला ? प्रल्हादाचें धर्मशील

§ The influence of the woman, too, on civilisation, is probably vastly greater in India than in the West. And this because the one woman to whose guidance a man is more or less willing to resign himself is also she whose impress is most indelible,—his mother.....
.....A man may be a constant visitor in a Hindu house without even knowing where the rooms in which the ladies live. Strength, it has been said, lies in the reserve, and those who are here so strictly concealed are perhaps all the more potent for that ! (Sister Nivedita.)

कोणी हरण केलें ? आणि गोपालकृष्णाच्या सगुणभक्तीचा विरोध तरी कोणी केला ? ही जी पूर्वीची इंद्रसत्ता तिचेंच इंग्रजी संस्कृति हें एक तऱ्हेनें आधुनिक अवतरण होय !

स्त्रियांचा अधःपात—

वाघीणीचीं नखें आंतडीं बाहेर काढतात व अस्वलीचीं नखें गुदगुल्या करून प्राण घेतात, असें ऐकतां. त्याचप्रमाणे चेंगिझखानाच्या किंवा तैमूरलंगाच्या छुटीपेक्षांही भयंकर असें भिक्षुकीच्या परिग्रहाचें वर्णन करून ब्राह्मणांच्या भक्तीचीं आंतडीं बाहेर काढणारे आधुनिक संस्कृतीचे रक्तांनं माखलेले हात, ती हिंदु स्त्रियांच्या अंगावरून गोजारून फिरवीत आहे. पण त्यांतही त्या स्त्रियांचें मरण आहे हें निश्चित आहे. पूतनामावशाचे स्तनही विषारी होते, हें त्या भोळ्या गोपीस कळलें नाहीं. बुद्धिपुरःसर नसला तरी परिणामी तोच प्रकार आज आहे. भिन्न संस्कृतीचे आज पुढे झालेले हात म्हणजे एका काळी हिंदूंच्या राजश्रीपुढें सरसावलेले अफझलखानाचे हात होत ! ही सुधारणा नव्हे, हा अनर्थ आहे. हें यश नव्हे हें मालिन्य आहे. हें हिंदुस्त्रियांचें मरण आहे. त्या मेलेल्या स्त्रियांच्या राखेंतून स्मशानवेलीप्रमाणें नवीन मडमा कदाचित् निर्माण होतील. पण हिंदु स्त्री मेली असेंच ब्राह्मांनीं समजले पाहिजे. ज्यांची घरची पूर्वपरंपरा पार सुटली, शाळेंत धर्म व गृहकृत्ये यांच्या शिक्षणाचा अभाव, हॉस्टेलांत इंग्रजी पद्धतीचें राहणे, खिस्ती झालेली एखादी चंद्रमुखी कुमारिका अथवा पंडिता विधवा, किंवा एखाद्या खानाच्या अगर दुसऱ्या विधर्मीयाच्या नांवानें कुंकू लावणारी अगर पुसणारी (?) सधवा, ह्याच ज्यांच्या स्त्री-शिक्षणाच्या आदर्शभूत अध्यापिका, आणि त्यागात्मक नसून भोगात्मक ज्यांचें विवाहाचें रहस्य त्यांच्या ठिकाणीं हिंदुत्वाचें शील टिकणें कठीणच आहे !! ब्राह्मांस ही गोष्ट इष्टच असेल; पण त्याबद्दल त्यांच्या स्वर्गवासी पूर्वज स्त्रिया त्यांचा त्रिवार धिक्कार करीत असतील हेंही ईश्वरचंद्र आणि केशवचंद्र, प्रतापचंद्र आणि आनंदमोहन अशा मातृभक्त ब्राह्मांच्या अनुयायांनीं जाणलें पाहिजे.

स्त्रियांचें धर्मशील—

धर्मपीठावरील देव-गुरूंच्या मूर्ति काढून तेथें बसलेल्या अर्धवट शब्द-पंडितांच्या तोंडाकडे शून्य दृष्टीनें पाहणाऱ्या ब्राह्म-स्त्रियांनीं, तुलसीवृंदावनाशीं

निष्ठेनें बसून वेणाबाईनीं समर्थपद जोडलें, श्रीविठ्ठलमूर्तीच्या पायीं डोई ठेवून सखूबाईना संतपद लाभलें, कृष्णसंगानें 'तुम भये सरोवर, मै तेरी मछिया' असा अनुभव मीराबाईनें घेतला, या सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक गोष्टींचें चिंतन करावें. म्हणजे मिस्र बानी चतर्जी आणि त्यांच्या ब्राह्मिका भगिनी यांस कळून येईल कीं, धर्मशिक्षण शाळेंत, कॉलेजांत, बंगमहिलाश्रमांत किंवा ब्राह्ममंदिरांतही मिळत नाही, तें घरीच मिळूं शकतें व तें घरीच मिळवावें. ठायींच बैसोनी करा एकचित्त। आवडी अनंत आठवावा ॥ अमृतत्वाचे धडे शिकविण्यास कॅन्ट नको. शिवाय 'शिवम्, शान्तम्, अद्वैतम्' हें समजून घेण्याचा अधिकार फार पुढचा आहे, आणि तें स्वानुभवाच्या तेजाने पटविणारे धर्माधिकारी ब्राह्ममंदिरांतही नाहीत. ते बाहेर आहेत. योग्य अधिकार प्राप्त होतांच साधक असेल तेथें येऊन ते त्यास कृतार्थ करतात. तो अधिकार प्राप्त होण्यासाठीं यशोदेला विश्वदर्शन देणाऱ्या गोपालकृष्णांची व शबरीला कृतार्थ करणाऱ्या प्रभु रामचंद्रांची किंवा सीमंतिनीचें सौभाग्यवर्धन करणाऱ्या उमा-महेश्वरांची अगोदर अनन्यभावानें भक्ति करावी लागते. तीच स्त्रियांच्या आभाविक धर्मभावनेस योग्य आहे.

ब्राह्मणद्वेष—

साधारण-ब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष पंडित सीतानाथ (दत्त) तत्त्वभूषण व तत्सम वृत्तीचे इतर विद्वान् पुढारी म्हणतात कीं, "ब्राह्मणवर्गास श्रेष्ठत्व देण्यास आज जग तयार नाही. कारण एकतर तसे श्रेष्ठ ब्राह्मण आज राहिलेच नाहीत. 'पेशा आचाऱ्याचा व मिजास आचार्यांची' ती कोण चालू देणार ?† देशांतील विद्वान् पुढाऱ्यांची नांवनिशी घ्यावी तर जो पहावा तो ब्राह्मणेतर असेंच आज आढळेल ! शिवाय हल्लींचें न्यायी सरकार सर्वांना सारखेंच वागवीत असल्यामुळे ब्राह्मणांची प्रतिष्ठा इतःपर कांहींच राहिली नाही. त्यातून ब्राह्मणांत कांहीं श्रेष्ठ गुण आहेत असें मानलें तरी त्याबरोबर अहंपणा, उद्धटपणा, भिक्षुकवृत्ति आणि अभिमानशून्यता हे दोष त्यांच्या

† A Brahmin's speciality consisted in the pursuit of knowledge spiritual which gave him understanding and wisdom of the highest order for the good of all. He has given up his spiritual quest but sticks most tenaciously to his prestige even when cooking and serving food.

ठिकाणीं फारच जास्त प्रमाणांत आढळतात. § तसेंच मूर्तिपूजेसारख्या अनिष्ट परंपरा अद्यापिही हिंदुसमाजांत रूढ आहेत. त्याचें कारणही ह्या मतलबी ब्राह्मणांना आपली छाप हिंदुसमाजावर ठेवावयाची आहे हेंच होय. यासाठीं ही ब्राह्मणांची प्रतिष्ठा झुगारून द्या, म्हणजे मूर्तिपूजेसारखीं खुळें आपोआप नाहीशी होतील.” †

जातीचें गुणकर्म कीं गुणकर्माची जात—

ब्राह्मणेतारंपैकीं वयोवृद्ध व शानवृद्ध अशा पुढान्यांनींही असे बेजबाबदार-पणाचे उद्गार काढावे ही खेदाची गोष्ट आहे ! ब्राह्मण आणि त्याची विद्या यांचा जो कोणी पुरस्कार करतो तो चातुर्वर्ण्याच्या ध्येयबुद्धीनेच करित असतो. प्रत्येक ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं ब्राह्मणाची सर्व श्रेष्ठ लक्षणे आढळतील असें कधीं कोणीं म्हटलें नाहीं. आजच काय पण अरुणि श्वेतकेतूच्या वेळेपासून ब्रह्मबंधु हे आहेतच. * आतां “ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः” इत्यादि सर्व शास्त्रीय लक्षणांच्या अभावीं जर जातिब्राह्मण ब्राह्मण ठरत नसले तर त्या लक्षणांनीं युक्त असे दुसरे तरी कोण आहेत ? आणि कोणीच नसतील तर धर्मानें ब्राह्मणांकरितां म्हणून सांगितलेले अधिकार व कर्मे यांची वाट काय ? शिवाय असें कीं, जे अनुष्ठानिक नाहींत तेसुद्धां जर ब्राह्म म्हणवितात तर जे श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ नाहींत त्या जातिब्राह्मणांना ब्राह्मण कां मानूं नये ? एरव्हीं श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ हीं विशेषणे ब्राह्मणांस लागणारच नाहींत. जां जातिब्राह्मण असेल त्यांनीं ब्राह्मण्याचीं अमुक लक्षणे संपादावीं हें म्हणणे बरोबर आहे, पण अमुक लक्षणें असतील तरच त्यास ब्राह्मण म्हणावे हें

§ If the Brahmins have shown certain exceptional virtues, are not certain, vices on the other hand such as egotism, arrogance, mendicancy and want of self-respect found among them in a super-abundant degree ?
—Pt. Sita Nath, *Brahmaism*. p. 324.

† The main factor in the perpetuation of image worship will be found in the persistent efforts on the part of the priestly classes, to keep their hold on and supremacy over the other classes. Over throw this supremacy, and image worship will die of sheer inanition

—Pt. Sita Nath I. M. 3-1-26.

* श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्ये, न वै सोम्यास्मत् कुलीनोऽननूच्यब्रह्मबन्धु-
रिव भवति.
—छांदोग्य, ६।१।९

अव्यवहार्य आहे. जो राजा आहे त्याच्या ठिकाणी शौर्य व सामर्थ्य असावे हें म्हणणें बरोबर आहे. पण ज्याच्या ठिकाणी शौर्य व सामर्थ्य आहे तो राजा असें म्हटल्यास सारे खलाशी आणि सोल्जर्स राजे होऊन जॉर्ज बादशहांना पदच्युत व्हावें लागेल. साऱ्याच गाई गरीब नसतात. आणि सरकशीतला वाघही गाईसारखा गरीब असतो. तथापि गाय ती गाय व वाघ तो वाघ त्यांचें लग्न जमणार नाही. दुर्वासांच्या तामसी वृत्तीवरून ते शूद्र ठरले नाहीत, व विदुर अत्यंत सात्विक म्हणून त्यांस ब्राह्मण मानलें नाही. गुणकर्मानींच जर ब्राह्मण ठरत असता तर ब्राह्मणांनीं अमुक कर्म करावीं. (उदा०—ब्राह्मणाचें उपनयन करावें.) व अमुक करूं नये इत्यादि साधनांचे विधिनिषेधच शास्त्रांत नसते. कोणी म्हणतात, वेदांत मुळां चातुर्वर्ण्यच नाही. पण उपलब्ध वेदांत विद्वानांना प्रक्षिप्त भाग आढळतो त्यापेक्षां परकीय सत्तें लुप्त झालेला माग पुष्कळच असण्याचा संभव आहे. मग स्मृतींत असलेलें चातुर्वर्ण्य त्या लुप्तवेदांतील नाही कशावरून ? दुसरे असें कीं, ब्राह्मणजातींत होणारा जन्म नेहमीं विशिष्ट कर्माकरितांच असतो असेंही म्हणवत नाही. नाही तर ब्राह्मणांचीं मुलें ब्रह्मकर्म न करतां उपनयनापूर्वीं मरतीच ना ? त्यांनीं जन्मास येऊन कोणतें कर्म केलें म्हणावें ? पूर्वकर्मा-नुरूप त्यांचा ब्राह्मणकुलांत जन्म झाला इतकेंच. याप्रमाणें ब्राह्मणकुलांत जन्म हें पूर्वकर्माचें एक बक्षीस आहे. बक्षीस हें नेहमीं पूर्वकर्माबद्दलच असतें. ह्या बक्षिसाचा एखाद्यानें योग्य उपयोग केला नाही तरी त्यांस पूर्व-पुण्याईनें बक्षीस मिळालें ही गोष्ट खोटी ठरत नाही. अनिष्ट संस्कारांमुळें व दीर्घकालच्या प्रतिकूल परिस्थितीमुळें आजचे जातिब्राह्मण पतित झाले असतील; तथापि त्यांचे जन्मस्थ संस्कार आजही शांकत नाहीत. क्षत्रियवर्ग प्रायः नामशेषच झाला आहे. पण ब्राह्मण आणि वैश्य यांचे स्वभावधर्म अद्यापिही जातिनिष्ठच दिसतात. आणि त्यांतही संस्कारशुद्धि ब्राह्मणांनींच अधिक राखली आहे. मांजर कितीही माणसाळलें तरी वन्य पशूंचे संस्कार अजूनही त्याचे ठिकाणीं दिसतातच.

घरांत अनेक कामांचे अनेक भाग असतात. ते नादुरुस्त झाल्यास दुरुस्त करावे लागतात. पण स्वयंपाकगृहाचें शय्यागृह किंवा कोठीचा दिवाण-खाना असा उपयोग होत नाही. त्याचप्रमाणें समाजरचनेंत जे अधिकार-

भेद व व्यवसायभेद पूर्वपरंपरेनें पाडले आहेत ते सुधारावेत पण मोडूं नये. हजारों वर्षे डोक्याचा हा वरचढपणा काय ? म्हणून शरीराचे अवयवांनीं स्पर्श करण्यांत काय हंशील ! एखादा कसरत्या बळेंच खालीं डोकें वर पाय करून चालून दाखवील; पण तें क्षणिक आणि अस्वाभाविक आहे. आजच्या आपत्कालीं डोक्यांत पूर्वीची तरतरी राहिली नसेल, तें अधोमुख झालें असेल; तर सर्व अवयवांनीं मेहनत घेऊन सामर्थ्य वाढविल्यानें त्यास सहज तरतरी येईल.† त्यांतच समाजाचें आरोग्य आणि ऐश्वर्य आहे. ब्रह्मद्वेष हा अज्ञानमूलक व आत्मघातकी आहे.

श्रेष्ठकनिष्ठभाव—

आतां अब्राह्मणांच्या श्रेष्ठतेबद्दल साक्षीपुरावा देण्याचा जो खटाटोप पंडितजीं-सारखे ब्राह्म करतात तो अगदींच निष्कारण आहे. चातुर्वर्ण्य म्हणजे श्रेष्ठकनिष्ठ भावाचे कायमचे ठसे असें कधींच कोणी मानलें नाहीं. दृढाभ्यासाने हातही डोक्याचें काम करतात. शिवाय मस्तक ज्ञानयोगी असले तर हातपायही कर्मयोगी आहेत, आणि भक्तियोगानें तर अंतःकरण सर्वांत श्रेष्ठ असें मर्मस्थान झालें आहे. तथापि ऊर्ध्वमूल शरीरांतील डोक्याच्या वरचढ स्थानाचा हेवा करून शरीराचा शिरच्छेद करूं पाहणें वेडेपणाचे आहे. त्यांत शरीरसमाजाचा नाश आहे. यांत श्रेष्ठकनिष्ठभाव न मानतां प्रत्येकाचे महत्त्व स्वतंत्र मानतां येईल. तीर्थयात्रेत कष्ट घेणारे पाय बथ्थड डोक्यासही वंदनीय होतील. तात्पर्य, श्रेष्ठपणाचा मक्ता आपल्याकडे आहे असा ब्राह्मणांचा दुराग्रह नसावा आणि तसा तो नाहींही. तसे असतें तर ब्राह्मण पुराणकारांनीं श्रीराम व कृष्ण ह्या अब्राह्मण दैवतांचा गौरव केला नसता. रामगीता, कृष्णगीता, इतकेंच काय पण व्याधगीता ह्या मानल्या नसत्या. मनुच्या आशा पाळल्या नसत्या. अगदीं अर्वाचीन काळ घेतला तरी ऐन ब्राह्मणशाहीतील मोरोपंत, महिषतीबोवा यांनीं संतमालिकेत ब्राह्मणेंतर संतांचीं अभेदभावानें व मुक्तकंठानें स्तुति केली आहे तशी केली नसती. तुकोबांच्या अनुयायांचे अग्रणी ब्राह्मण नसतेच. ब्राह्मण हरिदासांचीं कीर्तनें

† Along side the movement for the uplift of the untouchables there should be the movement for the uplift of the Touch-me-nots. In the fallen Hindu social structure it is not only the legs that have to be raised, but the lower apex too, has to be set up virtually once more.

आदिअंतीं तुकोबांच्या अभंगवाणीनें अलंकृत झालीं नसतीं. श्रीसिद्धारूढ आणि श्रीसाईबाबा, श्रीगुलाबराव आणि श्रीविवेकानंद, महात्मा गांधी आणि डॉ० बेसंट यांचे कट्टे अनुयायी ब्राह्मण आहेत, ते नसते. तात्पर्य, विचारी ब्राह्मणांनीं आपलें समदर्शित्व कधींही सोडलेलें नाहीं.

ब्राह्मणांचा जुलूम—

आतां मूर्तिपूजा व व्रतवैकल्ये यांसंबंधीं ब्राह्मणांचा जुलूम हा एकच मुद्दा राहिला. निर्धन ब्राह्मण देवळें कोठून बांधणार ? देवळें बांधणारे राजे-रजवाडे व शेट सावकार हेच होत. दक्षिणेश्वराचें देऊळ राणी रासमणी ह्या एका शूद्रजातीच्या बाईनें बांधले; ब्राह्मणानें बांधलें नाहीं. पण त्याचें माहात्म्य मात्र एका कंगाल ब्राह्मण पुजाऱ्यानें (श्रीरामकृष्ण) त्रिखंडीं प्रस्थापित केलें. यांत त्या ब्राह्मणानें काय मिळविलें व जगाने काय मिळविलें याचा हिशेब जमेल काय ? रामदासांनीं ठिकठिकाणीं मारुती स्थापन केले त्यांत ब्राह्मणांनीं काम मिळविलें ? तात्पर्य, मूर्तिपूजेचा लाभ सान्याच मूर्तिपूजकांना मिळेल. त्या मानानें पुजारी ब्राह्मण असला तरी त्याचा लाभ तो किती ! आतां व्रतवैकल्ये राहिलीं. त्यासंबंधीं आम्ही ब्राह्मांस असें आव्हान करतो कीं, अशिक्षित समाज राहो; पण तुमचा सुशिक्षित ब्राह्मसमाज “ शिवं शान्तं अद्वैतम् ” यावरील मल्लीनाथी ऐकायला आठवड्यांतून एक दिवस तरी मंदिरांत जमतो काय ? शंभर वर्षांच्या अनुभवानेंही त्यांस हा मनुष्यस्वभाव कळला नसला तर त्यांचें व देशाचें दुदैव होय ! केवळ रूक्ष तत्त्वज्ञान हें अरोचक व अव्यवहारिक आहे. तसेंच “ मी पापी ” “ मी पापी ” हीच रोजची प्रार्थनेची रड चित्ताकर्षक नाहीं. त्याचप्रमाणें रस्त्यांतून मोटारी, ट्रम्बे, खटारे यांचा कलहोळ सुरू असतां रस्त्यावरील प्रार्थनामंदिरांतील सार्वजनिक ध्यान म्हणजे व्यर्थ दोंग होय ! रुचिवैचित्र्य व अधिकारभेद तसेंच उपास्यभेद व साधनभेद हेंच हिंदुधर्माचें वैशिष्ट्य आहे. अधिकार तैसा करूं उपदेश ! साहे ओक्षें त्यास तेंचि द्यावें ॥ हाच हिंदु धर्माचा दंडक आहे. आज समाजांत जो धर्म नांदत आहे त्याचें कारण आचार्यांचें शारीरभाष्य नव्हे. व्रत-वैकल्यानेंच धर्म जिवंत ठेवला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या पिछपेपणांत कालांतरानें चिकित्सकांच्या आळ्या पडतात. पण तुसाचे कबचांत असलेला तांदुळाचा द्राणा शेंकडों बघें टिकतो. व्रतांची अशीच योग्यता आहे. त्यांतील रहस्याचा

दाणा भुकेल्या जिशासूला केव्हांही मिळतो. देव करील तर या टीकाकारांच्या हयार्तांतच ह्यांना तत्त्वज्ञानाचें अर्जर्ण होऊन व्रतवैकल्ये आणि शास्त्रीय कर्मेच करीत बसण्याची वेळ येईल. सर्व व्रतांच्या बुडाशीं त्याग आहे. या त्यागानें भिक्षुकांपेक्षां दात्यांचीच समृद्धि अधिक होते. हें बेजबाबदार शब्दपंडितांनीं अनुभवानें जाणावें. हिंदुधर्म निवृत्तिप्रधान आहे. हिंदुधर्मातील भोगांतही त्यागाचें रहस्य आहे. फार काय पण विवाहांतही एकीचे पाणिग्रहणांत दुसऱ्या सर्व स्त्रिया कामुक दृष्टीला परित्यक्त व्हाव्या हेच तत्त्व सांगितलें आहे. स्त्रिसंभोगासही कालाचें नियमन करण्यांत आत्मसंयमच साधला आहे. हीं धर्मवेडे व अज्ञान्यांचीं खुळें नव्हत. तात्पर्य, आत्मसंयमन, विषयवैतृष्य, तितिक्षा, त्याग, संतोष आणि ईश्वरपरायणता इत्यादि अनेक अमूल्य रहस्ये व्रतवैकल्यांत असतात. त्याची किंमत साधारण ब्राह्मांश नाही. भिक्षुकानें मिळविलेला शिषा, केळीं व सुपाऱ्या म्हणजे नादीरशहानीं केलेली लूट असें त्यांस वाटतें. अगदीं हलक्या धंद्यांत जी प्राप्ति आहे ती आज पुरोहितांश नाही. एखाद्या मोटार ड्रायव्हरचाही पगार पंतोजीस नाही. ही आजचीच स्थिति कशाला, प्राचीन कालीही अपरिग्रह हें ज्यांचें व्रत, त्या ब्राह्मणांनीं श्रीमंतींत सर्वोवर चढाई केली असा हिंदुस्थानच्या इतिहासांत एक तरी काल दाखवितां येईल काय ? ब्राह्मणांच्या पायांशीं सम्राटांचे मुगुट नमत होते, पण त्यांनीं आपल्या आर्थिक अभ्युदयाची कधीच इच्छा केली नाही. पेशवाईच्या औट घटकेच्या राज्यांतही शिंदे-होळकरादि ब्राह्मणेतर सरदार ब्राह्मणांपेक्षांही प्रबल होते. तात्पर्य, तरवारीचें सामर्थ्य आणि पैशाचें बळ हीं ज्यांच्यापाशीं आहेत, असे क्षत्रिय आणि वैश्य हे वर्ग त्रैवर्णिकांत समर्थ असतांना ब्राह्मणवर्ग जुलूम तरी कोणावर व कसा करणार तें कळत नाही. स्पर्शस्पर्शनियंत्रणामुळें शूद्रांच्याही सेवेचा लाभ इतरांप्रमाणें ब्राह्मणास घेतां येणें शक्य नव्हतें. आतां शिक्षणाची बाब पाहिली तर वेदविद्येशिष्याय सर्व विद्या व कला सर्वांना मोकळ्याच होत्या. आणि हें वेदविद्येचें खातेंही केवळ ब्राह्मणांचेंच नव्हतें तें त्रैवर्णिकांचें होतें. शिष्याय हें खातें राखीव केल्यामुळें विदुरापासून श्रीगुलाबरावांपर्यंत, किंवा व्याघापासून चोख्यापर्यंत कोणाचीच जिशासा तृप्त होण्याची राहिली नाही. वेद न वाचतांच तुकोबानें वेदांचें रहस्य जाणलें. तात्पर्य, ब्राह्मणांनीं लोकांना

अज्ञानांत डांबले असें अजूनही म्हणण त्या ब्राह्म उदारमतवाद्यांनीं वेदविद्या उघड करून शंभर वर्षांच्या दीर्घ प्रयत्नांनीं काय जगदुद्धार केला तो तरी दाखवावा.

असो. हा इतका विस्तार करण्याचें कारण चातुर्वर्ण्य आणि त्यांतही ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या यांचा द्वेष हें एक ब्राह्मांचें मुख्य विघातक लक्षण आहे. आणि त्यासाठीं एक विद्वान् ब्राह्म आज असें म्हणतात कीं, या तडजोडीच्या गोड गप्पा मारणाऱ्या ब्राह्मण-शिष्टांना सोडून आपण ह्यापुढें सत्यशोधकांशींच सहकार्य केलें पाहिजे.† तेव्हां विघर्मी सरकार आणि बहुसंख्याक ब्राह्मणेतर (अर्थात् जे अविचारी असतील तेच) यांच्याकडून ब्राह्मणांचा उत्तरोत्तर अधिकाधिक जाच होत जाणार असे दिसतें.* खऱ्या ब्राह्मणविद्येवर आपत्कालामुळें चढलेला गंज झडावा अशीच यांत ईश्वराची योजना दिसते. ती जाणून ब्राह्मणांनीं आपला तोल संभाळला पाहिजे. ब्राह्मणांचें ब्राह्मण्य जर अग्नीप्रमाणें झगझगीत असेल तर त्यांच्या वाटेस कोणीच जाणार नाही. उलट हिंदूंच्या वर्णाश्रमधर्माचें रक्षण करण्यास ते समर्थ होतील. परंतु जोंवर सर्व पावन करणाऱ्या पावकाप्रमाणे असें ब्राह्मण्याचे तेज प्रकट झालें नाही, तोंपर्यंत हिंदुधर्मांत एकंकार, पतितपरावर्तन व शुद्धि हे प्रकार विघातकच आहेत, असें आम्हांस वाटतें. समर्थानीं एका अंत्यजाकडून दिग्विजयी सदाशिवशास्त्र्यांचा गर्वपरिहार केला; पण त्यापूर्वीं त्या अंत्यजावर त्यांनीं जे दिव्य संस्कार केले, तें समर्थांचें सामर्थ्य अंगी आल्यावांचून शुद्धिही अशुद्धिच

‡ We have yet a duty to perform to help the *Satyashodhakas* in Deccan in their efforts to release themselves from the priestly domination. Their principles of one God and no intervener between God and man are our principles.....Let us now leave our Brahmin leaning and care more for the simple minded lower classes our future work must mostly lie in this direction. --G. B. Trivedi, I. M. 19-6-27.

“Down with the Brahmin”, is the cry raised and that cry will reverberate through out the length and breadth of the country. Before the masses are awakened to be impregnated with the non-Brahmin cry, the Brahmin should mend his ways and make his peace, or the wind he has sown will make him reap the whirl wind.”

—Indian Messenger 31-5-25.

होय. आजच्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीमुळेच चालू शुद्धिकरणाची आवश्यकता वाटत असेल; पण पतितांचा व मागसलेल्यांचा उद्धार करीत असतां ह्या वर्णाश्रमधर्माची घडी पुन्हा नीट बसविण्यासाठीं अगोदर पांढरपेशा जातींचें आणि विशेषकरून ब्राह्मणांचें संघटन आणि वेदविद्येचें पुनरुज्जीवन करणें यांची आवश्यकता धर्मदृष्टीनें सर्वांत अधिक आहे. निदान विधर्मी विरोधकांबरोबर आणखी कोणी गोन्देशाखी आणि कोणी पंडिता रमाबाई असे उघड कुऱ्हाडीचे दांडे किंवा हिंदुधर्मीयांतच हिंदुधर्माचे प्रच्छन्नवैरी उत्पन्न न होतील, अशी काळजी घेतली पाहिजे.

सनातनी हिंदूंची दोन पापें—

एक देव, एक धर्म व एक वर्ण हें प्रागतिकांच्या ध्येयवादाचें महावाक्य आहे. जातिधर्म भेद आणि स्त्री-पुरुष भेद हीं सनातनी हिंदूंचीं दोन पापें त्यांस दुःसह झालीं आहेत. त्याबद्दल थोडा अधिक विचार करूं. हिंदुधर्मानें सर्वसमावेशक व्हावें नाहींतर नामशेष व्हावें, असें प्रागतिकांचे अध्वर्यु आज आव्हान करीत आहेत. उलटपक्षीं हिंदुधर्म नामशेष होणें अशक्य आहे; इतक्या उत्पर ईश्वराची नियतीच तशी असेल तर तेही होवो ! पण हिंदुधर्मानें आपलें पावित्र्य आणि वर्णव्यवस्थेचें वैशिष्ट्य गमावूं नये, असें कट्टे सनातनी निश्चून सागत आहेत. सनातनीयांची दृष्टि केवळ धार्मिक आहे आणि प्रागतिकांची दृष्टि केवळ राजकीय व सामाजिक आहे.

उकरून काढलेलें भांडण—

मानवकोटी एकच आहे हें जसे खरें, तसेंच व्यक्ति तितक्या प्रकृति हेही खोटे नाहीं. या दोन टोकांच्या दरम्यान असलेल्या मानवी समाजांत व्यवहाराच्या सोयीकरितां कोणत्या तरी तत्त्वावर परस्पर व्यावर्तक असे सामाजिक घटक पडणें अपरिहार्यच असतें. मग ते यदृच्छेनें किंवा स्वार्थबुद्धीनें, अथवा द्वेषप्रेरणेने कसे तरी बनणें व त्यांचें स्वरूप अनिश्चित, अशाश्वत व परस्पर-विरोधि असें रहाणें, यापेक्षां हिंदूंच्या चातुर्वर्ण्य-पद्धतीनें ते जन्मतःच सहज विभागले जाणें हें समाजाच्या स्वास्थ्यास व उत्कर्षास अधिक सोयीचें होईल, हें विचाराअंतीं कळून येईल. पण हा कांहीं एक विचार न करितां जेथे मुळांत द्वेष नव्हता तेथे द्वेष व जेथें समान हक्कांची कल्पनाही नव्हती तेथें तें खूळ उपस्थित करून हे ब्राह्मपुढारी चातुर्वर्ण्याबिरुद्ध लढाई पुकारून

समाजांत केवढी बेदिली व बखेडा उत्पन्न करीत आहेत, त्याची त्यांसही पुरी कल्पना नसेल.

सर्वसमावेश आणि समता—

एकंदर मानवी बंधुभाव व अपवादभूत थोर व्यक्तींतील साधर्म्य या दोन कल्पनास धरून कल्पिलेल्या समन्वयाच्या रेषेत सर्व हिंदी समाजास गोंवू पहाणें हें अगदींच अव्यवहार्य आहे, याची ब्राह्मांस मुळींच जाणीव नसावी याचें सखेदाश्चर्य वाटतें. या इंग्रजी राज्यांत पुढारीपण इंग्रजी शिकलेल्यांकडे स्वाभाविकच गेलें आहे. अशा ह्या अल्पसंख्याक इंग्रजी शिकलेल्यांत कांहीं बाबतींत जे साधर्म्य आढळतें, तें ते सरसहा सर्व समाजास बळेंच लावूं पाहतात, हा न्याय नसून अन्याय आहे. आगगाडींतील प्रवासबंधु, सुशिक्षितां-तील वर्गबंधु, दुसरे कित्येक व्यवसायबंधु अथवा ब्राह्मांतील समाजबंधु यांच्या ठिकाणीं दिसणारें साधर्म्य कृत्रिम, मर्यादित आणि तात्पुरतेच असतें. तें सर्व समाजाच्या सर्वतोपरी समान हक्काचे गमक होऊं शकणार नाही. आगगाडीच्या डब्यांत एखादा भंगी आणि अग्निहोत्रि, कसाई आणि गवळी, कोळी आणि माळी अथवा एखादा मुन्नी आणि संन्यासी अगदीं मांडीला मांडी मिडवून पुष्कळ वेळ समतेच्या आणि सलोख्याच्या गोष्टी बोलत बसले, तरी तेवढ्या अनुभवावर त्यांनीं गांवोगांव जाऊन जाति-भेद आणि धर्मभेद हा “अन्याय, अन्याय!” म्हणून ओरड करून एकंदर पुकारणें मूर्खपणाचे होईल. देशातील मूठभर सुशिक्षितांचा असाच हा अविचार होत आहे. शानदेव आणि नामदेव, तुका आणि चोखा, पंडित आणि पंत, कबीर आणि तुलसीदास, रेव्हरंड टिळक व शास्त्री चिपळुणकर, गोविंदाग्रज आणि केशवसुत, मायकेल दत्त आणि गट्टुलाल, मुक्ताबाई आणि मिराबाई, सरोजिनीबाई आणि तोरुबाई, ह्या साऱ्या कवि आणि कवयित्रींच्या काव्यपंक्ति जरी सारख्याच दर्जाच्या असल्या तरी त्यांच्या भोजनपंक्तिही एकच असल्या पाहिजेत व त्यांनीं व त्यांच्या आधारावर त्यांच्या सर्व जातभाईंनीं आपसांत सोयरीकही जोडली पाहिजे, असा आग्रह धरणें हा न्याय कोठला? आणि याचें महत्त्व तें काय? कित्येक विद्वान् असें विचारतात कीं, ब्राह्मणांनीं जर आपलें ब्रह्मकर्म व वेदविद्या टाकून वाटतील ते ब्राह्मणेतरांचे धंदे श्करले, तर त्यांच्या समव्यवसायी ब्राह्मणेतरांनीं उलट ब्राह्मणांचे हक्क कां

बजावू नये! अधिक स्पष्ट लिहावयाचें म्हणजे कोणी ब्राह्मण जर जोडे विकू लागले तर उलट चांभारांनीं ज्योतिर्लिंगावर अभिषेक करण्यास कां जाऊ नये? कांहीं ब्राह्मण गाई विकून कसाई बनले तर कसायांनीं ब्राह्मणाची मुलगी कां मागू नये? हें तर्कशास्त्र आम्हांस फारच विपरीत दिसतें. ब्राह्मणांनीं हलके धंदे करणें हे गैरच आहे; पण ते जे आज इतर धंदे करतांना दिसतात, ते वर्णांतराच्या हेतूंनीं किंवा त्यांची धनतृष्णा अनावर झाली आहे म्हणून नव्हे. तर केवळ पोटापुरतेही मिळण्यास जरूर तो राजाश्रय व लोकाश्रय त्यांस राहिला नाही, इतकेच नव्हे, तर द्वेष मात्र बेसुमार वाढत आहे, यामुळेच होय. तेव्हां अल्पसंख्याक जे ब्राह्मण व त्यांची विद्या यांचें रक्षण करण्याची बहुसंख्याक ब्राह्मणेतरांनीं मुळीच आस्था न दाखवितां, उलट स्वतांच्या अविचाराने किंवा इतर मतलबी लोकांच्या प्रेरणेने त्यांचे पाय ओढून त्यांच्या विद्येची बलात्काराने पायमल्ली करणें ही आंगलाईतील एक बेळूट मोगलाई आहे; दुसरे काय! अशा वेळीं आपलें सत्त्व न गमावणें हेंच सर्व ब्राह्मणाचें आज आय कर्तव्य आहे.

ब्राह्मणांचा धर्म—

कित्येक ब्रह्मद्वेष्ट्या ब्राह्मांचा असा मानभावीपणा असतो कीं, “आम्ही ब्राह्मण्याचे द्वेष्टे नाहीं, पण आजच्या जातिब्राह्मणांनीं अध्ययन, अध्यापन आणि वैदिक कर्मानुष्ठान हा आपला स्वधर्म सोडूनही ते आपलें वर्चस्व मिरवूं पहातात, ते आम्ही काय म्हणून चालू द्यावे?” पण या त्यांच्या म्हणण्यांत वस्तुतः फारसा अर्थ नसतो. कारण अध्यापक म्हणजे शाळामास्तर, पुरोहित म्हणजे लबाड भटे, पारमार्थिक गुरु म्हणजे वित्तापहारक ठक आणि संन्यासी म्हणजे आळशी देशबुडवे, अशी त्यांची संभावना आधुनिकांकडून प्रत्यही होतच आहे.* लोक कळसाच्या दगडास वंदन करतात म्हणून जोत्याच्या

*.....their notorious associations and loose morals Their luxury and pomp and secret enjoyment of forbidden pleasures of beauty and a thousand other vices and follies,—and one will understand why sadhus and sanyasis, monks and priests (especially when they are celibates) in the temples and monasteries are often despised as a class.....This hereditary order of preceptors and priesthood (Gurus and Purohits) are not less self-seeking and bent on self-aggrandisement &c.

—Religion and Modern India p. 81-82.

दगडानें घुरावें, आयतें खातें म्हणून पोटाची उपसमार करून त्यास बोटांनीं चिमटे घ्यावे, त्याचप्रमाणें अत्यंजांस देवळाच्या गाभाऱ्यांत घेत नाहींत म्हणून मूर्तिभंजक ब्राह्मणांस कळकळा यावा, निराशेचे गांवाशिवाय सर्व गांव इतरांस बहाल केले तरी तुम्ही सोवळेंओवळें आणि विटाळ अशी प्रतारणा आमच्याशीं कां करतां ? तुमच्या मुली आम्हांस कां देत नाहीं, तुम्ही आमच्या पंक्तीस कां जेवीत नाहीं, आमच्या घरचे कां खात नाहीं, तुम्ही मागसलेल्यांस अरेतुरे कां करतां, अहो जाहो असे कां म्हणत नाहीं ? इत्यादि कुरापती काढून कोणीं कोणीं ब्राह्मणांस वेचून शिव्या व्याव्या, हा सुशिक्षितांचा बुद्धिवाद नव्हे, हा नवयुगाचा कालमहिमा आहे. ह्या कालगतीचें चक्र फिरून उद्यां कदाचित् अशीही वेळ येईल कीं, महार तेच महर्षि व सोवळे ब्राह्मण तेच अस्पृश्य असे जग मानूं लागेल ! याप्रमाणे अब्राह्मण जगाने ब्राह्मणांवर बहिष्कार पुकारला तर एक इष्टापत्तीच होईल. कारण तो बहिष्कारच ब्राह्मणांचें पावित्र्य निर्वंध राखील. तो द्वेषाग्निच मलीन झालेल्या ब्राह्मण्यास उजळा देईल. ब्राह्मणांनीं हें अवश्य लक्षांत ठेवावे कीं, “ब्राह्मणो मम दैवतम् ” असे एका काळीं साक्षात् भगवान् म्हणाले असले, किंवा “जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट तरी तिन्ही लोकीं श्रेष्ठ ।” असें पूर्वीं श्रीतुकोबा म्हणाले असले, तरी तो काळ गेला, तो आज राहिला नाहीं; व ते विप्रश्रेष्ठही आज फारसे राहिले नाहींत. यास्तव ब्राह्मणांनीं आपल्या श्रेष्ठतेची जाणीव स्वधर्मरक्षणापुरती आपल्याशींच ठेवून त्याचा दर्प अथवा उपसर्ग इतरांस जाणवणारही नाहीं अशी सावधगिरी अवश्य ठेवावी, यांतच त्याचें शहाणपण आहे. इतक्याउप्पर चातुर्वर्ण्य-प्रपंचांत घरीं राहून गृहप्रपंच व शेतवाडी राखणाऱ्या व देवदेवतार्चन करणाऱ्या वडील बंधूवर त्यांचे धाकटे अंमलदार बंधु जर आपली अंमलदारी गाजवूं लागले, तर त्यांनीं तिजोरीच्या किल्ल्या त्याचे अंगावर टाकून दर्भाच्या पवित्रकानिशीं बाहेर पडावे व आपल्या कनिष्ठ बंधूचेच काय, पण विश्वकुटुंबाचें कल्याण चिंतीत व त्यासाठीं ईश्वराची कृपा भाकीत आयुष्य वेचावें हेंच त्यांस योग्य होय. आपले धाकटे बंधु जे ब्राह्मणेतर त्यांच्याशी उलट चुरस, ही ब्राह्मणांस कधींच शोभणार नाहीं व सुखदायीही होणार नाहीं. ब्रह्मद्वेष्या ब्राह्मणांची ही विध्वंसनाची आणि स्वैराचाराची हौस आणखी किती दिवस चालणार ! ब्राह्म-समाज दीर्घायु झाल्यास लवकरच असें आढळून येईल कीं, खास त्या समाजांतच आचार्य नांवाचे

ब्राह्मण, खजिनदार व संगोपक नांवाचे वैश्य, आक्रमशील वृत्तीचे वीर आणि कार्यवाहक किंवा सेवक नांवाचे शूद्र किंवा दास असे भेद आपो-आपच उत्पन्न होतील. आणि मग चातुर्वर्ण्याची हजारों वर्षांची उत्कृष्ट परंपरा आपण व्यर्थ मोडीत होतो, याबद्दल त्यांचा त्यांसच खेद वाटेल.

स्त्रियांची प्रतारणा—

जातिभेदाच्या अन्यायाप्रमाणे स्त्रीवर्गावर केलेल्या घोर अन्यायाची जी दुसरी मोठी तोहमत ब्राह्मांनीं सनातनीयांवर आणली आहे, त्याचाही येथे थोडा अधिक विचार झालेला बरा. ज्या जातीत गार्गी-वाचकनवि किंवा सरोजिनी बेशटवाई यांच्यासारख्या विदुषी निर्माण झाल्या त्या स्त्रीजातीतील इतर व्यक्तिही तशाच किंवा त्याहूनही श्रेष्ठ निर्माण झाल्या असल्या, पण पुरुषवर्गाने स्त्रीवर्गाचा आजवर कोंडमारा करून भयंकर घात केला; आणि स्वातंत्र्य आणि विद्या ह्या दुनियेंतील अमूल्य वस्तू त्यांस पारख्या केल्या. याहून अधिक घोर पाप ते कोणते ! अशी ब्राह्मांची फारच जोराची तक्रार आहे. तसेंच बाल-विवाहाचा जुलूम व विधवांची करुण स्थिति यांचेही खापर ते जुन्या परंपरेस चिकटून राहणाऱ्या समाजावरच फोडीत असतात. साऱ्या सुधारणांचें मंथन करून अवलोकन हे सार त्यांनीं काढलें आहे. “ घी देखलें पण बडगा देखला नाही,” अशी त्यांची अर्धवट विचारसरणी दिसते. हिंदुस्थानांतच काय, पण कोणत्याही देशांत स्त्रीवर्गास आपलें परावलंबित्व अजूनही कायमचें झुगारून देतां आले नाही. आतां हिंदुस्थानचे परतंत्र गुलाम स्त्रियांना स्वतंत्र करूं पाहत आहेत. देशोदेशीं वारशाच्या हक्कानें स्त्रियांचीं राज्येही पूर्वीं होऊन गेलीं; पण परतंत्र स्त्रीवर्ग चोहोकडे अद्याप तसाच आहे, तो आतां स्त्रौन ब्राह्मांच्या पराक्रमानें यापुढें स्वतंत्र होणार आहे ! वस्तुतः स्त्री-पुरुषांच्या जोडीत पुरुषाचें श्रेष्ठत्व स्वभावसिद्ध असल्यामुळे, ह्या परतंत्र हिंदुस्थानांतील विद्वान् व स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या प्रौढ तरुणींनीं ज्यांचें शारीरिक व बौद्धिक श्रेष्ठत्व मनःपूर्वक मानावें, असे नरपुंगव शोधण्यासाठीं स्वतंत्र राष्ट्रांतील पुरुषांच्या तोंडाकडे पाहण्याची वेळ लवकरच त्यांस आल्यावांचून राहणार नाही ! अशी चिन्हे आजच दिसत आहेत. विद्येचा मद मोठा कंठीण आहे. महत्वाकांक्षा ही विद्येची पाठराखणीच आहे, तेव्हां योग्य घर न मिळून किंवा सतीधर्माची ताबेदारी न आणवून गरीब पदवीघर स्त्रियांच्या

अविवाहित नर्सेस आणि स्कूलमिस्ट्रेसेस आणि संपन्न विद्वान् स्त्रियांच्या ही इलिहावेथ राण्या बनतील हेंही कल्पनासच दिसत आहे.

शिक्षणाची शेवाळ—

विद्येचा मद आणि आचारविचारांचें स्वातंत्र्य यापुढें हिंदु स्त्रियांचें शुद्ध वर्मशील, विनय आणि नीतिमर्यादा टिकणें कठीणच आहे. वरील अपतितेप्रमाणें शिक्षणाच्या शेवाळेवरील ही अपतिताही राखणें दुष्कर आहे ! स्वतंत्र राष्ट्रांत यांचे दुष्परिणाम जाणवत नसतील असें नाहीं. पण परतंत्र हिंदुस्थानांतील कुटिल राजनीतीनें ब्राह्मणेतर ज्याप्रमाणें चढून गेले आहेत, तीच गत त्याच कारणांस्तव हिंदी स्त्रियांची होईलच होईल हें उघड दिसतें. आज हिंदुस्थानांत साक्षर पुरुषांचेंच प्रमाण अल्प आहे. तेव्हां सुशिक्षित आणि स्वतंत्र स्त्रियांची संख्या अत्यल्प असणार हें उघड आहे. यामुळें त्यांच्या स्वातंत्र्याचे अनेक दुष्परिणाम लोकांचे नजरेस अजून येत नाहींत. शिवाय शिवाजीबाजीच्या रखेल्या व नानांचा कटिगुरू इकडे दुर्लक्ष करणें ही ज्याप्रमाणें इतिहासकारांत सदभिरुचि समजली जाते, त्याप्रमाणें कित्येक स्वैरवृत्तीच्या शिकलेल्या स्त्रियांच्या अनाचाराबद्दल कोणी शंका काढलीच तर ती खोटीच असली पाहिजे असें गृहीत धरून त्याबद्दल वाच्यता न करणें हाच शिष्टाचार मानला जात असल्यामुळें 'अंदरकी बात राम जाने' असाच कित्येक फॅशनेबल सभ्यांचा आचार दिखाऊ असतो. अशा स्थितीत ज्या कोणी आधुनिक स्त्रिया शाळा, हॉस्टेलें, कॉलेजें, वशीकरणाचे प्रयोग, स्वयंवरसंशोधन, बहुभोषासना, मिश्रविवाह, बॉल, नाच, गार्डेन-पार्टीज् इत्यादि आधुनिक दिव्यांतून गेल्या असतील व ज्यांना नव्यांबरोबर जुन्या चालींच्या कुलवधूंचीही बारकाईनें खरी माहिती असेल, त्यांनीं भावी पिढींतील आपल्या कनिष्ठ देशभगिनींना मार्गदर्शक म्हणून—लांडघा कोल्हाची नीति सोडून—आपल्या चारित्र्यांतील कायिक-वाचिक-मानसिक पाषाणुष्यांच्या आठवणी (वाटल्यास निनांवी) साररूपानें अवश्य प्रसिद्ध कराव्यात. म्हणजे प्रकृत विषयावर बराच प्रकाश पडेल. केशवचंद्र सेन आपल्या प्रार्थनेंत जें ब्राह्मचारित्र्याचें वर्णन करतात, त्यांत जरी कांहीं काव्य किंवा थोडी अतिशयोक्ति असली, तरी उलटपक्षीं साधारण-ब्राह्मणांनीं आपल्या तीक्ष्ण आत्मनिरीक्षणांत स्त्रीचारित्र्यावर अगदींच पडदा टाकला आहे हेंही उघड दिसत आहे.

स्त्रियांचें स्वावलंबन—

मुलींना प्रथमपासूनच मुलांप्रमाणेंच धंदेशिक्षणासुद्धां सर्व प्रकारचें शिक्षण द्यावें, व त्यांस पुरुषांच्या पारतंत्र्यांतून कायमचें मोकळे करावें, असा साधारण ब्राह्म षड्विंशतः अत्याग्रह दिसतो. § यांत कांहीं सोय होत असली, तरी हा अत्यंत रूक्ष असा उपयुक्ततावाद वाटतो. कोळी आणि माळी यांच्या स्त्रियांप्रमाणें पांढरपेशांच्या स्त्रियांनीं उद्योगधंदे करून पोट भरावें यांत स्त्रीदाक्षिण्य तें काय ? प्रारब्धवादावर, आत्मेष्टांच्या माणुसकीवर आणि विश्वभराच्या सदयतेवर मनुष्याचा भरंवसा नसेल तर हा पामर जीव भविष्यकाळच्या आपत्तींची कितीशी तजवीज करू शकणार आहे ! स्त्रियांस वैधव्य येण्याचा जितका संभव आहे तितकाच वृद्धापकाळीं मनुष्याची दृष्टि अधू होणार हाही संभव आहे. मग म्हातारपणीं मनुष्याची दृष्टि गेली तर मुलांचें परावलंबित्व नको म्हणून प्रत्येकांनें लहानपणींच आंधल्यांच्या शाळेंत जाऊन अंधाचा व्यवहार शिकावयाचा कीं काय ? ही गोष्ट खरी कीं उत्तरोत्तर एकत्र-कुटुंबपद्धति मोडत आहे आणि खेड्यांतील वस्ती शहरांत जाऊन दारिद्र्याच्या वाढीबरोबर महागाईचीही वाढ होत आहे. अशा स्थितीत घरांतील एकाकी बायकोस दुर्दैवानें वैधव्य प्राप्त झाल्यास तिची स्थिति अत्यंत बिकट होईल. पण यास धंदेशिक्षण या इलाजापेक्षां एकत्र-कुटुंबपद्धति, पुनर्गर्भरचना, घरगुती उद्योग, प्रांतांतील अनाज गैरवाजवी प्रमाणांत बाहेर न जाऊं देणें, साधी रहाणी, इत्यादि अनेक इलाज सुचवितां येतील. परंतु प्रस्तुत तो आमचा विषय नाही. आमचें म्हणणें इतकेंच कीं, स्त्रियांस जरूर तें (स्त्रीधर्म) शिक्षण असावें व त्यांस कांहीं मर्यादेपर्यंत

§ So far as they are minds and souls having a common humanity, boys and girls require the same education, and if a boy requires instruction in science and philosophy, in poetry and art, in history and politics, for the proper moulding of his mind and heart, a girl equally requires, the very same things for the very same purposes. If a boy needs to be trained up for a profession, learned or industrial, so that he may be enabled thereby to maintain himself and his family when he would have one, a girl needs the same training unless you foolishly hope that her husband, if she should have one, will always be able to feed her, or unless you anticipate without horror her everlasting dependence upon and subjection to her other male relatives or her male friends.

—Brahma sadhan P. 120.

स्वतंत्रताही असावी. पण जेणेकरून त्यांच्या स्वाभाविक धर्मशीलास बक्का पोवेल असे स्त्रियांचे रूक्ष बुद्धिवादी अथवा स्वैराचारी पुरुष बनवू नये. इंग्रजी शिक्षणाने हिंदु तरुणांस अधार्मिक केले हैं जर अनुभवसिद्ध आहे तर तशाच प्रकारच्या शिक्षणाचा हिंदु स्त्रियांच्या भावनाप्रधान मनावर भलताच परिणाम होईल हैं काय सांगावयास पाहिजे ! पण स्त्रीशिक्षणाबद्दल ब्राह्मांचा केवढा हा अट्टाहास ! * स्त्रियांस पुरुषी शिक्षण दिल्यास त्यांच्यांत अनेक निवेदिता किंवा बेझंटबाई निर्माण होतील ही दुराशाच आहे. ख्रिस्ती जगांतील सिस्टर निवेदिता आणि बेझंटबाई आपणांस दिसतात; पण परदेशातील स्त्री-स्वातंत्र्याच्या मूर्ति उशा कित्येक सामाजिक स्त्रियांची जीं अमंगल चित्रे विदेशी ग्रंथकारच रेखाटतात ब तिकडे गेलेले आपले कित्येक स्पष्टवक्ते देशबांधवही सांगतात, त्यावरून तिकडील संस्कृतीतील धोक्याची दिशाही आपण जाणली पाहिजे !

स्त्रियांचा विवेक—

“न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” या धर्मानुशासनांत फार अर्थ आहे. जाति-वंत कोळसेविक्या आपले कपडे खराब न करतांही धंदा करू शकेल. पण इतर कोणी कोळशाच्या दुकानीं बसल्यास त्यास ते अवधान राहणार नाही. मांसाहारी मराठा मांसाहारांतही जे विधिनिषेध येथे पाळतो ते त्यास विलायतेस गेल्यावरही पाळणें कठीण जात नाही. पण विलायतेत गेलेल्या ब्राह्मणाने एकदां शाकाहाराची मर्यादा ओलांडली म्हणजे मांसाहारांतील

* (अ) I would sow the seed of education right and left and expand our educational energy to the utmost limit in the midst of our female population, without raising the subtle problems of efficiency and without brooking the suspicion of finding a joyless, peaceless home with an affectionless mother and with a wife whose heart has been hardened by an excessive growth of intellect Truly speaking, the need of educating girls and women is more vital and more pressing than that of boys and men.
—Religion and Modern India p. 360-61.

(ब) As regards systematic moral instructions I can only refer to the beautiful books written by Mr. F. J. Gould and other members of the Moral Education League. [Ibid] धन्य ते हिंदुपुत्र आणि धन्य त्यांची विद्वत्ता, कीं ज्यांस धर्म आणि नीतिशिक्षणाचे प्रणेतें पॉल आणि गोल्ड असेच दिसतात आणि स्त्री-शिक्षणाचा शुद्ध शरा अहिंदु बेथ्यून-सरथेंतच आढळतो ! यांच्या स्वाभि-मानाची तारीफ करावी कीं यांच्या गाढ्या विद्वत्तेस हात जोडावे तें कळत नाही !

विधिनियेव पाठण्याची त्यास मुळीच आस्था रहात नाही असे अनुभवी सांगतात. त्याचप्रमाणे जगाच्या विषयाटवीत क्वचित् धर्मच्युत होणारा पुरुषही अगदीच मर्यादातिक्रम होऊं नये म्हणून जो तोल संभाळील ते अवधान व ती आस्था विनय आणि मर्यादा सोडलेल्या स्वैराचारी स्त्रियांत रहाणार नाही. स्त्रियांचे साहस पुरुषांस वीट आणण्याइतके भयंकर असते. स्वैराचाराच्या दुष्परिणामांची ही आत्यंतिक चित्रे स्त्रीस्वातंत्र्याचे महत्त्व कमी करणार नाहीत असे जे म्हणतील त्यांनी स्त्रीस्वातंत्र्याच्या सुपरिणामाचीही आत्यंतिक उदाहरणे मिरवूं नयेत. इतकेच काय, पण ज्याचे पूर्वपरंपरेचे संस्कार अद्याप गेले नाहीत आणि नवीन शिक्षण व स्वातंत्र्य यांचाही पुरा अंमल ज्यांच्यावर बसला नाही अशाही एका अर्थी अपवादभूतच होणाऱ्या सभ्य व मर्यादशील अशा सुशिक्षित स्त्रियांकडे त्यांनी बोट दाखवूं नये.

सतीधर्म—

अपवादभूत स्त्रियांना स्वातंत्र्य कशाला ? त्यांना परिस्थितीचा प्रतिबंधही रोखूं शकत नाही. कोडून ठेवलेली एका याशिकाची बायको श्रीकृष्णचिंतनाने ठार्यांचे सायुज्य मुक्ति पावली ! अपवादभूत उदाहरणे कोणत्याच पक्षाचे समर्थन करित नाहीत. स्त्रीजातींत शांशीची लक्ष्मीबाई किंवा पॅरिसची जोन ऑफ आर्क असल्या स्त्रिया निपजल्या म्हणून स्त्रियांस लष्करी शिक्षण देऊन सरहद्दीवरील पठाणांस तोड देण्याकरितां तर पाठवावयाचे नाही ना ? पुरुषाचे धर्मही कित्येक स्त्रिया आचरून दाखविलेली, नाही असे नाही; पण त्यापेक्षा त्यांनी स्त्रीधर्मानेच रहावे हे अधिक बसामाविक आणि योग्य नाही काय ? ज्या विद्या, कला आणि शास्त्रे पुरुषांस उपयुक्त वाटतात त्यांचा लाभ स्त्रियांसही कां देऊं नये असे म्हणणारे स्त्रियांचे व पुरुषांचे जीवनकार्य आणि त्यांची मनोरचना एकसारखीच आहे असे उगाच गृहीत धरित असतात. त्यांचा जीवनकार्यभेद तर विधीनेच उघड केलेला आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या मनोरचनेतही भेद आहे. ह्याच आधुनिकांची स्त्रीणस्फूर्ति जेव्हां कविता प्रसवूं लागते, तेव्हां तरुणींच्या सुमनांचे वर्णन करतांना जाई, जुई, मधुमालती किंवा चंपककलिका यांच्या पलीकडे ती जात नाही; उमदा गुलछबू किंवा भरगच्च झेडू अथवा प्रशस्त धत्तुरा किंवा साठर कबोरा ह्या फुलांच्या उपमा ती त्यांस लावीत नाही. अशा अनेक

रीतीनें ते स्त्रियांबद्दल आपली भिन्न भावना व्यक्त करीत असतात. मग शिक्षण आणि स्वातंत्र्य यांचे बाबतीत स्त्री-पुरुषांतलil समतेबद्दल त्यांचा दुराग्रहच नव्हे काय ?* पुरुषी शिक्षण आणि स्वातंत्र्य या बहुमोल वस्तु स्त्रियांस न देणें हा मोठाच अन्याय असें त्यांस वाटतें. पण साऱ्या बहुमोल वस्तु सर्वासच शोभतात आणि पचतात असें थोडेंच आहे. नवयुगांतील कित्येक सुशिक्षित तरुणांचे चेहरे डोकींचे केशकलाप व मिशांचें क्षौर यांमुळें स्त्रियांच्या चेहऱ्यांशीं बरेंच साधर्म्य पावतात, म्हणून त्यांनीं स्त्रियांच्या बुगड्या आणि नथ ह्या बहुमोल दागिन्यांचा हेवा करणें ही कल्पनाही जर हास्यास्पद-नव्हे-असल्या आहे, तर ह्या कल्पनेंतील पुरुषी चेहऱ्यांशीं स्त्री-भूषणांनीं होणाऱ्या बहिरंगाच्या विजोडाप्रमाणें पुरुषी स्वातंत्र्य व शिक्षण हीं अमूर्त नरभूषणें स्त्रियांच्या अंतरंगावर चढविणें हे केवळ हास्यास्पदच काय पण अतिशय घातक होईल हें सुशांसही कळूं नये काय ? बहिरंगापेक्षां अंतरंगांतील विसगतीबद्दल अधिकच काळजी घेतली पाहिजे हें उघड आहे.†

भिन्न संस्कृतीची मोहनी—

ब्राह्ममतविश्वासांत स्त्री-शिक्षण व स्त्री-स्वातंत्र्य यांसंबंधीं ब्राह्मांचें आपसांत एकमेकांशीं इतकेंच काय पण ब्राह्मेतर सुधारकांशींही जितकें एकमत आहे, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही मुद्द्यावर नाही. असे असल्यामुळें ज्ञानवृद्ध व बयोवृद्ध अशा ह्या पुढाऱ्यांचे स्त्री-धर्मासंबंधीं अत्यंत निश्चित अशा स्वरूपाचे विचार अमान्य करतांना बराच विचार पडतो, हें खरें. पण विचाराअंतीं आमची अशी खातरी झाली आहे कीं, सर्वांत जुन्यापुराण्या अशा हिंदूंना परचक्रांच्या हजारों वर्षांच्या काळांत संघटित ठेवणारी जी हिंदूंची अभेद्य संस्कृति त्या संस्कृतीचे वर्णाश्रमधर्मबंधन आणि स्त्री-पुरुषसंबंध हे विशिष्ट प्रकारचे मजबूत दुवे आहेत. हे तोडण्यांतच हिंदुधर्मास विस्त्रलित करून परकीय संस्कृतीला वर्चस्व मिळणार आहे ! परकीय संस्कृतीचे पुरस्कर्ते खेळत असलेले आर्थिक व राजकीय डावजसे आम्हांस बराच काळ कळतही नाहीत, तसे हेही त्यांचे डाव आमच्या

* To earnest, unbiassed people, it must be evident that women, equally with men, have the right of free, that is liberal, all round education, free movement, and free livelihood. —*Brahmaism* p 371.

† We can not, again, too strongly deprecate the mentality that decries Sati Dharma in order to have it replaced by a debasing and debilitating frivolous life.

—P. B. September 1922.

भोळसट विद्वानांस कळतच नाहीत, असें म्हणावें लागतें.† हिंदु-स्त्रियांचा सतीधर्म विदेशी स्त्रियांच्या स्त्रीधर्मपक्षां-निदान धार्मिक दृष्टीनें-कितीतरी पटीनें श्रेष्ठ आहे, याबद्दल आम्हांस तिळप्राय शंका नाही. सामान्यत्वे हिंदु स्त्रीचें मुलांवरील असीम प्रेम, पतीवरील निष्ठा, श्वशुराबद्दल आदर, भावासंबंधी कळकळ, आशेष्टांबद्दल कर्तव्यबुद्धि, धर्माबद्दल आस्था, ईश्वरावरील भक्ति, संतोष, तितिक्षा इत्यादि गुणांकृत धर्मशीलाची बरोबरी सामान्यत्वे कोणत्याही देशच्या स्त्रिया करूं शकणार नाहीत. असे असतां आमच्या स्त्रिया मूर्ख आणि सर्वस्वी परतंत्र अशी आपली व्यर्थ समजूत करून घेऊन, आंग्लार्थीनें व्यामोहित केलेले आमचेच विद्वान् पुढारी, स्त्रीशिक्षण व स्त्री-स्वातंत्र्य यांचे आदर्श म्हणून विदेशी मडमा त्यांच्यापुढें उभ्या करीत आहेत ही आमच्या मायभूमीची व तिच्या मुलींची धादान्त विटंबना होय ! हें पौराणिक धर्मातून वैदिकधर्माकडे जाणे नव्हे.‡ विदेशी बायांचें स्त्रियांस निरुपयोगी पुस्तकी ज्ञान, घटस्फोटाचा इष्कराखून पतिनिष्ठा, जुजबी अपत्यप्रेम, तुटक वृत्ति, पुरुषी आचार, मतदानहक्कासाठीं मारामाऱ्या, व्यक्तिस्वातंत्र्य, नसते उपद्राव, लोकेषणा, वशीकरणपद्धति, परपुरुषांशीं नाच वगैरे लगट, अर्धवट पोशाख अशा ह्या अनेक विजातीय गोष्टींपैकी कोणत्या गोष्टी हिंदुस्त्रियांस विशेष स्पृहणीय आहेत ? त्यांच्यांत कांहीं स्पृहणीय गुणधर्मही असतील. ते त्यांचे त्यांस लखलाभ होवोत. त्यांची नालस्ती करण्याचा आमचा हेतु नाही.

‡ How can such missionary literature fail to produce ill feeling? It has been one of the potent causes of the "modest" assumption of the superiority of the West, especially as the unspeakable immorality of western night life, the appalling social irregularities and miseries and filth of western slums, have not yet been sufficiently exposed in the orient. If one can see to what an alarming extent the missionary literature is responsible for the deplorable one-sided information—and that the worse side—which the West possesses and to what an extent this literature is responsible for its superiority complex, in that alone one would find enough justification for the revolt of the East against the whole missionary enterprise!

—John Jesudasan Cornelius P. B. September 1927.

§ We hold that the present women movements are only a return from the Pauranika ideals of life to the Vedic ideals.

—P. B. September 1927.

विलायतेंतील अवलोन्नतीच्या चळवळीचें स्वरूप उत्तरोत्तर अधिक शुद्ध व व्यवहारोपयोगी होत चाललें आहे असें म्हणतात तेंही खरें असेल. पण आजकालच्या क्रांतिकारक सुधारकांनीं स्वकीय संस्कृतीच्या गुणांप्रमाणें परकीय संस्कृतीचे दोषही आपल्या नजरेआड करतां कामा नये. आणि याच दृष्टीनें आम्ही हें गुणदोषविवेचन करीत आहोंत. हिंदू स्त्रिया सर्वतोपरी निर्दोष व परकी स्त्रिया तेवढ्या निंद्य असा आमचा भाव नाहीं. इतकेंच नव्हे तर व्यवहार-चातुर्यादि अनेक गुण परकी स्त्रियांकडून घेण्यासारखेही आहेत. पण आमचें म्हणणें इतकेच कीं, नवीन शिक्षणाच्या उपयुक्ततेचा विचार करतांना हिंदू स्त्रियांच्या धर्मभावनेस व मर्यादशीलतेस ते कितपत सुसंगत व उपकारक होईल याचा अधिक विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे. §

हिंदूंची निष्ठा—

तात्पर्य, ब्राह्मांनीं भलत्याच क्रांतिकारक सुधारणांचा मोह आणि स्वमताचा दुराग्रह सोडून द्यावा आणि यापुढे केवळ हिंदूधर्माचीच आस्था बाळगावी, म्हणजे त्यांतच त्यांस सद्बुद्धि सुचेल. रिकाम्या ब्राह्ममंदिरांतील उपासकांनीं देवळांतून किंवा वारकऱ्यांच्या फडांतून भाविकांची गर्दी कां होते याचें कारण शोधावे म्हणजे मनुष्यस्वभावाचे मर्म त्यांस कळेल. ब्राह्म सिद्धान्तांचें शाब्दिक शानही ज्यांस धड झालेलें नाही अशा ब्राह्मपीठावरील धर्मोपदेशकांनीं आपल्या पुण्यभूमीतील श्रोत्रिय आणि ब्रह्मनिष्ठ अशा सत्पुरुषांचा एकनिष्ठेने आश्रय करून पहावा, म्हणजे त्यांच्या मनाची अदळ बैठक, “हे विश्वचि माझे घर” अशी त्यांची व्यापक बुद्धि, आणि त्याचे “सहज बोलणे हाचि उपदेश” ह्यांतील जादू—म्हणजेच त्यांची चित्तापहारक शक्ति, कशी असते ते ब्राह्मांस कळून येईल. ज्यांना रविवारच्या उपासनेचीं टांचणें काढण्याकरितां शनिवारी

§ And the crucial question has been asked. “Has woman profited by what equality she has achieved? Is she happier than before?” An Italian lady writing in current History (New York) says: “Yes, woman has to-day the vote, glory, power, independence, often has wealth, freedom to do what she pleases; but she does not have love and affection, none to think of her and of whom she can think; she is alone, alone and desolate.....” The writer's opinion is certainly worthy of respect, because she holds an honourable position as an author.

रात्री जागावें लागतें, त्या ब्राह्मप्रचारकांनीं वेदविद्या सुखोद्भूत कशी असते हें नैष्ठिकी ब्राह्मणांच्या घराण्यांतून अजूनही पहावें. तसेंच साधारण ब्राह्मणांचे परात्परगुरु ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन हे अंतर्काळीं “ मजमध्ये कांहीं गुणलेश असला तर तो तुझेपासूनच मी घेतलेला नाही काय ? ” असें ज्या आपल्या वृद्ध मातेस म्हणाले, तिचे धर्मशील कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणानें व स्वातंत्र्यानें बनलें होतें याचा विचार ब्राह्मणांनीं पुनःपुन्हा करावा म्हणजे हिंदुविधवा हे हिंदुधर्माचें एक भूषण होय असें महात्मा गांधी काय अर्थानें म्हणतात त्याचें रहस्य त्यांस कळेल.

समारोप—

देवांचीं मंदिरे, तपोनिधींचे मठ, नैष्ठिकी ब्राह्मणांचे चतुर्विध आश्रम आणि स्त्रियांचे शील हे जे धर्माचे केंद्र सांगितले, ते आज सर्वतोपरी निर्दुष्ट नसतील. अनाचार, आळस आणि अज्ञान असे दोषही त्या ठिकाणीं कोठें कोठें आढळतील. ते सुधारण्यासाठीं ब्राह्मपुढाऱ्यांनीं अवश्य प्रयत्न करावा. अनेक वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या आपत्कालामुळे हे संशोधनाचे व पुनरुज्जीवनाचें काम वरचेवर करावे लागेल हें खरे. प्लेगची साथ जर सोडीत नाही, तर घरे स्वच्छ करावी; पण तीं जाळून जमिनदोस्त वरूं नयेत. निदान ही पुर्ण घरे आतां सुधारणे अशक्यच आहे, आणि त्यांहून अधिक योग्यतेचीं नवीन घरे तयार आहेत, अशी जाणत्यांची पुरी खात्री होईपर्यंत तरी सबूर करावी.

दुसरी बाजू—

ब्राह्मसमाजाची जी उज्ज्वल बाजू आहे त्याचें वर्णन ब्राह्मणांच्या ग्रंथांवरून या पुस्तकाच्या चार भागांत (१) ब्राह्मणांचे नवयुगधारी, (२) नवयुगवर्णन, (३) नवविधान आणि (४) नवयुगधर्म, ह्याप्रमाणें सविस्तर केले परंतु अशा रीतीनें एक बाजू वाचकांपुढें इतक्या विस्तारानें मांडल्यावर जुन्या मतवाद्यांच्या दृष्टीनें त्यांची दुसरी बाजूही स्पष्टपणें दाखाविणे आमचे कर्तव्य आहे. शिवाय ब्राह्मपुढाऱ्यांची असामान्य विद्वत्ता व त्यांच्या प्रयत्नांचा शंभर वर्षांचा दीर्घ व शांततेचा काल हे लक्षांत घेता लक्षांत घेण्यासारखी फलनिष्पत्ति कांहींच झाली नाही असेंच म्हणावे लागतें.* तेव्हां हा दोष

* ... The present condition of the congregation was not encouraging. Attendance at the Sunday services was not

कोणाचा याचा कसून विचार होणें अगत्याचें आहे. तो विचार ब्राह्म विद्वान् पूर्वीपासून करीतच आहेत. व येत्या शतसांवत्सरिक उत्सवाच्या निमित्तानें पुढेंही करतीलच. पण नाटकाच्या उपांत्य अंकाच्या शेवटीं नाटकमंडळीच्या सूत्रधाराप्रमाणें प्रेक्षकांपैकींही एखाद्यानें कांहीं परीक्षणात्मक व सूचक बोलावें त्याप्रमाणे ब्राह्मसमाजाच्या शतसांवत्सरिक समारंभास अवधें एक वर्ष राहिलें असतां आम्ही हा ग्रंथ प्रसिद्ध करित आहोंत. तेव्हां त्यांत गर्भित असलेल्या आमच्या नम्र सूचना सूत्ररूपानें पुढें देऊन आम्ही हा खंड समाप्त करतो.

कांही सूचना—

१. जगाचा सार्वत्रिक धर्म हें कदाचित् कधीच न साधणारें ध्येय आहे, त्यास जग अजून तयार नाहीं. आणि परतंत्र हिंदुस्थानाने तें जगास शिकवूं पहाणें व्यर्थ आहे. यास्तव ब्राह्मांनीं शंभर वर्षांच्या अनुभवानंतर आतां यापुढें तरी त्या नादीं विशेष लागूं नये.†

२. तें ध्येय साध्य आहे असें मानलें तरी परतंत्र हिंदुस्थानानें अगोदर कट्टें (म्हणजे कडवे नव्हे) हिंदु व्हावयास पाहिजे. पण ब्राह्मांची दृष्टि उलट आहे.*

satisfactory. The institutions for the moral and religious training of children were in a moribund condition. The organisation of the youngmen and women were any thing but satisfactory. The Brahma Samaj laid too much emphasis upon constitutions and rules, but forgot that without leadership no institution could thrive. The machinery of the Brahma Samaj appeared as if it lacked proper organisation, it lacked brain as well as heart. Many Brahmas did not pay any attention to the fundamental principles of the Samaj and hardly read the scriptures systematically.

—I. M. 9-8-1925.

‡ A universal form of worship is, no doubt, a more mouthful phrase and a more delightful vision. But it is against the overwhelming evidence of experience and the unalterable laws of human mind; and as such, it will ever remain an idle dream. —Pro. Dharendra Mohan Dutta,

* If the Brahmo Samaj is the national religion of India, it is so because it is the universal religion of future humanity.

—Hemchandra Sarkar, I. M. 4-9-27.

३. हिंदूतून फुटून बाहेर पडण्याची दुर्बुद्धि ब्राह्मणांनीं अवश्य सोडली पाहिजे सार्वत्रिक धर्मांत ब्राह्मसंप्रदाय जर अविरोधानें राहूं शकेल तर त्यास हिंदुधर्मांतही तसे राहतां येईल.

४. सर्व धर्मांच्या, वर्णांच्या व पंथांच्या लोकांचें साप्ताहिक संमेलन आणि सार्वत्रिक अभ्युदयार्थ प्रार्थना असं ब्राह्मसमाजाचें सामाजिक स्वरूप पुढेही ठेवावें. पण धर्म मात्र ज्याचा त्याने निष्ठापूर्वक पाळावा.

५. अनाचार, असंमत आचार किंवा भिन्नाचार यांमुळे पोटजाति पडत असाव्यात, यासाठीं आचारशुद्धि व आचारसादृश्य यांकरितां अगोदर प्रयत्न करून नंतर एकीकरणाच्या नादीं लागावे.

६. चार वर्ण आणि चार आश्रम यांचे अवश्य संगोपन करावें. वर्णाश्रमधर्म ही उपहास करण्यासारखी बाब नाही. ती सामाजिक अभ्युदयास अपकारक नसून उपकारक आहे. प्रेम आणि सेवा या वृत्तींस त्यांत पूर्ण वाव आहे. वर्णाश्रमरचना ही धर्मरहस्याची कुडी आहे. धार्मिक, राजकीय व सामाजिक सर्व अडचणींस उपाय व सर्व प्रश्नास बिनतोड उत्तर वर्णाश्रमधर्म हेंच एक आहे. वर्णाश्रमधर्मपालनाची आज जीं कोठें उत्कृष्ट उदाहरणें असतील, त्यांचें आस्थापूर्वक दीर्घकाल निरीक्षण करून ह्या संस्थांतील रहस्य जाणावें. संकरावांचून आजच नडलेले नाही. संकराची तामसी हौस दाबावी. धर्मरक्षणार्थ चातुर्वर्ण्याची जर एका काळीं आवश्यकता होती, असें कित्येक ब्राह्म व ब्राह्मणेतर पुढारी कबूल करतात, तर ती आजही आहे. पालटणारे (elastic) चातुर्वर्ण्य ह्या शब्दांत कांहींच अर्थ नाही. गुणकर्माप्रमाणें वर्णांतर करणें निदान सद्यःस्थितीत तरी अव्यवहार्य आहे.

७. भेदांत ऐक्य पाहणाऱ्या ब्राह्म तत्त्वज्ञांना वर्णभेद हे नडूं नयेत. भेद अपरिहार्य आहे. द्वेषाचा परिहार अवश्य करावा. पण भेद नको म्हणणाऱंतच पुष्कळ वेळां द्वेष तीव्रतर आढळतो ! ख्रिस्ती आणि इस्लामी धर्मांतही असंख्य पोटभेद आहेत हें ब्राह्मणांनीं लक्षांत घ्यावें.

८. व्यक्ति, संप्रदाय, देश यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण अभिमान बाळगणाऱ्या ब्राह्मणांना ब्राह्मण, वैश्य, सुतार, लोहार, चांभार अशा जातींचें व्यक्तीकत्व निघ बाटून नये, तें सोयीचेंच बाटावें.

९. कर्मविपाकशास्त्र, पंचकोशविवरण, चतुर्दशलोकविवरण इत्यादि गूढ

शास्त्रांचें दृढत पुरें समजून घेतल्यावांचून तरी मित्र धर्मांत व जातींत बेटीव्यवहार आणि रोटीव्यवहार यांचा एकंकार करण्याची घाई करूं नये.

१०. रोटी-बेटीव्यवहार ह्याच जर प्रेमाच्या जाभिनक्या असल्या, तर पौराणिक शंतनूच्या व ऐतिहासिक व्हिक्टोरिया राणीच्या नातवंडांत घोर रण-संग्राम माजले नसते. अकबरानंतर औरंगजेबाची कारकीर्द गाजली नसती.

११. पूर्वपरंपरेंत थोरांची चिकित्सक बुद्धि व महाजनांचा अनुभव यांचा समन्वय झालेला असतो. धर्मवृक्षावरील हा परंपरेचा वेल जरूरीप्रमाणें व सोयीसोयीनें आपल्या वाढीचा रोख व गति राखीत असतो. त्यास धक्का लावून तो मोडणें हा उच्छृंखल बुद्धीचा पोरखेळ आहे !§

१२. श्रोत्रीय आणि ब्रह्मनिष्ठावांचून आचार्यपदाचा अधिकार कोणासही नसावा.

१३. निदान प्रस्थानत्रयीचा अभ्यास केल्यावांचून परधर्माचा अभ्यास करूं नये असा ब्राह्मांचा (निदान ब्राह्म-प्रचारकांवर) निर्बंध असावा. निर-निराळ्या धर्मांतील तुटक सुभाषितसंग्रह म्हणजे कांहीं धर्मशास्त्र नव्हे. त्या वरून केलेला उपदेश धर्मनिष्ठेस पोषक होत नाही.*

१४. ब्राह्मांच्या साधनाश्रमांत विशेषकरून ब्राह्मण जातीच्या ब्राह्मांनीं ब्रह्मचर्यादि व्रतांचें कडक पालन करून हिंदूंच्या मंत्रतंत्र, जपतप, यश्याग इत्यादि कर्मांचा व साधनांचा शास्त्रीय पद्धतीने निष्ठापूर्वक अनुभव घेणारा

§ नववसन्त हा प्रत्येक खेपेस कांहीं नवीन नवीन फुलें निर्माण करीत नाही व तशा प्रकारच्या नाविन्याची आम्हांला गरजही पण नाही. वर्षाकालीं व वसंतकालीं जुन्या फुलानाच आलेली नवी नवलाई आम्हांला पाहिजे असते. जगांत जें कांहीं उत्तमोत्तम व पुरातन आहे तें सरळ असून त्यांत कोणत्याही प्रकारचें गौप्य नाही. रवींद्रनाथ.

* None of these compilations (of Brahmic ideals from Non-Brahmic Shastras) has ever been very popular in the Samaj They indeed contain valuable texts but being torn off from their context, such extracts lack life and inspiration and cannot take the place of those ethnic scriptures in which truths receive life and form from the personal lives of their teachers and the social history of the people among whom they grew.

--Spiritual wants, p 11.

साधकवर्ग तयार करावा. निरनिराळ्या धर्मांच्या ब्राह्मणांनी याप्रमाणें आप-
आपल्या धर्मानुष्ठानांचें दीर्घ अभ्यासानें व सूक्ष्म दृष्टीनें संशोधन करावें.

१५. केवळ मतविश्वासांत धर्मतेज नसून ते निष्ठापूर्वक केलेल्या शास्त्रीय
कर्मांत आहे. या गोष्टीचा गंभीर विचारपूर्वक अनुभव घ्यावा.

१६. ब्राह्मांची अनुष्ठानपद्धति व उपासनापद्धति यांत हिंदुधर्मातील
अधिकारवादाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें आहे ते चूक आहे.

१७. सगुण-साकाराची उपासना मुलें, स्त्रिया व सामान्य साधक यांस
उपकारक व आवश्यक आहे. किंबहुना कोणत्यातरी रूपांत ती अपरिहार्यच
आहे. ईश्वराच्या अनंत कल्याणगुणांत रूप आणि आकार तेवढेच वर्ज कां?
यास्तव पूर्वपरंपरा-पुनीत तीर्थक्षेत्रे, पवित्र मंदिरे व प्रतिमा यांचा अव्हेर करूं
नये. त्यांत अज्ञान आणि अनाचार न राहिल अशी दक्षता ठेवावी.

१८. केवळ तात्त्विक उपदेश परिणामकारी होण्यास वक्त्याचे व्यक्तिमाहात्म्य
अलौकिक असावें लागतें. सामान्य धर्मप्रचारकांनी पौराणिक व ऐतिहासिक
थोर पुरुषांच्या मुखानें व कथाप्रसंगांस धरूनच उपदेश करावा. पौराणिक कथा
व संतलीला ब्राह्मांच्या पीठावरून सांगण्यांत अब्राह्म कांहींच नाही.

१९. कथासंदर्भानें सांगितलेला उपदेश उठावदार व परिणामकारी
होतो. अशा वेळीं चिकित्सकाची ऐतिहासिक दृष्टि बुद्धिभेद करून रसहानि
करते, हें तार्किक शब्दपंडितांनी विसरूं नये. इसापनीति किंवा पंचतंत्र
यांतील गोष्टी ऐकतांना कोल्हा सिंहाजवळ बोलत आहे असेंच चित्र श्रोत्यां-
पुढें उभे राहण्यांत कांहीं हानि नाही, उलट कोल्ह्याला बोलतां येणे अशक्य
आहे हा कुतर्क काढणें मूर्खपणाचें आहे.

२०. ब्राह्मांनी पाडवा, वसंतोत्सव (स्त्रियांचें हळदीकुंकू), रामनवमी,
आचार्यजयंति, शिवजयंति, सावित्रीव्रत, व्यासपूजा, कृष्णजयंति, रक्षाबंधन,
पितृपक्ष, अनंतोत्सव, विजयादशमी, लक्ष्मीपूजन, भाऊबीज, कोजागरी, गीता-
जयंति, संक्रांत, तुकाराम, रामानुज, चैतन्य, मीराबाई, राममोहन, रामकृष्ण,
केशवचंद्र, विवेकानंद, देवेंद्रनाथ अशा थोर हिंदू पुरुषांचे स्मृतिदिन इत्यादि सण
अवश्य पाळावे. त्यांच्या समाजमंदिरांत वाटल्यास परधर्माचे सण पाळावे.
पण ब्राह्मांनी आपआपल्या घरीं फक्त आपल्याच धर्माचे सण पाळावे.

२१. ब्राह्ममंदिरांत उपासनेचे ठिकाणीं अथवा वरतीं गॅलरींत सर्व धर्मा-

तील थोर महात्म्यांचीं चित्रें व उद्बोधक कथाप्रसंगांच्या तसबिरी, सृष्टिसौंदर्य, गांभीर्य व पुण्यस्मृति यांचे देखावे, हे भरपूर अवश्य ठेवावे. व्यासपीठा-खरील प्रवचन हें एक शब्दचित्रच असतें. अशा ठिकाणीं मनाला प्रसन्नता आणणारी व उत्कृष्ट स्मृति आणि भावना जागृत करणारी अशीं चित्रें प्रार्थना मंदिरांत ठेवण्यास मनाई असणें, हें एक शिकलेल्यांचे खुळे धर्मवेडच आहे.†

२२. जे तत्त्वज्ञ पंडित आहेत त्यांना साधनांची व उपकरणांची गरजच नाही. पण सारें जग तसे नाही. ते मंदाधिकारीच आहे. यास्तव बायका-मुलांसुद्धां सर्वांना देव निराकार, व्यापक आणि अनंत आहे हे सांगत सुटणें म्हणजे त्यांस नास्तिक व पाखंडीच बनविणे आहे. निराकारावर प्रेम करणें व त्याची दहशत बाळगणें ह्या दोन्ही गोष्टी मदाधिकाऱ्यांस केवळ अशक्य आहेत. ज्यांना स्वतांच्या पांडित्याचें प्रदर्शन करावयाचें नसून परिणामकारक चर्मशिक्षण द्यावयाचें आहे त्यांनीं मनुष्यस्वभाव जसा आहे तसाच धरून त्यास आवडेल व पटेल तेंच सांगत गेले पाहिजे. ह्यासाठीं ब्राह्मांनीं आपल्या बायकांमुलांस सर्वकाळ आकाशाकडे पहात “ शिवम्, शान्तम्, अद्वैतम् ”, आणि सृष्टिसौंदर्याकडे बोट करून “ सत्यं शिवं सुंदरम् ”, नाहीं तर मानवी आनंदास अनुलक्षून “ रसो वै सः ” असे कांहीं तरी सांगत बसून त्या गूढ शब्दांची अवज्ञा करून घेऊं नये.§

२३. ज्या ब्राह्मांना साकाराची उपासना पटत नाही व जरूर नाही, त्याही ब्राह्मांनीं स्वतांला व आपल्या सभोवारच्या मंदाधिकाऱ्यास मार्गदर्शक व कल्याणप्रद अशी सूर्य व अग्नि यांची उपासना प्रत्यहीं करावी.

२४. केवलाची (Absolute) उपासना ही वाऱ्याची मोट बांधण्या-प्रमाणें दुर्घट आहे. ज्या ब्राह्मांस ती साधली असें वाटत असेल त्यांचा तो हजार हिंशांनीं भ्रमच असावा. तो एक दिव्य लोकोत्तर अनुभव आहे. तो

† No graven image, statue or sculpture, carving, painting, picture portrait or the likeness of anything shall be admitted within the said prayer-hall, or building &c. —*Trust's deed of S. B. Samaj.*

§ *Satyam, Sivam, Sundaram, Raso va sa* are texts that have nothing to do with the world of maya, and even the most innocent joy arising from the contemplation of Nature is not *parmananda*, but *vishayananda*. —*Pessé's p. 44.*

ब्रह्मानुभव म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा शब्दच्छल किंवा कवीची कल्पना नव्हे. त्यासाठी सगुणापासून निर्गुणापर्यंतची साधनपरंपरा अविच्छिन्न राखली पाहिजे. नाहीतर एकदम सात हजार फुटांवर नेलेल्या विमानांतील अनभ्यस्त प्रवाशांप्रमाणे मंदाधिकाऱ्यांचे त्यांत (धर्मतः) मरण आहे.†

२५. शिक्षण हा ब्राह्मांचा एक उद्योग आहे. पण कोणास काय शिकवावे याचा कांहींच कित्ता त्यांनी अद्याप घालून दिला नाही. बालसंगोपन पुरुषांनी शिकावे आणि कायदेपंडित स्त्रियांनी व्हावे. मीमांसा-शास्त्र यवनानें शिकावे आणि ब्राह्मणांच्या मुलींनी पोस्ट्रीचा घरगुती धंदा शिकावा. अशी ही शिक्षणाची मिशी सुरू आहे. शिकलेल्यांपैकी शेकडा पाउणशे गोष्टींचा परिणाम परीक्षा पास होणे व माणून विसरून जाणे यांपेक्षा अधिक नसतोच. आणिक एक परिणाम राहिला तो धर्मशील भ्रष्ट करणे हा होय. ब्राह्मांनी याचा विचार करावा.

२६. धर्मशिक्षणाची खरी जागा आपले किंवा गुरूंचे रहाते घर ही आहे. शाळा, कॉलेजे व ब्राह्ममंदिरे ह्या धर्मशिक्षणाच्या वास्तविक जागा नव्हत.

२७. ब्राह्म-प्रचारकांनी विचारांच्या बरोबरीने धार्मिक आचारशुद्धीकडे लक्ष द्यावे तितकें थोडेंच आहे.

२८. भोगप्रधान आणि भावनाप्रधान ब्राह्मांनी साधनचतुष्टयाच्या निर-निराळ्या उपांगांचे महत्त्व मुळींच जाणले नाही.

२९. धर्माचे बाबतीत अनियंत्रित मतस्वातंत्र्यापेक्षा शिस्त, परंपरा आणि आत्मवाक्य यांचे पारतंत्र्य अधिक श्रेयस्कर असते. धर्माचे तत्त्व फार गूढ

† It was the height of self-deception—*mithyachara* to profess an abstract and monistic form of worship while in reality the mind was not yet developed enough to get beyond concrete and pluralistic ideas. The same was also true of idols as conscious symbols that helped the intellect in the tasks of conceptions and concentration.....So Fichte said “ every so-called concept of God is necessarily that of an idol. As for the practical worth of idolatry, it will not be altogether unsafe to refer to the testimony of Hindu experience. Throughout the long history of Hinduism we find how worship of idols in the right spirit has produced a considerable number of saints whose spiritual perfection would stand any intrinsic test of any other religion.

असतें. त्यावर स्वतंत्र मत देण्याचा अधिकार फारच थोड्यांत असतो. धर्माचे अंतरंगांत बहुमताचाही शिरकाव होणार नाही व होऊं नये. §

३०. महंमद, मोझेस आणि हॉवर्ड अशा पुरुषांशीं मानसिक समागमाचा प्रयत्न करण्यापेक्षां विद्यमान संतांशीं प्रत्यक्ष संतसमागम ब्राह्मांनीं प्रयत्न करून साधावा म्हणजे गुरुवादाचें रहस्य त्यांस कळूं लागेल.

३१. स्त्रियांच्या राहण्याची व शिक्षणाची खरी जागा सामान्यतः त्यांचें रहातें घर हीच असावी. इल्लींचीं हॉटेले, हायस्कुले व कॉलेजे[†] ह्या त्यांच्या जागा नव्हत. स्त्रियांचें शिक्षण पुरुषांच्या शिक्षणापेक्षां फारच मर्यादित व केवळ त्यांच्या स्त्री-धर्मास आवश्यक तितकेंच असावें. ईश्वरास आणि सत्पुरुषांस स्त्रिया व मुलें फार आवडतात, याचें एक कारण त्यांचें अज्ञान होय. कोऱ्या पाटीवर हितबोधाचा संदेश स्पष्ट लिहितां येतो. तेथे विकल्पांची किचबीड नसते. उत्कृष्ट धर्मशील व पुस्तकी विद्या हीं परस्परावलंबी मुलींच नाहीत. हें ब्राह्मांनीं पूर्वे पिढींतील स्त्री-चरित्रांवरून जाणावे.

३२. प्रपंचांतील टापटीप व काटकसर ज्यांच्या आंगवळणीं पडली नाही त्या मुलींनीं बीजगणिताच्या किंवा नफ्यातोऱ्याच्या उदाहरणांतील कूटें सोडविलीं तर फायदा काय ? ज्यांना घरचे कष्टाचे चार घंदे करण्याची कुबत नाही. त्यांचें आरोग्यशास्त्राचें अध्ययन व पुरुषी कवाईत हीं कशाला ? पुराणें म्हणजे भाकडकथा, व कुलाचार म्हणजे धर्मवेड अशीं ज्यांची भावना त्या मुलींनीं इंग्रजांचा इतिहास घोकून उपयोग काय ? भारतभूमीतील तीर्थक्षेत्रांचें माहात्म्य

§ The Brahma Samaj had rightly denied the infallibility of Prophets and Scriptures, infallibility to which the older religions appeal. But its appeal to the common belief, if any such thing at all exists, of all mankind, seemed no more reasonable than the old appeal. It seemed rather worse, for while the Prophets and Scriptures indicate some amount of culture, this appeal was made mostly to the belief of the uncultured and thoughtless masses. —Pt. Sita Nath.

† The Boarding Institution of the (Bethune) College which consists chiefly of the advance (female) students is heterodox and in that sense un-Hindu. —Brahmaism p. 365.

ज्यास माहीत नाही त्यांनीं अमेरिका व आस्ट्रेलिया येथील व्यापारी शहरें पाठ करणें याहून अप्रयोजकपणा तो कोणता ? व्रतवैकल्यानें उत्पन्न होणारें अदृष्ट ज्यांस कळत नाही त्या बी. एस्सी. झाल्या म्हणून काय करायचे ! ज्यांना सतीधर्म मानवेना त्या तत्त्वज्ञानाच्या एम्. ए. असल्या तरी काय होय ! ज्यांत शीलसंवर्धन नाही आणि स्त्रीव्यवहारोपयोगिताही नाही ते स्त्री शिक्षण कसचें !

३३. स्त्रीधर्मास साजेसा स्त्री-शिक्षणाचा अभ्यासक्रम ठरेपर्यंत तूर्त मुलाप्रमाणें मुली शिकल्या म्हणून काय झालें ? असे म्हणजे म्हणजे परकरांचे व साड्यांचे माग लागून कापड निघेपर्यंत मुलींनीं विजारी घातल्या म्हणून काय झाले ? किंवा सावंतवाडीहून नवीन खेळणीं येईपर्यंत चाकू कातण्या-शीं मूल खेळलें म्हणून काय झालें ? असे म्हणण्यासारखेच वेडगळपणाचें किंबहुना त्याहून अधिक घातक आहे. पुरुषी शिक्षणावांचून स्त्रियांचें आज मुळीच अडलेले नाही. ब्राह्मपुढाऱ्यांच्या कर्तृत्ववाज् माता चंद्रमुखींच्या हॉस्टेलांत किंवा बेथ्यून विद्यालयांत कधीच नव्हत्या. धर्मशील म्हणजे काय ह्याबद्दल अनुभवाच्या चार गोष्टी ब्राह्म-पुढाऱ्यांसही सांगतील अशा अशिक्षित गणलेल्या स्त्रिया जुन्या चालीच्या घराण्यांतून आजही ठिकठिकाणीं आढळतील.

३४. शेक्सपीअर आणि कालिदास, बाण आणि बायरज्, स्कॉट आणि रेनॉल्ड् इत्यादि ग्रंथसागरांत अवगाहन करणाऱ्या आधुनिकांच्या मत्स्यकन्या अखेर सांपडल्याच तर नास्तिकवादाचा दुर्गंध येत असणाऱ्या एखाद्या धीवराच्याच जाळ्यांत सांपडणार इकडे धर्मश्रद्धावंत ब्राह्मानीं लक्ष ठेवावे.

३५. पुरुषांनीं काय व स्त्रियांनीं काय पुनर्विवाह करणे हें कांहीं मर्यादेपर्यंत क्षम्य व व्यावहारिक दृष्टीनें जरूरही होईल. पण धार्मिक दृष्टीनें तो एक आपद्धर्म आहे ही केशवचंद्रांची दृष्टि ब्राह्मानीं सोडूं नये विधवाविवाह रूढ होण्यासाठीं “माझ्या आतेष्टांच्या मुली पुनर्विवाहासाठीं विधवा होवोत,” असें मनसासून इच्छिणाऱ्या ईश्वरचद्रापासून आधुनिक नाट्य-कवि-कादंबरीकार अशा कित्येक सरस्वती-चंद्रांपर्यंत तरुण विधवांची भूमिका मनोहर करणारें इतकें सारस्वत एकसारखें निर्माण होत आहे कीं, आतां यापुढें एखादा होतकरू रसिक तरुण आपणांस पति मिळावा अशी इच्छा करणाऱ्या कुमारिकेस लग्नापूर्वीच वैधव्याची इच्छा करण्याची अनवस्था प्राप्त होणार आहे ! हिंदु धर्मातील विभिन्नविधवांची शास्त्रीय दृष्टि आधुनिकांनीं सोडली, त्याचें हें फल

होय ! महात्माजी हिंदू विधवांची विरागवृत्ति स्पृहणीय मानतात, आणि ब्राह्मणुडारी त्यांच्या ठिकाणी बळेंच अनुरागवृत्ति उत्पन्न करतात. केवढा हा फरक ! आम्ही ब्राह्मांस कामुक मानतो तें याचसाठी !

३६. विधवाविवाहांचा स्तुत्य विधि म्हणून पुरस्कार करण्यापेक्षा, पुनर्विवाह करण्याचे प्रसंग कमी येतील असाच प्रयत्न करणें बरें. प्रौढविवाह करूं इच्छिणाऱ्या ब्राह्मांनीं वधूवरांचे देहधर्म जागृत होण्यापूर्वी वाग्निश्रय करण्याची चाल अवश्य पाडावी. या बाबतींत केशवचंद्र व प्रतापचंद्र यांचे विचार चिंतनीय आहेत. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत १६ वर्षांच्याखाली असलेलीं विवाहित माणसें ६६७००० आहेत असें म्हणतात !

३७. प्रीतिविवाह ही भूल आहे. § यांत पशुवृत्तीचेंच प्राबल्य वाढत जाईल. शिवाय अगदीं विद्वान् दंपत्य असलें, तरी स्वमताग्रह, आवडनावड, स्वातंत्र्य-प्रीति, मनाची स्वैर मधुपवृत्ति इत्यादि अनेक कारणांमुळे सहेतुक झालेला विवाहाचा सौदा केव्हां विनसेल त्याचा भरंवसा नसतो. बालविवाहांतील अकृत्रिम, एकनिष्ठ, निर्हेतुक व पवित्र प्रेम अधिक शाश्वतीचे असतें. विलायतेत प्रीतिविवाहाची पुढील आवृत्ति “ प्रयोगादाखल जुजबी लग्न ” (small marriages) ही आहे. ब्राह्मांनीं वेळींच सावध व्हावें.

३८. मिश्रविवाह ही विवाहबंधन मुळींच नसावें असे म्हणण्याच्या अलि-कडील पायरी आहे. आहार आणि विहार यांत स्वैरवृत्ति† म्हणजे सुधारणा नसून रानटोपणा आहे. ‡ ती माणुसकी नसून पशुवृत्ति होय. ह्या विवाहांत स्वयंनिर्णयाचें क्षेत्र वाढविण्यासाठीं भिन्न जातींतील व धर्मांतील युवयुवतींचीं संमेलनें बुद्ध्या घडवून आणणें* म्हणजे सभ्यांचा अनाचार होय ! मानसिक व्यभि-

§ What people, however call “love matches” now a days have error for their father and need for their mother !

—Nietzsche.

† They (educated young people) put liberty before authority, conscience before tradition, and in marriages love before the barriers of caste and community. —Dr. G. Y. Chitnis.

‡ Many thinkers are of opinion that re-barbarisation is already there.

—passi p. 4

* We realise that such intercommunal marriages can-

चार इतकेंच काय, पण लग्नापूर्वीच गर्भधारणादि घोर पापें यांत घडण्याचा संभव असतो ! हीं लग्ने म्हणजे कधीं कधीं पतितांच्या पावनविधीचा देखावा असतो !

३९. कुलवधूचें वर्णन ब्राह्मधर्मांत जें केलें आहे तेवढें तरी ब्राह्म युव-युवतींनीं लक्षांत ठेवावें.* पतिपत्नींनीं आपसांतही मतस्वातंत्र्य व आचार स्वातंत्र्य मिरवूं नये.

४०. ह्या विषम जगांत “ समान हक्क ” याच्याइतकें चुकीचें मत आज दुसरें क्वचितच प्रचलित असेल. प्रत्येकाच्या योग्यतेप्रमाणें त्यास वागविणे हाच समदर्शीपणा होय. मानवी बंधुत्व याचा अर्थ प्रत्येकानें दुसऱ्याशीं माणुसकीनें वागावें इतकाच करणे योग्य आहे. त्याचा अर्थ संकर किंवा एकंकार असा करूं पहाणें हें अव्यवहार्य, अयुक्तिक व अनर्थकारी आहे.

४१. आज आपल्याला सर्वतोपरी प्राप्त झालेल्या दुःस्थितीचीं कारणें दोनच आहेत. तीं दारिद्र्य व पारतंत्र्य हींच होत. तीं दूर होण्यास साधनेंही आज आपल्या हातीं दोनच दिसतात. (१) वर्णाश्रमधर्माची शुद्ध-संघटना आणि (२) तद्द्वारा ईश्वरपरायणता

४२. आजचे सारेच जाति-ब्राह्मण ब्राह्मण्याचे खरे आदर्श नसतील; पण खरें ब्राह्मण्य हें धर्मदृष्टीनें हिंदुसमाजाचे भूषण आहे; नव्हे हिंदुधर्माचा प्राण आहे, ही गोष्ट खोटी नाहीं. आणि तें ब्राह्मण्य आजच्या अवनत कालांतही

not be made to order ; but if we create social conditions in which it would be possible for members of different castes and communities to meet socially there would not be a very great difficulty in the matter.—Dr. G. Y. Chitambar S. P. 19-6-27.

* प्रजनार्थ महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषाऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या प्रजावती ॥

मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ १५ ॥

छावेवानुगता स्वच्छा सरवीव हितकर्मसु ।

सदा प्रदृष्ट्या भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ॥ १५ ॥

अन्योन्यस्या व्यभिचारो भवदेमरणान्तिकः

एषधर्मः समासेन श्रेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १२ ॥

रक्षण करण्यास जाति ब्राह्मणच पूर्वसंस्कारांमुळे इतरांपेक्षा अधिक समर्थ आहेत. त्याअर्थी ब्राह्मणांनी ब्राह्मण्याचा अभिमान बाळगावा आणि जे जाति-ब्राह्मण खऱ्या ब्राह्मण्याचें संगोपन करतील ते हिंदुसमाजाचेंच एक महत्कार्य करीत आहेत हें जाणून इतरांनी त्यांस साहाय्यभूत व्हावे हेच योग्य दिसतें.

४३. जुन्या हिंदु समाजांत अस्पृश्यता दोन प्रकारें मानली जाते. जें ज्ञास्त शुद्ध तें सोवळे व जें जास्त अशुद्ध ते विटाळलेले. ही अस्पृश्यता हें अर्मवेड नव्हे. हा अस्पृश्यांचा छळ नव्हे, किंवा सोवळ्याचा ढोंगधतुरा नव्हे. प्रवास, सभा, समारंभ, कचेरी, बाजार, रस्ता, सार्वजनिक विहिरी, तळीं कांहीं देवळें इत्यादि ठिकाणी अस्पृश्याचे निर्बंध कमी करावे. पण अन्नग्रहण, खाजगी उपासना, कोणतेही शास्त्रीय संस्कार व अनुष्ठानें, सतत एके ठिकाणी बसणें किंवा झोपी जाणे अशा विवक्षित प्रसंगीं, तसेच, वाहते नसलेले जलाशय, देवळांचे गाभारे, उपासनांच्या जागा, स्वयंपाकघरे निजण्याच्या खोल्या, अशा कांहीं विवक्षित स्थळां, स्पृश्यास्पृश्यतेचे निर्बंध पाळणे हिताचें व अगत्याचेंही आहे. यांत श्रेष्ठकनिष्ठभाव, बाह्य स्वच्छता व अस्वच्छता यांचा किंवा जातिभेदाचाच केवळ संबंध नसून त्याहून सूक्ष्म अशा संस्कारांचा फार महत्त्वाचा संबंध असतो. ह्या गोष्टी अदृश्य सृष्टींतल्या आहेत. येथे सामाजिक सलोख्याचे किंवा मानवी बंधुत्वाचे विचार कामाचे नाहीत. कुटुंबांतील माणसांत-ही निरनिराळ्या कारणांसाठीं अस्पृश्यता पाळावी लागते. समाधिभावांतील मनुष्यास अपवित्र माणसाचा नुसता स्पर्शही असह्य होतो. सत्पुरुषांचे आश्रमां-नील वातावरण सद्दिचारांनीं भारलेलें असतें असा अनुभव येतो. अशा ठिकाणी पापी विचारांचीं माणसे न गेलेलींच बरीं.

४४. ब्राह्मसमाजांतील सुधारकांचे सुधारणांच्या उत्साहभरांत होत असलेले संकर व सहभोजनादि† निरर्थक आचरटपणाचे प्रकार धार्मिक दृष्टीनें अनिष्ट आहेत. अस्पृश्य जगांतील शुचिर्भूत माणसांचा अढेर करूनये. दुसऱ्याचें मन दुखावेल अशा प्रसंगविशेषी अस्पृश्यता जरूर तर तात्पुरती सोडावी. पण आपण आपल्या घरीं आपल्या पावित्र्यासाठीं स्पृश्या-स्पृश्यतेचे निर्बंध

† The removal of untouchability if it means interdinning and nothing less, will, though it is only a half measure, go a long way..... if it is practised systematically and not merely by fits and starts.

पाळणें अत्यावश्यक आहे. याचा तज्ज्ञांनी विचार करावा. पंडित सीतानाथ यांनी कोणत्या का हेतूने असेना, पण एके ठिकाणी याच तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. तो त्यांसच आम्ही सादर करतो.[†]

४५. पूर्वीच्या परंपरेकडे पाहतां धर्म, अर्थ, काम, हे पुरुषार्थ अनुक्रमे ब्राह्मण, वैश्य आणि क्षत्रिय यांचे विशेष आवडीचे असले तरी हिंदुधर्माप्रमाणे चारी पुरुषार्थ सर्वांना मोकळेच आहेत. अशा स्थितीत ईश्वराच्या नियतीने आज चतुर्थ वर्णाच्या अभ्युदयाचा काळ आला आहे असे मानलें तरी त्यासंबंधीही ब्राह्मणादि इतर त्रैवर्णिकांनी वैषम्य मानण्याचे कारण नाही. स्वार्थत्याग हेंच द्विजांचे भूषण आहे. पण त्यासाठी त्यांनी आपली वर्णव्यवस्थेतल जागा सोडावयास नको.

४६. हिंदुधर्माचें भवितव्य काय आहे ते एक ईश्वर जाणे ! कांहीं ब्राह्म आज किंचित् मागे वळून धर्मशास्त्र जुने तितके चांगलें असे म्हणत आहेत, तर बाकीचे मागे पाहूं नका तर आधुनिक जगाच्या प्रवाहाबरोबर जलदीने पुढे पाऊल टाका असे सांगत आहेत. ह्या मतभेदाची मुख्य कारणे धार्मिक, सामाजिक व राजकीय ध्येयांचा संकर आणि परप्रत्यनेयबुद्धि हीच होत.

४७. अशा स्थितीत स्वधर्माच्या दृष्टीनेच धर्माकडे पाहणाऱ्या संस्थेची आज काल फारच जरूरी आहे. अनेक परचक्रांनी कित्येकदां पालटत आलेल्या हजारों वर्षांच्या काळांत अबाधित टिकलेली आमची एकच वस्तु जी वैदिक धर्मसंस्कृति ती राखण्याचे कार्य ब्राह्मांकडून जर एकनिष्ठेने होत असेल, तरच एवढ्या बळ्या विद्वान् मंडळीच्या ह्या धर्मसंस्थेचे महत्त्व आहे. नाहींपेक्षां ह्या संस्थेने सामाजिक सुधारक मंडळांतच दाखल व्हावे, ते बरें. त्या योगाने ते लोकांची दिशाभूल तरी कमी करतील असे वाटतें.

४८. आशावाद हा मोठा सुखाचा आहे आणि ब्राह्म हे परम आशावादी

† If the Gospel of hate has to be preached any where it should be preached in this country, where compromise with untruth, injustice, tyranny and corruption reigns supreme in every department of life. We want here a religion which hates before one which has learnt to love. An edgeless virtue, one which does not cut what comes into contact with it, is no real virtue. It is a compromise with vice.

आहेत. पण यांच्या प्रबळ आशावादास समाजास बरोबर नेण्याचें सामर्थ्य नाहीं, आस्था नाहीं आणि धीरही नाहीं. ह्या ब्राह्मांच्या नगर-कीर्तनमेळ्या-पुढें अग्रमार्गी भौतिक शास्त्रांच्या सुखवादाच्या लांब लांब तुताऱ्या वाजत आहेत. त्यामार्गे अत्यंत भिन्न ध्वनींच्या विदेशी बॅडचा हलकलहोळ सुरू आहे. त्यामार्गे स्त्री-स्वातंत्र्याची चित्रे ज्वालाग्राही पेट्रोलच्या मोटारीतून बसली आहेत. कित्येक अर्धवट तर कित्येक मतलबी साहेब त्यांच्यापुढे नळे चंद्रज्योति लावीत आहेत. आणि मार्गे बुद्धिवादाच्या उच्छृंखल घोड्यांच्या गाड्यांतून ब्राह्म विद्वान् अधिष्ठित आहेत. पण आपले गरीब विचारे पदस्थ नागरिक बंधु किती मार्गे आहेत; इतकेच काय पण आपल्या निराकार देवाची पालखी ही किती दूर राहिली ह्यांचे त्यांस भान नाहीं. कारण पुढल्या तुतारीवाल्यांच्या चालीने चालावयाचे एवढेंच ते जाणतात ! ब्राह्मधुरीणांनीं मागचा पुढचा कांहीं विचार पहावा. ज्याचा सोडाळा तो खरा 'साहेब' (इष्टदेव) कोठें आहे ? आणि ज्यांच्याकरितां सोडाळा ते नागरिक बंधु कोठें आहेत ? ह्यांची अधिक आस्था बाळगावी.

४९. ऐहिक सुखसाधनें ईश्वराजवळ मार्गणें हे व्यर्थ व अयोग्य आहे असें ज्याअर्थी ब्राह्ममत आहे त्याअर्थी पश्चिमेकडील भौतिकशास्त्रांच्या विलक्षण प्रगतीनें हुरळून जाऊन ऐहिक क्रमोत्कर्षवादाच्या मोहांत सांपडणे आणि पश्चिम जगाचे मानसिक गुलाम बनणें हें ब्राह्मांस शोभत नाहीं.

५०. स्वदेश हाच देव, स्वतंत्रता हीच देवी, दरिद्री नारायण हेच अवतार, लोकसेवा हीच पूजा, महत्वाकांक्षा हेंच उद्धोधन, सुधारणा हीच आराधना, प्रपंचरति हेच ध्यान, क्रमोत्कर्ष सुखवाद हीच प्रार्थना आणि मनोराज्याची आरती असे नवयुगांतील देवधर्माचें ध्येय बनत चाललें आहे. त्यास ब्राह्मांनीं आळा घालावा. स्वार्थत्याग, स्वभाषा, स्वधर्मानुष्ठान आणि स्वराज्यासिद्धि हीच धर्मराज्याची चतुःसूत्री होय.

अखेर—

ब्राह्मसमाजाच्या विवेचक इतिहासाचा हा प्रथम खंड पुरा करून हाता-वेगळा करतांना कृतकार्याबद्दल समाधान व थोरामोठ्यांवर टीका करावी लागली ह्याबद्दल खेद, अशा विरुद्ध वृत्ति मनांत उद्भवल्यावांचून रहात नाहींत. राममोहन आणि आनंदमोहन, देवेंद्रनाथ आणि शिवनाथ, केशवचंद्र आणि

प्रतापचंद्र आज कोठें आहेत ! आणि उद्यां तरी सीतानाथ आणि रवींद्रनाथ यांचे पश्चात् त्यांचें नांव राखतील असे कोण आहेत ? हे विचार मनांत आले म्हणजे अंतःकरण भरून येतें ! ह्या ग्रंथाचा दीर्घ लेखनकाल ज्यांच्या मानसिक साहचर्यांत गेला ते सारे पुरुष असामान्य कोटींतील होऊन गेले, ही गोष्ट आम्हांसही नाकबूल नाही. ज्याच्या सत्तेवांचून गवताची काडीही हालत नाही, त्या परमेश्वराच्या साम्राज्यसत्तेत ह्या ब्राह्मपुढाऱ्यांकडे कांहींतरी नियतकार्य असलेंच पाहिजे हें उघड आहे. ब्राह्मच काय पण गेल्या शतकांत उदयास आलेले निरनिराळे पंथ आणि संप्रदाय हे सर्व ईशनियोजितच आहेत असें म्हणणें भाग आहे. ही ईश्वरी योजना काय असते हें आपणांस लवकर कळत नाही. यामुळे मतभेदांस्तव आपण एकमेकांस दोष देत असतो. सर्व संप्रदायांचा साकल्येकरून जेव्हां विचार होईल, तेव्हांच कदाचित् त्यांतील ईश्वरी नियति काय आहे हे जाणण्यास आपण समर्थ होऊं. तो व्यापक दृष्टीचा व निराग्रह वृत्तीचा सारविचार ह्या ग्रंथाच्या शेवटल्या तुलनात्मक खंडांत होईल. तोपर्यंतचें आमचें विवेचन कांहीं अंशीं एकदेशीय होणें अपरिहार्य आहे. आज प्रचलित असलेल्या सर्व मतभेदांचें रहस्य व भेदनिरसनांचे उपाय शेवटल्या खंडांतच आम्ही सुचविणार आहोंत. तोपर्यंतचें आमचे दोषा-विष्करण सनातनीयांच्या विचारसरणीशीं पडताळून केलेलें आहे असें समजावें. तीच जुनी सात्त्विक धार्मिक दृष्टि व नवीन राजसी राजकीय दृष्टि अंगिकारून आम्हांस अखेर इतकेच लिहावेसे वाटते कीं, स्वातंत्र्यांतील मतभेद हे सभांतील दिग्विजयाचें किंवा रणांगणावरील विजयश्रीचे उज्ज्वल रूप धारण करतात. पण पारतंत्र्यांतील मतभेद हे मात्र लज्जास्पद व घातक होत. पारतंत्र्यांत मतस्वातंत्र्य तें कसचें ! पारतंत्र्यांत स्त्री-स्वातंत्र्य तें काय ! पारतंत्र्यांत धर्म-पंथ-स्वातंत्र्य तें कशाला ! स्वातंत्र्य हा प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिद्ध हक्क असला तरी परतंत्र हिंदूस तो हक्क आज नाही. एका मोठ्या स्वातंत्र्यसाठीं लहानसहान सर्व स्वातंत्र्ये सोडलीं पाहिजेत. मोठ्या अर्थासाठीं लहान स्वार्थ बाजूला सारले पाहिजेत. स्वाराज्य अगर स्वराज्यसिद्धीकरितां प्रापंचिक सौख्याचा मोह आवरला पाहिजे. कलहात्रीने साऱ्या देशाचा वणवा झाला आहे ! आणि अशा दुर्घर प्रसंगीं दावणींत बांधलेल्या गुरांपेक्षां आपणांस अधिक स्वतंत्रता नाही. परकीयांच्या आसुरी महत्त्वाकांक्षेची घग भारतमंदिराची आहुति घेते कीं काय असा

घाक पडला आहे ! त्या धर्गीत आर्य-संस्कृतीचे कडेवर स्वराज्याचें बालक अडकलें आहे. यांपैकी आतां कोणास अगोदर वांचवावें याबद्दल पुढाऱ्यांचें चिन्त बावरलें आहे ! दोन्हीही आम्हांस पाहिजे आहेत. यास्तब स्वधर्मनिष्ठेनें अनन्यगतिक होऊन ईश्वराचा धांवा केल्यास त्या दयाघनाच्या कृपावृष्टीतच ह्या दोघांचे रक्षण आहे. आसन्नमरण पुरुषाच्या तडफडणाऱ्या अवयवांप्रमाणें आजची आपसांतील मत-स्वातंत्र्याची घडपड व्यर्थ शक्तिपात करणारी आहे. आतां हे पंथविरोध नकोत. स्वधर्मातच श्रेय आहे आणि प्रेय आहे. यासाठीं आपले पूर्वज “ महाजन ” ज्या मार्गांनं गेले त्या एका सनातन वैदिक धर्म-निष्ठेनें चालून ईश्वरास वश करूं या. वैयक्तिक मुक्ति आणि राष्ट्रीय अभ्युदय हीं दोन्ही त्याच्याच आधीन आहेत. ईश्वर करील तेंच खरें !

प्रथम खंड समाप्त

भरतवाक्य

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥१॥
जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मिं रती वाढो ।
भूतां परस्परें जडो । मैत्र जीवांचें ॥२॥
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो ।
जो जें बांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥३॥
वर्षत सकळ मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदिषाळी ।
अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥४॥
चलां कल्पतरूंचे अरव । चेतना चिंतामणीचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥५॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥६॥
किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होवोनि तिहीं लोकीं ।
भजि जो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥७॥

—श्रीज्ञानेश्वर.

ब्राह्मगीतें

अनन्त हयेछु मालइ करेछु थाक चिरदिन अनन्त अपार
धरा यदि दिते फुराइया येते; तोमारे धरिते के चाहित आर
भुलायेछु यारि तब प्रलोभने से कि क्षान्त हबे तब अन्वेषणे
ना पाये ना पाबे याय प्राण यावे कभु कि फुरावे अन्वेषण तार ?
यत पाछे पाछे छुटे याब आमि तत आरी आरो दूरे हबे तुमि
यतइना पाब तत पेटे चाब ततइ बाढिबे पिपासा आमार
आदर्श तोमारे देखिब हे यत तोमार स्वभाव पेये हब तोमार मत
फुरावे ना तुमि फुरावना आमि तोमाते आमाते हब एकाकार

—कालीनाथ घोष.

भावार्थ:—तू जो असीम आहेस. तेच ठीक आहे अनंत आणि अगाध
असाच तू नेहमी ऐस. तुझा जर कधी कोणाला ठाव लागता तर तोच तुझा
शेवट. मग तुझ्यामागें कोणीही लागतें ना. तुजबद्दल ज्याच्या अंतःकरणांत तूंच
तळमळ उत्पन्न केली आहेस, तो तुझ्या शोधांत कधीतरी थांबेल काय ? मग
तू त्याला न सांपडलास म्हणून काय झाले ? त्या प्रयत्नांत तो आपले प्राणही
खर्च करील. पण तुझ्या शोधासाठी त्याचे सुरू झालेले प्रयत्न कधीही थांबतील
काय ? जसजसा मी तुझ्यामागें लागतो तसतसा तू अधिकच दूर पळून
जातोस. आणि जसजसे माझे यत्न निष्फळ होत जातात तसतशी तुझ्या
दर्शनाची माझी उत्कंठा वाढत जाते. मी तुला नेहमी माझा आदर्श असेंच
मानीन आणि तुझें रूप आत्मसात् करून अधिकाधिक तुझ्याप्रमाणें होईन. जसा
तुझा अंत नाही त्याचप्रमाणें माझाही शेवट नाही. पण तू आणि मी एकच होऊं.

सीमार माझे असीम तुमि बाजाओ आपन सूर;

आमार मध्ये तोमार प्रकाश ताइ एत मधुर !

कत वर्णे कत गन्धे कत गाने कत छन्दे,

अरूप तोमार रूपेर लीलाय जागे हृदयपुर !

आमार मध्ये तोमार शोभा एमन सुमधुर !

तोमाय आमाय मिलन हले सकलि याय खुले

विश्व सागर टेढ खेलाये ओठे तखन दुले

—रवींद्रनाथ.

भावार्थ:—हे अनंता ! तू या अमर्याद विश्वांत या वेळीं आपली लीला

चालविली आहेस. म्हणूनच माझ्या अंतरांत तूं पाडलेला प्रकाश इतका सुंदर आहे. निरनिराळे रंग, गंध आणि गीत हे तुझ्या रूपोत्सवाने जागृत झालेले माझे मनोराज्य होय. हे निराकारा, म्हणूनच माझ्या अंतरांतील तुझें ऐश्वर्य इतकें मोहक आहे. तुझा आणि माझा समागम होतांच सर्वत्र स्वातंत्र्यच होईल. मग ह्या भवसागराच्या लाटा उसळूं लागतील.

अबिश्चान्त ढाक तारे सतत व्याकुल अन्तरे

हृदयेर धन सेइ प्रियतम प्राणेश्वरे

एइ थे संसार-धाम नहे निरापद स्थान

यतने सञ्चित पुराय निमेषे हरण करे

मुक्ति पथे निरन्तर हओ सवे अग्रसर

सम्मुखेत स्वर्गराज्य पश्चाते चेओना फिरे—त्रैलोक्यनाथ संन्याल

भावार्थः—उत्कंडित मनाने त्याचा अखंड धावा करा. तो आपल्या अंतराचें निधान आहे, तो आपल्या आत्म्याचा जिवलग स्वामी आहे. हे जग हें निर्भय स्थळ नव्हे. आपण आस्थेने कमाविलेला सद्गुणांचा ठेवा तें एका क्षणांत हिरावून घेतें. यासाठीं न थांबतां मुक्तिपंथाचा मार्ग सुधारा. स्वर्गाचें राज्य तुमच्यापुढें आहे. मार्गें पाहू नका.

एसेछे ब्रह्मनामेर तरणी के चाबिरे तोहा आयहे आय

जीवन आंधारे दांडाये केनरे वृथा काने अइ वेला ये थाय

भुवन भरिल मधुर खे, आनन्द लहरी लुढे छे भवे

ब्रह्म कृपा आजि ढाकिछे सवे पापी तापी तोरा आयरे आय

धनी कि निर्धन ज्ञानी कि अज्ञान नाहि देखे कारो—मनोरंजन गुह.

भावार्थः—ब्रह्म नांवाची नाव आली आहे. ज्यांना जावयाचें असेल त्यांनीं चलावें. जीवनाच्या अंधारांत कां दडून राहता ! कालाचा व्यर्थ अप-व्यय होत आहे. भुवन मधुरगानानें निनादित झालें आहे. आणि आनंद-लहरी उचंबळत आहेत. ब्रह्मकृपाच सर्वास साद घालीत आहे. यास्तव पापी आणि दुःखी, श्रीमंत आणि गरीब, सुजाण आणि अजाण सर्वांनींच चलावें. येथें जातिकुलाचा भेद नाही. ज्यास तीव्र उत्कंठा लागली आहे तोच हा भवसागर तरून जाईल.

चवथ्या भागाच्या आधारग्रंथांची यादी

- १ पं० शिवनाथशास्त्रीः—ब्राह्मसमाजाचा इतिहास. मेन आय हॅव सीन०
- २ पं० सीतानाथ तत्त्वभूषणः—शिवनाथशास्त्री यांचें चरित्र. फिलॉसफी ऑफ ब्रह्मोइझम्, ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्मसाधन, कृष्ण आणि पुराणें, स्फिरीचुअल वॉन्टस्, ब्राह्मरिचुअल्स, फंडामेंटल्स ऑफ ब्राह्मोइझम्, थिईझम् ऑफ धी उपनिषत्स, वर्तमानपत्रांतील लेख व पत्रें.
- ३ बाबू हेमचंद्र सरकारः—आनंदमोहन व राममोहन यांची चरित्रे. ब्राह्मप्रार्थना. ब्राह्मधर्म.
- ४ प्रो० सतीशचंद्र रायः—रिलीजन अण्ड मॉडर्न इंडिया.
- ५ डॉ० जी. वाय्. चिटणीसः—सुबोधपत्रिकेंतील इंग्रजी लेख.
- ६ श्री० द्रा. गो. वैद्यः—प्रार्थनासमाजाचा इतिहास.
- ७ बाबू गौरीप्रसाद मुजुमदारः—केशवचंद्र सेन.
- ८ डॉ० पी. के. रायः—स्फिरीचुअल एज्युकेशन.
- ९ बॅरिस्टर मुकर्जी आणि श्री० ठाकरेः—हिंदूंचा न्हास. इंग्रजी व मराठी.
- १० श्री० महादेवशास्त्री दिवेकरः—हिंदुसमाज समर्थ कसा होईल ?
- ११ श्री० दत्तरीः—धर्मरहस्य.
- १२ ऑल अबाउट दि देवसमाज.
- १३ बाबू गुरुमुखसिंगः—देवसमाजावर व्याख्यान.
- १४ सिस्टर निवेदिताबाईः—व्याख्यानें.
- १५ अस्पेक्टस ऑफ धी वेदांत.
- १६ प्रो० कामाख्यनाथ मित्र—पेसीमिझम्.
- १७ साधारण ब्राह्मसमाजाचे अहवाल. पहिल्या तीन भागांचे आधारग्रंथ. भागवताच्या भाषांतराचा उपसंहार, ज्ञानकोश, गीतारहस्य, श्री० भागवतांचा उपनिषत्संग्रह, वे० शा० सं० बापटशास्त्री यांचा सार्थ उपनिषद्भाष्यार्थ, इंडियन मेसेंजर, धर्म, मॉडर्न रिलिजिस् मुव्हमेंट, धी वर्ल्ड आणि धी न्यू डिस्पेंसेशन, प्रबुद्धभारत इ०.

॥ श्रीसमर्थ ॥

आशीर्वचने व अभिप्राय

मुलीने सासरीं जातांना वडील माणसांस नमस्कार करून व आशीर्वाद घेऊन निघावे ह्या जुन्या चालीप्रमाणे ही माझी अल्पकृति रसिक वाचकांच्या हातीं देतांना जो तिने थोरांचा निरोप मिळविला, तो पाठराखणीदाखल यासमवेत जोडीत आहे.

सर्वांचा नम्र
सदाशिव कृष्ण फडके

श्रीसच्चिदानंद योगिराज उपासनीबाबामहाराज

“ बरें आहे. चांगलें आहे.”

ॐ

ॐ

ॐ

श्रीसमर्थ नारायणमहाराज

“ श्रीसद्गुरुंचा आशीर्वाद आहे.”

ॐ

ॐ

ॐ

प्रो० श्रीधरशास्त्री पाठक,

संस्कृत अध्यापक. एल्फिन्स्टन् कॉलेज, मुंबई

आपण दिलेलें ‘नवयुगधर्म प्रथम-खंड’ हें पुस्तक वाचून पाहिलें. ब्राह्म-समाज व देवसमाज या दोन समाजांची माहिती सविस्तर देऊन आपण त्या समाजाविषयीं अनभिज्ञ अशा मराठी वाचकांची फार सोय केली आहे. ब्राह्मसमाजाचे मताचा विषयवारीनें शेवटचे प्रकरणांत आपण जो विमर्श केला तो फारच मार्मिक आहे. या प्रकरणांतील आपले सर्व विषयांशीं मला सहमत व्हावेंसें वाटतें व प्राचीन तऱ्हेने प्रस्थानत्रयाचें अध्ययन केलेला विद्वान् आपले सर्व विचार अवश्य मान्य करील अशी माझी खात्री आहे. पुढील दोन खंड आपले हस्तें लवकर पूर्ण होवोत अशी आज्ञा श्रीमच्छंकराचार्यांचे चरणीं प्रार्थना आहे.

ॐ

ॐ

ॐ

वे० शा० सं० विष्णुशास्त्री बापट,

‘पंचदशी-भाष्य’, ‘प्रस्थानत्रयि-भाष्य’ इत्यादी-

चे संपादक ‘आचार्यकुल’ संस्थेचे संस्थापक.

सुमारें बीस दिवसांपूर्वी आपण मला आपला “नवयुगधर्म किंवा हिं. आ. चा. च. इतिहास”—प्रथमखंड (ब्राह्मसमाज व देवसमाज) हा ग्रंथ अभिप्रायार्थ

दिला व त्याच्या आरंभी असलेली 'परीक्षकांस अगत्याची विनांति' दाखवून त्यांत सुचविलेलीं प्रकरणे वाचून शक्य तितक्या लवकर अभिप्राय देण्याविषयी सांगितलें. त्याप्रमाणें मी वेळांत वेळ काढून तीं महत्त्वाचीं प्रकरणे सुमारे पंधरा दिवसांत वाचलीं. त्यावरून आपल्या ग्रंथासंबंधी माझे प्रामाणिक मत काय झालें तें कळवीत आहे.

आपण हा इतिहास मोठ्या कळकळीने व अतिशय शोधक बुद्धीने लिहिला आहे, ही गोष्ट माझ्याप्रमाणेच कोणीही प्रांजलपणें कबूल करील. इतकेंच नव्हे, तर आपण या ग्रंथाची पूर्वतयारी कित्येक वर्षांच्या अभ्यासाने केली आहे, असेंही दिसून येतें. वस्तुतः आपल्या महाराष्ट्राशी प्रत्यक्ष ज्याचा फारसा संबंध नाही व सामान्य लोकांना ज्याची फारशी माहितीही नाही, अशा ब्राह्म-समाजाबद्दल इतक्या सूक्ष्म दृष्टीने विचार करण्याचें आपल्या मनांत कसें आलें याचें आश्चर्य वाटते. राजा राममोहन, देवेद्र इत्यादि अलौकिक व्यक्ती-विषयी आदर असणें निराळें व पश्चिम समुद्राच्या तीरावर राहणाऱ्या आपणास पूर्व समुद्राच्या तीरावर प्रस्थापित होऊन निरनिराळ्या अवस्थांचें आक्रमण करीत असणाऱ्या ब्राह्मसमाजाची खंडाखंडा माहिती मिळवून त्याचा विवे-चक इतिहास, इतके परिश्रम व एवढा खर्च करून प्रसिद्ध करण्याची बुद्धि होणें निराळें. पण कांहीं विलक्षण योगायोगामुळेच आपल्या हातून हें कार्य पार पडत आहे, असें म्हटलें पाहिजे. आपला या पुढील खंड अजून प्रसिद्ध व्हावयाचा आहे, तो पाहिल्यावांचून त्याविषयी आज कांहीं निश्चयानें जरी बोलतां न आलें, तरी, या खंडांत आपण गेल्या एक शतकाचा जो इतिहास दिला आहे, त्यावरून आपला ग्रंथ मोठा उद्बोधक आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. नवीन धर्मपंथ निर्माण करणारे व प्राचीन धर्माचा अभिमान बाळगून त्याच्या अस्तित्वाची आस्था बाळगणारे, अशा दोघांनाही हा ग्रंथ मार्गदर्शक होईल, यांत संशय नाही. एवढा मोठा ग्रंथ लिहीत असतांना आपण त्यांत कोणतेंही विधान प्रमाणावांचून केलेलें नाही व कोठेही स्वाभिमान जागृत होऊं दिला नाही, हें खरोखर कौतुकास्पद आहे. त्याचप्रमाणें प्रसंगी आपण निर्भीडपणाही व्यक्त केला आहे. हा जरी इतिहास आहे, तरी त्यांतील कोणतेंही प्रकरण वाचतांना कंटाळा येत नाही, उलट उत्तरोत्तर जिज्ञासा वाढत जाते, हें या ग्रंथाचें

वैशिष्ट्य आहे. या ग्रंथावरून आपण सनातन वैदिक धर्माचे कष्टे अभिमानी आहां, हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. पण त्या अभिमानाला बळी पडून आपण कोणावरही अवास्तव टीका केलेली कोठेही आढळत नाही. मनाचा इतका समतोलपणा ठेवणे कोणाही इतिहासकाराला जरी आवश्यक असलें तरी सर्वच इतिहासकारांना तितकें भान रहात नाही, असा पुष्कळ वेळां अनुभव येतो. या दृष्टीने पाहिल्यास आपण प्रस्तुत ग्रंथ लिहून महाराष्ट्र-वाङ्मयाची अपूर्व सेवा केली आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. म्हणूनच या पुढील खंडही लवकर प्रसिद्ध होऊन तो महाराष्ट्रवाचकांच्या हातीं पडावा अशी परमेश्वराची मी सद्भावाने प्रार्थना करितो.

आपण आरंभीच शंभर वर्षांपूर्वीचें बंगालच्या समाजस्थितीचें जें वर्णन केलें आहे, ते वाचले म्हणजे आपला महाराष्ट्र कंगाल खरा; परंतु त्यानें अशी दुर्दशा अजूनपर्यंत तरी अनुभविली नाही, याचें साभिमान कौतुक वाटते.

राजा राममोहन यांचे चरित्र व त्यांची धर्मसुधारणेची इच्छा यांकडे दृष्टि दिली असतां त्यांच्याविषयी वाचकांच्या मनांत आदर उत्पन्न होतो. पण मनांतून ख्रिस्ताच्या नीतीचे चहाते आणि आनुवंशिक संस्कारांनीं वैदिक असलेल्या राममोहनांनीं स्वधर्माचरणपूर्वक स्वतत्त्वज्ञानाचा संप्रदायशुद्ध अभ्यास करून उद्दिष्ट कार्याला आरंभ केलेला नसल्यामुळें त्यांची दिशाभूल झाली; तथापि त्यांचे व्यक्तिशः माहात्म्य केव्हांही प्रशंसनीयच ठरेल. त्यांनीं पाद्यांबरोबर केलेला धर्मसंवाद त्यांची बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता व स्वाभिमान यांची उत्तम साक्ष पटवितो. पण मूर्तिपूजेच्या व बऱ्याच पुरोहितांच्या बाह्य व स्थूल दोषांकडेच त्यांचें लक्ष्य प्रथम वेधलें व त्यामुळे अर्थातच त्यांचें एकदां कलुषित झालेलें मन मूर्तिपूजेच्या तात्त्विक उपयोगाचा विचार करण्यासही असमर्थ झालें, ही गोष्ट त्यांच्या मद्रासीशास्त्र्याशीं झालेल्या वादावरून चांगली लक्षांत येते.

देवेंद्रांचें बालपण त्यांच्या आजीच्या सहवासांत इतकें चांगल्या प्रकारें गेलेलें असूनही स्वधर्माभ्यासाच्या अभावीं त्यांचीही दिशाभूलच झाली. त्यांच्या दुर्मनस्कावस्थेंत त्यांना काकतालीय न्यायानें जें कांहीं प्राप्त झालें तो ईशावास्याचा पहिला मंत्र होय ! त्यावर त्यांनीं आपल्या धर्मकल्पनांची इमारत रचिली. हाच जर त्यांनीं प्रस्थानत्रयीचा अभ्यास केला असता तर

त्यांचें ऐश्वर्य व त्यांची बुद्धि यांचा केवढा तरी सदुपयोग झाला असता ! पण भवितव्यतेपुढें हलाज नाही !

सर्वज्ञवाचंसारख्या कविसम्राट् म्हणून गाजत असलेल्या विद्वानां साम्राज्य जवळच्या बुद्धिभेद करण्यासारखी जी विधानें केली आहेत, तीं पाहिलीं म्हणजे स्वधर्मशानाचा गंधही नसतांना सात समुद्रांपलीकडील राजकर्त्यांच्या विषयी शिक्षणानें हिंदुस्थानांतील चांगल्या बुद्धिमानांचाही कसा बुद्धिभंग होतो, हें चांगलेंच लक्षांत येतें.

ब्राह्मांच्या विरुद्ध ब्राह्मणांचा प्रयत्न व विशेषतः रामकृष्ण परमहंस आणि त्यांचे प्रथम ब्राह्म असलेले व पुढें परमहंसांचे शिष्य झालेले स्वामी विवेकानंदादि महात्मे यांचा ब्राह्मसमाजाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रतिबंधच झाला व त्यामुळे ब्राह्मधर्म सगळ्या जगाचा धर्म करण्याची केशवचंद्रांची महत्त्वाकांक्षा सफल झाली नाही, हें आपला ग्रंथ स्पष्ट दाखवीत आहे. बाकी राजा राम-मोहन रयादि त्रयी व इतर कांहीं प्रमुख ब्राह्म हे थोर पुरुष तर खरेच ! त्यांची ब्राह्मपंथ व ईश्वर यांवरील निष्ठा मोठी विलक्षण होती !

आपल्या ग्रंथांतील सर्वच प्रकरणें वाचनीय व मननीय असून अपूर्व माहितीनें भरलेली आहेत. आपण चौथ्या भागाच्या शेवटीं ब्राह्मांना ज्या सूचना केल्या आहेत, त्या निदान सनातन वैदिकधर्माभिमानी लोकांना पटण्यासारख्या आहेत.

बंगाल्यांतील स्त्री-शिक्षणाचा दुष्परिणाम दाखवून आपण तत्संबंधी ज्या सूचना केल्या आहेत, त्या हल्लींच्या प्रागतिक महाराष्ट्राला महत्त्वाचा इशाराच देत आहेत.

एकंदरीत आपण हातीं घेतलेलें हें नवयुवधर्म-इतिहासाचें कार्य अनेक दृष्टींनीं उपयुक्त असून, त्यापासून महाराष्ट्रानें, मनांत आणल्यास, त्याला पुष्कळच बोध घेण्यासारखा आहे. परंतु महाराष्ट्राचा गेल्या पंचवीस वर्षांपासून जो धर्मदृष्ट्या अवघःपात होत आहे, त्याकडे लक्ष दिल्यास मलाही आपल्याप्रमाणेंच शेवटीं 'ईश्वर काय करील तें खरें !' असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही.

शुष्क राजकारणांत निमग्न झालेला महाराष्ट्र आपल्या या प्रयत्नाचा कित्यत

गौरव करील हा जरी प्रभव असला, तरी आपण आपले प्रत्येककाम योग्य प्रकारे केले आहे, याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक अभिनंदन करितो.

✽

✽

✽

— ५ —

श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, बी. ए.

औध संस्थानाधिपति

मुंबईचे प्रसिद्ध चित्रकार (मूर्तिकार) रघुनाथ कृष्ण फडके यांचे बंधु रा० सदाशिव कृष्ण फडके, वकील यांनी अभिप्रायार्थ आमच्याकडे पाठविलेला “नवयुगधर्म” प्रथम खंड आम्ही वाचून पाहिला.

आपल्याकडे राजकीय घडामोडींच्या इतिहासाची कांहीं पुस्तके प्रसिद्ध झालेली असली तरी त्यांत किती अपुरेपणा आहे हे सर्वश्रुतच आहे. तज्ज्ञांमि तो अपुरेपणा घालवून साधार साम्र हकीकतीची ग्रंथनिष्पत्ति करण्याकडे इतिहाससंशोधकांचे सर्व लक्ष लागले असून त्या दृष्टीने व दिशेने त्यांचे प्रयत्न सतत सुरू आहेत. राजकीय उलाढालीइतक्याच किंबहुना त्याहून अधिक महत्त्वाच्या आधुनिक किंवा प्राचीन, सामाजिक किंवा धार्मिक चळवळींचा इतिहास लिहिण्याकडे कोणाचेही लक्ष निदान महाराष्ट्रांत तरी यापूर्वी गेलेले नाही आणि ज्याअर्थी धर्म आणि राजकारण ही एकमेकांपासून भिन्न करतां येणार नाहीत, त्याअर्थी राजकीय चळवळीचाही इतिहास अत्यवश्यक आहे व त्याचाही कसून अभ्यास होणे आज तरी अत्यंत जरूर आहे. त्या दृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथकाराने हिंदुस्थानासारख्या अफाट देशांतील भिन्न प्रांतीय विविध धार्मिक चळवळींची माहिती अशी एकत्रित करून ती पुस्तकरूपाने महाराष्ट्रियांस देण्याचा प्रथम खंडद्वारे केलेला उपक्रम ही ह्या ‘नवयुगधर्मा’ची अपूर्वता अपूर्व आहे यांत शंका नाही. त्यांच्या अभिनव उपक्रमाबद्दल ते महाराष्ट्रियांच्या अभिनंदनास पात्र असून धार्मिक चळवळींचा इतिहास मराठींत लिहिण्याचा पहिला मान त्यांसच द्यावा लागेल.

प्रथम खंडांत बंगाल्यांतील ब्राह्मसमाज व देवसमाज यां दोनच समाजांचा इतिहास आला असून बाकीच्या अनेक समाजांचा व बंधांचा परामर्श बऱ्या-

क्रम घेण्याचा लेखकांचा हेतु आहे. पैकीं ब्राह्मसमाजाच्या इतिहासास सदर ग्रंथाची बरीच पृष्ठे दिली असून देवसमाजाचा इतिहास बाकीच्या पृष्ठांत संपविला आहे. या दोन्ही ग्रंथांचा इतिहास बव्हंशीं चरित्रात्मकच आहे. तरी पण निरनिराळ्या धर्मप्रवर्तकांचीं चरित्रे जितकीं साधार तितकींच स्वतंत्रपणें लिहिल्यासारखी आहेत व त्या त्या चरित्रापासून काढलेले निष्कर्ष ग्रंथकर्त्याच्या सूक्ष्म महाराष्ट्रीय चिकित्सक बुद्धीचे द्योतक असून निर्भिडपणाचे व विचारणीय आहेत. त्याचप्रमाणें सदर समाजांची ग्रंथकर्त्यानें केलेली चिकित्सा काळजीपूर्वक पाहिल्यास हिंदुसमाजास ख्रिस्ती, मुसलमानी वगैरे परधर्मीय रोग जडण्यास समाजाची कोणती विशिष्ट परिस्थिति कारणीभूत झाली व त्या त्या काळच्या अद्वितीय पुढाऱ्यांनीं हिंदुधर्माचे अध्ययन करण्यापूर्वीच परधर्माचे अध्ययन केल्याने परधर्माची छाप त्यांच्यावर चट्कन कशी बसली व त्यांनीं परधर्माच्या पायावर उभारलेल्या समाजमंदिरांची वाढ आज शंभर वर्षांच्या दीर्घावधीत इतकी संकुचित कां झाली व त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा, द्रव्याचा, परिश्रमाचा, वेळेचा व चळवळीचा उपयोग धर्मक्यास, विश्वबधुत्वास, धर्मोन्नतीस किंवा राष्ट्रोन्नतीस काडीमात्र न होतां त्या सर्व गोष्टी उलट राष्ट्रवानतीस कारणीभूत कां झाल्या, वगैरे गोष्टी निदान समजून घेतल्यास शेवटल्या प्रकरणांत उभय समाजायास सांगितलेले सूचनारूपी अनुपान व पथ्य किती यथार्थ आणि कल्याणप्रद आहे याची सहज कल्पना येते.

उभय समाजांचा इतिहास लिहीत असतांना ग्रंथकर्त्यानें रेखाटलेली नव-युगारंभीची व हल्लींची धर्मावनतीची व इतर समाजचित्रे एखाद्या कुशल चितान्याप्रमाणें फारच बहारीची आहेत. एकंदर ग्रंथाची भाषा सुबोध व सुसंस्कृत असून ती धार्मिक विषयावर लिहिणाऱ्या खंद्या लेखकास साजेशी आहे.

तसेंच श्रुति, स्मृति व शास्त्रीय तर्क या सर्वांचा अवलंब करून प्रचलित कालचे धर्मप्रवर्तक किंवा धर्मसुधारक गुहेप्रमाणें खोल अशा त्यांच्या आत्मोपम्य बुद्धीत प्रतीत होणारा जो मार्ग दाखवितील तो “ युगधर्म ” ही ग्रंथकर्त्यानें केलेली युगधर्माची व्याख्या चिंतनीय आहे. त्याचप्रमाणें सध्यांच्या धार्मिक अधःपाताच्या परिस्थितीत श्रेष्ठत्वाच्या नात्यानें कोणी न मानलें तरी जबाब-

दारीच्या नात्यानें मार्गदर्शक म्हणून आजच्या जातिब्राह्मणांचें स्वार्थनिरपेक्ष कर्तव्य कोणतें—अर्थात् नवयुगधर्मप्रवर्तनाचें—हें दाखविणारी सद्देहुतुमूलक सूचना मननीय नाही असें कोण म्हणेल ?

तद्वत्तच समग्र खंडाची मांडणी कालानुक्रमानें केलेली आहे ती ठीकच आहे.

पुस्तकाची बांधणी मजबूत व मोहक असून बहिरंगाप्रमाणेंच अंतरंग सुबक छपाईमुळे व विविध छायाचित्रांमुळे मनोरम व चित्ताकर्षक झालें आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ अद्वैत वेदान्तशास्त्राचे (सनातन हिंदुधर्माचे) मंडन व अन्य धर्मांचे खंडन या दृष्टीने लिहिला असल्यानें प्रथमारंभी श्रीमत् जगद्गुरु आद्य शंकराचार्यांचें छायाचित्र देऊन तो श्रीमत् जगद्गुरु आद्य शंकराचार्य यांच्या पुण्यस्मरणार्थ जनीजनार्दन सेवेस नम्रपणें सादर करण्यांत ग्रंथकर्त्यांचे औचित्य व दूरदर्शित्व दिसून येते.

एकंदरीत पुस्तक वाचनीय व संग्राह्य झाले असून आजच्या मतामताच्या गलबल्याच्या काळांत त्याच्या वाचनाने व मननाने धर्मजिज्ञासु त्याचप्रमाणें साधारण वाचक यांच्या अंगीं बहुश्रुतपणा, परमतसहिष्णुता, हिंदुधर्मविशालता आणि सर्वसंग्राहकता अंगीं बाणून त्याची हिंदुधर्मनिष्ठा वाढून त्यास धर्माचे सत्य स्वरूप कळण्यास फार मदत होईल असा आम्हांस पूर्ण भरंवसा आहे.

जगदंबेच्या कृपेने प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांच्या हातून असेच धार्मिक, उज्ज्वल व उद्बोधक वाङ्मय निर्माण होवो एवढीच आमची इच्छा आहे.

ॐ

ॐ

ॐ

— ६ —

श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर, बी.ए., एल्.एल्. बी.,
संपादक 'केसरी', पुणे.

आपला नवीन ग्रंथ 'नवयुगधर्म' नुकताच हातीं आला तेव्हांपासून तो मधून मधून वाचीत आहे. पण असे वाचून समाधान होण्यासारखे तो नाही. ग्रंथ स्वूप मोठा असला तरी तो साद्यंत वाचण्याची मला उत्कंठा लागली आहे. कारण ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, देवसमाज इत्यादिकांची जी माहिती आपण परिश्रमपूर्वक एकत्र करून दिली ती मला तरी पुष्कळच नवी आहे. गेल्या शंभरसबाशे वर्षांच्या नव्या युगांत आपल्या समाजांत धार्मिक व सामाजिक

स्वित्त्वंतरे किती झाली व नव्या कल्पना कोणत्या आल्या यांचें समालोचन किती रम्य होईल म्हणून सांगूं ? पैकीं धर्मापुरता विषय आपण हातीं घेतला असून आपल्या संकल्पाप्रमाणें सर्व विषय पुरा झाला म्हणजे तो एक प्रचंडच ग्रंथ होईल. आपण चरित्रपर दिलेली माहिती जितकी मनोरंजक आहे तितकीच आपली चर्चा व टीका बोधप्रद आहे. रवींद्रनाथ टागोर व केशवचंद्र सेन यांच्यावरची आपली टीका मला यथार्थ वाटली. चौथ्या भागांतील २७ व्या प्रकरणांतील सूचना किंवा टीकेची टिपणें सूक्ष्म विवेचक असून त्यांत पुष्कळसें स्वारस्य आहे असो ग्रंथ हातीं पडतांच तो उत्सुकतेनें मधून मधून चाळून वाटलें तें लिहिलें आहे. सर्व ग्रंथ वाचून झाल्यावर सविस्तर अभिप्राय व सुचल्यास सूचनाही कळवीन. तूर्त हें प्रास्ताविक अभिनंदन समजावें.

— ७ —

श्री० चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल्.एल्. बी.

‘महाभारताचा उपसंहार’, ‘मध्ययुगीन भारत’, ‘अवलोकन-माला’ इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते

श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके यांनी लिहिलेलें ‘नवयुगधर्म अथवा आधुनिक धार्मिक चळवळींचा इतिहास’, खंड पहिला हें पुस्तक मी वाचलें. इतकें चौकसबुद्धीनें साधार माहिती मिळवून आणि विवेचक दृष्टीनें त्या माहितीस परीक्षणरूपी जोड देऊन एका नवीन महत्त्वाच्या विषयावर लिहिलेलें पुस्तक मराठींत अद्यापपर्यंत झालेलें नाहीं असें म्हटलें असता अतिशयोक्ति होणार नाहीं. रा० फडके हे अद्वैत वेदान्ताचे चांगले माहितगार असून त्यांचीं धर्म-विषयक मतें दृढ व विवेचकबुद्धि सूक्ष्म असल्यानें त्यांचा हा ग्रंथ मननीय व मनोबोधक झाला आहे. त्यांची भाषाशैली, सरळ, सुबोध व अलंकारयुक्त असल्यानें अंशतः अधिक मनोबोधकत्व आलें आहे. धर्मविषयाच्या चर्चेत व इतिहासांत रूपक अलंकार किंचित् कमी झाला असता तर बरें झालें असतें असें मला वाटतें. या सूचनेचा विचार रा० फडके यांनी योष्य वाढल्यास पुढील खंड लिहितांना करावा.

हिंदुस्थानांत सन १८०० चे सुमारास इंग्रजी राज्य होऊन इंग्रजी विद्या व पश्चात्त विचार बंगाल्यांत प्रथम फैलावू लागले; तेव्हां साहजिकच नव्या धर्मकल्पनांचा पगडा तेथें बसून जुनें कांहीं तरी चुकतें आहे असें कित्येक बुद्धिमान लोकांस वाटूं लागलें व त्याचें पर्यवसान नवीन धर्मपंथ हिंदुस्थानच्या पूर्वेतिहासाप्रमाणें स्थापण्याकडे झालें. राजा राममोहन राय, देवेन्द्रनाथ टागोर व केशवचंद्र सेन हे तीन धर्मप्रचारक उत्पन्न होऊन त्यांना अनुयायीही मिळाले. हिंदुधर्मीयांच्या धर्मभावनांचा कल मध्य सोडून बाहेर धांवण्याकडे असतो; तथापि हा (Centrifugal) जोर मध्यबिंदूला सोडीत नाही ही अभिमानाची गोष्ट आहे. ह्यामुळे ह्या धर्मपंथांत औपनिषदिक विचार सुटले नाहीत; पण नवीन ऋषि, नवीन धर्मग्रंथ, नवीन धार्मिक संस्कार व उत्सव ह्यांचा उद्भव झाला. आणि नेहमीप्रमाणें त्यांस अनुयायी मिळाले. हिंदुस्थानांतील शेंकडों धर्मपंथांत त्यांची भर पडली. नवीन धर्म प्रतिपादणारे स्वतःच देव बनले व त्यांची इच्छा नसतां किंवा असतां हिंदुस्थानच्या प्राचीन परंपरेप्रमाणे त्यांची देववत् पूजा होऊं लागली. तथापि कांहीं तरी शुद्ध कल्पना व शुद्ध आचार जागृत झाले हें कबूल करावें लागते. या सर्व गोष्टीचें मोहक, विस्तृत, इतिहासाला धरून चित्र रंगवून टीकेसहित त्याचा परामर्श या पुस्तकांत ग्रंथकर्त्यानें घेतला आहे. अर्थात् याची ९०० पानें झाली, तरी हा ग्रंथ धार्मिक व मनोरंजक असून त्याने मराठी वाङ्मयांत फार महत्त्वाची भर पडली आहे.

— ८ —

प्रो० शिवराम महादेव परांजपे

श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके, बकील, पनवेल, हे 'नवयुगधर्म' या नांवाचें बें एक पुस्तक इल्लीं प्रसिद्ध करीत आहेत, तें मराठी वाचकांना अनेक दर्ज्यांनीं उपयुक्त होण्यासारखें आहे. 'नवयुगधर्म' हें जें नांव या पुस्तकाला देण्यांत आलेलें आहे, त्यावरून या पुस्तकांतील विषयाचा जरी सकृद्दर्शनीं चांगलासा बोध होण्यासारखा नाही, तरी श्री० फडके यांनीं याच आपल्या पुस्तकाला 'हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींचा विवेचक इतिहास'

असे जें दुसरें एक पर्यायवाचक नांव दिलेलें आहे, तें पुष्कळच अर्थबोधक आहे. व त्यावरून या ग्रंथांत काय विषय येणार आणि त्यांचें विवेचन कोणत्या दृष्टीनें होणार, याबद्दलची बरीच स्पष्ट कल्पना वाचकांना आगाऊ मिळण्यासारखी आहे. या दुसऱ्या विस्तृत नांवानें ज्या कल्पनेचें दिग्दर्शन करण्यांत आलेलें आहे, त्याच कल्पनेचें जास्त स्पष्टीकरण श्री० फडके यांनी आपल्या प्रस्तावनेमध्ये आणि उपोद्घातामध्ये केलेलें आहे. त्यावरून हें लक्षांत येण्यासारखे आहे कीं, ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, थिऑसफी, सनातन वैदिक धर्म, त्या धर्मांत झालेले साधुसंत आणि त्यांनीं लिहिलेले धर्मप्रतिपादक ग्रंथ, इत्यादि अनेक संस्थांचा व पंथांचा धार्मिक इतिहास विवेचक दृष्टीनें आणि तुलनात्मक पद्धतीनें महाराष्ट्र वाचकांच्यापुढें सादर करण्याचा त्यांचा निचार आहे. यावरून त्यांनीं नियोजित केलेल्या विषयाचें क्षेत्र किती विस्तीर्ण आणि व्यापक आहे, याची कोणालाही कल्पना येण्यासारखी आहे. इतका मोठा विषय एखाद्या लहानशा पुस्तकामध्ये समाविष्ट करणे अशक्यच आहे; आणि म्हणून श्री० फडके यांनी आपल्या या धार्मिक इतिहासाच्या निरूपणासाठीं प्रस्तुतच्या पुस्तकाएवढालीं मोठीं अशीं एकंदर चार पुस्तके (Volumes) प्रसिद्ध करण्याची योजना निश्चित केली आहे. व त्यांपैकीं प्रस्तुत पुस्तक हा पहिला खंड आहे. या पहिल्या खंडाची पृष्ठसंख्या जवळ जवळ ९०० च्या वर गेलेली आहे. व असे एकंदर चार खंड तयार व्हावयाचे आहेत. त्यावरून श्री० फडके यांनीं किती मोठा दीर्घोद्योग अंगीकृत केला आहे आणि त्याच्या परिपूर्णतेपासून धार्मिक इतिहासाच्या बाबतींत महाराष्ट्रवाचकांच्या ज्ञानामध्ये किती मौल्यवान् भर पडण्यासारखी आहे, हें सहज लक्षांत येईल.

परंतु जरी हा ग्रंथविस्तार येथें वर्णन केल्याप्रमाणें इतका मोठा होणार आहे, तरी या ग्रंथांतील धार्मिक इतिहासाने व्यापिल्या जाणाऱ्या काळाच्या दृष्टीनें पाहिलें, तर तो काळ फारसा मोठा आहे, असें नाहीं. त्याची व्याप्ति फक्त गेल्या सुमारे शंभर सव्वाशें वर्षांची आहे. कारण, फक्त गेल्या शतकाच्या सुरवातीच्या सुमाराला उदयाला आलेले बंगाल्यांतील धर्म-सुधारक, राजा राममोहन राय यांच्यापासून या धार्मिक इतिहासाला सुरवात करण्यांत आली असून तो इतिहास प्रचलित काळापर्यंत आणून सोडलेला

आहे. पण ही उपरिनिर्दिष्ट कालमर्यादा काळाच्या अफाट समुद्रामध्ये तुलनात्मक दृष्टीने दिसावयाला जरी लहानशी असली, तरी तेवढ्याही अवधीमध्ये आपल्या देशांत धर्मविचारांचे प्रवर्तक आणि प्रतिपादक असे थोर पुरुष थोडे-थोडेकडे झालेले आहेत, असे मात्र नाही. राजा राममोहन राय, महर्षि देवेन्द्रनाथ, केशवचंद्र सेन, पंडित शिवनाथशास्त्री, रवीन्द्रनाथ टागोर, डॉ० मांडारकर, महादेव गोविंद रानडे, नारायणराव चंदावरकर, गोपाळराव देशमुख, भोलानाथ साराभाई, सर व्यंकटरत्न, स्वामी दयानंद, मिसेस ॲनिबेक्षंट, बिशप लेडबिटर, भावी जगद्गुरु श्रीकृष्णमूर्ति, श्रीरामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, वासुदेवानंद सरस्वती, श्रीसिद्धारूढ स्वामी, श्रीमौनीबुवा, धीसाईबाबा, श्री-उपासनीमहाराज, श्रीनारायणमहाराज, लो० टिळक, म० गांधी, इत्यादि अनेक इहलोकवासी व परलोकवासी विभूतींनी आपल्या आर्यधर्माचा दीप प्रज्वलित करून लोकांमध्ये ज्ञानाचा प्रकाश पसरविण्याचे उज्ज्वल कार्य करण्याचा आप-आपल्या परीने या अल्पावधीतही पुष्कळ प्रयत्न केलेला आहे व यांच्यासारख्या सर्व सत्पुरुषांच्या धार्मिक प्रवचनांचा परामर्श आपल्या या पुस्तकांमध्ये यथासांग घेण्याचा श्री० फडके यांचा विचार आहे. या पवित्र आणि उद्बोधक कार्यासाठी श्री० फडके यांनी आपल्या ग्रंथाच्या रंगभूमीवर जे या सत्पुरुषांचे संमेलन भरविण्याचे योजिले आहे, त्यांत त्यांनी संकुचित दृष्टीचा प्राताभिनिवेश न ठेवितां सर्व ठिकाणच्या धर्ममतप्रतिपादकांना पाचारण केलेले आहे. ग्रंथकार हे स्वतः महाराष्ट्रांतील असल्यामुळे महाराष्ट्रांतील धर्मविवेचक साधुसंत आणि तत्त्ववेत्ते तर त्यामध्ये यावयाचेच आहेत परंतु पंजाबांतील आर्यसमाजी आणि बंगाल्यांतील ब्राह्मसमाज आणि देवसमाज यांतील अग्रगण्य प्रचारक यांनाही येथे आपले मत मांडण्यासाठी बोलावण्यांत आलेले आहे. इतकेंच नव्हे, तर जगाच्या सर्व उरकृष्ट धर्मांतून उच्च उच्च तत्त्वे निवडून त्या सगळ्यांचा आपल्यामध्ये समावेश करणारा जो थिऑसफीचा पंथ त्यांतील मतांचेही या धर्ममहामंडळांत परीक्षण करण्यांत यावयाचे आहे. सारांश, अनुकूलत्वाने किंवा विरोधित्वाने ज्यांचा ज्यांचा म्हणून आपल्या देशांतील पुरातन ऋषिप्रणित सनातन धर्माशी संबंध आलेला आहे, त्यांचे त्यांचे हंसखीरन्यायाने विवेचन करून त्यांपैकी प्रत्येकांतील पाण्याचा पाण-

वटवणा आणि दुष्याचें आत्मचलनचर्चक माधुर्य विशद करून दाखविण्याचा प्रयत्नकार्याचा मनोदय आहे.

अशा प्रकारचा अभियुक्त आणि उपयुक्त प्रयत्न मराठी भाषेमध्यें यापूर्वी झालेला नाही. History of Philosophy, History of religion, History of Morals अशा सारख्या विषयांवर पाश्चात्य भाषांतून पुष्कळ बाळग्य निर्माण झालेलें आहे. परंतु मराठी भाषेला अद्यापि असल्या प्रगल्भ विषयांचा फारसा परिचय झालेला नाही. परंतु एखादा उद्यमशील राजा ज्याप्रमाणें नेहमीं एका पाठीमागून एक नवीन कांहींतरी प्रांत जिंकून आपल्या राज्याला जोडीत असतो, त्याप्रमाणें आपली प्रगमनशील मराठी भाषा इल्लीं आपल्या भावी साम्राज्याचें क्षेत्र नवीन नवीन हस्तगत केलेल्या विषयांनीं मोठ्या झपाट्यानें वाढवीत चाललेली आहे. अशा वेळीं त्या मराठीच्या बाळग्य-विस्ताराच्या नकाशांमध्ये हा धार्मिक इतिहासाचा एक नवीन प्रांत दाखल केला जावा, हें प्रसंगप्राप्तच आहे. महाराष्ट्र-वाचकांची शानाची क्षुधा जशी जशी इल्लीं वाढत जात आहे, त्या त्या मानानें त्यांच्यापुढे नवीन नवीन प्रकारचीं खाद्यें आणि पेयें ठेवण्यांत येत आहेत, हें अगदीं स्वाभाविकच आहे व तदनुसार इल्लींचा हा जो 'आधुनिक धार्मिक चळवळींचा इतिहास' प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे, त्या कार्याला श्रीयुत सदाशिव कृष्ण उर्फ बाबासाहेब फडके, हे योग्य आणि अधिकारयुक्त लेखक मिळाले आहेत, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. श्री० बाबासाहेब फडके यांचा विद्याव्यासंग किती मोठा आहे, व त्यांचें भाषाकौशल्य किती विषयानुरूप आहे, हें प्रस्तुत पुस्तकावरून तेऱ्हांच दिसून येण्यासारखें आहे पण धर्मविषयक इतिहास लिहिण्याला नुसती विद्वत्ता आणि भाषेची प्रभुता असली म्हणजेच पुरेंसे होतें, असें नाही. तर धर्म, तत्त्वज्ञान, नीतिमत्ता, बगैरे विषयांतील शाश्वत सिद्धान्त कोणते आणि समुद्राच्या लाटांप्रमाणें वाऱ्याच्या लहरीबरोबर इकडून तिकडे हेलकावे खाणारे सामान्य लोकांचे चंचल विचारतरंग कोणते, यांच्यामधील सारासार निश्चित करण्याचें निर्णायक बुद्धिसामर्थ्यही असल्या ग्रंथांच्या लेखकांमध्ये असावें लागतें. आणि तें श्री० बाबासाहेब फडके यांच्या ठिकाणीं पूर्णपणें नसत आहे. त्यांचा धार्मिक विषयांचा व्यासंग, त्यांची शांत आणि सात्विक विस्तृति आणि त्यांची सख्ख व स्वभावानुरोधी विचारशक्ति, या त्यांच्या

अंगच्या गुणांनी त्यांची हें पुस्तक लिहिण्याविषयीची योग्यता असंदिग्ध रीतीने प्रस्थापित केली आहे. अशा सुप्रबुद्ध लेखकाकडून लिहिला गेलेला आपल्या अर्वाचनि धार्मिक चळवळीचा इतिहास सर्व सुप्रबुद्ध लोकांच्या आदराला पात्र झाल्यावांचून केव्हाही रहाणार नाही.

प्रस्तुतच्या पहिल्या खंडामध्ये जो ब्राह्मसमाज कालानुक्रमाने पहिल्याने उत्पन्न झाला, त्याचे विवेचन करण्याचे काम श्री० बाबासाहेब फडके यांनी स्वाभाविकपणेच पहिल्याने हाती घेतले आहे. व त्यामुळे या समाजाचे प्रवर्तक आणि प्रचारक असे बंगालमधील राजा राममोहन राय, श्री० देवेन्द्रनाथ, केशवचंद्र सेन, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, रवीन्द्रनाथ टागोर, वगैरे थोर पुरुषांच्या बद्दलची विस्तृत माहिती या खंडांत देण्यांत आलेली आहे. या लोकांचीं नांवे महाराष्ट्रांतील वाचकांना पूर्वीपासून माहीत आहेत. पण एकेश्वरी-पंथ, ब्राह्मसमाज, देवसमाज, वगैरेसारख्या धार्मिक चळवळी उत्पन्न करण्याची अवश्यकता या लोकांना कां भासूं लागली, या विषयावर प्रकाश पाडणारी या बंगाली पुढाऱ्यांचीं चरित्रे आपल्या इकडील फारच थोड्या लोकांना पूर्वपरिचित असतील. आणि या दृष्टीने पहातां या पहिल्या खंडांत दिलेली माहिती पुष्कळच मनोरंजक व बोधप्रद आहे. मुसलमानी धर्मग्रंथांचे परिशीलन, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा कावेबाजपणा, हिंदुधर्माच्या आद्यतत्त्वांवर अज्ञानामुळे वसलेली धर्मभोळेपणाची पुढें, इत्यादि स्वरूपाच्या विषम परिस्थितीमध्ये जन्म पावलेले राममोहन, देवेन्द्र किंवा केशवचन्द्र, यांना एकेश्वरी पंथ कां ग्राह्य बाटूं लागला, याची उपपत्ति या ग्रंथाच्या वाचनापासून समजू लागते. राममोहन वगैरे त्या वेळच्या या व्यक्ति 'एकेश्वरी' (Unitarian) धर्माच्या नांवाखाली जरी अगदीं ख्रिस्तीधर्माच्या किनाऱ्यापर्यंत जाऊन पांचल्यासारख्या बाह्यतः दिसत होत्या, तरी अंतर्गामी त्यांचीं आर्य संस्कृतीचीं तत्त्वे जागृत असल्यामुळे ख्रिस्ती धर्माच्या समुद्रामध्ये उडी न घेतां आपल्याच धर्मग्रंथांच्या समुद्राचे आलोडन करून त्यांतील उपनिषदे, स्मृति, सूत्रे, भाष्ये, वगैरे ग्रंथांतून एकेश्वरी पंथाला जुळतील अशीं तत्त्वे निबडून काढून त्यांनी आपला नवीन पंथ स्थापन केला, हा आपल्या आचार्य-प्राणित वेदान्ततत्त्वांचा अखेरीस विजय झालेला पाहून कोणालाही आनंद झाल्यावांचून रहाणार नाही. राजा राममोहन राय हे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या

जाळ्यांत चोहोंकडून गुरफटलेले असतांही त्यांची स्वधर्मभक्ति जशी या गोष्टीनें दिसून येते, त्याचप्रमाणें त्यांचा देश इंग्रजी पारतंत्र्याच्या बंधनांनीं जखडून गेलेला असतांनाही त्यांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्यप्रीतीची ज्योत किती उज्ज्वल रीतीनें जळत होती, हेंही त्यांच्या चरित्रांतील दुसऱ्या एका गोष्टीवरून दिसून येण्यासारखे आहे. ते ज्या वेळेला बंगालमध्ये घर्मक्रान्ति करण्याच्या कामांत गुंतले होते, त्याच वेळीं तिऱ्हे फ्रान्समध्ये प्रचंड राज्यक्रांतीची चळवळ चाललेली होती; व त्याबद्दलच्या हकीकती ऐकून त्यांना अतिशय आनंद होत असे. आणि एकदां इ. सन १८३१ सालीं विलायतची सफर करित असतांना केप ऑफ गुड होप येथें एका फ्रेंच जहाजावर स्वातंत्र्याचें निशाण फडकत असलेले पाहून त्यांना इतका आनंद झाला कीं, ते आपल्या गलबतावरून त्या फ्रेंच बोटीवर जाऊन तेथील त्या स्वातंत्र्याच्या निशाणाखाली स्वातंत्र्याचा जयजयकार करून मोठ्यानें नाचूं लागले ! अशा प्रकारची उज्ज्वल स्वदेशभक्ति आणि स्वधर्मप्रीति राजा राममोहन राय यांच्या ठिकाणीं जरी नादत होती, तरी परिस्थितीमुळें त्यांचा कल एकेश्वरी पथाच्या संस्थापनेकडे वळला. व तो पंथ त्यांनीं बंगाल्यामध्ये प्रचलित केला. त्या पंथातील तत्त्वे जरी चांगलीं होती, तरी तीं आपल्या वेदान्ताच्या मतांहून फारशीं भिन्न नसल्यामुळे यथावकाशाने तो पंथही हळुहळू बंगालमध्ये लवकरच संध्याकाळच्या संकोचावस्थेला साहजिकपणेंच जाऊन पोहोचला. या पहिल्या खंडामध्ये ब्राह्मसमाज व देवसमाज यांचें जरी बरेंच विस्तृत वर्णन आलेलें आहे, तरी ते केवळ पूर्वपक्षाचें पूर्ण प्रतिपादन करण्याच्या दृष्टीनेंच आलेले आहे, व त्याच्या उलट मतांचे प्रतिपादन अनेक ग्रंथांच्या आधारानें श्री० फडके यांनीं या खंडाच्या शेवटच्या 'सूचना' या नांवाच्या प्रकरणामध्ये थोडक्यात पण मुद्देसूद रीतीने केले आहे. ह्यावरून ग्रंथातील अखेरच्या सिद्धान्ताचा कल कोणत्या बाजूकडे आहे, याबद्दल गैरसमज होण्याचें कारण उरत नाहीं. त्याचप्रमाणें या खंडाच्या आरंभी श्री जगद्गुरु आद्य शंकराचार्य यांचें चित्र दिलें असून त्यांच्याच चरणीं हें पुस्तक सादर केले आहे, यावरूनही वेदान्ताचें अन्तिम प्राधान्य प्रकट होण्यासारखें आहे.

या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या ९०० शेंच्या वर आहे. हें प्रवीं सांगितलेंच

आहे. त्याशिवाय या पुस्तकांतील कथानकामध्ये येणारी निरनिराळी माणसे आणि निरनिराळी स्थळे यांची मिळून एकंदर चोवीस छायाचित्रे दिलेली आहेत; व या ग्रंथाला आधारभूत अशा पुस्तकांची विस्तृत यादीही देण्यांत आलेली आहे. अशा सर्व बाजूनी हें पुस्तक विश्वसनीय, चित्ताकर्षक आणि बोधप्रद करण्याबद्दल फार काळजी घेण्यात आली आहे. 'विजय' प्रेसने एबढ्या मोठ्या पुस्तकाचें केलेलें छपाईचे कामही निदोष आणि सौंदर्ययुक्त आहे. आणि इतकें सगळें असूनही या पुस्तकाची किंमत फक्त काय ती चारच रुपये आहे. म्हणून अशा प्रकारचें हे अर्वाचीन धार्मिक चळवळीच्या इतिहासाचें पुस्तक सर्व धर्माभिमानी लोकांनीं संग्रहीं ठेवण्याला योग्य आहे, हें याहून निराळें सांगितलें पाहिजे, असें नाहीं.

— ९ —

श्री० पांडुरंग वामन काणे, एम्. ए., एल्.एल्. एम्.,
हायकोर्ट वकील व सुप्रसिद्ध ग्रंथकार

आपल्या प्रचंड ग्रंथाचे नुसतें वाचन करण्यालाच कित्येक दिवस लागतील व तो वाचून मग सोपपत्तिक अभिप्राय देण्याला आणखी वेळ लागेल. अशा प्रकारे वेळ खर्च करण्याला मला सामर्थ्य नाहीं, याबद्दल क्षमा करावी. आपला प्रयत्न फार मोठा आहे. मराठी भाषेत अशा प्रकारचा ग्रंथ होणे म्हणजे एक अपूर्वाईची गोष्ट आहे; इतकें म्हणून ठेवण्यास मात्र हरकत नाहीं. मधून मधून आपले जे विचार दृष्टोत्पत्तीस आले त्यावरून आपण सनातनधर्माभिमानी असून प्रचलित कांहीं आचारांत फरक करावा; परंतु वर्णव्यवस्था, मूर्तिपूजा, संस्कार, वगैरे पूर्वापार चालत आलेल्या बहुतेक बाबी कायम ठेवाव्या अशा मताचे आपण दिसतां. परंतु आपला सर्व खंडात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध होईपर्यंत आपली निश्चित मते कळणार नाहींत व भविष्यकाळीं सनातनधर्माची प्रतिष्ठापना कोणच्या तत्त्वाला धरून व्हावी, सामाजिक चालीरीतींत व भावनांत ताबडतोब कोणते फरक व्हावे वगैरे बाबतींतील आपल्या मतांचा विचार करतां येणार नाहीं.

— १० —

श्री० श्रीपाद दामोदर सातवळेकर, ‘पुरुषार्थ’चे आणि वैदिक वाङ्मयाचे संपादक

आपण वाठविलेलें आपलें पुस्तक “नवयुगधर्म” हें पोचलें. ते मी वाचून पाहिलें. या पुस्तकानें मराठी वाङ्मयांत एका अमोलिक ग्रंथाची भर पडली आहे, यांत शंका नाही. ब्राह्मसमाज, देशसमाज आदि आधुनिक पंथांच्या स्थापनेचा व त्यांतील तत्त्वांचा सांगोपांग इतिहास यात दिला आहे व या समाजांशीं प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंधांत आलेल्या थोर व्यक्ति श्री० राममोहन राय, महर्षि देवेंद्रनाथ टागोर, केशवचंद्र सेन, प्रतापचंद्र मुद्गुमदार, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, श्रीरामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, रानडे, भांडारकर इत्यादि थोर पुरुषांच्या धार्मिक व सामाजिक मतांचें व त्या अनुरोधाने त्यांच्या चरित्रातील गुणदोषांचें मार्मिक विवेचन आपण केलें आहे. ह्या थोर पुरुषांसंबंधानें व त्यांच्या कार्यासंबंधाने विवेचन करतांना स्वतंत्र व चिकित्सक बुद्धीचा कोणत्याही प्रकारें पूर्वग्रहदूषित मन न ठेवतां, सर्वांच्या मतांचा उदारबुद्धीनें आपण विचार केला आहे, हा आपल्या ग्रंथांतील विशेष आहे असें मला वाटतें. तसेच येथें ब्रिटिश अंमल सुरू होतांच बंगालमध्ये असलेल्या अनेक सामाजिक व धार्मिक चळवळींच्या लाटा व त्यांची एकमेकांशीं झालेली टक्कर व त्यांत पुढाकार घेऊन चळवळ करणाऱ्या लोकांची स्वसमाजाच्या उन्नतीसंबंधाने होणारी तळमळ, त्यांचा दीर्घद्योग, त्याचप्रमाणें लवकर उन्नति करण्यामध्ये होणारा त्यांचा उतावीळपणा व त्यामुळें त्यांच्याकडून घडणाऱ्या त्यांच्या चुका या सर्व गोष्टींचे यांत इतकें बोधप्रद व त्याचबरोबर इतके मनोरंजक वर्णन आपण दिले आहे कीं, ते वाचकांच्या मनांवर परिणामकारक झाल्याशिवाय राहणार नाही. अशा रीतीनें पुस्तक लिहिण्याचा प्रयत्न मराठीमध्ये तरी कोणी केलेला पाहण्यांत नाही. आपण ह्या प्रयत्न केला व तो यशस्वी रीतीनें तडीस नेला हें पाहून मला फार आनंद झाला आहे. आपण पुढील खंड प्रकाशित करून या पुस्तकाने वाचकांची वाढणारी जिज्ञासा तृप्त कराल अशी मला आशा आहे.

— ११ —

आर्यसमाजी पंडित नस्देवसास्त्री वेदतीर्थ,

महाविद्यालय ज्वालापुर (हरद्वार) याचे
मुख्याध्यापक (हिंदी) आर्यसमाजाच्या
इतिहासाचे कर्ते व 'भारतोदय' आणि
'शंकर' इत्यादींचे संपादक

आपण कृपापूर्वक पाठविलेले 'नवयुगधर्म' नांवाचें मोठें पुस्तक पोहोचले. हें पुस्तक सचित्र असूनही विचित्र आहे. आपला हा ह्या दिशेने प्रयत्न फार स्तुत्य आहे. हा ग्रंथ तुलनात्मक पद्धतिरूपानें लिहिला गेल्यामुळें त्याचें महत्त्व फार वाढलें आहे. म्हणूनच हा ग्रंथ संग्राह्य झाला आहे. भाषा गोड, विषयाची मांडणी सुरेख, ऊहापोह-पद्धति शास्त्रीय एवं अनुकरणीय आहे. एकंदरीत हा नवयुगाचा धार्मिक इतिहासच झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ब्राह्मसमाजाची हिन्दुसमाजाशी तुलना करून आपण ज्या सूचना केल्या आहेत त्या तर प्रतिपक्षांस अगदीं निरुत्तर करून सोडणाऱ्या आहेत. आपण देवसमाजाला नसतें महत्त्व दिले आहे. ह्या समाजाचा पंजाबांतच थोडा प्रचार आहे. पण त्याची प्रगति खुंटली आहे हिंदुसमाजाशीं फटकून राहिल्या व वागल्यामुळें ब्राह्मसमाज अथवा प्रार्थनासमाजाची संख्या बोटांवर मोजण्याइतकीच काय ती राहिली आहे. ऐशीं वर्षांपासून ब्राह्मसमाज हिंदुसमाजास म्हणत आहे कीं, “मी येऊं का, मी येऊं का। तुम्हां संगि मी बसूं का ॥” हिंदुसमाजाचे एकच उत्तर आहे आणि ते हें कीं, “नको गडबा तूं दूर रहा। तुझी निराळी दिसे तऱ्हा ॥” हिन्दु अथवा आर्य जातीचा वैदिक धर्म इतका स्वाभाविक, तत्वज्ञान इतकें श्रेष्ठ, सभ्यता इतकी उत्तम, वर्णाश्रमधर्माची कल्पना इतकी सुंदर कीं, पुढें मार्गें संसार त्याच मार्गावर येईल यांत तिळमात्र संशय नाहीं. स्वधर्मपोषक व स्वधर्मरक्षक आर्यसाम्राज्य नष्ट झाल्यामुळें आर्यधर्माची अवहेलना झाली आहे. विदेशी, विधर्मी अतएव स्वधर्मविरोधक अस्वाभाविक राज्यपद्धतीच्या दडपणाखालीं जी अनास्था चाळखी आहे त्या अवास्तविक आर्यजातीचा उद्धार होईलच होईल

“ यदा यदाहि धर्मस्य ” ह्या भगवंताच्या वचनावर आस्था किंवा निष्ठा ठेवून धर्माचरण करित असावे. ब्राह्मसमाजाचा व ह्याच्या पोटाखावेचा हा इतिहास वाचनीय, मननीय एवं संग्रह करण्यासारखा झाला आहे. ह्याच्या मननाने प्राच्य व प्रतीच्य धर्माभिमान्यांना आत्मपरीक्षणाचा आयताच सुयोग लाभला आहे. आपण असा सुंदर ग्रंथ निर्माण केला ह्या स्तुत्य, अनुकरणीय अथवा सर्वतोभावेन प्रशंसनीय प्रयत्नाबद्दल मी आपले अभिनंदन करतो.

— १२ —

ह० भ० प० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए., ‘मुमुक्षु’कर्ते

माझा नवा ग्रंथ ‘ज्ञानेश्वराची प्रभावळ’ याची प्रस्तावना लिहीत असतां आपल्या नवयुगधर्माचे आगमन झाले. त्याचा स्वीकार केला व सहज पुस्तक चाळू लागलो. ग्रंथाचे नांव व अनुक्रमणिका पाहून कांहीं बोध होईना. ब्राह्मसमाजावर ग्रंथ लिहिण्याच्या भानगडीत आपण कां पडलां असे वाटले. मग प्रस्तावना वाचली. हेतु उमगत चालला. प्रकरणामागे प्रकरण वाचीत चाललों. मन रमत चालले. दुपारी दोन वाजतां नवयुगधर्मात प्रवेश केला, तो सायंकाळचे दोन तास सोडून रात्रीचे दोन वाजेपर्यंत सतत दहा तास ग्रंथाचे संगतीत गेले ! कोल्हटकरांचा ‘भागवताचा उपसंहार’ मला जसा अत्यंत आवडला तसा आपलाही ग्रंथ आवडला. त्यानंतर त्याच ग्रंथाने मला सतत दहा तास आपल्यापाशी डांबून ठेविले. बहुतेक ग्रंथ चाळला, बरीच प्रकरणे वाचली व माझेच विचार ग्रंथांत सर्वत्र प्रगट झालेले पाहून अतिशय समाधान झाले. ब्राह्मपंथाचे वाङ्मय मी पाहिले नसल्यामुळे मला नवीन माहिती सुसंगतवार मिळाली. ‘महाजन म्हणजे थोर विचारी पुरुष अथवा शिष्ट’, ‘युगधर्मसंस्थापक अवतारी पुरुषच असावयास पाहिजे’, ‘त्याग ही सनातनीयांची गुरुकिल्ली आहे’, ही उपोद्धातांतील सिद्धान्तवचनें यथार्थ वाटून चित्त ग्रंथांत रमू लागले. पुढे शंभर वर्षांमागील बंगालची परिस्थिति ध्यानांत आली व राजा राममोहन राय, (विशेषतः निष्कर्ष—प्रकरण तेरावे), महर्षि देवेन्द्रनाथ, रबींद्रनाथ (त्यांची गीतांजलि व शांतिनिकेतन), केशव-

चंद्र सेन (त्यांचे नवविधान व नवसंहिता), प्रतापचंद्र मुजुमदार इत्यादि भव्य व उत्तुंग गिरिशिखरांवरून आपण वाचकांस लीलेने सनातनधर्माच्या पठारावर बेऊन चाललां आहांत असे, तीन भाग वाचतां वाचतां व विशेषतः पृष्ठ ११८-१३४, पृष्ठ २६८-९, पृष्ठ ३३३-४९, पृष्ठ ४७६, पृष्ठ ५०३ ते ५२१ हीं पृष्ठे व श्रीरामकृष्ण परमहंसांचें मधुर जीवन-चरित्र पाहतां पाहतां वाचून फार समाधान झालें. राममोहन राय, देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र सेन, रवींद्रनाथ, प्रतापचंद्र हीं खरोखरच मोठीं माणसें व त्यांचे जीवन-चरित्र, त्यांचे गुणदोष, त्यांची कामगिरी यांबद्दलचें आपलें विवेचन निःपक्ष-पाताचें व डोळसपणाचें आहे. आंग्लार्ईच्या प्राबल्यामुळें आमच्यांतील थोर पुरुषांना सनातनधर्माची ओळख कशी राहिली नाहीं, हे त्याच्या कर्तव्य-गारीवरील व गुणांवरील आदर कायम ठेवून आपण उत्कृष्ट रीतीनें दाखवून दिलें आहे. पंडितजींच्या कृष्णकथेवरील आक्षेपांचे आपले खंडण (पृष्ठ ६२७-६३२), फार बहारीचें आहे. सुधारणांनीं धर्मावर कुरघुडी कशी केली याचे विवरण सुंदर आहे. 'संक्रान्तीचें वाहन व दृष्टि-आजच्या अवदशेचें वाहन राजकारण आहे व दृष्टि पश्चिमेकडे आहे' (पृष्ठ ६५३), हें सत्य आहे. स्त्री-स्वातंत्र्य, स्त्री-शिक्षण, प्रौढविवाह, विधवाविवाह, जातिभेद, वर्णाश्रमधर्म, सगुणोपासना, मूर्तिपूजा, व्रतवैकल्ये इत्यादि विषयांवरील आपलें प्रौढ व निर्दुष्ट विवेचन सुधारकांना आज न रुचलें तरी डोळसांच्या डोळ्यात तें अंजन घालण्यासारखें निर्मळ आहे. 'लोकापवादाच्या भोंवऱ्यांत ग्रंथकाराचें मरण आहे' हें खरें असलें तरी वाडवाडिलांच्या विचाराची बैठक अदळ ठेवण्याचा प्रयत्न करणे (पृष्ठ ६७२) प्रत्येक सनातनधर्मीयाचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे व तें आपण उत्कृष्ट नजाबलें आहे असे या पहिल्या खंडांतील विवेचना-वरून स्पष्ट म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. चौथ्या भागांतील १४ वे व २४ से २७ हीं चार प्रकरणें अतिशय बहारीचीं आहेत. बंगालच्या ब्राह्मांची (आणि महाराष्ट्रीय सुधारकांचीही) दिशाभूल होऊन त्यांनीं धार्मिकदृष्ट्या हिंदु लोकांचें हित करण्याऐवजीं त्यांच्यांत पंथभेद वाढवून व त्यांचा बुद्धि-भेद करून अपरिमित नुकसान केलें (पृष्ठ ७६८), हें आपण मुद्देसुद्द रीतीनें दाखवून दिलें. ब्राह्म अग्रणींच्या अंगचे कित्येक गुण अव्वल दर्जाचे असूनही ख्रिस्ती धर्मानुकरणाच्या इच्छेनें स्वकीय धर्मग्रंथांच्या अनवलोकनानें व परंपरा-

गुन्यनेन त्यांची दिशाभूल कशी झाली व सामाजिक सुधारणेच्या मिशनने त्यांची समाजविषयक कशी केली व त्यामुळे धर्म व समाज यांच्या संघटनेचे कार्य कसे विकट होऊन बसले आहे, हे आपण ब्राह्मणांच्या ग्रंथांतील वैयक्तिक व्यवहाराने घेऊन सिद्ध केले आहे. अमत्वा ग्रंथाची भाषाही सर्वत्र सहज-मनोहर आहे. असा विचारांत घेविल्यास नाही तसा भाषेत कृत्रिमपणा नाही. हा ग्रंथ ऐतिहासिक तत्त्वविवेचनाचा असूनही ग्रंथाची एकंदर मांड, सप्रमाण वण सम्य व प्रौढ भाषेने केलेले परमतखंडण, तर्कशुद्धपद्धतीने व निर्भयपणे आपली मते स्पष्ट सांगण्याचे धोरण ह्या सर्वांस मनोहर भाषेची जोड मिळाल्यामुळे ग्रंथ खरोखरच अतीव रम्य झाला आहे. ह्या ग्रंथाच्या द्वारे आपण सनातनधर्माची व हिंदुसमाजाची मोठी कामगिरी केली आहे. पुढील दोन खंड लवकर हाती पडावेत अशी प्रबळ उत्कंठा वाटली आहे. कळावे.

— १३ —

प्रो० वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.,
‘नीतिशास्त्रविचार’, ‘सांकेटिसाचे संवाद’,
‘रागिणी’ इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते

“ नवयुगधर्म ”—प्रथम खंड—या पुस्तकाची कांही प्रकरणे मी वाचून पाहिली. आनंद झाला. या पुस्तकांत बंगालमधील ब्राह्म-धर्म-संस्थापक राजा राममोहन राय व त्यांच्या परंपरेतील देवेन्द्रनाथ टागोर इत्यादिकांची साधार, सविस्तर व सुसंगत चरित्रे दिलेली आहेत, आणि त्यांच्यांत कोठे कोठे मतभेद आहे व कोठे कोठे मतभेद आहेत हेही सांगितले आहे. चरित्रे देतांना विशिष्ट मतमतांतरे कां उत्पन्न झाली याबद्दल विशिष्ट स्वभाव, शिक्षण व परिस्थिति यांच्या आधारे मीमांसा केली आहे. ब्राह्मसमाजाने जे कार्य केले आहे ते प्रांजलपणे मान्य करून त्याची चूक कोठे आहे हे सौम्य व सम्य वण निर्भीड शब्दांनी सांगितले आहे, ग्रंथकार रा० वामनराव कुण्ड, फडके सनातनधर्माचे व शांकर-वेदान्ताचे अभिप्राय

विद्यतः राजा कर्ममोहक राय हे कितीही विद्वान् व बुद्धिमत् जवले तरी स्थितप्रज्ञत्व त्यांमध्ये मळतें, त्यांना ब्रह्मज्ञानाचा अनुभव नव्हता, या दृष्टीने धर्मसंस्थापना करण्याचा त्यांचा अधिकार मर्यादित स्वरूपाचा होता व राममोहनरायांची जी मोठ्ठा तीर्थ देवेन्द्रादि इतरांचीही मोठ्ठा वेदांताचे शास्त्रिक ज्ञान या मंडळीचे सामान्य जमादून कितीही असले तरी ते धर्मसंस्थापनेच्या मानाने बेलाचेच होते; धर्माचा तर्काप्रमाणें भावनेकडे व कर्माकडे पाहिले लागतें, — इत्यादि दिक्षांनी ग्रंथकारांनी ब्राह्मधर्माचे जें बरीक्षण केले आहे ते मननीय आहे. माझ्या स्वतःच्या दृष्टीने राममोहन राय यांनी नवीन धर्म स्थाविला ही चूक केली, कारण त्यांना जी जी सुधारणा पाहिजे होती ती ती सनातनधर्माच्या कक्षेंत राहूनही साधतां आली असली हें एक, व दुसरे असें की, एकदां आपण धर्माची सुधारणा करण्याचे मन्त्र आणले व अनेक देवांची हफालपट्टी करून त्यांच्या मूर्तीची यज्ञ करूं लागलों म्हणजे जो एक देव आपण शिष्टक ठेवूं पाहतों त्याचीही त्याच तर्कपद्धतीच्या असिधारेनें कत्तल करण्यास आपल्यातील कांहीं लोक घजावतील व त्यांचा हात घरणें केवळ तार्किक 'न्याय' व विचारशुद्धि यांच्या दृष्टीनें अशक्य होईल. ग्रंथकार रा० फडक्यांची भूमिका व माझी भूमिका अर्थात् मित्र आहेत व त्यांची विचारपद्धति कांहीं ठिकाणीं मला अमान्य आहे. पण मला केव्हांही हें कबूल केले पाहिजे की, या पुस्तकांतील माहिती उपयुक्त आहे व विवेचन उद्बोधक आहे. ज्याला धर्मसंबंधी विचार करण्याची आवड आहे त्याने हें पुस्तक अवश्य वाचावे.

✽

✽

✽

— १४ —

प्रो० बैजनाथ कृष्णीनाथ राजवाडे, एम्. ए.

'नवयुगधर्म' — हा पुस्तकाची ८७६ पाने असल्यामुळे मला ते सर्व वाचतां आले नाहीं. तथापि ग्रंथकर्त्यानें सुचविलेले भाग वाचले, इतकी पुस्तके वाचून (रा० रा० फडके यांनीं बोकडों पुस्तके वाचलीं आहेत व त्यांचीं ठिकाणीं त्यांनीं केलीं असतील) शेवटीं ग्रंथकर्ते बुद्ध्युक्त शिकवून राहिले ते राहिलेच, स्वतंत्र विचाराना भाव करूनही त्यांना स्वतंत्र विचार करतां आला नाहीं.

ह्याचें कारण अंधभ्रडा. वेद अनादि, घुराणें नीतीने भरलेलीं, ज्ञान सगळें हिंदुस्थानांत आहे, पाश्चात्य ज्ञान केवळ भौतिक व आध्यात्मदृष्टीनें निरूपयोगी अशी ग्रंथकर्त्यांची दृढ समजूत असल्यामुळें नवीन त्यांना कसें रुचणार ? महा-
शास्त्रांतल्या जुन्या चालीरीति त्यांच्या हाडीमांसी इतक्या खिळल्या आहेत कीं, त्यांत फरक झालेला पाहून त्यांचा तिळपापड होतो. त्यांनीं दूरवर दृष्टि फेंकल्यास हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत कितीतरी भिन्न रीतिरिवाज दिसतील. हे रीतिरिवाज आजकालचे नसून फार जुने आहेत. प्रांतागणिक जशा भाषा निराळ्या, तसे आचारविचार निराळे अमकें चांगलें व अमकें वाईट हें कसें ठरवावयाचें ? कोकणस्थांनीं कोकणस्थांचे आचारविचार पाळावेत, देशस्थांनीं देशस्थांचे, असा निर्णय रा० फडके देतील काय ? ह्या भिन्न चालीरीति धर्म-
वस्तुकांत आहेत काय ?

हिंदु वेदांना मानतात तर ख्रिस्ती बायबलला मानतात. चातुर्बर्ण्य पाळले पाहिजे असें वेद म्हणतात. बायबल म्हणते सर्वाना ख्रिस्तीधर्मांत ओढा. कुराण म्हणते सर्वाना मुसलमान करा. सर्व देवाज्ञा ! तर मग काय, सर्व आज्ञा पाळावयाच्या ? आणि त्या कशा ? धर्म हें एक गौडबंगाल आहे ! विचारवंताला सर्व धर्म मनुष्यप्रणित असे वाटणारच. माझी निदान अशीच समजूत आहे. वेद समजत नाही म्हणून वेदाविषयी इतक्या गप्पा. मी ऋग्वेदाचा अभ्यास करित आहे, तो पुष्कळ ठिकाणीं दुर्बोध आहे. ह्याचे कारण त्यांतील जुनी भाषा. त्यांतील पुष्कळसे शब्द पाणिनीय काळीं व त्याच्या आधींही प्रचारांतून गेले होते. यास्क, सायण, खुद्द ऐतरेयादि ब्राह्मणे वेदाचा हवा तो अर्थ करतात. वेदाचा अर्थच जर कळत नाही तर त्यांत सर्व कांहीं आहे असें कसें म्हणतां येईल ? तथापि वेदकाळीं समाजस्थिति काय होती ह्याचें थोडेंसे आकलन करतां येतें. वेदांतील देव, चालीरीति सर्व कांहीं निराळें होतें. आतां त्यांतलें कांहींही उरलें नाही. ऋग्वेदांतला मुख्य देव इन्द्र व त्यानंतर अग्नि. ब्राह्मणकाळीं अग्नीला शेवटलें स्थान दिलें आहे व विष्णूला सर्वांच्या शिरोभागी ठेविलें आहे. शंकराचें कोठें नांवही नाही. 'शिभदेव' ह्या विशेषणानें लिंगपूजा करणारांची निर्मत्सना केली आहे. पण हल्लीं तीच लिंगपूजा जरीनें प्रचारांत आहे. हल्लीं इंद्राला कोणी विचारीत नाही. सूर्यवंश व चंद्रवंश अस्तित्वांत आले. वास्तविक इंद्रवंश व अग्निवंश

अस्तित्वांत आले पाहिजे होते. खरा सोम नाहीसा हेऊन खोटा दूर्वादि सोम प्रचारांत आला. ऋग्वेदकाळीं आर्य व अनार्य एवढे दोनच वर्ग अस्तित्वांत होते. त्या कालाच्या शेवटीं चार वर्णांचा उल्लेख आहे. मी एक ह्यासंबंधी निबध लिहिला आहे, तो भारत इतिहास-संशोधक मंडळाने सप्तम संमेलनाच्या अहवालांत प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत जातीजातींतले वैमनस्य, व वरिष्ठ जातींनीं खालील जातींची केलेली पायमल्ली पुरावा देऊन सिद्ध केली आहे. आज त्या चार वर्णांच्या चार हजार जाति बनल्या आहेत. चार हजार वर्षांपूर्वीचें हिंदुस्थान आज नाही. शेकडो स्थित्यंतरे होत गेलीं आहेत. तथापि जुनें तें टिकाऊ व चांगलें असे फडक्यांनीं म्हणावें हे नवल ! हिंदुस्थान किती जरी पुराणप्रिय असला तरी स्थित्यंतरे झालीं नाहीत असें कोणालाही म्हणतां येणार नाही. कोणचीही गोष्ट ठाम नाही-हाच सिद्धान्त खरा आहे. तेव्हां विचारवंताने स्थित्यंतराच्या आड येऊं नये. स्थित्यंतर म्हणजे सजीवपणा.

जुन्याचा संस्कार कायम ठेवावयाचा व नव्याचा संस्कार होऊं द्यावयाचा नाही हा कोठील न्याय ! तुम्हाला जे जुनें वाटतें तें एकेकाळीं नवीन होते. शंकराचार्यांना दैत्य म्हणत होते हें तुम्ही विसरतां. अद्वैत खरें व द्वैत खोटे हें म्हणण्याला काय आधार ! उगाच अभिमान कशाला ! द्वैत-अद्वैत हे नुसते शब्द आहेत. त्यांचा खरा अर्थ माझ्या मनांत उतरत नाही. धर्म, तत्त्वज्ञान, सगुण, निर्गुण, हे वादग्रस्त प्रश्न आहेत. ते आजवर कोणीही सोडविले नाहीत व ते पुढेही सुटले जाणार नाहीत. उगाच तिरीमिरीवर कां यावें ? धर्माला बाजूला ठेवावें हाच शहाणपणा.

फडक्यांचें पुस्तक पुष्कळांना आवडेल ह्यांत सदाय नाही. जुने, अर्धवट जुने असे आपल्या समाजांत लक्षावधि-किंबहुना कोट्यवधि लोक आहेत. ते त्यांची पाठ थोपटतील. खासगी भाषणांत ते यांच्यासारखीच भाषा वापरतात. त्यांचें घाडस पाहून अशा लोकांना आनंद होईल; पण फडक्यांची विचार-सरणी मला मान्य नाही हें स्पष्टपणें मी पुन्हा म्हणतों.

नवीन युगांत सर्वच चांगलें आहे असें मी कधीही म्हणणार नाही. मला त्यांत पुष्कळ दोष दिसताहेत; पण त्यामुळें जुनें चांगलें असेंही मी कधीं म्हणणार नाही. जुन्याचे दिवस संपले.

— १५ —

ह० भ० प० विनायकबोवा सारकरे,

‘विचारसागररहस्य’, सार्थ ‘ज्ञानेश्वरी’,

सार्थ ‘अमृतानुभव’, ‘गाथापंचक’ इ०

ग्रंथांचे संपादक व वारकरी संप्रदायाभिमानी

आपलें ‘नवयुगधर्म’ या ग्रंथाचें प्रथम खंड ८।१० दिवसपूर्वी पोचलें. त्यांत परीक्षकास केलेल्या सूचनाही पाहिल्या. अभिप्राय इतक्या लवकर द्यावा लागेल असें वाटले नाहीं. शिवाय आमच्या अभिप्रायाची किंमत ती काय ? असें मनांत येऊन स्वस्थतेनें ग्रंथवाचनास आरंभ केला होता. त्यानंतर आपली सूचना लवकर अभिप्राय पाठविणेची आली, त्यामुळें विचारपूर्वक ग्रंथवाचन झालें नाहीं. आपाततः ग्रंथ पाहून ग्रंथासंबंधी झालेला अभिप्राय पाठवीत आहे.

ग्रंथाचा उद्देश चालू क्रांतिकारक नवयुगासाठीं कोणतीं धर्मतत्त्वे बाहेर बडतात, तिकडे जिशासूंचे लक्ष लागून राहिलें आहे, यासाठीं आपल्या देशांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींसंबंधी निवळ मराठी वाचकांस विचार करतां यावा, याकरितां हा हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींचा विवेचक इतिहास म्हणून मुद्दाम लिहिलेला आहे. हा आपला प्रयत्न अत्यंत उपयुक्त झाला आहे, व त्यामुळें इंग्रजीचें ज्ञान ज्यांस नाहीं अशा प्राचीन धार्मिक मतानुयायींना गेल्या शें-दीडशें वर्षांत आधुनिक विद्वान् म्हणविणाऱ्या लोकांकडून वैदिकधर्माचीं रूपांतरें कशीं होत गेलीं हें समजण्यास आपल्या या ग्रंथानें मोठे साधन झालें आहे. हे त्यांचेवर मोठे उपकार झाले यांत शंका नाहीं.

प्रथम खंडांतील राजा राममोहन राय यांच्या चरित्रापासून देवेंद्रनाथ, राजनारायण, केशवचंद्र व इत्दी हयात असलेले रवींद्रनाथ टागोर यांचेपर्यंत बंगाल्यांत कलकत्ता शहरी वैदिकधर्मपरिवर्तनाची लाट कशी उत्पन्न झाली, व उत्पन्नकर्त्या व्यक्तींची बुद्धिमत्ता वगैरे गोष्टींचा मराठी वाचकांस चांगला परिचय झाला. त्याचा विचार करतां ती वैदिकधर्मपरिवर्तनाची लाट बंगाल्यांतच थांबून न राहतां कमीअधिक प्रमाणानें सर्व हिंदुस्थानांत पसरली, व इंग्रजी

बिंबा संपादन केव्हाहीच ज्यांना अन्वयासाठी मोठेपणा आलेला होता किंवा असे ते त्यांचे अनुयायी झाले. असे.

सामान्य नियम असा आहे की, कोणत्याही व्यक्तीच्या मनावर प्रथम जा धार्मिक विचारांचा आघात होईल त्याची युक्तता त्याचे मनास फार पटते. व ते संस्कार दुसऱ्या कोणत्याही उत्तम धर्मविश्वासाच्या ग्रहणास प्रतिबंध करतात. अशाच प्रकारची स्थिति राजा राममोहन राय यांचेपासून आरंभ झालेली दिसते. राजा राममोहनरायसुद्धा आजपर्यंत ब्राह्मणसमाजाचे जितके नेते झाले किंवा इली आहेत त्यांपैकी या पुस्तकास प्रसिद्ध झालेल्या व्यक्तींबद्दल एकानेही कोणत्याही धर्माचे सांग अध्ययन केले आहे, असे दिसत नाही. बुद्धि अतिशय उत्तम असली, तरी कोणत्याही धर्माचे स्वयंभू ज्ञान होणे, भगवद्‌गता किंवा भगवत्कृपेस पूर्ण पात्र झालेल्या व्यक्तींशिवाय कोणामध्ये असणे शक्य नाही. त्याप्रमाणे ब्राह्मणसमाजाचे पहिले उत्पादक राजा राममोहन राय यांसही तसे ज्ञान नव्हते त्यांनी प्रथम महंमदी धर्म वाचला, नंतर ख्रिस्ती धर्माचे परिशीलन केले, त्यांच्याशी अतिशय खेहसंबंध केला, वैदिकधर्माचेही ज्ञान संपादन केले वगैरे गोष्टी त्यांच्या चरित्रांत आहेत. महंमदीधर्मातील पोशाख त्यांना आवडला. ख्रिस्तीधर्मातील टापटीप व स्वैराचरण आवडले आणि वैदिकधर्म पाहून दुसऱ्यांशी भांडण्यापुढे वैदिकधर्माचे ज्ञान त्यांस झाले. परंतु त्यांपैकी मूर्तिपूजा किंवा दुसरा वैदिक आचार, वर्णाश्रमपद्धति यांपैकी त्यांस काहीच आवडले नाही; याचे मुख्य कारण “आपल्या सदसद्विवेक-बुद्धीस पटेल तोच धर्म” असे धर्माचे स्वबुद्धीने लक्षण करून त्याप्रमाणे बागाबायचे, व आपण केलेल्या धर्माच्या लक्षणाप्रमाणे इतरांनीही बागाबे याकरिता समाज स्थापन करावयाचा असे मनांत आणून त्यांनी जरी कलकत्त्यास ब्राह्मणसमाज स्थापन केला व काहीएक विचार व करतां राजा राममोहन यांचे इतर गुणांस भुजून काही श्रीमान् व थोर मंडळी त्यांस प्रथम-दर्शनी अनुकूल झाली; तरी राजा राममोहन हे अजरामर नसल्याकारणाने व ‘सदसद्विवेकबुद्धीस पटेल तो धर्म’ असे धर्माचे लक्षण त्यांनी ठरविलेले असल्यामुळे, राजा राममोहन राय यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीच्या कळावरूनच त्यांच्या पश्चात् ब्राह्मणसमाजाच्या अधिकाऱ्यांच्या बुद्धीची माडी गेली पाहिले त्या-नियम राजा राममोहन राय यांनी केला नसल्यामुळे, किंवा असा

नियम त्यांनीं केला असता तरी प्रत्येकाची सदसद्विवेकबुद्धि भिन्न असल्यामुळे तो कोणी पाळलाही नसता व पाळलाही नाही. प्रत्येक व्यक्तीची सदसद्विवेक-बुद्धीच धर्म ठरू लागली, तर जितक्या व्यक्ति तितके धर्म असें ओघानेंच होतें; व तसाच प्रकार ब्राह्मसमाज स्थापन झाल्यापासून आजपर्यंत त्या समाजाचीं मुख्य सूत्रें ज्यांच्या हातांत येत गेलीं त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धी-प्रमाणें धर्मस्वरूपांत होत गेलेल्या पालटावरून दिसतो.

विद्वान् म्हणविल्या जाणाऱ्या मनुष्याची बुद्धि मोकाट सुटल्यानंतर महा-पुरांत विनदोराच्या नावेची जशी स्थिति होते तशीच त्या बुद्धीची स्थिति होते. म्हणजे कदाचित् ती नाव इच्छित प्राप्यस्थलीं जाईल, कदाचित् प्राप्यस्थाना-पासून पार दूर जाऊन पडेल. कोठें एखाद्या झाडास अडकून राहिल, कोठें भोऱ्यांत सांपडेल. कोठें चिखलांत रुतेल व कधी खडकावर आपटून तुकडे तुकडेही होण्याचे अनेक प्रसंग त्या नावेवर येतील. त्यांत महापुरात प्राप्य-स्थलीं जाऊन पांचणें निःसंशय अशक्यप्राय आहे. त्याचप्रमाणे वैदिकधर्माच्या अधिकारांत ज्यांचा जन्म झाला आहे, अशा उत्तम बुद्धिमान् पुरुषास संप्रदायपूर्वक वैदिकज्ञानाचा योग्य संस्कार होईल तर बाकीच्या कोणत्याही धर्माची त्यास यत्किंचित्ही प्रतिष्ठा वाटणार नाही. आपण हिंदु वैदिक धर्मा-भिमानी आहोंत, एवढा बलवत्तर संस्कार राजा राममोहन राय यांचे अंतः-करणावर बाल्यावस्थेतच झाला असल्यामुळे, वैदिकधर्माहून अत्यंत भिन्न-धर्मीयांनीं त्यांचेवर ख्रिस्ती होण्याविषयीं पुष्कळ प्रयत्न केला तरी त्या बाल-पणच्या संस्कारामुळे त्यांचे मनावर परिणाम न होतां उलट ख्रिस्ती पाद्यांची लबाडी त्यांना कळून ते त्यांच्याशीं फटकूनच वागले. इतकेच नव्हे तर इंग्लंडां-तील मुख्य राजधानीचे लंडन शहरीं त्यांचे देहावसान झालें तरीही मरण-कालपर्यंत त्यांनीं गळ्यांतील जानवें टाकलें नाही. हें त्या बालपणांतील हिंदुत्वाच्या संस्काराचें सामर्थ्य आहे, हें कोणासही नाकबूल करतां यावयाचें नाही. पण धर्माच्या बाबतींत व्यक्तीच्या बुद्धीस राजा राममोहन राय यांनींच स्वातंत्र्य दिल्यामुळे, त्यांचे पश्चात् केशवचंद्रांचे कारकीर्दीत यशोपवीत काढून टाकणें, घरांतील देव फेंकून देणें, वैदिक व्यवहार प्रथम छुगारून देणें, हाच मुख्य धर्म होऊन बसला. व देबेंद्राला, ज्या ख्रिस्तीधर्माचा अत्यंत तिडकारा होता, त्याच ख्रिस्ती धर्माचाराचें प्राबल्य केशवचंद्रांचे कारकीर्दीत

ब्राह्मसमाजांत धर्मत्वानें व मोठ्या क्षपाट्यानें प्रस्थापित झालें. सुदैवाची गोष्ट एवढीच की, अद्याप ब्राह्मसमाजाचे अधिकाऱ्यांपैकीं प्रत्यक्ष ख्रिस्ती धर्मदीक्षा घेऊन पवित्र शास्त्राचें वाचण्यांत आलें नाहीं. बाकी सगळे स्वैर व्यवहार समाजांत सुरू झालेच. या सर्व घांटाळ्याचें एक मुख्य कारण स्वतःच्या वैदिक धर्मग्रंथाचें अध्ययन नाहीं, विशेषतः वेदान्ताचें अध्ययन नसल्यामुळे तत्त्वविचारांत दुसऱ्याचा पाडाव करतां येत नाहीं. मनाची खात्री असते की, वैदिकधर्मातील वेदान्तशास्त्रांत, अत्यंत गहन, दुसऱ्या धर्मांत न सांपडणारा, असा विचार आहे; पण आपण त्याचें अध्ययनच करीत नाहीं, ही उणीव एखाद्या विद्वानास जाणवते. दुसऱ्या भागाच्या दहाव्या प्रकरणांत पृष्ठ २३९ वर देवेंद्रांची मानसिक स्थिति ग्रंथकारांनीं दिली आहे. ती अशी:—

“ देवेंद्रनाथ हे ब्राह्म असून हिंदुधर्माचे कष्टे अभिमानी होते. ते रोज प्रातःकाळीं वेद व उपनिषदे यांचा पाठ नित्यनेमाने करीत. त्यांचा ख्रिस्ती-धर्माकडे यत्किंचित्ही ओढा नव्हता. इतकेच नव्हे तर राममोहन अगर केशवचंद्र यांच्याप्रमाणे त्यांचा त्या धर्मासंबंधी विशेष आदरही नव्हता. ख्रिस्तीधर्मातील ईश्वर, स्वर्ग व मुक्ति इत्यादि कल्पना त्यांस संमत नव्हत्या. धर्माचे बाबतींत आम्हांस पाश्चात्यांजवळ शिकण्यासारखें कांहींच नाहीं. उलट त्यांनींच आम्हांजवळ शिकावे, असे असतां आमच्यातील कित्येक समंजस माणसांचे स्वधर्मासंबंधी औदासीन्य व परधर्मासंबंधी ओढा दिसून येतो, याचे कारण वेदान्तशास्त्राविषयी त्यांचें अज्ञान हें होय. ह्यासाठीं वेदान्तशास्त्राचा सर्वत्र प्रसार केला पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे आहे.”

बाकीचे त्यांचे आचारविचार कसेही असोत व त्याजवद्दल आमचा वितीही विरोध असला, तरी प्रथम स्वधर्माध्ययनाचा अभाव, हे सगळ्या धर्म-ह्यासाचे कारण आहे, या आमच्या म्हणण्यास देवेंद्रांचे मत अत्यंत पुष्टि देणारे आहे यांत शंका नाहीं. असे असूनही प्रस्तुत ब्राह्मसमाजाचे आधिपति पंडित सीतानाथ यांच्या वेळेपर्यंत याचा कोणीच विचार केला नाहीं. उलट पंडित सीतानाथ उपनिषदांचा, महाभारताचा व पुराणांचा कालविभाग पाहून, हीं सर्व पुराणें व इतिहास कल्पित आहेत, त्यांत सत्यांश मुळींच नाहीं, असें प्रतिपादन करून त्यास नवयुगधारी राजा राममोहन राय यांनीं व्यासाच्या मुखानेंच लबाडी सिद्ध केली असल्याचा आधार देतात. ज्या व्यासांनीं हीं पुराणें किंवा महाभारत रचलें, ते व्यासच आपल्या तोंडानें

“मयेव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ” असे पौराणिक-कथा कल्पित असल्याचे कबूल करतात असे सांगतात.

हे पंडितजींचे पांडित्य विचार करण्यासारखे आहे. एक तर शारिर-सूत्रांतील “ तदनन्यत्वं आरंभण शब्दादिभ्यः ” या अधिकरणांत ब्रह्मव्यति-रेक सर्व जग कल्पित असल्याचे “ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ” या श्रुतिवाक्याच्या आधाराने सर्व जगत् कल्पित असल्याचे प्रसिद्ध केले आहे. मग त्या जगदंतःपाती कथांना कल्पितत्व व्यासांनी सांगितले यांत बिघडले कोठे ? कल्पित कथानके सांगून जगतास फसविण्याचा व्यासांचा उद्देश नसून तात्पर्यदृष्टीने अद्वैत ब्रह्मबोध करून देण्यामध्ये होता. ज्या अद्वैतात्मबोधाच्या प्राप्तीनं यच्चावत् सर्व दुःखांचा नाश व परमानंदप्राप्ति होते, त्या अद्वैतात्मबोधाकरितां कल्पित कथानके सांगितली हे त्यांचे जीवावर महदुपकार आहेत, हे पंडितजी विसरले असे तरी म्हटले पाहिजे, किंवा हे तत्त्व समजण्याइतके पंडितजींचे पांडित्य नाही असे कष्टाने म्हणावे लागेल. दुसरे असे की, पंडितजींनी जो श्लोक उद्धृत केला आहे. त्यांत “ कल्पित-स्य च ” या पदाच्या मागे “ मनसा ” हे पद असून त्यांत नञर्थ “ अ ” आहे तो पंडितजींनी पाहिला म्हणजे व्यासांवरील कल्पितकथा सांगण्याचा दोष जातो; इतकेच नव्हे, तर आपण सांगितलेल्या कथांवर कोणी थोर पंडित कल्पितत्वाचा आरोप करतील तो त्यांनी करू नये म्हणून खुद्द भगवान् व्यासांनी अगोदरच मी सांगितलेल्या कथा कल्पित नव्हेत, असे सर्वज्ञतेने बजावून ठेविले आहे. शिवाय पंडित सीतानाथ म्हणतात त्याप्रमाणे सर्व कथा कल्पित आहेत असे धरून चालले तरी पंडितजीसारख्या चतुर बुद्धीच्या पुरुषास त्यांतील तात्पर्य घेण्यास कांहीच हरकत नव्हती. इसाबनीतींतील सर्वच कोल्ह्याकुत्र्यांच्या गोष्टी कल्पित असतात हे सर्वसंमत असले तरी तात्पर्यग्रहणाच्या दृष्टीने त्या पुस्तकांचा विद्वान् लोक संग्रह करतातच. इतकी तरी व्यासांपुरती पूज्यबुद्धि पंडितजींची असाबयास पाहिजे होती. ती तर नाहीच; पण त्यांनी पुराणांबद्दल आपले मत ज्या कुत्सित शब्दांत प्रगट केले त्या शब्दांवरून पंडितजींनी व्यासांवर मिथ्यामाषणाचा आरोप केला, असेच सिद्ध होते. त्यांतील थोडा नमुना असा की, “ वासुदेव म्हणजे कृष्ण हा देवकीचा पुत्र आहे ” याच्यापासून भागवत धर्मास

मूर्ख स्वरूप आले, असे कोणी मानतात ते चूक आहे. वास्तविक कामुदेव हा केवळ एक काल्पनिक वैदिक देव असून कृष्ण यासही ऐतिहासिक सभ्यता मुळीच नाही. कृष्णाची ऐतिहासिकता सिद्ध करण्याकरिता यादवांची जी वंशावळ पुराणकार दाखवितात ती पोरकट आहे. पुराणांतील कथा असंबद्ध व अचरट असल्या तरी त्यांतील कांहीं विधाने सत्य मानलीं असती; परंतु त्यास इतर देशांच्या समकालीन इतिहासाचा दुजोरा मिळत नाही. भागवतांतील एका श्लोकांत 'कृष्णस्तुभगवान्स्वयं' असे शब्द आहेत खरे; पण ते अगदीं तुटक व मागाहून घातल्यासारखे दिसतात. कृष्णोद्धव संवादांत मूर्तिपूजेस जो मान्यतेचा शिक्का मिळाला आहे, तो भागवतांत कोणी तरी माणून घातला आहे." "दद्या-दुधाची चोरी करणाऱ्या कृष्णाला माझ्या घरच्या चपराशाचीही योग्यता नव्हती, असे राजा राममोहन हे एका पाद्याजवळ बोलले होते.".....प्रत्यक्ष भगवान् कृष्णावताराच्या वेळीं शिशुपालासारखे निंदक होते तर राजा राममोहन आणि त्यांचे आतांपर्यंतचे झालेले अनुयायी श्रीकृष्णनिंदक आहेत यांत आश्चर्य काय ? शिशुपालासारख्या कट्ट्या द्वेष्यांनीही कृष्णाच्या बाल्यावस्थेतील जारकर्माचा उल्लेख केला नाही. यावरून असे दिसते की, ते जारकर्म मानण्याइतका शिशुपाल मूर्ख नव्हता. इतकेंच नव्हे तर बालक्रीडेसारख्या क्षुद्र गोष्टीचा उल्लेख दरबारी भाषणांत आपल्यासारख्या राजानें करणे हे मूर्खपणाचे तर खरेच, पण पोरकटपणाचेही दिसते, असे त्या कृष्णद्वेष्या शिशुपालाने मानले असले पाहिजे. पण खेदाची गोष्ट ही की, भगवान् श्रीकृष्णार्शी निष्कारण द्वेष करणाऱ्या ब्राह्मणसमाजाच्या पांडितांना इतकी सुद्धा अकल नाही, यापेक्षां घर्माचे दुर्भाग्य ते कोणते ?" असे ग्रंथकार म्हणतात, ते बरोबर आहे. रवींद्रनाथ टागोर यांनी सीतास्वयंवर, द्रौपदीवस्त्रहरण वगैरे पौराणिक कथांवर हिंदुस्थानच्या देशस्थितांचीं रूपके बसविली आहेत, व या कथा काल्पनिक आहेत असें म्हटलें आहे. पण त्यांत पांडितजीसारखा कल्पितत्वाचा ध्वनि असला, तरी बोलून चालून रूपक असल्यामुळे भाविकांचे मनस चीड येण्यासारखी भाषा त्यांत नाही. परंतु पांडितजींच्या व्याख्यानात भाविकांचे मनांत चीड उत्पन्न होण्यासारखी हलकट भाषा वापरली आहे, हे पंडित महाविद्यालयास शोभत नाही.

बुद्धिस्वातंत्र्याच्या जोरावर ब्राह्मसमाजांतून फुटून “ एकेश्वरी ”, “ देव-समाज ” वगैरे अनेक पंथ ब्राह्मसमाजिस्टांनी काढले, परंतु त्यांपैकी एकही समाज वैदिक मार्गाचा पुरस्कर्ता निघाला नाही. ब्राह्मसमाजासुद्धां सगळेच समाज व्यावहारिक उच्च विषयोपभोगाच्या आड न येतां त्या विषयवासनेला पुष्टि देईल, अशाच तऱ्हेची धर्मरचना पाहिजे अशा उद्देशानें निघाल्यामुळें त्या समाजांत झालेले नियम सर्व वेदबाह्य आहेत. जो धर्म एक समाज मानतो तो धर्म दोन चार वर्षांत कांहीं व्यक्तींना नापसंत होऊन दुसरा धर्म बनतो. अशी दोन चार वर्षांत धर्माची पालट होणाऱ्या नियमांस कोणता विचारी मनुष्य धर्म म्हणेल ? व त्याच्या कर्त्यास शहाणा म्हणेल ? कोणच्याही कार्त्तिकी बाधित न होणारा असा जर धर्म असेल तर तो एक वैदिक धर्मच आहे.

एखादा रोगी मनुष्य वैद्याकडे जातो. वैद्य त्याच्या रोगाचें निदान ठरवून त्यास औषध देतो व कडक पथ्य करण्यास सांगतो. कडक पथ्याच्या कचाटीतून सुटावे या उद्देशाने व आपल्या जिद्धेचे लाड पुरविण्याकरितां थालीपीठ, कडबोळीं खाऊं काय ? असे रोगी विचारीत असतां वैद्य खाऊ नको म्हणून सांगतो. यांत रोग्याचा हेतु तात्पुरती चैन करण्यास प्रतिबध होऊं नये असा असतो व वैद्याचा हेतु रोग्यास आरोग्य प्राप्त करून देण्याकडे असतो. अशा स्थितीत मूर्ख रोगी वैद्यास मूर्ख म्हणून त्याच्या औषधाची व पथ्याची निंदा करून त्याचा त्याग करतो, व आपली स्वैर इच्छा परिपूर्ण करण्याकरितां वाटेल तसा आहारविहार करतो आणि यामुळें त्याचा परिणाम त्याला ताबडतोब भोगावा लागला नाही तरी परिणामी अवश्य भोगावा लागतोच. तशीच स्थिति बंगाल्यांतील ब्राह्मसमाजाची झालेली आहे. वैदिक धर्माप्रमाणें आचरण करणें, या स्वैरवृत्तीच्या ब्राह्मसमाजिस्टांस आवडत नसल्यामुळें त्या वैदिक धर्मास झुगारून देऊन, इतकेच नव्हे तर वैदिक देवतांची निंदा करून दृष्टान्तांतील रोग्याप्रमाणें स्वतःच धर्मस्थापक बनले, त्याचे परिणाम त्यांना भोगावे लागत आहेत व लागतीलही.

याचें मुख्य कारण कोणताही विद्वान् मनुष्य जीवाचे मुख्य साध्य काय आहे हें ठरवीत नाही. वैदिकमतांप्रमाणें जीवाचें मुख्य साध्य निश्चेयस (मोक्ष) आहे. आणि गौण साध्य अम्युदय हें आहे. याशिवाय जीवाचें तिसरें साध्य

ठरणें शक्यच नाही. अभ्युदयाचे पोटांत स्वराज्यप्राप्ति वगैरे किरकोळ साध्यें येतात. अभ्युदयाकरितां श्रुतिस्मृतींनीं स्वधर्माचरण हा उपाय सांगितला आहे. आणि निश्रेयसाकरितां तत्त्वज्ञानाचा उपाय सांगितला आहे. निश्रेयसाचे अधिकारी फार थोडकेच असतात. बहुतेक सर्व जीव अभ्युदयाचीच इच्छा करतात. त्यांस उपाय म्हणून सांगितलेला स्वधर्माचा आचार ठेवण्यांत, प्राप्त असलेल्या किंवा होणाऱ्या अविहित अनुकूल विषयाचा त्याग करावाच लागतो, आणि तसें करणें अनेक जन्मांच्या दुष्ट संस्कारांनीं मरणप्राय वाटते. याविषयीं शानेश्वरमहाराज “ मायेपुढोनि बाळक ! काळे नेतां एकुलते एक । कां होय जैसे उदक । तुटता मीना ॥१॥ तैसे विषयांचे घर । इद्रियां सांडितां थोर । युगांत होय ते वीर । विराग साहाती ॥२॥ ” असें म्हणतात. याचा भावार्थ असा कीं, एकुलता एक असलेला मुलगा जर मृत झाला तर त्या आईस मरणप्राय दुःख होतें, (तथापि ती मरत नाही परंतु) मत्स्याला उदकाचा वियोग झाला तर त्याला मरणच प्राप्त होते. त्याप्रमाणे इंद्रियांचा अनुकूल विषयाशीं संबंध तुटला तर जीवाला त्या मातेच्या दुःखाप्रमाणे दुःख होते किंवा मत्स्यासारखे मरणही प्राप्त होते. अशाच प्रकारची स्थिति राष्ट्रांतल विद्वान् पुढारी म्हणविणारांची झालेली आहे. त्यांना स्वराज्यप्राप्ति किंवा ऐहिक विषय-सौख्य जितके अधिक भोगतां येईल तितके प्राप्त करून घ्यावे, हेच त्यांचें साध्य ठरले असल्यामुळे आरोग्याची चिंता करणाऱ्या वैद्यास रोगी विचारीत नाही किंवा त्याचें औषध वगैरे घेत नाही; त्याप्रमाणे वैदिक धर्मास ते मुळांच विचारीत नाहीत, नुसती बोलण्यांत कांहींजणांची स्वधर्मावर श्रद्धा दिसते ती स्वराज्याच्या प्रीतीमुळेच, म्हणजे स्वराज्यप्राप्तीच्या साधनात स्वधर्माचा कांहीं उपयोग होत असल्या तर तो करून घ्यावा इतक्याच बुद्धीने ती स्वधर्मावर प्रीति असते. स्वधर्म आपणांस अनुष्ठेय आहे, अशा भावनेने स्वधर्मावर प्रीतिच नसते. देशाचे कल्याण करणारे व सरकारांतून विद्वत्तेचे छाप दसलेले असेच पुढारी लोक बहुधा या स्वराज्यप्राप्तीच्या खटपटींत असतात. म्हणून सामान्य जनांस त्यांचे वाक्य आस्तिकाप्रमाणे वेदतुल्य वाटतें. त्यांच्या हातांत वर्तमानपत्रद्वारा एकाद्या विषयाची किंवा व्यक्तीची महती वाढवावी असें मनांत आलें, तर तशी शक्ति आहे. अशा व्यक्तींच्या नाहीं द्रव्य, प्रतिष्ठा-दिक्कांच्या इच्छेने कांहीं धार्मिक लोक त्यांच्या ताटाखालचीं मांजरे बनतात.

त्यांत सामान्य भिक्षुक, शास्त्री शंकराचार्यपद धारण करणाऱ्या व्यक्तीपर्यंत-सुद्धां लोक असल्याचे दृष्टीस पडतें. पुढाऱ्यांनाही असे लोक आपल्या भगलेंत हवेच असतात. कारण आपण जे करूं त्याजवर शास्त्रीयत्वाचा शिक्षा मारणारा नामधारी शास्त्री किंवा अधिकारी असावा लागतोच. व या उभयतांचा व्यवहार “अहोरूपमहो ध्वनिः” या न्यायाने चालतो. त्यांचें काम एवढेंच कीं, ते राजकीय कर्णधार ज्याप्रमाणे त्रिगुल फुंकतील त्याप्रमाणे त्यांनीं तुताऱ्या वाजवीत सुटावयाचे व ते काम ते योग्य तऱ्हेने बजावीत असतात. हे विचार या ग्रंथातील वे० शा० सं० महादेवशास्त्री दिवेकर यांचे एकोणीस कलमाचे मोगलाई फरमान छापिले आहे, त्यावरून सुचले आहेत. शास्त्रीपदाला न शोभणाऱ्या अशा या फरमानांत बऱ्याच गोष्टी धर्माविरुद्ध सांगितल्या आहेत. त्यांत मौजेची एक गोष्ट अशी आहे की, ‘साधूंची सैन्यांत भरती करावी’. ते साधुही उलट शास्त्रीबोआंना असे विचारतील की, ‘आमची सैन्यांत भरती केली तर तुमची रेलवेच्या हमालात भरती कां करूं नये !’ अशाच तऱ्हेचे कांहीं शास्त्र्यांचे प्रयत्न आहेत; अन्य अधिकाऱ्यांचेही आहेत. धर्माचा दुर्दैवाचा काल आला आहे म्हणावयाचे दुसरे काय ?

अशा रीतीने जुन्या धर्माभिमान्यांचीं मते सोपपत्तिक व सयुक्तिक असलीं तरी तीं त्यांस जनतेपुढें नीट मांडतां येत नाहींत. त्यांनीं मांडण्याचा प्रयत्न केला तरी ते मोठे घनिक, अधिकारी किंवा इंग्रजी भाषाभिश नसल्यामुळें त्यांना किंमतच नाहींशी झाली आहे. प्रस्तुत ज्याला इंग्रजी येत नाहीं त्याला मनुष्यत्वच नाहीं, असें बरेच आधुनिक विद्वान् लोक समजतात. यामुळें त्यांच्या म्हणण्याकडे कोणी फारसें लक्ष देत नाहीं. पक्षकाराला आपली हकीकत कोर्टापुढें कायद्याच्या चौकटींत मांडतां येत नसल्यामुळे त्यास बकील द्यावाच लागतो. त्याप्रमाणें या धार्मिक विचारांच्या झगड्यांत ग्रंथकार रा० सदाशिवराव फडके यांनीं पुरातन धर्माभिमान्यांचें बकीलपत्र घेऊन त्यांच्या कैफियतीचा एक भाग जगापुढें मांडला हे त्यांचे प्राचीन धर्माभिमान्यांवर उपकार आहेत, व त्याजबद्दल त्यांस धन्यतावाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत.

सदर कैफियत देते वेळेस प्रतिपक्षी आधुनिक धर्मवाद्यांचीं मते मांडून त्यांस जागोजागी स्पष्ट पण सयुक्तिक चोख जबाब दिलेले आहेत, व त्यांची भाषा अत्यंत सौम्य आहे हे त्यांच्या सौजन्यास साजेसें आहे.

ब्राह्मसमाजिस्टांस ग्रंथाचे शेवटी पन्नास सूचना केल्या आहेत. त्या तडजोड या दृष्टीने काहीं अंशी मान्य असल्या तरी आहे त्या शब्दांतच त्या सूचना पुराणमताभिमान्यास मान्य होतील असे वाटत नाही. आता ब्राह्मसमाजाने आपल्या समाजाचे 'ब्राह्मसमाज' हे नांव काढून टाकून 'वैदिक धर्मसभा' असे नांव द्यावे, अशी एक सूचना द्यावयास पाहिजे असे आम्हांस वाटते. निर्मळ अंतःकरणाने ब्राह्मसमाजाने १० फडके याच्या पन्नास सूचना मान्य केल्या तर ही आमची एक सूचनाही ते मान्य करतील. १० फडके याच्या पन्नास सूचना मान्य करून आमच्या एकाच सूचनेवर तडजोड मोडत असली तर आम्ही आपली सूचना परत घेऊ.

कै० टिळकानीं नुसत्या गीतेचेच रहस्य काढण्याचा प्रयत्न केला, त्याच्याही पेशां १० फडके वकील यांनी मुळांत हात घालून वैदिकधर्माचाच पथ निश्चित करण्याचा सोपपत्तिक प्रयत्न केला असल्यामुळे गीतारहस्यापेक्षा प्रसिद्ध झालेल्या भागाची व पुढे होणाऱ्याही भागांची किंमत ज्यास्त ठरेल यात शंका नाही. याचकरितां प्रत्येक वैदिकधर्माभिमाना किंवा चिकित्सक बुद्धीने विचार करणारानीं हा ग्रंथ अवश्य संग्रहीं ठेवावा अशी याची योग्यता आहे.

— १६ —

प्रो० नारायण सीताराम फडके, एम्. ए.

तत्त्वज्ञानाचे अध्यापक, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर

पनवेल येथील वकील श्री० सदाशिव कृष्ण फडके यांनी आपला “नव-युगधर्म” खण्ड पहिला हा ग्रंथ मला वाचावयास दिला याबद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे. या खंडांत ब्राह्मसमाज व देवसमाज यांचा सविस्तर इतिहास दिला असून या दोन समाजांच्या हातून धर्मसुधारणेचें कार्य कितपत झालें याविषयीचा अभिप्राय ग्रंथकर्त्यांनी दिला आहे. या समाजांच्या इतिहासाविषयी ग्रंथकर्त्यांनी शक्य तितक्या साधनांचा संग्रह करून सर्व प्रकारें परिपूर्ण माहिती दिलेली आहे. माहितीच्या तुटपुंजेपणाचा आरोप टाळण्यासाठी त्यांनी कित्येक ठिकाणीं पाल्हाळिकपणाचाही दोष पदरी

वेण्याची तयारी ठेवलेली दिसते. ब्राह्मसमाज व देवसमाज या नवयुगधर्माच्या प्रवर्तकांच्या कार्याचा आढावा घेतांना ग्रंथकर्त्यांनी बरीच कठोर वृत्ति धारण केलेली दिसली तरी सनातनधर्माचा जाज्वल्य अभिमान ज्यांना रुचतो व ब्रह्मानुभवाखेरीज धर्मप्रसाराचें कार्य करणे फोल होय, असे ज्यांना मनापासून वाटते, त्यांना ग्रंथकर्त्यांची ही कठोर टीका धर्मकार्याच्या दृष्टीने सुपरिणामीच वाटेल यांत संशय नाही. सनातन धर्मांत कालानुसार सुधारणा करणें इष्ट असले तरी केवळ ख्रिश्चनिटी किंवा इस्लामी धर्मासारख्या परधर्माच्या छंदाला लागून हिंदु धर्माची वेदपुनीत इमारत उगीच जागोजागी पाडण्याचा किंवा त्या इमारतींत परधर्मीय उपकरणांची स्थापना करण्याचा अट्टाहास करण्यांत कोणतेही लोकहित नाही आणि असला अट्टाहास कोणी केलाच व कांहीं काळ त्याचा गाजावाजा झाला तरी कालेंकरून त्याची चळवळ मंदगति झाल्यावांचून राहणार नाही, हे ग्रंथकर्त्यांचें मध्यवर्ति मत आहे. या मताचे प्रतिपादन करतांना त्यांची भाषा कौतुक करण्यासारखी ओजस्वी व हृदयस्पर्शी झाली असून, त्यांच्या सनातनधर्माच्या अभिमानाचा विद्युत्प्रवाह वाचकांच्या अंगांतही संचार पावतो. त्या त्या समाजाच्या धर्मविधींची समग्र माहिती देण्याच्या खटपटींत या मुख्य मताचा ध्वनि जितका अविरत संबंद विवेचेनांत टिकावयास हवा होता तितका तो टिकला नाही येवढाच माझ्या अल्पमतीप्रमाणे या ग्रंथांत दोष आहे. बाकी सर्व दृष्टींनी हा ग्रंथ महाराष्ट्रीय वाङ्मयास ललामभूत असा झाला आहे, व “नवयुगधर्मा”च्या या खण्डाचे अगत्यपूर्वक स्वागत करून पुढील खण्ड लिहिण्याची स्फूर्ति ग्रंथकर्त्यांस मराठी वाचकवर्गाने अवश्य द्यावयास पाहिजे.

— १७ —

वे० शा० सं० नारायणशास्त्री मराठे,

संस्थापक ‘प्राज्ञपाठशाळा-मंडळ’, वांई

‘नवयुगधर्मा’चा प्रथम खंड आपण पाठविला तो पोंचला. कार्यान्तर-व्यग्रतेमुळे वाचन फारसें झालें नाही, तथापि पहिला सर्व भाग, तिसऱ्या भागांतील थोडेंबहुत आणि चौथ्या भागांतील शेवटची ३१४ प्रकरणे इतकें

वाचलें. माझ्या ठिकाणीं लेखनकौशल्य असतें तर ग्रंथगौरव व्यक्त करतां आले असतें परंतु कौशलाभावीं साध्या शब्दांनीं मला असे भ्रूणतां येईल कीं, आचारपरिवर्तन व विचारपरिवर्तन यांच्या जोराच्या आवर्तौतून आणि नानाविध संशयकल्लोलांतून बाहेर पडण्याचा मार्ग हुडकणाऱ्यांस आपल्या खंडाचा [खंडचतुष्टयाचा] फार उपयोग होणार आहे.

या ग्रंथांत आदिब्राह्मादि पक्षांची मांडणी तत्तत्पक्षाभिनिवेशानें तत्तत्पक्षीय विद्वान् जशी करतील तशीच केली असावी असे वाटते, तथापि त्या संप्रदायाचे मूलग्रंथ मी वाचले नसल्यानें मला याबद्दल नक्की सांगतां येत नाहीं.

क्रमानें त्या पक्षांत सुधारणा, विकास किंवा परिवर्तन कसे होत गेले हें स्पष्ट आणि सकारण मांडले आहे.

संप्रदायप्रवर्तकाचे चरित्र व चारित्र्य कळल्यास संप्रदायाचे आरंभीचे वास्तव स्वरूप कळण्यास पुष्कळ साहाय्य होईल. तथापि हा ग्रंथ चरित्रग्रंथ नव्हे हेंही लक्षांत पाहिजे. प्रस्तुत ग्रंथांत या दोनही गोष्टी सांभाळून आवश्यक ते चरित्र दिले आहे.

प्रत्येक भागाच्या प्रायः शेवटच्या प्रकरणांत पूर्वप्रकरणांतील विषयांचें सिंहावलोकन करून त्या पंथांतील गुणदोषांचे विवेचन केले आहे. आणि वैदिक संस्कृतीचे वैशिष्ट्य कसे आहे याचे दिग्दर्शन केले आहे.

मराठी वाङ्मयांत या नवयुगधर्माच्या खंडांनीं फार मोठी महत्त्वाची भर पडणार आहे. नवयुगांतील धर्माचा संगतवार इतिहास व्यक्त करणारा हा ग्रंथ नवविचारकांस आणि नवीन पंथांचे जनकांस मार्गदर्शक होईल यांत मला संशय वाटत नाही.

— १८ —

श्री० व्यंकटेश त्र्यंबक चाफेकर, बी.ए., बी. एससी., [वैकुंठराय]

‘सटीप ज्ञानेश्वरी’चे कर्ते व वारकरी संप्रदायिक

आपला ग्रंथ “नवयुगधर्म” याची एक प्रत गेल्या पंधरवड्यांत मजकडे आली. इतक्या अल्पकालात ग्रंथ वाचून होणें शक्य नाही. तो समग्र वाचून पाहण्याची मला अत्यंत उत्कंठा आहे.

तरी पण आतांपर्यंत मी जी जी पाने वाचली त्यांवरून आपला ग्रंथ मराठी भाषेत एक अपूर्व होय असें प्रांजलपणे कबूल करण्यास मला फार आनंद वाटतो. इतर समाज व पंथ यांतील वैशिष्ट्यांचे शब्दचित्र उभे करतांना तिन्हाइताच्या वाणीनें सुद्धां आर्यधर्माचें महत्त्व व त्यासंबंधी निष्ठा स्पष्ट आढळल्यामुळे हर्षनिर्भरांत मी हे पत्र लिहीत आहे. आपण जो वाग्यज्ञ केला आहे तो स्वयंभू व चिरंजीव असल्यामुळे अभिप्राय व परीक्षण यांची त्याला अपेक्षा नाही याबद्दल खात्री बाळगावी आपल्या ग्रंथावर अभिप्राय देणे हें लेखनोद्यमांत लोकांपुढें येण्याचें एक स्वतंत्र साधन त्या लेखकास प्राप्त होत असेल तर होवो वापडें ! बालबोध व शुद्ध भाषेत तर्कशुद्ध पद्धतीने परमतांचे दिग्दर्शन करीत असतां, स्वधर्मविमुखांच्या डोळ्यांत अंजन घालून त्यांची दृष्टि स्वधर्मोन्मुख होईल अशी शक्ति दैविकी प्रसादाशिवाय असल्या व्यवसायांत प्राप्त होत नाही, ती आपल्या लेखणींत आहे. शिवाय अशा ग्रंथामुळे परधर्मपुरस्कृत्यांचे महत्त्व यथायोग्य प्रमाणांत कळतें ते वेगळे. असो.

या ग्रंथामध्ये आपले छोटेसे कां होईना पण एक छायाचित्र घालण्याची व्यवस्था केल्यास ती आम्हांसारख्या दूरस्थांस उपकारक होईल.

— १९ —

प्रो० नरहर गणेश दामले, एम. ए.

तत्त्वज्ञानाचे अध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे

“ नवयुगधर्म किंवा हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळीचा विवेचक इतिहास ” हा सुमारे १०० पानांचा विस्तृत ग्रंथ रा० फडके यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक लिहिला आहे. संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषेतील अनेक पुस्तके व निबंध यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून व निरनिराळ्या धर्मपंथांच्या प्रमुख मंडळींकडून माहिती मिळवून त्याच्या आधारे रा० फडके यांनी प्रस्तुत ग्रंथाची रचना केली आहे. ह्या पहिल्या खंडांत ब्राह्मसमाज व देव-समाज यांचेच फक्त विवेचन केले असून दुसऱ्यांत प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, थिऑसफी वगैरे संस्थांचा विवेचक इतिहास देण्याचा ग्रंथकाराचा मानस

आहे. प्रस्तुत खंडांत ब्राह्मसमाजाची स्थापना कशी झाली व त्या वेळची परिस्थिति कशी होती, समाजाचें तात्त्विक स्वरूप व प्रमुख सिद्धान्त कशा प्रकारचे होते, त्यांचा आचारविचारावर काय परिणाम झाला, समाजसुधारणेसंबंधी ब्राह्मांची काय मते होती, हळुहळू समाजांतच फूट पडून भिन्न शाखा कशा उत्पन्न झाल्या, आदि-ब्राह्मसमाज, नवविधान ब्राह्मसमाज, साधारण ब्राह्मसमाज, यांतील मतभिन्नता कोणत्या स्वरूपाची होती वगैरे गोष्टींचा ग्रंथकारानें उत्कृष्ट उहापोह केला आहे. त्याचप्रमाणे या ग्रंथांत, समाजाचे थोर प्रवर्तक व प्रमुख अनुयायी (राममोहन, देवेन्द्रनाथ, रवीन्द्रनाथ, केशवचंद्र, ईश्वरचंद्र, आनंदमोहन, पंडित शिवनाथ वगैरे) यांच्या चरित्रातील कांहीं मनोरंजक, बोधप्रद व स्फूर्तिदायक प्रसंगांचे फार बहारीचे वर्णन वाचावयास मिळते, तर कांहीं दोषाहू आणि टीकास्पद अशाही प्रसंगांचे कांहींशा भडक रंगांत रंगविलेले चित्र पहावयास सांपडते. पुस्तकाच्या शेवटच्या भागांत देवसमाजाची प्रस्थापना पंडित शिवनारायण ऊर्फ श्रीगुरु भगवान् यांनीं १८९८ सालीं कशी केली, त्यांचा जीवनक्रम कसा होता, त्यांच्या विज्ञानमूलक धर्माचें स्वरूप काय होतें याबद्दलची माहिती संकलित केली आहे. जागजागीं ग्रंथकारानें महत्त्वाच्या व आधारभूत अशा उताऱ्यांचे फार सुंदर भाषांतर करून दिले आहे. त्यामुळे वाचकाचा मूळ विचारांतील महत्त्वाच्या भागांशी उत्तम परिचय होतो.

रा० फडके यांची धार्मिक आस्था व दीर्घ उद्योग प्रशंसनीय असून त्यांची सरस भाषापद्धति व विषयाची व्यवस्थित मांडणी ही वाखाणण्यासारखी आहेत. अशा प्रकारचा एकदृष्टीने 'अपूर्व' ग्रंथ तयार केल्याबद्दल रा० फडके यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

रा० फडके यांचे ग्रंथांत केवळ ऐतिहासिक कथन नसून टीकात्मक परीक्षणही आहे. इतिहासांत टीकेचा मसाला घातल्यानें कांहींना तो अधिक रुचकर लागतो व पथ्यकर वाटतो, तर कांहींना तो मुळींच रुचत व पचत नाही. रा० फडके सनातनधर्माचे अभिमानी व शांकरमताचे अनुयायी आहेत. त्यांची ब्राह्मपंथ व पुढारी यांजवरील टीका कांहीं ठिकाणीं अवास्तव व कठोर वाटते, अशी टीका करतांना त्यांचा पुराणमताभिनिवेश दिसून येतो. तरी ती टीका सखेतून केली असल्यानें व आपली टीका अनाढारी होण्याचा

संभव आहे या जाणिवेने त्यांनी अगोदरच वाचकांची क्षमा मागितली असल्यामुळे कोणास राग येण्याचे कारण नाही. उलट त्यांची निर्भीड व प्रामाणिक टीका सत्यान्वेषण व विचारजागृती करण्याच्या दृष्टीने सध्यांच्या विचारस्वातंत्र्याच्या काळात व देशाच्या संक्रमणावस्थेत उपयुक्त वाटेल यांत शंका नाही. मराठी वाचकवर्ग या पुस्तकाचे योग्य चीज करील असा भरोसा आहे.

— २० —

श्री० गजानन विश्वनाथ केतकर, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
सहसंपादक 'केसरी' व 'गीता-धर्म-मंडळा'चे
संस्थापक व चिटणीस

हिंदुस्थानावर इंग्रजी संस्कृतीची व तद्द्वारा पाश्चिमात्य संस्कृतीची लाट उसळल्याला शंभर वर्षे होत आली. दोन भिन्न दिशांचे जलौघ एकत्र आले असता जी खळबळ उडते तशाच प्रकारची खळबळ हिंदुस्थानांत धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, वाङ्मयिक व राजकीय अशा सर्व बाबतींत चालू झाली व अजूनही ती चालू असून, स्थिरस्थावर झाले असे म्हणतां येत नाही. असल्या खळबळीच्या काळांत अनभ्यस्त, उतावीळ व उथळ वृत्तीच्या बडबडीला ऊत येत असतो. त्यांतल्या त्यांत आर्थिक व राजकीय क्षेत्राप्रमाणे धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रांत सत्तेच्या नियंत्रणाचा अभाव असल्यामुळे त्या बाबतींत या उथळ वृत्तीचा संचार अगदी अप्रतिहत व स्वैर असा असतो. या वृत्तीला आळा घालण्यास अभ्यासी, तत्त्वग्राही व विचारशील अशी स्थिरबुद्धि उत्पन्न करणे हाच एक उपाय होय. श्री० सदाशिव कृष्ण फडके यांचे 'नवयुगधर्म' हे पुस्तक याच उपाययोजनेस अत्यंत उपकारक व पोषक असे झाले आहे. आधुनिक धार्मिक चळवळींच्या या विवेचक इतिहासाचे आणखी तीन खंड होणार असून हा पहिला खंडच सुमारे नऊशे पानांचा झाला आहे. एखाद्या वाचनप्रिय मनुष्याला देखील येवढा मोठा ग्रंथ जड वाटेल, मग केवळ पडल्या-पडल्या वाचन करणाऱ्यास ती एक धोंडच वाटावी यांत काय नवल. पण हा प्रथमदर्शनी होणारा ग्रंथ बाजूस सारून पुस्तक

एकदा वाचावयास घेतलें म्हणजे अधाशीपणानें तें केव्हां वाचून संपवून टाकूं असें जिज्ञासु व विचारशील वाचकांस वाटल्यावाचून रहात नाही. कारण विस्तृत आणि मार्मिक ग्रंथपरिशीलन, विषयाशीं तादात्म्य, सुसंगत मांडणी, मूलग्राहक व सूक्ष्म विचारसरणी व विचारानुरूप सहजाकर्षक अशी भाषा-शैली यांचा संगम या ग्रंथांत झालेला आढळून येईल. धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक होऊं इच्छिणाऱ्या तरुणांनीं या ग्रंथाचे परिशीलन अवश्यमेव करावे. प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या सर्व शिक्षणसंस्थांतून हे पुस्तक अवश्य संग्रहित केले जावे. इतकेच नव्हे तर विद्वान् व बहुश्रुत अशा महाराष्ट्रीयानाही या पुस्तकांतील बरीच माहिती नवीन आहे. या पद्धत्या खंडात मुख्यतः ब्राह्म-समाजाचा इतिहास आला आहे. सर्व विश्वाला एकाच सत्य व सामान्य धर्माची गवसणी घालूं पाहणाऱ्या ब्राह्मांमध्येच तीन चार फळ्या कशा पडल्या व त्यांतील अत्यंत थोर पुरुषांचे सामर्थ्य या उद्योगांत कसकसें खर्ची पडले याचा हा पूर्वानुभव अशाच उद्योगांत यापुढें पडूं पाहणाऱ्यांना बराच उप-कारक होण्यासारखा आहे. सारांश, हा ग्रंथ केवळ जिज्ञासु ज्ञानसंग्राहकांसच नव्हे तर व्यावहारिक कार्यकर्त्यांसही अत्यंत उपयुक्त आणि संग्रहणीय असा झाला आहे.

— २१ —

प्रो० रघुनाथ दामोदर करमरकर, एम्. ए.

संस्कृत भाषेचे अध्यापक, न्यू पूना कॉलेज, पुणे

पनवेल येथील वकील श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके यांनी 'हिंदुस्थानां-तील आधुनिक धार्मिक चळवळींचा विवेचक इतिहास' विस्तृत प्रमाणावर लिहावयाचें योजून सध्यां ब्राह्मसमाज व देवसमाज या बंगाल प्रांतांतील दोन धार्मिक समाजांची भरपूर, विश्वसनीय, मनोरंजक व उद्बोधक माहिती देणारा प्रथमखंड प्रसिद्ध केला आहे. या प्रथमखंडाचीं जवळ जवळ नऊशें पानें झालीं आहेत. पुस्तकांत ब्राह्मसमाज व देवसमाज यांच्या निरनिराळ्या धुरीणांचे फोटो घालण्यांत आले आहेत. छपाई पुणे येथील सुप्रसिद्ध 'विजय' छापखान्याची आहे एवढें सांगितलें म्हणजे पुस्तकाचें

बहिरंग चित्ताकर्षक आहे हें सांगण्याची अर्थातच जरूरी नाही. पुस्तकाच्या व्याप्तीच्या मानानें किंमत चार रुपये ठेविलेली आहे ती माफकच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रस्तावनेमध्ये 'अशा रीतीचा ग्रंथ मराठी वाङ्मयांत अद्याप कोणी लिहिलेला नसावा असें वाटतें' असें जें ग्रंथकारांनीं अभिमानपूर्वक लिहिलें आहे तें खरें आहे. ग्रंथकार आणखी असलेच तीन खंड प्रसिद्ध करणार आहेत. दुसऱ्या खंडांत प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज व थिऑसफी यांचा इतिहास यावयाचा आहे. तिसऱ्या खंडांत सनातन वैदिक धर्माभिमानी साधुसंतांची चारित्र्ये व विचार येतील व चवथ्या खंडांत धर्मासंबंधीं अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर तुलनात्मक विवेचन करण्याचा आपला मानस ग्रंथकारांनीं प्रस्तावनेत नमूद केला आहे. योजिलेले तीन खंड लवकर प्रसिद्ध होतील अशी आम्हांस उमेद वाटते. असे झाले म्हणजे श्रीयुत फडके यांनीं मराठी वाङ्मयाला चार भरभक्कम ग्रंथांचा आहेर केल्यासारखे होऊन मराठी वाङ्मयाचे एक सुप्रसिद्ध सेवक म्हणून त्यांचें नांव महाराष्ट्रांत चिरकाल दुमदुमेल यांत शंका नाही.

असो. आतां सध्यां प्रसिद्ध झालेल्या प्रथम खंडाकडे वळूं. राजा राम-मोहन राय यांनीं ब्राह्मसमाज कोणत्या परिस्थितींत स्थापन केला याचे प्रथम ऐतिहासिक विवेचन करून नंतर महर्षि देवेद्रनाथ ठाकूर, राजनारायण बोस, केशवचंद्र सेन, रवींद्रनाथ, रामकृष्ण परमहंस, शिवनाथशास्त्री व सीतानाथ तत्त्वभूषण यांच्या अमदानींत ब्राह्मसमाजाची कशी थारंपालट होत गेली व त्यांतूनच निरनिराळे समाज कसे उत्पन्न झाले याचें चटकदार वर्णन ग्रंथकारांनीं केले आहे. ब्राह्मसमाजाबद्दल महाराष्ट्रांत बराच गैरसमज आहे, तो या पुस्तकाच्या वाचनाने दूर होऊन ब्राह्मसमाजाचें यथार्थ स्वरूप वाचकांच्या नजरेस येईल. ब्राह्मसमाजाचीं मते ज्यांना नापसंत वाटतात त्यांनीं तर हें पुस्तक अवश्य वाचावें. गेल्या वर्षी 'प्रार्थनासमाजाचा इतिहास' या नांवाचें एक पुस्तक मुंबईचे रा० वैद्य यांनीं प्रसिद्ध केलें, त्यामुळे प्रार्थनासमाजा-संबंधीं बऱ्याच गैरसमजुती नाहीशा झाल्या; तसेंच या पुस्तकाच्या वाचनानें ब्राह्मसमाजासंबंधांतही होईल असें आम्हांस वाटतें. श्रीयुत फडके यांनीं हें पुस्तक सनातन वैदिकधर्मानुयायी या भूमिकेवर आरुढ होऊन लिहिलेलें

आहे, त्यामुळे ब्राह्मांच्या आचारविचारांवर त्यांनी ठिकठिकाणी प्रखर प्रहार केलेले आहेत हे युक्तच आहे; पण त्याबरोबरच ब्राह्मपुढाऱ्यांमध्ये जे जे गुण दृष्टोत्पत्तीस आले त्याबद्दल त्यांनी त्या पुढाऱ्यांना धन्यवादही दिलेले आहेत. शंभर वर्षे अस्तित्वांत असून, बंगालमधील बऱ्याचशा विद्वान्, श्रीमत व कर्तृत्ववान् अशा पुढाऱ्यांचे पाठबळ मिळूनसुद्धा ब्राह्मसमाजाचे अनुयायी इतके थोडे कां, याची मीमांसा ग्रंथकार्यांनी यथामति केली आहे ती सर्व-साधारणपणे वाचकांना मान्य होण्यासारखी आहे.

तत्त्वज्ञानासंबंधीही ग्रंथकारांनी आपले विचार ठिकठिकाणी नमूद केले आहेत. एवढा मोठा नऊशे पानांचा ग्रंथ लिहिण्यात कांही ठिकाणी विचार-संगति सदोष राहणे साहजिक आहे. परंतु ग्रंथ पाहिल्याबरोबर (व वाचून झाल्यावर निर्विवादपणेच) ग्रंथकारांनी प्रस्तुत ग्रंथलेखनाच्या कामी किती आटोकाट मेहनत घेतली आहे हे लक्षांत येऊन श्रीयुत फडके यांचे कौतुक केल्याशिवाय महाराष्ट्रीय जनता राहणार नाही असा आम्हांला भरवसा आहे. ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषयाचे अधिक दिग्दर्शन किंवा समालोचन येथे करण्याचे कारण नाही एकंदरीत श्रीयुत फडके यांनी हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून महाराष्ट्र-वाङ्मयांत एका चांगल्या ग्रंथाची भर निःसंशय टाकली आहे असे निखालस म्हणतां येईल.

— २२ —

प्रो० हरि दामोदर वेलणकर, एम्. ए.,

विल्सन् कॉलेजांतील संस्कृतचे प्रोफेसर व

जैनसंस्कृतीचे संशोधक

‘धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः’ या तत्त्वाच्या अनुरोधाने आपल्या अनुयायांस आत्यंतिक निश्रेयसाचा मार्ग सुलभ व निःसंदेह रीतीने दाखवून देण्याच्या कसोटीस आपला धर्म उतरत नाही अशा तीव्र भावनेने प्रेरित होऊन गेल्या शतकामध्ये पुष्कळ शोधकबुद्धीच्या हिंदुधर्मीय विद्वानांनी

त्याच्यांत इष्ट ती सुधारणा घडवून आणण्याचा यथामति प्रयत्न केला; पण अशा तऱ्हेचा विशेष प्रयत्न बंगाल्यांत झाला असल्यामुळे त्याचा सांगोपांग व चर्चात्मक इतिहास मराठी वाचकांस फारसा वाचावयास मिळत नाही; ही मोठी अडचण आपल्या पुस्तकानें निःसंशय दूर झाली आहे. आपल्या सनातन-धर्मांमध्ये कोणत्या प्रकारची व किती सुधारणा झाली पाहिजे याचा अन्तर्मुख दृष्टीनें मनःपूर्वक विचार करणाऱ्या जिज्ञासु मुमुक्षूला आपल्या पुस्तकात चर्चिलेल्या धार्मिक चळवळीच्या इतिहासाचा फारच उपयोग होईल यांत शंका नाही. अशा जिज्ञासु मुमुक्षूला आपल्या प्रयत्नांत व विचारसरणींत कोठे व कोणत्या रीतीने दिशाभूल होण्याचा संभव आहे हे बरोबर माहीत असण्याची फार जरूरी आहे. परधर्मीय लोकांची श्रेष्ठतर ऐहिक उन्नति पाहून त्यांची धार्मिक उन्नतिही अशीच असली पाहिजे असा मनावर झालेला बलवत्तर संस्कार, त्यामुळे आपल्या धर्मांतील प्रत्येक लहानमोठ्या गोष्टीबद्दल मनांत उत्पन्न झालेला अनादर, परकीयांनीं 'स्वतंत्र-धर्म-संस्थापक' म्हणून स्वार्थ-बुद्धीनें केलेल्या स्तुतीनें उत्पन्न झालेली आत्मप्रौढी, निव्वळ कांहींतरी नवीन करावयाचे म्हणून कित्येक गोष्टींचा उपक्रम करण्याचा अदृष्टास, वगैरे अनेक गोष्टींच्या योगाने पुष्कळ वेळां धर्मसुधारणेच्या कार्याला अत्यंत अनिष्ट असें वळण लागून 'विनायकं प्रकुर्वाणो जनयामास वानरं' अशा पद्धतीचें कांहींतरी सोग निर्माण होते. या बाबतींत भाग ४ प्रकरणें २६-२७ यांत मांडलेले आपले विचार माझ्या दृष्टीनें मननीय आहेत. प्रत्येक बाबींत पूर्व-परंपरेला साफ झुगारून न देतां जर कार्यसिद्धि होणे शक्य असेल तर तेच अत्यंत इष्ट आहे. खरोखरी नडतें काय व त्याचे निराकरण करण्याचा खरा मार्ग कोणता याचा विचार निर्विकार मनानें केला पाहिजे. 'भेद नडव नाहीत द्वेष नडतो' (पृष्ठ ८३४) ही आपली वर्णव्यवस्थेसंबंधाची मीमांसा माझ्या मतें बरोबर आहे. मात्र परस्पर द्वेषभावनेला पोषक अशी वर्णव्यवस्थेची उभारणी असूं नये. जेथें वर्णव्यवस्था अशी असेल तेथें जरूर ती सुधारणा व्हावी असें मला वाटते. उपरिनिर्दिष्ट प्रकरणांत ग्रथित केलेले सर्वच विचार माझ्या विचारांशीं जुळते आहेत असें नाही. तथापि एकंदरीत धर्ममीमांसेला आपलें पुस्तक फार उपयुक्त होईल याबद्दल मला संदेह नाही.

— २३ —

श्री० नारायण भवानराव ऊर्फ नानासाहेब पावगी,

‘भारतीय साम्राज्य’ व इतर अनेक ग्रंथांचे कर्ते

‘नवयुगधर्म’ नांवाचे पुस्तक मी बहुतेक वाचून पाहिलें व ग्रंथकार श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके, वकील—पनवेल यांच्या उद्योगशीलतेबद्दल मला फार कौतुक वाटले. शिवाय पुस्तकावलोकनावरून स्वीकृत केलेल्या विषयासंबंधी लेखकाचें वाचन बहुविध आणि विस्तृत असल्याचें दिसले. त्याचप्रमाणें हार्ती घेतलेले कार्य सिद्धीस नेण्यासाठी त्यांची उद्योगतत्परताही नजरेस आली. किंबहुना दिनचर्येचें काम संभाळून ग्रंथलेखनाचा व्यवसाय करणें ही सामान्य गोष्ट खचितच नाही आणि म्हणूनच ग्रंथकाराच्या परिश्रमा-विषयी नवल वाटते.

ह्या पुस्तकाची भाषा क्लिष्ट नसून सरळ आहे व कठिण नसून सोपी आहे. तीत ओजस्विता आणि पुष्कळ स्थळीं प्रसाददेखील दृग्गोचर होतो. त्यांतील विचारसरणीसुद्धा सुबोध असून विनीत आहे व त्यांत भलताच आग्रह धरलेला दिसत नाहीं; इतकेच नव्हे तर साधकबाधक गोष्टींचा सम-तोल बुद्धीनेच विचार केल्याचें व्यक्त होते आणि दुसरी बाजूदेखील तुलनार्थ मांडलेली दृष्टीस पडते. मात्र प्रतिपक्षाचा केवळ निष्कारणच झालेला दुराग्रह जेव्हां लेखकास भासमान होतो तेव्हां योग्य अभिमान सकारण व्यक्त झालेला निदर्शनास येतो.

या पुस्तकातील विषयप्रतिपादन पुष्कळ ठिकाणीं मर्मभेदक असून त्यांत विचारस्वातंत्र्याची झाक इतस्ततः स्वयमेव मारते, असे काळजीपूर्वक वाचणाऱ्याच्या लक्षांत सहजीं येईल.

— २४ —

श्री० यशवंत व्यंकटेश कोल्हटकर, बी. ए., एल.एल्. बी.,

‘भागवताचा उपसंहार’, ‘गीतारहस्यखंडन’

इ० ग्रंथांचे कर्ते

‘नवयुगधर्म’ प्रथम-खंड अभिप्रायार्थ आला तो समग्र पाहिला. सूक्ष्म

विवेचक दृष्टीने जरी तो मला समग्र पाहतां आला नाही, तरी विहंगमदृष्ट्या मी त्याचें अवलोकन केले. ग्रंथकर्त्यानें माहिती मिळविण्याचे प्रयत्न फार केले आहेत असे दिसतें. आधुनिक धार्मिक चळवळीच्या इतिहासाचे क्षेत्र श्रीयुत फडके यांनीं जें आखलें आहे तें पृथ्वीतलाएवढें अफाट व विस्तृत आहे. त्याचे पृथ्वीप्रमाणेंच चार खंड आहेत. पहिला खंडच नऊशें पानांचा आहे. असे चार खंड म्हणजे तीन हजारांवर पाने होणार. अर्थात् हा ग्रंथ या विषयापुरता एक ज्ञानकोशच होणार. इतकें विशाल कार्यक्षेत्र अंगावर घेऊन त्यांनीं ते पार पाडलें आहे असे दिसतें. फक्त प्रकाशनाचे काम शिल्लक राहिले आहे. अत्यंत भगवित प्रयत्नाचा हा ग्रंथ एक उत्कृष्ट मासला आहे. श्रीयुत फडके यांनी धार्मिक बुद्धि वाखाणण्यासारखी आहे, यांत शंका नाही. मतमतांतराच्या कानठाळ्या बसविणाऱ्या हलकहोळातून ते शांत निर्विकार चित्ताने बाहेर पडले आहेत. त्यांनीं आपला ग्रंथ श्रीशंकराचार्य यांच्या पुण्यस्मरणार्थ अर्पण केला आहे. यावरून व ग्रंथामधील उद्गारावरून त्याच्या शांकरमताविषयीच्या पक्षपातित्वाचे पूर्ण आविष्करण होत आहे. हाच वाद हल्लींच्या तत्त्वविचारधुरीणांना पटत चालला आहे. व्यक्तीच्या प्राकृतिक थोरपणानें दिपून न जातां समतोल दृष्टीने धार्मिक मताचा तौलनिक विचार ते करतील तर मोठेच कार्य होईल.

ग्रंथाची भाषाही चांगली बठली आहे. कित्येक ठिकाणीं तर ती काव्यमय झाली आहे. कांहीं ठिकाणीं उपमा अगदीं नव्या व चमत्कृतिजनक आहेत. असो. पुढें ठेवण्याच्या सावधगिरीसंबंधी सूचना पुष्कळच आहेत. त्यांतील मुख्य अशा:—

विषय सुव्यवस्थितपणें मांडला पाहिजे. म्हणजे चरित्र, तत्त्वज्ञान, पूर्वगत मतांशीं साम्य-विरोध, स्वमतविसंगतता इत्यादि प्रकरणें निरंनिराळीं हवीं. ग्रंथ वाचतांना आपण एका अमर्याद निसर्गजन्य वनांतून जात आहों असा भास होतो. पुष्पांचा ताटवा संपून बाहेर पडतो तों अनेक गगनचुंबित वृक्षांचें निबिड घनदाट रान लागतें, तोंच पुन्हा फुलांचा ताटवा, अशी सरसहा भेसळ झाल्यानें अभ्यासकास फार कष्ट पडतात, व दिङ्मूढ झाल्यासारखें होतें. केशवचंद्राख्यान संपलें असें वाटतें तों पुन्हा कांहीं भाग उलटून पुढें यावें तो आपला पुन्हा केशवचंद्र सेन ! पुनःपुन्हा तो पुढे

आहेच. मताचें आविष्करण सुसंगत झालेले नाही. ग्रंथकर्त्यानें अलोट संपत्ति मिळविली आहे; परंतु तिची मांडणी सुव्यवस्थित नसल्यानें त्या संपत्ति-प्रदर्शनाने पहाणाऱ्याचे मन गोंधळून जाते. भाषा कित्येक ठिकाणी फारच बहारीची आहे; पण कित्येक ठिकाणी ती तशीच दुर्बोध झाली आहे. सहज वाचतां वाचतां अभिप्राय लक्षांत येत नाही. अर्थनिष्पत्तीकरितां थोडासा वेळ घालवावा लागतो. ग्रंथांतील पुष्कळशा भाकडकथा रसभंग न होतां अथवा तत्त्वज्ञान न होता गाळतां आल्या असल्या. असो. एवढ्या सूचनांचा विचार पुढील कार्यापूर्वीं श्रीयुत फडके यांनीं केल्यास बरे होईल.

— २५ —

प्रो० महादेव मल्हार जोशी, एम्. ए., जुनागड कॉलेज

आपल्या पुस्तकांत ब्राह्मणसमाज व देवसमाज या दोन संस्थांचा इतिहास साधार व पुरा दिला आहे. याचा उपयोग आपल्या महाराष्ट्रीय लोकांस किती होईल याचा संशय आहे. बंगाली लोकांचा स्वभाव महाराष्ट्रीय लोकांपेक्षां अगदीं निराळा आहे. यामुळेच केशवचंद्र सेन वगैरे सर्व पुढाऱ्यांचा ख्रिस्ती-धर्माकडे जास्त ओढा दिसतो व त्याची सर्व संस्था म्हणजे ख्रिस्ती धर्माचेच अनुकरण आहे ही गोष्ट बंगाली लोकांच्या देशाभिमानाला कशी पटली याचेंच नवल वाटते. दुसऱ्या भागांत आपण महाराष्ट्रधर्माविषयीं बरेच लिहाल असे वाटते. ते लिहितांना निस्पृहपणाने महाराष्ट्रधर्मातील दोषही आपणास दाखविले पाहिजेत. विशेषतः चार जातींच्या चार हजार जाती कशा झाल्या व त्या कशा कमी करतां येतील याचे उपाय आपण दाखविलेच पाहिजेत. आपण शेवटल्या अध्यायांत ज्या सूचना दिलेल्या आहेत त्या चांगल्याच आहेत; पण अधिक स्पष्टपणें आपले दोष दाखवून सर्व ब्राह्मणांचें एकीकरण कसे करावे हें जर आपण स्पष्टपणें दाखवाल तर महाराष्ट्रावर फार उपकार होतील.

आपल्याइकडे वारकरीपंथानें सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला; पण आहेत त्या जाती कायमच ठेवून काय ती सुधारणा करावी असा त्यांचा हेतु दिसतो. पण ती पद्धत अर्वाचीन सुधारणेला अनुकूल नाही. अर्वाचीन सुधारणेला

अनुकूल अशीच नवीन पद्धति काढली पाहिजे; त्याशिवाय समाजाची प्रगतीच होणार नाही. पतितपरावर्तन, शुद्धि आणि संघटन या विषयांवर आपले विचार स्पष्ट रीतीने मांडले पाहिजेत. ही सुधारणा जर झाली नाही तर बंगालप्रमाणेच आपले लोक ख्रिस्तीधर्माकडे वळतील हे अगदी साहजिक आहे. आपला दुसरा भाग फार महत्त्वाचा आहे, हा विचार करून महाराष्ट्र-धर्म हा प्रगतिपर कसा राहील हा आपल्यापुढे प्रश्न आहे व तो ज्या रीतीने आपण सोडवाल त्या रीतीवर सर्व मदार राहील. यापेक्षा जास्त लिहवत नाही.

आपला हा पहिला भाग खाली दिलेल्या टीपांमुळे किंचित कंटाळवाणा झाला आहे असे मला वाटते.

— २६ —

श्री० राजाराम सखाराम भागवत, एम्. ए.,

मराठी थिआसोफी मंडळाचे चालक व धर्मजागृतिकार

‘नवयुगधर्म’ नावाच्या एका प्रचंड भावी ग्रंथाचा पहिला खंड पाहिला. मराठी भाषेत हा एक महत्त्वाकांक्षेचा प्रयत्न आहे. हिंदुस्थानांत गेल्या शंभरसवाशे वर्षांत ज्या जुन्यानव्या बळणाच्या धार्मिक चळवळी झाल्या, त्या सर्वांचे विश्वसनीय वर्णन देण्याची ग्रंथकाराची आकांक्षा आहे, या पुस्तकाचे चार खंड होतील. पैकी पहिला आमच्या समोर आहे, तो सुमारे नऊशे पृष्ठांचा खंड आहे. त्यांत ब्राह्मसमाज व देवसमाज या दोन चळवळींचा समग्र इतिहास आहे. पुढील खंड मिळून एकंदर चार खंड व्हावयाचे आहेत. तेही सरासरीने याच आकाराचे होतील असे मानल्यास सुमारे पत्तीसशे पानांचा एकंदर ग्रंथ होईल. ही उडी बरीच मोठी आहे. डॉ० केतकरांचा जसा ज्ञानकोश तशा प्रकारचा हा धार्मिक चळवळीपुरता एक कोश होईल असे म्हटल्यास त्यांत फारशी अतिशयोक्ति नाही. नव्या बळणाच्या व जुन्या बळणाच्या सर्व आधुनिक धार्मिक चळवळी या ग्रंथांत समाविष्ट करण्याचा ग्रंथकाराचा हेतु आहे.

ग्रंथाचें बहिरंग ठीक आहे. अंतरंगही तसेंच आहे. भाषा सुबोध व चटकदार आहे. ठिकठिकाणचीं वर्णनेंही भरपूर आहेत. पुस्तकांत चित्रेही बरींच आहेत. दिलेल्या चळवळीची चांगली समर्पक कल्पना यावी अशा रीतीने पुस्तक लिहिलेलें आहे.

पण पुस्तकांत नुसर्ती वर्णनें नसून ठिकठिकाणीं युक्तायुक्तेची चर्चाही आहे. टीका निर्भिड आहे. ती न्यायाची आहे किंवा कसें याविषयी मतभेद पुष्कळच होऊं शकेल. आधीं धर्म हा विषय मतभेदास थोडाथोडका अवकाश देतो असें नाहीं. त्यांत निरनिराळ्या धार्मिक चळवळींची चर्चा एका पुस्तकांत आणण्याचें मनांत संकल्पित केल्यावर ते पुस्तक मतभेदांस पुष्कळच थारा येईल यांत नवल नाहीं. ग्रंथकाराची दृष्टि एकंदरीत जुन्यास घळून आहे व तींत राष्ट्रीयत्वाचें मिश्रण आहे. अर्थात् ब्राह्मसमाज, देवसमाज या चळवळी जुन्या गोष्टींनीं असंतुष्ट झालेल्यांनीं केल्या असल्यामुळे त्या ग्रंथकारास पटूं नयेत हें साहजिकच आहे. तरीही व्यक्तींचीं चरित्रे देताना ग्रंथकाराने लेखणी समतोल ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मराठींत अशा प्रकारचा ग्रंथ अपूर्व आहे. निरनिराळ्या धार्मिक चळवळींची तपशीलवार माहिती एकत्र गोळा करण्याचे या ग्रंथास श्रेय आहे.

अशा ग्रंथांत कांहीं अडचणी अपरिहार्यच असतात. धर्माविषयीं स्वतःचे विचार ठाम झाले असल्याविना कोणीही तेजस्वी ग्रंथकार ३५०० पानांचा मराठी ग्रंथ लिहिण्याचा व त्याबरोबर त्यांत स्वतःचे पैसे बुडविण्याचा उद्योग केवळ गमतीखातर करणार नाहीं. अर्थात् असा मनुष्य ठिकठिकाणीं आपलें प्रामाणिक मत पुस्तकांत निर्भिडपणे नमूद करील हें साहजिकच आहे. एकाद्या धार्मिक चळवळीसंबंधानें त्या चळवळीच्या बाहेर असणाऱ्या सुशिक्षित माणसास काय वाटते हें स्पष्टपणें नमूद होणे अवश्य आहे. पण पुष्कळदा असलीं मते चुकीचींही असण्याचा संभव उत्पन्न होतो. अशा वेळीं जर त्या चळवळींत असणाऱ्या एकाद्या हुशार माणसास हें पुस्तक अगोदर दाखविले, आणि ग्रंथकाराशीं जेथें मतभेद होईल तेथें खुलाशादाखल त्या माणसाकडून त्या चळवळीच्या समर्थनार्थ छोट्या टीपा लिहवून घेतल्या तर वाचकांस दोन्ही बाजू समजून त्यांस स्वतःचा विचार करणें अधिक सोपें जाईल असें

वाटतें. या सूचनेचा विचार* ग्रंथकाराने पुढील खंड प्रसिद्ध करण्याचे अगोदर करावा अशी विनंति आहे.

✽

✽

✽

— २७ —

राष्ट्रीय-विद्यामंदिर शारदाभुवन, सत्याग्रहाश्रम

आपलें पुस्तक मी पाहिले. संबंध अजून वाचले नाही. तरी पण काही भाग मला मनोरंजक आणि पूर्ण माहितीने असलेला दिसा वाटला. महाराष्ट्र साहित्यामध्ये अशा पुस्तकांची खास जरूरी आहे. प्रस्तुत पुस्तकाचे कार्य आपण अगावर घेतले आहांत, ही स्तुत्य गोष्ट आहे. हिंदुस्थानातील सर्व धार्मिक चळवळींचा साद्यंत व चर्चात्मक इतिहास प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे. आजपर्यंत व्याख्यानरूपाने अथवा त्रोटक माहितीरूपानेही कोणी हे कार्य केल्याचे आढळत नाही. असो. आपल्याकडून पुस्तक आल्याबद्दल महात्मार्जीना (मद्रास इलाख्यांत) कळवीत आहे.

✽

✽

✽

२८ —

नवाकाळ, ता. ६।१०।२७

धर्माच्या संरक्षणाची, संजीवनाची चळवळ निरनिराळ्या रूपाने व्यक्तावस्थेस आलेली आपण आज पाहत आहो. ह्या लाटा गेल्या शंभर वर्षांतल्या आहेत, आणि त्यांचा इतिहासही मनोरंजक तसाच बोधप्रद आहे. परंतु मराठी भाषेच्या दुर्दैवामुळे आजवर हा इतिहास नव्हता. आतां तो पनवेलचे वकील रा० सदाशिवराव फडके यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक सविस्तर लिहिण्याला सुरवात केली असून त्याचा प्रथम खंड अभिप्रायार्थ आला आहे.

✽ हा विचार हा ग्रंथ लिहितांना शक्य तितका केलेला आहे. मतभेदाच्या बाबतीत ब्राह्मांकडून जो जो खुलासा होणें शक्य वाटलें त्याचा संग्रह ह्या ग्रंथांत आस्थापूर्वक करण्याची शक्य तों काळजी घेतली आहे. व पुढेही ती अवश्य घेण्यांत येईल.

—ग्रंथकार

हा खंड लवकरच प्रसिद्ध होणार असतांही तो नजरेखाली घालण्याची रा० फडके यांनी आगाऊ संधि दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

या पहिल्या खण्डांत ब्राह्मसमाज आणि देवसमाज या दोन समाजांची माहिती आलेली आहे. रा० फडके यांच्या लेखनाचा विशेष सांगावयाचा म्हणजे त्यांची परिश्रमशीलता आणि वर्ण्यविषयाबद्दल पुष्कळसा मतभेद असतांही दिसून येणारी सहानुभूति ही होय. मुंबईसारख्या अनेक साधन-संपन्न अशा शहरांतसुद्धा प्रस्तुत विषयावर एखादा ग्रंथ लिहिण्याचे कोणी मनांत आणल्यास त्याला त्रास झाल्याशिवाय राहणार नाही, मग पनवेल-सारख्या कांहीशा आडबाजूच्या गांवीं वसून या विषयाची सर्व सामग्री गोळा करणे किती कठिण आहे, याची वाचकांस कल्पना करता येईल. परंतु रा० फडके यांनी असल्या अडचणीस भीक न घालतां शक्य तेवढीं साधने जमवून त्यांचे सूक्ष्म दृष्टीने स्वतःच्या साधकवाधक विवेचनासह अध्ययन करून आपला ग्रंथ तयार केला आहे व याला आजच्या वाङ्मयांत दुसरी जोड दाखवितां येणार नाही, असा आमचा समज आहे. ब्राह्मसमाज आणि देवसमाज यांबद्दलची माहिती यांत इतकी विपुल आहे की, एवढे एक पुस्तक जवळ वाळगल्यास या विषयावर दुसरी पुस्तके पाहण्याची गरज उरणार नाही, असे म्हटल्यास त्यात अतिशयोक्ति होणार नाही. पुस्तक फार व्यवस्थित रीतीने छापलेले आहे. विषय गहन असूनही ग्रंथकाराने तो सुबोध केला आहे, त्यातूनसुद्धा काही भाग रूक्ष वाटतो, त्याचे कारण विषयाची रूक्षता होय. अशी जबाबदारीची जाणीव राखून लिहिलेली पुस्तके महाराष्ट्रांत दहावीस वर्षांच्या अंतराने निपजतात. रा० फडके यांचा एकदर चार भागांत हा विषय पुरा करण्याचा विचार आहे. पहिल्या खंडाची एकंदर पृष्ठसंख्या ९०० च्या वर आहे, शिवाय त्यांत दर्शनीय चित्रे बरींच आहेत, असे असून-देखील किंमत अवघी चार रुपये ठेविली आहे. यावरून ग्रंथकाराचा निरपेक्ष हेतु सहज लक्षांत येतो. ग्रंथकार शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचे अनुयायी असून शांकरमताच्या अनुरोधानेच त्यांनी आपले विवेचन केलेले आहे व हा विवेचनाचा भागच विशेष वाचनीय असा आहे. एवढ्या प्रचंड व साधार लिहिलेल्या ग्रंथाचे व्यापक दृष्टीने समग्र परीक्षण करावयाचे म्हणजे दुसरा लहानसा ग्रंथच लिहावा लागेल. स्थलसंकोचास्तव तसे करणे शक्य नाही.

स्थूलमानानें जितकें सांगतां येण्याजोगे होतें तितके थोडक्यांत सांगितलें आहे. ज्याला ज्याला म्हणून सध्यां चातू असलेल्या धर्मक्रान्तीचा इतिहास अवगत करून घ्यावयाचा असेल त्या प्रत्येकानें पुस्तक अवश्य संग्रहीं ठेवावे आणि मननपूर्वक त्याचें वाचन करावे. राजकारणाच्या पोटांतून पुष्कळ धार्मिक स्वरूपाच्या चळवळी उत्पन्न झालेल्या दृष्टीस पडतात, त्यांचे धागेदोरे लक्षांत येऊन दृष्टि विशद होण्याला या पुस्तकाचा उपयोग झाल्याखेरीज राहणार नाही. ग्रंथकारानें किंमत अगदीं स्वल्प ठेविली आहे, तिचा फायदा घेऊन ग्रंथकाराला महाराष्ट्रांतील जनता प्रोत्साहन देईल व पुढचे खंड भराभर बाहेर येऊन ग्रंथकाराचें कार्य शेवटास जाईल अशी आम्हांस उमेद आहे. हा ग्रंथ निर्माण केल्याबद्दल रा० फडके साऱ्या महाराष्ट्राच्या अभिनंदनास पात्र आहेत.

— २९ —

प्रो० रामचंद्र दत्तात्रेय रानडे, एम्. ए.

पुण्याच्या अध्यात्मपीठाचे प्रमुख आणि हिंदु
तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचे एक संपादक

हल्लींच्या परिस्थितींत धर्माकडे लोकांचें लक्ष वेधावे हें साहाजिकच आहे, व या प्रवृत्तीचाच एक परिणाम म्हटला म्हणजे हिंदुधर्माचा ऐतिहासिक दृष्टीनें अभ्यास करून ग्रंथद्वारा विचारास चालना देणे हा होय. अशा प्रकारचा एक प्रयत्न श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके यांनीं 'नवयुगधर्म' हे पुस्तक लिहून केला आहे, व तद्वारा अलीकडे मराठींत निर्माण होत असणाऱ्या धार्मिक वाङ्मयांत निःसंशय भर टाकिली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदुस्थानांत इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून हिंदुधर्माचा व आर्यसंस्कृतीचा खिस्तीधर्माशीं व युरोपियन संस्कृतीशीं निकट संबंध आल्यामुळे हिंदुस्थानांत नवीन युग सुरू झालें. त्या युगास साजेशा नवजीवनयुक्त चळवळींची लोकांस आवश्यकता वाटूं लागली, म्हणून प्रचलित हिंदुधर्मांत

सुधारणा करून 'नवधर्मपंथ' स्थापण्यासाठी ज्या चळवळी झाल्या त्यांत ब्राह्मसमाजाला अग्रिम स्थान आहे. श्रीयुत फडके यांनी प्रस्तुत ग्रंथांत ब्राह्मसमाजाचा व तत्सदृश देवसमाजाचा मराठीत सविस्तर इतिहास दिला आहे. या पुस्तकाचे एकंदर चार भाग आहेत. पहिल्यांत भिन्न धर्म व भिन्न संस्कृतींच्या झगड्यामुळे शंभर वर्षांपूर्वी बंगाल्यांत कशी कठिण परिस्थिती निर्माण झाली होती याचे सुरवातीस वर्णन करून, नंतर या परिस्थितीत राजा राममोहन राय यांनी ब्राह्मसमाजाची कशी स्थापना केली, त्यांच्या धर्मसुधारणेच्या चळवळीवर ख्रिस्तीधर्मविचाराचा, विशेषतः ख्रिस्ती एके-श्वरी पंथाचा जबरदस्त पगडा बसला असल्यामुळे त्याच्यावर लोकांचा विश्वास कसा बसला नाही व ते सामान्य हिंदुसमाजाच्या सहानुभूतीला कसे पारखे झाले इत्यादि सविस्तर हकीकत दिली आहे. दुसऱ्या भागात महर्षि देवेद्रनाथ टागोर, राजनारायण बोस व रवींद्रनाथ टागोर यांची ब्राह्मसमाजाचे बाबतीत काय कामगिरी झाली हे सांगितले आहे. तिसऱ्या भागात केशवचंद्र सेन, ब्राह्मसमाजांत फाटाफूट, नवविधानाची स्थापना इत्यादि विषयांबद्दल माहिती आली आहे. चवथ्या भागांत ब्राह्मसमाजाच्या मूलभूत तात्त्विक व सामाजिक शिकवणीसंबंधी चर्चा करून उपनिषदे, अद्वैत व वैष्णवधर्म यांच्या तत्त्वज्ञानाशी ब्राह्मसमाजाच्या मूलतत्त्वांचा विरोध अगर साम्य दाखविले आहे. याच भागांतील शेवटच्या प्रकरणांत चिकित्सक पद्धतीने सर्व सामाजिक व धार्मिक विषयांचे समालोचन केले असून ग्रंथकर्त्याने " काही सूचना " केल्या आहेत. त्या उद्बोधक असून विचार करण्यासारख्या आहेत.

रा० फडके यांनी हे पुस्तक परिश्रमपूर्वक लिहिले आहे हे वरवर पहाणारासही दिसून येईल. या विषयावरचे मराठीतील पुस्तक असे हे त्यांचेच प्रथमच आहे. त्यांची भाषा चांगली, सरस व चटकदारही आहे. त्यांची पद्धति चिकित्सक व दृष्टि मार्मिक असून तुलनात्मक दृष्टीने साम्य-विरोध दाखविण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी आहे; परंतु ग्रंथाचा 'धार्मिक चळवळीचा इतिहास' हा मुख्य विषय असल्याने त्यांतील चरित्रात्मक भाग थोडा जास्त विस्तृत झाला आहे असे वाटते. रा० फडके हे आधुनिक धार्मिक चळवळींच्या इतिहासाचे आणखी तीन खंड लिहिणार

आहेत व त्यांत अनुक्रमें प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, थिऑसफी, सनातन-धर्माभिमानि थोर पुरुषांचीं चरित्रे; व धर्मासंबंधीं अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यावर तुलनात्मक विवेचन व विधायक सूचना; हे विषय येणार आहेत. हा त्यांचा संकल्प सिद्धीस जाऊन आधुनिक हिंदुधर्माच्या इतिहासावर चांगले वाङ्मय निर्माण करण्याचें श्रेय त्यांस मिळो अशी आमची मनापासून इच्छा आहे.

— 30 —

M. R. JAYAKAR, Esq., M. A., L. L. B.

BAR-AT-LAW, M. L. A.

Mr. S. K. Phadke of Panvel has been good enough to send me a copy of his excellent publication "Navayuga Dharma." Part I, and to request that I should state my opinion on the same. I have gone through the important parts of that book, and I have great pleasure in congratulating Mr. Phadke on the care and profundity with which he has dealt with the subject. The history of the Brahmo Samaj and allied movements in India forms a very interesting chapter in the evolution of modern religious thought in this country, and although to special students of the subject detailed information about the main personalities and doctrines connected with this religious activity might have been available, there was up to now, so far as I am aware, no handy publication available in Marathi dealing with this question in a satisfactory manner. I am glad to be able to state that Mr. Phadke has satisfied this need in a remarkable way. The details contained in the book and the historic sequence with which they are marshalled, are admirable. He writes with feeling, and though at times he differs from the sentiments and the theories of those whose life he portrays, the difference is couched in terms to which not much reasonable objection can be taken. Mr. Phadke, of course, suffers from a certain

amount of religious preoccupation, which has at times rendered difficult his work of appreciation, but subject to this difficulty, which must have been real, he has performed his duties in a manner which reflects great credit on his critical gifts, as also on his assiduity and scholarship.

The chapters dealing with the Deva-Samaj will be particularly interesting to the Maharashtrian reader because of the personalities concerned with that movement and also their connection with some of the celebrities in the Deccan, who carried on similar pursuits in this part of the country. The evolution of the founder of that Samaj, viz., Maharshi Devendranath Tagore, finds an analogue in the history of one or two personalities with whom we are not unfamiliar in the Deccan, and it is a wonderful commentary upon the way in which individual religious evolution took place in these days and which is not incapable of being repeated even now. In places where Mr. Phadke describes the causes which gave to that movement a combination of *Bhakti* and *Brahma Dharma*, the descriptions are very well written and remind the reader of a similar evolution in the Deccan country. The fillip given to the movement by the objectionable features of Christian missionary activity in Bengal, is well worth a perusal.

I do not wish to go into more details in this short appreciation of the book, which had to be penned with great hurry to suit the date of the publication of Mr. Phadke's book. I feel, however, confident in recommending this book to the student of religious thought. It will repay perusal, as it is full of important information without the possession of which no adequate picture of the present-day religious thought of India is ever possible. I wish Mr. Phadke every success in his endeavour.
